

વિવિધ અંશભાગાઃ અંશાંક ૧૯૭ થી ૧૯૯, વર્ષ ૧૭ સુ, સંવત ૧૯૮૩

શુભસંગ્રહ-ભાગ ત્રીજો

(ટુંકા અને ઉપયોગી ૧૯૮ લેખો)

સસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય તરફથી

સંપાદક અને પ્રકાશકઃ ભિક્ષુ અખંડાનંદ

અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આવૃત્તિ પહેલી, પ્રત ૧૦૦૦, પ્રસિદ્ધ થઈ-શ્રાવણ સં. ૧૯૮૪ માં
મૂલ્ય પાકા પૂઠા સાથે રૂ. ૧૧

અમદાવાદ-રાયખડમાં 'સર્વ સાહિત્ય મુદ્રણાલય' માં
લિટુ-અખ'ણન'દના પ્રબંધથી મુદ્રિત

નાશવંત ધન ખર્ચાને ધર્મરૂપી સાચું ધન કમાવા જટલી અકલવાળા

બુદ્ધિમાન સજ્જનોને ધર્મ તક

જેના વાંચન-શ્રવણથી માણસના હૃદયમાં ધર્મ, નીતિ અને સદાચારના સંસ્કારો વધે, એવા શુભ અર્થો દાનતરીકે, ભેટતરીકે અને લઘાણીતરીકે અપાય, એના જેવું હાપણભરેલું દાન, બુદ્ધિપૂર્વકનો સજ્જનોનો સત્કાર અને સર્ગાવહાલાં, મિત્ર-પડોશી તથા જ્ઞાતિબંધુઓની મહત્ત્વની સેવા બીજી નથી.

આ વાત લખીને ધનવાનો પાસે આ સંસ્થા દાન કે સહાય માગતી નથી; પણ પુણ્યાત્માઓએ પ્રેરેલી સૂચના પહોંચાડે છે. આશા છે કે આ સૂચના નકામી નહિ બન. અને આ સંસ્થાનાં અથવા બીજાં જે પણ પુસ્તકો જમને વધારે ગમી જાય; તેઓ તે પુસ્તકો તેના યોગ્ય અધિકારીઓમાં, સર્ગાવહાલાંઓમાં અને મિત્ર-પડોશીઓ તથા જ્ઞાતિબંધુઓ વગેરેમાં છૂટથી વહેંચશે; તથા જો તેની કિંમત ખાસ આપવા ઈચ્છે, અથવા તેમની પાસે કાંઈ પણ કિંમત લેવા જોવી હોય; તો તે જોને પણ અપાય તેઓ તે પુસ્તકને એક વાર કે એથી વધુ વાર પૂરી કાળજીથી વાંચે કે સાંભળે એટલી કબૂલતરૂપી કિંમત લેવી, એ તો બહુજ સારી વાત છે.

જે શ્રાવણ માસને યોગે ચાલુ ચાતુર્માસના પવિત્ર દિવસોમાં (દિવાળીસુધી) આ સંસ્થાના પ્રત્યેક પુસ્તકના મૂલ્યમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે. તે પણ સોનું ને સુગંધ જોવી વાત છે. વળી ઘટાડેલી કિંમતમાંથી પણ જો એક સાથે ૧૦૦) નાં પુસ્તકો લે તેમને માટે વટાવ પણ ૬૧ ટકા કપાશે.

શ્રીમદ્ભાગવતનું મૂલ્ય તો રૂ. ૫) ને બદલે માત્ર ૪) કરી દેવામાં આવ્યું છે; અને “મુસ્લીમ મહાત્માઓ” વાળું સર્વોપયોગી અને અતિમહત્ત્વનું પુસ્તક તો રૂ. ૧૩૩ ને બદલે માત્ર રૂ. ૧) માંજ આપવાનું ઠરાવ્યું છે, કે જ્યાં વહીવટને લગતો ખર્ચ નહિ સમાવા ઉપરાંત છપાઈ, બંધાઈ, પૂંઠાં અને કાગળ ઈત્યાદિ જેવું પણ એ મૂલ્ય પાકા પૂંઠાવાળા મોટા ૬૦૦ પૃષ્ઠના પુસ્તકનું સમજવાનું નથી.

સારામાઠા પ્રસંગે જ્ઞાનનું દાન—ભેટ—લહાણી

પોતેજ પૂર્ણ જ્ઞાની થઈને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું, એ તો કોઈકથીજ બને; પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનોપદેશરૂપ ઉમદા પુસ્તકો તો સર્વ કોઈ બીજાઓને આપી શકે.

કોઈ કોઈ ઉદારાત્માઓ આ રીતે પણ પોતાના ધનનો થોડોઘણો સદુપયોગ કરે છેજ; પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ જોતાં આ પ્રકાર સર્વત્ર મોટા પ્રમાણમાં ચાલુ થઈ એક ઉમદા સામાજિક રૂઢિરૂપે બનવો જોઈએ.

સારામાઠા પ્રસંગો ઉપર માત્ર થોડાક વધુ ખર્ચથી (કે થોડુંક ધી ઓછું વાપરીને પણ) સારીરિક ખાનપાન ઉપરાંત એવા માનસિક ખોરાકની પત્રાવલિરૂપ ઉમદા પુસ્તકો પણ પ્રત્યેક મહેમાન, પડોશી, સગાં, કુટુંબી, મિત્ર, જ્ઞાતિબંધુ, બ્રાહ્મણો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરેને ભેટ અપાય, તો તે તેમને માટે ગમે તેવાં મિષ્ટાન્ન અને બીજી વસ્તુઓ કરતાં ઘણાંજ વધારે ઉપકારક થાય એ ખુલ્લું છે.

ધૃષ્ટિ હોય તો “ અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણનિમિત્ત અમુક તરફથી ભેટ ” કે એવું કાંઈ મુખપૃષ્ઠપર છપાવીને, કે રબરસ્ટાંપથી છાપીને અથવા હાથવડે લખીને તેવી ભેટ આપવાથી તે પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ સરી રહે છે.

સસ્તા સાહિત્યદ્વારા નીકળેલાં અથવા બીજાં જે પણ પોતાને પસંદ પડે તે તે લોકોપકારક પુસ્તકો પોતાને ત્યાં આવતા પ્રત્યેક નાનામોટા પ્રસંગે વહેંચીને ધનના સદુપયોગનું તેમજ જ્ઞાન જેવી સર્વોપરી વસ્તુના પ્રચારનું શ્રેય દરેક સમજી મનુષ્યે મેળવવું ઉચિત છે.

છૂટથી ખર્ચ કરવા ઇચ્છનાર સંજ્ઞન ધારે તો કોઈ એક ઉપકારક પુસ્તકની ખાસ આવૃત્તિ છપાવીને પણ વહેંચી-વહેંચાવી શકે; અને મધ્યમ કે ઓછો ખર્ચ કરવાનો હોય તો પોતાને પસંદ પડે તેવા કોઈએક ઉત્તમ પુસ્તકની સામટી પ્રત ખરીદીને તેની લહાણી કરી શકે. જે એકથી વધુ જાતનાં સારાં સારાં પુસ્તકો લીધાં હોય તો ભેટ લેનારને તેમાંથી પોતાને મનગમતું પુસ્તક ઉપાડી લેવાની સગવડ પણ આપી શકાય. માત્ર પાંચ-દશ રૂપિયાજ આ રસ્તે ખર્ચવા હોય તોપણ ગીતાનો ૧૮ મો અધ્યાય અથવા તો બીજી કોઈ સારી બસો-ચારસો પુસ્તિકાઓની લહાણી વહેંચી શકાય; છેવટે એકાદ રૂપિયો ખર્ચવો હોય તો તેટલાવડે પણ ધર્મગ્રંથોમાંની અથવા બીજી અસરકારક શિખામણોનાં સો-બસો હસ્તપ્રત સુખેથી વહેંચી શકાય.

અગત્યની સૂચનાઓ

૧-દિવાળી સુધી આ સંસ્થાના દરેક પુસ્તકમાં ખાસ કિંદ્રાયત-ચાલુ ૧૯૮૪ના વર્ષમાં પુરુષોત્તમ માસ સહિત એ શ્રાવણ માસ આવતા હોવાથી એ નિમિત્તે જેઓ જ્ઞાનચારિત્રપ્રેરક ગ્રંથો વાંચવા-વંચાવવા કે ભેટ અથવા લહાણીતરીકે આપવા ઇચ્છે, તેમને આ સંસ્થાનાં ખર્ચાં પુસ્તકો ચોમાસાની આખરસુધી ખાસ ઓછા મૂલ્યે આપવાની વિગત આની આગલા પુસ્તક(મુસ્લીમ મહાત્માઓ)માં અપાઇ ચૂકી છે. છતાં એ વાત ભૂલમાં ન જાય તેટલા સારૂ એ વિષયનું છુટું ચોપાનિયું પણ આ પુસ્તક સાથે મોકલી અપાશે. આશા છે કે, જેમને એનો ઉપયોગ ન હોય તેઓ તે ફેંકી નહિ દેતાં અન્ય સન્નજનને આપશે.

૨-“મુસ્લીમ મહાત્માઓ”-આ પુસ્તક દિવાળી સુધી રૂ. ૧૧૧ને બદલે માત્ર રૂ. ૧) માં આપવાની ગોઠવણ રાખી છે. આ પુસ્તક વાંચનાર જે સન્નજનને એની મહત્તા સમજાઇ હોય, તે એને માટે ખીજાઓને પણ ખાસ લક્ષ્યમણ કરશે એવી આશા છે.

૩-મહાભારત, યોગવાસિષ્ઠ, દેવી ભાગવત, તુલસીકૃત રામાયણ, શાંતિપર્વ, વાલ્મીકિ રામાયણ, ચિત્રાવલીઓ ઇતી કિંદ્રાયત પણ ઉપલા નિમિત્તે લખાઇ છે.

૪-શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-સરલાર્થ સહિત-આ પુસ્તકની સાતમી આવૃત્તિ સંશોધનપૂર્વક છપાવા માંડી છે; અને તે પહેલા શ્રાવણમાં ચારેક આનામાં બહાર પડી જશે.

૫-શુભસંગ્રહનો આ ત્રીજો ભાગ પ્રથમ મૂલ્ય મોકલીને મંગાવનારને દિવાળી સુધી પોસ્ટેજ માફ.

૬-હરકોઇ પુસ્તકની પેઠે આ પુસ્તક પણ પ્રથમ શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધારીનેજ વાંચવું જોઇએ.

૭-આ લેખસંગ્રહમાંના દરેકે દરેક વિચાર સાથે આ સંપાદકને સંમત સમજવાનો નથી.

૮-આ સેંકડો પડવાળી પત્રાવાળીમાં જે જે વાનીઓ સમાયલી છે, તેમાં જે કાંઇ હિતાવહતા હોય તેનો યશ તેને તૈયાર કરનારા સન્નજનોને અપાવો જોઇએ. અત્ર તરફથી તો તેમની તૈયાર કરેલી વિવિધ વાનીઓમાંથી યથામતિ બની તે તે પીરસવાનુંજ કામ બજાવાયું છે. એમાંની કયી ચીજ કોને ઠીક અને કોને અઠીક લાગશે એનો આધાર દરેક જમનારની સ્થિતિ ઉપર પણ છે.

૯-પસંદગી કરાયા પછી તેનાં પ્રૂફ જોવાનું હજી પણ જોઇતા પ્રમાણમાં સંપાદકથી બનતું નથી; માટે આ સંગ્રહમાં જેમને પણ અગત્યની ભૂલચૂક જણાય, તે યોગ્ય સુધારણા સાથે લખી મોકલીને આ પછીના અંકમાં તે સુધારણા સૂચવવાની સુગમતા આપે એવી વિનંતિ છે.

૧૦-આ પ્રકારના શુભ સંગ્રહો માટે જે કોઇ સન્નજનો પોતાના લેખ આ સંસ્થાપર મોકલવા ઇચ્છે, તેમને વિનંતિ કે, અત્ર તરફથી એ પ્રકારે પહોંચી વળાય તેમ નથી; અને એ પણ વર્તમાન-પત્રો અને માસિકો, વગેરેમાં છપાઇ ચુકેલા લેખોમાંથી પસંદગી કરવાનું એક ખાસ કારણ છે.

૧૧-વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં ખીજાં પુસ્તકો પણ જલદી નીકળશે.

સંવત ૧૯૮૩ના શરૂના ચાર અંકોતરીકે “મુસ્લીમ મહાત્માઓ” વાળું પુસ્તક ચાલુ ૧૯૮૪ના જેઠમાં રવાના થઇ ચૂક્યું છે. એ પછી ૧૯૭ થી ૧૯૯ સુધીના અંકોતરીકે આ ગ્રંથ પહેલા શ્રાવણમાં રવાના થશે. એ પછી એક પુસ્તક “છાત્રમની વાણી-ભાગ ખીજો” બનતાં સુધી ખીજા શ્રાવણમાં રવાના થશે અને તે પછીનું છેલ્લું પુસ્તક “ભારતના વીરપુરુષો” ભાદ્ર-પદ કે આસો માસમાં વી. પી. થી મોકલાઈ ૧૯૮૪ નું વાર્ષિક મૂલ્ય મંગાવી લેવાશે.

વંદે વિભુ વરમ્

(વંદે માતરમ્-એ લય.)

વંદે વિભુ વરમ્

સુખકરમ્, ભયહરમ્, પ્રિયકરમ્

અનુગ્રહ-વત્સલમ્,.....તારકમ્;

વંદે૦

અધમ-ઉદ્ધારણમ્ ભવભય-હારણમ્,

દુરિત-દલ-વિનાશનમ્....પ્રશાસનમ્;

વંદે૦

વિશ્વરક્ષકમ્, કાર્યદક્ષકમ્,

સુખદાયકમ્.....સ્થાયકમ્;

વંદે૦

અસુરસ્થલભાજનમ્, ભક્ત-શિર-સાજનમ્,

અભયકર-રાજનમ્, શિશુ-દુઃખ-દાઝનમ્;

વંદે૦

સુમધુર હાસ્યનમ્, સૂર્યસમ ભાસનમ્,

લલિત વિલાસનમ્ કમલામુખઆસ્યનમ્;

વંદે૦

ભાવાર્થ:-વરદાન આપવા યોગ્ય વિભુ ! આપને પુનઃ પુનઃ પ્રણામ ! લક્ષ્મીનોના ઇચ્છિત વરોને આપવાવાળા આપ એકજ વિભુ છો. ઇચ્છિતાર્થને આપવાની સાચી સિદ્ધિ હે નાથ ! આપનામાં છે; તેથી અમે ફરી ફરીને આપને પ્રણામ-નમસ્કાર કરીએ છીએ.

પરમાત્મનું ! તમેજ સંસારના જીવોને સુખ કરવાવાળા છો; લય હરવાવાળા છો અને પ્રિય કરવાવાળા છો. આપનું સ્મરણ અમે ઘડી ઘડીમાં વ્યવહારની જાગોમાં ચુંચાઈને નથી કરતા, ત્યારે પણ આપનો અનુગ્રહવત્સલ સ્વભાવ તેનો તેજ કાયમ રહે છે. લક્ષ્મીને આપ તારો છો.

હે અનાથના નાથ ! અધમેનો ઉદ્ધાર કરવો એ તો આપનો સ્વભાવજ છે. આ ભવભયને હરવાવાળા આપજ છો. અમારા દુરિતો-પાપકર્મોના દગો-દગલાને વિનાશ કરવાવાળા તથા પાપીઓને તેના પાપકર્મના બદલાની શિક્ષા આપવાવાળા આપજ છો. આપને અમે વંદન કરીએ છીએ.

વિશ્વના સાચા રક્ષક આપ છો. આપના કોપને પાત્ર થયેલ કોઈ પણ માનવ, દેવ કે રાક્ષસ એક ક્ષણભર પણ દુનિયામાં જીવી નજ શકે. હે નાથ ! આપ ખરેખરા કાર્યદક્ષ પણ છો. આ સમગ્ર વિશ્વની વ્યવસ્થા ચલાવો છો, પણ તેમાં જરાયે આપની કાર્યદક્ષતામાં ભૂલ કોઈને પણ જણાતી નથી. હે સુખદાયક નાથ ! અમને સહાય કરો, સહાય કરો; અમે આપને શરણુ છીએ.

જે અસુરો છે, હુચ્ચા અને પાપીઓ છે તે સર્વને આપ લાજન કરો છો. અર્થાત્ તેના બળને લાગી નાખો છો; અને જે આપના સાચા લક્ષ્મી છે તેના શિર ઉપર સાજનરૂપે-જનરૂપે આપ વિરાજો છો. આપના જેવા અભયસ્વરૂપ પરમાત્મા અમારા શિર ઉપર રાજ્યતા હોવાથી અમે જે આપના શિશુઓ-બાળકો છીએ, તેનાં દુઃખોથી આપ દાઝો એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. લક્ષ્મીને જે દુઃખ પડે તે આપનેજ પડે છે, એમ આપ ગણો છો.

હે પરમાત્મનું ! તમારું સુખ અમારા ધ્યાનકાળે અમારાપ્રતિ મધુર મધુર હસતું, સૂર્યના સમું પ્રકાશ આપતું, જીવનમાં અનેક લલિત વિલાસોને ભરતું અમે જોઈએ છીએ.

હે નાથ ! કમલા કહેતાં આપની વિભૂતિરૂપ લક્ષ્મી આપના એ મનહર મુખને વારંવાર આસ્થ કરે-જોયા કરે છે. એવો ભાવ આ હૃદયનો પણ સદૈવ રાખજો. હે વિભુ ! આપને પ્રણામ છે.

(“વિશ્વજ્યોતિ”ના એક અંકમાંથી)

संतना साद

गुरु लोभी शिष्य लालची, दोनुं खेले दाव ।
दोनुं बूडे बापडे, चडे पथरकी नाव ॥
पूरा सद्गुरु ना मिला, रहा अधूरा शिष्य ।
स्वांग जतिका पहेरके, घरघर मागे भीख ॥
तिमिर गया रवि देखते, कुबुध गइ गुरुज्ञान ।
संपत गइ अतिलोभसें, भक्ति गइ अभिमान ॥
कामी क्रोधी लालची, तासों भक्ति न होय ।
भक्ति करे कोइ शूर नर, जात बरन कुल खोय ॥
जीन घर नौबत बाजती, होते छतीस राग ।
त्रो मंदिर खाली पडे, बैठन लागे काग ॥
एक दिन ऐसा आयगा, सबतें पडे बिछोह ।
राजा रानी छत्रपति, क्यों सावध नहीं होत ॥
कबीर मंदिर लाखका, जडीया हीरा लाल ।
दिवस चार का देखना, बिखर जायगा काल ॥
कबीर शेरी सांकडी, चंचल मनुवा चोर ।
गुन गावे लैलीन होय, मनमें है कछु ओर ॥
संगत भइ तो क्या भया, हिरदा भया कठोर ।
नव नेजा पानी चडे, पथर न भीजे कोर ॥

भारतके आधुनिक समर्थ जीव*

समर्थ लोग आज भारतके, सच्चे वही कहाते हैं ।
देश जाति गौरव निजका तज, परको जो अपनाते हैं ॥
रीति नीति निज भाषा छोड़ी, वेष पराय बनाते हैं ।
सुन अपनेको 'भारतवासी' अतिशय वे सकुचाते हैं ॥
घृणा द्वेष थू छी छी कर, निज भाईको ठुकराते हैं ।
गौरप्रभू को लखकर मानो, इष्टदेव मिल जाते हैं ॥
नख सिख धारे वस्त्र पश्चिमी, खहर सुन कुढ़ जाते हैं ।
देश जातिकी सेवा-पथसे, शुभ विचार मुड जाते हैं ॥
हिन्दू हिन्दी बेद शास्त्र सुन, क्रोधानल वर्षाते हैं ।
नास्तिक भाव भरी गप-गीता, सुनकर अति हर्षाते हैं ॥
राम कृष्ण शिव शिवा नाम सुन, अचरजमय अठलाते हैं ।
लॉर्ड देव मिस देवीके ये, परम भक्त कहलाते हैं ॥
सर्व भावसे परको ये, भारतवासी अनुसरते हैं ।
पुच्छविषाणहीन पशु ऐसे, प्रायः इहां विचरते हैं ॥

* "विश्वमित्र" ना एक अंकमां लेखक:-श्री. शंकरलाल शर्मा 'विशारद'

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ-મહારામાયણ

બે મ્હોટા ભાગમાં—પૃષ્ઠ ૨૦૦૦

પાકાં પૂઠાં સાથે મૂલ્ય રૂ. ૧૦, તરતમાં ૮)

વેદાંતપ્રેમીઓ માટે આ ગ્રંથની ઉપકારકતા અનુપમ છે. સ્વામી રામતીર્થ તો આ ગ્રંથ-માટે ખાસ ભાર દઇને લલામણુ કર્યો કરતા. મહર્ષિ વસિષ્ઠએ ખુદ આ ગ્રંથમાંજ તેની ઉપકારકતા વર્ણવી છે કે:—“આ સંહિતા પોતાની મેળેજ અભ્યાસ કરીને જાણી હોય અથવા ખીજા કોઈના મુખથી સાંભળી હોય તો ગંગાજની પેઠે તુરતજ સધળાંતાપોની શાંતિ કરીને પરમસુખ આપે છે. જેમ રજ્જુ(દોરડી)નું અવલોકન કરવાથી તેમાં થયેલી સર્પની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે, તેમ આ સંહિતાના અવલોકનથી સંસારનાં દુઃખો ટળી જાય છે.”

“જેમ શરદ્ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં દિશાઓનું મલિનપણું ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓછું થવા લાગે છે; તેમ આ ગ્રંથનો વિચાર પ્રાપ્ત થતાં ભુદ્ધિના લોભ તથા મોહ આદિ દોષો ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓછા થવા લાગે છે. સધળા કલ્પનાઓ શાંત થતાં ધીરે ધીરે પરિપાકને પામેલું, આ ગ્રંથને વિચારનારનું જીવનમુક્તપણું એવું થાય છે કે જેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. સધળા રીતે શીતલતાવાળી, શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકાશ આપનારી એ પુરુષની ભુદ્ધિ શરદ્ઋતુની ચાંદનીની પેઠે અત્યંત ખીલી નીકળે છે.”

“આ ગ્રંથ સાંભળવામાં આવે, વિચાર કરવામાં આવે અને સમજવામાં આવે તો માણસને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં તપની, ધ્યાનની કે જપ આદિની કંઠ પશુ અપેક્ષા રહેતી નથી. આ શાસ્ત્રના દૃઢ અભ્યાસથી અને વારંવાર અવલોકનથી ચિત્તના સંસ્કારપૂર્વક અપૂર્વ પાંડિત્ય થાય છે.”

શ્રીમદ્ ભગવતી ભાગવત

વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર

આમાં આવડા મોટા અક્ષરમાં, મોટાં પૃષ્ઠ ૯૦૦, છતાં માત્ર રૂ. ૪૫ તરતમાં ૪)

‘વેદધર્મસભા’ જેવી કાળજીથી પસંદગી કરનારી સંસ્થાએ આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરાવીને પ્રથમ છપાવ્યો હતો; અને અનેક સન્નજનો તથા વિદ્વાનો આ ગ્રંથને વિષ્ણુભાગવત કરતાં અદિ-યાતો માને છે. મહાન સંસ્કૃત ટીકાકાર નીલકંઠ તો કહે છે કે, ૧૮ મહાપુરાણોમાંનું જે ભાગવત તે તો આજ ભાગવત છે.

આ પુરાણના વાચનથી શોધકવૃત્તિવાળા વિદ્વાનોને જગતના અતિપ્રાચીન ઇતિહાસસંબંધી વિચારણીય સામગ્રી મળી શકે તેમ છે; ભક્ત અને જિજ્ઞાસુ જનેને આમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વેદ અને ઉપનિષદના ગૂઢ આધ્યાત્મિક ઉપદેશો સરળ રૂપમાં ગોઠવાયેલા જણાશે; સર્વ સન્નજનોને એમાંથી નીતિ, ધર્મ, સદાચાર ઇતિ ઉત્તમ વિષયોથી ભરપૂર પુષ્કળ સુખોષ્ઠક કથાઓનો લાભ મળી શકશે; અને સ્ત્રીવર્ગ માટે મહાન સતીઓનાં બોધદાયક તથા અસરકારક આખ્યાનો પણ આવેલાં જણાશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } ભદ્રપાસે-અમદાવાદ.
કાલ્યાદિતી-મુંબઈ.

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રકીર્ણ વિષયો		
૧	શુદ્ધિમાન સજ્જનોને ખાસ તક ...	૩
૨	સારામાફા પ્રસંગે જ્ઞાન-ભેટ-લહાણી	૪
૩	અગત્યની સૂચનાઓ	૫
૪	વદે વિશુ વરમ્	૬
૫	સંતના સાદ	૭
૬	ભારત કે આધુનિક સમર્થ જીવ ...	૮
૭	અનુક્રમણિકા	૧૦
૮	શુદ્ધિપત્ર	૧૬
પુસ્તકના વિષયો		
૧	પ્રાર્થનાનું સામર્થ્ય	૧
૨	પધારો મૈયા કમલા !	૩
૩	ચેતજે !	૪
૪	મહાભક્ત મીરાંબાઈ	૫
૫	એક કુતરાની વફાદારી અને વણજરાનો પશ્ચાત્તાપ	૧૬
૬	હિંદુઓને હાકલ	૧૭
૭	નિર્મોલ્ય હિંદુઓનો મોક્ષદાયક મહામંત્ર	૧૮
૮	એક નમુનેદાર ગામકું	૨૦
૯	હીરાસ્તનોથી પણ વધારે કિંમતી... આદેશ	૨૧
૧૦	“દીપમાલિકે !” (હિંદી-કાવ્ય) ...	૨૨
૧૧	ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશ... ..	૨૩
૧૨	મહાન પેગંબર જરથોસ્તનો સંદેશ...	૨૪
૧૩	દિલ્હીનાં મંદિરોમાં અંત્યજ્ઞ લાઇઓને દાખલ કરે છે. ...	૨૪
૧૪	ભગવાન બુદ્ધનો સંદેશ	૨૫
૧૫	જીંદગીસુધી નિર્ધન વ્રત પાળનાર... ચીનનો એક મહાપુરુષ	૨૬
૧૬	એક મહાન જાપાનીસની જીવનરેખા	૨૮
	૧ તેનો જન્મ	૨૮
	૨ “તમે રાજનામું આપો”	૨૮
	૩ હિંદી વિશ્વવવાદીઓ	૩૦
	૪ વીરત્વની વાત	૩૧
૧૭	સંદેશનો સંદેશો (કાવ્ય)	૩૧
૧૮	વિષમ જવર ઉપર એક સર્વોપયોગી ઉકાળો	૩૨
૧૯	ટાપીવાળાને શીદ મોકલ્યો ! (લોકગીત) ...	૩૨

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૦	નેતાઓ કે સંદેશ	૩૩
૨૧	મિસરનો તારણહાર-ઝલજલ પાશા	૩૫
	૧ ઝલજલની કારકીર્દિ	૩૫
	૨ યૂરોપની યાદવારથળી	૩૫
	૩ ઝલજલને દેશવટો	૩૬
	૪ ખીજ વાર દેશનિકાલ	૩૭
	૫ ઝલજલની મુત્સદ્દીગીરી	૩૮
	૬ મિસરનો તારણહાર	૩૯
	૭ મિસરનું ભાવિ... ..	૩૯
૨૨	ઈસામખાનનાં કાવ્યનુપમ સાધન (હિંદી)	૪૦
૨૩	ભૂખ અને ભોજનવિષે ખાસ સૂચના	૪૧
૨૪	હિંદી માતાઓને ખાસ શીખવા જેવી બાબતો	૪૨
૨૫	ગળાંની ટોનસીલ કઢાવવાથી થતા લાભો	૪૨
૨૬	ઈટાલીનો એક મહાવીર-મુસોલોની	૪૩
	૧ લુહારની કોટમાંથી સરમુખત્યારીનાં સિંહાસને !	૪૩
	૨ જન્મ-કુટુંબ-સંસ્કાર	૪૩
	૩ શિક્ષણ	૪૩
	૪ મોઢી પહેલી કાર્તિ	૪૪
	૫ જીવનસંઘ્રામની વાટે	૪૪
	૬ વિશ્વવવાદનો અભિનય	૪૫
	૭ સશસ્ત્ર સત્યાગ્રહ	૪૫
	૮ બળવાના પ્રચારનો આરોપ... ..	૪૬
	૯ યૂરોપીય યુદ્ધમાં ઈટાલી	૪૬
૧૦	ગંભીર અકસ્માત	૪૭
૧૧	ધરમાં હોળી... ..	૪૮
૧૨	ક્યુમનો કબજો	૪૮
૧૩	વિજય	૪૮
૧૪	ઈટાલીનો ખરો રાજા... ..	૪૯
૧૫	ફેસિસ્ટ કાર્યક્રમ... ..	૪૯
૧૬	કેવળ પ્રવૃત્તિમય જીવન... ..	૫૦
૨૭	સાધુ અને નિંદાખેરવિષે સમજુત... ..	૫૦
૨૮	પ્રભુને આંગણે અથવા પ્રભુ પાસે... જવાના માર્ગ	૫૨
	૧ લો માર્ગ-અવશ્યભક્તિ	૫૨
	૨ જો માર્ગ-કીર્તનભક્તિ	૫૨

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૩	જો માર્ગ-સ્મરણભક્તિ ...	૫૨
૪	થો માર્ગ-પાદસેવનભક્તિ ...	૫૩
૫	મો માર્ગ-અર્ચનભક્તિ ...	૫૪
૬	હો માર્ગ-વંદનભક્તિ ...	૫૫
૭	મો માર્ગ-દાસ્યભક્તિ ...	૫૫
૮	મો માર્ગ-સખ્યભક્તિ ...	૫૬
૯	મો માર્ગ-આત્મનિવેદન-ભક્તિ...	૫૬
૨૯	બાળકોપર સૂરજનાં કિરણોની અસર	૫૭
૩૦	મહાન દેશભક્ત જૉન હેનરિય પેરેટોલોજી ...	૫૮
૩૧	ચીનનું સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ ...	૬૧
૧	ચીનનો તારણહાર ...	૬૧
૨	સ્વ. ડૉ. સુન યાટ સેનની બાદ્યાવસ્થા ...	૬૨
૩	કેન્ટનનું કાવતું ...	૬૨
૪	કેદ ...	૬૩
૫	બળવાનો પ્રચાર...	૬૩
૬	બૉમ્બ પુટયો ...	૬૪
૭	બળવો ...	૬૪
૮	પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના...	૬૫
૯	રાજગાદીનો ત્યાગ ...	૬૫
૧૦	અંગ્રેજોનો પગપેસારો ...	૬૫
૧૧	કોલકરારોની જાજીરો ...	૬૬
૧૨	સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ ...	૬૬
૧૩	ઇંગ્લેન્ડના મિથ્યા પ્રલાપો ...	૬૭
૧૪	વિદ્વેષ ...	૬૮
૧૫	પ્રગતિને પથે ...	૬૮
૩૨	ધાર્મિક વેલણ ...	૬૯
૩૩	ભારતીય સમાજશાસ્ત્રની આધારશિલા	૭૦
૩૪	સંખ્યાપાસના અને તેનો બ્રહ્મવિદ્યા સાથે સંબંધ ...	૭૩
૩૫	વિજયા-દશમીની વિશેષતા શું છે ?	૭૬
૩૬	વિજયે! (હિંદી-કાવ્ય) ...	૭૭
૩૭	દશરા અથવા દશહરા એટલે ?	૭૭
૩૮	હા! મૈયા ચંડિકે! ...	૭૯
૩૯	શ્રી શક્તિ-પૂજા ...	૭૯
૪૦	દેવીરૂપે શક્તિ-પૂજન ...	૮૦
૪૧	નમસ્તે નમસ્તે નમસ્તે ભવાનિ ...	૮૨
૪૨	પ્રાચીન હિંદની ગ્રામ્યરચના ...	૮૩
૪૩	વિદ્યાર્થીને લાયક ધર્મ ...	૮૪
૧	લો માર્ગ સલ છે. ...	૮૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૨	જો માર્ગ દયા છે. ...	૮૬
૩	જો માર્ગ તપ છે. ...	૮૭
૪	થો માર્ગ શૌચ છે. ...	૮૭
૪૪	બંગાલ કી વિધવાઓ (હિંદી) ...	૮૭
૪૫	દુઃખિયો કી દિવાલી ,, ...	૮૯
૪૬	દસ્લામ ઔર ગોરક્ષા ,, ...	૯૩
૧	પૈગમ્બર મુહમ્મદ સાહબ ...	...
	(સં આં સં) કી જીવદયા	૯૩
૨	કુખીની કા અર્થ ...	૯૪
૩	મુસલમાન બાદશાહો કી ગોરક્ષા	૯૪
૪	આજ-કલ કે મુસલમાન શાસક	૯૫
૫	ભારત કે નવાજ ...	૯૬
૬	મુસલમાન નેતાઓ કે વિચાર	૯૬
૪૭	ભારતીય યુવકો! આગે બદો. (હિંદી)	૯૭
૪૮	“ઉદ્દ્યોગ” (કાવ્ય) ...	૯૭
૪૯	વાચનનો ઉત્તમ લાભ કેવી ...	...
	રીતે લઈ શકાય ? ...	૯૮
૫૦	આત્મશુદ્ધિ કા સરળ માર્ગ (હિંદી)	૧૦૦
૧	અધર્મ કે દશ લક્ષણ ...	૧૦૧
૨	દશ પ્રકાર કે ધર્મ ...	૧૦૨
૫૧	રામાવતાર કેકારણુ ઔર કાર્ય (હિંદી)	૧૦૨
૫૨	સમદિયાળા-ઓદાના એક ...	...
	દેવનુલ્ય દરબાર ...	૧૦૩
૫૩	હિંદુ વિધવાઓનો આત્મતાદ ...	૧૦૩
૧	સમાજના નેતાઓ કાન ઉધાડો	૧૦૩
૨	બાળવિધવાઓની દુર્દશા ...	૧૦૪
૩	શાસ્ત્રોનો દુરુપયોગ ...	૧૦૪
૪	પ્રાચીન પૂરાવા ...	૧૦૪
૫૪	ધાર્મિક હિંદુઓનું હાથનું ...	...
	મંતવ્ય અને કર્તવ્ય ...	૧૦૫
૧	ધર્મસંબંધી ઉપેક્ષાનાં કારણો	૧૦૫
૨	સદરકુ ઉપેક્ષાથી થયેલો પ્રથમ અનર્થ-સંસ્કૃતિની શિથિલતા છે.	૧૦૬
૩	અનર્થોના બીજા પ્રકાર...	૧૦૬
૪	ઉપર જણાવેલા બે પ્રકારના...	...
	અનર્થોનો કારણ-કાર્ય-ભાવ...	૧૦૬
૫	અનર્થોને માટે આગેવાનોજ ...	...
	જવાબદાર છે-જુના આગેવાનો	૧૦૭
૬	નવા આગેવાનો...	૧૦૭
૭	નવા આગેવાનોની આગેવાનીનું ફળ	૧૦૮
૮	થોડાંક ઉદાહરણો ...	૧૦૯

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૯	ઉપાયો	૧૧૧
૫૫	શિક્ષણનો આદર્શ	૧૧૧
૫૬	હિંદના અંધો અને સંગીતનું શિક્ષણ ...	૧૧૩
૫૭	મોટા લાડુભટ્ટ કોણ છે ?	૧૧૬
	૧ લાડુભટ્ટો ભલા પણ હાઉદાસો નહિ! ...	૧૧૬
૫૮	સોનીએટ રશિયામાં શિક્ષણપ્રચાર ...	૧૧૭
	૧ બાળકોનું શિક્ષણ	૧૧૭
	૨ પ્રાથમિક શિક્ષણ	૧૧૮
	૩ ઉદ્યોગશાળાઓ	૧૧૯
	૪ ઉચ્ચ શિક્ષણસંસ્થાઓ	૧૧૯
	૫ કૉલેજ	૧૨૦
	૬ વિશ્વવિદ્યાલય	૧૨૦
	૭ ઇન્સ્ટીટ્યુટ્સ	૧૨૦
૫૯	ચીનનો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન	૧૨૧
	૧ કૉન્ફ્યુસિયસ અને તેનું તત્ત્વજ્ઞાન ...	૧૨૧
	૨ કૉન્ફ્યુસિયસી ષોડસમૂત્રી	૧૨૭
	૩ કૉન્ફ્યુસિયસી અષ્ટમૂત્રી	૧૨૮
	૪ સુવર્ણવચન	૧૨૮
	૫ શાસનતત્ત્વો	૧૨૯
	૬ શિષ્યસમુદાય	૧૨૯
	૭ વાયકોને	૧૨૯
૬૦	સામુદાયિક જીવનમાં સ્વચ્છતાના ...	
	વિધિનિષેધો	૧૩૦
૬૧	મોતીનું ભણતર	૧૩૨
૬૨	હીરાની મોટાઈ	૧૩૩
૬૩	સ્વીડનનું રાષ્ટ્રવિધાન	૧૩૪
૬૪	અમેરિકામાં પણ કામદારોનીજ ...	
	કુરબાની !!	૧૩૭
૬૫	શાળામાં ધર્મશિક્ષણ	૧૪૧
૬૬	કવિતાશિક્ષણ	૧૪૫
૬૭	નિવૃત્તશિક્ષણ	૧૫૦
૬૮	કન્યાવિક્રય	૧૫૫
૬૯	જગતજનની હિંદમાતા	૧૫૭
૭૦	આ સાફ કે તે ?	૧૫૮
૭૧	સોવીએટ રશીયા	૧૬૧
	૧ રશીયન સાહિત્યમાં અદ્ભુત પ્રગતિ ...	૧૬૧
	૨ રશીયામાં સંસ્કૃત	૧૬૧
૭૨	શહેરી જીવનની જટિલતા અને ...	
	આશ્ચર્યજનની શ્રેષ્ઠતા (કાવ્ય)	૧૬૨
૭૩	આજ અને કાલ	૧૬૩
૭૪	દેશનો સાચો દોરવનાર-તારણહાર	

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
	કેવો હોય ?	૧૬૪
	૧ લૌકિક કીર્તિ કે અધિકાર	
	સાચા પ્રભુપ્રેમીને ખરે નહિ. ...	૧૬૪
૭૫	કેટલાક ભેખધારીઓમાં આવતો	
	પિશાચોનો પંથ	૧૬૬
	૧ પાટપૂજા અને શંખાદાળ	૧૬૬
	૨ વિધવાની આત્મકથા	૧૬૭
	૩ નિર્લજ્જ વ્યભિચાર	૧૬૮
૭૬	‘એ કાંઈ સાચો માર્ગ નથી!’	૧૬૯
૭૭	ગામડાનાં દુઃખદાયક દરમો	૧૭૧
	૧ પ્રાસ્તાવિક	૧૭૧
	૨ ગામડે જતાં રસ્તામાં	૧૭૧
૭૮	સુલેહરક્ષક પોલીસમેનો અને ...	
	સ્વયંસેવકો કેવા જોઈએ !	૧૭૨
૭૯	ગાંડિવ	૧૭૪
૮૦	આપણે ગુમાવેલા અગત્યના ખજાના ...	૧૭૫
૮૧	કરબજાના એક મહાન ધર્મવીર ...	
	હઝરત ઇમામહુસેન	૧૭૭
	૧ બાદશાહ યઝીદની સીતમગાર	
	સત્તનત કેમ ઉખડી ગઈ ?	૧૭૭
	૨ સત્યના પૂજારીઓ	૧૭૭
	૩ સીતમગાર સત્તનત	૧૭૮
	૪ સત્યમોટે શહાદત	૧૭૮
	૫ ભેવફાઈ	૧૭૯
	૬ રણમેદાન ઉપર	૧૭૯
	૭ ૭૨૦૦૦ સામે ૭૨ !	૧૭૯
	૮ ધર્મજંગમાં આહુતિ	૧૮૦
	૯ મહાભોલું બલિદાન	૧૮૦
૮૨	દેવી શવરી (હિંદી)	૧૮૧
૮૩	મોહલ્લેભર કા ચચા જરા કાન	
	ખોલકર પઢીએ ! (હિંદી)	૧૮૨
૮૪	કાયર ભારતવાસી ! , , ...	૧૮૪
૮૫	નવદ્વીપ-યાત્રા ... , , ...	૧૮૫
	૧ પ્રાકૃતિક સ્થિતિ	૧૮૫
	૨ વિધવાઓં કી દુર્દશા	૧૮૬
	૩ અન્ય સાર્વજનિક સંસ્થાએ	૧૮૭
	૪ વિવિધ ચર્ચા	૧૮૮
૮૬	પ્રાચીન શિક્ષાપ્રણાલી (હિંદી)	૧૮૮
૮૭	નાલંદા કા વિશ્વવિદ્યાલય , , ...	૨૦૦
૮૮	પરવલ કી ખેતી ... , , ...	૨૦૩
૮૯	મહિલા ઉદ્યોગશાલા ... , , ...	૨૦૫

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૯૦	ભગવાન બુદ્ધના થોડાક સદુપદેશ...	૨૦૭
૧	ધર્મનું જ્ઞાન અને પાલન, એજ શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ છે. ...	૨૦૭
૨	સહનશીલતા વિષે ઉપદેશ ...	૨૦૮
૯૧	શુદ્ધિ સોં ધિનાતે હૈં ! (હિંદી-કાવ્ય)	૨૦૯
૯૨	યુજન સેન્ડો ...	૨૧૦
૧	ભીમસેન અને હક્યુલિસ ...	૨૧૦
૨	સેન્ડોએ શરીર કેમ ખીલ્યું ?	૨૧૦
૩	સેમ્સનની સામે ...	૨૧૦
૪	યુજન સેન્ડોનો દિગ્વિજય ...	૨૧૧
૫	હક્યુલિસની પદવી ...	૨૧૧
૬	અમેરિકામાં ...	૨૧૧
૭	સિંહ સાથે લડાઈ ...	૨૧૧
૮	રાષ્ટ્રવીર ...	૨૧૨
૯	અને હિંદ ! ...	૨૧૨
૯૩	સાચો મહાપુરુષ કેવો હોય ? (હિંદી)	૨૧૩
૧	સંઘશક્તિ કેવી રીતે ખીલે ? ...	૨૧૩
૯૪	સહગત સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી કી અતીત સ્મૃતિયોં (હિંદી) ...	૨૧૪
૯૫	આ જગતમાં આપણે ક્યાં છીએ ?	૨૨૩
૯૬	બેંગલોર અનાથાશ્રમ ...	૨૨૫
૯૭	દુઃખિયા કે આંસુ (હિંદી-કાવ્ય) ...	૨૨૬
૯૮	એક દેશભક્તનું સ્વરાજ્યસ્વપ્ન (હિંદી)	૨૨૭
૯૯	વડોદરામાં આર્યકુમાર આશ્રમની શરી પ્રવૃત્તિ ...	૨૨૯
૧	વિધવાઓનો વિસામો ...	૨૨૯
૨	વિદ્યાર્થીઓની તાલીમ ...	૨૨૯
૧૦૦	સન્નારીનાં સાચાં ભૂષણ (કાવ્ય)...	૨૩૦
૧૦૧	દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું પ્રખ્યાત જૈનતીર્થ-શ્રમણ બેળચુળ ...	૨૩૧
૧૦૨	ભિખારી (હિંદી-કાવ્ય) ...	૨૩૨
૧૦૩	શ્રી વીરતત્વ પ્રકાશક મંડળ-શિવપુરી	૨૩૩
૧	એક આદર્શ જૈન સંસ્થા ...	૨૩૩
૧૦૪	વિધવાવિવાહ વિષે શાસ્ત્રોના પૂરાવા	૨૩૬
૧	ધર્માચાર્યોના વિરોધનાં કારણો	૨૩૬
૧૦૫	સેવાધર્મનો સંન્યાસી ...	૨૩૭
૧૦૬	શાહી સીતમોની સામે ઝુઝનાર ...	૨૪૧
૧	હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલે આપેલી આહુતિ...	૨૪૧
૧૦૭	ગીતાજયંતિ-દિવસ ...	૨૪૪
૧૦૮	હોલી ઔર ઉસપર હમારા કર્તવ્ય (હિંદી)	૨૪૭

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૦૯	નવયુવકોં કો આહવાન (હિંદી) ...	૨૪૯
૧૧૦	મૌં કમલે ! (હિંદી) ...	૨૫૨
૧૧૧	રક્ષાબંધન (હિંદી-કાવ્ય) ..	૨૫૪
૧૧૨	હોલિકાનો સંદેશ ...	૨૫૫
૧૧૩	સિપાઇગીરીનો સાદ ...	૨૫૫
૧૧૪	એક આધુનિક મહાન સમાલોચક કી સમાલોચના (હિંદી) ...	૨૫૭
૧૧૫	ગરીબનું અર્થશાસ્ત્ર ...	૨૫૯
૧૧૬	ક્ષીરસાગર મેં લક્ષ્મીજી સે ભેંટ (હિંદી)	૨૬૦
૧૧૭	વર્તમાન યુગ ઔર ભારત કે નવયુવક,	૨૬૩
૧૧૮	અમીર અમાનુદ્લાખાં અફઘાનિસ્તાન કે લિયે ક્યા કરતે હૈં ? (હિંદી) ...	૨૬૬
૧	બાદશાહ કો સ્વભાવ ...	૨૬૬
૨	અમીર કી યોગ્યતા ...	૨૬૬
૩	બજેટ કી તૈયારી ...	૨૬૬
૪	દેખલાલ ...	૨૬૭
૫	અમીર કે ભાષણ ...	૨૬૭
૬	સ્વદેશી સે પ્રેમ ...	૨૬૭
૭	અંગ્રેજ સલાહકાર કો અભાવ	૨૬૭
૧૧૯	કહાં ગયી વહ હિંદુઆની ? (હિંદી-કાવ્ય)	૨૬૮
૧૨૦	છાત્રોના ધર્મ ...	૨૬૯
૧૨૧	શ્રીએકનાથ મહારાજ કા ટુંક પરિચય	૨૭૦
૧	હિસ સમય કી સમાજ-સ્થિતિ	૨૭૦
૨	જન્મ, બાલપન ઔર શિક્ષા...	૨૭૦
૩	મુમુક્ષા ઔર ગુરુ કી ખોજ...	૨૭૧
૪	ગુરુ કા પરિચય ઔર દર્શન	૨૭૨
૫	ગુરુ-સેવા ...	૨૭૨
૬	મંત્રોપદેશ કા પ્રસંગ...	૨૭૩
૭	સંતસમાગમ ઔર ગુરુ કે યહાં સે બિદા ...	૨૭૪
૮	ગૃહાગમન ઔર પિતામહ સે ભેંટ	૨૭૫
૯	વિવાહ ઔર ગૃહસ્થાશ્રમ ...	૨૭૬
૧૦	શ્રીએકનાથજી કા સાધુત્વ ...	૨૭૬
૧૧	અલૌકિક ચમત્કાર...	૨૭૭
૧૨	વક્તૃત્વ ઔર ગ્રંથ-રચના ...	૨૭૯
૧૩	જલ-સમાધિ ...	૨૮૦
૧૪	એકનાથજી કી હિંદી-રચના...	૨૮૦
૧૨૨	જલ સે જો ગાઓ રાજ રામચણ ગાઇયે ! (હિંદી-કાવ્ય) ...	૨૮૧
૧૨૩	વિચિત્ર પરિવર્તન (હિંદી-કાવ્ય) ...	૨૮૧
૧૨૪	શક્તિ-સ્તોત્ર (હિંદી-કાવ્ય)...	૨૮૨

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૨૫	હમ ક્યા હૈ ? (હિંદી-કાવ્ય)... ..	૨૮૨
૧૨૬	અનુભવેલા સાદા અને સહેલા ઉપાયો	૨૮૩
૧૨૭	પી'પળાનું કાકડું, ગુંદર અને ...	
	ડીશીઓનો ઉપયોગ...	૨૮૫
૧૨૮	વૈદકના કેટલાક અનુભવેલા પ્રયોગો	૨૮૬
૧	કૃમિ-કરમ	૨૮૬
૨	નેત્રરોગ	૨૮૬
૩	સ્થાવર અને જંગમ વિષ ઉપર	૨૮૬
૪	કુષ્ઠ-રોગ	૨૮૭
૫	હાડગંભીર વા	૨૮૭
૧૨૯	તંદુરસ્તી સાચવવાનો ઉપાય-ઉપવાસ	૨૮૮
૧૩૦	તંદુરસ્તીવિષે કિંમતી સૂચનાઓ	૨૯૦
૧	નાળિયેરની ખુશી	૨૯૦
૨	બાળકોનો ઉધરભાવ-નારંગી	૨૯૦
૩	બિમારી એટલે શું ?	૨૯૧
૪	તમારો સાચો સલાહકાર-હોજરી	૨૯૧
૫	રાંધણકળામાં સ્ત્રીઓની ...	
	ગંભીર ભૂલ	૨૯૨
૬	મેક્ષેરીઆનાં મચ્છરોમાટે ઝેરી ગેસ	૨૯૩
૭	બાળકોનો 'રીકેટસ' અથવા હાથ-	
	પગ દોરડીને પેટ ગાગરડીનો રોગ	૨૯૩
૮	મુસોલોની કેવા ખોરાકપર જીવે છે?	૨૯૩
૯	બાળકો માટેના દૂધવિષે સૂચના	૨૯૪
૧૦	બાળકો માટેના દૂધની શીશી	
	કેમ ઉકાળતી	૨૯૪
૧૧	બાળકો અને એરડીઉં તેલ ...	૨૯૫
૧૨	ગર્ભવતી સ્ત્રીઓમાટે સોનેરી	
	સૂચના	૨૯૫
૧૩	મેક્ષેરીઆનો રામબાણ ઇલાજ-	
	સાધારણ મીઠું	૨૯૫
૧૪	મેક્ષેરિયા ઉપર મીઠું કેમ	
	વાપરવું ?	૨૯૬
૧૫	બીડીથી આંખોનો બીગાડ ...	૨૯૬
૧૬	તંબાકુનો કડવો અનુભવ ...	૨૯૭
૧૭	એટના ખોરાકની ખુશી ...	૨૯૮
૧૮	બહેરાપણનાં કારણો ...	૨૯૮
૧૯	ઉંઘનો આશીર્વાદ-તે કેમ ...	
	મેળવેલો ?	૨૯૮
૨૦	પુશનુમા ઉંઘના ઇલાજો ...	૨૯૯
૧૩૧	શીર્ષાસન	૩૦૦
૧૩૨	ધરધરાઉ કુન્નરો	૩૦૧

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	અશક્ત બાઇઓના ધાવણુ-...	
	દૃઢિની દવા	૩૦૧
૨	કંઠો (કપડાં ધોવાનો) સોડા ...	
	બનાવવો	૩૦૧
૩	આંખના ખીલ મટાડનારી મેશ	
	બનાવવી... ..	૩૦૧
૪	પુશ્પોદાર છલીઆ સોપારી ...	
	બનાવવી	૩૦૨
૫	માકણ સાફ કરવાની ભૂકી ...	૩૦૨
૬	સોડા-વૉટરનાં પડીકાંઓ ...	
	બનાવવાની રીત	૩૦૩
૧૩૩	દાંત અને મોઢાના રક્ષણમાટે ...	
	ઉપયોગી સૂચનાઓ... ..	૩૦૪
૧૩૪	શંખ અને શંખનાદની ખાસ ...	
	ઉપકારતા	૩૦૬
૧૩૫	ઉપવાસના કાયદા	૩૦૭
	૧ વગરભૂખે ભોજન કરવાથી ...	
	થતી હાનિ	૩૦૭
	૨ ધર્મોમાં ઉપવાસ	૩૦૭
	૩ ભોજનની છુટી	૩૦૮
	૪ અઠવાડીક ઉપવાસ	૩૦૮
	૫ ઉપવાસમાં નુકસાન ક્યારે થાય છે? ૩૦૮	
	૬ પાણી ખૂબ પીઓ	૩૦૯
	૭ અધુરા ઉપવાસ... ..	૩૦૯
	૮ કથનનો સારાંશ	૩૦૯
૧૩૬	ખાખરાના રસવિષે વધુ ખુલાસો	૩૧૦
૧૩૭	શાક અને ફળસંબંધી ઉપયોગી હકીકત	૩૧૨
૧૩૮	અગત્યની થોડીક ધરગતુ સૂચનાઓ	૩૧૪
૧૩૯	શરીર સંભાળવાની સૂચનાઓ ...	૩૧૫
	૧ અળસીની ચા-ખાંસી અને મૂત્ર-	
	દોષનો અકસીર ઇલાજ	૩૧૫
	૨ "ડોક્ટર ! મને કાંઈ શક્તિની	
	દવા આપો."	૩૧૫
	૩ બાળકોને ખરજીવું	૩૧૫
	૪ ચામડી માટે પુષ્ટિકારક ખોરાક	૩૧૫
	૫ હોજરીની મુખ્ય ફરજ શી છે ? ૩૧૬	
૧૪૦	મારા કરતાં સૌ સારાં	૩૧૭
૧૪૧	માટીનો મહિમા	૩૧૯
૧૪૨	ચુન્હા ઘટાડવાની રસિયાની...	
	અજબ રીત	૩૨૧
	૧ જ્યોર્જ અને જેક	૩૨૧

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૨	રઠીઆળી સગવડો	૩૨૧
૩	કેદમાં સારંગી	૩૨૧
૪	આ તે જ્વલ કહેવાય કે નિશાળ ?	૩૨૧
૫	જ્વલમાં કાયદો	૩૨૨
૬	કેદમાં પણ નાટક-સીનેમા !	૩૨૨
૭	પુસ્તકાલય	૩૨૨
૮	કેદીઓમાંથી ધારાશાસ્ત્રીઓ	૩૨૨
૯	જ્વલ-સ્વરાજ્ય	૩૨૨
૧૦	નિદાન	૩૨૩
૧૪૩	ખાંડને બદલે ગોળ ખાઓ...	૩૨૩
૧૪૪	શીંગોડાં	૩૨૪
૧૪૫	દૂધ	૩૨૫
૧૪૬	ભારતીય મલ્લશાલાયે (હિંદી)	૩૨૬
૧૪૭	વેદામૃત... ..	૩૨૮
૧૪૮	નિહુર સમાજ (હિંદી-કાવ્ય)	૩૨૯
૧૪૯	આદર્શ કા અપમાન (હિંદી)	૩૩૦
૧૫૦	ભગવાન રામચંદ્ર (હિંદી)	૩૩૨
૧૫૧	અનુરોધ (હિંદી-કાવ્ય)	૩૩૩
૧૫૨	ગુરુકુલ અને કુલપતિ કેવા હોય ?	૩૩૪
૧૫૩	રામાયણુ ઔર પ્રજાતંત્ર (હિંદી)	૩૩૫
૧૫૪	આવાહન... ..	૩૩૭
૧૫૫	પુરુષોત્તમ રામ આઓ !	૩૩૯
૧૫૬	કયા હમ શ્રીરામ કે વંશજ હું ? (હિંદી)	૩૪૦
૧૫૭	કય લોગે અવતાર ? (હિંદી-કાવ્ય)	૩૪૨
૧૫૮	શ્રીરામ કા સામ્યવાદ (હિંદી)	૩૪૩
૧૫૯	રામ-ભક્તિ	૩૪૫
૧૬૦	ધર્મવીર તુલસીદાસ (હિંદી-કાવ્ય)	૩૪૬
૧૬૧	ભરત કી બ્રાતુ-ભક્તિ (હિંદી)	૩૪૭
૧૬૨	ઈશ-વિનય ... (હિંદી-કાવ્ય)	૩૪૯
૧૬૩	હે રામ ! ... (હિંદી)	૩૫૦
૧૬૪	શ્રીરામ કા આદર્શ ચરિત્ર (હિંદી)	૩૫૧
૧૬૫	બહિર-તખીલ ... (હિંદી-કાવ્ય)	૩૫૨
૧૬૬	રામનવમી ઔર હમારા કતબ (હિંદી)	૩૫૩
૧૬૭	રામસ્વરૂપ કી રામનવમી	૩૫૪
૧૬૮	હું સુસલમાન શા માટે થયો ?	૩૫૬
૧	શા માટે ધર્મ બદલ્યો ?	૩૫૬
૨	બહીસ્તનાં દર્શન...	૩૫૬
૩	ઔરતો માટે ઇસ્લામને નથી ભેટયો	૩૫૬
૪	હોલીવુડથી તો બાહ પોકારી ગયો.	૩૫૭
૫	આત્માનો પડકાર	૩૫૭
૬	ઇસ્લામનો બાળક	૩૫૭

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૬૯	ગોં તુલસીદાસજી કે ભરત (હિંદી...) ૩૫૮	
૧૭૦	દશરથ-નંદન	૩૬૦
૧૭૧	ગુજરાતનો એક જ્યોતિર્ધર ...	૩૬૧
૧૭૨	શ્રીરામ ... .. (હિંદી)...	૩૬૪
૧૭૩	રામનવમી	૩૬૫
૧૭૪	ભારતીય સંગદન ઔર શ્રીરામ	૩૬૬
૧૭૫	વીર બનો	૩૬૮
૧૭૬	શ્રીરામ-જન્મ-રહસ્ય (હિંદી) ...	૩૬૯
૧૭૭	પોલૈંડ કી વીર માતાએ	૩૭૦
૧૭૮	રામ ! આઓ !	૩૭૧
૧૭૯	ઉદ્ધાર કેસે હો ?	૩૭૨
૧૮૦	કેટલાક વૈષ્ણવીય પ્રયોગો ...	૩૭૩
૧૮૧	અપરમાર રોગનો અનુભવેલ ઉપાય	૩૮૧
૧૮૨	ભોજન	૩૮૩
૧	કબજિયાત દૂર કરવાના સરળ ઉપાય	૩૮૪
૨	જરૂરી સૂચના	૩૮૫
૧૮૩	ગુરુ ગોવિંદના પુત્રોનું બલિદાન યાને	
	આર્યસંસ્કૃતિનું ભાન !	૩૮૬
૧૮૪	મર્યાદા પુરુષોત્તમ (હિંદી) ...	૩૮૮
૧૮૫	ભગવાન રામચંદ્રની પ્રતિષ્ઠા-એકાંકી	
	નાટક	૩૯૦
૧૮૬	વિજયાદશમી કોની છે ?	૩૯૪
૧૮૭	મહાન નરોને કેમ જન્મ આપશો ?	૩૯૫
૧	મરજી પ્રમાણેનાં ખૂબસુરત અને	
	બુદ્ધિશાળી બાળકો પેદા કર-	
	વાની વિદ્યા	૩૯૫
૨	સ્ત્રીનું માતાતરીકેનું દૈવી કાર્ય	૩૯૬
૩	માણસજાતનું સ્વરૂપ ફેરવનાર શોધ	૩૯૬
૪	બેબી-વીક	૩૯૬
૫	ઓલાદથી ઉતરતા ગુણો...	૩૯૬
૬	પ્રેમથી ખૂબસુરત ઉત્તમ સ્વભાવનાં	
	બાળક પેદા થાય છે	૩૯૭
૭	કદ્રૂપા માઆપ છતાં ખૂબસુરત	
	બાળકો કેમ પેદા થાય ?	૩૯૭
૮	ચિત્રોની અસરથી ખૂબસુરત બાળકો	૩૯૭
૯	સુચાર-સુહારને લાં મહાન નરો કેમ	
	પેદા થાય છે !	૩૯૮
૧૦	મહાન નરો માતાને આભારી છે.	૩૯૮
૧૧	પ્રાં નાઇટના પ્રયોગો	૩૯૮
૧૨	નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	૩૯૮
૧૩	અદ્ભુત અંકગણિત શાસ્ત્રી એ-	

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ	ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
	રાહ હોલખન ૩૯૯		૧૯૧	એક દિવાનોનો અડઅડાટ ૪૦૩	
૧૪	ચાલ્સ કિંગ્સલી... .. ૩૯૯		૧૯૨	ભગવાન આદિશંકરાચાર્યની પુનઃ	
૧૫	મરજી પ્રમાણુનાં ૪ બાળકો-એક			વેદધર્મસ્થાપના... .. ૪૦૯	
	માતાના પ્રયોગો ૩૯૯		૧૯૩	પુસ્તકોનો વૃથા સંગ્રહ કરી રાખનારા-	
૧૬	ડોક્ટર કાઉલરની એક અગત્યની શોધ ૪૦૦			એને સલાહ ૪૧૨	
૧૭	શ્રીઓ! હિંદની ઉન્નતિ માટે નરો		૧૯૪	આરોગ્યવિષે કિંમતી સૂચનાઓ ... ૪૧૩	
	પેદા કરો ૪૦૦		૧	એરડિયું અથવા કેસ્ટર ઓઇલના	
૧૮૮	પગ પીછે નહીં હટાવે'ગી (હિંદી-કાવ્ય) ૪૦૦			એરફાયદા ૪૧૩	
૧૮૯	રામાયણમાંની બે વીર જનની-આર્ય		૨	યુધ્ધ એ એક ધણોજ કિંમતી ખોરાક છે. ૪૧૩	
	માતાઓ ... .. (હિંદી) ... ૪૦૧		૩	હૃદય અથ પડી જવાનાં કારણો... ૪૧૪	
૧	માતા કૌશલ્યા ૪૦૧		૪	એક તખીઅની ઉપયોગી સૂચનાઓ ૪૧૪	
૨	માતા સુમિત્રા ૪૦૧		૧૯૫	ચા અને કૌફીના ઉપયોગથી થતી	
૧૯૦	અમેરિકા કે કિસને ખોળા? (હિંદી) ૪૦૨			દુનિયાની અરખાદી ૪૧૪	

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ પંક્તિ અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ પંક્તિ અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧ ૭ સમય	સમર્થ	૨૦૧ ૨૮ કોષ	કોષ
૪૦ ૩૯. ખચે	ખચે	૨૦૫ ૪ પ્રીતિ	પ્રતિ
૪૪ ૩૫ કરાવાસના	કારાવાસના	૨૧૮ ૩૩ સુખખદાયિની	સુખદાયિની
૬૨ ૨૬ સસ્તામ	સસ્તામાં	૨૨૭ ૧૯ ૧-ખર૦	ખરખૂન
૬૬ ૨૪ છટછાટો	છૂટછાટો	૨૨૭ ૨૦ ૨-કટ૦	કટહલજી
૬૯ ૯ ચન	ચીન	૨૩૭ ૩૫ કામ	કામ
૮૮ ૩૩ લિયે બાધિત	બાધિત	૨૭૯ ૨૨ હ	હ
૧૦૫ ૨૮ ધમ-	ધર્મ-	૨૮૨ ૨૭ હૃદયે	હૃદયે
૧૦૫ ૩૬ મલાઓ	મામલાઓ	૩૦૨ ૧૦ મટડનારી	મટડનારી
૧૦૫ ૪૦ જ સંતતિ	સંતતિ	૩૦૬ ૩૪ “આય પ્રકાશ”	“આર્થ પ્રકાશ”
૧૦૬ ૩૬ બીજનો	બીજોનો	૩૧૭ ૪૧ એટલે છે	છે એટલે
૧૧૪ ૮ વિદ્યાથી	વિદ્યાર્થી	૩૨૭ ૨૫ ઔરઉ સકા	ઔર ઉસકા
૧૧૪ ૧૨ દેવતાઓની	દેખતાઓની	૩૩૩ ૧૮ દક્ષ	યક્ષ
૧૧૫ ૧૮ ૩	૩-૨	૩૪૧ ૪ ભારત	ભરત
૧૨૯ ૩૪ વાયકોને	વાયકોને	૩૪૪ ૪૨ યથાથ	યથાર્થ
૧૩૪ ૧૩ પોતાના	પોતાના	૩૪૮ ૪૧ લેખય	લેખય
૧૬૬ ૪૧ કઠોમાં	કઠોરમાં	૩૫૧ ૨૪ ધાપહિં	થાપહિં
૧૮૮ ૮ મહર્ષિવર	મહર્ષિવર	” ” વેદુ;	સેતુ;
૧૯૬ ૨ ચિત્તાકર્ષ	ચિત્તાકર્ષ	૩૭૩ ’ કડા હાલ	કડાહાલ

શુભ સંગ્રહનો બીજો ભાગ આગળ નીકળ્યો છે, તેમાં નીચે મુજબ સુધારવાનું શ્રીયુત મોહનલાલ માણેકલાલ ઝવેરી લખી મોકલ્યું છે. તે તરફ પ્રત્યેક વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

પૃષ્ઠ ૩૨૩ની ૩૫મી લીટીમાં ‘એક’ લખ્યું છે ત્યાં ‘એક લખ’ નોંધ્યો.

પૃષ્ઠ ૩૬૪માં જે લેખ છે તેમાં “એપેન્ડીસિટસ” ને બદલે ચુજરાતીમાં “સારણગાંઠ” લખ્યું છે તે ખોટું છે. એ અંગ્રેજી શબ્દનો ચુજરાતીમાં અર્થ નથી મળતો.

શુભસંગ્રહ-ભાગ ત્રીજો

૧-પ્રાર્થનાનું સામર્થ્ય

હે રસસાગર પ્રભુ! તારા સ્વરૂપનો પાર પામવા મનુષ્યબુદ્ધિ અસંખ્ય વર્ષો થયાં મહા-ભારત પ્રયત્ન કરી રહી છે, પરંતુ અદ્વાપિપર્યંત તારો પાર પામી શકી નથી. તારા સ્વરૂપપરત્વે જગતના મહાન તત્ત્વચિંતકોએ જુજવા મત પ્રવર્તાવ્યા છે, પરંતુ તે સઘળાં તેમનો સમય પૂરો થતાં વિરામ પામ્યાં છે અને તારો નહિ જેવો પ્રકાશજ પ્રાપ્ત કરી શક્યાં છે. અમારા પામર મનુષ્યના અદ્ય વિચારો તારા અનંત તેજોમય અમૃતમય સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા સમર્થ નથી. હે દયાસિંધુ! તું વાણી, મન અને ઇન્દ્રિયોથી પર હોવાને લીધે અમારી બુદ્ધિ તારું ગ્રહણ કરી શકતી નથી એ ખરું; પણ જે સામર્થ્ય અમારી બુદ્ધિમાં નથી, તે તારી કૃપાવડે તારાપ્રત્યે પ્રેમથી છલો-છલ ઉભરાતા અમારા હૃદયમાં છે. અમારા હૃદયમાં સ્થિર થયેલી પરમ શ્રદ્ધાથી અમે આ વિશ્વમાં તેમજ અમારા અંતરાત્મામાં તારું દર્શન કરી શકીએ તેમ છીએ. હે સર્વજ્ઞ પ્રભુ! જ્ઞાન એ પણ વસ્તુતઃ તારું સ્વરૂપ છે. અમારી બુદ્ધિનો ઉત્પાદક અને પ્રેરક તું જ છે. અજ્ઞાનતિમિરમાં જ્ઞાનરૂપી તેજોમય કિરણો વેરનાર શક્તિ પણ તું જ છે. આ વિશ્વમાં જ્ઞાન યથેચ્છ વૃદ્ધિ પામે, પરંતુ જ્ઞાનના વિકાસની સાથે અમારા હૃદયમાં ત્હારાપ્રતિ પરમ શ્રદ્ધા અને આદર ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામે, કે જેથી હે સંગીતનાયક! બુદ્ધિ અને હૃદયના સૂરની સૂરાવટમાંથી અપૂર્વ અને ભવ્ય સંગીત ઉત્પન્ન થાય.

x

x

x

સાધુજીવન એ કૃપાળુની ધાર છે, સત્પુરુષની પ્રભુ કંઠમાં કંઠ કસેરી કરે છે-એને પૂરે-પૂરો તાવે છે; પરંતુ અનેક દુઃસહ પ્રસંગોમાં પણ એ સન્નિધિમાંથી ભ્રષ્ટ થતો નથી. ચંદનના લાકડાને અધિક ધસવાથી જેમ અધિક સુવાસ પ્રસરે છે, તેમ સંકટના સમયમાં સત્પુરુષનો આત્મા અલૌકિક સુગંધ પ્રકટ કરે છે. સંકટો આવ્યા છતાં ભક્તજનની પ્રભુમાં સ્થિર થયેલી શ્રદ્ધા લેશ પણ ડગતી નથી-અદ્ધે દુઃખમાં દ્વિગુણ ભક્તિભાવથી ભક્ત પ્રભુ તરફ આકર્ષાય છે. જેમ માતા બાળકને ધમકાવે છે અને રોવરાવે છે, તોપણ બાળક માતાનેજ વળગતું જાય છે અને તેના બોળામાંજ સુષ્પ જાય છે; તેમ સંસારનાં દુઃખો માથે આવે, તોપણ ભક્ત પ્રભુને વળગતો જાય છે અને પ્રભુમાં ચિત્ત લગાડી તેમાંજ લીન બને છે. પ્રભુ ઉપર આવી પરમ શ્રદ્ધાને લીધેજ કુંતા વારંવાર કહે છે કે ‘વિપદઃ સન્તુ નઃ શશ્વત્ તત્ર તત્ર જગદ્ગુરો’ હે જગદ્ગુરો શ્રાકૃષ્ણ! અમને વિપત્તિઓ પડજો, કારણ કે તેમાંજ તારો વાસ છે. નરસિંહ મહેતા પણ કહે છે કે ‘સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ઘડીઆં.’ સાંસારિક દુઃખની સ્વાભાવિકતા અને અનિવાર્યતાને અનુલક્ષીને ભક્તજનોએ આવા ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે.

પરંતુ તીવ્ર દુઃખો અનુભવતાં છતાં મનુષ્યસ્વભાવસુલભ નિર્જળતાની ક્ષણો સત્પુરુષના જીવનમાં કદાપિ નહિ આવતી હોય? એ સહજ પ્રશ્ન થાય છે. આનો ઉત્તર એ કે, વસ્તુઓના પ્રમાણમાં પ્રત્યેક સંસારી જીવના જીવનમાં એવી ક્ષણો જરૂર આવે છે. પ્રભુનો પંથ અતિવિકટ છે. મહાન પ્રયત્ન અને અથાગ આંતર્યામિકતા દ્વારા એ લક્ષ્યસ્થાને પહોંચી શકાય તેમ છે. આવા દારણ મંથનકાળમાં મનુષ્યનો ‘ડગમગતો પગ’ સ્થિર રાખનારી અમોઘ શક્તિ કયી છે? એ શક્તિ હૃદયના સાચા ભાવપૂર્વક પ્રભુનું સ્મરણ અને તજજન્ય વાચિક ઉદ્દગાર! શબ્દાંતરમાં કહીએ તો પ્રભુની પ્રાર્થના છે. પ્રાર્થનાદ્વારા મનુષ્યહૃદયની ઉડામાં ઉડી ખીણોમાંથી ચૈતન્યનો અખૂટ ઝરો પરમાત્માભિમુખ વહે છે. પ્રાર્થના એ મનુષ્યઆત્માની સર્વોત્તમ વાસના છે, મનુષ્યઆત્માને પરમાત્મા સાથે જોડનાર એ આંકડો છે. સંકટના સમયમાં સંસારી જીવનું એ પરમ આશ્વાસન છે,

ખળભળેલા મહાસાગરનાં મોજાં જેવી હૃદયની વૃત્તિઓને કાંઈક લોકોત્તર શાંતિ આપનાર એ અદ્ભુત સંયમવૃત્તિ છે. શોક, દુઃખ અને નિરાશાથી ભરેલા મનુષ્યજીવનમાં ‘ખારા સમુદ્રમાં મીઠી વીરડી’ની પેઠે કાંઈક વિલક્ષણ મીઠાશ આપનાર એ સુધારસ છે. આમ અનેક અકલ્પ્ય સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ પ્રાર્થનાવડે થાય છે.

અત્રે એક શંકા થશે કે, પરમાત્મા ‘દૂરદૂર સુદૂર’ કોઈ દિવ્ય ધામમાં વિરાજે છે, તેથી એક માનવબાળની પ્રાર્થના સાંભળે ખરો? વળી એ સાંભળે તોપણ જેના એક એક રોમના અગ્રમાં અનંતકોટિ બ્રહ્માંડ વસેલાં છે અને જેના નિર્મેલા પ્રત્યેક બ્રહ્માંડમાં અસંખ્ય જંતુઓ રહેલાં છે x એવા અખિલ વિશ્વનાયકને એક મનુષ્યના ભાગ્યાતૂટયા ઉદ્દગારની શી ગણતરી? પરંતુ પ્રભુના સત્યસ્વરૂપની સમજણ આગળ પૂર્વોક્ત શંકાની નિરર્થકતા જણાઈ આવે છે. પ્રભુ દૂર છતાં પણ સમીપ છે; તેથીજ ઉપનિષદ કહે છે કે ‘તદૂરે ચાન્તિકેઽપિ તત્ (એટ વન્સ દાર ઑફ એન્ડ નિયર) અર્થાત્ ‘દૂર અને નજીક’ એવું પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. પ્રભુ જગતથી પર છે એ સાચું, પણ તે જગત અને જીવનો અંતર્યામી પણ છે. પ્રત્યેક ભૌતિક પરમાણુના અંતરમાં તેમજ પ્રત્યેક જીવાત્માના અંતરમાં આત્મતત્ત્વસ્વરૂપે એ વાસ કરીને રહેલો છે. ટેનિસન નીચલા ભાવનું યોગ્યજ કહે છે કે:—

“મનુષ્યહૃદયની પ્રાર્થના પ્રભુ સાંભળે છે. પ્રાર્થનાદ્વારા જીવાત્મા અને પરમાત્માનો યોગ થાય છે, કારણ કે ઉચ્ચાસ અને શરીરના અવયવો કરતાં પ્રભુ વધારે નજીક છે. તેથી મનુષ્ય એના દુઃખના સમયમાં—એની અનાથતામાં—એના અંતરમાં વિરાજતા અંતર્યામી સિવાય કોની સહાયતા માગે? ઘેર સંકટમાં ઘેરાયેલ ગન્ધર્વ, દ્રૌપદી આદિ આર્ત લોકોના હૃદયના ઉંડાણની ચીસ પ્રભુએ સાંભળી અને તેમની વહારે ધાયા.”

હવે એક બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે, પ્રભુ મનુષ્યની પ્રાર્થના સાંભળે તોપણ તે સહાય કરી શકે ખરો? આ સમસ્ત વિશ્વ કાર્ય—કારણના અચલ નિયમથી સંકલિત છે. આ સાર્વત્રિક નિયમનો ભંગ કરીને પરમાત્મા દુઃખી લક્ષ્મીહૃદયને સાંત્વન અને સહાયતા કેમ આપી શકે? આ શંકા પણ અસ્થાને છે. જે નિયમ સર્વશક્તિમાન પ્રભુએ પ્રવર્તીવેલો છે, તે એને ખાંધી શકતો નથી. ટેનિસન કહે છે કે, નિયમરૂપી લોકોની સાંકળથી જડેલા જગતની પાર લક્ષ્મીહૃદયની પ્રાર્થના પહોંચી શકે છે અને એ નિયમના પ્રવર્તીવનાર પ્રભુને ભેટે છે. વસ્તુતઃ આ વિશ્વ કાર્ય—કારણરૂપી નિયમની શૃંખલાથી બંધાયેલું નથી, પરંતુ પરમાત્માથી વસાયેલું છે. એ નિયમ પણ ચૈતન્યની ઝલકનોજ આવિર્ભાવ છે. આમ વિશ્વમાં પ્રવર્તી રહેલા અનેક નિયમોદ્વારો પરમાત્માનું સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે અને લક્ષ્મીનું કલ્યાણ કરે છે.

પ્રાર્થના એ જીવિનો વિલાસ નથી કે હૃદયનો ક્ષણિક ઉભારો નથી કે અર્થહીન ક્રિયા નથી, પરંતુ જીવાત્માની પરમાત્મામાટે સ્વાભાવિક વ્યાકુળતા છે; કારણ કે જીવાત્મા એ પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ છે. પ્રાર્થનામાં કૃત્રિમતાને લેશ પણ અવકાશ નથી. ખરા હૃદયની પ્રાર્થનામાં મનુષ્યનો સકલ આત્મા—બુદ્ધિ, હૃદય અને પ્રકૃતિ—પરમાત્માભિમુખ થવા માટે તૃપ્ત છે. પ્રાર્થનાદ્વારા અંતઃકરણ નમ્ર અને નિર્મળ બને છે અને નિર્મળ અંતઃકરણદ્વારાજ ઈશ્વરનાં દર્શન થાય છે.

અંતમાં ‘ભારતના ભાગ્યવિધાતાએ’ તો ભારતવર્ષના અદ્દશનું નિર્માણ કર્યુંજ હશે. વર્તમાન સંપ્લવ વાતાવરણમાં તો વીર નર્મદની પ્રાર્થનામાં લળીને એ અદ્દશ નિર્માતાને અંતઃકરણ-પૂર્વક એટલુંજ વિનવીએ કે:—

“હિંદ દેશને થાપે, હરિ ! તું નિજ કરીને થાપે !”

(‘ચિત્રમય જગત’ના નવેમ્બર ૧૯૨૭ ના અંકમાં લેખક—રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી.)

x ‘તહારે રોમ—અગ્રે બ્રહ્માંડ અનંત, એકેક બ્રહ્માંડે વસે બહુ જંતુ.’

(પ્રેમાનંદકૃત ભાગવત દશમસ્કંધ.)

* ‘ईशावास्तमिदं सर्वं यत् किं च जगत्’

૨-પધારો મૈયા કમલા !

પધારો માતા ! પધારો; પરંતુ મા ! અમે તમને શે મુખે બોલાવીએ ? શી બહાદુરી ઉપર તમને બોલાવીએ ? શા વડે તમારૂં સ્વાગત કરીએ ? તમે નરપુંગવો ઉપરજ દયા કરો છો; પુરાણ પુરુષના હૃદયકમળમાં તમારો વાસ છે; વિશ્વરૂપ વિષ્ણુનાં તમે પ્રિયતમા છો; તમે અમ દરિદ્ર ભારતવાસીઓની ઝુંપડીઓમાં ક્યાંથી પધારો ? અમે એવું તે શું પુણ્ય કર્યું છે કે અમે તમને અમારે ત્યાં લાવી શકીએ ? તમારા કૃપાકટાક્ષને લાયક થવા જેટલો પુરુષાર્થ અમારી પાસે ક્યાં છે ? તેથીજ કહીએ છીએ કે, મા ! આપનું આવાહન કરતાં અમારી જીવ્ઝા સંકોચાય છે, અમારાં દુઃકૃત્યોનું સ્મરણ કરતાં હૃદય ધૂણ ઉઠે છે-આપને બોલાવવાની પણ હિંમત થતી નથી.

યોગ્યજ છે, માતા ! તમે અમારે ત્યાં શા સાડ આવો ? જે દેશના લોકો તમારૂં અપમાન કરે છે, તમારી વિભૂતિઓનો-ધનવૈભવનો-અનેક રીતે દુરુપયોગ કરે છે, તેઓ તમારી કૃપા શી રીતે મેળવી શકે ? જે દેશના લોકો સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવી પોતાની માતાઓ અને બહેનો તરફ કુદૃષ્ટિ કરે છે અને પોતાની આંખો સામે તેમને નિરાધાર, દુઃખી અને પતિત દશામાં જુએ છે-જોવા જતાંયે જડતાભર્યું મૌન સેવે છે અને પોતાના એ મૌનનેજ હિમાચળ જેવી ગંભીરતા માનીને ફૂલીને ફાળકા થઇ ફેરે છે; તે દેશના લોકો ઉપર તમે આપની કૃપાદષ્ટિ શી રીતે ફેંકી શકો ? તેથીજ કહીએ છીએ કે, મા ! આ ચૈતન્યસ્વરૂપિણિ ! આજ તમને બોલાવતાં પણ શરમના શેરડા પડે છે, કંઈ કંઈ ધાઈ જાય છે !

જે દેશના લોકો તમારી વિભૂતિસ્વરૂપિણી, પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગસમી કામદુધા ગાય માતાઓના કલ્યાણનો વિચાર કરવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ તેમને સ્વહરતે કસાઇઓને ત્યાં વેચતાં પણ શરમાતા નથી, ત્યાં તમે આવીને પણ શું કરશો ? જે દેશના રાજાઓના રાજમહેલોથી તે સામાન્ય પ્રજાજનોનાં ઝુંપડાં સુધીમાં એક દિવસ દૂધ-દહીની નદીઓ વહેતી હતી, તેજ દેશના લોકોએ પોતાનાં ધોરાતિધોર પાપાયરણોથી પોતાની એવી શોચનીય દુર્દશા કરી મૂકી છે, કે તેમને યોગ્યાં ઘી-દૂધ મળવાની તો વાત દૂર રહી, પણ પરદેશથી આવતાં 'કન્ડેન્સ્ડ મિલ્ક' (ઘટ્ટ કરેલું દૂધ) અને વનસ્પતિનું ઘી ખાઈને જીવન નિભાવવું પડે છે. તેથીજ કહીએ છીએ કે, મા ! તમને શે મુખે બોલાવીએ ? તમે કદાચ આવશો, તોપણ હે કમલા મૈયા ! અમે તમારાં ચરણકમળોમાં અર્ધપાઘ દેવાને લોટી ભરીને ગાયનું દૂધ પણ ક્યાંથી લાવીશું ?

માતા કમલા ! અમે તમારૂં ખૂબ અપમાન કર્યું છે, ધોરાતિધોર પાપ કર્યાં છે અને તે અનેક વાર કર્યાં છે-હજી પણ કરી રહ્યા છીએ. હે વસુધે ! હે લક્ષ્મીસ્વરૂપિણિ ! અમે તમારૂં સ્તનપાન કરીને, તમારી ગોદમાં ઉછરીને, તમારાજ પવિત્ર કલેવરને કેટલીયે વાર અમારા ભાઈઓના લોહીથી ખરડ્યું છે, તેનો કંઈ પારજ નથી ! વળી એટલુંજ નહિ પણ વિધર્મી-વિદેશીઓને બોલાવીને પણ તમારૂં અને તમારાં સંતાનોનું-અમારા પોતાના ભાઈઓનું અપમાન કરાવ્યું છે ! તો પછી આ કમલવનવાસિનિ ! તમે આ પતિત ભારતભૂમિ ઉપર શી રીતે રહી શકો ? તેથીજ કહીએ છીએ કે, મા ! વિશ્વરમે ! તમને બોલાવતાં પણ હૃદયદાર બંધ થઇ જાય છે, આ જગ-જગનનિ ! અમારાં પાપોને અને અમારી કલંક-કથાઓને ક્યાંસુધી સંભળાવીએ-ક્યાંસુધી ગણાવીએ ? હે સર્વાન્તર્યામિનિ ! તમે અમારી ક્ષણેક્ષણની કરુણી જાણો છો, તમારાથી અમારૂં કયું પાપ અજાણ્યું છે ? તમે સર્વ કાંઈ જાણો છો, પણ અમારાં પૂર્વકૃત પાપોમાટે અમારે આ નરકયાતના, પરાધીનતાની આ યમ-વેદનાઓ ક્યાંસુધી સહેવી પડશે ? આ રીતે ક્યાંસુધી અમ ભારતવાસીઓની-હિંદુઓની-નાલાયક સંતાનોમાં ગણના થયા કરશે ? અમે અમારા પગો ઉપર ક્યારે ઉભા રહીશું ? અમારાં પાપો અને તેનાં પરિણામોનું ક્યારે મૃત્યુ થશે ?

આ જગદંબા ! દિવાળીના દિવસોમાં અમે તમારી પૂજના માત્ર થોડાક દિવાઓજ ક્યાંસુધી સજાગાવ્યા કરીશું ? આ દિવાઓથી તો મા ! તમારા સ્વાગતની અમારી ઇચ્છા પણ પૂર્ણ થતી નથી. એ તો તમારા સ્વાગતનું માત્ર આહ્વાનજ છે. માત્ર પ્રથા પ્રમાણેજ અમે તો ચાલીએ છીએ. હે જગદ્દાત્રિ ! તમારૂં ચિરકાળના કીડાલુવનસમું આ ભારતવર્ષ ક્યાંસુધી આવી મૃતપ્રાય

દશમાં પડ્યું રહેશે ? ભારતવર્ષમાં ઘેરેઘેર તમારી પૂજા કોડીઆંતા દવાએને બદલે મહિમય દીપકોથી ક્યારે થશે ? તમારી આપેલી વિભૂતિઓ કે જેને તે પોતાની દુર્બળતા અને મૂર્ખતાથી સુમાવી બેઠો છે, તે પુનઃ ક્યારે પ્રાપ્ત કરી શકશે ?

તેની આ શોચનીય દરિદ્રતા શું ચિરકાળસુધી ચાલ્યા કરશે ? તેની આ પરાધીનતા શું દીર્ઘકાળપર્યંત ટકી રહેશે ? તેના ભાગ્યમાં જે એવુંજ લખાયું હોય, તો તો હે ભાગ્યવિધાત્રિ ! હે સાગરિકે ! તેનો એકે સપાટે નિકાલ કરી દેવા માટે શું તમારો હિંદી મહાસાગર પૂરતો નથી ? આમ રીબાઈ રીબાઈને મરવા કરતાં તો મા ! ભારતવર્ષ હિંદી મહાસાગરમાં ડૂબી મરે એજ લાખો દરજ્જે સારું છે !

પરંતુ ના, માતા ! અમે સેંકડો અને હજારો અપરાધ કરીએ, તોપણ તમારે અમને ક્ષમા કરવી ઘટે; કેમકે તમે માતા છો અને અમે પુત્ર છીએ. માતા પોતાનાં સંતાનોને વિનાશ થતો નજ નોઈ શકે. અમે નથી ઇચ્છતા કે, અમે કંઈપણ કરીએ નહિ અને તમે અમારેમાટે સર્વ કાંઈ કરી આપીને અમારાં માટીનાં ઘર સોનાનાં બનાવી દો.

ઓ કમલા મૈયા ! અમે ઇચ્છીએ છીએ તે એજ કે, તમે વજ્રહૃદયનાં થઇને એક વાર-માત્ર એક-જ વાર-અમારી દરિદ્ર ઝુંપડીઓમાં પધારો અને આપના સુત્રંદ અવાજે અમારા ચિરકાલબધિર કાનોમાં એવા મંત્રની ઘોષણા કરો કે જેથી અમે અનંતકાળ સુધી જાગ્રત રહીએ; અને ઓ માતા ! અમારાં અંધ ચક્ષુઓમાં એવી અંજનશલાકા ફેરવો કે જેથી અમે આ બેલાન અવસ્થામાં અમારા કેટલાક દીપકોના આજા પ્રકાશમાં પણ તમારાં દર્શન કરી શકીએ-તમારા સાચા સ્વરૂપને ઓળખી શકીએ અને તમારી યોગ્ય ઉપાસના કરવા સમર્થ થઇએ.

માતા ! તમે એમ ન ધારશો કે, અમે તમારી ઉપાસના કરવા નથી ઇચ્છતા. આજ અમારી દરિદ્રાવસ્થામાં પણ અમે જે દીપકો પ્રગટાવીએ છીએ, તે માત્ર કોડીઆંતાજ નહિ પણ અમારાં હૃદયપાત્રના બનેલા છે અને જે ધી-તેલ બળે છે, તેને અમારા હૃદયનું ઉકળતું લોધી જાણુને. ઓ મા ! આથી તમે અનુમાન કરી શકશો કે, અમે તમારી ઉપાસના કરવાને કેટલા આતુર છીએ; પણ અમે માર્ગ ભૂલેલા છીએ. ઓ વિશ્વરૂપિણિ ! તમે અમને માર્ગ દર્શાવો એજ અમારી એકમાત્ર યાચના છે.

(હિંદુધર્મના ૧૯૮૩ના દીપાવલી અંકમાંના પહેલા લેખ ઉપરથી અનૂદિત)

૩-ચેતનો !

મકાનનું આયુષ્ય તેના દૃઢ પાયા ઉપર છે, એ સામાન્ય સમજણ છે; છતાં છેલ્લે મજલેથી નીચે ચણતાં ચણતાં આખરે પાયો મજબૂત કરવાનું વૈચિત્ર્ય કેવળ કલ્પનામાંજ છે, એમ કોઈ ન ધારે; એ પણ એક વાસ્તવિકતા છે, અને તે કેળવણીની દુનિયામાં !

આજે આપણું લક્ષ્ય હવેલીના છેલ્લા મજલાની સુંદરતા વધારવા તરફ છે અને તેથીજ આપણી કાંલેજે ભવ્ય છતાં ભયંકર જ્ઞાનવાળા વિદ્વાનોથી ભરેલી છે. મહાલયો જેવાં એનાં શિક્ષણસ્થાનો છે, ન્યારે એનો પાયો લૂણવાળી જમીનમાં છે; એનું ચણતર ગારાનું છે; એના ચણતારાઓ કંગાલ, અજ્ઞાન અને નિષ્પ્રાણ જેવા છે.

દુનિયાનો સીધો અને સાદો નિયમ કોઈ રીતે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ક્યારે પ્રવર્તે ? ન્યાંસુધી આ પાયો નબળો છે, ત્યાંસુધી ઉપલા મજલા ડોલતા છે, ત્યાંસુધી ઉપરી શોભા જેખમભરેલી છે અને ત્યાંસુધી ઉપલો દમમ પિત્તળપાનના જેવો છે.

આપણે આજે સૌ એકજ કામ કરીએ અને તે આજની કેળવણીની ઇમારત તોડી પાડવાનું અને નવેસરથી ઉંડા અને કાળમીઠ પથ્થર ભરેલા પાયાથી તેને ચણવાનું. એમ નહિ કરીએ તો કુદરત પ્રલય આણીને કે આગ કરીને આપણી રથૂલ ઇમારત તોડી પાડે છે; તેમ કુદરતનો આપણા ઉપર કોપ થશે અને આપણે તેનું અચાનક ઇજ ભોગવવું પડશે.

ચેતીએ !!

(‘દક્ષિણામૂર્તિ’ ત્રિમાસિકમાંથી)

૪-મહાભક્ત મીરાંબાઈ

(૧)

મેડતા એ ઐતિહાસિક ગ્રામ છે અને રાજસ્થાનમાં આવેલું છે. મેડતાનો રાહોડ સરદાર વિખ્યાલક્ત છે. એના મહાલયમાં ગોવિંદજીની મૂર્તિનું પ્રતિષ્ઠાપન છે.

વસંતઋતુ ચાલતી હતી, પ્રભાતનો સમય હતો. ગોવિંદજીના આંગણમાં એક કુમારિકા પોતાની સાહેલીઓ સાથે નીચેનું લજન ગાતી હતી:-

બસો મેરે નયનમેં નંદલાલ

મોહિની મૂરતી સાંવરી સૂરતી નૈના બને વિશાલ

અધર સુધારસ મુરલી રાજીત ઉર વૈજન્ટી માલ

છુદ્ર ધંટિકા કટિતટિ સોભિત નપુર શબ્દ રસાલ

‘મીરાં’ પ્રભુ સંતન સુખદાર્ઢ લક્ત વછલ ગોપાલ.

જેણે જેણે આ લજન સાંભળ્યું, તે તે મોહિત થઇ ગયા; તેમનાં ભાવવિવશ નેત્રામાંથી અશ્રુ સરવા લાગ્યાં.

કુમારિકા એક અનુપમ સુંદરી હતી. આખા રાજસ્થાનમાં એના જેવી સ્વરૂપવતી રમણી કોઇએ જોઈ નહિ હોય. એના સુંદર મુખ ઉપર લકિતની જ્યોતિ ઝધારા મારી રહી હતી. એ સુંદરીના સુંદર કંઠની તુલના કોઇની સાથે થઈ શકે એમ નથી, એના કંઠસ્વરમાં પ્રાણોની વ્યાકુળતા મૂર્તિમંત બની રહી હતી. સ્થાન, કામ, ગાનારીનું રૂપ અને એનો વેદનાભર્યો સ્વર, એ સર્વેએ એકત્ર મળીને અપૂર્વ ભાવનો સંચાર જગાવી દીધો હતો. સાંભળનારાઓ એ સ્વરમાં લીન થઇ ગયા હતા, ભાવના આવેશમાં સ્તબ્ધ થઇ ગયા હતા, તન્મય બની ગયા હતા.

કુમારિકા મેડતાના રાહોડસરદારની પુત્રી મીરાં રાજ ગોવિંદજીને પોતાનાં લજન સંભળાવ્યા કરતી હતી. આજે પણ એણે એજ વ્યવસાય માંડ્યો હતો. લજન પૂરૂં થયું, મંત્રમુગ્ધ જેવા બનેલા સાંભળનારાઓમાં ચેતના આવી, મંદિરમાંથી સર્વ ચાલ્યા ગયા; પરંતુ એક યુવક ત્યાંથી જરાએ ખસ્યો નહિ, હતો ત્યાં ને ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. ગાનારીને નીરખતાં એનાં તૃષાતુર નયનો જરાએ ધરાતાં નહોતાં.

મીરાં ગોવિંદજીની મૂર્તિ સામું જોઇને એનું એકાગ્રચિત્તે ધ્યાન ધરી રહી હતી, પોતાના હૃદયની વાતો ગોવિંદજીને નિવેદન કરી રહી હતી. લજનમાં એ એવી એકતાર થઇ રહી હતી કે એની આસપાસ શું બને છે, એનું લજન કોણ સાંભળે છે, કોણ ક્યાં ઉભું છે, તેનું એને કશું ભાન હતું નહિ. મીરાં અત્યારે માનવસૃષ્ટિમાં નહોતી, ગોવિંદજીની સાથે કોઈ અગમ્ય પ્રદેશમાં વિચરી રહી હતી. મંદિરમાં અત્યારે મીરાંને મન ગોવિંદ અને મીરાંજી હતાં, બીજું કોઇ નહોતું.

લજન પૂરૂં થયું અને મીરાંનું ધ્યાન છુટ્યું. એ મૃત્યુલોકમાં પાછી આવી. લજન, ભય, ક્રોધ, વિરાગ વગેરે એના ભૂલાઇ ગયેલા દેહધર્મે પાછા એના દેહમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા. લજન કરતી મીરાં દેવી હતી. લજન પૂરૂં થયે એ પાછી માનવકોટિમાં આવી, હતી તેવી ને તેવી એ મેડતાની રાજકન્યકા થઇ રહી.

મીરાંએ આમ મોં ફેરવ્યું. એક યુવક અનિમેષ નેત્રે એના મુખસૌંદર્યનું પાન કરી રહ્યો હતો. યુવક કામદેવના અવતારસમો હતો. એનું ગૌર સ્વરૂપ, તેજસ્વી લઢાટ અને એનાં પ્રતાપી નયનો ઝાર પ્રતાપ પાડી રહ્યાં હતાં. યુવકને જોઇને મીરાં મનમાં ને મનમાં વિધાતાની કારીગરીની પ્રશંસા કરવા લાગી. લજનનાં માર્યાં એનાં નેત્રો નીચે ઢળ્યાં. એણે તરતજ યુવક તરફથી પોતાની દૃષ્ટિ પાછી વાળી લીધી. યુવક સામું બીજવાર એ ન જોઇ શકી.

ગોવિંદજીના મંદિરમાં અતિથિ આવે તેનો સત્કારભાર મીરાંને માથે હતો. અતિથિ અને સાધુસંતને રહેવા આવવા વગેરેનો પ્રખંધ એ પોતાની જાતિદખરેખ નીચે કરાવતી અને પોતે જાતે તેમનું સ્વાગત કરતી હતી; પરંતુ આ યુવકનો સત્કાર કરતાં-અરે એના સામું જોતાં પણ એનું મન લજનથી વિવશ બની ગયું.

મીરાંએ પોતાની એક સખીને કહ્યું કે “અહીં, જા પેલા યુવકને કહે કે, અમારું આતિથ્ય સ્વી-કારશે તો અમે કૃતાર્થ થઈશું. એ યુવક કોઈ સાધારણ વ્યક્તિ નથી, રાજપુત જેવા જણાય છે. છુપા વેશે અહીં આવેલા છે.”

સખીએ કહ્યું:-ભણે, એ રાજપુત હોય કે ભિખારી હોય. આપણી દૃષ્ટિમાં તો સર્વ સમાન છે, સર્વ નારાયણરૂપ છે. આજે તમારામાં આવી ભેદભુદ્ધિ શાથી થઈ? એ યુવક કોણ છે?

મીરાં:-તે તો હું નથી જાણતી.

સખી:-તો પછી તમે એમનાથી શરમાવ છો કેમ?

મીરાં:-તે નથી કહી શકતી; એમના સાચું જોતાં મને કોણ જાણે કેમ શરમ આવે છે!”

મીરાંની સખી પેલા યુવક પાસે જઈને બોલી-શ્રીમાન્ ! અમારી રાજકુમારી આપનું સ્વાગત કરે છે. એમનું આતિથ્ય સ્વીકારવાની કૃપા કરશે તો એ પોતાને ધન્ય માનશે.

યુવકે કહ્યું:-ભણે! રાજકુમારી મારો સત્કાર કરવો હોય તો એ પોતે મને એમના શ્રીમુખથી કેમ કશું કહેતાં નથી? મારે તો એ વચન એમના મુખથી શ્રવણ કરવાં છે.

હવે બોલ્યા સિવાય મીરાંને છુટકો નહોતો. લજ્જાથી રત્નમડા થઈ ગયેલા મુખે મીરાંએ યુવકને પોતાનું આતિથ્ય સ્વીકારવાની પ્રાર્થના કરી.

યુવકને તો એજ જોઈતું હતું. મીરાંના કંઈનું ભજન સાંભળવાને હૃદયે એ ઘણા દૂર દેશથી આવ્યો હતો. એક વારના ભજનથી એને તૃપ્તિ નહોતી થઈ. એને તો મીરાંનું ભજન વારં-વાર સાંભળવાની રસવૃત્તિ થઈ આવી હતી. ભજન સાંભળતાં સાંભળતાં મીરાંના રૂપે એને મોહિત કરી દીધો હતો. યુવકે મીરાંની પ્રાર્થના સ્વીકારી.

સાંજે ગોવિંદજીની આરતી થઈ. આરતી ઉતરી રહ્યા પછી મીરાં ગોવિંદજીની સામે બેસીને પાછી ગાવા લાગી.

તાતલ સૈકત વારિ યિંદુ સમ, સુત મિત રમણી સમાની;

તોહિ બિસરિ મનવાહિ સમર્પણું, અજ મોર હોય કૌન કાની.

આધ જનમ હમ સોય ગવાયલું, શિશુ જરા કેતિ દિન ગેલા;

જૈભન મોહ ફંસી રસરંગી માતૂલું, તોહિ ભજઉં કૌન વેલા.

આ ભજન સાંભળીને વૃદ્ધો તો રડવાજ લાગ્યા. યુવક સ્તબ્ધ બની ગયો.

મૂર્ખ માનવીને આ દુર્લભ જીવન મળ્યું છે, છતાં પોતાનું અર્ધું જીવન તો એ ઉંઘમાં ગુમાવી દે છે. બાકીનું અડધું રહ્યું તેમાંથી બાધ્યાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થાનો કાળ નકમો જાય છે. જયવા પામે છે યૌવનકાળ. એ કાળમાં ભગવાનનું ભજન ધાયું હોય તો ઘણી સારી રીતે થઈ શકે છે; પરંતુ યૌવનકાળમાં મનુષ્ય ક્ષુદ્ર આત્મદ અને વિષયભોગમાં દુગ્ધ્યો રહે છે. હાલ મનુષ્ય! તારું કેવું દુર્ભાગ્ય છે! એ યૌવનકાળ તું પ્રભુને નથી સમર્પણ કરી શકતો.

મીરાંની આંખમાંથી પણ ખર ખર ખર કરતાં આંસુ ખરવા લાગ્યાં.

યુવક મનમાં ને મનમાં વિચાર કરી રહ્યો હતો. આતું ભજન સાંભળતાં હું ધરાતોજ નથી; આનાવિના મારું જીવન નિષ્ફળ છે.

ભજન પૂરું થયું, સર્વ ચાલ્યા ગયા. રાજકુમારી પણ જતી હતી, ત્યાં તો પેલા યુવક એની સામેજ આવીને ઉભો રહ્યો અને બોલ્યો કે ‘રાજકુમારી ! તમારી પ્રાર્થનાનો મેં સ્વીકાર કર્યો તો મારી પ્રાર્થનાનો તમે સ્વીકાર નહિ કરો?’ એમ કહીને યુવકે પોતાની આંગળીમાંની વિંટી કાઢીને રાજકુમારીના હાથમાં મૂકી તથા કહ્યું કે ‘આપ આ વિંટી સ્વીકારો. એ મારી ક્ષુદ્ર ભેટ છે અને હું એક દિવસ તમારો અતિથિ હોતો, તેનું સ્મરણ તમને નિત્ય રહે તેવા હેતુથી હું તમને આ સ્મરણચિહ્ન તરીકે આપું છું. આપ એનો અંગીકાર કરશો તો હું મને પોતાને અહોભાગ્યશાળી માનીશ. આજે રાત્રે હું અહીંથી પ્રયાણ કરવાનો છું. આપની મુલાકાત થવાનો હવે સંભવ નથી. મારી આ ધૃષ્ટતા માટે હું આપની ક્ષમા માગું છું.’

એક પળવાર મીરાં યુવક સાચું જોઈ રહી, બોલવાની તો ઘણી ઇચ્છા હતી; પણ એના હૃદય ન ઉઘડ્યા, યુવક ચાલ્યો ગયો.

મેડતાના રાકોડ સરદારની કન્યા મીરાંને આખું રાજસ્થાન ઓળખતું હતું. એના રૂપની પ્રશંસા રજપૂતાનામાં ઘેરેઘેર થતી હતી. મેવાડની રાજધાની ચિતોડમાં તો મીરાંનું રૂપ એક ચર્યસ્પદ વિષય થઈ પડ્યો હતો. સવાર-સાંજ, દિવસે અને રાત્રે ચિતોડની ગલીએ ગલીએ લોકો ગાતા હતા કે:—

મીરાં કહે બિન પ્રેમકે, નાહિ મિલત નંદલાલા.

એ સમયમાં ચિતોડના ભાગ્યવિધાતા મહારાણા કુંભ હતા. કુંભ કુંવારા હતા. વીરરસ ઝળકાવવામાં અને કવિતા કરવામાં એ પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા. એમના મનના અભિલાષ એવા હતા કે જેના હૃદયમાં પ્રીતિનાં ઝરણાં ઝરતાં હોય, જે પુષ્પસમી પવિત્ર હોય, રક્ષટિકશી નિર્મળ હોય તેવી સુંદરાંગીનેજ હું મારી રાજરાણી બનાવીશ. એક દિવસ એમણે કોઈને ગાતાં સાંભળ્યું કે:—

મીરા કહે બિન પ્રેમકે, નાહિ મિલત નંદલાલા.

વળી એમને વિશેષ ખાતમી મળી કે, આ પ્રેમનો મહિમા ગાનારી એક અકલંકિત મહા-સ્વરૂપવતી કુમારિકા છે. એના જોટા આખા રજપૂતાનામાં નથી. મીરાંને જોવા કુંભ ઉત્સુક થઈ ગયો.

મીરાંને શી રીતે મળવું? ક્યાં મેડતાનો નાનો રાકોડ સરદાર અને ક્યાં મેવાડનો ધણી! મેવાડનો મહારાણો મેડતાના એક નાના સરદારને લાંબા, તે પણ એક કુમારિકાને જોવા-માત્ર એનું ભજન સાંભળવા; એ તો મેવાડની પ્રતિષ્ઠા નમાવવા જેવું પગલું! લોકો શું કહેશે? આવા આવા વિચારે કુંભને પોતાની બલવતી ઇચ્છાને રોકી રાખવી પડી હતી; પણ એનું મન ક્યાં માને એવું હતું? ઠેર ઠેર ‘મીરાં કહે’ ‘મીરાં કહે’નો ધ્વનિ એના ચિત્તને ઉદ્વિગ્ન કરી ચૂકતો હતો. મીરાંની વાતો તો એના પ્રાણની ભીતરમાં પેસી ચૂકી હતી. એ મીરાંને જોયાવિના હવે કેમ સહું જાય? પ્રતિષ્ઠા અને લોકવાયકાના ભયના પડદાને મહારાણાએ ચીરી નાખ્યો. છુપે વેશે એ મેડતા ગયો, મીરાંનું ભજન સાંભળ્યું, મીરાંને પોતાની વિંટી અર્પી, વિંટીની સાથે મીરાંને પોતાનું હૃદય પણ સમર્પી દીધું. હૃદયવિહોણો દેહ લઈનેજ એ ચિતોડ પાછો ફર્યો.

પ્રભાતમાં પક્ષી ગાતાં હોય ત્યારે મહારાણાને મન મીરાં ભજન કરી રહી હોય; સરોવરમાં પંખો ખીલી ઉઠતાં હોય ત્યારે મહારાણાને મન મીરાં હસી રહી હોય; પવનથી વૃક્ષની લતાઓ હાલતી હોય ત્યારે મહારાણા માને કે મીરાં મને હાથના ઇસારે બોલાવી રહી છે.

મહારાણા હવે સિંહાસન ઉપર નથી બેસતા, દરબારમાં પણ નથી જતા. જ્યાં જ્યાં “મીરાં કહે” નો ધ્વનિ સંભળાય, ત્યાં ત્યાં એમના કાન ઠરવા લાગ્યા; મનની વાત હવે ગુપ્ત ન રહી શકી. મંત્રી અને રાજમાતા મહારાણાનું મન પરખી ગયાં.

રાજમાતાએ મીરાંને ચિતોડના રાણાની અધિષ્ઠાત્રી બનાવવાને માગાં મોકલ્યાં.

મેડતાનો રાકોડ સરદાર પોતાની જાતને ધન્ય ધન્ય માનવા લાગ્યો. ગોવિંદજીના મંદિરમાં મોટો ઉત્સવ કરાવ્યો. લગ્નનું સુંદર નક્કી કરીને ચિતોડ કહાવી મોકલ્યું.

(૨)

પરંતુ જેનું લગ્ન થવાનું હતું એને આનંદ નહોતો, આ સમાચારથી એને પ્રકુલતા નહોતી. મીરાં પેલી વિંટીનો ભેદ સમજી ગઈ. એ યુવકે કોણ હતો, તે એ ઓળખી ગઈ. એની સખીઓ પણ જાણી ગઈ. મીરાં તો એ વિંટી પાછી મોકલવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી.

સંધ્યાકાળે મીરાં ગોવિંદજીના મંદિરમાં બેઠી. એનાં લગ્ન થવાનાં હતાં એટલે સાહેલીઓ હસી હસીને એની ઠેકઠી કરતી હતી. એકે કહ્યું:—‘હું તો તે વખતેજ જાણી ગઈ હતી.’

મીરાં:—શું?

સખી:—તે દિવસે પેલા યુવકને જોઈને તમે કેવાં શરમાઈ ગયાં હતાં?

મીરાં:—કોણ જાણે કેમ મને તે વખતે શરમ આવી ગઈ; પરંતુ હું સત્ય કહું છું સખી! ચિતોડની મહારાણી થવામાં નથી મને આનંદ કે નથી મોહ. મને તો પરણવુંજ ગમતું નથી, તો પછી મહારાણીપદની શી વાત!

સખી:—કેમ, ક્ષત્રિયકન્યા આથી કયા વિશેષ સૌભાગ્યની કામના કરી શકે ?

મીરાં:—હું એ સૌભાગ્યને નથી ઇચ્છતી.

સખી:—કેમ ?

મીરાં:—મહારાણા મને પરણીને સુખી નહિ થઇ શકે. હું માંડ મન તો ગોવિંદજીને અર્પણ કરી ચૂકી છું, મહારાણા એકલા મારા શરીરને લઇને શું કરશે ?

સખી:—તમે એવું શું બોલો છો ? મહારાણા તો તમારા ઉપર ધણેજ અનુરાગ ધરાવે છે. દિવસ અને રાત એમના મુખમાંથી તો ‘મીરાં કહે’ એજ શબ્દો નીકળ્યા કરે છે.

મીરાં:—એમને મારા ઉપર અનુરાગ નથી, પણ મોહ છે. મારા રૂપનો, મારા કંઠનો એમને મોહ લાગ્યો છે. હા, એટલું ખરું કે, આ મોહને આંતરે અનુરાગ પ્રગટે; પણ—

સખી:—પણ શું ?

મીરાં:—મોહ હોય કે અનુરાગ હોય; પરંતુ મહારાણા સુખી નહિ થઇ શકે. મહારાણાને કાને આ વાત જવી જોઇએ કે, માંડ મન માંડ રહ્યું નથી. એ મન હું ગોવિંદજીને અર્પણ કરી ચૂકી છું. એક વાર મને જો એ ફરી મળ્યા હોત તો સાંચું થાત, હું જાતે એમને આ વાત કહેત.

(૩)

એ સુયોગ પ્રાપ્ત થયો. લક્ષ્મણ મુહૂર્ત દૂર હતું. કુંભને મીરાંનાં દર્શનની તાલાવેલી લાગી રહી હતી. એ છુપે વેશે મેકતા આવ્યા. મીરાં એમને ઓળખી ગઇ. એણે દાસીને મોકલીને કહાલ્યું કે, મીરાં તમને એકાંતમાં મળવા ઇચ્છે છે.

ગોવિંદજીની આરતી ઉતરી રહી, ભજન પૂરું થયું, અર્ધાં વેરાઇ ગયાં. એક વૃક્ષ નીચે એકાંતમાં મીરાં રાણાને મળી. એની જોડે એની વિશ્વાસુ સખી હતી.

આજે મીરાં ન શરમાઇ. એના પ્રાણની તંત્રી કોઇ ઉચ્ચ ગ્રામથી અર્ધાઇ ગઇ હતી. એણે કહ્યું કે ‘મહારાણા! આ દાસીનો અપરાધ ક્ષમા કરશો. કોઇ પણ ક્ષત્રિયકન્યાને ચિતોડની મહારાણી થવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તો એને મન ઇન્દ્રણીનું પદ પણ તુચ્છ છે; પરંતુ મને સ્વીકારીને આપ સુખી નહિ થઇ શકો.’

રાણા:—મીરાં! આવી નિષ્કુર વાણી કેમ ઉચ્ચારે છે ? તારા સહવાસમાં તો હું ચિતોડને સ્વર્ગ બનાવી દેવાની કલ્પનાઓ ધડી રહ્યો છું, તું ચિતોડની રાજરાણી થતાં ચિતોડને અમરાપુરી બનવાનાં હું સ્વપ્નાં જોઇ રહ્યો છું.

મીરાં:—આ દેખાતું મન માંડ નથી રહ્યું, એ ગોવિંદજીને અર્પણ થઇ ચૂક્યું છે. હવે એને પાછું લાવવાનો કોઇ ઉપાય નથી. મનવિહોણા એકલા દેહથી પતિસેવા નથી થઇ શકતી. હું અપરાધિની થઇશ.

રાણા:—મીરાં! મીરાં! તું આ શું કહે છે ? જે દિવસે તું ચિતોડના સિંહાસનને અલંકૃત કરીશ, તે દિવસ જગતના ઇતિહાસપટે સુવર્ણદ્વારે લખાશે. તારા જેવું રૂપ આખા રાજપૂતાનામાં નથી, તારા જેવા ગુણ આખા ભારતમાં નથી. તને રૂપ અને ગુણની મહારાણી બનાવીને વિધાતાએ ધરાતલમાં મોકલી છે.

મીરાં:—મહારાણા! આ તુચ્છ દેહનાં વખાણ શાં ? હું હતભાગિનીને વળી રાણીનાં પદ શાં ? ગોવિંદજીની સેવાસિવાય કોઇ સ્થળે મારા પ્રાણ દરતા નથી.

રાણા:—મીરાં! મને તારાં દર્શનમાં સુખ છે, તારાં ભજન સાંભળવામાં સુખ છે. એથી વિશેષ મારે તારી પાસે કાંઈ જોઇતું નથી.

મહારાણા ચિતોડ ગયા, મીરાંની અદૃષ્ટ ત્રિપિ વંચાવા માંડી.

(૪)

મીરાં ચિતોડની રાજ-મહિષી બની. ચિતોડમાં જૂદી પરિસ્થિતિ હતી. રાજકુટુંબ એક-લિંગજીવું અને ભવાનીનું ઉપાસક હતું. મીરાં વૈષ્ણવ હતી, મીરાંનો પંથ રાજકુટુંબમાં રુચિર ન થયો.

મીરાંના મનની પ્રવૃક્ષતા ધીરે ધીરે ઓછી થવા લાગી; એના મુખઃમળની શોભા ક્ષીણ થવા લાગી. સુખની આશાએ કુંભા રાણાએ આ લતાનું પોતાની વાટિકામાં રોપણ કર્યું; પરંતુ એ લતા

કરમાવા લાગી. રાણાનું ઐશ્વર્ય, આડંબર, ભોગવિલાસ અને મીરાંનું મનરંજન કરવાના એના સર્વ પ્રયાસો નિરર્થક નીવડવા લાગ્યા. મીરાંને કોઇ વાતે આનંદ મળતો નહોતો. રાણાને ક્ષોભ થવા લાગ્યો. કોઇ કોઇવાર એ વિચાર કરતો હતો કે, આ વનની પંખિણીને મેં પાંજરામાં પૂરી તે ફીક ન કર્યું. મીરાં કર્તવ્યવશ બનીને પતિની સેવા કરતી હતી, પરંતુ એ આકાંક્ષારહિત હતી. એના મુખમાંથી શૃંગાર-રસભર્યાં મધુર વાક્યો નહોતાં નીકળતાં, એનામાં ઉલ્લાસ નહોતો, એના મુખ ઉપર હાસ્ય નહોતું, એ રાણાની આજ્ઞાને માન આપીને ગાતી હતી; પરંતુ હવે એના ગાનમાં પૂર્વનો રસ નહોતો. હાય! જે સુખમાટે કુંભો રાણો મીરાંને લાવ્યો તે સુખ ક્યાં છે ?

રાણાને આ સ્થિતિ અસહ્ય થઇ પડી. ‘મીરાં! આ રાજ્ય, આ વૈભવ તને કશુંએ સુખ આપી શકતાં નથી ? કહે. તને શી વાતનું દુઃખ છે ? તારૂં ચિત્ત શાથી પ્રસન્ન થાય ? મને કહે તે વસ્તુ ગમે તેવી દુર્લભ હશે, તોયે હું તને લાવી આપીશ.’

મીરાં:—સ્વામિન્ ! રાજ્ય અને વૈભવની મને આકાંક્ષા નથી, એમાં મને કંઇ સુખ જણાતું નથી. એ રાજ્ય અને એ વૈભવ મને ન મળ્યાં હોત તો તેનું મને દુઃખ નહોતું. મારા પિતાને ઘેર ગોવિંદજીના મંદિરમાં બેસીને ભજન કરવામાં મને અત્યંત આનંદ હતો, આજે પણ હૃદય એજ આનંદ ઝંખે છે. ઇચ્છા તો એવી થાય છે કે, તેવુંજ ભજન અહીં કરીને હું માંડે જીવન વ્યતીત કરું.

રાણો:—મીરાં ! ભજન ગાવાનું તો હું નિત્ય કહું છું અને તું ગાય છે પણ ખરી, છતાં તને આનંદ નથી મળતો ?

મીરાં:—મહારાજ ! એ ભજન પતિના મનોરંજનમાટે થાય છે, એ રાજના-પતિના આ-દેશનું પાલનમાત્ર છે. એમાં પ્રાણ ક્યાં રેડાયેલો છે સ્વામિન્ !

રાણો ગંભીર બની ગયો. કેટલીક વારે બોલ્યો કે ‘મીરાં ! હું તને દુઃખી જોવા નથી ઇચ્છતો. મારી રાજધાનીમાં ગોવિંદજીનું મંદિર બંધાવીશ, એમાં ગોવિંદજીની મૂર્તિ પધરાવીશ. પછી મેડતામાં તું જેવું ભજનકીર્તન કર્યો કરતી હતી તેવું ભજનકીર્તન અહીં કર્યો કરજે; એ સાંભળીને હું સુખી થઇશ.’

(૫)

ચિતોડના રાજમહેલની અંદર ગોવિંદજીની સ્થાપના થઇ ગઇ. મીરાંનું ‘પૂર્વસમયનું’ ભજન હવે ચાલુ થયું.

શિવભક્ત રામના રાજમહેલમાં ગોવિંદજીની સ્થાપના થવાથી સર્વ કહેવા લાગ્યા કે, હવે ચિતોડનું અશુભ થવાનું છે. રાણો મહાસંકટમાં પડી ગયો. એક તરફ મીરાંપ્રતિનો પ્રેમ અને બીજી તરફ રાજકુળનો ધર્મ! આ બેમાંથી રાણો કોની રક્ષા કરે ? આ ધર્મસંકટના નિવારણાર્થે રાણાએ એક-લિંગજીના મંદિરમાં આસન લગાવી શિવજીની-આરાધના કરવી શરૂ કરી દીધી.

મધ્યરાત્રિએ રાણા કુંભને સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં એણે શું જોયું ? એકલિંગજીનું એ અનાદિ-લિંગ રૂપાંતર પામી ગયું! એને બદલે એક શુભ્રવર્ણ પુરુષ જણાયો; એના લલાટમાં ઉજ્જવલ ચંદ્ર લખલખી રહ્યો હતો, શિર ઉપર જટા હતી, એનો કંઠ નીલ હતો, જોતજોતામાં એ પુરુષનું અધુરું અંજ શ્યામ થઇ ગયું. એ પુરુષના મસ્તકના અર્ધા ભાગ ઉપર મયૂરપિચ્છનો કલાપ હતો અને છાતીના અર્ધભાગ ઉપર શ્રીવત્સ કૌસ્તુભ દષ્ટિગોચર થતું હતું. એ પુરુષે હસતાં હસતાં કુંભા રાણાને કહ્યું કે ‘રાણા ! અમે-હરિ અને હર એકજ છીએ. બન્ને જૂદા છીએ, એ તારો જન્મ છે.’

રાણાનું સ્વપ્ન પૂરું થયું, એ જાગી ઉઠ્યો. ભક્તિપૂર્વક એકલિંગજીને પ્રણામ કરીને એ પોતાના મહેલમાં પાછો ગયો. એ વખતે મીરાં ગોવિંદજીના મંદિરમાં ભજન કરી રહી હતી. કુંભ રાણો ત્યાં ગયો. મીરાંની સાથે એકજ આસન ઉપર બેસીને એ પણ ભજન કરવા લાગ્યો. ભજન પૂરું થયા પછી મીરાંએ કહ્યું કે ‘સ્વામિન્ ! આજે મીરાંનું ભજન સાર્થક થયું; પરંતુ આપ તો એક-લિંગજીના ભક્ત છો અને આજે ગોવિંદજીની સામે બેસીને કેમ ભજન કર્યું ? બધાં શું કહેશે ?’

રાણો:—મીરાં ! જોને જે કહેવું હોય તે કહે. ભગવાન એકલિંગજીએજ મને ઉપદેશ આપ્યો છે. હરિ અને હર એક છે. મીરાં ! આજે હું તને આનંદમાં ડોલતી જોઉં છું. બોલ, તારી શી વાંચના છે ? હું તે પૂર્ણ કરીશ.

મીરાં:—આપના મુખમાંથી ગોવિંદજીનું નામ સાંભળીને હું કૃતાર્થ થઇ, માંડે અબીષ્ટ મને મળી ગયું. ગોવિંદજીની સામે બેસીને ભજન કરવાની આપે મને રમ્મ આપી, એટલે મને સર્વ

મળી જયું. હવે શું માગવાનું રહ્યું ? હવે જે વૈષ્ણુવાને પણ વિનાહરકતે અહીં આવવા દેવામાં આવે તો વળી અધિક આનંદ થાય !

રાણો:—તારી વિનતિ મારે માન્ય છે. કાસથી વૈષ્ણુવો વિનાહરકતે અહીં આવી શકશે.

(૬)

ગોવિંદજીના મંદિરમાં હવે વૈષ્ણુવાની ભીડ જામવા લાગી. મીરાંનો આનંદ સમાયો સમાતેષ નહોતો. હવે એ આનંદના પૂરખહારમાં આવી ગઈ.

રાણો પોતે કવિ હતો. પ્રસંગાનુસાર મીરાંની સાથે તે ગોવિંદનાં પદ ગાતો હતો, તેમજ નવાં ભજન બનાવીને એ મીરાંના ચિત્તને વિનોદ કરાવતો હતો.

પરંતુ આ સુખ ઝાઝા દિવસ ન પહોંચ્યું. એક દિવસ રાણાએ ગોવિંદજીના મંદિરમાં જઈને જોયું તો દેશ દેશના વૈષ્ણુવો ભેગા મળ્યા હતા. મીરાં વૈષ્ણુવાની મંડળીમાં ગોવિંદજીની સામે બેસીને ભજન કરી રહી હતી. વૈષ્ણુવો અનિમેષ નેત્રે એના સામું જોઈ રહ્યા હતા.

રાણાને નખથી શિખપર્ચત ઝાઝા લાગી ગઈ. ચિતોડની મહારાણી કે જેને ચંદ્ર અને સૂર્ય પણ દેખવા પામતા નથી, તે આજે ભરસભામાં બેસીને એક સાધારણ ગણિકાની માફક ગાય અને લોકો એના સામે જોયા કરે. ‘આ કલકિની મીરાં ! મોહમાં ફસીને મેં આપ્પા રાવળના કુળને બદલો લગાડ્યો.’ આમ વિચાર કરતો રાણો આવ્યો અને તરતજ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. શયનખંડમાં આવ્યાને એણે દાસીને કહ્યું કે ‘જા, હમણાં ને હમણાં રાણીને બોલાવ.’

‘એ તો ગોવિંદજીના મંદિરમાં ભજન કરે છે.’

દાસીનું કહેવું સાંભળી રાણાની આંખો ક્રોધથી લાલ લાલ થઈ ગઈ. દાસી સમજી ગઈ કે, આજનો રંગ જૂદો છે. એ તરતજ મીરાંને બોલાવવા ગઈ. મંદિરમાં જઈને એણે મીરાંને રાણાની આજ્ઞા કહી સંજળાવી. મીરાંએ ભજન ગાવું અડધેથી પડતું મૂક્યું. ગોવિંદજીને પ્રણામ કરીને એ શયનખંડમાં ચાલી ગઈ.

રાણાએ કહ્યું:—‘મીરાં !’ રાણાના સ્વરમાં ક્રોધ અને કટોરતા હતાં.

મીરાંએ વ્યાકુળ બનીને ઉત્તર આપ્યો:—‘કેમ સ્વામિન !’

રાણો:—તમે ચિતોડની મહારાણી છો, આપ્પારાવળની કુળવધૂ છો.

મીરાં:—દાસી આપની આજ્ઞાને આધીન છે.

“જે ચિતોડની મહારાણીને ચંદ્ર અને સૂર્ય પણ જોવા પામતા નથી, તે મહારાણી દેશદેશના માણસોની વચમાં બેસીને ગાય તે શું એને જાણે છે ? હાથ, ક્યાં છે આજે એ મહારાણી પદવું ગોરવ ? આજે એનું.....”

ક્રોધથી ઉશ્કેરાઈ ગયેલો રાણો આગળ ન બોલી શક્યો. કેટલીક વારે એના મનનો આવેગ ઓછો થયો, ત્યારે એ બોલ્યો કે ‘મીરાં ! મેં તને કોઈક સમયે જોયેલી. તારું ભજન સાંભળીને મેં તારી સાથે લગ્ન કર્યું’. તેં આપ્પારાવળના કુળને કલંક લગાડ્યું.’

મીરાં:—એ માફ અદૃષ્ટ.

રાણો:—એમજ છે. હું ભ્રમમાં પડી ગયો હતો. હવે એ ભ્રમમાંથી મારે મુક્ત થવું જોઈએ; નહિ તો કુંભા રાણાનું નામ વગેવાશે. લોકો કહેશે કે, એક ગણિકાના મોહમાં ફસીને કુંભાએ ચિતોડની ગાદીને કલંક લગાડ્યું.

મીરાં ઉપર જે વજ્ર ફેંક્યું હોત તોએ એને આટલી બધી પીડા ન થાત. વ્યાકુળ થતી એ બોલી કે સ્વામીન ! મીરાં તો મીરાંજ છે. એ નથી મહારાણી કે નથી ગણિકા. મીરાં કોણ છે તે માત્ર ગોવિંદજીજી જાણે છે; અને બીજું કોઈ જાણતું હોય તો મારા સ્વામી કુંભારાણા. મીરાં દેહથી પતિની અને મનથી સેવા કરવાની ઈચ્છા રાખતી હતી, પરંતુ દેહ અને મનને એકત્ર કરીને એ પતિ અને ગોવિંદજી બન્નેની સેવા ન કરી શકી. મીરાં સાધનબ્રહ્મ છે; એના જેવી હતભાગિની બીજી કોણ છે ? પત્નીતરીકે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન ન કરી શકી, તેથી મીરાં અપરાધિની છે. મારે અપરાધ ક્ષમા કરશો. કાલે પ્રાતઃકાળથી ચિતોડનો કોઈ પણ મનુષ્ય આ સુખ નહિ જોઈ શકે. મીરાં ક્યાં ગઈ તે પણ કોઈ નહિ જાણી શકે. તમારા કુળને કલંક લગાડીને મીરાં જીવવા નથી ઇચ્છતી.” એમ બોલતી બોલતી મીરાં પતિના ચરણોને પ્રણામ કરીને રાજમહેલની બહાર ચાલી ગઈ.

‘મીરાં ન જા’ એમ કહેવાનું રાણાને મન તો થયું, પણ મોઢામાંથી શબ્દ ન નીકળી શક્યો. ઘોર અધારી રાત્રિ હતી, ચિતોડમાં બધાં ભરનિદ્રામાં હતાં, સર્વ સ્થળે શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. એ સમયે ચિતોડનો પરિભ્રમ કરીને મીરાં ચાલી ગઈ.

ક્યાં જવું તેનો એણે કશો નિશ્ચય કર્યો ન હતો. જ્યાં પગ લાઇ જાય, ત્યાં એ ચાલી જતી હતી. એનું મન ચિંતાગ્રસ્ત હતું. ઘડીમાં એને ગોવિંદજી સાંભરતા તો ઘડીમાં એને રાણાના મુખનું સ્મરણ થતું. મીરાં પળવાર ઉભી રહી, એણે પાછળ દૃષ્ટિ કરી. સર્વત્ર અધારું હતું. એ અધારામાં કશું જણાતું નહોતું. વળી એ આગળ ચાલવા લાગી.

ચાલતાં ચાલતાં એ નદીકિનારે આવી પહોંચી. અહીં આવીને એ વિચાર કરવા લાગી કે “ક્યાં જઉં? હવે જીવીને શું કરું? મારા જીવવાથી કુળમાં કલંક લાગશે? ના, ના, એવું નહિ થવા દઉં. આ જીવન હવે હું નહિ ટકવા દઉં. રાણા ભ્રમમાં પડ્યા, પણ હું ભ્રમમાં નહિ પડું. ગોવિંદજી! તમને મેં મારું મન અર્પણ કર્યું છે એટલે તે તમે લઇ લ્યો. રાણા! તમને મેં મારો દેહ અર્પણ કર્યો છે. એ દેહ તમારો છે; તમે એ દેહની ઉપેક્ષા કરી તો પછી એને ટકાવી રાખવાનું પ્રયોજન શું? પંચભૂતનું બનેલું આ જોગિયું પંચભૂતમાં ભલે મળી જાય.” એમ બોલીને એણે નદીમાં ઝંપલાવી દીધું. પાણીનો વેગ જળરો હતો. મીરાં તણાવા લાગી, એની શુદ્ધિ જતી હતી.

(૭)

ન્યારે એ શુદ્ધિમાં આવી, ત્યારે સૂર્યોદય થયો હતો. નદીના તટ ઉપર એક વૃદ્ધ મહિલા મીરાંનું માથું પોતાના જોળામાં મૂકીને બેઠી હતી. મીરાંની આંખો ધીમે ધીમે ઉઘડી એટલે વૃદ્ધ પ્રસન્ન થઈ. એણે મીરાંને બીનું વસ્ત્ર બદલાવીને સૂકું વસ્ત્ર પહેરાવ્યું અને પોતાની જોળામાંથી ઔષધ કાઢીને એને ખવડાવ્યું! મીરાંમાં કાંઈક શક્તિ આવી એટલે એ બેઠી થઈ.

વૃદ્ધાએ પૂછ્યું:—બેટા! તું નદીમાં શી રીતે પડી ગઈ?

મીરાં:—મરવાને માટે હું મારી સ્વેચ્છાથી નદીમાં પડી હતી, તમે મને શું કામ બચાવી?

વૃદ્ધા:—બેટા! તારે એવું કેમ કરવું પડ્યું? તારું રૂપ જો, તારું વય જો, એનોએ તેં વિચાર ન કર્યો? આત્મહત્યા મહાપાપ છે તે તું નથી જાણતી?

મીરાં:—જાણું છું. જેને મેં એ શરીર અર્પણ કર્યું હતું તે હવે એ શરીરને નથી ચાહતા, એટલે જેને મેં મારું મન અર્પણ છે તેનું સ્મરણ કરીને હું નદીમાં ફેંદી પડી.

“બેટા! શરીર અને મન એ બન્નેને બે પૃથક્ પૃથક્ માણસને દીધાં હતાં? એકજ વ્યક્તિને એ બન્ને તું કેમ ન અર્પી શકી? બેટા! તું ભ્રમમાં પડેલી છું.”

‘માજી! મારા અદૃષ્ટે આવી ભૂલ કરાવી છે.’

વૃદ્ધા થોડી વાર મીરાં સામું જોઈ રહી. પછી વિચાર કરીને બોલી કે ‘તારા હાથમાં ચક્રનું ચિહ્ન છે, તું રાજરાણી હોવી જોઈએ, તારું નામ શું?’

‘આ અભાગિનીને લોકો મીરાં કહે છે.’

‘કોણ, મીરાંબાઈ! રાણા કુલની રાણી, ગોવિંદજીની ભક્ત, તું શા દુઃખે આત્મહત્યા કરતી હતી?’

‘માજી! મેં મન અર્પણ કર્યું હતું ગોવિંદજીને અને દેહ અર્પણ કર્યો હતો રાણાને. એટલે હું ન થઈ શકી રાણી કે ન થઈ શકી ગોવિંદજીની. મારી બેયે બગડી.’

‘બેટા! તું મહાભાગ્યશાળી છે. તારું કશુંયે બગડ્યું નથી.’

‘માજી! મારાં બન્ને બગડ્યાં.’

‘જો બેટા! તું પતિ અને ગોવિંદ બન્નેની ભક્તિ કરી શકતી હતી. પતિનેજ ગોવિંદ માનીને તેં એમની ભક્તિ કરી હોત તો તારાં બન્ને સચવાત. દેહ અને મન એકને હાથેજ રહેત.’

‘બરોબર છે માજી! આ વાત અત્યારસુધી મારા લક્ષમાંજ નહોતી. હું તો એમ માનતી હતી કે ગોવિંદજી જુદા અને પતિ જુદા; તેથી મન ગોવિંદજીને અને દેહ પતિને અર્પ્યો હતો. મનથી ગોવિંદજીની અને દેહથી પતિની સેવા કરવા ઇચ્છતી હતી. દેહની સેવાથી હું પતિને સંતોષ ન આપી શકી. મેં વિચાર કર્યો કે મારે એની રક્ષા કરવાનું શું પ્રયોજન? તેથી એ દેહને મેં પાણીમાં ફેંકી દીધો હતો; તમે મને શું કામ ઉગારી? હવે આ દેહથી શું બનવાનું છે?’

“એટા ! એ તારી ભૂલ છે. આ દેહ મહાન તપશ્ચર્યા કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, એની આવી રીતે અનહેલના કરવાની નથી. જે દેહ તું મનુષ્યના ભોગવિલાસમાટે ગણે છે, તે દેહ પ્રભુના ભોગ-વિલાસ માટે છે, એમ તું માન. પતિ અને ગોવિંદમાંથી તું એકેની સેવા ન કરી શકી, હવે તું તારા પતિરૂપી ગોવિંદની સેવા કર, તેની ભક્તિ કર. પતિને ગોવિંદરૂપ માન, ગોવિંદને પતિરૂપ માન. પતિમાં ગોવિંદનાં દર્શન કર, ગોવિંદમાં પતિનાં દર્શન કર.”

‘માણ, તમે કાણુ છો ?’

‘એટા ! હું એક સંન્યાસિની છું, મારે નામ નથી, ગોત્ર નથી, ગૃહ નથી. આ સંસારમાં મારું કોઇ નથી. હું વૃંદાવનમાં દેહ પાડવા જાઉં છું, તુંયે મારી સાથે ચાલ. એ પ્રેમક્ષેત્રમાં દેહ અને મનથી તું ગોવિંદ પતિની સેવા કર્યા કરજે, તને ગોવિંદજીએ મળશે અને પતિ પણ મળશે.’

‘જેવી માણની આજ્ઞા.’

મીરાં ઉભી થઇ ગઇ, એના કંઠમાં એક બહુમૂલ્ય હાર હતો. તે કાઢી નાખીને એ નદીમાં ફેંકી દેવા તત્પર થઇ. વૃદ્ધાએ કહ્યું કે ‘એટા ! એ શું કરે છે ?’

‘આ હારને પાણીમાં ફેંકી દઉં છું.’

‘કેમ ?’

‘હવે એનું શું કામ છે ?’

‘એટા ! એનુંએ કામ પડશે. તારા દેહની રક્ષાને માટે ભોજન અને વસ્ત્રવગર ચાલવાનું છે ? અને જે દેહ તારે ન ટકાવી શકે તે પછી ગોવિંદજીનું ભજન શી રીતે થશે ? પતિની સેવા શી રીતે બનશે ?’

‘વૃંદાવનમાં હું ભિક્ષા માગીશ.’

‘‘તારાથી ભિક્ષા નહિ માગી શકાય, તારું રૂપ આડે આવશે. વળી તું રાજરાણી છે, તે કોઇ દિવસ ભિક્ષા માગેલી નથી, તને તેમ કરવું વિષમ અને ક્લેશકર થઇ પડશે. દુઃખી શરીરે કૃષ્ણભજન નથી થઇ શકતું. એ હાર તને બાધક ન થતાં સહાયકજ થશે. એ હાર વેચીને વૃંદાવનમાં તું મંદિર બંધાવજે અને રાણીની માફક રહીને ગોવિંદરાજની સેવા કરજે.”

(૮)

મીરાં વૃંદાવન ગઇ. એણે ત્યાં મંદિર બંધાવ્યું, એમાં શ્રીમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. એ મૂર્તિ-નું નામ એણે રાણા-ગોવિંદ રાખ્યું.

મીરાં ગોવિંદજીના કંઠમાં માળા પહેરાવતી તે વખતે એવી બાવના કરતી કે, હું રાણા કુંભા-ના કંઠમાં આ માળા પહેરાવું છું. રાણા કુંભાનું નામ દઇને ગોવિંદજીને એ નેવેઘ ધરાવતી. શ્રી-મૂર્તિનાં દર્શન કરતાં એક વાર એ શ્રીમૂર્તિને રાણા કહીને બોલાવતી અને એક વાર ગોવિંદજી કહીને બોલાવતી. મીરાંને મન હવે રાણો અને ગોવિંદ એક થઇ ગયા-પતિ અને પરમેશ્વર એક બની ગયા !

મીરાંનો ભાર હવે હલકો થઇ ગયો, એના રોમેરોમમાં હવે હર્ષ ઉછાળા મારી રહ્યો અને રાણા-ગોવિંદની સન્મુખ બેસીને એ અહોનિશ મધુર સ્વરે આત્મનિવેદન કર્યા કરતી હતી. એના મધુર સંગીતમય ભજનથી આખું વૃંદાવન હર્ષથી પુલકિત બની ઉઠ્યું, એને જોઇને સર્વ કોઈ અભિભૂત થઇ જતા; એને લોકો રાધાજીનો અવતાર માનવા લાગ્યા.

એ સમયે વૃંદાવન અરણ્ય હતું. આ લુપ્ત તીર્થનો ઉદ્ધાર થાય તથા ભક્તિશાસ્ત્રનો પ્રચાર થાય તેવા ઉદ્દેશથી કેટલાક વિરક્ત બંધાના વૈષ્ણવો તથા સાધકો આ અરણ્યમાં આવીને તપ-શ્ચર્યા કરતા હતા. એ વૈષ્ણવોમાં રૂપગોસ્વામી મુખ્ય હતા. રૂપજી મહાસમર્થ વિદ્વાન હતા. કેટ-લાક સમયસુધી એ ગૌડના બાદશાહના મંત્રી હતા; પરંતુ એમને વિષયભોગ ઠીક ન લાગ્યો, મંત્રી-પદ છોડી દીધું અને પ્રેમાવતાર ચૈતન્યદેવને શરણે ગયા. ચૈતન્યદેવના આદેશથી કંથા અને કૌપીન ધરીને એ વૃંદાવનમાં આવી રહ્યા હતા. એમના વૈરાગ્યની તુલના થઇ શકે તેમ નહોતું. હાથ-માં કમડંગ અને શરીરે કંથા એ વેષે રૂપજી એક એક વૃક્ષની તળે એક એક રાત કાઢતા. આમ કરવાનું કારણ એ કે, એમને એવો ભય લાગતો હતો કે, એક વૃક્ષ નીચે એકથી વધારે રાત રહે-વાય તો કદાચ એ સ્થાનમાં મોહ થઇ આવે.

આવા વિરક્ત સંન્યાસીને એક વાર જોવાની મીરાંને ઇચ્છા થઈ આવી, મીરાંએ રૂપજીને પોતાને ઘેર ભિક્ષા લેવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું. મીરાંની દાસી નિમંત્રણ કરવા ગઈ તે વખતે રૂપજી એક વૃક્ષની નીચે ફાટીવૃટ્ટી ગોદડી ઉપર બેસીને કાંઈક લખતા હતા. એમનું સ્નિગ્ધ ગંભીર મુખ જોઈને દાસીના દિલમાં ઉંડી છાપ પડી ગઈ. બે હાથ જોડીને એ બોલી કે ‘મહારાજ! મીરાંબાઈ સાહેબે એમને ત્યાં આપને ભિક્ષા કરવાનું નિમંત્રણ આપવા મને મોકલી છે.’

રૂપજીએ ઉંચું જોયાવિનાજ પૂછ્યું:—‘તારાં બાઈસાહેબ કાણ છે?’

‘મીરાંબાઈ.’

‘તો એમને કહેજો કે, કાળની અથવા તો મૃત્તિકાની સ્ત્રીમૂર્તિને પણ જોવાથી સાધુ પુરુષોનું પતન થાય છે. હું વિરાગી છું, કોઈ પણ સ્ત્રીને ઘેર જવું અથવા કોઈ પણ સ્ત્રીનાં દર્શન કરવાં એ મને વર્જિત છે.’

દાસીએ મીરાંને રૂપજીનો સંદેશ કહી સંભળાવ્યો. મીરાંએ હસીને કહ્યું:—‘તું ફરીથી જા, ગુ-સાંઈજીને કહે કે, આ દેહમાં જે વસી રહ્યો છે તે કાણ છે? સ્ત્રી છે કે પુરુષ? વળી મેં તો એમ પણ સાંભળ્યું છે કે, વૃંદાવનમાં તો શ્રીકૃષ્ણ એકલાજ પુરુષ છે, બીજા બધીએ પ્રકૃતિ છે. જો તમે પુરુષ હો તો વૃંદાવનમાં રહેવું તમને ઉચિત નથી.’

દાસીએ જઈને રૂપજીને મીરાંબાઈએ કહાવેલ અક્ષરે અક્ષર કહી સંભળાવ્યો. ગોસ્વામી તો ચકિત થઈ ગયા. ઘેર અધિકારમાં વિજળાનો ચમકાર થાય તેવો એમના હૃદયમાં સાનનો ચમકારો થયો. એમણે વિચાર કર્યો કે ‘હાય! મેં શું કયું? મારો દેહાત્મભાવ હજુએ ન ગયો તો હું કેવો વૈરાગ્ય સાધું છું? હું તો દેહનેજ ‘હું’ કહું છું; નહિ તો હું મને પુરુષ અને મીરાંબાઈને સ્ત્રી કહેવાની ધૃષ્ટતા કેમ કરત?’

હવે રૂપજીએ ઉંચું જોયું. એ બોલ્યા કે ‘મારો અપરાધ થયો છે. તારાં બાઈસાહેબે મારા અજ્ઞાનનું અંધારું દૂર કર્યું છે. એમને કહેજો કે, એ મારાં ગુરુ છે; હું ભિક્ષા લેવા આવીશ.’

(૯)

મીરાંએ ચિતોડ છોડ્યા પછી રાણાએ શોચવા માંડ્યું કે ‘અરે, મેં શું કયું? સાચેજ શું મીરાં ચાલી ગઈ? મેં એને કેમ અટકાવી નહિ? મેં એને શું કરવા એવું કહ્યું? એનો અપરાધ શો હતો? એ પહેલાં હતી તેવીજ હાલ છે. લગ્ન થતાં પહેલાંજ એણે મને કહ્યું હતું કે ‘હું તમને દેહ આપીશ, મન નહિ આપી શકું; મન તો હું ગોવિંદજીને અર્પી ચૂકી છું.’ તે વખતે હું એવું કહેવું ન સમજી શક્યો. રૂપનામોહમાં, સ્વરનામોહમાં તથા ભોગભોગવવાના લેલમાં હું ભૂલ્યો. મેં વનમાં વિહરતી પંખિણીને પાંજરામાં પૂરી રાખવાની ઇચ્છા કરી. પાંજર તોડીને એ પંખિણી ઉડી ગઈ. હવે પાછી આવવાની છે? ના, નહિજ આવે. આટલી અંધારી રાત્રે એ ક્યાં જશે?’

રાણો કાન માંડીને બેસી રહ્યો. વૃક્ષનું પાન હાલતું તો રાણો સમજતો કે, મીરાં આવી; સનસનાટ પવન ધુંકાતો તો રાણો માનતો કે, મીરાં આવી; પરંતુ મીરાં તો નજ આવી. રાણાએ આખી રાત બેઠાં બેઠાં કાઢી, ઉબગરાથી એની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ.

સવાર પડતાંજ ચારે બાજુએ મીરાંની શોધમાટે માણસો મોકલી દીધા; પરંતુ બધાએ નિરાશ થઈને પાછા આવ્યા. મહારાણીનો પત્તો ન લાગ્યો, રાણાનું હૃદય ફાટવા લાગ્યું. એની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી—‘હાય મીરાં! તું ક્યાં છે?’

રાણો ગોવિંદજીના મંદિરમાં ગયો. મીરાં જ્યાં આગળ બેસતી હતી તે આસન સુનું પડી રહ્યું હતું. ગોવિંદજીની મૂર્તિ જેવી ને તેવી છે, મંદિર પણ તેજ છે; પરંતુ મંદિરમાં જે સ્વરલહરિ નાચી રહેતી હતી તે આજે નથી. આજે મંદિર શાંત હતું, મીરાંવિનાના એ મંદિરમાં રાણાથી ન ટકી શકાયું. એ શયનખંડમાં ગયો, અહીં હંસના જેવી ડોક હલાવતી જે પ્રતિમા ઉભી રહેતી હતી તે પ્રતિમા ક્યાં છે? રાણાથી શયનખંડમાં પણ ન રહેવાયું. લાંથી એ રાજભવનમાં આવ્યો. અહીં પણ એને ઠીક ન લાગ્યું. બાગમાં ગયો, છોડવે છોડવે પુષ્પો ખીલી નીકળ્યાં હતાં. એ પુષ્પોમાં રાણાને મીરાંની મૂર્તિ દેખાઈ. કોયલને બોલતી સાંભળી ‘મીરાં બોલે છે’ એવી કલ્પના કરી. રાણાથી અહીં પણ ન રહી શકાયું. હાય મીરાં! તું ક્યાં છું? આવ, એક વાર આવ.

મીરાં ન આવી, તેમ એનો પત્તો પણ ન મળ્યો. દિવસ આથમ્યો, રાત્રિ આવી. મંદિરમાં

સંધ્યાકાળની આરતીનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. રાણો મંદિરમાં આવ્યો. કદાચ મીરાં આવી હોય. એ ગોવિંદજીનું ભજન ગાતી હશે. આરતી પૂરી થઇ ગઇ. મીરાં તો ન જણાઇ, મંદિરમાં સર્વત્ર સુનસાન હતું. આજે કોણ ગાય ? ગાનારી તો હતી નહિ, કંઠણ હૈયે રાણો પાછો શયનખંડમાં ગયો. આઘે કોઇ ગાતું હતું “મીરાં કહે” રાણાએ કાન માંડીને એ ગીત સાંભળવા માંડ્યું. મીરાંની ગેરહાજરીમાં આજે એ ગીત એને ધણું મીઠું લાગ્યું. રાણાએ મનમાં જ કહ્યું કે ‘હાય ! આવી મીઠી વાણીવાળીને હું ન પીછાણી શક્યો, મેં એને ન કહેવાનાં વચનો કહ્યાં, દુઃખી થઇને એ ચાલી ગઇ.’

એ રાત્રે રાણાને સ્વપ્ન આવ્યું, મીરાં વૈકુંઠના દ્વાર આગળ ઉભી રહી છે, રાણાને બોલાવી રહી છે. એના મુખ ઉપર મૃદુ હાસ્ય ફરકી રહ્યું છે:—‘આવો સ્વામિન ! તમેજ મારા ગોવિંદજી છો—તમને મેં મારો દેહ દીધો, મન ન દઇ શકી—આજે ગોવિંદજીને કહીને માફ મન હું પાછું લાવી છું—હો.’ મીરાંએ હાથ લાંબો કરીને કાંઇક આપ્યું. રાણો લેવા જતો હતો એટલામાં એની આંખ ઉઘડી ગઇ.

વળી પાછો એ સ્વપ્નમાં પડ્યો, દશભુજ ભવાની એની આગળ પ્રકટ થઇ. એ બોલી કે ‘રાણા ! તેં શું કર્યું ? આખા રાજપૂતાનાની રાજકુમારી તારે ઘેર આવી હતી તેને તેં કાઢી મૂકી !’ રાણો પાછો જાગ્રતીને જાગી ઉઠ્યો.

આ પ્રમાણે દિવસ અને મહિનાઓ વીતવા લાગ્યા. મીરાં ન આવી, એની ભાળ પણ ન મળી. ચિતોડવાસીઓએ ધાર્યું કે, મીરાં મરી ગઇ હશે કે એણે આત્મહત્યા કરી હશે.

(૧૦)

ચિતોડવાસીઓને મન મીરાં મરી; પણ એની સ્મૃતિ ન મરી. એનું સંગીત ન મર્યું. ઘરમાં, મંદિરમાં, માર્ગમાં—ઠેર ઠેર લોકો રાત ને દિવસ “મીરાં કહે” ગાવા લાગ્યા. જીવતી મીરાં એક જ સ્થાનમાં હતી, મરીને એ સર્વવ્યાપી થઇ ગઇ.

રાણાને હવે મીરાંની સ્મૃતિ મીઠી લાગવા માંડી, એનાં ભજન પ્રિય લાગવા માંડ્યાં. ભજનનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો. રાણાએ આજ્ઞાપત્ર કાઢ્યું કે, ગોવિંદજીના મંદિરમાં મીરાંનાં ભજન ગાવા.

મંદિરમાં મીરાં નથી, પણ એનાં ભજન છે. એ ભજન સાંભળવા રાણો નિત્ય મંદિરમાં જવા લાગ્યો. મંદિરમાં મીરાં નથી, પણ મીરાંએ નિમંત્રિત કરેલા સાધુ વૈષ્ણવોની સેવા ચાલુ હતી. રાણો જાતે એમની પરિચય કરતો હતો. શયનખંડમાં મીરાં નહોતી, પણ એની પ્રતિકૃતિ હતી. એ પ્રતિકૃતિ ઉપર રાણો રોજ આંસુ સારતો હતો.

ચિતોડ છોડ્યા પછી મીરાં ચિતોડેશ્વરી બની ગઇ. મંદિરે મંદિરે મીરાંનાં ગાન થતાં હતાં, માર્ગમાં, ક્ષેત્રમાં મીરાંના પ્રસંગ નીકળતા હતા. ઘેરઘેર મીરાંનાં ભજન ગવાતાં હતાં, આખા ચિતોડમાં “મીરાં કહે, મીરાં કહે”નો ધ્વનિ ગાળ્યા કરતો.

(૧૧)

એક દિવસ ચિતોડના રાજમાર્ગ ઉપર એક ભીખારી ગાતો હતો કે “જીવન મન તું હું શ્યામ” રાણાએ એ સાંભળ્યું. એ ગીતના છેલ્લા ચરણમાં ‘મીરાં કહે’ હતું, પરંતુ એ ગીત નવું લાગ્યું. આ ગીત રાણાએ કદી સાંભળ્યું નહોતું, ચિતોડમાં કોઇએ પણ સાંભળ્યું નહોતું.

રાણાએ ભીખારીને બોલાવ્યો, એ ગીત એની પાસે એણે ફરીથી ગવડાવ્યું. રાણાએ પૂછ્યું કે ‘સાધુજી ! આ ગીત તમે ક્યાંથી શીખી લાવ્યા ?’

ભીખારી:—મહારાણા ! આ ગીત હું વૃંદાવનમાં શીખ્યો, ત્યાં રાધા પ્યારી પ્રકટ થયાં છે. એ રોજ નવાં નવાં ગીત રચીને ગોવિંદજીની સેવા કરે છે.

રાણા:—એમને ત્યાં લોકો કયા નામથી ઓળખે છે ?

ભીખારી:—કોઇ એમને બાઇજી કહે છે, કોઇ એમને રાણીજી કહે છે, એ પોતે પોતાને મીરાં કહે છે. જુઓ, દરેક ભજનના છેલ્લા ચરણમાં ‘મીરાં કહે’ એવું આવે છે ને ?

રાણા:—હીક, સમજ્યો.

રાણાએ ભીખારીને મનમાનતી ભિક્ષા આપી. રાણાને ભીખારીના કહેવાથી ખજર પડી ગઇ

કે, મીરાં જીવતી છે અને વૃંદાવનમાં છે. ત્યાં ગોવિંદજીનું મંદિર બંધાવી એની સેવા કરે છે. એણે મૂર્તિનું નામ “રાણા-ગોવિંદ” રાખ્યું છે. એણે એ નામ કોઈ દિવસે સાંભળ્યું નહોતું. રાણા એજ દિવસે ગુપ્ત વેષે વૃંદાવન જવા નીકળ્યો.

વૃંદાવનમાં બાઈજીનો કુંજ છે. મંદિરમાં મોહનમૂર્તિ રાણા-ગોવિંદ બિરાજે છે. બાઈજી રાણા-ગોવિંદજીની સામે બેસીને પોતાનું બનાવેલું લજ્જન ગાઈ રહી છે.

સંધ્યાકાળનો વખત હતો. બે અતિથિ મંદિરના આંગણમાં બેસીને એનું લજ્જન સાંભળી રહ્યા હતા. લજ્જન સાંભળીને એક અતિથિને અશ્રુપાત થઈ રહ્યો હતો.

જેની આંખમાંથી અશ્રુપાત થઈ રહ્યો હતો, એ રાણા કુંજ હતો બીજો એમનો સાથી હતો. રાણા વૈષ્ણવના વેશમાં હતો, એટલે એકદમ એ ઓળખાઈ જાય તેમ નહોતું.

લજ્જન પૂરું થયું. બાઈજી ઠાકોરજી સામે જોઈને બે હાથ જોડીને કહેવા લાગી:—“હે ઠાકુરજી! તમેજ મારા ગોવિંદ છો, તમેજ મારા રાણા છો, મારો સમય હવે ભરાઈ ચાલ્યો. હે પ્રભો! આ સમયે એક વાર જો મને રાણાના રૂપે દર્શન દો તો મીરાંનો જન્મ કૃતકૃલ થઈ જાય. પ્રભો! મારો નારીયોનિમાં જન્મ થયો છે, મારો જન્મ સાર્થક કરો—તમે મારા ગોવિંદ છો. એક વાર રાણા-રૂપે પ્રકટ થાઓ.”

પેલા બે અતિથિઓએ પણ આ પ્રાર્થના સાંભળી. રાણાનું હૃદય કંપવા લાગ્યું.

ઠાકોરજીને પ્રણામ કરીને બાઈજી મંદિરની બહારની કોટડીમાં આવી. ગુપ્ત વેશે આવેલ મહા-રાણા કુંજ એની પાસે ગયો. તેણે કહ્યું કે ‘રાણીજી! કોઈ ભિક્ષા મળશે?’

મીરાં:—આપને શી ભિક્ષા જોઈએ? કહેા, હું રાણીજી નથી; પરંતુ એક ભિક્ષારિણી છું.

રાણા:—તમારું કહેતું હું માની લઉં છું; પરંતુ હું જે માગું છું તે તમારી પાસે છે.

મીરાં:—આજ્ઞા કરો.

રાણાએ ગદગદ કંઠે કહ્યું:—‘ક્ષમા!’

બહાર વિજળીનો ચમકારો થયો. એના પ્રકાશમાં મીરાંએ રાણાને પૂરેપૂરો ઓળખી લીધો, મીરાંના હૃદયમાં પણ વિજળીનો ચમકાર થઈ રહ્યો.

‘સ્વામિન! આટલે દિવસે તમારી દયાનાં દાન મેળવવા હું ભાગ્યશાળી થઈ!’ એમ કહીને મીરાં કુંજના ચરણોમાં ઢળી પડી.

રાણાએ મીરાંનો હાથ પકડી એને ઉઠાડી વ્યાકુળ થતો એ બોલ્યો કે ‘મીરાં! મારી મીરાં!’ રાણા આગળ ન બોલી શક્યો, એનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો.

કેટલીક વારસુધી બન્ને શાંત રહ્યાં. આખરે મીરાં બોલી કે ‘આપ પધાર્યા છો? આ દાસીનો જન્મ સાર્થક કરવા પધાર્યા છો? પધારો.’ એટલું બોલીને કુંજનો હાથ પકડી મીરાં એને મંદિરમાં લઈ ગઈ. પોતે રાણા-ગોવિંદ સાથે જે આસન ઉપર બેસતી હતી, તે આસન ઉપર કુંજા રાણાને બેસાડ્યો. પછી એક વાર ગોવિંદજીની મૂર્તિ તરફ અને એક વાર રાણાને જોતી જોતી મીરાં આશ્ચર્ય સંચારહિત બનીને બેની વચ્ચે ઢળી પડી.

કુંજારાણાએ ધૂમ પાડી ‘મીરાં, મારી મીરાં!’ પણ કોણ ઉત્તર આપે? જન્મનું સાર્થક કરીને મીરાંએ રાણા અને ગોવિંદજીની સમક્ષ દેહ છોડી દીધો.*

(‘સંકેશ’ ના ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક:—રત્નેશ્વર ભવાનીશંકર વકીલ)

૫-એક કુતરાની વફાદારી અને વણુજરાનો પશ્ચાત્તાપ

કુતરો ઘણું ઉપયોગી પ્રાણી છે. જંગલમાં રહેનારા એની કિંમત ખરાબર સમજે છે. 'કુતરાઓની વફાદારી'ની વાર્તાઓ ઘણી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ એક વાર્તા તેમાં ખાસ ઉમેરવા જેવી છે.

જુના વખતમાં પોડી વણુજરાઓની શાખ સારી હતી. તેઓ દેશ-દેશાંતર હજારો રૂપિયાનો માલ લઈ જતાં ને લાવતા. એવા એક પોડી વણુજરાને ખોટા આવવાથી દેવું થયું. લેણદાર શેઠ તેની પાસે વારંવાર ઉધરાણી કરે ને વણુજરાને શરમાવું પડે. તેની પાસે રોકડ નાણું કંઈજ ન હતું. તેની પાસે જે કાંઈ પણ મિલકત હોય તો તે તેનો વફાદાર એક કુતરોજ હતો. એ કુતરાને તે કઠી પોતાનાથી વિખેડે કરતો ન હતો, કુતરો એ તેનો પ્રાણ હતો. લેણદારની ઉધરાણીથી કંટાળીને છેવટે તે પોડી વણુજરાએ શેઠને પોતાનો કુતરો એવી શરતે લખી આવ્યો કે, દેવું વાગ્યા પછી તે પાછો પોડીને સોંપવો. લેણદાર શેઠ કુતરાને લઈ ઘેર ગયો.

એવું બન્યું કે, થોડાજ દિવસ પછી આ શેઠને ઘેર ખાતર પડ્યું, પાંચથી દશ હજારનો માલ ચોરાયો. શેઠ તો રડવા લાગ્યા. ગામની પોલીસ ને માણસો મળી ચોરાનાં પગલાંની શોધ કરવા લાગ્યા; પણ કંઈ પત્તો લાગે નહિ. પેલા કુતરો છેટે ઉભો રહી આ બધી ધાંધલ જોયા કરતો હતો. માણસો જ્યારે વીખરાઈ ગયા, ત્યારે તે પોતાના માલીક પાસે આવ્યો ને તેમના ઘોડીઆનો છેડો પકડી ખેંચવા લાગ્યો. શેઠે માન્યું કે, આ કુતરો કવખતે ગેલ કરે છે, તેથી બે ત્રણ વાર તો તેને કાઢી મૂક્યો.

પરંતુ કુતરાએ તો વારંવાર એમ કરવા માંડ્યું; ત્યારે કેટલાક માણસોને શંકા થઈ અને તેમણે શેઠને કહ્યું કે, કુતરો વણુજરાનો છે, પગપારખું છે; તો જુઓ તો ખરા કે, એ ખેંચીને ક્યાં લઈ જાય છે અગર શું કરે છે ?

પછી શેઠ અને કેટલાક માણસો કુતરાની પાછળ પાછળ ગયા. જંગલમાં ખેંચેક ગાઉ દૂર ગયા, ત્યાં એક વડના ઝાડ તળે કુતરો નખથી જમીન ખણવા લાગ્યો; એટલે શેઠના નોકરોએ તે જગાએ ઉડું ખોદ્યું. આશ્ચર્યની સાથે તે જગાએથી ચોરાયે દાટકો શેઠનો બધો માલ નીકળી આવ્યો. બન્યું એમ હતું કે, કુતરો ચોરાની પાછળ જાનો જાનો રાત્રે ગયેલો અને તેઓ આ માલ ક્યાં દાટે છે, તેની તપાસ તેણે ખરાબર રાખેલી! સૌ કુતરાની હોશિયારી અને વફાદારીની તારીફ કરવા લાગ્યા.

વણુજરાના કુતરાએ ઘર રાખ્યું, તેથી શેઠ તેનાપર ઘણા ખુશ થઈ ગયા. તેમણે વણુજરાનું લેણું પતી ગયું એમ માની કુતરાને તેના મૂળ માલીક પાસે જવા છુટો કર્યો. તેમણે આ બધી બાબત એક ચિઠ્ઠીમાં લખી તે ચિઠ્ઠી કુતરાને ગળે બાંધી, ઘણા આનંદ સાથે તેને વિદાય કર્યો. કુતરો પણ બહુ હર્ષમાં આવી જઈ પોતાના સ્વામીને મળવા આતુર થઈ ચાલ્યો.

આ સમયે પેલા પોડી વણુજરાનો મુકામ ઇડર સ્ટેટના વડાલી ગામથી એકાદ ગાઉ છેટે હતો. સવારના પહોરમાં વણુજરા તાપતો હતો, ત્યાં તો તેણે દૂરથી પોતાના કુતરાને આવતો દીડો. તેણે ધાયું કે, કુતરો શેઠને ઘેરથી નાસી આવ્યો ને માંડે નામ બોલ્યું. તેનું હૃદય ઉકળી આવ્યું. આવા બેધમાનને હવે જીવતો ન મેલવો, એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. અવિચારી વણુજરાએ પૂરી તપાસ ન કરી.

કુતરો નજીક આવ્યો એટલે વણુજરાએ ડોંગ લઈ તેના માથામાં મારી. કદામે વાગવાથી કુતરો મરી ગયો. જરા ટાઢો પડ્યા પછી કુતરાને ગળે બાંધેલી ચિઠ્ઠી તેણે જોઈ. તે વાંચીને તેને મૂંઝાં આવી ગઈ. લાનમાં આવતાં તે ખૂબ રડ્યો. તેને જીવતર અકાંડે લાગ્યું. તેણે પોતાની પાસે જે કંઈ મિલકત હતી તેનાથી કુતરાનું નામ અમર કરવા નિશ્ચય કર્યો. જે જગાએ કુતરાને તેણે મારી નાખ્યો ત્યાં તેણે એક વિશાળ તળાવ બંધાવ્યું. હજીયે તે તળાવ 'નખીરા તળાવ' નામથી ઓળખાય છે અને વડાલીથી એક ગાઉને છેટે છે.

('સંદેશ'ના ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક:-મૂળરાંકર કે. અધ્યાપક)

૬-હિંદુઓને હાકલ

ભારતના ભાગ્યાકાશમાં આજે અજબ વાતાવરણ વ્યાપી રહ્યું છે. એક વખતનું પરસ્તાન-સમાન મનાતું-ગણતું હિંદુસ્તાન આજે કેમી ઝધકાનું રણમયદાન થઈ પડ્યું છે. હિંદી જનો ! આજે ચારે તરફ શું બની રહ્યું છે, તે ધ્યાનપૂર્વક અવલોકો ! ઉન્નતિના શિખરે પહોંચેલું આર્યત્વ-હિંદુત્વ આજે અવનત થતું અવલોકાય છે. તમારા પૂર્વજો તમારી કંગાલ-દીન અને નિર્માલ્ય હાલતપર આજે સ્વર્ગમાંથી અશ્રુ વહાવી રહ્યા છે.

શ્રીરામ-કૃષ્ણ-પ્રતાપ-શિવાજીનાં સંતાનો ! તમારી આસપાસનું દશ્ય અવલોકો-વિચારો. આજે હિંદુધર્મની કેવી દુર્દશા થઈ રહી છે ? અનેક પંથો, અનેક જ્ઞાતિઓ અનેક ધર્મો-અધ-શ્રદ્ધા અને કુરદિઓના પરિણામે હિંદુત્વ જમીનદોસ્ત થતું અવલોકાય છે. હિંદુઓ ! તમારા પ્રમાદથી, તમારા સ્વાર્થની રાક્ષસી તૃષ્ણાથી અને પરોપકારના પુણ્યકારક ધર્મકર્મપ્રત્યે બેદરકાર બનવાથી દિનપ્રતિદિન તમારા બંધુઓ તમારો પવિત્ર ધર્મ ત્યાગી અન્ય ધર્માવલંબી બનતા જાય છે. હિંદુધર્મને મીટાવવા-ફના કરવા અન્ય ધર્મોમાં તનતોડ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. હિંદુઓને માર પડે છે; હિંદુઓની બાળાઓ-બહેનો-માતાઓનાં હરણ થાય છે; હિંદુઓ ઉપર અનેક અત્યાચારો ચુજરે છે; છતાં દુર્ભાગ્યની વાત છે કે, હિંદુઓ જગત નહિ થતાં નામદ-બીકણુની માફક શાંતિથી સંઘળું સહન કરી રહ્યા છે. આ સ્થિતિ અસહ્ય છે. આ જગતમાં નિર્બળ-નિર્માલ્યને જીવવાનો અધિકાર નથી. ભગવાનની પુણ્યભૂમિમાં આજે આ શું પરિવર્તન ? “ જો ધર્મનું યથાર્થ રક્ષણ કરવામાં આવે છે તો ધર્મ તેના રક્ષકનું રક્ષણ કરે છે.”

ન્યારથી હિંદુસ્થાન પોતાનો સાચો-સત્ય ધર્મ ભૂલ્યું, ત્યારથીજ દુઃખના દાવાનળમાં સપડાયું છે. સાચો ધર્મ ભૂલવાથી ધર્મના અનેક ફાંટા પડ્યા છે અને તેના પરિણામે પરસ્પરમાં કલેશ-કુસંપનાં બીજ રોપાયાં છે. આજે હિંદુઓ કહેવાતા હિંદુઓ બન્યા છે. કલેશ-કુસંપના પરિણામે ઓશિયાળા અને નિર્માલ્ય બની ગુલામી જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા છે. દુનિયાના ઉદ્ધારક મનાતા-પૂજતા સાચા સંન્યાસીઓ-સાધુઓ અને બ્રાહ્મણો આજે ક્યાં અદશ્ય થયા છે ? સાધુ-સંન્યાસીઓનો ધર્મ પોતાનું અને જગતનું કલ્યાણ કરવા-મચ્છવાનો છે; પણ તે કેવી રીતે થઈ શકે ? શું તે એકાંત સ્થળમાં ભરાઈ બેસી રામ-નામ જપવાથી ? શું લોકોનાં વિવિધ મિષ્ટાન્ન આરોગવાથી ? ગાંજ-ભાંગમાં મશગુલ બનવાથી ? શું મોટાં મંદિરોના મહાંત-આચાર્યો બનવાથી ? પવિત્ર મનાતા મહાત્માઓ જવાબ આપો ! તમારા અંતરનો સાચો ધર્મ બતાવો ! આજે તમારું સ્થાન ક્યાં છે ? એ વિચારો. બ્રાહ્મણો ! તમે ભૂદેવો ગણાઓ છો. આજે તમારું બ્રહ્મતેજ ક્યાં છે ? આજે તમારી ગણના ભીખારીમાં ગણાય છે. ભૂદેવો ! સાચો ધર્મ ભૂલવાથી આજે તમે સ્થાનબ્રજ બન્યા છો. ન્યારે ધર્મની અવનતિ થાય, ન્યાય-નીતિનું ખૂન થાય, પોતાના ધર્મપર અત્યાચાર થાય, ત્યારે સાચા સંન્યાસીઓ અને બ્રાહ્મણોએ યથાર્થ ધર્મ-સત્યનું સ્થાપન કરવા એકદમ મેદાનમાં આવવું જોઈએ; પણ અફસોસ ! આજે આવું કોણ સમજે છે ? આજે હિંદુત્વ હણાય છે; આજે હિંદુધર્મ હસવારૂપે મનાય છે; આજે હિંદુધર્મની મશ્કરીઓ થાય છે; આજે હિંદુ ગણાતાં મનુષ્યો તેમના હિંદુભાઈઓની બેદરકારી-પ્રમાદીપણાથી ગુંગળાઈ ગુલામદશા-પશુદશાથી કંટાળી અન્ય ધર્મ સ્વીકારી આનંદ માને છે. આજના હિંદુઓ તેમના અનેક બંધુઓ કે જોઓ હિંદુનો પવિત્ર ધર્મ પાળે છે, તેઓને અત્યજ-પશુ-ગુલામ માની તેઓને અડકવામાં મહાપાપ માને છે. પશુથી પણ અધમ મનાતા તે હિંદુઓ હિંદુ મટી ન્યારે અન્યધર્મી બને છે, ત્યારે એ શુદ્ધ હિંદુઓ-પોતાને મનાવતા હિંદુઓ તે નવા ધર્મીઓને પ્રેમથી ભેટે છે. એ શુદ્ધ હિંદુધર્મીનો ફાંકો ધરાવનારાઓ ! આ શું ? તમારા ધર્મનું અધઃપતન નથી સમજતું ? તમે શું તમારા સ્વહસ્તેજ તમારા ધર્મબંધુઓને અન્ય ધર્માનુયાયી બનાવી તમારા ધર્મનું નિકંદન કાઢવા ઇચ્છો છો ? સમજજો કે, આનું પરિણામ ઘણું લયંકર આવશે. તમારા ધર્મનો ખ્વંસ કરવા, તમારા ધર્મમાંથીજ ઉભા થયેલા તમારા ભાઈઓ તમારા પ્રબળ શત્રુ બનશે.

હિંદુઓ ! જાગૃત થાઓ, સાવધ થાઓ ! ચારે તરફ પ્રચંડ જ્વાળામુખી સળગી રહ્યો છે. અહંકાર, અભિમાન અને જડતાથી આજે હિંદુત્વ હણાય છે. હિંદના હીરાઓ ! ચેતો. “ યુગ

અદલાતાં ધર્મની માન્યતામાં પણ ફેરફાર કરવો ઘટે છે.” જેને તમે અસ્પૃશ્ય મનાો છો, તેઓ અંતરથી કેવા વિશુદ્ધ અને ધર્મપ્રેમી છે, એ તો અનુભવીજ સમજી શકે છે. અનેક ઉજળા અને ઉપરથી ધર્મી મનાતા હિંદુઓ અંદરથી કેવા મદિન અને અધમ વિચારોના હોય છે, કે જેનો વિચાર કરનાં હૃદય કંપી ઉઠે છે.

હિંદુસમાજ--ન્યાતો-કામો પણ આવી બાબતોપ્રત્યે બેદરકાર છે, ખાનગી-છુપાં ગમે એવાં પાપકર્મ કરે, પણ જાહેર ન કરે. હિંદુસમાજની ન્યાતો આ માન્યતાને પોષતી જણાય છે. હિંદુઓ મેળામાં-આગાડીમાં, ખેતરોમાં-સ્વાર્થસમયે અત્યજ્ઞેથી અલગતા નથી. દાકતરો મુઠ્ઠાં ચીરી લોહી-માંસ ફેંદે છે, મીલોમાં શાળો ચલાવતા હિંદુઓ-મનાતા બ્રાહ્મણો અસ્પૃશ્ય મનાતી કામના ચૂસેલા કાંઠલા ચૂસે છે; હિંદુઓ દવા-દાર-ચરખીવાળા પદાર્થો ખુશીથી વાપરે છે; હિંદુઓ હોટેલમાં જાતિ-જાતિભેદ તોડી ભદ્યાભક્ષ્ય કરી સુધારાનો વિજયોત્સવ કરે છે; છતાં સમાજ, જ્ઞાતિ કે સુસ્ત હિંદુધર્મી તરફથી આ બાબતોવિષે એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારાતો નથી. હિંદુઓ! આ શું ઓછું અધઃપતન?

અનેક બાળવિધવાઓ તેમનીપર ગુજરતા જીવન-અત્યાચારથી આજે આકંઠ-કંઠપાંત કરી રહી છે. હિંદુસમાજ! એ અબળાઓનાં અશ્રુઓ નિહાળી તારું હૃદય પીગળશે કે?

જીવ્મી-જીલીમોની લાલચોથી ભાનભૂલતી એ કમનશીય મનાતી અબળાઓ ખાનગી-છુપી રીતે ગર્ભપાત કરે-કરાવે, ખીજાં અનેક કુકર્મો કરે; છતાં તેની પરવા-દરકાર કોઈ સમાજ કે જ્ઞાતિને નથી; પણ ભોગજોગે અકળાયેલી અબળા એવાં પાપકર્મથી જાહેરમાં આવતાં સમાજ-જ્ઞાતિ તેનાપર જીવન અને ધિક્કારનો વરસાદ વરસાવે છે. આના પરિણામે ધર્મ-કર્મ ભૂલેલી બ્રષ્ટ ભામિનીને અન્ય ધર્મનો આશરો શોધવો પડે છે કે કાં તો દેહાંત કરવો પડે છે. હિંદુઓ! આવી બાબતોપ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય રાખવું યા બેદરકાર બનવું તે યોગ્ય નથી.

જ્ઞાતિઓના અનેક વાડાઓના પરિણામે બાળાઓ અને યુવાનોના ભવ બગડે છે, સંસાર કલેશમય બને છે, બાળકો-વૃદ્ધકો-કન્યાવિકલ્પ-વરવિકલ્પના પરિણામે સંસાર રમશાનસમાન બને છે. એ વિચારશીલ મનુષ્ય તો તરત સમજી શકશે. હિંદુઓ! આવી અનિષ્ટ બાબતોને કયાં સુધી પોષતા રહેશો? “જ્યાં બાળકો-વૃદ્ધકો-વિધુરકો-કન્યાવિકલ્પ-વરવિકલ્પ થાય છે, ત્યાં વિધવાનાં પુનર્વર્ણની આવશ્યકતા છે.” આપણાં ધર્મસ્થાનો-તીર્થસ્થાનોમાં કેવી લીલાઓ ચાલી રહી છે, તે જાણવાની-વિચારવાની હિંદુધર્મીઓને કંઈ દરકાર છે? કુરંદિઓ-અધશ્રદ્ધા અને યોરી માન્યતાના કારણે હિંદુજાતિના વિનાશનાં રોપાયેલાં ખીજાં આજે વૃક્ષરૂપે ફાટ્યાં છે.

હિંદુધર્મપર ચારે તરફથી હલો થવા માંડ્યો છે. હિંદુધર્મનો વિનાશ કરવા પ્રયત્ન જવાળામુખી સળગે છે. હિંદુઓ! હજી સમય છે. જેનો, વિનાશવૃક્ષનાં કડવાં ફળ જરૂર ચાખવાં પડશે. હિંદુ યુવાનો અને યુવતીઓ! તમે શ્રીરામ-કૃષ્ણ-પ્રતાપ-શિવાજી-સીતા-સાવિત્રી વગેરે પવિત્ર દેવદેવીઓનાં સંતાનો છો. તમારા શરીરમાં-તમારી રંગેરંગમાં અંતે પુણ્ય-પવિત્ર દેવાનું રક્ત વહન કરી રહ્યાં છે. તમે આજથી-અરે અત્યારથીજ તમારા ધર્મની રક્ષાને માટે દીક્ષા લ્યો. તમારા સાચા-સત્ય-ધર્મની કીર્તિ ભૂમંડળમાં ફેલાવવા પ્રતિજ્ઞા લ્યો. તમે ચારિત્ર્યવાન-અંતરના અવાજ પ્રમાણે વર્તનારાં બનો અને અન્યને બનાવો. તમારા ધર્મની અધશ્રદ્ધા-જડતા તોડવા મયદાને પડો. તમારા સાધુ-સંન્યાસી બ્રાહ્મણોને યથાર્થ જ્ઞાનમાર્ગે વાળવા શુરુ જોરબનાથના જેવા શિષ્ય બનો. તમારી જ્ઞાતિઓના ખોટા રિવાજો-રૂઢિઓ નાશુદ કરો. તમે પવિત્ર છો, તમે કાષ્ઠનાથી અપવિત્ર બનતા નથી, તમારા પૂર્વજ અગસ્ત્યઋષિએ સમુદ્રને તેમના જહરમાં સમાવ્યો હતો. તમારાં હૃદય વિશાળ બનાવો અને તમારા ધર્મથી લગ્નયેજાં, તિરસ્કારાયેલાં અને અન્ય ધર્મમાં જવા ઇચ્છતાં તમારાં દેશભાંડુઓને અપનાવો. તમારી વિધવા બહેનોને સુસંસ્કારી-ચારિત્ર્યવાન બનાવી સુખી કરો. તમારા ધર્મની-તમારી આબરૂની-તમારી માતા-પુત્રી-બહેનોની રક્ષામાં પ્રાણત્યાગ બલિદાન દેવાને પણ તત્પર થાઓ. હિંદુધર્મનો-હિંદુજાતિનો આધાર તમારી ઉપર છે, સાચા ધર્મના ઉદ્ધારની સાથે દેશનો પણ ઉદ્ધાર છે. પ્રભુ હિંદુધર્મની રક્ષા કરો!

(“સંદેશ”ના સં. ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક:-સત્યેન્દ્રપ્રસાદ મહેતા.)

૭-નિર્માલ્ય હિંદુઓનો મોક્ષદાયક મહામંત્ર

(તેમાં આપણે શું?—આત્મરક્ષાનું દુર્જય હથિયાર!)

તેમાં આપણે શું? કેવો સુંદર શબ્દસમૂહ! અક્ષર તો માત્ર અડધો ડઝન, પણ તેમાં બળ કેટલું! જગતમાં કોઈ ચિંતાનાશક દવા હોય તો તે એજ. કોઈ નિઃસ્વાર્થતાના પાઠ શીખવનાર શિક્ષક હોય તો તે પણ એજ. એનાથી સેંકડો દર્દીઓનાં દર્દ નાસે છે, હજારો માનવીઓ આ સંસારસાગર તરીને પેલે પાર ઉતરી જાય છે. એવો એ અદ્ભુત મહામંત્ર! એનો જાપ જપ્યાથી જન્મમરણનો ફેરો ટળવા સિવાય બીજાં એકેએક દુઃખનો નાશ થાય છે. એવા એ પરમસુખદાયક સકળદુઃખલંજક મંત્રને કોટિ કોટિ વાર અભિવંદન હો.

તેમાં આપણે શું? ગઈ જાણે ગોધામણીઆની પોળને નાકે થઈને આવતા એક માણસને ચિંથરેહાલ દશામાં જોયો. શરીરપર લાજ હાંકવા જેટલાં પણ કપડાં ન મળે, પણ તેમું આપણે શું કરીએ? આપણે તો આડું મોં કરીને આગળ ચાલ્યા. દુનિયામાં તો એવાં હજારો માણસ હશે. તેમાં આપણે શું?

વળી થોડા દહાડાપર એક ગાડાવાળો લેયો ગાડું હાંકતો હતો. એક બાંધને રસ્તે ચાલતાં તેની અડકટ વાગી. બાંધએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું:—કેમ ચાલ્યા! જોઈને હાંકતું નથી? પેલા બદમાસ ગાડાવાળાએ સામી મા—જહેનસંબંધી ગાળો ચોપડવા માંડી, અને વધારામાં તે બાંધના પ્રત્યે જોઈને નિર્લંજ બેશરમ ચાળા કરવા લાગ્યો. આસપાસ ઉભેલા સેંકડો માણસોએ તે નજરોનજર જોયું; પણ કોઈ કશું બોલ્યું નહિ. સૌએ મનમાં એમજ વિચાર્યું કે, એમાં આપણે શું? એ બાંધ એવીજ હશે. એમ બળડતા બળડતા સૌ કામદારના કકડા પોતપોતાને રસ્તે ચાલ્યા ગયા—તે કેવા સુખીઆ થયા!

અરે, તે દિવસે સવારે નાનપરાની ખાડીમાં એક મુઠ્ઠું પડેલું. માથે ને છાતીમાં છરાના ઘા થયેલા ને લોહીનો રેસો ધડકાટ વહી જતો હતો. આપણે બંદાએ તે પહેલવહેલું જોયું; કેવો કમકમાડી ભરેલો દેખાવ! વિચાર કરતાં કંઈક ઓળખાણ પણ પડી; પણ આપણે તો જાણે કંઈ જોયુંજ નથી, એમ ગણીને નીચી મૂડી કરીને હેંડ્યાજ ગયા. મૂંઝો તો તેના મોતે મૂંઝો, તેમાં આપણે શું? એનાં સગાંવહાલાંને ખબર પડશે, એટલે તેઓ તેમની ગરજે અવશે; તેમાં આપણે શું? પોલીસને તપાસ કરવી હશે તો આપોઆપ કરશે, તેમાં આપણે શું?

અરે એ તો બધું ઠીક છે, પણ તે દિવસે પેલા કમબખ્ત ગાડીવાળો મારતે ઘોડે આવ્યો. સાત વરસની ચમારની છોકરીને પાડી નાખી. ગાડીનું પેડું છોકરીના પગપરથી ફરી ગયું અને તેના નળાનું હાડકું કડાક કરતું ભાંગીને બહાર નીકળ્યું. સૌએ ખૂમ પાડવા માંડી કે, ગાડીવાળાને પકડો, ગાડીવાળાને પકડો; પણ કોઈએ પકડવાને માટે હોટ મૂકી નહિ. આખરે રસ્તામાં ગાડું ઉભું હોવાથી ગાડી આપોઆપ અટકી ને હાંકનારને એક જણે પકડ્યો; ત્યારે કોઈ બંદા સાક્ષી માટે તૈયાર ન થયા. સૌ કોઈએ ઉપરોક્ત મહામંત્રનેજ સંભાર્યો—“છોકરીનું હાડકું ભાંગ્યું તેમાં આપણે શું?”

વળી એક પરદેશી માણસ સુરતમાં આવીને રસ્તે ચાલતાં અચાનક હૃદય બંધ પડવાથી મરણ પામ્યો. કોઈ પરગણુ ડોક્ટરે વગર શીએ આવીને અભિપ્રાય આપ્યો કે, હવે એમાં કંઈ નથી. છાતી બંધ પડવાથી મરી ગયો છે. ચાલો, એને હામ પાડવાને પૈસા તેમજ માણસ જોઈએ છે. એક વાણીઆ મહાજન લાંથી દૂર ખસીને ચાલ્યા જતાં કહે છે કે, કપાળમાં ડીડું છે છતાં એ વાણીઆ નહિ હોય. આજકાલ તો એવા ઘણા લોકો ડીડાં કરતા થઈ ગયા છે. તે બધા આમ મરી જાય તેમાં આપણે શું? બ્રાહ્મણભાઈ કહે છે કે, જળામાં જનોઈ છે, છતાં એ કાંઈ બ્રાહ્મણ

તો નહિજ હોય. આજકાલ તો સૌ કોઈ જનોઈ નાખતા થઈ ગયા છે. તો પછી આપણે શું? આ પ્રમાણે જે જે ‘આપણે શું?’ મંત્રનો આશ્રય લે છે તે સઘળા બચી જાય છે અને પોતા પોતાને ઘેર જઈને નિરાંતે ગોળ ને રોટલી ખાવા બેસી શકે છે.

x

x

x

ફલાણે ઠેકાણે હુલ્લડ થયું. હિંદુ અને મુસલમાનો લડ્યા ને એકબીજાનાં માથાં લાંઝ્યાં. તેમાં જાણીતા મીસ્ટર ક જેમણે આજસુધીમાં શહેરની તથા કોમની અનેક પ્રકારે સેવા બજાવેલી તે મરાયા. તેમનાં બૈરી-છોકરાં રખડતાં થયાં, ભૂખે મરવા લાગ્યાં; પણ તેમાં આપણે શું કરીએ? ભાઈ શ્રી ક ને કોણે કહ્યું હતું કે, તમે સેવા કરજો ને લડવા જજો. ડહાપણ કરીને ગયા તો ખરડાયા. હવે તેમનાં બૈરીછોકરાં ભૂખે મરે તેમાં અમે શું કરીએ? તેમનું નશીબ! કરમનાં ભોગ!! ગયે જન્મે ધણાં પાપ કર્યા-હશે; તે એટલીજ લહેણાદેણી લખાવીને લાગ્યાં. તેમાં આપણે શું?

x

x

x

શહેરમાં અખાડા કાઢવાને અને રમમગમત ખીલવવાને ‘માટે એક કમીટું’ નીમાયું, તેણે તેની ચેજના તો ધડી; પણ ફંડ ભેગું કરવા માટે નીકળવાનું તે સૌને કડતું લાગે. દરેક જણ કહેવા લાગ્યું કે, કોઈને ન પડી હોય તો પછી આપણે શું? શહેરમાં અખાડા નીકળે યા ન નીકળે તેમાં આપણે શું?

x

x

x

આ પ્રમાણે તો મનુષ્યજીવનની દરેકે દરેક શાખામાં ‘આપણે શું?’ નો મહામંત્ર સૌ કોઈને આંધળાની લાકડી પેટે સહાયજૂત થઈ પડે છે. જ્યાં માર પડતો હોય, ત્યાંથી સલામત-હાડકે ને વળી બહાદૂરીથી પાછા હાઠવાનો માર્ગ છે. જ્યાં પૈસા ભરવાના હોય ત્યાંથી નાણુંકોથળી જેવી ને તેવી રાખી નાસી છૂટવાની બારી છે. જ્યાં વખતનો ભોગ આપવાનો હોય ત્યાં અત્યંત કામગીરા-પણું પૂરવાર કરવાની ચાવી છે. અનેક રીતે એ ઉપયોગી છે. બોલો, આપણે શું? આપણે શું? આપણે શું? મંત્રાય નમોતમઃ!

(“ગાંડિય”ના તા. ૩૦-૧૦-૧૯૨૭ ના અંકમાં વાપરનાર રા. નિરંજન નિરાકાર.)

૮-એક નમુનેદાર ગામડું

કલકત્તાના ફોર્વર્ડ પત્રમાં નીચેની રસભરી વિગત પ્રકટ થઈ છે:-

આસનસોલ શહેરથી લગભગ બે માઈલ અંતરે ગ્રાંડ ટૂંક રોડ ઉપર બીશપ શીશર નામના અમેરિકન મેથોડીસ્ટ મીશનના એક પાદરીની એક મિલકત આવેલી છે. આ મિલકતને એક નમુનેદાર ગામડામાં ફેરવી નાખવામાં આવેલી છે અને તેને ઉષાગામ નામ આપવામાં આવેલું છે. એક અમેરિકન ગૃહસ્થ મીંડ કોલી જે ખેતીવાડીનો યુનિવર્સિટીનો ગ્રેજ્યુએટ છે, તેની દેખરેખ નીચે આ ગામડાની પ્રગતિ સાધવામાં આવે છે. હાલ તેમાં ૧૦ નાનાં મકાનો છે અને ૫૦ માણસોની વસ્તી છે. દરેક મકાન પાસે શાક અને ફૂલ ઉગાડવાનો બાગ અને દોરઠાંખર આંધવાનો એક વાડો છે. એક સહકારી ભંડાર, એક સેવીંગ બેંક અને એક હૉસ્પિટલ તે ગામડાના લોકો પોતેજ ચલાવે છે. એક અંગ્રેજી મીડલ સ્કૂલ પણ છે, કે જેમાં સુધારકામ અને હુદારકામ પણ શીખવાય છે. દરેક કુટુંબનું એકેક ખેતર એ ગામડામાં છે, જેમાં તેઓ ખેતીનાં સસ્તાં અને સુધારકાં ઓળંગી ડાંગરની વાવણી કરે છે. એક ગામપંચાયત પણ છે, જેમાં દરેક કુટુંબ પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલે છે. પંચાયત પોતાનો પ્રમુખ ચુંટે છે અને ગામની સ્વચ્છતા, દીવાબત્તી વગેરેપર લક્ષ આપે છે. બંગાળના ધણા જાણીતા માણસોએ આ ગામડાની મુલાકાત લીધી છે.

(“બેડા વર્તમાન” તા. ૨૮-૬-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી.)

૯-હીરાસ્તનોથી પણ વધારે કિંમતી આદેશ

ધણા પ્રાચીનકાળમાં, ખ્રિસ્તની પૂર્વે સદીઓ પહેલાં, હિંદના આર્ય લોકો ધર્મ, માનસ-શાસ્ત્ર, અધ્યાત્મવિદ્યા, વિજ્ઞાનકળા, સંગીત અને વૈદકશાસ્ત્રમાં એટલા બધા આજળ વધેલા અને નિષ્ણાત હતા કે કોઇ પણ પ્રજા જ્ઞાનના આટલા વિશાળ પ્રદેશમાં તેમની ખરેખરી કરી શકી નથી.

મેકસમુલર લખે છે કે:—“પ્રકૃતિદેવીનો સંપૂર્ણ કૃપાપાત્ર અને તન્નન્ય ઐશ્વર્ય, સત્ત્વ અને સૌંદર્યયુક્ત હોઇ સમસ્ત સૃષ્ટિમાં સર્વોત્કૃષ્ટ દેશ—પૃથ્વીપરનું સ્વર્ગ—મારે શોધવાનું હોય તો હું હિંદુસ્તાનને જ પ્રથમ પદ આપું. મને જો એમ પૂછવામાં આવે કે, વિશ્વમાંના કયા પ્રદેશના રહેવાસીઓએ ઈશ્વરદત્ત બક્ષીઓનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરેલો છે તથા મનુષ્યજીવનના અતિ ગૂઢ વિષયોપર અદ્વિતીય મનન કરેલું છે અને તેમાંના કેટલાક પ્રશ્નોના એવા તો મનુષ્યકૃત અને સપ્રમાણ ઉત્તરો આપ્યા છે, કે જે પ્લેટો અને કેન્ટના અભ્યાસકોને પણ વિચારવા લાયક છે? તો હું જવાબ આપું કે, હિંદુસ્તાને.”

“વળી મને એમ પણ પૂછવામાં આવે કે, રોમન, ગ્રીક અને યાહુદી લોકોનાજ વિચાર અને સિદ્ધાંતો પ્રમાણે કેળવાયેલા યૂરોપવાસીઓ પોતાની ખોટ કયા સાહિત્યમાંથી પૂરી પાડી પોતાનું આંતરજીવન વધારે સંપૂર્ણ, વિસ્તૃત, વિશ્વવ્યાપી અને ખરેખરી રીતે માનુષિક બનાવી અનંત જીવન-મોક્ષ-પ્રાપ્ત કરી શકે? તોપણ મારો જવાબ એ જ છે.”

સહસ્ત્રાવધિ વર્ષો પૂર્વે આર્યવર્તના મહર્ષિઓને અવિનાશી વેદોની બ્રહ્મા પાસેથી પ્રાપ્તિ થઇ અને તેમણે પોતાના વંશજોને વેદોનો ઉપદેશ કર્યો. વેદકાલીન આર્યસાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓમાં વેદોથી બીજા નંબરે ઉપનિષદો અને અરણ્યકો આવે છે; પૌર્વાલ વિચારપુષ્પોની તેઓ માળા છે અને આ માળા ધારણ કરનારાઓને તે આશીર્વાદરૂપ બની અસીમ શાંતિ અને આનંદનો સુખાનુભવ કરાવે છે.

x

x

x

ઋગ્વેદ કહે છે કે:—સૂર્ય તારીજ આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે છે અને તેને પ્રવર્તવે છે; શાંતિ અને આનંદના અધિષ્ઠાતા! તારી કીર્તિ મહાન અને સંપૂર્ણ છે. પ્રકાશની માફક તું તદ્દન પવિત્ર છે. મનુષ્યોનો પ્રિય એવો તું જ પૂજ્યની પ્રતિમારૂપ છે.

બધાએ ભેગા મળી આપણે આપણું કરવું જોઇએ અને જમવું પણ બધાએ સાથે જ જોઇએ. આપણે એકબીજાને ધિક્કારવા જોઇએ નહિ.

યજ્ઞ આ સૃષ્ટિનો આધાર છે.

કદી પણ જુગાર રમો નહિ; ખેતી કરો અને જે તમને મળ્યું છે તે પૂરતું માની આનંદમાં રહો. કરેલાં અને ન કરેલાં પાપોમાંથી અમને બચાવો. દરેક પાપમાંથી અમારું રક્ષણ કરો કે જેથી અમને આનંદ પ્રાપ્ત થાય.

તમારો બધાનો એક જ નિશ્ચય હો, અને તમારાં સર્વનાં મિત્ર સંમત રહો; તમારા બધાના વિચાર પણ એવા મળતા રહો કે બધા તેમને કબૂલ રાખી શકે.

ઉદારાત્મા શોક કે મૃત્યુ પામતો નથી; સંસારનાં દુઃખ કે ચિંતા તેને ક્ષોભ પમાડી શકતાં નથી. આપું વિશ્વ, તેનાં સુખો અને સ્વર્ગનો આનંદ પણ તેનો જ છે.

આવાનું માગવા આવનાર ગરીબો તરફ સ્વાર્થવૃત્તિથી પથ્થર જેવું હૃદય રાખનાર શ્રીમંતને પોતાને પણ આપતકાળમાં દિલાસો દેનાર કોઇ પણ નહિ રહે.

શક્તિ હોય લાંસુધી ગરીબોનાં દુઃખ નિવારો; અનંત ભવિષ્યપર નજર રાખી તેના ભેદો-ને ઉકેલવા યત્ન કરો; કદાચ તમારી લક્ષ્મી તુરતમાં જ ચાલી જશે.

જે મનુષ્યના વૈભવનો લાભ તેના મિત્રોને મળતો નથી, તે પોતાનો નાશ પોતે જ કરે છે; પોતાનો વૈભવ એકલા પોતે જ ભોગવનારને પોતાનું પાપ પણ પોતાને એકલાને જ ભોગવવું પડશે.

યજુર્વેદ કહે છે કે:—જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ કરવાની અને અજ્ઞાનપણે કર્મો કરવાની અસર બહુ જ ચાલે છે, એમ કહેવાય છે.

હું તમને સંપ, હૃદયોનું ઐક્ય અને કોઈનો પણ તિરસ્કાર ન કરવાની વૃત્તિ આપું છું. વાહરડાંના જન્મથી જન્મ ગૌમાતા હર્ષ પામે છે, તેમ બીજાનામાં આનંદપૂર્વક રસ લેો.

અથર્વવેદ કહે છે કે:-આનંદી સ્વભાવ, માન, શાંતિ અને શક્તિ, સત્તા અને દૃઢતા તથા પ્રેમ અને ભક્તિથી ઉદ્ભવતા સર્વે ઉચ્ચ સદ્ગુણો અમર પરમાત્મામાંજ પૂર્ણપણે વ્યક્ત હોય છે.

ઉપનિષદો કહે છે કે:-નમ્ર મનુષ્ય કરતાં કોઈ વધારે શક્તિવાન નથી; કારણકે નમ્ર મનુષ્ય આત્માને ભૂલી જઈ પરમાત્મામાં લળી જાય છે.

તમારા પોતાના તેમજ બીજાના સહવિચારોને વખાણો. તમારા જીવનનું ખરૂં તત્ત્વ શોધી પ્રાપ્ત કરવામાં સહવિચાર જેવું બીજું તમારું સહાધ્યાયી નહિ થાય.

તમારું ધારેલું કાર્ય પાર પાડવું હોય તો તમારા વિચારોપર કાણુ મેળવો. જુસ્સાઓથી મુક્ત એવા શુદ્ધ તેજ પર તમારા આત્માને એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યાનસ્થ કરો.

તમને જે વસ્તુ દુષ્ટ કે પાપમય લાગતી હોય, તેનો વિચાર સરખો પૂણુ ન કરવા કોશીસ કરો. દુષ્ટ વિચારોજ દુષ્ટ કર્મો તરફ મનુષ્યને ધસડી જાય છે.

જે જ્યાં પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા જેવાજ જાણે છે અને પોતાના આત્માને બીજાં પ્રાણીઓના જેવાજ ગણે છે, તે કોઈને ધિક્કારતો નથી.

ડાહ્યા મનુષ્યે ઇન્દ્રિયોનો ચિત્તમાં લય કરવો, ચિત્તને શુદ્ધમાં અને બુદ્ધિને પ્રત્યક્ષ પરમાત્મામાં લય કરવો.

ભક્તિ, આત્મસંયમ અને કર્મ-આ સત્યનાં શિખરો છે.

સલજ જાય પામે છે, અસત્ય કદી વિજયી થતું નથી.

સંપૂર્ણ વૈરાગ્યવાન અને તત્ત્વને પામવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુઓને જવાના દેવયાનો સત્યથી-જ વિસ્તૃત અને છે અને સત્યથીજ પરમાત્માનાં તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

ઉઠો, જાગૃત થાઓ અને ઇષ્ટપ્રાપ્તિ કર્યાં સિવાય ખેસો નહિ.

મનુષ્યોને બંધન કે મોક્ષનું કારણ તેનું મનજ છે.

શાંત અને સ્થિર ચિત્તથીજ અખૂટ આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

મનની સર્વ ઇચ્છાઓ લય પામે ત્યારેજ મનુષ્ય અમર થઈ આ જીવનમાંજ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. (‘સુવર્ણમાળા’ ના એક અંકમાંથી.)

૧૦-“દીપમાલિકે” !

હાય ! કેસે દીપક ભવન જલાઈ !

ગૃહ સૂતા હૈ લૂટા અન્ન-ધન, ક્યો વીતી બતલાઈ;

જલા રહી હૈ હૃદય-અગ્નિ હા ! જલેકા કેસે જલાઈ.

બસનહીન તન અન્નબિના કસ, જીવનચક્ર ચલાઈ;

પાહન સમ હૈ કઠિન હૃદય ક્યો આર્તનાદ સુનાઈ.

પરબશ, દુઃખી, હીન કાયર હૈ, ક્યોંકર બદન દિખાઈ;

લાજ બચાવનહાર તિમિર કો, ક્યોંકર હાય ભગાઈ.

નિકલ ગયા હૈ, હાય ! દિવાલા, કેસે સાખ જમાઈ;

પરબન્ધન સે હોં ‘સ્વતંત્ર’ કર જીવન-જ્યોતિ જમાઈ.

હે મોહન ! માધવ !! મધુસૂદન !!! કેસે તુઝે રિઝાઈ;

ભક્તિ-ભાવ નહીં, ભગ્નહૃદય હૈ કેસે દિવાલી મનાઈ.

(‘વિશ્વમિત્ર’ ના એક અંકમાં લેખક: મધુસૂદન ઓઝા “સ્વતંત્ર”.)

૧૧-ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશ

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः। तत्र श्रीर्विजयोर्भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

મહાભારતના યુદ્ધના આત્મા અને પોતાના ચક્રવર્તી પાંડવોનું રક્ષણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ સમસ્ત મનુષ્યજાતિના રક્ષક અને ઉદ્ધારક છે; અને યુદ્ધપૂર્વે તેમનો સંદેશ એ “શ્રીમદ્ ગીતા” છે, જેનું રહસ્ય આ છે:—“ઉઠ, પરંતપ ! તારી ફરજ બજાવ.” આ સંદેશ આખી દુનિયાને પણ લાગુ પડે છે. “ગીતા” જાતિકૃત બંધનોથી પર છે; સર્વવ્યાપી પરમાત્મા એનો વિષય છે. પાંચ પાંડવો રણભૂમિમાં અતિ મહાન શત્રુ સામે લડવા ઉભા હતા એવા અદ્ભુત પ્રસંગમાં શ્રીકૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રમાં આ ગીતા ગાઈ. “શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા” નામથી ઓળખાતો ગ્રંથ માત્ર એ ગાનનો એક ભાગ છે, પરંતુ તેમાં પણ કેટલું ડહાપણ, દીર્ઘદર્શિતા અને ઉચ્ચ ગૂઢ બોધ સમાયલાં છે ! શ્રીકૃષ્ણ અમુક જાતિનાજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત મનુષ્યસૃષ્ટિના ઉદ્ધારક હતા, એ વાત સાબીત કરવાને “ગીતા”જ બસ છે.

આ ગીતાનો અભ્યાસ-શ્રીકૃષ્ણનું વ્યક્તિત્વ-અતિશય મનોરંજક છે. શ્રીકૃષ્ણ આદ્યાવસ્થામાં માખણ ચોરતા અને ગોપીઓ સાથે ક્રીડા કરતા; પછી ગોવાળતરીકે ઘણીજ સંભાળથી એમણે પ્રેમપૂર્વક ગાયો ચારી; કુશળ રાજનીતિજ્ઞતરીકે લોકેચ્છાને સમજનાર પણ શ્રીકૃષ્ણ હતા. એજ કૃષ્ણ એક આદર્શ નૃપેન્દ્રતરીકે, પ્રજાના સેવકંતરીકે, દરેક રાજાએ કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેનું જ્ઞવંત ઉદાહરણ થયા; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ એક મહાન તત્ત્વવિદ્યાવિશારદ અને પ્રાણ પુરુષ હતા. ઉપર કહેલાં દરેક દરેક દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં ઘણું વિચારવાનું મળે છે; પરંતુ અહીં આં તો આપણે શ્રીકૃષ્ણનો એક આદર્શ નેતાતરીકેજ વિચાર કરીશું. સંસ્કૃતમાં ‘નેતા’ને ‘માર્ગદર્શક’-રસ્તો બતાવનાર કહ્યો છે; તેણે સાચો રસ્તોજ બતાવવો જોઈએ; તેણે ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ અને તેણે સત્યજ બોલવું જોઈએ. લોકસેવા એ લોકપ્રિયતાનો રસ્તો નથી. મનુષ્યોનો નેતા એક આદર્શ સેવક હોવો જોઈએ.

“કુંતીપુત્ર ! જાગૃત થા, ઉભો થા !” આ શબ્દોમાંજ કૃષ્ણ નેતાએ આપણનેજ અર્વાચીન ભારતવર્ષના પુત્રોને તે પોતાનો સંદેશ કહી દીધો છે ! “જાગૃત થાઓ !” હિંદમાં શાની ખામી છે ? આપણે હજી જાગ્યા નથી ! કેમ કેઈ વાર આપણી આંખો ઉઘડે છે, પરંતુ સત્વરજ પાછી મિંચાઈ જાય છે. એટલા માટેજ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે જાગો જાગો, અને આંખ ઉઘાડી જુઓ ! તમારી દુર્દશા તરફ નજર કરો ! તમારી સ્ત્રીઓની સ્થિતિનો વિચાર કરો ! અસંખ્ય લોકોની છાતી કંપાવનારી ગરીબાઈ નિહાળો ! જાગો અને જુઓ કે, એક વખતનું સર્વત્રેષ્ટ હિંદ આજે પૃથ્વીપરનો ગરીબમાં ગરીબ દેશ છે ! જાગો અને દેશની નબળાઈનું મુખ્ય કારણ તમારો કુસંપ-જાતિભેદ-પેટાજાતિઓ છે, એ સમજો.

“જાગો અને ઉભા થાઓ ! હે કુંતીપુત્ર !” “ઉભા થાઓ.” શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, “તૈયાર થાઓ”-શા માટે ? મારામારી કરવા માટે ? નહિ. હિંસામાટે ? નહિ. પરંતુ તમારું નૈતિક બળ વાપરવા તૈયાર થાઓ. ભારતની-સમગ્ર મનુષ્યજાતિની-પૂનઃ કરવા તૈયાર થાઓ અને યાદ રાખો કે, પૂનઃ સર્વોત્તમ સ્વરૂપ સેવા છે. ન્યાય અને સત્વમાટે, નવા મનુષ્યસ્વાતંત્ર્યમાં તમારી આ વિમળ શ્રદ્ધા સાબીત કરવા માટે બહાર પડી એ રસ્તે હિંદ અને મનુષ્યજાતિની સેવા કરો.

કુંતીપુત્ર ! માત્ર જાગ અને ઉભો થા ! તારા હાથ તે શ્રીપરમાત્માના હાથ છે; તારો આત્મા એ વિશ્વવ્યાપી પરમાત્માનો અંશ છે. તારું સામર્થ્ય તે તેનું છે અને શ્રીકૃષ્ણના નેતૃત્વ નીચે તૈયાર થયેલાને કદી પરાજય થાયજ થઈ.

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः। तत्र श्रीर्विजयोर्भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

(“સુવર્ણભાળા” ના એક અંકમાંથી.)

૧૨-મહાન પેગંબર જરથોસ્તનો સંદેશ

જરથોસ્ત પરમ અદ્વૈતમતવાદી હતા. એ એમ માને છે કે, સઘળા ઉચ્ચતમ સદ્ગુણોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન વિશ્વવ્યાપી આત્મા-પરમેશ્વરજ છે. જરથોસ્તના ગ્રંથોમાં આવા છ દેવતાઈ ગુણોનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે. આ સદ્ગુણો નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) મન સાફ હોવાનો, (૨) ન્યાય અને સત્યનો, (૩) પવિત્ર રાજસત્તાનો, (૪) લોકોપ-કારક દયાનો, (૫) સંપૂર્ણ આરોગ્યતાનો અને (૬) અમર હોવાનો.

મહાન ઉપદેશકો ધર્મના મશાલચીઓ છે અને હમેશાં તેમના આદર્શોમાંજ મગ્ન હોય છે. પવિત્રતા અને તેજનો આદર્શ ધરિતદેશના જરથોસ્ત શીખવે છે. જરથોસ્ત ખરેખરા ઉપદેશક છે, કારણ કે એમનો ઉપદેશ અમુક કાળ કે પ્રજામાટે નહિ, કિંતુ હમેશામાટે અને સર્વને માટે છે.

જરથોસ્તનું જન્મસ્થાન અને તિથિ અધિકારમાં છે. સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે, તે ધરાનના પશ્ચિમભાગમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૦૦૦ વર્ષપૂર્વે થઇ ગયા હોવા જોઇએ. જરથોસ્તના મરણને સદીઓ થઇ ગઇ છે, પરંતુ આ વિશ્વમાં જ્યાંસુધી સત્ય રહેશે, ત્યાંસુધી જરથોસ્ત જીવંત રહેશે.

મનુષ્યો ! જ્યારે તમારી પાપી વાસનાઓ, અને સ્વાર્થવૃત્તિનો સદંતર નાશ થશે, જ્યારે સદાને માટે તમારામાંથી પાપ દૂર થશે, ત્યારેજ તમને મહાન કાર્યોનો આશીર્વાદરૂપ બદલો મળશે. જો તમે આ નહિ કરી શકો તો તમારે છેવટે શોકાદિગાર કાઢવાનોજ વખત આવશે.

હે મઝદ અહુર ! શંકા થાય ત્યારે, તથા હે સર્વશ્રેષ્ઠ ! દુઃખ અને કંકાસના સમયમાં અને દુષ્ટોની વૈરવૃત્તિને લઇ આપત્તિના સમયમાં પણ અમે તો પવિત્ર અગ્નિના દીપ્ત પ્રકાશમાં આપેલા તમારા સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપદેશનું મનન કરીશું.

હે મઝદ ! એક જાણકારતરીકે, જેમને જાણવાની ઇચ્છા હશે તેમનામાટે તારાવતી હું કહું છું કે:-

“પાપ દુષ્ટજનોને તેમની દુષ્ટતાનો બદલો છે; પરંતુ સર્વોત્તમ સ્થિતિ-મોક્ષ-તો સત્યના નિયમ પાળનારનેજ મળે છે.” અને તારો આ સંદેશો જાહેર કરતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે.

જો તમારે સજ્જનોનો સંગ જોઈતો હોય, સત્યની મૈત્રીની જરૂર હોય અને પવિત્ર ધર્મને ટકાવી રાખવો હોય, તો ક્રોધ અને હિંસા પરહરો, ઇર્ષ્યા અને કંકાસનો ત્યાગ કરો. હે મઝદ ! આવાં પરાપકારી મનુષ્યોનેજ હું સ્તુતિમંદિરમાં દાખલ કરીશ.

(“સુવર્ણમાળા”ના એક અંકમાંથી.)

૧૩-દિલ્હીનાં મંદિરોમાં અંત્યજ ભાઈઓને દાખલ કરે છે.

૨૧ મી ઑગસ્ટ ૧૯૨૭ ને રોજ ગોસ્વામી ગંગાપ્રસાદજીના મંદિર-કટરાનીલ-માં અસ્પૃશ્ય કહેવાતી જાતિઓને દર્શન કરવા દાખલ કર્યા હતા. સૌ લોકો યમુનાસ્નાન કરીને અને તિલક ધારણ કરીને એક જગત્સર સરઘસ સાથે સાંજના છ વાગે મંદિરમાં દાખલ થયા અને હિંદુઓએ તેમાં ખૂબ પ્રેમપૂર્વક ભાગ લઇને તેમને પ્રસાદ વહેંચ્યો. દિલ્હીમાં આ પહેલો અવસર છે, કે જ્યારે શ્રીગોસ્વામી મહારાજે અસ્પૃશ્ય ભાઈઓને દર્શન કરાવીને હિંદુઓ સમક્ષ એક આદર્શ રજુ કર્યો છે. અમને સંપૂર્ણ આશા છે કે, દિલ્હીનાં બીજાં બધાં મંદિરોના અધિકારીઓ આનું અનુકરણ કરી યશભાગી બનશે. સભા શ્રીગોસ્વામીજી મહારાજને ધન્યવાદ આપે છે કે, તેમણે સેંકડો વર્ષોના તૃપિત આત્માઓને અમૃતપાન કરાવી હિંદુઓના વિશાળ હૃદયનો પરિચય કરાવ્યો છે.

(“અર્જુન”ના એક અંકમાંથી અનુદિત.)

૧૪-ભગવાન બુદ્ધનો સંદેશ

૯૭૭

બુદ્ધ જગદુદ્ધારક હતા. તેમનું ક્ષેત્ર કે દષ્ટિમર્યાદા અમુક દેશ કે પ્રજામાંજ સમાઈ જતાં ન હતાં. સંપૂર્ણ પ્રકાશ અને કીર્તિ ઝળકાવી રહેલા અતઃસંપન્ન એ જીવંત પ્રતિમારૂપ હતા. પારકાનું કંઈપણ દયાવવાની તેમને જરા પણ ઇચ્છા નહોતી. કીર્તિ, ધન, ઐશ્વર્ય, સત્તા, રાજ્ય કે સ્ત્રી તેમને આકર્ષી શકતાં નહિ. બુદ્ધ ભગવાન ચાંડાલો, દુષ્ટો, વેશ્યાઓ અને પાપીઓ તથા ગરીબો-પ્રત્યે સંપૂર્ણ દયા અને દિલાસોજ દાખવતા; પરંતુ શ્રીમાનો તથા જુદમી સત્તાધીશોના અભિમાનની તેમને દરકાર ન હતી. શારીરિક પીડા, નિંદા અને જુદમ તેમણે ધીરજ અને નમ્રતાથી સહન કર્યાં. સત્યનું પ્રતિપાદન કરવામાં તેઓ નિડર અને કોઈની પણ દરકાર ન રાખનાર હતા અને જીવનની વહાલામાં વહાલી વસ્તુઓનો પણ સત્યને માટે ભોગ આપતા. તે બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યના ચુસ્ત હિમાયતી હતા. મનુષ્યજીવનના પ્રશ્નોપર એમણે નવું અજવાળું પાડ્યું. મનુષ્ય ઈશ્વરનો અંશ છે એ સત્ય તેઓ ખરા દિલથી માનતા ને ફેલાવતા. મહાન સામ્રાજ્યો વિનાશ પામ્યાં છે, પરંતુ બુદ્ધે કરેલો સત્ય ઉપદેશ જીવંત છે અને અનંતકાળસુધી તેવોજ રહેશે.

એક વખત પૂર્ણ નામના સાધુને બુદ્ધે એમ બોલતાં સાંભળ્યો કે, તેને હિંસાપ્રિય લોકોના દેશમાં રહેવાની ઇચ્છા છે. પછી ગુરુશિષ્ય વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સંવાદ થયો:-

“એ લોકો તને ગાળો આપશે કે મારશે તો તું શું કરીશ?”

“હું એમ ધારીશ કે, આ લોકો ભલા છે; કારણ કે તેઓ ફક્ત મને ગાળોજ આપે છે, પરંતુ મને મારતા નથી કે મારાપર પથરા ફેંકતા નથી.”

“પણ એ લોકો પથરા ફેંકશે અગર મારશે તો?”

“તો હું ધારીશ કે, એ લોકો ભલા છે; કારણ કે તેઓ ફક્ત મારાપર પથરાજ ફેંકે છે, પરંતુ લાકડી કે તરવારથી મને મારતા નથી.”

“પરંતુ જો એ લોકો લાકડી કે તરવારથી તને મારશે તો?”

“તો હું એમ ધારીશ કે, હજુ તે ભલા છે કે મને સદંતર મારી નાખતા નથી.”

“પણ જો તને મારી નાંખશે તો?”

“તો તો હું ધારીશ કે, એ બહુ ભલા છે; કેમકે આ દુઃખપૂર્ણ સંસારની ઉપાધિમાંથી મને તેમણે મુક્ત કર્યો.”

આ સાંભળી બુદ્ધે કહ્યું:-“પૂર્ણ! તેં બરાબર કહ્યું. જા, અને તેં પોતે રુક્તિ મેળવી છે, તેમ બીજાને મોક્ષ અપાવ. તું પોતે સામેપાર તરી ગયો છે તો બીજાને તાર. તું પોતે આનંદમય છે તો બીજાને આનંદાનુભવ કરાવ. તને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થયું છે તો તે બીજાને સુલભ બનાવ.”

દ્વેષનો નાશ દ્વેષથી નહિ પણ પ્રેમથીજ થાય છે. દયાજ વૈરનો ઉત્તમ બદલો છે. હે સાધુઓ! બહારવટીયા અને ખુતી લોકો તમારાં શરીર કરવતથી વહેરી નાખે, ત્યારે પણ જો તમે ક્રોધ કરશો તો મારી આજ્ઞા નથી પાળી એમ હું માનીશ.

કોઈની સામે ક્રોધપૂર્વક બોલો નહિ, કેમકે તે માણસો પણ સામે ક્રોધથીજ પ્રાયુત્તર આપશે. ક્રોધપૂર્વક બોલાયલા શબ્દો દુઃખજનક થાય છે; અને ધાની સામે ધા કરવાથી તમનેજ નુકસાન છે.

સત્ય, ન્યાય, દૃઢતા અને ઉદારતા-આ ચાર મુખ્ય ગુણો છે. બધા ઉપદેશકોનો ઉપદેશ આ છે કે પાપ ન કરવું; પરાપકાર કરવો અને ચિત્ત શુદ્ધ રાખવું.

આ ઉક્તિ સાચી છે કે, “સત્ય એ એક અમર વાણી છે.” સત્ય બોલવામાં, સાધુતા દાખવવામાં અને ન્યાયનું સમર્થન કરવામાં ન્યાયી સજ્જનો દૃઢ રહે છે.

પોતે પોતાને જીતે એ સઘળા લોકપરની જીત કરતાં અધિક છે. જેણે પોતાને જીત્યો છે અને જે હમેશાં સંયમ પાળે છે એવા મનુષ્યના વિજયને બ્રાહ્મણ, ગંધર્વ કે દેવ પણ પરાજયમાં ફેરવી શકતો નથી.

આ સૃષ્ટિમાં ઈર્ષ્યારહિત સ્વતંત્રતા અને સઘળાં જીવંત પ્રાણીઓ તરફનો સંયમ સુખો નિવડે છે. કામાસક્તિરહિતપણું, ઇચ્છાઓપર કાબુ અને નિરાભિમાન એ ઉચ્ચતમ સુખનાં સાધન છે.

“ધૃમ્મપદ”

(“સુવર્ણમાળા”ના એક અંકમાંથી.)

૧૫-જીંદગીસુધી નિર્ધનવ્રત પાળનાર ચીનનો એક મહાપુરુષ

ચીનનો જીવાનવર્ગ જેના ચરણમાં ઝુકી પડતો અને જેનો શબ્દ પડતાં જીવનની આહુતિ માતાને ચરણે ધરી દેવા તલસતો તે ચીન-પ્રજાસત્તાકના સ્થાપક ડૉ. સુન-યાટ-સેનના મૃત્યુ પછી, તેમના લગ્ન જીવનના કેટલાક અદ્ભુત પ્રસંગો પ્રકાશમાં આવ્યા છે.

x

x

x

ડૉ. સુન-યાટ-સેને એક વ્રત લીધેલું-જીંદગીસુધી ગરીબ રહેવાનું. તે તેમણે બરાબર પાળ્યું. ચીનના પ્રજાસત્તાકના સ્થાપકતરીકે ચીનના દૌરત-ભંડાર તેમના ચરણમાં રળેટાતા હતા, મોટા મોટા પગારની અનેક જગ્યાઓ ઉપર તેમણે અનેક માણસોને ગોઠવેલા; પણ પોતે તો ગરીબજી રહ્યા. એ ગરીબીને પ્રતાપેજ તે ચીનાઓમાં ભક્તિભાવ જગાડતા અને તેમની પાસે ગમે તેવાં જોખમકારક કામો કરાવી શકતા. પ્રજાસત્તાકનો 'વજ્ર ચીનના આકાશમાં ઉડવા લાગ્યો, ત્યારે કેટલાયે માણસો, તેમનો લગ્ન આદર્શ અને તેમની એથીયે લગ્ન ભાવનાસૃષ્ટિ ભૂલીને, લક્ષ્મીના મોહમાં તણાયા; પણ ચીનમાં વિદ્યાર્થીઓ ચીનના આ વિધાતાએ તો ગરીબીનેજ વહાલી ગણી. તેનું વસિયતનામું બહાર પડ્યું છે, તેમાં બહાર થયું છે કે, તેને કશીજ દૌરત નથી; જે નાનકડું ઘર, કપડાં અને ચોપડીઓની મત્તા છે, તે તેની સ્ત્રીને વારસામાં જશે; અને તેનાં સંતાનો ઉંમરલાયક થયાં હોવાથી તેમને વારસાની જરૂર નથી. આટલો આત્મત્યાગ માનવીને નરપુંગવજી બનાવે ને? અને એને પ્રભાવે પ્રગટતું એ પ્રયત્ન વ્યક્તિત્વજી ચીન જેવા દેશનું ભાગ્ય ધરી શકે ને?

*

*

*

ક્રાન્તિકારી પ્રવૃત્તિઓના નેતાતરીકે ઉઘાડા પડી જવાથી ડૉ. સુન-યાટ-સેન નાસીને એક ગામડાની ઝુંપડીમાં છુપાઈને રહેતા હતા. જીવતા પકડી લાવે કે માથું લઈ આવે તેમને મોટું ધનામ આપવાનાં બહારનામાં ચીનમાં ચોદાયાં હતાં. જે કે મનાય છે કે, ચીનની સરકાર તો તેમને જીવતા પકડવાનેજ આતુર હતી, કે જેથી તેમને ખૂબ રીખાવી રીખાવીને મારી શકાય. અચાનક બે લશ્કરી અમલદારો અને બાર સિપાઈની ટુકડીને તેમની ઝુંપડી જડી આવી, તેઓ અંદર પેઠા. સુન-યાટ-સેન જરાયે ક્રુર થયાવિના જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં બેસી રહ્યા. સિપાઈઓ અંદર આવી ઉભા રહ્યા, એટલે પોતે ઉઠ્યા અને પાસેના પૂણામાંથી 'રાજધર્મ' નામનું પુસ્તક ઉપાડી, ધીરે ધીરે વાંચવા મંજા. સિપાઈઓ તો સ્તબ્ધ બનીને તે સાંભળવા લાગ્યા. તેમના ઉપર ધીમે ધીમે સુન-યાટ-સેનનું બહુ ઉતરવા માંડ્યું. તેઓ રસપૂર્વક પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા. ચર્ચા ચાલી અને આંતરે તેઓ ભક્ત બનીને, સુન-યાટ-સેનના ચરણમાં મસ્તક નમાવીને પાછા ફર્યા. એ ટુકડી એમ પાછી ન ફરી હોત, અને નવચીતના ચણનારા આ વીરનું મસ્તક લઈ ગઈ હોત, તો કદાચ ચીન આજે પ્રજાસત્તાક ન બન્યું હોત!

x

x

x

ડૉ. સુન-યાટ-સેનની સાધનાઓ અને તેની સિદ્ધિઓ સદા બીજને લાભદાયી નીવડી છે, પણ એથી તેને પોતાને તો મુશ્કેલીઓનો પારજ રહ્યો નથી. તેણે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો નવો પ્રકાશ ચીનમાં ઉતાર્યો; પણ પશ્ચિમની સત્તાનો અને તેના શાસનનો વિરોધ પણ તેણેજ આદર્યો તથા જીવનભર લડીને ચીનને તેમાંથી તારવાને ઝુંબેશ ચલાવી.

x

x

x

પૂર્વના જરાચસ્ત યોગીઓમાં નવા પ્રાણ પૂરવાનો, પૂર્વની પુરાતન પ્રજાઓની નાડમાં નવું જોસ મૂકવાનો જશ ત્રણ નરવીરોને નામે ઇતિહાસમાં જમા થાય છે. એક આ ડૉ. સુન-યાટ-સેન; બીજા મોહનદાસ ગાંધી અને ત્રીજા તુર્કીના મુસ્તફા કમાલ પાશા. એ ત્રણમાં પહેલા ડૉ. સુન-યાટ-સેન. તેમણે બીજા બેનું કામ સરળ બનાવ્યું છે.

x

x

x

ડૉ. સુન-યાટ-સેનનું નામ જગતની તવારીખમાં તો આજથી વર્ષો પહેલાં નોંધાયું છે. તે મેકાવોમાં હતા, ત્યાં તેમને થોડા જુવાનીઓ મળ્યા. એ જુવાનોના અંતરમાં, ચીનના વિદેશી વિજેતા શહેનશાહોની સામે, તેમના નિર્બળ, સહેલા અને તોયે અત્યાચારી અમલ સામે, અસં-તોષની હોળી સળગતી હતી. આ જુવાનો એ અમલમાં સુધારણા કરાવવાની બુદ્ધિથી-ક્રાંતિ કર-વાની નેમથી નહિ-શાંત કાર્ય કરતા હતા. ડૉ. સુન-યાટ-સેને તેમને વિશ્વવનો સંદેશ આપ્યો, અને 'તરુણ ચીન' નામનો પક્ષ સ્થાપ્યો. તે દિવસથી તેમણે વિશ્વવમાટે ભેખ લીધો, કે જે તેમણે જીવનાંતસુધી ન ઉતાર્યો.

x

x

x

ડૉ. સેનના આ નવા પક્ષમાં પ્રથમ અદાર બહાર ચીનના યુવકો જોડાયા; પણ તેમાંથી પહેલા વર્ષની આખરે એકલા સેનજ બાકી રહ્યા. બીજા ક્યાં ગયા? સેનને છોડી ગયા? ના, એ બધા પકડાઈ, ફાંસીને લાકડે લટકી, ચીન-માલાનું નામ જપતા જપતા સ્વર્ગને માર્ગે સંચર્યા હતા. તે વખતે ડૉ. સેનના પક્ષમાં ભળવું કે વિશ્વવની પ્રવૃત્તિ કરવી, એ એટલું ભયંકર હતું. અરજીઓ અને યાચનાઓનો યુગ આશમીને સેનના ઉદ્વેગની સાથે, વિશ્વવ-યુગનો ચીનમાં ઉદય થયો; અને ચીની તરુણો એમાં હસતે મુખે હોમાવા લાગ્યા. ડૉ. સેન પોતાના તરુણ સાથીઓની વિનયે સહોતો, પ્રજાસત્તાકનું પોતાનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવાની અમર આશાએ, વિશ્વવનું કાર્ય જોસ-ભેર આગળ ધપાવવા લાગ્યો. ચીનમાં એ આગ ધીમે ધીમે ફેલાવા લાગી.

x

x

x

x

૧૮૬૪-૬૫ માં જપાન સાથેના યુદ્ધમાં ચીન હાર્યું. પરાજયનું કારણ ચીનના લશ્કરમાં પ્રસરેલું લાંચરશ્વતનું વાતાવરણ હતું. એ પરાજયે મંચુ શહેનશાહ સામે પ્રજામાં પ્રયળ અણગમો પ્રસાર્યો. ડૉ. સેને અવસર ઓળખ્યો. તક સાધવાના વિચારથી આક્રમણની યોજના તૈયાર થઈ-કંટોન, દક્ષિણનું સમૃદ્ધિશાળી પ્રાંતિક પાટનગર કબજે કરી, પ્રજાસત્તાક બહેર કરવાનું હતું. શસ્ત્ર અને દારૂગોળો સંધાર્યો. પ્રજાસત્તાકને નામે લડનપરા લડવૈયાઓ ઉભા થયા. બળવો બહેર કરવાનો વખત નક્કી થયો; પણ છેલ્લી પળે, જ્યારે બળવાખોરોની ટુકડીઓ યુદ્ધદુલિ ગળવતી મેદાને નીકળી ચૂકી હતી ત્યારે, એક બદમાશ દેશદ્રોહીએ આખી યોજનાની વિગતો પ્રાંતિક સુબાને આપી દઈ, આખું કાવતરું ખુલ્લું પાડી દીધું. જે જે ન નાસી છુટ્યા, તે બધા પકડાયા; બેહદ સીતમોના ભોગ બની, જેલમાં ખૂબ રીબાયા અને છેવટે, દાળો બેસાડવાને, પાટનગરના ચોકમાં તેમનાં માથાં ઉડાવી દેવામાં આવ્યાં.

જે જે નાસી છુટ્યા, તેમની સાથે વેશ બદલીને, ડૉ. સેન પણ છટકી ગયા. તેમને શોધતા સિપાઈઓની વચ્ચે થઈને તે શહેરના ગદ ઉપર ચઢી, રાતોરાત ગામડામાં નાસી ગયા. ખેડૂતોનાં છૂંપડાંઓમાં, માછીમારોનાં હોડકામાં અને જંગલોમાં છુપાતા લપાતા તે મેકાવો પહોંચ્યા. લાંથી થોડા દિવસ પછી તે ઇંગ્લાંડમાં દેખાયા. એ રીતે તેમનો પંદર વર્ષનો દેશવટો શરૂ થયો; પણ એ સમય, સેનના અપ્રતિમ સાહસ અને અતુલ શૌર્ય તેમજ અખંડ વીરતા અને અદ્ભુત દેશભક્તિથી ચીનના ઇતિહાસમાં અમર બની ગયો છે. વિશ્વવની તૈયારીઓમાં તે આખી પૃથ્વી ઘૂમી વળ્યા. એક દિવસ ચીનના આ થાણામાં તો બીજે દિવસ તે થાણામાં, એમ સૌને આશ્ચર્યચકિત કરતા તે ચીની તરુણોની શોધમાં લટકતા. દેશવટો ભોગવતા દુનિયાના ગમે તે ભાગમાં રહેતા ચીનલોકો અને ચીન-માતાની વચ્ચે તે એક સાંકળસમા હતા. તેમણે તેમને બધાને સાંકળી રાખ્યા, અને એક જબરદસ્ત, આખી દુનિયામાં પથરાયેલું ચીન વિશ્વવવાદીઓનું લશ્કર બનાવ્યું. તેમાંથી બહાર લટકતા માણસોનું કામ ફાળો એકઠું કરવાનું, ચીનમાં રહેલાઓનું કામ વિશ્વવનો આતશ પ્રગટાવવાનું અને જુવાનોનાં મંડળ સ્થાપવાનું, એમ યોજના ઘડી આખરી લડાઈ લડી લેવાના નિશ્ચયથી જોસભેર કામ ચાલ્યું.

પોતાના માથા ઉપર, કેટલીયે વખત, લાખોનું ધનામ લટકતું લઈને, અને જાસુસો તથા ખાતમીદારોની કરડી નજર ચૂકાવીને ડૉ. સેન મજુરના, માછીમારના કે અબણ ખેડુતના લેખાસ-માં એકાએક ચીનમાં દેખા દેતા અને ગામે ગામ તથા ગામડે ગામડે વિશ્વવનો સંદેશ પહોં-

આડતા, નવાં નવાં વિશ્વવમંડળો સ્થાપતા અને તેને માટે પૈસા ઉધરાવતા.

x

x

x

ધણી વખત, શત્રિના લયાનક અધારામાં ગામથી દૂર દૂરના કોઈ દેવાલયમાં કોણ જાણે કેમ, ક્યારે અને કોની મારફત પહોંચેલા સરદારના હુકમને તાબે થઈને જીવાનોની ટોળી જમા થતી. મધ્યરાત્રિએ એક માણસ કોણ જાણે ક્યાંથી એ દેવાલયમાં આવીને હાજર થતો. અર્ધે દેખાય અને અર્ધે ન દેખાય એવી રીતે રહી, ત્રણ-ચાર કલાક સુધી, વશ કરી લે એવે સૂરે કંઈક ઉપદેશ આપતો અને પાછો અદૃશ્ય થઈ જતો. વર્ષો સુધી વિશ્વવ-મંડળોનું કામ એ રીતે ચાલ્યું. પકડાય તો લયંકરમાં લયંકર રીખામણીઓ સહીને મરવું પડે, એવું જોખમ નિરંતર માથે ઝડપતું; છતાં અસંખ્ય યુવાનો સેનની આજ્ઞાએ, તે જ્યાં કહે ત્યાં હાજર થતા; અને સેન પણ જાણે મૃત્યુને હથેળીમાં લઈને ખેલતો હોય તેમ માથામાટે લાખખોનાં ધનામ બોલાતાં હોય તોયે, એમ ચોરના માથાની જેમ રાતની રાત લમતો.

૧૮૬૬માં કોટનમાંથી પહેલી વખત નાસ્યા પછી, ડૉ. સેન લંડનમાં પકડાયા. સેન અમેરિકાથી લંડનમાં આવ્યા છે, એવી જાસુસોને ખબર પડતાંજ તેમણે ચીનના એલચીને તરતજ એ ખબર પહોંચાડ્યા અને તેણે બે ચીનાઓને ડૉ. સેનને પકડવા મોકલ્યા. સેન પકડાઈ ગયા. તેમને એક કોટડીમાં પૂરવામાં આવ્યા અને તેમના ઉપર સખ્ત જાપ્તો મૂકવામાં આવ્યો.

તેમની ગિરફતારી ખાનગી રાખવામાં આવી. ડૉ. સેન કોઈને પણ મળી શકે નહિ એવી વ્યવસ્થા મૂકાઈ. ચૂપચાપ સેનને ચીન જતી સ્ટીમર ઉપર ચઢાવી દેવા અને ચીન પહોંચાડી સરકારને સોંપી દેવા, એટલે સરકાર મરજી પ્રમાણે શિક્ષા કરે એવી ચીનના એલચીની ધારણા હતી.

મૃત્યુના જડ્યામાં ઉભા રહીને સેને છૂટવાના મરણીયા પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. મિત્રોને પોતાના પકડાયાના સમાચારનો એકજ શબ્દ પહોંચાડવાને તેમણે આકાશ અને અવની એક કર્યાં. તેણે તેના ઉપર પહેરો ભરતા પહેરેગીરો મારફત મિત્રોને ચિઠ્ઠી પહોંચાડવા પ્રયાસ કર્યો; પણ પહેરેગીરે તે એલચીને આપી દીધી. આથી જાપ્તો સખ્ત થયો.

તેણે સિક્કાઓ સાથે બાંધીને, તેમની કોટડીની સળિયાવાળી બારીઓમાંથી બહાર ચિઠ્ઠીઓ ફેંકવા માંડી; પણ તે મકાનના ચોગાનમાં પડતી. છેવટે તેમણે એક નોકરને ફોડ્યો અને તેની મારફત, પોતાના એક વખતના શિક્ષક અને પછીના દિલોગ્ગન દોસ્ત ડૉ. જેમ્સને આ ખબર પહોંચાડી.

ડૉ. જેમ્સે, સેનને છોડાવવાની તૈયારીઓ એકદમ આદરી. ચીન જનારે જહાજ બારામાં આવી ગયું હતું અને થોડા દિવસમાં ઉપડવાનું હતું; એટલે દરેક પળની તેને કિંમત હતી. તે છાપાંઓની ઑફિસે ફોડ્યો, પરદેશ ખાતાના પ્રધાનને મળ્યો; પણ વાત એટલી વિચિત્ર હતી કે, પ્રથમ તો સૌ કોઈ તે માનવાનેજ તૈયાર થતું નહિ. છેવટે તપાસ શરૂ થઈ. પ્રથમ તો ચીનના એલચી-એ સેનના સંબંધમાં સાવ અજ્ઞાન બતાવ્યું; પણ ન્યારે તે ન ચાલ્યું, ત્યારે સેન સાવ પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક આવેલા અને તે ચીનમાંથી રાજદ્રોહનો ગુન્હો કરી નાસી ગયા હોવાથી પકડવામાં આવ્યા છે એમ કહેવા માંડ્યું; પણ પરદેશ ખાતાએ તે સ્વીકારવાની સાફ ના પાડી. લંડનનાં પત્રોએ જળરો શોર કરી મૂક્યો અને ડૉ. સેન બાર દિવસનો કારાવાસ ભોગવી છૂટા થયા.

x

x

x

આવી રીતે છૂટકરો મેળવ્યાના અનેક પ્રસંગો ડૉ. સેનના જીવનમાં બન્યા છે. એક વખત તે નાની હોડીમાં છુપાઈને રહેતા હતા, ત્યારે પાંચહજાર ડોલરનું ધનામ લેવા એક માણસ તેમને પકડવા આવ્યો. ડૉ. સેને તેની સાથે મીઠાશથી વાત કરી. પેલો માણસ તેમના ચરણમાં પડ્યો.

આવા પરાક્રમશીલ અને પ્રતાપી પુરુષે એશિયાના પ્રથમ પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના કરી. આજે અને યુગોસુધી એ વીરના લવ્ય જીવનમાંથી એશિયાના યુવકો દેશભક્તિની પ્રેરણા પામી, ડૉ. સેનને પગલે ચાલી, માતૃસેવાની ધૂન મચાવે અને એશિયાને ઉજ્જવળ બનાવે.

(‘સૌરાષ્ટ્ર’ તા. ૨૩-૫-૨૫ તથા ૩૦-૫-૨૫ ના અંકમાંથી.)

૧૬-એક મહાન જાપાનીસની જીવનરેખા

ટોકિયોમાં રેઇનાઝકામાં એક સાદા ઘરમાં તે જન્મદસ્ત બહાદુર અને જુની શૈલીનો માણસ રહે છે. તેના મોઢા ઉપર સફેદ દાઢી ઉગી ગઈ છે અને માથાના ઝુલતા લાંબા વાળોમાંથી તેની કાળી આંખો તગતગે છે. તેનું નામ મીટસુરૂ ટોયામા છે. ઘણા પરદેશીઓ તેનાથી અજાણ છે; કારણ કે તે પોતાને પ્રકાશમાં લાવવાની દરકાર કરતો નથી. તે નિર્જન સ્થાનમાં રહે છે અને જાહેરમાં તો કવચિતજ આવે છે; છતાં પણ દરેક જાપાનીસ ઘરમાં તેનું નામ જાણીતું છે. તેના પ્રભાવનો પડછો સાધારણ મનુષ્યથી તે મોટા અધિકારી ઉપર પડે છે.

આ મીટસુરૂ ટોયામાને આધુનિક રાષ્ટ્રીય હુકમીએ તો કંઈ ખોટું નહિ; કારણ કે તેના તાબામાં બહાદુર નરોનું એક મોટું લશ્કર છે. જાપાનીસ પરિભાષામાં તે લોકોના ટોળાને જે વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે તેનો અર્થ એ થાય છે કે, તેઓ બહાદુર, માયાળુ અને ઇન્સાફને ચાહનારા છે. આ ટોળી હમેશાં હિંસાનોજ માર્ગ ઉપદેશ છે અને પોતાને એમ લાગે કે, દયા અને ન્યાયની વિરુદ્ધ રાજ્યના અમુક અમુક કાયદાઓ છે તો તે કાયદાઓને પણ તળે છુંદી નાખતાં તેઓ જરા પણ અચકાતા નથી. ટોયામા તેના સરદાર છે અને તેના મુખમાંથી એક શબ્દ પડ્યો કે તેનો અમલ કરતાં તેના સાથીઓ ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ હોય છતાં ડરતા નથી. જાપાનીસ પ્રજા તેનાથી જોટલી જીંદગી છે તેટલી કાંઈ બીજાથી બીતી નથી, તેનું કારણ એ નથી કે તે બળવાન છે. જો કે તેને ૭૦ વર્ષ થયાં છે, પરંતુ તેના સાત્વિક વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ એટલો બધો જાપાનીસ જનસમાજ ઉપર છે તેથી એ જ્યારે બોલે છે ત્યારે તેના સાંભળનારાઓ ઉપર રાજ્યપ્રત્યે અને દેશપ્રત્યે એક અજબ જાતની છાપ પડે છે અને તે દેશપ્રેમની.

તેનો જન્મ

ટોયામાનો જન્મ ટુકુઓકામાં ક્યુશ્યુમાં થયો છે અને તેને બધા જેનયોશા કલ્પના-અર્થાત્ ઉપર કહેલી ટોળીના સરદારતરીકે જાણે છે. આ ટોળી પ્રથમ જાહેરમાં એવી રીતે આવી કે, માર્કિવ્સ ઓકુમાના એક કૃત્યથી આ ટોળીના એક સભ્યને ગુસ્સો ચડ્યો અને તેથી તેણે તે માર્કિવ્સ ઉપર આખ્યથી હુમલો કર્યો. ટોયામાની સરદારી નીચે આ ટોળીનો દરેક દરેક સભ્ય કાંઈ અજબ દેશદાઝની લાગણીથી ઉશ્કેરાયેલો હોય છે અને ટોયામાનો હુકમ થયો કે દેશને માટે આ કૃત્ય કરવું વ્યાજબી છે તો પછી ખૂન, લૂંટ અને ગમે તેવા કાયદાઓનો પણ ભંગ કરતાં તેઓ અચકાતા નથી. ઘણા વખત થયાં ટોયામા આ ટોળીનો પ્રેસિડન્ટ હતો અને હમણાંજ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેણે તે પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું છે અને પોતાની જગ્યાએ પોતાના એક વિશ્વાસુ માણસને નીમેલો છે; છતાં હજી કાંઈ પણ કાર્ય તેના હુકમવગર થઈ શકતું નથી.

ટોયામાની જીંદગીનું જીવંત એટલે બહાદુરીનાં કાર્યોની એક લાંબી હારમાળા. એ હમેશાં નિર્બળ અને ગરીબનો બેલી થાય; અને દેશનાં છેલ્લાં ૩૦ વર્ષની રાજકારણની જખરી ઉથલ-પાથલોમાં પણ મુખ્ય હાથ તેનો હોયજ. બીજા દેશોના દેશપાર કરેલા દેશભક્તોને તેનું રહેઠાણ હમેશાં આશ્રય આપતું. ડૉક્ટર સુન-યાટ-સેન એક વખતે તેનો મહેમાન થયેલો અને ચાઇનામાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યની શરૂઆત પહેલાં ચાઇનીસ વિપ્લવવાદીઓ તેનાજ ઘરમાં મન્યુ રાજ્યને ઉથલાવી પાડવાની બધી પેરવીઓ કરતા. હિંદના વિપ્લવવાદીઓ જેઓ સંસ્થાનો સામે કંઈ કાવત્રાં કરી રહ્યા હતા અને જ્યારે જાપાનીસ તથા હિંદી સરકાર બન્ને તેમને પકડવાની કોશીશો કરતી હતી, ત્યારે પણ તેમને ટોયામાના રહેઠાણમાં આશ્રય મળ્યો હતો.

‘તમે રાજીનામું આપો.’

દશ વર્ષ ઉપર જ્યારે ‘યામે મોટો’ કેબીનેટ હસ્તીમાં આવી, ત્યારે તે સરકાર અમુક દરિયાઇ લશ્કરના ગોટાળામાં ફસાઈ ગઈ હતી. જાહેરપ્રજા અનેક વાર વડા પ્રધાનને રાજીનામું આપવા કહી ચૂકી; પરંતુ વડા પ્રધાને સાફ ‘ના’ પાડી. મોટા મોટા દરિયાઇ અમલદારોએ લાંચ લીધાનાં ભોખાળાં બહાર આવ્યાં અને તેમને રૂબરૂ મળી તથા મોટી સંખ્યામાં થઈ. આમ છતાં વડા પ્રધાન

તો અડગજ રહ્યો અને એવો કટોકટીનો વખત આવી પહોંચ્યો કે આખા જાપાનમાં બળવો ફાટી નીકળવાની ધાસ્તી ઉભી થઇ; પણ વડા પ્રધાનને કોઇ તેના નિશ્ચયમાંથી ડગાવી શક્યું નહિ.

ટોયામા જે વખતે જે માટે રાહ જોઇ રહ્યો હતો તે આવી પહોંચ્યો. પોતાને ધેરથી નીકળી તે સીધો વડા પ્રધાનને ધેર ગયો અને તેને કહ્યું “ મેં કદી એવું ધાર્યુંજ નથી કે, તમે ગુન્હેગાર છો; છતાં નામદાર શહેનશાહની શાંતિમાટે તથા લોકોની લાગણી હદ ઉપરાંત ઉશ્કેરાઇ ગઇ છે તે માટે અને દેશની શાંતિમાટે હું ઇચ્છું છું કે, તમે રાજીનામું આપો. ”

બસ, આટલું પૂરતું હતું. બીજેજ દિવસે પોતાનું નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું.

હિંદી વિપ્લવવાદીઓ

૧૯૧૬ માં થાકુર અને ગુપ્તા નામના બે હિંદી વિપ્લવવાદીઓ સંસ્થાનો સામે કંઇ કાવત્રાં કરવા જાપાન ગયા. આગળ તેઓને હાર મળેલી, પણ તેઓએ ધાર્યું કે, જો તેઓ જાપાન જશે તો કંઇ પણ વિધિવાગર તેઓ તે કામ કરી શકશે; પણ તેઓની તે ધારણા બૂઝભરેલી હતી; કારણકે તે વખતે યુરોપીય મહાયુદ્ધ ચાલતું હતું, જાપાન તે વખતે જર્મની સામે મિત્રરાજ્યોને મદદ કરી રહ્યું હતું. જાપાનીસ પોલીસે આ બંને હિંદીઓને ઝાળખી કાઢ્યા અને તેમને તાકીદ કરી કે, તે લોકોએ તરતજ બીજી સ્ટીમરમાં શેંગાઇ જવું, જ્યાં બ્રિટિશ પોલીસ તેમને તરતજ પકડી શકે. આ હિંદીઓએ તે પોલીસ અમલદારને વિનવણી કરી કે, અમને થોડા દિવસ મહેરબાની કરી રહેવા દો અને અમે બીજી કોઇ સ્ટીમરમાં અમેરિકા જઇશું, પણ જાપાનીસ પોલીસે તેમની આ વિનવણી ગણકારી નહિ.

ટોયામાએ આ વાત સાંભળી અને આ બંને હિંદીઓને પોતાને ધેર બોલાવ્યા. તેણે આ બંનેને પૂછ્યું કે, તેઓને જર્મનીની આમાં કંઈ ખાતગી મદદ હતી કે કેમ? આ બંને જણે સાફ ‘ના’ પાડી; અને કહ્યું કે, અમને પરાણે હિંદ છોડવાની ફરજ પડી છે અને અમે તો વિપ્લવવાદીઓ છીએ તથા અમારો ઇરાદો મિત્રરાજ્યોને કંઈ પણ નુકસાન કરવાનો નથી. આથી ટોયામાને સંતોષ થયો અને તેમને પોતાને ધેર ઉતારો આપ્યો. બીજેજ દિવસે ડીટેક્ટીવો ટોયામાને ધેર આવ્યા અને ગુરસામાં ટોયામાને આ બંને હિંદીઓને સોંપી દેવા કહ્યું. ટોયામાએ કહ્યું “ તેઓ ગઈ રાત્રે પાછા ચાલ્યા ગયા છે. તમારે જોઇએ તેટલો વખત લઇને મારું આખું ઘર તપાસી લ્યો. ” ટોયામાનું કથન સાચું માનીને પોલીસ લાંથી ચાલી ગઇ, અને આજ દિવસસુધી કોઈ નથી બાણતું કે, તે બંને હિંદીઓનું પછી શું થયું?

થોડાં વર્ષ ઉપર પાટવી કુંવરનું વેશવાજ નાગાકો નામની રાજકન્યાની સાથે થયાનું જાહેર થયું હતું; પણ એવી વાતો સાંભળાતી હતી કે, કોઇ એક મોટો સભ્ય આથી નારાજ છે અને આથી મામલો ગંભીર થાય એવી આગાહી થતી હતી. એક દિવસ જ્યારે જાહેર લાગણી બહુજ ઉશ્કેરાયેલી હતી, ત્યારે એક જાપાનીસ અમલદાર ટોયામાને ધેર ગયો અને મદદમાટે માગણી કરી. ટોયામા આથી તે સભ્યને દેર ગયો અને કહ્યું કે, આ તમારી હિલચાલ ગેરવ્યાજબી છે અને હું કહું છું તે છતાં તમે હદ કરશો તો તમારો જાન જોખમમાં છે, એમ ખચિત માનવું. બીજેજ દિવસથી બધું શાંત પડી ગયું. જાપાનમાં સૌ કોઇ આ વાત જાણે છે; પણ થોડાજ જાણે છે કે, ટોયામાએ આમાં કેવો ભાગ ભજવ્યો હતો.

ટોયામાની ઉદારતા તેમજ પોતાની જાત પાછળ તે કેટલો બધો બેદરકાર છે, તે નીચેની વાત ઉપરથી જણાશે. થોડાં વર્ષો ઉપર તેની માલિકીની એક કાલસાની ખાણ તેણે એક લાંબ પાઉંડ લઇને વેચી નાખી અને તેના પૈસા-દરેક દશ-ચેનની નોટાનું બંડલ-તેણે ધેર લાવી સાધારણ પેટીના ખાનામાં મૂક્યું અને તેને ચાવી દેવાની પણ દરકાર કરી નહિ. જ્યારે કોઇક ગરીબ કે સુશ્કેલીમાં આવી પડેલ માણસ તેની પાસે મદદ માગવા આવે, ત્યારે ટોયામા તેને પૂછે કે “ કેટલું જાડું ? ” પછી પેસો આ પ્રશ્ન ન સમજ્યો હોય એટલે હસીને તેને સમજાવે કે, એક કવરમાં દસ-ચેનની નોટા મૂકીને તે કવર કેટલું જાડું થાય તેવું તમારે જોઇએ છે? એક દિવસ તેના એક અનુયાયીને શીકર પડી કે, આ રીતે ટોયામા ઉદારતા દેખાડ્યા કરશે તો તેની તીજેરીનું તળિયું વહેવું આવશે. તેથી તેણે ટોયામાને પૂછ્યું કે, પેસા એક લાંબમાંથી હવે કેટલા બાકી છે? ટોયામાએ જવાબ આપ્યો કે “ મને કંઈ ખબર નથી. તમે પોતેજ પેસા ખાનામાં જોઇ લ્યો. ” પેસાએ પેટીમાં જઇ તો લગભગ બધું ખત્તાસ થઇ ગયું હતું.

વીરત્વની વાત

તેના અસાધારણ વીરત્વની એક વાત છે. જ્યારે તે સાવ જુવાન હતો, ત્યારે તેણે પોતાના સાથીની એક વખત કંઈ મશ્કરી કરી અને પેલો ચીઢાયો. બધાઓએ એકઠા થઈ વિચાર કર્યો કે, ટોચામાને ખૂબ માર મારવો અને જે ટોચામા સામે થાય તો વખત આવ્યે પૂરો પણ કરવો. આવો વિચાર કરી તે બધા જમ્યાઓ અને લાકડીઓ લઈ રાતના ટોચામા સૂતો હતો ત્યાં જાનામાના દાખલ થયા. ટોચામાને આ કાવત્રાની ખબર પડી ગયેલી, તેથી તે સાવ નવજો થઈને એ ખુલ્લી તરવાર સાથે લડવાને તૈયાર થઈ રહેલો. ટોચામાએ આ લોકોના આવવાની રાહ ઘણી જોઈ, પણ તે લોકો ત્યાંસુધી આવેલા નહિ એટલે થોડો આરામ લેવા ખાતર તે જમીન ઉપર લાંબો થઈને સૂતો અને થોડી વારમાં ઘસઘસાટ ઉઠી ગયો. જ્યારે પેલા લોકો આવ્યા અને પોતાના સરદારને આવી હાલતમાં જોયો, ત્યારે તેઓ તેની હિંમતમાટે વાહ વાહ કરીને જે રીતે આવ્યા હતા તે રીતેજ તેને ઉડાડ્યા વગરજ પાછા ચાલ્યા ગયા.

આ ટોચામા અત્યારે જાપાનીસ ઇતિહાસમાં એક બહુજ અસાધારણ વ્યક્તિ છે. તેના પ્રભાવ એવો છે કે, તેને જે જે ઓળખે છે તેનાથી તેને ચહાયાવગર રહેવાતું નથી; અને ટોડિયોમાં એવો કેાંઈ જુવાન નહિ હોય કે જે ટોચામાની ટોળીનો સભ્ય નહિ હોય.

(“હિંદુસ્થાન” તા. ૧૯-૪-૧૯૨૪ના અંકમાં અનુવાદક:-અમુલખરાય પ. સરૈયા.)

૧૭-સંદેશનો સંદેશો

(રાગ-આટલો સંદેશો : હારા સદ્ગુરને કહેજો.)

આટલો સંદેશો ગરવા ગુજરાતને કહેજો, નવલા વહાણે તો નર થઈ રહેજો-આટલો સંદેશો ॥
 ધર્મ આચાર નીતિ નેવે છે મૂક્યાં, ભૂટ્યા પ્રભુને તે પથે વહેજો. ॥ સંદેશો ॥
 ફેશનમાં ફૂટ્યા ડૂલી વિદેશીના વાયરે, જગ્યા જરી પ્રાચીનતાને દેજો. ॥ સંદેશો ॥
 ગૌહર, બીજલી, મુન્નીને સાંભળી રાગ્યા, મીરાં(નરસિંહ)ભજનના દહાવ લેજો. ॥ સંદેશો ॥
 યૂરપ પેરિસ લંડન પ્રવાસે ધરાયા ? તીર્થભૂમિની ભાળ લેજો. ॥ સંદેશો ॥
 કર્મયોગ સાધના ને તત્ત્વજ્ઞાન ચૂક્યા, અધ્યાત્મવિદ્યા સાધી લેજો. ॥ સંદેશો ॥
 પૃથુ ને પ્રતાપ જતાં સ્વાતંત્ર્ય સળગ્યાં, શિવાજીનાં સાણાં સમરી લેજો. ॥ સંદેશો ॥
 કારીગરી કળા ને ઉદ્યોગ ચાલ્યાં, કૃષિ બાઈ છે તે સાચવી લેજો. ॥ સંદેશો ॥
 આખડી ભેંસાના દૂધે ગોરસ જામેલાં, સંચા હાંટલથી છેટા રહેજો. ॥ સંદેશો ॥
 રૈનાદડઝ મીલ્ટન વાંગ્યા, ગીતા-યોગ ભૂટ્યા છે, કાલિદાસ માધનેયે જોજો. ॥ સંદેશો ॥
 લક્ષ્મીને લાડી વાડી સર્વસ્વ માનો, ગરીબોને દાદ જરા દેજો. ॥ સંદેશો ॥
 મિષ્ટાન્ન ખાતાં ને હીરચીર ધારો તો-ભૂખ્યો નગ્ન ભાંડું દહયે રહેજો. ॥ સંદેશો ॥
 મોટરે મહાલો ટાઈ કૉલરે મદાર્થ, અપંગ થયરતાં યાદી લેજો. ॥ સંદેશો ॥
 ગાન તાન ગુસ્તાને-પત્નીના પ્રેમ માંહે, વિધવાની હાય કાને દેજો. ॥ સંદેશો ॥
 મીલના માલેક મોટા મજુરો ન ભૂલશોજી, ગરીબોય માનવ છે તે જોજો. ॥ સંદેશો ॥
 ત્યાગી સાચાઓ જગો-ધર્મ લૂંટાય છેજી, સાધુઓ તીર્થ ડૂલે છે જો. ॥ સંદેશો ॥
 લીલુડી કુંજર વાડી ગુર્જરી ભેલાણી, એના રસમાળી ખની લેજો. ॥ સંદેશો ॥
 ગુર્જર વીરોના વંશજ પામર પાક્યા, પાછા નરવીર ખની રહેજો. ॥ સંદેશો ॥
 અમે ગુજરાતી કહેતાં છાતી કુલાતી, ‘ગાંડુ ગુજરાતી’-કહે નવ સહેશો. ॥ સંદેશો ॥
 રામાવતાર જતાં જ્યોર્જવતાર ઉગ્યો, એની મોજેએ ચાખી લેજો. ॥ સંદેશો ॥
 કસરત સંયમ સ્થાને દવાઓ જીવાડે, એને ત્યાગી વીરતામાં વહેજો. ॥ સંદેશો ॥
 નવલ પ્રભાતે ઝીલો આટલો સંદેશડો આ, હતું તે ગુજરાત કરી દેજો. ॥ સંદેશો ॥
 શ્રી શારદા ને શાંતિ સંપ સૌભાગ્ય વરસો, મણિમય સંદેશ અક્ષય રહેજો. ॥ સંદેશો ॥

(“સંદેશ” ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક:-“ખાદરકર”)

૧૮-વિષમ જવર ઉપર એક સર્વોપયોગી ઉકાળો

ગઇ સાથે અતિદૃષ્ટિથી ઘણાં ધરો પડી જઇ જનસમાજની પાયમાલી થઇ છે. ચાલુ સાતમાં પણ વળી રોગચાળાને લીધે ગુજરાતનાં નાનાં-મોટાં ગામોમાં મેલેરીયા તાવ- (આયુર્વેદમાં જેને વિષમ જવરો કહે છે તેના)થી લોકો ઘણાજ પીડાય છે. લોકોમાં દવાતું સાધન દરેકને મળી શકતું નથી. આવા સંયોગોમાં જૂની પદ્ધતિનું ઔષધ ક્વાથ (ઉકાળો) નીચે પ્રમાણેનો જનસમાજને વાપરવા અમારી ભલામણ છે ને નાનાં નાનાં ગામડાંમાં તેા કોઈ કોઈને પાણી પાનારા પણ નથી તેવી સ્થિતિ ચાલુ છે; તેા આશા છે કે, ગામોના આગેવાનો પોતાનાં ગામોની પ્રજામટે નીચે બતાવેલ ઉકાળો બનાવી દરેક મોટા માણસને દિવસમાં ત્રણ વાર થઇ ૧ ઔસ ને નાનાં બચ્ચાને ૦ા ઔસ ત્રણ વાર થઇ આપશે. દવા ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં લેવાથી કાંઇ વિરુદ્ધ પરિણામ આવશેજ નહિ ને સરળતા સાથે સસ્તાપણાનો લાભ પ્રજા લેશે.

ક્વાથ-(ઉકાળો) નીચે પ્રમાણે છે:-

દરેક નાનાં ગામમાં લીમડાનો છોડ તેા હોય છે. તેવા લીમડાની અંતરછાલ શેર ૧, કરી-આતું શેર ૧, ઈંદ્રજવ શેર ૧, જેડીમધ શેર ૧, ભારંગમૂળ શેર ૧; ઉપર પ્રમાણે ૫ શેર વસ્તુએ લઇ, ૧ મણ પાણી મૂકી બરાબર ૦ા મણ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી જડું કપડું બેવડું કરી તે ઉકાળો ગાળી લેવો ને બાટલા કે બરણીઓમાં ભરી રાખવો તથા દરેક દરદીને છુટથી વિનામૂલ્યે આપવો.

આ ઉકાળાથી તાવ સાથે થોડાઘણા પ્રમાણમાં ખાંસી હશે તે પણ મટશે ને જનસમાજને વૈદ્યો-ડૉક્ટરોનાં મોટાં બીલોથી બચવામાં આ ક્વાથ સંપૂર્ણ મદદગાર થશે.

“ગુજરાતી” તા. ૨૦-૧૧-૧૯૨૭ના અંકમાં લેખક:-વદ યુનીલાસ દેવાશંકર વડોદરા.)

૧૯-ટોપીવાળાને શીદ મોકલ્યો !

(એક કાઠિયાવાડી લોકગીત)

[કાઠિયાવાડનાં લોકગીતોના સાહિત્યમાં રઘુવીરને અરજ કરતું એક લોકગીત ગ્રામ્ય સુંદરીએ મીઠા હલકથી ગાય છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોએ પોતપોતાનાં સાધનો આ યુગમાં ગુમાવ્યાં છે, એ સર્વને લગતી ભાવના સાદી લોકભાષામાં પણ આકર્ષક ઢાળથી જ્યારે ગવાય છે, ત્યારે સાંભળનાર બે ઘડી થંભી જાય છે.]

રઘુવીર ! ટોપીવાળાને શીદ મોકલ્યો.

તારા બ્રાહ્મણ બેશીડા ભાગી ગયા રે, એનાં દીપણાં તણાયાં બચ રે:

રઘુવીર ! ટોપીવાળાને શીદ મોકલ્યો !

તારા રજપૂત બાપુ સૌ ભાગી ગયા રે, એનાં ખાંડાં તણાતાં બચ રે:

રઘુવીર ! ટોપીવાળાને શીદ મોકલ્યો !

તારા વાણીયા વેપારી ભાગી ગયા રે, એનાં લેખાં તણાતાં બચ રે:

રઘુવીર ! ટોપીવાળાને શીદ મોકલ્યો !

તારા ઢેડું વણકરીયા ભાગી ગયા રે, એની સાળું તણાતી બચ રે:

રઘુવીર ! ટોપીવાળાને શીદ મોકલ્યો !

તારા કણબી લાખેણા ભાગી ગયા રે, એની ઘોંસરી તણાતી બચ રે:

રઘુવીર ! ટોપીવાળાને શીદ મોકલ્યો !

તારા આયર ખીમાણું ભાગી ગયા રે, એની ધાબળી તણાતી બચ રે:

રઘુવીર ! ટોપીવાળાને શીદ મોકલ્યો !

(“મુંબઈ સમાચાર” સં. ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં સંપાદક-ગોકળદાસ દ્વારકાંદાસ રાયચુરા.)

२०—नेताओं के संदेश

जेमस डे० गांधी—भारतवासी बिनातपस्या के ही स्वराज्य प्राप्त करने की कल्पना करते हैं; परंतु स्वराज्य सभी सांसारिक वस्तुओं से महंगी चीज है। उसके लिये हमें एक बार अपना सर्वस्व अलिप्त कर देना होगा। विदेशी कपड़े का व्यापार भारतवासियों के नर्जर शरीर का रक्त शोषण कर रहा है। उससे छुटकारा पाने के लिये हमें सूत काटना और अदर धारण करना होगा।

मदनमोहन मालवीय—हमें मातृभूमि नहीं छोड़ना चाहते हैं, परंतु शीघ्र ही हम इस बात को अनुभव करेंगे कि हिंदुमति क्रांति के पथ पर आरुढ़ है। हिंदुसमाज में क्रांति होने से ही एक बार समस्त देश में क्रांति होगी। एक हजार अरब से पड़ी सोती दुष्ट हिंदुमति अथ और अधिक दिन तक नहीं सो सकती। प्रजातन्त्राधीन सूर्योदय हो रहा है, उसीके प्रकाश में हम भारत की विजयलक्ष्मी के दर्शन करेंगे।

भातीलाल नेहरू—नवयुवक देश के धन हैं। भारतमाता का आशा-बरोसा भी उन्हीं पर है। भारत में भी अथ वह समय आ गया है, जब कि भारतमाता के सपूतों को अपनी जननी नन्मभूमि के उद्धार के लिये मातृभूमि की विजयपताश धाथ में ले कर आगे बढ़ना होगा। नवयुवकों! देखते क्या हो? आगे बढ़ो।

लाजपत राय—मैं अभी योराप से फिर लौटा हूँ। मेरी छससे पहली यात्रा में मैं देखा था कि विदेशी लोग भारत की स्वाधीनताप्राप्ति के आंदोलन की आतों जनन के लिये उत्सुक दिखाई देते थे; परंतु हमारे गृह-कलह ने हमें फिर 'पुनर्भूषिका लव' बना दिया है। संसार आज फिर हमसे उदासीन है। हिंदुस्थान के अधिक प्रिय पुत्र हिंदु हैं। अपनी मातृभूमि के उद्धार का भार भी उन्हीं पर है। हिंदुओं को ही सय विधनआधाओं को हटाकर याहें इस तरह से हो नन्मभूमि के लिये आत्मोत्सर्ग करना होगा।

जेस० सकलतवाला—मुझे संसार की अर्त्तमान राजनीति का जे कुछ थोडा अहुत अनुभव है, उसीके आधार पर मैं कहता हूँ कि भारतवासी जब तक मजूरों और किसानों का संगठन न करेंगे, तब तक भारत का कल्याण नहीं हो सकता। मजूरों की कोछ पार्टी भी बिनायोग्यता दिखाये स्वराज्य नहीं होगी। देश के जे नवयुवक मातृभूमि के पारतंत्र्यदुःख को अनुभव करते हैं, वे जैसे और विलासिता का मोह छोड कर किसानों और मजूरों में जा मिल और अपने लाग तथा सन्त्यरित्रता जेव देशप्रेम पर उनको मोहित कर के क्रांति के लिये तैयार करें, तभी मेरी मातृभूमि स्वाधीन हो सकती है। बिनातैयारी के यदि स्वराज्य मिल भी जाय तो भारतवासी उसकी रक्षा न कर सकेंगे।

सरोजिनी नायडू—हम अपनी देवभूमि के समान मातृभूमि को अपनी धन धार्मिक असहिष्णुताओं से नरकभूमि बनाने लग रहे हैं। हमारा धार्मिक उन्माद, हमारी यह असहिष्णुता, हमें पीछे ढकेल रही है। हम धर्म की रक्षा के अहाने एक-दूसरे को कल कर रहे हैं और मातृभूमि की परतंत्रता की ओडियों को और भी मजबूत कर रहे हैं। हमारा पागलपन सीमा का उल्लंघन करता जा रहा है। हरएक देशहितैषी को छसे दूर करने की यथासाध्य चेष्टा करनी चाहिये।

राकिम-हसन निज़ामी—हरएक कौम के अजबारात अपने अजबारा की बिक्री और शुहरत के लिये जैसे मज्जमीन लिखते हैं उनसे एक कौम को दूसरी कौम के खिलाफ जेश पैदा होता है। मगर यह अजबाराओं के ओडीटरों की नाकाबलियत है। अगर ये योग्य हों तो जगडा अहाने के मज्जमीन के अलावा भी अच्छा मज्जमीन के जरिये अपने अजबारातकों तरफ़ी दे सकते हैं। जलिरा में हिंदुमुसलमानों के जगडे, शुद्धि और तजलीग की जजसे हैं। मगर दरडकीत में तालीम-याइता लीडरों का जगडा है, जे अपनी अपनी कौम में अपना रसूय अहाने के लिये जगडे कराते हैं। जेरे ज्यास में ये जगडे अरायर होते रहेगे, जजतक हिंदु-मुसलमान पजिलक में जैसे आदमी

पैदा न हों जे जगडे करानेवाले वीजों का जायकाट कर दें. अस, धिना ही मैं आपके दिवाली नम्रर के लिये लिख सकता हूँ.

विनायक सावरकर—वह युग यथा गया, जय ब्रह्म या ब्रह्म से कोष्ठ हिंदु-मुसलमान के हाथ का जलपानमात्र कर लेने से सदा के लिये हिंदुजाति से अहिंसृत हो जाता था. समय ने हमको विवश किया है कि हम अपनी आन्त धारणाओं का नमस्कार कर दें. हिंदु-धर्म धिना उदार और महान है कि उस पर किसी तरह की छुआछूत नहीं लग सकती. यदि कोष्ठ विकार उत्पन्न हो भी जाय, तो हमारे पास तो अयोधमंत्ररूपी तुलसीपत्र और गंगाजल तथा रामनाम है, उस के प्रभाव से हम सात कुलों तक को शुद्ध परम पवित्र बना सकते हैं.

जे० एम० सेनगुप्त—दोष कहते हैं—असहयोग ने देश को पीछे हटा दिया. ब्रिटिश-गवर्न-मेंट धिनी शक्तिशाली है, कि गिना सहयोग और अनुनय-विनय के हम उससे कुछ भी प्राप्त नहीं कर सकते. यह सुष्म-बोलुपों का स्वप्न है, धिनासाक्षिण लोगों की कल्पना है, पाण्डों का प्रलाप है. अमेरिका, आयरलैंड, मिश्र, अफ़गानिस्थान और चीन इस जात के साक्षी हैं, कि गिना अपने आत्म-अलिदान-आत्मोत्सर्ग के स्वाधीनता नैसी वस्तु नहीं मिल सकती. असह-योग के महामंत्र ने जननी भारतमाता की स्वर्णीय मूर्ति को स्थापित किया है, केवल प्राण-प्रतिष्ठा की जरूरत है; फिर देओ अंग्रेजों के ये भीषण हमला भी हमारा कुछ न कर सकेंगे.

सुभाषचंद्र बोस—भारतवासी करोड़ों इपथा प्रमाद और विवासिता में प्रतिवर्ष अर्घ्य करते हैं. धर्म के नाम पर भी करोड़ों इपथा विनाविवेक के अरणाद किया जाता है. इस लूटते लूटते असंख्य धन को लोगों का कुछ भी परवा नहीं. परवा है, असहयोग के समय ऐक्य लूटते लूटते करोड़ इपथे की. लोग पूछते हैं कि “कॉंग्रेसवालों ने वह करोड़ इपथा अरणाद कर दिया—और स्वराज्य भी नहीं भरीद दिया.” स्वराज्य की किंमत एक करोड़ से बहुत अधिक है. अपने सुष्म-स्वप्नों का जलाजलि दे कर तथा अपने सर्वस्व को मातृभूमि के अरण्यों में रण कर उस दिन हम भारतवासी माता की पूजा करेंगे उसी दिन हमको स्वाधीनता मिलेगी. उसके लिये हमको मोह-भमता छोड़कर अपना सर्वस्व अलिदान करना होगा. एक करोड़ इपथा तो तुच्छ है.

अन० सी० डेलकर—हिंदु-मुस्लीम ही क्यों भारत की समस्त जातियों का भेल आवश्यक है. उस ऐक्यता से ही हमारे देश की सुष्म-समृद्धि अडेगी; पर इसका यह भी मतलब नहीं है कि मुसलमान और इसाध यदि हमसे भेल न करें तो हम कुछ कर ही नहीं सकते. करना तो सय कुछ हमको ही है, वे तो हमारे सहायक हैं, वे मिलें तो हम उनका स्वागत करेंगे; लेकिन हम उनके लिये अपना प्रस्थान मुक्तवी नहीं रण सकते.

शौकतअली—लक्ष्यों से जन पड़ता है कि होनेवाली लडाछ-नजदीक आ रही है. इस आर की लडाछ में इस देश को भी क्रियात्मक रूप से लाग लेने के लिये विवश होना पडेगा. गोरों के लिये अय हम ऐशियावासियों और हम मजहबों पर जोखी अदाने की भूर्जता न करेंगे. हिंदु और मुसलमान जे मुर्गे-मुर्गियों की तरह से अकारण लड रहे हैं, उन्हें इस लडाछ को अद कर देना आहिये. इस देश के हिंदु और मुसलमान दोनों शुद्धाभ हैं, शुद्धाभों का कोष्ठ धर्म नहीं होता. विदेशी राज्य की छाया में रह कर हम अपने धर्म की रक्षा नहीं कर सकते. एक आर हमें इस विदेशी भूवे को उतारने की चेष्टा करनी आहिये. यह धर की लडाछ तो पुरसत का काम है, आह जय निपट देंगे.

अण्णुल कलाम आछाद-भारतवासियों पर भूर्जता सवार है. पाण्डी और सैतान लोग धर्म का नाम ले कर भारत की हो अडी जातियों को लडा रहे हैं. धन लटियारियों की लडाछ को देण कर मादर-हिंद की अंतरात्मा क्षुब्ध है; परंतु यह गिहारी असाध्य नहीं है. यह धर्मोन्माद की हवा योरोप में भी फैल चुकी है. इसने अडे अडे अलाचार डिये हैं, नृशंस यातनायें देश-वासियों को सहनी पडी हैं; परंतु योरोप में वह उन्मत्तता अय कहां है? भारत में भी एक दिन रात्रि के आद प्रकात होगा.

(‘विश्वमित्र’ स. १९८३ ना दीपावलि अंकमांथी उद्धृत)

૨૧-મિસરનો તારણહાર-અધલુલ પાશા

ગયા ઑગસ્ટની તા. ૨૪ મીના દિવસે મિસરની પ્રજાપર એક જખરદસ્ત વજ્રપાત થયો. સમસ્ત પ્રજાજનોપર એક લયંકર વિપત્તિનું વાદળ તૂટી પડ્યું. એ કારમા દિવસે ફૂર વિધાતાએ મિસરના પ્રજાજનો વચ્ચેથી તેઓના હૃદયેશ્વર સૈયદ અધલુલ પાશાને ઉપાડી લીધા. માતૃભૂમિને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી તેની સ્વતંત્રતાને માટે સદૈવ ઝુઝનાર, ત્રણ ત્રણ વખત દેશવટા વેદવા છતાં પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહેનાર અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદીઓ તરફથી ડગલે ને પગલે વિટંબનાઓ આવી પડવા છતાં સ્વતંત્રતાનો ઝુડો નમવા નહિ દેનાર વીરકેસરી અને સમર્થ યોદ્ધા અધલુલ પાશાના અવસાનથી આખા મિસરમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો, દેશને ખૂણેખૂણે શોક અને વિપાદની છાયા પથરાઈ ગઈ અને અસંખ્ય મિસરવાસીઓની આંખો અશ્રુથી ભીંજાઈ ગઈ.

લોકમાન્ય તિલક હિંદીઓના હૃદયમાં અને ડૉ. સુન-યાટ-સેન માટે ચીનાઓના હૃદયમાં જે જાતનાં માન અને પ્રેમ છે, તેજ જાતનાં માન અને પ્રેમ, મિસરવાસીઓ અધલુલ પાશામાટે ધરાવે છે. અંગ્રેજોની રાજ્યલેખી નીતિ ઉઘાડી પાડી, મિસરની આઝાદીમાટે પ્રજાને સતત યુદ્ધ કરવાની પ્રેરણા કરનાર પહેલવહેલો પુરુષ અધલુલ પાશાજ હતો. રાજદ્વારી ચળવળો તે ધુરધર હતો, રાષ્ટ્રીયતાનો ઝંડાધારી હતો, બ્રિટનની બલીમ રાજ્યનીતિનો કટ્ટો વિરોધી હતો, મિસરની આઝાદીનો પયગમ્બર હતો, માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતામાટેના યુદ્ધનો જખરદસ્ત લડવંચો હતો, યુવકોના હૃદયમાં પ્રેરણા તથા ઉત્તેજનોનો સંચાર કરનારો વીરકેસરી હતો, દેશાભિમાનની જ્યંતિ ધગધગતી જ્વાળાસમાન હતો; ટુંકમાં તે પ્રજાનો હૃદયનાથ હતો અને મિસરનો તારણહાર હતો.

અધલુલની કારકીર્દિ

અધલુલ પાશા ઇ.સ. ૧૮૬૦ માં ઇબ્મીઆના જિલ્લામાં એક ઉમરાવ કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. ગામડી શાળામાં લણતરની શરૂઆત કરી, તેણે પોતાનું બાકીનું શિક્ષણ કેરોની મશહર-અલ-અઝાર યુનિવર્સિટીમાં પૂરું કર્યું. ઇ.સ. ૧૮૮૦ માં તે સરકારી નોકરીમાં જોડાયો અને ‘ઑફિશિયલ જર્નલ’ નો અધિપતિ નીમાયો; પણ એ પદની છોડીને તે ગીઝા પ્રાંતનો અમલદાર બન્યો. ઇ.સ. ૧૮૮૨ માં બ્રિટિશ સૈન્યે મિસરનો કબજો લીધો તે પ્રસંગે આરબ વિપ્લવમાં સંડોવાયેલા જે ઉમરાવોને નજરકેદ કરવામાં આવ્યા હતા, તેમાંનો એક અધલુલ પાશા હતો. કેદમાંથી મુક્તિ મળી ત્યારે તે તેની પદવીપર રહ્યો ન હતો. ઇ.સ. ૧૮૮૪ માં ટ્રીબ્યુનલો નીમાઈ અને તેણે વડીલાત કરવા માંડી. ઇ.સ. ૧૮૯૨ માં તે અપીલ કોર્ટનો ધારાશાસ્ત્રી નીમાયો. ફ્રેંચભાષા અને ધારાશાસ્ત્રના જ્ઞાનમાં પ્રવીણતા મેળવીને તેણે ધારાશાસ્ત્રીતરીકે પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું હતું. ઇ.સ. ૧૯૦૬ માં તે શિક્ષણમંત્રી નીમાયો. અભ્યાસ છોડ્યા પછીની પોતાની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં તેણે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરી હતી. અલારમુધીમાં તે જે જે પદવીપર નીમાયો હતો, તેને લગતી પોતાની ફરજો જાળવવામાં તેણે પોતાનું પાણી જતાવી આપ્યું હતું. કેળવણી ખાતાના પ્રધાન તરીકે તેને પોતાના આદર્શોનો અમલ કરવાની સારી તક મળી અને તેણે મિસરની પ્રજામાં ત્વરિત ગતિથી શિક્ષણનો પ્રચાર કર્યો; પરંતુ આ પદવીપર પણ તે લાંબો વખત ટક્યો નહિ. તેના નસીબમાં આગળજ વધવાનું હતું, એટલે તે એકાદ નાની પદવી સ્વીકારી સંતોષ પકડી બેસી રહે તેમ ન હતું. કેરો એજન્સીની લૉડ ક્રીચનરની કારકીર્દિ દરમિયાન પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર થયો અને અધલુલ પાશાના હાથમાંથી શિક્ષણખાતાની લગામ જતી રહી; પરંતુ તે વડી ધારાસભાનો ઉપપ્રમુખ નીમાયો. વડી ધારાસભાના કામકાજમાં તે ઘણેજ રસ લેતો હતો. ઇ.સ. ૧૯૧૪ માં યુરોપમાં મહાન વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો, મિસરના દરજ્જામાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો અને વડી ધારાસભાની બેઠકો મોકુફ રાખવામાં આવી.

યુરોપની યાદવાસ્થળી

યુરોપની યાદવાસ્થળી દરમિયાન મિસરપર બ્રિટિશ શાસનકર્તાઓની કરડી નજર થઈ અને ઇ.સ. ૧૯૧૪ ના ડીસેમ્બરની ૧૮ મી તારીખે પરદેશ ખાતાના બ્રિટિશ પ્રધાને નોટીસ બહાર

પાડી કે “તુર્કીનાં પગલાંથી ઉભી થયેલી લડાયક પરિસ્થિતિ જોતાં, મિસરને ના. શહેનશાહના રક્ષણ નીચે મૂકવામાં આવે છે અને હવેથી તે બ્રિટિશ રક્ષણ હેઠળનો પ્રદેશ (પ્રોટેક્ટોરેટ) ગણાશે. આમ મિસરપરના તુર્કીના શાસનનો અંત આવે છે અને મિસરના રક્ષણમાટે જરૂર પડતાં બધાં પગલાં ના. શહેનશાહની સરકાર લેશે તેમજ તેનાં હિતોનું તથા રહેવાસીઓનું રક્ષણ કરશે.” હજી આ નોટીસના લખણકારા લોકોના કાનમાં ચાલુજ હતા, એવામાં બીજેજ દિવસે બીજો દંદેરો બહાર પડ્યો, જેમાં કોન્સ્ટાન્ટીનોપલમાં વસતા ખેદીય અગ્ન્યાસ હીદમીને ના. શહેનશાહના શત્રુઓના પક્ષમાં જવામાટે પદબ્રજ કર્યોનું તથા કાદા હુસેન કમાલને ગાદીવારસતરીકે સ્વીકાર્યોનું જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. આ લેખણાની રચે શાહમદદ હુસેન કમાલે મિસરના સુલ્તાનની પક્ષની ધારણ કરી. ઇ. સ. ૧૯૧૬ ના ડીસેમ્બરમાં સુલ્તાન હુસેનની બગડતી જતી તબિયત વધારે ગંભીર બની. આથી તેના વારસાના સવાલનો નિર્ણય કરવાની જરૂર જણાઇ. તેના એકના એક પુત્ર શાહમદદ કમાલેદીને ગાદીવારસ થવાની ના પાડી, એટલે ખેદીય ઇસ્માઇલના છટ્ટા પુત્ર શાહમદદ આહમદ પુઆદને આ પદવી આપવામાં આવી. યૂરોપીય વિગ્રહની સંધિ થઇ, ત્યારે ૧૯૧૮ ના નવેમ્બરમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોએ એવું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું કે, પૂર્વના જે દેશોમાં તુર્કોનું રાજ્ય હતું, તે બધા મુલકોની પ્રજાને મિત્રરાજ્યો સંપૂર્ણ મતાધિકાર આપશે. આ અરસામાં મિસરમાંની વડી ધારાસભાના લવિધ્યના વહિવટનો વિચાર કરવાને એક કમિશન નીમાયું. બરાબર આજ સમયે ઝબલુલ પાશા પાછો મેદાને પડ્યો. તેના પ્રમુખપણા નીચે એક પ્રમુખીય સમિતિ નીમાઈ. ઝબલુલે વડા કમિશનની મુલાકાત લીધી અને મિસરની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાને કાર્યક્રમ રજુ કરવા માટે તેણે લંડન જવાની માગણી કરી. આ વાળબી માગણીનો બ્રિટિશ અમલદારે અનાદર કર્યો. આજ વખતે ના. સુલ્તાનની સંમતિથી વડા પ્રધાને મિસરની પરિસ્થિતિ વિષે ચર્ચા કરવા માટે પોતે લંડન જવાની દરખાસ્ત કરી; પણ તેને સુદ્ધાં લંડનની મુલાકાત મોકુફ રાખવાનું જણાવવામાં આવ્યું. આથી રશદી પાશા તથા અદલી પાશાએ રાજીનામાં આપ્યાં.

ઝબલુલને દેશવટો

હવે મામલો રસ પર આવ્યો. મિસરની આઝાદીની લડત વધારે ઉગ્ર બની. પોતાના માર્ગમાં ગમે તેટલાં વિદ્વેનો આવવા છતાં ઝબલુલ પાશા અડજ રહ્યો. બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ તેની લડતમાં અનેક અંતરયો નાખતા હતા, છતાં તે જરાયે પાછો ન હડ્યો. માતૃભૂમિને સ્વાધીન બનાવવાનું પવિત્ર યુદ્ધમાં ઝબલુલની સરદારીએ અસંખ્ય વીર યુવકોને તેના તરફ આકર્ષ્યા. આવા દેશભક્તોએ તેના પ્રમુખપણા નીચે બાર સલાસદોનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ સ્થાપ્યું, જેને બીજા દેશો-સમક્ષ મિસરના જન્મસિદ્ધ મનોરથો રજુ કરવાનું કામ સોંપાયું. આ પ્રતિનિધિ મંડળે સુલ્તાન-પર એક નિવેદનપત્ર મોકલી આપ્યું, જેમાં તેણે મિસર બ્રિટિશોનો રક્ષિત દેશ (પ્રોટેક્ટોરેટ) હોવાનો ઇનકાર કર્યો હતો. હાથમાં આવેલી સોનાની ચટ્ટી ઉડી બળ એ કોને ગમે? રાજ્યસોબી બ્રિટિશ સત્તાધીશોને ઝબલુલની આ પ્રવૃત્તિ તો ક્યાંથીજ ગમે? તેઓ આ નવી પ્રવૃત્તિથી લડકા ઉઠ્યા તેઓને જણાયું કે, જો આ પ્રવૃત્તિને આગળ વધવા દેવામાં આવશે તો મિસરમાંની તેઓની સૂતાને જરૂર ધક્કો પહોંચશે; એટલે તેઓએ માર્ચની ૮ મી તારીખે ઝબલુલ પાશા અને તેના ત્રણ મુખ્ય અનુયાયીઓને ગીરફતાર કર્યા તથા બીજેજ દિવસે તેઓને દેશવટો આપી માલ્ટામાં નજરકેદ કર્યા; પરંતુ બ્રિટિશ રાજ્યસત્તા લાંબો વખત ઝબલુલ અને તેના સોબતીઓને કેદમાં રાખી શકી નહિ. હવે ઝબલુલ મિસરની સમસ્ત પ્રજાનો પ્રિય સરદાર બન્યો હતો અને પ્રજાને તેનેમાટે એટલાં બધાં માન અને પ્રેમ હતાં કે પોતાનો સરદાર કેદમાં પડ્યો હતો તે વખતે તે હાથ જોડીને ચૂપચાપ બેસી રહી નહિ. દેશભરમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળ જોસભર ચાલવા માંડી. આ ચળવળનો જીવાળ એટલો બધો પ્રબળ હતો કે બ્રિટિશ રાજ્યસત્તાને ઝબલુલ પાશા અને તેના સોબતીઓને મુક્ત કરવા પડ્યા. ઝબલુલ માલ્ટાથી છૂટીને તરતજ પારીસ ઉપડી ગયો, જ્યાં મુશ્કેલ પરિપદ સમક્ષ તેણે મિસરની સ્વાધીનતા માટેની દલીલો રજુ કરવાના પ્રયાસો રજુ કર્યા; પરંતુ યુરોપના સ્વાર્થાધ અને રાજ્યસોબી મુત્સદ્દીઓની એ પરિપદે ઝબલુલની વાત સાંભળી નહિ. ઝબલુલ આથી નિરાશ થયો નહિ. તેના હૃદયમાં અમૂટ આશાવાદ અને ધૈર્ય ભરેલાં હતાં.

બીજી વાર દેશનિકાલ

દેખાતી રીતે ઝલુલ પાશાની લડત વ્યર્થ જતી હોય તેવું લાસતું હતું, છતાં તેની અસર થયાવગર રહેતી ન હતી. કોઇપણ શુભ કાર્ય વ્યર્થ જતું નથી, તો પછી પોતાની માતૃભૂમિને માટે મરી શીટનાર વીર દેશલક્ષ્મીના પ્રયાસો કેમજ વ્યર્થ બન્યા? ઝલુલની સતત ચળવળને પરિણામે બ્રિટિશ સરકારે મિસરની અશાંતિનાં કારણો તપાસવા માટે તથા પ્રોટેક્ટોરેટ નીચે કબી જતનું રાજબંધારણ સુલેહ-શાંતિ સ્થાપનાર્થે થઇ પડે, એ વિષે હેવાલ રજુ કરવા માટે લોર્ડ મિલ્નરના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિશન નીમ્યું. આ કમિશનની તપાસની શરૂઆત રાષ્ટ્રીય પક્ષને માન્ય ન હતી; અને ઝલુલ પાશાના નેતૃત્વ હેઠળ મિસરવાસીઓએ મિલ્નર કમિશનનો બહિષ્કાર જાહેર કર્યો. આમ છતાં ૧૯૧૯ ના ડીસેમ્બરની ૭ મી તારીખે કમિશન મિસર આવી પહોંચ્યું, પણ પ્રજાએ આ કમિશન સામે પોતાનો સખ્ત વિરોધ બતાવ્યો. તેના બહિષ્કારના ચિહ્નરૂપે લોકોએ હડતાળો પાડી અને મહોલ્લાઓમાં વિરોધ દર્શાવનારા દેખાવો કર્યો. પ્રજાએ એવી સળંગ ચળવળ શરૂ કરી કે કોઇક જાણીતો મિસરવાસી કમિશન સમક્ષ જુબાની આપવા જઇ શક્યો નહિ. આવા જોસભર્યા પ્રયાસો અંતે વિજયશાળી નીવડ્યા. બ્રિટને ઝલુલની માગણી સ્વીકારી અને મિસરની સ્વતંત્રતાવિષે તપાસ ચલાવવાનો કમિશનને હુકમ કરવામાં આવ્યો; પરંતુ આ તપાસનું પરિણામ ઝલુલની ધારણા પ્રમાણે ન આવ્યું. પોતાનો ઉદ્દેશ પાર ન પડે ત્યાંસુધી વીર યોદ્ધાઓ જાંપીને બેસતા નથી. જ્યાંસુધી મિસર આઝાદ ન બને ત્યાંસુધી ઝલુલ કેવી રીતે જાંપીને બેસે? તેણે પોતાની લડત અગાઉ કરતાં બમણા વેગથી આગળ ધપાવી. બ્રિટનને આ વાત ન રહી અને એણે ઝલુલને દાખી દેવાનો પ્રયાસ કર્યો. ઝલુલે આવી જોહુકમીને જરાયે નમતું આપ્યું નહિ. તેણે પોતાનું સ્નાતંત્ર્ય યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. અંતે બ્રિટન ગભરાયું અને ઝલુલને ઇ.સ. ૧૯૨૧ ની આખેરીએ પાછો પકડી દેશનિકાલ કર્યો. પ્રથમ તેને સિલ્હાન અને તે પછી સીસીલીસ દેશપાર કરવામાં આવ્યો.

૧૯૨૨ ના માર્ચમાં બ્રિટને મિસરપરતું પોતાનું રક્ષણ-રાજ્ય (પ્રોટેક્ટોરેટ) જાહેર કર્યું અને એપ્રિલ મહીનામાં શાહજાદા પુઆદને મિસરના સ્વતંત્ર રાજાતરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો; પરંતુ સુએઝની નહેરના રક્ષણમાટે ત્યાં બ્રિટિશ સૈન્ય રાખવામાં આવ્યું. આ નવી પરિસ્થિતિથી મિસરના રાષ્ટ્રવાદીઓને સંતોષ થયો નહિ; કારણ કે મિસરને મળેલી સ્વતંત્રતા માત્ર નામનીજ હતી. ઝલુલના દેશવટાદરમિયાન પ્રજા તેના વીર-સંદેશને ભૂલી નહોતી. દોઢ વર્ષનો દેશવટો ભોગવીને ૧૯૨૩ ની વસંતઋતુમાં વીરકેસરી ઝલુલ પાછો માતૃભૂમિમાં આવ્યો. આ ઘટનાએ પ્રજાશરીરની રોગરગમાં પાછું અદ્ભુત ચૈતન્ય ફેલાવી દીધું. ૧૯૨૩ ની શરદઋતુમાં થયેલી યુદ્ધ-શૃંગીમાં ઝલુલનો પક્ષ સંપૂર્ણ વિજયશાળી નીવડ્યો; એટલે તેણે નવા રાજ્યબંધારણથી મળતા અધિકારોના સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવાની તક જતી કરી નહિ. ૧૯૨૪ ના જાન્યુઆરીમાં તેણે પોતાનું પ્રધાનમંડળ રચ્યું. આમ કરવામાં તેની અંતરેચ્છા બ્રિટન પાસેથી વધુ હક્કો મેળવવાની હતી. પોતાના ઉદ્દામ સહકારીઓનો વિશ્વાસ જાળવી રાખીને પ્રજાવિરોધી સરકાર સાથે સહકાર કરવાનું કામ અતિદુર્ઘટ હતું, બીજો કોઇ નેતા હોત તો આવી સ્થિતિમાં ક્યારેનાય પ્રજાનો વિશ્વાસ ખોઇ બેઠો હોત; પરંતુ ઝલુલનાં બુદ્ધિ, ચાતુર્ય અને મુત્સદ્દીગીરીથી પ્રજા એટલી મુગ્ધ બની ગઇ હતી કે પ્રજાને તેના પ્રત્યેક કાર્યપર વિશ્વાસ હતો. આ વખતે બ્રિટનમાં કામદાર સરકારનું શાસન ચાલતું હતું. ઝલુલને કામદાર પક્ષપર થોડાઘણો વિશ્વાસ હતો, એટલે ઉનાળામાં તેણે લંડનની મુલાકાત લીધી અને તે સમયના વડાપ્રધાન મી. રામ્સે મેકડોનાલ્ડને તે મળ્યો. મી. મેકડોનાલ્ડ સાથેની વાતચીત પૂરી થતાંજ ઝલુલનો બ્રિટિશ કામદાર પક્ષપરનો વિશ્વાસ ડગી ગયો, તેની મસલત વ્યર્થ ગઇ. ઝલુલની વાજબી માગણી વડાપ્રધાનને ગળે ઉતરી નહિ. આથી ઝલુલે સઘળું બ્રિટિશ સૈન્ય, નાણાંપ્રકરણી અને ન્યાયપ્રકરણી સલાહકારો તથા ઘણી જાતનો બ્રિટિશ કાબુ મિસરમાંથી ઉઠાવી લેવાની માગણી કરી. વળી ઝલુલે સુએઝની નહેરપરથી પણ બ્રિટિશ સૈન્ય ઉઠાવી લેવાની માગણી કરી. મી. મેકડોનાલ્ડે જવાબ આપ્યો કે “કોઇપણ કારણે

બ્રિટિશ સરકાર સુએઝની નહેરનું રક્ષણ કરવાનું કામ છોડી દેશે નહિ; કારણ કે એ નહેર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું અખંડિતપણું જાળવી રાખવા માટે જરૂરી છે.” વડા પ્રધાને એટલી ખાત્રી આપી કે “સુએઝપરનું” બ્રિટિશ સૈન્ય મિસરની રાજસત્તાના કામમાં દખલ કરશે નહિ. સુદાનમાં વ્યવસ્થા જાળવી રાખવાનો બ્રિટને નિશ્ચય કર્યો છે. તેણે ત્યાં જે કાર્ય કર્યું છે તેનાપર તે પાણી ફરવા દેશે નહિ અને ત્યાંનું કાર્ય પૂરું થાય નહિ ત્યાંસુધી બ્રિટન સુદાન છોડી જશે નહિ.” આ વચનો હતાં કહેવાતી સ્વાતંત્ર્યપ્રિય કામદાર સરકારના વડા પ્રધાનનાં !

અઘલુલની આવી જાતની સહકારની નીતિથી મિસરના રાષ્ટ્રવાદીઓના મનમાં તેનાવિષે શંકા પેદા થઈ. આથી ૧૯૨૪ ના જુલાઈની ૧૨ મી તારીખે કેરોના એક વિદ્યાર્થીએ તેનું ખૂન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, જેને પરિણામે અઘલુલના ખભાપર સહેજ ઇજા થઈ. આમ માતૃભૂમિના એ સાચા સૈનિકને કુદરતે બચાવી લીધો; કારણ કે હજી તેને મિસરની ઘણી સેવાઓ બજાવવાની હતી.

અઘલુલની મુત્સદ્દીગીરી

નવેમ્બર માસની ૧૬ મી તારીખે તેને રાજા યુઝ્આદ જોડે મતભેદ પડ્યો અને તેણે રાજનામું આપ્યું. આમ છતાં ચુંટણીઓમાં રાષ્ટ્રવાદીઓની જબરદસ્ત ફતેહ થઈ અને અઘલુલની મહેરબાની વગર સરકાર સ્થાપી શકાય તેમજ ન હતું; પરંતુ સુદાનમાં ત્રાસ અને સીતમ ગુન્ગરનાર સરદાર લી સ્ટેકના તા. ૧૯ મી નવેમ્બરે થયેલા ખૂનથી આખી પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. દેશભરમાં ખળભળાટ જાગ્યો અને મિસરમાં ફરી લશ્કરી કાયદાનો કોરડો ફરી વળ્યો. મુત્સદ્દીગીરીમાં અતિ-નિષ્ણાત બનેલા બ્રિટને આ ઘટનાનો બરાબર લાભ લીધો. મિસરની સ્વતંત્રતાની લડતને દાખી દેવા માટે આના જેવા બીજા પ્રસંગ ફરીથી નહિ મળે, એ તેણે બરાબર જોયું; અને સરદારના ખૂનના બદલામાં તેણે અતિશય આકરી અને કચડી નાખનારી શરતો મૂકી. બ્રિટિશ વડા કમિશ્નર લૉર્ડ એલનબીએ જાતે કાઉન્સિલમાં જઈ અદ્વીમેટમ આપ્યો. તેમાં જણાવેલું હતું કે, મિસરે પ્રથમ તો માફી માગવી, ચુન્હેગારોને સજા કરવી, બધી જાતનાં રાજદ્વારી આંદોલનો અટકાવવાં અને બ્રિટનને ૫૦૦,૦૦૦ પૌંડનો દંડ ભરવો. આ ઉપરાંત સુદાનમાંથી સઘળું મિસરી લશ્કર પાછું બોલાવી લેવાની પણ માગણી કરવામાં આવી. મિસરની સરકારે સુદાનને લગતી શરતો-સિવાયની બધી શરતો માન્ય કરી અને એવો મોટો ભારે દંડ ચોવીસ કલાકમાં ભરી દીધો. રામનો નિર્દય પાદશાહ નીરો નિત્ય નવી નવી સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ ખાતો હતો, છતાં તેને સંતોષ થતો ન હતો; તેજ પ્રમાણે મિસરે આટલી બધી શરતો સ્વીકારી છતાં લૉર્ડ એલનબીને સંતોષ થયો નહિ અને પોતાની માગણીઓનો તે જબરદસ્તીથી અમલ કરશે, એવી તેણે ધમકી આપી; એટલુંજ નહિ પણ એ ધમકીનો તેણે અમલ સુદાં કર્યો. તેણે તાબડોતોબ બ્રિટિશ મનવાર મિસર બોલાવી. આથી અઘલુલે રાજનામું આપ્યું; કારણ કે એ વીર દેશભક્ત બ્રિટિશ શત્રોને એમ નમતું આપે તેવો ન હતો. ૧૯૨૫ ની વસંતઋતુમાં ચુંટણી થયા પછી જીવર પાશાએ પોતાની બહુમતિ થયેલી ધારીને પ્રધાનમંડળ રચ્યું; પણ જીવરની ધારણા ખોટી પડી. અઘલુલે આ પ્રસંગે ખરી મુત્સદ્દીગીરી બતાવી અને મોડરેટોની જોડે સહકાર સાધીને તેણે મિસરનું નાવ તોફાની વાતાવરણમાં હંકારવા માંડ્યું. તેની અડગ અને હિમ્મતભરી સરદારી હેઠળ મિસર જાતજાતનાં વિદ્વેષ સામે એકસરખી રીતે ટકી રહ્યું. આવા વિકટ સંજોગોમાં એક દેશનેતાતરીકે અઘલુલનું કાર્ય સહેલું ન હતું. તેણે પ્રજાને હિમ્મતથી દોરી અને ગમે તેવા સંજોગોમાં પ્રજા તેના વાવટાને વફાદાર રહી. એક મુત્સદ્દીતરીકે અઘલુલ પાશામાં ઘણી દીર્ઘદષ્ટિ હતી. દેશભક્તિની ધગધગતી ધગશ સાથે તેનામાં વ્યાવહારિકતા અને મધ્યમપણું પણ હતાં. અઘલુલે આ વખતે પોતાની મુત્સદ્દી-ગીરીનો લોકોને ખરો પરિચય કરાવ્યો. જીવરની ધારણા નિષ્ફળ નીવડી અને ચુંટણીમાં અઘલુલ પાશાનો વિજય થયો.

૪. સ. ૧૯૨૫ ના માર્ચની ૨૩ મી તારીખે મિસરની નવી પાર્લામેન્ટ મળી અને તેણે અઘલુલને પોતાના પ્રમુખતરીકે ચૂંટ્યો. આથી જીવર પાશાની સરકારે તાબડોતોડ પાર્લામેન્ટ વિસર્જન કરી અને નવી ચૂંટણીમાટે તા. ૨૩ મી મેનો દિવસ ઠરાવ્યો; પરંતુ આ દિવસ પણ પાછળ-

થી લંબાવવામાં આવ્યો. આ આખી કાર્યપદ્ધતિને ગેરબંધારણસરની જાહેર કરી અધુલે તે સામે સખ્ત વિરોધ દર્શાવ્યો. નવેમ્બરની ૨૧ મી તારીખે તેણે અને તેના સાથીઓએ પાર્લામેન્ટની બેઠક ભરી, જેને સરકારે બિલકુલ દબલ કરી નહિ. ત્યાર પછી રાષ્ટ્રીય પક્ષે સરવત પાશાને પ્રધાનમંડળ રચવા દીધું અને અધુલ એમ્બરનો પ્રમુખ બન્યો; પણ સરકારને આ વાત સ્વીકારી નહિ. એટલે તેણે પાર્લામેન્ટ ઉઘડી તેજ દિવસે વિસર્જન કરી. બાકીના આખા વર્ષમાં મિસર પાર્લામેન્ટવગરનું રહ્યું.

આમ મિસર અશાંત વાતાવરણથી વિંટળાયેલું હતું અને તેની આઝાદીની લડત વિકટ અને ખરબચડે માર્ગે ધીમે પણ મક્કમપણે આગળ ધપી રહી હતી. એવામાં અધુલે પાકટ ઉંમરે પોતાની જીવનલીલા સંકેલી લીધી. હાલ તુરત તો મિસરનું ભાવિ એણે પેદા કરેલા તરણ મિસરના હાથમાં આવ્યું.

મિસરનો તારણહાર

રાષ્ટ્રના આ લડાયક વીર અધુલ પાશામાં દયાલાવ એણે નહોતો. તેણે પોતાના દેશ-બાંધવો જોડે એટલી એકવાક્યતા સાધી હતી કે, દરેક કાર્ય દેશનું હિત જોયા પછીજ તે કરતો. તેનું ઘર સુદ્ધાં બેટ-એલ-વતન (માતૃભૂમિનું મકાન) હતું. તેની ભાષા પ્રભાવશાળી હોવા છતાં દરેક મિસરવાસીને સમજાય તેવી સહેલી હતી. પ્રજામાં તેનાં આટલાં માન અને પ્રતિષ્ઠા હતાં, છતાં તેનામાં ધણીજ નમ્રતા હતી. કેરોના વિદ્યાર્થીએ તેનાપર ગોળી છોડી અને તેને ખભાપર ધેળ થઇ ત્યારે તે બોલી ઉઠ્યો:-

“ ખુદાને હું અરજ કરતો રહ્યો છું કે, આ મોટી મેદની મને માન આપવાને આવી છે તે જોઈને મને ઉપજતા અભિમાનનું તે ખંડન કરે ” અને ગોળી વાગતાં તે ભોંયપર પટકાઈ પડ્યો. એ વખતે તે હસતાં હસતાં બોલ્યો કે “ અલ્લાહે મારી બંદગી મંજૂર રાખી છે. ” આવી તેની ખુદાપરસ્તી (ઇશ્વરભક્તિ) હતી.

અધુલના શરીરનો બાંધો સુદૃઢ નહોતો, છતાં તેનામાં અદ્ભુત ચૈતન્ય હતું. તેનાં અડગ હિત્તાહ અને માનસિક સાવધાની, તેના શારીરિક બળની ખોટ જણાવા દેતાં ન હતાં. તેનું વ્યક્તિત્વ ધણુંજ આકર્ષક હતું અને તેના દેશબાંધવો તો તેની પાછળ ગાંડાજ થઇ ગયા હતા. સ્વભાવે તે ઇશ્તીને મુક્તિ અપાવનારી પેલી પ્રખ્યાત ત્રિમૂર્તિ-મેઝિની, ગેરિબાલ્ડી અને કાવુર-માંના એક કાવુરના જેવો હતો. તેની ઇચ્છાશક્તિ મેરુપર્વત જેવી અચળ હતી. તેને લાંબા વખતસુધી દેશવટાનાં સંકટો વેઠવાં પડ્યા છતાં તેની ઇચ્છાશક્તિ ડગી ન હતી. તેણે બ્રિટિશ સરકારની નામોશીભરી શરતો કદી સ્વીકારી ન હતી. દેશવટો મળવા પહેલાં મિસરની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાવિષે તેના જે વિચારો હતા તેજ તેના દેશવટા પછી ટકી રહ્યા હતા; એટલુંજ નહિ પણ ૬૭ વર્ષની વયે તેણે પ્રાણ છોડ્યા ત્યાંસુધી એ વિચારોને તે વળગી રહ્યો હતો.

ધણું જીવો અધુલ ! મહાન પુરુષો કદી મરણ પામતા નથી. જ્યાંસુધી સામ્રાજ્યવાદ જગતના લાખખો પાંગળા મનુષ્યોનું લોહી ચૂસી રહ્યો છે, ત્યાંસુધી તેઓ શાશ્વત આરામ લઈ શકવાના નથી. ચીનની રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં સુન-યાટ-સેન હજી જીવંતજ છે; હિંદની આઝાદીની લડતમાં લોકમાન્ય તિલક પણ સજીવન છે; તેજ રીતે મિસરનો તારણહાર અધુલ મિસરની સ્વતંત્રતાની ચળવળમાં જીવંતજ રહેશે.

મિસરનું ભાવિ

મિસરના ભાવિનો આધાર હવે અધુલ પાશાના અનુયાયીઓ વફદ (રાષ્ટ્રીય) પક્ષપર છે. મિસરની એમ્બરમાં હમણાં તેઓની બહુમતિ છે, છતાં સરકારનું તંત્ર લિબરલ પક્ષનો વડો પ્રધાન ચલાવે છે. વળી ઇંગ્લેંડ અને મિસર વચ્ચેની કડવાશ હજી જેવી ને તેવી તીવ્ર છે અને થોડા વખતપરજ મિસરના યુદ્ધમંત્રીએ મિસરી લશ્કરપરથી બ્રિટિશ કાણુ કાઢી નાખવાનો ઠરાવ કર્યો, ત્યારે બ્રિટન ગુરસાથી બળભળી ઉઠ્યું હતું. આ ઉપરાંત સુદાનનો પ્રશ્ન તો ઉભોજ છે. બ્રિટિશ

સુદાનને પોતાના હાથમાંથી છોડવાને નારાજ છે. આ બધા સિવાય મિસરની સંપૂર્ણ આઝાદીનો પ્રશ્ન પણ હજી અણઉકેલ્યો પડેલો છે.

અધલુલે આદરેલું યુદ્ધ પૂર્ણ કરવાનું કામ વફા પક્ષનું છે. તેણે અધલુલનાં ધૈર્ય અને હિંમત, અડગ સેવા અને અમર આશાથી લડતમાં જીતવાનું છે. આ રીતેજ મિસર પોતાના પ્રિય અને માનીતા સરદારપ્રત્યેનું ઋણ ચૂકવી શકશે. પ્રભુ મિસરની પ્રજાને એ ઋણ અદા કરવાની શક્તિ આપે અને અધલુલના આત્માને અખટ શાંતિ આપે ! અસ્તુ.

(‘મુંબઈ સમાચાર’ ના સં. ૧૯૮૩ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક-રા. યોગેશ)

૨૨-ઈસાઈ બનાને કા અનુપમ સાધન

દેહલી કે સમીપ જમના નદર કે તટપર એક છોટા સા ગ્રામ છે. ઉસ ગ્રામ મેં આજકલ દો ઇટલી પ્રદેશ કી (નન્સ) પ્રચારિકા નિવાસ કર રહી હૈં. યહ બતલાને કી આવશ્યકતા નહીં કિ વહ કિસ મિશન કી ઓર સે ઓર કંચ સે કામ કર રહી હૈં. કેવલ ઇતના હી બતલાના પર્થામ હોગા કિ વહ ઇસાઈ મત કા પ્રચાર કર રહી હૈં. દોનોં ને દરિદ્રતા, પવિત્રતા ઓર પ્રચાર કરને કી પ્રતિજ્ઞા લી હુઇ હૈ. વહ એક કચ્ચે ગ્રામ કે મકાન મેં નિવાસ કરતી હૈં. કમરે મેં કાંઇ ફર્તિયર નહીં હૈ, દો ખાટે પડી હુઇ હૈ. એક ચટાઇ પર બેઠ કર વહ ફરતકારી કા કામ કરતી હૈં, દાલ-રોટી ખાતી હૈં ઓર અપને હાથ સે હી ભોજન બનાતી હૈં, ખુદ મસાલા પીસતી હૈં. કુએં સે પાની લાતી હૈં, ઘર કા સારા કામ કરતી હૈં ઓર બચે હુયે સમય મેં પ્રચાર કરતી હૈં. ઉનકા પ્રચાર ભી ક્રિયાત્મક હૈ. ઉનકે પાસ ‘મેડીસીન ચેસ્ટ’ હૈ. રોગિયોં કા ઔષધિપ્રદાન કરતી હૈં ઓર બિમારોં કે પાસ બંકર સેવા કરતી હૈં.

શનૈ: શનૈ: ગ્રામ મેં લોગોં કી ઉત દોનોં પર અનન્ય ભક્તિ હો રહી હૈ. ઉન્હોંને ગ્રામ કે દો બાલક લે રખે હૈં. ઉન્હેં વે પાલ રહી હૈં. યહ દોનોં બાલક ઇટલી ભાષા બોલતે હૈં. ઇનમેં સે એક દેવી હિંદી, અંગ્રેજી ઓર ઇટલી કી ભાષા બોલતી હૈ; દૂસરી હિંદુસ્તાની ભાષા ઓર ઇટલી કી ભાષા બોલતી હૈ, અંગ્રેજી નહીં જાનતી. ઇસ કાર્યપ્રણાલી કા યહ ફલ હૈ કિ પ્રાય: સારા કા સારા ગાંવ ઇસાઈ બન ગયા હૈ. બાલ્ક આડંબર કા એક ભી સાધન ઉનકે પાસ નહીં. સ્કૂલ કે ન હોતે હુયે ભી વહાં પઢાઇ હો રહી હૈ. ગિરજો કે ન રખતે હુએ ભી વહાં પ્રભુ-પ્રાર્થના ઓર ઉપદેશ દિયે જા રહે હૈં. નિર્ધનતા કા વ્રન ધારણા કિયે ઇન દોનોં દેવિયોં ને સ્વલ્પ કાલ મેં વહાં વહ પ્રચાર કર દિખાયા, જે સાધારણસંપન્ન વ્યક્તિ ચિરકાલ મેં ભી નહીં કર સકતે.

જો આર્ય નર-નારી ઇસ સમાચાર કા અધિક જાનને કી લાલસા રખતે હો ઓર જો સજ્જન ઉનકી કાર્યપ્રણાલી કા અવલોકન કરના ચાહેંજે ઉન્હેં ઉસ સ્થાન પર પહુંચને કા સુવિધાયેં પહુંચા દે જાવેગી. વૈદિક ધર્મ મેં શ્રદ્ધા રખતેવાલે ગ્રામોં મેં જાકર સાધારણ જનતા કે ઉત્થાન કે લિયે કાર્ય કરના શુરૂ કર દેં. જા સુગમતાયેં હમારે લિયે સુવલ હૈ, વિદેશિયોં કે લિયે વહી દુર્લભ હૈં; પરંતુ ઉલ્લમશીલ વિદેશી હમ સે કિતના આધક કામ કર રહે હૈં, ઇસકા પરિભાણ કરના ભી કરિન હૈ. x

(‘સાર્વદેશિક’ના એક અંકમાંથી)

x કમનસીમે ભારતવાસીઓને હજી માત્ર એવાજ બડેખાં મળી શકે છે કે જેઓ માત્ર ખાદી અને અંગ્રેજોને મળતા થોડાકોને અપાતા શિક્ષણ પાછળ લાખો ખર્ચાદ કરવામાંજ મોક્ષનો માર્ગ અને પોતાનું બધું મહત્ત્વ આવી રહેલું જોઈ શકે છે ! ઇસાઈઓ વગેરે હજી પણ આ ભાગ્યપૂર્યા ભારતના પાયા ભલે જડમૂળમાંથી ઉડાવ્યે જાય, તેવું તેમને જરાય સ્તાન-સ્તાક શામાટે હોય ! પોતે માત્ર ભોળી પ્રજાને વાણીકૌશલ્યમાં આંજેલી રાખે, અને તેના બચે પોતાને પરમેશ્વરમાં ખપાવ્યા કરે તથા તેમની પેઠે જટ મોટાલા બની બેસવાનું શીખે એવાઓનાં ટોળાં જમાવે, એ પણ કાંઈ જેવી તેવી દેશ સેવા છે !

અમેા સામાન્ય માનવોની કમનસીખી હોય અને ખ્રિસ્તીઓનો દહાડો હજી પણ ચલિયાતો હોય તેથી કરીને પણ અમારા અંગ્રેસોમાં વધુ અક્કલ ન આવે તો તેમાં એમનો પણ શો દોષ !

લિ. ખરાબ ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

૨૩—ભૂખ અને ભોજનવિષે ખાસ સૂચના

એવી રીતે ભોજન ખાવાની ટેવ રાખજો કે, બીજી વારનું ખાણું લીધા પહેલાં હોજરી પહેલી વારના ખાણાનો નીકાલ કરી નાખવા શક્તિમાન થઇ હોય. ભોજન જરૂરપત થવા પછી થોડા વખતની આશાએશ તંદુરસ્તીને ધણી લાભકારક થઇ પડે છે. જેમ હોજરીના તેમ હાથના સ્નાયુઓને ચપળ કામ અળવ્યા પછી આરામની ધણી જરૂર છે. જરૂર રસનો એક સારો જથ્થો ફરીથી ભરવામાટે પિંડોને વખતની જરૂર છે. ભોજન વચ્ચે ઓછામાં ઓછા પાંચ કલાકનો ગાળો પસાર થવો જોઈએ છે. એક વખતનું ભોજન લેવામાં આવ્યા પછી બીજી વારનું ભોજન લેવામાં આવે તે વખત દરમિયાન ખોરાકના રૂપમાં કાંઈ પણ ચીજ હોઈથી પસાર થવી જોઈતી નથી.

દરરોજ ત્રણ વખતના ભોજનથી વધુ ખોરાક લેવો નહિ, રાતનું ભોજન હલકું અને એવા ખોરાકોનું બનેલું હોવું જોઈએ, કે જે સહેલાઈથી જરૂરપત થઈ શકે. નામાંકિત તખીઓનું એવું કહેવું છે કે, એક ટેકાણે બેસી કામ કરનારાઓ અને જેઓને ભોજનો વધુ ઉપયોગ કરવો પડતો હોય, તેઓએ દિવસમાં ત્રણ વખત ભોજન લેવાને બદલે બે વખત લેવું, એ તેમની તંદુરસ્તીને ધણુંજ લાભકારક થઇ પડશે; કેમકે તેઓને એવી રીતે કામ કરવું પડે છે, કે જેને લીધે તેઓએ આવેલા ખોરાક ધણી સારી રીતે જરૂરપત થવાની જરૂર છે. આથી દિવસમાં એક ભોજન ઓછું લેવાથી તેમની હોજરીને આશાએશ મળે છે અને આવી રીતે ખોરાક જરૂરપત કરવાને હોજરીને આશાએશ મળવાથી ખોરાક ધણી બહેતર રીતે જરૂરપત થઇ શકે છે. યુરોપ અને અમેરિકાના મહાન તખીઓનું એવું કહેવું છે કે, ત્રણ વખતના ભોજનથી જેટલો લાભ ઉધરભાવને થાય છે, તેટલોજ લાભ બે વખતના ભોજનથી થઈ શકે છે; પણ બે વખતના ભોજનનો જે લાભ મળે છે, તે એ છે કે, હોજરીમાં ઉભાણ થવાની કે હોજરી નબળી પડી જવાનો ભય રહેતો નથી. આ ભય અનેક દરદોને જન્મ આપનાર માતાનો ભાગ ભજવે છે.

રાતનું ભોજન બિછાને જવાની આગમ્ય ઓછામાં ઓછા ત્રણ-ચાર કલાક પહેલાં લેવાની ખાસ સંભાળ લેવી જોઈએ છે. એ વખતે ખોરાક લેવાની સહેજ પણ રુચિ ઓછી હોય તો હોજરીની એ લાગણીનો અર્થ તેને જોઈતી આશાએશનો થાય છે. એ વખતે ઠંડા પાણીનું એક ગ્લાસ કે બહુ તો ફૂટનો રસ કે એક નારંગી બહુજ લાભકારક થઈ પડશે. સવાર પડતાં તમેને પોતાને ખુલ્લું માલમ પડી આવશે કે, હોજરીને ગઇ રાત્રે ખોરાકની નહિ પણ આશાએશની જરૂર હતી. ઘણું ઠંડું અને ઘણું ગરમ ખાણું કે પીણું કદી પણ લેવું નહિ. તે તંદુરસ્તીમાં મોટી ઉથલપાથલ કરી મૂકે છે. ગરમ ખોરાક અને ગરમ પીણું ગળા અને હોજરીને કમજોર બનાવી દે છે. ગળાના સોજનનું મૂળ ધણીક વાર ગરમ સુપ, ગરમ પીણું અને ગરમ ગરમ તરકારી છે. ઘણાકોને કાંઈ એવોજ ખ્યાલ ઠસી ગયો છે કે, ગરમ પાણી છૂટથી પીવાથી તંદુરસ્તીને ફાયદો થાય છે, પણ એ મોટી ભૂલ છે; કેમકે ગરમ પાણીના પીણાનો છૂટથી ઉપયોગ કરવાથી બદહજમિયતનું દરદ લાગુ પડે છે.

ભોજન ક્યારે લેવું નહિ, એ સવાલ ઘણો અગત્યનો છે; અને એ માટે ખોરાકના એક્સપર્ટ તખીઓએ ધણી ગંભીર ચેતવણી આપી છે. જે વખતે તમે થાકીને આવ્યા હો, તે વખતે કદી પણ ભોજન લેવાની ભૂલ કરતા નહિ. એ વખતે ખોરાક લેતાં પાચનશક્તિ મોટા ભયમાં આવી પડે છે; એટલા માટે થાકેલાંઓએ જમણું લેવા પહેલાં કાંઈ નહિ તો ઓછામાં ઓછી દશ પંદર મિનિટ આશાએશ લેવી જોઈએ છે. એમ કરવું એ તંદુરસ્તીને બહુજ લાભકારક થઇ પડે છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન” ના એક અંકમાંથી)

૨૪-હિંદી માતાઓને ખાસ રીખવા જેવી બાબતો

અંગ્રેજ બાળકો હિંદી બાળકો કરતાં વધારે તંદુરસ્ત, હિંમતવાન અને ચાલાક હોય છે. કેમકે:-

(૧) અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પોતાના દરેક બાળકના જન્મ પહેલાં 'એન્ટી-નેટલ ક્લીનીક'માં હાજરી આપે છે.

(૨) અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોનો જન્મ ખાસ સુવાવડખાનામાં આપે છે; અને જેઓ ઘેર જન્મ આપે છે, તેઓ કુશળ દાયણીની માવજત હેઠળ હોય છે.

(૩) અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોને દર પંદર દિવસે ઈન્ફન્ટ વેલફેર સેન્ટરની મુલાકાતે લઈ જાય છે અને એક કુશળ માતા બનવાનું જ્ઞાન હાંસલ કરે છે.

(૩) અંગ્રેજ માતાઓ પોતાનાં બાળકોને દિવસના વખતે ધડિયાળના નિયમિતપણાની પેઠે પોતે મુકરર વખતે જ ધાવણુ આપે છે અને રાત્રે કદી પણ ધવરાવતી નથી.

(૫) અંગ્રેજ માતાઓ બાળકોને ધાવણુથી છોડવવા પછી દરરોજ એક પેન્ટ દૂધ આપે છે, કદી પણ બાળકોને મ્હા તો પાતી જ નથી. એનો બદલો છૂટથી પાણી પાછને વાળી આપે છે.

(૬) અંગ્રેજ માતાઓ બાળકોનો ખોરાક માખીઓથી બચાવી રાખે છે.

(૭) અંગ્રેજ માતાઓ દરરોજ સાદું અને તંદુરસ્તીને માફક આવે એવું ભોજન તૈયાર કરે છે, જે મોટા ભાગે તાજાં ફૂટ અને શાકભાજીનું બનેલું હોય છે.

(૮) અંગ્રેજ માતાઓ પોતાનાં બાળકોને દરરોજ નવરાવી સાફ અને સુધડ રાખે છે.

(૯) અંગ્રેજ માતાઓ પોતાનાં બાળકોને રાત્રે ૭ વાગે સુવાડી દે છે.

(૧૦) ઝોરડાની દરેક બારી દિવસ અને રાત્રે ઉઘાડી રાખવામાં આવે છે, જેથી હવા આવ-જવ કરી શકે છે.

(૧૧) અંગ્રેજ મરદો પોતાની સ્ત્રીઓનું દરરોજનું કામકાજ ધણેક દરજ્જે સહેલ અને આસાન બનાવે છે.

(દૈનિક " હિંદુસ્થાન "ના એક અંકમાંથી)

૨૫-ગળાંની ટોનસીલ કઢાવવાથી થતા લાભો

વૉશિંગ્ટન ખાતે મળેલી તબીબોની સભામાં રોચેસ્ટરવાળા ડૉ. ક્યસરે પોતે મેળવેલા લાંબા અનુભવ ઉપરથી એવો પ્રકાશ નાખ્યો છે કે, જે બાળકોનાં ગળાંનાં ટોનસીલો કઢાવામાં આવતાં નથી તે બાળકો કરતાં, જેઓના ટોનસીલો કઢાવામાં આવે છે, તેઓમાં હૃદયરોગ સાધારણ રીતે ઘણો ઓછો બેવામાં આવે છે. ડૉ. ક્યસરે આ અનુભવ સ્કૂલોમાં જતાં પચાસ હજાર બાળકોની કરેલી બારીક તપાસ ઉપરથી મેળવ્યો છે.

ગળાંનાં ટોનસીલો કઢાવવાથી જે બીજાં લાભ થાય છે તે એ છે કે, આવાં બાળકોને સંધિવા અને 'સ્કાર્લેટ શીવર' નામનો તાવ લાગુ પડવાનો ઘણો ઓછો સંભવ છે. 'સ્કાર્લેટ શીવર'નાં વિશેષ લક્ષણ ગળામાં સોજાં આવવા સાથે શરીર ઉપર ફિઝા રાતા રંગનાં ચાદાં દેખાવા માંડે છે. આ પછી તે ઘેરો લાલ ચટક રંગ પકડે છે અને જોકે કે સાતમે દિવસે ચામડી ઉપરથી ઝીણી ઝીણી પોપડીઓ પડી ચાદાં નાશુદ્ધ થવા સાથે તાવ પણ ઉતરી જાય છે. આ તાવને સાધારણ રીતે "લાલ તાવ"તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(દૈનિક "હિંદુસ્થાન"ના એક અંકમાંથી)

૨૬-ઈટાલીનો એક મહાવીર-મુસોલીની

લુહારની કોઠમાંથી સરમુખત્યારીના સિંહાસને!

ઈટાલીના પ્રેંડેપીઓ નામના એક નાનકડા ગામમાં એક પીઠ લુહાર પોતાની કોઠમાં કામ કરી રહ્યો હતો. તેની સામે ઉભો ઉભો તેનો હજુ તો યૌવનને ઉંબરે પગ ચૂકતો પુત્ર એરણુ ઉપર હથોડો ઠોકી રહ્યો હતો. તે વખતે એ પિતાને કે એના એ પુત્રને સ્વપ્નેયે ક્યાંથી ખ્યાલ હશે કે લોખંડનાં ઘડતર ઘડનાર એ માણસ ઇટાલીના લાવિનું ઘડતર ઘડવા સરખયો છે કે એના હાથ-માંના હથોડા જ્યેમાજ લોખંડી હથોડાવડે એને દેશોદ્ધારનાં ઘડતર ઘડવાનું રહેશે. એમને ભલે એ કલ્પના ન હોય, પરંતુ સર્જનહારે તો એ નિર્માણ નક્કી કરી રાખ્યું જ હતું. લુહારનો એ બાળક ઇટાલીનો ઉદ્ધારક બનવાજ સરખયો હતો.

જન્મ-કુટુંબ-સંસ્કાર

એ બાળકનું નામ બેનીટો મુસોલીની. એનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૮૩ના જુલાઈ માસની તા. ૨૯ મી અને રવિવારે બપોરે બે વાગે થયો હતો. તેના પિતાનું નામ સીનોર એલેક્ઝાન્ડ્રો મુસોલીની અને માતાનું નામ સીનોરા રોઝા. એ કુટુંબના પૂર્વજો મોસુલના મસ્લીનનો વેપાર કરતા હતા, તેથી કુટુંબનું નામ મુસોલીની પડ્યું હતું. ઇટાલીના એ લાગ્યવિધાતાને શુદ્ધિ, શક્તિ, શૌર્ય અને સાહસના સંસ્કારો માતાપિતા પાસેથી વારસામાં મળ્યા હતા. એલેક્ઝાન્ડ્રો ભલે એક નિરક્ષર લુહાર હતો, પરંતુ તેની વક્તૃત્વશક્તિ મુગ્ધ કરે તેવી હતી. પિતાની એ શક્તિ પુત્રમાં પૂરેપૂરી ઉતરી હતી. એલેક્ઝાન્ડ્રો ઇટાલીની સામ્યવાદની (સોશિયાલીઝમ) ચળવળનો આગેવાન હતો અને એ હડતરે માટે એણે ત્રણ ત્રણ વર્ષના આકરા બંદીવાસ વેઠ્યા હતા. બેનીટોની માતા રોઝા પ્રેંડેપીઓની દેવી મનાતી. પતિ પોતાની કોઠમાં ધમણ પુકંતો અને લોખંડ ટીપતો, ત્યારે પત્ની માળ ઉપર એક નાનકડી નિશાળમાં ઇટાલીનાં સંતાનોનાં દિલમાં સ્વતંત્રતાનો મંત્ર પુકંતી હતી. ગામના લોકો તેને સાક્ષાત્ દેવી માફક પૂજતા. પુત્રનો નામકરણસંસ્કાર પણ એટલોજ વિચિત્ર હતો. એનું નામ એક મેક્સિકન બળવાખોરના નામે પાડવામાં આવ્યું હતું. બેનીટો બાળપણથીજ અંટકચાળો અને મરતીખોર હતો. માતાની નિશાળના બાંકડા નીચે લરાઈ જઈ તે વિદ્યાર્થીઓને પગે ચુંટીઓ ખણતો અને પજવતો. એક નાનકડી છોકરીની તો એ પાછળજ લાગ્યો હતો. નિશાળ છૂટે કે બેનીટો એ છોકરીની પાછળ પડે, તેને જતી રોકી રાખે, તેના બાલની લટો પકડી ઘોડાની રમત રમે અને કદી કદી તો એ છોકરીને નિર્દોષ ચુંબનોથી નવરાવી નાખે. રોજ બહારથી રમીને આવે, ત્યારે માથું ફેંટીનેજ આવે; જતાંયે કોઈનું અપમાન તો કદીયે સહન ન કરે. જેવો તે તોફાની હતો, તેવોજ બહાદુર પણ હતો. એક વખત મુસોલીનીની ટોળકી જમફળ ખાવા નીકળી. એક છોકરો ઝાડપર ચઢ્યો, બગીચાનો માળી જોઈ ગયો. તેણે ગુસ્સાના આવેશમાં પેલા ઝાડપરના છોકરાને બંદુક મારી. બધા છોકરા ગભરાઈને મૂડીઓ વાળીને નાહા; પરંતુ મુસોલીની અડગ ઉભો રહ્યો. તેણે પેલા ઝાડપરના છોકરાને નીચે ઉતાર્યો. તેના પગમાં ગોળી વાગી હતી ત્યાં પાટો બાંધ્યો, તેને ઘેર પહોંચાડ્યો અને પછીજ પોતે ઘેર ગયો.

શિક્ષણ

તેને શિક્ષણ ધણુંખંડે ધરેજ અપાયું હતું, તેની માતાજ તેની ગુરુ બની હતી. માતાએ બાળકમાં અક્ષરજ્ઞાન સાથે હૃદયસંસ્કારો પણ રેડ્યા હતા. આથી બેનીટોનું દિલ એટલું પ્રેમાળ બન્યું હતું કે જ્યારે સોળ વર્ષની વયે તેને પોતાના ગામથી દૂરના શહેરમાં કોલેજમાં દાખલ થવા માટે જવું પડ્યું, ત્યારે તેને ખૂબ દુઃખ થયું અને તે રડી પડ્યો હતો.

વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી જીવનની શરૂઆત તેણે શિક્ષકતરીકે કરી. રોજીઓ એમીલિયઃ જીલ્લાના વાલ્ડીરી ગામમાં પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકતરીકે તેને જગ્યા મળી. તેના પ્રેમાળ સ્વભાવને લીધે તે થોડાજ સમયમાં વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રિય થઈ પડ્યો. અહીં તેને જાહેર જીવનમાં અંપલાવવાનો એક પ્રસંગ મળી ગયો. વાલ્ડીરીમાં ઇટાલીના વીર યોદ્ધા ગેરીબાલ્ડીનું પૂતળું

પુલ્કુ મૂકવાનું હતું. શહેરના મધ્ય યોગાનમાં પ્રચંડ મેદની ગમી હતી. સલાતો સમય થયો, પરંતુ તે દિવસનો વક્તા આવી શક્યો નહિ. ગ્વાર્ટીરીનો મેયર મુંઝાયો. બેનીટો આગળ આવ્યો અને પોતાને ભાષણ કરવા દેવા મેયરને પૂછ્યું. મૂંઝતો દોરો પણ નહોતો પુટ્યો એવો અદાર વર્ષના યુવાન અને આવી પ્રચંડ મેદની ! મેયરને ફજેતી થવાનો ભય લાગ્યો; પરંતુ બહુ વિચાર કરવાનો વખત નહોતો. બેનીટોએ સભા ગમ્મવી મૂકી. તેના બાગે-શુલ્કંદ અવાજ, વકતૃત્વશક્તિ અને જ્ઞાનથી સભાજનો સ્તબ્ધ થઈ ગયા, મેયરના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

મોંઘી પડેલી કીર્તિ

પરંતુ એ કીર્તિ બેનીટોને મોંઘી પડી. ત્યાર પછી મેયરની સાથે તેને વારંવાર પ્રસંગ પડવા માંડ્યો; અને સ્પષ્ટવક્તા બેનીટોને મેયર સાથે ઝગડો થતાં શાળા છોડવી પડી. સ્વભાવે મોજલો હોવાથી કાંઈ પૈસા બચાવ્યા નહોતા. સાદસત્વત્તિ ઘેર પાછા જવા ના પાડતી હતી. તેણે ઘેરથી પૈસા મંગાવ્યા. પિતા કાંઈક કામે બહારગામ ગયા હતા, એટલે માતાએ પોતાની પાસેથી ૪૫ લીરા તારથી મોકલ્યા. એ લઘને બેનીટો સ્વીટ્ઝરલેન્ડની સફરે ઉપડ્યો. ઓરએ સુધી પહોંચતામાં તો પૈસા ખલાસ થયા. નોકરી શોધવા માંડી, પણ અગત્યના પરદેશીને એકાએક નોકર કાણ રાખે ? છેવટે તેણે મજૂરી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એક કઢીઆને ત્યાં છંટા અને ચૂના-સીમેન્ટનાં તગારાં ઉંચકવાનો ધંધો કરવા માંડ્યો. આની કઠી નહિ કરેલી મજૂરીથી બેનીટો થાકી ગયો. તેનું અંગે-અંગ દુઃખવા આવ્યું. બીજે દિવસે કામે ચઢવાનો વિચાર આવતાં તેને કંપારી આવી; પરંતુ પેટનો ખાડો પૂરવા બીજો કાંઈ રસ્તો નહોતો. પરાણે કામે લાગ્યો, પરંતુ તેના કામની ગતિ ધીમી પડેલી જોઈ કઢીઆએ તેને ધમકાવ્યો કે “તું તો કાંઈ લહેરી લાલો લાગે છે !” મુસોલીનીનું મગજ ભમી આવ્યું. આટલી મજૂરી કરવા છતાં આનું અપમાન ! કઢીઆનું માથું ફેંટી નાખવાનું કે તેનું ગળું દાખી દેવાનું તેને દિલ થઈ આવ્યું; પરંતુ શરીરની વેદના, પેટનો ખાડો અને ઉઘાડા પગ-એ બધાએ એને લાચાર બનાવ્યો. ધુધવાતા દિવસે તેણે મજૂરીના પૈસા લઈ ચાલવા માંડ્યું.

જીવનસંગ્રામની વારે

ત્યારપછી તો તેને અનેક વિટંબણાઓ વેઠવી પડી અને કડવા અનુભવો મેળવવા પડ્યા. લોસેનમાં એક વખત તેને એક ઈટાલિયન પાસે બીખ માગવી પડી હતી. રાત્રિઓ તો તેને હમેશાં ખુલ્લામાંજ ગાળવી પડતી. લોસેનમાં એક વખત એવું બન્યું કે, રાતના વરસાદ પડતો હતો. ક્યાં સૂઈ જવું તેનો એ વિચાર કરતો હતો; એટલામાં તેની નજર એક છાપખાનાની ઉઘાડી રહી ગયેલી બારીપર પડી. તેણે અંદર દૂકો માર્યો અને આરામથી સૂઈ ગયો. આખા દિવસની રખડપટ્ટીના થાક અને મગજની ચિંતાઓના પરિશ્રમને લીધે તેને ધસધસાટ ઉઘ આવ્યો ગઈ. સવાર થયું તેનું બાન ન રહ્યું. સવારમાં છાપખાનાનાં માણસોએ તેને અંદર સૂતેલો જોયો. તેઓએ તરતજ તેને પોલીસને હવાલે કર્યો અને જીવનની લાવિ લડતમાં સહન કરવા નિર્માયેલા કારાવાસોનું મંગળાચરણ થયું. સહલાગ્યે તેની સામે ચોરીના કસા આરોપ પૂરવાર નહિ થવાથી તેને થોડા દિવસમાં છોડી મૂકવામાં આવ્યો. ત્યારપછી તે જર્મની અને હેક રશિયા સુધી ભટકી આવ્યો અને ત્રણ ત્રણ વર્ષના રઝળાટ પછી ફરી પાછો ટોલમેન્ઝો જીલ્લામાં કેનેવાલમાં શિક્ષકને ધંધે વળ્યો. એ રઝળાટ અને વારંવારના કારાવાસના પરિણામે તેની આંખમાંથી આગના તણખા ખરવા માંડ્યા, તેનું દિલ કઠોર થઈ ગયું, તેની સખ્તાઈને લીધે વિદ્યાર્થીઓ તેને “જીલમગાર”ના નામથી ઓળખવા લાગ્યા. તે કોઈની સાથે ભળતો નહિ, ફાજલ સમયનો ગ્રીક અને લેટીનનો અભ્યાસ કરવામાં ઉપયોગ કરતો. અહીં પણ તેને ગ્વાર્ટીરી જેવો પ્રસંગ મળ્યો. એક જગી સભામાં તે ભાષણ સાંભળવા ગયો હતો, વક્તા ભાષણ કરતાં અચકાવા લાગ્યો. તરતજ મુસોલીનીને આમંત્રણ મળ્યું. તેણે એવું તો જુરસાદાર ભાષણ કર્યું કે લોકો હજી પણ તે ભાષણ યાદ કરે છે; પરંતુ કદાચ એજ કારણને લીધે તે શિક્ષકની જગ્યાપર કાયમ થઈ ન શક્યો. તે કેનેવાથી ઓનેગિયા ગયો અને ત્યાં કોલેજીયો પુલીસ કાલનીમાં ફ્રેંચ ભાષામાં પ્રાઈસરતરીકે તેને જગ્યા મળી; પરંતુ પંતુજના ધંધામાં તેને રસ પડતો નહોતો. રાજ્યદારી વિષયનો તેનો અભ્યાસ ચાલુજ હતો. રજના દિવસોમાં તે પોતાને વતન ગયો, લાંબા

મજુરપક્ષની હડતમાં તેણે ભાગ લેવા માંડ્યો; અને મજુરોની હડતાળમાં આગેવાની લીધી. તે અને તેના જોડીઆઓને ઇટાલીની સરકારે કેદ કર્યા, તેમની સામે કામ ચાલ્યું અને દશ દિવસની કેદની સજા થઇ. મુસોલીનીએ પરદેશના કારાવાસોનો દીકરો અનુભવ મેળવ્યો હતો, પરંતુ ઇટાલીમાં તો આ તેનો પહેલો જ કારાવાસ હતો.

વિપ્લવવાદનો અભિનય

કોલેજ કોલેજને ઠેકાણે રહી. કેદખાનામાંથી છુટ્યો ત્યાં તેને ટ્રેન્ટના કામદાર મંડળનું આ-મંત્રણ મળ્યું અને તે ટ્રેન્ટના કામદાર મંડળનો મંત્રી બન્યો તથા એ મંડળના પત્ર “એવેનીર” નું તંત્રીપદ હાથમાં લીધું. એ પત્રની વલણ ઓસ્ટ્રિયાની તરફેણની હતી. મુસોલીનીને એ વાત ન રહી. તે ત્યાંથી છુટો થયો અને “પોપોલો” (પ્રજા) નામના પત્રમાં જોડાયો; પરંતુ અહીં પણ તે બહુ ટકી શક્યો નહિ. “પોપોલો” નાં તેનાં લખાણોથી ઓસ્ટ્રિયન સરકારનાં સિંહાસનો ડોલવા લાગ્યાં. પચીસ વર્ષનો એ નવયુવાન ઓસ્ટ્રિયાની નોકરશાહીને કોઇ ભયંકર રાક્ષસ લાગ્યો. તેણે મુસોલીનીને ઓસ્ટ્રિયામાંથી હટાડીને હુકમ સંભાળ્યો. મુસોલીની ઘેર આવ્યો. આ અરસામાં ઇટાલીમાં સામ્યવાદનો સારો પ્રચાર થઇ ચૂક્યો હતો. અનેક યુવાનોએ તેને ખાતર ભોગ આપ્યા હતા અને છત મેળવી હતી. મુસોલીનીએ મંડળમાં જોડાયો અને તેનો મંત્રી બન્યો. તરતજ તેણે “ક્ષોટા-રી-કલાસ” નામનું પત્ર શરૂ કર્યું. ૧૯૧૦ ના બન્યુઆરીમાં તેનો પહેલો અંક બહાર પડ્યો. તેનાં લખાણો એટલાં વજનદાર ગણાતાં કે સામ્યવાદીઓનું મુખપત્ર “અવાન્ટી” પણ મુસોલીનીના પત્રમાંથી ઉતારા ટાંકતું. એજ વર્ષમાં મીલાનમાં સામ્યવાદી મહાસભા મળી. મુસોલીનીએ તેમાં પાર્લામેન્ટ સામે સખ્ત ધ્રુવરો ચલાવ્યો અને પાર્લામેન્ટની બેઠકમાટે આપસઆપસમાં લડવા માટે ટોળકીઓ રચવાની વૃત્તિને તેણે સખ્ત શબ્દોમાં ધિક્કારી કાઢી.

સશસ્ત્ર સત્યાગ્રહ

આજસુધી મુસોલીનીએ માત્ર આકરાં લાપણો કર્યા હતાં અને તીખાં લખાણો લખ્યાં હતાં, પરંતુ હવે તેને એવાં કાર્ય કરવાનો પણ પ્રસંગ મળ્યો. ૧૯૧૧ના સપ્ટેમ્બરમાં ઇટાલિયન સરકારે ટ્રીપોલીનો કબજો લેવા આક્રમણ કર્યું. સામ્યવાદી પક્ષ અને “અવાન્ટી” પત્રે તેનો સખ્ત વિરોધ કર્યો. તા. ૨૪ મી સપ્ટેમ્બરની જાહેરસભામાં મુસોલીનીએ સરકાર સામે સશસ્ત્ર સત્યાગ્રહ જાહેર કર્યો. તેણે સરકારી અમલદારોના કામમાં વિઘ્ન નાખવા, લશ્કરી સ્વયંસેવકો અને અમલદારો પર હુમલા કરવા, કારખાનાંઓ બંધ કરવા, ટ્રામ અને વાહનો અટકાવવા, તાર અને ટેલીફોનો તોડી પાડવા, રેલ્વે અટકાવવા અને પાટાઓ ઉખેડી નાખવા વગેરેની હિમાયત કરી; એટલુંજ નહિ પણ એ બધાં તોફાનોમાં જાતે ભાગ લીધો. એ બધાં રખમાણો મચાવી પોતે કશી પણ તકલીફ વિના છટકી શકશે એવું તેણે કહી માન્યું નહોતું. અદાલતમાં તેણે એ બધું કબૂલ કરતાં જણાવ્યું કે “મેં દરેક પ્રકારનો વહેવાર અટકાવી આર્થિક સંકટામણ ઉભી કરી હતી. કોઇની પર મેં અત્યાચાર ગુજાર્યો નથી.” છેવટમાં તેણે જ્યુરીને કહ્યું કે “તમે નિર્દોષ ઠરાવશો તો મને આનંદ થશે કે હું પાછો મારા કામે લાગી શકીશ; પરંતુ તમે મને સજા કરશો તો હું તેને માફ માન ગણીશ.” અદાલતે તેને પાંચ મહીનાની કેદની સજા ફરમાવી; પરંતુ મુસોલીનીને મન કેદ એ નજીવો વસ્તુ હતી.

૧૯૧૨ માં તે કેદમાંથી છુટ્યો. એ અરસામાં રેગીઓ એમીલિયામાં સામ્યવાદી મહાસભાની બેઠક મળી. આ બેઠક વખતે તેણે નરમ વિચારના આગેવાનોને ખસેડી, એ પક્ષનેક અને તેના પત્ર “અવાન્ટી”નો કબજો લીધો. સત્તા સામેનાં તેનાં આક્રમણો હવે વધુ ને વધુ આકરાં બનવા લાગ્યાં. એજ સાલમાં ફોરલીમાં દૂધ ખૂબ માંધું થતું ચાલ્યું. ગરીબોને તો દૂધ મળી પણ શકતું નહિ. શું માર્ગ લેવો, તેનો વિચાર કરવા શહેરીઓની જાહેર સભા મળી. નિયમ મુજબ જુસ્સાદાર લાપણો થયાં, પરંતુ મુસોલીનીએ તો એકજ વાત કરી કે “દૂધ માંદાંઓ, બાળકો અને વૃદ્ધોમાટે અતિ આવશ્યક છે અને તે દરેકને મળવુંજ જોઇએ, બીજી વાત નહિ. શું તો મેયર અને મુખી એ માટે પગલાં લે, નહિ તો તેમને ઉપાડીને ફેંકી દો ! ચાલો, મારી સાથે !” અર્થશાસ્ત્રની બધી ચર્ચાઓ ઉડી ગઈ અને દૂધના ભાવ ઉતરી ગયા.

બળવાન પ્રચારનો આરોપ

“અવાન્ડી” મુસોલીનીના હાથમાં આવ્યા પછી ફૂદકે અને ભૂરૂકે વધવા માંડ્યું અને જોત-જોતામાં તેની નકલો ૪૦ હજાર પરથી વધીને ૧ લાખની થઈ ગઈ. તેણે એ પત્ર જાહેર કરતાં કહ્યું હતું કે “અમારી લડત સરકારને ઉથલાવી પાડવામાટે નથી, પરંતુ સરકારે પ્રજાને જીંદગીની વધુ સગવડો આપવી જોઈએ-રેલ્વેઓ, મકાનો, પૂલો, પાણી, દીવાલગીઓ, હોસ્પિટલો વગેરે આપવાં જોઈએ; અમારી લડત એ માટે છે.” આ દિવસોમાં ઇટાલીની પ્રજાની દશા ઘણી કંગાળ હતી. લોકોને પેટપૂરતી મજૂરી પણ મળતી નહોતી. અજ્ઞાનતા, ભૂખમરો, નિરાશા વગેરે સર્વત્ર ફેલાઈ રહ્યાં, લોકોની ધીરજ ખૂટી. તેઓએ રમખાણ મચાવ્યું, ગોળીબાર થયા. ઇટાલીની ધરતી લોહીથી છંદાઈ. “સરકારે પ્રજાને જીંદગીની વધારે સગવડો આપવી જોઈએ” એમ કહીને “અવાન્ડી”એ લોકોને ઉશ્કેરી મૂક્યા હતા; માટે આ રમખાણ થયું હતું એવું જણાવી ૧૯૧૪માં સરકારે મુસોલીની અને “અવાન્ડી” ના તેના ગોઠીઓને કેદ કર્યા અને કામ ચલાવ્યું. મુસોલીનીએ એ પ્રસંગે પણ “અવાન્ડી” નાં લખાણોની બધી જવાબદારી પોતાને માથે ઓઠી લઈને જણાવ્યું કે “કાયદાના સંઘળા પ્રહારો મારાપરજ થવા જોઈએ; પરંતુ અમને આ અદાલતના ન્યાયાધીશોનો ઈન્સાફ માન્ય નથી. તેઓ તટસ્થ માણસો નથી. જ્યુરીએ અમને નિર્દોષ ઠરાવવા જોઈએ, પરંતુ તેનું કારણ એ નથી કે અમે ગુન્હો કર્યો નથી, ગુન્હો તો અમે કર્યોજ છે અને હજુ પણ કરીશું.”

યુરોપીય યુદ્ધમાં ઇટાલી

હજુ આ આફતમાંથી મુસોલીની છુટો થયો નહોતો ત્યાં યુરોપમાં યુદ્ધનાં વાદળ ઘેરાયાં. મુસોલીનીએ તા. ૧૬ મી જુલાઈના “અવાન્ડી” માં લડાઈની વિરુદ્ધ અગ્રદોષ લખ્યો; પરંતુ મુસોલીની તો કાર્યમાં માનનારો હતો. તેણે ઇટાલીના એકે એક મંડળના પ્રતિનિધિઓની ખાતગી સભા ભરી અને સરકાર પ્રજામતની અવગણના કરે તો દેશમાં સર્વસામાન્ય હડતાળ પાડવીની સરકારને ધમકી આપવાનો ઠરાવ કર્યો. ત્યારપછી તા. ૨૭ મી જુલાઈના “અવાન્ડી”ના અંકમાં તેણે સરકારને સ્પષ્ટ ચેતવણી આપી કે “જો સરકાર પ્રજામતની ચેતવણીની અવગણના કરીને કાંઈ પણ સાહસ ખેડશે, તો અમારી લડત અમે વિશેષ જોરથી ચાલુ કરીશું.”

પરંતુ જર્મનીએ બેલ્જિયમ પર આક્રમણ કરતાં મુસોલીનીનું વલણ ફેરવાયું, સપ્ટેમ્બરમાં આ બાબત પર વિચાર કરવા મળેલી સામ્યવાદીઓની સભામાં તેણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે “આપણે સામ્યવાદી છીએ તે નથી ભૂલવાનું, પરંતુ તે સાથે આપણે ઇટાલિયન છીએ એ પણ નથી ભૂલવાનું.” ત્યારથી તેણે જરૂર પડે તો લડાઈમાં જોડાવાની હિમાયત કરવા માંડી. તા. ૧૦ મી ઓક્ટોબરના અંકમાં તેણે લખ્યું કે:-

“દેશની અંદરના કે બહારનાં કોઈ કારણોસર લડાઈની જરૂર પડે તો પણ શું કોઈ રાજ્ય-પછી ભલે તે પ્રજાસત્તાવાદી હો કે સામ્યવાદી હો-લડાઈ નહિ કરે? બળવા પછીની સરકારને લડતું નહિજ પડે તેની કોણ ખાત્રી આપે છે? લડાઈ લડાઈ વચ્ચે ભેદ ન ગણવો અને “લડાઈ” શબ્દમાત્ર સામે વિરોધ ઉઠાવવો એ તો કેવળ મૂર્ખાઈ અને નિર્માલ્યતાની નિશાની છે.” છેવટમાં તેણે ઉમેર્યું કે, “અણીનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો છે, શું તમે એ તમાશો જોયાજ કરશો? સામ્યવાદીઓ! શબ્દને વળગી ન રહો, પરંતુ ખરા સામ્યવાદી બનો.”

તેના બીજા સામ્યવાદી મિત્રોએ તેની સાથે જોડાવા ના પાડી, તે તરતજ એ પક્ષમાંથી છુટો થયો અને “અવાન્ડી”ના તંત્રીપદનું રાજીનામું આપ્યું. તેની સેવાઓની કદરતરીકે સામ્યવાદી પક્ષે તેને એક હજાર લીરા આપવા માંડ્યા; પરંતુ તેણે તે લેવાની સાફ ના પાડી. તેના વિષે અનેક અફવાઓ ઉડવા માંડી. “ક્રાન્સ તરફથી તેને રૂશ્વત મળી છે તેથી તે ફરી બેઠો છે” એવાં અનેક આજો તેના પર ઓઠાડવામાં આવ્યાં. મુસોલીનીને એની પરવા નહોતી. તેણે તરતજ નવું પત્ર સ્થાપ્યું. તેણે એ પત્રનું નામ “ધિલ પોપોલો ઇટાલિયા” રાખ્યું. એ પત્રના નામની આજુબાજુ તેણે બે મુદ્રાલેખો મૂક્યા કે:-

“જેની પાસે તકવાર છે, તેને શેટલી મળી રહે છે.”

“બળવો એક એવી ભાવના છે કે જેને બંદુકોનો ટેકો મળી રહે છે.”

એ પત્રના પહેલાજ અગ્રલેખમાં તેણે લડાઈમાં જોડાવામાટે સ્પષ્ટતાથી, જુરસાદાર, નિઃ-સંકોચપણે અને નિડરતાથી હિમાયત કરી. બીજેજ દિવસે સામ્યવાદીઓની સલાએ તેને “બેવકા” “ભાડુતી” “ખુની” વગેરે અનેક ગાળો ભાંડી. “અવાન્ડી” પત્રે પણ કટાક્ષભર્યા લખાણો કરી તેની ખૂબ નિંદા કરી; પરંતુ મુસોલીનીએ એ બધાની પરવા કર્યાવિના પોતાના પત્રમાં ટુંકા, જુરસાદાર અને કડક લેખો પોતાની સહી સાથે પ્રકટ કરવાનું અને લડાઈની હિમાયત કરવાનું ચાલુજ રાખ્યું. તેને કેટલાક ગોડીઆ પણ મળી રહ્યા. “બેટાગ્લી સીન્ડાકાલી” નામના પત્રનો ‘શીલીપો કારીડોની’ નામનો અતિ લોકપ્રિય તંત્રી મુસોલીની સાથે જોડાયો. તે પોતાની ૨૭ વર્ષની નાની વયમાં અનેક વખત કારાવાસ ભોગવી રીઠો થયેલો હતો. બળવાનો તે ચૂસ્ત હિમાયતી હતો-નિડર લડવૈયો હતો. ઇટાલીએ લડાઈમાં ઝુકાવ્યું, ત્યારે સ્વયંસેવકતરીકે જોડાનાર તે પહેલો હતો અને યુદ્ધની પહેલી હારમાં તે મૃત્યુને ભેટયો હતો. તેણે અને મુસોલીનીએ મળીને એક નવું મંડળ સ્થાપ્યું કે જે લડાઈ પછી “ફેસીસ્ટ” મંડળતરીકે ઓળખાય છે. ૧૯૧૫ માં મુસોલીનીને એક બીજો એવોજ સાથી મળ્યો. તેનું નામ ગેશ્લીલ દે એનનઝીઓ. ત્રણેએ સાથે મળીને યુરોપીય યુદ્ધમાં અંપલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તા. ૨૪ મી મેના “પોપોલો દે ઇટાલિયા” ના અંકમાં મુસોલીનીએ લખ્યું કે:-

“માતા ઇટાલિ! જરાયે ભય કે બેદરિયા અમે અમારા પ્રાણ તારે ચરણે ધરીએ છીએ.”

મુસોલીનીના શત્રુ અનેલા “અવાન્ડી” પત્રે બીજે દિવસે ટકોર કરી કે “લડાઈની હિમાયત કરનાર પોતે કેમ નીકળી પડતા નથી?”

મુસોલીનીની ધીરજ ખૂટી, તેણે લડાઈની તૈયારી કરી. એ લાખ સ્વયંસેવકો સાથે યુદ્ધનાં મેદાનો તરફ દૃઢ કરવા માટે પોતાના પત્રદારા વિદાય લેતાં તેણે લખ્યું કે:-

“ઘટાલીનું લશ્કર વિજય વરવા બળ છે! વિજય ચોક્કસ છે-અનિવાર્ય છે! અમે લડીશું-તમે પણ લડો! મારામાટે મને કશી ચિંતા નથી. કિસ્મતના સઘળા પ્રહારો ખમવા હું તૈયાર છું, મને તેની પરવા નથી.”

લડાઈના મેદાનમાં પણ તેણે પોતાની કલમ નીચે મૂકી નહોતી. તેની યુદ્ધનોંધો પ્રતિદિન લખાયે જતી હતી. એ નોંધોમાં અનેક ઉપયોગી સૂચનાઓ પણ કરવામાં આવતી. ૧૯૧૬ ના નવેમ્બરમાં તે રબર પર આવ્યો ત્યારે તેણે જોયું કે, લડાઈની વિરુદ્ધ ચળવળ ચાલી રહી છે. તે ચળવળને તોડી પાડતાં તેણે લખ્યું કે, “આ નિંદાપાત્ર ચળવળ લોકોના મગજમાં ઝેર-રેડી રહી છે.” તેણે વડા પ્રધાન સીનોર આરલેન્ડોને તો ઉધડોજ લીધો કે, “લડાઈના સમયમાં ઢ્યુપયુ રાજનીતિ ચાલી શકેજ નહિ. લડાઈ વખતે સરકાર સૈનિકોની અનેલી હોવી જોઈએ. દુશ્મનોની સામે ધસવામાં દયા હોયજ નહિ.”

ગંભીર અકસ્માત

૧૯૧૭માં એક એવી ઘટના બની કે, મુસોલીનીને લડાઈનું મેદાન છોડવું પડ્યું. ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૩ મીએ ઇટાલિયન લશ્કર દુશ્મનો સામે મારો ચલાવી રહ્યું હતું. એકાએક એક તોપ ફાટી, મુસોલીનીને સખ્ત ઇજા થઈ. તેને ડોખડોની હોસ્પિટલમાં ખસેડવામાં આવ્યો, શહેનશાહ પોતે તેની ખચર કાઢવા આવ્યા. એક પત્રે ઉત્સાહના આવેગમાં મુસોલીની અને તે જે હોસ્પિટલમાં હતો તેની છબીઓ પ્રકટ કરી. બીજેજ દિવસે દુશ્મનોનું વિમાન હોસ્પિટલપર ઉડવા માંડ્યું અને હોસ્પિટલની આસપાસ બોમ્બનો મારો ચલાવ્યો, સહભાગ્યે કાઠને ઇજા ન થઈ.

મુસોલીનીના જખમો હજુ પૂરા રૂઝાયા નહોતા, પરંતુ સહેજ આરામ થતાંની સાથે તેણે પોતાના પત્રનું સુકાન પાછું હાથમાં લીધું. લડાઈની વિરોધી ચળવળ સામે ઝુંબેશ ચલાવતાં તેણે લખ્યું કે “રાજદારી સ્વતંત્રતા શાંતિના સમયની વસ્તુ છે. લડાઈના સમયમાં તો એ કેવળ દેશદ્રોહ છે. જ્યારે લાખો માણસો લડાઈના મેદાનમાં માથાં યુમાવી રહ્યા હોય, ત્યારે મુઠ્ઠીભર માણસોને મન માને તેમ વર્તવાની સ્વતંત્રતા આપવી અશક્ય છે; માટે ‘સ્વતંત્રતા’ની વાત જવા દો!

અત્યારે તો સંયમનની જરૂર છે.” આવા આવા લેખો પ્રતિદિન લખવા ચાલુ રાખીને તેણે પ્રજાને અને સરકારને લડાઈમાંટે સજ્જ રાખી.

ઘરમાં હોળી

૧૯૧૮ ના ઑક્ટોબરમાં યુદ્ધ વિરામ પામ્યું, વિજયના ઉત્સવો ઉજવાયા. વિજયી રાજ્યે લૂંટના ભાગ વહેંચવા બેઠાં. ઇટાલીએ પણ ફ્રુમ અને ડાલમાશિયા પોતાના હિસ્સાતરીકે માગ્યા. ત્યાં તો ઘરમાં હોળી સળગી. ડાલમાશિયાના સંબંધમાં મતભેદ પડ્યો. બીજા બાળુ લડાઈમાંથી પાછા ફરેલા સૈનિકોમાંટે કશી વ્યવસ્થા ન હોવાથી અસંતોષ ફેલાવા લાગ્યો. સૌ કોઈ “પોપોલો”ની ઑરીસે ફરિયાદ કરતા આવવા લાગ્યા. રસ્તાઓપર ચાલવાની પણ જગ્યા ન રહે. મુસોલીનીએ સૌને આશ્વાસન આપ્યું, સૌને મદદ કરવા માંડી; પણ “પોપોલો”ના પૈસા ક્યાંસુધી પહોંચે ? આખરે તેણે અવાજ કાઢ્યો કે ‘ઇટાલીમાં બોલ્શેવિઝમ નહિ ચાલે ! કદી નહિ, કદી નહિ !’

ફ્રુમનો કબજો

આ બાળુ ૧૯૧૯ના ફેબ્રુઆરીમાં મીલાનમાં બોલ્શેવિક તોફાનો થયાં. મુસોલીનીએ તરતજ બોલ્શેવિઝમની સામે કમ્બર કસી. તા. ૨૩ મી માર્ચે “ફેસીસ્ટો”ની પહેલી સભા મળી. ત્યારે તે માત્ર પિસ્તાળીસજ સભ્યો, પરંતુ કોઈ ચમત્કારની માફક સભ્યો વધવા માંડ્યા. “પોપોલો”ને સામ્યવાદી દૈનિકને બદલે “સૈનિકો અને મજૂરોના પત્ર” તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું. ઉશ્કેરાયેલા ફેસિસ્ટોએ એપ્રિલની તા. ૧૫ મીએ સામ્યવાદી પક્ષના પત્ર “અવાન્ટી”ની ઑરીસ આગથી તારાજ કરી અને એ રાખ ઉપર “ફેસિઝમ”નાં મંડાણ મંડાયાં. સામ્યવાદીઓએ પણ છેલ્લા પ્રાણ સાથે બાથ ભીડવા માંડી. હડતાળો તો કાયમની થઈ પડી. જરા જરા વાતમાં કામદારો કામે ચઢવા ના પાડે. અમલદારો અને સૈનિકોપર લોકો યુકવા લાગ્યા. ધાયલ સૈનિકોના પાટક ફાડી નાખી, તેમના ચાંદો પગનીચે કચડવા માંડ્યા. પાલ્લીમેંટુ ગાડું ચંબી ગયું. ફ્રુમને ઝગડો તો ઉભોજ હતો. સામ્યવાદીઓ છેલ્લી હદે પહોંચી ગયા હતા; પરંતુ મુસોલીની એવી આફતોથી ગાંજ્યો જ્ય તેમ નહોતો. તેના બેરીદાર ગેબ્રીલ દ એનનઝીઓએ ફ્રુમનો કબજો લીધો. “પોપોલો”એ એ સાહસની પ્રશંસા કરી ફ્રુમમાંટે ફંડ ઉભું કર્યું.

વિજય

આમ બે પક્ષ સામસામી બાથ ભીડી રહ્યા હતા, ત્યારે સરકારને નવા પક્ષ સામે પગલાં લેવાનું સહેલું જણાયું. ફેસિસ્ટોની ધરપકડો ચાલુ થઈ. આગેવાનોનાં મકાનોની ઝડતી લેવામાં આવી. મુસોલીનીપર પણ એ વાદળ ઝડમી રહ્યું હતું. મિત્રોએ તેને નાસી છૂટવા ચેતવ્યો; પરંતુ મુસોલીનીને એમાં બાયલાપલું લાગ્યું. તેણે સાફ ના પાડી. બે દિવસ પછી તે પકડાયો. એ બખર આપતાં “પોપોલો”એ બીજે દિવસે મોટાં મથાળાં કર્યાં કે “ઇટાલીને બચાવવાના યુદ્ધ બદલ બેનીટો મુસોલીનીને કેદમાં નાખવામાં આવ્યો છે.” સરકાર તેની સામે વધુ પગલાં લઈ ન શકી. તેને છાંડી મૂકવો પડ્યો, પરંતુ સામ્યવાદીઓનું જોર હજી પૂરેપૂરું નહોતું શમ્યું. ૧૯૨૦ ના સપ્ટેમ્બરમાં તેઓએ કારખાનાં કબજે કર્યાં. માલેકો, ઇજનેરો અને કારીગરોને હાંકી કાઢ્યા. કેટલાએક માલેકોનાં કુટુંબને કેદ કરવામાં આવ્યાં. ટયુરીનમાં બે ફેસિસ્ટોને રિવોલ્વરથી ઠાર કરવામાં આવ્યા. લશ્કરમાં પણ બળવો જાગ્યો. તેઓએ પોતાના સરદારોને કેદ કર્યાં. બોલોનામાં એક ફેસિસ્ટ મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલરને પથરાઓ મારી મરણશરણ કરવામાં આવ્યો. ફરેરામાં પણ સામ્યવાદીઓએ રમખાણ મચાવ્યું, જેમાં સાત-આઠ ફેસિસ્ટોએ પ્રાણ ખોયા. નાતાલના દિવસો આવતામાં તો એનનઝીઓએ મેજવેલું ફ્રુમ ખાલી કરવું પડ્યું. નવા વર્ષના શિયાળામાં સામ્યવાદીઓએ કાવતું રમ્યું અને ડિયાનાની નાટકશાળામાં ગોળીબાર કર્યો. સત્તર જણાઓ વિધાઈ ગયા. મુસોલીનીએ ફરી પાછાં શસ્ત્ર સંભાળ્યાં. સામ્યવાદ સામે ખુલ્લું યુદ્ધ જાહેર કર્યું, સામ્યવાદીઓને મુસોલીનીના પ્રયત્ન બળ આગળ નમવું પડ્યું; પરંતુ થોડાજ દિવસોમાં સામ્યવાદીઓએ સુલેહની શરતોને ભંગ કરવા માંડ્યો. ૧૯૨૨ના ઉનાળામાં આખા ઇટાલીમાં રેલ્વે હડતાળ પડી. મીલાનમાં સામ્યવાદીઓએ પાણીના નળ કાપી નાખ્યા. ઝાડુવાળાઓએ વધારે પગાર માગી હડતાળ.

પાડી. આ વખતે ફેસિસ્ટો હથિયાર ઉઠાવવાને બદલે હડતાળની જગ્યાએએ પોતે જાતે કામે લાગી ગયા; અને નાના-મોટા સૌ દશ દશ બાર બાર કલાકસુધી કામ કરવા લાગ્યા. મુસોલીનીએ જોયું કે, દેશમાં એ પક્ષનો અમલ રહે ત્યાંસુધી ઝંઘડા થયાજ કરવાના. તેણે તાં ૨૪ મી ઑક્ટોબરના “પોપોલો” માં જણાવી દીધું કે “સરકારે બધો કારભાર અમને સોંપી દેવો જોઈએ; નહિ તો અમે તે કબજે કરીશું.” એ શબ્દો લખીને તે કાંઈ બેસી ન રહ્યો. તેણે પોતાની સ્વયંસેવક ફોજને રોમ તરફ દ્રવ્ય કરવાનો હુકમ આપ્યો. પ્રજામાં ગભરાટ ન ફેલાય તે માટે તેણે “પોપોલો” મારફત બેકુતો, મજૂરો અને પ્રજાને આશ્વાસન આપ્યું અને જણાવ્યું કે “અમે આ તલવાર તમારા વિનાશમાટે નથી ઉપાડી, તમારાં બંધનો તોડવા માટે ઉપાડી છે.” વડા પ્રધાન સીનોર ફાક્ટાએ સામે થવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે ઇટાલી દુસ્મનોથી ઘેરાયેલું જાહેર કરવાનો ઢંઢેરો તૈયાર કર્યો અને રાજા પાસે રજુ કર્યો. રાજાએ તેને જણાવી દીધું કે, હવે એ ફાંસી મારવાં મિથ્યા છે. સેનાપતિએ પણ તે ઢંઢેરાપર સહી કરવા ના પાડી. મુસોલીનીએ ધસારો આગળ ચલાવ્યો. લોહીનું એક પણ ટીપું પાયાવિના તેના લશ્કરે રોમમાં વિજયપ્રવેશ કર્યો.

છટાલીના ખરો રાજા

મુસોલીનીના વિજયવાવટો ફરકવા માંડ્યો. ઇટાલીની સરકારે સુલેહનું કહેણ મોકલ્યું. મુસોલીનીએ જણાવ્યું કે “મને રાજા તરફથી સંદેશો નહિ મળે ત્યાંસુધી હું નહિ આવું.” તાં ૨૯ મી ઑક્ટોબરની બપોરે શહેનશાહના એ-ડી-કાંતો ટેલીફોન આવ્યો. મુસોલીનીએ ઉપકાર માન્યો, પરંતુ પોતાને તાર ન મળે ત્યાંસુધી આવવા ના પાડી. અડધાજ કલાકમાં તેના હાથમાં શહેનશાહના આમંત્રણનો તાર આવ્યો. મુસોલીની મીલાનથી રોમ જવા ઉપડ્યો. આખે રસ્તે લોકોએ તેને હર્ષનાદથી વધાવ્યો. તા. ૩૦ મીએ બપોરના મંત્રણા ચાલી. મુસોલીની પ્રધાનો, મંત્રીઓ વગેરેની યાદી તૈયાર રાખીનેજ ગયો હતો. શહેનશાહે સધળી નિમણૂકો મંજૂર રાખી. ત્રણ વાગે વિજયના ડંકા વાગ્યા, તોપોની ગર્જના થઈ, વાવટા ફરકવા લાગ્યા. મુસોલીનીની સ્વારી નીકળી. રાજા, નામનોજ રાજા રહ્યો. ઇટાલીનો ખરો રાજા મુસોલીની બન્યો. રાજ્યની કુલ લગામ તેના હાથમાં આવી. એક લાકડીએ તેણે રાજ્યવહીવટની ગાડી હાંકવા માંડી, કલમની એકજ લીટીએ તેણે કાયદા ઘડવા માંડ્યા. ફેસિસ્ટ કાર્યક્રમ મુજબ ઇટાલીની તેણે પુનર્રચના માંડી.

ફેસિસ્ટ કાર્યક્રમ.

આજે આખું યુરોપ ઇટાલીપર નજર માંડી રહ્યું છે. ઇતિહાસકારો અને લેખકો મુસોલીનીના વ્યક્તિત્વ અને કાર્યમાં રસ લઈ રહ્યા છે. ઘણાએ તેને “આપબુદ” “બુદ્ધી” “ધમંડી” વગેરે અનેક વિશેષણો આપે છે. “ફેસિઝમ”વિષે પણ અનેક ગેરસમજો ફેલાઈ રહી છે. ઘણાએ તેને “બોલ્શેવિકમ” ની વિરોધી ચળવળ માને છે; પરંતુ જગતમાં એવી કયી વસ્તુ છે, કે જેની કાંઈએ નિંદા નજ કરી હોય? જે વસ્તુ એકને બિનઉપયોગી અને નુકસાનકારક હોય, તે બીજાને કદાચ ઉપયોગી અને ઉપકારક પણ હોય. કેવળ લોખંડ અને કાલસાની પેદાશવાળા ઇંગ્લાંડને યાંત્રિક ઉદ્યોગવાદ લલે જરૂરી હોય; કેમકે તેના લોખંડ અને કાલસાના વેચાણમાંથી તેને અનાજ અને કાપડ જેવી જરૂરિયાતો ખરીદવાની રહી. પરંતુ હિંદુસ્થાન જેવા ખેતીપ્રધાન અને કાચી વસ્તુના ભંડારસભા દેશને એ વાદ ઉપયોગી ન હોય. તેને તો તેની ખાદીજ ઉપયોગી અને ઉપકારક હોય. અમેરિકા જેવા અઘળક દ્રવ્યમાં આજોટતા દેશને સાગ્યવાદની જરાયે જરૂર ન હોય; પરંતુ રશિયા જેવા ગરીબ અને બેકુતોના દેશનો એ માર્ગેજ ઉદ્ધાર હોય. તેમ ઇટાલીને અત્યારે એકદમ સત્તાની અને શાસનની જરૂર હોય. જ્યાંસુધી ઇટાલીની પ્રજાને તે સામે કશી ફરિયાદ ન હોય, ત્યાંસુધી બીજાઓએ શામાટે મિથ્યા કકળાટ કરવો જોઈએ? વળી મુસોલીનીએ પોતાનો ફેસિસ્ટ કાર્યક્રમ જગજાહેર કર્યો છે કે:-

૧-મજૂરીના આઠ કલાક રાખવાનો કાયદો કરવો.

૨-ઔદ્યોગમાં ઔદ્યોગી અમુક મજૂરી તો આપવીજ, એવો નિયમ ઘડવો.

૩-ઔદ્યોગિક કારખાનાંના વહીવટમાં મજૂરોને ભાગ લેવાનો હક્ક આપવો.

૪-ખાહોય પ્રગટીય મંડળોને જાહેર ખાતાઓની વ્યવસ્થા સોંપવી.

૫-વ્યવહારનાં અર્થાં સાધનો સુવ્યવસ્થિત કરવાં.

૬-માંદાં, વૃદ્ધો વગેરેના પોષણમાટે જરૂરી કાયદા ઘડવા.

અને આ કાર્યક્રમ કેવળ ઉપર ઉપરનો નથી. મુસોલીનીના હાથમાં સત્તા આવ્યા પછી એણે એ દિશામાં પગલાં માંડ્યાં પણ છે. અલબત્ત, ફેસીઝમ જૂની સંસ્થાઓ જાળવી રાખવામાં અને તેના પુનરુદ્ધારમાં માને છે. ફેસીઝમ મુઠીને દેશના વિકાસમાટે જરૂરી ગણે છે અને તેથી મુઠીવાળાઓના નાશમાં ફેસીઝમને શ્રદ્ધા નથી. આવી એક હિલચાલને બીજાઓ ગમે તેટલી કાળી ચીતરે, પરંતુ જ્યાંસુધી એ હિલચાલમાં પ્રજાકલ્યાણની ભાવના છે, ત્યાંસુધી તેનો નાશ શક્ય નથી.

કેવળ પ્રવૃત્તિમય જીવન

મુસોલીની પોતાના આસનપર બેસે છે, ત્યારે તેનો દેખાવ કરડો અને બનાવટી દેખાય છે; પરંતુ તેની સરળતા તે જ્યારે પોતાની પાળેલી સિંહણ સાથે બેસતો હોય છે ત્યારે નજરે પડે છે. આજસેના એ કટ્ટો શત્રુ છે. “પોપોલો” પત્રની નવી ઑરીસમાં તેણે આરામખુરશી જોધ, ત્યારે તે ખરાડી ઉઠ્યો કે “આરામખુરશી ! આરામખુરશી !! આરામખુરશી તો માણસનું સત્યાનાશ વાળે છે.” તે લખતાં થાકે તો વાંચવા બેસે, વાંચતાં થાકે તો ચર્ચા કરવા બેસે અને તેમાંથી કંટાળે એટલે મોટર હાંકવા નીકળી પડે. આમ તેને તદ્દન કામચગર બેસી રહેવું તો કદી ગમતું નથી. પ્રવૃત્તિ એજ એનો ખોરાક છે-એજ એનું જીવન છે. કોઈ એમ પણ માનતું હશે કે, તેને ક્રાંતિની ભૂખ છે, પરંતુ તેના દિલના ઉદ્ગારો એ વાતનો ઇન્કાર કરે છે. તેણે એક સ્ત્રી આગળ પોતાનું દિલ ખોલતાં કહ્યું હતું કે “સીતોરા ! મેં શું કયું છે ? કંઈજ નહિ. હું એક પત્રકાર છું અને બહુ તો થોડા કાળમાટે વડો પ્રધાન છું; પરંતુ ઘણાં પત્રકારો અને વડા પ્રધાનો બને છે. મારી ઇચ્છા ઇટાલીની પ્રજામાં વ્યવસ્થા સ્થપાય એટલીજ છે. એટલું થાય એટલે હું મારું કાર્ય પૂરું થયું સમજીશ. મરતી વખતે ‘મેં’ દેશમાટે કંઈક કયું છે’ એટલો હું આત્મસંતોષ લઈ શકું એટલીજ મારી ઇચ્છા છે.” મુસોલીનીના રાજદારી વિચારોમાટે ગમે તેટલો મતભેદ હોય, પરંતુ તે એક વીર પુરુષ છે, તેના દિલમાં દેશની દાઝ છે, દેશકલ્યાણની તેના જીગરમાં ઝંખના છે, દેશોદ્ધારની ખાતર તેણે પોતાના પ્રાણ પાથર્યા છે, એ વાતનો તો કોઈ ઇન્કાર નહિ કરી શકે. એવા વીરને વીરપૂજકોનાં વંદન છે !

(“મુંબઈસમાચાર” ના ૧૯૮૩ ના દીપોતસવી અંકમાં લેખક રા. ‘જીવન’)

૨૭-સાધુ અને નિંદાખોરવિષે સમજીત

સારા માણસની, સાચા માણસની નિંદા કરનારની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. અંધકાર પ્રકાશની નિંદા કરે ત્યારેજ એનું નામ અંધકાર. અસત્ સત્ની નિંદા કરે ત્યારેજ એનું નામ અસત્. મૃત્યુ અમરત્વની નિંદા કરે ત્યારેજ એનું નામ મૃત્યુ. દાનવ દેવની નિંદા કરે ત્યારેજ એનું નામ દાનવ. એ રીતે નિંદા કરનાર પોતાના દરજ્જાનું સમાજને ભાન કરાવે છે. સારા માણસોએ એવા નિંદકોથી જરાય બીતું નહિ, યુરસે થવું નહિ. એની સામે દયાની દૃષ્ટિ નાખવી કે એ એની હાલતની દુઃખદ સ્થિતિમાંથી મુક્ત થઈ સાચી મુક્તિ મેળવે. વિંછીનો સ્વભાવ કરડવાનો છે, સાધુનો સ્વભાવ એને માફ કરવાનો છે. સાચો માણસ એ સાધુસમાન છે. જ્યારે નિંદા કરનાર એ વિષભરેલ વિંછી જેવો છે એને મુક્તિ મળે એવી દૃષ્ટિએ એના તરફ જોવું એ સત્પુરુષોનું લક્ષણ છે. નિંદાખોરોનું પણ કલ્યાણ થાય એવી ભાવના સેવવી, એ સત્પુરુષોના જીવનની પ્રતીતિ છે.

(“લોહાણા હિતેચ્છુ” ના તા. ૧૭-૧૧-૨૭ ના અંકમાંથી)

૨૮-પ્રભુને આંગણે અથવા પ્રભુ પાસે જવાના માર્ગ

આ સંસાર દુઃખોડી ઉધમના રાક્ષસોથી ભરેલો છે. આ પૃથ્વી સંકટો, વિપત્તિઓ, ચિંતાઓ, પીડાકારીઓ તથા મોતના લયના લયાનક વિસ્તારથી લંબાયેલી હોવાથી કંટાળેલા મનુષ્યો પ્રભુને આંગણે વહેલા જવા ઇચ્છે છે; પરંતુ પ્રભુને પહેંચવાને કયા પંથે જવું અને કયો માર્ગ કાર્યસાધક થઈ પડશે, પ્રભુની પ્રસન્નતા શી રીતે થઈ શકશે, તેની મનુષ્યને ગમ પડતી નથી. માનવીને માથે જે પ્રભુનું છત્ર ન હોય તો મુશ્કેલીઓ અને મુશીબતોથી ઘેરાયેલો મનુષ્ય આપ-ઘાતસિવાય બીજો આરો કે આરો ધરાવી શકે નહિ. જ્યાંસુધી પ્રાણી પોતાના પરમેશ્વરને પૂરે-પૂરો પિછાની શકતો નથી, ત્યાંસુધી તેને કશી સૂઝ પડતી નથી; એટલા માટે તે મહાન પિતાને ઝોળખવાના ચઢ-ઉતર ત્રણ ધોરી માર્ગો સહગુરુઓએ બતાવેલા છે. પહેલો કર્મમાર્ગ, બીજો ભક્તિમાર્ગ અને ત્રીજો જ્ઞાનમાર્ગ. એ ત્રણેમાં ભક્તિમાર્ગ સરળ છે, જેથી તેના ૯ પેટામાર્ગો બતાવેલા છે. તે નવ માર્ગો પૈકી પહેલા ૩ માર્ગો આમવર્ગ માટે, બીજા ત્રણ માર્ગો ખાસ લોકો માટે અને ત્રીજા ત્રણ માર્ગો ઉચ્ચ કાટિના સંત પુરુષોમાટે ઠરાવેલા છે. જ્ઞાનમાર્ગ પકડવાની શક્તિ કાંઈ સર્વ મનુષ્યોમાં હોતી નથી. ભક્તિથી ભાવ અને ભાવથી જ્ઞાન આવે છે, જેથી ઉત્તમ માર્ગ ભક્તિનો છે. ભક્તિ કરતે કરતે જ્ઞાન પણ સંપાદન થાય છે. તે એવી રીતે કે, જે વસ્તુનો અહોનિશ ભાવ, પ્રેમ, આસક્તિ રાખવાથી જેમ તે વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, તેમ પ્રભુનું હરહમેશ ધ્યાન અને ધકના રાખવાથી પ્રભુમય થઈ જવાય છે. ઝાડ ઉપરથી આણેલા લીલા કીટ(કીડા)ને ભ્રમરી માટીના એક ઘરમાં પૂરે છે અને વારંવાર તે કીટને આવી આવેને ડંશ મારે છે, ત્યારે તે ભ્રમરીની ચાલુ ને ચાલુ ધગશમાં રહેલો કીટો છેવટે ભ્રમરીજ બની જાય છે; તે ન્યાયે કરીને મનુષ્ય પણ પ્રભુની ચાલુ ને ચાલુ ધકનામાં પ્રભુમય થઈ જાય છે. એ ભાવ-ભક્તિના શાસ્ત્રકારોએ જુદા જુદા નવ પેટામાર્ગો ઠરાવ્યા છે.

૧ લો માર્ગ—શ્રવણભક્તિ

શ્રવણેન્દ્રિય મારફતે જ્યાં પણ અને જ્યારે પણ ઈશ્વરચર્યા થતી હોય ત્યાં અને ત્યારે ઉંચા કાન કરી કરીને ઈશ્વરની વાતો સાંભળતાજ રહેવાનો ચડસ રાખવો, એ પણ એક પ્રકારની ભક્તિજ છે, જે ‘પ્રેમર ધન ઓડીશન’ કહેવાય છે. શ્રીરંગ નામનો એક સાહુકાર, જે શ્રાવકનો જૈનધર્મ પાળતો હતો, તેને તેના નોકરે શ્રવણભક્તિનો રંગ લગાડવાથી તે ઈશ્વરચર્યા સાંભળવા લાગ્યો અને આમ કરતે કરતેજ તેને પરમાત્માવિષે જ્ઞાન થયું હતું. વેલિંગ્ટને કહેવું હતું કે, પ્રભુને ભજવવાની આ રીતિમાં ધર્મ અને નીતિનાં બંધાં તત્ત્વો સમાઈ જાય છે. ઈ. સ. ૧૮૨૫ માં મુંબઈમાં મરણ પામેલા શ્રી ધાદુ ઉર્ફે રામજીરા રત્નાગિરિથી મુંબઈ આવી મુકાદમનો ધંધો કરતા હતા. તેમની અતિસુંદર સ્ત્રી અને ધનનું હરણ થવાથી તેમને એવી ચોટ લાગી ગઈ, કે સંસારનો ત્યાગ કરીને જ્યાં પણ હરિકથા ચાલતી હોય, જ્યાં પણ હરિકીર્તન થતો હોય, ત્યાં જરૂર હાજરી આપી કથાકીર્તન સાંભળવા બેસવું. આમ કરતે કરતે તેઓને પરમાત્માનું જ્ઞાન આ લવમાંજ થઈ જવા પામ્યું હતું. ‘સંસાર તરવાને કાજ નામ-નાવ છે મોટું ઝાજ.’ પ્રભુનું માત્ર નામ સાંભળતાં સાંભળતાં તો કાનમાં પ્રહુજ ધમધમી રહે છે અને કાનવાટે એ નામની છાપ મન ઉપર સનજડ ચોટી જાય છે. પછી સ્વપ્નાં પણ તેનાં ને તેનાંજ આવવા માંડે છે. આ પ્રકારનો પ્રભુ-પરિચય પરીક્ષિત રાજાને પણ થયો હતો. સો કામ પડતાં મૂકીને પરીક્ષિતરાજા હરિકીર્તન સાંભળવાને જ્યાં હોય ત્યાં દોડી જતો. રામનામનો મહિમાજ મોટો સમજવો. જ્ઞાન થવા લાયક જેમની મનઃશક્તિ કે મગજશક્તિ જોરાવર ન હોય, તેમણે તો જ્યાં અહુરમઝદવિષે વાચજ થતી હોય, પ્રભુની પ્રભુતાવિષે જ્યાં ઉપદેશ અપાતા હોય, ખુદાની યાદમાં જ્યાં બાંગ પોકારવામાં આવતી હોય, ત્યાં ધાઈ ધાઈને દોડી જવું.

રામનામાશ્રયં કૃત્વા જલોપરિ શિલાડતરત્ । શૈલોડપિ તત્પ્રભાવાન્નતરુપત્રતુલંગતઃ ॥

રામના માત્ર નામના આધારે પાણીના ઉપર પથ્થરો તરી શક્યા હતા; અને પ્રભુના માત્ર નામશ્રવણથી તે પહોડો પણ ઝાડનાં પાંદડાંની પેઠે હલકા થઈ જઈને જળ ઉપર તરી શક્યા છે. એટલા માટે કર્મ કરવાને જેઓ અસમર્થ હોય, જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાને જેઓ અશક્ત હોય કિંવા બંદગી-માં જેમનું એકાગ્ર ચિત્ત ચોંટતું ન હોય, તેમણે પ્રભુની જ્યાં ભક્તિ થતી હોય, જશન કે યજ્ઞમાં, અથવા કથા કે વાચનમાં ધ્વિરતું જ્યાં નામ ચર્ચાતું હોય ત્યાં માત્ર સાંભળવાને ખાતર જઈ એસવાની પણ વૃત્તિ થઈ આવે ત્યારે જિજ્ઞાસુએ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનું પહેલું ડગલું ભર્યું, એમ સમજવું.

૨ જો માર્ગ—કીર્તનભક્તિ

પરમાત્માનાં કીર્તનો હરદમ કર્યા કરવાં, ગાયનો અને ગીતો પણ તેનાંજ ગાયા કરવાં અને તેનાજ રંગરાગમાં શુભતાન બની જવું, એ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનો બીજો માર્ગ છે. તુકારામ જીવા “વિટ્ઠલ-વિટ્ઠલ” શબ્દો રાગ કાઢીને તાનથી ગાયા કરતે કરતે વિટ્ઠલનાં ભજનો ગાવડ લાગતાં, વેપાર-રોજગાર ભાંગી પડ્યો. વઢકણી વહુ મેણાં મારે, પાંડોશમાં મરણ થયું હોય, તે પણ રાગ કાઢીને ખસ ભજનોજ ગાતા રહેવાથી ફળિયાના લોકો બહુ હીણે. આથી પણ તેમણે કીર્તન-ભક્તિ નહિ છોડવાથી અંતે સરસ્વતી દેવી તેમની શુદ્ધ ઉપર આવીને ખેડાં અને તેમણે પોતાનીજ શુદ્ધિથી જ્ઞાન સંપાદન કરીને ચાર કોટિ અલંગો જોડી કાઢી પોતાની નવીજ ગાથા પણ બનાવી હતી. કીર્તન-ભક્તિમાં નારદમુનિ, તુકારામ જીવા, નરસિંહ મહેતા તથા મીરાંબાઈનું નામ અમર રહેવા પામ્યું છે. નેપોલિયને એક વાર કહ્યું હતું કે “સાચેસાચા શુભંદ તત્ત્વને તમારે જોવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રભુનાં ગાયનો ગાયા કરો. અહુરા નામની ગાથા ગાઓ કિંવા વિષ્ણુ નામનાં ભજનો કરો અગર ધ્વિરના ગમે એ નામના ખ્યાલો ગાઓ, તોપણ તે ધ્વિર પ્રસન્નતાનોજ ભાવ ભજવે છે અને ધ્વિરને આંગણેજ લઈ જાય છે.

આકાશાત્પતિતં તોયં યથાગચ્છતિ સાગરમ્ । સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિગચ્છતિ ॥

ગમે તે જગ્યાએ આકાશમાંથી ઉતરી આવેલું પાણી છેવટે તો સમુદ્રમાંજ જવાનું છે, તે પ્રમાણે પ્રભુને ગમે તે પ્રકારે ભજવાથી અને ગમે તે દેવનાં ગાન ગાવાથી તે સર્વ પરમાત્માને જ પહોંચે છે; કેમકે આખી સૃષ્ટિમાં જૂદે જૂદે રૂપે સર્વત્ર પરમાત્માજ વ્યાપી રહેલા છે. સાવંત-વાડીવાળા શ્રી સોહિરોબા પોતાનું કુલકર્ણીનું દક્ષતર લખતાં લખતાં પણ ધ્વિરનાં ભજનો ગાતા હતા. આમ કરતાં કરતાં તેમને આત્મજ્ઞાન થયું; વેદાંતના અનેક ગ્રંથો રચ્યા; જેમાં ૧-અક્ષય બોધ, ૨-મહદનુ-ભવેધરી, ૩-પૂર્ણાક્ષરી, ૪-અદ્વયાનંદ, ૫-સિદ્ધાંતસંહિતા તથા ૬-ચિત્તુખાનંદ, એ મુખ્ય છે; જેનાં ૪૦૦૦ પદ તો હજી પ્રસિદ્ધ થવાનાં બાકી છે. પાક નખી જરાયુલ્લેને કીર્તન (ગાથા)-ભક્ત ચિતારી વ્રતઉત્તર એટલે ઉત્તમ ગાયનો ગાનાર પણ કહેવામાં આવ્યા છે. સુંદર હલકે અહુરમઝદનાં ભજનો કરી લોકોને આકર્ષનારતરીકે તે પેગમ્બરને વર્ણવેલા છે. જે ઘરોમાં યજ્ઞ-યાગ, જશન કે ભણતર પણ થતાં ન હોય પરંતુ સત્તાર પડતાંજ જો ખુદાઈ ગાયનો ગવાતાં હોય; નાટકી રસિયાં, રંગીલાં, સુલગુલાં, જલગુલાં ગાયતોને બદલે ભગવદ્ભજનો કે અહુરાની યાદીનાં ગાયનો ગવાતાં હોય; તો તે પણ ઉત્તમ ભક્તિ અને ઉમદા બંદગી હોઈ, જિજ્ઞાસુની વૃત્તિ છેવટે બ્રહ્મજ્ઞાન તરફજ તે ગાનારને ખેંચી જશે; જેમ સુરદાસ, સુંદરદાસ વગેરે કીર્તનકારોના સબંધ-માં બનવા પામ્યું હતું. એને ‘ચેન્ડીંગ પ્સામ્સ’ કહે છે.

૩ જો માર્ગ—સ્મરણભક્તિ

જેનાથી પ્રભુને શ્રવણભક્તિ અથવા કીર્તનભક્તિ તથા પણ પ્રસન્ન કરવાનું ન બની શકે, તેને માટે સ્મરણભક્તિ બહુ ઉત્તમ છે. અહોનિશ કામકાજે, હાલતાં-ચાલતાં વખતોવખત પ્રભુની ચાલુ યાદ મનમાં કરતા રહેવાથી પ્રભુની પ્રસન્નતા મેળવી શકાય છે. કર્તાહતાં પરમેશ્વરને કાંઈ જોઈતું નથી. તે તો પ્રેમનો ભૂખ્યો છે; તે તો ભાવ માગે છે; તે તો દિલ્લદારી અને જન-દેશાનીનો તરફો રસિયો છે. ઉત્તાનપાદ નામે ચક્રવર્તી રામના પુત્ર દુવશ પાંચ વર્ષના બાળક હતા, ત્યારથીજ તેમણે સ્મરણભક્તિનું સેવન એટલેસુધી કર્યું હતું, કે ઘણાં વર્ષ રાજ્યવૈભવ

ભોગવતે છતે પરમાત્માની ચાલુ યાદ, સ્મરણબહાર નહોતી રાખી; જેથી વિષ્ણુપદની તેમને પ્રાપ્તિ થઈ. આ અચળ પદ ધ્રુવના અચળ તારાની જેડે પૃથ્વીમાં આજે પણ કાયમ રહ્યું છે. રામદાસ સ્વામી, હરિશ્ચંદ્ર રાજા, ગોપીચંદ તથા ભર્તૃહરિ અને પ્રહ્લાદ સ્મરણભક્તિ ચાલુ રાખવાથી ભવપાર તરી શક્યા હતા. એ ભક્તિને ‘મેન્ટલ રેસીટેશન’ કહે છે. જરથોસ્તીઓમાં મનથી યાદ કરવાના જે કલામો હોરમઝદ યશ્તમાં કલા છે, તે આ સ્મરણભક્તિવિષે છે: ‘ઉપિ અહુરહે મઝદાઓ યઝમઘદે, દરેથાઇ માંથહે સ્પેન્તહે; ધ્રતૂમ્ અહુરહે મઝદાઓ યઝમઘદે, મરેથાઇ માંથહે સ્પેન્તહે; હિઝવાંમ્ અહુરહે મઝદાઓ યઝમઘદે ક્રવાકાઇ માંથહે સ્પેન્તહે’—માથ્ર સ્પેન્તતે સ્મરણમાં રાખવાને માટે અહુરમઝદની હુશિયારીની અમે સ્તુતિ ગાઇએ છીએ; માથ્ર સ્પેન્તની ચાલુ યાદ મનમાં રાખીને અમે હોરમઝદની ખુદ્દિવિષે ભક્તિ કરીએ છીએ; માથ્ર સ્પેન્તનું સર્વદા સ્મરણ મનથી કરવાનું ચાલુ રાખીને અહુરાના ધ્વનિનાં અમે નિત્ય વખાણુ ગાઇએ છીએ. મોખેદ શરેશને માટે કહે છે કે, દાદારનું સ્મરણ તે પહેલણ ધ્યાનમાં ને ધ્યાનમાં રાખતો હોવાથી, તે શું ખાણું ખાતો હતો, તેનું પણ ભાન તેને રહેતું ન હતું. નવસારીમાં મીનોચેર હોમછ ટોળામાં “દસ્તુર ફસ્તમદાર” નામના છેલ્લા સૈકામાં (સો વરસના અરસામાં) થઈ ગયેલા એક મોખેદાન મોખેદ ચાલતાં ચાલતાં પણ ખુદાની યાદ ચાલુ રાખતા હોવાથી એધ્યાન જણાતા. કહે છે કે, વરસાદ પડતો હોય અને તેઓ ચાલતા હોય તો તેમના શરીર ઉપર પાણીનો એક છાંટો સરખોએ પડતો ન હતો! આ વાત આજના તાર્કિક ‘રેશનલીસ્ટ્સ’ વિદ્યાર્થીઓને કથા જેવી જણાયે, અને માનવામાં આવી શકશે નહિ; પરંતુ ચાલુ વખતપર સુદ્ધાં અવધૂત સ્વામી જેવા ઈશ્વરમય સંતાના સંબંધમાં એવા બનાવો બનેલા સાધારણ લેખાય છે. આ સ્વામીશ્રી નવસારી નજીકના જલાલપોર મુકામે બ્યારે ઉઘાડા ખેતરમાં પોતાનો પડાવ નાખીને રહ્યા હતા, તે વેળાએ વોધમાર વરસાદ પડ્યા છતાં તેમના શરીર ઉપર એક ટીપું સરખુંએ પાણી પડતું નહોતું! આ બનાવ નજરે જોનારા ગુહસ્થો આજે પણ તેની સાક્ષી પૂરે છે. આવા સત્યરૂપોવિષ કહ્યું છે કે:—

પ્રારબ્ધાધીન દેહોઽયં ગતેચ્છોઽટતિ સર્વતઃ। કદાપીચ્છાન જાયેત સ્વરૂપેહીન ઇવચ ॥

આ દેહ તો પ્રારબ્ધને આધીન છે, એવું સમજીને જે સત્યરૂપો જીવન્મુક્ત થઈ સર્વથા ફરતા ફરે છે, તેઓને કદીએ કોઈ પ્રકારની ઇચ્છાજ ઉત્પન્ન થતી નથી. તેઓ તો પોતાના ઈશ્વરમય સ્વરૂપવિષેજ તલ્લીન ને તરખેળ થઈને એવી રીતે ધ્રૂમે છે, કે તેમને કશાએ લેપ લાગતોજ નથી; માટે સ્મરણભક્તિ ઉત્તમ છે, એમ સમજી સર્વ મનુષ્યે તેનું સેવન કરવુંજ રહ્યું.

૪ થા માર્ગ-પાદસેવન-ભક્તિ

પરમેશ્વરનોજ પગ પકડી રાખવો, તેનાજ ચરણની સેવા-પૂજા કરવી અને તેનેજ સર્વ કાળ નમન કરતા રહેવું; મનમાં તેનીજ મૂર્તિ ઉભી કરવી, મનમાં તેનાજ ચરણનો સંકલ્પ કરવો અને સદા તેનેજ નમતા રહેવું. એક કવિએ દ્વિઅર્થી કવિતા કહી છે કે:—

પાપ કરે સો પાપ કર, પાપ કરે પુન હોય;

પાપ કરે સોહી તરે, પાપ કરે સખ કોય.

સામાન્ય અર્થ એ થાય છે કે, હે બંદા! તું પાપ કરતો હોય તો પાપો કર્યેજ જ, પાપ કરવાથીજ પુણ્ય હાંસત્ર થાય છે. જે કોઈ પાપ કરે છે તે આ ભવસાગર તરી જાય છે; માટે સૌ કોઈ બસ પાપોજ કર્યા કરો! પરંતુ ખાતેની અર્થ કરવાને સાફ પા ને પકરે સાથે જોડી દઈને જે કવિતા બોલીએ તો—

પા પકરે સો પા પકર, પા પકરે પુન હોય;

પા પકરે સોહી તરે, પા પકરે સખ કોય.

એવી કવિતા બની જાય છે; જેનો ગુહ્યાર્થ એવો ઉલટાઈ જાય છે કે, હે બંદા! તે જે પ્રભુનો પગ પકડ્યો, તો નિત્ય તેનોજ પગ પકડી રાખી પાદસેવન-ભક્તિ કરતો રહે, પાદસેવનથી પુણ્ય સંપાદન થશે. જેઓ તેનો પગ પકડી રાખીને પાદસેવન-ભક્તિને સેવે છે, તેઓ ભવસાગર તરી જાય છે; માટે સૌ કોઈ પાદસેવન-ભક્તિ કરો-અર્થાત્ નમો નારાયણુ! નમસ્તે અહુરમઝદ!

પ્રભુપ્રસન્નતાવિષે જરથોસ્તી શાસ્ત્રમાં દરેક ભણતરની શરૂઆતમાં ભણવામાં આવે છે કે:—“દન-ઓથ્ર અહુરહે મઝદાઓ !” અર્થાત્-હોરમઝદની ખુશ્નુદી થાઓ ! પરમાત્મા પ્રસન્ન રહો ! પ્રભુના નામથી નમન કરતાં રહેવાથી નમના રોગ તો શું પણ તનના રોગ પણ મટી જાય છે; એટલા માટે મુખ્ય પાક માથો ભણતી વખતે ત્રણ ત્રણ વાર ભણવામાં આવે છે કે:—“અહુનેમ્ વધરીમ્ તનૂમ્ પાઘતિ” અર્થાત્-અહુનવર તમારાં શરીરનું રક્ષણ કરે છે ! આ નમન પ્રભુને પસંદ છે. એને “ફીટ ઇમ્પ્રેશન વર્શીપ” કહી છે. મહાલક્ષ્મીજી આ પાદસેવન-ભક્તિમાટે સર્વથી પહેલી પ્રતમાં અંકાયાં છે. ભરત પાદસેવન-ભક્તિના મહા ઉપાસક ગણાયા છે. વિક્રમાદિત્ય, સુદામા અને બસવ પાદ-સેવન-ભક્તિથી ભવપાર કરી ગયા છે.

અર્થાત્-અજ્ઞાન મનુષ્યોમાટે ક્રિયાકર્મો કરીને પ્રભુને પ્રસન્ન રાખવાનો માર્ગ ખુલ્લો છે, પણ જરા આગળ વધેલા મધ્યમ કોટિના જીવોએ તો પ્રભુના અનેક ગુણોનો મનમાં સંકલ્પ કરી, સ્મરણ કરીને ભક્તિઆવથીજ હરિને પ્રસન્ન કરવાના રહ્યા; પરંતુ ભક્તિ કરતે કરતે જેમને પરમેશ્વર-વિષે જ્ઞાન થયું હોય એવા જ્ઞાનીને તો જ્ઞાનસાધનાવડેજ પરમેશ્વરને પોતાના રૂપે ઓળખવાના રહ્યા.

૫ મો માર્ગ-અર્ચનભક્તિ

પ્રભુપદ પામેલા એવા, પ્રભુમય બની ચૂકેલા એવા, પ્રભુરૂપ સાધુ-સંત-સત્પુરુષ-કિંવા સદ્-ગુરુનેજ પરમેશ્વર જાણી લઇને તેમનાપ્રત્યે અખંડ ભાવભક્તિ રાખીને પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા, એ પણ પ્રભુભક્તિવિષે ઉત્તમ રસ્તો છે. બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મવૈ ભવતિ । અર્થાત્-બ્રહ્મને જાણનારા બ્રાહ્મણ તે બ્રહ્મરૂપજ છે. પ્રભુને જોવા હોય તો પ્રભુરૂપ થયેલા સંતનાંજ દર્શન કરો.

“તાતા થૈ થૈ રાસ-સદનમાં, નાદ લહેર મહાભારી;

રમજુમ નૂપુર દ્રવે રસ ઉરમાં, બ્રહ્મવત્ત ધૂની જગી.”

રાસમંડળમાં થૈ થૈકાર થઇ રહ્યા હોય, જ્યાં સર્વત્ર બ્રહ્મનાદ ધૂમી રહ્યો હોય, આત્મજ્ઞાની-ઓના રમજુમ કરતા નાદ તેની સાથે ધૂત મચાવી રહ્યા હોય, જે સર્વબ્રહ્મસ્વરૂપમાં એકતાન અને એકતાર લાગી ગયા હોય, તે પ્રભુપદ પામેલા સંતોને સંતોષવા, એ પ્રભુનેજ સંતોષ્યા બરાબર છે. અંશે, પહરેઝગાર, પાક સદ્ગુરુની કરેલી બંદગી તથા ભક્તિ ખુદાનેજ પહોંચે છે; માટે જે ભક્તો પ્રભુનાં મૂર્તિરૂપ દર્શન કરવાની લાલસા રાખતા હોય, તેમણે બલિરાજની પેઠે, હરિશ્ચંદ્ર રાજની પેઠે, કણ્ણરાજની પેઠે સતી સુમદ્રાની પેઠે, સતી દુઃશ્યાની પેઠે, અર્ચનભક્તિના માર્ગે સાધુસંતોનું સેવન કરીને, સેવા-અર્ચા કરીને પ્રભુની પ્રસન્નતા મેળવવી. એ ‘સિદ્ધન્ટ વર્શીપ’ કહેવાય છે. પ્રતાપરુદ્ર જગપતિ નામે એક ભાવિક ભક્તને માટે કહ્યું છે કે, જગન્નાથજીનાં દર્શનને જે કોઇ સાધુસંતો આવતા તેમને જગન્નાથજી પદ પામેલા માનીને તે સર્વ સત્પુરુષોની દિલોબ્ધનથી સેવાયાકરી કરતા હતા. પોતાનું માથું આપવું પડે તો તે પણ સંતના ચરણે ધરતા. એ ભક્ત સત્પુરુષોની સેવાભક્તિથી ખુદ જગન્નાથજી પ્રતાપરુદ્ર ઉપર પ્રસન્ન થાય છે. એવા ભાવથી તેઓ એટલા તો વિરક્ત દશામાં રહેતા હતા, કે તેમનો આવો અખંડ ત્યાગ અને અડગ ભક્તિ-ભાવ જોઇને લાખો સંન્યાસીઓ પણ જગન્નાથજીની મૂર્તિ આગળ નાચ નાચવા મંડી જતા હતા. “ભક્ત આધીન ભગવાન” એ સૂત્રને એમનાં પ્રસંગે ખરું ઠરાવ્યું હતું. એટલે કે, મૂર્તિએ પોતાનું પ્રગટ દર્શન દઇને પ્રતાપરુદ્ર ભક્તને પોતાની છાતી સરસા ખૂબ દાળીને આલિંગન કયું હતું, એમ કહેવાય છે.

સતામનુષમેવાનાં સંગ एव समागमः । निराशाविगततृष्णाः जायंते सर्वतः प्रथक् ॥

જેમનેવિષે કોઇ જાતની સરખામણી કરી ન શકાય, ઉપમા આપી ન શકાય, એવા સત્પુરુષોનો જે સત્સંગ તેજ સત્સમાગમ છે. તેમની આશા-તૃષ્ણા નાશ પામેલી હોય છે અને તેઓ સર્વથી ન્યારાજ હોય છે. ચાલુ દશકામાં શ્રી સાંઈબાબા આ અર્ચન-ભક્તિને લાયક મહાયુરુ થઇ ગયા અને શ્રીઉપાસની મહારાજ સાકારીમાં અને શ્રી મેહેરબાબા અહમદનગરમાં આજે પણ પોતાના ભાવિક સેવકોથી અર્ચન-ભક્તિવડે પૂજાય છે. આવા સિદ્ધ સદ્ગુરુઓની ભક્તિ પરમાત્માનેજ પહોંચે છે.

૬ છો માર્ગ-વંદનભક્તિ

પ્રભુને હરદમ નમસ્કાર કરવા, સંતમહાત્માઓને નમન કરતા રહેવું, સદ્ગુરુને પ્રણામ કરવા, પિતૃઓની ભક્તિ કરવી, યજ્ઞો-અમશાસ્પદો-ફિરેશ્તાઓ-અશો ફરોહરોપ્રત્યે વંદનથી પૂજ્યભાવ દાખવવો, દાકારજી વગેરેની જે તે ધર્મપંથવાળાઓએ, મૂર્તિની પૂજા-અર્ચા કરવી, અશો દશ્તુરને પાંચે લાગવું, ગુરુના ચરણે માથું મૂકવું, સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા, અષ્ટાંગપાત કરવો, પરમેશ્વરના નામગુણોવડે સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરવા. જેને “આબેસન્સ” કહે છે, તે સર્વ પ્રકારનાં નમન એ વંદનભક્તિના વર્ગમાં આવે છે. જેમનાથી ઉપર જણાવેલા પાંચે માર્ગે પ્રભુને પ્રસન્ન કરી શકાતું ન હોય, તેમને માટે આ સહેલામાં સહેલો માર્ગ શાસ્ત્રકારોએ શોધી કાઢેલો છે. મુક્તિસ્તુ ત્રિપદી પ્રોક્તા વિદા મત્ત્યા ચ્ચ કર્મણા। સોપાનાનિ વિનાઽઽશેઠ્ઠેન્નિયન્તેઽજ્ઞાનિનો વૃથા॥ મત્કિર્મૂર્દ્ધનિવર્વર્તિ સમાધાનં ભવેદ્યતઃ। યદાતયાસ્ફૂરેજ્ઞાનં પલાયનો ચ સંશયઃ॥

માણસો દુઃખોથી કંટાળીને જે મુક્તિ માગે છે, તે મુક્તિ મેળવવાનાં ત્રણ પગથીયાં છે. ૧ જી કર્મમાર્ગનું; ૨ જી ભક્તિમાર્ગનું અને ૩ જી જ્ઞાનમાર્ગનું. એ પગથીયે પગથીયે જે કોઈ ક્રમે ક્રમે ચઢવાનું ન કરતાં એકદમજ ઉપર ચઢવાનું કરે, તે મૂર્ખ માણસ મિથ્યા મરણને શરણે જાય છે; પરંતુ એ ત્રણ પગથીયાંમાં સુરક્ષિત, સહેલું, સરળ અને વળી ઉત્તમ પગથીયું તે ભક્તિનુંજ છે; કારણકે ચિત્તની એકાગ્રતા ભક્તિ અને બંદગી કરવાના અભ્યાસ-વડેજ થાય છે. છેવટે જ્યારે ભક્તિ કરતે કરતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારેજ સર્વ સંશયો અને શંકાઓ નાશ પામવાથી ઝટ મુક્તિ મળે છે અને છેવટે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારની ભક્તિ દિલીપ રાજાએ, શ્રવણે, ગોરક્ષનાથે, ઓધવજીએ, સતી મદોદરીએ, સતી સાવિત્રી અને બીજી સર્વ મહાસતીઓએ તેમજ અકલ્લ અને હિમાલયકે કરવાથી તેમને આત્મજ્ઞાનની લહાણી મળી હતી. આ પ્રેમભક્તિવડે એક ભક્તથી સર્વ નાના મોટાને વંદનજ થઈ જાય છે. પરમેશ્વરની પેદા કરેલી પેદાયશોને નમન કર્યોથી અને સર્વ પ્રાણીપ્રત્યે પ્રેમભાવ જતાવવાની ટેવ પડવાથી તે પ્રેમી ભક્ત ઉપર પ્રભુના આશીર્વાદોના વરસાદજ વરસી રહે છે. કેમકે—

દાસ્યભક્તિ-પ્રભુના દાસ થઈને રહેવું, પરમેશ્વરની નોકરીમાં દાસતરીકે આસન માંડીને બેસવું, સખા નહિ પણ સેવક થઈને પરમાત્માના ચરણ હેઠળ સેવા કરવી, એ દાસાસન ભક્તિ છે. નારદમુનિને એક વાર શંકરે ગુરુપદ આપવા માગ્યું, ત્યારે નારદે એવું વરદાન માગવાની બળબે હાથે ના પાડીને જણાવ્યું હતું કે “હે મહાદેવ! મને તો તમારો દાસજ રહેવાનું ગમે છે. દાસાસનમાં જેવો પરમ આનંદ મળે છે, એવો ગુરુ આસનમાં મળવાનો નથી; ગુરુને માથે તો ઘણી જવાબદારી, જગજ અને જોખમદારી પોતાના સેવકો અને જગતને વિષે રહેલી હોય છે; માટે મને તો તમારો દાસજ રહેવા દો!”

૭ મો માર્ગ-દાસ્યભક્તિ

જેસે શીરતે રહત હૈ, બિવાહ કાજ નર નાર;

તૈસે શીરે હરિભક્તિ મેં, સંગ શીરે કીરતાર.

વિવાહના વરઘોડામાં જે પ્રમાણે ભરપૂર આનંદમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ અહીંથી તહીં અને ત્યાંથી હાં એમ દોડધામ કરતાં ફરતાં ફરે છે, તેવાજ ઉલ્લાસ અને ઉમંગથી હરિના દાસો જે હરિની ભક્તિમાં ને ભક્તિમાં સંપૂર્ણ આનંદથી ફરતાં ફરે છે, તો કરીમો રહીમ કીરતાર તેમની પૂઠે પૂઠે ફરતાજ રહી પોતાના દાસને વશ થઈને રહે છે. એ દાસાસન ભક્તિને તથા સેવાના આ પ્રકારને ‘ઑફિસ ઑફ ડીવોશન’ કહે છે. સેંટ પૉલ, સેંટ જુડા, સેંટ જૉન અને સેંટ પીટર પ્રભુ ક્રાઇસ્ટની દાસાસન ભક્તિ કરવાથી ઉચ્ચ પદને પામ્યા હતા. અલી, અબુબકર, ઉમ્મર અને ઉસ્માન મોહમ્મદ હઝરતની દાસ્યભક્તિ કીધાથી સાખ્ય ભક્તો થઈ અમર નામ મૂકી ગયા. આઆરોન, જેથરો અને ગેરસોહોમ દાસાસન ભક્તિવડે મુસા પેગંબર જોડે જીજ્ઞતને પામ્યા. ગુસ્તાસપ, અસ્ફંદિયાર, જમાશપ અને પેશોતન દાસભક્તિ કરી પેગંબર જરાયુજની પ્રસન્નતા પામ્યાથી ખુદાની ખુસ્તીદી મેળવી, તેની ચમત્કારિક કુદરતોનો પ્રલક્ષ અનુભવ લેવા પામ્યા. કપીર-

જી, પુત્રસીદાસ, રામાનંદ અને રામાનુજ એજ દાસત્વથી કેવલ્યને પામી ગયા; માટે દરેક જીવાત્માએ ગરુડ અને હનુમાનજીએ શ્રીવિષ્ણુ અને રામચંદ્રજીની કરી હતી, તેમ દાસ્યભક્તિ કરવી.

૮ મો માર્ગ—સખ્યભક્તિ

સખી અથવા સખા એ સંસ્કૃતમાં મિત્રતા, દોસ્તતા, સ્નેહી અને સહીમિત્તિના અર્થમાં વપરાય છે. જેમ આપણા ઇષ્ટમિત્રપ્રત્યે આપણો પ્રેમ દર્શાવીએ, તેવી રીતે પ્રભુ આપણો પ્યારો દોસ્ત હોય નહિ શું, એવા ઉમળકાથી સખ્યભાવે તે માલિકને સંબોધીને તેની પ્રાર્થના કરવાની પણ એક રીત છે. ન્યાંસુધી એક ભક્ત પહેલા પગથીઆ ઉપર નવોસવો અને કાચો હોય છે, ત્યાંસુધી તે ન્યારે પ્રભુપ્રાર્થના કરે છે, ત્યારે પ્રભુને ત્રીજા પુરુષમાં સંબોધીને તસ્યેવાહં=હું તેનો છું, એમ ખોલે છે. ન્યારે તે ભક્તિમાર્ગે લાગે છે, ત્યારે પ્રભુને બીજા પુરુષ-થી સંબોધીને તંવૈવાહં=હું તારો છું; એવો ઉચ્ચાર કરવાને અધિકારી થાય છે; અને ન્યારે કેટલાક જન્માંતરે તે મુમુક્ષુ, ઈશ્વરને પિછાનવાને લાયક જિજ્ઞાસુપદ ઉપરથી ઉંચે ચઢે છે, ત્યારે તે તું-તું પોકારતો બધા પડીને તમેવાહં=હું પણ તુંજ છું, આમ પોકારવાને અધિકારી બને છે. આ તેની ભક્તિ સખાભક્તિના વર્ગમાં આવે છે. પાદશાહ જમશેદ “મનમ યજ્ઞદી” એટલે “હું” પુદા છું” પોકારવાને અધિકારી થયો હતો. મનસુર પણ “અન-અન્ન-હક્ક” એટલે હું હક્કતાલાજ છું; એવો ઉચ્ચાર કરવાને લાયક થયો હતો. અશો જરાયુજી દાદાર અહુરમઝદ સાથે મિત્રભાવે પુરશેશા પાસુખ યાને સવાલજવાબો કરવાને અધિકારી થઇ યજ્ઞદનો ઇશ્કાખ મેળવવાને અધિકારી થયા હતા. પરમહંસ દીક્ષા મેળવવા પામેલા સધળા હિંદુ સંન્યસીઓ તત્ત્વમસિ-અર્થે બ્રહ્માસ્મિ અર્થાત્-તું તેજ છે, હુંજ બ્રહ્મ છું, એવા ઉદ્ઘારો કાઢવાને લાયક અધિકારીઓ થયા છે.

“મી તૂં બનલો, તૂં મી બનલી; તૂં આત્મા, મી કાયા બનલી.

ચેવો ન અસા કાલ કદા હી; મી, મી, તૂં તૂં હોઉંનિ રાહી.”

મરાઠીમાં જે પ્રમાણે સખ્યભક્તિનું ગૌરવ ઉપર મુજબ કહ્યું છે, તે મુજબ ફારસીમાં પણ કહ્યું છે કે:—

મન તુ શુદ્ધમ તુ મન શુદ્ધી, મન તન શુદ્ધમ તુ જાં શુદ્ધી;

તા કસ ન યુધ્ધદ બાદ અજાં, મન દીગરમ તુ દીગરી.

હે પ્રિય સખિ! હું તું બની, તું હું બની; હું કાયા થઈને તું આત્મા બન્યો; એવો પ્રસંગ, હે સખિ! કહ્યો ન આવળે, કે તું જૂદો અને હું જૂદી કહેવાઉં. એ પ્રકાર “કેન્ડ વર-શીપ” નો કહેવાય છે.

૯ મો માર્ગ—આત્મનિવેદન-ભક્તિ

આ ભક્તિ હેવટની છે. આત્મજ્ઞાન તે આ પ્રકારની ભક્તિજ છે. પરમાત્માના સત્યસ્વરૂપ-નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ આત્મતત્ત્વવિષે ભાવમાં ને ભાવમાં લીન રહી, તેનાજ સ્મરણવિષે ગરક થઈ જતું, એ આત્મનિવેદન-ભક્તિ કહેવાય. એકનાથ, તુકારામ, હરિદાસ, રોહીદાસ વગેરે અનેક આત્મ-ભક્તો થઇ ગયા. શ્રીકૃષ્ણ, શ્રી મથૂરધ્વજ, શ્રી સગર, શ્રી જનક ઇત્યાદિ રાજાઓ આ ભક્તિમાં પૂર્ણતાને પામી ગયા. ચાલુ જમાનામાં શ્રી સાંઈનાથ, શ્રી ઉપાસની મહારાજ, શ્રી મેહેરબાબા, શ્રી હરનાથ પાગત, શ્રી વાસુદેવ આનંદ, શ્રી નારાયણ મહારાજ (કેડગાંવર), શ્રી તાલુબદીન ઓલિયા, શ્રી બાબાજીન (પુણા), શ્રી સુંદરનાથ વગેરે ઘણા થઇ ગયા; અને હાલ ઘણાક અસ્તિત્વમાં છે. આ વર્ષમાં, ન્યારે તાલુબદીન ઓલિયાએ દેહ છોડ્યો ત્યારે પેપરે પેપરે પ્રસિદ્ધ થયું છે કે, નાગપુરનાં બધાં દેવળોમાંની મૂર્તિઓની આંખોમાંથી નવધાર આંસુઓ નીકળતાં, જેવામાં આવ્યાં હતાં! મહાન જર્મન યુદ્ધની વ્યૂહરચના ગોઠવનાર સાંઈબાબા કહેવાય છે. તેમણે યુદ્ધની શરૂઆત અને સમાપ્તિ કરેલી કહેવાય છે. યુદ્ધની પૂર્ણહુતિ જેવી થઇ કે તુરત તેમણે પોતાનો દેહ છોડ્યો હતો. યોગીઓના કદ્રીમથના રાજા શ્રી સુંદરનાથ પરમાત્મા-નિવેદનભક્તિમાં કેવા ચકચૂર હતા, તેનો તાજે બનેલો દાખલો આપી આપણે સમાપ્તિ કરીશું. હિમાલય ઉપર તિહારી નામક ઘોર અરણ્યમાં યોગસાધનામાં તેઓ

ગરક થઈ બેઠેલા હતા (તેમના શિષ્ટ શિષ્ય તદ્દતનાથના જણાવ્યા પ્રમાણે). એવામાં તેઓશ્રી એક યૂરોપીયન શિકારીના દેખવામાં આવતાંજ નજીક જઈને પૂછવા લાગ્યો “ તું કોણ છે ? શા સારું અહીં બેઠો છે ? ” આ યોગી પૂર્ણ સમાધિમાં ગરક થઈ ગયેલા હોવાથી કાંઈજ ઉત્તર દઈ શક્યા નહિ. આથી કરીને તે શિકારીએ ક્રોધાવેશમાં આવી જઈ, આ યોગી સન્મુખ ધગધગ બળતી ઘૂણીમાંથી અગ્નિના અંગારા લઈ યોગીના અંગ ઉપર આગનો વરસાદ વરસાવી ચાલતી પકડી. બીજે દિવસે તે શિકારીએ ત્યાં આવીને જોયું તો યોગીનું શરીર બળી ગયું હતું અને પ્રાણ નીકળી ગયો હતો ! આ યોગીની મોટી છબી મુંબઈના બાલુવનાથના મંદિરમાં ટાંગેલી જોવાથી જણાઈ આવે છે કે, આત્મનિવેદન-ભક્તિ કેવી કડક હોય છે. આ સાયુજ્ય મુક્તિ કહેવાય. આ જાતની ભક્તિની નિમગ્નતા એ છેલ્લામાં છેલ્લી ભક્તિ છે. ભક્તિનાં જે નવ અંગો કહેવાય છે, તે યાદ રાખવાને સારું એક શ્લોકમાં તે ગુંથી લેવામાં આવે છે:—

અવર્ણં કીર્તનં વિષ્ણોસ્મરણં પાદસેવનમ્ । અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સચ્ચમાત્મનિવેદનમ્ ॥

આ ઉપરથી જણાશે કે, પ્રભુની પ્રસન્નતા મેળવવા સારું ભક્તિ બૂદા બૂદા ૯ માર્ગોમાં છે. તેમાંના કેટલાક સરળ અને સહેલા માર્ગો પણ આપણું મનુષ્યોને દેખાડેલા છે, જેથી કોઈ પણ એક અનુકૂળ પડતો ભક્તિમાર્ગ અપત્યાર કરીને આપણા પ્રભુ, આપણા અલ્લા, આપણા લોર્ડ, આપણા અદુરમઝદ પુદાને આપણે દરરોજ, દર વખત અને દર પળે યાદ કરવાની ફરજમાં આપણું સર્વ પ્રાણીઓ મૂકાયલાં છીએ. પ્રભુને ભજવાથી અને તેની બંદગી કર્યાથી આપણે પોતે આપણી લાયકાત વધારી લાયક થઈ શકીએ છીએ અને પ્રભુ પ્રસન્ન થઈ આપણને સુખજ આપે છે; આપણા પ્રત્યેક કાર્ય ઉપર તે સાહેબ આશીર્વાદોજ ઉતારે છે. તથાસ્તુ !

(‘મુંબઈ સમાચાર’ના ૧૯૮૭ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક સોરાબજી મંચેરજી દેસાઈ.)

૨૯—બાળકોપર સૂરજનાં કિરણોની અસર

ડૉ. વૉરીનજર અને યૂરોપ અમેરિકાના નામાંકિત તબીબો એવો મત ધરાવે છે કે, બાળકોને તેમના જન્મ પછી થોડાક દિવસોથીજ સૂરજનાં કિરણોના લાભ આપવામાં આવે તો તેઓ નિરોગી અને તંદુરસ્ત રહે. સૂરજનાં કિરણો બાળકો કે મોટી વયનાં માણસોના શરીરપર પડવાથી તેઓની તબિયત સુધરે છે; એટલુંજ નહિ પણ ચોક્કસ રોગોથી તેઓ મુક્ત રહે છે. અલ્લા-વાયો-લેટ અને સૂરજનાં કિરણોથી બાળકો પોતાને સાધારણ રીતે લાગુ પડતી તાણ, ખેંચ અને આંકડીની બિમારીથી મુક્ત રહે છે; એટલુંજ નહિ પણ તેમના લોહીની ખનીજતત્ત્વરચનામાં ઘણો સારો ફેરફાર થવા પામે છે. જે બાળકને રીકેટનો રોગ લાગુ પડવાથી હાડપિંજર જેવાં બની ગયેલાં હોય છે, તેઓ સૂરજનાં કિરણોથી તંદુરસ્ત બનવાના દાખલાઓ જાણીતા તબીબોએ વખતોવખત રજુ કર્યા છે.

બાળકોને રીકેટ, ખેંચ વગેરે લાગુ પડતા રોગ દર્શિણોત્તરાયણ સીમા એટલે ઉબ્બકડી-બંધ દેશોમાં જવસેજ માલમ પડે છે; જ્યારે ઉત્તર તરફ આ રોગો સાધારણ છે. વળી આ રોગો ગામડાંઓ કરતાં શહેરોમાં સાધારણ છે; તેમજ વળી શહેરોના જે ભાગ ઘણોજ ઘીચ હોય છે, તે ભાગોનાં બાળકોને આ રોગો વધુ મોટા પ્રમાણમાં લાગુ પડે છે; કેમકે આવા ઠંડાણે સર્વથી ઓછો તડકો દેખાવ દે છે, પણ આ રોગોવાળા દરદીઓને તડકામાં રાખવામાં આવે તો તેઓ સહેલાઈથી આ રોગોથી મુક્ત રહી શકે છે.

(દૈનિક ‘હિંદુસ્થાન’ના એક અંકમાંથી)

૩૦—મહાન દેશભક્ત જૈન હેનરિય પેસ્ટોલોજી

પેસ્ટોલોજી એક એવા માણસ હતા કે જે પોતાના સમસ્ત જીવનપર્યંત અસફળતાઓ સાથે યુદ્ધ કરતો કરતો આખર સુધી દૃઢ રહ્યો હતો. તેની ખાત્રી હતી કે, તેના વિચારો માનવજાતિને માટે ધણુજ હિતકારી છે. પોતાના વિચારોને તેણે કેટલીયે વાર શબ્દોદ્વારો તેમજ કાર્યોદ્વારો વ્યાવહારિક રૂપમાં પણ પ્રકટ કર્યા હતા. તેની જગાએ બીજાને કાંઈ હોત તો તેણે અસફળતાઓને તાબે થઈ ક્યારનાયે પોતાના વિચારો છોડી દીધા હોત. તેનું જીવન એ એક ગરીબાઈનો જીવંત ઇતિહાસ છે. જીવ્યો ત્યાંસુધી તો તેને વિજય પ્રાપ્ત થયો નહિ; પરંતુ તેના દેહાન્ત પછી આજે છેક સો વર્ષો આ દિવાની દુનિયા જોઈ શકી છે કે, તેના વિચારો કેટલા ગંભીર હતા. તેના અધુરા અનુભવો પણ આજે પ્રમાણભૂત દૃષ્ટાંતરીકે ગણાય છે; અને જ્યાં શિક્ષણની જરા પણ ચર્ચા થાય છે, ત્યાં તેનું નામ આદરપૂર્વક સંભારવામાં આવે છે.

પેસ્ટોલોજીનો જન્મ સને ૧૭૪૬ ની ૧૨ મી જાન્યુઆરીને દિવસે જ્યુરિચમાં થયો હતો. તેના પિતા જેઓ એક વૈદ્ય હતા તેઓ તેને પાંચ વર્ષનો સૂકી મૃત્યુ પામ્યા. પિતાના મૃત્યુ પછી તેની માતાએ પોતાનાં ત્રણ સંતાનોનું (પેસ્ટોલોજીનો એક ભાઈ તથા બહેન) પાલનપોષણ એક નોકરની મદદથી બહુ ઉત્તમ રીતે કર્યું. કૌટુંબિક જીવનના અનુભવોથી પેસ્ટોલોજીને ચાર બાજુમાં દૃઢ વિશ્વાસ બંધાયો હતો કે, શિક્ષકોમાં માતાનું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ છે; શિક્ષક શિષ્ય-પ્રત્યે પિતૃભાવથી વર્તવું જોઈએ; કૌટુંબિક સુખજ સર્વોચ્ચ સંસારી સુખ છે અને વિશ્વપ્રેમજ શિક્ષણની પૂર્ણતાને દર્શાવી આપનાર છે.

પોતાના ધર્મપ્રચારક પિતામહના વિચારો ધ્યાનમાં રાખીને પેસ્ટોલોજીએ પણ પ્રચારક થવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; તેથી જૂરિચ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થતાંજ તેણે અધ્યાત્મવિદ્યા શીખવાનું શરૂ કર્યું. જે વિભાગમાં પેસ્ટોલોજી રહેશે હતા તે વિભાગના લગભગ બધા વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ વિચારોના હતા. તેમણે પોતાનાજ પ્રબંધથી એક માસિકપત્ર કાઢવું શરૂ કર્યું અને તેનું મુખ્ય તંત્રીપદ પેસ્ટોલોજીને આપવામાં આવ્યું. વીસમી સદીના વિચારો સાથે સરખાવીએ તો તો તે એક સાધારણ કામ ગણાય. પત્રમાં રાજનીતિને સ્થાન મળતું ન હતું; પણ તે સમયે સ્વતંત્ર વિચારો પ્રકટ કરવા તે પણ ભયંકર અપરાધ ગણાતો. એટલે આ પત્ર ઉપર પણ સરકારની નજર ચોંટી અને બળવાખોર ચળવળનું પૂર્વરૂપ ગણીને તેને તરતજ જપ્ત કરવામાં આવ્યું તથા તેના યુવક સંપાદક પેસ્ટોલોજીને માત્ર ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે તેના કેટલાક સહાધ્યાયીઓ કે જેઓ તે પત્રમાં લેખો લખતા હતા તેમની સાથે કેદ કર્યો.

જેલમાંથી છૂટ્યા પછી તેણે રાજપ્રકરણમાં ઝુકાવ્યું અને ખેડૂતોનું અત્યાચારથી રક્ષણ કરવાનું કાર્ય હાથમાં લીધું. તેજ વખતમાં રસોનું “શુદ્ધ સ્વાભાવિક જીવનની પ્રશંસાઓ” નામનું પુસ્તક વાંચીને તેને સામાજિક જીવનનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા માટે ખેડૂતનું જીવન ગાળવાનું મન થયું. એક બાજુ એક ઉચ્ચ કુટુંબની કન્યા સાથે તેના વિવાહની ચર્ચા પણ થવા લાગી. એક વર્ષ સુધી ખેતીનું કામ શીખીને તેણે થોડી જમીન ખરીદી અને ખેતી શરૂ કરી દીધી. જે સ્ત્રી સાથે તેનાં લગ્ન થયાં તેની ઉપર લગ્ન પહેલાં લખેલા પત્રો વાંચતાં તો એક વાર આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાય છે. પોતે કેવા વિચારોનો માણસ છે તે તેને સ્પષ્ટ કહી દેવાનું તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજતો હતો; તેથી તેણે લખ્યું હતું કે, હું નત્ર સાથે ઘણોજ નત્ર થઈ શકું છું, પણ એની સાથે મારામાં ‘શિષ્ટાચાર’નો પણ અભાવ છે અને હું દેશપ્રત્યેનાં કર્તવ્યો પ્રથમ બળવીશ અને તે પછીજ સ્ત્રીપ્રત્યેનાં કર્તવ્યો બળવી શકીશ. તેની સ્ત્રીએ આ શરતો સ્વીકારી તે પછીજ તેણે તેની સાથે લગ્ન કર્યાં તથા તે એવી તો ઉત્તમ પતિભક્ત નીવડી કે તેના જેવી સ્ત્રીઓ સંસારમાં બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે.

જોકે તે સ્ત્રી તેને સદાયે પૈસાની મદદ આપ્યા કરતી, છતાંયે તે ખેતીમાં નિષ્ફળ નીવડ્યો. એજ

અરસામાં તેને ત્યાં એક પુત્રતનનો જન્મ થયો. તેના વિચાર હવે શિક્ષણ તરફ વળ્યા; અને તેણે પોતાના ચાલુ કર્તવ્યની સાથે ઉત્તમ શિક્ષણ આપવાની પણ એક યોજના તૈયાર કરી અને પોતાને ઘેરના એક શાળા ખોલી. એ શાળામાં ૨૦ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા. પોતાના ખેતરમાં તેમનાદ્વારા કામ લેવાની સાથેસાથે તેમને યોગ્ય શિક્ષણ પણ આપવા માંડ્યું. તેમની સાથે કાંઈ પણ એવી વાત તે નહોતો કરતો કે જે વાતમાંથી તેમને કંઈપણ શીખવાનું ન મળે. તરતજ તેણે પોતાના પ્રયત્નથી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પચાસસુધી વધારી, પરંતુ આ વખતે પણ તે નિષ્ફળ થયો; અને તેની સ્ત્રીનું ધણું ખર્ચે ધન તેમાંજ ખર્ચાઈ ગયું. પેરૅલોલ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તમ ભોજન, વસ્ત્ર તથા અમૂલ્ય શિક્ષણ પણ આપતો હતો; છતાં પણ એ વિદ્યાર્થીઓનાં માતૃપિતા તો એમજ માનવા લાગ્યાં કે, એને ત્યાં તો અમારાં છોકરાં ઉડટાં બગડીજ નય છે. આવા વિચારથી તેમણે પોતાનાં બાળકોને તેની સ્ફૂલ્લમાંથી ઉઠાડી લીધાં. ગરીબ પેરૅલોલ સાચેજ (ધરનું) ગોખીચંદન ખર્ચવા છતાં એટલે કે પૈસા અને મહેનત પુષ્કળ ખર્ચવા છતાં-જેમના લલામટે તે અસામાન્ય ભોગ આપી રહ્યો હતો, તેમના તરફથી આ પ્રમાણે અપયશ અને નિષ્ફળતાજ પામવાવાળો) અભાગીઓ મજૂર હતાં.^x

આ પછીનાં અઢાર વર્ષો સુધી ખર્ચે જોતાં પેરૅલોલના આવા માદા દિવસો રહ્યા કર્યા હતા કે, તે એવા સંયોગોમાં જીવતોજ શી રીતે રહ્યો, એજ એક આશ્ચર્યની વાત છે. એ સમયદરમિયાન તેને પૈસાના બદ્દલ સાંસા પડ્યા. મહીનામાં ઘણીખરી રાત્રિઓ તેને માત્ર પાણી પીનેજ ગાળવી પડતી હતી. કેટલીક વાર તો તેને કપડાંની સુદ્ધાં એટલી બધી તંગી આવી પડતી કે તેને લીધે તે સભ્ય સમાજમાં બેસી પણ શકે નહિ. આટલાટલું વીતવા છતાં પણ લોકશિક્ષણના સિદ્ધાંતોનો જેટલો વિચાર તેણે તે દિવસોમાં કર્યો હતો તેટલો કાંઈ દિવસ કર્યો નહોતો.

હવે તે વધારે પ્રખ્યાત કેવી રીતે થતો ગયો તે પણ જાણવા જેવું છે. ખેતીનું કામ બંધ કર્યા પછી તેણે “લિયોનર્ડ” અને “ગરડૂડ” નામની એક ચોપડી લખી અને તેનું ખૂબ વેચાણ થયું. જ્યાં જ્યાં જર્મન ભાષાનો પ્રચાર હતો, ત્યાં ત્યાં તેનો ખૂબ પ્રચાર થયો. એ એક નવલકથાનું પુસ્તક હતું. તેની નાયિકા “ગરડૂડ” નામે એક ગામડીઅણ હતી, કે જેણે પોતાના દિવ્ય ગુણોથી પતિને પણ સુધાર્યો, સંતાનોને પણ સુશિક્ષણ આપ્યું તથા પોતાના ગામડા ગામને પણ સ્વર્ગ જેવું બનાવ્યું હતું ! પેરૅલોલનો આ પ્રથમજ ગ્રંથ તેના જીવનનું અણુભોલ રત્ન હતો, પણ પાછળથી તેમાં બીજો વધારો કરવાથી તેની મહત્તા અનેક રીતે ઓછી થઈ ગઈ. આ પુસ્તકથી સ્વીટ્ઝરલેંડની સરકાર એટલી ખુશ થઈ ગઈ કે તેના લેખકને તેણે એક સુવર્ણચંદ્રક આપ્યો, પણ આ સમયે પણ પેરૅલોલનાં એવા વસમા દિવસો વીતતા કે રોડીને ખાતર તેને આ સુવર્ણચંદ્રક પણ વેચવો પડ્યો. આ વખતે તેણે ફરીથી એક વર્તમાનપત્ર કાઢ્યું શરૂ કર્યું, પણ તેય ન ચાલ્યું. પુસ્તકો લખવા માંડ્યાં, પણ એ ખાતે પણ નિરાશા મળી. તેની આવી સ્થિતિ પચાસ વર્ષની ઉંમર સુધી રહી. ત્યાર પછીજ તેને પુનઃ એક એવો અવસર પ્રાપ્ત થયો કે જ્યારે પોતાના શિક્ષણ-સંબંધી વિચારોને વ્યવહારમાં ઉતારી શક્યો. પૈસાની પણ હવે તેને પૂર્ણ સહાયતા મળી.

સને ૧૮૯૮માં ફ્રાંસની પ્રમુખીય સેનાએ સ્વીટ્ઝરલેંડ ઉપર ચઢાઈ કરી વિજય મેળવ્યો. તે સમયે લુસર્ની ઝીલુની આબુબાલુ સ્વીટ્ઝરલેંડનાં અનેક બાળકો અનાથ થઈ પડ્યાં હતાં. તેઓ તદ્દન અસહાય હતાં, તેમને ખાવાનું કે પહેરવા-ઓઢવાનું કંઈપણ ઠેકાણું ન હતું. તે વખતે ફ્રેન્ચ સરકારને પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજાઈ ચૂક્યું હતું. તેથી તે સમયના ફ્રેન્ચ અમલદારો(જેઓ તે સમયે સ્વીટ્ઝરલેંડનું રાજ્ય ચલાવતા હતા)એ સ્ટેજના અનાથાશ્રમમાં આ બાળકોનું પાલન-પોષણ કરવાનો અને શિક્ષણનો પણ સંઘળો કારભાર પેરૅલોલના હાથમાં સુપ્રત કર્યો. ખર્ચ તો સરકાર પોતેજ આપતી હતી. તે ઉત્સાહી શિક્ષક અહીં પાંચ છ મહીનાથી વધારે ન રહી શક્યો. તેને બીજા

^x અહીં ફ્રાંસમાં માત્ર આટલુંજ લખીને અટક્યું પડે છે અને આવા દિવ્ય માનવના આ કડવા અનુભવની સ્વાભાવિકતા ઈલાદિવિષે જે કંઈ લખવું જરૂરી લાગે છે, તે અનાવકાશને લીધે અને મંદ પ્રકૃતિને લીધે આ સેવક અત્યારે લખી શકતો નથી.

કોઇની મદદ ન હતી. તેના દેશબંધુઓ પણ તે “પ્રોટેસ્ટન્ટ” પંથના હોવાનો સદેહ રાખ્યા કરતા હતા; પરંતુ પેસ્ટોક્ષોએ પોતાનું કાર્ય અન્ય ખુબીથી ચલાવ્યું. આ વખતે તેનો ઉદ્યોગ સર્વોંશે સફળ થયો, અને તે એટલે સુધી કે અધિકારીઓએ પણ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કર્યું કે, બાળકોની સાધારણ કરતાં પણ વધારે ઉન્નતિ થઇ છે. તેના જીવનમાં અમુક અંશે આ સૌથી ભારે વિનય હતો. આ કાર્ય-માં તેણે પોતાના પ્રાણની પણ પરવા કરી ન હતી, પણ અંતે તેને તેમાંથી પણ દૂર થવું પડ્યું. ફ્રાન્સના અધિકારીઓને ધાયસોને રાખવામાટે આ અનાથાલયની જરૂર પડી, એટલે પેસ્ટોક્ષો અને પેલાં બાળકોને ત્યાંથી વિદાય કર્યાં; પણ આ વખતે તેને પૂર્ણ અનુભવ થઇ ચૂક્યો હતો. તેને વિશ્વાસ હતો કે પોતે બાળકોને પૂર્ણ શિક્ષિત બનાવી શકે તેમ છે. એ પણ સાચી વાત કે, તે કોઇ બાલ્ય પંડિતામને ભણી ચૂકેલા બાલ્ય નીતિરીતિવાળો પંડિત ન હતો. તેના આચાર-વિચાર જૂના કાળના (પ્રાતઃસ્મરણીય જિજ્ઞાસુ અને મુક્તાત્માઓના જેવા) હતા. શરીર ઉપરનાં કપડાંની ટાપડીપને લગતી બહુ ઓછી પરવા તેને રહેતી હતી. તેનું એવું બાલ્ય રૂપ જોઇને તો કોઇ પણ તેને શિક્ષક બનાવે તેમ ન હતું; પરંતુ તેનો ઉત્સાહ પણ અજબ હતો. વર્ગરૂકમાં તેને એક શિક્ષકતરીકે જગા મળી અને ત્યાં તેણે ઇ. સ. ૧૭૮૯ થી ૧૮૦૪ સુધી કામ કર્યું.

તેજ અરસામાં તેણે ‘ગર્લ્સ પોતાનાં સંતાનને કેવી રીતે શિક્ષણ આપ્યું?’ એ નામની એક બીજી ચોપડી લખી. પુસ્તકનું આપું નામ તેણે એજ વિચારથી રાખ્યું હતું કે આ પુસ્તકનો સંબંધ પણ પેલા સુવિખ્યાત પુસ્તક સાથે ગણાય. તેમાંથી પણ તેની કંઇક ખ્યાતિ થઇ. હવે તેનું વ્યક્તિત્વ સમજવા લાગ્યું. સન ૧૮૦૨માં પેરિસની સરકારે તેને કેટલીક બાબતો ઉપર વિચાર કરવા માટે ડેપુટી બનાવીને સ્વીટ્ઝર્લેન્ડથી પેરિસ બોલાવ્યો; પણ તેને રાજ્યપ્રકરણ કરતાં શિક્ષણ તરફ વિશેષ પ્રેમ હતો. તેણે નેપોલિયનને મળીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપર વિચાર કરવા ઇચ્છ્યું; પણ નેપોલિયને તેને જોનાંવેંતજ તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું કે હું કાંઇ એ. બી. સી. ના ઝગડામાં પડવા નથી માગતો.

તેની શિક્ષણપદ્ધતિ જોવામાટે અનેક સ્થળેથી વર્ગરૂકની શાળામાં શિક્ષકો આવવા લાગ્યા. સન ૧૮૦૫માં તે ત્યાંથી ન્યૂચૈલ્ડઝીક ઉપર યર્વડનમાં ચાલ્યો ગયો, અને ત્યાં તે વીસ વર્ષસુધી રહ્યો. પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ શિક્ષકો તેની શિક્ષણપદ્ધતિ જોવા-શીખવા ત્યાં આવતા હતા; પણ ધીમે ધીમે આ સંસ્થાના અધિકારીઓમાં પણ વિખવાદ થયો અને એ સૂચ પણ બંધ થઇ ગઇ. પેસ્ટોક્ષો નોહક ગયો અને ત્યાં તેણે બાકીનું જીવન પોતાના જૂના ખેતીવાડીનાજ કાર્યમાં ગાળ્યું. વયમાં સન ૧૮૨૭માં તે મૃત્યુ પામ્યો.

પેસ્ટોક્ષોની આખા જીવનપર્યંત એજ ઇચ્છા રહ્યા કરી હતી કે, તે પોતાના શિક્ષણવિષયક વિચારો જગત સમક્ષ મૂકી જાય. તેની સમજમાં ચારિત્રવર્ધક શિક્ષણ આપવું એજ એક મહાન શક્તિ આપવા બરાબર હતું. મનુષ્યની મહત્તા તેના ગુણોનેજ લીધે હોય છે. તે સમયમાં જે શિક્ષણપદ્ધતિ ચાલુ હતી, તેમાં તેને અનેક દોષ દેખાતા હતા. વિદ્યાર્થીઓનાં મગજમાં બીનજરૂરી બાબતો જામવાની થી ધુસાડવામાં આવતી હતી. તેમને માત્ર શબ્દજ્ઞાનજ આપવામાં આવતું; પણ તેણે વિચાર્યું કે, જોખણપટ્ટી કરતાં વિચારશક્તિ ખીત્તવાથી બાળકોને વધારે શિક્ષણ મળે છે. શિક્ષકનો એજ આદર્શ હોવો જોઇએ કે, તે પોતાના શિષ્યોનાં હૃદયોમાં સ્વાભાવિક શિક્ષણના અંકુર પેદા કરે. બાળકોના સ્વાભાવિક વિચારોને ઉત્તમ કામો તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. વ્યાવહારિક જ્ઞાનથી બાળકો જેટલું શીખે છે, તેટલું માત્ર પુસ્તકો જોખી મારવાથી મળતું નથી. ખરું જોતાં પેસ્ટોક્ષોનો એજ ઉદ્દેશ હતો કે, બાળકોના માનસને પૂર્ણ અભ્યાસ કરી તેમના માનસિક જ્ઞાનનો વિકાસ કરવો. તે સમજતો હતો કે, જ્યાંસુધી શિક્ષક અને શિષ્ય વચ્ચે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ નથી, ત્યાંસુધી તેમનાં મગજમાં કોઇપણ બાબત જોઇએ તેવી પ્રવેશ કરી શકતી નથી; તેમજ તેમનો સ્વાભાવિક વિકાસ પણ થતો નથી. આથી પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યા પછીજ તે તેમના મગજમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતો હતો.

વિદ્યાર્થીઓમાં શિક્ષણપ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો, એજ તેનો ઉદ્દેશ હતો.

(શ્રી. નર્મદેશ્વર શર્મા વિદ્યાર્થીના 'વિશ્વમિત્ર'માંના લેખપરથી સ્વતંત્રતાવાદ)

(અમારા હાલના પોતાને દેશભક્તો અને મહાન શિક્ષકોમાં અપાવનારા તેમજ અપાવવા મથી રહેલા સજ્જનોને આ ચરિત્રમાંથી કેટલું અધું સમજવા-આચરવા જેવું છે ! કાન્સને તો પાછું નેપોલિયનદ્વારા બાલ્ય વિજય મેળવીને પણ છેવટે લૌકિક મોજશોખનાજ ખાડામાં જઈ દૂબવું હતું, એટલે તે આવા સાચા મહાપુરુષની અવગણના ન કરે તો ખીજું કરે પણ શું ? પરંતુ શું હિંદવાસીઓને પણ એવાજ બનવું છે ? જોજો કે, હવે દશકા દરમિયાનજ એવા લૌકિક શોખ-સ્વાર્થમાં દૂબી રહેલા માનવીઓની કેવી દુર્ગતિ થાય છે ! સિં અવગુણસાગર સિન્ધુ-અખંડાનંદ

૩૧-ચીનનું સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ

“ ચીનમાં રાજસત્તાવાદ પુનઃ જન્મે તે પહેલાં પર્વતો જમીનદોસ્ત થશે અને સમુદ્રનાં નીર સૂકાઈ જશે. ”

હિંદમાં અસહકારની પ્રચંડ જ્વાળાઓ પ્રકટી અને સ્વરાજ્યગર્જનાથી દેશ ગાજી ઉડ્યો તે પહેલાં સ્વં તિલક મહારાજે જેમ ‘ સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે ’ એ મહામંત્ર ઉચ્ચાર્યો હતો અને એ ભાવનાનાં ખીજ રોપ્યાં હતાં, તેમ ચીનમાં વિજયી વિપ્લવ પહેલાં ત્રિયાંગ-ચી-ચાઉએ ઉપરનો મહામંત્ર ઉચ્ચાર્યો હતો; અને લોકોમાં પ્રજાસત્તાવાદની ભાવનાના પ્રથમ ગુરુની એ આત્મશ્રદ્ધા અસ્થાને નહોતી. કેમકે એ પોતાની પ્રજાને બરાબર પીછાણતા હતા. ચીની પ્રજાના બળની તુલના એણે બરાબર કરી હતી. તેમની એ ગણતરી ખોટી નહોતી, એ આજથી માત્ર પાંચ સદી પહેલાંનાજ અરીણીઆ, ટુંકપગા અને લાંબા ચોટલાવાળા ચીનાએ પોતાના વતનમાં પેઢેલા પરદેશીઓને ગાંસડાંપોટલાં બાંધવાની ફરજ પાડીને પૂરવાર કયું છે.

જગતમાં જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે સત્તાધીશો સીતમગારો બને છે, પ્રજાને પોતાની એડી નીચે પીલે છે, ભૂખે મરતી પ્રજાનાં લોહી ચૂસી વિલાસોમાં રાચે છે, પ્રજાના પ્રાણ સાથે ખેલ માંડે છે અને એ બધા અમાનુષી બુદ્ધિ અને અત્યાચારો સામે પ્રજા જ્યારે “ તાહિ-તાહિ ” પોકારી “ ભૂખે મરવા કે લાલે મરવા ” ની પરિસીમાએ પહોંચે છે, ત્યારે ગમે તેવી નિર્મોલ્ય પ્રજા પણ “ લાલે મરવાનું ” પસંદ કરે છે અને જીવપર આવી કેસરિયાં કરે છે. પ્રજાકોપનાં એ પ્રચંડ મોજાઓ સામે કોઈ સલ્તનત ટકી શકી નથી, કોઈ સામ્રાજ્ય ઉભું રહી શક્યું નથી.

આજથી કેવળ અડધી સદી પહેલાં ચીનમાં એવીજ પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ હતી. ચીની શહેન-શાહતમાં સર્વત્ર અંધેર ચાલતું હતું; પ્રાંતના સુબાઓ આપખુદીથી અમલ ચલાવી રહ્યા હતા; કાયદા કે બંધારણ જેવું કશું હતું નહિ. સુબાનો શબ્દ એ કાયદો ! તેના હુકમ સામે કશી દાદ-ફરિયાદજ ન હોય. પોતાના વિલાસોમાટે તે પ્રજાને ચૂસતો; સુબાનો સાગરીત ગમે તેને રંજી શકતો; પોતાના નિર્દોષ વિરોધીને તે પકડી શકતો અને ફાલે તે આરોપ તેની સામે મૂકી શકતો. ત્રણ ત્રણ દિવસસુધી અસહ યાતનાઓ આપી ન કર્યાં ગુન્હાનો એકરાર કરાવવામાં આવતો અને એમ છતાંયે ગુન્હો કબૂલ ન રાખે તેને પણ તેના શિકારીની લાગવગના પ્રમાણમાં સજા તો થતીજ.

ચીનનો તારણહાર

સારાચે ચીનમાં આવા બુદ્ધિમત્તું સામ્રાજ્ય પથરાયું હતું. પ્રજાની સહનશક્તિ ખૂટી હતી, ભૂખમરો અને અસંતોષ વધતાં જતાં હતાં. જીવન-મરણની સંકટામણમાં આવેલું જનાવર પણ જીવપર આવી સામે થાય છે તો આ તો હતા મનુષ્યો; અને ચીન એટલે તો પૃથ્વીની સપાટીપરની

વસ્તીનો ચોથો ભાગ. કરોડો માણસના નિઃશ્વાસ અને પ્રકોપ ગમે તેવી સહનત, ગમે તેવા સામ્રાજ્ય, ગમે તેવી સત્તાનો સર્વનાશ કરવા માટે બસ છે. આખું ચીન એ આગથી ધુંધવાઇ રહ્યું હતું. જરૂર માત્ર તેને ટુક મારી સર્વસંહારક હોળીની પ્રયત્ન આગ પ્રગટનારની હતી; અને એ તો સૃષ્ટિનો ક્રમ છે કે, કેઈ પણ પ્રજાનું અવપતન થાય છે, તે આત્મજ્ઞાન ભૂલે છે અને તેનું નામનિશાન પણ જાણે પૃથ્વીની સપાટીપરથી ભૂસાઇ જશે, એવી અણીની ધડી આવી પહોંચે છે ત્યારે તેનો ઉદ્ધાર કરનાર એક મહાવિભૂતિ જાગે છે. ચીનની એ મહાવિભૂતિ તે સ્વર્ગસ્થ ડૉ. સુન-યાટ-સેન. સાંચે ચીન આજે એ મહાપુરુષને પોતાના તારણહારતરીકે પૂજે છે. આજે ચીનમાં એક પણ એવું જાહેર મકાન, ઘર કે ઝુંપડું નહિ હોય કે જ્યાં ડૉ. સુન-યાટ-સેનની છબી ન હોય. દરેક સોમવારે દરેક ઑશીસોમાં, શાળાઓમાં, એ તારણહારના માનમાં પ્રાર્થના થાય છે. રાષ્ટ્રગીત ગવાઇ રહ્યા પછી સૌ એ આત્માને ત્રણ ત્રણવાર શિર ઝુકાવીને વંદન કરે છે.

આજે ચીનમાં જે જગૃતિ છે તે ડૉ. સુન-યાટ-સેનને આભારી છે. આજે દેહરૂપે તેઓ હયાત નથી, પરંતુ તેમના અદ્વિતીય તો ચીનની પ્રજા વચ્ચે અમર વાસ છે. પ્રજાની નસોમાં તેમણે રેરેલું નવચેતન દિવસે દિવસે ઉલટું ખીલતું જાય છે. તેમણે પ્રગટાવેલી સ્વતંત્રતાની આગ પ્રજાનાં બંધનો બાળી રહી છે. તેમણે આપેલો આઝાદીનો મંત્ર પ્રજાના હૃદયમાં કોતરાઇ રહ્યો છે. તેમનું નામમાત્ર પ્રજાને આજે પ્રેરણા આપી રહ્યું છે. એ નામનો ચીનની પ્રજાપર જાદુ કંઈ ઓછો જ છે. એ જનહિત જાદુગરની જીવનશૈલી વાંચનારના દિલમાં પણ સ્વતંત્રતાની ધમશ જગાડે એવી હોઇ તેની આછી રૂપરેખા અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય.

૨૫. ડૉ. સુન-યાટ-સેનની બાલ્યાવસ્થા

પુત્રનાં લક્ષણ પારજ્ઞામાંથી વર્તીય એ કહેવત પ્રમાણે ચીનના એ ભાવિ ઉદ્ધારક બાળપણથીજ સુધારક હતા. બાળકોને વેચવાના, બાળકોને ટુંપી નાખવાના, રખાતો રાખવાના, પગ સાંકડા કરવાના, મૂર્તિપૂજના અને એવા અનેક જૂના કુરિવાજો સામે એ બાળમગજ કંપી ઉઠ્યું હતું અને તેની સામે માથું ઉઠાવ્યું હતું. મોટાભાઈ ડા-કા સાથે હોનોલુલુ રહેવાનો પ્રસંગ મળતાં પાશ્ચાત્ય વિચારોનો એમને પટ લાગ્યો. મોટાભાઈ ભડકી ઉઠ્યા અને તેમણે એ બાળકને ચીન ભેગો કર્યો; પરંતુ એ થોડા કાળમાંજ એ બાળમગજને સ્વતંત્રતાનો એપ લાગી ચૂક્યો હતો. ચીનમાં પગ મૂકતાંની સાથે ત્યાંની ગુલામી દશાથી તેમનું યુવાન લોહી ઉકળી ઉઠ્યું. તેમણે પોતાના વતનમાં છડેલો ગર્જના કરવા માંડી કે “તમારાં નાણાં કયાં જાય છે? પેલા સ્વર્ગના પુત્રને! એ ‘સ્વર્ગનો પુત્ર’ તમારે માટે શું કરે છે? કશુંજ નહિ. એની રાજ્યપદ્ધતિ એટલી સરોલી છે કે તેની સાથે તમારે કશી લેવાદેવા નથી. તમે તમારા રસ્તાઓ અને પૂલો સસ્તામ બાંધી શકો છો, તમારી શાળાઓ સસ્તામાં નભાવી શકો છો; છતાં તમને ચૂસવામાં આવે છે.” તેમણે ડિંડીમ બજાવીને પ્રજાને અને સત્તાધારીઓને સુણાવી દીધું કે “ટીન મીંગ વુ ચાંગ.” (દૈવી હક્કના અમરપટા ન હોય.) આપણી સત્તાધારીઓનાં સિંહાસનો કેમ જાણે ડાલવા લાગ્યાં! તેમનાથી એ બાળકનો તાપ પણ ન જરવાયો. તેઓએ સુન-યાટ-સેનને દેશપાર કર્યો અને હોંગકોંગ ધડેલ્યા; પરંતુ ઈશ્વર એમની પડખે હતો. હોંગકોંગમાં તેમને અનેક મિત્રો મળી ગયા. તેમણે એક શુભ મંડળ સ્થાપ્યું અને કેન્ટન કબજે કરવાનું કાવત્રું રચ્યું. જોકે એ કાવત્રું નિષ્ફળ ગયું, તોપણ વિપ્લવના ગણેશ તો ત્યારથીજ મંડાયા. એ કાવત્રાની કથા એમના પોતાના શબ્દોમાંજ રજુ કરીશું:—

કેન્ટનનું કાવત્રું

“કેન્ટન કબજે કરવાનું અમારું કાવત્રું જે કે નિષ્ફળ ગયું હતું, તોપણ અમે તેને ક્ષણિક આઘાતજ ગણ્યો હતો. અમારો ઉત્સાહ જરાએ હણાયો નહોતો. અમારી સામે અનેક મુશ્કેલીઓ હતી એનું અમને લાન હતું; પરંતુ તેની પાર ઉતરવા અમારો દૃઢ નિશ્ચય હતો. અમે શુભમંડળ સ્થાપ્યું હતું અને તેમાં પ્રજાનીય ધોરણે ચુંટણી કરી આગેવાનો અને એક નાયકની પસંદગી કરી હતી. દરેક પ્રાંતમાં અમારા શુભમંડળની શાખાઓ હતી. અમારાં મસજતસ્થાનો અમે બદલાવ

કરતા હતા. દરેક જીલ્લામાં ત્રીસથી ચાલીસ મથકો એવાં મુકરર કર્યાં હતાં કે જ્યાં ઇસારો થતાંની સાથે ઓછામાં ઓછા એક હજાર માણસોસહિત બધો વહીવટ હાથમાં લેવા અમુક સભ્યો ખડે પગે તૈયાર હતા. બધા જીલ્લાઓ વચ્ચેનો વહેવાર દૂતોમારફત ચલાવતા. અમે કાંઈ લખી મોકલતા નહિ, પરંતુ મોઢેથીજ સંદેશો પાઠવતા. કોઈપણ વ્યક્તિને કનડવાનો અમારો લેશમાત્ર ધરાદો નહોતો. અમારા ચુંટી કાઢેલા અનુયાયીઓને અમે બંધારણપૂર્વક વહીવટ કરવાની તાલીમ આપી હતી. સૈનિકો અમારી સાથે જોડાવા તૈયાર હતા, પરંતુ ત્યાંજ અમારી મુશ્કેલી હતી. બળવો જગાડવો સહેલો હતો, પરંતુ એટલી મોટી ફોજને કાબુમાં રાખવી એ મુશ્કેલ હતું. કાયદા કે વ્યવસ્થાનું તેમને જ્ઞાન નહોતું. તેઓ ઉસ્કરાય તો પ્રજાના જનમાલ જોખમમાં આવી પડે. રખેને તેઓ લૂંટફાટ ચલાવે એવો ભય રહ્યા કરતો. આખરે ખૂબ મસલન પછી અમે ત્રીસ આગેવાનોએ સો સો ચુનંદા અંગરક્ષકો તૈયાર કર્યાં. ત્રણ હજાર એ અને બીજા પ્રાંતના ત્રણ હજાર મળી છ હજાર સૈનિકો વ્યવસ્થા જાળવવા તૈયાર કર્યાં. બળવામાટે ઑકટોબરનો એક દિવસ મુકરર કર્યો. હોંગકોંગનો અમારો એજન્ટ સધળી તૈયારીની ખબર આપે; તેમજ ત્રણ હજાર સૈનિકો, દારૂગોળો અને સાતસો મજૂરો મોકલે કે તરતજ અમારે બધાં મથકોએ દૂતો મોકલી, અમારી જુદી જુદી ટુકડીઓ પાસી દઈ, એકસાથે બધે બળવો જગાડવાની જોડવણ હતી. હોંગકોંગથી તૈયારીનો સંદેશ આવ્યો, દૂતો રવાના થયા. થોડી વાર પછી ત્રણ હજાર સૈનિકોને બંદે સંદેશો આવ્યો કે ‘ગડબડ થઈ છે, સૈનિકો નહિ આવી શકે.’ હવે શું થાય? દૂતોને પાછા બોલાવવાનું અશકય હતું. મેં મજૂરો ન મોકલવા તાર કર્યો, પરંતુ કંઈક સમજફેર થઈ અને મજૂરો આવી પહોંચ્યા. હવે તેમનો ડાણુ ધણી! તેઓ રખડતા થઈ પડ્યા, અમારો બેઠ ફૂટી ગયો.”

કેદ

“પછી તો સરકારના કોપની વાત શી? અમે આગેવાનો તો ચેતી ગયા હતા, એટલે સપ-ડાઈએ તેમ નહોતું; પરંતુ સરકારે કેટલાયે નિર્દોષ મજૂરોને ફાંસીને માંચડે ચઢાવી દીધા. સોળ માણસોને, તેઓ આગેવાન છે એમ ધારીને, સરકારે ગરદન માયો. અમે ખરા આગેવાન તો આખાદ છટકી ગયા. હું મારી સ્ટીમલોન્ડમાં હોંગકોંગ ગયો. સરકારી જસુસો મારી પાછળ છૂટયા હતા. હું ઘણી વખત તેમની પાસેથી પસાર થતો, પરંતુ કોઈ મને ઓળખી શકતું નહિ. ત્યાં અડવા-ડીઈ રોકાઈ મારું કુટુંબ, પત્ની, બાળકો અને માતા મારી પાછળ આવી શકે એવી જોડવણ કરી હું મારી પાછળ ભમતા મૂખોંઓની નજર સામે સ્ટીમરપર ચઢી ગયો. એક વર્ષ સુધી ભટકતો ભટકતો હું લંડન પહોંચ્યો. જસુસો મારી પાછળ ભમતાજ હતા. આખરે લંડનમાં ચીની એલચી ખાતાની હદમાં હું ફસાયો. મને મારા અંગ્રેજ મિત્રોએ ચેતવ્યો હતો, પરંતુ હું એક વખત ફરવા નીકળ્યો હતો ત્યાં બે માણસોએ મને બોલાવ્યો. ચીની એલચી ખાતાની હદ હું ભૂલી ગયો હતો. પેલાઓએ મને બળવાવિષે ચર્ચા કરવા પોતાને ત્યાં આમંત્રણ કર્યું. મેં આનાકાની તો કરી, પરંતુ તેઓએ મને જબરદસ્તીથી પકડી એક મકાનમાં કેદ કર્યો. મારી આસપાસ મજબૂત ચોકી-પહેરો જોડવાયો. મેં છટકવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ લાગ ન ફાળ્યો. આખરે ચીની એલચી ખાતાના એક અંગ્રેજ નોકરને ફાડીને મેં મારા અંગ્રેજ મિત્રોને મારી હાલતના સમાચાર પહોંચાડ્યા અને તેઓની મદદથી હું છૂટ્યો.”

બળવાનો પ્રચાર

લંડનમાંથી છુટી તેમણે જાપાનનો માર્ગ લીધો. જાપાનમાં ચીની વિદ્યાર્થીઓએ તેમનું ઉત્સાહપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. ત્યાં પણ તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી અને થોડાજ દિવસોમાં “ટુંગ-મીંગ-હુઇ” નામનું મંડળ સ્થાપ્યું. એ મંડળનો હેતુ ચીનને જાગૃત કરવાનો, પ્રજાને પરાધીનતાનું જ્ઞાન કરાવવાનો અને આઝાદીના યુદ્ધમાટે કટિબદ્ધ કરવાનો હતો. એ હેતુથી “પીપલ” (પ્રજા) નામનું અડવાડિક પત્ર શરૂ કરવામાં આવ્યું અને તેમાં મંચુરિયાની સરકારના સડા, જુદાં અને નિર્માલ્યતાના બનાવો છતાં કરવા માંડ્યા. તે ઉપરાંત જૂતકાળમાં પણ રાજસત્તાએ કરેલા અમાનુષી અત્યાચારો અને અન્યાયો પણ પ્રગટ કરવા માંડ્યા. “પ્રજાએ પોતાના પૂર્વજોપર યુજ-

રેલા ગજખેતું વેર કાં ન લેવું ?” એવી ખુદ્દી ઉસ્કેરણી ચાલુ કરવામાં આવી. જ્ઞેતજ્ઞેતામાં આખાએ ચીનમાં અને ખીજે જ્યાં જ્યાં ચીનાઓ વસતા હતા ત્યાં ‘પીપલ’નો પોકાર પહોંચી ગયો. મંચુરિયાની સરકારનાં ગાત્ર દીકાં પડવા માંડ્યાં. તેણે પણ પોતાની ખરી પડતી ધમારતો અને ડાલતાં સિંહાસનો અચાવવાના પ્રયત્નો આદર્યાં. જાપાનની સરકારને તેણે વિનવી, ચીની રાજસત્તા સાથે મૈત્રી ઇચ્છતા જાપાને “પીપલ” બંધ કરાવ્યું. ચીની રાજસત્તાના એ મિથ્યા પ્રયાસો હતા. ખુદ્દી ચળવળ દબાવી દેવામાં આવતાં સુન-યાટ-સેને ગુપ્ત મંડળો સ્થાપવાં શરૂ કર્યાં. તેમણે “કુંગ-ચીંગ” (એક્સપે આગળ ધસો) નામનું મંડળ સ્થાપ્યું. એ મંડળનો હેતુ સૈનિકો અને વિદ્યાર્થીઓને સરકારની સામે બળવો ઉઠાવવા માટે ઉસ્કેરવા સાર પ્રાંતપ્રાંતમાં પ્રચારકો મોકલવાનો અને બળવામાટે ફંડ એકઠું કરવાનો હતો. જેમને સૈનિક અમલદારો અને વિદ્યાર્થીઓમાં ઓળખાણ કે મૈત્રી હોય, તેવા ઉત્સાહી પ્રચારકોને શોધી શોધીને મોકલવામાં આવ્યા. તેમણે પોતાનું કામ પૂર વેગે ચલાવવા માંડ્યું. અદ્યત્ત એમાં જીદંગીનું જોખમ હતું, પરંતુ આઝાદીનાં મૂલ તો એવાં મોંઘાંજ હોય ! સઘળી વાતો ગુપ્ત રાખવામાં આવતી. મસલતનાં સ્થળો કોઈને વહેમ ન પડે એવાં મુકરર કરવામાં આવતાં; ખાનગી સભાઓ ભરવામાં આવતી. જેઓ બળવામાં સામેલ થવા આનાકાની કરતા, તેમને ઑમ્મચી ઉડાવી દેવાની ધમકીઓનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવતો.

ઑમ્મચી ફૂટ્યો.

આમ એક બાળુ પ્રચારકાર્ય ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે ખીજ બાળુ હેંકાઉમાં ઑમ્મચી બનાવવાનું કામ પણ એટલાજ વેગથી ચાલુ હતું. સુન-વુ અને લિયુ-કીંગ નામના બે યુવાનો એ કાર્યમાં કુશળ હતા. કયાં કયાં કેટકેટલો ખખખો હતો, તેની પણ ખાતમી મેળવી રાખવામાં આવી હતી. છેવટે ૧૯૧૧ નો ડિસેમ્બર મહીનો વિપ્લવના મહાયજ્ઞના મુદ્દર્તમાટે મુકરર કરવામાં આવ્યો. વાઇસરોયપર ઑમ્મચી ફેંકવો અને એ ધડાકાની સાથે આખા ચીનમાં બળવાનો પ્રચંડ ધડાકો કરવો, એવી વ્યૂહરચના રચવામાં આવી. લિયુ-કીંગની બળવાખોર પત્નીએ ફેરીવાળીનો વેષ લઈ વાઇસરોયપર ઑમ્મચી ફેંકવાનું ખીકું ઝડપ્યું.

આ પ્રસંગે પણ એક કમનસીબ બનાવ બનવા પામ્યો અને અકાળે આગ સળગી ઉઠી. ૧૯૧૧ ના ઑક્ટોબરની તા. ૯ મીએ સાંજે ચાર વાગે ઑમ્મચી બનાવતાં સુન-વુના હાથે કંઈક ગફલત થવાથી એક જખ્ખર ધડાકો થયો. બાળુમાંજ હેંકાઉનું રશિયન મથક હતું. રશિયન પોલીસ દોડી આવી. ઑમ્મચીનું કારખાનું, ઑમ્મચી બનાવવાની સઘળી વસ્તુઓ, બળવા પછીના ઢંદેરાની છાપેલી નકલો, ખાનગી પત્રો, બળવાખોરોનાં નામોની યાદી અને બળવાખોર સૈનિકોના નિશાનની પટ્ટીઓ વગેરે સઘળું પકડાઈ ગયું. સુન-વુનો ચહેરો ઑમ્મે છેદી નાખ્યો, એમ છતાં પણ તેને તો પોલીસની પધરામણી થતાં પહેલાં છુપી રીતે સારવારમાટે મોકલી દેવામાં આવ્યો. લિયુ-કીંગ પણ નાસી છૂટ્યો. તેના ભાઈ અને પત્નીને સરકારે કેદ કર્યા, ખીજ સંખ્યાબંધ માણસોને પણ બેડીઓનાં બંધન પડ્યાં. ખીજેજ દિવસે સવારે ચાર જણાઓને ફાંસીને માંચડે લટકાવવામાં આવ્યા. લિયુ-કીંગના ભાઈને હજુ ફાંસી દેવામાં નહોતી આવી, કેમકે તેનાપર અત્યાચારો ગુજરી તેનો ભાઈ કયાં છે, તે તેની પાસેથી કઠાવવાની સત્તાધીશોની ધારણા હતી. તેમની એ ધારણા પાર ન પડી અને લિયુ-કીંગ તેમના હાથમાં નજ આવ્યો.

બળવો

તા. ૯ મીની રાત્રે ઑમ્મચીના કારખાના પાસે રશિયન પહેરેગીરોસિવાય કોઈ નહોતું. સર્વત્ર શ્મશાન જેવું શૂન્યકાર હતું. હેંકાઉના એક ખૂણામાં લિયુ-કીંગ વિચાર કરતો બેઠો હતો. બળવાની આખી યોજના તેના હાથમાં હતી. તેણે વિચાર કર્યો કે, બળવાની વાત ફૂટી ગઈ છે, એટલે હવે તો હમણાંજ ધા કરી લેવો; નહિ તો સરકાર આખી બાજુ ચુકી નાખશે. તેણે બળવામાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા લશ્કરને ખખર પહોંચાડી કે, બળવાખોરોની યાદી અને યોજના સરકારને હાથ ગઈ છે, એટલે તે તેમને ગરદન માર્યાવિના નહિજ રહે, તો પછી શામાટે બહાદૂરીથી લડતાં

ન મરવું? લશ્કરને એ વાત ગળે ઉતરી. એજ રાત્રે દથુ વાગે કાર્યનો આરંભ કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી; પરંતુ બળવાખોરો ઉત્સાહમાં અધીરા બન્યા હતા. તેમણે તો સાત વાગ્યામાં મોરચા માંડ્યા; તોપોતા ધડાકા થવા લાગ્યા; ગોળીઓ સનસનાટ છૂટવા લાગી. આ એકાએક આક્રમણથી સરકારી સેનાપતિ યાંગ-પીઆઓ પોતાનાં મુઠ્ઠીભર માણસો સાથે પલાયન કરી ગયો. વાઘસંરંધ પણ જીવ લઇને નાડો. ધારવા કરતાં વહેલી શરૂઆત થઈ હતી, પરંતુ હવે તેવિધે વિચાર કરવાનો વખત નહોતો. લિયુએ રાતોરાત પોતાના ગોડીઆઓની સલા ભરી. સેનાપતિ કેને નીમવો તેની ચર્ચા ચાલી. લિયુની નજરે કર્નલ લી-યુપાન-હંગ ચઢ્યો. તેણે તેને સેનાપતિ બનવાની સૂચના કરી. તે સેનાપતિનું માન સ્વીકારવા તૈયાર નહોતો; કેમકે એ માનનું મૂળ માથું છે, એ તે સમજતો હતો. તેણે કોઇ વધારે બાહોશ અને અનુભવી માણસની નમણુંક કરવા વિનંતિ કરી. આ ભાંગણ કે વાટાઘાટ કરવાનો વખત નહોતો. છ નાગી તલવારો તેની ગરદન પર જૂકી રહી. એકજ મિનિટ અને તે વધુ આનાકાની કરે તો તેનું માથું ધૂળમાં રગદોળાતું થાય! તેણે વખત વર્તી લીધો અને કિસ્મતનું પાસું તેની તરફેણમાં બદલાયું—ચીનને સાંકળોનાં બંધનોમાંથી મુક્તિ અપાવનારા વિજયી વિપ્લવના સેનાપતિની કીર્તિને એ વર્યો.

પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના

આમ છુકર કરેલા મુદ્દર્ત પહેલાં પણ કાળના કોઈ શુભ ચોધરીએ વિપ્લવના મહાચરના મંડપ રોપાઈ ગયા. પછી તો સીતેમની શીઘ્રમતી માફક એક પછી એક બનાવોની પરંપરા ચાલી. તા. ૧૩ મીએ ચીનના સામ્રાજ્યનો દાર્શનિક મોટામાં મોટો હાનયાંગનો ભંડાર બળવાખોરો-એ કબજે કર્યો અને સ્વાતંત્ર્યચરની જ્વલંતી સામગ્રીઓ સહેજે પ્રાપ્ત થઈ. તે પછીના થોડાજ દિવસોમાં વુયાંગ, હાનયાંગ અને હેંકાઉ તેમના હાથમાં આવ્યાં; સરકારી એકા તેમણે કબજે કરી અને તેના ભયો ભંડાર પણ મળી ગયા. આમ એક પછી એક વિજય મેળવતા બળવાખોર લશ્કરે આગળ ધપ્યેજ રાખ્યું. ઠેકઠેકાણે પ્રજાસત્તાક અને રાજ્યપક્ષ વચ્ચે દોઢ મહિનાસુધી નાની-મોટી ઝપાઝપીઓ ચાલી અને હારજિતની વારાફેરી પછી દક્ષિણચીનમાં તો પ્રજાસત્તાકની સ્થાપનાનો પરદેશી રાજ્યોએ પણ સ્વીકાર કર્યો. ૧૯૧૧ના ડીસેમ્બરની ૩૧મી તારીખે પ્રજાસત્તાક બહાર કરવામાં આવ્યું અને ડા. ૨૦ સુન-યાટ-સેન તેના પ્રમુખ ચુંટાયા. તેમણે પોતાના “ટુંગ-મીંગ-હુઈ” નામના મંડળને “કુ-મીંગ-ટંગ” (કુ=રાષ્ટ્ર; મીંગ=પ્રજા; ટંગ=મંડળ) એટલે રાષ્ટ્રીય પ્રજામંડળમાં ફેરવી નાખ્યું.

રાજગાદીનો ત્યાગ

૧૯૧૨ના ફેબ્રુઆરીની ૧૩ મી તારીખે ચીનની રાજમાતાએ રાજ્યગાદીનો ત્યાગ કર્યો અને તે માટેનો આજ્ઞાપત્ર બહાર પાડ્યો. તેમાં રાજસત્તાએ કબૂલ કર્યું હતું કે “વુયાંગના બળવા પછી પ્રજાએ અમને ગાદીત્યાગ કરવાની ફરજ પાડી છે, તેથી અમે સઘળી સત્તા પ્રધાનોને સોંપી દઈએ છીએ. રાજકુટુંબ હવેથી રાજકાજમાં માથું નહિ મારે. વડા પ્રધાનનું સ્થાન પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ હશે અને તેમની ચુંટણી પ્રજાજ કરી શકશે. સઘળી રાજ્યદારી સત્તા પ્રમુખના હાથમાં રહેશે. રાજ્યપરિવર્તન દરમિયાન અંધાધુંધી ન વર્તે તે માટે પ્રજાસત્તાક અને જીની સરકારની બનેલી કામચલાઉ સરકાર સ્થાપવી. નવી સરકારમાં શહેનશાહને કશી સત્તા નહિ રહે, પરંતુ તે પોતાના અસલ રાજમહેલમાં રહી શકશે. પ્રમુખને પણ પેકીંગમાં રહેવાનો મહેલ મળશે. આ આજ્ઞાપત્ર છપાવી પ્રજામાં અને લશ્કરમાં વહેંચવું.” આ અને આવી બીજી રાજ્યવ્યવસ્થાને લગતી કેટલીક કલમો પણ તેમાં હતી.

અંગ્રેજોનો પગપેસારો

આ પ્રમાણે ચીનાઓએ પોતાના ધરના સીતમગારોથી તો છુટકારો મેળવ્યો, પરંતુ તેમને હજી વિદેશી કરારોની લોખંડી સાંકળોથી જકડી રાખનાર બીજી વધારે બળવાન સત્તાના સાંજુસામાંથી છૂટવાનું બાકી હતું. પોતાની આંતરિક મુક્તિ કરતાંયે એ કામ વધારે મુશ્કેલ હતું; કેમકે પરદેશી સત્તા એકલી નહોતી, તેમજ તેનાં સાધનો ચીનાઓ કરતાં વિશેષ અને ચઢીઆતાં હતાં.

પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓને અને તેમણે ખાસ કરીને અંગ્રેજોને જ્યાં આંગળી મળે, ત્યાં પોંચો કરડી ખાવાની બદ્દાનત થયાવિના રહેતીજ નથી. જ્યાં જ્યાં તેમની નજર પડી છે, ત્યાં ત્યાંની પ્રજાની પાયમાલી નિર્માણેલીજ છે, એ વાત ઇતિહાસસિદ્ધ છે. વેપારને નામે પગપેસારો કરી કાવાદાવા, દશાક્ટકા અને પ્રપંચોની જાળમાં પરદેશી પ્રજાઓને સપડાવી પોતાના વાવટા તેણે ફરકત-કર્યો છે. આત્મરક્ષણને નામે લશ્કરો જમાવી પરમુલ્કો પચાવી પાડવામાં તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ગમે તેવાં કાળાં કૃત્યો કરતાં તેમણે સંકોચ નથી રાખ્યો. નીતિને તો તેમણે નેવે મૂકી છે. ન્યાયનાં તો તે કેવળ નાટક ભજવે છે. ચીનમાં પણ અંગ્રેજોએ એવી રીતેજ પોતાનો પગપેસારો કર્યો હતો.

આજથી ચારસો વર્ષ પહેલાં સોળમી સદીમાં અંગ્રેજ વેપારી વહાણો ચીનના બંદરે લાંગ-ચાં. ચીનાઓની દયા અને કૃપા ઉપર રહીને તેમણે પોતાના વેપાર ખેડવા માંડ્યા. એ સદીઓ એમ વીતી ગઈ. વેપારને નામે ઘેટા અને વરના ન્યાયે પરદેશો હજમ કરવામાં નામચીત અનેલી બ્રિટિશ ઇન્ડિયા કંપનીએ અદારમી સદીમાં કેન્ટન બંદરમાં પોતાના પાયા રાખ્યા, ત્યારથી તેણે પોતાના દાવ ખેતવા માંડ્યા. વેપારની વધુ સગવડો માગવા શહેનશાહ પાસે એલચીઓ મોકલવા માંડ્યા. ત્રણ ત્રણ પ્રયત્નો પછી પણ દાદ ન મળતાં ૧૮૩૯માં ઇંગ્લેંડે દાદાગીરી ચત્રાવી અને ચીનનાં કેટલાંક બંદરો કબજે કરી કેન્ટનપર ઘેરો ઘાવ્યો. ત્રણ વર્ષના સતુત યુદ્ધ પછી ચીનાઓ હારી ગયા અને ૧૮૪૨ માં ચીનાઓને નાનકોંગની નામોશીલરી શરતો સ્વીકારી, વિ-જેતાઓને ૨ કરોડ ૧૦ લાખ પૌંડો આંલો કરવો પડ્યો.

કોલકરારોની જાજરો

નાનકોંગની શરતોથી કેન્ટન, એમોય, ધુયાઉ, નીંગ્પો અને સેંઘાઈ, એમ પાંચ બંદરો પરદેશીઓમાટે ખુલ્લા થયાં. ત્યાં તેઓ કશી પણ અટકાયતવિના પોતાનો વેપાર ખેડી શકે, સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી વસવાટ કરી શકે અને પોતાના વ્યવહારપર પોતેજ દેખરેખ રાખી શકે. જકાતના દર પણ તેઓજ નક્કી કરે અને તેમાં ચીનની સરકાર કશો વધારો ન કરી શકે. તે ઉપરાંત અંગ્રેજોસિવાયના જે જે પરદેશીઓને ચીનની સરકાર જે. જે છટછાટો આપે, તે બધી અંગ્રેજોને પણ મળે. આમ આખી બાજુ ઉલટાઇ ગઈ. હવે અંગ્રેજોએ દરેક બાબતમાં આપખુદી ચલાવવા માંડી. એ વર્ષ પછી એટલે કે ૧૮૪૪ માં અમેરિકન પ્રતિનિધિ કાબેલ કશીજે ચીનપર નવી જાળ પાથરી અને અસાધારણ મુલકી હક્કના કોલકરારની જાજરો ચીનના ગળામાં પહેરાવી દીધી. એ કોલકરાર પ્રમાણે તો કોઇ પરદેશી ચીનમાં ગમે તે ગુન્હો કરે, તો તેની તપાસ ચીની અદાલતમાં નહિ પણ પરદેશી અદાલતમાંજ ચાલે; એટલુંજ નહિ પણ કોઇ ચીનો એ હદમાં ગુન્હો કરે, તો તેની તપાસમાટેના પંચનો પ્રમુખ પણ પરદેશીજ બને. દિવસો જતા ગયા, તેમ તેમ પરદેશીઓએ કોલકરારોની કલમોનો મનમાન્યો અર્થ કરી પોતાના ખીચા મજ-ખૂત ઠોકવા માંડ્યા. પછી તો ચીનની હદમાં પણ ગુન્હો કરીને કોઇ ચીનો પરદેશી હદમાં પલાયન કરી જાય, તો પરદેશી સત્તાની મંજુરીવિના ચીની અમલદાર તે ગુન્હેગારને પકડી પણ ન શકે. પરદેશી હદની મ્યુનીસીપલ ઉપજનો નેવુ ટકા હિસ્સો ચીનાઓ ભરે અને છતાં તેમનો મ્યુનિસિપલ વહીવટમાં કશોયે અવાજ ન મળે. ટુંકામાં પરદેશીઓજ ચીનના ખરા માલીક બની બેઠા. ૧૯૦૦ ના બોક્સર બળવા પછી “કાયદા અને વ્યવસ્થા” જાળવવાના બહાના નીચે પરદેશીઓએ પોતાનાં લશ્કરો અને નૌકાઓ ચીનમાં ખડકવા માંડ્યાં-ચીનની ભૂમિપર પોતાનીજ પોસ્ટ ઓફીસો અને વાયરલેસ ગોઠવવા માંડ્યા અને છેલ્લા યુરોપીય યુદ્ધના ઇંગ્લેંડના સંચાલક બૅંચોર્ન લોઇડે તો સિંગાપુરમાં નૌકાયાજી નાખી ચીનના ગળાપર કાયમનો ફાંસો નાખવાનો દાવ અજમાવ્યો; પરંતુ આખો લાડવો ગળવા જતાં ખાધેલું પણ ઓકી કાઢવાનો સમય આવ્યો.

સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ

૧૯૧૧ ના વિજયી વિપ્લવ પછી અને પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના પછી ચીનને પોતાની પરા-ધીન દશાનું પૂરેપૂરું ભાન થઇ ગયું. તેને પોતાની ઉપર જડવામાં આવેલાં પોલાદી ચોકડાં સામે

સખ્ત અણગમે ઉપજ્યો. યૂરોપીય મહાયુદ્ધ પછીની સુવેદ પરિપદમાં ચીને પોતાની ઉપર જબર-દસ્તીથી લદાયેલા એ બધા હડહડતા અન્યાયો સામે ફરિયાદ ઉઠાવી; પરંતુ જગતની સુવેદ અને શાંતિને નામે મહાયુદ્ધની લૂંટની વહેંચણી કરવા માટે મજેલા મદારીઓ પાસેથી ઇન્સાફની આશા ફેકટ હતી. આત્મનિર્ણયના અભિલાષી અને આઝાદીના ઉત્સાહી ચીનને હવે પરદેશીઓની દયા કે મહેરબાની નહોતાં જોઈતાં. તેને પરદેશીઓના સંહારક સરંજામોની પણ પરવા નહોતી. તે હવે માત્ર અરજીઓ અને આજીજીઓ, વિનંતિઓ અને કાકડુદીઓ કરવા તૈયાર નહોતું. ઇન્સાફની પણ તે બીજા માગતું નહોતું. હઠથી તેને ઇન્સાફ જોઈતો હતો અને તેમ ન મળે તો પોતાનાં આવડાંના બળે તે લેવાનો તેનો નિરધાર હતો. પરદેશીઓની સુત્સદ્દીગીરીની જળમાં પણ તે હવે ફસાય તેમ નહોતું. તેણે પોતાના હઠની લડતનાં આંદોલન આદર્યો. જગતની પ્રગ્ન સમક્ષ તેણે પોતાનો કેસ રજુ કરી દીધો. વિદ્યાર્થીઓએ પરદેશીઓના બહિષ્કારની અને તેમની સામેના ખુદશા તિરસ્કારની ચળવળ ઉપાડી લીધી. પરદેશી શાળા-કોલેજોનાં આરણ્યોને તાળાં લાગ્યાં. પરદેશી કારખાનાં અને ગોદીઓના ચીના મજુરોએ પરદેશીઓમાટે પસીનો ઉતારવાની સાફ સાફ ના પાડી. અંગ્રેજોએ તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે કાયદા અને વ્યવસ્થાને નામે ગોળીઓ ચલાવી. ચીનાઓ અને તેમની વચ્ચે ખુદી ઝપાઝપીઓ ચાલી. ઘણા ચીનાઓએ માથાં ગુમાવ્યાં. અંગ્રેજો અને તેની સાથે બીજી પાશ્ચાત્ય પ્રગ્નઓએ પોતાની પ્રગ્નના અને વેપારના રક્ષણને નામે ચીનનાં આરાંઓમાં પોતાની નોકાઓ ગોઠવી દીધી; ચીનની ભૂમિપર પોતાનાં લશ્કરો છોડી મૂક્યાં અને ચીનના એ સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધને દાબી દેવા તેમનાથી બની શકે તેટલા ઉપાયો યોજ્યા. ચીનપ્રત્યે અન્ય પ્રગ્નની સંદાનુભૂતિ ન રહે તે માટે ચીનાઓના અત્યાચારોની કપોલકલ્પિત કથાઓના તાર દેશેદેશમાં મેકલાવી, ચીનને દુનિયાની દૃષ્ટિમાં કાળું ચીતરવા માંડ્યું. પ્રપંચોથી પરદેશો પડાવનાર, પોતાના વેપાર-ઉદ્યોગની ખાતર પરદેશીઓને ભૂખે મરતા કરનાર, નિઃશસ્ત્રપર ગોળીઓ ચલાવનાર કયા ઉજળા મોટે એ ચીનાઓને કાળા ચીતરતો હશે?

ઈંગ્લેંડના મિથ્યા પ્રલાપો

પરંતુ એ બધાં કાદવ ઉડાડવાનાં કૃત્યોપ્રત્યે ચીનાઓ બેપરવા હતા; અને ઘડીભર માની લ્યો કે, યુદ્ધના આવેશમાં થોડાઘણા અભ્યાસો થયા હોય તોપણ શું? પોતાની ભૂમિપર પરદેશીઓ કાવે તેવા અત્યાચારો ગુન્જે એ કયો પ્રગ્ન-જે તે નિર્મોલ્ય ન બની ગઈ હોય તો-નભાવી લે? લંડનમાં ચીનાઓ છૂટથી વેપાર કરી શકે; તે સ્વતંત્રપણે રહી શકે; તે કાંઈ પણ ગુન્હો કરે તો તેની અંગ્રેજી નહિ પણ ચીની અદાલતજ તપાસ લઈ શકે; કાંઈ અંગ્રેજ ગુન્હો કરીને ચીની હદમાં આશરો લે, તો પછી લંડનનો પોલીસ કમીશ્નર ચીના અધિકારીની રખતિના ગુન્હેગારને પકડી ન શકે; ચીની હદમાં રહેતા અંગ્રેજો મ્યુનીસીપલ વેરાનો મોટેા હિસ્સો આપે અને છતાં તેમને મતાધિકાર ન મળે; લંડનના આરામાં ચીનનાં લડાયક જહાજો રહે; ચીનના વેપાર અને પ્રગ્નના રક્ષણમાટે લંડનમાં ચીની લશ્કર રહે-એ બધું કાંઈપણ અંગ્રેજ એક ઘડીભર પણ સાંખી શકશે ખરો કે? તો પછી ચીનો શામાટે એ બધું સહી લે? એવી પરિસ્થિતિ સામે બંડ ઉઠાવનાર અંગ્રેજ શરવીર કહેવાય, એટલુંજ નહિ પણ પરદેશીઓ ઉપર ભુલ્મો ગુજારી, તેમનું પર હલાકાંડ રચનારા અંગ્રેજોની બહાદૂર સૈનિકતરીકે કદર કરવામાં આવે અને તેના કીર્તિ-સ્તંભો અને આવડાંઓ ખડાં કરવામાં આવે, તો પછી પોતાના આત્મરક્ષણુર્થે લડનાર ચીનો અભ્યાસી શામાટે? અન્ય દેશોના વેપાર તોડી પાડી પોતાના વેપાર જમાવવામાટે અને એક પછી એક દેશો હોબાયાં કરી જવા માટે અંગ્રેજો બીજાં રાજ્યો સાથે મૈત્રી કરી તેની મદદ મેળવી શકે; પરંતુ ચીન જે રશિયાની મદદ લે તો અંગ્રેજોથી તે સહન ન થાય! ચીનમાં બોલ્શેવીઝમ અને કોમ્યુનીઝમ ફેલાશે એવી તે બૂમો પાડે! ચીને પોતાના સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધમાં મદદ કરવા ઈંગ્લેંડને આમંત્રણ ક્યું હતું, પણ ઈંગ્લેંડને તેમ કરવામાં પોતાનો સ્વાર્થ આડો આવતો હોય, તો પછી ચીન બીજા ગમે તેની મદદ શામાટે ન લે? ડૉ. સુન-યાટ-સેને સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે કે, ચીન જેવડા વિશાળ દેશમાં બોલ્શેવીઝમ કે કોમ્યુનીઝમ શક્ય નથી. દેશ એટલો કંગાલ છે કે,

ત્યાં એવી કશીયે દોલત નથી કે જે વહેંચી લેવાનો ઝગડો થાય. આમ જતાં ધારો કે ચીનમાં બોલ્શેવીઝમ કે કામ્યુનીઝમ આવે, તોપણ તેની ચિંતામાં ઇંગ્લેંડ કાં દુબળું પડે? ખરી વાત તો એ છે કે, ઇંગ્લેંડને પોતાનો વેપાર, પોતાની લૂંટ, પોતાની આપણું સત્તા, એ બધું જવાબ બેઠું છે તેની ચિંતા પેડી છે અને તે દુબતાની જેમ તરફડીઆં મારી રહ્યું છે.

પરંતુ દુનિયાની કે ચીનની આંખે હવે એ પાટા બાંધવાના પ્રયત્નો મિથ્યા છે. “ચીન ચીનાઓ માટે” એ સ્વ. સુન-યાટ-સેનનો મહામંત્ર પ્રજાની રજેરગમાં રમી રહ્યો છે. એ સિવાય બીજી કોઈ ચરત તેમને મંજુર નથી. યુજેન-ચેન જેવા કાબેલ કારભારી બ્રિટિશ મુત્સદ્દીગીરીને જડખાતોડ જવાબ આપી રહ્યા છે. જનરલ ચિયાંગ-કે-શેક પરદેશી બળોનો મુકાબલો કરી તેને બહાદુરીથી પાછા હટાવી, અસાધારણ હકકો છોડી દેવાની ફરજ પાડી રહ્યા છે.

વિધ્નો

કમનસીબે વુ-પે-યુ, ચાંગ-સો-લીન, સુન-ચાંગ-ફાંગ, ચાંગ-સુંગ-ચાંગ અને ફેંગ-યુ-સિયાંગ જેવા સ્વાર્થી અને સત્તાસોલુપ ચીના સરદારો અને પ્રજાસત્તાકના પ્રયત્નોમાં પથરા નાખી રહ્યા છે અને વુ-પે-યુ જેવા તો પરદેશીઓના હાથમાં રમી રહ્યા છે, એટલે પ્રજાસત્તાક ચીન હજુ નિશ્ચિંત નથી બન્યું; પરંતુ નવું ચીન-પ્રજાસત્તાક ચીન-આઝાદ ચીન એ બધી મુશ્કેલીઓથી પાર ઉતરવા કટિબદ્ધ છે. સ્વ. ડૉ. સુન-યાટ-સેનનાં પત્ની આજે ચીનનાં મહારાણી જેવાં છે. તેઓ પોતાના પતિનું બધું રહેલું કાર્ય પૂરું કરવા મથી રહ્યાં છે. એ દરમિયાન પરદેશીઓના પંજામાંથી મુક્ત થવાનું મથન ચાલુ છે, એવું ભાવિ ભાખ્યું મુશ્કેલ છે; તોપણ જગતમાં પ્રભુતા ન્યાય જેવી વસ્તુ જો કોઈ હોઈ શકે તો વિજય જરૂર ચીનનો છે. યુદ્ધ કે શાંતિના સમયમાં ચીનનું આંતર-રચનાત્મક કાર્ય ચાલુ છે અને એની રૂપરેખા-યોજના, સ્વર્ગસ્થ ડૉ. સુન-યાટ-સેન પોતાના “ઇન્ટરનેશનલ ડેવેલપમેન્ટ ઓફ ચાઇના” (ચીનની આંતરરાષ્ટ્રીય ખીલવણી) નામના પુસ્તકમાં દોરી ગયા છે. તેના મુખ્ય દશ વિભાગો નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્રગતિને પંથ

૧—વહેવારનાં સાધનોની ખીલવણી

ક—૧,૦૦,૦૦૦ માઇલની રેલ્વે બાંધવી.

ખ—૧,૦૦,૦૦૦ માઇલના પાકા રસ્તા બાંધવા.

ગ—ચાલુ નહેરો સુધારવી.

ઘ—નવી નહેરો બાંધવી.

ચ—નદીઓની સંભાળ રાખવી અને સુધારણા કરવી.

છ—આખા દેશમાં તાર, ટેલીફોન અને વાયર્લેસ નાખવા.

૨—વેપારી બંદરો ખીલવવાં

ક—હિત્તર, મધ્ય અને દક્ષિણચીનમાં ન્યુયૉર્કના બંદર જેવડાં મોટાં બંદરો બાંધવાં.

ખ—બીજાં નાનાં બંદરો બાંધવાં.

ગ—જે નદીઓમાં સ્ટીમરો જઈ શકતી હોય, તેના કાંઠે ગોદીઓ બાંધવી.

૩—રેલ્વેમથકો અને દરિયાઈ બંદરો નજીક શહેરો બાંધવાં.

૪—પાણીમાંથી વિજળીક બળ ઉત્પન્ન કરવું.

૫—લોખંડ, ચોલાદ અને સીમેન્ટના મોટા પાયાપર કારખાનાં બોતવાં.

૬—ખાણો ખીલવવી.

૭—ખેતીવાડી ખીલવવી.

૮—ખેતરોને પાણી પૂરું પાડવા માટેની નહેરો બાંધવી.

૯—મધ્ય અને ઉત્તરચીનમાં ફરી જંગલો ઉગાડવાં.

૧૦—મંચુરિયા, મોંગોલિયા, સીકિયાંગ, કોકોનિયાર અને થીબેટમાં વસવાટ જમાવવો.

આ બધી યોજનાઓનો કેવી રીતે અમલ કરવો, તેને માટે નાણાં અને સાધનો કેવી રીતે

મેળવવાં વગેરે સંપૂર્ણ વિગતો તેમણે એ પુસ્તકમાં આપી છે. અનુભવીઓએ તેમની યોજનાનાં વખાણ કર્યાં છે. એ યોજનાઓનો અમલ થતાં ચીન આજના કરતાં કાંઈક જુદું જ હશે.

અને ચીન માત્ર પોતાનાં બહારનાં બંધનો તોડીને સંતોષ માની બેઠું નથી. તેણે પોતાના દોષો અને ઉણપો પણ નિહાળી લીધી છે અને પોતાની આત્મશુદ્ધિનો યત્ન પણ આરંભ્યો છે. લાંબા ચોટલાઓપર તેણે એકજ સપાટે કાતર મૂકી દીધી છે, દેશના મોટા ભાગે અશીણ છોડ્યું છે અને બાકી રહ્યા છે તે પણ છોડતા જાય છે. પહેરવેશમાં પણ ફેરફાર કર્યો છે. સંખ્યાબંધ યુવાનો પરદેશમાં હુન્નરકળા અને ઉદ્યોગબંધનું શિક્ષણ લઈ રહ્યા છે. અનેક યુવાનો પરદેશમાં લશ્કરી અને નૌકાની તાલીમ લઈ રહ્યા છે. આખું એ ચીન પ્રગતિને પંથે વળ્યું છે. પ્રભુ ચીનના એ મનોરથો પાર પાડે અને પોતાની આઝાદી ધચ્છતી પ્રજા ચીનના આ મહાયત્નમાંથી પાંદ શીખે !

(“મુબંધ સમાચાર”ના સં. ૧૯૮૩ ના દીપોત્સ્વી અંકમાં લેખક:-રા. ‘વિનોદ’)

૩૨-ધાર્મિક ઘેલછા

થોડાક વખતપર બનારસ કૉલેજમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ મેળવેલા નવયુવાન રાજ પોતાની સ્ત્રી તથા મા સાથે મુસાફરી કરતા તીર્થમાં ફરતાં અયોધ્યામાં આવ્યા. મા જુના વિચારની હતી. સરયૂમાં સ્નાન કર્યા પછી માએ પુત્રને કહ્યું કે, હું તારા પિતાની સાથે અહીં આવી, ત્યારે તારા બાપે મને પંડ્યાને દાનમાં આપીને પછી મને ખરીદી હતી, તેથી મહાપુણ્ય ગણાય છે. શિક્ષિત બેટાને એ વાત ગળે ન ઉતરી. માતાને ઘણું સમજાવી, પણ તે શેનું માને ? હારીને પુત્રે પોતાની સ્ત્રીને શણગાર પહેરાવી પંડ્યાને દાન કરી દીધી. સંકલ્પવિધિ પૂરા થતાં રાજના નોકરોએ પંડ્યાને તે સ્ત્રીનું મૂલ્ય પૂછ્યું. પંડ્યાએ રૂપિયા નહિ લઈ એમ કહી મૌન પકડ્યું. માના કહેવાથી નોકરોએ હજારના તોડા પંડ્યા પાસે મૂક્યા, પણ પંડ્યાએ જવાબ આપ્યો કે, રૂ. નહિ લઈ અને મને દાનમાં મળેલી ચીજ હું વેચવા માગતો નથી. એ ઉપરથી રાજને ઘણી રીસ ચઢી અને હુકમ કર્યો કે, બદમાસને ખુટ મારો અને પાલખી લઈ કાંઈ પણ આપ્યા સિવાય સ્ત્રીને લઈ લ્યો; પરંતુ ધર્માવતાર માએ પુત્રને ઠપકો આપ્યો અને પંડ્યાની આજ્ઞા સિવાય પુત્રવધૂ નહિ લેવાની આજ્ઞા ફરમાવી. આથી રાજ પાછા ઠંડા પડ્યા ને પંડ્યાને સમજાવવા માંડ્યો. વળી કિંમત પણ વધી તે એટલે સુધી કે રાણીના શરીરપરના તમામ દાગીના અને ૧૦ હજાર રૂપિયા રોકડા આપવાનું ફરમાન થયું; પરંતુ પંડ્યાજીના મનમાં તો રાણી વસી હતી, તેથી કોઈ રીતે સમજે નહિ. ગભરાઈ જઈ રાજ સાહેબે ફ્રેન્ચઆદના કમીશ્નરને અરજ કરી. કમીશ્નર પણ આ વાત સાંભળી ખૂબ હસ્યો; પરંતુ આખરે પંડ્યાને કેદ કરી જેલમાં પૂર્યો. એક રાત કોટડીવશ થતાં પંડ્યાજી દેકાણે આવી ગયા અને શરીરના દાગીના તથા રૂ. ૧૦ હજાર લેવાની હા પાડી. કમીશ્નરે કહ્યું કે હવે માલની કિંમત ઉતરી છે, તેથી હવે એટલું એ નહિ મળે. આખરે ૩ દિવસ કેદમાં રહ્યા પછી છેવટે હજાર રૂ. લેવા હા પાડી. તે પછી કમીશ્નરે રાજ પાસેથી હજાર રૂ. અપાવી રાણીનો કબજો સોંપાવ્યો.

(“એડાવર્તમાન” ના તા. ૨૧-૧૨-૨૭ ના અંકમાંથી)

૩૩-ભારતીય સમાજશાસ્ત્રની આધારશિલા

વર્ણવ્યવસ્થાનો શાસ્ત્રીય આદર્શ

બ્રાહ્મણોના ગુણ, કર્તવ્ય અને અધિકાર—

લોકો અધિકારની મારામારીમાં નહિ પડતાં કર્તવ્ય તરફ વિશેષ દૃષ્ટિ રાખે તો સમાજની વધારેમાં વધારે યુરાધઓ આપોઆપ જ દૂર થઈ જાય. જ્યારથી લોકોએ કર્તવ્યને નહિ ગણ-કારતાં સ્વાર્થબુદ્ધિથી પ્રેરાઈને અધિકારો ઉપર વિશેષ દૃષ્ટિ રાખવા માંડી, ત્યારથી જ જન્મસિદ્ધ જાતિભેદની હાનિકારક પદ્ધતિ ઉત્પન્ન થઈ અને ત્યારથી જ આપણા દેશનું અધઃપતન ઝડપથી શરૂ થયું. આથી એ વાતનો ધન્ધાર થાય તેમ નથી કે, આપણા સઘળા ધર્મગ્રંથોમાં બ્રાહ્મણનું સ્થાન સર્વોચ્ચ મનાયું છે અને એટલે સુધી કહ્યું છે કે:-

“સર્વસ્વં બ્રાહ્મણસ્યેદં યત્કિંચિદ્ જગતી ગતમ્ ।”

સંસારમાં જે કંઈ પણ છે તેનો માલિક બ્રાહ્મણ છે, બીજા બધા માણસો બ્રાહ્મણની દયાથી જ તેનો ઉપભોગ કરે છે વગેરે. પરંતુ તેવા બ્રાહ્મણનો જે કઠિન આદર્શ બતાવેલો છે, તેને ખ્યાલમાં નહિ રાખતાં લોકો કહી નાખે છે કે, ધર્મશાસ્ત્રકારોએ બ્રાહ્મણોનો અયોગ્ય પદ્ધતિ કર્યો છે. ખરી રીતે વાત એવી નથી. મનુ ૧-૯૮, ૯૯ માં બ્રાહ્મણ કોણ? એ વિષે લખ્યું છે કે, તે ધર્મની સાક્ષાત્ ભૂતિસમાન છે. તે ધર્મને ખાતર જન્મ્યો છે; તેથી ધર્મનું પાલન કરતાં કરતાં જ તે મોક્ષ મેળવી શકશે. બ્રાહ્મણ ધર્મરૂપી ભંડારનું સંરક્ષણ કરવા માટે જન્મેલો છે અને તેથી જ તે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓના ધર્મિય ગણાય છે. આ જાતના શ્લોકોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ધર્મભૂતિ, મનુ મહારાજ ધર્મભંડારના રક્ષણ કરનાર પુણ્યાત્મા બ્રાહ્મણોની જ પૂજા કરવાને આદેશ આપે છે. નાતજાતનું મિથ્યા અભિમાન રાખનારા લાડુભટ્ટોની નહિ. મનુ. ૧૦-૩ માં બ્રાહ્મણ સર્વ વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ શામળે ગણાય છે, તે વિષે સમજાવતાં કહ્યું છે કે:-

“વૈશેષ્યાત્પ્રકૃતિજ્યૈષ્ઠ્યાન્નિયમસ્ય ચ ધારણાત્ ।

સંસ્કારસ્ય વિશેષાન્ન વર્ણાનાં બ્રાહ્મણઃ પ્રભુઃ ॥”

તાત્પર્ય એ છે કે, બ્રાહ્મણમાં બીજા વર્ણો કરતાં જ્ઞાન, તપ વગેરે વિશેષ હોય છે, તેની પ્રકૃતિ અથવા સ્વભાવમાં વધારે સાત્વિકતા હોય છે, તે વેદાધ્યયન વગેરે નિયમો તથા અભિહોત્ર વગેરેનું ખાસ પાલન કરે છે અને બીજાઓને કરાવે છે, તેથી જ બ્રાહ્મણ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. જ્યાં આ વિશેષતાઓ નથી હોતી, ત્યાં બ્રાહ્મણત્વ પણ હોઈ શકતું નથી; તેથી મનુ મહારાજે કહ્યું છે કે, જે માણસ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ્યા છતાં પણ વેદનો અભ્યાસ કરતો નથી અને સંધ્યાદિ નિત્ય-કર્મોનું નિયમપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરતો નથી, તે શૂદ્ર જ છે. (જુઓ મનુ ૨, ૧૬૮ અને ૨, ૧૦૩) હવે મનુસ્મૃતિને જ આધારે અમે બ્રાહ્મણોના કઠિન આદર્શનો અત્રે થોડોક ઉલ્લેખ કરીશું. મનુ ૨, ૬૨ માં બ્રાહ્મણવિષે લખ્યું છે કે:-

સંમાનાદ્ બ્રાહ્મણો નિત્યમુદ્વિજેત વિવાદિવ ।

અમૃતસ્યેવ ચાકાંક્ષેદવમાનસ્ય સર્વદા ॥

અર્થાત્-સાચા બ્રાહ્મણે પોતાની પ્રતિષ્ઠાથી ઝેરની જેમ ડરતું જોઈએ અને અપ્રતિષ્ઠા અથવા તિરસ્કારનું અમૃતની પેડે સ્વાગત કરવું જોઈએ. સાચા બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું, એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે; પરંતુ જેને પોતાને જ તેની ચિંતા થતી હોય કે લોકો માંડે સન્માન કરે તો સાંડે, તેવો બ્રાહ્મણ સાચા આદર્શથી હળુ અનેક કાશ દૂર છે, એમ માનવું જોઈએ. આજે બ્રાહ્મણત્વનું અભિમાન રાખનાર કયો માણસ આ આદર્શને પહોંચવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે? સાદાઈને આદર્શ રજુ કરતાં મનુ મહારાજે ૪-૭ માં તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે:-

કુશલધાન્યકો વા સ્યાત્કુમ્ભી ધાન્યક એવ વા ।

વ્યર્હૈહિકો વાપિ ભવેદશ્વસ્તનિક એવ વા ॥

અર્થાત્-બ્રાહ્મણે પોતાની પાસે ૩ વર્ષ પૂરતો સામાન રાખવો અથવા ૧૨ દિવસનો અથવા ત્રણ દિવસનો અથવા સર્વત્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ તો એક કાળેની ભોજનસામગ્રી પણ પોતાની પાસે રાખતો નથી. ૪,૮ માં આ ચારે પ્રકારેમાંથી એકથી બીજાને ઉચ્ચ કોટિનો કહ્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે, બ્રાહ્મણે ધનધાન્યનો બહુ સંગ્રહ રાખવો ન જોઈએ. પોતાના જીવનનિર્વાહપૂરતું જ પોતાની પાસે રાખવું, તેથી વધારે રાખવું જોઈએ નહિ. વેદભગવાને તો બ્રાહ્મણોઽસ્ય મુખમ્ કહીને જ સમસ્ત આદર્શ રજુ કરી દીધો છે. મનુ ૨,૧૬૧ માં બ્રાહ્મણનાં કર્તવ્ય બતાવતાં કહ્યું છે કે, તેણે ગમે તેટલી આપત્તિમાં પણ બીજાઓનાં દિલદુઃખાય તેવાં અપ્રિય વચનો કહેવાં જોઈએ નહિ, તેમજ મનથી કે કર્મથી બીજાનો દ્રોહ પણ કદી કરવો જોઈએ નહિ.

બ્રાહ્મણોની જવાબદારીનો પણ આ પ્રસંગે વિચાર કરવો જોઈએ. જનસમાજમાં સત્યજ્ઞાનનો પ્રચાર કરીને શાંતિ સ્થાપવી, એ બ્રાહ્મણોનું જ કર્તવ્ય છે. માત્ર આધ્યાત્મિકજ નહિ, પણ વ્યાવહારિક જ્ઞાનભંડારનો અધ્યક્ષ-મુખ્ય માણસ પણ બ્રાહ્મણજ થવું જોઈએ. તેથીજ મનુએ અ. ૧૦,૨ માં કહ્યું છે કે:—

સર્વેષાં બ્રાહ્મણો વિદ્યાદ્ વૃત્યુપાયાન્ યથાવિધિ ।

પ્રમૂયાદિતરેભ્યશ્ચ સ્વયં ચૈવ તથા ભવેત્ ॥

યોઽનધિત્ય દ્વિજો વેદમન્યત્ર કુરુતે શ્રમમ્ ।

સર્જિવન્નેવ શૂદ્રત્વમાશુગચ્છતિ સાન્વયઃ ॥

અર્થાત્-બ્રાહ્મણે સર્વ વર્ણોની આજીવિકાના ઉપાયો જાણીને તેમને બતાવવા જોઈએ અને પોતે પોતાના કર્તવ્યમાં તત્પર રહેવું જોઈએ. મનુ ૧-૮૮માં બ્રાહ્મણનાં કર્તવ્ય—

અધ્યાપનમધ્યયનં યજનં યાજનં તથા ।

દાનં પ્રતિગ્રહશ્ચૈવં બ્રાહ્મણાનામકલ્પયન્ ॥

આ શ્લોકથી બતાવેલાં છે. તેમાં ભણવું-ભણાવવું, શાસ્ત્રો સાંભળવાં-સંભળાવવાં, યજ કરવા-કરાવવા, દાન દેવું અને જરૂર પડતાં થોડુંક દાન લેવું, એ છનો ઉદ્દેશ્ય કરેલો છે. સમાજમાં જ્ઞાનનો નાશ અને અજ્ઞાનનો વધારો થાય, ધર્મનો નાશ અને અધર્મનો ફેલાવો થાય, તો તે બધાની જવાબદારી ધણે ભાગે બ્રાહ્મણોને માથે છે. બ્રાહ્મણોની જવાબદારી ધ્યાનમાં રાખીનેજ મનુ મહારાજે અધ્યાય ૮, શ્લો. ૩૩૭, ૩૩૮માં કહ્યું છે કે, શૂદ્રને ચોરીને માટે ૮ રૂપીઆ દંડ થાય ત્યાં વૈશ્યને ૧૬ રૂપીઆ, ક્ષત્રિયને ૩૨ રૂપીઆ અને બ્રાહ્મણને ૬૪, ૧૦૦ અથવા ૧૨૮ રૂપીઆ દંડ કરવો જોઈએ; કેમકે તેણે જ્ઞાનસંપન્ન હોવા છતાં પાપકર્મ કરેલું છે.

આ જાતના શ્લોકોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, બ્રાહ્મણોની પ્રતિષ્ઠા સૌથી વધારે હોવી જોઈએ. આ પ્રમાણે જ્યાં ધર્મશાસ્ત્રોએ કહ્યું છે, ત્યાં તેમનું જીવન અત્યંત સાદું અને કંઈક તપસ્યાપૂર્ણ બતાવેલું છે અને સાથે સાથે સૌથી વધારે જવાબદારી તેમને માથે નાખી છે. તે પ્રમાણે નહિ સમજવાથી તેઓ ઉચ્ચ પદપરથી ભ્રષ્ટ થાય છે—અર્થાત્ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સૌથી વધારે પાપ અને દંડના ભાગીદાર થાય છે.

હવે બ્રાહ્મણોચિત ગુણો ઉપર અત્રે થોડું શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિવેચન કરીશું. શુકનીતિસાર અ. ૧, શ્લોક ૪૦ માં—

જ્ઞાનકર્મોવાસનાભિર્દેવતારાધને રતઃ ।

શાન્તો દાન્તો દયાલુશ્ચ બ્રાહ્મણશ્ચ ગુણઃ કૃતઃ ॥

આ પ્રમાણે કહ્યું છે તેવું તાત્પર્ય એ છે કે, જે પુરુષ જ્ઞાન, કર્મ અને ઉપાસનાદ્વારા પરમેશ્વર અને બીજા જ્ઞાનીઓની પૂજામાં તત્પર રહે છે, જે શાંત, સંયમી અને દયાળુ છે, તે શમ—

દમ વગેરે ગુણસંપન્ન પુરુષજ આદ્ય છે. મહાભારત શાંતિપર્વ અં ૧૮૯ માં ભારદ્વાજના પ્રશ્ન-નો જવાબ આપતાં ભૃગુએ કહ્યું છે કે:-

“સત્યં દાનમથાદ્રોહ આનૃશંસ્યં તથા ઘૃણા ।

તપશ્ચ દૃશ્યતે યત્ર સ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

અર્થાત્-સત્ય, દાન, અદ્રોહ, અદૂરતા, યોગ્ય શરમ, કરુણા અને તપ, એ ગુણો જેનામાં દેખાઈ આવે, તે બ્રાહ્મણ છે. આગળ જતાં એ પણ સ્પષ્ટ કહેલું છે કે, શૂદ્રના કુળમાં જન્મેલા કોઈ પુરુષમાં આ ગુણો જણાય તો તે શૂદ્ર નહિ પણ બ્રાહ્મણ છે અને જે બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલા પુરુષમાં આ ગુણોનો અભાવ હોય તે બ્રાહ્મણ નહિ પણ શૂદ્રજ છે.

મહાભારત શાંતિપર્વ અધ્યાય ૭૯ માં પુરોહિતનાં જે લક્ષણો કહેલાં છે, તે પણ આ વિષય-માં ખૂબ મનન કરવા જેવાં છે.

‘આનૃશંસ્યં’ સત્યવાક્યમર્હિંસા તપ આર્જવમ્ ।

અદ્રોહોઽનભિમાનશ્ચ હીંસિતિક્ષા દમઃ શમઃ ॥

યસિન્નેતાનિ દૃશ્યન્તે સ પુરોહિત ઉચ્યતે ॥૪૮॥

સત્યવાદીપણું, અર્હિંસા, તપ, સરળતા, ઈર્ષ્યા અને દ્વેષનો અભાવ, નિરાભિમાનપણું, યોગ્ય શરમ, સદનશીલતા, મનોનિગ્રહ અને શાંતિ, એ ગુણો જેનામાં હોય તેને પુરોહિત કહે છે-ખીજા કોઈને નહિ. હાલ જેઓ પુરોહિત ગણાય છે, તેઓમાંથી સેંકડે એક માણસમાં પણ આ લક્ષણો દેખાય છે? તેમ ન હોય તો તેમની પૂજા શાસ્ત્રાનુકૂળ શી રીતે છે, તેનો બુદ્ધિમાનોએ વિચાર કરવો જોઈએ.

શુકનીતિનો પુરોહિતવિષેનો લેખ આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ અને શિક્ષાપ્રદ છે, તેનો ઉલ્લેખ કરવો ધણેજ જરૂરનો લાગે છે:-

મંત્રાનુષ્ઠાનસંપન્નઃ ત્રૈવિધઃ કર્મતત્પરઃ ।

જિતેન્દ્રિયો જિતક્રોધો લોભમોહવિવર્જિતઃ ॥૭૮॥

ષઠંગવિત્સાક્કધનુર્વેદવિચ્ચાર્ય ધર્મવિત્ ।

યત્કોપર્માત્યા રાજાઽપિ ધર્મનીતિરતો ભવેત્ ॥૭૯॥

નીતિશાસ્ત્રાસ્ત્ર વ્યૂહાદિ કુશલસ્તુ પુરોહિતઃ ।

સેવાચાર્યઃ પુરોધાયઃ શાપાનુગ્રહયોઃ ક્ષમઃ ॥૮૦॥

આ શ્લોકોમાં પુરોહિત પૂર્ણજ્ઞાની અર્થાત્ વેદ-વેદાંગ, ધનુર્વેદ, નીતિશાસ્ત્ર, અર્થ, ધર્મ, શાસ્ત્ર વગેરેનો પૂર્ણ પંડિત હોવાનું જ્યારે વિધાન છે, ત્યાં સાથેસાથજ જિતેન્દ્રિયપણું અને લોભ, મોહ, ક્રોધ વગેરેથી રહિતપણું પણ જરૂરનું ગણ્યું છે અને તેનામાં એટલું આત્મગળ હોવું જોઈએ કે તેના નાપુશ થવાના ડરથી રાજા હમેશાં ધર્મ અને નીતિને માર્ગે ચાલ્યા કરે. આ પ્રમાણે શુદ્ધાચાર્યે વર્ણન કર્યું છે. આવા મહાનુભાવોજ સમાજના આદર્શરૂપ હોવાથી તેમને સર્વ-શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપવાં જોઈએ. શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપવાનો અર્થ ૫-૧૦ હજારની માસિક નોકરીનો નથી; કેમકે જરૂર કરતાં વધારે પોતાની પાસે રાખવું તેને તો તે સાચા બ્રાહ્મણો પાપ માને છે. મતલબ એ છે કે, આવા નિઃસ્વાર્થ બ્રાહ્મણો ન્યાયાધીશ હોવાથી કદાપિ અન્યાય નહિ થાય અને પ્રજાની યોગ્ય સ્વતંત્રતા ઉપર કાંપ મૂકનારા નિયમો કદીપણ થશે નહિ; પરંતુ ધર્મ-વિરુદ્ધ આચરણ કરનાર રાજાને પણ ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકવાની તાકાત તેમનામાં હશે.

(વૈદિક ધર્મ-પોષ ૧૯૮૩ ના અંકમાં લેખક-પ્રાં રત્નાં ધર્મદેવ સિદ્ધાંતાલંકાર વિદ્યાવાચ્ય-રપતિ, આચાર્ય શુરુકુળ-મુસ્તાન એમના લેખ ઉપરથી અનુદિત.)

૩૪-સંધ્યોપાસના અને તેનો બ્રહ્મવિદ્યા સાથે સંબંધ

આ વિષય બહુ વિશાળ, ગહન તથા ઉપયોગી છે. સંધ્યોપાસના એ આર્યોનું સર્વશ્રેષ્ઠ મંત્રાત્મક કર્મ છે. તેના અકેકા મંત્રની ભાવના, અર્થ અને શબ્દશક્તિનો વિચાર કરવાનું કાર્ય પણ વિશાળ છે. બીજી તરફથી બ્રહ્મવિદ્યા, જેને રાજવિદ્યા, અધ્યાત્મવિદ્યા ઇત્યાદિ નામોથી વ્યવહારાય છે, એ તો પ્રસિદ્ધ રીતેજ સર્વ વિદ્યાઓની માતા૨૫ મહાવિદ્યા છે; એટલે એના ક્ષેત્રની વિશાળતાવિશે તો કહેવાનુંજ શું ? જે સત્કર્મ સર્વ ભાવનાઓના બીજભૂત સંસ્કારોના પ્રેરક બળતરીકે અત્યારસુધી સર્વ શિષ્ટજનોથી ઉપાસાતું આવ્યું છે અને જે ઉપનિષદ્ગમ્ય વિદ્યાના અભ્યાસથી ઈશ્વર, શુરુ અને શાસ્ત્રના પ્રસાદવડે, મુમુક્ષુ જનો પરમ જ્ઞેય તત્ત્વને વિજ્ઞાત કરી પોતાના જીવનને સર્વાંશે કૃતકૃત્ય કરી લે છે, એ પુણ્યકર્મ અને મોક્ષવિદ્યાની મહાકક્ષામાં શું ન આવે? એજ પ્રશ્ન છે; તથાપિ અત્રે તો એ બન્ને વિષયોનું દિગ્દર્શન માત્ર વિહંગાવલોકન ન્યાયે કરીને તેમનો પરસ્પર સંબંધ દર્શાવવાનો યત્નિચિત્ પ્રયત્ન કરવાનોજ અવકાશ છે.

સંધ્યોપાસના એ ઉપનયન સંસ્કારવાળી સર્વ દિગ્ગેને સાર આવશ્યક નિત્યકર્મ છે અને બ્રહ્મવિદ્યા એ સર્વ મુમુક્ષુ જનોને સાર પરમાર્થસિદ્ધિનું એકાંતિક સાધન છે; એટલે એ બન્નેની ઉપગ્રેગિતા પણ જાણીતીજ છે.

અહરહઃ સંધ્યામુપાસીત ।

એ શ્રુતિભગવતીનું પુણ્યવિધાન છે, એ અધ્યાત્મવિદ્યાને વિસરનારને ઉપનિષદ્ કૃપણતરીકે વર્ણવે છે; કેમકે એ વિદ્યા પરમ શાંતિરૂપ-પરમ પુરુષાર્થરૂપ, મોક્ષની સાધક છે, તથાપિ અંતઃકરણની નિર્મળતા સાધ્યાવિના વેદાન્તના ગ્રંથોનો અભ્યાસ માત્ર વાગ્વિલાસને અર્થે કામ આવે છે, પણ મોક્ષ કે શાંતિને સાધી શકતો નથી. સંધ્યોપાસના એ વેદમૂલક કર્મ છે; માટે સર્વ સનાતનધર્માવલંબી સંપ્રદાયોને સરખી રીતે માન્ય છે. વેદશાખાદિવડે તેની મંત્રાદિ પ્રક્રિયામાં જોદો હોય છે, તથાપિ એ પુણ્યકર્મ તત્ત્વતઃ સર્વને સુસંમત છે. સ્નાન, સંધ્યા, જપ, હોમ, દેવપૂજન, આતિથ્ય અને વૈશ્વદેવ, એ વિગ્રનાં ષટ્કર્મોમાં સંધ્યાવંદન એ મુખ્ય છે. પ્રાતઃકાળથી પુણ્યસંસ્કારો-વડે જીવનતંત્રને નિયમવાની તેમાં ભાવના છે. ઉપનયન સંસ્કારવિનાના સર્વ આર્યોને પણ એ ભાવનાને અંગે સમયે સમયે ઈશ્વરસ્મરણાદિસંબંધી વિહિત ક્રિયાઓ કરવાની છે.

વર્તમાન સમયમાં બ્રહ્મવિદ્યાપ્રત્યે કંઈક ચાહના દેખાય છે; પરંતુ સંધ્યોપાસના તરફ અનેક સ્થળે નિષ્વાસ બેદરકારીજ દષ્ટિગોચર થાય છે. આના કારણમાં એક કારણ તો એ પણ છે કે, વેદાંતના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવાનું કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં બની આવે છે, તેવો પ્રસંગ કર્મકાંડના અભ્યાસને સાર સંસ્કૃત પાઠશાળાઓમાં પણ ભાગ્યેજ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી બીજું કારણ એ પણ હોવાનો સંભવ છે કે, વિદ્યા એ બુદ્ધિનો વિષય છે અને કર્મકાંડમાં ક્રિયાની આવશ્યકતા રહે છે. જ્ઞાનનો વિશેષ સંબંધ આંતરજગત સાથે અને ક્રિયાનો બાહ્યજગત સાથે છે. જ્ઞાન પુરુષને અને ક્રિયા પ્રકૃતિને મુખ્યતઃ અવલંબે છે. જ્ઞાન સ્વયંવેદ છે અને ક્રિયા પ્રકટરૂપે દેખાઈ આવે છે. નવા શિક્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલા નવીન વાતાવરણમાં સ્વતંત્રતા તરફ મનુષ્યોનો ઝોક વધારે છે; અને તેથી આજાપૂર્વક વિહિત કરાયેલી ક્રિયાઓ જ્યારે તે નિત્ય હોય અને આત્મસંયમની અપેક્ષા રાખતી હોય, ત્યારે તેના તરફ કંઈક ઉપેક્ષાકૃતિ રાખવામાં આવે છે. તથાપિ આંતર અને બાહ્યજગતમાં સાક્ષીરૂપે આત્મા યોગ્યપ્રેત છે અને જેમ નિઃશ્રેયસને સાર જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય છે, તેમ અન્યુદય અને લોકસંગ્રહને સાર સત્ક્રિયાની આવશ્યકતા રહે છે. જ્યારે બાહ્યજગતનો

ચિદ્વૃત્તિમાંથી લય થાય, ત્યારે ક્રિયાની અપેક્ષા નથી; પણ સાંસુધી તો છે, એટલુંજ નહિ પણ સંધ્યોપાસના જેવી સાત્વિક ક્રિયાઓ તો જ્ઞાનને સાર અધિકારપ્રાપ્તિને અર્થે બહુજ ઉપયોગી છે અને ચિત્તશુદ્ધિવડે જીવનશુદ્ધિ સાધવામાં પણ બહુ સહાયકારક છે.

સંધિકાળ અનેક રીતે ગહન હોય છે. માનવજીવનમાં અવસ્થાની સંધિઓના સમય વિકટ હોય છે. પ્રજાજીવનમાં પણ ભિન્ન સંસ્કૃતિઓના, ભિન્ન સત્તાઓના અને ભિન્ન સમુદાયોના

સંધિપ્રસંગો ગહન હોય છે. એ સંધિના સમયની વિષમતા અને વિશિષ્ટતા એટલા માટે છે કે તે સમયે નવાં બળો પ્રગટતાં હોય મનુષ્યની ભાવનાઓ કથી દિશામાં જશે તે તે સમયના સંયોગોથી નિશ્ચિત થાય છે. અત્યારે આપણા દેશમાં પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિઓનો સંધિકાળ છે અને તેથી તે દુર્ઘટ છે. આવા દુર્ઘટ સમયમાં વિશ્વતંત્રના નિયામક પરમાત્માનું શરણ સ્વીકારી કલ્યાણનો માર્ગ સાધવાનું તત્ત્વજ્ઞો યોગ્ય ગણે છે.

સંધ્યોપાસનામાં સાવિત્રીદ્વારા સવિતા દેવતાની ઉપભક્ષના છે. સવિતા એ ઈશ્વરની પ્રત્યક્ષ વિભૂતિ છે, ભૌતિક શક્તિનો મહાન સાગર છે, તેજના અંધારનો ભંડાર છે, ચૈતન્યશક્તિનો જાણે સ્રોતવાહી સમુદાય છે અને દિવ્યતાની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ છે. સંધ્યોપાસનામાં મૂર્તિવંદે અંમૂર્તની સૂર્યમંડળના પ્રત્યક્ષ અનુભવવડે વ્યષ્ટિમાં વ્યાપક સવિતાનારાયણની-ઉપાસના સાધવાની છે.

આ ઉપાસના પ્રતિદિન કાળસંધિના સમયે સાધવાનું ઋષિમુનિઓ વિધાન કરે છે. રાત્રિ અને પૂર્વાહ્નિનો, પૂર્વાહ્નિ ને અપરાહ્નિનો, અપરાહ્નિ અને પૂર્વરાત્રિનો તથા પૂર્વરાત્રિ અને પશ્ચિમરાત્રિનો, એમ પ્રતિદિન ચાર સંધિકાળ મુખ્ય મનાય છે. એ ચાર સંધ્યાઓમાં મધ્યરાત્રિની સંધ્યા જેને નિશીથ કહે છે, તેનો યોગીઓ અને મંત્રસાધકો ઉપાસનામાં વિનિયોગ કરે છે; પણ સામાન્ય રીતે દિવ્યને સાર પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાયંસંધ્યાની ઉપાસનાનું વિધાન છે. પ્રાતઃસંધ્યામાં રક્તવર્ણા, બાલા, બ્રહ્મદેવત્યા, હંસારૂઢા એવી સાવિત્રીદેવીની ભાવના છે. મધ્યાહ્નસંધ્યામાં યુવતી, શ્વેતવર્ણા, વૃષભાસના, રુદ્રદેવત્યા ગાયત્રી દેવીની ભાવના છે અને સાયંસંધ્યામાં કૃષ્ણવર્ણા, વૃદ્ધા, ગરુડાહના, વિષ્ણુદેવત્યા સત્યવતી દેવીની ભાવના છે. વળી એ ત્રણે સંધ્યાઓમાં અનુક્રમે ભૂલોક, ભુવલોક અને સ્વલોક તથા ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદની પણ ભાવના છે. સંધ્યાવંદનમાં કાળની સંધિઓ દેવપરાયણતાવડે સાધવાનો સંકેત છે. એ કાલસંધિઓમાં સમ્યક્ પ્રકારે સવિતાની, સાવિત્રીની, સંધ્યાની, સગુણ બ્રહ્માની કે અહંબ્રહ્મની ઉપાસના સાધનારની સર્વ શક્તિઓ સ્વાભાવિક રીતે પુષ્ટ થાય છે; અને તેને અપૂર્વ મનોબળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિષયમાં જરૂરકારુ મુનિનાં શીલસૌંદર્યવતી પત્નીના યાગપ્રસંગની કથા જેવી લોકોત્તર તેવીજ કમનીય છે. ઈશ્વર પોતાના ટેકીલા અને દંડ ભડકોને સાર શું ન કરે એજ કહેવું કઠિન છે. સંધ્યોપાસનામાં કાળનું પ્રાધાન્ય તો છેજ, તથાપિ એ કર્મ એટલું આવશ્યક અને ઉપકારક છે કે કદાચ કાળલોપ થાય તોપણ કર્મલોપ થવા ન દેવા, એમ વેદવિદો વિધાન કરે છે.

સંધ્યોપાસના એ નિત્યકર્મ છે અને નિષ્કામતાથી પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે તેનો વિનિયોગ કરવાનો છે; એટલે તેવડે પાપનો નાશ અને પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ ભોગપ્રાપ્તિને અર્થે તે નથી. વાસનાસરિતાના વહેવાના શુભાશુભ એ માર્ગો છે. તેમાંથી શુભ માર્ગમાં એને યોજવાનો સંધ્યાવંદનનો મુખ્ય હેતુ છે. આ પુણ્યકર્મમાં કર્મયોગ, ભંક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ, એ ત્રણેનું અદ્ભુત અને મનોહર એકીકરણ છે. આત્મમન, સંકલ્પ, પ્રાણાયામાદિમાં ક્રિયાનું, ન્યાસ, ઉપસ્થાન અને જપ આદિમાં ઉપાસનાનું તથા પ્રણવાદિ મંત્રોમાં જ્ઞાનનું તત્ત્વ સવિશેષતાએ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

સંધ્યોપાસનાને સાર પ્રશસ્ત સ્થાન જલાશયનો તટ ગણાય છે. આવાં સ્થાનમાં સૃષ્ટિ પોતાનાં અનેક સૌંદર્યો અને વૈભવોને વિકસાવતી જાણે સૃષ્ટિના સાનિધ્યમાં વિરાજે છે. એવાં ખુલ્લાં સ્થાનોમાં જઈ સૃષ્ટિસૌંદર્યનું દર્શન કરવાનું પાશ્ચાત્ય કવિઓ પણ મનુષ્યોને આદ્વાન કરે છે. સૃષ્ટિના વૈભવનો અનુભવ કરતા તથાપિ સૃષ્ટિમાં તદાકાર ન થઈ જતા મુનિઓ આવાં સ્થળોમાં ઈશ્વરને ઉપાસે છે.

જે અનેક મંત્રોનો સંધ્યોપાસનામાં વિનિયોગ છે, તેમાં પ્રણવ એ બીજભૂત છે અને ગાયત્રી એ પ્રધાન મંત્ર છે. પ્રણવ એ વેદત્રયી, લોકત્રયી અને ક્રિયાત્રયીના સારરૂપ છે તથા વેદનું સર્વવ્યાપી, સર્વસત્તાન્વિત અને સનાતન બીજ છે. ગાયત્રીમંત્રમાં ભગવાન સવિતાના વરેણ્ય ભર્ગનું ધ્યાન છે અને બુદ્ધિને સન્માર્ગમાં પ્રેરવાની પ્રાર્થના છે. ભસ્મધારણ, સંકલ્પ, પ્રાણાયામ, અધ્મર્ષણ ઇત્યાદિના મંત્રો પણ અર્થ તેમજ શબ્દની અપ્રમેય અને અદ્ભુત શક્તિઓનાં નિવાસસ્થાન છે. એ મંત્રો બહુધા વેદની વિભૂતિઓ છે. વેદ એ અત્યંત ઈશ્વરનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે.

પ્રતિભાસિક પરમાણુઓના નૃત્યનો સનાતન રાસ શ્રુતિ ભગવતીના બીજરૂપ પ્રણવના એક દેશ-માત્રમાં વિલસે છે.

સંધ્યોપાસનમાં આ પ્રમાણે યોગ્ય દેશ, કાળ, ક્રિયા અને મંત્રોનો વિનિયોગ છે. એના સમ્યગ્ પ્રયોગવડે અંતઃકરણની નિર્મળતા, જીવનની વિશુદ્ધિ, ભાવનાઓની ઉચ્ચતા અને જ્ઞાનસિદ્ધિની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય, એ સમગ્રય એવુંજ છે.

હવે બ્રહ્મવિદ્યાનું દર્શન કરીએ. આ સર્વ ચરાચર જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ તત્ત્વ કે જેના-વડે આ સર્વ વિશ્વ દસ્યમાન થઇ રહ્યું છે, જે દેશ-કાલ-વસ્તુથી અપ્રાધિત અને સમ્પતિ-વિનમિત-સ્વગત પરિચ્છેદરહિત છે, તે પરમ આત્મતત્ત્વની વિદ્યાને યોગ્ય રીતેજ રાજવિદ્યા અથવા બ્રહ્મ-વિદ્યા એ નામ અપાય છે. મન-વાણી એને પહોંચી શકતી નથી, એવું અપ્રમેય એ તત્ત્વ છે; તથાપિ સાધનસંપન્ન અધિકારીને તે સુપ્રાપ્ય પણ છે.

બ્રહ્મવિદ્યા એ એક પ્રકારની વિદ્યા છે; તેની પ્રાપ્તિને અંગે અધિકારની અપેક્ષા ઉપર આપણા વિદ્વાનો હમેશાં ભાર મૂકે છે. આમાં ધણાને કંઈક વિચિત્રતા કે શંકા જેવું જણાય છે; તથાપિ જે બરાબર વિચાર કરીએ તો જણાશે કે, હૃદયસ્પર્શી, આદર્શસ્પર્શી કે ચારિત્ર્યસ્પર્શી જ્ઞાનને અંગે અંતઃકરણની પરિસ્થિતિ ધણું પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ આપણે કેટલીક કેટલીક સમજણ અથવા જ્ઞાનગુંથણીમાં અભ્યાસના પરિપાકની વા ચારિત્ર્યના પરિપાકની આવશ્યકતા જોઈએ છીએ. ગણિતનાં મૂળતત્ત્વોનો અભ્યાસ કર્યાવિના ‘લોગરિથમ’ સમજવાનું નજાને. રામિયો અને બુલિયટ જેવાંની જીવનકલિકાઓની આહુતિઓ અપાયા પછી મોંઠેગ ને કેપ્યુરેટોને વિદ્રેષની નિઃસારતા દેખાય. હૃદયના પરિવર્તનની સાથે જ્યાં દોષો દેખાતા હોય, ત્યાં ગુણો પ્રતીત થવા માંડે છે અને રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર બ્રહ્મર્ષિપદને યોગ્ય બને છે. આત્મતત્ત્વ વસ્તુતઃ નિત્યપ્રાપ્ત છે, એટલે એની ઉપલબ્ધિ ભૂલાયેલા કંઠાભરણની પેઠે સહજ છે; પણ તે સત્કર્મવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને ભક્તિવડે ચિત્તની એકાગ્રતા થયાવિના સુસાધ્ય નથી; કેમકે આ જગત- (જેને કેટલાક અવિદ્યાનું દિવાનખાનું કહે છે તે)માં પ્રભુની માયાશક્તિની વિભૂતિરૂપ અવિદ્યાથી જ્ઞાન સહેજે આવૃત થઈ રહેલું છે. માનવજીવનનો પરમ પુરુષાર્થ મોક્ષ, જ્ઞાનવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ, જ્ઞાનને સાર ચિત્તની શુદ્ધિ ને એકાગ્રતાની આવશ્યકતા. આ શુદ્ધિ અને એકાગ્રતા સાધવામાં સંધ્યોપાસના એ એક બળવાન સાધન છે. ચિત્તરૂપી વૃક્ષને જે બીજો કલાં છે, પ્રાણરૂપદન અને વાસના તે એના વા એકના પણ નિરોધવડે વૃક્ષનો નિરોધ થાય છે, પ્રાણરૂપદનનો વિનિમય હૃદયોગમાં અને વાસનાનો વિનિમય રાજયોગમાં મુખ્ય ગણાય છે. સંધ્યોપાસનામાં પ્રાણાયામ-તેમજ નિષ્કામતાનું અવલંબન હોવાથી બંને યોગોની તેમાં સંકલના છે.

સંધ્યોપાસના એ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિનું સુકર સાધન છે; એટલુંજ નહિ પણ સંધ્યા, સાવિત્રી અને બ્રહ્મવિદ્યા, એ જગદંબા ભગવતીનાં સ્વરૂપોજ છે. માર્કંડેયપુરાણમાં આવેલ સપ્ત-શતીમાં માર્કંડેયઋષિ એજ સત્યનું ઘોતન કરે છે:-

સા વિદ્યા પરમા મુક્તેર્હતુભૂતા સનાતની ।

અર્થાત-એ બ્રહ્મવિદ્યા મોક્ષના ઉત્તમ હેતુરૂપ અને સનાતન છે; વળી—

ત્વમેવ સંધ્યા સાવિત્રી ત્વં દેવો જનની પરા ।

અર્થાત-સંધ્યા, સાવિત્રી અને જગદંબા પણ એજ છે. આ રીતે સંધ્યા, સાવિત્રી અને બ્રહ્મવિદ્યા અધિદેવિક એકતા છે. વળી જેમ સંધ્યોપાસનાથી સત્યશુદ્ધિ અને શાંતિ થાય છે, તેમ બ્રહ્મવિદ્યાથી દેહાભિમાન ગલિત થઈ જઈ—

યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ ।

એ ધન્યદશાની સંપ્રાપ્તિ થાય છે. “હૃદયની ત્રિયિ ભેદાઇ જાય છે, સર્વ સંશયો છેદાઇ જાય છે અને કર્મપ્રવૃત્તિ શિથિલ થઈ જાય છે.”

આ રીતે સંધ્યોપાસના અને બ્રહ્મવિદ્યોપાસના ઉભયનું પારમાર્થિક તેમજ લાક્ષણિક એકમ.

છે. જેમ સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્તિની સેવા કરે છે, તેમ યથાર્થ સંધ્યોપાસકને અભ્યુદયપ્રાપ્તિ પણ અનાયાસેજ થાય છે. સંધ્યોપાસનામાં ચિત્તશુદ્ધિને અર્થે અનેક શક્તિઓનો વિનિયોગ થો-જાયેલો છે. માર્જન, અધમર્ષણાદિમાં ભાવનાશક્તિ, ગાયત્રીજપ, અર્ધપ્રદાનાદિમાં મંત્રશક્તિ, આચમન, ભસ્મધારણાદિમાં દ્રવ્યશક્તિ અને પ્રાણાયામાદિકમાં ક્રિયાશક્તિનો વિનિયોગ વિશેષ-રૂપે કરી સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાની યોજના એ પુણ્યકર્મમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ બધા આયામવડે અપૂર્વ શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આના નિત્ય નિયમથી એક પ્રકારની આત્મશ્રદ્ધા અને પ્રભુશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે.

આ સમયમાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ તરફ ઉપેક્ષા વા આક્ષેપો થાય છે, પ્રતિદૂળતા જણાય છે; તથાપિ ઉપનયન સંસ્કારવાળા સર્વ દિગ્ગેએ શિખાસૂત્ર અને સંધ્યાનું રહસ્ય સમજી પોતાના પરમહિતમાં ઉચ્ચુત થવું ધટે છે. ભારતને સાર આ સંધ્યાનો સમય છે. સંધ્યોપાસના એ બ્રાહ્મણ-નું પરમ બળ છે અને આદર્શ બ્રાહ્મણો એ દેશનું દૈવત છે. એવા બ્રાહ્મણો સ્વાભાવિક રીતેજ બ્રાહ્મણો અને અબ્રાહ્મણો સર્વથી પૂજ્ય છે; પણ એ આદર્શ મહાન છે, એમાં વિશ્વાસ-પરાયણતાને, સન્માનશોધનને, અર્થસોલુપતાને અવકાશ નથી. “બ્રાહ્મણો દેહ છુદ કામનાઓને અર્થે નથી” એમ વેદવ્યાસ પોતાની સમાધિભાષામાં કહે છે અને ભગવાન મનુ તેના ઉત્તરાર્ધનોજ જાણે ઉદ્દેશ્ય કરતા હોય તેમ કહે છે:-

સ હિ ધર્માર્થમુત્પન્નો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ।

આ પરમ સાધ્યને અર્થે સંધ્યોપાસના કરવી એ શું બહુ છે? અને સંધ્યાની ઉપાસના-“પ્રયોગ” કરનારને બ્રહ્મવિદ્યાનું દર્શન કરાવશે, એવી આપત્તજનો તેમજ અનુભવ સાક્ષી તો પૂરે છે.

(“ચિત્રમય જગત” ના સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૫ ના અંકમાં લેખક રા. “વસંત”)

૩૫-વિજયા-દશમીની વિશેષતા શું છે ?

કોઈ પણ જાતિના તહેવારો એ તેના જાતીય જીવનના પ્રદર્શક હોય છે. એ તહેવારોદ્વારા જાતીય જીવન ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે અને તેને સ્થિર કરવામાં આવે છે. જે માણસ હિંદુ-જાતીયતાની અસ્મિતા ઉપર વિશ્વાસ નથી રાખતો, તે જે હિંદુઓના જાતીય તહેવારો તરફ ધ્યાન આપે તો તરતજ તેને જણાઈ રહે કે આ તહેવારો હિંદુઓને એક જાતિતરીકે કેવી રીતે તૈયાર કરે છે.

આપણા જાતીય તહેવારોમાં વિજયાદશમીનો તહેવાર મુખ્ય મનાયો છે અને જ્યાં પણ હિંદુ-જાતિનો કોઈ પણ બચ્ચો મોજુદ છે, ત્યાં તે તે દિવસે પોતાના હૃદયમાં ઉદ્દાસ અનુભવે છે. કોઈ ખાસ સમયે સૌના હૃદયમાં એકજ ભાવ ઉત્પન્ન થવામાંજ જાતીયતાનું બીજ રહેલું છે. આપણે એ જોવાનું છે કે, આ ભાવ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું છે? એ યોગ્યજ છે કે, મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન રામચંદ્રજીના જીવનનો સમગ્ર વૃત્તાંત તે દિવસે હિંદુજાતિની સમક્ષ ખડો થઈ જાય છે. આ વૃત્તાંત ગમે તેટલો ઉચ્ચ અને આપણે માટે સાચા આદર્શની ગરજ સારનાર હોય, તોપણ મારા ખ્યાલ પ્રમાણે તો-કેવળ એટલાજ કારણથી આટલો બધો મહાન તહેવાર થોજી શકાય નહિ. આ તહેવારના મૂળમાં એક વિશેષ ઉડી ખાખત હાથ લાગે છે. તે એ કે, તે દિવસે ભગ-વાને ભારતવર્ષની હૃદયી આગળ વધીને લંકાના રાજાને હરાવ્યો અને લંકામાં આર્યરાજ્યની સ્થાપના કરી. ભગવાન રામચંદ્રજીના જીવનમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશેષ મહત્વની વાત એ છે કે, તેઓ આર્યજાતિના એક સર્વથી પહેલાજ રાજપુત હતા, કે જેમણે ઉત્તરભારતથી ઉતરી આવી વિધ્યાચળને ઝોળાંગીને દક્ષિણની જાતિઓમાં આર્ય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો. તેમના લંકા-વિજયથી આર્યજાતિના હૃદયમાં જોશ અને આનંદની એવી લહેરો ઉડી કે સમગ્ર જાતિએ તે દિવસને સદાને માટે એક વાર્ષિક તહેવાર બનાવી દીધો. લંકા-વિજયથી આર્યજાતિમાં એક એવી

શક્તિ પેદા થઈ કે જેથી તેઓ હિંદી મહાસાગરના સઘળા ટાપુઓમાં જઈને વસી શક્યા. જે ભગવાને સ્વયં સમુદ્રની પાર જઈને લંકા ઉપર વિજય ન કર્યો હોત, તો સિંહલદ્વીપ, જાવા, મલાયા અને મલાક્કા વગેરે દેશોમાં આર્યધર્મ અને આર્યસંસ્કૃતિ ફેલાવી અસંભવિત હતી; તેથી વિજયાદશમીનો તહેવાર હિંદુજાતિને તેના બહાર ફેલાયેલા સામ્રાજ્યનું સ્મરણ કરાવે છે. આજની આપણી પતિત અવસ્થા તો જુઓ ! આપણે આજે તો બસ એમજ સમજી બેઠા છીએ કે, સમુદ્રમાં થઈ વિદેશ જવાથી ધર્મભ્રષ્ટ થઈ જઈએ છીએ ! કારણ એજ છે કે, આપણે એટલા પતિત થઈ ગયા છીએ કે આવા મહાન જાતીય તહેવારના મહત્ત્વને પણ ભૂલી ગયા છીએ. આપણે આ તહેવાર આપણાં સ્ત્રી-પુરુષ અને બાળકો સૌ કેાઈને માટે માત્ર રમતગમત અને ખેલ-તમાશાનુંજ સાધન બની ગયો છે. આપણા બધા ઠાઠમાઠ અને પૂજના આડંબર આપણા હૃદયમાં સાચા જાતીય પ્રેમની લહરિઓ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. આપણે પોતે પતિત થવાની સાથે સાથે આપણા જાતીય તહેવારોને પણ પતિત બનાવી દીધા છે !

વધારે શું લખું ? હું ઈશ્વર પાસે એજ વરદાન માગું છું કે, વિજયાદશમીના તહેવારને દિવસે હિંદુજાતિમાં નવેસરથી સ્વજાતિ-પ્રેમ ઉત્પન્ન થાઓ; આપણે પ્રત્યેક હિંદુને ગમે તેટલો નીચ જાતિનો હોય, તોપણ તેને આપણે આપણો ભાઈ સમજીએ અને નવેસરથી જાતીય તહેવારોના મહત્ત્વની સ્થાપના કરીએ.

(‘હિંદુપંચ’ ના વિજયાંકમાંથી અનુદિત. લેખક-દેવતાસ્વરૂપ ભાઈ પરમાનંદજી એમ. એ.)

૩૬-વિજયે

સ્વાગત માં ! સ્વાગત વિજયે ! !

નિજ ગંભીર-નિનાદ-વિજય સે કર દે કમ્પિત દેશ,
હો ક્રોધિત ખુલવા દે હમ સે કાયરતા કા વેશ. સ્વાગત૦
ખોયા નિજ ગૌરવ સબ હમને હો વિલાસ-આધીન,
યહ વિલાસ-પ્રિયતા વિનષ્ટ કર ભર ઉત્સાહ નવીન. સ્વાગત૦
કાયર જન કી ભાંતિ મૂક હો સહતે અસાચાર,
ભર દે શક્તિ માતુ ! કર પાયેં દુષ્ટોં કા પ્રતિકાર. સ્વાગત૦
તબ હુંકાર કર સંકે હમમેં નવ-જીવન સંચાર,
હો જયેં સ્વદેશ-વેદીપર મરને કો તૈયાર. સ્વાગત૦

(‘હિંદુપંચ’ના વિજયાંકમાંથી)

૩૭-દશરા અથવા દશહરા એટલે ?

પ્રાચીનકાળમાં ચારે વર્ષોને માટે જે રીતે જૂદા જૂદા વ્યવસાયો નક્કી કરેલા હતા, જેમકે બ્રાહ્મણોને માટે પઠન-પાઠન, ક્ષત્રિયોને માટે રક્ષણ-પાલન, વૈશ્યોને માટે વેપાર અને શ્રદ્ધોને માટે સેવા, તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક વર્ષને પોતપોતાની પ્રધાનતા દર્શાવવાનો અવસર મળે, એવા ઉદ્દેશથી વર્ષની અંદર ચાર મોટા મોટા તહેવારો નક્કી કરવામાં આવ્યા હોય તેમ જણાય છે. રક્ષાબંધન (બળેવ) એ બ્રાહ્મણોનો મુખ્ય તહેવાર છે; દશરા ક્ષત્રિયોનો; દીવાળી વૈશ્યોનો અને હોળી શ્રદ્ધોનો. તેમાંથી ત્રણ તહેવારોનાં નામોના અર્થ તો સહેજે સમજાય છે; પરંતુ ચોથા દશરાનો અર્થ સ્પષ્ટ

થતો નથી. રી'વા રાજ્યના ગેઝેટિયર-લેખકે દેશી શબ્દોની 'ગ્લાસરી' માં નીચે પ્રમાણેની નોંધ આપી છે:—

દશેરાનો અર્થ દશ (પાપ) હરણ કરનાર થાય છે. તે આસો સુદી ૧૦ ને દિવસે આવે છે અને રાજપૂત તથા મરાઠાઓનો ખાસ તહેવાર ગણાય છે. રામે દુર્ગાની પૂજા કરીને રાવણસાથે યુદ્ધ કરવાને દશમને દિવસે પ્રયાણ કર્યું હતું અને તેજ દિવસે વિજય મળવાથી તેનું નામ વિજયા-દશમી પડ્યું છે. આ તહેવાર વર્ષાઋતુનો અંત દર્શાવે છે. તે દિવસથીજ ક્ષત્રિયો વિજય-પ્રસ્થાન કરતા હતા. આ ઉપરથી વિજયાદશમીનો અર્થ તો ખરાબર સમજી શકાય છે; પરંતુ દશેરાનો અર્થ તો તેમ છતાંયે સ્પષ્ટ થતો નથી. એવાં ક્યાં દશ પાપો હતાં કે જેનું આ અવસરે હરણ થાય છે; તે પણ સમજાતું નથી. એ ઉપરથી લાગે છે કે, પ્રાચીનકાળમાં એ દશ પાપ એટલાં બહાર હશે કે જેમને ગણાવવાની જરૂર નહિ પડતી હોય, જેમ વર્તમાન સમયમાં ચાતુર્વર્ણ્ય કહેવાથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રને ગણાવવાની જરૂર પડતી નથી. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં “દશાપરાધ” નો ઉલ્લેખ કરેલો છે, પરંતુ ક્યાંય તે દશ અપરાધોનાં નામ લખેલાં જણાતાં નથી. અલબત્ત, કાશીનાથ ઉપાધ્યાયના ધર્મસિંધુસારમાં નીચે લખેલા શ્લોકો મળી આવે છે:—

અદત્તાનામુપાદાનં હિંસા ચત્રાવધાનતઃ ।

પરદારોપસેવા ચ કાર્યિકં ત્રિવિધં સ્મૃતં ॥

પારુષ્યમનૃતં ચૈવ પૈશુન્યં ચાપિ સર્વશઃ ।

અસમ્બદ્ધ પ્રલાપશ્ચ વાઙ્મયં સ્યાચ્ચતુર્વિધં ॥

પરદ્રવ્યેષ્વભિધ્યાનં મનસાનિષ્ઠચિન્તનમ્ ।

વિતથાભિનિવેશશ્ચ માનસં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥

એતાનિ દશ પાપાનિ હર ત્વં મમ જાહ્નવી ।

દશપાપહરા યસ્માત્તસ્યાદશહરા સ્મૃતા ॥

અર્થાત—ચોરી, હત્યા અને પરસ્ત્રીગમન, એ ત્રણ શારીરિક પાપ છે. કટુવચન, બૂઠું, નિંદા અને મિથ્યાપ્રલાપ, એ ચાર વાચિક પાપ કહેવાય છે. બીજાના ધનનો લોભ, અનિષ્ટનું ચિંતન અને અસત્યની હઠ, એ ત્રણ માનસિક પાપ છે. આ દશ પાપો છે. હે ગંગા! તું આ દશ પાપોને હરી લે છે, તેથી દશેરા-દશહરા કહેવાય છે. આજ પ્રમાણે વાગ્મદેવના અષ્ટાંગ હૃદયમાં લખ્યું છે કે:—

હિંસાસ્તેયાન્યથા કામમપૈશુન્યં પરુષાનૃતે ।

સંભિન્નાલાપ વ્યાપાદમભિધ્યાદગ્નિર્ઘ્નવર્પયમ્ ॥

પાપં કર્મેતિ દશધા કાયવાઙ્ માનસૈસ્ત્યજેત્ ॥

આમાં પણ ઉપર જણાવ્યાંજ દશ પાપ વર્ણવેલાં છે.

જેઠ માસમાં પણ એક દશેરા-દશહરા આવે છે, તે વખતે ગંગામાં સ્નાન કરવાથી દશે પાપ નાશ પામે છે.

(‘હિંદુપંચ’ ના વિજયાંકમાંના રાયબહાદુર હીરાલાલના લેખ ઉપરથી અનુદિત)

૩૮-હા ! મૈયા ચંડિકે !

હે માતા ! આ (હિંદુ સંતાનો) જીવને શું કરશે ? કીડીએની પેઠે સંખ્યામાં બાવીસ કરોડ તો શું પણ બાવીસ અબજ હોય, તોપણ શું કરી શકવાના હતા ? હે ગૌરિ ! તારા અનન્ય ભક્ત શ્રીરામે એકલાએ દુર્દમ્ય રાક્ષસવંશનો નાશ કરી નાખ્યો હતો. હે માયા ! ગણ્યા-ગાંઠ્યા થોડાક રાજપૂતોનેજ સાથમાં લઇને આર્યકુળકેસરી મહારાણા પ્રતાપે સમ્રાટ અકબરનો નાકે દમ આણી દીધો હતો. હે દેવિ ! એકલા ગુરુ ગોવિંદે, એકલા બાજીરાવે અને વીર વૈરાગીએ પણ એકલાએજ આર્યધર્મની રક્ષા કરી હતી. દેશનો ઉદ્ધાર તો લક્ષ્મીબાઇ અને પદ્મિની જેવી વીરાંગનાઓ કરશે કે આ વિપત્તિ પુતળીઓ ? આ તીડનાં ટોળાંથી તો ધરતીનો ભારજ વધવાનો ! આ પાપીઓથી તો પૃથ્વી દબાતીજ ચાલવાની ! જે બગલગતો માતાને ખાતર કાંઈ પણ સંગીન ભોગ નથી આપી શકતા, તેમના શ્વાસોન્ધ્રીસથી તો દેશનું વાતાવરણ ગંદુજ થયા કરવાનું ! તેથી એ ભૈરવિ ! આપની ક્રાંતિકારિણી ડાકણોને તરતજ મોકલો કે જેથી તેઓ દેશમાંથી એવાં તેવાં માનવોનો ભાર ઉતારી નાખે ! હે માતા ! વાર શું એટલાજ માટે કરો છો કે, તેમને નરકમાં પણ જગા મળે તેમ નથી !

હિંદુઓ ! જુઓ, નભોમંડળમાં વિપ્લવ મચી રહ્યો છે; જુઓ, પ્રલયકારી મહાભયંકર કાળ ચાલ્યો આવે છે, રાક્ષસી રક્ત-પિપાસા ખાકિ-ખાકિ કરતી ધંસી આવે છે, તોપણ વિનાશક ઝોળાઓ ફેંકી રહી છે, અશાંતિની પ્રખર જ્વાળાઓ ભડભડ સળગી રહી છે, દશે દિશાઓ કંપી રહી છે, અભાંગનો હતિપંડ કંપી રહ્યો છે !!! તમારામાંથી કોઇપણ દુર્ગતિનાશિની દુર્ગામૈયાનું આવાહન કરનારો છે ? શું કોઇ દૈત્ય-મુંડોની આહુતિ આપનારો રાધવેદ્ર છે ? શું કોઇ લક્ષ્મણની પેઠે ચૌદ વર્ષ અખંડ બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરનાર આર્યપુત્ર છે ? શું કોઈ રણકંકણ અને લોહ-કવચ ધારણ કરનાર પેશા છે ? શું કોઇ દેશોદ્ધારને કાળે મૃત્યુરૂપી પ્રિયતમાને આલિંગન કરશે ? શું કોઇ દુઃખીઓનો હાહાકાર અને કરુણ આકંઠ સાંભળીને હૃદયમાં જ્વાળારૂપી માળા પહેરવાને તૈયાર છે ? શું કોઇ “જનની જન્મભૂમિ” નો અભયનિનાદ ગજવનારો છે ?

(‘હિંદુપંચ’ ના વિજયાંકમાંથી અનુદિત)

૩૯-શ્રીશક્તિ-પૂજા

જ્યોં કદલી કે પાત મેં, પાત પાત મેં પાત; ત્યોં પંડિત કી બાત મેં, બાત બાત મેં બાત.
જે સમયે ભારતના પ્રાચીન આર્ય વિદ્વાનોનો જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો સૂર્ય ભારતના હિતરૂપી આકાશમાં મધ્યવર્તી હતો, તે વખતે તેમણે તેમનાં ભાવી સંતાનોના-અમો વર્તમાન શિખા-સૂત્રધારી ભારતવાસીઓના કલ્યાણને માટે જે જે રીત-રિવાજ ચાલુ કરાવ્યા હતા, તે દરેક પ્રકારનાં કલ્યાણપ્રદ શિક્ષણથી એતપ્રેત હતા અને છે પણ ખરા. તેમના અન્યાન્ય શિક્ષણ-પૂર્ણ રીતરિવાજોમાં શારદીય શક્તિપૂજા એ ઘણા મહત્ત્વની વસ્તુ છે. મહાભેદ અને દુઃખની વાત છે કે, હાલમાં આપણે ભારતવાસીઓ શક્તિપૂજના બાહ્યસ્વરૂપ આગળજ અટકી જઈએ છીએ અને તેની અંદર ભરેલા અમૃતસુધી પહોંચીને તેનું પાન કરવાની કંઈ કાળજીજ કરતા નથી. શક્તિ-પૂજામાં આપણેમાટે જે અમૃત ભરેલું છે, તેની ઉપેક્ષા કરવાથીજ આપણી-વર્તમાન શિખાસૂત્રધારીઓની-હાલમાં આવી દુર્દૃશા થઈ રહી છે, કે જ્યાં ત્યાં આપણાં ભાઇભાંડુઓ, માતાઓ અને બહેનોને પશુવૃત્તિવાળા માણસો અપમાનિત અને કલંકિત કર્યાં કરે છે. આપણા પૂર્વજોમાં પરશુરામજી અને મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રીરામચંદ્રજી એવા હતા કે જેમણે પોતાનાજ આહુબળથી પોતાના પ્રિયજનોનું અકલ્યાણ કરવાવાળા મોટામોટા રાજા-મહારાજાઓને પણ ધૂળ

બેગા કરી દીધા હતા. તેઓ શક્તિના અદ્વિતીય પૂજારી હતા, શક્તિની હરહમેશ આરાધના કરીને તેમણે તેની પાસેથી પૂર્ણ-વરદાન પ્રાપ્ત કરી લીધાં હતાં. તેઓ આપણી પેઢે વર્ષમાં એક વાર શક્તિના પ્રતિનિધિની ખાણપૂજા કરીને ચૂપ થઈ જતા નહતા. તેઓ હરહમેશ શક્તિની પૂજા કર્યા કરતા હતા અને પૂજા કરતી વખતે એ વાતને નહોતા ભૂલતા કે, આ સંસારમાં શક્તિહીન રહેવું, એના જેવું ભુંડું બીજું કંઈ પાપ નથી. તેથી પ્રત્યેક સુત્ર માનવે હમેશાં શક્તિશાળી રહેવું જોઈએ. તેઓ નિમ્નલિખિત મતનું મનન અને જપ કર્યા કરતા હતા કે:-

શક્તિહીનં તુ નિંદ્યં સ્યાત્ વસ્તુમાત્રં-ચરાચરમ્ ।

અતઃ શક્તિઃ સદા સેવ્યા વિદ્વાદ્ભિઃ કૃતનિશ્ચયૈઃ ॥ (દેવી ભાગવત)

શરદ્ઋતુમાં શક્તિની પૂજા કરવાને માટે શક્તિની જે પ્રતિમા બનાવાય છે, જેમાં શક્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરીને આપણે શક્તિની પૂજા કરીએ છીએ; તેના હાથમાં જે અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર, શસ્ત્ર અને આયુધ આપવામાં આવે છે, તેની કલ્પનાના મૂળમાં આપણા પૂર્વજોએ એવું તો ઠાંસી ઠાંસીને શિક્ષણ ભરેલું છે કે જેમ કેળના પાને પાનની અંદર પાન ભરેલાં હોય છે; તેમ દુર્ગતિનાશિની દુર્ગોના અનેક હાથોમાં અનેક પ્રકારનાં આયુધોના સંગ્રહ એજ વાતની ઘોષણા કર્યા કરે છે. તેના પૂજક ભક્તો પોતાપોતાની વ્યક્તિગત શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ કરીને કદી પણ શત્રુઓની સામે જાય નહિ. જ્યારે પણ તેમને શત્રુઓ ઉપર હુમલો કરવો હોય અથવા હુમલો કરનારા શત્રુઓથી પોતાનું રક્ષણ કરીને તેમના દાંત ખાટા કરી નાખવા હોય, ત્યારે તેઓ ભગવતી મહિષાસુરમર્દિનીની પેઢે પોતાની સઘળી શક્તિને સંઘરૂંપે એકત્ર કરીને તેની સકાયતાથી આત્મરક્ષણ અને શત્રુ ઉપર વિજય મેળવ્યા કરે. આવું શિક્ષણ આપવા માટેજ આપણા પૂર્વજોએ શુંભ-નિ-શુંભ-મદ્મર્દિની ભગવતીની પૂજાનો પ્રચાર કર્યો હતો. આપણા પૂર્વજોને એજ આશા હતી કે, તેમના વારસ-આપણે-પણ, તેમણે સમજાવેલી વાતનો મર્મ સમજીને આત્મરક્ષણના ઉદ્દેશથી ભગવતી શક્તિની હરહમેશ આરાધના કરતા રહીશું; પણ હાય! અમે તો તેમની બતાવેલી બાબતોને વિદાય આપીને અમારેજ હાથે અમારો ઘાત કર્યો છે. હજી પણ જો આપણે આપણી દુર્દશા જોઈને આપણા પૂર્વજોની ચતુરાઈને સમજી જઈએ અને આપણું કલ્યાણ કરનારી શક્તિ-દેવીના પૂજક બનીએ, તો હજી પણ કંઈ બાજી છેક બગદી ગઈ નથી. આ વર્ષે ભગવતી કાળીની પોડશોપચારથી પૂજા કરીને આપણે દર થઈને આપણા આત્મબળને સંઘનું રૂપ આપવાનો નિશ્ચય કરીને તે માટે પ્રયત્ન આદરીએ તો આપણે સંપૂર્ણ શક્તિવાન થઈને સુખી થઈ શકીએ તેમ છીએ.

(‘હિંદુપંચ’ ના વિજયાંકમાંના પંડિત ગંગાપ્રસાદજી અગ્રિહોત્રીના લેખપરથી અનુદિત.)

૪૦-દેવીરૂપે શક્તિ-પૂજન

સામાન્ય રીતે હિંદુઓ વર્ષમાં કેટલીયે વાર અને કેટલેય પ્રકારે શક્તિ-પૂજા તો કરે છેજ; પરંતુ વસંતઋતુમાં વાસંતી પૂજા અને શરદ્ઋતુમાં શારદીય દુર્ગાપૂજા ધણી કાળથી ભારે ધામ-ધૂમપૂર્વક ઉજવાય છે. કહેવાય છે કે, ભગવતી આઘાશક્તિને પ્રસન્ન કરવા માટે રાવણે વસંતઋતુમાં તેમની પોડશોપચારથી પૂજા કરી હતી અને ભગવાન રામચંદ્રજીએ શરદ્ઋતુમાં શારદીય પૂજા કરી હતી; તેથી તેનું મહત્ત્વ વળી વિશેષ મનાય છે અને ભારતવર્ષમાં હાલ ભગભગ બધેજ લિન્ન લિન્ન નામોથી દેવીનું પૂજન થાય છે. પશ્ચિમભારતમાં નવરાત્ર, ગુજરાતમાં રૂદ્રાણી, દક્ષિણમાં અંબિકા, કાશ્મીરમાં અંબા, આસામ અને બંગાલમાં દુર્ગોત્સવ તથા બિહારમાં દેવી વગેરે જુદે જુદે સ્વરૂપે દેવી-પૂજન થાય છે. ક્યાંક ક્યાંક દેવીપૂજનને કલ્યાણીપૂજન પણ કહે છે. આ રીતે હિમાલયથી તે કન્યાકુમારીસુધી, આસામથી ભારતની પશ્ચિમ સીમાપર્યંત, સર્વત્ર આ અવસરે ભગવતી આઘા શક્તિની પૂજા થાય છે.

દેવી-પૂજની પદ્ધતિ આ દેશમાં કેટલા સમયથી ચાલતી આવી છે, તે કહી શકવું અશક્ય છે. ધણું કરીને ભારતની આદિસભ્યતાના યુગથીજ અહીં શક્તિ-પૂજની પ્રથા ચાલી આવી છે. હાલમાં પુરાતત્ત્વવેત્તાઓને માલૂમ પડ્યું છે કે, ભારતની અંદર તેમજ બહાર જાપાન, ચીન, કંબો-ડીઆ આદિ દેશોમાં પણ પ્રાચીનકાળમાં દેવી-પૂજ પ્રચલિત હતી. એ દેશોના લોકો દેવીને ૭૦૦૦ યુદ્ધોની માતા માનતા હતા. ક્યાંક ક્યાંક યુદ્ધદેવની પ્રતિમાની સાથે સાથે દેવી-મૂર્તિ પણ જોવામાં આવે છે.

ઋગ્વેદના દેવીસૂકત ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, ક્યાંક ક્યાંક આઘા શક્તિને અગ્નિસ્વરૂપા માન્યાં છે. વળી તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં પણ દુર્ગા અને સ્તોત્રનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં લખ્યું છે કે, પ્રજાપતિ દક્ષે જ્યાં અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા, ત્યાં ‘પાર્વતી-દક્ષ’ નામનો યજ્ઞ પણ કર્યો હતો. ઋગ્વેદના દ્વિતીય મંડળની ૨૭ મી ઋચામાં લખ્યું છે કે, પ્રજાપતિએ ‘દક્ષતનય’ નામની એક વેદી બનાવી રાખી હતી. સારબાદ વળી શતપથ બ્રાહ્મણમાં જોઈએ છીએ કે, તે વેદી ઉપર એક સુવર્ણમયી પીતાત્મ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરતા હતા. આ પ્રતિમાને ‘હવ્યવાહની’ની પ્રતિમા કહેતા હતા. આ પ્રતિમાની ચારે બાજુએ બીજાં કેટલાંક નાનાં મોટાં દેવ-દેવીઓની પ્રતિષ્ઠા થતી હતી. એક બળવાન દેવતા વેદીનું રક્ષણ કરતા હતા, એક ચતુર્ભુજ દેવી હોમ વગેરે ગ્રહણ કરતી હતી, એક દેવી ધનભંડારનું રક્ષણ કરતી હતી અને એક દેવી જ્ઞાનદીપક લઈને ઉભી રહેતી હતી.

હાલની દુર્ગા-પ્રતિમાની સાથે ઉપલા વર્ણનનું ધણું ખરું મળતાપણું છે. સામવેદમાં દુર્ગા-પૂજના જે મંત્રો મળી આવે છે, તેમાં દુર્ગાનું નામ પણ આવ્યું છે. વૈદિક સાહિત્યમાં મળી આવતાં અનેક પ્રમાણો ઉપરથી જણાય છે કે, વેદોમાં આઘા શક્તિને અગ્નિસ્વરૂપ માન્યાં છે.

યજુર્વેદમાં ૨૬ અને અંગિકાનાં નામ આવે છે અને તેઓ આહુતિ ગ્રહણ કરતાં હતાં, એ વાત પણ મળી આવે છે. તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં તો વર્તમાનકાલીન દુર્ગાપ્રતિમાના બધાય ભાગો ધણેભાગે જેમના તેમ મળી આવે છે.

આ રીતે શોધ કરતાં માલૂમ પડે છે કે, ભારતવર્ષમાં શક્તિ-પૂજની પદ્ધતિ અત્યંત પ્રાચીન છે. હાલની પૂજાપદ્ધતિ ઉપરથી પણ જણાય છે કે, દુર્ગાપૂજની લગભગ બધી વિધિ વૈદિક રીતિ અનુસાર છે. હા, એ પણ બરાબર છે કે, જેમ મોટા મોટા શાસ્ત્રગ્રંથોમાં પણ વખતો વખત પ્રક્ષિપ્ત વિષયો ઉમેરાયા છે, તેજ પ્રમાણે દેવીની વૈદિક પૂજા-પદ્ધતિમાં પણ ધણુએ પ્રક્ષિપ્ત થયેલું છે; પરંતુ આઘા શક્તિની, મહામાયાની, પરબ્રહ્મ પરમાત્માની યોગમાયાની દેવીરૂપે પૂજા કરવાની પ્રથા અહીં ધણા સમયથી પ્રચલિત છે.

આજે પણ જે આપણે સાચા મનથી, પૂર્ણ અંતઃકરણપૂર્વક જગતના કારણરૂપ, સનાતની, ચિન્મયી, મહામાયા જગદંબિકાનું આવાહન કરીએ, આપણાં ભક્તિપૂર્ણ અશ્રુસંચિત જળથી અર્ધ યઠાવવાનો સંકલ્પ કરીએ, આપણાં હૃદયરૂપી પુષ્પો માતાને ચરણે યઠાવવાનો નિશ્ચય કરીએ અને તેમનાં ચરણતળને આપણાં હૃદયરક્તરૂપી અજાતથી સુશોભિત કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીએ, તો સર્વમંગલમયી માતા આપણી ઉપર અવશ્ય કૃપા કરશે. x

(‘હિંદુધર્મ’ વિજ્યાંકના અગ્રલેખ ઉપરથી અનુદિત)

x યુદ્ધધર્મવાળાઓ પણ વામમર્ગે ચલી ગયા અને ધર્મને નામે અધર્મ પુષ્કળ વ્યાપી ગયો, ત્યારે દયાળુ પ્રભુ ભગવાન શંકરાચાર્યરૂપે પોતાનું અપૂર્વ જ્ઞાનચારિત્ર્ય પ્રકટાવીને અધર્મના મુખમાં જઈ પડેલા ભારતવાસીઓનો હૃદય કર્યો હતો. એ અદ્ભુત ઈશ્વરી વિભૂતિએ પરમાત્માનાં અનેક મુખ્ય સ્વરૂપોનાં સ્તુતિગાન કર્યાં છે. તેમાં એક ભવાની-ભુજંગ-સ્તોત્ર છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય વર્ધકે કાર્યાલય તરફથી હાલમાંજ ભગવતી ભાગવત-અથવા દેવીભાગવતની નવી આવૃત્તિ નીકળી છે, તેના શરૂ ભાગમાં એ સ્તોત્રમાંના શ્લોક શ્લોક ભાવાર્થ સાથે અપાયા છે, તે અહીં પણ આ પછી અપાયાં છે.

૪૧-નમસ્તે નમસ્તે નમસ્તે ભવાનિ

ત્વમર્કસ્ત્વમાગ્નિસ્ત્વર્મિદુસ્ત્વમાપસ્ત્વમાકાશભૂવાયવસ્ત્વં ચિદાત્મા ॥
 ત્વદન્યો ન કશ્ચિત્પ્રકાશોઽસ્તિ સર્વં સદાનંદસંવિત્સ્વરૂપં તવેદમ્ ॥
 ગુરુસ્ત્વં શિવસ્ત્વં ચ શક્તિસ્ત્વમેવ ત્વમેવાસિ માતા પિતાસિ ત્વમેવ ॥
 ત્વમેવાસિ વિદ્યા ત્વમેવાસિ બુદ્ધિર્ગતિર્મે માતિર્દેવિ સર્વં ત્વમેવ ॥
 શ્રુતીનામગમ્યં સુવેદાગમાદ્યૈર્મહિમ્નો ન જાનાતિ પારં તવેદમ્ ॥
 સ્તુતિં કર્તુમિચ્છામિ તે ત્વં ભવાનિ ક્ષમસ્વેદમંબ પ્રમુગ્ધઃ કિલાહમ્ ॥
 શરણ્યે વરણ્યે સુકારુણ્યપૂર્ણે હિરણ્યોદરાદ્યૈર્ગમ્યેઽતિ પુણ્યે ॥
 ભવારણ્યમીતં ચ માં પાહિ ભદ્રે નમસ્તે નમસ્તે નમસ્તે ભવાનિ ॥

ભાવાર્થ:-હે દેવિ! સૂર્ય, અગ્નિ, ચંદ્ર, જળ, આકાશ, પૃથ્વી, વાયુ અને ચિદા-
 ત્મારૂપે પણ તમેજ છે. આપની સત્તાસ્તુતિ વિના કોઈ પણ પદાર્થ કે પ્રકાશ અસ્તિત્વ-
 માંજ આવી શકે તેમ નથી. આથી આ સમગ્ર વિશ્વમાં જે કંઈ પ્રાણી-પદાર્થ,
 વસ્તુ-સ્થિતિ કે પદ-પદાર્થ ઇત્યાદિ છે, તે આપનુંજ સદાનંદ સંવિત્ સ્વરૂપ છે.

હે દેવિ! મારા ગુરુ, મારું કલ્યાણ અને મારી શક્તિ પણ તમેજ છે. મારાં માતા
 અને પિતા પણ તમેજ છે. મારી વિદ્યા, બુદ્ધિ, મતિ અને ગતિ પણ તમેજ છે, એ-
 ટલુંજ નહિ પણ હે ભવાનિ! મારું સર્વસ્વ પણ તમેજ છે.

હે વિશ્વેશ્વરી! શ્રુતિઓને પણ તમારો મહિમા અગમ્ય છે અને વેદશાસ્ત્રાદિ પણ
 તમારા મહિમાનો પાર પામી શકતાં નથી. તોપણ હે ભવાનિ! આવા અપાર
 મહિમાવાળાં આપની હું સ્તુતિ કરવા ઈચ્છું છું, તેને માટે આપ મને ક્ષમા કરજો.
 કેમકે હે અનંત ઐશ્વર્યોના અંબારસ્વરૂપ માત અંબે! આપનો જરાતરા મહિમા
 જાણવાથી પણ હું અત્યંત મુગ્ધ બની ગયો છું!

હે શરણાગતવત્સલ માતેશ્વરી! હે પરમ પૂજ્ય અને અત્યંત કરુણાપૂર્ણ પરમેશ્વરી!
 હે હિરણ્યગર્ભાદિથી પણ અગમ્ય અને અત્યંત પવિત્ર એવાં કલ્યાણિ ભવાનિ! આ સં-
 સારરૂપી અરણ્યથી ભયભીત થયેલો એવો હું આપને શરણુ છું, મુજ દીન-હીનનું
 આપ રક્ષણ કરો, આપને અનેકાનેક નમસ્કાર છે, નમસ્કાર છે, નમસ્કાર છે.

(શ્રીમચ્છંકરાચાર્યવિરચિત ભવાની-ભુજંગ-સ્તોત્રમાંથી)

૪૨-પ્રાચીન હિંદની ગ્રામ્યરચના

જુના વખતમાં આપણા દેશમાં ગ્રામ્યજીવન માટે કંટાળો નહોતો. ત્યાંનું શુદ્ધ અને શાંત વાતાવરણ વખણાતું; અને દેશનું દરેક માણસ પોતપોતાની ફરજ સમજી ત્યાંની સુધારણાના કાર્યમાં ભાગ લેતું.

ગામમાંની રચના સુંદર હતી. કેટલાંક ગામોમાં માત્ર એકજ ધંધાનાં માણસો રહેતાં અને તેમના ધંધા ઉપરથી તે તે ગામનાં નામ પડતાં હતાં. કોઈમાં સુથારનાં હજારો ઘર તો કોઈમાં બીજા ધંધાથીઓનાં ઘર હતાં. જે કે સામાન્ય રીતે તો સર્વ ગામોમાં સઘળી જાતનાં માણસો રહેતાં હતાં.

ઘર તથા રસ્તા સ્વચ્છ અને મોહક હતા. ગામખંદાર ઝાડની ઘટામાં પૂજાર્થના નક્કી કરીને ત્યાં નવરાશે ખેતરોના જૂદા જૂદા છોડવાઓના સૌંદર્ય વચ્ચે તેઓ ધણી આનંદથી ભેગા બેસતા હતા. એક બાજુએ પશુઓ માટે ગોચરની જમીન ખાસ જૂદી રખાતી હતી. લગભગ દરેક ગામની આસપાસ કાચી અથવા પાકી વાડો થતી હતી. આથી ચોર-લૂંટારાઓનો ભય ઓછો થતો હતો.

ખેતી ઉપરાંત જૂદી જૂદી કારીગરી અને શિલ્પકળા ઉપર માણસો સ્વતંત્રતાથી પોતાનું યુજ્જરાન ચલાવતા હતા. કોઈ ગામમાં વરતી વધશે એમ જણાય કે તરતજ પાસેના જંગલનો થોડો ભાગ સાફ કરીને ત્યાં નવા ગામની વસાહત થતી હતી. આમ બહોળી જમીન મળવાથી ગરીબાઈ જેવું તો જણાતુંજ નહોતું. જે કે વચ્ચે વચ્ચે દુકાળ તથા રોગ વગેરેથી ઘણું દુઃખ પડતું, પરંતુ એવા વખતે પણ ઉત્સાહી પુરુષોની ઘણી સહાય મળતી હતી.

ગામમાં આનંદ મેળવવામાટે ઉત્સવાદિની સારી ગોઠવણ થતી. ગામનાં સર્વ માણસો તેમાં ભાગ લેતાં. જે કોઈ ખાસ કારણસિવાય એમાં ભાગ ન લે, તો તેનો બહિષ્કાર કરવામાં આવતો હતો. આવા પ્રસંગે બપોરે કે સાંજે સર્વ ભેગા થતા અને કોઈ વાર્તાઓ કહેતા, કોઈ સાહિત્યચર્ચા કરતા તો કોઈ સંગીતતથા નૃત્ય કરી આનંદ પામતા. ગામના યુવકો પોતાનું મંડળ સ્થાપી ધાર્મિક અને પરહિતનાં કામો કરતા હતા. પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને તેઓ રસ્તાઓ ઉપરનો કચરો, ઇંટ, પથ્થર વગેરે હોય તે દૂર કરતા, જે ઝાડ રસ્તા ઉપર હોઈ અગ્યણુ કરતાં હોય તેના નાશ કરતા, ખાડા-ટેકરા હોય તે કાઢી નાખી સીધા રસ્તા બનાવતા, નાના વહેળા કે કોતરો હોય તેના ઉપર લાકડાના પૂલ બાંધતા, વળી તળાવમાંનો કચરો બહાર કાઢી નાખી પાણી સ્વચ્છ રાખતા અને જેઓ ગરીબ તથા દુઃખી હોય, તેમને દરેક પ્રકારે મદદ કરતા હતા.

પ્રાચીન શિલાલેખો જોતાં જણાય છે કે, ગામમાં જેઓ ઉચ્ચ સેવાભાવથી કામ કરતા, તેમના તરફ ગામલોકો પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી જોતા હતા. સારાં કામનો સારો બદલો મળતો. કેટલીક વખત એ સેવાની યાદમાં તે માણસના નામે નવું ગામ વસાવીને તેનું નામ યાદ રાખતા, ગામની રક્ષા-માટે પોતાનો પ્રાણ આપનાર વ્યક્તિના કુટુંબનું પોષણ કરતા અને તેની યાદમાટે દેવમંદિરમાં દરેક સાંજે ધૂપ-દીપ કરવાની વ્યવસ્થા કરતા. એ ઉપરાંત ઘણી રીતે તેવા માણસનાં સ્મારક રાખવામાં આવતાં. હજુ પણ આવા વીર પુરુષોના સ્મારકતરીકે પથ્થરના પાળીઆ ઘણાં ગામોની ભાગોળે નજરે પડે છે. લોકવિચારવિરુદ્ધ કામ કરનાર અથવા દેવમંદિરનું અનિષ્ટ થાય તેવું કામ કરનારને ધર્મદ્રોહી ગણી તેની ટીકા થતી; તેમજ તેને ઉત્સવમાં તથા દેવમંદિરમાં જવાની રજા મળતી નહિ.

ગામલોકોમાં ધર્મની સારી ભાવના હતી. પ્રતિદિન મંદિરમાં સર્વ ભેગા મળતા અને પૂજન-અર્ચન વગેરે કરતા. દેવમંદિરમાં પાસેજ એક સાર્વજનિક મકાન બાંધવામાં આવતું. તેમાં સાધુ સંન્યાસીઓ આવી ઉતરતા અને ગામલોકો તેમની પાસેથી ઉપદેશ સાંભળતા. ગૌતમબુદ્ધ તથા બીજાઓનાં જીવનચરિત્રો ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓએ પોતાના પ્રવાસદરમિયાન આવાં ઘણાં સ્થળોમાં ઉપદેશ આપ્યો હતો. કેટલાક ગામલોકો પણ દૂર જત્રા કરવા જતા અને ત્યાં પોતે લીધેલો અનુભવ પાછા આવી સર્વને કહેતા. ગામની શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી હોશિયાર યાજ્ઞકો સારાં સ્થળોમાં વધારે અભ્યાસમાટે જતા. તક્ષશીલા, નાલંદા વગેરે વિદ્યાપીઠોમાં આ

રીતે ધણા વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ અર્થે આવતા.

ગામના સંઘળા માણસોની એક સભા ભરાતી. તેમાં લોકહિતની ચર્ચા થતી હતી. આવી સભામાં ન્યાયનું કામ પણ થતું હતું. ચોર-લૂંટારાથી ગામનું રક્ષણ કરવાના ઉપાયો પણ લેવાતા. ધણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આવી સભાઓની પ્રશંસા કરેલી છે. દરેક ગામમાં એક માણસની મવામાં આવતો, જે સભાની સહાનુભૂતિથી લોકહિતનાં કામો ઉપર દેખરેખ રાખતો. આવી સભાઓમાં ગરીબ કે ધનવાનનો કાંઈ ભેદ રખાતો ન હતો.

હાલની ગ્રામ્યપંચાયતો કે જીલ્લા બોર્ડોના જેવાં બધેકે તેથી ચઢે એવાં મંડળો સ્થપાતાં. ગ્રામ્ય-સભાની બેઠક નક્કી કરવી; ધર્મશાળા, દેવમંદિર, સદાવ્રત, ખાગ ઇત્યાદિની સ્થાપના કરવી; દરિદ્ર અને અસહાય માણસોને સહાય કરવી અને દૂધ, વાવ વગેરે ખોદાવવાં-એ આવાં મંડળોનાં મુખ્ય કાર્યો હતાં. આવાં મંડળો પાસે જમીન-સંપત્તિ રહેતી, ગ્રામવાસીઓ પાસેથી અમુક કર લેવામાં આવતો; તેમજ અપરાધી પાસેથી દંડ લઈ એ પછી રકમ તે મંડળને સોંપાતી અને તે મંડળદ્વારા નક્કી કરેલાં સારાં કામોમાં તે રકમ વપરાતી.

આવાં જૂદાં જૂદાં મંડળોની દેખરેખ તે તે પ્રદેશની મહાસભાના સભ્યો રાખતા હતા. દેશના વૃદ્ધ અને અનુભવી પુરુષો એવી મહાસભામાં નિમત્તા. બીજાં મંડળોના કેટલાક પ્રતિનિધિઓ સાથે મળી તેઓ મહાસભાનું કામ કરતા. આ સભામાં જૂદી જૂદી નાની સમિતિઓ નીમાતી અને તેમાં દાન, તળાવ, ખાગ, ન્યાય, ખેતી, ધાર્મિક કાર્યો વગેરે સંબંધી દરારો થતા હતા. આવી મહાસભાના સભ્યો ચુંટી કાઢવા માટે જૂદા જૂદા વિભાગ પાડવામાં આવતા હતા. જે માણસ તે વિભાગનો વતની હોય, વિદ્વાન હોય અને જેણે પોતાની સંપત્તિ માત્ર સાધુવૃત્તિથીજ મેળવી હોય, તેવા માણસને શોધી કાઢવામાં આવતો. આવા ધણા માણસો હોય તો દરેકના નામે ચિઠ્ઠીઓ લખીને દેવમંદિરમાં મંડળસમક્ષ એક બાળક પાસે તેમાંથી એક ઉપડાવતા અને જે પ્રથમ આવે તેને સભ્યતરીકે મોકલતા.

આવી સભાઓ અને મંડળોને પ્રજા તરફથી દ્રવ્યાદિની સારી મદદ મળતી. પોતાને પ્રિય હોય એવાં સારાં કામોમાં ખર્ચવાની શરતે મોટી રકમો લોકો આપતા. મંદિરોમાં બાળકોના ધાર્મિક અભ્યાસમાટે સારી વ્યવસ્થા હતી. આ ઉપરાંત મુસાફર, સાધુ-સંન્યાસી વગેરેના ભોજનમાટે, દેવની નિત્યપૂજામાટે તથા ઉત્સવોમાટે પણ સારી રકમ ખર્ચાતી. આમ દરેક રીતે લોકો પોતાનું જીવન ઉન્નત કરતા હતા. દેશ દેશના સાધુ-સંન્યાસીદ્વારા તેમજ જનાણુઓદ્વારા તેઓ આખા હિંદની ખજીરો જાણતા હતા. ગામનાં બાળકો બહાર વધારે અભ્યાસ કરી આવીને પોતાની વિદ્યાનો લાભ બીજાઓને આપતા હતા. (‘જ્ઞાનપ્રચાર’ના એક અંકમાં લેખક-રા. ચંદ્રશંકર મણિશંકર લદ્દ.)

૪૩-વિદ્યાર્થીને લાયક ધર્મ

મારા વહાલા વિદ્યાર્થી બંધુઓ! આપણી ભારતભૂમિના ભવિષ્યના દેવતાઓ! આપણે કેવો અને કયો ધર્મ પાળવો જોઈએ? શું આપણે શિવધર્મ, જૈનધર્મ, બુદ્ધધર્મ, મુસલમાની કે ખ્રિસ્તીધર્મ પાળવો જોઈએ? ના, ના. તે શબ્દોની સાથે તો ધર્મ શબ્દ શોભતો નથી. તેને તો આપણે પંથો કહી શકીએ. તે પંથો ખરેખર ઉત્તમ અને સુંદર છે, પરંતુ તે આપણને હાલની સ્થિતિમાં સ્વાર્થી બનાવે છે. તમે જોશો કે, એક પંથના બીજા પંથને વખોડતા કે ધિક્કારતા હશે; આપણે એવો વિરોધ પેદા કરવાનો નથી. સારે આપણે શું કરવું? હેં, સારે આપણે કયો ધર્મ પાળવો?

આપણે એવો ધર્મ પાળવો જોઈએ કે જે ધર્મથી આપણા હિંદુભાઈઓ, મુસલમાનભાઈઓ, પારસીભાઈઓ અને ખ્રિસ્તીભાઈઓ આપણને પોતાના ગણે-જૂદા ના ગણે, કોઇનામાં વિરોધ પેદા થાય નહિ; દુકામાં સર્વ એમજ સમજે કે:-

“હિંદુ-મુસલમાન-પારસી સર્વે ધર્મતણાં સૌ બાળ.”

ત્યારે તે ધર્મ કેવો હોવો જોઈએ? ભરતભૂમિરૂપી ઉદ્ધાનનાં પ્રિય સુકામળ સુગંધિત પુષ્પો! તમે સર્વ જાણતાજ હશે કે, ધર્મ શબ્દનો અર્થ ધૃ-ધારણ કરવું, એવો છે. સમાજને ધારણ કરે તે ધર્મ. ધારણાદ્ધર્મમિત્યાદુર્ધર્મો ધારયતિ પ્રજાઃ। આ તેનો બહેજો, ઉંડો અર્થ હુંકામાં અથવા સાધારણ શબ્દમાં કહીએ તો “પડતાં ધારે જે પાપમાં ધર્મ તેનું છે નામ.” આ ધર્મ શબ્દના અર્થ થયા.

હવે વચ્ચે હું એક વાત કહેવા માગું છું. કેદને કદાચ એમ લાગશે કે, પંથોનું જુદું બોલાયું; પરંતુ કોઈ પણ પંથ આપણને અધર્મને માર્ગે જવા સૂચવતોજ નથી. શું બાઈબલ એમ કહે છે કે ચોરી કરો? ના. તે તો તેની દશ પ્રતિજ્ઞામાં કહે છે કે “તું ચોરી કરતો મા.” ત્યારે શું કુરાન એમ કહે છે કે, જૂકું બોલો? ના, ના. હઝરત મહમદ સાહેબ (સન્નાહસન) ખાસ ભાર દઈને કહે છે કે “તે મારો મુસલમાન નથી, પણ દુશ્મન કાફર છે કે જે અસત્ય બોલે છે તે વચનભંગ કરે છે.”

આ બીજા પંથના દાખલા લીધા છે; કારણ કે તમેને તમારા પંથનું તો જ્ઞાન હોવુંજ જોઈએ.* મારો લગાર પણ એવો આશય નથી કે, તમે તમારો પોતાનો પંથ છોડી દો; પણ ઉદારચરિત બનીને મોટી નજર રાખતાં શીખો. હું સારો છું, મારો પંથજ સારો છે અને બીજું બધું ખોટું છે, એ મિથ્યાભાવ છોડી દો. “વસુધૈવ કુટુંબકમ્” જગત મારું કુટુંબ છે, એમ અનુભવો. અસ્તુ.

તમે જોશો તો જણાશે કે, દરેક ધર્મના સ્થાપનાર પૂર્ણાત્મા હતા. તેઓએ અમુક વાત ખરેખરી હસાવવામાટેજ જૂદા પંથ કાઢેલા. યુદ્ધ દયાનો મંત્ર જગતને શીખવાડ્યો વગેરે. આ જૂદા પંથોની સરખામણી આપણે શાળા જોડે કરી શકીએ. ધારો કે, એક નિશાળમાં તમેને ગણિત શીખવાય છે, પણ તે બીજા વિષયો સાથેજ. આથી ખાસ તેનું જૂદું અને ઉત્તમ જ્ઞાન આપવા માટે કોઈ વિદ્વાન જૂદી શાળા ખોલે, ને ફક્ત તેમાં તેનુંજ શિક્ષણ આપી, આપણને તેટલાજ વિષયમાં પૂર્ણ બનાવે તેવાજ આ પંથો છે. આ વાત પણ સારી છે. તે જો બહુજ ઉત્તમ, દૈવી સ્થિતિમાં હોય તો પસંદ કરવા જેવી છે.—આપણું કલ્યાણ થાય તેવી છે.

પણ અત્યારે આપણે જે સ્થિતિમાં ચાલતા પંથો જોઈએ છીએ, તે બહુજ કઠંગી છે, અપૂર્ણ છે, વિષવાદ પેદા કરનારી છે; કારણ કે ધર્મ-પંથ-સંસ્થાપકોના ધણાખરા ઉચ્ચ અને દૈવી ઉદ્દેશો તેઓની સાથેજ મરી ગયેલા હોય છે. આથી અત્યારના અમુક પંથે ચાલીએ, માનીએ, વર્તીએ અને કદાચ આપણું ભલું થાય. કદાચ શાથી કે સંશયની વાત છે. ઉચ્ચ માર્ગ જડતો હોય, પણ આપણા વહાલા બંધુઓથી જૂદું પડાતું હોય, તો તે આપણને નકામું છે. તે સત્ય પંથ કિંવા નગદ ધર્મ નથી; પણ આપણે માટે તો કોઈ રાક્ષસ-દાનવ કે સેતાનનો લોભાવવાનો માર્ગ છે, ઉધાર ધર્મ છે, એમ આપણે કહેવું જોઈએ. અત્યારે તો આ ચાલતા જમાનાને અનુસરી આપણે સર્વ આત્મબંધુઓએ સાથે વલન કરવાનું છે.

અરે! તમે તે કેવા માણસ છો? મોટી મોટી કંદાસો મારો છો, પણ કંઈ કહેતા નથી. ક્યારના ધર્મ ધર્મની વાતો કરો છો, પણ અમે તેને કેવી રીતે પાળીએ, તે તો કહેતા નથી! તમે મને એમ પૂછવાને તૈયારજ થયા હશો. હવે એજ વાત આવે છે.

પ્રથમ કહ્યું તેમ સમાજને ધારણ કરે તે ધર્મ. સમાજથી જૂદા પડાય, વિષવાદ થાય, જેમાં ખોટા ઢોંગ હોય, તે ધર્મ નહિ. બીજું, તે ધર્મ આપણે ક્યારથી પાળવો? શું નાહી-ઘોષ દેવ-સેવામાં કે મંદિરમાં હોઈએ ત્યારેજ પાળવો? શું રવિવારે ખ્રિસ્તીઓ દેવળમાં પ્રાર્થના કરવા જાય છે, ત્યારેજ પાળવો? શુક્રવારે મસીદમાં જઈને ધર્મને સંભારવો? અરે! ના, ના, ના. તેને તો આપણે જ્યારથી સમજતા થઈએ, ત્યારથી અહર્નિશ, ચોવીસેય કલાક ભૂલવો ન જોઈએ.

ત્યારે ધર્મ એટલે શું કરવું? ધર્મ એટલે માત્ર ટીલાંટપકાંજ નથી. ‘ભાઈ! અડકશો ભાઈ, તું મારા ધર્મનો નથી.’ એમાં કંઈ ધર્મનો સમાવેશ થતો નથી.

ધર્મ જ્ઞાનનો છે લગાર, તોયે ના જાણે કે સાર; ખોટા ઢોંગ મહી અથડાય, ટીલાંટપકાંમાં રહી જાય.

* હિંદુ વિદ્યાર્થીસમક્ષ બોલવાનું હોવાથી.

ભાઈ ભાઈથી સહુ અલગાય, ખોટી મોટાઈમાં જ તણાય.

શોધો શોધો સાચું ચાર—સંતાનોત્તર

ત્યારે થાય છે શેમાં ? અમદાવાદ કે વડોદરા જવાના એક કરતાં વધારે રસ્તા છે, તેમ ધર્મને પાળવાના ચાર માર્ગ છે. ધર્મના પૂરેપૂરા ચાર માર્ગ પર આપણે જરાબર ચાલવું જોઈએ. એ ચાર માર્ગ તે કયા ?

એમાંનો પહેલો માર્ગ તે સત્ય છે.

“ સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્ ॥ ” “ સત્યાન્નાસ્તિ પરો ધર્મઃ ॥ ”

“ તે મારો મુસલમાન નથી પણ દુશ્મન કાફર છે કે જે અસત્ય બોલે છે ને વચનભંગ કરે છે. ” “ તું જુલું બોલતો મા. ” વગેરે વગેરે મહાન આજ્ઞાઓ આપણને ધર્મના પહેલા માર્ગનો બોધ કરે છે. ત્યારે પ્રથમ તો ધર્મ પાળતા હો તો સાચું બોલો. શું આપણે આવો ધર્મ પાળીએ છીએ ? ના, આપણે તો માળા ફેરવીએ છીએ, ને ફેરવતાં ફેરવતાં હજારોનાં ગળાં રેંસવાની-રેંસવાના વિચારની માળા પણ ફરતી જ હોય છે. વિશ્વાસે બીજાને ઠગીએ છીએ, માલમોં કપટ કરીએ છીએ; વગેરે અનેક રીતે જૂઠું બોલીએ છીએ. આ તો ખરેખર ધર્મ નથી, પણ ધતીંગ છે. જો આપણે ખરો, સચ, નગદ ધર્મ પાળવો હોય તો સત્ય વદ. ત્યારે તે પ્રમાણે આપણે આજીવન સાચું બોલવું જોઈએ. એ સત્ય ધર્મનો અંગીકાર કરવો જોઈએ. ટુંકામાં સચ જોતાં, બોલતાં ને સમજતાં શીખવું જોઈએ. કારણ કે વિકાસનો અમાંસની રાત્રિ, દીવાવગરનું ઘર અને સત્યવિનાનો મનુષ્યદેહ, એ ત્રણને સરખાં ગણે છે.

બીજો માર્ગ દયા છે.

અરે ! આપણો દેશ તો દયાધર્મને માટે પ્રખ્યાત છે. “ દયા ધર્મ કે મૂલ હય. ” અરે તેમાં જુદાદેવ દયાના ગુરુનો જન્મ થયો હતો ! પણ અત્યારે તો તે બીજાની દયા નીચે પડ્યો છે ! દયામણી દશા થઈ છે ! ત્યારે શું દયાને ડોકણે ખાધી ? હા, હા. એવું જ કંઈક થયું છે. આપણે ઉઘો અર્થ કયો છે. દયાના ખરા પ્રકાર સમજ્યા નથી. મનુષ્ય પર દયા રાખવી, ભૂખ્યાને ભોજન આપવું, શું આપણે એવું નથી કરતા ? હા, હા=આપવું તો જરાબર ઉપયોગ કરીએ છીએ. ગમે તે નાગો-ભૂખ્યા આવે કે વિચાર કરતા નથી. આપવું, નાખી દેવું, ગોરને લોટો આપ્યો તે મોઢું ધ્રુવે કે ગમે તેમ કરે, એટલું જ માત્ર સમજીએ છીએ. અરે, પણ તેનો દયાનો અર્થ નથી. દયા, માણસ કે જનાવર પર જ કરવાની નથી. બધી ચીજ ઉપર કરવાની છે. માણસમાં પાત્રતા જોઈને દયા દેખાડવી, દાન આપવું; પણ “ રોટલી નાખીને લિખારી ન રાખવો. ”

“ તમારાં દાનનાં ઝરણો, વહે છે માર્ગે અવળે તે; કમી કરવા બદલ બીજાં નવાં દરદો ઉમેરે છે. ”

તેને જરાબર માર્ગમાં વાળો.

અત્યારે ચાલતી દાનની રીત બહુ જ કનિષ્ઠ પ્રકારની છે, ચાલુ જમાનાને મળતી નથી. અરે ! પાછલા વેદસમયને પણ મળતી નથી. ભૂખ્યાને ભોજન આપો, પણ તેની ભૂખ તપાસીને આપો. તેને શારીરિક, માનસિક કે આત્મિક ભૂખ છે તે જુઓ. પછી તેને એવું ભોજન આપો કે ફરીથી તમારે ખાણે તેને માગવા આવવાની જરૂર રહે નહિ. ત્યારે શું પૈસાથી જ દાન થાય ? પૈસાથી પણ થાય અને બીજા ધણીથી પણ થાય. પૈસાથી સ્કૂલો, બોર્ડિંગો, દવાખાનાં, પુસ્તકાલયો વગેરે કાઢી શકાય, ધનથી જેવું બની શકે તેવું તનથી પણ બની શકે છે. તનથી કોઈને પાટો બંધાય, માર્ગ બતાવાય, બે મીઠા શબ્દો બોલી આશ્વાસન આપી શકાય અને હજાર વાનાં કરી શકાય. ટુંકામાં પોતાની જાતને અન્યના લલામાટે ખર્ચી શકાય. તમારી પાસે જે હોય, તેને જરાબર વાપરવું જોઈએ. ડોશીની ઘંટીના પથરાનો જ હિસાબ માગવામાં આવે છે, એ યાદ રાખજો. મનથી પણ દયા કરી શકાય. સારા વિચારો કરી શકાય. વિચારોનું બળ કેવું મહાન છે, તે તમારે અન્ય પુસ્તકોમાંથી ખાસ વાંચવું જોઈએ. આમ દરેક રીતથી દયા કરાય, પણ પાત્રતા જોઈને કરવી જોઈએ.

x ‘હિંદ માતાનો સંદેશ’ નામે મારા કાવ્યમાંથી

બીજી વસ્તુપર દયા કેવી રીતે થાય તે તો કહો? વરાળપર દયા લાવીને એ જીન બનાવી શકાય. બુકસેલરની દુકાનમાં પડી રહેલી અત્યુત્તમ ચોપડીઓપર દયા લાવી ખરીદ કરી વાંચી શકાય-જ્ઞાન મેળવી શકાય. પડી રહેલી જમીનનો પણ તેનાપર દયા લાવી ઉપયોગ કરી શકાય! અરે, છેવટે એટલું થાય તોય બસ છે કે, બીજાના અવગુણ ના ક્ષેતાં ગુણ બેવા એ પણ દયા કરી કહેવાય.

ત્રીજો માર્ગ તપ છે.

તપ એટલે નરકોઈ પકડવું, એમ નથી. પ્રથમ તો કસરત કરી તમારા શરીરને મજબૂત બનાવો, એ પણ તમારો ધર્મ છે. પ્રભુએ તમોને જે દેહ આપ્યો છે, તે આત્મા-પ્રભુને રહેવું મંદિર છે. તેને તમારે બરાબર સાચવવું જોઈએ. શરીરમાર્ગે ચલુ ધર્મસાધનમ્ એ ખાસ યાદ રાખજો.

પછી તમારે તમારી સર્વ ઇન્દ્રિયોને તાબે રાખવી જોઈએ. તેનો મારો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આંખ અયોગ્ય વસ્તુ તરફ જોતી હોય, કાન ના સુણવાનું સુણતા હોય, જીભ ના ખાવાનું ખાવાપીવા ધમ્ધતી હોય, તો તમારે તેના ઉપર ડાળ મૂકવો જોઈએ. તમારા મનરૂપી ઘોડાને બુદ્ધિરૂપી લગામ પહેરાવી તમારા તનરૂપી રથને યોગ્ય રસ્તે હાંકવો જોઈએ. તમારી શાંતિનું, તમારા ગામનું, તમારા દેશનું, તમારા રાજ્યનું બહુ થતું હોય તો તેમાં તમારે ગમે તેના ભોગ આપી તમારા જીવનનું સાર્થક કરવું જોઈએ. આ તમારો ધર્મ છે.

ચોથો માર્ગ શૌચ છે.

શૌચ એટલે પવિત્રતા. યાદ રાખજો કે, પવિત્રતા તે પ્રભુતા છે. પ્રથમ તો તમારા હાથ, મ્હોં, શરીર ને કપડાં સ્વચ્છ રાખજો. ચોપડીઓ, પથારી અને ઘર પણ સ્વચ્છ રાખજો. કારણ જેમ તમારા ઘરમાં પ્રભુ વસે છે, તેમ તમારી ચોપડીમાં, કપડામાં અને સર્વ સ્થળે તે રહે છે. માટે પ્રથમ તો શરીર પૂર્ણ રીતે સ્વચ્છ રાખજો. પછી તમારી વાણીને પણ સ્વચ્છ અને પવિત્ર બનાવજો. “સ્વરને સદા સુંદર દેવનો રાખજો.” યાદ રાખજો કે:—

મીઠા શબ્દો ધણી વખતે, જીવનમાં શાંતિ રેડે છે;

કટુ શબ્દો ધણી વખતે, જીવનમાં ઝેર ભેળે છે.

ટુંકામાં તમારા મનને પણ સ્વચ્છ અને પવિત્ર કરવું જોઈએ. તમારે સર્વ સ્થળે પ્રભુ-પિત ને જોવો જોઈએ.

આ ખરો ધર્મ છે. આ ધર્મ તમે સર્વ પાળજો; તેથી તમે સર્વને તમારા બંધુ જોશો, સારો માર્ગ જડશે. દેવળમાં પ્રભુ છે, તેમ તમારી પાસે પણ છેજ. તમારી ચોપડીમાં ને ટુંકામાં બધેય છે, એ યાદ રાખજો. આ ખરો ધર્મ, સત્ય ધર્મ, નગદ ધર્મ ભૂલશો નહિ ને સેતાનને તાબે થશો નહિ. છેવટે બોલો ઐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: વિદ્યા ધર્મેણ શોભતે ॥

[એ. એમ. દાદાર “પ્રેમયોગી” ના એક વ્યાખ્યાનમાંથી]

૪૪-બંગાલ કી વિધવાઓ

બંગાલ મેં પ્રાતઃસ્મરણીય શ્રી પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર પ્રથમ મહાપુરુષ થે, જન્મેને હિંદુ વિધવાઓ કી હૃદયવેધક દુર્દશા કી ઓર ધ્યાન દિયા ઓર ઉસે દૂર કરને કા દૃઢ સંકલ્પ કિયા. આપને અપને પ્રયત્ન જ્ઞાનબલ સે ઓર વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ ઓર ઇતિહાસ કે સૈકડોં અકાટ્ય પ્રમાણોં સે સિદ્ધ કિયા કિ વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રાનુકૂલ હૈ. વિધવાવિવાહ કો ઉચિત ઠહરનેવાલા ઇસ સમય જો ૧૮૫૬ કા એક્ટ ૧૫ હૈ વહ બી ઇસ મહાપુરુષ કે અનંવરત પરિશ્રમ ઓર ઉદ્યોગ કા ફલ હૈ; પરંતુ શોક હૈ કિ મનસ્વી કે દેહાંત કે પશ્ચાત્ કિસીને ઇસ પવિત્ર આદેશન કો જાણી ન રખા. ઇસીકા યહ ફલ હૈ કિ આજ ઉસ બંગ-પ્રાંત મેં જસે અપની વિદ્યા, શિક્ષા, સાહિત્ય ઓર કલા કા ઇતના અભિમાન હૈ, વિધવાઓં કી બચાવહ દુર્દશા હૈ. મુઝે પેશાબર સે પુરીતક ઉત્તર-

ભારત કે કંઈ પ્રાંતોં મેં ઇસી આંદોલન કે પ્રચાર કે સંબંધ મેં બ્રમણ કરને કા અવસર મિલા હે. ઇસ સમય બી પ્રાયઃ બંગાલ કે આંતર્ભાગ મેં ધૂમતા રહતા હું. ઇસ લિયે મેં અપને અનુભવ સે કહ સકતા હું કે બંગાળ પ્રાંત મેં વિધવાઓં કી જૈસી દુર્દશા હે, વૈસી ઉત્તરભારત કે અન્ય કિસી પ્રાંત મેં નહીં પાથી જતી.

બંગાલ મેં ઇસ સમય રૂપ લાખ સે ઉપર હિંદુ વિધવાયે હેં ઔર ઇનમેં સે જનકી આયુ રૂપ વર્ષ સે કમ હે, જનકી સંખ્યા ૨ લાખ કે લગભગ હે. ૧૯૨૧ કી મનુષ્યગણના કે અનુસાર ઇસ પ્રાંત કી એકસો સ્ત્રિયોં મેં પચીસ સે અધિક હિંદુ વિધવાયે હેં. યૂં તો સભી જગહ વિધવાઓં કી અપને સંબંધિયોંદારા કંઈ પ્રકાર કે કષ્ટ પહુંચાયે જતે હે; પર ઇસ પ્રાંત મેં કંઈ પ્રથાયે બી વિચિત્ર હેં. જેસે કિ વિધવા કા સિર મુકવા દેના, ઉસે એક સમય હી ભોજન દેના, ગૃહસ્થ કા સારા ભાર ઉસી-કે સિર ડાલ દેના ઇત્યાદિ. કંઈ વાર ઉન્હેં ઘર સે તીર્થયાત્રા કે બહાને બાહર લે જાકર છોડ દિયા જતો હે યા વે સ્વયં ઇન અસહ યાતનાઓં સે દુઃખિત હોકર, ઘરોં સે ભાગ જતી હેં. ઇસી લિયે બંગાલ મેં નારીનિર્ધારન ઔર નારીધર્મણુ કે લજ્જાસ્પદ મામલે હમેં પ્રતિદિન સુનને કા મિલતે હે. યહી કારણ હે કે બંગાલ પ્રાંત કી હી વિધવાયે જનમેં અધિકાંશ યુવતી ઔર કંઈ ઉચ્ચકુલ કી હેં, બનારસ, વ્રંદાવન, મથુરા, હરિદ્વાર ઔર ઋષિકેશ તક દીન-હીનાવસ્થા મેં ભટકતી મિલતી હેં. જનમેં કંઈ ગુરોં કે અદુર ચદ દુઃખ ભોગતી હેં. યહી કારણ હેં કે યદ્યપિ બંગાલ મેં મુસલમાનોં કી સંખ્યા એકસો મેં પપ ઔર હિંદુઓં કી સંખ્યા ૩૮ હે; પર મુસલમાનોં મેં વેશ્યાયે ૧ હજાર સ્ત્રી પીછે દહી હે ઔર હિંદુઓં મેં વેશ્યાયે ૧ હજાર પીછે ૩૧ હેં. સિદ્ધ કલકત્તા મેં હી ૫૦ હજાર સે ઉપર હિંદુ વેશ્યાયે હેં, જનમેં અધિકાંશ વિધવાયે હેં ઔર કંઈ તો ઉચ્ચકુલ કી હેં. કલકત્તા મેં રહતે હુએ હમેં એસી ઘટનાયે બી સુનને કા મિલતી જહાં પર માતાપિતા વા સાસ-સસુર અપની વિધવા પુત્રિયોં વા પુત્ર-વધૂઓં સે જળદર્શતી વેશ્યાવૃત્તિ કરવાતે હેં. અબી હાલ કી ખાત હે કે સોનાગાંધી (કલકત્તા કા વહ ભારી મુહલ્લા જહાં વેશ્યાઓં કા અકા હે) સે એક સજ્જન વિધવાવિવાહસહાયક સભા કે કાર્યાલય મેં આયે ઔર કહને લગે કે જનકે પડોસ મેં એક ઉચ્ચ કુલ કી યુવતી બંગાલી વિધવા હાલ હી મેં બાહર કે કિસી ગાંવ સે પેશાકે લિયે બિદાધ ગઈ હે; પર વહ ઇસ પાપાચાર સે ઘૂણા કરતી હે ઔર વિવાહ કરના ચાહતી હે. આપ ઉસે મિલકર સખ ઉચિત વ્યવસ્થા કર દે. હમ એક ઔર વ્યોવૃદ્ધ સજ્જન કા સાથ લેકર સોનાગાંધી-ઉસી સ્થાનપર પહુંચે ઔર ઉસ અભાગિની બહિન સે ખાતચીત કી. ઉસકી આયુ ૧૩ વર્ષ સે અધિક નહીં થી. જાતિ સે કાયસ્થ. વહ ૧૦ વર્ષ કી અવસ્થા મેં વિધવા હુઈ થી ઔર ઉસકા વિવાહ ૮ વર્ષ કી આય મેં હુઆ થા. ઉસકે માયકે મેં કોઈ નહીં યા, ઇસ લિયે વહ તખ સે સસુરાલ મેં હી થી. કુછ દિન હુએ ઉસકી સાસ ઉસે કલકત્તા મેં યહ કહ કર લાધી કે કિસી સંબંધી સે મિલના હે ઔર સ્ટેશન સે સીધા ઇસ મુહલ્લા મેં આ કર ઉસે ખિટા દિયા. ઉસને બડે હી કરુણા-જનક શ-ખ્દોં મેં કહા કે “મેરી સાસ ઔર મેરા સસુર જળદર્શતી ઇસ જઘન્ય કર્મ મેં પ્રવૃત્ત હોનેકે લિયે લિયે બાધિત કર રહે હે. મેરી સાસ કહતી હે કે હમ તુએ ઇસી લિયે ૬ વર્ષ સે પાલ રહેથે ઔર ખિલા પિલાકર મોટા કર રહેથે, તાકિ જવાન હોકર તૂ હમારે કામ આવે. અખતક હમને તુએ પાલા; અખ તૂ હમેં પાલ.” ઉસ દેવી કી ઇસ અસહાયાવસ્થા કો દેખકર મેરી આંખોં મેં આંસૂ આ ગયે ઔર સાથ હી ઉસ છુટિયાપર ક્રોધ આયા, જે અપની બહુ કો ઇસ પ્રકાર પાપમાર્ગપર ચલને કે લિયે બાધિત કર રહી થી. હમને ઉસકી સાસ કો છુટાયા. ઉસે હર પ્રકાર સે સમજાયા ઔર કહા કે વેશ્યાવૃત્તિ કી અપેક્ષા તુમ ઇસકા પુનર્વિવાહ કર દો તો યહ લડકી બહુત સુખી રહેગી. છુટિયા ને કહા કે અગર વહ ઇસકા પુનર્વિવાહ કરેગી તો ભોગ ઉસે જાતિ સે બાહર નિકાલ દેગે. ઇસ લિયે વહ ઉસકા પુનર્વિવાહ કબી નહીં કરેગી. ઇસ પ્રકાર કી ઘટનાયે પ્રાયઃ દેખને ઔર સુનને કા અવસર હમેં મિલતા રહતા હે; પર ઉન્હેં યહાં લિખકર હમ પાઠકોં કા અધિક સમય નહીં લેના ચાહતે; પરંતુ નિઃસંદેહ યહ હમારી ગિરાવટ કા જતા જગતા નમૂના હે. હમારે પાઠકોં મેં સે બહુતોં ને ૬ માસ ઔર ૧ વર્ષ આયુ કી હિંદુ-વિધવાઓં કે વિષય મેં સુના તો હોગા; પર અપની આંખોં સે દેખને કા અવસર બહુત કમ કો મિલા હોગા. બંગાળ પ્રાંત મેં

ઇન શિશુ-વિધવાઓં કી સંખ્યા ભી કમ નહીં હે. ગત માસ મુઝે જસોર જલા મેં દૌરા કરતે હુયે એક ગ્રામ મેં એસી હી વિધવા દેખને કા અવસર મિલા જસકી આયુ. ઇસ સમય ૭ વર્ષ કી થી; ઔર જો ૬ માસ કી આયુ મેં વિધવા હુઇ થી. કુછ વર્ષ પૂર્વ ઇસ પ્રાંત મેં યહ પ્રથા થી ઔર અબ ભી ઇસકે ચિન્ન કહીં કહીં પાયે જાતે હૈં-કિ જબ કોઇ કુલીન બ્રાહ્મણ મરણુસજ હોતા થા તો ઇસ ગાંવ કે અન્ય કુલીન બ્રાહ્મણ અપની ૬ માસ, ૧ વર્ષ, ૨ વર્ષ ઇત્યાદિ આયુ કી દૂધમુંહી બાલિકાઓં કો ગોદી મેં લે ઇસ મરણુ-મુખ બ્રાહ્મણ કી ચારપાઇ કે ચારોં ઔર ધુમાકર ઔર ઇસી બ્રાહ્મણદેવતા (?) કે હાથ મેં ઇસ ગોદી કી ગચ્ચી કા હાથ દેકર વિવાહ કર દેતે થે. કુછ ઘરોં કે બાદ વે બ્રાહ્મણ મહારાજ તો પંચત્વ કો પ્રાપ્ત હો જાતે થે; પર ઉનકે પીછે દર્જનાં ગોદ મેં ખેલતી બાલિકાઓં કે મસ્તક પર કહોર વૈધવ્ય કે ચિન્ન લગા દિયે જાતે થે. ઔર યદિ સયોગવશ વહ અલ્પવયસ્કા બાલિકા વહાં ઉપસ્થિત નહીં કી જા સકતી તો ઇસકે પ્રતિનિધિસ્વરૂપ કદલીદલ, તુલસીદલ વા ગિધ્વપત્ર કે સાથ હી કુલીન બ્રાહ્મણ કા વિવાહ હો જાતા થા; ઔર ઇસકે મૃત્યુ પ્રાપ્ત હોતે હી વહ ખેચારી અનનન બાલિકા સારી આયુ કે લિયે વિધવા બના હી જાતી થી. ફિર એસી વિધવાઓં કો બ્રહ્મચારિણી બને રહને, અપરિચિત, અનનન ઔર કલ્પિત પતિ કે ચરણોં મેં શ્રદ્ધા રખતે હુયે સંયમપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરને, જપ-તપ ઉપવાસ-નિયમ-વ્રત ઇત્યાદિ પાલને, સિર મુંડવા દેને, ગંદે વસ્ત્ર પહિનને ઔર એક સમય ભોજન કરને કે લંબે લંબે ઉપદેશ દિયે જાતે હૈં. ઔર યદિ ઇનકે સંરક્ષકોં સે કલા જાવે કિ ઇન બાલિકાઓં કા જો વસ્તુતઃ વિધવા હૈં હી નહીં-વિવાહ કર દો, તો કલનેવાલોં કો હી અપમાનિત હોના પડતા હે.

એક ઔર વિધવાઓં કે સાથ ફૂર ઔર નૃશંસ વ્યવહાર ઔર દૂસરી ઔર વિધવાવિવાહ કા કહોર વિરોધ ! ઇસકા પરિણામ કયા હો રહા હે ? એક શબ્દ મેં, બંગાલ કે હિંદુઓં કા ક્રમશઃ હાસ. આજ સે ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વ બંગાલ મેં હિંદુઓં કી સંખ્યા ૬૦ પ્રતિ શતક ઔર મુસલમાનોં કી ૪૦ પ્રતિ શતક થી; પરંતુ આજ ગણુના રિપોર્ટ કહતી હે કિ ઇસ સમય બંગાલ મેં મુસલમાન ૫૫ પ્રતિશતક, હિંદુ ૩૮ પ્રતિશતક ઔર ૭ પ્રતિશતક ઇસાઈ ઇત્યાદિ હૈં. સર પી૦ સી૦ રાય ઔર ડૉ૦ રવીન્દ્રનાથ ટાકુર ને એક વાર કલા થા કિ આજ સે ૫૦ વર્ષ પૂર્વ, બંગાલ કે વિશેષતઃ પૂર્વ-બંગ કે જિન ગ્રામોં કો ઉન્હોને હિંદુઓં સે ભરપૂર દેખા થા, આજ વહાં મુસલમાન હી નજર આતે હૈં. પ્રસંગવત્ હમ યહાં એક ઔર ઐતિહાસિક સચાઇ કી ઔર પાઠકોં કા ધ્યાન ખીંચના ચાહતે હૈં. ભારત મેં સિદ્ધ દો પ્રાંત હી એસે હૈં જહાંપર હિંદુઓં સે મુસલમાન અધિક હૈં. એક પંજાબ ઔર દૂસરા બંગાલ. પંજાબ મેં મુસલમાન હિંદુઓં સે કેસે બઢ ગયે ઇસકે કારણુ ઇતિહાસ મેં દૂંદને સે મિલ સકતે હૈં; કયોંકિ પિછલી સદિયોં મેં ભારતપર વિદેશિયોં કે જિતને ભી આક્રમણ હુએ, સખ પંજાબ કી ઔર સે હુએ ઔર ઇસ્લામી તલવાર કા જોર ભી વિશેષતઃ પંજાબ વા પશ્ચિ-મોત્તર પ્રદેશ મેં હી રહા; પરંતુ બંગાલ મેં મુસલમાન કયોં હિંદુઓં સે અધિક હો ગયે-ઇસકા સ્પષ્ટ કારણુ ઇતિહાસ મેં દૂંદને સે નહીં મિલતા. બંગાલ તો ઉત્તરભારત કી સીમા પર હે, ઈધર તો મુસલમાન આક્રમણકારિયોં કા દૌરદૌરા અપેક્ષાકૃત કમ હી રહા; ઔર ગજેબ, નાદિરશાહ ઔર મુહમ્મદ ગળનવી જેસે ફર અસાચારિયોં કી લપેટ મેં ભી યહ પ્રાંત નહીં આયા. ફિર ભી યહાંપર આજ મુસલમાન ૫૫ શી સદી ઔર હિંદુ ૩૮ શી સદી હૈં. ઇસ ઐતિહાસિક સમસ્યા કો ઉત્તર દો શોચનીય સચાઇયોં મેં ઊપા હુઆ હે. એક તો યહ કે હિંદુઓં કા અપની સ્ત્રી-જાતિ ઔર વિશેષતઃ વિધવાઓં કે સાથ કહોર અત્યાચાર, જિસકા દિગ્દર્શન હમ અભી પાઠકોં કો કરા ચૂકે હૈં. બાલવિવાહ, વૃદ્ધવિવાહ ઇત્યાદિ કે કારણુ વિધવાઓં કા ઇસ ભાગ મેં ભારી સંખ્યા મેં હોના, ઉનકે સાથ ફૂર વ્યવહાર ઔર ઉનકા પુનર્વિવાહ ન કરના જસકે ક્લસ્વરૂપ ઉનમેં સે એક મહત્વપૂર્ણ સંખ્યા કા હિંદુધર્મ કો તિલાંજલિ દે મુસલમાન બન ઉનકી સંખ્યા બઢાના. ઇસકા કારણુ યહાં ભી ઉચ્ચ જાતિયોં કા નિમ્નક્રેણી કે પુરુષોં કે સાથ અમાનુષિક વ્યવહાર હે, જસકે કારણુ વે મુસલમાન ઔર ઇસાઈ બન અપને મનુષ્યોચિત અધિકાર કો સ્વતંત્રતા કે સાથ ભોગ સકતે હૈં. ઇસ દૂસરે કારણુ કા વિશેષ વર્ણુન હમ કિસી ઔર અવસરપર પાઠકોં કે સંમુખ રખેંગે. આજ સે કુછ વર્ષ પૂર્વ શ્રીયુત ડૉ. મુકરજી નામક એક બંગાલી લેખક ને ઇન્હી સખ અવસ્થાઓં કો દેખકર લિખા

થા કિ હિંદુ મરણોન્મુખ જાતિ હે. વસ્તુતઃ યદિ બંગાલ મેં હિંદુઓં કી યહી દશા રહી તો ૨૦૦ વર્ષોં કે બાદ યહાં ફિર એક બી હિંદુ નજર નહીં આપગા.

બંગાલિયોં મેં ઓર કુલ હિંદુઓં મેં બી યહ વિચાર આમતૌર સે ફેલા હુઆ હે કિ બંગાલ મેં પુરુષોં કી અપેક્ષા સ્ત્રિયોં કી સંખ્યા અધિક હે. યહ વિચાર સર્વથા અશુદ્ધ ઓર તિરાધાર હે. વસ્તુતઃ અવસ્થા યહ હે કિ યહાંપર પુરુષ અધિક હે ઓર સ્ત્રિયાં કમ હે. ૧ હજાર હિંદુ પુરુષ પીછે બંગાલ મેં ૫૬ હિંદુ સ્ત્રી કમ હે. જાતિ કે અનુસાર બંગાલ મેં પ્રધાનતઃ ૫૭ હિંદુ જાતિ હે, જનમેં સે કેવલ ૪ કેા છોડકર શેષ ૫૩ જાતિયોં મેં પુરુષોં કી સંખ્યા સ્ત્રિયોં સે અધિક હે ઓર ઇન ૫૩ જાતિયોં મેં બ્રાહ્મણ, કાયસ્થ, વૈશ્ય ઇત્યાદિ ઉચ્ચ જાતિયાં બી સામિલ હે. ઇન ઉચ્ચ જાતિયોં મેં લડકે બિકતે હે ઓર જો માતાપિતા અપની લડકી કે સાથ દહેજ નહીં દે સકતે, ઉન્હે ઉચ્ચ વર સુગમતા સે નહીં મિલતે ! પર ઇન જાતિયોં કે અતિરક્ત અન્ય જાતિયોં મેં જનમેં “નિમ્ન શ્રેણી” કહા જાતા હે, જો સે નામશુદ્ધ ઇત્યાદિ જો સંખ્યા મેં ઇન ઉચ્ચ જાતિયોં સે બી અધિક હે, જનમેં લડકિયાં બિકતી હે. એક ઓર સ્ત્રિયોં કી કમી, ઉધર વિધવા-વિવાહ પર રકાવટ ઓર સાથ હી જાત-પાંત કા કઠોર બંધન ! ઇન સખકા ફલ યહ હો રહા હે કિ ઇનમેં સે અધિકાંશ સખ પ્રકાર સે યોગ્ય હોતે હુયે બી વિવાહ હી નહીં કર સકતે ઓર ઉસ પુરુષ કે મૃત્યુ કે સાથ હી ઉસ વેષ ઓર ધરાને કા અંત હો જાતા હે. કઈ વિવશ હો વિવાહ કે લિયે વિધર્મી હો જાતે હે ઓર હિંદુનાશક સંતાન ઉત્પન્ન કરતે હે. દેખિયે તો કયા હે ? એક નિમ્ન શ્રેણી કા બંગાલી હિંદુ પ્રતિવર્ષ કૌડી કૌડીકર ધન એકત્રિત કરતા હે. ઇસી પ્રકાર કરતે કરતે જખ ઉસકી આયુ ૩૫ થા ૪૦ વર્ષ કી હોતી હે તખ વહ ૩૦૦), ૪૦૦) થા ૫૦૦) ઇકઠાકર પાતા હે. ઇસ ધન સે વહ એક લડકી જસ કી આયુ ૧૩ વર્ષ સે નીચે હી હોતી હે, ખરીદતા હે; ઓર ઉસસે વિવાહ કરતા હે. કઈ બાર વહ કજ્ લે કર વિવાહ કર પાતા હે ઓર ઉસકે લડકે અપને બાપ કી શાદી કા કજ્ ઉતારતે હે; પરંતુ ૫ થા ૧૦ વર્ષ કે બાદ વહ તો મર જાતા હે ઓર અપને પીછે એક બાલ વા યુવતી વિધવા છોડ જાતા હે. અખ દેખિયે, કયા મળ જાતી હે ? ઉસ વિધવા કા પુનર્વિવાહ તો હો નહીં સકતા ઓર ઇધર ઉસ જાતિ કે પુરુષોં સે બી બિનાવિવાહ રહા નહીં જાતા. ઉસ વિધવાઓં કા જાતિ કા કોઇ આદમી વા અન્ય બી કોઇ રખેલ કી તરહ રખ લેતા હે. દોનોં સ્ત્રી પુરુષ ઇસી તરહ સે આયુબર રહતે હે, વ્યભિચાર કરતે રહતે હે ઓર જો સંતાન ઉત્પન્ન હોતી હે ઉસે મારતે જાતે હે. વે ઇસ દોહરે પાપ કેા સહન કર સકતે હે; પર વિધવાવિવાહ કી આશા નહીં દે સકતે ! જો સી વિધવાઓં કા મુસલમાન ઉડા લે જાતે હે થા વે વિવાહ કે ઇચ્છુક સ્ત્રી-પુરુષ દોનોં મુસલમાન બનકર નિકાહ કર લેતે હે. ઇસીકા યહ ફલ હે કિ આજ બંગાલ મેં હિંદુ ગ્રાહે, ઘોષી, નાપિત, કેવર્ત, જુલાહા, ખસાસી, કહાર, મજદૂર ઇત્યાદિ બહુન કમ મિલતે હે. જસ ગાંવ મેં આજ સે ૨૦ વર્ષ પૂર્વ ૩૦૦ ઘર જુલાહોં કે થે વહાં અખ એક થા દો હી શેષ રહ ગયે હે. મૈને કઈ ગાંવોં મેં સ્વયં જાંચ પડતાય કી હે ઓર ઇસ અવસ્થા કેા પાયા હે. ઇસકા પરિણામ યહ હે કિ ઇસ સમય પૂર્વ બંગ મેં ૭૫ શી સદી ઓર કઈ જલોં મેં ૮૫ શી સદી સે અધિક મુસલમાન પાયે જાતે હે. ઇસીકા યહ ફલ હે કિ આજ બંગાલ મેં હી દિનદહાડે સ્ત્રિયોં કા ઉડાયા જાતા હે ઓર જનપર અત્યાચાર કિયા જાતા હે. હાલ હી મેં એક સમાચારપત્ર મેં પ્રકાશિત હુઆ થા કિ ગત દો વર્ષોં મેં હી બંગાલ મેં ૫૧૦ સે અધિક હિંદુ વિધવાઓં કા ઉડાયા ગયા થા !!

ફિર બંગાલ કે પ્રસિદ્ધ તીર્થ નવદ્રીપ મેં માતૃમંદિરોં મેં ઓર દેવાલયોં કી આડ મેં વિધવાઓંપર જો બચકર અત્યાચાર હો રહે હે, જનકા વર્ણન પાઠકોં કી સેવા મેં અન્વ કિસી સમયપર પ્રગટ કિયા જાયેગા.

કયા અખ બી હમારે હિંદુ નેતા અપને જનડતે ઘર કી સુધ લેંગે ?

(‘વિધવિમ્ત્ર’ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક-શ્રી. દીનાનાથ સિદ્ધાન્તાલંકાર સહાયક મંત્રી વિધવા-વિવાહ સહાયક મંત્રી, લાહોર.)

www.umaraqyanbhandar.com

રહતી હું. ઇસકા આશય યહી હૈ કિ તપ ઔર વિદ્યા-પ્રધાન આદર્શોં કો લક્ષ્મી સે કાઇ પ્રેમ નહીં; ઇસલિયે લક્ષ્મી ભી ઉનસે દૂર હી રહા કરતી હૈ. ઇસી તરહ ક્ષત્રિય કા કર્તવ્ય પ્રજા કી રક્ષા કરના હૈ જીસસે શરીર કો અનિત્ય સમજ વહ નિરંતર અપને કર્તવ્ય કે પાલન મેં હી દત્તચિત્ત રહતા હૈ ઔર લક્ષ્મી યા ધન કે સંગ્રહ કી ચિંતા કરને કા ઉસે સમય હી નહીં મિલતા. અતએવ લક્ષ્મી ભી કહતી હૈ કિ, “શૂરં ત્યજામિ વૈધવ્યાત્” અર્થાત-શૂરવીર ક્ષત્રિય કિસી ભી ક્ષણ અપના કર્તવ્યપાલન કરને મેં પ્રાણહુતિ દે સકતા હૈ. ઇસીસે વિધવા હોને કે ભય સે મેં ઉસે ત્યાગે રહતી હું. શૂર કી સેવાવૃત્તિ હોતી હૈ ઔર સેવાવૃત્તિવાલે કે યહાં લક્ષ્મી કભી નહીં બસતી.

તપ એક વૈશ્ય કો હી લક્ષ્મીજી અપના કૃપાપાત્ર સમજતી હૈ. શાસ્ત્રોં મેં વૈશ્ય કે કર્તવ્ય કર્મ ‘કૃષિ ગોરક્ષ્ય વાણિજ્ય’-અર્થાત કૃષિ, ગોરક્ષા ઔર વાણિજ્ય વ્યવસાય બતાયે હૈ. ઇન્હીં તીનોં કર્તવ્ય કર્મોં કો કરકે કાઇ મનુષ્ય સચ્ચા વૈશ્ય હો સકતા હૈ ઔર ઉસી પર લક્ષ્મીજી કી ભી કૃપા હુઆ કરતી હૈ. જખતક ભારત કે વૈશ્ય ઇન કર્મોં મેં દક્ષ તથા પરાયણ હોતે થે, તખતક યહ દેશ ભી સોને કા બના હુઆ થા; ઔર વિદેશોં મેં ભારત દેશ સોને કી ચિડિયા કે નામ સે પ્રસિદ્ધ ભી હો રહા થા; પરંતુ દુઃખ હૈ કિ વહી સોને કા ભારત આજ મિટી હો ગયા ઔર સોને કી ચિડિયા ઉડકર સાત સમુદ્ર પાર ઇંગ્લિસ્તાન આદિ વૈશ્ય-કર્મ-વિશિષ્ટ દેશોં મેં જા બિરાજી હૈ. ભારતીય વૈશ્યોં ને પ્રથમ કર્તવ્ય કૃષિ યા ખેતી કા તો પૂર્ણરૂપ સે ત્યાગ કર રખ્યા હૈ; યદપિ લોકોક્તિ હૈ ‘ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વાન’-અર્થાત ખેતી ઉત્તમ ઔર વાણિજ્ય મધ્યમ હૈ. જીસ સમુદાય કે હાથ મેં લક્ષ્મી અબ ભી અપેક્ષાકૃત અધિક પરિણામ મેં વિરાજતી હૈ ઔર વ્યવસાય તો પ્રાયઃ સખકા સખ ઉસી કે હાથ મેં હૈ. જખ ઉસીને કૃષિકર્મ કો ત્યાગ દિયા, તખ દરિદ્ર સમુદાયોં કે હાથ મેં પડને સે વહ એકદમ ચોપટ હો ગયા; કારણ આજકલ ધનાભાવ કે કારણ ખેતી કરનેવાલી જાતિયાં ચાહતી તો હૈ કિ ખેતી સે બેહિસાબ અન્ન પેદા કર કે માલામાલ બન જાયે; પર પૂછ લગાને કો હૈ નહીં જીસસે ઇસ કાર્ય કી ઉન્નતિ ભારત મેં તો એકદમ રક ગઇ હૈ. ફિર કૃષિ કા સારા ભાર ઇસ દેશ મેં બેસોં કે ઉપર હૈ ઔર દેશ કે ભીતર દુર્ભોગ્યવશ ગોભક્ષકોં કી સંખ્યા બહુત બઢ જાને સે ખેતી કે લિયે બઢિયા બૈલ રખના ભી ગરીબ કિસાનોં કે લિયે અસંભવ સા હો રહા હૈ. ગોરક્ષા ભી વૈશ્ય કા સ્વાભાવિક કર્મ બતાયા ગયા હૈ; કિંતુ વૈશ્ય લોગોં કી ઝોર સે ઇસ કાર્ય મેં ભી અત્યંત ઉપેક્ષા દિખાચી જાતી હૈ. થોડા બહુત ગોપાલન જો હોતા ભી હૈ, ઉસકા મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય દૂધ-ગી બાને હી તક હૈ ઔર પ્રાયઃ એસા દેખને મેં આતા હૈ કિ બડે બડે ધની સાહુકાર ભી દૂધ દેના બંદ કર દેને પર ગો કો ભાર સમજને લગતે ઔર કિસી ન કિસી તરહ ઉસે અપને યહાં સે હટાને કે ઉપાય કરને લગતે હૈ. સારાંશ યહ કિ ગોરક્ષા કરને તથા ઉસે એક પ્રકાર કા સ્વતંત્ર વ્યવસાય બનાને કી પ્રવૃત્તિ વૈશ્યજાતિ મેં આજકલ કદાચિત્ હી કહીં દેખી જાતી હો. રહા તીસરા કર્મ વાણિજ્ય. ઉસે અવશ્ય ભારતીય વૈશ્યોં ને અપના કર રખા હૈ, પર દુર્ભોગ્યવશ વાણિજ્ય-વ્યવસાય કા જો કાર્ય ઇનકે હાથોં રહ ગયા હૈ, વહ ભી બિલકુલ હી થોથા હૈ. વાસ્તવિક વ્યાપાર તો વિદેશિયોં ને અપને હાથોં મેં કર ચિયા હૈ ઔર ભારતીય વૈશ્ય ઉનકે સહાયકમાત્ર રહ ગયે હૈ. ફલ યહ હોતા હૈ કિ વાણિજ્ય સે હોનેવાલા લાભ તો વિદેશી વ્યવસાયી અપને દેશોં કો ખીચ લે જાતે હૈ ઔર ભારતીય વૈશ્યોં કે હાથ મેં ઉસકા તરજરન હી આતા હૈ. ઇસસે થોડે બહુત વ્યવસાયી ભાવે હી કુજ લક્ષ્મીવાન બન જાયે, કિંતુ ઉનકે કારણ દેશ કા ધન કિંચિત્ ભી નહીં બઢ સકતા હૈ. યહ ઇસ ઝૂંડે ઔર નકલી વ્યવસાય કા હી પરિણામ હૈ, કિ દેશ દિન પર દિન અધિક ગરીબ હોતા જાતા હૈ ઔર યહાં કે સારે વ્યાપાર કા લાભ ચતુર વિદેશી વ્યવસાયી ઉઠાતે હૈ. જખ દિનોં દિન દરિદ્રતા બઢતી જાતી હૈ, તખ દિવાલી હી ક્યોંકર વિધિવત્ મનાઇ જા સકતી હૈ ?

આજ હમારે વાણિજ્ય-પ્રધાન વૈશ્ય દિવાલી કિસ તરહ મનાતે હૈ ? લક્ષ્મીપૂજા કે પશ્ચાત્ત વે વર્ષભર કી ભાગ્યપરીક્ષા નાના પ્રકાર કે જીયે દ્વારા કિયા કરતે હૈ; જીસ જીયે કે પીછે ચક્રવર્તી રાજા નલ કો રાજ્યપાટ ખોકર અપને બાલબચ્ચોં સમેત વિપત્તિગ્રસ્ત હોના પડા થા ઔર જીસ જીયેને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર કી એસી દુર્ગતિ કી થી. ઉસીકા આશ્રય હમારે વૈશ્ય વ્યવસાયી લે કર જખ લક્ષ્મી કો સંતુષ્ટ કરના ચાહતે હૈ તો કૌન ન કહેગા કિ ઇનકી મતિ મારી

गर्भ है? फिर इस तरह जन्म व्यवसाय के प्रारंभ में ही बुद्धि का नाश स्पष्ट दिखाई देता है, तब लगवाने के शब्दों में 'बुद्धिनाशान् प्रणश्यति' अर्थात् बुद्धि का नाश होने से मनुष्य नष्ट हो जाता है। आश्चर्य तो यह है कि उस दंग से हम प्रतिवर्ष दिवाली बनाते हैं उससे लक्ष्मी संतुष्ट होने के स्थान में दिन पर दिन अधिकाधिक रहती जाती है; तो ली हमारी आंखें नहीं खुलती। हम उसी लक्ष्मी के इक्षीर पीने लगे हैं और अपनी दुर्गति की ओर कभी हमारी दृष्टि ही नहीं जाती है। इसीसे हमारे लिये लक्ष्मी-पूजन का यह त्योहार ली कोष विशेष लाभ पहुंचानेवाला नहीं सिद्ध होता। 'अनेकता में ऐक्यता' यह तो हिंदु वर्णव्यवस्था की प्रधान विशेषता है। यही कारण है कि प्रत्येक त्योहार अनुपूर्वकारों से एक समान उत्साह से मनाया जाता है। इसीसे इस दिवाली को केवल वैश्य ही नहीं, अन्य वर्णवासों की धूमधमा के कारण दुःखी जनते हैं और यह जुआ त्योहार का एक आवश्यक अंग हो गया है। हम यह तो जट कल भैरव हैं कि जन्म धर्मराज ली जुआ खेलते थे तब यह सुरा कैसा, किंतु यह क्षत्रिय के लिये ली नहीं सोचते कि आभिर इस जुमे ने धर्मराज की क्या गति की और उनके धर्म के इलस्वरूप पुण्यश्रुति भारत का कैसा नाश हुआ? यदि दिवाली को हम हिंदु पुरानी लक्ष्मी पीटना छोड़ दें, जुमे जैसे निकृष्ट कर्म का त्याग कर दें तथा वैश्यगति लगवाने के अताये लुये कृषि, गोरक्षा और वाणिज्य के कार्यों को विधिवत् अंगीकार कर दें, तो यह दिवाली पुनः देश के धनधान्य की वृद्धि का कारण सिद्ध हो सकती है। अवश्य ही देश की इस पराधीन अवस्था में पूर्ण विकास का संभव नहीं है; किंतु यदि हम आत्मोद्धार के लिये दृढप्रतिज्ञा हो लें, तो स्वाधीन जनते में ली अधिक समय नहीं लग सकता है। यह दिवाली महाराज श्रीरामचंद्र के विजयोत्सव के उपलक्ष्य में मनाई जाती है। अतएव यदि इस शुभ मुहूर्त में हम अपनी आर्थिक और राजनीतिक स्वतंत्रता के लिये दृढ निश्चय करके पग बढ़ावें, तो निस्संदेह विजय प्राप्त कर सकते हैं और थोड़े ही दिनों में सम्पत्ति दिवाली मनाने योग्य बन सकते हैं।

('विश्वभिन्नता दीपावलि अंकना अग्रलेखपरती)

४६-ईस्लाम और गोरक्षा

भारत कृषिप्रधान देश है। कृषि का सारा कार्य गौ और उसकी संतति भैल पर निर्भर है; किंतु तो ली यहां पर प्रतिवर्ष लाखों गौओं का वध उनके मांस से पापी पेट भरने के निमित्त किया जाता है, यह कितने अजे आश्चर्य की बात है! कितने ही मुसलमानों का विश्वास है कि अवसरों पर गौ की कुर्बानी करना उनका धार्मिक कर्तव्य है। इसलिये हम इस लेख में ईस्लाम के ही कतिपय धर्मग्रंथों और प्रसिद्ध पुरुषों की बातों के आधार पर यह दिखाना चाहते हैं कि जे लोग ऐसा समझते हैं वे भ्रमते हैं।

पैगम्बर मुहम्मद साहब (सं आ०.सं०) की उवहदा

मि० स्टैनली सेन पोलने 'उविल टॉक ऑफ़ मुहम्मद धी प्रॉफ़िट' नाम की एक पुस्तक लिखी है, उसकी लूमिका में वे लिखते हैं कि पैगम्बर मुहम्मद साहब का ज्ञाना जन्नूर और पानी था या नै की रीटी वे आते थे। दूध और शहद ही विवासिता की वस्तुयें थी, जन्हे वे पसंद करते थे; किंतु उनका वे यदा कदा ही व्यवहार करते थे। रेगिस्तान में ब्रमण करना ही उनका इस समय ली आधिक प्रिय था, जन्म वे अरब के आदशाह हो गये थे।" इससे स्पष्ट है कि पैगम्बर साहब मांसाहारी नहीं थे। उनकी दयाशीलता के प्रमाण में उक्त पुस्तक से ही उनके कथन उद्धृत किये जा सकते हैं। एक स्थलपर मुहम्मद साहब कहते हैं कि "जनवरों के आरे में परमात्मा से डरो। जन्म वे स्वारी करने योग्य हों तो उनपर स्वारी करो और जन्म वे थक गये हों तो उतर पड़ो।" दूसरे स्थल पर वे कहते हैं कि "जे जुदा के अनाये जवों और उनके जन्मों से प्रेम नहीं करता, जुदा ली उससे प्रेम न करेगा।" हजरत की स्त्रीने कहा था कि

“ગોમાંસ સે બિમારિયાં પૈદા હોતી હૈ” ઔર ગોદુગ્ધ દવા હૈ તથા ગોઘૃત બલકારક વસ્તુ હૈ.” ઐસી હી ખાત હજરત કે ચાચા ઔર ઉનકે સમકાલીન જખીર ને કહી થી. ઇવ નમસઉદને અપની પુસ્તક ‘મુસ્તાદારક’ મેં હજરત કા વહ વાક્ય ઉદ્ધૃત કિયા હૈ અસકા અર્થ યહ હૈ કિ “ચૂંકિ ઔ તરહ તરહ કે પૌદે ઔર ઘાસે ખાતી હૈ. ઇસ લિયે ઉસકા દૂધ સખ તરહ કે રોગોં કા દૂર રખતા હૈ.” ફિર કુરાન શરીફ મેં કહા હૈ કિ “રહીમ ખુદા કે બંદે વે હૈં જો કિસી ઇવ કા તકલીફ પહુંચાયે બિના પૃથ્વીપર વિચરતે હૈં ઔર જહિશોં કા શાંતિ કા ઉપદેશ દેતે હૈં.” “ખુદા ઉનસે પ્રેમ કરતા હૈ જો ઇન્સાફ સે કામ કરતે હૈં.” “ખુદાને ચૌપાયોં કા બોઝ દેને કે લિયે ઔર શાક તથા નાજ મનુખ્ય કે ખાને કે લિયે બનાયા હૈ.” “ખુદા તુમહારી કુખાનિયોં કા માંસ યા જનવરોં કા ખૂન નહીં ચાહતા, અલ્લિ તુમહારી પવિત્રતા હી ચાહતા હૈ.” મુહમ્મદ સાદખ કે દામાદ (જમાઇ) ઔર ખલીફા હજરત અલી કહતે હૈં કિ “તુમ અપને પેટોં કા જનવરોં કા કથ્થ ખત બનાઓ.” ઇસ્લામ ધર્મ કે સૂફી ઔર પરહેજગાર લોગ માંસ નહીં ખાયા કરતે.

કુખાની કા અર્થ

કુખાની કા પ્રથા મુસલમાનોં મેં બહુત સમય સે ચલી આતી જન પડતી હૈ. કુખાની કે દિન ઈદ મનાને કી આજ્ઞા હજરત ને દી હૈ. એક બાર એક આદમી ને પૈગમ્બર સે પૂછા “ઐ ખુદા કે પૈગમ્બર! અગર દૂધ દેનેવાલી ઉટની કે સિવા મેરે પાસ ઔર કોઇ જનવર ન હો, તો કયા ઉસકી કુખાની કરના વાજબ હૈ?” પૈગમ્બર ને જબાબ દિયા કિ “નહીં. તુમહેં અપને બાલ મુંઝા દેને, નાખૂન કટા દેને ઔર મૂછોં કે બાલ ફૂટ કરા દેને ચાહિયે તથા નાભિ કે નીચે કે બાલ સાફ કર દેને ચાહિયે. ખુદા કી નજરોં મેં યહી તુમહારી પૂરી કુખાની હૈ.” કુરાન ઔર હદીસ મેં યહ કહા હૈ કિ “હમને સભી જાતિયોં કે લિયે કુખાની કા વિધિ બતાયી હૈ અસ સે વે ખાલી ખુદા કે નામ જપે.”

મુસલમાન બાદશાહોં કી ગોરક્ષા

ખલીફા અબ્દુલ્લા મલિક કે જમાને મેં ઇરાક કે હાકિમ હુન્નત બિન યુસુફ ચે. ઇરાક-વાલોં ને ખેતીવાડી પડી રહતે કે વિષય મેં ઉનસે શિકાયત કી. હુન્નતને જાંચ કી ઔર ઇસ નતીજે પર પહુંચે કિ ગોવંશ કા દ્વાસ હી જમીન બિનાબોયે પડી રહતે કા કારણ હૈ; ઔર ઇસ દ્વાસ કા કારણ યહ હૈ કિ લોગ ગોમાંસ ખાતે હૈં. ઉન્હોંને ગોવંશ કે નિષેધ કા હુકમ નિકાલા, જિસપર ન તો કિસી મુસલમાન ને હી કોઇ આપત્તિ કી થી ઔર ન ઉસ સમય કે ખલીફા ને હી ઉસ હુકમ કો રદ કિયા થા. ભારત મેં જય મુસલમાન બાદશાહોં કી હુકુમત થી, તખ હિંદુઓં કે ધાર્મિક ભાવોં કે સંમાન કે લિયે કસાઇયોં પર બહુત કડા ટૅક્સ હી લગા રખા ગયા થા.

દૂધ દેનેવાલે જનવરોં કા વધ કરને કા ભી નિષેધ થા. બાદશાહ નાસિરુદ્દીન ખુશરૂ ને અપને રાજ્યભર મેં ગોવંશ કી એકદમ મનાહી કર રખી થી. ભારત મેં મુગલ સામ્રાજ્ય કી જડ જમાનેવાલા બાબર થા. જય વહ યહાં કા બાદશાહ હુઆ તખ ઉસે અપને થોડે હી દિનોં કે શાસનકાલ મેં માલૂમ હો ગયા કિ ગૌઓં કે પ્રતિ હિંદુઓં કે કૈસે ગહરે ભાવ હૈં ઔર ઉનકા કિતના મૂલ્ય હૈ. ઇસીસે બાબર ને બેટ હુમાયુ કો એક પત્ર લિખા થા, અસમેં ગોવંશ રોકને કા ઉસે આદેશ દિયા થા. બાબર કા વહ પત્ર બોપાલ રાજ્ય કી લાઇબ્રેરી મેં અભી તક સુરક્ષિત હૈ. ઉસમેં ઉસને લિખા હૈ કિ, “મેરે બેટ! ભારત મેં કિતને હી મતોં કે લોગ વસતે હૈં ઔર ખુદા કા શુક હૈ કિ ઉસને ઇસ મુલક કી હકુમત તુમહેં સોંપી હૈ. ઇસ-લિયે તુમહારે લિયે મુનાસિબ હૈ કિ ખાસકર ગૌઓં કા વધ કરને સે બચો. ઐસા કરને સે હિંદુસ્તાન કે લોગોં કે દિશોં પર તુમ કબ્જ જમા લોગે. ઇસ તરહ તુમ ઇન લોગોં કી અપને પ્રતિ કૃતજ્ઞતા કે બંધન મેં બાંધ લોગે.

હુમાયુ બાદશાહ અપને બાપ કી ઉક્ત સલાહ પર બરાબર દંઢ રહા, અસસે દેશ ધનધાન્ય સે પૂર્ણ બના રહા.

અકબર બાદશાહ મુસલમાનોં મેં સખસે જયાદા નામી હો ગયા હૈ. અબુલ ફઝલ લિખતા હૈ કિ “બાદશાહ અકબર અપના ખાના દૂધ ઔર દહીં સે શુરૂ કરતે હૈં ઔર ખાના ખા ચૂકને

પર ખુદા કી શુક્ર કરતે હૈ.” ઇતના હી નહીં અબુલ ફઝલ કહતા હૈ કે, અકબર જીવોં પર દયા કરનેવાલે ભી થે. “બાદશાહ કી માંસ સે બડી અરચિ હૈ ઓર બરાબર કહતે હૈ કે, ખુદા ને આદમિયોં કે લિયે તરહ તરહ કે ખાને તૈયાર કિયે હૈ”, લેકિન અજ્ઞાનવશ પેટપરાયણ હોને કે કારણ વહ જીવધારિયોં કા વધ કરતા હૈ ઓર અપને શરીર કો પશુઓં કી કબ્જ બનાતા હૈ...” યહ ઇતિહાસ કે વિદ્યાર્થીયોં કો જ્ઞાત હૈ કે અકબર ને ગોવધ તો બિલકુલ હી બંદ કર રખા થા ઓર અન્ય જનવરોં કે વધ કે લિયે ભી કુલ મિલાકર સાલ કે છ મહીને મેં નિષેધ બા. અપને જૈન ગુરુ હરિવિજય સ્ત્રી કે કહને સે અકબર ને કેદિયોં ઓર પિંજરે મેં પડે પક્ષિયોં કો છોડ દિયા; શિકાર કરના છોડ દિયા; જીસકા ઉસે બડા શોક થા ઓર મજલી મારને મેં ભી રોક ટોક કી થી. ‘આધન અકબરી’ મેં અબુલ ફઝલ લિખતા હૈ—“હિંદુસ્તાન કી ખુશનુમા હુકુમતભર મેં ગાય પવિત્ર માની જાતી ઓર ઉસકે ઉપર લોગોં કી બડી શ્રદ્ધા હૈ. હાલાં કે સામ્રાજ્ય કે સભી ભાગોં મેં તરહ તરહ કે જનવર હોતે હૈ”, લેકિન ગુજરાત કે સખ સે બઢિયા હોતે હૈ. વે યૌનીસ ઘટે મેં ૮૦ કોસ ચલતે ઓર તેજ ઘેરોં કી ચાલ કો ભી મ્હાત કર દેતે હૈ....કભી કભી એક જોડા જનવર સૌ મોહર કો બિકતે હૈ”, લેકિન સાધારણતઃ દસ ઓર વીસ મોહર કો મિલતે હૈ....કોઇ કોઇ ગાય હરરોજ આધા મન સે બ્યાદા દૂધ દેતી હૈ. ગાય કા દામ શાયદ હી કભી દસ રૂપયે સે અધિક હોતા હો. શાહશાહ કે પાસ એક જોડી બૈલોં કી હૈ જો ઉન્હોને પાંચ હજાર રૂપયે મેં ખરીદી થી.” અકબર કે વખત મેં દૂધ કા ભાવ એક મન કે પચીસ દામ થા ઓર ઘી ૧૦૫ દામ કા એક મન બિકતા થા. ઇસકા અર્થ યહ હૈ કે એક રૂપયે મેં ૧૦૫ સેર ઘી મિલતા થા. અકબર ને માત્ર ગોવધ કા હી નિષેધ નહીં કિયા થા; બલકિ અપને જન્મ-દિવસ, ગદીપર બૈરને કે દિન તથા અપને લડકોં કે જન્મદિન ભી સભી જનવરોં કા વધ રોક રખા થા.

અકબર કે ભેટે જહાંગીર બાદશાહ ને ભી અપને પિતા કે બનાયે ઉસ કાનૂન કો જારી રખા, જો ગોવધનિષેધ તથા અન્ય પશુઓં કે વધ કે વિષય મેં થા. હોં, અકબર ને જીતને દિન પશુઓં કા વધ ન કરને કે લિયે નિશ્ચિત કિયે થે, જહાંગીર ને ઉનમેં કઇ દિન ઓર જોડ દિયે થે. ઉન્હોને યહ ભી આજ્ઞા નિકાલી થી કે અકબર કે જન્મદિન રવિવાર ઓર અપને ગદી પર બૈરને કે દિન બહરપત કો ન તો કોઇ શિકાર ખેલે ઓર ન પશુઓં કા વધ કરે.

બાદશાહ શાહઆલમ કા ફરમાન જો મૌલવી બખ્શ સાલખ ઓર બાદશાહ કે ધર્મગુરુ મૌલવી કુતુબુદ્દીન સાલખ કે કહને સે નિકાલા ગયા થા, વહ ઇસ તરહ હૈ:—“મેં પૈગમ્બર કે માનનેવાલોં સે જાનના ચાહતા હૂં કે દૂધ દેને વાલી ગાય કી કુર્બાની કે બારે મેં હદીસ શરીફ કી કયાં રાય હૈ? જબાબ મેં ઉક્ત મૌલવિયોં ને કહા કે, “પાક હદીસ મેં ચાર બાતોં કા નિષેધ (મુમાનિયત) હૈ. ઇસલિયે શરીયત માનનેવાલોં કો ઉનકે અનુસાર કામ કરના ચાહિયે. વે યહ હૈ:—(૧) પેટોં (વૃક્ષોં) કા નષ્ટ કરના અર્થાત્ હરે પેટોં (લીસે વૃક્ષોં) કા કાટના (૨) આદમિયોં કા ખરીદના (૩) ગોવધ કરના (યહ બિલકુલ હી મના હૈ.) જો કોઇ ગોવધ કરેગા વહ નિશ્ચય હી દોજખ (નર્ક) મેં જાયગા. (૪) વ્યભિચાર. જો કોઇ શરહ કે વિરુદ્ધ વ્યભિચાર કરેગા, વહ નિશ્ચય હી દોજખ કો જાયગા. ઇનકે પ્રમાણ કુરાન મેં હૈ.”

ઇન પ્રમાણોં સે સ્પષ્ટ હૈ કે મુસલમાન બાદશાહ હિંદુઓં કે ધાર્મિક ભાવોં કી કિતની પ્રતિષ્ઠા કરતે થે. ઇતના હી નહીં વે હિંદુઓં કે સુખદુઃખ મેં શામિલ હોતે ઓર હિંદુ યોગિયોં કી સેવા મેં પહુંચા કરતે થે. ઇંગ્લેંડ કે બાદશાહ પહલે જેમ્સ કે રાજકૂત કી હૈસિયત સે જો સર ટામસ રો બાદશાહ જહાંગીર કે દરબાર મેં આયે થે વે લિખતે હૈ કે એક અવસર પર મૈને એક કમ્બલ ઓઢે હુયે હિંદુ યોગી કો ખુલે દરબાર બાદશાહ કી બગલ મેં બૈઠે દેખા થા, જીસકે સાથ બાદશાહ બડી હી ઇજ્જત સે બાતેં કરતે થે ઓર ઉસે ‘પિતા’ કહ કર સંબોધન કરતે થે.

આજ-કલ કે મુસલમાન શાસક

અબ હમ યહ દેખના ચાહતે હૈ કે વર્તમાન સમય કે મુસલમાન શાસકોં કે ભાવ ગો-રક્ષા કે સંબંધ મેં કેસે હૈ ? (૧) લાહોર કે ‘જમીંદાર’ ને ૧૯૧૨ મેં એક વક્તવ્ય પ્રકાશિત કિયા થા કે તુર્કી કે સુલ્તાન ને બકરીદ કે દિન ગૌઓં કી કુર્બાની ન કરને કી સલાહ ભારતીય મુસલમાનોં કો દી

થી. (૨) જ મૌલવિયોં ને હદીસ કે પ્રમાણ પર એકમત હો કર લખનાી કી એક સાર્વજનિક સભા મેં ફતવા દિયા થા કિ બકરીદ કે દિન ગૌ કી કુર્બાની ન કરની ચાહિયે. (૩) લખનાી—ફિરંગી મહાલ કે સુપ્રસિદ્ધ મૌલાના અબ્દુલ બારી ને ગૌ કી કુર્બાની એકદમ રોક દી થી, જસકે લિયે મહાત્મા ગાંધી ને ઉન્હેં ધન્યવાદ કા તાર ભેજ થા.

અફગાનિસ્તાન કે અમીર ને ગૌ કી કુર્બાની કે બારે મેં મૌત્રવિયોં કી રાય જાનની ચાહી થી. એક સૌ દસ મૌલવિયોં ને એકત્ર હો કઈ દિનોં તક ખૂબ બહસ સુબાહસા કિયા. અંત મેં વે ઇસ નિર્ણય પર પહુંચે કિ ઇસ્લામ કી ગૌરવ-રક્ષા કે લિયે ગૌ કી કુર્બાની કી બિલકુલ હી આવશ્યકતા નહીં હૈ. ઇસલિયે ઉન્હેંને ફતવા દિયા કિ ગોવધ રોકા જા સકતા હૈ. ઉસકે અનુસાર અમીર ને અપને રાજ્ય મેં ગોવધ કી મનાહી કર કે કટે કાનૂન બના દિયે હૈં. અમીર કે બાપ હખીયુલ્લા ખાં જબ ૧૯૦૭ મેં ભારત આયે થે તબ દિલ્હી મેં ઉનકે સ્વાગત મેં સૌ ગૌઓં કી કુર્બાની કરને કા વિચાર હુઆ થા; પર અમીર ને કહા, કિ “મેરી ખાત અચ્છી તરહ સુનો ઔર સમજો. મેં કજૂલ નહીં બક રહા હું, ઇસલિયે ધ્યાન દો. મેં એક મિત્ર કી ભાંતિ યહાં આયા હું ઔર એક મિત્ર હી કી ભાંતિ યહાં સે જાના ભી ચાહતા હું. કિસકા મિત્ર? કિસી એક જાતિ કા? નહીં, મં સબી જાતિયોં ઔર મત કે લોગોં કા મિત્ર હું. ફિર કયા મેરે વિરુદ્ધ આપ હુકમન ખડે કરેંગે? જનકે ખીચ મેં મેલ ચાહતા હું કયા ઉનસે હી મેરી શત્રુતા કરાઓંગે? ખુદા ન કરે. મેરી ખાતિર તુમ સૌ ગૌઓં કાટોંગે! તુમ એક ગાય ભી મત કાટો. યહ યા ઔર કોઇ કામ જૈસા ન કરો જસસે બાદશાહ એડવર્ડ કી હિંદુ પ્રજા કા જી હુઃખે.....અગર એક ગાય કી ભી કુર્બાની કી ગયી તો મેં તુમસે ઔર દિલ્હી સે સદા કે લિયે મુંહ મોઝ લૂંગા અગર મેં હુકમ દે સકતા હું તો ઉસકા પાલન કરો. અગર નહીં તો કમસે કમ મેરી બિનતિ કા ખ્યાલ કરો. મેં શાંતિ સે દિલ્હી સે જાના ચાહતા હું. અશાંતિ કે ખીચ મુજે ન જાતે દો. મેરા મતલબ સાફ-સાફ સમજો. અલ્લા ખુદા હૈ ઔર મુહમ્મદ ઉસકે પૈગમ્બર હૈં. પાક કુરાન આપ સબકે લિયે હૈ. મેં તુમહેં કોઇ નયા કાનૂન નહીં દેતા હું ઔર ન પુરાને કાનૂન કા અર્થ જતાતા હું. તુમહારે ધાર્મિક રિવાજ તુમહારે અંતઃકરણ કે વિષય હૈ. મેં કેવલ ઇતિના હી કહતા હું. મેં મિહમાન હું ઔર મેજમાન કે ઘર મેં હું. મેરે મેજમાન કે સામને ગડબડ ન પેદા કરો. મેરે રાસ્તે મેં ઝઘડા મત ખડા કરો.”

ભારત કે નવાખ

હૈદરાબાદ કે નિગમ ને બહુત દિન પહલે હી અપને રાજ્ય મેં બકરીદ કે દિન ગૌઓં કી કુર્બાની બંદ કર રખી હૈ. બખ્ષાબ અહાલે કે રાધનપુર કે નવાખ સાહબ, કદિયાવાડ-માગરહી કે નવાખ સાહબ, પટોરી કે નવાખ સાહબ, ડોજના કે નવાખ સાહબ ઔર મુર્શિદાબાદ કે નવાખ સાહબને અપને ઇલાકોં મેં ગોવધ રોક દિયા હૈ. ઇતને બાદશાહોં, મૌલવિયોં ઔર નવાખોં ને નિશ્ચય હી ગોવધ કા નષ્ઠ ન કિયા હોતા, યદિ વહ ઇસ્લામ ધર્મ કા કોઇ અંગ હોતા.

મુસલમાન નેતાઓં કે વિચાર

મૌલાના મુહમ્મદ અલીને ગોમાંસ ખાના છોડ દિયા હૈં; જબ મહાત્મા ગાંધી ને ઇક્કીસ દિન કા ઉપવાસ હિંદુઓં ઔર મુસલમાનોં મેં મેલ કરાને કે લિયે કિયા થા, તબ જસ દિન ઉન્હેંને ઉપવાસ તોડા થા. મૌં મુહમ્મદ અલી ને કસાઇખાને સે ખરીદ કર એક ગાય મહાત્માજી કે ભેંટ કી થી. સીતાપુર કે વકીલ સૈયદ નજર અહમદ ને મૈસુરનરેશ કે પાસ કાનૂન બનાકર ગોવધ રોકને કે લયે અબી પિછલે માર્ચ મેં અપની રાય લિખ ભેજ થી. કાશ્મીરરાજ્ય કી ૯૦ શી સૈકડા આબાદી મુસલમાનોં કી હૈ, પર વહાં કાનૂન સે ગોવધ કા નિષેધ હૈ ઔર મુસલમાન ઉસ કાનૂન સે પરમ સંતુષ્ટ હૈં. સચ પ્રજિયે તો જાનવરોં ઔર ગૌ કી કુર્બાની ઉસ ઇસ્લામ ધર્મ કા આવશ્યક અંગ હો હી નહીં સકતી, જે ઇશ્વર કો રહીમ યા દયાળુ માનતા હૈ. ઇસીસે દિલ્હી કે ખ્વાજા હસન નિગમી જૈસે કટર મુસલમાન કા કહના કિ “કુર્બાની જૈસે ગરીબ આદમી કે લિયે આવશ્યક (વાજબ) નહીં હૈ જસકા જૈસા વિત્ત નહીં કી કુર્બાની કે લિયે બકરા ખરીદ સકે. ઉસકે લિયે કુર્બાની કરના જરૂરી નહીં હૈ. કયા મુસલમાન ભાઇ અબ ભી ઇસ કૃષિપ્રધાન દેશ કે ઉપર દયા કરકે ગોવધ કરને સે અપના હાથ ન ખીચેંગે? (‘વિશ્વમિત્ર’ના દીપાવલિ અંકમાં લેખક-શ્રી. આત્મારામજી)

૪૭—ભારતીય યુવકો ! આજે બઢો.

મૈને અભી યોરોપ કા દૌરા સમાપ્ત કિયા હૈ. યોરોપ કા સાહિત્ય, સભ્યતા, કલાકૌશલ, વિજ્ઞાન ઔર ઉસકે કિયાત્મક ચમત્કાર હરએક આદમી કી આંખો મેં ચકાચૌધ પૈદા કર દેતે હૈ. લોગ કહતે હૈ કિ ગત યોરોપીયન મહાયુદ્ધ ને યોરોપ કા ચૌપટ કર દિયા; પરંતુ ઉસ કમી કો પૂર્ણ કરને કે લિયે હરએક યોરોપવાસી એક સે એક આજે બઢ કર દૌડ રહા હૈ. ઇંગ્લેંડ ઔર ફ્રાંસ મેં અલગ તૈયારી હો રહી હૈ. ઇટાલી મેં ઔર હી ધૂમ હૈ. અમેરિકા કે વૈલવ કા ઔર તો સમસ્ત સંસાર જીલ નિકાલે બૈઠા હૈ. જર્મની અપની ઉસી કતર વ્યોંત (કાતરવું, માપવું) મેં લગા હુઆ હૈ. યથાર્થ ઉસે સામરિક આયોજન કરને કી વર્સેલીજ સંધિ કે અનુસાર આજ્ઞા નહીં; પરંતુ તબ્બી વહ ઇતના તૈયાર હૈ કિ એક દો રાષ્ટ્રોં કો અબ બી પછાડ સકતા હૈ. રૂસ કા મોલશેવિક હોવા આજ સામ્રાજ્યવાદિયોં કે લિયે બડા લયાનક હો રહા હૈ; ઔર સામ્રાજ્યવાદી ઉસકી ભરપૈટ નિંદા બી કર રહે હૈ ઔર ઉસે હર તરફ સે બદનામ કર રહે હૈ. પરંતુ દિનપર દિન સંસાર મેં ઉસકી નીતિ કી વિજય હોતી જતી હૈ. એશિયા કો તો વહ નગરે અજકર ઉઠા રહા હૈ. ચીન મેં ઉસકા બોલ-બાલા હૈ. ટર્કી ઔર જર્મની સે ઉસકા બંધુત્વ હૈ. ઇરાન ઔર અફઘાનિસ્તાનપર ઉસકા પૂરા પ્રભાવ હૈ. ભારતપર ઉસકે દાંત લગે હુયે હૈ. લાખ છિપાને કી ચેષ્ટા કી જય, નિકટ લવિષ્ય મેં યુદ્ધ ખિલ કર રહેગા. આંતર્રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ કે કારણ અંગ્રેજોં કો યા તો ભારત કો સ્વરાજ્ય દેના હોગા નહીં તો ભારત સે હાથ ધોનેકા તૈયાર રહના હોગા; પરંતુ અંગ્રેજ લોગ બડે બુદ્ધિમાન હૈ. વે એકએક ભારત કો કિસી તરફ સે બી છોડને કો તૈયાર નહીં હોંગે. એક બ્રિટિશ રાજનીતિજ્ઞ ને તો યહાંતક કહા હૈ કિ હમ ભારત કો અપને અધિકાર મેં રખને કે લિયે અપને બચ્ચે બચ્ચે કો યુદ્ધ કી વેદીપર બલિદાન કર દેંગે. યહ કોરી અપની નહીં, સચ્ચી ખાત હૈ. ઇસી ખાત સે હમેં સોચ લેના ચાહિયે કિ હમેં કિતના સચ્ચરિત્ર, કિતના ત્યાગી ઔર કિતના દેશભક્ત હોના હોગા. હમેં સ્વાધીનતાપ્રાપ્તિ કી બી તૈયારી કે લિયે હજારોં યુવકોં કો છાત્રવૃત્તિયાં દે કર કલા-કૌશલ ઔર કલ-કારખાને બનાવે કી વિદ્યા શીખવે કે લિયે વિદેશોં મેં ભેજના ચાહિયે. જાપાન, જર્મની-ફ્રાંસ-એશિયા ઔર ઇંગ્લેંડ કે દરવાજે હમારે લિયે ખુલે હુયે હૈ. ઐરિસ્ટરી ઔર સિવિલ સર્વિસ કે પીછે ધકકે ખાને સે વિશેષ લાભ નહીં હૈ. હમારે યે કલા-કૌશલ તથા કલ-કારખાનોં કા કામ સીખે હુયે નવયુવક બહુત કામ આવેંગે. બહુત જલ્દ ઇનકી જરૂરત પડનેવાલી હૈ. રાજનીતિક સ્વાધીનતા તબી હમારે કામ આ સકેગી, જબ હમ આર્થિક સ્વરાજ્ય બી પ્રાપ્ત કર લેંગે; નહીં તો ઉન્નત રાષ્ટ્ર હમારી કમર તોડ દેંગે.

(“વિશ્વમિત્ર”ના એક અંકમાં લેખક-પંડિત જ્વાહરલાલ નેહરૂ)

૪૮—“ઉદ્બોધન”

પથકો અગમ અથાહ—સિંધુ લખ ખીર દહ્ય નહીં ઘબડાના,
યહ તો કઠિન પરીક્ષા તેરી આહ નહીં મુંહ સે લાના.
શાન્ત વાયુમંડલ મેં તુમને નાવિક બનકર ખેલા હૈ,
યહ અનંત સાગર અશાન્તમય ભીષણ જીવન—મેલા હૈ.
માયા કે બંધન મેં પ્યારે ! વિચલિત હો નહીં બંધ જાના,
યહ જીવન તો મરણ—ખેલ હૈ, અન્તિમ છટા દિખા જાના.

મધુસૂદન ઓઝા, “સ્વતંત્ર”

૪૯-વાચનનો ઉત્તમ લાભ કેવી રીતે લઈ શકાય ?

દિનપ્રતિદિન શિક્ષણના વિસ્તાર સાથે વાચનનો પણ વિસ્તાર થતો જાય છે અને વાચનની રુચિને તૃપ્ત કરનારા લેખો પણ વૃદ્ધિ પામતા જાય છે. એ વાત સંતોષ ઉપજાવનારી છે; તથાપિ આપણે અને આપણા સ્થાને આવનારા બાળકો શું વાંચીએ છીએ, કેવી રીતે વાંચીએ છીએ, એનો વિચાર કરવાની બહુ અવશ્યકતા છે. શરીરને પુષ્ટિ આપનાર અન્નની અને ભોજનની આપણે અનેક રીતે પરીક્ષા કરીએ છીએ; પણ મન અને આત્માને પુષ્ટિ આપનાર જે વાચન, તેની યથાયોગ્ય પરીક્ષા આપણે કરતા નથી. જેમ સર્વ વાતોમાં આજકાલ બહારની ટાપરીપ અને શોભા ઉપર વિશેષ લક્ષ આપાતું થયું છે, તેમ વાચનમાં પણ થઈ ગયું છે. આપણી શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ સુધી દૃષ્ટિ કરી જોઈશું તો કેાઈ એક વિષયના તલસ્પર્શપર્યંત સાંગ અધ્યયનનો ક્રમ જોવામાં આવશે નહિ; સર્વ વિષયનું પદલંવચાહી પાંડિત્ય આપણા વિદ્યાલયમાંથી પદવી ધારણ કરીને બહાર આવતા યુવકોમાં પણ દીઠામાં આવે છે; ત્યાં અન્ય પ્રાકૃતોની તો વાતજ શી કરવી ?

શાળાઓમાં જેમ ગણિતની કુંચીઓ, ઇતિહાસાદિના સંક્ષેપ, એવાં કૃત્રિમ સાધનો પ્રયોગવા માંડ્યાં છે, તેમ મનુષ્યના જીવનને પરમોપયોગી એવા અતિગહન વિષયો પણ સંક્ષેપમાં હસ્તગત કરવાની લોલુપતા સર્વ પાસથી વધેલી દીઠામાં આવે છે. મનુષ્યોના વ્યાપારમાં વૃદ્ધિ થઈ છે કે મનુષ્યોની બુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે, પણ જાણે દોડતે દોડતે જ્ઞાનમાત્રને ઉપાડી લેવાય તો ઠીક, એવી અસાધારણ તૃણા દીઠામાં આવે છે. પુસ્તક હાથમાં લીધું, પ્રથમ પત્ર જોયું, અંતપત્ર જોયું, વચમાં આમતેમ ઉચ્ચાચું અને અમુક અભિપ્રાય તે પુસ્તકના વિષયસંબંધે ધારણ કરીને ઉંચું મૂક્યું-એજ પ્રચાર પડ્યો છે. ‘વખત નથી’ એ તો એક બહુ સામાન્ય અને સાધારણ ફરિયાદ થઈ પડી છે; અને કેટલીક વાર તે ખરી હશે, તથાપિ સેંકડે પંચાણું જનને સંબંધે તો આજસ, જેપરવા અને પોતાની બુદ્ધિનું અભિમાન સંતાડવાનો એ ખોટો માર્ગ છે.

આટલું જતાં એમ નથી કે, વાચનની રુચિ ઓછી થઈ છે, પ્રથમ કરતાં ઘણી વધી છે. અભણમાં અભણ માણસના ધરમાં પણ ચાર પુસ્તકો હશે. ગાંધીની દુકાને હીંગ, મરી તે મરચાંની વાસમાં પણ નાટકનાં ગાયનો પડેલાં હશે. રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતા ઘણા ખરા માણસોના હાથમાં પુસ્તક કે ‘ન્યુસપેપર’ હશે અને સર્વ કોઈ પોતાની શક્તિ અનુસાર કોઈ ને કોઈ ‘પેપર’ ‘છાપું’-રાખતા હશે, અથવા રાખી નહિ શકતા હોય તો વાંચવાની જોગવાઈ કરી લેતા હશે. ઘણાક જનોને નિત્ય ‘પેપર’ જોયાવિના અન્ન ભાવતું નથી, એવી પણ સ્થિતિ છે. આટલી બધી વાચનની રુચિ બહુ સંતોષ ઉપજાવનારી છે, પણ એનો સાર શા છે ? જેમાં કશો ઉપદેશ નહિ એવી અથવા આડકતરી રીતે અવજો ઉપદેશ આપનારી વાતો, તેવાંજ નાટકો અને વેપાર, લડાઈ, કેસ ઇલાદિની ખખર-અંતરોનાં ‘પેપરો’ એ વિના બીજા પ્રકારનું વાચન આ બધી પ્રવૃત્તિમાં દેખાતું નથી, એ બહુ શોચનીય છે.

આપણી શાળાઓ અને પાઠશાળામાં જેમ પરીક્ષા પાસ કરવા માટેજ અધ્યયન ચાલે છે, જોખીને મોઢે રાખીને, ગમે તે રીતે પરીક્ષામાં ઉત્તર આપવા જેટલીજ તૈયારી કરવામાં અને કરાવવામાં આવે છે, તેમ આપણા વાચનમાં પણ કામ જેટલું, ખપ જેટલું, પૈસો પેદા થાય તેટલું વાંચવા ઉપર વાચકોનું લક્ષ છે. ‘પાસ’ અને ‘નોકરી’ની ઉતાવળમાં જેમ શિક્ષણનો હેતુ બાળકના મનનો વિકાસ કરાવી તેને વિચારતાં શીખવવું-તે ઉઘો વળ્યો છે, તેમ ‘પૈસો, પૈસો’ એ ઝંખનામાં વાચનનો વાસ્તવિક હેતુ-પ્રાકૃત જીવનને ઉન્નતિકારક પ્રવાહમાં ધોઈ સ્વચ્છ અને ઉન્નત કરવું-તે પણ ઉઘો વળી ગયો છે. વાચન તે જાણે વખત ગાળવાને માટેજ હોય એમ મનાવા લાગ્યું છે, વખત વાચનને માટે છે એમ મનાતું બંધ થયું છે. રેલ્વેમાં ‘વખત જવા’ માટે પુસ્તકો અને પેપરો સાથે રહે છે. વખત મળશે ત્યારે વિચારવાને માટે રહેતાં નથી. પ્રાચીન સમયમાં કોઈ પણ ગ્રંથને ‘વિચારવો’ એમ કહેવાતું, તેને સ્થાને હવે ‘વાંચવો’ એટલુંજ કહેવાય

છે, ને તે અન્વય છે; કેમકે વિચાર્યાવિના વાંચી જવાય તેવાજ વાચનની આ સમયને ભૂખ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એમ નથી કે, સર્વ કોઈ વાંચનારે તત્ત્વશાસ્ત્ર અને ગહન વિચારના ગ્રંથોજ વાંચવા અને વિચારવા; પરંતુ એવા વિષયોનેયે રેલ્વેની મુસાફરીમાં લઈ જવાને અને વખત ગાળવાને સાથે રાખેલાં વાતો તથા નાટકો કે પેપરના આર્ટિકલોની પેઠે ઉપર ઉપરથી જોધને-જ હાથ કરી લેવાની આશા રાખવી, કે તે રીતે તે વિષયોને ચર્ચાયાલા જોવાની ઇચ્છા કરવી, એ અતિશય અયોગ્ય અને હાનિકારક છે. ગહન વિષયોને એ રીતે ચર્ચા શકાતા નથી અને એ રીતે ચર્ચવાથી તેમનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન થતાં સમજનારને વિચાર કરવામાં ભૂલ થયા વિના રહેતી નથી. વાચનની જે પદ્ધતિ પરી ગઈ છે; કથા, વાર્તા, નાટક, ન્યુસપેપર એટલામાંજ વાચનનો વિસ્તાર આજકાલ આવી રહ્યો છે; તેથી ગંભીર વિષયોની ચર્ચાનો અવકાશ જતો રહ્યો છે. આટલુંજ નહિ પણ જે વિષયો રચિકર વાચનમાં ગણાય છે, તેમાં પણ તેના સ્વરૂપને અનુસરીને કે તેના તલસ્પર્શને અનુભવીને કોઈ લખાતું જણાતું નથી.

ગંભીર વિષયોની ચર્ચાને અભાવે અને ગંભીર વિષયોનું વાંચન અરચિકર થવાને લીધે, તથા જે રચિકર વાચન છે તેમાં પણ બહુ ઉંડાં ન હોવાને લીધે, વાચકોના જીવનમાંથી, વિચારમાંથી, આચારમાંથી, ગાંભીર્ય અને વિવેક પ્રત્યક્ષ રીતે ન્યૂન થતાં જાય છે. આ જગતમાં અવતરીને મરવાની વયમાં જાણે ખાવાપીવા અને મોજમજા કરવા વિના ખીજું કશું કર્તવ્યજ ન હોય તેવી લઘુતા, ચંચળતા, વિકળતા આપણા વાચકોના અંગમાં વારંવાર જણાય છે; અને અભિમાન તથા સંકુચિત મને અને વિચાર સાથે સ્વચ્છંદિતા, ગમ્મત, મોજ, એજ સર્વત્ર નિયામક થઈ ગયાં હોય એવું ખેદકારક લાન વિચારવાનને થયા વિના રહેતું નથી. જીવન અને તેના ઉપયોગ અને નિર્વાહ તથા મહત્કાર્યોમાં પ્રવેશ કરવાનાં સાહસ, સ્વાર્થજી અને આગ્રહ પોતાના ચારિત્રમાં પ્રતિક્ષણે દર્શાવવાં, એ વાતજ જાણે આપણા વાચકોના લક્ષમાં ન હોય, કાર્યસિદ્ધિનો રહસ્યમર્ગ ગંભીર વિચાર છે એવું જાણે વિસ્મરણજ થઈ ગયું હોય, તેવું વર્તમાન સમયના વાચનની સ્થિતિથી જણાઈ આવે છે.

આપણા દેશમાંજ આમ થયું છે એમ નથી; યુરોપ અને અમેરિકામાં પણ દેશની ઉન્નતિના સ્વરૂપને સમજનારા વિચારવાન પુરુષો આવાજ પ્રકારની ફરિયાદ કરે છે. વરાળયંત્ર, વિજળી અને યુગ્મકની પાંખો ઉપર ઉડતા અને મહાલક્ષ્મીની પ્રતિમાના પ્રતાપમાં ઝંખવાઈ ગયેલા આ સમયને પોતાનાં અંતઃકરણ અને બુદ્ધિમાં પણ વરાળયંત્ર, વિજળી અને યુગ્મકનાં સાધનોથી વિચારવાનો અને નિર્ણય કરવાનો પ્રકાર જોઈએ છીએ. આમ હોવાથી આજ તમને એવાં સ્ત્રી-પુરુષો બહુ જડશે કે જેમણે ધણાં શાસ્ત્રો, ધણા ગ્રંથો, ધણા વિચારોનાં મોટાં, પૂછડાં-ગમે તે પણ કાંઈક ને કાંઈક જાણ્યાં હોય; પરંતુ એવાં જન તો અતિ વિરલ જડશે કે જેને કોઈ એક વિષયનું તેના મૂળથી પરિપાકપર્યંત સાંગોપાંગ યથાર્થ જ્ઞાન હોય. આથી કરીને આ સમયનું જીવન કેવળ એક રમત જેવું, નકામું, હલકું અને સ્વાર્થી થઈ ગયું છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં રમત-મમત્તવી મંડળીઓ, ક્લબો, સોસાયટીઓ છે; અને વિદ્યા કે જ્ઞાનના ગંભીર વિસ્તારમાટેનાં તેવાં સ્થાન અન્ય દેશોમાં કવચિત્ કવચિત્ દેખાય છે; તથાપિ આપણા ભરતખંડમાં તો એક પણ નથી, એ અતિશય શોકજનક દશા છે. વિદ્યાવિનોદ અને શાસ્ત્રચર્ચા, એ તો એક અનાદરનો વિષય છે. લૉનટેનિસ, બિઝિક, ક્રિકેટ, ચહાપાણી, જ્યાદતો અને વયમાં વયમાં નાટકોનાં “ગાયનો” એ આજકાલના વિદ્યાના ઉપાસકોનો શોખ છે.

પઠન-પાઠનનો જે પ્રાચીન સંપ્રદાય હતો તેનો તો અત્યંત ઉચ્છેદ થયો છે, અને આજ એક શતકથી પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રભાવથી આપણે વાંચતા અને લખતા થયા છતાં એક પણ શુદ્ધ પ્રતિભાવાળો (ઓરીજનલ) લેખ ઉપજાવી શક્યા નથી! આપણું વાચન એજ આપણા જીવનનું ખરૂં પ્રતિબિંબ છે; માણસ કોની કોની સાથે રહે છે ને શું વાંચે છે તે કહો, એટલે તે કેવો છે એ કહી શકાશે, એમ જે જ્ઞાનીએ કહ્યું છે તેણે સત્યજ કહ્યું છે.

(૨૧૦ મણિલાલ નં દિવેદીન ‘સુદર્શન ગદ્યવર્તિ’માંથી)

५०—आत्मशुद्धि का सरल मार्ग

“हे मनुष्य ! तू रात्रि के समय निद्रादेवी की गोद में विश्राम करने के तैयार हो। परंतु जन्मतक तू दिनभर के किये कार्यों पर विचार न कर ले, तत्पतक विश्राम न कर; तू अपने चित्त में इस प्रकार से विचार कर, कि मेरी कहां भूल हुई है ? आज मैंने क्या क्या कार्य किये हैं ? और मेरे करने योग्य इससे अतिरिक्त कौनसा कार्य था, जिसे मैंने नहीं किया ? यदि तुझे यह ज्ञान पड़े कि तूने कहीं कहीं उत्तम न किया, तो उसके लिये पश्चात्ताप कर और लविष्य में वैसा न करने की प्रतिज्ञा कर।” (म० सैंक्रैटिस)

उपयुक्त वाक्य धत्ते गंभीर है, कि जो मनुष्य धनपर ध्यानपूर्वक मनन करेगा, वह धन वाक्यों का महत्व समझ, अपना आचरण सुधार सकता है। पहले जन्म मनुष्य यह ज्ञान लेता है, कि मेरे करने योग्य कौनसा कार्य है और न करने योग्य कौनसा ? तब उसे लक्ष्मी लांति ज्ञात हो जाता है, कि उसने कहां भूल की है, या उसने अपने करने योग्य कौनसा कार्य नहीं किया ? जन्म यह ज्ञान हो जाता है, तभी हम शुभ कार्य का ग्रहण और अशुभ कार्य का त्याग कर सकते हैं। इसीलिये प्रत्येक आत्मशुद्धि करनेवाले मनुष्य को उचित है, कि वह रात्रि के समय सोने से पूर्व ही उस विषयपर विचार कर ले। इससे स्मरणशक्ति की यथेष्ट उन्नति होगी और सदाचारी होने का विशेष अवसर प्राप्त होगा।

जिस प्रकार प्रतिदिन व्यवसायी अपना हिसाब ठीक किया करते हैं, उसी प्रकार प्रत्येक मनुष्य को अपने आचार-विचार का लेखा भिला देना चाहिये, हमें अपने अंतःकरणरूपी न्यायाधीश की सेवा में प्रत्येक दिवस के किये हुए कार्यों का विवरण प्रस्तुत करना चाहिये।

शुभ कार्य क्या है और अशुभ कार्य क्या है—इसका विशद विवेचन करना इस छोटे से लेख में असंभव है। अतः संक्षेप में हम केवल कुछ अंश आते दिया चाहते हैं।

१—अभिल विश्व-ब्रह्मांड के नियंता परम पिता परमात्मा के प्रति भक्ति एवं श्रद्धा का भाव रखना हमारा सर्वप्रथम कर्तव्य है।

२—अपने माता-पिता आदि गुरुजनों के प्रति सन्मान का भाव अपने हृदय में रखें और उनके साथ वैसा ही शिष्ट व्यवहार करें।

३—संगति के विषय में सदा सावधान रहना चाहिये, ओछे लोगों की संगति भूल कर भी नहीं करनी चाहिये।

४—अपनी चित्त-वृत्तियों को सदा अच्छी राह से परियालित करने की चेष्टा करते रहना चाहिये। शुभ और साधु विचारों को अंतःकरण में स्थान देना और संसार की नश्यता की ओर दृष्टि रख, सदा परमार्थ की चिन्ता करते रहना स्वभावतः उच्छृंखल छद्रियों को वश में लाने का सर्वोत्तम मार्ग है।

५—छद्रियों को अपने वश में रखने का प्रयास सदा करते रहना चाहिये।

६—वाणी का परिमार्जन भी परम आवश्यक है। जो कुछ शब्द किसीसे कहा जाये, मुंह से निकलने के पहले उसपर लक्ष्मी लांति विचार कर लिया जाये।

सारांश यह, कि हमें वही कार्य करना चाहिये, जिनसे हमारे अंदर से दुर्गुण दूर हो और हमें सह्युष्णों का समावेश हो।

यह विश्वास आ जाने पर कि मनुष्योचित कर्तव्य-कर्म क्या है, एक उत्तम मार्ग स्वभावतः प्राप्त हो जाता है। उपयुक्त कर्तव्यों का विचार सोते समय कर के अपने आप यह प्रश्न करो कि मैं कहां कर्तव्य से पतित हुआ और मैंने कौन कौनसे उचित कर्तव्यों का पालन किया ? इससे उत्तर में यदि तुम्हारी अंतरात्मा कहे, कि आज तुमने किसी कर्तव्य का उल्लंघन नहीं किया, तो तुम आनंदित होगे; और यदि कहे कि तुमने अमुक कर्तव्य का पालन नहीं

किया, तो उसके लिये तुम्हें पश्चात्तापशी आग्नि में डूब कर अपने आपको तप्त सुवर्ण की भांति शुद्ध एवं निर्मल कर लेना चाहिये। इस निर्मलता का प्राप्त करने की चेष्टा आरंभ में बहुत अश्वरेणी। तुम इस चेष्टा से लागना चाहोगे; परंतु सद्विच्छा का प्रयत्न जनाये रखनेपर वैसा नहीं होगा। कतिपय बार अपने कर्तव्यों का अन्वेषण किये बिना ही तुम्हें निद्रा दमोच लेगी; परंतु इससे तनिक भी विचलित नहीं होना चाहिये।

तुम्हें अपने निश्चयपर दृढ़ रहना चाहिये। कुछ ही दिनों में तुम्हारे मार्ग की ये इकावटे भिट जयेगी और अल्प काल में तुम आत्मनिरीक्षण के अभ्यासी हो कर धर्मियों का अपने वशी-भूत कर लोगे। पापों का हर्म हो जाओगे में विलकृत कर सकते हैं। प्रथम यह, कि न करने योग्य कामों का करना; द्वितीय यह, कि करने योग्य कामों का न करना। इसलिये यही दो प्रश्न हमें अपनी अंतरात्मा से पूछना चाहिये कि:-

“आज मैं कौनसा कार्य, जिसका करना आवश्यक था, भूल गया हूँ?”—यह प्रथम प्रश्न है। द्वितीय प्रश्न से यह ज्ञात होता है, कि पाप के दो भाग हैं—एक तो उपकार करना और उससे विस्मृत हो जाना। द्वितीय किसीका उपकार करना। धन दोनों के क्षेत्र पृथक् पृथक् हैं। एक प्रवृत्तिमार्ग का उद्बोधन करता है। उदाहरण में शास्त्रों की आज्ञा देण्डिये “माता पिता की सेवा करनी चाहिये तथा चोरी नहीं करनी चाहिये。” जे मनुष्य अपने माता-पिता की आज्ञा के विरुद्ध कर्म करता है, वह प्रवृत्तिमार्ग के विपरीत चलता है; और जे चोरी करता है, वह निवृत्ति के विरुद्ध सिर उठाता है। रात्रि के आत्म-निरीक्षण करते समय कष्ट आतें भूल जाती है। इसलिये यहां एक आवश्यक सूचना दी जाती है, जिसके अनुसार चलने से श्रुतों का न होना संभव है—वह यह, कि ऐसा सोचने के अद्वे कि प्रातःकाल से अथ तक क्या-क्या कार्य किये? यह विचार करना चाहिये, कि मैंने अपने प्रातःकाल तक क्या क्या कार्य किये हैं? ऐसा करने से धीरे धीरे सत्य आतें ध्यान में आ जायेगी। एक भी आत विस्मरण न हो सकेगी; और तुम अपने अंतरात्माशी जगजग के निकट लगी भांति सत्य आतें जाता सकेगे। इससे अतिरिक्त अंतरात्मा सरीखा तुम्हें अन्य जगजग भी नहीं प्राप्त हो सकता; क्योंकि अंतरात्मा से कोष्ठ विषय अज्ञात नहीं है। इसी प्रकार प्रतिदिन विचारपूर्वक अंतःकरण के साथ प्रयत्न करने से असत्कार्यों से सर्वथा निवृत्ति हो जाती है और सत्कार्यों में चित्त लग जाता है। अतएव यदि तुम्हें उपर्युक्त विचारों से लाभ उठाना है, तो सर्वदा निम्न विषयोंपर विचार करो, उनसे काम लो और परमात्मा से सायंप्रातः धुटने टेककर प्रार्थना करो कि:-

“हे परम दयालु, कृपालु, क्षमासिंधु भगवन्! गत दिवस मनसा, वाया, कर्मणा यदि मुझसे कुछ पाप हो गया हो तो आपसे सन्मुख सन्मुख हृदय से आपसे क्षमा मांगने का प्रस्तुत हूँ। हे प्रभो! आप अंतर्धीमी है। आपसे कुछ छिपा नहीं है। मुझसे जे पाप हुआ है, उसे आप लक्ष्मी भांति जानते हैं, उसके लिये मैं क्षमा चाहता हूँ। और अथ धर्मिणा रक्षता हूँ, कि पुनरपि मुझसे वैसा काम न हो। निम्नलिखित दश अधर्मों में से प्रमाद या अज्ञानता से यदि कोष्ठ अधर्म मुझसे हो गया हो, तो उसको स्मरण कर के मैं अपनी आत्मा और आपका सर्वव्यापी समझ कर उसको अनुचित समझता हूँ और ऐसा काम पुनः न करने की प्रतिज्ञा करता हूँ।

अधर्म के दश लक्षण

तीन प्रकार के भानिसक पाप हैं:- (१) दूसरे के धन का कुत्सित विचार से लेने की छद्म करना; (२) किसी श्रव के निमित्त अहित विचार करना; (३) असत्य का सत्य में परिणत करना।

चार प्रकार के वाचनिक पाप हैं:- (१) कटु शब्द लापण्य करना, जिससे किसी का दुःख प्राप्त हो; (२) अंतःकरण में कुछ, और कहना कुछ और; (३) पिशुता (युगली) और निंदा करना; (४) व्यर्थ में अकवाह कर के अभूष्य समय का नष्ट करना।

तीन प्रकार के शारीरिक पाप हैं:- (१) अन्यायपूर्वक अज्ञात किसी का धन अपहरण करना; (२) परस्त्री के साथ व्यभिचार करना; (३) स्वार्थवश श्रवों की हिंसा करना।

હે ભગવન્! ઉપયુક્ત પાપોં કે ન કરને કી પ્રતિજ્ઞા જો આપકે સન્મુખ કી હૈ, ઉસે પૂર્ણતઃ પાલન કરને કી શક્તિ પ્રદાન કરો. હે પ્રભુ! મેંને આજ જો પાપ કિયા હૈ, ઉસકે લિયે મેં અંતઃકરણુ સે દુઃખિત હૂં. મેરા ચિત્ત પવિત્ર કરો, જિસસે મુજે પુનઃ ઉસ પાપ કે લિયે પ્રાયશ્ચિત્ત કરને કી આવશ્યકતા ન પડે. હે નાથ! મુજે ઐસી શક્તિ પ્રદાન કરો જિસસે આત્મશુદ્ધિ કા સરલ માર્ગ નિશ્ચિત હો જાયે.

દશ પ્રકાર કે ધર્મ

(૧) ચિત્ત કે સદા સ્થિર રખના ઓર ઉસકો ભિન્ન-ભિન્ન વિષયોં કે વિચારો મેં બ્રમણુ ન કરને દેના; (૨) સદૈવ ધનિદ્ર્યજિત બને રહના; (૩) સદૈવ સત્ય લાપણુ કરના; (૪) ક્ષમાવાનુ હોના; (૫) પરોપકાર કે લિયે મનસા, વાચા કર્મણુ સદૈવ તત્પર રહના; (૬) દયા કરના. (૭) ઇશ્વરાનુરાગી હોના તથા અપને બડોં કા સન્માન કરના; (૮) મનસા, વાચા, કર્મણુ કો સદૈવ શુદ્ધ રખના; (૯) જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ કે હેતુ પ્રતિદિન પ્રયત્ન કરતે રહના; (૧૦) ઓર સંસાર કે હિત કે લિયે પ્રતિદિન કમ-સે-કમ પાંચ મિનટ તક બેઠકર ચિંતન કરતે રહના.

ઉપયુક્ત દશ પ્રકાર કે આચરણીય કાર્યોં મેં સે યદિ મેં કુછ ભી કર સકૂં, તો અપને કો શ્રેષ્ઠ સમજતા હૂં. ઇસકે લિયે પ્રસન્ન હૂં ઓર ભવિષ્ય મેં ઇન શુભ કર્મોં કે કરને કે હેતુ શક્તિ પ્રાપ્ત હોને કી પ્રમળ ઇચ્છા રખતા હૂં. ઇસ પ્રકાર હે પ્રભુ! મેરે સબ પાપ નિવૃત્ત હોં ઓર ઉક્ત દશ પ્રકાર કે ધર્મ મુજમેં સદૈવ વૃદ્ધિ હોતે રહેં ઓર મેરી શક્તિ સદા ઉપકારક સિદ્ધ હો.

હે ભગવન્! અંતિમ પ્રાર્થના યહ હૈ, કિ ઇસ પ્રકાર કે “આત્મ-શુદ્ધિ કા સરલ માર્ગ” ભારતવાસિયોં કો લાભદાયક હો. મેરી યહી મનોકામના હૈ.

(“હિંદૂપંચ”ના એક અંકમાં લેખક-હાકુર રામહર્ષસિંહ.)

૫૧-રામાવતાર કે કારણુ ઓર કાર્ય

ધર્મ કી મિટી થી ધાક ધરણી વિકલ-સી થી, અધિક અધર્મ કા અંધેરા વિશ્વ છાયા થા; ક્રોધી, ક્રૂર-કર્મ, કામરૂપ, કુલ-દ્રોહિયોં કે-કપટ કુચાલ સે સમાજ ધબરાયા થા; સત્ય મેં અસત્ય, નીતિ-ભીતર અનીતિ, ઓર—પ્રીતિ મેં હલાહલ કા ગુણુ પ્રકટાયા થા; જબ વિપરીત સબ રીતિ હો ગયી થી તબ, ભીર ટારને કો રામ ભારત મેં આયા થા. ૧. બાહુ-બલ-વીરતા સે વિશ્વ કે વિરોધિયોં કો, ધર્મ અવરોધિયોં કો માર કે લગાયા થા; દલિત દયા કે પાત્ર દુઃખિત દરિદ્રિયોં કો, કરણુ-નિધાન! તૂને દૌડ અપનાયા થા. કુટિલ-અનીતિ, જગ-ભીતિ કે વિનાશ-હેતુ, અતિ વિકરાલ અભિબાણુ કો ચલાયા થા; નારિ-કુલ-લાજ જો થી આકુલ ઉસે ઉબાર, સકુલ નિશાચરોં કો ધૂલ મેં મિલાયા થા. ૨

(રચયિતા-કવિવર ‘ત્રિદંડી.’ ‘હિંદૂપંચ’ના વિજયાંકમાંથી.)

પર-સમઠિયાળા-ઓઠાના એક દેવતુલ્ય દરબાર

આં ગામ (કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડના ખાંભા મહાલના) અસલ તો વાળા દરબારોનું હતું. પણ પછી ગાયકવાડ સરકારે તે હાથ કર્યું છે. અહીં દ. ઓઠાવાળા અને દ. વસ્તાવાળા જેવા ભડ પુરુષો પાક્યા છે. આ ગામમાં, વાઢકાપના નિષ્ણાત દાકતરોને પણ એક નવું જેવા જાણવાનું આપે એવી એક સુંદર વસ્તુ મેં જોઈ. અહીં ગોલજીવાળા કરીને એક વરોવૃદ્ધ કાઠી દરબાર છે. તેમણે કોઈ નિશાળ જોઈ નથી, તો પછી મેડીકલ કોલેજનું નામ સરખું પણ ક્યાંથી સાંભળ્યું હોય? છતાં તે ગાય, ભેંસ, ગાડર, બકરાં વગેરેનું-અરે, યૌરનું પણ-આડું લાગી શકે છે. જે દોરના પેટમાં પાડે મરી ગયું જણાય અને આખે આખું નીકળી નજ શકે તેમ દેખાય, તો માત્ર હજમના દેશી સંજૈયાવડે તે વાહર-પાડરના દોરના પેટમાંજ કકડા કરી કાઢી લે છે. આવી રીતે તો તેમણે કેટલીયે ભેંસો ને ગૌમાતાઓ ઉગારી છે; અને દરબાર ગોલજીવાળા આ કામનો શો અદ્ધો લે છે તે દાકતર સાહેબોને જાણવું છે? ગોલજીભાઈને ત્યાં વાલેશરી સગાં આવ્યાં હોય ને કોઈ અજાણ્યો માણસ આવી બોલી નાખે કે, 'બાપુ! મારી ગાયને આડું આવ્યું છે, ગાયમાતા મરે મરે થઈ છે.' તો આ સાંભળતાંજ લાણુમાંથી મોંમાં મૂકવા ઉપાડેલો કોણિયો એમને હરામ બને છે. બસ, તરતજ હાથ ધોઈ, ધરના ઉંટ કે ઘોડા-પર પલાણુ નાખી, તે પેલાને ગામ જાય છે. દોરનું આડું લાગે છે તે પછી તરતજ તે ગામનું પાણી પણ પીધા વગર પોતાને ઘેર આવી જમે છે. જે ગામ તે આવા કામે જાય, તે કામ પૂરતું તેમને અન્નજળ પણ નથી અપતું. પછી દોરના માલીક પાસેથી મોટરભાડું, ટપ્પાભાડું, વીઝીટ-શી, પટાવાળાનો વેરા, કાચો ખર્ચ વગેરે આજના દાકતર સાહેબો તરફથી વસુલ થતી શી લેવાનું તો ક્યાં રહ્યું? દરબાર ગોલજીભાઈ વૃદ્ધ છે: તેઓ તેમની આ કળા કોઈને શીખવા-ડતા જાય, અગર થોડા ફેળવાયેલા યુવાનો આ કળા હાથ કરવા આ ગામમાં આવી તકલીફ લે તો સાંઈ; નહિતર આપણા આવા જૂના ખળના ધરતી માતાના પેટમાંજ દટાઈ જશે-અને પછી તો એનો ફરીથી પત્તો લાગે ત્યારે ખરો! આ ગામમાં એક બીજું પણ સુંદર દસ્ય જોયું. આ તરફના ચીલડીયા તડના ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોનું એક તાલુકા-મંડળ અહીં મળેલું. તેમાં તેઓ વિધવા બહેનોની ખાસ સંભાળ લે છે; તેમજ જ્ઞાતિમાં કન્યાવિક્રય ને બાળલગ્નો ન થાય તેવી સાવચેતી સખે છે, તેવું દર્શાવતાં સીધાં કાર્યો તેની કાર્યવાહીમાં દષ્ટિગોચર થયાં. બધા બ્રાહ્મણો અને વણિકો આવો પંથ પકડે તો કેવું સાંઈ!

(‘સૌરાષ્ટ્ર’ તા. ૮-૧૦-૧૯૨૭ના અંકમાં લેખક ‘પ્રવાસી’)

પર-હિંદુ વિધવાઓનો આર્તનાદ

સમાજના નેતાઓ કાન ઉઘાડો!

(હિંદુ સમાજમાં ફરજિયાત વૈધવ્યની ધાણીમાં કચડાતી અસંખ્ય બાળાઓને બચાવવા નવજીવાનોએ બહાર પડવાની પારાવાર જરૂર છે.)

આજકાલ હિંદુજાતિમાં જેટલી કુપ્રથાઓ જડ ધાલી ગયેલ છે, તે સર્વેમાં વિધવાવિવાહની અટકાયત એ એવી કુરીતિ છે કે જેણે ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજી સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતી હિંદુજાતિનો વિનાશ કર્યો છે. પરદેશીઓનાં શસ્ત્રબળથી, આર્ય સંસ્કૃતિને અખંડ રાખતી હિંદુજાતિને એટલું નુકસાન નથી પહોંચ્યું જેટલું બાળવિધવાઓને પરાણે વિધવા રાખવાની કુપ્રણાલીએ પહોંચાડ્યું છે. અરે! વિવાહ એ કયું જનાવર હશે? એ પાંચ વર્ષની દૂધપીતી બાળા ન જાણી શકે તેને વૈકુંઠના વારસદારો (!) કસાઈવાડે જેમ ગરીબ ગાયને મૂકી આવે, તેવી રીતે પિતાતુલ્ય સાહ-

સિત્તેર વર્ષના મરણપથારીએ પડેલ હાડપિંજર સા પવિત્ર વેદમંત્રોને અપવિત્ર બનાવી લગ્ન કરાવી આપે છે.

બાળવિધવાઓની દુર્દશા

ઓ વૃદ્ધ ભારત ! સમ્ય રાષ્ટ્રોના સર્વોપરિ હિંદ ! તારી મૈત્રી, ગાર્ગી અને અરૂંધતી જેવી આર્ય દેવીઓની વારસદાર ભારતીય આર્ય રમણીઓની આ દશા ! પોતાનાં સગાં સહોદરના દેખતાં છતાં લાચારીથી પરવશ બની પલાયન થતી બાળવિધવાઓની દુઃખદ દશા દેખી ક્યું માતૃપ્રેમી હૃદય અકર્મણ્યતા સેવી શકે ?

મારા પ્યારા હિંદુ નવયુવાનો ! પાખંડપ્રવર્તકોનાં પાપકર્મથી વિખૂટી થયેલ આર્ય સન્નારી-ઓની લાજ તમારે હાથ છે. તમેજ બાળવિધવાઓની ડૂબતી નૌકાના તારણહાર સુકાની છો. યાદ રાખજો કે, ઉન્નતિને શિખરે વિરાજમાન, સંસારની સર્વ જાતિઓની મુકટમણિ, જગતને પોતાનો ઉચ્ચ આદેશ શીખવતી હિંદુજાતિ જે અધર્માચરણ સેવશે, કિંચિત્ પણ ધર્મપથપરથી વિચલિત થશે તો જાણજો કે, તેનું નામનિશાન નાબુદ થશે.

શાસ્ત્રોનો દુરૂપયોગ

મારે અત્યંત શોકથી કહેવું પડે છે કે, હિંદુઓનાં શાસ્ત્રોનાં વિદ્વાતાપૂર્વક સંભાષણો કરનારા પંડિતો પણ કન્યાવિક્રય કરવામાં સંકેચજ નથી રાખતા. જે કોઈ જગોએ વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો તો આપણા તેજ રક્ત અને ધર્મના રાહદારીઓ સનાતન ધર્મની ‘દુહાઈ’ બોલવા મંડી પડે છે. જે સનાતન ધર્મમાં સાહ-સિત્તેર કે પંચોતેર વર્ષના છુટ્ટાનાં લગ્ન મંજુર થાય છે અને જેને માટે શાસ્ત્રોની પણ જરૂર નથી, જે ધર્મમાં પુત્રી જેવડી કન્યા સાથે લગ્ન કરતાં ‘બુદ્ધાબાપા’ને જ્ઞાતિ, શાસ્ત્ર કે પંડિત અટકાયત નથી કરતા, તે ધર્મમાં સોળ કે સત્તર વર્ષે વિધવા થતી બાઈના પુનર્વિવાહમાં જળરહસ્ત અટકાયતો થાય છે ! શાસ્ત્રો કે સ્મૃતિઓને જૂઠાં પ્રમાણો બતાવી તે શુભ કાર્યમાં અન્યાય અને અત્યાચારોનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જાણે કે સનાતન ધર્મની નૌકા મધ્યદરિયે ડૂબી જતી હોયતી !

પ્રાચીન પૂરાવા

વિધવાવિવાહની આવશ્યકતાવિષેના પ્રાચીન પૂરાવા જેમને જોઈતા હોય, તેમને માટે પણ તે રજુ કરે છું.

વાલીના મરણ બાદ તેવી સ્ત્રી તારાનાં લગ્ન (જેને અંગદ નામનો પુત્ર હતો) સુગ્રીવ સાથે મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામચંદ્રજીએ કરાવી આપ્યાં હતાં. મહારાજા ભીમકે નજરાજના ગુપ્ત થવાથી પોતાની પુત્રી દમયંતીનો સ્વયંવર બીજા વાર રચ્યો હતો. મહાભારતના ભીષ્મપવ અ. ૯૧ માં લખ્યું છે કે, નાગરાજ ઐરાવણે પોતાની વિધવા પુત્રીને પુનર્વિવાહ અર્જુન સાથે કર્યો હતો. ટોડ રાજ-સ્થાનમાં લખ્યું છે કે, મહારાણા ભીમસિંહે સરદાર માલદેવની વિધવા પુત્રી સાથે પોતાનાં લગ્ન કર્યાં હતાં. મહારાષ્ટ્રના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં છે કે, પરશુરામ ભાઈ પટવર્ધને રાજપંડિતોની સલાહથી પોતાની વિધવા પુત્રીને પુનર્વિવાહ એક બ્રાહ્મણ સાથે કર્યો હતો.

ઉપરનાં ઉદાહરણો જોઈ બાજના મોક્ષના માર્ગદાતાઓ અને ધર્મના ઇન્જરદારો ચેતી જશે તો સારું છે, નહિ તો તેમને વિધવાવિવાહનાં પ્રચંડ મોજાં તજે ચગદાઈ મરવાનો વખત આવશે.

હિંદુઓ ! રામ અને કૃષ્ણનાં સંતાનો ! ઓ ગૌપૂજકો ! શું તમે ભારતની આર્ય સંસ્કૃતિનો નાશ કરવા ચાહો છો ? જે ‘નહિ’ તો તમારી રક્ષાનું એકજ સાધન અને બાળવિધવાઓના પુનર્વિવાહનો અગત્યનો સુધારો અપનાવી વિધવાવિવાહના પ્રચારમાં સહાયક બની તમારી બહેનો અને બાળાઓને અપાર કષ્ટથી બચાવો.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાં લેખક-શ્રી મોહનલાલ વિદ્યલદાસ કટારીઆ)

૫૪-ધાર્મિક હિંદુઓનું હાલનું મંતવ્ય અને કર્તવ્ય

॥ અથ મંગલમ્ ॥

શ્રીમંગલાનૃસિંહામ્યાં નમો વિમ્નપ્રશાન્તયે ।

તતો વચ્મિ સ્વધર્મસ્ય રક્ષણાય હિતાય ચ ॥

ભાવાર્થ:—શ્રી મંગલાદેવી અને શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય ભગવાનને પ્રથમ નમસ્કાર કરીને પછી હું હિંદુઓના સનાતન સ્વધર્મના રક્ષણ અને હિતમાટે બોલું છું.

• સનાતન હિંદુધર્મના રક્ષણને માટે અને હિતને માટે કાંઈ બોલવાની શી જરૂર પડી? એ પ્રશ્ન સૌથી પહેલો હરેક હિંદુના મનમાં આ વિષયનું મથાળું વાંચતાં ઉદ્ભવે, એવો હાલનો જમાનો છે; કેમકે અત્યારે નામદાર અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં કોઇના ધર્મ ઉપર કોઈ બળાત્કાર જબરદસ્તીથી ગુજારી શકતું નથી. પોતાપોતાના ધર્મના રક્ષણમાટે અત્યારે કોઈ હિંદુ પુરુષને પોતાનું માથું આપવું પડતું નથી; અને કોઈ હિંદુ બળજબીને સતી થવું પડતું નથી. હિંદુ-મુસ્લીમ રમખાણોથી હાલમાં હિંદુઓની આ નિર્ભયતામાં કાંઈક ખસેલ પહોંચ્યું છે અને ચિંતા-જનક પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તોપણ જે પ્રજા પોતાનો ધર્મ પાળવા માગે તેને પરાણે કોઈ તેનો સ્વધર્મ છોડાવે તેમ નથી-એવી નિશ્ચિંતતાનો આભાસ કોઈ પણ રીતે ઓછો થયો નથી; પણ કોઈ કોઈની ધાર્મિક લાગણી ના દુખાવે અને સર્વના મૂળપુરુષો અથવા મુખ્ય પુરુષોની કોઈ નિંદા કરે નહિ-એવો નવો કાયદો હમણાંજ પસાર થયો છે. આ વગેરે અનેક કારણભાસૌથી હજી ધર્મરક્ષણસંબંધી નિશ્ચિંતતા આપણી હિંદુજનતામાં જેવી ને તેવી છે; એટલુંજ નહિ પણ એ નિર્ભયતા ધર્મરક્ષણસંબંધી ઉપેક્ષામાં પણ પરિણમી છે. આ ઉપેક્ષાનાં ખીજાં પણ એક કરતાં વધારે કારણો છે; પણ હાલ તે કારણોના વિગતવાર વિચારમાં ઉતરતાં પહેલાં હું મારા હિંદુભાઈઓને આ લેખની આવશ્યકતાના મુખ્ય કારણતરીકે એ ઉપેક્ષાનેજ આગળ મૂકું તો તેમાં કાંઈ ખોટું નથી; કેમકે એ ધર્મસંબંધી ઉપેક્ષાએજ સનાતન ધર્મને નવ્વાણું ટકા જોખમાવે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થવા દીધી છે.

ધર્મસંબંધી ઉપેક્ષાનાં કારણો

જેમ રોગનાં કારણો અનેક-હોય છે, તેમ આ ધર્મસંબંધી ઉપેક્ષાનાં કારણો પણ અનેક હોવા છતાં પણ તે પૈકીનાં કેટલાંક કારણો વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. તે કારણોના યથાશક્તિ વિચાર આપણે સાવધ થવાને માટે ઉપયોગી છે; તેથી તે કારણોની મીમાંસા કરવામાં આવે છે. પરદેશીઓના વારંવાર થયેલા હિંદુ ઉપરના હુમલાઓએ ઉપજાવેલી અવ્યવસ્થા એ ધર્મસંબંધી ઉપેક્ષાનું પ્રથમ કારણ છે. જે વખતે પ્રજા યુદ્ધમાં રોકાયેલી હોય છે, તે દરમિયાન તેને પોતાના ધર્મનું અનુશાન ગોળું કરવું પડે છે; અને કોઈ વાર તો ધર્મની સઘળી ક્રિયાઓને અને આચારોને લાંબા સમય લગી ટોલે મૂકવાં પડે છે. આવી સ્થિતિ લાંબો વખત ચાલે છે, તો પછી પ્રજાને એ આચારો અને ક્રિયાઓને ઉપેક્ષવાનું વલણ યુદ્ધનો સમય ગયા પછી પણ પ્રમાદને લાંબે રહ્યા કરે છે. આવી દશા લાંબો સમય ચાલે છે, તો પછી તે એક ઉપેક્ષાની ટેવરૂપે જ બની જાય છે. હિંદુધર્મશાસ્ત્રોએ રણધર્મને ચારે વર્ણની પ્રજાના સામાન્ય ધર્મતરીકે અને ક્ષાત્રપ્રજાના વિશેષ ધર્મતરીકે આલેખેલો હોવાથી પરધર્મીઓના સેંકડો અને હજારો વર્ષલગીના સતંત મલાઓમાં ગુંચાયલા રહેવા છતાં પણ તે પ્રજાની ધર્મભાવના હજી લગી અકબંધ રહી શકી છે; તોપણ હુમલાઓ અને યુદ્ધોના સમય પછી થાક અથવા પ્રમાદથી જે ઉપેક્ષા ધર્મના સંબંધમાં ઉપજી, તે ઉપેક્ષાએ હિંદુપ્રજાને બોલું નુકસાન કર્યું નથી. અત્યારે જેટલી અનર્થજનતામાં હિંદુ પ્રજા રોકાયેલી છે, તે બંધીય અનર્થજનતા સદરહુ ઉપેક્ષાનીજ જ સંતતિ છે.

સદરહુ ઉપેક્ષાથી થયેલો પ્રથમ અનર્થ-સંસ્કૃતિની શિથિલતા છે.

મુસલમાન ચઢાઇઓની પ્રથમ અનર્થરૂપ અસર તે એજ કે, વર્ણુ અને આશ્રમેના સંસ્કારોની વ્યવસ્થામાં ખામી આવી ગઇ. તે ખામીનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ એ છે કે, બ્રાહ્મણવર્ણુના સંસ્કાર તો બ્રાહ્મણોએ તેમના અરણ્યવાસ અને એકાંતવાસની નિવૃત્તિમાં જળવી રાખ્યા; પણ બ્રહ્મચર્ય-આશ્રમની સંસ્થા તેઓ પૂર્વવત્ જળવી શક્યા નહિ. વેદવ્રત અને સ્વાધ્યાયપ્રવચન જતાં રહ્યાં, તેમાં પણ વેદવ્રતનો કેવળ લોપજ થયો; અને તેથીજ તેમના સ્વાધ્યાયપ્રવચનમાંથી ચમત્કાર જતો રહ્યો. શાપાનુગ્રહ સામર્થ્યનું મીઠું વળી ગયું, હૃદયજ અને સંકલ્પસિદ્ધિ-ચાલ્યો ગયાં. બ્રાહ્મણોત્તર વર્ણુના તો સંસ્કાર લોપ પામ્યા. બ્રાહ્મણોત્તર વર્ણુ સંસ્કાર અને સ્વાધ્યાયરહિત બની ભવતિ ભિક્ષાં દેહિ ને બદલે ‘વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ’ થી બ્રાહ્મણોત્તર આડંબર દર્શાવવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણાનાં બ્રાહ્મણત્વ બ્રહ્મચર્યાપ્રજાપતે-અર્થાત્ બ્રાહ્મણોનું બ્રાહ્મણ-પણું વિધિવત્ બ્રહ્મચર્ય પાળવાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. આવા શાપ કે આશીર્વાદ આપવાના સામર્થ્યવાળા બ્રાહ્મણપણાના મૂળરૂપ બ્રહ્મચર્યનો તો ઉચ્છેદજ થઇ ગયો; ત્યારે વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદની ડંકાસ ચાલી. જ્યારે શાપવરસામર્થ્યવાળું-વેદવ્રતવાળું બ્રહ્મચર્ય રખાતું, ત્યારે નમ્ર બ્રહ્મચારી વિનીતભાવે ભવતિ ભિક્ષાં દેહિ કહેતા, અને હવે “વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ” નો દમામ ! ‘આલી ચણો વાગે ઘણો !!’-એ કહેવતનો અમલ થયો. આથી લગ્ન અને ગર્ભાધાનના સમયસંબંધી હિંદુત્વ અને હિંદુજનતાની સંખ્યાના રક્ષણ અને વૃદ્ધિના જે સર્વોત્તમ નિયમો પાળવાજ પડતા હતા, તે નિયમો શિથિલ થઇ ગયા. પરિણામે હિંદુસમાજ બળ, સંખ્યા અને સુવ્યવસ્થામાં હીન થતો ગયો અને બીજા અનેક અનેક અનર્થો એક પછી એક ઉપસ્થિત થયા. આ એક પ્રકારના અનર્થોવિષે ટુંકામાં મેં ઉલ્લેખ કરી દીધો છે.

અનર્થોના બીજા પ્રકાર

ઉપર વર્ણવી ગયા તે પ્રમાણે હિંદુપ્રજાની આંતરસંસ્કૃતિમાં શિથિલતા થવાથી બીજા એક પ્રકારના બાહ્ય અનર્થોના સમુદાય પણ હિંદુસમાજમાં પેડા. એ બીજા અનર્થસમુદાય વિદેશીઓના અને વિદ્યાર્થીઓના સંસર્ગોથી ઉપજેલા અનર્થોના સમુદાય છે. આથી હિંદુઓનું સ્વાભિમાન નરમ પડ્યું. વિદેશીઓની તથા વિદ્યાર્થીઓની જે સૂઝ હિંદુઓમાં હતી, તે નરમ પડી ગઇ. કાંઇક આના જેવીજ સૂઝ ગોરા લોકોની પ્રજાઓ ને અન્ય રંગની પ્રજાઓ સામે છે; તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રજાને થોડે કે ઘણે અંશે અન્ય પ્રજા સામે છે. તેની સામે દરેક પ્રજા માંહેના શુષ્કજ્ઞાનીઓ અથવા જ્ઞાનભાસીઓ અથવા જ્ઞાનાભાસીઓ પરમતસહિષ્ણુનાનો પાક શીખવવાને માથાફેડ કરી રહ્યા છે, પણ તે માથાફેડ ફેંકે છે; કારણ કે એ પ્રજાઓની જે એકબીજાવિરુદ્ધ સૂઝ છે, તે નૈસર્ગિક એટલે પ્રકૃતિસિદ્ધ છે. તેમાં કાંઇ પણ પ્રકારે માનવ-જાતિનું કે વ્યક્તિઓનું અકલ્યાણ નથી. કર્મનિષ્ઠાની નિશાળ પ્રમાણે એ માનવવિકાસના વિવિધ દરજ્જા પ્રમાણે પ્રગતિજ કરાવનાર છે, સંસ્કરતાને અટકાવનાર છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ ‘પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ’ વગેરે વાક્યો ગીતામાં કહ્યાં છે, તેનો ભાવ પણ એજ સૂચવે છે; પણ મિથ્યા જ્ઞાનીઓ અને વિદેશી એપવાળાં મનુષ્યો સદરહુ નૈસર્ગિક સૂઝને કાઢી નાખવાને જૂઠા ઉદારભાવથી નકલ કરવાનો અને કરાવવાનો ઉપદેશ ફેલાવી રહ્યા છે. આમાંજ હિંદુજાતિનાં અને હિંદુધર્મનાં સમૂળ ઉચ્છેદનાં બીજા વવાઇ ચૂક્યાં છે. જ્યાંસુધી એ બીજાનો નાશ કરવામાં નહિ આવે, ત્યાંસુધી હિંદુપ્રજા પ્રલયના જડખામાં જકડાયેલી છે, એ સમજવા જેટલો પણ જુદો પ્રકાશ મળવો અશક્યજ છે.

ઉપર જણાવેલા એ પ્રકારના અનર્થોના કારણ-કાર્ય-ભાવ

ઉપર જણાવી ગયા તે બંને પ્રકારના અનર્થો પૈકીના પ્રથમ પ્રકારના અનર્થો તે બીજા પ્રકારના અનર્થોના કારણરૂપ છે; અને બીજા પ્રકારના સદરહુ અનર્થો તે પ્રથમ પ્રકારના ઉક્ત અનર્થોના કાર્યરૂપ અનર્થ છે. આ બીજા પ્રકારના અનર્થોએ ક્યારનીએ હિંદુપ્રજાને અને તેના પ્રજાત્વને નાણુ કરી નાખી હોત; પણ હિંદુધર્મના સંસ્કારી અને તે સંસ્કારોની અસર

જેમાં ઓતપ્રોત થયેલી છે એવા હિંદુસમાજનાં મર્યાદાબંધન એવાં તો બલિષ્ઠ છે કે તેમના ઉપર સદરહુ અને પ્રકારના અનર્થો હજી લગી વિનાશકારક કાર્ય ધણા પ્રમાણમાં ઉપજાવી શક્યા નથી; તોપણ તેથી જે વિનાશકારક કાર્ય ઉપજી ચૂક્યું છે, તે એવું તો બચાંકર છે કે જેઓને હજી પોતાના સ્વત્વનું ભાન રહેલું છે એવા મર્મજ્ઞ હિંદુ અન્યાઓ અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે સમજે છે કે, જે હવે પૂર્વોક્ત અને પ્રકારના અનર્થોને મૂળમાંથી ઉખેડીને ફેંકી દેવામાં નહિ આવે તો હિંદુમતિ પોતેજ જડમૂળમાંથી ઉખેડી જશે.

અનર્થોને માટે આગેવાનોજ જવાબદાર છે-જૂના આગેવાનો

સદરહુ અને પ્રકારના અનર્થોને માટે જવાબદાર કોણ છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ ખુલ્લોજ છે કે, ઉક્ત અને પ્રકારના અનર્થોને માટે જવાબદાર તો હિંદુપ્રજના જૂના અને નવા આગેવાનો છે; કેમકે “**यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः**” ।

શ્રેષ્ઠ અર્થાત્ આગેવાન મનુષ્યો વર્તે છે તેજ પ્રમાણે ખીજા મનુષ્યો પણ વર્તે છે. એ શ્રી ભગવદ્ગીતાનું વચન તેમજ લોકવ્યવહાર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. હિંદુઓની પૂર્વસંસ્કૃતિમાં વિદેશી અને વિધર્મીઓના હુમલાઓ વખતે ઉપજેલી હાનિઓને દૂર કરીને હિંદુપ્રજને પોતાના અસલ સંસ્કારોપર લાવવાનું કામ સદરહુ હુમલાઓનો સમય વીત્યા પછી જૂના આગેવાનોએ જે ત્વરા અને ઉદ્યોગ તથા ખંતથી કરવું જોઈતું હતું તે પ્રમાણે ન કર્યું; પણ તેથી ઉલટુંજ કામ તેઓએ કર્યું. પ્રજના એ જૂના આગેવાનો બ્રાહ્મણો હતા, તેમની હું નિંદા કરવા માગતો નથી. “**तेषां निंदा न कर्तव्या**” એ વાક્ય મને શિરસામાન્ય છે; પણ “**युगरूपा हि ब्राह्मणाः**” એ વાક્ય પણ ભૂતાર્થ(ફેક્ટ)તરીકે મારે કહેવુંજ પડે છે. યુગ તો કળિયુગજ છે અને તે યુગરૂપ બ્રાહ્મણો હાલ અન્યા છે-એ વાત તો દરેક હિંદુએ સમજી રાખવીજ જોઈએ તેવી છે. તેવા બ્રાહ્મણોની પણ નિંદા કે દ્રોહ તો કરવોજ નહિ, પણ તેમની તરફ ધર્મશુદ્ધિ માનશુદ્ધિ રાખવી; કારણ કે બ્રાહ્મણોમાં કાંઈ બધાએ બ્રાહ્મણો કાળયુગરૂપ બની ગયા નથી અને બની જવાના નથી. હજી પણ બ્રાહ્મણોમાં એવી ઘણી સદ્વ્યક્તિઓ છે કે જેઓ પોત ગુમાવવા ખેડેલી આ હિંદુપ્રજની દયામણી દશાને માટે લાગણી ધરાવે છે અને દયાદષ્ટિ તથા ઉદારભાવથી પ્રજના સંસ્કારનું પુનર્જીવન અને પુનઃસ્થાપન કરવાને માટે ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગને સેવે છે; અને કળિરૂપ અનેલા બ્રાહ્મણજાતિજનોની ધતરાજી વહોરીને પણ પ્રજના ઉદ્ધારનું કાર્ય દુઃખ વેડીને પણ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. એ સત્પુરૂષ બ્રાહ્મણોનો દાનમાનથી સત્કાર કરવો અને ખીજાઓનો નમસ્કારમાત્રથી કરવો તથા જેઓ કળિયુગનેજ પુષ્ટિ આપનારા હોય તેવા બ્રાહ્મણોપ્રત્યે ઉપેક્ષાશુદ્ધિરાખવી; કેમકે શ્રી મનુ ભગવાન પણ આજ્ઞા કરે છે કે, એવાઓને તો “**वाक् मात्रेणापि नार्जयेत्**” અર્થાત્ વાણીમાત્રથી પણ માન આપવું નહિ. આ પ્રમાણે વિવેક રાખીને દરેક મર્મજ્ઞ હિંદુએ હિંદુઓનો ઉદ્ધાર કરનારા બ્રાહ્મણોપ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવવી તથા ખીજાઓને તેમ કરવાને માટે વાણી અને વર્તનથી ઉપદેશ આપવો.

નવા આગેવાનો

ઉપર વર્ણવી ગયા તેવી ઉપેક્ષાવાળી અથવા શ્રમિત અથવા તંદ્રાવસ્થા જેવી સ્થિતિમાં પ્રજા અને તેના જૂના આગેવાનો હતા. તેવામાં પ્રજામાં એક નવો આગેવાનવર્ગ ઉત્પન્ન થયો. આ નવા આગેવાનો કોણ હતા? સદરહુ ઢીલી પડી ગયેલી પ્રજનાં સંતાનો પ્રજના આગેવાનો થયા; પણ આગેવાનો થતાં પહેલાં તે નવા ઓળના યુવકોએ પોતાનું શિક્ષણ નવા રાજ્યકર્તાઓએ-અંગ્રેજોએ કરેલી કેળવણી ખાતાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે મેળવ્યું હતું. લડાઈ-ટંટા અને લૂંટ-ફાટના સમયો વહી ગયા હતા, નિરાંતે પગ વાળી બેસવાનો વખત પ્રભુએ અંગ્રેજ રાજ્યમાં આપ્યો હતો. સર્વ ચિંતા છોડી વિશ્રાંતિ ભોગવવા લાગ્યોને ઉદ્ય થયો હતો! નવા રાજ્યકર્તાઓ પણ હિંદુઓની-અરે સમગ્ર હિંદીઓની હરેક પ્રકારની ચિંતાઓને દૂર કરવા અથવા તે ચિંતાઓને પોતાનેજ માથે ઉઠાવી લેવા ખુશી તેમજ તૈયાર હતા. પોતાનાં છોકરાંને કેળવણીની ચિંતા પણ હવે સાત્ત્વિક સ્વભાવવાળા હિંદુઓને રહી નહિ. તે ચિંતા પણ શાણી બ્રિટિશ સરકારે પોતાને માથે

ઉઠાવી લીધી અને એ પરદેશી અને પરધર્મી રાજ્યસત્તાને હાથે મળેલી કેળવણી અને ઉત્તેજનાથી તૈયાર થયેલા યુવકો તે પ્રજાના આગેવાન ધીમે ધીમે થઇ ગયા. સરકારે આ યુવકોને પોતાના સેવકો બનાવ્યા. નિશ્ચયપૂર્વક દર માસે વખતસર મળતા પગારથી આ યુવકો બેરીકર અને બે-પરવા બની ગયા. તેમાં વળી તેઓ રાજદરબારનાં વિવિધ ખાતાંઓની કચેરીઓમાં ગાદીએ-ખુર-શીએ ચઢીને બેસનાર થયા હતા. કોઇને હુકમ ફરમાવવાની સત્તા તો કોઇનો તે હુકમનો અમલ કરવાની પદ્ધતિમાં કરવામાં થોડો કે ઘણો હાથ હતોજ. રાજા અને પ્રજાની વચમાં સંસારમાં અનેક કાર્યોનો સંબંધ તો છેજ; તેથી બીજા પ્રજાજનો આ સરકારી નોકરોને શુદ્ધિમાન અને કમાતા-ધમ્માતા ગણી તેઓ તરફ માનની નજરે જોતા. તેમની સાથે સગાઈ-સંબંધ અને દોસ્તી-માં પણ પ્રજાજનો એક પ્રકારે હુક અને અભિમાન ધરવા લાગ્યા. તેજ પ્રમાણે કોર્ટમાં જઇને વાક્યાતુર્ય અને અક્ષલની આંદીધુડીઓના તોડ કરાવનાર વકીલો પણ તેવાજ માનપાત્ર થઈ પડ્યા. સરકારની પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવાયલા ડાકટરો પણ તેવાજ પૂજવા લાગ્યા. અરે સરકારી રીતે શરણ કરનાર બેન્કના નોકરો પણ શુદ્ધિના ઈગ્ગરદાર ગણાવા લાગ્યા અને જે કોઇ સર-કાર સાથે દૂરનો પણ સંબંધ ધરાવે એવા ધંધા સાથે-સાળાનો સાળો દૂરનો પણ-સંબંધ ધરા-વતો હોય, તે સર્વજ્ઞતરીકે તેમજ સર્વશક્તિમાનતરીકે મદદને માટે અને સર્વવ્યાપકતરીકે વ્યવહારમાં ગણાવા લાગ્યો. સરકારી નોકરો પૈકી જેઓ પેન્શનરો થતા તેઓ નાતજાતમાં પટલાઈ-માં ભાગ લેનારા અને શુદ્ધિના સાગર ગણાતા. આવા બેરીકરો અને બેપરવા વર્ગમાંથી પ્રજાના આગેવાનોની પલટણ ઉભી થઇ હતી. આવા આગેવાનોનો પહેલો જમાનો કાંઈક પ્રાચીન હિંદુ-ત્વનો સંસ્કાર વધારે ભાગે ધરાવતો હતો; પણ બીજો જમાનો હિંદુ નહિ પણ કેવળ માણુસ-તરીકેજ ગણાવામાં અને આચારવિચારમાં રહેવામાંજ મોટાઈ સમજવામાં લાગ્યો. હિંદુત્વ એ બીજા જમાનાના આગેવાનોના મનમાં કેવળ ગૌણ થઇ ગયું હતું; અને ત્રીજો જમાનો તો મનુષ્ય-પણામાંથી સામાન્ય પ્રાણીત્વમાંજ ઉતરી પડવાના વેગવાળી પાશ્ચાત્ય પ્રજાનો ચેલો બન્યો છે. તે પોતાને હિંદુ જનસમાજ કરતાં ઘણાજ આગળ વધેલો સમજે છે. પોતે આગળ વધેલો હોવાથી પાછળ રહેલા સઘળા હિંદુસમાજને દોરવાનો અને દોરાયો ન દોરાય તો તો તેને નાક પકડીને ઘસડવાનો પોતાને હક્કદાર માને છે. આવા વર્ગમાંથી હાલના આગેવાનો થયા છે.

નવા આગેવાનોની આગેવાનીનું ફળ

આ આગેવાનોએ હિંદુપ્રજાને એવે રસ્તે દોરી છે, કે જે રસ્તાની પૂરી માદિતી તે આગે-વાનોને પોતાનેજ નથી, તે રસ્તાનો તેમને મોહમાત્ર છે. તેઓ પોતાની વિચારશક્તિની નિર્બળતાને પ્રત્યક્ષ પરિણામો બોલા છતાં પણ સમજી શકતા નથી. એ આગેવાનો થાક અને તંદ્રામાં પરા-વલબી બની ગયેલી તોપણ સમગ્ર હિંદુજનતાની પ્રકૃતિ અને સ્થિતિ શી રીતે સમજી શકે? હિંદુજન-તાનો અંતરાત્મા પોતાની પ્રકૃતિ સમજે છે. ઝાંખો પણ પ્રતીતિજનક ખરો ખ્યાલ હિંદુજાતિને પોતાની પ્રકૃતિનો છે. હિંદુજાતિ પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ અને હિતકર પોતાના પ્રાચીન માર્ગને અને તેના સ્વરૂપને અસ્પષ્ટ રીતે પણ વિશ્વાસપાત્ર રીતે ઓળખે છે. આથી નવા આગેવાનો પાછળ હિંદુ જનતા ધ્રુજતે પગે અત્યંત આનાકાની સાથે બાર માસે બે ગજની ગતિથી ચાલે છે. વખતોવખત આગે-વાનોપર ગુસ્સે થાય છે, તેમનો તિરસ્કાર પણ કરે છે અને ઘણીવાર તો જનતા પોતાના શંકા-ગ્રસ્ત ભાવિમાટે ભય-ચિંતાથી સ્તબ્ધ થયેલી જણાય છે. આમાં પ્રજાનો દોષ નથી, પ્રજાએ નવા આગેવાનોની નવી દોરવણીનાં ફળ નજરે જોયાં છે. એ નિશ્ચિત છે કે, એ ફળ સારાં આનંદનાં નથી. હિંદુજનતા હવે શંકાશીલ બની છે, ફરિયાદ ઉઠાવે છે અને નિરાશા દર્શાવે છે. આગે-વાનો તે બધાનો દોષ હિંદુજનતા ઉપરજ નાખે છે. આગેવાનો કહે છે કે “તમે અમારી સાથે ચાલતા નથી, તેમજ અમારા કબ્બા પ્રમાણે ચાલતા નથી. તેથી તમેને અમારા કહેવા પ્રમાણે લાલ થતો નથી.”

જનતા કહે છે કે “અમે જેટલે અંશે તમારી પાછળ ચાલ્યા અને જેટલે અંશે જે બાબ-તમાં તમારા કહેવા પ્રમાણે વર્ત્યા, તે પ્રમાણે તેટલે અંશે તે બાબતમાં પણ અમને કોઇ સારું ફળ જણાયું નેહાં; તે બે જણાયું હોત, તો અમને તમારી સલાહ અને પ્રવૃત્તિ ઉપર કાંઈ

ભરોસો ઉપજત. અસારસુધી જે જે કાંઈ અમે તમારા સ્વયં પ્રમાણે કર્યું, તેમાં અમારા ધર્મ, સમાજવ્યવસ્થા, શરીરસંપત્તિ, હૃદયજન, શૌર્ય, ધૈર્ય, ઉત્સાહ, બુદ્ધિજન અને અમારા સ્વત્વમાં લાભને બદલે હાનિ થઈ છે. તમોએ અમોને ટુંકામાં વિદેશી અને વિધર્મી બનાવવાનો ધંધો આદર્યો છે. તમો પ્રજાત્વનો કિલ્લો ચણવાને બદલે પ્રજાત્વને હણવાનો ઉઘમ લેધ બેઠા છો. તમોએ પ્રજાનું વિનાશકારક રૂપાન્તર આરંભ્યું છે. તમો રામ, કૃષ્ણ, હરિશ્ચંદ્ર, નળ, યુધિષ્ઠિર વગેરે પુણ્યસ્થોક આદર્શ પુરુષોની વાતો કરો છો; તે એવા પલટાને માટે કે એ પવિત્ર નામો પણ તમારા પાતકી શ્વાસોચ્છ્વાસના સંપર્કમાં આવતાં અપવિત્ર થાય છે. પ્રતાપ, શિવાજી વગેરે વીરનરોનાં નામ, આર્ય કુળોમાં બેઠે બેઠે અનાર્યતાની પરાકાષ્ટાએ જવાને અને પ્રજાને ધસડી જવાને કમર કરી ઉભા થયેલા તમારા જેવાના મુખમાં શોભતાં નથી. તમે રામાયણ અને મહાભારતના ગ્રંથોને વખાણો છો તે લોકોને ઠગવાનેજ; તમે તે ગ્રંથોની ચર્ચા કરો છો તે લોકોને ભ્રમણામાં નાખો ધર્મવિમુખતા અને સંકરતા ઉપજાવવાને માટેજ. તમારાં ધર્મશોધન, સમાજ-શોધન વગેરે ધર્મગ કેવળ ભ્રષ્ટતાના ભંડાર છે, અશુદ્ધિના આગાર છે. પ્રજાત્વનો નાશજ કરવાને તૈયાર થયેલા તથા બીજી પ્રજાઓમાં આટાલૂણ થઈ જવાની નિશાળ માંડીને તમો બેઠા છો. રાજકીય સત્તા અને હક્કો મેળવવાની જે જે વાતો તમોએ કરી, તે તે ઝેર લેળેલા લાડુ-માટેની લોલુપતાજ હતી અને છે-એમ પ્રત્યેક દિવસ, ઘડી અને પળે પળે ઉઘાડું થતું જાય છે. તમારી રચનાત્મક કાર્યક્રમની વાતો તે હિંદુ પ્રજાત્વનાં નાશમાટે ખરાં કરાતાં ભયંકર મહા-યંત્રનાં ચક્રો છે-એમ પ્રત્યક્ષ થતું જાય છે; છતાં પણ તમે પકડેલા ખરપુરછને સ્વર્ગના વિમાનનો દાંડો માનીને પકડ્યું છે, તેને છોડતા નથી; અને તમારા મિથ્યા હુંપદમાં 'હાજી' મિલાવનાર મૂર્ખ મુન્નવરોની હુકે તમારી દેવાળીયા પેઢીનો અધાધુધીનો વેપાર ચલાવ્યે જાઓ છો. આ બેઠની થોડે કે ઘણે અંશે હવે હિંદુ પ્રજાને ઝાંખી થઈ છે. તમારા જેવા મોહ-મદિરામત મનુષ્ય પશુઓ આર્ય વંશમાં કેટલાએક પાક્યા છે, તેમની મદદથી છળ-બળના પ્રયોગો કરી હિંદુ-જનતાનું નાક પકડી તેને અધર્મ અને જાતિભ્રંશના અગાધ ખાડા તરફ તમો ધસડાવામાં આગેવાનીનું માન સમજી બેઠા છો; પરંતુ પ્રજા હવે તમને સૂઝી અને રોકડી વાતો સંભળાવે છે, પણ આગેવાનીની ખુમારીમાં તમે બહેરા બન્યા છો.”

પ્રજાનું અંતઃકરણ ઉપર પ્રમાણે આગેવાનોને સંબોધે છે. એની સાખીતી પણ ખુલ્લે ખુલ્લી છે કે, આગેવાનોની પાછળ હવે પ્રજા એવાંતી નથી. હવે જેમ બ્રિટિશ સરકાર સ્વપ્રતિષ્ઠાની ખાતર પોતાની સત્તાનો આશ્રય લે છે, તેજ પ્રમાણે આગેવાનો પ્રજાના પ્રજાત્વનો અને જાતિનો ભ્રંશ કરવામાં તેમણે માનેલી સ્વપ્રતિષ્ઠા(પ્રેસ્ટીજ)ની ખાતર વિદેશી અને વિધર્મી સરકાર-સત્તાનો તથા બ્રજ દેશી રાજાઓનો આશ્રય લઈ વ્યામોહની ખુમારીમાં મરજી આવે તેવા કાયદાઓ, સામાજિક અને ધાર્મિક વ્યવસ્થાનો સુધારો નહિ પણ, તે વ્યવસ્થાના વિદેશીકરણ અને વિધર્મીકરણને માટેજ કરાવે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ કોઈ પણ હેતુથી હિંદુ-મુખ્ય-દલથી વિશુંખલ અનેલી વ્યક્તિઓને અને રાજકીયોને તેમની વિશુંખલતામાં અથવા બળવાખોરીમાં તે આગેવાનો ટેકા અને ઉત્તેજન આપે છે. આ રીતે હિંદુપ્રજા વિનાશ અને જાતિભ્રંશના ખાડામાં ઉતરતી જાય છે.

થોડાંક ઉદાહરણો

હિંદુપ્રજાનું મુખ્ય દલ ધણું મોટું અને આગળ શરૂઆતમાં જણાવી ગયા તે પ્રમાણે તંદ્રા અથવા પ્રમાદગ્રસ્ત તથા થાકેલું હોવાથી તેને વિનાશને રાજપ્રકરણી લાભો અને આખરે સ્વરાજ્ય મળવાની લાલચો બતાવી તેમાં વિશુંખલતા ઉપજાવવાનું કામ ધણું સહેલું છે! તે વિશુંખલતાનું પ્રથમ બીજ વિદેશી અને વિધર્મીઓને હાથે આપવામાં આવતી કેળવણીથીજ રોપાઈ ચૂક્યું હતું. તે કેળવણીના પ્રથમ ફાલરૂપ વિશુંખલ વ્યક્તિઓ પાડી, તેમનો ઉપયોગ હિંદુજાતિભ્રંશથી જેમને લાલ છે એવાં અથવા જેમણે અભિનિવેશ ધારણ કરીને એવા હિંદુજાતિભ્રંશને હિંદુ પ્રજાના કલ્યાણના માર્ગરૂપે માની લીધેલો છે એવાં પાત્રોએ કરીને હિંદુજાતિને પીલી નાખવાની ઘાણીઓ જેવી સંસ્થાઓ અને હિલચાલો ઉભી કરી છે. તે

મર્મસ સનાતનીઓ સારી પેઠે સમજે છે; છતાં પણ આ વિષયમાં અગત્યના હિંદુ ભાષ્યોને ખ્યાલ આપવાને કેટલાંક ખાસ ઉદાહરણો આપીને લખવાની જરૂર પડે છે. જે વ્યક્તિઓ જાહેર રીતે હિંદુ-મુખ્ય-દલની સંહિત(સંગઠિતતા)માં હાનિ કરનારી પ્રવૃત્તિઓ હાલ કરી રહી છે, તેમની જાહેરપ્રવૃત્તિ અને યોગ્યતાવિષે અમારે સ્પષ્ટ રીતે કહેવું પડે તો તેમાં અમારો હેતુ-અમારા મુખ્ય-હિંદુ-દલના સંરક્ષણનો-શુદ્ધ હેતુ છે, કાંઈને ખોટું લગાડવાનો કે કાંઈને ખોટું દેખાડવાનો અમારો હેતુ નથી.

પોતાને સુધારક માનનાર અને રાજપ્રકરણી આગેવાન ગણાવનાર ઘણાં મનુષ્યોએ અને તેમની ટોળકીઓએ તેમનું જનતું કરીને હિંદુજાતિમાં ધાર્મિક અને સામાજિક વર્ગીકરણ નહિ, પણ વૈમત્ય અને સંકરત્વ ઉપજાવવાનું કાર્ય માંડ્યું; પણ તેઓ તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યાં નહિ. નવ સંસ્કારમાં સૌ ફરતાં સ્વતંત્ર રીતે આગળ વધેલું ટોળું તે અલ્લોસમાજ છે. તેમાં હવે વસ્તીનો ઉમેરો થતો નથી. એટલે સુધારકમન્યોનો એ પ્રયોગ આટલેથીજ અટક્યો. આર્ય-સમાજે વેદનું ઝોડું અને યજ્ઞકુંડનું કમકાણુ આગળ ધ્યું, તેથી કેટલાક મર્મ નહિ સમજનાર સનાતનીઓ તેમાં ખેંચાયા; પણ તેઓ આર્યસમાજના સિદ્ધાંતને માનનાર પૂર્ણ અંશે નથી. કેટલાકો તો આર્યસમાજથી અણખનાવ કરી પાછા તેમાંથી બહાર નીકળ્યા; તેજ પ્રમાણે આર્યસમાજમાં કેટલાક અનર્ગલ સુધારકો પણ છે. તેમને નથી વેદની સાથે લેવાદેવા કે નથી યજ્ઞનું કામ. નિરંકુશ સુધારણાને નામે સ્વચ્છંદાચારનો પ્રચાર એજ એ મનુષ્યોનો હેતુ છે, તેથી આ પ્રયોગ પણ પટેલની ઘોડી પાદર સુધીની પેઠે છે. શુદ્ધિસંગઠનથી કચરોપૂત્રો એકઠો કરતાં પણ કાંઈ સુરત આયસમાજીઓની સંખ્યા વધી નથી. આર્યસમાજમાં સમાજ અને નાતમાં “હાજી” એવાં સંખ્યાખંધ માણસો છે. વળી સુધારક નામપર જનતાને એવી તો અરુચિ છે કે તેમની વાતને એક તરંગી ભ્રષ્ટતાની વાતતરીકે ઉવેખી કાઢે છે. તેથી જનતાને એ “સુધારા” પર રુચિ ઉપજાવવાને તે પક્ષના લોકો વિવિધ યુક્તિઓનો આશ્રય લે છે. હિંદુજનતામાં કેટલીક વ્યક્તિઓ અને ટોળાઓ વિચુંબલ હોય છે; તેમજ કેટલાક ભોળા પણ હોય છે. તેઓ એ યુક્તિઓમાં ફસાય છે. આવી યુક્તિઓ સનાતની આચાર્યાભાસો ખડા કરી, સનાતનીઓમાં ભંગાણ પાડવાની હોય છે. પ્રજામાં ચાલેલી અસહકારી અને ખીલાફતની સંયુક્ત હિલચાલનો લાલ લાઈ ભારતીકૃષ્ણ જેવી વ્યક્તિને અનભિજ્ઞોએ અને યુક્તિજ્ઞોએ આચાર્યાભાસતરીકે ચલાવેલ છે. શ્રી શાંત્યાનંદ સરસ્વતીને શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે દ્વારકાપીઠના શંકરાચાર્ય ખનાવવાની પણ એવીજ સુધારક પક્ષની યુક્તિઓ ચોળેલી હતી; તેવીજ યુક્તિનું ફળ ડૉ. કૃત્તિકાટિ. એ હેતુવાદીઓના શંકરાચાર્ય કાલ્હાપુર-રાજ્યના પેંતરાથી રાજપ્રકરણના ક્ષેત્રમાં વાળ્યા કરે છે. આ બધી પ્રવૃત્તિમાં અનભિજ્ઞ મતલબી વ્યક્તિઓ અને ટોળાઓ ભળીને અપાર હાનિ હિંદુત્વને સમાજ-સુધારાને નામે અને રાજપ્રકરણને આગળ ધરીને પહોંચાડવામાં આવે છે. મર્મસ હિંદુઓ આ બધું સમજે છે; પણ વિશુંબલો અને અનભિજ્ઞો, આવી પ્રવૃત્તિઓને-જો કે તેમનું કાંઈ વળતું નથી તોપણ-એક વિસંવાદી સૂરતરીકે નિભાવવા મહેનત કરે છે. મુખ્ય સનાતન હિંદુદલ આ વિસંવાદી સૂર તરફ વિરોધ કે ઉપેક્ષા દર્શાવે છે, તોપણ સુધારકમન્ય પક્ષ આ રીતે મુખ્ય-હિંદુ-દલને ક્ષોભ પમાડવા પ્રયત્નશીલ રહે છે. આ તો મોટાં મોટાં ઉદાહરણો બતાવ્યાં, પણ આવી બીજી અનેક યોજનાઓ ધર્મ અને જાતિને નાશુદ્ધ કરવા વિરોધી પક્ષ તરફથી કરવામાં આવે છે. આમાં શેડીઆ કે પટેલીઆ બનવાની આતુરતાવાળા ધાલમેલીઓ અને અર્ધદમ્બ તાલમેલીઓ બેઠાંઓ ધર્મને અને જાતિને જોખમાવી પોતાની વિવિધ મતલબો સાધવાને મચી રહેલા છે. ટુંકામાં સૂચવવાનું કે, આથી હિંદુધર્મને અને જાતિને અપાર જોખમનો સંભવ છે. તે જોખમના તણખા અને છમકલાં હવે નજરે પડતાં જાય છે; છતાં ધાલમેલીઓ અને તાલમેલીઓ વ્યક્તિઓ પોતાના મિથ્યાભિમાનમાં આંખો મીંચી આગળ વધે જાય છે. પ્રજાએ અને પ્રજાના હિતસ્વી આગેવાનોએ શા ઉપાયો સત્વર લેવા જોઈએ, તે નમ્રપણે જણાવવાનું હવે બાકી રહે છે.

ઉપાયો

હવે પાશ્ચાત્ય અનુકરણના પ્રયોગોની હાનિકારકતાવાળા જે અનુભવો થયા છે અને થાય છે, તે ઉપરથી સમજી જઈ દેશ અને હિંદુજાતિની હયાતીની ખાતર અવનવા પ્રયોગ કરવાનું એકદમ છોડી દઈ પ્રજાને, ધણી સમયથી ચાલી આવતી સમાજમર્યાદાની સડકે સડકે પ્રાચીન વર્ણશ્રમ-ધર્મને, શ્રુતિસ્મૃતિ અને સ્વસ્વજ્ઞાતિના શિષ્ટાચાર પ્રમાણે આચરવા ઉપદેશ અને વ્યવસ્થા કરવા જૂના અને નવા આગેવાનોએ કામે લાગી જવું. સંસ્થાભાસો અને આચાર્યાભાસોને એક-દમ તિલાંજલિ આપી દો. પ્રજાના ગુરુ અને ખરા આગેવાનોએ-બ્રાહ્મણોએ વર્ણ અને આશ્રમની વ્યવસ્થા ને સંસ્કારો ચાલુ કરી ચાતુર્વર્ણ્યને સ્વસ્વધર્મકર્મપરાયણ બનાવી દેવી; અને સમાજ-ને ધર્મટેકી અને કર્મોત્સાહી બનાવી બાહુબળ, વિદ્યાકળાબળ અને ભુદ્ધિબળ તથા આધ્યાત્મ-બળથી યુક્ત કરવા સર્વથા પ્રયત્નશીલ રહેવું. “નાન્યઃ પંથો વિચિત્તેડ્યનાય.” હવે બીજો રસ્તો છેજ નહિ, ઇતિ શિવમ. (“સંદેશ” ૧૯૮૭ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક શ્રી. સંઘવીજ.)

૫૫-શિક્ષણનો આદર્શ

આપણો ભારતવર્ષ જ્યારે પ્રાચીન સમયમાં ઉદ્યોગ, હુનર અને કળાકૌશલમાં ધણેજ પ્રવીણ હતો અને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય શૂદ્ર અને અતિશૂદ્રાદિ પ્રજા પોતપોતાના ધર્મનું જ્ઞાન મેળવી પોતાનાજ ધર્મમાં દૃઢ રહીને તેનું પાલન કરતી અને સદાચારથી રહેતી, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મને થતી હાનિ અને દેશના સંકટસમયે પોતાના પ્રાણ આપવાને તત્પર રહેતી; તે સમયે આપણો દેશ અત્યંત સુખી હતો. એ સમયમાં આપણને આપવામાં આવતું શિક્ષણ આપણા કુટુંબ, સમાજ અને દેશપ્રત્યેની ફરજો સમજાવનારું, ધર્મમાં દૃઢતા, નીતિપૂર્વક રહેવાનું અને સાદાઈ રાખી કરકરસથી રહેવાનું હતું.

ભગવાન રામચંદ્રજી અને કૃષ્ણ પરમાત્મા જેવા પણ પોતાના ગુરુને ત્યાં જંગલમાંની પર્ણ-કુટિમાં રહી શિક્ષણ લેતા અને ગુરુ તથા ગુરુપત્નીની સેવા કરતા. એ વખતનું શિક્ષણ ઉચ્ચ ચરિત્ર ધડતું; પરંતુ હાલમાં જે શિક્ષણ આપણા યુવાનોને અને યુવતીઓને આપવામાં આવે છે, તે પાશ્ચાત્ય આદર્શો ગ્રહણ કરાવે છે, કે જે આપણા હિંદુ સંસારને ઉપયોગી નથી; કારણ કે તે મોજશોખ અને વૈભવનાં સાધનો મેળવવામાંજ રોકાયેલા રાખે છે; અને પરિણામે તે આપણને દુઃખરૂપ અને હાનિકર્તા થઈ પડે છે. આપણું દેશના યુવાનો ઉચ્ચ કેળવણી લે છે તે ધણી મોંઘી છે અને તેમનો ખોળે તેમનાં માતાપિતાના ઉપર હોય છે. તેઓ પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરવા પહેલાં પોતાની મોજશોખી હાજતો એટલી વધારી મૂકે છે કે પરિણામે તે પોતાનાં માતા-પિતાને મુશ્કેલીમાં મૂકે છે અને ધણી વાર તો પોતાના ગુજરાન પૂરતું કમાઈ શકતા નથી; તો જેને અધવચ્ચ પોતાના અભ્યાસ ચાલુ રાખી ન શકવાથી પોતાનો અભ્યાસ છોડી દેવાની ફરજ પડે છે, તેને તો પોતાના ગુજરાન જેટલું લાગ્યેજ મળી શકે છે; અને કેટલીક વાર તો તેને રખડવું પડે છે. આનું ખરું કારણ આપણા દેશમાં અપાતા શિક્ષણ સાથે હુનરઉદ્યોગસંબંધી-નું જ્ઞાન અપાતું નથી તે છે. આથી આપણા દેશમાં અપાતા શિક્ષણ સાથે હુનરઉદ્યોગમાં લાગી શકાય તેવું શીખવાડવામાં આવે તો લાભદાયક થઈ પડે. આપણે સંતોષ અને સાદાઈનો ત્યાગ કરી આપણું જીવન કમાતા થવા માંડવા પહેલાંજ મોજશોખી બની ખર્ચાળ બનવાથી સંસારવ્યવહારમાં પડતાં ગુજરાનના નિભાવમાટે અશક્ત બનીએ છીએ અને દુઃખી થઈએ છીએ. તેથી આવકના પ્રમાણમાંજ પોતાનું ખર્ચ રાખવું અને તેમાં સંતોષ માનવો એજ સુખી થવાનો માર્ગ છે. વળી શરીરની તંદુરસ્તીમાટે કસરત કરી શારીરિક બળ અને ધર્મ તથા નીતિસંબંધી જ્ઞાન મેળવવું અવશ્ય જરૂરી છે. વળી પુરસદના સમયે નકામા રખડવા અને ગપ્પાં મારવા કરતાં દેશમાં થયેલા મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો અને ધર્મનીતિસંબંધીના સારા લેખકો-નાં પુસ્તકો વાંચવાનો અભ્યાસ રાખવો.

ખીનું આપણા દેશમાં હાલમાં સ્કૂલો તેમજ કોલેજોમાં યુવાનો અને યુવતીઓને ભેગા બેસાડી ભણાવવામાં આવે છે, તેના સંબંધમાં અનુભવ થવા પછી ફેટલાકના લક્ષમાં એમ આવ્યું છે કે, યુવાનો અને યુવતીઓ માટેની શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ જૂદી જૂદી હોવી ઇષ્ટ છે. કારણ કે શીખવવામાં આવતા અભ્યાસના વિષયો ધંધાને માટે યુવાનોને ઉપયોગમાં આવે એમ ફેટલેક અંશે હોય છે, જ્યારે યુવતીઓને સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવાનું હોવાથી તેમને માટે શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ જૂદી હોય તો તે તેમને ઉપયોગી વિષયોજ શીખવવાની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવવાથી વધારે લાભદાયક થઈ શકે. દેશના યુવાનો અને યુવતીઓ ભવિષ્યનાં માતાપિતા છે અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં એક રચના બે પૈડા જેવાં હોવાથી, જેમ એક પૈડું ખરોખર ન હોય તો ગમે તેવો સારો રથ હોય તોપણ તે ચાલી શકતો નથી, તેમ તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી રથ-સંસારવ્યવહાર સુખરૂપ ચાલી શકતો નથી અને તેથી આખું જીવન ખન્નેનું ક્લેશમય અને દુઃખી અવસ્થામાં જાય છે. આથી યુવતીઓને અપાતા શિક્ષણસંબંધી જણાવવું જોઈએ કે, તેમને અપાતું શિક્ષણ ધણી મોટી ઉંમરની થવા છતાં પૂરું થતું નથી, અધવચ્છોડી દેવું પડે છે. તેના કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશવા લાયક થતાં સુધીમાંજ સાધારણ રીતે સ્વભાષાનું સાદું જ્ઞાન તથા અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનું સામાન્ય જ્ઞાન, પતિવ્રતાધર્મ તથા ગૃહવ્યવસ્થાસંબંધીનું જ્ઞાન; તેમજ સાથે સંસારવ્યવહારમાં માતાપિતા, પતિ, સસરા, સાસુ તેમજ વડીલોની સાથે કેમ વર્તવું-એમના પ્રત્યેની ફરજોસંબંધીનું જ્ઞાન આપવું. વળી પિયરમાં માતાપિતા અને સાસરે સાસુ-સસરાની આજ્ઞા પ્રમાણે કેમ ચાલવું; એટલુંજ નહિ પરંતુ હાલમાં શિક્ષિત યુવતીઓ પોતાના પતિને પોતાનો વિચાર પ્રમાણે ચલાવે છે એમ ન કરતાં પતિના વિચારને અનુકૂળ રહી-આજ્ઞા માની પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ, દાંલિક મોટાઈમાં ન તણાતાં પોતાની આર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણે સાદાઈથી રહી કરકસરથી કેમ ચલાવવો તેજ જાણવું ખાસ અગત્યનું છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સ્ત્રીઓને ઘણું માન આપવામાં આવે છે, એમ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ આપણા હિંદુધર્મમાં સ્ત્રીઓને ઓછું માન અપાતું નથી. તેમના સિવાય ધર્મસંબંધીની કોઈ પણ ક્રિયા ભાગ્યેજ કરી શકાય છે; તેમજ સંસારવ્યવહારમાં પણ સ્ત્રીઓનાજ વિચાર પ્રમાણે ગમે તેવા મોટા સુધરેલા પુરુષોને પણ મોટેભાગે પોતાના સુધરેલા વિચારોની વિરુદ્ધ ચાલવું પડે છે. યુવતીઓ કે જે ભવિષ્યની માતાઓ છે, તેમણે પોતાના સૌંદર્યની શોભા વસ્ત્રાલંકારો પહેરી લોકોને દેખાડવામાં ન માનતાં પોતાના ધર્મ અને નીતિસંબંધીના ઉચ્ચ ગુણો ધરાવી, કુટુંબમાં સમભાવશીલ રહી, નિયમિત આહારવિહાર કરી, શરીરની તંદુરસ્તી જાળવીને પોતાનાં સંતાનોની તંદુરસ્તી બાળપણમાં જાળવે અને પુરુષદનો વખત નકામા ગામગપાટા ઢોકવાનું ન રાખતાં આપણા રામાયણ અને મહાભારત જેવા ધાર્મિક પવિત્ર ગ્રંથોમાંથી ધર્મસંબંધી જ્ઞાન આપનારી, નીતિસંબંધી જ્ઞાન આપનારી તેમજ વીરતા ઉપજાવે તેવી કથાઓ, સ્વરાજ્યસંસ્થાપક છત્રપતિ શિવાજી મહારાજની માતા જાજીબાઈની પેઠે જાણીને પોતાનાં સંતાનોને તેમની બાલ્યાવસ્થામાં ઉચ્ચ ચારિત્ર ધડનારું શિક્ષણ આપે ત્યારેજ આપણા દેશની ધાર્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિ થશે.

વળી નવરાત્રના દિવસોમાં તેમજ અન્ય પ્રસંગોએ ગવાતા ગરબાઓ અને રાસો ધર્મ અને નીતિસંબંધીનું ભાન કરાવે તેવા મોઢે કરાવી ગવડાવાય તો તે સમાજને ઘણુંજ લાભ કરી શકે એ ચોક્કસ છે. મનુસ્મૃતિના ૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:--

સ્ત્રીએ સદાય અત્યંત આનંદમાં રહેવું; ધરના કામકાજમાં ચતુરાઈ રાખવી, ધરની સર્વ સામગ્રીઓને ઝાડી ઝુડીને સાફ રાખવી અને ધરખર્ચમાં ખુલ્લા હાથથી રહેવું નહિ, એટલે કરકસર કરવી.

હિંદુધર્મમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ, એમ ચાર આશ્રમો કહેલા છે. તેમાં ગૃહસ્થાશ્રમ સૌથી શ્રેષ્ઠ અને અત્યંત ઉપયોગી ગણવામાં આવ્યો છે, તેથી તે સુખરૂપ અને પરાંપકારી કેમ થઈ શકે, તે સંબંધીનું જ્ઞાન પણ આપણા સંસાર-વ્યવહારમાં અત્યંત ઉપયોગી હોવાથી આપણે અવશ્ય મેળવવાનું લક્ષમાં રાખવું જોઈએ.

(‘સંદેશના’ ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક-શ્રી. રતિલાલ મનસુખરામ પટેલ)

૫૬—હિંદના અંધો અને સંગીતનું શિક્ષણ

૧૮૯૪ માં મારા મુરબી મોટાભાઈ દા. નીલકંઠરાયને આંખે એકએક અડચણ આવી. પરિણામે એમને અને સાથે સાથે મારે પણ બ્રેઈલ-ઈંગ્લેશ અંધ કક્કો-શીખવાની જરૂર પડી. બીજેજ દિવસે અમે, પાડોશમાંથી એક એક અંધ છોકરીને આણી. આમ, અમદાવાદમાં અમારા ધરમાંજ પહેલી અંધશાળા ઉઘડી. એ છોકરી કંઈ ઇંગ્લેશ જાણતી નહોતી. આથી ગુજરાતી અને દેશી ભાષાને માટે ‘અંધ કક્કો’ બનાવવાની જરૂર તરતજ જણાઈ. મારા ભાઈની સૂચના પ્રમાણે આમ કેળવણીમાં રસ લેનારા અમે પાંચ ભાઈઓ આ કામમાં વળગ્યા. અહીં અમને ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓ જણાઈ. અમે હિંદની, સમજ પડી તેટલી ભાષાના કક્કાની તપાસ કરી. એ સર્વને અનુકૂળ પડે એવો ‘અંધ કક્કો’ અંગ્રેજી બ્રેઈલને ધોરણે બનાવાય તો, એક સામાન્ય, કક્કો ભાષાપરતે જોઈતા થોડાકજ ફેરફાર સાથે હિંદને માટે સર્વસામાન્ય કક્કો નીવડે, એમ અમને લાગ્યું. આમ હિંદમાં ચાલતી ભાષાઓનાં મૂળ અને કક્કાઓ તપાસી, અમે ‘ધી ઈન્ડિયન બ્રેઈલ’ અથવા દા. નીલકંઠરાયના બ્રેઈલ કક્કાને નામે ઓળખાતો, દેશી ભાષાનો કક્કો બનાવ્યો. આ પ્રમાણે ઉભી થયેલી અમદાવાદની આ અંધશાળા આઠ વર્ષ સુધી અમદાવાદમાં જમી. કાળ જતો, ખીલતી ખીલતી તે અમારા ધરમાંથી નીકળી, સાર્વજનિક સેવાને વધારે અનુકૂળ થઈ પડે તેમ, જાહેરમાં આવતાં, હવે તે શુ. વ. સોસાયટીવાળા હીમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટના નીચેના લાગમાં બેસવા લાગી. આ અરસામાં મહુમ મહારાણી વિક્ટોરિયાના સ્મારકમાં મુંબઈમાં, એક સારી રકમ ભેગી થઈ. એ ફંડની કમિટીની ઇચ્છાનુસાર, આઠ વર્ષ પછી, આ અમદાવાદની આખી અંધશાળા મુંબઈ આવી અને ધી વિક્ટોરિયા મેમોરિયલ અંધશાળા બની. અહીં દા. નીલકંઠરાયે, ૧૯૦૨ થી ૧૯૨૨ માં તેમનું અવસાન થયું ત્યાંસુધી, એકસરખું સારું કામ કર્યું. આમ આ અંધશાળા મુંબઈમાં દિવસે દિવસે વિકાસ પામી.

આ તમામ કાળ, મારા ભાઈને લીધે, મારે પણ અંધોના સંબંધમાં રહેવાનું થયું. આ પ્રમાણે ૩૪ વર્ષ થયાં, મને આંધળાઓને લગતા અનેક વિષયો વાંચવાનો, તેમને લગતા અનેક પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનો તથા તે પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાનો, તેમજ અંધાપો અને આંધળાઓનાં દુઃખ જોવાનો અવકાશ મળ્યો. મારા ભાઈના અવસાન પછી, તેમનું કામ કોઈ ઉપાડી લે એવું માણસ ન મળવાથી શાળામાં પડતી અડચણ દૂર કરવાને તથા મારા ભાઈએ મૂકી દીધેલું કામ ત્યાંથી આગળ ચલાવવાને માટે શાળા તરફથી મને સૂચના થઈ. શાળા તરફના પુષ્કળ આગ્રહ, મારો અંધભાઈઓ સાથેનો પરિચય તથા મારા ભાઈએ શરૂ કરેલું કામ બગડતું અટકે તે માટે તેને ઉપાડી લઈ આગળ ચલાવવાને માટે થતી માગણી લક્ષમાં લઈ મેં તે બોલ્ડે સ્વીકાર્યો છે. આમ છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી હું અંધભાઈઓના સંબંધમાં વિશેષ આવ્યો છું. આજે હું તેમના પ્રશ્નોમાં ખાસ સ્વાર્થ ધરાવું છું. એ પ્રશ્નોને જેમ બને તેમ ચર્ચવા એ મારી ફરજ સમજું છું. આ સંજોગો ધ્યાનમાં લઈ વાચકોને નીચેની બાબતોનો વિચાર કરવા વિનવવા પ્રેરાર્થ છું.

૧-આ શાળાનો એક ઉદ્દેશ આંધળાઓને શાસ્ત્રીય ધોરણે સંગીત શીખવવાનો છે. આ વિષેનો શાળાનો અનુભવ નીચે નોંધું છું:—

(અ) દશ વર્ષની અંદરના છોકરાઓ પણ, શરીર અને બુદ્ધિ સારાં હોય તો ગાવાનું, તાલ આપવાનું અને વાજાંત્ર વગાડવાનું શિક્ષણ સારી રીતે શરૂ કરી શકે છે.

(આ) સંગીત અંધને રચે છે.

(ઇ) સૂર મોઢે કાઢતાં તથા સા-રી-મ-મ અને તેના પછટા શીખતાં આંધળાઓને અંધાપાને લીધે કોઈ પણ પ્રકારની ખાસ અડચણ નડતી નથી.

(ઈ) તાલ, માત્રા, સૂર વગેરે આંધળાઓ પણ દેખતા માફકજ સમજે છે.

(ઉ) વાજાંત્ર શીખવાને માટે ખાસ વખત થાય, તે પહેલાં ઘણો વખત અગાઉ, આ વિદ્યાર્થી-

એને મંજીરાની મદદથી, કાન કેળવવાની શરૂઆત કરાવવામાં આવે છે. હાથની તાળી અને મંજીરા સાથે કંઈક અભ્યાસ થયા પછી, ધીમે ધીમે તેમને દિલરૂપાદ્વારા આગળ ચલાવવાનું કાર્ય શરૂ થાય છે. પછી દિલરૂપા તેમના હાથમાં સોંપી, પોતાને હાથેજ સૂર કાઢતાં શીખવી, તે પ્રમાણે કાન અને હાથને સાથે સાથે પદ્ધતિસર કેળવી, સંગીતમાં આગળ પ્રવેશ કરાવવામાં આવે છે. દિલરૂપા આ કામમાં ધણીજ બંધબેસતો જણાય છે. સીતાર પણ પડઘવાળું વાજીત્ર છે, પરંતુ તે તેમને તેટલું રચતું જણાતું નથી.

(૩) એક વાર દિલરૂપા પૂર હાથ ખેડો, એટલે સારો અભ્યાસ થતે, ત્રણ ચાર વર્ષમાં, વિદ્યાર્થી દરરોજનો પાકો મહાવરો રાખે છે તો, આશરે પંખવાડીઆમાં કે મહિનાના મહાવરામાં હાર્મોનિયમ, કોન્સરટીન, શીડલ, મેડોલીન, સારંગી, વાંસળી વગેરે ગમે તે વાજીત્ર જાતેજ વગાડતાં શીખી શકે છે.

(૪) આંધળાઓ એજ પ્રમાણે સાથે સાથે તમલા પણ દેવતાઓની માફકજ શીખવ્યાથી વગાડી શકે છે. એમાં પણ કાળ જતે, કામ કરતાં કરતાં, હાથ અને કાન કેળવાય છે, તેમ તેઓ સારી પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તાલ, માત્રા અને સૂરને સમજી તે પર ધ્યાન આપે એ સઘળું આંધળાઓ ધીમે ધીમે અપોઆપ કરી શકે છે. આ દિશામાં રસ લઈ કામ કરનારાઓનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ જણાય છે.

૨—અહીં શીખી પાર ઉતરેલા વિદ્યાર્થીઓ મુંબઈ અને કાઠિયાવાડ, કચ્છ અને યુ. પી. અને હિંદના બીજા ભાગોમાં સંગીત શીખવી સારી રીતે ગુજરાન કરી શકે છે. એમાંના સારાઓ તો દેખતાઓની શાળાઓમાં પણ છોકરા, છોકરીઓ, એમ તમામને શિક્ષણ આપે છે. ખબર કાઢતાં આવા આંધળાઓની કમાઈ રૂ. ૧૫૦ થી ૨૦૦ અને ૨૫૦) લગણુ થાય છે. છેક હલકી પંક્તિના અભ્યાસીઓ પણ રૂ. ૩૦-૪૦) માંથી જતા નથી, એમ જણાય છે; પણ આ સઘળી કમાઈ મોટાં શહેરોમાંજ થાય છે. ગામડામાં વસનારા આવા વિદ્યાર્થીઓને આવી તક કે લાભ મળતા નથી; પણ ગામડાંઓમાં ખર્ચ ઓછું, જીવન સ્વચ્છ, હવાપાણી સારાં, હરવા-ફરવાની હાડમરી ઓછી, એટલે સંતોષ માની રહેનારા કથાકારો, ભજન ગાનારાઓ અને કીર્તન કરનારાઓ જે ભગવાનની ભક્તિ તરફની વલણવાળા હોય છે તો તેમને તો લાં સાફ ફળે છે. મોટાં શહેરોની સહેલ-સપાટામાં મજા માનનારા આંધળાઓ શહેરોની ગંદી જાંઘગીમાં ફસાઈ જાય એવો ભય ભારે છે. નાટકશાળાઓમાં અથવા ખાનગી હલકી પંક્તિની સંગીત મંડળીઓમાં કામ કરવામાં, ખાવાપીવાનો, ચડસ લાગવાનો અને અનેક ન ઈચ્છવા જેવા સહવાસમાં રહેવાનો એટલો પ્રસંગ અને છે, ને આંખે અડચણવાળા તેમાં વહેલા ફસાઈ પડે છે. આંધળાઓને કામે લગાડનાર લાઇબ્રેરીઓ આ દિશામાં ખાસ લક્ષ આપવું ઘટે છે.

૩—દેશ, આંધળાઓ સંગીતમાં શું કામ કરી શકે છે તેથી તદ્દન અજણુ લાગે છે. દેશનું ધ્યાન, આંધળાઓ સંગીતમાં શું શું ચોક્કસ કરી શક્યા છે, એ તરફ લક્ષ દોરાવે તો અધોદ્ધારની આ દિશામાં લોકો ધીમે ધીમે રસ લેતા થાય, આંધળાઓને તેમના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં કામ મળે, દેશપર તેઓ બેખરેખ થતા અટકે અને દેશસેવાનું પહેલું કાર્ય પેટીઈ કમાઈ, સ્વતંત્ર થઈ, સમાજને પણ યથાશક્તિ ઉપયોગી થાય. આ અંગે નીચે થોડીક વિગતો ટાંકું છું:—

(અ) આ શાળાના એક વિદ્યાર્થી આજે મુંબઈની એક જાહેરી દેખતાઓની હાઇસ્કૂલમાં કેટલાંક વર્ષથી સંગીત શિક્ષકનું કામ કરે છે.

(આ) બીજા એક ભાઈ, આ શાળા છોડ્યા બાદ, મુંબઈનું પાણી માફક ન આવવાથી, અમદાવાદની એક જાણીતી કન્યાશાળામાં કન્યાઓને સંગીત શીખવવાના કામમાં, છેલ્લાં બે વર્ષથી રોકાયો છે.

(ઇ) ત્રીજા એક ભાઈ, છેલ્લાં દશ વર્ષથી, લોનાવલાની હોટેલમાં સંગીત કરે છે; અને પોતાના સારા કામથી સંતોષ આપી, માલેકની મહેરબાની તથા વિશ્વાસ મેળવી, આંખે અડચણ હોવા છતાં પણ, હોટેલની વ્યવસ્થાનું અટપટું કામ પણ હવે તે ઉપાડે છે, એમ સંભળાય છે.

- (ઈ) એથો એક વિદ્યાર્થી યુ. પી. માં એક ખોલીંગ હાઉસમાં એવુંજ કામ કરે છે.
- (ઉ) પાંચમા લાઇ તે સૌથી વિશેષ ભાગ્યશાળી નીવડ્યા છે. તેમણે શાળામાં રહી અંધ જીવનમાં શાળામાં અપાતું શિક્ષણ, સંગીત અને દરેક કામ સારી રીતે શીખી શકવાનો અભ્યાસ પૂરો કરવાના અરસામાં શાળા તરફથી તેમની આંખે નરતર મૂકવામાં આવ્યું. પરિણામે તે દેખતા થયા છે. વખત જતે આંખ કેળવાઈ છે ને આજે બીજા દેખતા એવુંજ તે સાફ દેખી શકે છે. ગામમાં હરે છે, ફરે છે અને પોતે આ શાળામાં લીધેલા શિક્ષણનો લાભ લઈ, આ શાળાના એક વખતે કામ કરનારા, પ્રો. દેવધરના ભેગા; તેમની ઇડિયન એકેડેમી ઑફ મ્યુઝીકમાં જોડાઈ, સંગીતશિક્ષકતરીકે કામ કરે છે.
- (જ) વળી બીજા ચાર પાંચ જણ, કાઠિયાવાડમાં સ્વતંત્ર સંગીત શાળાઓ કાઢી પોતાનું ગુજરાન નભાવે છે.
- (ઝ) મુંબઈ તળમાં પણ આ શાળામાંથી પાર ઉતરેલા પારસી, મુસલમાન, ગુજરાતી અને દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓ, એજ પ્રમાણે સંગીતમાં પણ છૂટક ટ્યુશનો આપી, સ્વતંત્ર જીવગી ગુજારે છે.
- (ઞ) મુંબઈની ધી વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સમાં પણ આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓને તેમના સંગીતના કામને અંગે, જલસા કરવાને આમંત્રણ થયેલાં છે. તેવે દરેક પ્રસંગે તેમને પણ દેખતા જેટલુંજ મહેનતાણું અપાયું છે.

૩--આવા વિદ્યાર્થીઓને પશ્ચિમમાં જે પ્રકારનું ઉત્તેજન મળે છે, તે ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો, સંગીતમાં તેઓ ધણું કામ કરી શકે; અને કોણ જાણે, પ્રભુ કરે તો સંગીતના પ્રદેશમાં દેશસેવાનું એક સમર્થ સાધન હિંદના આંધળાઓ પણ નીવડે. ત્યાં તો આંધળાઓને જલસાઓમાં જવાને તથા જાહેર સ્થાનોમાં થતાં સંગીત વગેરેનો લાભ મફત મળે, એ ખાતર અંધશાળાઓમાં મફત ટીકીટો મોકલવાનો રિવાજ દેખાય છે. આ ઉપરાંત સારા સંગીતશાસ્ત્રીઓ અંધશાળાઓમાં આવી, શાળાના કામને તપાસી, તેમાં યોગ્ય સૂચનાઓ કરે છે; તથા અંધ-સંગીતને દરેક પ્રકારે ઉત્તેજન મળે એ દિશામાં અનેક સહાય આપે છે. સારા સારા ગવૈયાઓનો લાભ આ આંધળાઓને મળે એમ હિંદ કરે તો ?

૪--અગાઉથી ગોઠવણ કરી હોય તો, આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ ગુલ પ્રસંગે અથવા જાહેર કામોમાં જલસાઓ વગેરેમાં હાજરી આપી શકે, એમ વ્યવસ્થા કરી શકાય.

૫--દેશની ઇસ્પતિઓમાં પીડાતા દરદીઓને માટે તેમજ જેલમાં સડતા, કાળથી ફરેગ થયા પછી ફરી પાછા પોતાની જૂની વૃત્તિઓના વિચારમાં ફસાતા, આપણા લાઇઓને માટે આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અવારનવાર જંઘ જલસા વગેરે કરી શકે. દરદીઓને સાજા કરવામાં મનને મજામાં રાખી, કોણ જાણે સંગીત કદાચ દવા જેટલોજ સારો ઉપાય નીવડે, ખાસ કરીને સાજા થતા દરદીઓને જેમને સહવાસની જરૂર જણાતી હોય, પણ જેમની ખાસે જંઘ ખેસવારા માણસો, મોટા શહેરની મુશ્કેલીઓમાં ન મળે, તેવે દરેક પ્રસંગે આંધળાઓ ધણું કામ ઉપાડી શકે. આ લાગ તેમને અપાય તો ? એમાં ખેવડો ફાયદો થાય.

૬--મીલે મીલે, કારખાને કારખાને, આવી શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ પગારને દિવસે, અથવા રળના વખતે આવી, સંગીત કરે, કથા વાંચે, કીર્તન કરે એવી ગોઠવણ કરી હોય તો દાડ, વગેરે અંગે ખરબાદ થતા દેશના અદળક ધનને રોકાવામાં, મજૂરોના મજબૂત મજા કરાવવામાં આરામ આપી તેમને નવું કામ કરવાને વધારે ઝડપથી તૈયાર થવામાં આવા સંગીત વગેરેની યોજના ખાસ મદદ કરે, એ બનવાનુંજ છે. આ દિશામાં દેશ દૃષ્ટિ દોડાવે તો ?

૭--દેખતાઓના સંગીતને માટે જેમ નોટેશન છે, તેમ આંધળાઓને માટે પણ તેમની લીપીમાં નોટેશન ઉતાર્યું છે. અંધશાળાઓમાં સારાં સારાં ગીતો, ભજનો, કીર્તનો, સંગીતો વગેરેનાં પુસ્તકો તેમના કર્તાઓ વગેરે તરફથી મોકલવામાં આવે તથા તે અંધ ભાષામાં ઉતારવાને માટે ગોઠવણ થાય તો દેશમાં અંધ એવા શું કામ કરે છે તે જોવાની નવીજ તક મળે. આ દિશામાં ધણું કામ થાય એમ છે, પણ આજે તો આ લેખ અહીંજ અટકાવીશું,

પણ તે અંધ કરતાં પહેલાં બે બાબતપર વાંચનાર લાઘવોનું ખાસ લક્ષ્ય દોરું છું:-

- (૧) શાળાઓમાં આંધળાઓ શું કામ કરે છે તે જાણીએ. તે તમારા પાડપડોશમાં, ગામમાં, જ્યાં ત્યાં સર્વ કોઈ જાણે તેમ જોડવણુ કરો.
- (૨) આંધળા ગરીબ હોઈ મોટે ભાગે જીવ ભાગે છે. તેવાં તમામ લાઘવજનને આ શાળામાં અથવા અન્ય કોઈ મોકલી, અને તેમ, તેમને જીવ અને તે અંગે સાથે સાથે આવતી અનેક અનીતિ અને ખૂરી બદીમાંથી બચાવી, તેમનો ઉદ્ધાર કરો.
- (૩) ‘મુંબઈ સમાચાર’ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક-રા. રા. હરિપ્રસાદ ડાહ્યાભાઈ છત્રપતિ. બી. એ. પ્રિન્સિપાલ-ધી વિક્ટોરિયા મેમોરિયલ અંધશાળા, તારદેવ, મુંબઈ.)

૫૭-મોટા લાડુભટ્ટ કોણ છે ?

આપ કહેશો કે, લાડુઓ તો હિંદુઓજ ખાય છે; ત્યારે સારા જગતનો સવાલ શું કામ વચ્ચે લાવો છો ? પણ વાચકો ! શું લાડુભટ્ટો તે કાંઈ એક જ જાતના હોય છે ? શું માત્ર હિંદુઓજ લાડવા ખાય છે ? અને બીજા કોમો નથી જમતી ? વાંચો તમો નીચલી વાત.

(૧) ખરું છે, કે બનારસમાં અને મથુરામાં ખાસુદી પીનારા અને લાડવા ખાનારા એવા ભટ્ટો હોય છે, કે જે એકી વેળા પા-મણ, અર્ધી મણ, પોણી મણ કે એક મણ માત્ર સાફ કરી જાય છે !

(૨) કોઈ કહે છે, કે તેઓ જમવા આગમ્ય એક બે દિવસ ભૂખ્યા રહે છે અને જમ્યા પછી પણ એક બે દિવસ અપવાસ પાળે છે !

(૩) ભલે, તમો આ લાડુભટ્ટો ઉપર હસો; છતાં પણ તેઓ કેવળ નિર્દોષ છે !

(૪) તેઓ કાંઈ “રામનામ જપના ને પરાયા માલ અપના” કરનારા નથી ! તમો જમાડો છો, તો તેઓ જમે છે; તેઓ કાંઈ લૂંટનારા કે ખેંચનારા નથી !

(૫) સારે તમે કહેશો કે, સારાય જગતમાં મોટામાં મોટા લાડુભટ્ટો આ પા-મણીયા, અધમણીયા કે મણીયા લાડુ ખાનારા છે ! ખરું ? હા-અને નહિ !

લાડુભટ્ટો ભલા પણ હાઉદાસો નહિ !

(૧) વાચકો ! આ મથુરાના પેંડા કે લાડવા ખાનારા પરવડે ! પણ એવા ગોરાઓ, જે આપણાજ લાડવા ખનાવે છે-તે નહિ પરવડે !

(૨) આટો આપણો, ખાંડ આપણી, ઘી આપણું, મહેનત આપણી; અને છતાં આપણે તો શુભામ અને એઓ શેઠ ! કહો, એ ‘રોજ’ કેમ પરવડે ?

(૩) વળી આપણા લાડુભટ્ટો તો જે જે આપીએ તે જમે, અને હુવા દે ! આ તો જે હોય તે બધું જ જમી જાય ! ઉપરથી દમ કરે ! અને સલામ કેમ નહિ કીધી, તે સામું પૂછે ! કહો, એ લાડુભટ્ટોને શું ઉપમા આપીએ ?

(૪) વળી, જેઓ પ્રાંતના પ્રાંત ગળી જાય ! બીજા દેશના વેપારવણ જાવી જાય ! તેઓના હુન્નર-ઉદ્યોગ દબાવી જાય ! તે લાડુભટ્ટોને શું નામ અપાય ?

(૫) એ “એ ઘડીની મોજ” ના વાચકો ! જરા ધ્યાનથી વાંચો અને વિચારો કે, આજે તમારા લાડવા કોણ ગળી જાય છે ? આજે તમો અર્ધી ભૂખે કાં સુવો છો ? યાદ રાખજો, કે લાડવા માટે લડવાથી લાડવો હાથમાંથી જાય છે ! બીજાના પેટમાં ગરપ થાય છે ! અરે, જો. શાંતિથી સમજીને તમો હિંદુમુસ્લીમો લડતા-વડતા અંધ પડશો, તોજ લાડવો તમારા હાથમાં રહેશે-ખાકી નહિ !

માટે સમજો, સજ્જનો ! સમજો. કુસંપનો અંધકાર ઉડાડો ! દિવ્ય દિવાળીની રાશની તમારા અંતરમાં પ્રવેશ કરો ! અને નવું વેપારી વર્ષ આપ્તાદ કરો ! આમીન !

(‘એ ઘડી મોજ’ના દિવાળી અંકમાં લખનાર-શ્રી બરબોરજી ફરામજી ભર્યા.)

૫૮-સોવીએટ રશિયામાં શિક્ષણપ્રચાર

આ શતાબ્દીના આરંભકાળમાં રશિયા શિક્ષણમાં બહુ પાછળ હતો; કારણ કે ઝારશાહીએ એ તરફ ઉદાસીનતા બતાવી હતી. એ વખતે શિક્ષણ કેવળ ઉચ્ચ વર્ગને માટે જ આવશ્યક મનાતું હતું. આથી ખેડુતો અને મજૂરોને શિક્ષણમાં ઘણાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત થતાં હતાં. શિક્ષકોને પેટપૂર પગાર મળતો ન હતો. ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓપર કઠોર નિયંત્રણ રખાતું હતું. એનો ઉદ્દેશ એ હતો કે, ઉગતી પ્રજા સ્વતંત્રતાપૂર્વક વિચારણ ન કરી શકે! કિંતુ અંતે એને જ ઝારશાહીને-નામશેષ થવું પડ્યું.

સોવીએટ સરકાર નવી હતી, પાસે દ્રવ્યનો પણ અભાવ હતો, દેશમાં ખૂન આદિની અંધાધુંધી હતી, દુકાળથી પ્રજા ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી રહી હતી; પણ ત્રણજ વર્ષમાં સોવીએટ સરકાર એ મુશ્કેલીઓ ઝાળંગી આગળ વધી. દેશની સમગ્ર પ્રજાને શિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ કર્યો. પ્રથમ એણે દેવાંલય અને પાઠશાળા વચ્ચેનો પરાપૂર્વ સંબંધ તોડી નાખ્યો; કારણ કે ઝારશાહીના જમાનામાં પાઠશાળાએ શુદ્ધ શિક્ષણપર જે આવરણ નાખ્યું હતું, તે દૂર કરવું આવશ્યક હતું.

આજે રશિયામાં પ્રત્યેક પ્રાંત પોતાના શિક્ષણનું નિર્માણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક કરે છે. આખું રશિયા એની સામાન્ય નીતિમાં સમતા રાખવાનો યત્ન કરે છે. ત્યાંની મધ્યવર્તી સત્તા પણ આ વિભિન્ન શિક્ષણસંસ્થાઓની સ્વાધીનતાનો નાશ કરી દે એવી અવિચારી નથી. દરેક નાનાં નાનાં ગામો પણ પોતાનાં શાસન અને વ્યવસ્થા કરવા માટે સ્વતંત્ર છે.

શિક્ષણના ચાર ભાગો:—૧-બાળકોનું શિક્ષણ, ૨-પ્રાથમિક શિક્ષણ (શ્રમજીવી પાઠશાળા), ૩-ઉચ્ચોચ્ચ શાળા, ૪-ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ (કોલેજ, યુનિવર્સિટી, ઇન્સ્ટીટ્યુટ)

બાળકોનું શિક્ષણ

આમાં ૩ થી ૮ વર્ષનાં બાળકોનો સમાવેશ થાય છે. રશિયન જનતા એને વિદ્યાલયમાં જતાં પહેલાંનો સમય (પ્રીસ્કૂલ પીરિયડ) કહે છે; કારણ રશિયન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ નાનાં બાળકના શિક્ષણને માટે યોગ્ય ધ્યાન આપી શકતા નથી. આથી આ ક્ષેત્ર વિશેષ રૂપથી વિકસિત થઇ શક્યું નથી, છતાં એવાં સમસ્ત બાળકોનાં શિક્ષણને માટે જીવંત યત્ન કરી રહ્યા છે.

પ્રથમ એણે કિન્ડરગાર્ટન શાળાઓ ખોલી છે. એમાંની ઘણીખરી બહુ સુંદર છે; પણ એ શાળાઓ વિશેષ કરીને બાળકોને રમવાને ખુશી જગા, સુંદર પોશાક અને સારી સંગતિના ઉદ્દેશથી ચલાવવામાં આવે છે.

રશિયન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પૂરેપૂરા બળથી નવીન બાલસાહિત્ય નિર્માણ કરવાને તત્પર થઇ ગયા છે. આપણી પેઢે રશિયામાં પણ ભૂતકાલીન દેવી-દેવતાઓ, રાગ-રાણી અને પરીઓની વાતો પ્રચલિત છે. આપણા દેશની પેઢે ત્યાં પણ અનેક રસિક રાજકુમારો અને વીર સેનાપતિઓ થઇ ગયા છે; પણ હવે એ ભૂતકાળનું સાહિત્ય શા કામનું? દેવદેવીઓની કલ્પિત વાતો ફક્ત મનોરંજનજ કરી શકે છે. સોવીએટ સરકાર પોતાનાં બાળકો સન્મુખ નવીન દુનિયાનો આદર્શ રાખવા માગે છે. તે પણ દેવ-દેવીની માફક કલ્પિત નહિ, બદ્ધે યથાર્થ અને પ્રત્યક્ષ. આથી વર્તમાન કળા અને વિજ્ઞાન બંનેને દૃષ્ટિપથમાં રાખી ત્યાં નવીન બાલસાહિત્ય નિર્માણ કરવાની તૈયારી થઇ રહી છે. આ સંપૂર્ણ પ્રયોગ જોડેલા ગંભીર છે, તેટલો જ આકર્ષક પણ છે. આ વખતે તો સાચી દુનિયાજ બાળકોની સામે ખડી કરવી આવશ્યક છે અને તે પણ આધુનિક વિજ્ઞાન અને કલાની દૃષ્ટિ સામે રાખીને. આવી દશામાં શિક્ષણ લાભપ્રદ થઇ શકે છે. આવી રીતે રશિયાનાં ૩ થી ૮ વર્ષનાં બાળકોમાટે સોવીએટ સરકાર કિન્ડરગાર્ટન શાળાઓદ્વારા પૌષ્ટિક ભોજન, રમતગમતનાં સ્થાન, આરામ, કલાકૌશલ્યનો પરિચય, પ્રકૃતિનું જ્ઞાન તથા વર્તમાન સંસાર અને સામાજિક સંસ્થાઓનો પરિચય આપી બાળી શિક્ષણનાં બીજ રોપી રહી છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ

રશિયાની શ્રમજીવી શાળાઓ આપણી પ્રાથમિક શાળાઓ સાથે ઘણે અંશે મળતી છે. ૮ વર્ષની ઉંમરે ફરજિયાત નિશાળે જવું પડે છે. આ શાળાઓના બે વિભાગ છે. ૮ થી ૧૨ વર્ષ સુધીનો અને ૧૨ થી ૧૬-૧૭ વર્ષ સુધીનો. પણ આમાં મતભેદ છે; કારણ કે કેટલાક ૧૫ વર્ષ અને કેટલાક ૧૭ વર્ષથી ઔદ્યોગિક શિક્ષણનો આરંભ કરવાનું કહે છે. આથી ૧૫ થી ૧૭ વર્ષની ઉંમર સુધી આ શાળામાં રહેવું પડે છે.

આવી શાળાઓ માટે ભાગે ગામડાંમાં છે. ૧૯૨૪ માં આવી શાળાઓ સેંકડે ૮૭ ગામડાંમાં અને શેષ ૧૩ શહેરોમાં હતી. ગામોમાં આવી શાળા ઘણી મુશ્કેલીથી ચાલે છે, કારણ કે સાધનેનો ખડુધા અભાવ હોય છે. બિચારા ગામડીઆ સર્વથા અશિક્ષિત હોય છે. ઘરકામને માટે ઘણુંખરું પોતાનાં બાળકોને આમતેમ મોકલે છે. ખાસ કરીને ફસલ વખતે તો સ્કૂલ એકદમ ખાલી થઈ જાય છે. આવી મુશ્કેલીઓ વેડીને પણ તરુણ રશિયા શિક્ષણપંથમાં બરાબર આગળ વધતોજ રહ્યો છે.

એક ગ્રામ્ય અધ્યાપિકા પોતાનો દશ વર્ષનો અનુભવ આ પ્રમાણે પ્રગટ કરે છે:-

“પ્રાચીન પદ્ધતિ સરળ હતી. હું લખતાં, વાંચતાં અને થોડું ગણિત શીખવાડતી. આખા વર્ગને ઉભો કરી કવિતા બોલાવતી. અધ્યાપકનું કામ ચોપડીમાં જોવા પૂરતુંજ હતું; પરંતુ આજે પુસ્તકોનું કામ નથી. બાળકોને માટે પોતાનું ઘર, મહોલ્લો અને ગામની વ્યવસ્થા આદિ જોવાનું કામ મુખ્ય છે. મારી શાળાનાં બાળકોએ આખા ગામની સ્વચ્છતાની તપાસ કરી, તેઓ એ નિર્ણય પર આવ્યા કે, લોકોને ગંદું પાણી પીવું પડે છે, એનો યોગ્ય ઉપાય કરવો જોઈએ. સારાંશ કે, આ સમયે શિક્ષણનો મુખ્ય આધાર અવલોકન અને તુલનાપર છે. પુસ્તકોની હવે જરૂર રહી નથી, શિક્ષકને પ્રતિદિન શિક્ષણની તૈયારી કરીનેજ શાળામાં આવવું પડે છે અને પોતાના વિષયનું સૂક્ષ્મતાપૂર્વક અધ્યયન કરવું પડે છે.”

એક ગ્રામ્યશાળાપર દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાશે કે, ત્યાં બાળકો પાસે પુસ્તકો નથી. બાળકોએ સપ્ટેમ્બર માસમાં શાળામાં આવવાનું શરૂ કર્યું છે, ત્યારથી એમણે વૃક્ષોનાં પાંદડાં, બી, ફળ, ફૂલ વગેરે સંગ્રહ કરવાનું શરૂ કરી દીધું હોય છે. નવરાશની વેળાએ તેઓ આ વસ્તુ એકઠી કરે છે, શાળામાં ગયાં પછી આ વિષયોની ચર્ચા કરે છે. આવી રીતે ઋતુઓને અનુરૂપ પદ્ધતિઓ વગેરે પણ માટીનાં બનાવી લે છે. આ બાળકો અહીં દાખલ થયા પહેલાં કોઈપણ કિન્ડરગાર્ટન સ્કૂલમાં ગયેલાં હોતાં નથી. એઓએ પુસ્તકોદ્વારા શિક્ષણનો આરંભ કરવાને બદલે પોતાના ગ્રામ્ય-જીવનથીજ શિક્ષણનો આરંભ કરી પ્રકૃતિરૂપી પુસ્તકથી જ્ઞાન સંગ્રહ કરવાનો ઉદ્યોગ કરેલો હોય છે. આવી સ્થિતિમાં કેાણ અલણ રહે?

શહેરની પ્રાથમિક શાળાઓ વિશેષ સુઝદ હોય છે, છતાં આધુનિક શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી તો તે અપૂર્ણજ; કિંતુ વિષય, પદ્ધતિ અને વિદ્યાર્થી, એ ત્રણ બાબતોમાં એ શાળાઓ વિશેષ રૂપથી લોકોનું ધ્યાન ખેંચે છે.

શિક્ષણના વિષયોની ચુંટણી વિદ્યાર્થીના જીવનક્રમને જોઇને કરવામાં આવે છે. કોઈ સ્કૂલ ગામડાની સ્વચ્છતાનો વિષય ચુંટે છે, તો કોઈ આસપાસની ખાણની માહિતીનો વિષય ચુંટ્યા પછી તેની સાથે સંબંધ રાખનારા અભ્યાસક્રમને બાંધે છે.

એક શ્રમજીવી શાળાના આચાર્યના શબ્દોમાં કહેવામાં આવે તો—

“અમે શાળાનું કામકાજ અને નાગરિક જીવનને સંબંધ કરવા માગીએ છીએ. અમે ગણિત, ભૂગોળ કે એવા બીજા કોઈ ગૂઢ વિષયમાં બાળકને ગુચવી નાખતા નથી, પણ પ્રત્યેક કક્ષામાં અમે કોઈપણ એક વસ્તુ(પ્રોબ્લેમ)નું અધ્યયન, મનન અને વિવેચન કરાવીએ છીએ. તે વસ્તુ પણ બહારની નહિ, પણ પોતાનીજ આસપાસની સામગ્રીમાંથી ચૂંટીએ છીએ.”

આપણે શિક્ષણશાસ્ત્રમાં જેને “પ્રોબ્લેમ મેથડ” કહીએ છીએ, તે રીતપર એ શ્રમજીવી શાળાઓ શિક્ષણ આપે છે. શિક્ષણનો વિષય મનુષ્યના જીવનક્રમમાંથીજ પસંદ કરવામાં આવે છે. એ સંબંધે જે શિક્ષણ મળે છે, તેથી થોડાઘણો-માનસિક-વ્યાયામ પણ થાય છે.

કેટલાક શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનો મત છે કે, આ “પ્રોજેક્ટ મેથડ” પ્રારંભનાં ત્રણ-ચાર વર્ષ માટે જ લાભદાયી છે; છતાં હજી કોઈ નિશ્ચિત નિર્ણય પર આવ્યા નથી. સંભવ છે કે, શીઘ્ર તેઓ કોઈ સારા પરિણામ પર પહોંચી જશે.

આ શાળાની એક વિશેષતા વિદ્યાર્થીઓના સંબંધની છે. રશિયાની તમામ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીવર્ગને ઘણા સન્માન સાથે રાખવામાં આવે છે.

શહેરની એ શાળાઓમાં પ્રત્યેક કક્ષામાં ત્રણ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓની એક સમિતિ બનેલી હોય છે, જેનો એક મંત્રી હોય છે. સ્કૂલની પ્રમુખસમિતિમાં આ મંત્રીની સંમતિ લેવાય છે. આખી સ્કૂલમાં વિદ્યાર્થીઓની સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ કેવળ વિદ્યાર્થીઓના જ હાથમાં રહે છે. સ્વચ્છતા, વ્યાયામ, રમતગમત આદિ વિભાગનાં મંત્રી પણ એ જ સ્કૂલના વિદ્યાર્થી હોય છે; કિંતુ એ સૌથી અધિક મહત્વપૂર્ણ કાર્ય વિદ્યાર્થીઓના નિયમનનું છે, તે પણ એમના જ હાથમાં છે. અંધાપંડા એમાં જરા પણ હસ્તક્ષેપ કરતા નથી; કિંતુ એથી એમ ન સમજવું કે, એ સ્કૂલોમાં ઘણી અવ્યવસ્થા હશે, પણ ત્યાંના વિદ્યાર્થી તો કક્ષા બદલતી વખતે પણ શાંતિથી કામ લે છે.

વિદ્યાર્થીગણ પોતાનો સહયોગી વ્યવહાર ચલાવી સામાજિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે. વિદ્યાર્થી મંડળની સ્વાધીનતા, અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે એકમત સ્કૂલ કમિટિમાં વિદ્યાર્થીઓનું સ્થાન, નિરીક્ષણ-કર્તાઓની પાઠશાળાની સંપૂર્ણ માહિતી કરાવવાના વિષયમાં કર્મચારીઓનું ઉત્તરદાયિત્વ આદિ કારણોથી વિદ્યાર્થી શાળાને પોતાની જ માને છે.

ઉદ્યોગશાળાઓ

અમલવી શાળામાંથી નીકળ્યા પછી વિદ્યાર્થીઓને કોઈ ઔદ્યોગિક શાળામાં દાખલ થવું પડે છે. તેમાં ચાર વર્ષ રહેવું પડે છે. એ શાળાઓ ત્રણ પ્રકારની છે:—(૧) કૃષિશાળા, (૨) શિક્ષણશાળા, (૩) યંત્રકળા-વિદ્યાલય. આ સ્કૂલોમાં ચાર કલાક શિક્ષણ અને ચાર કલાક પરિશ્રમ (મજૂરી) કરવાનો નિયમ છે. રશિયાનાં વિભિન્ન વ્યાપારીમંડળ એ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને પોતાપોતાની હિતની દૃષ્ટિથી ઉત્સાહિત કરે છે. યંત્રકલા-વિદ્યાલયોમાં એ પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરે છે.

(૧) ઉમેદવાર-જેઓ આગળ વધી કોઈ કારખાનામાં કામ કરવા માગતા હોય તે.

(૨) કારીગર-કારખાનામાં કામ કરતાં કરતાં છુટ્ટા થયા હોય, પણ અત્યારસુધી જેમણે હસ્તકૌશલ સિવાય કોઈ વિષયનું સંસ્કારયુક્ત સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું ન હોય તે.

આની શાળાના વિષયમાં એક મુખ્ય અધ્યાપક લાખે છે કે, વ્યાપારની દૃષ્ટિએ જોતાં આપણને એક ઉત્તમ અને પરિશ્રમી કારીગરની આવશ્યકતા છે. સામાજિક દૃષ્ટિથી આપણને એક ઉત્તમ નાગરિકની જરૂર છે. આથી એ બંને ઉદ્દેશોની પૂર્તિ કરી શકે, એવો અભ્યાસક્રમ આપણે આ શાળાઓમાં જ બનાવવો જોઈએ.

એ શાળાથી વિદ્યાર્થીઓ કામ કરીને કમાય છે, શારીરિક શ્રમદ્વારા જ નિર્વાહ કરતાં શીખે છે. આથી વિદ્યાલયમાં શિક્ષિત થઈ નીકળતાં જ નોકરીની શોધમાં રખડવું પડતું નથી. દેશના જીવનમાં તે પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરી લે છે. સાથે એક ઉત્તમ નાગરિકનું કર્તવ્ય પણ બજાવે છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણસંસ્થાઓ

સને ૧૯૨૫ માં ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રદાન કરનાર સંસ્થાઓ નીચે મુજબ હતી:—ડાકટરી વિભાગની ૬૬, શિક્ષણશાસ્ત્રની ૩૩૧, કૃષિવિભાગની ૧૫૨, કળાકૌશલ્યની ૨૧૯, અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રની ૫૩, સંગીત અને કળાની ૯૨.

આમાંની કંઈ સંસ્થાઓનાં ભવન અને સાધનો પર દષ્ટિપાત કરવાથી તેની દરિદ્રાવસ્થાનો પ્રલક્ષ પરિચય મળે છે; પણ એમની પ્રયોગશાળાઓ અને પુસ્તકાલયોની અવસ્થા ઘણી સંતોષજનક છે. હજી સારી સ્થિતિમાં લાવવાના પ્રયત્ન ચાલુ છે.

સાંની કોલેજો આપણી આર્ટ કોલેજો જેવી નથી; પણ સાં એમને સ્થાને ઉચ્ચ કળાશુલ્ક (ટેકનીકલ સ્ટુડેસ) હોય છે. સ્ટુડેન્ટોવમાં આવી એક કોલેજ છે. એ કળાશુલ્કમાં ૨૫૦ વિદ્યાર્થી છે, એમાંથી અર્ધા તો ખાણસંબંધી કામ શીખે છે, બીજા મેકેનીકલ ઈજીનિયરીંગના

પ્રયોગ કરે છે. સંસ્થા તરફથી શિક્ષણની વ્યવસ્થા, રહેવા માટે સ્થાન ને વિદ્યાર્થીના ભોજનાદિના ખર્ચાનો પણ કંઈક પ્રબંધ કરવામાં આવેલો હોય છે. એ સિવાય દર માસે વિદ્યાર્થીને રૂપ રૂબરૂ (રશિયન સિલ્કો) આપવામાં આવે છે. આ ભવનની ઇમારતો આલીશાન તો નથી, પણ સુંદર, સાદી, મજબૂત તથા હવા અને પ્રકાશયુક્ત છે.

કૌલેજ

આ કળાભવનમાં દાખલ થનારને કોઈ વ્યાપારી મંડળના પ્રમાણપત્રની આવશ્યકતા પડે છે. આવી રીતે સંસ્થામાં દાખલ થતાં પહેલાં વિદ્યાર્થીને કોઈએક વ્યવસાયમાં વર્ષભર કામ કરીને અનુભવ મેળવવો ફરજિયાત થઈ પડે છે; કારણ કે તે વિના સંસ્થામાં દાખલ થવાનું નથી. કળાભવનમાં વેકેશનો-રજાઓ હોવા છતાં ઓછામાં ઓછા બે મહિના, ઇચ્છાનુસાર વ્યવસાયમાં મંજૂર રહેવું પડે છે. આ દૃષ્ટિથી ત્યાંની કૌલેજે ઔદ્યોગિક શાળા કહી શકાય છે. સંસ્થામાંથી નીકળનાર વિદ્યાર્થી કેવળ યંત્રવત્ નહિ, પણ ખાસો વિચારશીલ વ્યવસાયીના રૂપમાં હોય છે.

ખીજું નવા વિદ્યાર્થી કળાભવનમાં દાખલ થતાંજ વિદ્યાર્થી-સ્વરાજ્યના સભ્યતરીકે ગણાય છે. તેને કળાભવનની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થામાં મત આપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. બે અધ્યાપકની પાછળ એક વિદ્યાર્થીના પ્રમાણથી એમના પ્રતિનિધિત્વની ગણના થાય છે. કળાભવનની પ્રત્યેક વિભાગની વ્યવસ્થામાં એની સંમતિ સ્વીકારાય છે. આમ વિદ્યાર્થીઓ કળાભવનના અંગભૂત બને છે ને તેથી એ સંસ્થાઓને આત્મભાવથી જુએ છે.

કળાભવનના વિદ્યાર્થીઓમાં પરણેલો છાત્ર કદાચજ કોઈ હશે અથવા તો ગૃહસ્થ બનવાની ઇચ્છા પણ વિરલજ કોઈના મનમાં હશે; કારણ કે ઘણાંખરાં એ યમજીવી સમાજનાં બાળકો હોય છે. આથી તેઓ વિભિન્ન વ્યવસાયોમાં નિપુણ બનવાનીજ વધારે ઉત્કંઠા રાખે છે. સારાંશ કે, આ સૌ વિદ્યાર્થીઓ આ સમયે તો રશિયાના ભૂતકાળથી વિમુખ છે અને દેશનું ભવિષ્ય નિર્માણ કરવાને માટે જીવંતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. સ્ટેલીનોવના કળાભવનમાં વિદ્યાર્થીગણ કઠિન પરિશ્રમી જીવન ગુજારે છે. ફક્ત ચટાઈપર સૂવે છે, ભોજન સાદું આડંબરરહિત જમે છે અને એશ-આરામનું ત્યાં નામ નથી; છતાં વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકો ઉલ્લાસયુક્ત જીવન ગુજારે છે.

આ કલાભવનનો એક ખાસ વિભાગ છે. ત્યાં વધુ ઉંમર થઈ હોય એવા કારીગર નવા જમાનાની તાલીમ મેળવે છે. એ વિભાગનું નામ 'રબ્રક' છે. આ વિભાગદ્વારા ન્યારે સર્વ પુરાણી કારીગરો તાલીમ મેળવી રહેશે, ત્યારે એને બંધ કરવામાં આવશે. કોઈ 'રબ્રક' દિવસના ચારે છે, તો કોઈ રાત્રે પણ તાલીમ આપે છે. સાધારણતઃ જેણે કોઈ ને કોઈ વ્યવસાયમાં ત્રણ વર્ષ કામ કર્યું હોય, તેને એ 'રબ્રક'માં દાખલ કરે છે.

વિશ્વવિદ્યાલય

ભારતની યુનિવર્સિટી કરતાં રશિયાથી યુનિવર્સિટીનો ઉદ્દેશ ભિન્ન છે; ત્યાં તો એટલે સુધી કે યુનિવર્સિટી શબ્દપર સુદ્ધાં રાગ ઉત્પન્ન થયો છે; કારણ કે પુરાણી યુનિવર્સિટી ઝારશાહીની પોષક હતી.

આ વખતે તો જે લોકો કોઈ ખાસ વ્યવસાયમાં પ્રવીણ થવા માગતા હોય, અથવા તો જે વિદ્યાર્થીઓ વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ વિષયોનું ઉંડું અધ્યયન કરવા ઇચ્છતા હોય, તેઓ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં દાખલ થાય છે.

ઈન્સ્ટીટ્યુટ્સ

આપણા વિશ્વવિદ્યાલયમાં જેમ 'પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ વર્ક' છે, એજ ગ્રેજીનું કાર્ય આ સંસ્થાઓમાં થાય છે. સોવીએટ સરકાર આ સંસ્થા ત્રણ ઉદ્દેશથી ચલાવે છે:-(૧) સોવીએટ સરકારની આર્થિક, રાજનૈતિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિના નેતાઓને યથાનિયમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થઈ શકે; (૨) ઉચ્ચ શિક્ષણનાં કલાભવન અને વિશ્વવિદ્યાલયો માટે અધ્યાપક તૈયાર કરી શકે; (૩) મનુષ્યની માર્યાદામાં આવનારાં સમગ્ર જ્ઞાનક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત નાનાવિશ્વ પ્રશ્નોનું પ્રયોગશાળાઓદ્વારા નિરાકરણ થઈ શકે.

તેઓ જગતના પ્રખ્યાત વિદ્વાને પોતાના ઇન્સ્ટીટ્યુટ માટે આમંત્રણ કરે છે અને પ્રત્યેક ચૂક પ્રશ્નની અનેક પ્રકારથી ચર્ચા કરી અંતિમ નિર્ણયમાટે એમને રોકે છે.

કોઈ પણ પ્રશ્નનું અધ્યયન અને નિરાકરણ કરતી વખતે ત્યાં વૈજ્ઞાનિક અને શાસ્ત્રીય દષ્ટિ-નેજ પ્રધાનતા આપવામાં આવે છે. આથી નિર્ણય પણ સાર્વદેશીય બને છે.

(‘ચિત્રમય જગત’ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક-શ્રી. કરસનજી મણિભાઈ દેસાઈ)

૫૯-ચીનનો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

કોન્ફુત્સુ અને તેનું તત્ત્વજ્ઞાન

(૧)

કોન્ફુત્સુ ”નું તત્ત્વજ્ઞાન બહુ ઉદાત્ત અને અભ્યસનીય છે. આપણી હિંદુ સંસ્કૃતિની સાથે તેનું પુષ્કળજ સમ્બંધ છે. સિવાય આજકાલ ચાલી રહેલી ઉચ્ચપાથલને લીધે ચીન દેશ તરફ સૌ કોઈનું લક્ષ્ય લાગી રહ્યું છે, એવી વેળાએ ચીન દેશની સંસ્કૃતિસંબંધે ગુજરાતને કંઈક પિછાણ થાય તો તે તેની થોડી પણ જિજ્ઞાસાપૂર્તિ કરશે, એમ પ્રસ્તુત લેખકને લાગે છે.

કોન્ફુત્સુનો જન્મ ઈ. સ. પૂ. ૭૮૩ સૈકામાં થયો હતો. એ વખતે ચીનના સામ્રાજ્યના ટુકડે-ટુકડા થઈને પાંચ છ હજાર નાનાં નાનાં સંસ્થાનો અસ્તિત્વમાં આવી અવ્યવસ્થા અને અધા-ધુધી મચી રહી હતી. ચીનના ઇતિહાસમાં આ કાળને ‘અરાજકતાના કાળ’ તરીકે ઓળખે છે. “શાંગ” નામક રાજવંશ ઈ. સ. પૂ. ૧૧૨૫ ની સાલમાં વિનષ્ટ થયા પછી “ચાઉ” વંશ અધિકારારૂઢ થયો. આ ચાઉ વંશની સત્તા ધણું વર્ષ ચાલી હતી. છેવટે હિંદુસ્થાનમાં અશોકરાજની ને દહ્મમાં ‘ગૌતમિજ’ની કારકીર્દિના સમયમાં આ ચાઉ વંશને ઉતરતી કળા આવી. હુણ લોકોએ વચમાં ધુસીને અધાધુધી ને અવ્યવસ્થા મચાવી ઠેકઠેકાણે પોતાનો અધિકાર સ્થાપવાની શરૂઆત કરી. રથાનિક માંડલિકોએ ખંડણી આપવાનું બંધ કર્યું અને તે સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. કોન્ફુત્સુના જન્મની વેળાએ ચીનદેશની આવા પ્રકારની સ્થિતિ હતી. બૌદ્ધધર્મના સ્થાપક બુદ્ધદેવ પોતાના અવતારકાર્યની સમાપ્તિ કરી થોડુંક થયાં સ્વધામ સીધાવી ગયા હતા ને ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રસાર થયો નહોતો. આવા સંધિકાળમાં કોન્ફુત્સુનો જન્મ થયો હતો.

કોન્ફુત્સુએ આગળ જતાં જે ધર્મતત્ત્વોનો પ્રસાર કર્યો, તેનું મહત્ત્વ સમજવાને તત્કાલીન પરિસ્થિતિની માહિતી હોવાનું આવશ્યક હોવાથી ઉપરનું વર્ણન આપ્યું છે. કોન્ફુત્સુની નજર સામે એક વિશિષ્ટ ખ્યેય હતું. જૂનું સુરાજ્ય નષ્ટ થયું હતું, જૈથી પુરાતન કાળની સારી રીત-ભાતો, ઉપયુક્ત સંસ્થાઓ તેમજ શ્રદ્ધાને પુનરપિ સ્થાપન કરવાની હતી. એટલા સારૂ અસંખ્ય રાજ્યોના દરબારમાં તે કેટલાંય વર્ષોસુધી ફરતો રહ્યો; પરંતુ તેને કોઈએ પણ આશ્રય આપ્યો નહિ. કદાચિત્ કોઈ રાજ્ય તેને પોતાને ત્યાં રાખે, તો ત્યાં આગળ તેનો નિલાવજ ન થાય એવી સ્થિતિ હતી. આ અવધિમાં તેને પુષ્કળજ અનુયાયી મળ્યા; પરંતુ છેવટે તેનો અંત દુઃખમાં ને દારિદ્ર્યમાંજ ઈ. સ. પૂ. ૪૭૮ ની સાલમાં થયો!

કોન્ફુત્સુ સંબંધેની પુષ્કળ માહિતી અસાર અગાઉ કોઈ કોઈ ઠેકાણે આવી ગઈ છે, પણ એથી તેની નિયત્ય કલ્પના કોઈનેય વિશેષ રીતે થઈ નથી. કોઈ કોઈ તેને નૂતન ધર્મસંસ્થાપક-તરીકે ઓળખે છે, પણ તે ભૂલ છે; તથાપિ તે ચીનમાં ચિરંજીવ ને પ્રાતર્વંદ્ય થયેલો છે અને તેનીઓગ્યતા પણ ખરેખર તેવીજ છે, એ બીના નીચેના વિવેચન ઉપરથી કોઈનાયે ધ્યાનમાં આવે એવી છે.

કોન્ફુત્સુ ઉચ્ચકુળમાં જન્મ્યો હતો અને તે “લૂ” રાજવંશની કારકીર્દિમાં થોડાંક વખત મંત્રીપદ પર હતો. વાસ્તવિક રીતે તે ન્યાયમંત્રી હતો. તત્કાલીન દુરવસ્થા તેના અંતઃકરણને દુભવતી હતી ને તે સુધારવાને તે કૃતનિશ્ચય હતો. મંત્રીપદની વેળાએ તે નાનકડા રાજ્યની માત્ર ત્રણ વર્ષમાંજ ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી બતાવવાની તેણે શરૂઆતમાંજ પ્રતિજ્ઞા કરી. તેની નૈતિક તેમજ શૈક્ષણિક કલ્પના નિશ્ચિત થઈ ચૂકી હતી; એનો તેને પ્રયોગ કરી જોવો હતો. પોતાનાં તત્ત્વોનો પ્રભાવ બતાવીને માત્ર એકજ વર્ષની અંદર રાજ્યને જરૂર સુસ્થિતિમાં આણી

મૂકીશ, એવી તેને ખાત્રી હતી; પરંતુ ત્યાર પહેલાંજ તેને ત્યાંથી વિદાયગીરી મળી. રાજ્યમાં થતો અન્યાય દૂર કરવાની તેની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા હતી. કૌન્ડુસુનું અહિત કરવાને ટાંપી રહેલા બીજા એક રાજાએ જે રાજાને ત્યાં કૌન્ડુસુ મંત્રીપદે હતો, તે રાજાને ૮૦ સૌંદર્યવાન કળાવંતિણી નજરાણીતરીકે મોકલી. તેના મોહમાં લપટાખેને એ રાજાએ કૌન્ડુસુને તેના અધિકારપરથી દૂર કર્યો. અહીંજ તેની સુરાજ્યવ્યવસ્થાની પ્રતિજ્ઞાની ઇતિશી થઈ!

“લાઉત્સી” નામનો બીજો એક સંપ્રદાયપ્રવર્તક કૌન્ડુસુના જેવાજ થઈ ગયો. એનું તત્ત્વ એવું હતું કે, સારાની સાથે સારા ને ખરાબની સાથે પણ સારા. ન્યાયને ન્યાય ને અન્યાયનેય ન્યાયજ, સૌજન્યને સૌજન્ય અને દુષ્ટપણાનો પ્રતીકાર પણ સૌજન્યથીજ કરવો; પરંતુ કૌન્ડુસુનું તેમ નથી. તેને એક વાર પૂછવામાં આવ્યું કે, “દુષ્ટપણાનો જે સારાપણથી પ્રતીકાર કરે છે, તેની બાબતમાં આપનો શા મત છે?”

અહીં કૌન્ડુસુએ સામો પ્રશ્ન કર્યો:—“તો પછી એવો માણસ સારાપણાનો બદલો કેવી રીતે વાળી શકે? યોગ્ય રીત તો એ છે કે, માણસે જેવાની સાથે તેવા થવું. સૌજન્યનો બદલો સૌજન્ય અને દુષ્ટતાનો બદલો દુષ્ટતા.” ઠોસાને ઠોસો ને ધક્કાને ધક્કો, એજ તત્ત્વ તેને માન્ય હતું; એમ આ ઉપરથી જણાય છે. આટલા પૂરતું તેનું રાગદાસ ને લોકમાન્યની સાથે સામ્ય દેખાય છે.

કૌન્ડુસુનામાં આત્મવિશ્વાસ બહુ હતો. વર્તમાનકાળની સુધારણા સારૂ ભૂતકાળની સ્થિતિ તરફ નજર દોડાવવી તેને ઇષ્ટ લાગતું હતું. પૂર્વજોના ઉપયુક્ત રીતરિવાજોની સ્થાપના તેને ફરીથી કરવી હતી. તેમ કર્યો સિવાય લોકો સુખી થવાના નથી, એવી તેની દૃઢ માન્યતા હતી. કેવળ લોકકલ્યાણ એજ તેની અખંડ ચળવળનું એકમાત્ર ધ્યેય હતું. તેના વિચાર, તેના પ્રવાસ અને તેણે સહન કરેલાં દુઃખો કેવળ લોકકલ્યાણને માટે હતાં. ધાર્મિક વિધિના આચાર તરફ તેનું વલણ વિશેષ હતું ખરું, પણ અહીં એ સુદ્ધાં કબૂલ કરવું જોઈએ કે, જે લોકોનું સ્વાભાવિક વલણ ધાર્મિક આચાર તરફ હોય છે અને જેમને અમૂર્ત તત્ત્વ સિદ્ધાંતોની ખરાબર સમજ પડતી નથી એવા લોકોને શિથિલ થયેલા ધાર્મિક વિધિ ને આચાર ફરીથી શીખવવાની સમાજશાસ્ત્રાઓ ને જરૂર પડે છે. એ સિવાય શાબ્દિક ધર્મતત્ત્વોની તેમની ઉપર જરા પણ અસર થતી નથી.

ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે કૌન્ડુસુ એ કોઈ ધર્મસંસ્થાપક નહોતો, પણ પુરાણછૂણોદ્ધારક હતો. તે એક સંપ્રદાય-પ્રવર્તક હતો. તેની ગ્રંથરચનામાં નાવીન્ય કવચિત્તજ છે. તેણે પુરાણ ગ્રંથોનું ફરીથી પ્રકાશન કર્યું. પ્રથમથીજ અસ્તિત્વમાં આવેલા વિસ્ખલિત વિચારોનું તેણે સંકલન કર્યું. એ વિચાર ઇતિહાસ, કાવ્ય ને નીતિ વગેરે વિષયોપરના હતા. ચીનનાં આ જૂનાં પુસ્તકો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ચિ-કિંગ—સ્થિત્યંતરવિષયક પવિત્ર ગ્રંથ, (૨) શુ-કિંગ-ઇતિહાસગ્રંથ, (૩) શિ-કિંગ-કાવ્યગ્રંથ, (૪) લિ-કિંગ-આચારમોધક ગ્રંથ.

(૧) ચિ-કિંગ:—આ ગ્રંથમાંના મૂળ મુદ્દાઓનું ઉત્પાદકત્વ “કૂ-હિ” નામના પુરુષને હોવાનું મનાય છે. આ પુરુષ ઇ.સ. પૂ. ૩૦૦૦ વર્ષપૂર્વ થઈ ગયો. એ ગ્રંથનું અધ્યયન બુદ્ધ કૌન્ડુસુએ ખૂબ મન લગાડીને કર્યું હતું. તે કહેતો કે “મારું જો આયુષ્ય હજી વધે તો હું બીજાં ૫૦ વર્ષ સુધી આજ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરતો રહીશ.”

(૨) શુ-કિંગ:—આ બૃહદ્ગ્રંથમાં બીજા સો નાના નાના ગ્રંથોનો સમાવેશ છે. એ પૈકી હમણાં પદ્મ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે. એમાંના જૂના ગ્રંથોનો રચનાકાળ ઇ.સ. પૂ. ૨૩ માં સૈકાનીએ પહેલાંનો છે ને બીલકુલ નજીકનો કાળ ઇ.સ. પૂ. ૮ માં સૈકા પહેલાંનો છે.

(૩) શિ-કિંગ:—આ કાવ્યસંગ્રહના ૩૧૧ વિભાગ છે. એમાંથી હમણાં ફક્ત ૩૦૫ જ ઉપલબ્ધ છે. એનોય રચનાકાળ ઇ.સ. પહેલાંના ૧૨ માં શતકથી ઇ.સ. પહેલાંના છઠ્ઠાં શતક સુધીનો છે. “આ કાવ્યગ્રંથ જેણે વાંચ્યો ન હોય તેની સાથે બોલવું પણ યોગ્ય નથી. આ ગ્રંથ જેણે વાંચ્યો હોય, તેના મનમાં નીચ કદાવના કદી પણ નહિ આવે” એમ કૌન્ડુસુ કહેતો હતો.

(૪) લિ-કિંગ:—આમાં “ચૌ” રાજવંશની કારકીર્દિની વેળાના ધર્મવિધિનું ને આચારોનું સંકલન કરેલું છે ને કૌન્ડુસુની કહેવતોને પણ વચમાં વચમાં તેમાં પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે.

કૉન્ફુસુનો સ્વતંત્ર એવો એકજ ગ્રંથ છે. તેનું નામ “વસંતપર્જન્ય કથા” છે. ખરું કહીએ તો આ ગ્રંથ શુ-કિંગ નામક ઇતિહાસગ્રંથની સ્વતંત્ર એવી એક પૂરવણીજ છે. તે પોતાનાં તત્ત્વોનું માત્ર ભાષણદ્વારાજ પ્રતિપાદન કરતો હતો ને એ તત્ત્વોનું તેના શિષ્યોએ સંકલન કરી રાખ્યું છે. કૉન્ફુસુના આ મુખ્યપ્રતિપાદિત તત્ત્વગ્રંથોના ત્રણ વિભાગ હોય આગળ જતાં તેમાં તેના વડા શિષ્ય મેનસુના વિચારોના એક ચોથા વિભાગનો ઉમેરો થઇને કૉન્ફુસુ સંપ્રદાયના આ નવા ગ્રંથચતુષ્ટય એ સંપ્રદાયવાળાઓને વેદચતુષ્ટય પ્રમાણેજ પરમપૂજ્ય થઇ પડ્યા છે. આ ચારગ્રંથ તે આ:- (૧) ત-હેઉય-મહાવિદ્યા, (૨) ચંગ-યંગ-મધ્યમાવસ્થા, (૩) લન-યુ-કૉન્ફુસુના સ્કુટ વિચાર, (૪) માંગ-ત્સિ-મેનસુના ઉદાત્ત વિચાર.

નીતિશાસ્ત્રદૃષ્ટિએ કૉન્ફુસુના આ ગ્રંથોની કિંમત બહુ મોટી છે. કૉન્ફુસુના આ ગ્રંથોમાં ભૂતકાળને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું હોય પિતૃભક્તિને અસામાન્ય મહત્ત્વ આપેલું છે, તેની પાશ્વિ-માલ્ય લોકોનાથી કલ્પના સુદાં થઇ શકશે નહિ. પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિભિન્નતામાંનું વિશેષ છે તે આ. સિવાય એના ઉપદેશમાં ધાર્મિક વિધિના આચરણપર જે જોર આપેલું છે, તે તો પા-શ્ચાત્યોને હાસ્યાસ્પદજ લાગશે. નૈતિક સદાચરણ એ તેના ઉપદેશનું બીજ છે. શુ-કિંગ ગ્રંથ તેનાજ સંપાદકપણા નીચે પ્રસિદ્ધ થયો. તેમાં એક નીચલો ઉતારો છે. આ ઉતારો મૂળનોજ હતો કે તે કૉન્ફુસુએ નાખ્યો એ બાબતમાં શંકા છે. ગમે તેમ હોય, પણ એ ઉપરથી ચીની નીતિમત્તાનો નમુનો આપણને જોવા મળે છે. આ રહ્યો તે ઉતારો:-

ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ વર્ષના શુમારે સન નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના પ્રધાનને ‘નવ સદ્યુણુ કયા?’ આવો પ્રશ્ન કરવામાં આવતાં તેનો તેણે જવાબ આપ્યો કે:-

- ૧-બોલવામાં નરમાશ, પણ તે રૂઆબદાર.
- ૨-સૌમ્યપણું, પણ એમાં મક્કમતા.
- ૩-બોલવામાં તીક્ષ્ણતા, પણ તેમાં સુદાં આદર.
- ૪-સ્પષ્ટ ને સચોટપણાનો વ્યવહાર, પણ એમાં પૂજ્યભાવ.
- ૫-શાલાશપણું, પણ તેમાં ધીરતા.
- ૬-નિઃસ્પૃહતા, પણ તેમાં શાંતપણું.
- ૭-સાદાઇ, પણ તેમાં વિવેકનું તારતમ્ય.
- ૮-જોમ, પણ બતાવવા પૂરતું નહિ; હૃદયથી.
- ૯-શૌર્ય, પણ તેમાં સુદાં ન્યાયનિષ્ઠા.

ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંના ચીનના આ નીતિવિચાર (હોવા છતાં અત્યારે પણ તે) ખરેખર સૌને વિચારણીયજ જણાશે.

કૉન્ફુસુ તત્ત્વવાદના અતિરેકે કદી પણ જતો નહિ. તેને મધ્યમાવસ્થા પસંદ હતી. તે પોતાના તત્ત્વપ્રતિપાદનમાં પણ દુરાગ્રહી નહોતો. તેણે તરુણને પિતૃભક્તિનો ઉપદેશ ભાર મૂકીને કર્યો અને તેની સાથે પ્રૌઢ માણસોને સંતતિવિષયક-પુત્રવિષયક કર્તવ્ય શીખવવાને પણ ઓછું કામ કયું નહોતું. તે ન્યાયમંત્રી હતો ત્યારે એક ચમત્કારી કેસ તેની પાસે આવ્યો. એમાં બાપ ફરિયાદીઅને છોકરો આરોપી હતો! કૉન્ફુસુએ બન્નેને કેદની સજા કરી. એણે ન્યાય આપતી વેળા જે ભાષણ કયું એમાં નીચેનો મજદૂર છે:-

“જેને પિતૃભક્તિ એટલે શું? એ કિનાહરણપૂર્વક કદીપણ શીખવવામાં આવ્યું નથી તોપણ એની પિતૃભક્તિમાં ફરક પડવા બદલ શું મારે તેનેજ શિક્ષા કરવી? પિતૃવિષયક કર્તવ્ય ચૂકનારા છોકરાના જેટલોજ પુત્રવિષયક કર્તવ્ય ચૂકનારો બાપ સુદાં દોષી નથી ઠરતો કે? માનવી સ્વ-ભાવની અંદર ગુન્હેગારપણું એ કંઇ જન્મજાત નથી હોતું. એટલા સાર પુત્રે અગર પ્રગત્યે પિતાવિરુદ્ધ અથવા કાયદાવિરુદ્ધ જો ગુન્હો કર્યો તો તેમને તેમનું કર્તવ્ય ન શીખવવા બદલ બાપ અને સરકારને પણ જવાબદાર માનવા જોઇએ. જનતામાં કાયદાકાનુનની યોગ્ય પ્રસિદ્ધિ ન કરવા છતાં તે અજ્ઞાત કાયદાનો ભંગ કરવા બદલ પ્રગત્યે શિક્ષા કરનારો રાજા તે રાજા શાનો? પ્રથમ સૂચના કે તાડીદ ન આપતાં જે રાજા કર વસુલ કરે છે, તે રાજાને બુદ્ધભીજ કહેવો જોઇએ. અપરાધના સ્વરૂપસંબંધનું જ્ઞાન ન શીખવતાં પ્રગત્યે દેહાંત સજા આપનાર રાજા પોતેજ ગુન્હેગાર છે, એમ સમજવું જોઇએ.”

આ ઉતારા ઉપરથી કૌન્કુત્સુની રાજનીતિની પિછાણ થઈ શકે એમ છે.

માનવસ્વભાવના જન્મજાત સારાપણાની આખતમાં કૌન્કુત્સુની પૂર્ણ ખાત્રી હતી ને કોઇને શિખામણ આપવી તે પોતાના આચરણથી આપવી એવો તેનો મત હતો. “સદ્વર્તની મનુષ્યના સંરક્ષણ સાર અસદ્વર્તની મનુષ્યને ઠાર મારીએ તો આપણને કેવું લાગે?” એવો એક વાર તેને રાજ્યએ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

તરતજ કૌન્કુત્સુએ તેનો જવાબ આપ્યો કે “રાજ્યકારભાર ચલાવતી વેળાદેહાંત પ્રાયશ્ચિત્તની આવશ્યકતા પણ શી છે? લોકોએ સદ્વર્તની થવું જોઈએ, એવી આપની ઇચ્છા જાહેર કરો કે લોક સદ્વર્તની બનવા લાગશે.”

કૌન્કુત્સુનો પ્રામાણિક મત એવો હતો કે, સ્વભાવતઃજ જે પ્રમાણે સોનું કંઠણ ને અગ્નિ ઉગ્મ છે, તે પ્રમાણે સ્વભાવતઃજ મનુષ્ય ઉદાર, સદ્વર્તની, સદ્વિચારી, શાણો ને નિષાવાળો હોય છે. જગતમાં વ્યવહરતાં જેમ હમણાં ઘણેભાગે આપણને, તેવાજ સારે તેને પણ તેના મતની વિરુદ્ધ અનુભવ રોજ મળતો હોવા છતાં તેણે પોતાનો આ મત કદી પણ તજ્યો નથી.

સાધારણ લોકમત એવો છે કે, તેના તત્ત્વજ્ઞાનમાં આધ્યાત્મિકતાનો અભાવ છે, પણ એ મત ખરો જણાતો નથી; કારણ તે વારંવાર કહે છે કે, નિષ્ઠા અને વિશ્વાસ હોવા સિવાય દુનિયામાં પગલું જ ભરી શકાતું નથી, એટલી આ ગુણની માતખૂરી છે. મનુષ્યના આચરણને દૃઢ નિષ્ઠાનો પાયો જોઈએ, એ તેના ઉપદેશનું કુપદ યાને પાલુપદ છે. નદીને તરી જનારાને જેવી નૌકા તેવી સદ્વર્તનને નિષ્ઠા, એ તેનું પોતાનું નક્કી થયેલું પાલુપદ છે. મનુષ્યના સામર્થ્યની આખતના તેના વિચાર ખરેખર મનન કરવા જેવા છે. જે સમયમાં કૌન્કુત્સુને આ તત્ત્વો સૂઝ્યાં, એ સમયનો વિચાર કરીએ તો આ તત્ત્વજ્ઞાનનું કૌતુક કરવાનીજ ઇચ્છા થાય છે. તે કહે છે કે:-

“મનુષ્ય દૈવાધીન નથી, પણ તે દૈવનેજ પોતાને અનુકૂળ કરી શકે છે. દૈવનેજ શું? પણ સામર્થ્યવડે તે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનીય ખરેખરી કરી શકશે; ને સૃષ્ટિકર્મ ઉપર સુદ્ધાં પોતાની છાપ પાડી શકશે. મનુષ્ય નિર્દોષ વર્તનવડે આત્મોન્નતિ કરી શકે છે. પણ આંતરિક સ્વોન્નતિ સાધી લીધા પછીજ પરોન્નતિ સાધવાનું તેને સુલભ થાય છે. પોતાના માનવ આંધવોની ઉન્નતિ પછી પોતાની આસપાસનાં પ્રાણી અને વસ્તુઓને પણ તે ઉન્નતાવસ્થાએ પહોંચાડી શકે છે. આટલું સાધ્ય થયા પછી તે સ્વર્ગ અને સમગ્ર પૃથ્વીના સામર્થ્યમાં કાન્તિ કરીને પોતાનું સામર્થ્ય વધારી શકે છે. આટલું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી તે પૃથ્વી અને સ્વર્ગમાં એકરૂપ થઈ જઈ પોતેજ ત્રૈમૂર્ત્યાત્મક બને છે. તેમની સાથે તે સમત્વ પામે છે. આમ થવાથી આખા વિશ્વમાં પણ સુસ્થિતિ વર્તવા લાગે છે. જ્યાં ત્યાં પૂર્ણતા અને પુષ્ટતાની સત્તા જામે છે. આદર્શ માનવીનું સામર્થ્ય આવી યોગ્યતાવાળું છે. આદર્શ માનવમાં મૂળથીજ આવી સ્વર્ગીય શક્તિ હોય છે. સર્વ મનુષ્ય સારાજ હોય છે ને તેમનામાં સ્વર્ગીય એવા આદર્શ ગુણોનું વાસ્તવ્ય હોય છે.”

આમાંનાં તત્ત્વોને માટે મતભેદ હોઈ શકે; પણ તે ઘણાં ઉદાર છે, એમાં તો શંકાજ નથી. જન્મતઃજ મનુષ્ય ખરાબ છે એમ માનવા કરતાં તે સારો છે, એમ માનવું; એ માનવજાતિની સુધારણાને કોઈ પણ સંયોગમાં વધુ આશાજનક છે.

મનુષ્યમાત્રમાં રહેલી ઉદાર બુદ્ધિને માટે કૌન્કુત્સુને ખુબજ વિશ્વાસ છે. આ ઉદારબુદ્ધિ ધર્મદાનમાટેજ નહિ પણ જીવનની અંદર હરેક પ્રકારે શ્રેયસ્કર છે, એવો તેનો મત છે. તેવીજ રીતે ન્યાયબુદ્ધિપર સુદ્ધાં તેનું પુષ્કળ જોર છે. આત્મોન્નતિજ જીવનના ધ્યેયસાધ્યનો મુખ્ય પાયો છે, એમ તેનું કહેવું છે.

‘વૈયક્તિક ઉન્નતિ જે પ્રથમ સાધી હોય તો આપણી આસપાસનાં મનુષ્યોપર સુદ્ધાં તેની સારી અસર થાય છે ને એને પરિણામે આખા દેશની ઉન્નતિ કરવામાં કારણભૂત થઈ શકાય છે- અર્થાત્ પ્રત્યેક મનુષ્યે સૌથી પહેલાં પોતાનુંજ જ્ઞાન ને વર્તન સુધારીને સ્વોન્નતિ કરી લેવી જોઈએ. સૌ પહેલાં પોતાનુંજ વચન અને વર્તન સૌ કોઈએ સાવધ રહીને તપાસતા રહેવું જોઈએ અને જે કંઈ અઠીક જણાય તેને પોતાના પંડમાંથી હદપાર કરીને ઉચ્ચતાને પેસવાનો યોગ્ય અવકાશ આપવો જોઈએ. જીવનની મુસાફરીમાં મનો-દાય એ વિશ્રાંતિસ્થાન, સદાચાર એ માર્ગ, દેશકાલાનુરૂપતા એ વસ્ત્ર, જ્ઞાન એ દીપક ને બિનજાને અદ્ભુત શક્તિ માનેલી હોઈ એ સાધનો સૌ કોઈએ મેળવી લેવાં જોઈએ. સુસંસ્કૃત મનુ-

ધ્યનામાં ભવ્યતા, આદર, નિષ્ઠા અને વિશ્વાસ, આ ગુણો હોય છે. ભવ્યતાને લીધે તેનામાં અસાધારણતા દેખાઈ આવે છે, આદરવડે તે લોકપ્રિય થાય છે, નિષ્ઠાથી તે મહાન પદે પહોંચે છે અને વિશ્વાસુપણાને લીધે તે પોતે વિશ્વાસને પાત્ર બને છે. સત્કારશુદ્ધિ એ યથાકાલોચિતતાની નજીકમાં છે. કરકસર એ દયાળુપણાની નજીક છે ને સત્સનિષ્ઠા એ તત્ત્વપ્રતીતિની નજીક છે.

યથાકાલોચિતતા અથવા વ્યવસ્થિતપણું કૌન્દ્રુત્સુને ખૂબ મહત્ત્વનું જણાય છે. તેના આ તત્ત્વમાં પ્રેમ અને આદરસત્કારનોએ અંતર્ભાવ થાય છે. તેના આ તત્ત્વોની ચીની લોકો ઉપર બહુ સારી અસર થઈ છે. કુટુંબના ને રાષ્ટ્રના ઘટકતરીકે ચીની લોકોમાં કર્તવ્યજાગૃતિ ઉત્પન્ન કરવાનું શ્રેય કૌન્દ્રુત્સુનાં આ તત્ત્વોને આપવું જોઈએ. કૌન્દ્રુત્સુનામાં બળવત્તર આત્મવિશ્વાસ હતો, છતાં તે ગર્વથી રહિત હતો; એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. દુરાગ્રહ, અહંતા અને આત્મ-પ્રોત્તીના દોષથી તે અલિપ્ત હતો. તે પોતાની બાબતમાં એક ઠેકાણે લખે છે:—

“દયાળુપણાનો ને સાધુપણાનો મેળ જેનામાં થયો છે, તેની સાથે બરોબરી કરવાને હું કેવી રીતે જાઉં? એ ગુણો મારામાં આવે એને માટે હું અહર્નિશ પ્રયત્ન કરતો રહીશ; ને મારામાં તે ઉત્તરશે ત્યારે બીજાઓની અંદર પણ એ ગુણો ઉતારવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. એ ઉદ્યોગમાં હું કદી પણ નિરાશ થવાનો નથી.”

આ બધું કૌન્દ્રુત્સુ મારેતું થયું. હવે વ્યક્તિમાત્રને ઉપદેશ કરતી વખતે સુદ્ધાં તેની વાણીમાં પોતાનીજ વર્તણૂકની થોડી ઘણી છટા પડેલી જણાય છે. એનો એક નમુનો જુઓ:—

“એકાદ સદ્ગુણી મનુષ્યની મુલાકાત થતાં તેના ગુણ આપણામાં કેટલા છે; એ તપાસી જુઓ. તેવીજ રીતે કોઈ દુષ્ટ માણસ મળે તો તેના દુર્ગુણોનો આપણામાં પ્રવેશ થવા પામ્યો છે કે નહિ, એવું પરીક્ષણ કરો.”

“માનો કે, અમે ત્રણ જણા પ્રવાસે નીકળ્યા છીએ; તો મને પોતાને આદ કરીને બાકીના બેને હું મારા ગુરુ સમજીશ. તેમાં જે સારો હશે, તેનું હું અનુકરણ કરીશ ને જે ખરાબ હશે તેને જોઈને હું આત્મશોધન કરીશ—એટલે કે તેનામાં રહેલા દુર્ગુણ મારામાં નજરે પડતાં તે દુર્ગુણોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.”

કૌન્દ્રુત્સુના નીચલા ઉદ્ગાર જો કે અનેક વર્ષો પૂર્વે નીકળેલા છે, તોપણ તે આજના પોતાને સુધરેલા કહેવડવનારા લોકોએ—વિશેષતઃ યુરોપીયનોએ—રોજ મુખોદ્ગત કરવા જેવા છે.

“લોકવ્યવહારમાં પોતાના વચનનું પ્રતિપાલન કરો. બોલવાનું હોય તે સાચ ને અંતઃકરણથી બોલવું. જે કંઈ કરવાનું હોય, તે શોભવા જેવું ને આદરણીય હોવું જોઈએ. તદ્દન જંગલી ગણાતા લોકોની સાથે વ્યવહાર કરવાનો કાં ન હોય; પણ પોતાનું વર્તન લોકવ્યવહારમાં નિષ્કલંક રાખો.”

“લોકોને સન્માન અને સંપત્તિ જોઈએ છે. હીક છે! પણ જો વિહિત માર્ગથી એ બન્ને મેળવવા શક્ય ન હોય તો તેનો છંદ છોડી દીધેલોજ હીક. ગરીબી અને અપમાન કોઈનેજ ન જોઈએ, પણ વિહિત માર્ગવડે જો એમાંથી છૂટી શકાય એવું ન હોય તો તેની પ્રાપ્તિમાં પણ સુખ માનીને રહેવાની પોતાની ફરજ છે, એમ સમજવું.”

કૌન્દ્રુત્સુની રાજનીતિ પણ વિચારણીય છે અને તેણે રાજલોકોને કરેલો નીચેનો ઉપદેશ લાખ રૂપિયાની કિંમતનો છે:—

“રાજાએ પોતાના પ્રધાનની પસંદગી કરવી તે નજર સામે પ્રબળનુંજ કલ્યાણ રાખીને ને પોતાની વિવેકશુદ્ધિને આગળરાખીને કરવી. સર્વસાધારણ વ્યક્તિમાત્રને જેવો ‘કર્તવ્યકર્મ’નો નિયમ લાગુ છે, તેવોજ રાજાને સુદ્ધાં છે. રાજાએ પોતાનું કર્તવ્ય કરતી વેળાએ સર્વથી વધારે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી કોઈ પણ બાબત હોય તો તે ‘લોકકલ્યાણ’જ છે. કેમકે લોકકલ્યાણ એ વિશ્વપ્રેમનુંજ એક અંગ છે—અર્થાત્ પોતાના દોષનું સંશોધન કરીને પોતાની પૂર્ણવસ્થા સાધવાની બાબતમાં કર્તવ્યકર્મના નિયમની બાબતમાં તો રાજા સુદ્ધાં મુક્ત રહી શકે તેમ નથી. તેને એક વાર એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો કે ‘મરણ એ શું છે?’ જવાબમાં તેણે જણાવ્યું કે “જીવન એટલે શું એજ જો સમજાવું નથી તો પછી મરણ એ શું છે તે કેવી રીતે કહી શકાય?”

(૨)

આજ જન્મમાં આદર્શ જીવન કેવી રીતે બનાવી શકાય, એનો પણ વિચાર દરેક જણે જરૂર કરવો, એમ કૉન્ટ્રાસ્ટ કહે છે.

“સતાં હિ સંદેહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમંતઃ કારણપ્રવૃત્તયઃ ।”

આમ કાલિદાસ કહે છે, અને કૉન્ટ્રાસ્ટ સુદ્ધાં એમજ માને છે. સિવાય તે એમ કહે છે “વિચાર(મનન)સિવાયનું જ્ઞાનાર્જનનજ નકામું છે અને જ્ઞાનાર્જનસિવાયના એકલા વિચાર તો અનર્થકારકજ છે!”

હવે પ્રશ્ન આવ્યો કે, જ્ઞાન એટલે શું? તો “એક વસ્તુનું સમ્યક્જ્ઞાન થયું હોય તોજ તે થયું છે એમ સમજવું; અને તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન થયું ન હોય તો તે થયું નથી, એમ સ્પષ્ટ-પણે કબૂલ કરવું” એનુંજ નામ જ્ઞાન કહેવાય. માનનીયને માન આપવું; સુખદુઃખ, ક્રોધ, આનંદ ઇલાદિને મનની સમતા બોવા જેટલા પ્રયત્ન ન થવા દેવા; આત્મદમન કરવું, ઇન્દ્રિયા-ને તાબામાં રાખવી; ગંભીરતા, ઔદાર્ય, લાગણી, દયાળુતા વગેરે શુભ ગુણોનો વિકાસ કરવો વગેરે બાબતોપ્રત્યે મનુષ્યપ્રાણીએ લક્ષ આપવું આવશ્યક છે.

કૉન્ટ્રાસ્ટ પોતે નવધર્મપ્રવર્તક નથી, એ ઉપર એક વાર જણાવેલુંજ છે. માત્ર પહેલાંનાંજ ધર્મતત્ત્વો તેણે સમાજને વિશદ કરીને બતાવ્યાં છે. આપણે ધર્મી રૂઢિચી બોલીએ છીએ, કિંવા સ્વર્ગીય સંદેશ મર્ત્યલોકને આપીએ છીએ, એમ તો તે પોતે સુદ્ધાં કહેતો નથી. પૂર્વજ્ઞેની ઉપર તેની લાકડી છે ને તેનુંજ દષ્ટાંત પોતે લે છે. તે પોતાનીજ બાબતમાં પોતે કહે છે કે:—

“ચિંતામુક્ત થવા જેટલો હું સદ્ગુણસંપન્ન નથી, દુઃખાતીત થવા જેટલો હું સુખ નથી કે ભયાતીત થવા જેટલો હું ધીરજવાન નથી.” થોડાશા લાલને માટે ગુલામગીરી સ્વીકારે એટલી હેલકી બુદ્ધિનો તે નથી અથવા લોકોના મન ઉપર દાબ બેસાડવાની લક્ષ્મીજ મોટાઇમાં પડનારો પણ નથી. કૉન્ટ્રાસ્ટની વિચારસરણી “અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્” ના સ્વરૂપની હતી; પણ આવા તત્ત્વપ્રતિપાદકે ધૈર્યનું મહત્ત્વ વર્ણવવું એ પણ એક નવાઈજ છે. એમાંય શારીરિક ધૈર્યના કરતાં માનસિક ધૈર્યને તે મહત્ત્વનું માને છે. સદાચારી અને ઉદાર મનનો હોય તેજ ખરો ધૈર્યવાન છે. અંતઃકરણને યોગ્ય લાગે તેજ આચરણ કરવું અને વિપત્તિકાળે પણ ન ડગમગવું, એજ ધીરપુરુષનું લક્ષણ છે એમ તે માને છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ધૈર્ય હોવું જોઈએ, એમ તે કહે છે. ધૈર્યની તેણે કરેલી ચિકિત્સા અને મહત્ત્વને જોઈએ તો આપણને શ્રી સમર્થ રામદાસના ઉપદેશનું સ્મરણ થાય છે. ધૈર્યમાટેનો તેનો ઉપદેશ વાંચતાંજ કૉન્ટ્રાસ્ટ રાજકારણી તત્ત્વવેત્તા હતો, એમ માનવુંજ પડે છે. જે જે ગુણોવડે દેશનું સંરક્ષણ થાય તે તે ગુણોની ઉપાસના કરવી, એવી તેની ઉપદેશાત્મક તાકીદ છે. લોકોનામાં રાષ્ટ્રનું સંરક્ષણ કરનારા ગુણો ઉદ્દલવીને એ ગુણોની વૃદ્ધિ પણ થવી જોઈએ, એ બાબતપર તેની એકસરખી નજર રહેતી; ને એજ ધ્યેયને નજર સામે રાખીને તેણે માનવી કર્તવ્યોની મર્યાદા આંકેલી છે. તે નીતિપ્રવર્તક તત્ત્વવેત્તા હતો. મનુષ્યના અંગમાં ધૈર્ય કેવી રીતે દઢીબૂત થઇ જવું જોઈએ, એનાં તે કેવાં ઉદાહરણો આપે છે તે જુઓ:—

“સમુદ્રમાં જવું ને મગરમચ્છની સાથે લડવું; જંગલમાં પ્રવેશવું અને ગેંડા તથા વાઘ વગેરેથી બે હાથ કરવા; તીક્ષ્ણ શત્રો ધારણ કરનારાનો ભેટો થતાં મૃત્યુનેજ જીવન માનવું; એજ અનુક્રમે માછીઓનું, શિકારીઓનું ને સિપાઇઓનું ધૈર્ય છે; તથાપિ દારિદ્ર્ય એ ધર્મી ઇચ્છાથી આવે છે ને ઉન્નતાવનતિની રેટમાળ માનવજીવનમાં ફરતીજ રહે છે, એ સમજી લઇ તેનાથી બીવું નહિ. એ સાધુ પુરુષોનું ધૈર્ય છે.

તેની દૃષ્ટિ હમેશાં લોકકલ્યાણ ઉપરજ રહેતી. જે કંઈ કરવું તે બધું જનહિતને માટેજ કરવું, એ તેનું મુખ્ય તત્ત્વ હતું. એક વાર તેને કાઠએ પૂછ્યું કે:—

“લોકોને માટે શું કરવું?”

“લોકોને સંધન કરો.” આવો તેણે ઉત્તર આપ્યો.

“વાર, એને માટે બીજું શું કરવું?” આવો તેને ફરી પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો.

“એમને શિક્ષણ આપવું” તેણે કહ્યું.

“શુ-કિંગ” નામનું જે પુસ્તક કૌન્ફુસુના સંપાદકપણા નીચે પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેમાં નીચેનું તત્ત્વ છે.

“લોકોના ઉપર પ્રેમ કરવો એના કરતાં ખીન્ને કોઈ સદ્ગુણ નથી; અને લોકોનું હિત સાધવું એના કરતાં રાજસત્તાનું ઉચ્ચતર ઉદ્દિષ્ટ ખીન્નું કોઈજ હોઈ શકતું નથી.”

અત્યારસુધીની માહિતી ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થશે કે, કૌન્ફુસુ એ કોઈ પણ એક વિશિષ્ટ સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક નહોતો. એ વિચારશક્તિ ને જ્ઞાની હોવાથી પ્રસંગાનુસાર તે જે વાક્ય બોલતો, તેજ હવે કહેવતો બની છે, ને એ કહેવતોનેજ તેનો ઉપદેશ માનવો પડે છે. ચીની રાષ્ટ્રને ને તદ્દેશીય લોકોને ઉદ્દેશીને તે બોલ-તે વાક્ય નીકળેલાં હોવાને લીધેજ તે બધાનું એકસરખુંજ વ્યાપક સ્વરૂપ નથી; પણ એમાં એવાં પણ કેટલાંય સર્વસાધારણ તત્ત્વો છે કે જે પૃથ્વીપરના કોઈ પણ રાષ્ટ્રને વિચારણીય લાગશે. આખું ચીન તેને વંધ માને છે. તેના મૃત્યુ પછી તેના અનુયાયી એક રાજ્યએ તેના સમગ્ર ઉપદેશને સોળ સૂત્રોમાં સમાવીને તે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તે પોઝપ સૂત્રી નીચે આપીએ છીએ.

કૌન્ફુસુની ષોડશ સૂત્રી

૧-સામાજિક બંધનોને દૃઢ રાખવા સાર મતૃપિતૃલકિત અને બંધુપ્રીતિ ઉત્કૃષ્ટ રીતે આચરણમાં આણો.

૨-એકતા અને દિલદારપણું રાખવા સાર સગારનેહીઓની સાથે ઉદારતાથી વર્તો.

૩-ટાળખેડા અને ન્યાયપંચાયતો ટાળવા સાર આડોશીપાડોશીની સાથે વિવેક ને શાંતિથી વર્તો.

૪-અન્નવસ્ત્રને માટે ખેતી અને વાવેતરનું મહત્ત્વ ઓળખી રાખો.

૫-ઉડાઉપણાનું દુષ્પરિણામ ટાળવા સાર મિતવ્યય અને કરકસરને આચરણમાં આણો.

૬-વિદ્યાર્થીઓની વિદ્યાર્જનની સગવડને માટે વિદ્યાપીઠો તેમજ પાઠશાળાઓની વૃદ્ધિ ને ખીલવણી કરો.

૭-સદ્ધર્મતત્ત્વોની વૃદ્ધિને અર્થે અધર્મતત્ત્વોનો નાશ કરો.

૮-અજ્ઞાનીને દુરાગ્રહી લોકોની બરાબર સમજાવ કરવા સાર નીતિનિયમો બરાબર ને વિશાળ કરો.

૯-આચારવિચાર ને રીતરિવાજ બરાબર પળાય એટલા સાર આદરસત્કાર તથા શુભાશુભ વિચારને આચરણમાં પ્રગટ કરો.

૧૦-લોકોએ પોતાનું ઉદ્દિષ્ટ ધ્યેય પોતાની નજર સામે અટલપણે રાખવા સાર પોતાના બંધાની અંદર સાવચેતીથી વર્તવું.

૧૧-ખાળકો અને બંધુવર્ગ કુમાર્ગથી પાછા વળે એટલા સાર તેમને સાઈ શિક્ષણ આપો.

૧૨-પ્રામાણિક સંજ્ઞાનોના રક્ષણમાટે તેમનાપર ખોટા આરોપ કરવાની ટેવથી દૂર રહો.

૧૩-ઘાતકી લોકોના પાપમાં ભાગીદાર થતા અટકવા સાર તેમને આશ્રય ન આપો.

૧૪-તમારા તરફથી મળનારા પૈ-પૈસાની સુદ્ધાં જેમાં જરૂરીઆત હોય તેની પૂર્તિ કરવા સાર સરકારી કર આપવાને તત્પર રહો.

૧૫-ચોરીઓને ને ધાડોને બંધ કરવા સાર સૌની એકતા કરો.

૧૬-વ્યક્તિમાત્રનું ને જીવિતનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવા સાર મત્સર તથા ક્રોધનો નાશ કરવાનો અભ્યાસ કરો.

આ બધાં તત્ત્વો ખરેખર ઉચ્ચ દરજ્જાનાં છે. એ ઉપરથી સન્માર્ગની વિશેષ પ્રવૃત્તિ થાય એજ ઉદ્દેશ દેખાય છે; અને તેથીજ કૌન્ફુસુના તત્ત્વજ્ઞાનની માતૃખરી વિશેષ લાગે છે. આ ષોડશસૂત્રી તેના ઉપદેશના સારતરીકે તેના અનુયાયીઓએ યોગ્યેતી છે; પણ તેના મુખમાંથી નીકળેલાં તત્ત્વો પણ જેવાં ને તેવાં ઉતારી લઈને સંભાળપૂર્વક રાખી મૂકવામાં આવેલાં છે. એ પૈકી અષ્ટસૂત્રી નીચે ઉતારી લેવાનો મોહ અમારાથી અટકાવી શકાતો નથી. મનુષ્યમત્રના કૌન્ફુસુએ એક બે પ્રકાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય માન્યા છે. એક તો ઉચ્ચ પ્રકારનો મનુષ્ય અને ખીન્ને નીચ પ્રકારનો મનુષ્ય. તે કહે છે કે:-

કૌટુંબી અસૂચી

૧-ઉચ્ચ પ્રતિભા મનુષ્ય જેની શોધમાં હોય છે, તે તેના પોતાનામાં જ હોય છે; નીચ મનુષ્ય જે શોધે છે તેજ ખીજની પાસે હોય છે.

૨-ઉચ્ચ પ્રકારના મનુષ્યનો દરજ્જો મોટો હોવા છતાં પણ તેને માટે તે લડાલડી કરતો નથી. તે સમાજમાં હળીમળી જતારો હોય છે, પણ પક્ષપાત કરતો નથી. કેવળ સાઈં સાઈં બોલવા ઉપરથીજ તે કાંઈનાયે દરજ્જો નક્કી કરતો નથી, કિંવા કેવળ વ્યક્તિપ્રત્યે લલ્ય રાખીને તેની મીઠી વાણી તરફ જાણી જોઈને દુર્લભ્ય પણ કરતો નથી.

૩-ખુશામત ન કરનારા નિર્ધન લોક અને ધનમદવિનાનાં શ્રીમંત લોક સારા છે; તથાપિ તેમનામાં પણ જેઓ દારિદ્ર્યમાં આનંદ માનવાવાળા નિર્ધન લોકો હોય અને નીતિબંધનોને શિથિલ ન થવા દેનારા શ્રીમંત લોકો હોય તેમની યરોજરી થઇ શકશે નહિ.

૪-વિચારસિવાયનું જ્ઞાન જેમ વ્યર્થ છે તેમ જ્ઞાનસિવાયના વિચાર અનર્થકારક છે.

૫-ભાષાસરણી એવી હોવી જોઈએ કે તેમાંથી અર્થબોધ થાય.

૬-અતિવ્યયથી મર્યાદાભંગ થાય છે અને કંજુસપણાથી હલકાપણું આવે છે, માટે મર્યાદા-ભંગ કરવાના કરતાં હલકાપણું સ્વીકારેલું ઠીક.

૭-મનુષ્ય પોતે પોતાના સિદ્ધાંતોને અધિકાધિક ઉચ્ચકોટિએ પહોંચાડી શકે છે.. કાંઈ સિદ્ધાંતો મનુષ્યને ઉચ્ચકોટિએ લઇ જતા નથી.

૮-સાવધતાપૂર્વક વર્તનારને હાથે સહસા પ્રમાદ થતો નથી.

આવા પ્રકારની અસંખ્ય કહેવતો ચીની જનતાના મ્હોંએ વસી ગઇ છે. આ કહેવતોની તેમના આચારવિચારોપર સુદ્ધાં બહુ અસર થઇ છે. આ વચનોનો ઉપયોગ મોટા મોટા ગ્રંથોની અંદર વેદવાક્ય પ્રમાણે ઉદ્ધૃત કરવામાં પણ થાય છે. કેમકે આ વચનોને ચીની વિદ્વાનો પૂરેપૂરાં પ્રમાણભૂત માને છે.

ચીન દેશનો જે સમયથી ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ છે, તેના આરંભથીજ ચીન દેશમાં પિતૃપૂજા અને મૃતાત્માપ્રીત્યર્થ યજન કરવાની પ્રથા રૂઢ હોવાનું દેખાઇ આવે છે. આ રીતના મૂળમાં કયી ધાર્મિક સમજૂત રહેલી છે તે કંઈ કૌટુંબી કહેતો નથી. એવી બાબતોમાં તે મનજ ધાલતો નથી. “ત્સે-હુ” ના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં તે કહે છે:-

“જીવિત માણસને જો તારાથી કંઈ આપી શકાવું નથી તો પછી મૃતાત્માઓને તો તું શુંજ આપવાનો હતો ?”

કેવો મજાનો આ જવાબ છે ! દૃશ્ય જગતનો પણ વિચાર કરવાનો તેનો સ્વભાવ આ જવાબપરથી દેખાઈ આવે છે; પણ જીવંતપણે માતા-પિતાને કષ્ટ આપીને મૃત્યુ પછી તેમનું શ્રાદ્ધતર્પણ કરનારા કેટલાક હિંદી તરણીની મનોભાવનાનો સુદ્ધાં ઉપદ્રા પ્રત્યુત્તરમાં ઉપહાસ કરેલો પ્રતીત થાય છે.

એનો મત એવો જણાય છે કે, માણસને તેનાં સારાં-નરસાં કૃત્યોનું પરિણામ કદી ને કદી પણ ભોગવવુંજ પડવાનું.

સુવર્ણવચન

“ત્સે-કુન” નામના તેના એક અનુયાયીએ તેને પૂછ્યું કે, “જીવનકર્તવ્યનો ઉદ્દેશ્યક અને આયુષ્યભર આચરણમાં ઉતારવા જોગ એવો એકાદ નિયમ એકજ શબ્દમાં સમાવીને આપ જણાવશો કે ?”

આ પ્રશ્ન વિકટ હતો, પણ કૌટુંબીએ તાબડોતો એક શબ્દ કહી બતાવ્યો. એ શબ્દમાં એ અક્ષરકૃતિ હતી. એક આકૃતિનો અર્થ “અંતઃકરણ” એવો હતો; ને બીજોનો અર્થ “જેવું” અંતઃકરણ” એવો હતો. “જેવું” અંતઃકરણ” તેનું તેણેજ પાછળથી આવું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું- “જેવું બીજાએ તારી સાથે વર્તવું” જોઈએ એમ તને લાગે છે, તેવીજ રીતે તું પણ બીજાની સાથે વર્તતો ચાલ.”

ખ્રિસ્તે પણ આજ વાક્ય ઉપદેશોનું છે. આ વચનને ચીની વાઙ્મયમાં સુવર્ણવચન કહે છે. ખ્રિસ્તની પૂર્વે આશરે પાંચસો વર્ષ પહેલાંથી આ ઉદાત્ત તત્ત્વ કૉનફુત્સુએ જગતની અંદર પ્રચલિત કરેલું છે.

રાજનીતિમાં સુદ્ધાં કૉનફુત્સુનો ઉપદેશ અત્યંત મનનીય છે. તે કહે છે કે, ખરાબ માણસને સત્તાધારી થવા દેવો નહિ. કુલપતિની પેઠે અથવા ન્યાયાધીશની પેઠે એવો અધિકારી નીતિ-અધનોના ઉદ્ધવનને માટે શિક્ષા કરશે એ ખરું, પણ એવા અજ્ઞાન લોકોને પોતાના વર્તનથી ઉત્તમ ઉદાહરણ બતાવી આપવાની પાત્રતા તેનામાં નહિજ હોય. તેના આ તત્ત્વની અસર પણ ચીન દેશની સંસ્કૃતિપર બહુ મજબૂત રીતે થયેલી છે.

શાસનતત્ત્વો

એકાદ સંસ્થાનો કારભાર જે તમને સોંપ્યો હોય તો તમે શું કરશો ? આવો એક પ્રશ્ન તેના શિષ્યે તેને પૂછતાં તેણે જવાબ દાખલ કર્યું કે “ તે સંસ્થાના નામને સાર્થક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.” અર્થાત્ જ્યારે નામ પ્રમાણે આચરણમાં ઉતરે, ત્યારેજ રાજ્યમાં સુવ્યવસ્થા રહી શકે. સમાજ એ ઈશ્વરે નિર્મ્યો છે અને સમાજશાસન સારૂ સમાજમાંના પાંચ પરસ્પર સંબંધ બરાબર પળાવા જોઈએ. તે પાંચ સંબંધ તે આ પ્રમાણે છે:—

(૧) રાજા અને પ્રજા વચ્ચે, (૨) પતિ અને પત્ની વચ્ચે, (૩) પિતા અને પુત્ર વચ્ચે, (૪) મોટાભાઈ અને નાના ભાઈ વચ્ચે તથા (૫) મિત્ર અને મિત્ર વચ્ચે.

પહેલી ચાર જોડીમાં એક પક્ષ શાસ્ત્રા હોય છે ને બીજો પક્ષ શાસિત હોય છે. શાસ્ત્રાનું વર્તન ઉદારતા ને સદૃશ્યદ્વિપ્રેરિત હોવું જોઈએ. શાસિતનું પણ વર્તન સદૃશ્યદ્વિવાળું ને અંતઃકરણપૂર્વકનું હોવું જોઈએ. પહેલી ચાર જોડીઓનો આ પરસ્પર સંબંધ થયો, પણ છેલ્લી જોડી તેવી નથી. તેમાં શાસિત-શાસ્ત્રા સંબંધ નથી. એમાં ઉભય પક્ષ સમાન હોય છે. તેમની પરસ્પરના સંબંધની વર્તણૂકનું ધ્યેય સદૃશ્યસંવર્ધન હોવું જોઈએ. આ તત્ત્વો જે ન પાળવામાં આવે તો સમાજનું સ્વાસ્થ્ય ટકશે નહિ, એ કૉનફુત્સુનો નિશ્ચિત મત છે. “પવનની લહેર આવતાં જેમ કુમળું ઘાસ નમી જાય છે, તેમ કનિષ્ઠોએ શ્રેષ્ઠોની સામે નમવું જોઈએ.” આમ તે કહેતો. પોતાની આસપાસના સમાજની અત્યંત હિતાવસ્થા જોઈને તેનું અંતઃકરણ ચીરાઈ જતું ! તે કહેતો કે “કાંઈ પણ એકાદ સંસ્થાનાધિપતિએ મારા કહેવા પ્રમાણે વર્તવું, એટલે રાજ્યયત્ર ને સમાજ-તંત્ર સરળપણે ચલાવવાની જવાબદારી હું લઉં છું.” પણ એવું કંઈ અન્યુંજ નહિ.

શિષ્યસમુદાય

કૉનફુત્સુના અનુયાયી આશરે ૩૦૦૦ હતા ને એ પૈકી ૭૦-૮૦ની ઉપર તેની વધારે મરણ હતી. તેઓ બહુ વિદ્વાન અને વ્યાસંગી હતા. તેઓ તેની સાથેજ હમેશાં રહેતા ને તેની હાલચાલનું, રીતરિવાજનું, બોલવા-ચાલવાનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરતા રહેતા. કૉનફુત્સુએ ઉચ્ચારેલો પ્રત્યેક શબ્દ તેઓ લખી રાખતા. કૉનફુત્સુ પણ તેમની સાથે બરોબરીના સંબંધથીજ વર્તતો હતો. ચીન દેશમાં તેને ત્રિકાલવંદ્ય માને છે, એટલી તેની યોગ્યતા છે.

વાયકોને

અહીંસુધી કૉનફુત્સુના તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરી છે. ચીન દેશ બહુ પ્રાચીન છે. તેની પણ એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ છે. તે સંસ્કૃતિની સાથે હિંદી સંસ્કૃતિની પુષ્કળ સામ્યતા છે. હિંદુ-સ્થાનને તે તદ્દન પાડોશનો દેશ છે. હિંદુસ્થાનમાં ઉદ્ભવેલો બૌદ્ધધર્મ ચીની રાષ્ટ્રને પ્યારો છે અને તેથીજ ચીની રાષ્ટ્ર હિંદી રાષ્ટ્રને ગુરુસ્થાને માનવું આવ્યું છે. મંગોલિયાની બાજુએ જે પુરાણ-વસ્તુસંશોધન ચાલુ છે, એમાં હિંદી દેવદેવતા ને હિંદી કલાવિશેષોનાં અવશેષ હાથ લાગે છે. પ્રાચીનકાળમાં ચીની રાષ્ટ્રે હિંદી રાષ્ટ્રની માહિતી મેળવવા સારૂ પોતાના પ્રવાસીઓ મોકલ્યા હતા. તેમના પ્રવાસવર્ણનને લીધે આપણને પણ આપણો ખરો ઇતિહાસ લખી કાઢવામાં આજ મદદ થઈ છે અને થાય છે. આ રીતે આ બન્ને રાષ્ટ્રની વચ્ચે અનેક બાબતમાં સાધમ્ય અને સામ્ય છે. ચીની રાષ્ટ્રે આજ પોતાની ચળવળવડે આખા જગતનું લક્ષ પોતાની તરફ ખેંચી

લીધું છે; તો એવા પ્રસંગે ચીની સંસ્કૃતિનું બની શકે તેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવું, એ પ્રસંગો-ચિત્તજ છે અને એટલા સારજ કૉન્ટ્રાસ્ટની તેમજ તેના તત્ત્વજ્ઞાનની માહિતી આટલા વિસ્તારથી આપી છે; પરંતુ ચીનની સંસ્કૃતિને એકલા કૉન્ટ્રાસ્ટએ જ માત્ર પૂર્ણતા આપેલી નથી. ચીન દેશમાં બૌદ્ધધર્મ તો પ્રચુપ્ત છેજ, પણ એ સિવાય કૉન્ટ્રાસ્ટની પેઠેજ “લાઉ-ત્સુ” નામનો એક બીજો મહાન ઉપદેશક થઈ ગયો છે. તેના સંપ્રદાયને “લાઉ” ધર્મ કહે છે. ચીનદેશમાં પિતૃપૂજા છે, મૃતાત્માઓનું અસ્તિત્વ મનાય છે, એ ઉપર જણાવવામાં આવ્યુંજ છે. ઉપરાંત તેમનામાં બીજી પણ કેટલીક ભોળી માન્યતાઓ છે.

(“ચિત્રમય જગત”ના ઑગસ્ટ તથા સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ ના અંકપરથી)

૬૦-સામુદાયિક જીવનમાં સ્વચ્છતાના વિધિનિષેધો

ઘણો મોટો સમૂહ એક પ્રકારનું જીવન ગાળી રહ્યો હોય, ત્યારે વિશિષ્ટ પ્રકારનું જીવન ગાળનાર નાનકડા ભાગને એમની સાથે સામુદાયિક જીવન ગાળવું કઠણ થઈ પડે છે.

આપણા દેશમાં હવે અનેક વાર સ્વયંસેવકોદ્વારા પ્રગતિઓ કરવાના પ્રસંગો આવે છે; અને તેમાં કેટલાક એક બાબતથી નજીવ અને બીજી બાબતથી મુશ્કેલ પ્રશ્નો ઉઠે છે. એમાંના કેટલાકનો અહીં વિચાર કરું છું. એમાંનો એક સ્વચ્છતાના ધોરણવિષેનો છે.

મર્જાદી કુટુંબોમાં ઉછરેલા સ્વયંસેવકોને એવા સંસ્કારોવિનાના સ્વયંસેવકો સાથે એકત્ર રહેવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે એ જીવનને અપનાવતાં કેટલી મુશ્કેલી લાગે છે, તેના મને અનુભવ છે.

સ્વયંસેવકતરીકે દાખલ થયેલા પંક્તિભેદના નિયમોનો; બ્રાહ્મણીઆ, મર્જાદી કે દૂધની ખનાવેલી રસોઈનો આગ્રહ રાખે તો તેને સ્વયંસેવકતરીકે કામ કરવું અશક્ય થાય, એટલું તો જાણે સ્વયંસેવકો હવે સામાન્ય રીતે સમજતા થયા છે; અને જેઓ આવા આગ્રહો છોડી નથી શકતા, તેઓ ધીમે ધીમે સ્વયંસેવક થવા બહાર પડતાજ નથી.

પણ રહેણીના કેટલાક નિયમો રૂઢ પાપ-પુણ્યની ભુદ્ધિથી નહિ, પરંતુ સ્વચ્છતાની, સુધ્ધતાની અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ તેમનાં જીવન સાથે દૃઢ થયેલા હોય છે અને એ દૃષ્ટિના લાગ કરવા સચવવું અયોગ્ય ગણાય; છતાં મોટો સમૂહ પોતાને ઘેર પણ એવું જીવન ગાળતો ન હોવાથી, અપવાદરૂપ સ્વયંસેવકો પોતાનું ધોરણ બીજા પાસે પળાવવા ઇચ્છે તો તે તેમને એ નકામી કટકટ જેવું લાગે છે.

મર્જાદીઓનું સ્વચ્છતાનું ધોરણ બધું સચુકિત છે કે એમની સૂગને સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય સાથે સંબંધજ છે, એમ નહિ કહી શકાય. ઘણી વાર એ આરોગ્ય વિધાતક, કાલ્પનિક અને તારતમ્યહીન(આઉટ ઓફ પ્રોપોર્શન) પણ હોય છે; પણ તે સાથેજ આપણા ગ્રન્થ-સમૂહનું સ્વચ્છતાનું ધોરણ અતિશય ન્યૂન છે અને એ ઉંચું થવાની આવશ્યકતા છે, એ પણ યાદ રાખવાનું છે.

આ વિષયનો વિચાર કરતાં મને જણાયું છે કે, નીચેના નિયમો પાળવા શક્ય છે, આવશ્યક છે અને એ પાળવાની ટેવ પાડવામાં કટકટ માનવી એ પ્રમાદ છે.

૧-દિશાએ જઈ આવી હાથ-પગ સ્વચ્છ અને યોજીને ધોઈ નાખવામાં અને લોટા અજવાળવામાં કટકટ સમજવી અયોગ્ય છે.

૨-પીવાના પાણીના માટલામાં બોળવા માટે જૂદું વાસણ રાખવું ઇષ્ટ છે, બોટેલું વાસણ તો નજ બોળવું નેહએ. માટલા ઉપર પાણી પડે એવી રીતે એની પાસે ઉભા રહીને પાણી પીવું અયોગ્ય છે.

૩—જ્યાં અનેક માણસો વચ્ચે પીવાનો એક જ પ્યાલો હોય, ત્યાં પ્યાલાને મોઢે માંડવો અયોગ્ય છે. ઉંચેથી પીવાની ટેવ પાડવી ઘટે છે અને એમ ન પી શકે તેણે જૂદો પ્યાલો રાખવો આવશ્યક છે.

૪—જમી ઉઠેલી જગ્યાએ દાળ-ભાત કે ખીજ ખાવાની વસ્તુઓ વેરાઈ હોય તે જગ્યાને ધરની અંદર હોય તો ઘોષ નાખવી અને ખુલ્લામાં હોય તો સારી પેઠે વાળી નાખવી આવશ્યક છે. એમ થયા પહેલાં એ જગ્યામાં હરફર કરવી અને વેરાયેલી વસ્તુથી ખરડાયેલે પગે ઘોયાવિના સ્વચ્છ ચોરડામાં જવું અયોગ્ય છે, તેમજ એવી જગ્યાએ ખીજને જમાડવો એ પણ અયોગ્ય છે.

૫—સામાન્ય રીતે કડછી કે ચમચાથી જ પીરસવું જોઈએ. શાક, દાળ કે ભાત જેવી ચીજો હાથેથી પીરસવી અયોગ્ય છે. એથીયે વધારે અયોગ્ય ખાધેલે હાથે પીરસવું એ છે. રોટલા કે પુરી જેવી કોરી ચીજો પણ ખાધેલે હાથે આપવી ન જોઈએ અને કડછીવડે પીરસવામાંયે ખાધેલો હાથ ન વાપરવો ઘટે.

૬—જમનારની થાળી કે વાડકાને પીરસવાનું વાસણ અડકે એ અયોગ્ય છે; અને અડકવાની ધારતીથી પીરસવાને બદલે લાણામાં ફેંકવું કે વેરવું એ વધારે અયોગ્ય છે.

૭—ખરડાયેલે પગે પોતાની પથારી પર પગ મૂકવો એ પણ અયોગ્ય છે; પણ અનેક માણસો જ્યાં સાથે સૂતા હોય, ત્યાં ફરહર કરનારે કોઈની પથારીને ખુંદીને ચાલવું બહુજ અયોગ્ય છે.

૮—કામ કરી આવીને હાથ ઘોયાવિના ખાવાની ચીજોને અડવું કે પાણીના માટલામાં હાથ ભોળવો અયોગ્ય છે. પાન, તંબાકુ, ખીડી વગેરેનાં વ્યસનવાળાએ એ વિષે ખાસ કાળજી રાખવી ઘટે છે. કેટલાક માણસોને શરીરે ખજવાળ આવ્યા કરતી હોય છે, કેટલાકને ચુલ્લભાગોને વારંવાર સ્પર્શ કરવાની ટેવ પડેલી હોય છે, કેટલાકને વારંવાર નાક સાફ કરવું પડે છે; તેવા માણસોએ તેમજ દરેકે લઘુશંકા કરી આવીને હાથ ઘોયાવિના ખાવા-પીવાની ચીજોને અડવું ન જોઈએ.

૯—જે ડોલમાં કપડાં ઘોયાં હોય તે ડોલને અજવાળીને ચીકાશ કાઢી નાખ્યા વિના ફૂવા-માં નાખવી અથવા એવી ડોલથી પીવાનું કે રાંધવાનું પાણી ભરવું અયોગ્ય છે.^x

૧૦—ચોકડીમાં પેશાબ માટે બેસનારે પાસે વાસણ પડ્યાં હોય તો તેને બાજુએ મૂકવાં જોઈએ. એને છાંટા ઉડે એમ બેસવું અયોગ્ય છે. એવીજ રીતે એમાં છાંટા પડે એવી રીતે હાથ ઘોવા કે કોગળા કરવા એ પણ અયોગ્ય છે.

૧૧—પોતે પહેરેલાં કપડાં ઘોયા વિના ખીજને પહેરવા આપવાં અયોગ્ય છે; અને પોતાનાં કપડાં ગેરવસ્ત્રે પડ્યાં હોય ત્યારે ગમે તેનાં પહેરી લેવાં અને પછી એ માણસને ઘોયા વિના એ પહેરવાનો પ્રસંગ આવે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી અયોગ્ય છે.

મને લાગે છે કે, આ નિયમો પાળવામાં મર્જાદીની ચટ કે કટકટ નથી. હું જેમ ફરું છું તેમ તેમ જોઉં છું કે, આ નિયમો બહુ ઓછી જગ્યાએ પળાય છે. એટલે આવા નિયમો પાળવાની ટેવ પડી ગયેલી હોય એવાં કુટુંબો હું ધારતો હતો તેના કરતાં બહુ થોડાં છે. રૂઢ સ્વચ્છતાને બાજુએ મૂકીએ તો આપણું સ્વચ્છતાનું ધોરણ એટલું બધું નીચું છે કે એને સારી પેઠે ઉંચું કરવાની મહેનત કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. ઉપર જે નિયમો છે, તે કેવળ મર્યાદિત સામુદાયિક જીવનને વ્યાપનારા છે. વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક અને નાગરિક જીવનને અંગે જે કહેવાનું રહે છે, તેનો પ્રદેશ આથી ઘણો મોટો થાય એમ છે. એને માટે આજે વિચારવાનો અવકાશ નથી. (‘મુખ્ય સમાચાર’ ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક-શ્રી કિશોરલાલ ધનશ્યામલાલ મશરવાળા)

^x આપણી વાસણ અજવાળવાની રીતો કંઈ બહુ સારી નથી; પણ એ એક જૂદો વિષય છે. સ્તામાંથી ગમે તેવી માટી ઉંચાંથી લાવી, એથી વાસણ ધરી નાખવાં અને તથાવમાં ઘોઈ નાખવાં એમાં અજવાળ્યા પછી સ્થૂળ સ્વચ્છતા જણાશે, દાક્તરી સ્વચ્છતા તો નથીજ.

૬૧-મોતીનું ભણતર

શહેરની બહાર એક ખૂણામાં વાલજી નામનો એક ભંગી રહેતો હતો. તેને મોતી નામનો એક છોકરો હતો. મોતી હતો તો જાતે ભંગી, પણ તે બહુ સારો છોકરો હતો. ખોટી-ગંદી વાતોથી તે દૂરજ રહેતો. તેને રોજ રોજ સારું સારું જાણવાની-શીખવાની ઇચ્છા થયા કરતી.

એક દિવસ મોતી શહેરમાં ફરવા ગયો. એક પંડિતજી હનુમાનજીના દહેરામાં બેઠા બેઠા રામાયણનો પાઠ કરતા હતા. મોતી રસ્તા ઉપર ઉભો રહીને રામાયણ સાંભળવા લાગ્યો. તે સાંભળીને તે અત્યંત આનંદ પામ્યો. ઘેર આવીને તેણે તેના આપને કહ્યું કે “આપા! આજ પંડિતજી દહેરામાં બેઠા બેઠા રામાયણ વાંચતા હતા. તે સાંભળીને મારા મનમાં તો શુંનું શું થઈ રહ્યું છે! મારી ઇચ્છા છે કે, હું વિદ્યા ભણું અને પછી રોજરોજ રામાયણનો પાઠ કર્યા કરું. તમે મને ભણવાનો બદોબસ્ત કરી આપજો.”

પિતાએ મોતીને કહ્યું કે “બેટા! તું ભંગીનો છોકરો છે, તને કોઈ પાસે બેસવા તો દે નહિ, ત્યાં તું વિદ્યા શી રીતે ભણવાનો? ભગવાને આપણ ભંગીઓના ભાગ્યમાં વિદ્યાનો આનંદજન નથી લખ્યોને!”

પણ મોતી હિંમત ન હાર્યો. તેણે પિતાને કહ્યું કે ‘તમે જરા તપાસ તો કરજો. કદાચ કોઈ દયાળુ સંજ્ઞન ભણાવવા ખુશી પણ હોય.’

પિતાએ નારાજ થઈને જવાબ આપ્યો કે “તું એ વાતો નથી જાણતો. જેની આગળ હું વાંચવા-લખવાની વાત કરીશ, તેજ માણસ નારાજ થશે. મક્કતની ગાળો શામાટે ખાવી?”

પછી મોતીએ પિતાને કંઈ પણ ન કહ્યું. બીજો દિવસે મોતી ફરીથી તેજ દહેરા આગળ ગયો. પંડિતજી રામાયણ વાંચતા હતા. મોતી રસ્તાની એક બાજુએ બેઠો બેઠો રામાયણ સાંભળવા લાગ્યો. પંડિતજી રામાયણ વાંચી રહ્યા, એટલે મોતીએ તેમને કહ્યું કે “પંડિતજી! મને પણ ભણાવો. હું પણ રામાયણનો પાઠ કરીશ.” પંડિતજી હસીને બોલ્યા કે “જરે પાગલ! તું તો રામાયણને અડકી પણ ના શકે. ફરીથી જોજો કોઈ દહાડો અહીં આવ્યો તો—”

ત્યાર પછી મોતી કેટલાય માણસો પાસે ગયો. તેમને તેણે ભણાવવાની વિનંતિ કરી, પણ તેને કોઈએ ભણાવ્યો નહિ. હા, કોઈએ તેને ગાળો દીધી, કોઈએ તેને ધૂતકરી કાઢ્યો ખરો. આથી પણ મોતી નિરાશ ન થયો. તેણે સાંભળ્યું કે, નિશાળના એક મહેતાજી ખૂબ દયાળુ છે. બસ, તે તો નિશાળે જવા લાગ્યો; પણ કોઈએ તેની સાથે વાત સરખી પણ ન કરી. મોતી રોજ નિશાળે જતો, કલાકોસુધી બહાર બેસી રહેતો અને રજા પડતાં ઘેર પાછો આવતો.

એક દિવસ ગુરુજીએ તેને પૂછ્યું કે “છોકરા! તું રોજ રોજ અહીં કેમ આવ્યા કરે છે? ત્યારે મોતીએ આંસુભરી આંખે પોતાની સઘળી વાત કરી. ગુરુજી બહુજ પ્રસન્ન થયા. તેમણે કહ્યું કે “કાલથી તું સ્વેટ-પેન લેતો આવજો, હું તને ભણાવીશ.”

મોતીના આનંદનો તો પાર રહ્યો નહિ. તેણે પિતાને બધી હકીકત કહી સંભળાવી. પિતાએ તેને એક નાનકડી સ્વેટ આણી આપી. હવે મોતી રોજ નિશાળે જવા લાગ્યો. મહેતાજી તેને દૂર બેસાડીને રોજ થોડી વાર ભણાવતા હતા. મોતી ઉત્સાહપૂર્વક ચિત્ત દઈને પોતાના પાઠ તૈયાર કરતો હતો. થોડાજ દિવસમાં મોતી હોશિયાર થઈ ગયો. તે સારી રીતે ચોપડીઓ વાંચવા લાગ્યો. ગુરુજી તેના ઉપર બહુ ખુશ થયા, તેને તેમણે એક રામાયણ આપી અને તેને કહ્યું કે “બેટા! હવે તું આનંદથી રામાયણનો પાઠ કર્યા કર. ભગવાન કરે ને તારી પેટે બધાય ભંગીઓ રામાયણનો પાઠ કરતા થાઓ.”

હવે તો મોતી રોજ રામાયણનો પાઠ કરવા લાગ્યો. બધા ભંગીઓ તેને ત્યાં રામાયણ સાંભળવા આવવા લાગ્યા. થોડાક દિવસ પછી તેમાંના કેટલાક માણસોને રામાયણ વાંચતાં શીખવાની

ધમ્મા થઇ. આથી મોતી બહુ ખુશી થયો. હવે મોતીએ એક નાનકડી નિશાળ ઉઘાડી છે. ત્યાં ઘણાથે ભંગી અને તેમનાં છોકરાં ભણવા આવે છે. મોતી તેમને ખૂબ પ્રેમપૂર્વક ભણાવે છે. બધા ભંગીઓ મોતીને ખૂબ ચાહે છે અને તેના આદરસત્કાર કરે છે. એક વખતના મોતીઆને સૌ કોઇ ‘મોતીભાઈ, ભલે પધાર્યો’ એમ કહીને માન આપે છે.

(અધ્યાપક શ્રી. જહરબક્ષજી ‘હિંદી-કાવિદ’ની વાર્તાને આધારે)

૬૨-હીરાની મોટાઈ

ગરમીના દહાડા હતા. ખૂબ તાપ પડતો હતો, ધરતી આગની પેઠે ધગધગતી હતી, હીરાના પગ દાઝતા હતા. તરસને લીધે બિચારાનું ગળું સૂકાવા લાગ્યું. તે પરસેવાથી ઝેબે-ઝેબ થઇ ગયો; ત્યારે ગભરાઇ જઇને રામવલ્લભ શેઠની દુકાને જઇને બેઠો. હીરા એક ગરીબ ચમારનો છોકરો હતો. તેનું ઘર ગામની બહાર હતું. બિચારો આવા બળબળતા બપોરે ગામમાં અનાજ લેવા આવ્યો હતો.

હીરા હજી સ્વસ્થ થયો ન હતો, એટલામાં તો રામવલ્લભ શેઠનો એક આઠ-દશ વર્ષનો છોકરો દુકાને આવ્યો. તેને જોઇને હીરાએ ખૂબ આતુર અવાજે કહ્યું કે “ભાઈ! તરસે મરી જાઉં છું, થોડુંક પાણી પાઓ, ખૂબ દયા થશે.” બાળકે તેને જવાબ આપ્યો કે “ભાઈ! તું તો ચમારનો છોકરો, હું તને પાણી પાઉં અને પિતાજી નારાજ થાય તો હું શું કરું?”

રામવલ્લભ શેઠને કાને અવાજ પડ્યો, તેઓ એકદમ બહાર આવી પહોંચ્યા. પોતાની દુકાનમાં ચમારના છોકરાને જોઇને શેઠજીને તો પચથી તે મથા સુધી ઝબકી. તેઓ ધુરડીને બોલ્યા કે “કેમ રે સાલા! સુવરના બચ્ચા! તું મારી દુકાનમાં પેઠો, આખું ઘર અપવિત્ર કર્યું; અને હવે અમારીજ પાસે પાણી માગે છે. દીક લેતો જા.” એમ કહીને શેઠજીએ તે ગરીબને બે ત્રણ લાતો લગાવી દીધી.

હીરા આંસુભરી આંખે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

x x x x x

વરસાદ આવ્યો. ખૂબ પાણી પડ્યું, નદી-નાળાં હલોહલ વહેવા લાગ્યાં. ગામની નાનકડી નદી ખૂબ ભરાઇ હતી. રામવલ્લભ શેઠનો એજ બાળક નદીએ નહાવા ગયો. તે નદીમાં ઉતર્યો, તોતો પગ લપસી ગયો. તે તરતાં તો જાણતો ન હતો, બિચારો ડૂબવા લાગ્યો. કિનારે બીજા પણ બાળકો નહાતા હતા, તેઓ શેઠજીના બાળકને ડૂબતો જોઇ ખૂબો પાડવા લાગ્યા; પણ તેને અચાવવા કોઈ તૈયાર થયું નહિ.

તેજ વખતે હીરા ખેતર તરફ જતો હતો. બાળકોની ખૂમનો અવાજ તેને કાને પડ્યો. ફોફીને તે ધાટ ઉપર આવ્યો, બાળકને ડૂબતો જોઇ હીરાનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તે તરતાં સારી પેઠે જાણતો હતો. પોતાના પ્રાણનીયે પરવા કર્યાસ્તિવાય તે ધબ લઇને નદીમાં ફૂદી પડ્યો અને મહામહેનતે બાળકને બહાર કાઢી લાવ્યો; પણ બાળક બેહોશ થઇ ગયો હતો.

હીરા બાળકને પીઠ ઉપર નાખી શેઠજીના ઘર તરફ ચાલ્યો. તેની પાછળ પાછળ બાળકો-નું ટાળું પણ ચાલ્યું. શેઠજી બધી વાત સાંભળીને બહુ ખુશી થયા અને હીરાને કંઇક ધનામ આપવા લાગ્યા; પણ હીરાએ તેમને કહ્યું કે “શેઠજી! મેં કાંઈ ધનામ મેળવવા જેવું કામ નથી કર્યું, ડૂબતાને અચાવવાનો તો મારો ધર્મજ હતો.” એટલું કહીને હીરા ચાલ્યો ગયો.

શેઠજી વિચારવા લાગ્યા કે “મેં તે દિવસે હીરાને બે ઘુટડા પાણીમાટે લાતો મારી હતી. આજ એજ હીરાએ મારા બાળકનો જીવ અચાવ્યો. અરે! મેં તે દિવસે કેવું ખરાબ કામ કર્યું!” શરમનું માર્યું શેઠજીનું મસ્તક નીચું નમી ગયું.

(અધ્યાપક શ્રી જહરબક્ષજી-“હિંદી-કાવિદ”ની વાર્તાને આધારે)

૬૩-સ્વીડનનું રાષ્ટ્રવિધાન

૧૬૭

યૂરોપને કિનારે વાવાઝોડાં ઉડ્યાં છે; રાષ્ટ્રવાદ, સમાજવાદ, મુડીવાદ-એવા એવા વાદોનાં એ તોફાનો ત્યાંના કાળજૂના વડીપણને જ્યારે જડમૂળથી ઉમેડી જમીનદોસ્ત કરી રહ્યાં છે, ત્યારે ખીજ બાજુ આનંદે ઉભા છે નાના નાના નાજુક રોપાઓ. એનાં ડાળ-પાંદડાં નવપલ્લવિત બન્યે જાય છે. પવનના સૂસવાટા આવે, ત્યારે આ નાનાં વૃક્ષો ડાહ્યાં થઈને પોતાના ઝુડને નમાવી લે છે. વંટોળાઓ વહો જાય એ પોતાનું નિરવ, નીરાળું પોષણકાર્ય પાછું આરંભી મૂકે છે. યૂરોપમાં ચાહે તેવા વંટોળાઓ ચઢે; ક્રિટન, ફ્રાન્સ અને જર્મનીને હચમચાવે; પણ એ સ્વીડનનાં, હોલાંડ કે સ્વીડન-નોર્વેનાં શાંત રાષ્ટ્ર-વિધાનને કોઈ રોડી શકતું નથી.

એ એકાંતવાસી ડાહ્યા દેશોમાંથી આજે આપણને સ્વીડન-નોર્વેની આંતર્દશમાં ડોકિયું કરવાનો અવસર મળે છે. યૂરોપની એતરાતી સરહદ ઉપર અબોલ ઉભેલી એ પ્રજા ઉત્તરધ્રુવની થીજળી નાખતી ઠંડી વચ્ચે પણ સમૃદ્ધિની ઉખાળે ભરપૂર પ્રાણ લઈને જીવે છે. એને નોકા-સૈન્ય નથી. ખીજ પ્રજાઓએ પોતાના નોકા-બળમાં કેટલી મનવારો ઉમેરી તે જાણવાનીયે એને જરૂર નથી. એને આકાશભેદી યુદ્ધ-વિમાનો પણ નથી; કેમકે એને અન્ય કોઈ તામેદાર પ્રજાનાં સુંદર લોકાલયો કે હરિયાળાં ખેતરો ઉપર દારૂગોળા વરસાવીને પોતાનું યુજ્જ્વાન કરવાની વાંચના નથી. પોતાની ઉપજનો પોણો ભાગ ચાવી જનાર લશ્કર પણ એ નથી રાખતું; પણ પોતાના યુગ યુગજૂના વીરત્વના ઇતિહાસને સજીવન રાખવા માટે એ પોતાના પ્રત્યેક સૈનિકને જમીનનો ટુકડો ટુકડો આપીને (સેટલ્ડ ફાર્મર) સુસ્થિર ખેડુતને સ્વરૂપે પોષી રહેલ છે. એનું નાનકડું લશ્કર સંસ્કારશીલ ખેડુઓનું બનેલું છે.

સૌરાષ્ટ્રથી બમણુંજ મોટું એ રાષ્ટ્ર, ૬૦ લાખની એની જનસંખ્યા; એની જમીનના ખારમા ભાગમાં મીઠું પાણી લયું છે. એના કુંગરાતી ખીણખીણ મહાનદીઓના જળધોધ ઝીલીને નિરંતર સરોવરોરૂપ બની રહે છે. એના ઉપર ઈશ્વરની કરુણા છવાઈ રહી છે અને એ કરુણાને તેઓએ મનુષ્યોના નાશમાટે નથી યોજી. કુદરતની દીધેલી સમૃદ્ધિને ઉદ્યમશીલ બની તે પ્રજાએ સરખે હિસ્સે વહેંચી છે. આપણા ધરના ચૂલા ઉપર શાભતાં દિવાસળીનાં બોખાં ઉપર-તું 'મેઇડ ઇન સ્વીડન' એવા લેબલ પાછળ સ્વીડનની સર્વસ્પર્શી આખાદી ઉભી છે; કારણકે સ્વીડન દેશ એનાં ગામડાંઓમાં વસે છે-નગરોમાં નહિ.

એ પ્રજાનેયે ઉજળો ભૂતકાળ છે. એણેય ચડતી-પડતીના દાવ ખેડ્યા છે. એની સંસ્કૃતિ ઉપર પણ સારી ને નબળી છાપ છે. એના પુત્રો એક સમયે હરિયામાં ચાંચીઆગીરી કરતા અને ધરતીપર લૂંટો ચલાવતા. આજ પણ એ 'વાઇકીંગો'ની વીરતા તેમજ કૂરતાને યૂરોપી પ્રજાઓ સંભારે છે; પરંતુ આજના નવ-દીક્ષિત સ્વીડને એ કૂરતાને કારણે પોતાના ભૂતકાળની વીરતાના વારસાનેયે જતો કર્યો નથી. માટીના પોપડામાંથી એણે કંચનને તારવી કાઢ્યું છે, પૂર્વજોનાં સાહસ-શૌર્યને એ પ્રજાએ આજની એની જ્ઞાન-શોધમાં યોજી દીધું છે.

રાજસત્તા અને અમીરસત્તા સામેની સ્વીડનના આમ-લોકોની ઝપાઝપી પણ શતકો સુધી ચાલી હતી. રાજસંસ્થાના સંતાપો એણે ચાખ્યા છે. 'રાજ ઈશ્વર-અંશી' એ વહેમને કારણે પ્રજાએ અમુલ્ય બલિદાન દીધાં છે. સ્વાતંત્ર્યના વિગ્રહમાં સદીઓ સુધી ઝુઝી ઝુઝીને આજે એણે ઇંગ્લેંડની માફક નિયંત્રિત રાજસત્તા (લીમીટેડ મોનાર્કી)નાં નિશાન ચઢાવી દીધાં છે. જેમ ઇટાલીના રાજવ્રોહી મેઝિની-ગેરીબાંદીને ક્રિટનના કિનારાપર રક્ષણ મળતાં, તેમ આજે આપણા હરદયાલ જેવા વિપ્લવવાદી વીરનરોને પણ સ્વીડનની પ્રજા પોતાને કિનારે વધાવે છે-વધાવે છે એટલુંજ નહિ, પણ એની પાસેથી ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિનો પ્રકાશ પામવા તરફ છે. એ દેશવટે રંજીતા લાલા હરદયાલ ત્યાંના સ્નેહ તથા આતિથ્યનું અતિકૃતજ્ઞતાભીનું વૃત્તાંત લખી મોકલે છે. એ વૃત્તાંતમાંથીજ સ્વીડનના રાષ્ટ્ર-વિધાનના કાર્યની થોડી રેખાઓ આપણને સાંપડે છે.

સ્વીડનને જ્ઞાનની ભૂખ લાગી છે; પણ એ જ્ઞાન તે સાધન-સંપન્ન શહેરીઓનું નહિ, મુઠ્ઠી-

ભર વિદ્વાનોની જિજ્ઞાસાની વાત નહિ. એ તો સ્વીડનની સાચી ગ્રામ્ય-જનતાના પ્રાણ વધુ ને વધુ માહિતીમાટે વલખાં મારે છે. સ્વીડનના રાજપુરુષોની બસ એકજ ચિંતા છે અને સ્વીડનનાં વર્તમાનપત્રોની એ એકજ ધૂન છે, કે લોકોને જ્ઞાન શી શી રીતે પહોંચાડવું ?

જ્ઞાનની આ પિપાસાને છીપવવા માટે સ્વીડનની પ્રજાએ જે દેશવ્યાપી યોજના કરી છે, તે યોજનાને આખું યુરોપ આજે નમુનેદાર યોજનાતરીકે નિહાળીને અનુસરી રહ્યું છે. એ યોજના તે “જનદુષ ક્ષાતસ સાથેનાં વ્યાખ્યાનોની.” ગામડે ગામડાના થોડા સંસ્કારી લોકો એકઠા મળીને વાર્ષિક આશરે એક રૂપિયાનું લવાજમ દરાવી પોતાના ગામની વ્યાખ્યાન મંડળી સ્થાપે અને પછી સરકાર એને વાર્ષિક સહાય મંજૂર કરે. આ મંડળીઓએ આખા વર્ષમાં બાર વ્યાખ્યાનોની વ્યાખ્યાનમાળા ગોઠવવાની ફરજ છે. એક પણ વ્યાખ્યાન અધુરું રહે તો સરકારી રકમ તે વર્ષમાટે રદ થઇ સમજવી. સ્વીડનનાં જોસે ગામડાંમાં આજે આવી મંડળીઓ હસ્તી ધરાવે છે. રેલગાડીના સ્ટેશનથી પચીસ ગાઉ દૂર પડેલાં ગામોમાં પણ આ ગૌરવવંતી સભાઓ જન્મી ચૂકી છે. બિનસભાસદો દરેક વ્યાખ્યાન દીઠ બાર આના ભરીને સાંભળવા જઇ શકે. સત્યને માટે જખંતાં એ ગામડીઆંઓ જનદુષ ક્ષાતસની સમજવટવાળાં વિધિવિધ વિષયપરનાં વીણી વીણીને ગોઠવેલાં વ્યાખ્યાનોપર શીદા થઇ પડે છે.

અને એ વ્યાખ્યાનકર્તાઓ ક્યાંથી આવે છે? આખા યુરોપખંડમાંથી યુનંદા વિદ્વાનોને ચૂંટી આણવા માટે એક મંડળ નીમાયું છે. વ્યાખ્યાન દેવા ઇચ્છનારો દરેક પુરુષ એ મંડળમાં સભ્ય નોંધાય છે. આખું મંડળ પ્રથમ પોતાના અધિકારીઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરાવી વ્યાખ્યાનકારની પરીક્ષા લે છે. એ કસોટીમાંથી પાર થયેલાઓનાંજ નામ, તેમના વિષય સાથે પત્રકમાં નોંધાય છે ને પછી પ્રત્યેક ગ્રામ્ય સભા-મંડળી એ પત્રક પૈકીના હરકોઇ બાર પુરુષોને નિમંત્રણ આપે છે. નિમંત્રિત વ્યાખ્યાનકારને મુસાફરીભાડું, દશેક રૂપિયા ખાધા-ખોરાકીના અને રૂ. ૩૦ પ્રત્યેક વ્યાખ્યાનના મહેનતાણના એટલું ચૂકવે છે. જ જ મહિના અગાઉથી નિમંત્રણ અપાઇ જાય છે અને મંડળીઓ કરકસર કરી શકે તેટલા માટે એના એ વ્યાખ્યાનકારને આખા જીલ્લામાં એકજ આટે ફેરવાય છે.

અને વ્યાખ્યાનો શા શા વિષયપર? આસ્માનથી તે પાતાળ સુધીના, તારામંડળથી તે સાચુ બનાવવાના, નગોરથી તે તુતાનખાનેમ સુધીના, ગમે તે વિષયનું શાસ્ત્રીય ને સુવ્યવસ્થિત વિવેચન સ્વીડનની પ્રજાને મન અતિમધુર લાગે છે. નવયુગના જ્ઞાન-મંડપમાં દીક્ષા પામેલી એ સૌમ્ય અને ભદ્રિક પ્રજા, હરકોઇ વસ્તુનું પિછાન લેવામાં નિઃસ્વાર્થ ને નિષ્કપટ આનંદ અનુભવે છે. ચીન, હિંદ કે આફ્રિકાવિષે વ્યાખ્યાન હોય, ત્યારે તો વ્યાખ્યાન-મંદિરમાં ઉભા રહેવાનીએ જગ્યા ન રહે. મુકરર સમયપૂર્વે અંકેક કલાક સુધી એ સભા-ગૃહનાં બંધબારણાં ઉપર શ્રોતાઓની અતિશય ભીડ જમશેલી હોય છે. કેટલેક સ્થળે તો એનું એ વ્યાખ્યાન, એની એજ સાંજરે ફરી વાર કરવું પડે છે. ત્યાંની લગભગ તમામ વિદ્યાપીઠોના આચાર્યો આ વ્યવસાયમાંથી થોડું થોડું રળી શકે છે. દેશનો સારોએ વિદ્વાનવર્ગ આ સેવાભાવનાથી જ્વલિત થયો છે. તેઓ પ્રજાની સુસંસ્કૃતિના પ્રચારક સાધુઓ જેવા થઇ રહ્યા છે.

અહીં તો ભાગ્યેજ કોઇને ભાન હશે કે, ‘ભારતવર્ષ’ શબ્દમાં સ્વીડનની પ્રજાને કેવો ગમ-તકાર ભાસે છે. એ એકજ શબ્દ કોઇ નિગૂઢ મંત્રોચ્ચારની માફક એ લોકોની કલ્પનામાં કોઇ વિરમય-ભૂમિ કે અમર-ભૂમિના સૌંદર્ય અને રહસ્યથી ભરપૂર કોઇ સૃષ્ટિના ખ્યાલો ઉત્પન્ન કરે છે. આજસુધી તો તેઓએ આ દેશવિષેનાં પોતાનાં અનુમાનો પેલા સ્વાર્થસાધુ પાદરીઓ પાસેથી આપણી મૂર્તિઓ, વિધવાઓ અને કાળી બાલુઓ સાંભળીનેજ બાંધેલાં; પણ હવે જ્યારે તેઓને કાને ખુદ્દની, પંચતત્ત્વોની, ઈંદ્રિયનિગ્રહ અને સહિષ્ણુતાની, આપણા શાયરો કે કલાધરોની, આપણા તાજમહાલની ને અજન્ટાની કથાઓ સાંભળે છે; ત્યારે તેઓ ચકિત થાય છે અને દુઃખનો ઉદ્ગાર કાઢે છે કે “ અરરર ! હિંદુઓ આટલા સંસ્કૃતિશીલ હશે એવી અમને ગમજ નહોતી !”

સ્વીડનવાસીઓએ રાષ્ટ્રવિધાનનું બીજું બીજરોપણ ક્યાં કર્યું ? ખેડુતોની અલાયદી શા-

ળાઓમાં, એક નાનકડી ઘટનામાંથીજ આ પ્રબળ આંદોલન પેદા થઇ ગયું. એ દેશના સૌભાગ્ય-ની કોઇએક સુદર ઘડીએ કેનમાર્કના એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ સ્વીડનના એક વર્તમાનપત્રકારને મોંએ મહેણું માર્યું કે, ખેડુતો તો બહુજ 'નિરક્ષર' અને 'નાદાન' છે ! એ બેજ શબ્દોએ પેલા દેશ-પ્રેમી પત્રકારના પ્રાણમાં ચીનગારી મેલી દીધી. ખેડુ-શાળાઓને માટે પ્રથમ ઝુંડો ઉઠાવનાર એ પત્રકાર ૧૮૭૪માં અવસાન પામ્યો; પણ તે પહેલાં તો એણે પેલા મહેણાનો જવાબ દેનારી ખેડુ શાળાઓ ખોલાવી દીધી હતી. તત્કાળ પ્રજાને ગમ પડી કે, સાર્વજનિક પ્રાથમિક શાળાઓમાં માત્ર ચારજ વર્ષ શીખીને-અને તેમાં પણ અંગ્રજી અને જોડણીજ ગોખી ગોખીને ખેડુતોનાં બચ્ચાં ઉઠી જાય, તેનું પરિણામ શૂન્યજ કહેવાય. બસ, પ્રજાએ પોતાને ખર્ચે ખેડુશાળાઓ ખોલી દીધી. ૧૬ વર્ષની ઉંમરથી ઉપરની ચાહે તેટલી ઉંમરના ખેડુતોને દાખલ કરવા માંડ્યા; યુરોપની મુખ્ય ભાષાઓ, ભૂગોળ, ઇતિહાસ, રસાયણ, અર્થશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર જેવા વિષયો શીખવવા શરૂ થયા અને તે શાળાઓને 'રેસીડેન્સિયલ સ્કુલ્સ' બનાવી દીધી. વર્ષમાં એક સત્ર કન્યાઓ ભણે, બીજું સત્ર છોકરા ભણે. હિંદનાં ઋષિકુળોની ગેડે અહીં પણ હેડમાસ્તરને ઘેરજ વિદ્યાર્થીઓને રહેવાનું ધોરણ હતું. માસ્તરની પત્નીજ એ સૌ બાળકોની માતા બને, સૌ એકજ ભેળા બેસીને ખાય-પીએ અને માતા-પિતાઓથી વિચિત્રન થયેલાં બાળકોને વિયોગનાં દુઃખ વિસરાવવા માટે શિક્ષકો સંગીત ઇત્યાદિના સાંજરે જલસા ગોઠવે. ૧૬ વર્ષથી માંડીને ૪૦-૫૦ વર્ષના ડોસાઓને પણ આ શાળાઓમાં ભણવા આવતા શ્રી હરદયાલે ભાળ્યા છે. સરકાર આવી શાળાઓને ગ્રાંટ આપે છે.

એ શાળાઓમાં પરીક્ષા નથી. ત્યાં પ્રમાણપત્રો, પદવીઓ કે ડિગ્રી નથી અપાતાં. પોતાના પૂર્વજોનો પવિત્ર ધર્મો છોડીને કારકુની કરવા લોભાવે તેવી કશી ગોઠવણ ત્યાં નથી. ફક્ત કેળવણી-જ્ઞાન એજ આ નિશાળોનો ઉદ્દેશ છે, દેશાભિમાન અને અવહાર-નિપુણતા, સામાજિક જીવન-વ્યવહારની રસ-જાગ્રતિ, સ્વતંત્ર વિચારણા અને જગત-પરિચય, એકાદ ટુકડો જ્ઞાન નહિ પણ જ્ઞાનની સતત પિપાસા; એ આ શાળાનું નિશાન છે.

સરકારને પણ પોતાનું લશ્કરી ખર્ચ ઘટાડીને શિક્ષણ ઉપર વધુ વાપરવાનો નિર્ધાર છે.

આ નમુનેદાર શિક્ષણશાળાઓ પાછળ સ્વીડનની સરકાર, તેના લશ્કરી ખર્ચ ઘટાડીને પણ, જોધમે તેટલું દ્રવ્ય ન્યોછાવર કરવા સદા તૈયાર રહે છે; પણ ખેડુતો માટેનાં એ શારદા-મંદિરોમાં પ્રજાજનોનેજ એટલો રસ પડે છે કે તેઓ પોતેજ પોતાનાં મંડળો સ્થાપી, તેનાં સભ્ય-મદનાં લવાજમ ઉધરાવી, તે નાણાંમાંથી આવી રાષ્ટ્રવિધાયક નિશાળો ચલાવે છે. સ્વીડનની આવી સંસ્થાઓ છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં તો ઠેર ઠેર ઉભી ગઇ છે. આમ ખાનગી સંસ્થાઓમાંથી અનેક ખેડુત-શાળાઓ પોષણ પામે છે અને ખારીની શાળાઓની સંભાળ સ્વીડનની શહેર સુધરાઇ અને ગ્રામ્ય પંચાયતો લે છે. આપણાં લોકલ બોર્ડો અને તાલુકા બોર્ડો જેવી એ સ્થાનિક સ્વ-રાજ્યની સંસ્થાઓ, તેમનું પ્રથમ કર્તવ્ય તો આવી શિક્ષણ-સંસ્થાઓને નિભાવવાનુંજ સમજે છે અને તે ઉપરાંતની, એ વર્તુલમાં ન આવતી અન્ય સંસ્થાઓને સ્વીડન સરકારનો આશ્રય મળે છે.

શિકારને માટે સદા મોં પહોળું કરીને આસપાસ ખેડેલાં યુરોપનાં મહારાજાઓની વચ્ચે મૂકાયેલું સ્વીડન તેનું જીવન અને તેની સમૃદ્ધિ, તેની આબાદી અને તેની જાહોજલાલી કાયમ એક અટલ સિદ્ધાંત બરાબર સમજી ગયું છે. સ્વીડન જાણે છે કે, તેની સરકાર ગમે તેટલી સખળ હોય, સ્વીડનની પાસે ગમે તેટલા શસ્ત્રબંડારોમાં ગમે તેટલી સમૃદ્ધિ ભરી હોય, પણ એ સાચું બળ નથી. સાચું બળ તો પ્રજાની કેળવણીમાં છે. જ્યારે સ્વીડનનો એકએક પુત્ર સુશિક્ષિત બની જાય, જ્યારે સ્વીડનના ગરીબમાં ગરીબ ગામડે જન્મતાનાં સંતાનોમાં કેળવણીનાં નવાં તૂર પ્રગટાવતી કેળવણી-સંસ્થાઓ સ્થપાઇ જાય, ચારેજ સ્વીડન સાચેસાચું સ્વાધીન બની શકે.

એટલેજ સ્વીડને બીજાં બધાં કાર્યો કરતાં આ શિક્ષણકાર્યને સર્વોપરિ પદ આપી, તેનાં બધાં સાધનો અને શક્તિ શિક્ષણપ્રચારની પાછળ ખર્ચવા માંડ્યાં છે; એટલેજ, જ્યારે યુરોપની મહાઝળઓ તેમનાં પોતાનાં મહાસામ્રાજ્યો સરજવાના અભિલાષે નોતરતી, એ ધૂનમાં,

વિનાશને માર્ગે વેગબંધ થવી રહી છે, ત્યારે નાનકડા આ સ્વીડને રાષ્ટ્રવિધાનનું શાંત રચના-કાર્ય માંડ્યું છે.

સ્વીડનના રચનાકાર્યનો આ સ્વરૂપ પણ પરિચય આપવાની પાછળ એકજ અભિલાષ છે. આજે ભારતવર્ષમાં લડાઈનો આતશ ઊગાઈ ગયો છે; શત્રો ધારવાની-જંગ મચાવવાની ધગશ હોલવાઈ ગઈ છે અને ઠેરઠેર રચનાકાર્ય, શાંત રાષ્ટ્રવિધાનના કાર્યની ખૂંચો પડી રહી છે; પણ કોઈ દિશામાં નિશ્ચિત માર્ગ સ્વીકારી, જનસમુદાયને શિક્ષિત બનાવવાના વિધાનકાર્યનો આરંભ મંડાતો નથી દેખાતો. દેશસેવાની પ્રબળ ભાવનાથી ઉભરાતા તરુણો ધારે તો કોઈ-એક એક ગામડું સર કરી, ત્યાં થાણું નાખી, રાષ્ટ્રવિધાનનું સુંદર કાર્ય આરંભી શકે. સ્વીડનનું શિક્ષણ-પ્રચારનું કાર્ય એવા કાર્યના ઉત્સુકોને માટે માર્ગસૂચન કરે છે. એ આદર્શ દર્શાવે છે દૃષ્ટિસમીપ રાખી તેને પગલે પગલે સ્વકીય જીવન ધડવાનો લાલા હરદયાલનો હિંદને સંદેશ છે.

('સૌરાષ્ટ્ર' તા. ૧૦-૪-૧૯૨૬ના અંકમાંથી)

૬૪-અમેરિકામાં પણ કામદારોનીજ કુરબાની !!

વિદ્વાન અમેરિકન લેખક અપ્ટન સિંક્લેરના નામથી ભાગ્યેજ કોઈ અપરિચિત હશે. અમેરિકા આજે દુનિયામાં સૌથી વધારે સમૃદ્ધ અને સ્વતંત્ર દેશ મનાય છે; પણ સ્વતંત્રતાની એ ભૂમિમાં જે સડો અંદરખાનેથી ચાલી રહ્યો છે અને ત્યાંનો ધનિક વર્ગ ગરીબ બિચારા કામદારોને કેવી રીતે નીચોવી રહ્યો છે અથવા તેમની કુરબાની કરી રહ્યો છે તેનાં ભોપાળાં સચોટ દલીલોસહિત આ લેખકે પોતાના એક સુથાર મિત્ર જુડને લખેલા પત્રો (લેટર ટુ જુડ) દ્વારા બહાર પાડ્યાં છે. દરેકે દરેક પત્રમાં લેખકના જલતા જગરના અંગારા ભરેલા છે. લેખકે અમેરિકન રાજતંત્ર અને અમેરિકન જીવનનો ત્રીસ વર્ષનો અડંગ અભ્યાસ કરેલો છે અને એ અનુભવને અંતે તેમણે જે અનુમાનો અને સિદ્ધાંતો તારવી કાઢ્યાં છે, તે દુનિયાના કામદાર વર્ગોને પણ ધણાંજ ઉપયોગી નીવડે તેવાં છે. મિ. અપ્ટન સિંક્લેર ગરીબ કામદારોના પરમ મિત્ર અને હિતચિંતક છે. હાલના સુધરેલા જમાનામાં દુનિયાનો ધનિક વર્ગ અને સુધરેલી સરકાર કામદારોને કેવાં સાધનોથી લૂંટી અને નીચોવી રહી છે તેનો સાદી ભાષામાં લેખકે આ પત્રોમાં અચ્છો ખ્યાલ આપ્યો છે. બેન્કો, મીલો, લિમિટેડ કંપનીઓ વગેરે સાધનોવડે ગરીબ કામદારોને ચારે તરફથી લૂંટવામાં આવે છે અને આ બળ એવી ચતુરાઈથી બિછાવવામાં આવી છે કે તેનાથી તવંગરો કામદારોની મહેનતવડે વધારે તવંગર બનતા જાય છે; જ્યારે કામ કરનાર કામદારો વધારે ને વધારે ગરીબ બનતા જાય છે. ધનિકોના આ ભયંકર અન્યાયના થોડાંજ પૂરાવા અને હૃદય હચમચાવે એવી કથા સિંક્લેરના આ પત્રોમાં પાને પાને ભરી છે. તે પત્રો ધણાજ સુંદર હોવાથી અમે તે વાચકો સમક્ષ રજુ કરતા રહીશું.

પત્ર-૧

વહાલા મિત્ર જુડ,

કેટલીક વાત એવી છે, કે જેને માટે દલીલોની જરૂર હોતી નથી; અને હું, તું કે બધાજ તે પૂરાવાવિનાજ માનીએ છીએ. દાખલાતરીકે દરેક વ્યક્તિને ખતી શકે તો તેના પોતાના માર્ગ સુજળ સ્વર્ગ મેળવવાનો હક્ક છે, પણ આપણે કોઈના ધર્મમાં માથું મારવાની જરૂર નથી. ખીન્ને સિદ્ધાંત આપણે એવો પણ માનીએ છીએ કે, બધાજ માણસો ન્યાયની દૃષ્ટિએ સમાન હોવા જોઈએ. આનો અર્થ એવો નથી કે, બધાનામાં સરખી શક્તિ હોવી જોઈએ; પણ દરેકને સ્વતંત્રતા, જીવન અને સુખ મેળવવાનો સરખો અધિકાર છે; તેજ પ્રમાણે જે માણસ પોતાનીજ મહેનતવડે જે કાંઈ પણ પેદા કરે છે, તે ઉપર તેનો હક્ક હોવો જોઈએ અને તેના આ પ્રાથમિક હક્કનું રક્ષણ કરવામાં પ્રમાણિક સરકારે તેને મદદ કરવી જોઈએ.

સાધારણ રીતે આપણે કહીએ છીએ કે, માણસોને એકલાજ રહેવા દધને તેમનું ભાગ્ય ધડવા દેવામાં આવે તો તેઓ વધારે સુખી બને. આપણે સરકારની કે તેની વધારે હકુમતની

જરૂર નથી. આપણા જેવા ગરીબોના ખિસ્સામાંથી બીજા માણસો હળરો તરફથી પૈસા એળવી જાય છે તે જો સરકાર બંધ કરાવે તોજ બસ છે; તો પછી આપણે આપણા ઘરમાં સુખેથી બેસી શકીએ. વહાલા જીડ ! આને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય કહેવામાં આવે છે. જો કોઈ માણસ કામ ન કરે તો તેને કાંઈપણ મેળવવાનો હક્ક નથી, એ વાત આપણે કબજા કરી શકીએ; એટલે આપણે રખડતા લોકોને કે આજસુઓ માટે જરાએ દયા ખાવી જોઈએ નહિ, એ વાત પણ સાચી; પણ જેઓ સવારથી સંજ સુધી લોહીનું પાણી કરીને વૈતરું કરે છે, તેમને પોતાની મહેનતનું ફળ મળવું જોઈએ. મારા વિચારોનો એજ મૂળ પાયો છે. આ સિદ્ધાંતથી કસોટીપર આજની સુધરેલી દુનિયાને ચઢાવી જુઓ. હું પૂછું છું કે, આજે કામદારો જે માલ કે વસ્તુ પોતાની મહેનતથી પેદા કરે છે તે તેમને મળે છે કે પછી તે કોઈ ત્રાહીતજ તફાવી જાય છે? અથવા બીજી રીતે પૂછીએ તો આપણા દેશમાં એક એવો વર્ગ છે, કે જે કાંઈ પણ ઉપયોગી કામ કરતો ન હોય છતાં બીજાની મહેનતનો પૈસો પચાવે છે. આનો અર્થ એ થયો કે, જો કોઈ માણસ પોતે પેદા કર્યો વિનાની વસ્તુનો ઉપભોગ કરતો હોય તો દેખીતી રીતેજ એ વસ્તુના પેદા કરનારને તે વસ્તુ નજ મળી હોવી જોઈએ.

વહાલા જીડ ! હું તારોજ દાખલો આપીશ. તારા ધડપણની દોલતતરીકે તેં જે ત્રણ ઘરો તારી જાતમહેનતથીજ બાંધ્યાં છે તેને ધાર કે, કોઈ ગાડામાં ધાલીને ઉપાડી જાય તો તને કેવું લાગે? અથવા ધાર કે, કોઈ આવીને તારા ઘરમાં ઘુસી જઈ ઘરનો માલીક બની બેસે તો તેને તું શું કરે? જરૂર તું તેનાં હાડકાં ખોખરાં કરે. કાયદો પણ તને તેમ કરવાની સત્તા આપે છે, એટલે તું કાયદામાં શ્રદ્ધા મૂકતો થયો છે; પણ જીડ ! તને ખબર નહિ હોય કે, દુનિયામાં કેટલાક એવા માણસો પણ છે કે જે તરફીઅથી તારાં બધાંએ ધર પચાવી પાડે છતાં કાયદો તને જરાએ રક્ષણ ન આપે. ઉલટું કાયદો તને તારાજ ઘરમાંથી હાંકી કાઢે અને પેલા ત્રાહીતને તારી મિલકત પચાવવામાં મદદ કરે. જીડ ! સમજ ! અહીંઆજ તારા જેવા હળરો કામદારોને ધણું સમજવાનું છે. આ બધી રમત કેવી રીતે રમાય છે તે હું તને સમજાવીશ. તું જે ખોરાક ખાય છે, જે કપડાં પહેરે છે તેની કિંમત વધારી મૂકવાની જેઓના હાથમાં સત્તા છે, તેઓ જો તેની કિંમત વધારી મૂકે તો પછી તારી પાસે તે ખરીદવાની શક્તિ રહે નહિ અને તેના વિના તો તને ચાલે નહિ; એટલે તું તારાં ઘરો ગીરવે મૂકે અને તેમ છતાં તું પહોંચી ન વળે તો તારાં ઘરોનું લીલામ થાય અને એ રીતે કાયદોજ તને તારા ઘરમાંથી હાંકી મૂકે. બીજી તરફ નાણાંની કિંમત ઘટાડવામાં આવે તો તારા ડોલરની કિંમત અસારે છે તે કરતાં અડધી થઈ જાય; તો પછી તને નથી સમજતું કે, આવી સત્તાવાળો માણસ તારાં બધાંજ ધર વેચાવી નાખે ! આમ આવી યુક્તિઓ હળરો રીતે વાપરી શકાય તેમ છે. હું તને ખાતરી આપું છું કે, આવા પ્રપંચો ધણી વાર રમાઈ ગયા છે અને હજી ધણીએ વાર રમાશે; ને દુનિયામાં તું અને તારા જેવા ગરીબ અને અજ્ઞાન કામદારો વસી રહ્યા છે તે દુનિયામાં એવા શાહુચોરો વસે છે કે જેઓ હળરો યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓથી તમારાં ખિસ્સાઓ ખાલી કરી જાય છે અને છતાં તને કે તારા બીજા ભાઈઓને આવી ચોરીની ખબર પણ પડતી નથી.

જો કોઈ માણસ તારી પાસે સોનાની છટ વેચવા આવે તો તું તેને હસી કાઢે; પણ જો કોઈ કંપની કામચકાટકામાં સોનાની ખાણોમાટે તારી પાસે શેરો ભરાવવા આવે અગર કોઈ તેલની કંપનીના શેરો ભરાવે તો તું ના પાડે નહિ. તુંજ મને કહેતો હતો કે, તેં એકાદ કંપનીમાં ૧૨૦૦ ડોલરના શેરો ખરીદ્યા પણ છે. મિત્ર જીડ ! આ બધી રમત એવી સફાઈથી રમાય છે કે તેને કોઈ લૂંટ કહી શકે નહિ; અને તેને એવી સુંદર રીતે સમજાવવામાં આવે છે કે તારા જેવા હળરો મતદારો આવા માણસોને ખુશીથી મત પણ આપી આવે છે અને કદાચ તમે લોકો તેવાઓને માટે જાત પણ આપી દો. આવી બીજી યુક્તિ રક્ષણાત્મક જકાત અને બેન્કની અનામત રાખવાની રીતિ છે. બેંકવાળાઓ તમને લોકને કહે છે કે, તમારા ઘરમાં પૈસા એકઠા કરી રાખવા એ જોખમભરેલું છે અને પૈસાનો વ્યય કરવા જેવું છે; અને તારા જેવા બિચારા કામદારો તે વાત ખરી માને છે; પણ ખરી વાત એવી છે કે, બેંકો આ રીતે તમારાં નાણાંથી વેપાર કરે છે અને તમને લૂંટે છે. તને કોઈ દિવસ ખબર નહિ પડી હોય કે, જેમ જેમ વસ્તુ-

ઓની કિંમત વધતી જાય છે, તેમ તેમ તારાં ખેંકમાં રાખેલાં નાણાંની કિંમત ઘટતી જાય છે. વહાલા મિત્ર ! હમણાં તો તું સવારે ચાર વાગે ઉઠતો હોઈશ; ચા સાથે બે ત્રણ પાઉંનાં ટુકડા વહેલો વહેલો ગળે ઉતારી દેતો હોઈશ, તારાં સસલાં કે મરઘાંને દાણા નાખીને તું ઝટપટ કામે દોડી જતો હોઈશ. આજે ચાળીસ વર્ષથી અઠવાડીઆના છ દિવસનો તારો કાર્યક્રમ આ મુજબ થઈ પડ્યો હશે; અને દિવસના આઠ-નવ કલાક નોકરી કરી રાતે તું થાક્યો પાક્યો ઘેર જતો હશે. ધ્યાન રાખ, જુડ ! અમેરિકામાં તારા જેવી જીંદગી ગુજરનારા ચાર કરોડ કામદારો છે અને તેઓ જે મહેનતવડે અઢળક લક્ષ્મી પેદા કરે છે, તેનો ઉપભોગ તેઓ કરી શકતા નથી. જુડ ! મોટાં આલીશાન મકાનોમાં અને ઑશીસમાં ટેબલ-બુરસીપર હાથપર મોં ટેકવી રાખતાં ઘોળા સજ્જનોને આ ગરીબ કામદારોના ગદ્દાવૈતરાની જરાએ ખચર હોતી નથી. જ્યારે કામદારો સખ્ત ટાઢ કે તાપમાં વૈતરું કરે છે, ત્યારે આ સજ્જનોને બેસીને વિચાર કરવા સિવાય બીજું કંઈ કામ હોતું નથી; અને આ વિચાર એકજ હોય છે કે, તમારા જેવા ગરીબ કામદારો પાસેથી વધારે નાણાં શી રીતે કમાવાં ? આ લોકો કહે છે કે, અમે ઘણાં મોટાં કામેનો ફેંસલો થોડી વારમાં કરી નાખીએ છીએ; પણ કામનો ફેંસલો કરવાને બદલે આ લોકો બિચારા કામદારોને નિર્દય રીતે ફેંસલો કરે છે અને તેમને લૂંટવાને માટે આ લોકોએ મોટી ઇદ્રજળ ઉભી કરી છે, કે જેનાવડે તમારી મહેનતથી પેદા કરેલી લક્ષ્મી તેઓ ભોગવે છે અને આ પ્રમાણે માનવજાતના ઇતિહાસમાં બની રહ્યું છે. આ ઇદ્રજળ કેવી રીતે રચવામાં આવી છે તે હું તને મારા બીજા પત્રમાં સમજાવીશ.

પત્ર-૨

વહાલા મિત્ર જુડ,

ગયા પત્રમાં હું તને સમજાવી ગયો કે, ધનિકોએ કેવી ઇદ્રજળ ઉભી કરી છે કે જેના વડે તેઓ તારા જેવા હજારો બદલે લાખો કામદારોને નીચેવીને તાલેવંત બને છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, માણસને એકલો રોટલો મળ્યો એટલે તે સુખી થયો ગણાતો નથી. રોટલા ઉપરાંત તેને આ જમાનામાં ઘણી વસ્તુની જરૂરીઆતો રહે છે. તેને રહેવાને સુધ્ધ ઘર, પહેરવાને સારાં કપડાં, વાંચવાને પુસ્તકો અને કામ પછી કંઈ રમતગમતની શાંતિની જરૂર છે. પારાવાર ગરીબાઈ જેવું બીજું એક પણ લયકર દુઃખ નથી, કે જે માણસનાં સુખ અને શરીરસંપત્તિનો નાશ કરનાર હોય. પોતાનાં વહાલાં બાળબચ્ચાંઓને માટે જોઈતી ચીજો ન મળે એના જેવું બીજું દારુણ દુઃખ કયું હોઈ શકે ?

દુનિયાના કેટલાક ભાગોમાં ગરીબાઈ એ કુદરતી કોપસમાન આવી પડે છે, પણ ૧૯૨૫-૨૬ ના અમેરિકામાટે તેમ નથી. આપણા દેશનો વિસ્તાર ૪૦ લાખ ધનમાઇલ જેટલો છે. અને આપણે ત્યાં દુનિયાના કોઈ પણ દેશ કરતાં વધારે કુદરતી પદાર્થો પેદા થાય છે. હાલના મોટામાં મોટા ઉદ્યોગો આપણે ત્યાં છે. આપણે ત્યાંથી જે વસ્તુઓ નીકાશ થાય છે, તેમાંની ઘણી ખરી મોજશોખની વસ્તુઓ છે. જેવી કે સંગીતનાં વાજાંત્રા, બીજી ફેશનની ચીજો વગેરે. આપણા દેશમાં તાલીમ પામેલા ચારકરોડ કામદારો છે અને સારામાં સારા પાયા ઉપર ચાલતા હુનરઉદ્યોગો છે. આપણે દુનિયાનું ૪૦ ટકા જેટલું લોખંડ, ૫૨ ટકા જેટલો કોલસો, ૬૦ ટકા જેટલું તાંબું, ૭૫ ટકા જેટલું અનાજ અને ૮૫ ટકા જેટલી મોટરકારો બનાવીએ છીએ.

વીસ વર્ષ પહેલાં જ્યારે આપણી સરકારે ગણતરી કરી, ત્યારે એવું માલમ પડ્યું હતું કે, હાથથી દશ હજો બનાવવાને માટે ૧૧૮૦ કલાક લાગતા હતા, તેને બદલે અત્યારે તેટલાંજ હજોને મશીનરીથી બનાવતાં ફક્ત ૩૭ કલાક લાગે છે; ૧૦૦ જોડ છુટ હાથથી બનાવતાં ૧૪૩૬ કલાક લાગતા, તેને બદલે હવે મશીનરીથી ફક્ત ૧૫૪ કલાક લાગે છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે, યંત્રને લીધે મનુષ્યની કેટલી બધી મહેનત બચી જવા પામી છે. આજે ફ્રાંડની ફેક્ટરીમાં ૧,૬૫૦૦૦ માણસો કામ કરે છે, અને દર વર્ષે ૨૫ લાખ મોટરો અને બીજી ગાડીઓ ઉત્પન્ન કરે છે. શીકાગોમાં મોટી ફેક્ટરીઓ છે, જેમાં દરરોજના ૧૪,૪૦૦ પાઉં બને છે. આવી અન્યબી-ભરેલી વસ્તુઓ આપણે ત્યાં ઢગલાખંધ બને છે અને ઢગલાખંધ ધન દેશમાં ખડકાય છે. આ

અધુ' જોતાં આપણા દેશમાં પ્રજા ધણીજ સુખી હોવી જોઈએ; અને ગરીબાઈ ૧૮૨૫ કરતાં પો-
ણોસોગણી ઓછી હોવી જોઈએ. પણ જુડ ! સ્થિતિ શું છે ? ગરીબાઈ તો હજુ તેટલીજ કે તેથી
પણ વધારે છે. અસહનના વારામાં કોઈ પણ જૂએ મરતું નહિ. આપણા બાપદાદાઓને પેટપૂરતું
આવાનું મળતું અને તેઓ દશ માણસોના કુટુંબનું કે કેટલીક વાર તો વીસ માણસોના કુટુંબનું
સંતોષકારક રીતે ભરણપોષણ કરી શકતા. આજે આપણા મીલકામદારોમાંથી આવેલા મોટા
કુટુંબનું કોણ પોષણ કરી શકે એમ છે ? આરસના મુશોભિત મહાલયોથી શોભતા આપણા વૅ-
શિંગ્ટન શહેરનું ચિત્ર મારા ઘરમાં છે; પણ આ ચિત્ર જરા જૂદા પ્રકારનું છે. એક લવ્ય મહાલય-
ની અગાશીમાંથી કામદારો જે વિભાગમાં રહે છે તે લત્તાનું આ ચિત્ર છે. ક્યાં આ મહાલયો
અને ક્યાં બિચારા મહેનતુ કામદારોને રહેવાનાં જર્જરિત અને ગંદાં મકાનો ! આવાં કેટલાંએ
મકાનો તને વૅશિંગ્ટનમાં મળી આવશે. અરે ન્યુયૉર્ક કે જે આપણું વિલાસ, મોજમજલ, અદ-
બક દ્રવ્ય અને ફેશનનું ધામ છે, ત્યાં જઈને જોશે તો કેટલાંએ ગરીબ લોકો ગંદાં મકાનોમાં સડતા
દેખાશે. ન્યુ ઇંગ્લાંડમાં તો હજારો કામદારો નરકયાતના ભોગવતા નજરે પડે છે અને કેટલીએ
સ્ત્રીઓ પૈસાને ખાતર પોતાની જાતને વેચે છે. અહીં કામદારો ઘરમાં નથી રહેતા, પણ અધારા
ભોંયરામાં રહે છે એમ કહીએ તો ચાલે. જ્યોર્જિઆમાં બચ્ચાંઓ પાસે મીલોમાં કામ કરાવવા-
માં આવે છે.

આવી સ્થિતિ છતાં આપણા અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, અમેરિકામાં કામદારોની સ્થિતિ સુધ-
રતી જાય છે અને થોડા વખતમાં કોઈ ગરીબ જોવામાં આવશે નહિ. જુડ ! આ અધુ' ધતીંગ છે.
હું તને કહું છું તે નોંધી લે કે, છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં અમેરિકાના કામદારોની સ્થિતિ બગડતી ગઈ
છે, અને તે કેવી રીતે ? તે આપણે તપાસીએ. દેખીતી રીતે કામદારોનો પગાર વધે તે ઉપરથી
તેમની સ્થિતિ સુધરી ગઈ એમ માની લેવાનું નથી. પગારનું ધોરણ માણસના જીવનનિર્વાહ અને
ચીજોના ભાવ ઉપર ધણો આધાર રાખે છે. એટલે જો એક માણસને રોજના ચાર ડોલરને બદલે
આઠ ડોલર મળવા લાગે અને જો ચીજોનો ભાવ હોય તેથી બમણો થઈ જાય તો તેથી તેની
સ્થિતિ જરાએ સુધરી કહેવાય નહિ. એ તો મુડીવાળાઓ એ રીતે દુનિયાને ડોંગે છે; એટલે
કામદારે તો ઉપર ઉપરથી જે સુધારો થયેલો નજરે પડે તેથી ભોળવાઈ જવાનું નથી. આ
સુધારાનાં બીજાં અનેક કારણો છે. દાખલાતરીકે હવેનો કામદાર વર્ગ પૈસાનો સમજીપણે ઉપ-
યોગ કરતાં શીખ્યો છે, તંદુરસ્તી અને સુખાકારીના નિયમો શીખ્યો છે, તેની સંસ્કૃતિમાં ધણો
વધારો થતો ગયો છે; પણ તેથી કાંઈ તેના પગારમાં તેને ફાયદો થઈ ગયો છે, એમ માનવાનું
નથી. બીજી તરફ જુઓ કે, કેટલા માલેતુજાર મુડીવાળાઓ ગરીબ બનવા પામ્યા છે ?

અમેરિકામાં તો આ સવાલજ હસવા જેવો લાગે છે; કારણ કે હેન્રી ફૉર્ડ જેવા માણસો
તો ૩૫ વર્ષ પહેલાંના કરતાં લાખોગણા પૈસાવાળા બન્યા છે. ૧૮૯૦ માં આપણા દેશની દોલત
૬૫ અબજ હતી, તે વધીને ૩૨૦ :અબજ જેટલી ૧૯૨૨ માં થઈ છે અને આમાં કામદારોને
કાંઈ મળ્યું નથી; એટલે પૈસાદાર માલેકોનીજ તીજેરીઓ ભરાવા પામી છે. ૨૫ હજારથી એક
લાખ ડોલરની વચમાંની ઉપજવાળાઓની સંખ્યા ૩૭૬૬૩ થી વધીને ૫૨૧૫૮ જેટલી થવા
પામી છે. આ ઉપરથીજ જોઈ શકાશે કે, તાલેવંતો વધારે ને વધારે તાલેવંત થતા જાય છે,
જ્યારે ગરીબો વધારે ગરીબ બનતા જાય છે. જુડ ! આપણાં છાપાંઓ આનો વિરોધ કરે છે;
પણ સત્ય વાત તો એ છે કે, દુનિયાની સૌથી વધારે તાલેવંત પ્રજાનો કામદારવર્ગ ગરીબ
બનતો જાય છે.

('હિંદુસ્થાન' તા ૪-૯-૨૬ ના અંકમાંનો અપ્ટન સિંક્લેરના પત્રોનો અનુવાદ)

૬૫-શાળામાં ધર્મશિક્ષણ

શાળામાં ધર્મશિક્ષણ હોવું જોઈએ કે નહિ, તેનો ઐકાન્તિક જવાબ આપવો મુશ્કેલ છે. એક બાજુએ વિચારતાં શિક્ષણમાં ધર્મને સ્થાન ન હોય તો તે શિક્ષણ નકામું છે, એ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે; અને બીજી બાજુએ ‘ધર્મ’ શબ્દમાં જે વિશાળ, અટપટો અને અગમ્ય અર્થ રહેલો છે, તે જોતાં શાળાની અંદર ધર્મશિક્ષણની શક્યતાનો સમાધાનકારક નીવેડો નથી આવતો; પણ શિક્ષણશાસ્ત્રને આ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવ્યાવિના ચાલે તેમ નથી.

માણસના જીવનમાંથી ધર્મ બાદ કરીએ તો બાકી શું રહે ?

મનુષ્ય-ધર્મ=પશુ

એવું સમીકરણ બધા વિચારકાએ નક્કી કરી રાખ્યું છે. ધર્મો હિ તેષામ્ અધિકો મતો મે આ વચન બહુ અર્થપૂર્ણ છે. ધર્મસંસ્કારવિનાનું મનુષ્યત્વ સંભવતું નથી. ‘મેન ડઝ નોટ લીવ બાય ષ્રેટ એલોન’ આ વચન નિતાન્ત સત્ય છે. ધર્મવગર મનુષ્ય મનુષ્યતરીકે જીવી શકે તે કલ્પનામાં ઉતરી શકતું નથી; એટલે મનુષ્યના જીવનમાં ધર્મને અનિવાર્ય સ્થાન છે. આ વસ્તુ સર્વમાન્યતરીકે માની લઈએ તો (અને તે સર્વમાન્ય છે તેમાં બે મત હોઈજ ન શકે), શાળામાં ધર્મશિક્ષણને સ્થાન છે કે નહિ? એ વસ્તુના વિચારનો સરળ માર્ગ આપણને મળવાનો છે, માટે એ સિદ્ધાંત માન્ય રાખીનેજ આગળના વિચાર મૂક્યા છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ મનુષ્યના જીવનમાં ધર્મ અગ્રસ્થાને છે. તે ધર્મવિનાનું જીવન શૂન્ય છે. તે મનુષ્યજીવનજ નથી, તે પશુજીવન છે. શિક્ષણ મનુષ્યને જીવવાની કળા શીખવે છે. પછી શિક્ષણમાં ધર્મને સ્થાન ન હોય તો કેમ ચાલે? ધર્મશિક્ષણ આવશ્યક છે, એટલુંજ નહિ પણ અપરિહાર્ય છે. આપણે તેને આપણા શિક્ષણક્રમમાં રાખીએ કે નહિ, બાળક તે ગમે ત્યાંથી મેળવી લેવાનુંજ છે. જેવી રીતે બાળકની આંખો જોવા માટે તલસી રહેલી હોય છે, કાન સાંભળવા માટે તલસી રહેલા હોય છે અને જીભ ખેલવા માટે તલસે છે, તેવીજ રીતે બાળકનો આત્મા ધર્મમાટે તલસે છે. આપણે એને ધર્મશિક્ષણ ન આપીએ તેથી કંઈ તે ધર્મવગર રહેવાનું નથી. બાળકની જીભુક્તિ આંખો રૂપનું સાચું-ખોટું પણ જ્ઞાન કરી લેવાની છે, તેવીજ રીતે બાળકનો આત્મા સાચા-ખોટા પણ ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાનોજ છે. બાળક ખોટું જોતાં ન શીખે પણ સાચું જોતું થાય, એવી અનુકૂળતા તેને કરી આપવી, એવું વાતાવરણ તેની આસપાસ ઉભું કરવું એ શિક્ષણનું કાર્ય છે. શિક્ષણની હસ્તીજ એને માટે છે; તેવીજ રીતે બાળકને સત્ય ધર્મનું જ્ઞાન થાય એવી અનુકૂળતા એને કરી આપવી, એ પણ શિક્ષણનું કાર્ય છે. એવી અનુકૂળતા શિક્ષણ ન કરી આપે તો તે શિક્ષણ વિક્ષણ છે.

ધર્મવગર મનુષ્યનું જીવન પશુતુલ્ય છે. આ સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય હોવાથી ધણીઓએ શિક્ષણમાં ધર્મને દાખલ કરવાના અખતરા કર્યા છે, પણ તેમાંનો એક અખતરો સાચો નથી. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓની સંસ્થાઓમાં બાઈબલના વર્ગો ફરજિયાત હોય છે; આર્યસમાજની સંસ્થાઓમાં વેદના મંત્રો ભણાવાય છે; આજકાલની રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં સમૂહપ્રાર્થનાનાં ભજનો ગવાય છે અને ધર્મના સમયો રખાય છે; પણ આ ત્રણે પ્રકારોમાં એકે માર્ગે સાચું ધર્મશિક્ષણ નથી મળતું. ધર્મનો અભ્યાસ, ધર્મનું અધ્યયન અને ધર્મની માહિતી એટલે કંઈ ધર્મશિક્ષણ નથી. બીજા વિષયોની માફકજ ધર્મની બાબતમાં પણ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થવાની જરૂર છે. કોઈ પણ વસ્તુ જીવિની મર્યાદા બાળગી હૃદયસુધી ઉંડી ઉતરે, ત્યારેજ તેનો સાક્ષાત્કાર થયો ગણાય. આજે દુનિયામાં શંકરાચાર્યના અદ્વૈતમતના પ્રતિપાદક પંડિતો ઓછા નથી. કોઈ પણ વિવાદકને પોતાની યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી હઠાવી દેનાર તેમનું પાંડિત્ય દુનિયાને ચકિત કરે છે; પણ તેમના અદ્વૈતની શૂન્ય જોટલી પણ કિંમત નથી, તેમનું અદ્વૈત કેવળ જીવિની ભૂમિકા ઉપરજ હોય છે.

ધરની અંદર જેમ તેઓ રાચરચીલાં રાખે છે, તેમજ મગજમાં તેઓ અદ્વૈતવાદનો ઘટ-પટાંદિ ગોટાળો રાખે છે એટલુંજ. સામાન્ય લોકોમાં અને એમનામાં ફરક એટલોજ કે, સામાન્ય

લોકોના મગજ ઉપર હલકો બોલો હોવાથી તે હળવાં હોય છે; જ્યારે આ પડિતોનાં મગજ ઉપર અદ્વૈત જેવા તત્ત્વજ્ઞાનનો ભાર બોલો હોવાથી તેમનાં મગજ દબાઈ જાય છે !

આજે શાળાઓમાં ધર્મશિક્ષણ દાખલ કરવાની જે પદ્ધતિ છે, તેમાંથી આવુંજ પરિણામ આવવાનું છે. વેદ, ઉપનિષદ, બ્રાહ્મણ, કુરાન કે ગીતાનું અધ્યયન એટલે ધર્મશિક્ષણ નથી. અધ્યયનથી લાભ નથી એમ નથી, પણ તેની સાથે સાથે બીજી વસ્તુ હોય તોજ અધ્યયન લાભદાયી છે; અન્યથા તે નુકસાનકારક છે એવો ભય રહે છે. વૈદ્યમાં કેટલીક દવાઓ એવી હોય છે, કે જે બીજી દવાઓ સાથે ભેળવીએ તો અમૃતસમી ગુણકારી થાય છે; પરંતુ એકલી તે ઝેર જેવી પ્રાણહારક હોય છે. ધર્મના અભ્યાસનું પણ એમજ છે. ધર્મનો કેવળ અભ્યાસ લાભદાયી નથીજ; ઉલ્ટો હાનિકારક હોવાનો સંભવ છે. ધર્મના અભ્યાસની સાથે શ્રદ્ધા ઉમેરાય તો બંનેનો સમવાય મનુષ્યની ઉન્નતિ સાધે. શ્રદ્ધા એટલે ધર્મજીવનની અભિલાષા. ધર્મનું અધ્યયન અને ધર્મનું જીવન બંને સાથે સાથે ચાલે, તોજ ધર્મનું અધ્યયન ઉપકારી થાય છે. પુસ્તકદ્વારા ભૂગોળનો અભ્યાસ કરનાર માણસ પોતાનો લાભ પણ સાધે અને પોતાનું નુકસાન પણ સાધે. ભૂગોળના અભ્યાસની સાથે સાથે તેમાંથી જાણી લીધેલી વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ દષ્ટિગોચર કરવાની વૃત્તિ તેનામાં જાગ્રત હોય તો ભૂગોળનો અભ્યાસ તેને ઉપકારક થાય; તેના દેશદર્શનના પર્યાટનમાં તેને તે મદદરૂપ થાય; પણ કેવળ નકશા જોઇને અને પુસ્તકો વાંચીને પોતાને આખા વિશ્વનું જ્ઞાન થયું, એવા આત્મવંચક અહંકારમાં જે માણસ રહ્યો તેને કોઇ દિવસ વિશ્વનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવાનું નથી. નકશો અને પુસ્તકમાંથી મળેલું ભૂગોળજ્ઞાન કેવળ આભાસમાત્ર છે; સત્ય જ્ઞાન તો પ્રત્યક્ષ દર્શનથી, સાક્ષાત્કારથીજ થઇ શકવાનું છે. ધર્મશિક્ષણની બાબતમાં પણ બરાબર એવીજ પરિસ્થિતિ ઉભી છે. ધર્મશ્રવણનું કેવળ અધ્યયન આભાસમાત્ર છે. મેં એવા શાસ્ત્રીઓ જોયા છે, કે જેમને સાચેસાચજ લાગે છે કે, પોતાના અદ્વૈતજ્ઞાને (!) તેમને મુક્ત સ્થિતિમાં મૂકી દીધા છે; પણ આ બબાનક આત્મવંચના છે અને એનું કારણ તેનું અધ્યયન કેવળ બુદ્ધિની ભૂમિકા સુધીજ પહોંચ્યું હોય છે એ છે. ધર્મોપધ્યયનની સાથે સાથેજ ધર્મજીવનની અભિલાષા તેનામાં નથી, એટલે ધર્મનું એક પણ તત્ત્વ-એક પણ સિદ્ધાંત પોતાના જીવનમાં તે ઉતારતો નથી. અંતરમાં ઉછળતા દરેક જીવનકલહનો તે બુદ્ધિથી નિવેડો લાવે છે, પણ તેનું હૃદય કાંઈજ રહે છે. તેનો આત્મા અણુવિક્ષેપ ફૂલની માફક રહે છે અને અંતે તેની અણુવિક્ષેપ પ્રાણુનલિનીને મહોન્મત્ત હાથી હરી જાય છે.

શાળાઓમાં ધર્મશિક્ષણને સ્થાન આપવાની ઇચ્છા ધરાવનાર શિક્ષકોની જવાબદારી બહુ ભારે છે. ધર્મ આત્માનો ખોરાક છે. સાદા શરીરનો ખોરાક પૂરો પાડતાં પણ અનેકવિધ શક્તિઓનો વ્યય થાય છે. પછી આત્માના ખોરાકની તો વાતજ શી ? ધર્મજ આત્માનો-હૃદયનો ખોરાક છે. આ વસ્તુ એક વાર સ્વીકાર્યો પછી આ બાબતમાં ઝાઝું કહેવાપણું નથી રહેતું. જેનાથી હૃદયનો વિકાસ થાય, તેજ સાચું ધર્મશિક્ષણ. આનેજ હાર્દિક કેળવણીના નામથી ઘણા વિચારકો ઓળખે છે. મહાભારતમાં ધર્મરાજવિષે એક પ્રસિદ્ધ વાર્તા છે. ‘સત્યં વદ’ આ એકજ વાક્ય શીખતાં એમણે અનેક દિવસો ગાળ્યા છતાં તે શીખ્યા ન હતા. શીખવામાટે એમના સહાધ્યાયીઓએ ‘સત્યં વદ। ધર્મં ચર। સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રમદ:।’ ઇલાદિ ઇલાદિ અનેક ઋચાઓ સુખોદ્દગત કરી હતી. ધર્મરાજ શીખવાનો અર્થ બરાબર સમજતા હતા, બીજા બધાએ તે વ્યાખ્યાઓ કંઠગત કરી હતી અને કંઠગત વ્યાખ્યાઓ કંઠને લલ્લે ભૂખણરૂપ હોય, પણ તે જીવનને જરૂર ભૂખણુ-ભૂત નથી. આપણે પણ શાળાઓમાં ગીતાજનો પાઠ કરાવીએ, વેદ ને ઋચાઓ ગોખાવીએ, મીરાંનાં પદો ગવરાવીએ એટલું બસ નથી; તેનાથી વાણી સુસંસ્કૃત થાય, શૃંગારનાં ગીતો ગાવા કરતાં ભજનીયાં સારાં એટલુંજ; પણ આથી વધારે એનું ફળ નથી. તે ફળને આથી આગળ લઈ જવું હોય તો બીજી કોઇ વસ્તુની જરૂર રહે છે.

ઉપસા વિવેચન ઉપરથી કોઈ એમ ન ધારે કે, ધર્મશ્રવણનું વાચન ત્યાજ્ય છે. તે અત્યંત જરૂરી છે; પણ તેટલુંજ બસ નથી, એમ કહેવાનો હેતુ છે. જેના પેટમાં ભૂખ નથી, તેને ઉત્તમમાં ઉત્તમ પકવાનનો પણ સ્વાદ નથી લાગતો. જેના હૃદયમાં ધર્મજિજ્ઞાસા નથી, તેની આગળ

ઉત્તમમાં ઉત્તમ ધર્મતરવો નકામાં છે. શરીરને કસરત આપીને ક્ષુધા જન્ય કાર્ય પછીજ પકવાનનો સ્નાદ લઈ શકાય, તેમજ ધર્મજિજ્ઞાસા પછીજ ધર્મનો આસ્વાદ લઈ શકાય અને કર્મોર્ચી કસરત કાર્ય વગર કોઈ, દિવસ જ્ઞાનની ભૂખ-ધર્મજિજ્ઞાસા આવવાનીજ નથી; માટેજ સાત્ત્વકારેએ લખી રાખ્યું છે કે **આચારઃ પ્રથમો ધર્મઃ**. મનુષ્ય જે જાતનાં કાર્યો કરે, તે જાતની તેની ભૂખ જન્ય થાય છે; ધર્મવિહિત કાર્યોથી ધર્મજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે.

એટલે હવે ધર્મશિક્ષણના પ્રશ્નને ઉકેલ એવો આવ્યો કે, જે વિદ્યાર્થીઓને ધર્મશિક્ષણ આપવું હોય, તેમની આગળ ધર્મવિહિત કર્મોનું વાતાવરણ ઉભું કરવું જોઈએ. આવું વાતાવરણ ઉભું કરવાની જવાબદારી શિક્ષકોની છે. શિક્ષકો જેટલે અંશે પ્રાણુવાન, જેટલે અંશે ત્યાગી, જેટલે અંશે સંયમી, તેટલેજ અંશે શાળાનું વાતાવરણ ધર્મમય થવાનું છે. ધર્મમય વાતાવરણનો અર્થ વિશદ કરવાની જરૂર છે. જે શાળામાં શિક્ષકોની સેવા ત્યાગ ઉપર રચાયેલી હોય, તે શાળામાં ત્યાગનું વાતાવરણ પોતાની મેળે ઉભું થવાનું છે. તે શાળામાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓને ત્યાગથી વિરુદ્ધ વર્તન કરવાની પ્રેરણા પોતાની જાતની બહારથી-શાળાના વાતાવરણમાંથી નથી મળવાની. “હું સત્યાગ્રહાશ્રમનો વિદ્યાર્થી; મારાથી જૂઠું કેમ બોલાય?” “હું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ લઉં છું; મારાથી રાષ્ટ્રપ્રેરો કેમ થાય?” “હું દક્ષિણામૂર્તિનો વિદ્યાર્થી; હું વગરડીકાટે કેમ પ્રવાસ કરું?” ઇત્યાદિ ભાવનાઓ તે તે સંસ્થાના વાતાવરણને લીધે વિદ્યાર્થીઓમાં જન્ય થવાની છે. આ ભાવના એ વિદ્યાર્થીઓનું કવચ; આ કવચથી તેમનું અધર્મથી રક્ષણ થાય છે. આગળ જતાં અભ્યાસથી આ કવચજ એમનો પોતાનો સ્વભાવ થઈ જાય છે. સત્યાગ્રહાશ્રમની ખાતર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની ખાતર, દેશની ખાતર, ગાંધીજીની ખાતર કે દક્ષિણામૂર્તિની ખાતર જે વસ્તુ તે અત્યારસુધી કરતો હતો, તે બધી વસ્તુઓને તેને હવે સ્વાભાવિક રસ લાગી જાય છે અને તે વસ્તુ તેની પોતાની થઈ જાય છે. બાળક બહારથી સારા કે ખરાબ સંસ્કાર ગ્રહણ કરે છે, તેમાં હમેશાં આ પ્રમાણેજ ક્રિયા થાય છે. એટલા માટે જે સંસ્થાને ધર્મશિક્ષણ આપવાની ધગશ છે, તેણે શાળાનું વાતાવરણ ધર્મચરણને પોષક એવું બનાવવું જોઈએ-એવું બનાવવું એ એની પહેલી દ્રરજ છે.

આવું વાતાવરણ બની જાય તો વિદ્યાર્થીઓમાં ધર્મજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થતાં વાર નથી લાગતી. તેમની આ ધર્મજિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરવામાટે શાળામાં ધર્મવિચારની ગંગા અખંડ વહેતી રાખવાની જરૂર છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર કે દક્ષિણ ગમે તે દિશા તરફ એ જાય તો બધેય ધર્મ-ગંગાનો મધુર પવિત્ર બળબળાટજ એને કાને પડેજો. એક જગ્યાએ મહાભારતનું વાચન ચાલતું હોય, તો બીજી જગ્યાએ ગીતા ઉપર પ્રવચનો થતાં હોય; ત્રીજી જગ્યાએ મીરાંનાં ગીતો ગવાતાં હોય અને રામનામની ધૂન ચાલતી હોય તો ચોથી જગ્યાએ વિદ્યાર્થીજીવનના સવાલો લઈ તેના ઉપર ધર્મધર્મની ચર્ચા ચાલતી હોય. આવી રીતે આખી સંસ્થાનું વાતાવરણજ ધર્મસાગરની ગંભીર સતત ગર્જનાથી ભરપૂર રાખવાની જરૂર છે.

એક બાળકે ધર્મના આચરણનું વાતાવરણ અને બીજી બાળક ધર્મના વિચરણનો અખંડ પ્રવાહ, એ ધર્મશિક્ષણનાં બે અંગો છે. બન્ને અંગો સાચા ધર્મશિક્ષણને માટે જરૂરી છે. કેવળ આચરણ જ્ઞાનવગર સ્થાયી થતું નથી, કેવળ જ્ઞાન આચરણવગર સ્વનવત્ નિષ્ફળ રહે છે. આચારની કસરતથી જ્ઞાનની ભૂખ જન્ય થઈ, જ્ઞાનના ભોજનથી નવા આચરણની શક્તિ બાળકે મેળવવાની છે. કર્મમાંથી જ્ઞાન અને જ્ઞાનમાંથી પાછું કર્મ, એવો વિકાસનો ક્રમ છે. એક કર્મના આચરણથી મનુષ્યધર્મના અમુક ભાગનો સાક્ષાત્કાર કરે અને તે સાક્ષાત્કારના પ્રકાશમાં એને નવા આચાર સ્પૂરે; તેમાંથી પાછું નવું જ્ઞાન અને તેમાંથી નવો આચાર, એજ સ્વાભાવિક વિકાસનો ક્રમ છે. આચાર અને વિચાર મનુષ્યના જીવનરથનાં બે પૈડાં છે. એકજ પૈડું તૂટે તોપણ રથ અટકે. ધર્મશિક્ષણનું પણ એમજ છે.

અહીં કોઈ એવી શંકા ઉભી કરશે કે, આ તો બધું તત્ત્વજ્ઞાન થયું. આમાંથી કંઈ પ્રત્યક્ષ માર્ગ જડતો નથી; પણ આ નિબંધ માત્ર સિદ્ધાંતનિર્દર્શનની ખાતરજ લખાયેલો છે. આ સિદ્ધાંતોનો અમલ કયી રીતે કરવો તે દરેક શિક્ષકની કે શિક્ષણસંસ્થાની શક્તિ અને વૃત્તિ ઉપર

આધાર રાખે છે. સાધ્ય ઉપર ખતાવ્યું તે છે. તે કયે રસ્તે સાધવું તે તો દરેક પોતાની મેળે જોઈ લેવાનું છે.

ધર્મશિક્ષણુ ફરજિયાત હોય કે નહિ? આ સવાલ પણ ઘણી વાર પૂછવામાં આવે છે. અનેક સંસ્થાઓમાં ફરજિયાત સંધ્યા, ફરજિયાત પ્રાર્થના ઇત્યાદિ હોય છે; પણ ફરજિયાત ધર્મશિક્ષણુ આ પ્રયોગજ વદતોન્યાયાત જેવો છે. ફરજિયાત બોજન આપી શકાય, તેજ ફરજિયાત ધર્મશિક્ષણુ કરી શકાય. અન્ન શરીરનો ખોરાક છે, તેમ ધર્મ આત્માનો ખોરાક છે. આપણે છાત્રાલયમાં ખાવાની સુંદર સગવડ કરી મૂકીએ, એટલું બસ છે. બાળકની સહજ ભૂખજ એને ખાવાની ફરજ પાડે છે. આપણે એટલુંજ જોવાનું રહ્યું કે, કોઈ પણ કારણસર બાળકની ભૂખ મંદ તો નથી થઈ? તેને અજીર્ણ તો નથી થયું? તેના શરીરમાં કંઈ વિકાર તો નથી? એવું કંઈ હોય તો તેને દવાપાણી કરી તેની ક્ષુધા જાગ્રત કરવી એ શિક્ષકની ફરજ છે. બાળકની ક્ષુધા જાગ્રત રાખવી અને તેની તૃપ્તિમાટે શુદ્ધ પૌષ્ટિક ખોરાક તૈયાર રાખવો-આ બન્નેમાંજ શિક્ષકનું કાર્ય ખતમ થાય છે. બાકીનું કાર્ય બાળક પોતાની મેળે કરી લે છે. તેવીજ સ્થિતિ ધર્મશિક્ષણની છે. કોઈ પણ કારણસર બાળકની ધર્મજિજ્ઞાસા પ્રસુપ્ત હોય તો તેને જાગ્રત કરવી અને તેની પરિતૃપ્તિમાટે ધર્મવિચારનો અખંડ પ્રવાહ ચાલુ રાખવો, એટલીજ શિક્ષકની ફરજ છે. ધર્મના શિક્ષણમાં નદીની વૃત્તિ રાખવી જોઈએ. તે તો અખંડ વહેજ જાય છે. જેને ધૃષ્ટા હોય, જેનું ભાગ્ય હોય તે આવીને તેના પ્રવાહમાં નાહી-ઘોઈ પુનિત થઈ પાછા જાય છે. તેવીજ રીતે ધર્મનો પ્રવાહ આપણે જીવતો રાખીએ. જે બાળકને આવીને તેમાં નાહી-ઘોઈ પાવન થવું હોય તે ભક્ષે થાય. જેને એમ કરવાની વૃત્તિ નથી, તેને કંઈ ફરજ પાડી તેમ કરાવી શકાય તેમ છે? પ્રકૃતિં યન્તિ મૂતાનિ ત્રિપ્રહઃ કિં કારિષ્યતિ। આજમાં આજું ધર્મશિક્ષણની બાબતમાં તો ફરજનો વિચારજ હાસ્યાસ્પદ લાગે છે.

અને બીજી રીતે આપણે ધર્મશિક્ષણુ અનિવાર્ય જરૂર કરી શકીએ તેમ છે. વિદ્યાર્થી કુદરતને નિહાળતો થાય એવી ઇચ્છાવાળો કોઈ શિક્ષક કુદરતનું દર્શન શાળામાં ફરજિયાત કરે તો તે મૂર્ખ ગણાશે. તેની પાસે સહેલામાં સહેલો રસ્તો એ છે કે, આખી નિશાળજ કુદરતના ખોળામાં વસાવવી. ઇચ્છા હોય કે ન હોય, બાળકને કુદરતનું દર્શન કર્યાવગર છુટકોજ નહિ રહે. એક બાળુ ઉંચા ઉંચા પહાડો, બીજી બાળુએ મેદાનો, ત્રીજી બાળુએ ખીણો, ચોથી બાળુએ ઘાટાદાર જંગલો વગેરેથી વહેતી નદીઓ અને સરોવરો; આવી રીતે જ્યાં કુદરત પોતાના સંપૂર્ણ વૈભવમાં વિકસતી હોય, ત્યાંજ શાળાનું અધિષ્ઠાન હોય તો બાળક કુદરત જોયા વગર ક્યાં જાય? તેવીજ રીતે જેને બધા વિદ્યાર્થીઓ ધર્મશિક્ષણુ લેતા થાય એવી ઇચ્છા હોય તેણે તો બાળકની આસપાસનું આખું વાતાવરણજ ધર્મમય કરી મૂકવું; એમ થશે તો આપો-આપજ એને ખબર પડ્યાવગરજ બાળક ધર્મશિક્ષણુ લેવાનું છે.

શરૂઆતમાં ખ્રિસ્તી, આર્યસમાજ કે ઇતર પંથની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં અપાતા ધર્મશિક્ષણુનો ઉલ્લેખ મેં કર્યો છે. આવા ધર્મશિક્ષણુથી કંઈ લાભ છે કે કેમ, તે તપાસવાની જરૂર છે. ધર્મશિક્ષણુનો ઉદ્દેશ માણસના આત્માનો-હૃદયનો વિકાસ સધાય એ છે. જેનાથી તે વિકાસ સધાય તેજ સાચું ધર્મશિક્ષણુ. ઉપર કહેલી સંસ્થાઓમાં જે શિક્ષણુ ધર્મને નામે અપાય છે, તે અધર્મનું શિક્ષણુ છે. માણસ પોતાના ધર્મ ઉપર પ્રેમ કરતો થાય તે આવશ્યક છે, પણ માણસ પારકાના ધર્મનો દ્વેષ કરતો થાય તે ઘાતક છે. ખ્રિસ્તીશાળામાં જે ખ્રિસ્તીધર્મજ સાચો અને બીજા બધા ધર્મો કનિષ્ઠ અને ભ્રાજ્ય એમ શીખવવામાં આવતું હોય તો તે ધર્મશિક્ષણુ નથી, પણ અધર્મશિક્ષણુ છે; તેમજ આર્યસમાજની શાળાઓમાં જે વેદવિષેના પ્રેમની સાથે કુરાને શરીફ કે બાઈબલવિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય તો તે વેદનું અધ્યયન-અધ્યાપન અધર્મશિક્ષણુ છે. એક જગ્યાએ પ્રેમ અને બીજી જગ્યાએ દ્વેષ જોનારો માણસ પ્રેમનો અર્થજ સમજ્યો નથી; અને આવી જાતનું શિક્ષણુ ધર્મશિક્ષણુ નથી. ધર્મશિક્ષણુને નામે આ રીતે દુનિયામાં સંકુચિતતા અને કલહજ વધે છે.

ધર્મશિક્ષણ જેવા વિશાળ વિષય ઉપર જેટલો વિચાર કરીએ તેટલો ઓછો છે. ઉપરના લખાણમાં તો ધર્મશિક્ષણના સિદ્ધાંતોનું માત્ર દિગ્દર્શન કયું છે. ધર્મશિક્ષણ એ તો વાઘણનું દૂધ છે. જેનામાં તે પચાવવાની તાકાત હોય તેજ તેમાં ઝંપલાવે. બીજાએ તેને અસ્પૃશ્ય ગણી તેનાથી દૂર રહેવુંજ શ્રેયસ્કર છે; કારણ કે અધિકારવગર કરેલા કર્મનાં ફળ હમેશાં અનિષ્ટ આવે છે.

(કાર્તિક સં. ૧૯૮૪ ના 'દક્ષિણામૂર્તિ'માં લેખક-ગોપાળરાવ રામચંદ્ર કુળકર્ણી)

વિદ્યાર્થીઓને સામાજિક તાલીમ આપવામાટે કોઇ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કે શિક્ષકોનાં તે વિષયપરત્વેનાં વ્યાખ્યાનોના શ્રવણ કરતાં વિધેયાત્મક ક્રિયાઓ વધારે સુંદર, વધારે સખળ સાધન છે. આવી ક્રિયાઓમાં રમત એ બાળ મન તેમજ તરુણ મનને વધારે અનુકૂળ હોય છે. શાળાઓમાં આજે રમતોએ હવે પોતાનું સ્થાન તો ઠીક ઠીક મેળવ્યું છે, પરંતુ રમતો રમાડવાની પાછળ જે દષ્ટિ ઉભી થવી જોઈએ, તે હજી નથી થઇ. આજે તો રમતો મોટે ભાગે શરીર-વ્યાયામ ખાતર, નિર્દોષ આનંદ ખાતર અને વિદ્યાર્થીઓને તંદુરસ્ત પ્રવૃત્તિમાં રોકી રાખવા ખાતર મોટેભાગે રમાડાય છે. આ દષ્ટિની સાથે સાથેજ સામાજિક તાલીમની દષ્ટિ ઉમેરાવાની અત્યંત જરૂર છે. મનુષ્યને સામાજિક શિષ્ટજન બનવા માટે શિસ્ત, નમ્રતા, વિવેક, અંધુલાવ અને સહકાર જેવા જે જે સહુણો સંપાદન કરવાની અપેક્ષા રહે છે, તે બધાય રમતો જેવી વિદ્યાર્થીના મનને આકર્ષનારી પ્રવૃત્તિમાંથી સહેજે મેળવી શકાય તેમ છે. આ દષ્ટિથી રમતોની યોજના કરવા-માટે શિક્ષકોએ તે દષ્ટિ કેળવવી પડશે અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે તે ધરવી પડશે. તેમ થશે તો શિક્ષણની એક આવશ્યક પ્રવૃત્તિતરીકે રમતો યથાર્થ ગણાશે.

૬૬-કવિતાશિક્ષણ

ભાષાનું શિક્ષણ એટલે ગદ્ય અને પદ્યનો બાળકોને પરિચય કરાવવો. આ પરિચય જેટલો દૃઢ અને સ્પષ્ટ એટલું ભાષાનું શિક્ષણ બળવાન થવાનું. પરિચયનાં સાધનો મુખ્ય-સાહિત્ય અને લિખિત સાહિત્ય છે. બાળક નાનપણથી મુખ્યસાહિત્યના પરિચયમાં આવે છે. વાંચનું-લખનું થયા પછી તેને લિખિત સાહિત્યનો પરિચય શક્ય છે. મુખ્યસાહિત્ય કે લિખિત સાહિત્યના પરિચયમાં ગદ્યાત્મક સાહિત્ય બાળક પાસે એકંદરે આજે વધારે અને વહેલેથી આવે છે, બ્યારે પદ્ય સાહિત્યનો પરિચય મોડો મોડો અને થોડો થોડો થાય છે. ઘરમાં આપણે બોલીએ છીએ તે મુખ્ય-સાહિત્ય છે. ઘરમાં કે બહાર ગાનનો પરિચય વાણીના પરિચય સાથે સરખાવતાં સાવ ઓછો જ-ણાય છે. પાઠ્ય પુસ્તકોમાં પાઠો કરતાં કાવ્યનું પ્રમાણ ઘણુંજ ઓછું હોય છે.

આમ હોવાથી બાળક ગદ્યનો આનંદ વહેલી ઉંમરે વધારે લેતું થાય છે. વળી આને પરિણામે એવી ખોટી સમજણ પણ ઉભી થઇ છે કે બાળકો કાવ્યે ને વહેલી ઉંમરે સમજી શકે નહિ તેમ તેનો આનંદ પણ લઇ શકે નહિ, તેથી તેમની આગળ કાવ્યો મોડાં અને ઓછાં આવવાં જોઈએ. પરિણામ એમજ આવ્યું છે. આપણે મોટાઓ સુદ્ધાં પદ્ય કરતાં ગદ્યમાં વધારે રસ લઇએ છીએ. ગદ્ય વધારે સહેલું લાગે છે, ગદ્યનો પ્રચાર ઘણો થાય છે, ગદ્યનું સર્જન પણ અધિકતર છે.

બેશક, સરખામણીથી જોતાં કાવ્ય વધારે અઘરું છે. ગદ્ય કરતાં પદ્ય જરા મોટી ઉંમરે વધારે આનંદ આપી શકે. મતલબ કે, કાવ્ય સ્વતઃજ જો ઉચ્ચ ભૂમિકાનું સર્જન છે, એમ લઇએ તો તેનો ઉપલોગ પણ જરા ઉચ્ચપણેજ થઇ શકે.

પરંતુ એ જવા દઇએ ને સીધો વિચાર કરીએ તો ઉપલું કથન અત્યારે તો વિચારવા જેવું છે-અર્થાત આપણે બાળકોને ગદ્યનો પરિચય વધારે આપીએ છીએ ને પદ્યનો ઓછો આપીએ છીએ, ને તેને લીધે આજે પદ્યમાં આપણે ઓછી મઝા લઇ શકીએ છીએ.

આ પરિસ્થિતિ દૂર કરવામાટે આપણે આજના કાવ્યશિક્ષણમાં સુધારા કરવાની જરૂર લાગે છે. આપણો પહેલો સુધારો આપણી ખોટી સમજણ દૂર કરવાનો છે. તે એ કે, કાવ્યોને નાની ઉંમરે મૂકાય નહિ. જરા વિચારી નેમ્મએ તો આ સમજણ દૂર થશે. સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નેમ્મએ તો ગદ્યથી પહેલાં પદ્ય છે, એમ જણાય છે. વાણીએ પહેલું સ્વરૂપ કવિતા મારફત લીધું. આપણી દુનિયાનાં લોકગીતો અને ઇલિયડ, મહાભારત, રામાયણ આદિ મહાકાવ્યો પ્રથમ પદ્યના નમુના છે. લેખનની શોધમાટે સાહિત્ય રાહ નેમ્મ નથી શક્યું. સાહિત્ય એટલે સર્જનાત્મક વૃત્તિનું એક વ્યક્ત સ્વરૂપ; અને આ વૃત્તિ તો મનુષ્ય બોલતો થયો તે પહેલાંની છે. વાણીની સાથે તે વાઙ્મયરૂપે દેખાઈ. જૂના પુરાણો લોકોનું વાઙ્મય એટલે પ્રથમતઃ કાવ્યનું વાઙ્મય. કાવ્ય એક કંઠેથી બીજા કંઠે સહેલાઈથી જઈ શકે. વેળુ-પદ્ધતિએ એનો અભ્યાસ કેવળ સરળ છે. કાવ્યની ગેયતાને લીધે સ્મૃતિપટ સઘવાનું વધારે સીધું છે. કાવ્યમાં પ્રાસ અને છંદના બંધનને લીધે અથવા તેમાં રહેલા પુનરાવર્તનને લીધે તે અકબંધ રહે છે ને તેથી તે પરંપરિત વારસામાં ઉતારવાને માટે વધારે લાયક છે.

પ્રાથમિક લોકોનું સાહિત્ય-ધનભંડાર કાવ્ય હતું. કાવ્યમાં તેઓ પોતાનું ડહાપણ અને અજ્ઞાન ભરતા. કાવ્યમાં તેઓ પોતાની મહત્વાકાંક્ષા અને લઘુતા દેખાડતા. કાવ્યમાં તેઓ પોતાનાં સ્વપ્નો અને ઇતિહાસ પ્રગટ કરતા. કાવ્યમાં તેઓ શોક, મોહ, પ્રેમ વગેરેને સંધરતા. કાવ્ય એજ તેમનું સંગ્રહસ્થાન હતું, તેમનો ઇતિહાસકાર હતું. એ કાવ્ય લોકજીવનની જીવંત શાળામાં ઉચ્ચારાતું અને આખાલટલે એમાં જીવી જીરી એને જાણતા, શીખતા ને એમાંથી નવાં કાવ્યો રચવાને પ્રાણ અને પ્રેરણા મેળવતા. આ જૂનું કાવ્ય એટલે લોકગીત-લોકકાવ્ય. મનુષ્યલોકની બાહ્યાવસ્થા કવિતાથી સાહિત્યનો પરિચય સાધતી અને આજે પણ બાહ્યાવસ્થા સાહિત્યનો પરિચય કાવ્યથી-જ માગે છે ને તે તેને મળવો નેમ્મએ.

જ્યાં મા હાલરડું ગાય છે ને બાળક ઉઘી જાય છે; જ્યાં મા ગાતાં, ખાંડતાં, ભરતાં ગીતો ગાય છે ને બાળક તેની ફરતું હીંડે છે; જ્યાં પિતા પૂજા કરતાં સ્તોત્રો ગાય છે ને બાળક સામે શાંતિથી બેસે છે, ત્યાં લોકગીતનો-કાવ્યનો-બાળકને પરિચય છે, ત્યાં તેનું શિક્ષણ છે.

જેમ જેમ જૂના વખતમાં જમ્મએ, તેમ તેમ આવો પરિચય વધારે ને વધારે દેખાશે. આવો પરિચયજ માત્ર બાળકને રસ અને વસ્તુથી ભરતો. આજે પણ જ્યાં એ મુખસાહિત્યના જીવંત અવશેષ છે, ત્યાં બાળક તેનાથી રસાતું જાય છે; પરંતુ આજની દુનિયા બદલાતી ચાલી છે, લોકગીતો જૂલાતાં જાય છે. આપણી જીવનસરણી બદલાતી જાય છે, તેમ લોકગીતોને રહેવાને જાણે જગા નથી રહેતી. ઘંટી આગળ લોકગીત રહેતું, તે ગિરણી આગળ નથી રહી શકતું; તે ચૂલા આગળ રહેતું, પ્રાઈમસ આગળ કેમ રહી શકે! છતાં લોકગીતોને છોડી દીધે ન ચાલે. અને કાવ્યશિક્ષણમાંથી તેને જવા દેમ્મએ તો પાયાવિના જેમ મકાન ચણી નથી શકાતું છતાં ચણવાની કલ્પના કરીએ તેવું કવિતાશિક્ષણમાં થાય.

આથી કાવ્યશિક્ષણમાં પ્રથમ વસ્તુ લોકગીતોનો પરિચય છે. બાળમનુષ્યનાં ગીતોથીજ બાળકનું કવિતાશિક્ષણ થઈ શકે, આ વિચાર કેટલો સાચો છે તે અનુભવથી સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય છે. લોકગીતો બાળકો સામે મૂકી નેમ્મએ અને તેની ખાત્રી કરી લઈએ. બાહ્યાવસ્થાના કાવ્યપરિચયમાં મુખ્ય વસ્તુ કાવ્યની ગેયતા, ડોલન, તાલની સ્પષ્ટતા અને ઉચિત વસ્તુ છે. બધાં લોકગીતોમાં ગેયતા છે, બધાં કાવ્યો એકલાં ગેય છે, છતાં તેજ કારણે તે બધાં બાળકોને ન ગમે. એમજ ડોલન, તાલની સ્પષ્ટતા અને ઉચિત વસ્તુપરત્વે તફાવત પડે છે. લોકગીતોનાં પડો તપાસીશું ને શિષ્ટ કાવ્યોને નેમ્મશું તો તેના વિકાસનો ક્રમ જણાશે. આપણે ગેયતા, ડોલન, તાલ અને ઉચિતતાનો ક્રમ શોધવો પડશે. લોકગીતોની ગેયતાનો ક્રમ સીધા પ્રયોગસિવાય જડી નહિ શકે. લોકગીતોનું સાહિત્ય તાલીમ વગર નાજ મળે. સરખી સપાટી ઉપર તરતાં બધાં લોકગીતોમાં કોઈ પહેલાંનાં તો કોઈ નવાં એમ જડી આવશે, પણ શિષ્ટ કાવ્યો કે કવિતાની બાબતમાં તો આપણે ક્રમ શોધી કાઢી શકીએ; અને જે ક્રમમાં કાવ્યનું સાહિત્ય શરૂ-આભ્યાવસ્થાથી વિકસતું

આવ્યું હોય તે ક્રમે બાળકો પાસે કાવ્યો મૂકતા જઇ શકીશું. આમ કરીશું એટલે મોટેભાગે બાલકાવ્યનાં ક્રમિક લક્ષણોવાળી કવિતાઓ આપણા હાથમાં સહેજે પડશે.

લોકગીતોમાંનાં બાલ-લોકગીતો કયાં કયાં છે, તે આગળ કહ્યું તેમ અનુભવથી નક્કી કરવું. તેવો અનુભવ કરનારને કેવાં લોકગીતો મૂકવાં ને કેવાં ઉપર પ્રયોગ કરવો, તે જાણવું પડશે.

જેયતાને કારણે મોટેભાગે ગમે તે લોકગીત રસિક થશે; પણ બાળકો આગળ બીજાં કારણો સાથે હોવાથી કયું ગીત વારંવાર પ્રિય થઇ પડે છે, તે તેને સંભળાવીને જોવાનું છે ને તે ઉપરથી નિયમો તારવી કાઢવાના છે. બાળકોને પોતાની દુનિયાના સ્થૂળ તેમજ માનસિક અનુભવો વ્યક્ત કરતું લોકગીત ભાવે છે. પોતાની આસપાસનું જગત જેમાં પ્રતિબિંબિત થયું હોય છે, તેવું ગીત પણ તેને વધારે ખેંચે છે. પોતાનાં સુખ-દુઃખો સાથે જે ગીત વધારે જોડાયેલું હોય છે, તે પણ ગમે છે. હમેશના બનતા બનાવો ચીતરાયા હોય છે, તેવું ગીત પણ તેને ગમે છે. વળી પોતાની કલ્પનાઓને ઉડાડે, પોતાના તરંગોને પોષે તેવાં ગીતો પણ તે સાંભળે છે. વળી જે વાર્તા જેવું અને બનાવોની પરંપરા સાંકળતું ગીત હોય છે, તે તેને ધણું ભાવે છે. આ બધું ગીતના વસ્તુ અને ભાવપરત્વે છે. ગીતની ભાષા એટલે તેની ઝડઝમક, તેના શબ્દો, અનુધ્વનિઓ, તેની ભાષા, રચના એ બધું પણ ગીતની પ્રિયતા-અપ્રિયતામાં સાથે રહે છે. ગીતની ગાન-સરળતા અને સ્મૃતિસરળતા પણ ગીતના પક્ષપાતમાટે ઉભાં રહે છે. આ બધું જોતાં જાહેને બાલગીતોને ગીતસમૂહોમાંથી તારવી કાઢવાનાં છે.

જૂનાં ગીતો મૂકનારને માત્ર એકજ સૂચના આવશ્યક છે. જૂનાં ગીતોના સંગ્રાહકની દૃષ્ટિ સંગ્રહપૂરતી છે, પુરાતત્ત્વવેત્તાની ગીતપરત્વેની દૃષ્ટિ જૂદી હોય, જૂદા જૂદા મનુષ્યોની દૃષ્ટિ-આત્મલક્ષી કે પરલક્ષી-જૂદી જૂદી હોય; તેમજ શિક્ષકની દૃષ્ટિ જૂદી જોઇશે.

જૂના વખતમાં શું હતું તે લોકગીતદ્વારા આપણે બાળકોને શીખવવું નથી. જૂનાં ગીતોને એ ઉપયોગ આગળ જતાં ઇતિહાસ ભણનારમાટે હોઇ શકે. આપણે તો બાળકને નિર્દોષ આનંદ આપે તેવું બાલભોગ્ય ગીત આપવાનું છે; અને નિર્દોષનો અર્થ આપણે ખૂબ વિચારવો જોઇએ. આપણે આવતી કાલની સમાજમાં જે બધું જોવા ન ઇચ્છતા હોઇએ, તેવું બધું જે ગીતો પોષતાં હોય તેવાં ગીતોને છોડી દઇએ, છોડી દેવાંજ જોઇએ. આપણે વહેમી થવા નથી માગતા, આપણે સાસુ-વહુના કંઠાયાથી કટાબ્યા છીએ, ઝેર દંદને મારી નાખવાનો શાક્યદ્વેષ આપણને નથી જોઇતો; એવું એવું જે બધું આપણને નહિ ગોઠતું છે તેવું ગીતમાં ન જોઇએ; કારણ કે ગીતની સાથે તે તે પણ બાળકને સ્પર્શે છે; ને જ્યાં ગીતનો ઝાક એવું એવું આદર્શ-તરીકે ધરવાનો હોય છે, ત્યાં તો તે વિષયજન્ય થઇ પડે છે. માટે ગીત ઉપર આપણે ચોક્કસ પહેરો બેસાડવો જોઇશે. ગીતમાં બાળજીવનને, મનુષ્યજીવનને ઉન્નત કરે તેવા ભાવો રહેવા દઇએ ને બાકીનાં ફેંકી દઇએ. તેમ કરતાં ગીત જા્ય તો જવા દઇએ. ખરી રીતે ગીતની કિંમત જેયતા, સરળતા વગેરેમાં રહેલી છે. તેની વસ્તુની કિંમત છે, પણ તે તો ગૌણ છે. આપણે ગીતના જૂના ઢાળોમાં નવું વસ્તુ મૂકી ગીતોને નવાં કરીએ તો ઉત્તમ કાવ્યશિક્ષણની શરૂઆતનું સાહિત્ય તૈયાર થયું કહેવાય.

લોકગીતનો પરિચય ગાઇને આપવો. જે ગીતો ગવાય, બાળકોને જેનો રસ લાગે, તે ગીતો લખાઇને તેમની સામે આવે તો પરિચયને દૃઢ કરશે; પરંતુ ગીતનો પરિચય ગીતગાનથી થાય, ગીતવાચનથી ન થાય તે ભૂલવું નહિ. ગીતપરિચય માત્ર મોઢે કરવાથી કે બોલવાથી નથી થતો. એનો પરિચય ગીતના વાતાવરણમાં રહેવાથી થાય; માટે શાળામાં ગીતો છૂટથી ગવાય, એજ ઉત્તમ માર્ગ છે.

હવે કવિઓની કવિતાઓ બાળકો આગળ કેમ મૂકવી, તેનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ વિચાર તેના ક્રમનો છે. આજના કાવ્યસંગ્રહો-બાલકાવ્યસંગ્રહો સફળ નથી જાણતા. વાચનસાળામાં મૂકવામાં આવેલાં કાવ્યો ઉપર બાળકોને પ્રેમ નથી થતો. ત્યારે શું કરવું ?

આપણું કવિતાનું સાહિત્ય અમુક હદસુધી વિકસ્યું છે. એ સાહિત્યને તપાસી તેના વર્ગો પાડીએ તો કંઈક આવા પડે:-એક વર્ગ છેક જૂના કવિઓનો એટલે હિંદી કે વજ્ર ભાષાની

જેના પર અસર થઇ છે તેવાઓનો; બીજો વર્ગ પ્રાકૃત ભાષામાંથી બહાર આવતી ગુજરાતી ભાષામાં જેનાં કાવ્યો થયાં છે તેનો; ત્રીજો વર્ગ શુદ્ધ ગુજરાતીનો અને ચોથો આજના ગુજરાતીનો. આપણી ભાષા સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં થઇને પછી ગુજરાતી થઇ. આપણે બાળકો પાસે ગુજરાતી કાવ્યો મૂકવાં છે અને બાળકોમાટે તે મૂકવાનાં છે; એટલે તો ગુજરાતી કાવ્યવિકાસમાં જે પ્રાથમિક કાવ્યો હોય, તે મૂકવાં જોઇએ. આ પ્રાથમિક કાવ્યો ક્યાં અને તેના કવિઓ ક્યાં, તે જોવું પડે. મોટેભાગે જે બધા ભક્તકવિઓ થઇ ગયા છે, તેઓ મિશ્રભાષાના અગર તો છાયા-ગુજરાતી ભાષાના કવિઓ છે. તેઓનાં કાવ્યો ગુજરાતી કાવ્યસરિતાના વિકાસની બહાર લાગે છે. ત્રેમાનંદ આદિ કવિઓ ગુજરાતી ભાષાના કવિઓ છે; પરંતુ તેમનાં કાવ્યો ઉપર સંસ્કૃત ભાષા અને વસ્તુ બંનેનો પ્રભાવ છે. તેઓ એક રીતે ગુજરાતી ભાષાના કાવ્યપ્રવાહના મૂળમાં છે તો બીજી રીતે તેઓ શુદ્ધ પ્રવાહની પેલી તરફના છે-અર્થાત્ જેમ કોઇ સપાટ પ્રદેશપરથી વહેતો જળપ્રવાહ ડુંગરપર થઇ નીચે આવે તોપણ તેની શરૂઆત તો ડુંગરથી થતા પ્રવાહથી થઈ ગણાય છે ને સપાટ સ્થળ ઉપરના પ્રવાહથી નહિ; તેમ આ કવિઓનાં કાવ્યોવિષે કહી શકાય. છતાં આ કવિઓ સંસ્કૃત પ્રભાને અને વસ્તુને ગુજરાતીમાં મૂકતાં છતાં કાવ્યનું શરીર તો નવું જ ધરતા હતા. તેઓ નવી ભાષામાં કાવ્ય રચતા હતા, તેથી તેમણે સંસ્કૃત કે વિકસેલી ભાષાનાં વૃત્તો ન લીધાં. તેઓએ લોકહૃદય-લોકમાનસને અનુકૂળ, સ્વાભાવિક અને સહેલાઈથી સ્પર્શી શકે એવા માર, વેરાડી વગેરે રાગો લીધા; અને ઢાળની દૃષ્ટિએ આ કવિઓ ગુજરાતી સાહિત્યની કવિતાનદીમાં મૂળ આગળ છે, એમ કહેવાય. ત્યારપછીના જે કવિઓ થયા તેઓએ ગુજરાતનું માનસ, ગુજરાતની જનકથાઓ, ગુજરાતના વહેમો, શક્તિ-અશક્તિઓ અને મહેન્દ્રાઓ પોતાની કવિતામાં દર્શાવ્યાં. શામળ વગેરે ને છેવટે દલપતરામને આ વર્ગમાં મૂકાય. તેમની કવિતાના ઢાળો સંસ્કૃત ઢાળોથી જૂદા છે.

હવે કવિતાના શરીરની દૃષ્ટિએ આપણે આ કવિતાઓનો વિચાર કરીએ. કવિતાપરિચયમાં કવિતાનું શરીર એ પહેલી વાત છે. તે શરીરમાં ઉઠતા ભાવો અને મૂકવાનું વસ્તુ જરા ગૌણ છે. કાવ્યવિકાસની શરૂઆતમાં ગુજરાતી કાવ્યે જે ઢાળો લીધા, તે પ્રાથમિક ઢાળો, રાગો કે છંદો ગણાય. તે સરળ છે, સાદા છે, અટપટા અન્વય તેમાં આવતા નથી. લોકગીતો જેમ લોકભોજ્ય અને લોકગત છે, તેમજ આ કવિઓ શિષ્ટ કરતાં લોકનાજ ગણાય છે ને તેમનાં ઘણાં કાવ્યો તો લોકગત થતાં લોકગીતપણુને પણ પામેલાં છે. આવા પ્રાથમિક ઢાળો બાળકોને ગમે છે. સ્વનવલ્લરામે ગરબાની ચોપડી રચી તેમાં આ તત્ત્વ સ્પષ્ટ છે. સાધારણ લોકો-પ્રાથમિક માનસવાળાઓ આ જૂના ઢાળો હજી ગાયા કરે છે. તેમના કવિઓ, લેખકો જૂના ઢાળોમાં કથાવાર્તા લખે છે; માટે બાળકો પાસે કાવ્યના પ્રથમ પરિચયમાં આવા ઢાળોની કવિતાઓ મૂકવી.

જૂના કવિઓએ કે દલપતરામભાઈસુધીના મધ્યકાલના કવિઓએ-કોઇએ બાળકોમાટે કાવ્યો નથી રચ્યાં. તેમનાં કાવ્યો તે તે યુગની ભાવનાપ્રધાન કાવ્યો છે. બાળકોમાટેનાં ગીતોટો યુગ હમણાં છે, તેથી જૂના રાગોમાં નવાં ગીતો ત્રિભુવન જેવા કવિઓ સફળપણે આપે છે. ભક્તકવિ ભક્તિ ગાય છે, રસિક કવિ રસ ગારો, શિક્ષક કવિ કે બાળકપ્રિય કવિ બાળકોને માટે કાવ્યો આપશે.

હમણાં આપણે જૂના ઢાળોવાળાં બાલમનોચિત કાવ્યો તારવી કાઢીએ ને તેને બાળકો પાસે મૂકીએ, ગાઇ બતાવીને તેમજ લખીને તેમને આપીએ. તેમ કરતાં તેમાં રહેલો ક્રમ પણ આપણને જરૂર ને સાથે સાથેજ આપણે નવી વસ્તુ ભરી જૂના ઢાળોને સજીવન કરતા જઇએ.

ભાઈ ત્રિભુવન જૂના ઢાળો બાળકોમાટે વાપરવા વધારે લલચાય તો સારું થાય. જુગતરામ શબરી આખ્યાન વગેરે લખે છે ત્યાં આવીજ રીતે નવું બાલકાવ્યસાહિત્ય રચે છે.

કવિતાઓની પસંદગીનું એક ઘોરણ આપણે જોવું કે, તેના ઢાળો વગેરે શરીર, ગુર્જર કાવ્ય-વિકાસને ક્રમે આપણે મૂકવું. બીજી વાત એ છે કે, તેનું વસ્તુ તપાસવું. આપણે શામળ વગેરેમાંથી બાળકોને અનુકૂળ વસ્તુવાળાં ઘણાં કાવ્યો શોધી શકીએ. તેઓ વસ્તુમાં પણ વિકાસ કરતાજ

હતા, તેથી તેમનાં કાવ્યો આળદાળો સાથે બાલવસ્તુથી ભરેલાં છે. તેઓએ ઊંટ અને ગધેડાની અને વાંદરા વગેરેની વાતો પણ કરી છે.

અગાઉ લોકગીતના વસ્તુસંબંધે જે કહેવામાં આવ્યું, તે કાવ્યોને પણ લાગુ પડે છે. તેમાં પણ આપણે જે નથી માગતા તેની વાત ન જોઈએ. આપણો જે આદર્શ આજે નથી રહ્યો, તે પ્રેરનાર કાવ્યવસ્તુનો ત્યાગ કરીએ. ખીજી બાજુ આપણા ભવ્ય અવાજ તથા ગંભીર અને પોકળ આદર્શથી કાવ્યને ભારે કરી બગાડી ન નાખીએ. આજના બાળકના સહજ જીવનને પ્રેરક, પોષક એવી વસ્તુભર્યાં કાવ્યો એ આપણાં બાળકોનાં કાવ્યો છે.

એક બીજો વિચાર પણ વિચારીએ. બાળકો બંને જાતનાં કાવ્યોમાં રસ લઈ શકે છે. એક વર્ણનવાળાં કે એક ભાવવાળાં અને એક કથનવાળાં એટલે કે એક વાત કે વાર્તાવાળાં. આમાંથી સાદાં વર્ણનકાવ્યો કે ભાવકાવ્યો જેટલાંજ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો બાળકોની નજરે આખ્યાયિકા કાવ્યો જણાય છે. આખ્યાયિકા કાવ્યો વાર્તારૂપ છે, તેથી વાર્તા તેમને જેટલી ગમે છે તેટલાંજ, તે ગમે છે. ઘણી વાર તો તે ખૂબ ગમે છે; માટે તેવાં કાવ્યો આપણે શોધવાં જોઈએ. જુગતરામ જેવા તેવાં કાવ્યો વધારે ને વધારે રચે તો સાફ. પ્રાથમિક માનસને લાંબાણ અને વાર્તાકથન જેવું વધારે ગમે છે. નાનાં બાળકોને તેવાંજ ગમે છે. આપણે મોટા થયા છીએ, એટલે ઉર્મિકાવ્યો આપણને વધારે જોઈએ છે; છતાં ગામડામાં મોટાં નરનારીઓ સુદ્ધાં આખાહરણુ ને નળાખ્યાન કે મહાભારત જેવડાં મહાકાવ્યો સાંભળતાં થાકતાંજ નથી. કાવ્યો લાંબાં હોય પણ તેમાં બનાવની પરંપરા હશે તો બાળકો ઝીલશે; જ્યારે છેક નાનું કાવ્ય કેવળ ભાવપ્રધાન હશે તો નિરર્થક જશે.

આપણે બાળકોને કાવ્યપરિચય આપીને એસી રહીશું તોપણ તેમને કાવ્યશિક્ષણમાં ઘણું શીખવું કહેવાશે. ખરું શિક્ષણ વસ્તુમાં તરબોળ થવામાં છે અને પરિચયથી તરબોળ થવાય છે. પછી અર્થ, અન્વય વગેરે ચૂંથણાં તો સહજે સિદ્ધ થાય છે.

આપણે પરિચયની હિમાયત કરી. તે કેમ આપવો? આગળ જરા કહી ગયા છીએ, છતાં અહીં પૂર્તિરૂપે જરા વિશેષ કહીએ. કાવ્યોનો પરિચય ગાઇને આપી શકાય. ગાવાની ઢબ, સુંદર રાગ, સરસ યોગ્ય અભિનય, છટા, તાલ વગેરે સરસ પરિચય કરાવવામાં સારી મદદ આપનારાં છે. પરિચય એટલે પરિચય. કાવ્ય ગોખાવાય નહિ, તે મોઢે કરી લેવરાવાય નહિ ને લેવાય પણ નહિ. તેનો સ્વાદ લેવાય ને તેમ કરતાં કરતાં પોતાનું કરાય.

પરિચય આપતી વખતે કાવ્યવિષે પ્રસંગોપાત કહેવાય, કાવ્યના વસ્તુવિષે જરા બે બોલ ચાલે, કાવ્યની અંદર રહેલ વાર્તાને મોઢેથી ટુંકાવીને કીધી હોય તો કાવ્યમાં ઝટ પ્રવેશ થાય ને બાળકો વધારે રસ લે. પ્રથમ ભૂમિકા રચવામાટે કાવ્યવિષે કંઈક કહેવું ઉપયોગી છે. વચ્ચે વચ્ચે પણ કોઇ સજ્જનો અર્થ કરી આવા કાવ્યની ખુબી કે અર્થ બહાર આણવાનું પણ જરૂરનું છે. વખતે વખતે કાવ્યને ગદ્યના રૂપમાં છટાથી બોલી જવું પણ કામનું છે.

જ્યારે બાળકો કાવ્ય વાંચતાં થાય, ત્યારે તો તેની સામે કાવ્યો પણ મૂકીએ તેમજ કાવ્યપાઠો પણ મૂકીએ. એટલે કે કાવ્યને પાઠના રૂપમાં ગોઠવીને તે મૂકીએ. ગીતપરત્વે ગીતપાઠ કહીએ ને કાવ્યપરત્વે કાવ્યપાઠ કહીએ. ગીત અને ગીતપાઠ સાથે વાંચતાં બાળકને કાવ્યનો અર્થ સ્પષ્ટ થશે અને અન્વય વગેરેના આડકતરી બાણ્ય થશે; પરંતુ આમ દરેક કાવ્યપરત્વે થવુંજ જોઈએ એમ નથી. આ તો નમુનાતરીકે આપવાનું છે.

કાવ્યશિક્ષણના વિષયમાં કાવ્યપરિચયવિષે કંઈક આમ કહી શકાય છે.

(કાર્તિક સં. ૧૯૮૪ ના 'દક્ષિણામૂર્તિ'ના અંકમાં લેખક—ગિજુભાઈ.)

૬૭-નિવૃત્તશિક્ષણ

ક્રાંસની રાજ્યક્રાંતિની ઘટનાના સંબંધમાં આવતી વ્યક્તિઓમાં રસો અને વૉલ્ટરનાં નામો પ્રસિદ્ધ છે. આ લેખકોની લેખનશૈલી તેજસ્વી, જીવંત અને ક્રાંતિકારક છે. આ લેખકોની લેખિનીનો નેટલો ધાક તે કાળમાં લેખકોને લાગતો, તેટલો બળવાન રાષ્ટ્રોના શસ્ત્રબળનો ધાક લેખકોને લાગતો ન હતો. રૈય રાજ્યક્રાંતિ એ આ વ્યક્તિઓના લેખોનું મૂર્ત પરિણામ છે. આ બંને ગ્રંથકર્તાઓમાં રસો વધારે ભાવનાપ્રધાન હતો. લેખો લખવા ખાતર તેણે કદી ભાષાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો નથી. એના વિચારો એટલા બધા વધી પડ્યા કે હૃદયની અંદર રહી ન શક્યા. બહાર પડવા માટે એ વિચારો વાણીને અંદરથી ખૂબ ધકેલવા લાગ્યા અને તેથી તેની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ, જવાબામુખી ફાટીને જેમ અંદરથી ધગધગતો લાવા રસ નીકળે તે પ્રમાણે-તે કરતાંએ વધારે દાહક એવા તેના વિચારો લખાણરૂપે બહાર નીકળ્યા. તેના લેખમાં તેનું હૃદય બોલતું હતું; અને તેથીજ એ લેખો બૌદ્ધિક ને તાર્કિક દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ ન હરે તોપણ તેના લેખોએ જાણે કે જીવંત અગ્નિ જેટલી અસર કરી એ વાત ઇતિહાસને કબૂલ કરવી પડે છે. મૃતજીવન કરતાં જીવંત મૃત્યુ વધારે શ્રેયસ્કર છે, એ તેના લેખનું સૂત્ર હતું. આવા પ્રભાવશાળી, પ્રતિભાવાન ગ્રંથકારના શિક્ષણવિષેના વિચારોનો વિચાર કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે.

રસોના મત પ્રમાણે શિક્ષણના ત્રણ વિભાગ પાડવા જોઈએ:- (૧) નિસર્ગશિક્ષણ, (૨) વ્યક્તિશિક્ષણ અને (૩) વ્યવહારશિક્ષણ. શરીરનો દરેક અવયવ પૂર્ણ રીતે અને વ્યવસ્થિત રીતે વૃદ્ધિ પામે; ઇન્દ્રિયો ચાલાક, ચપળ, કાર્યપટુ બને; જૂદી જૂદી મનોવૃત્તિઓનો દરેક રીતે સંપૂર્ણ વિકાસ થાય; સ્મૃતિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, ધૃતિ, તર્ક વગેરે બૌદ્ધિક શક્તિઓ પ્રગટલ અને પ્રખર થાય; આ બધી નૈસર્ગિક ને પ્રાકૃતિક વૃત્તિઓનો સમાવેશ રસોના મત પ્રમાણે નિસર્ગ શિક્ષણમાં થાય છે. આથી જૂદા શબ્દોમાં બોલીએ તો મનુષ્યની અંદર ને અંદરજ થતી શારીરિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક વૃદ્ધિ-આત્મવિકાસ તેજ નિસર્ગશિક્ષણ કહી શકાય. તેજ પ્રમાણે માણસને બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઉપરથી જે જ્ઞાન થાય છે, વ્યવહારમાં જે અનુભવ થાય છે, એ બધા પદાર્થજ્ઞાનને અથવા ભૌતિક માહિતીને રસો 'વ્યવહારશિક્ષણ' એવું નામ આપે છે; અને વ્યવહારજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ નિસર્ગશિક્ષણને લીધે થયેલા આત્મવિકાસનો બાહ્ય જગતમાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, એ સંબંધે અન્ય મનુષ્યોના પ્રયત્નથી જે વાચિક, સાંપ્રદાયિક કે શાલીન (શાળામાં અપાતું) શિક્ષણ મનુષ્યને મળે છે, તેને તેણે 'વ્યક્તિશિક્ષણ' એવું નામ આપ્યું છે. એટલે તેની દૃષ્ટિએ વ્યક્તિશિક્ષણ એ વ્યવહારશિક્ષણ અને નિસર્ગશિક્ષણની વચ્ચેનો અંકોડો છે. વાસ્તવિક રીતે રસોએ શિક્ષણના વિભાગ કેટલા પાડ્યા છે, એ બહુ મહત્વનો મુદ્દો નથી. અમુક વિષયના અમુક વિભાગ પાડવાજ જોઈએ એવો કાયદો નથી. આ બધા પ્રશ્નો સગવડના છે. અર્થાત્ દૃષ્ટિભેદને કારણે વર્ગીકરણ ભિન્ન ભિન્ન જાતનું થાય, એ સ્વાભાવિક છે. રસોએ પાડેલ ત્રણ વિભાગ અવશ્ય પાડવાજ જોઈએ, એવું નથી; કારણ વ્યક્તિશિક્ષણ અને વ્યવહારશિક્ષણ બંનેને માણસ બહારથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ફક્ત નિસર્ગશિક્ષણજ અંદરથી મળે છે, એમ કહી શકાય. આ દૃષ્ટિએ જોતાં અંતઃશિક્ષણ અને બાહ્યશિક્ષણ એવા બે વિભાગ પાડવામાં શું અડચણ છે?

પરંતુ આથી પણ આગળ જઈને એમ પણ કહી શકાય કે, બાહ્યશિક્ષણ કેવળ અભાવાત્મક કાર્ય છે, બ્યારે અંતઃશિક્ષણજ ભાવરૂપ કાર્ય છે; તેથી અંતઃશિક્ષણ એ એકજ ખરો અને તાત્વિક વિભાગ છે. આપણે જોને બાહ્યશિક્ષણ નામ આપ્યું છે, તે ફક્ત અન્ય માણસોમારફત કે શાળામારફતજ મળે છે, એવું નથી. આ અનંત વિશ્વના પ્રત્યેક પદાર્થમાંથી એ શિક્ષણ તો મળેજ છે. એમાં કદી ભંગ થતોજ નથી. શેકસપિયરે કહ્યું છે તેમ વહેતા ઝરામાં પ્રસાદપૂર્ણ ગ્રંથો ભરેલા છે, પથ્થરમાં દર્શનો છુપાઈ રહ્યાં છે અને યચ્ચાવત્ પદાર્થોમાં શિક્ષણનાં બધાં તરવા ભરેલાં છે. વૃક્ષ, વનસ્પતિ, ફૂલો, નદીઓ, પર્વતો, આકાશ, તારા-એ બધી વસ્તુઓ પોતે દરેક

મનુષ્યને શિક્ષણ આપ્યાજ કરે છે. નૈયાયિકાના અણુથી લઇને સાંખ્યોના મહત્ત્વસુધી, ભૂમિતિના અંદુથી માંડીને ભૂગોળના સિંધુસુધી બધા નાનામોટા પદાર્થો મનુષ્યના ગુરુ છે. વિચક્ષણ વિજ્ઞાનવેત્તાઓની દૂર-ચક્ષુમાં (દુરગ્રીનમાં), વ્યવહાર-વિશારદોનાં ચર્મચક્ષુઓમાં, કલ્પનાકુશળ કવિઓનાં દિવ્યચક્ષુમાં અથવા તો તાર્કિક તત્ત્વવેત્તાઓનાં જ્ઞાનચક્ષુમાં જે જે પદાર્થ હોય કે ન પણ હોય, તે બધા પદાર્થોમાંથી આપણને નિત્યપાઠ મળતા રહે છે. આ સૃષ્ટિ એ તો આપણા અભ્યાસમાટે આપણી સમક્ષ ઈશ્વરે ઉઘાડી રાખેલો શાશ્વત, દિવ્ય, આશ્ચર્યમય, પવિત્ર ગ્રંથ છે. તેની આગળ વેદ વ્યર્થ છે, કુરાન નકામું છે, બાઇબલ નિર્બળ છે; પણ આ ગ્રંથગંગા ગમે તેટલી ગંભીર હોય, તોપણ મનુષ્ય તો તેમાંથી પોતાનાજ કળશાથી પાણી લેવાનો; અને તેથી જેનાં અને જેટલાનાં ખીન્ને આપણી અંદર હશે તે અને તેટલુંજ શિક્ષણ આપણને બહારથી મળવાનું. આનો અનુભવ તો દરેકને છે. આપણે આટલા આટલા વિષયો શીખીએ છીએ, આટલાટલા ગ્રંથો વાંચીએ છીએ, આટલાટલા વિચારો કરીએ છીએ, આટલાટલી વસ્તુઓ જોઈએ છીએ; પણ તેમાંથી કેટલી વસ્તુઓ આપણા સ્મરણમાં રહે છે? મતલબ કે, આપણે બાહ્યજગતમાંથી જે બધું શીખીએ છીએ તે ભૂલી જઈએ છીએ અને તેની જગ્યાએ સંસ્કારોજ માત્ર બાકી રહી જાય છે. કિંબલૂના, શિક્ષણ એ માહિતી મરી ગયા પછી બાકી વધેલા સંસ્કારોજ છે. આમ થવાનું કારણ ઉપર બતાવ્યું છે કે, જે આપણી અંદર નથી તે બહારથી મળવું અશક્ય છે. બાહ્યશિક્ષણ કોઇ સ્વતંત્ર કે તાત્ત્વિક પદાર્થ નથી, પણ કેવળ અભાવાત્મક કાર્ય છે.

હવે આવી જગ્યાએ હમેશાં બેવડો પેચ મૂકવામાં આવે છે. જે બાહ્યશિક્ષણને મિથ્યા ગણીએ, તો સંસ્કારના ઘડતરમાટે કાંઈ પણ બાહ્યનિમિત્ત કે આલંબન કે આધાર હોવો જોઈએ. ઉલટું બાહ્યશિક્ષણને જે સત્ય કે ભાવરૂપ ગણીએ તો ઉપર બતાવ્યા મુજબ અંતર્વિકાસને જેટલો અંશ અનુકૂળ હોય તેટલોજ અંશ, અને તે પણ સંસ્કારરૂપે બાકી રહે છે; એટલે ઉભય પક્ષે વિપ્રતિપત્તિ સિદ્ધ થાય છે. આવી સ્થિતિમાં આ બંને શિક્ષણોનો પરસ્પર સંબંધ કયો કહી શકાય? પણ આ વાત નવીન નથી, એટલે એનો નિકાલ પણ નવીન નથી. બધાં શાસ્ત્રોમાં આવી જાતના વાદ ઉભા થયા કરે છે અને તેનો સર્વાત્ર ઉકેલ પણ એકજ હોય છે. વેદાંતી વાદનો દાખલો હ.છએ કે “સુખનો બાહ્યપદાર્થ સાથે શું સંબંધ છે?” અહીં પણ આજ મુશ્કેલી છે. જે બાહ્યપદાર્થોમાં સુખ છે, એમ માનીએ તો હમેશાં તેનાથી સુખ મળવું જોઈએ; પણ એમ થતું નથી. મનઃસ્થિતિ જે નાદુરસ્ત હોય તો ખીજા પ્રસંગે સુખ આપનારા પદાર્થો પણ સુખ આપી શકતા નથી. ખીજે પક્ષે જે ‘બાહ્યપદાર્થોમાં સુખ નથી, સુખ એ તો માનસિક ભાવના છે’ એમ માનીએ તો એવો અનુભવ હમેશાં આવતો નથી. શેક્સપિયરે કહ્યા પ્રમાણે હન્ધા પોતેજ જે ઘોડો બનત તો દરેક મનુષ્ય ઘોડેસ્વાર થયો હોત. ત્યારે આ પ્રશ્નને કેવી રીતે ઉકેલવા? તેવુંજ ખીજું ન્યાયશાસ્ત્રનું ઉદાહરણ લ્યો. ‘માટી અને માટલાનો શું સંબંધ?’ એ પ્રશ્ન છે. ‘માટી એટલેજ માટલું’ એમ જે કહેશે, તો માટીથીજ પાણી ભરો. શામાટે માટલું જોઈએ? માટી પણ જૂદી છે અને માટલું પણ જૂદું છે, એમ જે કહેતા હો તો અમારી માટી અમને પાછી આપો અને તમારું માટલું લઇ જાઓ. આવી પરિસ્થિતિમાં આ બંનેનો સંબંધ શું? આ કયો સંબંધ છે? તે અમે સમજી શકતા નથી? એમ આપણે જે ગુજરાતીમાં બોલીએ તો અમરથું અજ્ઞાન દેખાય; માટે સંસ્કૃતમાં આ સંબંધને ‘અનિર્વચનીય સંબંધ’ એવું લગ્ય, પ્રશસ્ત અને સંસ્કૃત નામ છે; પણ આ સંબંધમાં અનિર્વચનીય હોય તોપણ એક પક્ષે જેમ વાચારંભણં વિકારો નામધેયં મૃતિકેત્યેવ સત્યમ્ એટલે માટી તાત્ત્વિક અને માટલું અસત્ય, એમ જેમ તારતમ્યથી દરાવી શકાય છે; તેમજ ખીજે પક્ષે અંતઃશિક્ષણ ભાવરૂપ અને બાહ્યશિક્ષણ અભાવરૂપ કાર્ય છે, એમ કહી શકાય છે.

પણ આમ કહ્યા પછી ખીજે મૂલોત્પાટી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આપણે શિક્ષણના બે ભાગ કરેલા છે. તેમાંનો અંતઃશિક્ષણ કે આત્મિકવિકાસ ભાવરૂપ હોય તોપણ તે દરેક વ્યક્તિ-

ની અંદર ને અંદરજ થયા કરે છે. તેને માટે આપણે કશું કરી શકતા નથી. તેનો કાંઈ અ-
વ્યાસક્રમ બનાવી શકાતો નથી અને જો બનાવ્યો તોપણ તેનો અમલ કરવો શક્ય નથી;
અને બાહ્યશિક્ષણ એ સામાન્યતઃ અને વ્યક્તિશિક્ષણ એ વિશેષતઃ અભાવરૂપ છે, એવું ઠરાવ્યું છે.
આવી સ્થિતિમાં ન હિ શશકવિષાણં કોઽપિ કસ્મૈ દદાતિ । એ ન્યાયે શિક્ષણવિષયક બધી
ચળવળો એ શું મૂખ્યતાનું પ્રદર્શન છે? આ આલેપદષ્ટિએ જેવો નિરુત્તર અને બીનતોડ લાગે
છે, તેવો તે નથી. એ કહેવું જરૂરી છે; કારણ કે આપણે જ્યારે બાહ્યશિક્ષણ એ અભાવાત્મક
કાર્ય (નેગેટીવ ફન્ક્શન) છે એમ કહીએ છીએ, ત્યારે તે કાર્યજ નથી એમ નથી કહેતા. તે કાર્ય
છે, તે ઉપયુક્ત કાર્ય છે, પણ તે અભાવાત્મક કાર્ય છે એટલુંજ કહેવાનું હોય છે. શિક્ષણથી
કાંઈ સ્વતંત્ર નવું તરવ ઉત્પન્ન કરવાનું નથી. સૂતેલું, છુપાયેલું તરવ બગૃત કરવાનું હોય છે;
એટલે જે અર્થમાં લોકો શિક્ષણનો ઉપયોગ સમજે છે, તે અર્થમાં તેનો ઉપયોગ નથી
એટલુંજ કહેવાનું છે, પણ એટલાથી શિક્ષણ નિરુપયોગી છે એમ કહી શકાય નહિ.
જહાલ પક્ષના સુધારકોના ‘વિધવાવિવાહેત્તજન’ને સમાજશિક્ષક કહેવું ‘વિધવાવિવાહ-
પ્રતિબંધ-નિવારણ’ જે નિરુપયોગી લાગે તોપણ તે નિરુપયોગી નથી. તેજ ખરી રીતે
ઉપયોગી છે, એ વાત નાકબૂલ કરી શકાય તેવી નથી. મતલબ કે, શિક્ષણ એ ઉત્તેજક હવા
નથી, પણ પ્રતિબંધ-નિવારક ઉપાય છે. રસ્કોને શિલ્પકળાની વ્યાખ્યા પણ આવીજ
આપી છે. શિલ્પક માણસને માટીમાંથી કે પથ્થરમાંથી પૂતળું ઉત્પન્ન કરવાનું નથી; તે તો
તેમાં છેજ. ફક્ત તે છુપાયેલું છે. તેને પ્રગટ કરવાનું કામ શિક્ષણનું છે. આ ઉપરથી શિક્ષણ
અભાવાત્મક હોય તોપણ ઉપયુક્ત છે અને પ્રતિબંધ-નિવારણના જેટલાજ અર્થમાં પણ તેમાં
થોડી ભાવાત્મકતા છે એ દેખાઈ આવશે. આજ અર્થ ધ્યાનમાં રાખીને ઉપર તારતમ્યથી અભા-
વાત્મક એવી સાવધાન ભાષા વાપરી છે. શિક્ષણ આત્મવિકાસના પ્રમાણમાં અભાવાત્મક છે
એટલે કે તેનો ‘ભાવ’ બહુ ઓછો છે.

પણ આપણે શિક્ષણનો ભાવ પુષ્કળ વધારી દીધેલ હોવાથી આપણી અભારતી શિક્ષણપ-
દ્ધતિ અત્યંત અસ્વાભાવિક, વિપરીત અને અકૃહાસ કરવા યોગ્ય બની છે. બાળકની રમણ-
શક્તિ તીવ્ર છે એવું જણાતાંજ તેને કોઈ પણ વસ્તુ કંઠસ્થ રાખવાનું વધારે ઉત્તેજન આપવામાં
આવે છે. પિતાને એમ લાગે છે કે, બાળકના માથામાં કેટલું ભરું ને કેટલું ન ભરું! આજ
પરિસ્થિતિ પાઠશાળાની શિક્ષણપદ્ધતિમાં પણ સ્વીકારાયેલી છે. ઉલટું વિદ્યાર્થી મંદ હોય તો
તેની તરફ ખાસ દુર્લક્ષણ રાખવામાં આવે છે. ‘હોશિયાર’ તરીકે નામાંકિત થયેલ છોકરાઓ
કોલેજમાં પહેલાંયાંસુધી તો માંડમાંડ ટકી રહે છે, પણ પછી મોટેભાગે પાછળ પડી જાય
છે; અને જો કોલેજમાં પાછળ ન પડે તો આગળ વ્યવહારમાં તો નિઃસત્વ ઠરે છે. આનું કારણ
તેમની કુમળી બુદ્ધિ ઉપર વધારા પડતો પડેલો બોલોજ છે. જો થોડો ચપળ હોય અને રીતસર
ચાલતો હોય તો તેને સતાવવો ન જોઈએ; પણ તેમ ન કરતાં થોડો ચપળ હોવાના કારણેજ
તેને ચાબુક મારવામાં આવે છે. આથી શું થાય? થોડો ભડકીને ખાડામાં પડવાનો અને ધણીને
પણ પાડવાનો. આ મૂખ્યભરેલો અને જંગલી પ્રકાર રાષ્ટ્રીય શાળામાં તો બંધ થવોજ જોઈએ.

વસ્તુતઃ પોતે શિક્ષણ લે છે, એવો વિદ્યાર્થીને ભાસ થાય કે શિક્ષણનું સ્વાસ્થ્ય ગયું એમજ
માનવું. નાનાં બાળકોને તો રમત એજ ઉત્તમ વ્યાયામ છે એમ કહેવામાં આવે છે, એમાં પણ
આજ રહસ્ય છે. રમતમાં વ્યાયામ તો થયાજ કરે છે; પરંતુ ‘હું વ્યાયામ કરું છું’ એવી
જાણ તેને નથી હોતી. રમતી વખતે તો આસપાસનું જગત અસ્તિત્વમાં છે, એ હકીકત પણ ભૂલી
જવાય છે. બાળકો તદ્રૂપ બનીને અદ્વૈતનો અનુભવ લેતાં હોય છે. નથી લાગતાં તેમને તરસ કે
ઠાઠ-તડકો કે થાક. સારાંશ કે, રમત એ આનંદ હોય છે, તે વ્યાયામરૂપ કર્તવ્ય નથી હોતું.
આજ વાત દરેક શિક્ષણને પણ લાગુ પડવી જોઈએ. શિક્ષણ કર્તવ્ય છે એવી કૃત્રિમ ભાવના
કરતાં શિક્ષણ આનંદ છે એવી નૈસર્ગિક અને જોમદાર ભાવના ઉત્પન્ન થવી જોઈએ; પણ
આપણાં બાળકોમાં આવી ભાવના હાલ જણાય છે? શિક્ષણ એટલે આનંદ છે એવી ભાવના તો

નથી; પરંતુ શિક્ષણ એ કર્તવ્ય છે એવી ભાવના પણ કાંઈ બહુ જોવામાં નથી આવતી. આજે તો વિદ્યાર્થીઓમાં એક જ ગુલામગીરીની ભાવના પ્રચલિત છે કે, શિક્ષણ એટલે શિક્ષા. છોકરા-માં જરાક જેટલી પણ સ્વતંત્રતાની ચમક નજરે પડે, તેનામાં જરાક જેટલુંયે ચેતન દેખાય કે તરત જ ધરનાં માણસો તેનાથી થાકીને ‘આને હવે નિશાળમાં ધોળવો જોઈએ’ એવા ઉદ્ગારો કાઢવા લાગે છે. શાળા એટલે શું પૂરી રાખવાની જગા! અર્થાત્ જ આ પવિત્ર કાર્યને ઉપાડનારા શિક્ષકો એટલે ઉપયુક્ત જોડ(શાળા)ના અધિકારીઓ!

પણ આમાં દોષ કેનો? આપણા શિક્ષણની બાબતના મતો અને તદ્દનુસાર આપણે જે પદ્ધતિનો-અથવા પદ્ધતિના અભાવનો-અવકાશ કરીએ છીએ તેનો આ દોષ છે. વિદ્યાર્થીને ખબર પણ ન પડે, એવી રીતે તેને શિક્ષણ મળતું જોઈએ. નાનપણમાં બાળક માતૃભાષા જેટલી સ્વાભાવિક રીતે શીખી જાય છે, તેટલી જ સ્વાભાવિક રીતે તેને બહુ શિક્ષણ મળતું જોઈએ. બાળક ‘વ્યાકરણ એ શું ચીજ છે’ એ નહિ જાણતું હોય, તોપણ કદી ‘મા આવ્યો’ એમ બોલવાનું નથી; એટલે કે તેને વ્યાકરણ સમજાવજ ગયું છે. ફક્ત તેને ‘વ્યાકરણ’ શબ્દની ખબર નહિ હોય અથવા તો વ્યાકરણની પરિભાષા તે જાણતું નહિ હોય; પણ ‘વ્યાકરણનું’ મુખ્ય કાર્ય તો થઈ ચૂકેલું છે. સાધ્ય-સાધનોની અદલાઅદલી નહિ થતી જોઈએ. સાધ્યને માટે સાધનો હોય છે, સાધનોમાટે સાધ્ય નથી હોતું. આજ વસ્તુ તર્કમાં પણ લાગુ પડે છે. ગૌતમનાં ન્યાયસૂત્રો કે એરિસ્ટોટલનું તર્કશાસ્ત્ર શામાટે વાંચવાં? વ્યવસ્થિત વિચાર કરતાં આવડે, સાચાં અનુમાનો કરી શકાય એટલા ખાતર. દીવો જાંખો જાંખો થતો જાય તો ‘ઘણું’ કરીને તેમાં તેજ નહિ હોય’ એવું અનુમાન તો બાળક પણ કાઢી શકે છે. તેના બેઠામાં પણ તર્ક તો હોય છે જ. એટલું ખરું કે, તેને પંચાવયવી વાક્ય કે સિલ્લોજીઝમ માંડતાં નહિ આવડે, વિદ્યાર્થીમાં તર્કશાસ્ત્ર પ્રથમથી જ હોય છે. તેને વારંવાર ખોરાક મળ્યા કરે એવા પ્રસંગો ઉભા કરવાનું કામ જ શિક્ષણનું છે. સર્વ કલા, સર્વ સદ્ગુણ બીજરૂપે મનુષ્યમાં સ્વયંભૂ જ છે; આપણે તે બીજ જોઈ શકતા નથી, પણ એ દેખાતું નથી એટલા ખાતર એ નથી જ એમ સાબીત ન થઈ શકે.

પણ આ મત રસોને પસંદ નથી, એમ કેટલીક વાર દેખાય છે. મનુષ્ય સ્વભાવતઃ દુર્બલ અને અનીતિમાન છે, તેને શિક્ષણથી બળવાન અને નીતિમાન બનાવવાનો છે. મૂળથી તો તે પશુ છે, શિક્ષણથી તેને માણસ બનાવવાનો છે. તેનું પૂર્વસ્વરૂપ પાપોડહં પાપકર્માડહં પાપાન્ત્મા પાપસંભવઃ। છે, તેનું ઉત્તરરૂપ શિક્ષણથી ઉત્પન્ન થવાનું છે. આવી જાતની ભાષા તે કોઈક કોઈક વાર વાપરે છે. આની વિરુદ્ધનાં વાક્યો પણ તેના પુસ્તકમાં દેખાય છે તો ખરાં જ અને તેથી જ તેનો મત અમુક જ પ્રકારનો છે, એમ કહેવું કઠણ છે; પરંતુ જો તેનો એવો જ મત હોય તો તેમાં તેનો બહુ દોષ નથી, પણ તે સમયની પરિસ્થિતિનો જ દોષ છે, એમ કહી શકાય એમ છે. સ્વતંત્ર બુદ્ધિવાળા લોકો પણ પરિસ્થિતિના ગુલામ બને ન હોય, તોપણ કેટલેક અંશે તે પરિસ્થિતિથી જ બનેલા હોય છે. એમાં પણ રસોના સમયની ક્રાંસની સ્થિતિ કેટલી ભયંકર હતી! આજે જેમ ભારતવર્ષમાં ૩૧ કરોડ જનુઓનો ભયંકર દેખાવ નજરે પડે છે, તેમ જ ક્રાંસની પણ તેવી જ સ્થિતિ હતી. તેથી રસો જેવા જવાળામુખી અને જહાલ મનુષ્યનું ભાવનામય વિકારી હૃદય મનુષ્યજાતિના તિરસ્કારથી ભરેલું હોય તો તે ક્ષમ્ય છે. ગુલામગીરી જોતાં જ તેને ચીડ ચઢતી, તેનું લોહી ઉકળવા માંડતું, તેની વૃત્તિઓ અનાવર થતી. આવી પરિસ્થિતિમાં મનુષ્યજાતિના તિરસ્કારને લીધે માણસ એ પશુ છે અને શિક્ષણને લીધે જ કાંઈક માણસાઈમાં આવી શકે છે, એવો તેનો મત થાય તો તે સમજી શકાય તેમ છે; પરંતુ રસોમાટે આપણને ગમે તેટલી સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય, તોપણ આવો મત ગમે તે માણસ ગમે તે પરિસ્થિતિમાં પ્રતિપાદન કરે તોયે તે અયોગ્ય છે, એમાં તો શક નથી. મનુષ્ય સ્વભાવથી જ દુષ્ટ છે, એમ માનવામાં મનુષ્યજાતિનો ઉપમર્દ તો છે જ; પણ નિરાશાવાદની પરાકાષ્ઠા છે. જો મનુષ્ય મૂળથી જ દુષ્ટ હોય તોપણ શિક્ષણને અવકાશ જ નથી. વસ્તુથી તેનો સ્વભાવ કાયમને માટે દૂર કરવો એ તર્કદૃષ્ટિથી અશક્ય છે. તેમ મનુષ્યસ્વભાવ મૂળથી જ દુષ્ટ હશે તો તેને સુધારવાના

અધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થઇને નિરાશાવાદનું અને તેની સાથેજ પશુવૃત્તિનું સામ્રાજ્ય શરૂ થવાનું; કારણ શિક્ષણની આશાનો નાશ થતાં શિક્ષાનું રાજ્ય સ્થાપિત થવાનુંજ. બ્રિટિશ સરકાર ઉપરનો આપણો વિશ્વાસ સમૂળગો ઉડી ગયો છે, એવું ઘણા લોકો આવેશમાં ને આવેશમાં બોલે છે. સદ્ભાગ્યે આ કથન આવેશનુંજ હોય છે, પણ જો તે ખરું હોત તો તો કોઇ પણ શાંતિમય ચળવળનો અર્થ ફક્ત નિરાશામય કમચોગ એટલેજ રહ્યો હોત. 'સરકાર ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ચાલવાનું નથી!' એમ કહેવું એ સ્વાવલંબનની દૃષ્ટિએ સાચું છે, પણ જો એનો અર્થ એમ હોય કે 'અમારી ખાતરી થઇ છે કે, અંગ્રેજોને હુદય નથી, તેમનામાં કદી પણ સુધારો થવાનો નથી' તોપછી નિઃશસ્ત્ર ચળવળ એટલે કેવળ નાઇલાજનો ધ્વાજ ગણાશે. 'દરેક મનુષ્યને આત્મા છે' એ મૂળભૂત કલ્પના ઉપરજ સત્યાગ્રહ કે શિક્ષણનો આધાર છે. જેમ શત્રુને આત્મા નથી, એમ દરે એટલે સત્યાગ્રહ બંધ પડે, તેમજ મનુષ્ય સ્વાભાવથીજ દુષ્ટ છે, એમ દરે એટલે શિક્ષણની લગભગ અધીજ આશાનો નાશજ સમજવો. પછી તો 'સોટી વાગે ચમચમ ને વિદ્યા આવે રમ-ઝમ' એ એકજ સૂત્ર શિક્ષણનું સાચું સૂત્ર દરવાનું. એટલામાટે મનુષ્યમાં પૂર્ણતાનાં બધાં તત્ત્વો બીજરૂપે સ્વતઃસિદ્ધ છે, એવો સિદ્ધાંત વિચારક તત્ત્વજ્ઞોએ અને શિક્ષણવેત્તાઓએ દરાવ્યો છે. આ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત સ્વીકારીએ તો અત્યારની હાસ્યાસ્પદ શિક્ષણપદ્ધતિ જેમ ખોટી દરે છે, તેમજ 'શિક્ષણનું કાર્ય નાગરિક બનાવવાનું છે' વગેરે આત્મસંભવિત તત્ત્વો પણ નિરાધાર દરે છે. આપણે શિક્ષણ આપીએ કંઈક, વિદ્યાર્થીના મન ઉપર પરિણામ થાય કશાકનું અને પછી તે પરિણામ અને આપણા શિક્ષણનું સમીકરણ બનાવીને 'અસ્માકમેવ અયં વિજયઃ'। અસ્માકમેવ અયં મહિમા।' વગેરે બોલ્યાને રાચવા મંડી જઈએ છીએ! આવો આ માનવી મૂર્ખતાનો મહિમા છે. ઉપર કહ્યું કે, વિદ્યાર્થીને 'હું શિક્ષણ લઉં છું' એવો ભાસ પણ ન થાય એવી જાતની શિક્ષણની રચના હોવી જોઈએ. આમ થવા માટે તો 'હું શિક્ષણ આપું છું-શીખવું છું' એવી ઝાંખી ઝાંખી ભાવના પણ શિક્ષકના મનમાં હોવી ન જોઈએ. ગુરુ જાતે અનન્ય અને સદ્જ-શિક્ષક ન હોય તો વિદ્યાર્થીને સદ્જ-શિક્ષણ મળવું અશક્ય છે. જ્યારે તમને એમ કહેવામાં આવે કે 'અમે ફ્રાંસેલની, પેસ્ટોલોજની કે મોન્ડેસિરીની પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખવીએ છીએ, ત્યારે ખુશીથી એમજ સમજવું કે, આ તો જીભને તરદી આપવાની છે, આ શબ્દશિક્ષણ છે, આ કોઈ પણ એક પદ્ધતિની અર્થશૂન્ય નકલ છે. આ પ્રેત છે. એમાં જીવ નથી. શિક્ષણ એ કાંઈ બીજગણિતની ફોર્મ્યુલા નથી, કે તેનો ઉપયોગ કરતાંવેંતજ દાખલાનો જવાબ મળી રહે! જે આપવામાં આવે છે એ શિક્ષણ નથી. શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ એ પદ્ધતિ નથી. 'અંતરીંચેં ધાંવે રવમાવેં વાહેરીં' એ રીતે જે બહાર પડે તેજ શિક્ષણ. આ સદ્જ શિક્ષણ સદોષ હોય તોપણ ચાલી શકશે, પણ વિશિષ્ટ પદ્ધતિના ગુણનો પાસેથી મળેલું અજ્ઞાન નથી જોઈતું; કારણ શાસ્ત્ર એટલે શું? શાસ્ત્ર એટલે વ્યવસ્થિત અજ્ઞાન. આ સિવાય શાસ્ત્રનો બીજો શો અર્થ છે? શિક્ષણવેત્તા સ્પેન્સર શિક્ષણશાસ્ત્રવિષે લખતાં કહે છે કે, શિક્ષણથી અલૌકિક વ્યક્તિઓ તૈયાર થતી નથી. આવાં શાસ્ત્રોની શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ શું કિંમત આંકી શકાય? 'एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत' એવી શાસ્ત્રની પ્રતિજ્ઞા હોવી જોઈએ. આવી પ્રતિજ્ઞા જે શાસ્ત્ર નથી કરી શકતું એ શાસ્ત્ર એટલે લોકોની આંખોમાં ધૂળ નાખવાનો પદ્ધતિસરનો પ્રયત્નજ ગણાય. શેક્સપિયરે કયા નાટ્યશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું? અલંકારશાસ્ત્રના નિયમો ગોખીને કોઈ પ્રતિભાવાન કવિ કે કાવ્યરસિક પણ બન્યો છે ખરો? 'શાસ્ત્ર' 'પદ્ધતિ' એ બંધી શબ્દસૃષ્ટિ છે, એ સિવાય એનો બીજો કશો અર્થ નથી; એ ખાલી ભ્રમ છે. 'यास्तेषां स्वैरकथास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि' મહાન પુરુષોની સ્વૈરકથા એજ શાસ્ત્રો છે, એવું ભર્તૃહરિનું એક માર્મિક વચન છે, તેજ આ બાબતમાં સત્ય છે. કોઈ પણ જાતની પદ્ધતિવગર જે પદ્ધતિસરનું થાય છે, કોઈ પણ ગુરુ જે નથી આપી શકતો છતાં જે અપાય છે, એવું શિક્ષણનું અનિર્વચનીય સ્વરૂપ છે; માટેજ શિક્ષણ કેમ આપવું એ અમે જાણતા નથી-ન વિજ્ઞાનીમઃ એવા ઉદ્ગાર દિવ્યદૃષ્ટિ મહાત્માઓએ ઉચ્ચાર્યા છે. (કેન ઉપનિષત્) શિક્ષણપદ્ધતિ, પાઠ્યક્રમ, સમયપત્રક વગેરે બધા અર્થશૂન્ય શબ્દો છે. એમાં આત્મવંચનાસિવાય બીજું કશું નથી. જીવવા-

ની ક્રિયામાંજ શિક્ષણ મળવું જોઈએ. જીવવાની ક્રિયાની બહારની એવી શિક્ષણ નામની એક સ્વતંત્ર ક્રિયા જ્યારે બને છે, ત્યારે વિનમ્રતા દ્રવ્ય શરીરમાં જવાથી જે પરિણામ થાય છે એવુંજ આ શિક્ષણનું મન ઉપર વિષારી અને રોગી પરિણામ થાય છે. કર્મની કસરત કર્યા વગર જ્ઞાનની ભૂખ લાગતી નથી અને આ સ્થિતિમાં જે જ્ઞાન વિનમ્રતાથી અંદર ધ્રુસે છે, તે પચાવવા જેટલી પચનેદ્રિયોની તાકાત નથી હોતી. એકલાં પુસ્તકો મગજમાં ધુસાડવાથી જે મનુષ્ય જ્ઞાની થઈ જતો હોત, તે તો લાયબ્રેરીનાં કપાટોજ્ઞ જ્ઞાની ગણાત ! અકરાંતિયા થઈને ખાધેલ જ્ઞાનનું અપચન થઈને બૌદ્ધિક રાયસેન્ટ્રી શરૂ થાય છે અને અંતે મનુષ્યનું નૈતિક મૃત્યુ થાય છે.

જે વાત વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણને લાગુ પડે છે, તેજ વાત લોકશિક્ષણને કે લોકસંગ્રહને પણ લાગુ પડે છે. મહાપુરુષોની દૃષ્ટિએ તો આખો સમાજ એ એક નાનું બાળક છે. ભીષ્માચાર્ય આમરણ બ્રહ્મચારી રહ્યા અને ‘પુત્રસિવાય સદ્ગતિ નર્થા’ એવું શાસ્ત્રવચન છે, તોપણ ભીષ્માચાર્યને સદ્ગતિ કેમ મળશે? આવી જ્યારે શંકા ઉત્પન્ન થઈ, ત્યારે ભીષ્માચાર્ય આખા સમાજના પિતાતુલ્ય હોવાથી તમે-અમે બધાં તેનાંજ બાળકો છીએ, એવું સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ લોકસંગ્રહનો પ્રશ્ન એટલે મહાપુરુષોની દૃષ્ટિએ નાનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાનો પ્રશ્ન કહી શકાય; પરંતુ શિક્ષણના પ્રશ્ન પ્રમાણેજ લોકસંગ્રહનો મોટો બાઉ કરીને જ્ઞાની પુરુષો ઉપર આ એક જવાબદારી છે, એમ કહેવાનો સંગ્રહાય થવા લાગ્યો છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ ઉપર લોક-શિક્ષણ આધાર રાખતું નથી. મારા પગ ઉપરજ આખું આકાશ ટકી રહ્યું છે, એમ માનીને ટીટોલી જેમ પગ ઉંચા કરીને સૂવે છે, તેવીજ જાતનો પ્રકાર ‘મારા ઉપર લોકસંગ્રહ અવલંબી રહેલ છે’ એમ માનવામાં છે. ‘કર્તાઽહમ્’-‘હું કરું છું’ એ અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે, જ્ઞાનનું નથી. ‘કર્તાઽહમ્’ એવી ભાવના જ્યાં જાગૃત છે, ત્યાં ખરું કર્તાવ્ય હોઈ શકેજ નહિ. શિક્ષણની માફકજ લોકશિક્ષણ પણ અભાવાત્મક અથવા પ્રતિબંધ-નિવારણાત્મક કાર્ય છે. એટલેજ **લોકસ્ય ઉન્માર્ગપ્રવૃત્તિ-નિવારણં લોકસંગ્રહઃ**. એવું લોકસંગ્રહનું નિવર્તક સ્વરૂપ શ્રીમન્જીકરાચાર્યે બતાવેલું છે. ખરે શિક્ષક જેમ શિક્ષણ આપતો નથી, તેની પાસેથી શિક્ષણ મળે છે; તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષ પણ લોકસંગ્રહ કરતો નથી, તેને હાથે લોકસંગ્રહ થાય છે. સૂર્ય પ્રકાશ આપતો નથી, તેની પાસેથી સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રકાશ મળી રહે છે. આ અભાવાત્મક કર્મયોગનેજ ગીતામાં સહજકર્મ કહ્યું છે. મનુભગવાને આજ સહજકર્મને ‘નિવૃત્ત કર્મ’ એવી યુદ્ધર સંજ્ઞા આપી છે. ‘નિવૃત્તશિક્ષણ’ સંજ્ઞા પણ આજ ધોરણે બેસાડવામાં આવી છે. આવું નિવૃત્તશિક્ષણ આપનારા આચાર્યો એજ સમાજના ગુરુ છે, એજ સમાજના પિતા છે, બીજા લાડુતી ગુરુઓએ ગુરુ નથી અને ફક્ત જન્મહેતુ પિતા એ પિતા નથી. ગુરુના પગ પાસે બેસીને જેમને શિક્ષણ મળ્યું છે, તેજ ‘માતૃમાન, પિતૃમાન, આચાર્યવાન’ વગેરે ગૌરવને પાત્ર છે. બીજાં બધાં માયાપ વગરનાં બાળકો છે, બધાં અશિક્ષિત છે. કેટલાના નશીબમાં આવું ઉદાર શિક્ષણ મેળવવાનું હોય છે? (‘દક્ષિણામૂર્તિ’ના પુસ્તક ૪, અંક ૨ માં લેખક:—શ્રી વિનોબા ભાવે)

૬૮-કન્યાવિક્રય

વિદ્યાની હાનિ થાય એટલે કેટલાક દુષ્ટ રિવાજ મનુષ્યમાં સહેજે પ્રવેશ કરે છે, એમાં કાંઈ સંદેહ રાખવાનું કારણ નથી. તેને ન્યાયબુદ્ધિથી તપાસતાં મનુષ્યજાતિને તે અધોગતિને આરે મૂકનાર છે. આવા રિવાજ પૈકીમાં આ જગ્યાએ પ્રથમ કન્યાવિક્રયને મૂકીએ તો કાંઈ ખોટું નહિ કહેવાય !

આ રિવાજથી કદી ચઢતી થતી હોય એમ તો સાધારણ રીતે મનાતું નથી. વળી કન્યા-વિક્રયથી ઉપજેલાં નાણાંથી કોઈએ કાંઈ સત્કાર્ય કર્યું હોય, એવા દાખલા પણ મોજુદ નથી.

આવાં નાણાં હરપ્રકારે અવળે પંથે પગ કરતાં અમે ધણી વખત સાંભળ્યાં છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ ખાસ કરીને કન્યાવિક્રયનો બાધ મૂકવામાં આવ્યો છે; અને જે કોઈ કન્યાવિક્રય કરવાનું બધી રીતે કરે છે, તેને તે પાપી શબ્દથીજ નવાજે છે !

ધર્મહીન વિધવા પોતાના શુન્નરાતનું સાધન પણ કન્યાવિક્રયમાંથી જોતે છે, કોઈ બીજી પણ ઉમેદ રાખે છે; પણ છેવટ આ પાપમય કૃત્યમાંથી કોઈ સુખનો દમ ખેંચી શકશે નહિ.

કન્યાવિક્રયને નાણે વેપાર કરે તો વેપાર તેને તાણી જાય છે, નહિ તો ચોર; નહિ તો બીજી રીતે પણ એ સુખી તો નહિજ હોય. આવું આવું નજરે નિહાળ્યા છતાં કેટલાંક કુર્માં માળાપો પોતાને ત્યાં કન્યાપ્રાપ્તિ માટે ધન્યભાગી માને છે અને ખુશી થાય છે અને પછી શું થાય છે? ધરડા ડોસાઓ પોતાની નજીકમાંજ મોતના દરવાજા દેખે છે, છતાંય એ અઝલજુઠા ડોસાઓ ઉપરોક્ત માળાપોથી કુમળી વયની બાળાઓને પરણાવાને નીકળે છે; અને દીકરીનાં માળાપોને તે ધરાય તેટલું ધન આપી આવી પોતાની દીકરી જેવી બાળાઓને સાટવી પરણે છે. રે! હિંદુસમાજ !

આવી આપ-લે મનુષ્ય રાખ્યા-વેચ્યા બરાબર ન કહેવાય? આવા વરરાજાઓને જાણે મોતજ માંડયું નથી ! એટલી ખુદ્ધિ અવળી કરીને આ કામ કરે છે.

આવા આધેડથી માંડીને વૃદ્ધ ડોસાઓ જીવી જીવીને કેટલું જીવવાના હતા? અંતે તે બે-પાંચ કે દશ વર્ષમાં આવી નાની વયની કન્યાસમાન વિધવાને અવતારે મૂકી મારીને મરે છે. પછી શું થાય છે? આવી યુવાન વયની સ્ત્રીઓ કેટલી મુસીબતોએ આપો જન્મરો પહોંચી વળે? કોઈ બે દિ વહેલી તો કોઈ બે દિ મોડી પાંખે જવાનો ભય રહે છે.

અને આવી બાળાઓમાં સંખ્યાબંધ અનાચારો થતા આજે હિંદુમતિ નિહાળી રહી છે. કોઈ મુસલમાન થઈ જાય છે તો કોઈ ખ્રિસ્તી બને છે અને કોઈ વટલી નારી ભાગી જાય છે. આવો રિવાજ છતાંય બંધ થતો નથી, એ હિંદુસમાજની કાંઈ એકા અફસોસની વાત ન કહેવાય ! એનો વાંક કોને દેવો? અરે પૂછો તો એ યાતિબંધારણનીજ ખામી એક રીતે કહી શકાય. છતી આંખે જે કૂવામાં માણસો પડતા હોય તો આમજ ! આ પ્રશ્ન વિધવાવિવાહ આગમ્ય મૂકી શકાય તેમ છે ?

કેટલીક બાળાઓ વેચ્યાઓ બને છે. કોઈ નિર્વાહને અભાવે તો કોઈ કંઈ કારણે ! અને આવી આવી વાતો જ્યારે કોઈ સાંભળે છે, ત્યારે તેનું પંથર જેવું હૈયું પણ પીગળી જાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી; છતાંય જાણે હિંદુસમાજ કોણ જાણે કયા સુખે, આ બધું વિસ્મરણ કરી દે છે ! એ ભયંકર વસ્તુસ્થિતિ નહિ તો બીજું શું ?

આથી કેટલાક પુરુષોને આમ ખૂટી જતી કન્યાને કારણે વિધુર રહેવું પડે છે. આ એક કોરે મૂકતાં કાંઈ એકી દિલગીરી પેદા થતી નથી ?

આને માટે હવે શું થવું જોગ્ય છે ? મજબૂતમાં મજબૂત બંધારણ થવાની ખાસ જરૂર છે; પણ એ થવાની હવે હિંદુસમાજની હાલના લવિષ્યમાં આશા રાખવા બહુ ભાગે નકામી જેવીજ છે; કેમકે તેનો આજદિનસુધીનો દાખલો સાક્ષી પૂરે છે, ત્યારે શું કરવું ? પૈસા લેનારજ દોષિત છે એવું કશુંજ નથી. લેનાર-દેનાર એકસરખા દોષિત છે અને ખાસ કાયદો થાય તોજ આ અનાચાર બંધ પડે.

રાજ્યસત્તા લગ્નનો ખાસ કાયદો બાંધે તોજ ઠીક. કોઈ પણ રીતે કહેવાતાં કલંમાં લગ્ન થવા ન દેવાનો ખાસ હેતુપૂરતો એ કાયદો ખસ થશે; છતાંય તેમાં અમુક કારણ અને નાણાં લેવા-દેવાનો સવાલ રહેશે કે કેમ ? એ સવાલ છે.

હિંદુસમાજના અગ્રણીય કહેવાતા નાતના પટેલીયાની શી વાત કરવી? ગામમાં પોતે શ્રીમંત કે પછી તે ગામની નાતનો પટેલ; પછી તે ભલે ગમે તેવા ધંધા કરતો હોય કે પછી તેનામાં સારાસારની વિચાર કરવાની ખુદ્ધિ ન હોય, એ કોણ જાણે છે ? સાચું પૂછો તો આમ પણ હિંદુસમાજની અધોગતિ થતી જાય છે. આવા પટેલીયા લાગવગનો લાભ દધ-લધ પાપકર્મો કરવા ચૂકતા નથી.

હે પ્રભુ ! હવે તો હદ થાય છે, બધી વાતનો હવે છેડો આવી રહેવા લાગ્યો છે. તારી યુગેયુગ ન ચળે એવી રાહતના વિશ્વાસુ બની બેઠેલા ભારતજનની તું દાદ સાંભળ ! આશ્વાસન દે ! અને ભારતભૂમિ કાળે વહારે ધા ! વહારે ધા ! ! ધત્યેમ્.
(સં. ૧૯૮૪ ના 'નવું ચેતન'ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક:—દુર્લભજી વિં વિઠ્ઠલજી ફોજદાર)

૬૯-જગતજનની હિંદમાતા

ખગોળવિદ્યા અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર—જગતનાં એ પુરાણપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રો—હિંદના એ ગૂઢ-વાદીઓનું જ્ઞાન સમગ્ર જગતની જ્ઞાનસીમાનું ઉદ્ધવન કરીને આગળ વધ્યું અને જગતભરને એ વિદ્યાઓની પ્રસાદી દીધી. એમનાં દિવ્ય ચક્ષુઓએ આ અધિકારમય જગતનું ઉજળું ભવિષ્ય જોયું અને જગતને ઉજ્જવળ ઉપાના સંદેશ પાઠવ્યા.

અથાગ પરિશ્રમ, પરમ વિટંબણા અને અપાર દુઃખના તાપ સહન કરી અજ્ઞાનનાં અધારાં ઉલ્લેચનાર એ યોગીઓ, એ દ્રષ્ટાઓ સમગ્ર વિશ્વની પરમ શાંતિ, શાશ્વત સુખ, પરમ જ્ઞાનના મંત્ર ન પાઠવે તો જગતને એ સંદેશ બીજું કોણ પહોંચાડી શકે તેમ હતું ?

રક્ત અને સફેદ એ બંને ગુલાબ પુષ્પો સરખાં સુંદર છે. નયનની ક્ષુદ્ર દૃષ્ટિને સુંદરતાના ભેદ કદાચ લાગે. ધર્મસિદ્ધાંતો નથી એકબીજાથી વધારે સુંદર કે નથી ખરાબ. કાળના ગર્ભમાંથી ભવિષ્ય કદાચ કોઈ એવું સુંદર તત્ત્વ લાવીને આપણને દેખાડે, કે જેનાવડે આપણે સમગ્ર જગતભરનું સૌંદર્ય અને સત્ય નવીન સ્વરૂપમાં, કંઈ નવાજ આનંદથી જોઈ શકીએ. આજ કોણ કહી શકે કે, જગતસૃષ્ટાનું એ નવું દર્શન—એ નૂતન વિશ્વધર્મ ક્યારે માનવતા જેવાની અને પરમ આલ્લાદથી તેને ભેટી અપનાવી લેવાની છે ?

હમણાંજ મેં ગુલાબના સૌંદર્ય ઉપર વાત કરી. કુદરતનાં ધણાંયે તત્ત્વોએ તેના સૌંદર્યને ખીલવવામાં મદદ કરી છે; જમીન, બી, પાણી, તડકો, ખાતર—દરેકે તેના સૌંદર્યમાં જરા જરા પોતાના રંગ પૂરી તેને સૌંદર્યની પરમ કક્ષાએ પહોંચાડ્યું છે. તેવીજ રીતે જગતના એ દરેક ધર્મો વિશ્વનાં અંતિમ સલ-બ્રહ્મદર્શનનો પોતપોતાનો નિરાળો માર્ગ દર્શાવે છે. દરેક માનવે આ બધા ધર્મોમાંથી વિશ્વનાં સૌંદર્ય, સત્ય, પરમ શાંતિ અને અનંત આશાની પોતાની તૃષ્ણા છીપાવે તે માર્ગ ગ્રહણ કરવાનો છે.

નિષ્પક્ષપાતપણે કદાચ હું બે-ચાર શબ્દો ઉમેરું. એ વિશ્વધર્મનું પ્રથમ દર્શન તો જગતની સમગ્ર વિચાર-સરણીની આલ્પજનતા. માનવતાનાં સમગ્ર આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની જનની, જગતના વિચાર, આદર્શ, જ્ઞાનની પુરોગામિની, એ હિંદમાતાની પતિતપાવન ભૂમિમાંથીજ થશે, એવી મને અગ્ર શ્રદ્ધા છે. વિશ્વધર્મની એ જગત-જાહનવીનાં પૂર હિમાલયનાં ગગનચુંબિત શિખરો-માંથી નીકળી, માર્ગમાં અનેક ધર્મ-ચમુનાઓને પોતાના એ વિરાટ ઉદરમાં ભેળવી સમગ્ર જગત-પરની દરેક વ્યક્તિનાં મન અને આત્માને જીતીને ફરી વળશે.

માનવતાને, પોતાની આંખોમાંથી ધર્મોધતાનાં સર્વ ગાંડપણને દૂર કરી, ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય અંટશો-વૈર વગેરેનો ત્યાગ કરી, ધર્મનાં એ નવીન વિરાટસ્વરૂપ અને વિશ્વધર્મને સ્વીકારવાનો કાળ આવી પહોંચ્યો છે. એની વિશાળ છાયા નીચે આશ્રય લઈને સઘળા ભેદ-ભાવ ભૂલીને દરેક માનવ સુખ, શાંતિ અને આનંદમાં પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરશે.

લીલીઅન ગીશ

('ક્ષાત્રતેજ'ના તા. ૧૧-૧૧-૨૭ ના અંકમાંથી)

૭૦-આ સાઈ કે તે ?

આ સાઈ કે તે ? એ પ્રશ્ન દરેક વ્યક્તિમાત્રને તેના હમેશના વ્યવહારમાં જરૂર ઉદ્ભવતો હશે, હરકોઇને તેની જીંદગીના અનેકાનેક કાર્યક્રમમાં ‘આ સાઈ કે તે ?’ એવા સંકલ્પ-વિકલ્પ વારંવાર થાય છે.

મને પણ એક વખત તે પ્રશ્ન મારી મનોમય સૃષ્ટિના તરંગોમાં રમી રહ્યો હતો. હું મોહ-મયી મુન્નાપુરી(મુંબઈ)ના ગીરગામ બેકરોડના રસ્તાપરથી તે વખતે પસાર થતો હતો. સમય રાત્રિના દશ વાગતાનો હતો. રસ્તાપર દિવસે દેખાતી લું લું કરતી મોટરગાડીઓ અને ટન ટન અવાજ મારતી ધોડાગાડીઓ દૃષ્ટિગોચર થતી ન હતી. ઘૂરઘૂર કરતી ટ્રામ પણ બંધ થયેલી હતી; એટલે મારા વિચારોના તરંગોને ખલેલ થાય તેવું કંઈ રસ્તામાં નહોતું. વિચારની ધુનમાં હું રસ્તાપરથી પસાર થતો હતો, તેટલામાં એક ઘરમાંથી હૃદયદ્રાવક અવાજ મારા કર્ણપથ પર પડતાં મારા વિચારોમાં ખલેલ પડી, હું ત્યાં ઉભો રહ્યો તો નીચે મુજબ ગજલ મારા સાંભળવામાં આવી:-

“કહીં તું નય છે દોરી, દગાખાજ કરી કિસ્મત ?

ભરોંસે તેં લઇ શાને, આ હરરાજ કરી કિસ્મત ?

ચલાવી પુષ્પ માળાપર, નીચે સર્પો ભર્યાં કિસ્મત ?

ગાનારનું હૃદય ધણું દ્રવતું હતું. ગાવાનો અવાજ બંધ થયો. મને ભાર્યું કે, દુઃખી હૃદયને તેના જૂતકાળના બનાવોનો આધાત ધણોજ થતો હશે. આવા વિચારથી મારા હૃદયમાં વધારે કુતૂહલ ઉપજ્યું. ગાનાર કોણ હશે ? શું દુઃખ હશે ? કિસ્મતના ધા તેને શું લાગ્યા હશે ? વગેરે જાણવાની જિજ્ઞાસાનાં આદોલનો મારા મગજમાં ચાલતાં હતાં, તેટલામાં તો ગાનારે આત્મગાન બોલવું શરૂ કર્યું, તેનો ભાગ્યો-તૂટ્યો ભાવાર્થ મારા સાંભળવામાં આવ્યો:-“હું લક્ષ્મીદાસ એક વખતનો લખપતિ કે જેની જાહેજલાલીનો સૂર્ય અસ્ત થતાં મારી ખિમારીના પ્રસંગે પણ માઈ કોઇ સગું કે મિત્ર નહિ ? વાહ કિસ્મત ! તારી પણ બલિહારી છે ! મારી જાહેજલાલીના સમયમાં ‘જી હા’ કરી એકદા ચનાર મિત્રો અત્યારે જાણે મને ઓળખતા પણ ન હોય ! અહાહા ! શું સમયનું પરિવર્તન ! ! ! ખરેખર ! ભાઇ ભગવાનદાસ જેવો કોઈ ભાગ્યશાળી નહિ. તે જે કે લખપતિ થયો નહિ, છતાં શું તેના માટે જનસમૂહનો ચાહ ! શું તેનો સેવાધર્મ બળવવાનો સ્વભાવ ! મારો બાળસખા હોવા છતાં તેના વિચારોથી હું કદી મળતો થતો નહોતો. આજે તે સમસ્ત મુંબઈપુરીનો માનીતો મિત્ર થઈ પડ્યો છે. ‘આ સાઈ કે તે ?’ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ખરેખર હવે હું કરી શક્યો છું.”

આટલું લક્ષ્મીદાસ બોલી બંધ થયા. મારા કર્ણ પર અવાજ આવ્યો કે “આ સાઈ કે તે ?” એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ખરેખર હવે હું કરી શક્યો છું, જે સાંભળતાં મારી મનોમય સૃષ્ટિના તરંગમાં જે વિચાર રમી રહ્યો હતો, તેનુંજ નિરાકરણ લક્ષ્મીદાસ કરી શક્યા તે સાંભળી તેની મુલાકાત લેવાની મને ઇચ્છા તો થઇ; આથી લખપતિ લક્ષ્મીદાસ શેઠને હું નામમાત્રથી તો જાણતો હતો; પરંતુ પરિચય ન હોવાથી મેં મારી ઇચ્છાને માન ન આપતાં આગળ ચાલવા માંડ્યું.

આગળ આવતાં સેન્ડહર્સ્ટ રોડપર પહોંચ્યો તો વળી એક મકાનમાંથી શાંત-મધુર અવાજ મારા કાનપર પડ્યો. ગાયન એટલું તો આકર્ષક હતું કે રાત્રે મોડું થતું હતું, તોપણ હું ત્યાંજ ઉભો રહ્યો ને નીચે મુજબ સાંભળ્યું.

“જગતના કાચના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહિ ભાસે, ન સારા કે નહારાની જરાએ સંગતે રહેજે;
રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિર્મળ ચિત્તે, દિલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઇને નહિ કહેજે.

x

x

x

સુણાવું તેમ ક્યાં ખેસી નથી કો દામ રોવાનું, ભર્યું છે એકદર દુનિયાવિષે જ્યાં ત્યાં વગોવાનું.”

x

x

x

રહી નિર્મોહી શાંતિથી રહે એ સુખ મોડું છે, જગતખાજગરીનાં તું બંધાં છલબધ જવા દેજે.

વળી થોડી વાર પછી પાછો અવાજ સાંભળાયો.

“બુદ્ધિ જ્ઞાની અધું મારું જીવે યોગી તજી મારું, મુલે જેણે લજ્યું મુલે દૂધા શોધે મારું.”

ગાનારના વિચારોનો પ્રતિધોષ સ્પષ્ટપણે સમજાતો હતો. ગાણું એટલું તો મધુર હતું કે, હું તો મુગ્ય થઈ ત્યાં ઉભોજ રહ્યો હતો. તેટલામાં ગાનારનું આત્મગત સંભાષણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું.

“હજારો હજાર શુક્ર છે તે પરમ માયાળુ પરમાત્માના કે તેમની માયાથી ભાઈ લક્ષ્મીદાસની સાથે હું નાનપણથી સોખતમાં હતો; છતાં મારા આત્મનિશ્ચયમાં અને મારા વિચારોમાંથી ડગ્યો નથી. ભલે મને મીલમભુરોની દોસ્તી રહી-ભલે હું દરદીઓનો સાથી રહ્યો. મને તે સેવામાં આરામ-વિરામ મળે છે. લક્ષ્મીદાસની મોટરના કરતાં તે ઘણું દરજ્જે મને વધારે પ્રિય છે. જાણે મારી આર્થિક સ્થિતિ સારી નથી તોપણ મારું દિલ તવંગર છે, તેજ મને શાંતિ છે-તેજ મારી દોલત છે. હું મારા નિશ્ચયમાંથી ડગીશ નહિ. આ સારું કે તે ? એ પ્રશ્નો ભલે ભાઈ લક્ષ્મીદાસ ક્યાં કરે.

મોતવાનો અવાજ અંધ થયો. અદ્ય સમય પહેલાંજ સાંભળેલી લખપતિ લક્ષ્મીદાસની વાત-પરના અનુસંધાનથી મને પ્રતીત થયું કે, ઉપરના ઉદ્દગાર તેના મિત્ર ભગવાનદાસના હોવા જોઈએ.

આ બે મિત્રોના ઉદ્દગાર સાંભળી એ વિષયપરત્વે વધારે જાણવાનું મને કુતૂહલ થયું; પરંતુ રાત્રિનો સમય ઘણોજ વ્યતીત થયેલો હોવાથી હું ઘેર ગયો અને વિચારના વમળમાંજ અર્ધનિદ્રા તંદ્રિત સ્થિતિમાં રાખી પસાર કરી.

વખતના વહેવાની સાથે ઉપરોક્ત રાત્રિની ઘટનાસંબંધી વિશેષ જાણવાનું મળ્યું.

લક્ષ્મીદાસ અને ભગવાનદાસ બે બાળમિત્રો નાનપણથીજ સહાધ્યાયી હતા. એ બન્નેનાં માબાપોનાં ઘર નજીક પડોશમાં હતાં. વળી તેઓ બન્ને ગીરગામ બેકરોડપરની ગુજરાતી શાળામાં એકજ વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા હતા, એટલે બન્નેને મિત્ર થવાના સાનુકૂળ સંયોગો હતા; પરંતુ બાળપણથી બન્નેના વિચારોમાં જમીન-આસમાન જેટલું અંતર રહેતું હતું.

લક્ષ્મીદાસના વિચારો મોટરગાડીમાં ફરવાના, મુંબઈના શેરીફ, રાવબહાદુર અને જે. પી. થવાના અને કરોડાધિપતિ થઈ માત્ર શારીરિક વૈભવો ભોગવવાના હતા; જ્યારે ભગવાનદાસના વિચારો તો “**વસુધૈવ કુટુંબકમ્**” એટલે સમસ્ત જગતને પોતાનું કુટુંબ માની-પોતાનાથી બનતી માનવજાતિની સેવા કરવી-ગરીબ અને દરદીઓના દુઃખમાં મદદ આપી પોતાને મળેલા માનવજીવન-નું સાર્થક કરવું અને તે પ્રમાણે સેવા કર્યો બાદ-દૈતની જાળને તોડી “તત્ત્વમસિ” ના પાઠને અમલમાં મૂકી આત્માનું પણ શ્રેય કરી આ જીવનમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારે પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરવાની અભિલાષા તેનામાં હતી.

‘જેવાં બીજ તેવાં વૃક્ષ’ તે મુજબ ખરેખર આ બે મિત્રોમાં બન્યું. લક્ષ્મીદાસ તો બી. એ. પાસ થયા પછી વડીલાતનો ધંધો સારો, માની લોડો પાસેથી પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનું ઉત્તમ સાધન માની એલ. એલ. બી. નો અજમાશ કર્યો. શુદ્ધિચારુર્ય ઉત્તમ હતું, એટલે તે પહેલે નંબરે પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા. ધંધો ધીકતો ચાલવા માંડ્યો. પૈસો પુષ્કળ એકઠો કર્યો. જે આવે તેને કહે મૂક પૈસા, નહિ તો “નો ટાઇમ” વાત કરવાનો વખત નથી. આવી રીતે લક્ષ્મીદાસે લક્ષ્મીનો સારો સમુચ્ચય કર્યો. બીજી બાજુ લક્ષ્મીદાસભાઈનો સ્વભાવ ‘જી, હા !’ કરવાનો ખુશ-મતીઓ; એટલે સરકાર-દરબારમાં, શેડીયા-શાહુકારમાં પણ ઘણું સારું ફાવી ગયા. થોડા વખતમાં તેઓ “જે. પી” અને “રાવ બહાદુર” ની ઉપાધિ મેળવી શક્યા અને બેન્કના ડાયરેક્ટર, મીત્રના પ્રોપ્રાઈટર, લિમિટેડ કંપનીના સંચાલક વગેરે વગેરે લક્ષ્મીદાસને તો પૂંછડાનો પાર રહ્યો નહિ. પરોપકાર, આત્મભોગ વગેરે શબ્દો તેની નોંધપોથીમાં તો ન હતા.

પ્રિય પાઠક ! હવે આપણે ભગવાનદાસના જીવન તરફ નજર કરીએ. ભગવાનદાસે તો પ્રીવીઅસ પરીક્ષા પાસ કરી, ડૉક્ટરી પરીક્ષા પસાર કરી, યથાશક્તિ માનવસેવા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેઓ પણ શુદ્ધિચારુર્યમાં કુશળ હોઈ એમ. બી. બી. એસ.ની ડૉક્ટરી પરીક્ષામાં પાસ થયા. પછી-થી તેમ સરકારી નોકરી અને બીજી ખાનગી નોકરીની સારી સારી જગ્યાની નિમજ્જકના ચાન્સ મળતા હતા; છતાં તેમણે નોકરીનો સ્વીકાર કર્યો નહિ, પરંતુ ગરીબવર્ગની સેવા કરવાના ઉદ્દેશથી “પરેલ” અને “બુદ્ધેશ્વર” દવાખાનાં ખોલ્યાં. પોતાના ઉમદા સ્વભાવથી અને લક્ષ્મીની લાલચ બીલકુલ નહિ હોવાથી ભગવાનદાસ દુકં સમયમાં બહુજ લોકપ્રિય થઈ ગયા. પરંતુ મીત્રમણુરોમાં તો

ભગવાનદાસ જાણે ભગવાન ન હોય, તેટલી લોકપ્રિયતા તેણે મેળવી લીધી. પોતે તટસ્થ વિચારના હોષ્ટને જાહેર જનસમાજના કામકાજમાં પણ મક્કમ રહેતા અને સરકાર તથા પ્રજાપક્ષ બન્નેને સીધે રસ્તે દોરતા. સરકાર-દરબારમાં “જી, હા” કરવાનો સ્વભાવ ન હોવાથી તેટલા આદરને પાત્ર ન હતા, તોપણ લોકોમાં તેનું માન ધણું હતું. દરેક જાહેરસમાજના મેળાવડામાં ભગવાનદાસને બોલાવવાની ફરજ પડતી હતી. મીલમળુરો અને ગરીબ લોકોના “ભગવાન”ના અવાજો, જેમ શ્રી મુરલીધરની બંસીએ ગોપીઓને મુગ્ધ કરી મૂક્યા હતા, તેમ મોહમયી મુમ્બાપુરીના મનુષ્યોને પણ મુગ્ધ કરી મૂક્યા હતા !!! પરંતુ જ્યારે એક બાજુ લક્ષ્મીદાસ લખપતિ થઈ ગયા હતા, મોટર અને બે ઘોડાની ગાડીઓમાં સહેલ કરતા હતા-ત્યારે બીજી બાજુ તેનો બાળસ્નેહી ભગવાનદાસ આર્થિક સ્થિતિમાં તદ્દન ગરીબ હતો અને મળુરોની ચાલીઓમાં-ગરીબોનાં ઝુંપડાંમાં રાત્રિદિવસ ફરતો હતો.

આજે મીલો બંધ હતી. મળુરો મીલપર કામ કરવા જવાને બદલે સેન્ડહર્સ્ટ રોડપર ભગવાનદાસના મકાનપર એકઠા થતા જતા હતા, મહેતા-મુલ્સદીઓ સૌ સૌની દુકાને જવાને બદલે સેન્ડહર્સ્ટ રોડપર એકઠા થતા હતા; શાક મારકીટ બંધ, કાપડ મારકીટ બંધ ! અરે ભાડુતી ગાડીવાળાઓ પણ બંધ ! લોકોનાં ટોળાં સેન્ડહર્સ્ટ રોડપર ઉભરાઈ નીકળ્યાં હતાં; ઑફીસો બંધ છે. દામ ચલાવનારા માણસો પણ કહે છે કે, આજે અમો કામપર નહિ આવીએ. અમારા ભગવાનદાસના પંચભૂતના શરીરનો આજે વિલય થયો છે. મુંબઈના આબાળવૃદ્ધ સૌએ ભગવાનદાસે કરેલી સેવાના બદલામાં હાજર થઈ અશ્રુપૂર્ણ નયને સદ્ગત આત્માને માન આપ્યું. એક લાખ માણસના સમુદાય વચ્ચે ‘ભગવાનદાસ’ નામધારી મૃતશરીરને બહાર કાઢ્યું. પુષ્પોની વૃષ્ટિથી પૃથ્વીને ઢાંકી નાખી. સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યા કે “ધન્ય છે ભગવાનદાસને ! તેનાં માતપિતાને ! દૈતને જીતી તેણે ખરેખર તેના આત્માનો ઉદ્ધાર કર્યો છે !”

ભગવાનદાસે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સ્થૂલ પંચભૂતના પિંજરથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ ચારે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કર્યા અને ભવિષ્યની પ્રજામાટે એક આદર્શ પુરુષવતરીકે તેનું નામ ચિરસ્થાયી કરી આ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો. ”

લખપતિ લક્ષ્મીદાસ ક્ષણિક અબ્યુદયના ઉન્નત શિખરે પહોંચ્યા તો ખરા; પરંતુ કિસ્મતની કરામત ! ભાગ્યદેવિનો પ્રકોપ થતાં તેની જાહેજલાલીનો સૂર્ય અસ્ત થવા લાગ્યો. “છિદ્રેષુ અનથા વહુલી મંવન્તિ” તે નિયમ મુજબ એક સાંધે ત્યાં તેર તૂટે તેમ થવા લાગ્યું. બેન્ક ભાંગી-આખી જીદગીમાં સમુચ્ચ કરેલું દ્રવ્ય નાશ થયું. દ્રવ્ય જતાંની સાથે લક્ષ્મીનાં સાથી સગાં-સહોદર સૌ એક પછી એક ઓછાં થવા લાગ્યાં. શારીરિક વૈભવોનાં સાધનો ઓછાં થયાં. માનસિક શાંતિ તો જેને પહેલેથીજ હતી નહિ, બધું નાશવંત ભાસવા માંડ્યું ! તેના બાળસખા ભગવાનદાસ યાદ આવ્યા અને ઘણી વખત ભગવાનદાસની સાથે “આ ઐહિક વૈભવો જે સેવાધર્મ કરતાં સારા છે” તે કરેલો વાદવિવાદ યાદ આવ્યો અને “ઐહિક વૈભવો નાશવંત છે, અને તે વ્રત અજર-અમર છે” તેનું તેને ભાન થયું.

હૃદય ખિન્ન હતું, કિસ્મતે દીધેલા દગા યાદ આવતા હતા અને ‘આ’ સાંઈ નથી; પરંતુ ‘તે’ ભગવાનદાસનું સાંઈ છે, તે યાદ આવતાં હું બહાર ફરવા નીકળ્યો હતો, તે વખતે લક્ષ્મીદાસને ગાતાં સાંભળ્યા હતા.

ભગવાનદાસના દેહનો વિલય થયો; પરંતુ તે તેના સિદ્ધાંત અમર કરી ગયા. હવે તો માત્ર લક્ષ્મીદાસને નહિ, પણ સૌ કોઈને મુંબઈ નગરીમાં ખબર પડી કે, લક્ષ્મીદાસના ‘આ’ ઐહિક વૈભવો સારા નથી, પરંતુ ‘તે’ ભગવાનદાસનો સેવાધર્મ સારો છે.

પ્રિય પાઠક ! ‘આ સાંઈ કે તે ?’ જ્યારે જ્યારે વિચાર કરવાનું ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે ત્યારે લક્ષ્મીદાસ અને ભગવાનદાસની જીવનકથામાંથી નિર્ણય શોધી લેશે તો પ્રસ્તુત ઉલ્લેખનો શ્રમ સફળ થયો ગણવાનું લેખક ભાગ્ય માનશે. ઇતિ અલભ !

(‘નવચેતન’ના ૧૯૮૪ની દિવાળીના અંકમાં લેખક : -ડૉક્ટર પોપટલાલ અ. ભુપતકર એમ.બી.બી.એસ.)

૭૧-સોવીએટ રશીઆ

રશીઅન સાહિત્યમાં અદ્ભુત પ્રગતિ

બોલ્શેવિકોની નિંદા આખી દુનિયા કરે છે; પરંતુ જ્યારથી રશીઆપર સોવીએટનો અધિકાર થયો છે, ત્યારથી દેશમાં ભારે પ્રગતિ થઈ ગઈ છે. યુરોપમાં રશીઆને સૌથી અસભ્ય દેશ ગણવામાં આવતો હતો. ત્યાં સાક્ષરોની સંખ્યા આપણા હિંદ કરતાં પણ ઓછી હતી; પણ સોવીએટ રાજ્યે થોડાજ દિવસોમાં નિરક્ષરતાને મોટા ભાગે ઓછી કરી દીધી છે.

આ જમાનામાં રશીઅન સાહિત્યે જે ઉન્નતિ કરી છે, તેની બરાબરી કોઈ મોટામાં મોટું રાજ્ય પણ કરી શકતું નથી. એકલા મોસ્કો શહેરમાં ૪૦૦ ઉપર પ્રકાશન કાર્યાલયો છે, લેનીન-ગ્રેડમાં ૬૦૦ ઉપર અને સમસ્ત રાજ્યમાં ૧૦૦૦ ઉપર. આમાંનાં કેટલાંક કાર્યાલયો એવાં છે, કે જે વરસમાં હજારો પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરે છે. ત્યાંની સ્ટેટ પબ્લિશીંગ કંપની (પુસ્તક પ્રકાશનની સરકારી કંપની) જગતમાં સૌથી મોટું કાર્યાલય છે. ૧૯૨૪માં એણે ૨ કરોડ ૧૭ લાખ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. બે વર્ષમાં લેનીનના લેખસંગ્રહની ૯૦ લાખ નકલો વેચી. કાર્લમાર્ક્સના સિદ્ધાંતોના ગ્રંથો ૧૯૨૪ માં દોઢ લાખ વેચ્યા. ૧૯૨૫ ના પૂર્વાર્ધમાં ૧ લાખ ૬૦ હજાર પુસ્તકો લખાવ્યાં. એ લેખકોનાં નામ ઉપર જનતા ત્યાં જન આપે છે. ૧૯૨૪માં સરળ સાર્વજનિક પુસ્તકનું સરેરાશ વેચાણ ૮૩૦૦ હતું. અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રનું વેચાણ સરેરાશ ૧૯ હજાર હતું. સોવીએટ રાજ્યના સિદ્ધાંતના ઉલ્લેખ કરનાર ગ્રંથોનું ૨૧ હજાર જેટલું વેચાણ હતું. આ ઉપરથી ત્યાંની જનતાની અભિરુચિ જણાઈ આવે છે. આ ઉન્નતિ એવી દશામાં થઈ કે જ્યારે સેન્સરની આજ્ઞાસિવાય એક પણ ચોપાનિયું છપાતું ન હતું ત્યારે. સાચી દેશભક્તિ ને સ્વરાજની આ ધગશ છે. આપણે ૧૫૦ વર્ષમાં પણ જેટલું ન કરી શક્યા તે સોવીએટ રશીઆએ ૫-૬ વર્ષમાં કરી બતાવ્યું છે.

રશીઆમાં સંસ્કૃત

સંસ્કૃત અધ્યયનના શ્રીગણેશ ૧૮૮૦થી થયા. પ્રો. જે. કૌસોવિચે તથા એમનો શિષ્ય મિનયક સંસ્કૃતના ધુરંધર વિદ્વાન હતા. એ પછી જર્મનીના વિદ્વાન પ્રો. ઓ. વોથ લિંકેનો નંબર આવે છે. એમણે “સેન્ટપીટર્સબર્ગ” નામનો કોષ સાત ભાગમાં ૧૮૫૫ માં રશિયાની વિદ્વત્પરિષદના ખર્ચથી છપાવ્યો. આ કોષ સંસ્કૃતના ખીજા કોષોમાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી પાણિનિની બે આવૃત્તિ છપાવી; મૃચ્છકટિક તથા કેટલાંક ઉપનિષદના અનુવાદ પણ કર્યા છે. રશિયાનો પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત પ્રો. બી. વસીલીફ હતા, જેણે ઔદ્યમતનો એક ઇતિહાસ લખ્યો છે અને ‘તારાનાથ’ નામના પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો છે. રશીઆમાં હાલમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતના વિદ્વાન પ્રો. ધી સ્વેરનેટસ્કી છે. એમણે હિંદમાં બે વર્ષ રહી અધ્યયન કર્યું છે અને કેટલાક ગ્રંથો છપાવ્યા છે. ૧૯૨૫ના સપ્ટેમ્બરમાં રશીઆની વૈજ્ઞાનિક વિદ્વત્પરિષદે પોતાની અર્ધશતાબ્દી ઉજવી હતી. રશીઆનો વિજ્ઞાનમાં સંસ્કૃતના અધ્યયનને પણ સામેલ કરે છે. રશીઆએ ત્રણ પુરુષોને નિમંત્રણ કર્યું હતું:-પ્રો. સી. બી. રમન મુંબઈના પ્રો. મોદી તથા પ્રેસીડેન્સી ડે. લેજના પ્રો. એસ. એન. દાસગુપ્તા. રૂસ સરકાર એમનો જવા-આવવાનો ખર્ચ આપવા તૈયાર હતી. પ્રો. દાસગુપ્તા જઈ શક્યા નહિ; પરંતુ ત્યાંની વૈજ્ઞાનિક પરિષદે સંસ્કૃત જ્ઞાનનું સન્માન કરી એમને “પીટર્સબર્ગ-સંસ્કૃત-જર્મન કોષ” પારિતોષિક રૂપમાં પ્રદાન કર્યો. આ પુસ્તક હમણાં છપાતું નથી. આમ છેલ્લાં નવ વર્ષમાં રશીઆએ અદ્ભુત પ્રગતિ કરી છે અને જગતનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

(‘હિંદુસ્થાન’ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક-કસનજી મણિભાઈ દેશાઈ)

૭૨-શહેરી જીવનની શ્રદ્ધતા અને ગ્રામ્યજીવનની શ્રદ્ધતા

(ગામડાનું જીવન કેટલું નિર્દોષ અને શહેરનું જીવન કેટલું ભ્રષ્ટ છે, તે દર્શાવનારે ભાવસૂચક એક કાવ્ય નજરે ચઢતાં તે અત્રે આપવામાં આવે છે.)

શ્વેરમાં^૧ એલા જાણ માં^૨ માંડણ, શ્વેરમાં એલા જાણ માં;
શ્વેરમાં જા તો ઝાઝું રોકાણ માં^૩ રે.....માંડણીયા !
શ્વેરની હાંકડી^૪ શેરીયું માંડણ, શ્વેરની હાંકડી શેરીયું;
ઘોલકાં જેવાં ઘર ન્યાં ખોટી થાણ માં રે.....માંડણીયા !
ખઝારે ભૂંકણુગાડીયું^૫ ઘોડે, ખઝારે ભૂંકણુગાડીયું;
જોતો જોતો હાલજે તું કંસરાણ માં રે.....માંડણીયા !
કંગલાં^૬ જેવાં માંનવી એનાં, કંગલાં જેવાં માંનવી;
હશે હડીયું^૭ કાદતાં ધ લટકાણ માં^૮ રે.....માંડણીયા !
'સા'નાં^{૧૦} રંગેડાં^{૧૧} ઉકળે ભૂંડાં, 'સા'નાં રંગેડાં ઉકળે;
આખા મલકનાં એહાં ધ પીવા જાણ માં રે.....માંડણીયા !
રાંધ્યાં ધાન વેસાય^{૧૨} સે ન્યાં તો, રાંધ્યાં ધાન વેસાયસે;
કાસાં કોરાં^{૧૩} ખાધ અનરવો^{૧૪} થાણ માં રે.....માંડણીયા !
પાણીના શીંહા^{૧૫} વેસાય સે લાગડ^{૧૬} પાણીના શીંહા વેસાય સે,
ધ રંગેલ ભાંભળાં^{૧૭} પાણી મોંને પાણ માં રે.....માંડણીયા !
શ્વેરનાં માંણુહ પાંદડાં^{૧૮} સાવે, શ્વેરનાં માંણુહ પાંદડાં;
તું ભુખ્યો તરલો^{૧૯} એવા હુસા ખાણમાં રે.....માંડણીયા !
ફેલ ફતુરનો રાફડો ફાટયો સે, ફેલફતુરનો રાફડો;
ન્યાં નાગાં નાટક શેટક જેવા જાણ માં રે.....માંડણીયા !
શ્વેડકડાં^{૨૦} ન્યાં દૂધ નથી લાઇ, શ્વેડકડાં ન્યાં દૂધડાં;
નઇઠય^{૨૧} મોરનાં આંહુ^{૨૨} જેવી સાણ માં^{૨૩} રે.....માંડણીયા !
પાણીયે આખાં^{૨૪} નો મજે મીઠાં, પાણીયે આખાં નો મજે;
હસે ભાંજેલ, ^{૨૫} ભૂંગળે વે'તા^{૨૬} વાહમાં^{૨૭} રે.....માંડણીયા !
હસે^{૨૮} વાળ્યો સે ઓટલો^{૨૯} દેહનો, હસે વાળ્યો સે ઓટલો;
મોટા હંસા ભાળીતે ગાંડો થાણ માં રે.....માંડણીયા !
ધનધૂતા નો પાર નથી ન્યાં, ધન ધૂતાનો પાર નઇ;
મોહડે મીઠા ધૂતાથી^{૩૦} શેતરાણ માં^{૩૧} રે માંડણીયા !
મેડીયું ઉપર મેડીયું ભાળી, મેડીયું ઉપર મેડીયું;
આ નેહના^{૩૨} હિલોળા^{૩૩} તું ભૂલી જાણ માં રે.....માંડણીયા !

(“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૮-૮-૨૫ ના અંકમાં લખનાર:-ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ)

૧ શહેરમાં, ૨ જમણ માં, ૩ રોકાણ માં, ૪ સાંકડી, ૫ મોટરો, ૬ કચરાધરા માં; ૭ સત્ત-હીન, ૮ દોરો, ૯ લટકાણ માં, ૧૦ રહાનાં, ૧૧ દેગડાં, ૧૨ વેસાય છે, ૧૩ કાચાં-કોરાં, ૧૪ મોદો, ૧૫ મીસા, ૧૬ બધે ઠેકાણુ, ૧૭ ખારાં-મોળાં, ૧૮ પાનપટ્ટી, ૧૯ તરસ્યો, ૨૦ ધારોખુ, ૨૧ ઠરીશ નહિ, ૨૨ આંસુ, ૨૩ જાણમાં, ૨૪ વગર વલોવાયાં-કુદરતી, ૨૫ સંચાથી વલોવી નાખેલ, ૨૬ નળમાં વહેતાં, ૨૭ રહેણાણમાં, ૨૮ સંચે-ચંત્રાએ, ૨૯ પાયમાલી, ૩૦ ધૂતારા, ૩૧ છેતરાધરા માં, ૩૨ નેસના, ૩૩ આનંદ-મગ્ન.

૭૩-આજ અને કાલ

કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર રચાયેલા હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના અનુયાયીઓ-માટે ‘આજ’ના કરતાં ‘આવતી કાલ’ વધારે મહત્ત્વની હોય એમાં નવાઈ નથી. ‘આજ’ સાધન છે, ‘આવતી કાલ’ સિદ્ધિ છે. ‘આજ’ અસ્થિર, અનિશ્ચય છે; ‘આવતી કાલ’ સનાતન, નિત્ય, આદર્શ છે. હિંદુઓ ‘આજ’ને માટે ન જીવે; ‘આવતી કાલ’ને ખાતર જીવે અને જરૂર પડ્યે ‘આવતી કાલ’ને માટે મરે પણ ખરા. ‘આજ’ના તમામ ધર્મપંચાડા ‘આવતી કાલ’ની લક્ષ્ય-સિદ્ધિને અર્થે હોય; ‘આજ’ની બધી વિઝૂંજતા ‘આવતી કાલ’ની પરમ શાંતિને અર્થે અનંત લાસતું ધોર યુદ્ધ ‘આવતી કાલ’ના ગૌરવાન્વિત વિજયને અર્થે હોય.

પ્રાચીન ભારતે ‘આવતી કાલ’ના આ પ્રાણપ્રશ્નને બહુજ સરસ રીતે ઉઠેલી નાખ્યો હતો. ‘આજ’ના જીવનને સંપૂર્ણ રીતે જીવી-જીરવી, ‘આજ’ની ધાંધલમાંથી નિવૃત્ત થઈ બેઠેલા વાન-પ્રસ્થ ઋષિઓના સુંદર આશ્રમોમાં તેકાળે આપણી ‘આવતી કાલ’નું ચણતર થતું હતું. ‘આવતી કાલ’ના સ્વરૂપને સમજી તે પ્રમાણે તેને ઘડવાની તે ઋષિઓ પાસે શક્તિ હતી, ધ્રુસદ હતી અને સ્વતંત્રતા હતી. તેમની પાસે ફક્ત એકજ ધ્યેય હતું. આવતી કાલનું નિર્માણ તથા દૈહિક અને ઐહિક વિટંબનાઓવગરના એ ઋષિઓ એ નિર્માણકાર્યમાં બધી રીતે સ્વતંત્ર હતા. ‘આવતી કાલ’ ‘આજ’ના કરતાં વધારે ઉજ્જવળ અને, સુંદર અને, નિર્મળ અને અને લગ્ય અને એટલીજ તેમની અભિલાષા હતી. અને એ અભિલાષામાંથી બ્રહ્મ, ચ્યુત થવું પડે એવું કોઈ જાતનું દયાણુ તેમના ઉપર ન હતું. કોઈ સરકાર-દરબારને રીઝવવા માટે એ અભિલાષા ઉપર સીધી કે આડ-કતરી રીતે અંકુશ મૂકવાની તેમને જરૂર નહોતી. તેમના જીવનનિર્વાહનો આધાર કોઈ સરકાર-દરબારોની મીઠી નજર ઉપર નહોતો. તેઓ સમાજમાન્ય હતા; સમાજ તેમને અનિવાર્ય ગણતો; સમાજને મન તેઓ ભૂતકાળની જીવંત જ્યોતિસમા હતા; સમાજ તેમને પિતૃસ્થાને ગણી “પિતૃ-દેવો ભવ” એ સૂત્રમાં શ્રદ્ધા રાખી તેમને નિભાવતો; એટલુંજ નહિ પરંતુ સન્માનતો અને પૂજતોયે ખરો. અને તેઓ પણ ‘સમાજકલ્યાણ’ એ એકજ સૂત્રને લક્ષ્યમાં રાખી, ભૂતકાળના પાયા ઉપર વર્તમાનના સંયોગોને અનુલક્ષી ‘આવતી કાલ’નું ચણતર કર્યે જતા.

પરંતુ આજના વ્યવહાર ભણી વળાંકે તો આથી કાંઈ ઉલટીજ વાત નજરે પડે છે. ‘આવતી કાલ’ના નિર્માણને માટે આજે આપણે કેટલી કાળજી રાખીએ છીએ? કેવળ સંતાનોત્પત્તિ ઉપરાંત બીજું આપણે શું કરીએ છીએ? ‘આવતી કાલ’ના વિધાયક એ સંતાનોને આપણા આદર્શો પ્રમાણે ઉછેરવા અને કેળવવામાટે આપણે દિવસનો કેટલામો ભાગ નિયત રાખીએ છીએ?

આપણે દલીલ કરીશું કે, આધુનિક યુગ શ્રમવિભાગનો યુગ છે; આધુનિક પ્રવૃત્તિની ગડમ-થલમાં એક ને એક માણસ અનેક ઠેકાણે પોતાની શક્તિઓને રોકી શકતો નથી. ‘ભવિષ્યની પ્રગ્ન’ ઉત્પન્ન કરવી અને એ ઉત્પન્ન થયા પછી શાળાઓમાં જવાને યોગ્ય થાય ત્યાંસુધી એમને જેમ તેમ જીવતી રાખવી, એટલુંજ કાર્ય અત્યારે માખાપોએ કરવાનું છે; તેપછીનું બધું શાળાઓની અંદર શિક્ષકો કરી લેશે. ‘આવતી કાલ’ના નિર્માણનું બધું કાર્ય શાળાઓ અને કોલેજોને-જ સોંપવામાં આવ્યું છે! ઇલાહિ. અને આ દલીલ પોઝળ છે, એ વાતની શાખ તો આપણી શાળા-કોલેજોમાંથી દર વર્ષે બહાર પડતો નવો-નમો કાલ સચોટરીતે પૂરે છે. આ નવી સૃષ્ટિ જૂનીના કરતાં વધારે મૂંઝાયાઉ, વધારે શક્તિસંપન્ન, વધારે આશાવંત તો નથીજ.

આજના આ યંત્રયુગમાં બીજી બધી બાબતોની પેઠે આ શિક્ષણમાંયે યંત્રથી કામ લેવાનું શરૂ થઈ ગયું છે; અને અનેક લિન્ન લિન્ન મનોવૃત્તિવાળાભિન્ન ભિન્ન સંયોગોમાં ઉછરતા બાળકોમાટે એકજ પ્રકારની કેળવણી કાયદારૂપી સંચામાંથી તૈયાર થઈને નીકળે છે. ‘આવતી કાલ’ના ખરા શિક્ષકો-તે આજે સર્જકો મટી, તે કેળવણીરૂપી મશીનના જૂદા જૂદા ચક્કર ચલાવવાવાળા મજૂરો જેવા બની ગયા છે. પોતાના આદર્શોનુસાર સર્જન કરવાની તેમને છૂટ નથી; મોટા ભાગમાં તો શક્તિએ નથી, કદાચ આદર્શો જેવુંએ કશું નથી. શિક્ષકવર્ગને સમાજ નિભાવે છે-પોતાની ઇચ્છાથી નહિ

પરંતુ આડકતરી રીતે-સન્માનતો તો નથીજ. આવા મજૂર-શિક્ષકોના હાથ તીચે કેળવણીના સંચા-
માંથી નીકળતા આપણા નવજુવાનોને-એમને નવજુવાનોએ શામાટે કહીએ? એમનામાં નવીનતાયે.
નથી અને જુવાનીયે નથી! એમનામાં વિવિધતાયે નથી, સ્વયં પ્રેરણાયે નથી. મજૂર-શિક્ષકો
પાસેથી એકજ જાતની ભાવના મળેલી હોય છે, બીજો ગમે તે પ્રકારનો ભોગ આપીને જોટલું.
બની શકે તેટલું સુખી જીવન ગાળવાની. એમનામાં એકજ જાતની આવડત છે અને તે માથું અને
પેટ સલામત રાખવામાટે નાક જતું કરવાની!

આટલી સ્થિતિમાં કોઈ પણ ચિંતનશીલ વ્યક્તિને 'આવતી કાલ'માટે નિરાશા અને અશ્રદ્ધા
ઉપજે તેમાં નવાઈ શી?

x

x

x

x

x

('ક્ષાત્રતેજ' તા. ૧૧-૧૨-૨૭ નો મુખ્ય લેખમાંથી)

૭૪-દેશનો સાચો દોરવનાર-તારણહાર કેવો હોય ?

લૌકિક કીર્તિ કે અધિકાર સાચા પ્રભુપ્રેમીને ખપે નહિ.

('હંગેરીનો તારણહાર' * નું છેલ્લું પ્રકરણ-હંગેરીની પ્રજા વિજયોત્સવ ઉજવે છે.)

ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રિઓસુધી આ વિજયોત્સવ ચાલુ રહ્યો. તેજસ્વી દીપમાલાએ
રાત્રિદિવસ વચ્ચેનો ભેદ ભાંગી નાખ્યો. ડાન્ડ્યૂબ નદીના હરિયાળા કિનારાપર જનતાએ નૃત્ય,
ગીત અને ભોજનના વિજય-કલ્લોલ પાથરી દીધા; પરંતુ આ માંગલિક અવસરમાં, આ જલસા-
માં ને આ નાટારંગમાં, આ જમણમાં કે બદંગીમાં એક-એકજ મોં ક્યાંયે દેખાતું નથી.
પ્રજાની લાખો આંખો અધીરી બનીને શોધે છે, પણ એ નરકેસરીનું ગગન-રમતું મસ્તક, અગારા
કરતું આભ-કપાળ, ધાટાં ભવાં ને ઝીણી આંખો ક્યાંયે જડતાં નથી. નાનાં બાળકો પોતાની
માતાએને પૂછે છે કે, અમને પૂલ ઉપર બેસાડી વાર્તાઓ કહેનાર ને મીઠાઈ આપનાર એ દોસ્ત
ક્યાં હશે? ગરીબો પોતાને હમેશાં ખેંચીત દેનાર હાથને શોધતા શોધતા પૂછે છે કે, એ દયાળુ ક્યાં છે ?
ડીક ક્યાં છે? તારણહાર ક્યાં છે ?

તારણહાર નથી આવ્યો. એ પોતાની નાનીશી ઓરડીમાં બત્તી બુઝાવીને ધુંટણીએ પડી
પ્રભુની બદંગી ગુજારે છે. આવા ઉત્સવોમાં ભળવાની એને આદત નથી. શોરબકારમાં સામેલ થવું
એને ગમતું નથી. હર્ષાવેશને વશ થાય તેવી ક્ષુદ્ર મનોવૃત્તિ એ તારણહારની ન હોય. એ તો
અધિકારમાં બેસી બદંગી કરી રહ્યો છે કે “ઓ પ્રભુ! મારા વીર મગિયરોનો આ વિજયોત્સવ
શાશ્વત બનાવજે! આપીને પાછો લઇ ન લેતો! મારી બહાદૂર જાતિને વિલાસમાં ન ડૂબવા
દેજે! ત્યાગ અને સંયમ શીખવજે!”

તારણહાર એવી પ્રાર્થના કરતો હતો. પ્રજાના એકેએક પક્ષે આવીને તારણહારને આજીજી
કરી: “ઓ ડીક! સર્વાનુમતે અમે તને ‘રક્ષક’ પદે ચૂંટી કાઢ્યો છે; માટે તુંજ મહારાજને મુગટ
પહેરાવ!”

પણ એ ન માન્યો. “એ મહત્તાનો હું અધિકારીજ નથી. મને ફૂલો ન ચંદાવો. મને મારા
અધારા ખૂણામાં પડ્યો રહેવા દો, આ કીર્તિનો તાપ મારાથી નથી સહેવાતો.”

ડીકને તો ૧૮૪૮ના યુદ્ધમાં રણક્ષેત્રપર પોદેલા પોતાના સાથીઓ સાંભરે છે. આરટ્રીયન
જલ્લાદની ગોળીવડે વિધાઇ પ્રાણ છોડતી વેળાની છેલ્લી પલકે “અમર હો મારો પિતૃદેશ!” ની
કુવા પુકારતો બાંધવ બેથેની-આરટ્રીયન કારાગૃહોના કાળા સીતમોથી પાગલ બની જઈને “મારી
માતૃભાષા!” “મારી દેશભાષા!” એવી ઝંખના ઝંખતા અને થેલછાના તોરમાં મીઠી માતૃ-વાણીનાં
વ્યાખ્યાનો રેલાવતા જુવાન એકેનીનું કરુણાર્દ્ર દશ્ય-અને છૂટકારો મળ્યા છતાં દગ્ગલબાજના
સંદેહથી ચૂરોપમાં દેશવટે રજળનારો નિરાધાર વીર કેરુથ-એ બધા એની આંખોસન્મુખ તરે છે,

* એ નામનું પુસ્તક “સૈન્ય” કાર્યાલય, રાણપુર (કાઠિયાવાડ) તરફથી બહાર પડી ચૂક્યું છે. મૂલ્ય બા છે

એનું દિલ ભરાઈ આવે છે, તારણહાર એકાંતે બંદગી કરે છે.

રામજી શોધે છે કે, મારો લાડીલો શત્રુ ક્યાં? જેના હાથનો પરાજય પામીને પણ હું આજે ગર્વ ધરું છું. એ સુભટ્ટને આજે મારી પાસે તેડી લાવો. મારે એની સાથે આજે કદી નથી મિલાવ્યા તેવી રીતે હાથ મિલાવવા છે. કોઈ ડીકને તેડી લાવો!

ડીક ન આવ્યો. એ બંદગી કરે છે.

રામજીનું હૃદય આજે રોકાતું નથી, એ ડીકની પાછળ દોડે છે. ડીક ઉપર એનો ખ્યાર ઉભરાય છે. પ્રધાનને પૂછે છે કે “ઓ આન્ડ્રેસી! ડીકને હું કયી રીતે વિભૂષિત કરી શકું?”

પ્રધાને કહ્યું કે “મહારાજ! આપના હાથમાં લક્ષ્મી છે, પદવીઓ છે, હોદ્દાઓ છે-બધું છે. બીજા સૌ કોઈને આપ નવાજી શકશો, પણ ડીકને એ તમામ સમૃદ્ધિથી પણ નહિ નવાજી શકાય. હંગેરીના તારણહાર તો એ બધાં પ્રલોભનોથી પર ચાલ્યો ગયો છે.”

“બીજું તો કંઈ નહિ, ખેર; પરંતુ આ મારી ને રાણીજીની એક જાણી લાઇ જાઓ અને ડીકને કહો કે, મારી આટલી ભેટ સ્વીકારે.”

રત્નજડિત ચોકડામાં મઢેલી એ રાજ-દંપતીની જમી રાજકર્તાના સાચા દિલનું સ્નેહ-ચિહ્ન કહેવાય; પરંતુ ડીક તો એ પણ ન સ્વીકાર્યું.

ડીક પ્રાર્થના કરે છે; જગત્પિતાની સન્મુખ ખડો છે. રાજ-ભેટ એને નથી અપતી.

રામજીએ દીન શબ્દોમાં એટલુંજ પૂછાવ્યું કે “ઓ ડીક! તારા સરખા અડગ દુશ્મનપર વીરપૂજની અને અહેશાનમંદોની મારી જે ઉમિંચો ઉછળે છે, એને વ્યક્ત કરવાનો કોઈક રસ્તો તું બતાવ. મને નિરાશ ન કર લાઈ!”

ડીકે કહેવરાવ્યું કે “મહારાજ! મારા મૃત્યુ પછી બસ આટલુંજ કહેજો કે “ડીક પ્રમાણિક આદમી હતો. બસ, એથી વધુ મારે કંઈ ન બપે.”

ત્રણજ દિવસમાં ગુસ્તાં પૂરાં કરીને આખી પ્રજા ઉઘમે ચઢી ગઈ. રાજતંત્રનાં ચક્રો ગોઠવાવાં લાગ્યાં. સર્વોન્નમતની મદદથી રામજી ડીકને મુખ્ય સચિવના પદપર નિમંત્ર્યો; પરંતુ ડીકે ના પાડી. પ્રધાનમંડળના સામાન્ય સચિવ બનવાની પણ એણે ના પાડી.

“ઓ ડીક! તને આ શું થયું?”

“કંઈજ નહિ લાઇ! હું તો હવે મારા વતન કેહીડા ગામમાં ચાલ્યો જઈશ. વાર્ષિક ત્રણસો પાઉન્ડની મારી જે આવક છે, તે મારેમાટે ઘણી છે. હું બાકીનું આબુખ ગ્રામ્ય શાંતિમાં ગુજરીશ, બેઠો બેઠો જગત્પિતાની બંદગી કર્યાં કરીશ. મને જવા દો, હવે મારું કામ ખતમ થયું છે.”

પણ પ્રજા આડી આવીને ઉભી રહી. ડીકનો રસ્તો એણે રોકી લીધો. માતાના વિયોગે અચ્ચાં રડતાં હોય, તેવી વેદના પામીને પ્રજા અશ્રુભીની આંખે આજીજીની દૃષ્ટિ માંડતી ઉભી રહી. જનેતાઓએ ફૂલસરખાં નાનાં અચ્ચાં લાવંતે તારણહારના રસ્તા આડે સુવાડી દીધાં. લાકડીને ટેકે ડગમગ ચાલતાં ડોસા-ડોસીઓએ આવંતે ટપકાનાં વચ્ચેનાં ઉચ્ચાર્યાં કે “તારણહાર! શું આટલો બધો નિર્દય થાય છે? ગામડામાં જઈને શું જલ્દી શાંતિ ભોગવવા બેસી જવું છે? પ્રજાને અંતરિયાળ રઝગાવવી છે કે?”

નિઃશ્વાસ નાખીને ડીક રોકાયો. તે પાર્લામેન્ટનો એક સાધારણ સભાસદ બનીને રહ્યો. નવ વર્ષસુધી એ નમ્ર સ્થાનપરજ બેઠો રહ્યો; પરંતુ સમર્થમાં સમર્થ પ્રધાન કરતાંયે એનો પ્રભાવ અધિક તાપે તપતો રહ્યો. એનું-હંગેરીના એ તારણહારનું વચન કોઈએ ઉઘાડ્યું નહિ એની નિખાલસ સલાહોને સદાય સૌએ શિરપર ચઢાવ્યા કરી. એના મતના વિરોધી પક્ષો પણ એની સચ્ચાઈને વંદન કરતા રહ્યા. એ તો દેશ બધાનો આરાધ્ય દેવતાજ હતો. શ્વેત વાળથી વિભૂષિત એ સિત્તેર વર્ષનો પોલાદી દેહ પાર્લામેન્ટમાં અને સારાં દેશમાં પોતાની પરિપક્વ વૃદ્ધાવસ્થાનો શીતળ પ્રભાવ પાથરતોજ રહ્યો. એના વિશાળ ચહેરાપરની કરચલીઓમાં પાંત્રીસ વર્ષના પ્રજાકીય ઇતિહાસની જાણે અકેકે પંક્તિ લખાઈ ગઈ હોય તેમ માનીને લોકો એ રેખાઓને હિંદલતા, પ્રેરણા પીતા, નમી પડતા. એની જીતજાયા તજે તો પ્રજાએ આબાદીના પંથપર કે કે અસાધારણ ડગલાં માંડી દીધાં. યૂરોપીય પ્રજાઓની અવગણના, હાંસી તેમજ તિરસ્કારભરી

ઠોકરનું પાત્ર મટીને હંગેરી જોતજોતામાં તો વિસ્મય, વાહવાહ અને અતુકરણનું અધિકારી બની ગયું. પ્રજા-શરીરના અંગેઅંગમાં નવું રુધિર ભરાયું અને પોતાનીજ આંખે પ્રજાનો આ વિસ્મય-કારી વિકાસ નિહાળીને એ વીરનર, રાજદારી સંગ્રામોની અણુદીઠ યુદ્ધકલાનો એ શોધક, અવિદ્યાન અને ગામડીઓ છતાં ભાવિ તકદીરના તાત્કલેખ ઉકેલનારો એ યુગાવતાર ઇ. સ. ૧૮૭૬માં તોતેર વર્ષનું તપસ્વી આયુષ્ય અતમ કરી પ્રભુજીના દરબારમાં શાંતિ પામવા સીધાવી ગયો.

એ દિવસે હંગેરીની દશે દિશાઓ પડી ગઇ હતી. પ્રજા કદીયે નહોતી રડી તેટલી તે દિવસે રડી-છાતીફાટ રડી. બચ્ચાંઓ ને માતાઓ, તમામ રડી પડ્યાં. એટલાં બધાં આંસુ ઝર્યાં, કેમકે લાખો આંખોનો એ તારો હતો. લોકો એને સંધિસીધાં ઓળખતાં હતાં. હંગેરી માતા વિલાપ કરતી જાણે પોતાના પ્યારા બેટાના મૃતદેહ ઉપર ઝુકતી હતી.

એની પાયદસ્ત પાટનગરના માર્ગોપરથી નીકળી, સારે પગથી ઉપર પ્રજાજનો હુટણીયે પડતાં હતાં અને હૃદયને બહુ બહુ રોકવા છતાં પણ ચોધાર રડી પડતાં હતાં. એના કૌશીન ઉપર મહારાણીજીનાં નેત્રાંએ પણ સાચાં મોતી જેવાં આંસુ સાચાં અને એનો જીવનભરનો કટ્ટર રિપુ રાજા જેસેફ પણ અફસોસ કરીને ઉચ્ચારી ઉઠ્યો કે “આજે આપણો ઉમદામાં ઉમદા ને મહત્તમ માનવી ખોવાયો છે !”

તારણહાર કહી ગયો હતો કે “મારી આરામગાહ સાદામાં સાદી કરજો. હું જીંદગીભર જનતાના જેવીજ ટળાછળથી રહ્યો છું, તો મને મૃત્યુ પછી મારા ગરીબ ભાંડુઓથી જૂદો ન પાડતા. ”

એ આખરી માગણીને માન આપી પ્રજાએ સાદી કબરમાંજ એના શયને સુવાડી દીધું.

(૧૯-૧૧-૨૭ ના ‘સૌરાષ્ટ્ર’માંથી)

૭૫-કેટલાક ભેખધારીઓમાં ચાલતો પિશાચોનો પંથ

(ધર્મને નામે કેટલાક પ્રકારના દંભો અને અનાચારો ચાલે છે ? ધર્મનું લાંબું તિલક તાલુનારા ‘સાધુ-રાજા’ આફિલ દુનિયાને કેવી કેવી રીતે પોતાની પાપજાળમાં ખેંચે છે ? આજના શિક્ષિત, સુધારક, નીતિ-શીલ જનસમૂહમાંથી કેટલાક આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી શકે તેમ છે ? ગામના મધ્યસ્થોક્ની વચ્ચે પ્રવર્તતા ધાર્મિક અનાચારોપરતે કેટલાક શિક્ષિત સજ્જનો સાચી માહિતી ધરાવે છે ? આપણે ગામડે ગામડે ઉડાં મૂળ નાખીને જાહેરો માગીપંથ એ આજે પ્રવર્તમાન એવા અનેક ધાર્મિક સંસ્થાઓમાંનો એક સૌથી વિશેષ વ્યાપક સંસ્થા છે, એની આપણા શિક્ષિત જનોને થોડી જાણ કરવા આજનો આ લેખ છે. x x વાચક એ વાંચે, વિચારે અને આપણા અધઃપતિત સમાજ ઉપર લાલ આંખ કરી, એ અધઃપાતનાં કાંસણોને નાજુદ કરવા દૃઢ નિશ્ચય કરે.)

(તંત્રી ‘સૌરાષ્ટ્ર’)

ભારતવર્ષનું સત્યાનાશ વાળવાનું માન આપણા ધર્મધુરંધરો-વિવિધ પંથની ધીકતી દુકાન ચલાવનારાઓ-ને જાય છે; અને તેમાંય રામનામને અપવિત્ર બનાવતા, ભગવાં ને સફેદ વસ્ત્રો નીચે કાળાં કૃત્યો છુપાવતા, સેવા અને સત્કારનાં ડીમડીમ બજાવતા, પેલા માર્ગીપંથ-મોટા પંથે તો હિંદુસમાજનો ઘેર દાટ વાળ્યો છે. એણે ધર્મને નામે અનેક ભોળી ભગિનીઓને બળ્લાચારને માર્ગે વાળી સમાજનો ભયંકર દ્રોહ કર્યો છે. એ પિશાચી માર્ગીપંથમાં ધર્મના નામે કેવાં કેવાં કાળાં કૃત્યો થાય છે-થઈ રહ્યાં છે, એ સમાજ જાણે ને આંખ ઉઘાડે. એ સેતાનોને ઓળખી એ કહેવાતા ધર્મને દફનાવે, એ કહેવાતા ધર્મના ખુરખા નીચે સમાજના શ્રેયને જલાવી દેનારા રાક્ષસોને-કહેવાતા સાધુઓને ઓળખી તેનાં પગલાં ટાળે, એ માર્ગીપંથની ભયાનકતા તાદૃશ્ય બતાવતા એના ખાસ ઉત્સવોથી જનતા પરિચિત બને.

પાટપૂજા અને શંખાઢાળ

માર્ગીસાધુઓના મોટાપંથ-વામમાર્ગમાં પાટપૂજા અને શંખાઢાળ, એ ઉત્સવો પ્રધાનપદ ભોગવે છે. એ મહોત્સવોમાં એવી અધમ વિધિઓ છે કે તે સાંભળી કંઠમાં કંઠાર હૃદય પણ કંપે.

એ કૃત્યો આ લખનારે, એક મિત્રની મદદવડે નજરે નિહાળ્યાં છે.

આ ‘પાટપૂજા’નો મહોત્સવ ચક્રલુપ્ત ન ફરકી શકે તેવા ગુપ્ત સ્થાનમાં કરવામાં આવે છે. એક બાજે પર ચોખાથી સાચીઆ પૂરે છે, તેની મધ્યમાં સળગતી ‘જ્યોત’-પિત્તળના પ્યાલા જેવા પાત્રમાં દીવેટ સળગાવી-મૂકવામાં આવે છે અને તેની આજુબાજુ એ ‘મોટાપંથ’માં ભજેલાં અનુયાયીઓ-જેને ‘ગત્ય’ કહે છે તેઓ-બેસે છે. એ બાજેની નજીક ‘પાટપૂજા’ની ગાદીનો ‘આચાર્ય’ કહેવાતો સાધુ બેસે છે. એ આચાર્યજીની આજ્ઞા પ્રમાણેજ એ આખું ટાળું વર્તે છે.

એ ‘પાટપૂજા’ની નજીક કપડાના પડદા બાંધી, નાનો ઝોરડો બનાવાય છે. તેને ‘મોક્ષગૃહ’ કહેવામાં આવે છે. ખરી રીતે તો એને વેશ્યાગૃહ કે નર્કગૃહજ કહી શકાય. એ વિધિની ચોક્કા કરવામાટે ચાર લઠાધારીઓને-શસ્ત્રધારીઓને-રોકવામાં આવે છે અને તેને ‘કોટવાળ’ કહે છે. પોતાના અનુયાયી સિવાય અન્ય કોઇ આ ગુપ્ત કાર્ય જાણી ન શકે તે માટે આટલી અગમચેતી વાપરી ‘ગત્ય’ પોતાની વિધિ આગળ ચલાવે છે.

ઉપલી વ્યવસ્થા થઇ રહ્યા પછી ‘હરનામ’ના પોકાર થાય છે અને પછી બીજી કેટલીક વિધિઓ થયા પછી, ‘આચાર્ય’ કહેવાતો સાધુ હાથમાં પાણીનો લોટો લઈ, તેમાંથી પાણીનાં છાંટણું અનુક્રમે ‘ગત્ય’માં બેઠેલાં સ્ત્રીપુરુષોને છાંટે છે. જે સ્ત્રી અને પુરુષપર એ છાંટા પડે છે, તે પેલા ‘મોક્ષગૃહ’માં જઈ.....પાછાં ‘ગત્ય’માં આવી બેસે છે. એ રીતે ‘ગત્ય’નાં તમામ નર-નારીઓ પડદા પાછળ બ્રહ્માચાર સેવી આવ્યા પછી પેલા ‘આચાર્ય’નો વારો આવે છે.

આ પાટપૂજાનો કોઇ ચોક્કસ નિયમ નથી. જ્યારે જ્યારે પિશાચવૃત્તિઓ જાગ્રત થાય, ત્યારે ત્યારે એ વિધિ થાય; પણ દરેક આપાદ સુદ ર ને દિવસે, તમામ માર્ગી-સાધુઓએ આ ‘ધર્મોત્સવ’ કરવોજ નોંધએ એવી પ્રથા પડી ગઈ છે. આવોજ બીજો ‘ધર્મોત્સવ’ એ લોકો ઉજવે છે તે પણ જાણવા જેવો છે.

એ ‘ધર્મોત્સવ’ને કહે છે ‘શંખાદાળ.’ એ મરણ પાછળની ક્રિયા છે. એ પ્રસંગે પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની ‘પાટપૂજા’ થાય છે. માર્ગીપંથનો કોઇ સાધુ કે અનુયાયી મરી જાય, એટલે તેની પાછળ ‘શંખાદાળ’ થવોજ નોંધએ અને તેમાં ‘પાટપૂજા’ને નામે બ્રહ્માચાર બેલાવોજ નોંધએ, એવી પ્રથા પડી છે-એ પ્રથા ચાલુ છે.

એ ‘શંખાદાળ’નો વિધિ એવો છે કે, મરેલા માણસના નામનું અડદના લોટનું એક પૂતળું બનાવવામાં આવે છે અને તેને પેલા ‘જ્યોત’ના બાજે પાસે મૂકવામાં આવે છે. પછી જુવારના સાંદાના કકડા લઈ, તેની સાત પગથીઆંની નીસરણી બનાવવામાં આવે છે. તે નીસરણી સાથે સૂતરના જડા દોરાનો એક છેડો બાંધી, બીજો છેડો જે ઘરમાં તે પ્રયોગ થતો હોય છે તે ઘરના મોભે બાંધે છે. પછી પેલા પૂતળાને ક્રમે ક્રમે પેલી નીસરણીનાં સાતે પગથીઆં ચઢાવે છે અને પછી પેલા સૂતરના તાંતણાને સળગાવે છે. જો તે તાંતણા દેઠ મોભારાસુધી સળગી જાય, તોજ મરનારો સદ્ગતિને પામ્યો છે તેમ સિદ્ધ થાય છે. જો પ્રથમ વાર તાંતણા આખો ન સળગે તો ફરી વાર ‘શંખાદાળ’ ઉજવાય. આ ઉત્સવ વખતે પણ ‘પાટપૂજા’નો ખાસ વિધિ તો ખરોજ.

વિધવાની આત્મકથા

અને એ પંથના બાવાઓ અને બાવીઓ આપણી ભોળી બહેનોને કેવી ચાલાકીથી તેમની ‘ગત્ય’માં ભેળવે છે, એ સમાજે જાણી લેવું જરૂરનું છે. એ ઘોર પ્રચારકાર્ય સમજાવતી, એક ઉચ્ચ કુટુંબની વિધવા બહેને સ્વમુખે કહેલી અને ‘સાધુ-સર્વસ્વ’ માસિકમાં પ્રકટ થયેલી એક કથાનો સારભાગ નીચે મુજબ છે:-

“મારા સસરા ભક્ત કહેવાતા. હું બાળવિધવા થયેલી. અમારે ત્યાં માર્ગી સાધુઓનો ઉતારો હતો. ઘેર આવેલા ‘સંત’નો ચરણસ્પર્શ કરવાનો ધારો હોઇ હું તેવાઓને નમતી. સસરાજી પણ મને ‘હરિ, ગુરુ, સંત’થી ‘ભેદભાવ’ ન રાખવાનું અવારનવાર કહેતા. એ શબ્દો મને પ્રથમ તો નિર્દોષ લાગતા. એ અભેદભાવ કેળવવાનો ઉપદેશ આજે મને સમજાયો છે. જ્યારે જ્યારે હું એ ભગવાંધારીઓને નમતી, ત્યારે એ સાધુ નામને લજવનારા ‘આ નિર્વાણ ચઢેલ છે ?’ એવો અશ્ર પૂછતા. એ પ્રશ્નાર્થ ત્યારે ન સમજાતો...સમય જતાં મને માતાજીઓ-માર્ગીપંથની કુટુંબીઓ-

નો સહવાસ થયો. ભજનમંડળીઓમાં જવા લાગી. ત્યાં સંતોનાં ભજનોની જમતોનો નાદ લાગ્યો. 'મેઘ, ધારવો, તોરલ, રૂપાંદે, લખમો માળી અને માર્કંડની વાણી હું બરાબર ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા મંડી. 'આવ્યા અભ્યાગતને ઝોળજો' 'જ્યોત્યુને અન્વાણે રે, રૂં દાન દીછએ' એવાં એવાં કેટલાંય ભજનો મેં મોઢે કર્યાં.

"એક વખતે મારા ગામમાં એક 'બાપુ'ની મંડળી આવી. સૌ સ્ત્રીસમાજ સાથે હું પણ તે 'બાપુ'ના ચરણસ્પર્શ કરવા ગઇ. એ દિવસનો રંગ જૂદો હતો. 'બાપુજી' એક તોરણ-ચાકળાથી શણગારેલા નાનુક મંડપમાં ભગવાં વસ્ત્રો ધારી, પગે ચાખડી ચઢાવી, ઝુલાપર મંદમંદ હસતા ઝુલતા હતા. અમે સૌ નમ્યાં, ચરણસ્પર્શ કર્યા. 'જે જે ખેટા' કહી 'બાપુજી'એ આશીર્વાદ આપ્યો. મારા સસરાનું નામ સાંભળી, મારા તરફ તો તેનું ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું. કોઇ કોઇ ભોળી ધર્મધેલી બહેનો તો તે 'બાપુજી'ની ચરણરજ માથે ધરવા લાગી. થોડા સમય પછી કથા ચાલી. મને યાદ છે કે, તેમાં જીવ, આત્મા, પુરુષ, પ્રકૃતિ એવું એવું ધણું આવેલું. હું ત્યારે કશુંય ન સમજતી. એ કથા વંચાઇ રહ્યા બાદ હું ઘેર આવવા ઉભી થઈ ત્યાં તો 'વહુ! ખેસને, હજુ ખરી મળ તો બાકી છે' એમ કહી એક જુદીએ મને નીચે ખેસાડી અને પેલા 'બાપુજી'ના યુવાન અલમસ્ત સફેદ વસ્ત્રધારી બાવાઓએ રાસમંડળ શરૂ કર્યું. 'આશાભર્યાં અમે આવીયાં ને મારે વહાલે રમાડયાં રાસ રે' એવા એવા રાસ ગવાયા. એ સાંભળવામાં હું તલ્લીન હતી, ત્યાં પેલી જુદીએ બીજો પાસો ફેંક્યો. તે બોલી કે 'ખેટા! જો તું 'ગત્ય'માં ભળશે, તો તો તને ખૂબ મળ પડશે અને 'નિજ્યા' ધર્મની વાતું તો સાચરપેટાનેજ કહેવાય હો, બા! એ તો હરચંદ-તારામતીનો ધરમ છે.' એ સાંભળી મેં તે ડોશીમાને તે નવી વાતો સમજવા ખૂબ પ્રશ્નો પૂછ્યા. પ્રત્યુત્તરમાં એ 'માતાજી'એ મૂળમાં ધા કર્યો:-'ખેટા! નિર્વાણ ચઢીશ ત્યારે બધું સમજશે. તું હરિ-ગુરુ-સંત-ની થઇશ, 'આપપણું' મટાડીશ ત્યારે ધરમનો મરમ સમજશે; અને તારી મરજી હોય, તો આજેજ વહેતી ગંગામાં નાહી લે. આજેજ ગત્ય મળવાની છે. તું કહે તો તને નિર્વાણ ચઢાવીએ.'

મારી અપકવ બુદ્ધિ, યુવાવસ્થા અને એ અધમ નરનારીઓના સહવાસના પરિણામે હું વલુસમજ્યે તેમાં પડી. મને તે ડોકરી નિર્વાણના સ્થાનમાં લઈ ગઇ. ત્યાં એક પુરુષ ઉભો હતો. તેણે કંઈક સાંકેતિક શબ્દ પૂછી, પેલી ડોશી સાથે હાથોહાથ મેળવ્યો. જો કે મને એથી ખૂબ નવાઈ લાગી, પણ 'નિજ્યા' ધર્મમાં 'જ્યોત' આપોઆપ પ્રકટે છે, રાવળમાતા, રૂપાંદે, હરચંદ અને તારામતી અને જેસલ-તોરલ જેવાં પણ આ ગલમાં ભળ્યાં હતાં. રૂપાંદે કુંવર વરોધ્યો, માળા ને ફૂલ ખતાવ્યાં, તોરલે જેસલને સજવન કર્યો; વગેરે ચમત્કારિક વાતો તે ડોશીને મોઢેથી મેં સાંભળેલી તેથી મને નિર્વાણ સમજવાની હોંશ થઇ. એથી મેં પેલી ચેષ્ટાની દરકાર ન કરી. હું અંદરગઇ. ત્યાં કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો એઠેલાં. ત્યાં ભોંયપર પાંચ ખંડ પૂરેલા ને પાંચ ગાદીઓ નાખેલી. બાજેઠ પર એક પાત્રમાં 'જ્યોત' હતી તે પ્રકટાઇ. 'હરનામ-હરનામ-હરનામ' એવા ત્રણ અવાજ થયા. પછી 'નમણા'ની ક્રિયા થઇ. આ બધું મને પેલી ડોશી સમજાવતી. થોડા ચોખ્ખા અને એક પૈસો હાથમાં લઇ, અમુક દમે જ્યોત તરફ ફેરવી, નમણાના મંત્ર ભણી, ત્રણ વખત 'હરનામ' 'ગત્ય' ને બોલાવ્યું. પછી પીરગાદીને, જોગણી ગાદીને, લાખીયા ગાદીને, વીરગાદીને વગેરે અનુક્રમે 'જે ગુરુજી' એ શબ્દથી શરૂ થતા ને 'આખા ચઢાવું' એ શબ્દોથી પૂરા થતા મંત્રવડે તે ક્રિયા પૂરી થઇ; અને ત્યાર બાદ 'આરાધ' શરૂ થયો. એક પુરુષ પાણીના છાંટા તે ટાળામાં છાંટવા મંજ્યો. જેને છાંટા પડે તે સ્ત્રીપુરુષો ઉડી ઉભાં થાય, 'ગલ'ને 'પંજે' મેળવે (અંગુઠે અંગુઠા મેળવી ડાબો હાથ જમણા હાથ બરાબર સજ્જડ દાખવે તેને પંજે મેળવવો કહે છે) ને પછી પડદા પાછળ જાય...મને પણ છાંટા પડ્યા. મેં તે નરપિશાચીના સહવાસમાં મારું અમૂલ્ય શિયળ લૂંટાવ્યું. જે આર્ય લલનાઓએ પોતાના મોંઘેરા શિયળની રક્ષા કાળ દેહલતાઓને અગ્નિમાં ઝંપલાવી છે, તે જાતિની હું આ રીતે ધર્મના નામે સર્વસ્વ ગુમાવી ચૂકી.

નિર્લજ્જ વ્યભિચાર

આ વિધિ તે 'પાટપૂજા' એ અધમ વિધિમાં કેટલાય પુરુષો પોતાની ગૃહલક્ષ્મીઓ,

બહેનો અને માતાસમ અન્ય નારીઓનાં શિયળ લૂટાવે-લૂટે છે. આ ‘પાટપૂજા’ના પંથ-‘ગત્ય’માં લળેલાં નીચ નરનારીઓ ‘પાટપૂજા’ના પ્રસંગસિવાય પણ વ્યભિચાર આચરે છે. તે લોકોને પાપકર્મ કરવાની યાચના કરવી હોય, ત્યારે એમાં લળેલાં અન્યોન્ય ‘ખીચડી ખાવી છે’ એવી સાંકેતિક યાચના કરે છે અને પરિણામે દુનિયાની નજરમાં ધૂળ છાંટી પાપકર્મ આચરે છે. એ લોકોમાં ‘ચાલતી શીરામણી’-એટલે કે ‘છૂટક નરકર્મ’ એવો પણ એક સાંકેતિક શબ્દ વપરાય છે. આજે હું આ અધર્મ છે એમ જાણી શકું છું અને એટલેજ તે પિશાચોથી દૂર થઈ, થયેલાં પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરતી જીવન ગુન્નરૂં છું.”

એ પિશાચોના પંથની પાટપૂજા જેવીજ ખીજી ભયંકર વાતો, ‘ખોળાદાન’ અને ‘ચર્ણ-ચૂત’ હવે પછી ચીતરી, જગતને એ ભયાનક ધર્મ-રે, ધર્મને નામે ચાલતા પાપપુંજ-થી વાકેફ કરીશું.

હિંદુસમાજ ચેત ! સમાજ અને રાજ્યસત્તાઓએ આ પાપને દફનાવી દેવા સખળ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

(“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૧૯-૧૧-૨૭ ના અંકમાં લેખક ‘વજ્રધારી’)

૭૬-‘એ કાંઈ સાચો માર્ગ નથી !’

રશિયાના પાટનગરમાં ફાંસીનો માંચડો ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. ઝાર એલેક્ઝાન્ડર ત્રીજાને ઠાર કરવાની કોશીશના ગુન્હેગાર એક જીવાન રશિયનને જાંઘીની કુરખાની કરીને તેના દેશપ્રેમની કિંમત ચૂકવતો જોવાને-ફાંસીને માંચડે ચઢતો જોવાને-રશિયનોની ઠંક જામી હતી. ઝારશાહીની જડ ઉખેડી નાખવાનો, જાનને જોખમે ઝારશાહીના અંગભૂતોનાં ખૂન કરવાની હિંસક પદ્ધતિ અખત્યાર કરવી એ એકજ માર્ગ છે, એમ દઢતાપૂર્વક માનનારો એ જીવાન ફાંસીના માંચડા પાસે સ્થિત ફરકાવતો ઉભો હતો. ‘મૃત્યુ પછી પુનર્જન્મ પામીને પણ હું આ ઝારશાહીનાં ઉચ્છેદનને માટેજ ઝડપીશ ’ એવો નિશ્ચય એના મુખની રેખાએ રેખા ઉપર અંકાયો હતો.

ઘંટડી વાગી, કાળા પોશાકમાં સજ્જ થયેલા ફાંસી ફરમાવનાર અમલદારે, હમેશનો કમ હોય તેમ, લાગણીવિનાના નિર્દુષ્ટ અવાજે ઉચ્ચાર્યું : “.....પાંચ મીનીટ રહી છે. મિત્રોને, માતા-પિતાને, સ્વજનોને-જેને જેને મળવું હોય તેને મળી લ્યો.”

જીવાન દોડતો દોડતો, મેદનીને મોખરે તેનો નાનો અંધવો ઉભો હતો તેની પાસે ગયો. તેના આત્મામાં ગુંજન થઈ રહ્યું હતું કે ‘મારી પાછળ મારું જીવનકાર્ય આ મારો સહોદરજ ઉઠાવી લેવાનો છે.’ એક માતાના ઉછંગમાં ખેલવાથી બ્રાતા બ્રાતા વચ્ચે જે અપાર્થિવ પ્રેમ ઉપજે છે, એ પ્રેમથી ઉભરાતા આ જીવાને તેના ભાઈને ભેટી, તેને એક આલિંગન દઈ, તેનો હાથ પોતાના હોઠસુધી ઉંચો લીધો અને એક ચુંપન કર્યું-અને તેની સજ્જ બનેલી આંખોએ છેલ્લો વિદાયસંદેશ દીધો.

પણ એ બધું છતાં, જ્યારે સમસ્ત માનવમેદનીનાં હૃદય લાગણીથી ઉછળી રહ્યાં હતાં ત્યારે પણ, એ નાનો ભાઈ ખડકસમો અડગ ઉભો રહ્યો. એના મુખ ઉપર કોઈ પ્રકારના ભાવની એક પણ રેખા નહોતી. પોતાની છેલ્લી વિદાય લેતા શહીદ-બ્રાતાના આ ભાવ-પ્રદર્શનના જવાબ-માં, સત્તર વર્ષનો એ છોકરો માત્ર એટલુંજ બોલ્યો : ‘ઓ ! એ સાચો માર્ગ નથી.’

સત્તર વર્ષના છોકરાની આ લાગણીહીનતા જોઈ, સકળ જનસમૂહ સજ્જ થઈ ગયો.

આ વાતને એ વર્ષ થયાં. પોતાના મોટાભાઈની ફાંસી વેળા, ‘ઓ ! એ સાચો માર્ગ નથી ’ એવી અકળ વાણી ઉચ્ચારનાર એ યુવક તેના વિદ્યાલયમાંથી, તેની ક્રાન્તિકારી પ્રવૃત્તિ-ઓને કારણે બરતરફ થયો. એ અરસામાં રશિયામાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. પ્રજાસેવકોએ, અમલદારોની સાથે મળીને રાહત-પ્રવૃત્તિઓ આરંભી.

એ દિવસોમાં રાહત-પ્રવૃત્તિના કાર્યક્રમ ઘડવા કાર્યકર્તાઓની એક મોટી સભા મળી હતી. એ સભાના એક ખૂણામાં આ યુવક બેઠો હતો. સૌ સેવકનાં લાગણીભર્યાં, દર્દીભર્યાં, રાહત-પ્રવૃત્તિ વિસ્તારવાને માટે વિનવણી કરતાં ભાષણો સાંભળી લીધા પછી તે જલંગ મારીને ઉભો થઈ ગયો અને ત્રાડ પાડીને બોલવા માંડ્યો: ‘ના, ના; અમારે મદદ નથી જોઈતી. એ સાચો માર્ગ નથી. દુષ્કાળની દારણી ઝાંછી કરવા પ્રયત્ન કરવો એ મોટો માર્ગ છે. એનો અર્થ એ છે કે, તમે ઝારશાહીની જીવનદોરી લંબાવવા ચાહો છો. ખરી વાત તો એ છે કે, ભૂખમરો જેટલો વ્યાપક અને ઉચ્ચ બનાવી શકાય તેટલો બનાવો; અને એ રીતે અસંતોષ જેટલો સળગાવી શકાય તેટલો સળગાવો. તમે જે સંસ્થાનું-ઝારશાહીનું-નિકંદન ચાહો છો, તેનું નિકંદન કાઢવાનો એ એક જ માર્ગ છે. અને ઝારશાહીના નાશવિના, આ ગુલામીનો કદીજ અંત આવવાનો નથી.’ એ જીવાન એટલા આવેશથી બોલ્યો અને એટલું પ્રભાવશાળી બોલ્યો કે આખી સભા પરવશ બની તેને સાંભળી રહી; પણ બ્યારે તે બોલી રહ્યો ત્યારે સભાપતિએ તેને ગાંડો માણસ ગણીને કાઢી મૂક્યો.

x x x x

આ પ્રસંગ પછી, એ જીવાને, બરાબર અઠાવીસ વર્ષ સુધી રશિયામાંથી દેશપારીની સગા ભોગવી અને એ અઠાવીસ વર્ષ તેણે તેના વિચારોને અને જીવન-પ્રીત્સુરીને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા દિવસરાત કામ કર્યું-ભૂખમરો અને બીજા અનેકવિધ હાડમારીઓની વચ્ચે, પળે પળે ઝારના હત્યારાઓને હાથે જીવન ગુમાવવાની ભીતિ વચ્ચે કામ કર્યું અને ૧૯૧૭ ના નવેમ્બર માસની ૭મી તારીખે તે પાછો સેન્ટ પીટર્સબર્ગ આવ્યો-હડધૂત થતા ગાંડા માણસતરીકે નહિ પણ રાષ્ટ્રદેવતરીકે-પૂજા પામતા પ્રજાના તારણહારતરીકે.

અઠાવીસ વર્ષ પછી એ ફરી વાર પ્રજાસેવકોના સંઘ વચ્ચે, ખાસ ગોદવેલી ઉંચી વ્યાખ્યાન-પીઠ ઉપર ચઢીને બોલવા ઉભો થયો; અને જાડા, બાંધી દડીના, ખાસ આકર્ષણ ન કરી શકે એવા શરીરવાળો, આગળ નીકળી આવેલાં ગાલનાં હાડકાંથી અને ઉપસેલાં ભવાંથી લાક્ષણિક રશિયન જેવો લાગતો, વિશાળ લાલ અને પર્વતશૃંગસમા મસ્તકથી સૌનું ધ્યાન ખેંચતો, ઝીણી, કાળી, ચંચળ આંખ-કીકાઓથી સૌ કોઈને વશ કરી લેતો એ પુરુષ શું બોલ્યો? તે માત્ર એટલુંજ બોલ્યો કે ‘એ સાચો માર્ગ નહોતો. આ માર્ગ એ સાચો માર્ગ છે!’ ઝારશાહી-નું ઉચ્છેદન કરીને સોવિયેટ-તંત્રનું આતમચૂરત કરતી મેદનીની તાળીઓથી અને હર્ષનાદથી સભામંડપ ક્યાંય સુધી ગાજી રહ્યો!

પ્રથમ ગાંડા માણસતરીકે અને પછી પ્રજાના તારણહારતરીકે રશિયાના ઇતિહાસમાં અમર બની જનાર એ પુરુષનું નામ લેનીત.

ઝારશાહીએસમી માનવલોહીતરસી રાજસંસ્થાઓને મીટાવવા, ઇતિહાસના તપ્ત ઉપર લેનીત સમા પુરુષવરોનુંજ આગમન થવું જોઈએ છે.x

(તા. ૩-૧૨-૧૯૨૭ ના ‘સૌરાષ્ટ્રમાં’થી)

૭૭-ગામડાનાં દુઃખદાયક દર્શ્યો

પ્રાસ્તાવિક

કાઠિયાવાડનાં નાનાંમોટાં રાજ્યોનાં ઘણાં ગામડાંની યાત્રા કરતાં જે દુઃખદાયક દર્શ્યો ખુચી રહ્યાં છે, તેનો યત્નિયત ચિતાર સહદયી સુત્ર વાચકોને આપવાનો આ પ્રયાસ છે. ગામડાં-ઓ હિંદુસ્તાનરૂપી વિરાટ સ્વરૂપના હાથપગો છે અને તે હાલ હાલમાં રાજપ્રજા ઉભયનાં કમભાગ્યે સૂકાવા માંડ્યાં છે. એ કાંઈ કરુણારસપ્રધાન કાવ્ય કે નાટક નથી, પરંતુ એ તો મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે તેમ ખરો ખેલ છે. હિંદને લાગુ પડેલ આ જીવલેણ ક્ષયરોગનાં ચિહ્નો કેઈ ધનવંતરીને વિગતે બતાવીને તેનું નિદાન કરાવવાની ભારે જરૂર છે; પણ આપણે તો અંધ આંખે આ ગામડાંઓમાં જઈએ છીએ અને એ અધુનું શૂન્ય હૃદયે સાંભળીએ છીએ.

શ્રીકૃષ્ણ-સુદામાની દ્વારમતી, જદવાનું જદવાસ્થળ, નરસિંહ-મીરાંની પુણ્યભૂમિ, જડેજ-જેઠવાનાં જોમ, ગોહિલોનાં ગૌરવ, રાણકદેવીનો જૂનો ગદ, મૃળ-માણિકનાં ધીંગાણાં, ઘોડાનાં ધમ-સાણ, બાપુજીનો ખરડો, ગોવર્ધનભાર્ગનાં સુવર્ણગિરિનાં શૃંગો, રણજિતભાઈનાં લોકગીતો, કલુ-ભાઈનાં ગોપકાવ્યો, રાયચૂરાજીની શૌર્યબીની બહાનીઓ અને કાકા કાલેલકરના ગ્રામ્યદેવતાઓ અત્યારે મરી ખુટ્યાં છે. કાઠિયાવાડને એક છેડેથી બીજા છેડાસુધી ઢૂંઢી ઢૂંઢીને મરી જઈએ છતાંયે તેમાંનું કંઈ પણ દષ્ટિગોચર થાય તેમ નથી એ ખરું; પણ એ તો નિર્વિવાદિતજ છે કે, જે આપણે ખુલ્લી આંખે અને સહૃદય ભાવે ગામડાંઓની યાત્રા કરીએ તો પરાર્થે નીચોવાઈને ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગયેલી કરુણાની લાખો મૂર્તિઓમાં આપણને મહાપ્રભુજીનો સાક્ષાત્કાર જરૂર થાય.

ગામડે જતાં રસ્તામાં

શહેરોમાંથી ગામડે જતાં રસ્તામાં મળરકામાંજ માથે લદાયેલી લાકડાંની ભારીઓથી હાંશી રહેલી અને ઉંધું ધાલીને પરાણે પરાણે દોડી રહેલી બાહોશ વણકર બહેનો આપણને સામી મળે છે. ‘દેઈડીઓ’ના નામથી ઓળખાઈ રહેલી એ આપણી બહેનોના ભાગ્યમાં કાંતવા-વણવાનો ધંધો નાશ પામ્યા પછી માત્ર ભીખ, મજુરી અને ચોરીજ રહેલી છે. લણણી વગેરેની મોસમ ટાણે રાતદિવસ એ બહેનોને ખેતરોમાં દુષ્ટ સાથીઓની સંગે કલાકોના કલાકસુધી પેટને માટે એકાંતમાં તનતોડ મજુરી કરતી પડે છે. મોસમવિનાના દિવસોમાં જંગલમાં આથડી આથડીને કે ચોરી કરીને કે જંગલખાતાના કોઈ પાપીઓના ફંદામાં ફસાઈને તેઓ આ ભારીઓ એકઠી કરે છે. શહેરોમાં તે વેચવા જતાં બદમાશો તેઓની શી વસે કરે છે તે તો એક દીનાનાથજ બાણે છે. આ સિવાય સડક ઉપર મજુરી કરીને કે જંદમાં પડીને તેઓ પોતાનું ગુજરાન મહા-તોબાએ કરે છે. મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે તે પ્રમાણે અરેખર “રેંડીઓ બાળીને આપણે ભૂખ ને વ્યભિચાર વહેંચ્યાં છે.” એ તો કહે છે કે “ત્રીસ કરોડની વસ્તીમાંથી એક પણ બહેનને ધંધો ન મળવાથી પોતાની પવિત્રતા વેચતી પડતી હોય ત્યાંસુધી તમારે ને મારે-બધાયે શરમાવું રહ્યું છે.”

જરા આગળ જતાં દૂધની તાંબડીઓ લઈને રબારણો અને ઘીનાં પારીઆં લઈને ખેડુ ગરાસીઆઓ શહેરમાં વેચવા જતા માલૂમ પડે છે. દૂધના દૂધમાં અને પાણીના પાણીમાં એ કહેતીનું રહસ્ય મહીઆરીઓની મટુકી ઠીક સમજાવે છે. દૂધના લોભથી આ રબારણો બોકડાં-માત્રને જીવતાં રહેવાજ દેતી નથી. દિનપ્રતિદિન નિષ્કુર બની જઈ ભરવાડ લોકો આ બાપડા-ઓને જન્મે કે તરતજ ત્યાં ને ત્યાં વાડોમાં ફેંકી દે છે અને તે ત્યાંજ ભૂખે તરફડીયાં મારી ઝુરી ઝુરીને મરી જાય છે. આ ખેડુત ગરાસીઆ પણ પાડાઓને ધવરાવ્યાવિના સ્વધામમાં પહોં-ચાડી દેવાનું મહાપાતક વહેરી રહ્યા છે; નહિ તો કંઈ બધે પાડીઓનાં ખાડાં ને ખાડાં હોય અને પાડા કયાંય શોધ્યો જડે નહિ એમ અને? આ પ્રાણીઓ પ્રભુએ સરજ્યાં હશે, ત્યારે એમને સ્વપ્નુયે નહિ હોય કે માનવજાતિને બક્ષેલી શુદ્ધિ કુદરતની કૃતિનો સ્વાર્થને ખાતર આટલી હદે ગેરઉપયોગ કરશે. દૂધ વેચવું એ તો પ્રથમ પાપ મનાવું. હાલમાં તો એ કમાણીનું સાધન થઈ પડ્યું છે અને તે એટલે સુધી કે પોતાનાં પેટનાં બાળબચ્ચાને પણ રીપુંયે દૂધ આપી શકાવું.

નથી, ઘીના ઊંટાનું તો નામજ ક્યાંથી લેવાય ! દૂધાળાં જનવરોને નીચોવાય તેટલાં નીચોવી મારીને પૈસાદારની હોજરીમાં એ ખૂન દલવવામાં આવે છે. શહેરોમાં જેમ જેમ વસ્તી, પૈસો, હોટેલ-ચાની બી વગેરે વધતાં જાય છે, તેમ તેમ ગામડાનું ગોરસ આ રીતે ઊંડેચોક લૂંટાવા માંડ્યું છે. ગામડાંનું તૂટ ચૂસી લઈ શહેરોમાં તેનું ‘ઈન્ડેક્શન’-પીચકારી-દેતી મુંબઈની લોકલ ટ્રેનોની આરુચિ હાલ હાલમાં કેમ જાણે સિહોર, ભાવનગર અને જેતલસર-રાજકોટ ટ્રેનમાં થતી હોય એમ જણાય છે. જ્યાં વ્હાડીસિવાય ઘી પીરસવામાં અવિવેક ગણાતો, ત્યાં હાલ ઘીનું પાવણું પણ ભાગ્યેજ ભરાય છે. જ્યાં તાંસળાઓમાં દૂધનાં દોણાં હોંશે હોંશે દલવાતાં હતાં ત્યાં હાલ મોરનાં આંસુ જેવી આછીપાતળી છાશનાયે સાંસા છે. અત્યારે તો ખરડો આફ્રિકામાટે દુઝી રહ્યો છે અને વેરાવળનું આરં તો કેમ જાણે ગીરનું ગોરસ હણવા નિર્માયું હોય !

શાકભાજીના મોટલા, શેરડી-ગોળનાં ગાડાં, ખડકડખનાં ભરો, અનાજવજોના ગંજો, કપાસ-મગફળીનાં ભડાં, અધિકારીઓની લૂંટના ખજાના વગેરે એક પછી એક આપણને સામા મળ્યા-જ કરે છે. ધૂળમાંથી ધાન પેદા કરનાર ધાનમાટે વલખાં મારે અને ધાનમાંથી ધૂળ કરનારા ધાનમાં દટાઈ મરે છે એનો પૂરાવો જેઓને જોઈતો હોય તેઓએ અવશ્ય આ બધું જાતે જોઈને વિચારવું ઘટે. શહેરીઓનાં ખંજરોથી રૂંધે રૂંધે ભરાયેલ ગામડાંઓમાંથી લોહીની ધારાઓ વહુટીને આ માર્ગે વહી રહી છે. આ ધા મન, વચન અને કર્મથી રૂઝવવા કોઈ પણ ભોગે પ્રયાસ કરવો એ શું આપણા બધાનો ધર્મ નથી ?

ધણુ, વાધ અને ટોળાંમાંથી ખાટકીઓએ કતલખાનાંમાટે ખરીદીને વિખૂટા પડા-વેલ ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘેટાં વગેરે જ્યારે આપણને સામાં મળે છે, ત્યારે તો કાળમીંટ હોયે આંખો દાખ્યા છતાંયે આંખોમાંથી આંસુ સરી જાય છે અને અણુધ ગ્રામ્ય જનોની અપંગ દશા-માટે લાગણીહીન હૃદયમાં પણ સહેજે લાગી આવે છે. આવાં દુઃખદાયક દૃશ્યો જોઈ જોઈને કંઈ પણ ધાડ માર્યાવિના પ્રભુએ બક્ષેલી લાગણીઓ વિકુટિત કરવી તેના કરતાં તો બહેતર છે કે, શહેરોમાંજ દટાઈ મરવું. ધરને આંગણે મૂલમજુરી નહિ મળતાં પોતાનાં બાળબચ્ચાંને ભૂખ્યે પેટે પ્રદુતે ભળાવીને બહાર નીકળી પડેલ ગ્રામ્યજનો જ્યારે અશ્રુભીની આંખે આપણને સામા મળે છે, ત્યારે અનુભવાય છે કે ગામડાંનો સોથ વાળવામાં આપણે સૌએ લગીરે મણા રાખી નથી. આને માટે આપણે રાજપ્રજ્ઞ-તમામ ઈશ્વરના દરબારમાં પૂરેપૂરા જવાબદાર છીએ અને શ્રીમંત અને સંસ્કારી વિશેષ.

(૧૯૨૫ ના “શારદા” માસિકના તંત્રીઅંકમાં લેખક—રા. ચંદુલાલ બહેચરલાલ પટેલ)

૭૮—સુલોહરક્ષક પોલીસમેનો અને સ્વયંસેવકો કેવા જોઈયે !

જર્મનીસંબંધી આપને ધણુયે લખવાનું મન થાય છે. એ દેશજ મને કંઈ વિચિત્ર લાગે છે. આજે વળી બર્લિનસંબંધી થોડું લખું છું. કંટાળો તો નથી આવતો ને ?

હેમ્બુર્ગથી અમે સીધાં બર્લીન ગયાં. યુરોપના જૂદા જૂદા દેશોની ભાષાનું અમારું અજ્ઞાન અમને ડગલે ને પગલે નડવા લાગ્યું. જર્મનભાષા તો અમને કોઈનેય ન આવડે ! એટલે ધણુયે ત્રાર ‘ગીતાને બદલે ઘેટાં’ ની પુનરાવૃત્તિઓ થઈ. આપણા કોઈ હિંદી ભાઈ મળી આવે તો અમારો માર્ગ ધણોજ સરળ થઈ જતો; એટલે અમે હેમ્બુર્ગથી નીકળ્યાં તે પહેલાં બર્લીનમાં વસતા એક હિંદી ભાઈને પત્ર લખેલો. બર્લીનના સ્ટેશનપર અમે તે ભાઈની ધણુયે શોધ કરી; પરંતુ કંઈક ગલતી થઈ જવાથી તે ભાઈ સ્ટેશને ન આવી શક્યા. બર્લીનની અમારી મુસાફરીમાં આસ નોંધ લેવા જેવી બીના તો ત્યાંની પોલીસસંબંધીની છે. અમારી પાસે પેલા હિંદી ભાઈનો ટેલીફોન નંબર હતો. અમે પોલીસના એક સિપાઈને અમારા ભાષાના અજ્ઞાનની જાણ કરી. સિપાઈ અમને બહેર ટેલીફોનના મથક પાસે લઈ ગયો. અમે તેને નંબર કહ્યો; એટલે તેણેજ નંબર જોડીને વાત કરી લીધી. મુંગાં-બહેરાં વાત કરે તેમ તેણે અમને નિશાનીઓથી સમજાવી

લીધું કે, પેલા ભાઈ બહાર ગયેલા છે. અમે તે સિપાઈને પેલા ભાઈનું શિરનામું આપ્યું. તેણે એક ભાડાની મોટર બોલાવી. મોટરના હાંકનારને અમારે જવાના સ્થળની ખબર કરી. અમારો સામાન મોટરમાં ગોઠવી આપવામાં પણ તેણે મદદ કરી. તેની આટલી સુજનતા જોઈ તેને કંઈક બક્ષીસ આપી દેવાની અમારી ઇચ્છા થઈ. અમે ‘બક્ષીસ’ તેની સામે ધરી. તેના મ્હોં ઉપર આંખું આંખું હાસ્ય ફરક્યું. તેણે કંઈએ લેવાની ના પાડી. અમારી મોટર ચાલી અને તેણે નમ્રતાથી અમને સલામ કરી. મને આપણા મુંબઈના પોલીસ સિપાઈઓ યાદ આવ્યા. બન્ને વચ્ચે કેટલું અંતર !

જર્મનીની પોલીસવિષે તો મેં હેમ્બુર્ગમાં ઘણું સાંભળેલું. કોઈ ગંદકી કરે અથવા સ્વચ્છતાના નિયમોનું અતિક્રમણ કરે, તો દંડ કરવા સુધીના અખત્યાર પોલીસને આપવામાં આવેલ છે. દંડસંબંધમાં કદાચ વાંધો પડે તો તેના પર અપીલ થઈ શકે છે અને એ વાત સાચી છે; પરંતુ પોલીસને પોતાની આવી સત્તાનો ઉપયોગ ભાગ્યેજ કરવો પડે છે. યુરોપના લોહિ સ્વચ્છતાના નિયમોનું પરિપાલન અતિશય દૃઢતાથી અને સહુદયથી કરે છે; એટલે મ્યુની-સીપાલીટીનો બોલો પણ ધણોજ એછો થઈ રહે છે. શરીરના આરોગ્યસંબંધમાં તો અહીંનું એક છોકરુંએ અજ્ઞાત નથી; આપણો દેશ અનેક રોગોથી પીડાઈ રહ્યો છે, તેનું કારણ આરોગ્ય-તાના પ્રાથમિક નિયમોનું આપણું ધોર અજ્ઞાન ! અહીંની ગલીગુંચીઓ, ધરો, વાડાઓ વગેરે સઘળું સ્વચ્છતાના આદર્શરૂપ છે; અને તેની જોડે આપણા મુંબઈના માળાઓ, ચાલો અને ગલીગુંચીઓ સરખાવીએ તો ?

આ સ્થળે હું અમદાવાદમાં જે ધરમાં ઉછરેલી તે ધર અને પોળ યાદ આવી રહે છે. પાયખાનાંઓના ખૂણા મળમૂત્રથી ભરાઈ ગયેલા અને પાણી જવાના રસ્તાઓ તો છંદાઈ જ ગયેલા હોય ! જ્યાં ત્યાં પાણીના રેલાઓ અને ગંદા પાણીથી ભરેલાં ખાખોચીયાંઓ નજરે પડે ! પોળનું પાણી એકઠું કરવા સાડ મ્યુનીસીપાલીટી તરફથી કુંડાંઓ રાખવામાં આવે છે, તે પણ ભરાઈ ગયેલાં. તેને ખાલી કરવા સાડ ભંગી આવે; પરંતુ તે બિચારો કેટલું પાણી ઉલેચે ? ભંગીની એ ગંદું પાણી ભરવાની ગાડી બે ચાર ટેકાણેથી તો જરૂર કાણી હોય ! આવાં અનેક જાતનાં ગંદકાનાં સ્થાનોથી અમદાવાદ શહેર ભરેલું છે. અમદાવાદમાં રોગનો ઉપદ્રવ સર્વિશેષ પ્રમાણમાં રહે છે તેનું પણ આજ કારણ છે; અને વ્યાધિગ્રસ્ત લોકોમાં આનંદ, ચેતન અને ઉત્સાહ દૃષ્ટિએ ન પડે તેમાં નવાઈ શી ?

અહીંની-જર્મનીની સ્ત્રીઓ પણ સ્વચ્છતા જાળવવામાં તો અતિકુશળ છે. તેમના ધરમાં કચરાનું કે ગંદકીનું નામનિશાન મળે નહિ. ખાલ ખોરાકની દુકાનોમાં પણ સ્થળે સ્થળે સ્વચ્છતા મૂર્તિમંત દેખાય ! હું એક વાત કહી લઉં કે, તેમને સ્વચ્છતા જાળવવામાં દિવસે દિવસે થતી વૈજ્ઞાનિક શોધો તેમજ બીજાં અનેક સાધનો મદદગાર છે; છતાંય આપણી અસ્વચ્છ-તાનો તો આથી કશોય બચાવ થઈ શકતો નથી. મુંબઈની મિહાઈવાળાઓની કે દૂધ વેચનારા ભેયાની દુકાન અંદર જઈને જોઈ છે ? તેની અંદર સ્થળે સ્થળે રોગોત્પાદક જંતુઓના આવાસ જોઈ શકાશે. ત્યાંની મ્યુનીસીપાલીટી ‘પરવાનો’ આપતી વખતે ધણીયે ‘કાળજી’ દાખવે છે, પરંતુ પછી.....પછીનું પરિણામ તો આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષજ છે ને ! અહીંનાં ધરોમાં પણ ટેકાણે ટેકાણે કચરો નાખવાની પ્રથા નથી, પરંતુ ધરનો કચરો એકજ ટેકાણે એકઠો કરી રાખી મૂકવામાં આવે. સવારે મ્યુનીસીપલ કચરાગાડી આવવાના સમયે સૌ એ કચરાનાં ઠામ બારણાની બહાર મૂકી દે. કચરાની ગાડીવાળો એ સઘળાં ઠામ ગાડીમાં હાલવી દે.

ટ્રામગાડીઓમાં પણ અહીં બહુજ વિનય અને સંભાળ રાખવામાં આવે છે. ચઢતા-ઉતરતા માણસોની સંભાળ અતિશય પ્રમાણમાં કંડક્ટર રાખે. કોઈ બાઈ બે-ચાર છોકરાંઓને લઈને ઉતરવાની હોય તો કંડક્ટર પ્રથમ નીચે ઉતરી જાય અને પેલાં બચ્ચાંઓને તે નીચે ઉતારી આપે. તેવીજ રીતે કોઈ વૃદ્ધને નીચે ઉતરવું ચઢવું હોય તો કંડક્ટર મદદ આપવાને બંધાયેલોજ હોય છે. ટ્રામ ઉભી રહેવાનાં સ્થળો પાસે જો મુસાફર ઉતરતાં કે ચઢતાં હોય તો તે બાજુથી આવતી દરેક મોટર અને ગાડીઓ આપોઆપ ઉભી થઈ રહે. આ કાનુનનો ભંગ કરનારને

તરતજ દંડ કરવામાં આવે છે. મુંબઈની ટ્રામગાડીઓની સરખામણી કરે? મુસાફરોપ્રત્યે-પછીથી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ-કંડકટરની તોછડાઈ, અવિનયનો તો પાર નહિ. બાલબચ્ચાં ઉતરતાં-ચઢતાં હોય તેની દરકાર રાખ્યા સિવાય ટ્રામ ચલાવવાને ઘંટી ભારી દે! ઉતાડ્યોને મદદ આપી રહેવાનું તો આપણા કંડકટર મહાશયો શીખ્યાજ નથી! ઉતાડ્યો ચઢતા હોય કે ઉતરતા હોય તો-પણ તે બાબુથી મોટર કે વિક્ટોરિયા તો ઉતાડ્યોનાં અંગ ઉપર ધસીજ આવવાની!

પણ આ સરખામણી કરવાથી શો ફાયદો છે? આપણાં ખાતાંઓ જોકે લોકોને પૈસેટકે; તેમને સુખસગવડ આપી રહેવાને ચલાવવામાં આવે છે, તોપણ તેમાં પ્રજાનો અવાજ નથી અને તે જ્યાંસુધી નથી ત્યાંલગી તો સ્થિતિ આવીજ રહેવાની.

(તા. ૩-૧૨-૨૫ ના 'કર્મભૂમિ'માં લેખિકા-સૌં અહેન લાનુમતી દલપતરામ ત્રિવેદી)

૭૯-ગાંડિવ

કોઈ સંધ્યાએ આપણે સમુદ્રને કાંઠે ઉભીએ. અનંત લાગતા આસમાની વ્યોમમાં નજર ફેરવીએ ન ફેરવીએ ત્યાં સમુદ્રને સામે પાર સૂર્યદેવ પાતાળમાં ઉતરી જાય છે અને આખું આકાશ સૂર્યસ્તની સુવર્ણકાન્તિથી રંગાર્ધ જાય છે. સાથોસાથ સમુદ્રના શાંત નીર ઉપર આકાશની અદ્ભુત સુંદર તસ્વીર છપાય છે. એ જોતા અને મંદમંદ મધુર નાદે ગાન કરતી ચાલી આવતી શીતળ વાયુલહરિઓનો આનંદ માણતા, આપણે કોઈ અગમ્ય, અનિર્વચનીય, અજબ આનંદમાં ડૂબી જઈએ છીએ. તે ઘડીએ મનમાં કલ્પનાએ આવી શકે કે, એ મીઠી પવન-લહરિઓ પ્રલયકારી ઝંઝવાતનું રૂઢ રૂપ ધરી, પલકમાં તો સમુદ્રને વિનાશના દૈત્ય જેવો ભીષણ બનાવી મૂકશે? એમ અને ત્યારે માનવી મુંગી પ્રાર્થના ઉચ્ચારે કે 'નેતિ ! નેતિ !'

એ વાત ચૂકી જઈ માનવીએ એક દિવસ સરજનહારના સમોવડીઆ હોવાનો ગર્વ જાહેર કર્યો. તેણે 'ટીટાનીક' નામની એક જખરી આગબોટ બનાવી અને એને લગીરે ધ્રુવ કરવાની કોઈની તાકાત નથી એવા અહંકારથી સમુદ્રમાં તેને તરતી મૂકી. 'ટીટાનીક'ની મજબૂતી ઉપર મદાર બાંધીને તેણે સાથે પ્રાણસંરક્ષક કીસ્તીઓ પણ ન લીધી. પોર્ટસ્માઉથ બંદરેથી નીકળી આટલાં-ટિકનાં પાણી કાપતી, ટીટાનીક અમેરિકા ચાલી. એકાએક આટલાંટીકના ઉદરમાંથી પ્રચંડ મોજાં ઉછળવા માંડ્યાં. પાણી નીચે તરતા બરફના ડુંગરોએ મ્હોં ફાડ્યું. કુદરતના એ તરતા રાક્ષસોએ ટીટાનીકના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા. તેનાં માણસો કાંપતાં, ધ્રૂજતાં, મરણમાંથી ઉગરવા તરફડીયાં મારવા લાગ્યાં. એ તરફાટમાંથી સ્તુતિ ઉડી 'નેતિ ! નેતિ !'

જે શક્તિ માણસના મ્હોંમાંથી 'નેતિ ! નેતિ !' બોલાવે છે, તેજ શક્તિ રાષ્ટ્રોનાં અને પ્રજાનાં બાવિની દોરી પોતાના હાથમાં રાખી રહી છે. તેણે પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમની કબર રચી; તેણે મીસર અને બાબીલોનનાં મહારાજ્યોનાં દફન કર્યાં; તેણે રશિયાની ઝારશાહી અને ચૂરોપની પોપશાહીનો વિનાશ કર્યો. તેજ શક્તિ આજે મીસરને નવો અવતાર આપી રહી છે. તેજ શક્તિ આજે ભારતનું અને ચીનનું નવસર્જન કરી રહી છે.

ઓ ભારતવર્ષ ! જેણે તારે આંગણે અધ્યાત્મોનાં ધાડાં અને મોગલનાં જૂથ ઉતારેલાં, જેણે તારી છાતીને યુરોપીયનનોની એડી નીચે છુંદાવી, જેણે તારી જીવનકથામાં અનેક વિજયો અને અનેક પરાજયો નોંધાવ્યા, તેજ સરજનહાર તને આજસુધી જીવાડી રહ્યો છે અને એજ પરમ-શક્તિ આજે તને સ્વાધીન બનવા પ્રેરે છે-તેજ મહાવિધાયક તને સ્વતંત્રતાનું યુદ્ધ લડવા આદેશ મોકલે છે. એનું એવું શાસન છે કે:-

'ભારત ! તારું યુદ્ધધનુષ્ય ગાંડિવ સુદૃઢ પકડી રાખજે અને વિજયદંકાર કરજે. ગાંડિવને શિથિલ થવા દષ્ટશ નહિ કે તું નિરાશ થઇશ નહિ. **યુદ્ધસ્વ-સ્વાધીનતાનું** યુદ્ધ લડો અને વિજય વરો એ મારી આજ્ઞા છે.'

(તા. ૨૬-૮-૧૯૨૫ ના "સૌરાષ્ટ્ર"નું મુખપૃષ્ઠ)

૮૦-આપણે ગુમાવેલા અગત્યના ખજાના

સમયનો પ્રવાહ જગતને આટલા ત્વરિત વેગે ધસડી જશે એવું નહોતું ધાર્યું. દહાડે દહાડે એકે દશકાના અને દશકે દશકે એકે યુગના પલટા અનુભવાઈ રહ્યા છે. કાળ-સાગરનાં મોજાં એક પછી એક આવીને કિનારાની પાકી પાળોનેય પોતાની થપાટોવડે પાણીમાં દફનાવે છે. ગર્ધ કાલની ઘટના આજે ભૂતકાળનો ઇતિહાસ-અરે કલ્પનાની ટોઈ ઝળહળતી માયાની આકૃતિ બની ગય છે. દુનિયાના સરજનહારે મનુષ્યોની સાથે આ તે કેવી લીલા આદરી છે !

એવાયે દિવસો હતા, કે જ્યારે ધરતીનાં સાત સાત પડ વચ્ચે થઇને ચાલ્યા જતા ઝરાઓને શોધી કાઢનારાં માનવી આપણે ગામડે ગામડે વસતાં હતાં. ભોંયની સપાટી સાથે કાન માંડીને ભૂતળમાં રમતી જતી સરવાણીઓનાં કલકલ ગીતો આ ગામડીયા પાણી-કળાઓ કાનોકાન સાંભળી શકતા. સીમનું ઝાડવે ઝાડવું આ ગયબી જળ-શોષકોને માતા વસુંધરાના હૈયામાં ઉછળતી ગુમ જળ-ધારાઓની ખાતમી હતું. પ્રભાતને ઠંડે પહેરે કે કડકડતે શિયાળે પણ ખેતરોનાં અમુક સ્થળોનાં ઢેફાંમાંથી અચાનક ઉની વરાળનો સ્પર્શ અનુભવતાં વેંતજ એ શોષક બંધુના દેહનાં પરમાણુઓ પોકારી ઉઠતાં કે આંહી છે-પાણી આંહી છે. પળવારમાં એ જ્ઞાનીની લાકડી એ સંકેત-સ્થાન ઉપર એંધાણી દેતી. કોદાળી અને ત્રીકમના ધા શર થતા. બરાબર ભાખ્યા મુજબ ધરતીમાં એક પછી એક ચોક્કસ રંગના વળા દેખાતા અને આખરે આપેલા કોલ અનુસાર એ નવાણુના અમુક ઉંડાણેથી જળધારાઓ છૂટતી-ધરતી માતાના થાનેલામાંથી જાણે ધાવણુની શેડો ઉછળતી. દેશનાં લાખો જળાશયો આજે એ ગામડીયા ઇલ્મની સાહેબી દેતાં મોજાં ઉભાં છે.

અમારી તેમજ અનેકની સાંભરણુની આવી ઘટનાઓ હશે. એક ગામમાં નવાણુ ગળાય, બહુ ઉંડાં ખોદાણુ થયાં; પણ પાણીનો પત્તો નથી. ખોલાવો ગામના પાણી-કળાને. એ બંધુ બેથ આંખે સુરદાસ ! ખાટલીમાં બેસાડીને સુરદાસને રસીથી તળીએ ઉતાર્યા. ઉતરીને અંધ પુરુષે જાણે કે ભુગ્મુગોની જૂની ઓળખાણુ હોય તેવી મીકાશથી પ્રત્યેક પથ્થરપર હાથ પંપાળ્યા. આંગળીઓનાં ટેરવાંવડે ભૂસ્તરવિદ્યાની ભાષા ઉકેલી, સ્થળે સ્થળે કાન માંડીને એણે કાળમીઠ શિલાઓના પેટની વાત લીધી. ‘આંહી ધા કરો’ એવી હાકલ મારીને એક પથ્થરપર આંગળી મેલી પહેલોજ ધા, અને જાણે કે ગંગા મૈયા વહૂટયાં. સાત સાત દુકાળોએ ઉપરાઉપરી શોષ્યાં તોયે એ સાચાં નીર નથી ખૂટયાં; અને આટલા સંશોધનનું મહેનતાણું શું ? શુકનનું એક શ્રીફળ અને અઢી રૂપીઆ. ચાર ચાર કોસનાં પાણી છલકાય તો ૪૦-૫૦ ની પાત્રડી. પહેલું પરિણામ ને પછી ઇનામ. પાણી-કળાની આખી ઓલાદ ચાલતી. એવાયે દિવસો હતા !

આજે એ દિવસો ઉપર દશ કરતાં વિશેષ ચોમાસાં નથી વરસ્યાં; છતાં આજે કેવો એક યુગાન્તર બની ગયો ! મેજર પોઝસન નામનો એક અંગ્રેજ. મુંબઈની સરકારે પડો વજડાવ્યો કે, પોઝસન સાહેબ ઇશ્વરી ચમત્કાર અજમાવીને પૃથ્વીનાં અંતર્ગત ઝરણાંને ઝાલી લેશે છે. ચમત્કારોને તિરસ્કાર દેનારી, ઇશ્વરી સંકલ્પોને વહેમ કહેનારી અને વિજ્ઞાનવિદ્યાનાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોમાંજ વિશ્વાસ કરનારી આ સરકારે પોઝસન પયગંબરને માસિક રૂ. ૩ હજારને પગારે જળ-શોષક નીમ્યા છે.

પણ આ પયગંબર સાહેબની આજસુધીની કારકીર્દીની ભાળ લે તેવા ટીબજખોરાય હિંદમાં પડ્યા છે ને ! ખબર પડી છે કે, કુલ ૧૨૬ જગ્યાઓ ઉપર પોઝસન સાહેબે ખોદાણુ કરાવ્યાં. તેમાંથી ફક્ત દશ જગ્યામાંજ શારડી ઉતરી શકી ને તેમાંથીયે જળ સ્થળોનાં તળ સાચાં નીવડ્યાં. પોઝસન સાહેબને પાણીનાં ઝરણાં શોધવાનો ચમત્કાર તો આવડતો હોય યા ન હોય, પરંતુ હિંદી પ્રજાનું પેટ ફેાડીને તેમાંથી વાર્ષિક ૩૬ હજારની નિર્મળ-ધવલ રૂપેરી સરવણી ખેંચી કાઢવાનો ઇલ્મ તો બેશક તેમને હાથે બેસી ગયો લાગે છે.

ગામડાના ગરીબ જળશોષકો-તેઓ પોઝસન સાહેબ જેવા કશા જળમંત્રી નહોતા જાણતા. તેઓના હૈયામાં તો યુગયુગોનાં અનુમાનોની અનુભવસિદ્ધ ઉકલત હતી. અજાણ્યે અજાણ્યે પણ

તેઓનાં મરતકમાં કોઈ બૂરતર વિદ્યાનું પ્રકરણ ધુમી રહ્યું હતું. પોતાની ઇદ્રિયોને તેઓએ અથાગ સંયમ પળાવીને આખરે કુદરતના હૃદયની આ ખાનગીઓ વાંચવા જેટલી સતેજ બતાવી હશે. એ ગામડીઆઓ બાંધ્યા દરમ્યા ઉપર સહીસલામત રહીને પોતાની નિષ્ફળતાઓને અટપટી બુદ્ધિના ખુલાસાવડે ઢાંકી શકે તેવું નહોતું. કાં ફતેહ, નહિ તો આખરોને ને ધંધાનો નાશ. એ બેજ માર્ગોપર તેઓને જવાનું હતું અને તેઓની વિદ્યાની અન્યથા સફળતા જ્યાં જુઓ ત્યાં મોજુદ ઉભી છે.

કુદરતનો આ આખો જસુસવર્ગ અત્યારે ફના થઈ જવાની આણીપર છે. કાળનાં ધમસાણુ એને ધસડતાં બળે છે; પરંતુ પોગ્સન-થેલડી સરકારને કદી ન સૂઝ્યું કે, એ અણુમોલ અને અપરિત્રાપ્ય વારસાને અખંડિત વહેતો રાખવામાટે ગામડાના એ શતકોબ્જૂતા જળ-શોષકોની એક સંસ્થા-એક ખાતું ખોલીએ. નજ સૂઝે ! પરાધીન પ્રજાની પરાધીનતા બે કાયમ કરવી હોય તો એના જૂતકાળને ધસી જૂંસી નાખો, એ વીસમી સદીના વિજેતાઓનો જીવન-મંત્ર છે. ભારતવર્ષપરતે તો કોઈ એકાદ લેસ્લી વિદ્વસનનો નહિ પણ સમગ્ર અંગ્રેજ પ્રજાનો એ સંકલ્પ છે. ઢાકાનું મલમલ વણ-નારનાં કાંડાં છેદી નાખનારી શ્રીમતી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો એ તો અખંડ વારસો છે; નહિ તો અત્યારેયે મુંબઈ ઇલાકાને ગામડે ગામડે પથરાયલા એ પાણી-કળા વર્ગમાંથી મુંબઈની સરકારને એક સો દેશી પોગ્સનો મળી રહેત.

પરંતુ આટલો સાર વસોવીને આપણું કર્તવ્ય તો આપણાં રજવાડાંની સમક્ષ ધરવાનું રહ્યું. બ્રિટિશ હિંદની ભૂદોનો ઇતિહાસ રજવાડાંઓમાં પુનરાવર્તન ન પામે તેટલીજ આપણી ચેત-વણી હોય. રજવાડો આજ ગાદલ બનીને અંગ્રેજોની નકલ કરવાને નાદે ચઢ્યો છે. પોતાનાં રસોડાં પણ જેઓએ વિલાયતી પાકશાસ્ત્રીઓના-બખરચીઓના હાથમાં સોંપી દીધાં છે, તેવા રાજ્ય-ખહાદૂરો આવા કોઈકે પોગ્સનને પોતાના દારમાં પધરાવતાં શી વાર લગાડવાના હતા ? પરંતુ જે વાતમાં એક પરદેશી વેપારી રાજસત્તાનું જીવન છે, તેજ વાતમાં આપણાં રાજ્યોનો આપઘાત છે. પશ્ચિમનાં સુધરેલાં સાધનોના મોહમાં કેટલાંયે રાજ્યો પતંગીઓ બની ઝંપાપાત કરી રહ્યાં છે. ઉપરચોટીઆ વિદેશી જ્ઞાનનો હલ્લો આપણા ઉપર-મુખ્યત્વે આપણી ખેતીવાડીના ઉપર ચાલ્યો આવે છે. એનાં થાણાં સ્થપાવા લાગ્યાં છે. કાં તો એનું અંધ અનુકરણ આપણને બેય રીતે માર દેશે-એટલે કે, આપણી જૂની વિદ્યાને હોલવી નાખીને એ વિલાયતી ઇલ્મ આપણને નવો પ્રકાશ આપી નહિ શકે; અને કાં તો આપણે આપણી જૂની વિદ્યાને નવાં અજવાળાં સાથે સંયોગ કરાવી દેવો જોઈએ.

પરંતુ આપણાં રજવાડાં તો જૂના ખખનાનું દટન ઠુંકે કલેજે નિરખી રહ્યાં છે. કોઈ પણ રાજ્યના અહેવાલમાં પોતાની હદમાં વસતા પાણી-કળાઓની ટીપ છે ? ખેતીવાડીના કુશળ કણુખી-ઓનું પત્રક છે ? વંશપરંપરાથી વેદક કરતાં આવનારાં કુટુંબોની નોંધ છે ? પોતાના દેશી વહાણવટીઓની-ખારવાઓની ઓળખાણ છે ? મહાસાગરને તળિયે જઈ મોતી કાઢનાર મરજ-વાઓની ઓલાદવિષે કોઈ બંદરવાળાં રાજ્યોએ કશી હકીકતો સાચવી છે ? ઢોરનું વૈદું કરનાર, ખડેલાં હાડકાં ચઢાવનાર, તૂટેલાં અવયવોનો સાંધો મેળવનાર, એવા અન્યથા ઇલ્મીઓ પોતાને ગામડે ક્યાં કેવી હાલતમાં વસે છે તેની તપાસ રાખી છે કોઈ રાજ્ય ? ગીર, ખરડો અને શિહોરી કુંગરાના માલીકોને કદી સૂઝ્યું છે કે, આ અણુમોલ વનસ્પતિઓનો કોઈ રસીલો જાણકાર પોતાને આંગણે ક્યાં અને કેવી રીતે જીવે છે ? એના અનુલવની નોંધો તપાસી છે કદી ? એમની પાસેથી જંગલ ખીલવવાની સલાહો મેળવી છે કદી ? એવા એવા કેટલા ખખનાઓ આપણે શુભાવી બેઠા છીએ, તેનું સવિસ્તર વિવેચન આવતા અંકમાં કરીશું. દરમિયાન એવા નિપુણ પુરુષોની ટીપ કરીને અમને મોકલવા અમે જાહેર પ્રજાને વિનવીએ છીએ.

(તા. ૨૬-૮-૨૫ ના “સૌરાષ્ટ્ર”નો અગ્રલેખ)

૮૧-કરબલાના એક મહાન ધર્મવીર-હઝરત ઇમામહુસેન

આદશાહ યઝીદની સીતમગાર સલ્તનત કેમ ઉપડી ગઈ?

(વિશ્વવિખ્યાત ઇસ્લામધર્મે અનેક નરરત્નો નીપજ્યાં છે. કુફા, શામ અને અરબસ્તાનની ભૂમિ કઈએક એલીઆઓના ઇતિહાસથી મધમધે છે. એ સૌ ધર્મવીરોમાં અજોડ એવા સત્યાગ્રહી મહારથી હઝરત ઇમામ હુસેને ઈ. સ. ની સાતમી સદીમાં યઝીદની જુલ્મગાર સલ્તનતના પાયા, સત્યાગ્રહનો અવિરત જંગ એલીને હથમચાવી નાખ્યા, તેનો ઇતિહાસ અનેક અરબી ગ્રંથોમાંથી સાંપડે છે. એ જ્વલંત ઇતિહાસની અને ધર્મ-જંગમાં હઝરત ઇમામ હુસેનના સત્યને કાળે બલિદાનની સુવર્ણરેખા નીચલા લેખમાં ઝળહળે છે.)

આદમ ઉપર પાપનો બોજ દુઃસહ અને છે, ત્યારે ધરતીપરથી તેનું ભારણ વેગળું કરવા એક યુગાવતારી પુરુષ જન્મે છે. એવા પુરુષનું જીવનજ અન્યાયની પરંપરા સામે મંડાયેલા વિગ્રહનો ભવ્ય ઇતિહાસ બની રહે છે.

ઇસ્લામના પરમ ઉદ્ધારક હઝરત મહમદ પયગંબર એહીસ્તનશીન થયા પછી ચાર ખિલાફતોના અમલને આંતે જ્યારે ઠેક શામ, મીસર અને અરબસ્તાનસુધી સીતમેનો સોકરડો બોલાવનાર જુલ્મગાર યઝીદ દમીશ્કમાં તખ્તનશીન થયો, ત્યારે એની નુશંસ પાપલીલા સામે સત્યનો ઝુંડો લઇને અવિરત ઝુઝનાર હઝરત ઇમામ હુસેનના મોરચા મંડાઇ રહ્યા. એ સમયનો ઇતિહાસ ઇસ્લામના રક્ષણુર્થે સીતમગાર સલ્તનતના ખપ્પરમાં હોમાયલા એક અજોડ સત્યાગ્રહી નરવીરના બલિદાનનો જનજ્વલ્યમાન ઇતિહાસ છે. હીજરી સન ૬૧ અથવા ઈ. સ. ૬૮૦ નું એ યુગ યુગ સુધી જનતાની સ્મૃતિમાં ચિરંજીવ અંકાયલું વર્ષ ઇસ્લામના અથંગ ધર્મવીરના આત્મેત્સર્ગમાંથી ઉત્થાન પામતી જુલદ વિજયગાથાની ન ભુંસાય તેવી તવારીખ નોંધે છે. આજે કરબલાના પુણ્યધામમાં જેના સત્યાગ્રહી જંગ અને શહાદતની અમર સાક્ષી પૂરતો વિશાળ રોજો ઉભો છે અને જેની પવિત્ર સ્મૃતિ સંધરીને ઇસ્લામી જનતા પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે, એ મહાન ધર્મવીર હઝરત ઇમામ હુસેન અઠ્ઠી આ પીછાન છે.

સત્યના પૂજારીઓ

દેશ દેશના મનુજો સમજતા હશે કે, સત્યાગ્રહનાં મંડાણ તો અમારા શિરોમણિએ કર્યાં છે. હિંદનો કોઈ વિભાગ સમજતો હશે કે, ખરા સત્યાગ્રહના પિતા ગાંધી છે; રશીઆ સમજે છે કે, એ અકૂર શસ્ત્રનો ઉત્પાદક ટૉલ્સ્ટોય છે. આ તમામ વિભ્રમ છે, ખોટા ખ્યાલો છે. યુગે યુગે, દેશે દેશે, સદીએ સદીએ, પ્રસંગે પ્રસંગે સત્યના પૂજારીઓ પ્રકટે છે. સત્યાગ્રહનો જન્મદાતા કોઈ એકજ માનવ નથી. સત્યાગ્રહ તો કીરતારની બક્ષેલી દિવ્ય જ્યોત છે. કીરતારના સાચા ભક્ત ઉપર, સત્યના અથંગ પૂજારી ઉપર તેનાં કલ્યાણુદાયી અજવાળાં ઉતરે છે. હીજરી સનની પહેલી સદીમાં એવો સત્યનો જવીતનિર્વિશેષ પૂજારી ઇસ્લામી પ્રજાના ઉદ્ધાર અર્થે પ્રકટયો. હઝરત ઇમામ હુસેનના સ્વરૂપમાં જગતને જાગરમાને સત્યની પીછાન સોંપડી.

સીરિયાની જુલ્મી સલ્તનતનાં કરતુકો ઉપર આ ધર્મવીરનું કાળજી કકળી ઉઠતું, પ્રજાના કલ્યાણને કાળે સલ્તનત સામે જંગ જમાવવાને તેના દિલમાં પ્યાસ સળગતી; પણ સમકાલીન પ્રજા પોતાના મહાન નરને ક્યાં મૂલવી શકી છે? દુનિયાનો આ અળખામણો શિરસ્તો હઝરત ઇમામ હુસેનના સંબંધમાં જેટલો સાચો ઠરે છે, તેટલો ખીજ કોઈ મહાન પુરુષને માટે ભાગ્યેજ ઠરે છે. જ્યારથી એણે પાપની સામે એકો બળવો આદર્યો, ત્યારથીજ તેના રાહ ઉપર શયતાનના હજારો શાગીર્દોએ શણા વેરી દીધા; પણ ખ્યેયસિદ્ધિના મંદિર ઉપર દષ્ટિ સ્થિર કરીને ઇમામ હુસેને પોતાની કુચને અપ્રતિહત ધપાવ્યેજ રાખી. પ્રજાનાં રક્ત ચૂસનાર યઝીદ તખ્તનશીન થતાંજ હઝરતે તેની સત્તાનો ઇનકાર કર્યો અને પ્રજાને હાકલ દીધી કે, સત્યને પંથે તમારો સાથ આપો. જુલ્મના કોરડા નીચે નૂર ગુમાવી એટલી પ્રજામાં એવી મર્દાનગી દાખવવાની તાકાત નહોતી. ઉલટી આ ધર્મવીરની જાંદગી ઉપર આકૃત તોળાઈ રહી; પણ એને તો હરકોઈ ભોગે ઇસ્લામી ખાંધવોનાં વીતકો ફેડવાં હતાં. આવરણોની, આપત્તિઓની, દુઃખપરંપરાની એને કંઈ વિસાત નહોતી.

સીતમગાર સંસ્તનત

સુસ્તાન યત્રીદના કાસીદોએ અને હાકોએ કાળો કેર વર્તાવ્યો. ગમેગામ ફરીને એમણે યત્રીદની સત્તા જેરજુલમથી મંજુર રખાવી. જેણે જેણે ધન્કાર કર્યો, તેના હાથપગ ને જીભ વાઢ્યાં અગર તેને શૂળાને સ્વાધીન કર્યો. પુરુષોને હણી તેમની ઓરતોને કબજે કરી. યત્રીદનો દૂત આવે કે પ્રજાને યમદૂતનો સાક્ષાત્કાર થાય. થરથરતી રૈયત એની તમામ શરતોનો સ્વીકાર કરે અને હજરત ઇમામ હુસેન જેવા ઓદિયા પુરુષ સામે અમંગળ પ્રવૃત્તિ આદરે. ઇમામ હુસેનના સાથીઓ તૂટવા લાગ્યા. આખા ઇરાક પ્રદેશમાંથી હજરતના સાથીઓ ચાર-પાંચજ નીકળ્યા. એ પણ એમના પિત્રાઈઓ કે નિકટના સંબંધીઓ. જે કુદ્દા પ્રદેશની પ્રજા હજરતના નામપર શીદા હોવાની જાહીરાતો પોકારતી, તે પણ યત્રીદના કારણ નીચે ફરી બેઠી. પાપી સુસ્તાન સામે પોકાર ઉઠાવનાર મહાત્માને આખરે મક્કાનો આશ્રય લેવાની વેળા આવી. એક સમયના એ મહા-જાદા રંક પ્રવાસી બન્યા. એને લાગ્યું કે, જો મારી હાજરીના કારણેજ પ્રજા ઉપર યત્રીદનો સીતમ ચાલતો હોય તો બહેતર છે કે, મારેજ આત્મસમર્પણ કરી વેગળા ખસી જવું; પણ શયતાનના મુરિદોએ આ એલિયાને મક્કામાંયે જંપ વળવા દીધો નહિ. ત્યાંયે એની સામે બીજા કાવતરાં ઉભાં કર્યાં. મક્કાની પ્રજાને તેના ખરા હિતેચ્છુ સામે-ઇમામ હુસેન સામે-તેમણે બહેકાવી મૂકી. યત્રીદના ધનલોભુષ શુભાભેએ જાહેર કયું કે, હજરત ઇમામ હુસેન તો યત્રીદના દાસ બની રહ્યા છે. આથી પ્રજા હજરત સામે વીફરી, પોતાના તારણહારનેજ રહેંસી નાખવા દોડી. બીજી પાસ સુસ્તાન યત્રીદે તમામ ન્યાય અને રહમદિલીને નેવે ચઢાવી ઇમામ હુસેનનાં સંબંધીઓને વીણીવીણીને રીખાવવાં શરૂ કર્યાં. એના પિત્રાઈ ભાઈના સુકુમાર બાળકાની, તેમને આશ્રય આપનારની અને હજરતના સત્યપરાયણ દોસ્તોની ફર કતલ ચલાવી. મક્કા બેઠે બેઠે મહાત્માએ આ વીતકો સાંભળ્યાં અને સત્યને ખાતર હસતે વદને સહી લીધાં. ગમે તેટલી વિટંબનાઓ આવે પણ પાપી સુસ્તાન આગળ શિર નજ નમાવવું, એ એમની પાક મુરાદ હતી.

સત્યમાટે શહીદત

કીરતારનો અચળ ભક્ત, સત્યનો અણુનમ પૂજારી સંકટોથી હારે નહિ. એ જીવન કુરબાન કરે, પણ ડગલુંયે પાછો ન હટે. હજરત ઇમામ હુસેનને કેવળ સત્યાગ્રહના બળેજ યત્રીદની સીતમગાર સંસ્તનત ઉથલાવવી હતી. એમના રતેહીજનો ઇરાક અને કુદ્દાના ગામેગામ ફરીને યત્રીદના જુલ્મે સામે પ્રજાને જાગૃતિની હાકલ આપવા લાગ્યા. એમ કરતાં જો એ સત્યાગ્રહીઓ પકડાતા તો યત્રીદના શસ્ત્ર નીચે હર્ષભેર શહીદ બનતા, પણ સત્યના રાહપરથી ડગલુંયે ખસતા નહિ.

કુદ્દાની પ્રજા યત્રીદની વજ્રએડી નીચે પીસાઈ પીસાઈને વેદનાની ચીસો નાખતી હતી. સત્યપરાયણ માણસોનો કચ્ચરવાળુ વળતો હતો. પાપીઓ અહનિશ નવાજેશો પામતા અને નિદોષો રોજરોજ રહેંસાતા. લોહીનાં આંસુ સારતી પ્રજાએ આમંત્રણ મૂક્યું કે, ઓ સરતાજ હજરત! અમને હવે તો આ સીતમોની ચક્કીમાંથી ઉગારો. હજરત તો દયાના મહેરામણ હતા. એક વાર બેવફા નિવડેલી કુદ્દાની પ્રજામાટે પણ એમના દિલમાં વાતસલ્યનાં પૂર વહેવા માંડ્યાં. દુશ્મન ઉપર પણ પ્રેમ વર્ષાવનાર સંત શરણાગતની યાચના કેમ પાછી દેશે? એમણે પોતાના બહાલા પિત્રાઈ હજરત મુસ્લીમને એલચી બનાવી કુદ્દા મોકલ્યા. સત્યની મૂર્તિસમા એ હજરત મુસ્લીમ બીન અકીલ કુદ્દા પહોંચીને સત્ય અને આઝાદીનો પયગામ સુણાવવા લાગ્યા. દિનપ્રતિદિન એમના ધ્વજનીચે રાષ્ટ્રીય સૈન્યની ભરતી ચઢી. અદાર હજર, વીસ હજર, ચાળીસ હજર અને અંતે એંશી હજર કુદ્દાવાસીઓની સેના એ નેજ નીચે ઉભરાવા લાગી. જાણે કે જુલ્મગાર સંસ્તનતના પાયા હમણાં જડમૂળમાંથી ઉખટી જશે! પાક દીનના અને ખુદાના કસમ લઈ લઈને એ જનતાએ મુસ્લીમ બીન અકીલને ખાત્રી આપી કે, અમે સત્યનાજ સંગાથી છીએ, હજરત ઇમામ હુસેનના આજ્ઞાનુશીલ દાસ છીએ, માટે હજરતને સત્વર તેડાવો.

પ્રજાના આવા ઉજ્જવલ આશાવાદ નીચે મુસ્લીમ બીન અકીલે ઇમામ હુસેનને જલ્દી કુચ કરવા આમંત્રણ પેશ કયું. સદેશો કહાવ્યો કે, હવે વિનાવિલંબ ચાલ્યા આવો. પ્રજા ધર્મજંગ મચાવવા તૈયાર છે.

બેવકાઈ

સત્યનો વિજય જગતમાં એમ સહેલાઈથી નથી સાંપડતો. એને કરોડો કસોટીઓ સોંસં નીકળવાનું હોય છે અને એ ચકાસણીમાંથી નીકળીનેજ તે પ્રખર તેજ પ્રકાશે છે, સહજ સહજ કીસમોએ ઝળકી ઉઠે છે.

હઝરત ઇમામ હુસેનને કુદાની ધોધમાર તૈયારીઓની ખબર પહોંચે તે પહેલાં કુદાના ચોકમાં યઝીદનો જમદૂત ઓખયદુલાહ ઝીયાદ સશસ્ત્ર સૈન્ય લઇને ખડો થયો. એણે બાજુ વીંધેલી દીઠી. બેવકાઈ એ તો ગણે કુદાની પ્રજાનું કુદરતી લક્ષણ હતું! જે એંશીહઝર જનો ખુદાના કસમ ઉપર સત્યને પક્ષે શસ્ત્રો વીંઝવા તૈયાર થયા હતા, તે સૌ ઓખયદુલાહના હાથ નીચે નિઃસહાય મેંદા જેવા ગુલામો બની રહ્યા. એમાં ગણતર સત્યવાદીઓ હતા. તેમનાં ગળાંપર સમશેરો ફરી અને કોઈ કોઈ શહીદોની લાશો તો યઝીદના આ જુલ્મગાર ગવર્નરે હરબજારમાં દસરડાવી પ્રજા ઉપર સીકો ખેસાચો. આ દશા વચ્ચે હઝરત ઇમામના એલચી મુસ્લીમ ખીન અકીલને કોઇએ પણ સંધરવા હામ ભીડી નહિ. જે કોઇ એને સંતાડે તેનાં શિર ધડથી જૂદા થાય, એને આશ્રય આપનારા કેટકેટલાએ જાન ગુમાવ્યા! હાની ખીન ઉવાહ, મહમ્મદ કસીર, તેના પુત્ર-એવા કંઈક આશ્રયદાતાઓની ધોર ખૂનરેણ ચાલી. આખરે મુસ્લીમ ખીન અકીલ પણ એક જવાંમદની જેમ લડતા લડતા એજ સીતમમાં હોમાયા. એના બે સુકુમાર બાળકો અને એ બાળકોના આશ્રયદાતાઓ પણ કુદાના આ જલ્લાદ ગવર્નરના માણસોની સમશેરો નીચે શહીદ થયા.

રણમેદાન ઉપર

કુદાના દુર્ગને તાળાં દેવાયાં હતાં. કોની મગદૂર છે કે એક પણ કાસીદ મોકલી હઝરત ઇમામ હુસેનને ખરી સ્થિતિની વાકેફગીરી આપે કે, પોતાના મિત્રોના વારવા છતાં નાતું એવું સૈન્ય લઇને આ સત્યાગ્રહી વીર તો પ્રજાને જુલ્મમાંથી તારવા નીકળી ચૂક્યા હતા. એમને ક્યાંથી સ્વપ્નેય ખ્યાલ હોય કે, કુદાની પ્રજા આમ નામદ્ અને બેવકાઈ બની જશે! ઠેઠ ધરાકની સરહદ ઉપર આવ્યા પછીજ તેમને ખબર પડી કે, પ્રજા ફરી બેઠી છે અને સત્યના પૂજારીઓ શહીદ બન્યા છે. એમણે પોતાના સૈન્યને આ સંયોગોવચ્ચે ખુશીથી પાછા જવા રજા આપી. ફક્ત સિત્તેર યુવંદા સત્યપૂજારીઓ સાથે તે આગળ ચાલ્યા. ડગલે ડગલે, મઝલે મઝલે એમને યઝીદ અને તેના શાગી-રદોના જુલ્મનો સાક્ષાત્કાર થતો ગયો. એમનો આત્મા કકળી ઉઠ્યો.

પરવરદિગારનું સ્મરણ કરતા સન્માર્ગના આ યાત્રાકે કરબલાની રણભૂમિ ઉપર પડાવ નાખ્યો. સામે શત્રુઓનું દળખડું થયું. એ દળના તરસ્યા ઘોડા જળવિના તરફડતા હતા. માણસોનો જીવ આ પ્યાસમાં શોષાતો હતો. એ દશ્ય નીરખી સત્યના પૂજારીનું દિલ કરુણાની ધારાવડે ટપકવા લાગ્યું. એણે વૈરને કોરે મૂકી શત્રુને મીડાં જળ પાયાં. આ રહમદિલીનો કેવો અદલો? પાણી પીને તાઝગી પામેલા શત્રુઓએ હઝરતના પડાવની નદી ઉપર હઝરો શસ્ત્રબદ્ધ માણસોનો પહેરો ખેસાડી દીધો, પાણીનું એક ટીપું પણ હઝરતને ન સાંપડે એની કાળજીપૂર્વક વ્યવસ્થા કરી. આમ છતાં સત્યાગ્રહી વીર હુસેનને લોહી નહોતું વહાવવું; એને તો પ્રેમથી, સંયમથી, સત્યપૂજાથી વિજય મેળવવો હતો. સામા પક્ષને બહુ બહુ વીનવ્યો, પણ એ તો હઝરતને ધેરીને ઉભો રહ્યો.

૭૨૦૦૦ સામે ૭૨ !

આમ કરબલાના મેદાન ઉપર બે ટુકડીઓ ખડી છે. એક સત્યને કાળે જાનની આહુતિ આપવા તૈયાર થયેલી, બીજી પાપી સત્તાનો પરચો બતાવવા તલસતી. એક બાજુ ફક્ત ૭૨ માણસો બીજી બાજુ ૭૨૦૦૦ ! ૭૨ શીરસ્તા સામે ૭૨ હઝર અસુરો ખડા થયા. અસુરોની લોહીતરસ અને શીરસ્તાઓની પ્રશાન્ત ને અહિંસક સત્યાગ્રહી ધર્મભાવના ! ઇશ્તિ ને અનિશ્તિ તરવો વચ્ચેનો એ જંગ હતો. ૭૨ સત્યાગ્રહી વીરો સામે વિકરાળ વરૂ સમા ૭૨૦૦૦ પાપીઓ ખાંડાં ખણખણાવવા લાગ્યા. પૈસાથી ખરીદેલા એ બેવકાઈ કુદાવાસીઓ હતા. હઝરત ઇમામ હુસેનની શાન્તિ આરોપવાની તમામ આજીજીઓ નિષ્ફળ નીવડી.

પણ સત્યાગ્રહી મરો સંહારની પહેલ નજ કરે. એ તો પ્રેમ અને અહિંસાથી શત્રુને પણ

સંસ્કારવા મથે. હજરત ઇમામ હુસેન સત્યાગ્રહી નરવીર હતા. એમણે પોતાના ૭૨ આંધવોને ઉપદેશ આપ્યો-પહેલું હથિયાર મા ઉગામજો. આપણો ધર્મ સંયમ છે, આપણો સત્યાગ્રહ આપણી નાનકડી જીતમાટે નહિ પણ ઇસ્લામની અમરતા માટેજ છે.

પણ આ સંયમને કોઈ નામદોઈ રખે સમજી લે. સલ્તનતના પૂજારીઓએ એવોજ અર્થ લીધો, ત્યારે હજરતે પોતાની વીરહાક સંભળાવી કે “આંધવો! શત્રુઓની સામે તમારું વીરત્વ દાખવવા હવે જોઈએ તેટલું બળ વાપરજો. આપણે બળવાન છીએ, છતાં સંયમી છીએ એવી તેમને જરૂર આત્રી આપવી જોઈએ.”

ધર્મજંગમાં આહુતિ

સત્યવીર હુસેનને હજુયે શસ્ત્રો નહોતાં ઉઠાવવાં. એમણે ફરી ફરીને સામા પક્ષ પાસે ન્યાય અને સત્યની યાચના ઉચ્ચારી. ગોઝારી સલ્તનતને સાથ ન આપવા તમામ મુસ્લીમોને સાદ દીધો; પરંતુ પશુતુલ્ય માણસોનાં કંઈ વામમાર્ગેથી વળામણાં થાય? નમાઝ-બંદગી કરતા હજરત ઉપર અને તેમના સંભાથીઓ ઉપર નાપાક દુસ્મનોએ તીર વર્ષાવ્યાં. યઝીદના સૈન્યે શસ્ત્રો ચલાવવાનું પહેલ કરી. પછી તો હજરતના ૭૨ સત્યાગ્રહી વીરો ૭૨ હજર ઉપર ત્રાટક્યા.

અસત્ય અને અન્યાય સામે સત્યનો એ સંગ્રામ હતો. કરબલાની વેરાન ભૂમિ ઉપર ઇસ્લામનાં મહામોલોં રત્નોનાં બલિદાન દેવાયાં. ઇસ્લામની કીર્તિ દિગંતમાં પ્રસરાવે એવો એક એક નર લડ્યો, પડ્યો અને અજીનમ રહ્યો. હજરતના ભાઈઓ, પિત્રાઈઓ, ભત્રીજાઓ, સૌની આહુતિ આ યજ્ઞમાં અપાઈ.

અને છેલ્લી ઘંટીએ જ્યારે હજરત એકલા રહ્યા, ત્યારે એ પણ રણમેદાને સમશેર લઈને ખડા થયા. અંતિમ ઘંટીએ પણ શાંતિ, સત્ય અને ન્યાયની યાચના કરી. એમના ઉપર અરિ-દળનાં શસ્ત્રો છૂટ્યાં. એમનો છ માસનો પુષ્પ જેવો બાળક પણ વિધાયો. હજરતની સમશેર ચમકી. કંઈકનાં માથાં કાપા ઉપરથી ઉડ્યાં. આખરે તેમણે તલવાર મ્યાન કરી અને કોઇના ઉપર શસ્ત્ર ન ઉગામતાં ખુદાની બંદગી પોકારતા, સત્યાગ્રહની શીખ આપતા અને શત્રુઓનાં ઘોઘમાર હલ્લો એકલકાયા ઉપર સહન કરતા એ પડ્યા. જાણે કે સીતમગાર સલ્તનતનો નાશ હાથમાં લઈનેજ પડ્યા. એમનું સરવદાયું અને ભાલાપર ચોદાયું. ઇસ્લામના એક પરમ સત્યાગ્રહી ભડવીરની જીંદગી સત્યને કાળે નિઃશસ્ત્ર લડત ચલાવતાં આમ ખૂઝાઈ ગઈ.

મહામોલું બલિદાન

પણ નહિ! એ જીવન ખૂઝાયુંજ નથી. આજ દિનસુધી ઇસ્લામનો એ ઓલિયો પ્રત્યેક સાચા ઇસ્લામીના દિલમાં હરદમ જીવી રહ્યો છે અને કંઈ કંઈ ઉન્નત ભાવનાઓ જન્મત કરી રહ્યો છે.

સત્યના એ પૂજારીનું મહામોલું બલિદાન વૃથા નહોતું અપાયું. હજરતનું મસ્તક કુશ અને શામમાં ભાલા ઉપર લટકતું દેખતાંની સાથે તો પ્રજાનો આત્મા વર્ષોની જડતામાંથી ઢંઢોળાઈને જાગ્યો અને ખલીમ યઝીદની પીડક સત્તા સામે એવો તો જંગી વિપ્લવ મચ્યો કે પ્રજાબળના એ ધુધવતા મહાસાગરમાં સીતમગાર સલ્તનતને સીકું ત્રણ વર્ષમાંજ મૃત્યુસમાધિ મળી. •

શાહસ્ત હુસેન, બાદશાહસ્ત હુસેન હક્કા કે ખીનાએ લા એલા હસ્ત હુસેન ‘સલ્તમેવ જયતે’ એ સૂત્રના સાક્ષાત્કારનું આ કેવું લવ્ય, કેવું ઉન્નત, કેવું ચિરંજીવ દૃષ્ટાંત છે!

(‘હિંદુસ્થાન’ તા. ૯-૧૨-૧૯૨૭ ના અંકમાં લખનાર-શ્રી ‘આફતાબ’)

८२-देवी शवरी

आज हमें जिन तपस्विनी देवी के पुण्य चरित्र का चित्रित करने का परम सौभाग्य प्राप्त हुआ है, वे भागवतों की यूगभण्डि थीं; और उन्होंने अपनी निःस्वार्थ सेवा, तपोमयी साधना, विभक्त-लगवद्भक्ति एवं अनन्य प्रेम से जड़े-जड़े तपोधन महर्षियों, राजर्षियों और देवर्षियों तक को समस्तृत एवं यकित कर दिया था। इसी लिये स्वयं आदिकवि ने 'सिद्धासिद्ध-सम्भता' कह कर उनकी स्तुति की थी; और पुराण-प्रणेता महर्षि कृष्णद्वैपायन व्यास ने उन्हें 'भागवत-श्रेष्ठा' कह कर अलिवादन किया था। स्वयं भर्खादा-पुरुषोत्तम भगवान् रामचन्द्र ने अपने श्रीचरण-कमलों की परमपदप्रदायिनी रण से उनकी साधना-कुटी को पवित्र किया था; और उनके विभक्त प्रेम के वशीभूत होकर उनके ही हाथों से उनके उच्छिष्ट क्लेशों को, संक्रायशून्य होकर लक्ष्मण किया था। कहने का अलिप्राय यह है कि देवी शवरी लक्ष्मि-रस की भूर्तिभती मंदाकिनी थीं; सेवा की सज्जव साधना थीं; प्रेम की प्राणमयी प्रतिभा थीं; पवित्रता की पुण्यमयी प्रभा थीं और आनंद की अलिनवश्री थीं। इसी लिये उनके अलिराम चरित्र को आदिकवि ने अपनी दिव्य वाष्पु का विषय बनाया था; महाभारतकार ने उनकी दिव्य महिमा के श्रीपाद-पद्म में अपनी कवितांजलि अर्पण की थी; गोस्वामी ने आनंद-मग्न हो कर उनका मधुर गुण-गान किया था; सूरश्याम ने अपनी ललित पदावलि में उनकी पावन कथा को गुम्फित किया था; लक्ष्मण-प्रणेता नाभा ने प्रेम-विभोर हो कर लक्ष्मण-भंड को उनकी कल्याणमयी ललित लीला सुनायी थी। आज हम भी उन्हीं पुण्य तपस्विनी के पवित्र चरित्र को, उपरोक्त महात्माओं की दिव्य वाष्पु का अनुसरण कर के यहां पर विवृत करेंगे। आशा है, सहृदय पाठक-पाठिकाओं इस देव-कुल दिव्य चरित्र को श्रद्धा-लक्ष्मि और प्रीति के साथ, ऐकान्त मनोयोगपूर्वक अध्ययन करेंगी; और उसके अन्तराल में प्रवाहित होनेवाली शान्ति, शीतल लक्ष्मि मंदाकिनी में अपने हृदयों को अवगाहन करा के परम पुण्य, अलिनव-आनंद एवं सरस संतोष की उपलब्धि करेंगी। विषय-वासनाओं की उत्ताल तरंग-मालाओं से उद्देक्षित, पाप के प्रथल प्रक्षोभनशील लयंकर जंतुओं से समाकुल, तामसी प्रवृत्तियों की लीपणु वाडवानल से विस्तृब्ध एवं स्वार्थ-भक्तों के परस्पर संघर्षण से समाकुल इस विशाल विश्व-वारिध को उत्तीर्ण करने के लिये लक्ष्मणों के पुनित चरित सुदृढ नौका के समान हैं—यह शाश्वत सत्य संसार के समस्त आचार्यों और अवतारों ने ऐकमत होकर-ऐकस्वर से स्वीकार किया है; क्योंकि लक्ष्मणों के चरित्रों में लीलामय भगवान् की लीला ही का चारु-विलास विलसित होता है। देवी शवरी का 'पावन पावनानां' चरित्र भी इसी दृष्टि से अध्ययन, मनन और अध्यासन करने योग्य है; और हम, उन्हीं लक्ष्मणयूगभण्डि लीला-किशोरी शवरी की कल्याणशीला पुण्यस्मृति के प्रसन्न पादपद्म में प्रणाम कर के इस पुनित कार्य में प्रवृत्त होते हैं।

x

x

x

x

लीला में शवर नाम की एक जति है। इसी शवरजति में किन्हीं सौभाग्यशाली माता-पिता के पुण्यद्वलस्वरूप शवरी का जन्म हुआ था। पुराणकार ने उनके माता-पिता का कुछ विशेष वर्णन नहीं किया है, इसी लिये इस संबंध में हमारे लिये भी कुछ लिखना संभव नहीं है। लक्ष्मण नामक ग्रंथ में लिखा है कि शवरी पूर्वजन्म में काष्ठ ऋषि-पत्नी थीं। इसी अपराध पर अप्रसन्न होकर उनके पति ने उन्हें शाप दे दिया था। उसी शाप के कारण उनका जन्म लीला-कुल में हुआ था; पर कुछ ही हो, शवरी के जन्म से वह लीला-कुल पवित्र हो गया—उस लीला-कुल के चरणकुमलों की रण को शिर पर धारण करने के लिये देवांगनाओं तक लालायित हो उठीं!

लीला-जति वन-विहारिणी होता है—वह गंभीर वनों में, सघन उपत्यकाओं में रहा

करती है। कुमारी शवरी भी प्रकृति की इस पवित्र कामल जोड़ में धीरे-धीरे जड़ने लगीं। इन्हीं से उन्होंने हसना सीखा; काकिल ने उन्हें संगीत-शिक्षा दी; इल-विनम्र पादपों ने उन्हें विनय का पाठ पढ़ाया; निकुंजों की छाया ने उन्हें शान्ति का परिचय कराया; शान्त कक्षाक्षिणी ने उन्हें सरल गति प्रदान की; सुमन-सन्निवृत्ता लताओं ने उनके लम्बों में माधुर्य का समावेश किया; अनन्त विस्तृत गगन-मंडल ने उनकी आत्मा में विशालता का विकास किया; नित्यप्रति उदय होनेवाले सुरलित प्रभात ने और नित्यप्रति नियमानुसृत पश्चिम-गगन में लीला करनेवाली संध्या ने उन्हें नियमितता की महिमा अताई—इस प्रकार प्रकृति की पाठशाला में शिक्षा प्राप्त करती हुई किशोरी शवरी धीरे-धीरे अपने कुशिर की अंतिम सीमा पर आ पहुँची।

धीरे-धीरे उनके कान्त-कलेवर पर यौवन का प्रकाश विस्तृत होने लगा; पर उस यौवन के प्रकाश में वासना का आन्धल्य नहीं था, प्रवृत्ति की भटभट लीला नहीं थी, विलास की उन्मत्तल आकांक्षा नहीं थी। वह यौवन मानसरोवर पर द्रैवे हुये शारदीय सुरलित प्रभात की भाँति शान्त था; इसमें शान्ति की समुज्ज्वल शोभा का ललित विकास था। प्रायः आलस्य-काल ही से कुमारी शवरी का हृदय लगवहलकित की रस-धारा में स्नान करने लगा था। शवरी जहाँ रहती थी, वहाँ पर धधर-धधर तपोधन ऋषियों के भी आश्रम थे; इन आश्रमों में सदा ही लज्जित और ज्ञान की चर्चा चल करती थी। शवरी भी कभी-कभी वहाँ यकी जाती थी; पूर्व-जन्म का पुण्य-संस्कार था; लगवान की कृपा थी; ऋषियों का उपदेश था; शवरी ने यौवन के प्रभात ही में अपने आपका लगवान के शीखरों में उत्सर्ग कर दिया। उन्होंने आनन्द अलंकारिणी रह कर लगवहलकित में रत रहने का संकल्प धारण किया। शवरी के प्रमुख यौवन-वन में वैराग्य ने अपनी साधना-कुटि संस्थापित की।

शवरी ने सुन रज्ज्या था—‘शुरु जिन होय न ज्ञान’ अरुतु. वे भी किसी ऋषि के शुरु ज्ञानों की छम्छा से अपने घर के सदा के लिये नमस्कार करके वैराग्य-पथ पर अग्रसर हुई; पर इस पथ पर उन्हें जो कटु अनुभव हुआ, वह यदि किसी ऐसे-वैसे निर्जलसंकल्पवाले के होता, तो वह अवश्य लज्जित-पथ के सदा के लिये परित्याग करके अपने घर के लौट जाता; पर शवरी कम्भी धातु की नहीं थी, वह जरा सोना थी। परीक्षा की अग्नि में वह शुद्ध ज्योत्स्ना तेजोमयी प्रभाषित हुई। वे जिस ऋषि के पास जातीं और तत्कालीन प्रथा के अनुसार अपना नाम-धाम ज्योत्स्ना जति कहकर शिक्षा के लिये अनुरोध करती, वही ऋषि उन्हें जूरी तरह दृष्टिकार कर अपने आश्रम से बाहर निकाल देता। कौन-कौन महात्मा तो व्यंग-जालों से उनके हृदय के जेब उलटता—‘वाह! त्रैतायुग ही में कलियुग आ गया! लीला की लड़की यकी है तपस्या करने! अज कया है, अज तो अंत्यज, आंजल, शर्द-सली तपस्या करने लगे! यल हट, निकल यहाँ से! तेरे तो दर्शन ही से अपशकुन होता है; तेरे शरीर की छुछ छुछ वायु से ही हम अपवित्र हो जायेंगे! जन्मो, किसी युवा लील से विवाह कर दो और जंगलो’ में जा कर पशुओं और यात्रियों की हला करो। तप का पथ तुम्हारी जैसी नीच जतिवालों के लिये नहीं है’। जेक तो अंत्यज, दूसरे रमणी! ‘जेक तो करेला उस पर नीम यदा’ यलो! जलदी निकलो! नहीं तो शाप दे कर लरम कर दूंगा!’ इसी प्रकार जहाँ ज्योत्स्ना जातीं, वहाँ से धूतकारी जातीं; पर शवरी इससे निराश नहीं हुई। उनके मन में तो दृढ़ विश्वास स्थापन हो गया था कि लगवान जति-पांति के नहीं देजते हैं, वे तो प्रेम के लूजे हैं। उन्हें पूर्ण जरासा था कि उनकी कामना सफल हो जायगी, किसी न किसी दिन लगवकृपा से उन्हें सहजुर की प्राप्ति होगी; और वह लगवहलकित के वास्तविक रहस्य के ज्ञान सकेगी।

इस प्रकार का पूर्ण विश्वास धारण करके अलंकारिणी शवरी ने दूसरे ही पथ का अवलंबन किया, उन्होंने निस्वार्थ सेवा-धर्म का पथ अंगीकार किया।

सेवा सिद्धि का प्रथम सोपान है!

*

*

*

*

दक्षिण में दंडकारण्य के अंतर्गत पम्पासर नामक एक प्रसिद्ध सरोवर है। आदि-कवि ने इस सरोवर की और इसके चारों ओर विस्तृत वन की बहुत प्रशंसा की है। अन्य कवियों ने भी इसकी अपूर्व भाधुरी का गुणगान किया है। यह सरोवर अज भी है और वहां की प्राकृतिक सुषमा अज भी हृदय को हरनेवाली है; पर जिस समय की आत हम कह रहे हैं, उस समय तो यह सरोवर मानसरोवर की समता करता था; और इसके चतुर्दिक् विस्तृत वन की भाधुरी देवताओं तक को अपनी ओर आकर्षित करती थी। इस सरोवर को चारों ओर से इल-विनत्र वृक्षों और उनको आलिङ्गन करनेवाली सुमन-सन्निभता लताओं ने आच्छादित कर रक्खा था; इन लताओं और वृक्षों पर फूलों और पक्षियों के अने लुभे सुंदर नीलों में भँदकर सुंदर पक्षीगण उषा के सुरलित प्रकाश में जेवं संध्या की कामल सरस शक्ति में मनोहर स्वर से गान किया करते थे। पर्वतों पर रहनेवाली लील-किशोरिकाओं, आश्रमों में निवास करनेवाली मुनि-कन्यकाओं जेवं स्वर्ग से आनेवाली देव-कुहिताओं इसी सरोवर के तट पर सूर्योदय और सूर्यास्त के समय आया करती थी; और परस्पर मधुरालाप किया करती थीं। लील और मुनियों की किशोरिकाओं जल ले कर गृह और आश्रमों को लौट आती थीं; और देवताओं की कुमारिकाओं इसके विमल-शीतल जल में स्नान करके स्वर्ग को चली जाती थीं। इस प्रकार इस पावन पम्पासर के पुनित पुलिन पर स्वर्ग और संसार का सम्मिलन होता था।

इसी पम्पासर के पश्चिम पुलिन पर एक सुंदर वन था। उस वन में महर्षिवर मातंग और उनके शिष्य तपस्या किया करते थे और उनही ऋषिवर के शुल नामपर वह वन 'मातंग-वन' कहलाता था; और ली अहुत से ऋषि-मुनि वहां पर तपस्या किया करते थे। महर्षि-वर मातंग के तपोमल के प्रभाव से वहां पर चिर-वसंत छाया रहता था; लताओं सदा फूलों से लरी रहती थीं; वृक्ष सदा फूलों से विनम्र रहते थे; पम्पासर में सदा कमल फीले रहते थे; स्थान-स्थान पर कंद-मूल प्राप्त होते थे; सभी श्रापद वहां पर अपना सङ्ग वैर जिसार कर शान्तिपूर्वक रहा करते थे। वहां के प्रत्येक पक्ष में, प्रत्येक पुष्प में, प्रत्येक कुशांशु में, प्रत्येक इल में, प्रत्येक कंदमूल में, प्रत्येक जल-कण में ऋषिवर मातंग का तपोविमल तेज विवसित होता था। ऋषि के तेज और प्रभर प्रताप के लय से पाप और असत्य वहां पर प्रवेश ही नहीं कर सकते थे। वही पर एक शुभ स्थान में अपना निवास-स्थल बनाकर अन्नधारिणी शवरी अपने सेवाधर्म के परिपालन में प्रवृत्त हुई।

ऋषियों को अग्निहोत्र जेवं यज्ञादिक कर्मों के लिये समिधाओं की आवश्यकता होती है, और उनको अहुत सा समय उनको संन्य में व्यतीत होता है। कुमारी शवरी ने समिधाओं का संन्य करके गुप्त रूप से उन्हें प्रत्येक तपस्वी की कुटी के द्वार पर पहुँचाना प्रारंभ कर दिया। दिनभर वे गंभीर वन के अन्ध-तर में समिधाओं का संन्य करतीं और रात्रि की नीरव शान्ति में प्रच्छन्न रूप से वे एक-एक गद्दा प्रत्येक ऋषि की कुटी के सामने रख आतीं। इस प्रकार तपस्वियों का अहुत सा समय अपने लगा और उन्हें अपनी तपोमयी साधना के लिये अहुत समय मिलने लगा। सभी तपस्वी आश्चर्य में थे कि यह कौन उपकारी व्यक्ति है, जो इस प्रकार गुप्त रूप से उनकी सेवा करता है। धर देवी शवरी का यह कर्म तो जारी था ही, उन्होंने दूसरा और भी एक काम करना आरंभ कर दिया। उन्होंने देखा कि आश्रम से पंपासर तक जानेवाला पथ कंटकों और कंकड़ों से समाच्छिन्न है। उनके मन में यह लावना उत्पन्न हुई कि नगे पांव रहनेवाले ऋषियों और तपस्वियों को इस पथ-पर चलने से अडा कष्ट होता होगा। अस, फिर क्या था? देवी शवरी छिपे-छिपे उसे साफ़ करने लग गधं। उन्होंने अपने कामल हाथों से उस पथ का एक-एक कंटक, एक-एक कंकड़ पीन जाला। थोड़े ही समय में वह पथ पूर्ण रूप से परिष्कृत हो गया; और उस पर स्नान करने के लिये जानेवाले तपस्वियों और मुनियों को अडा आराम मिलने लगा। इसी प्रकार थोड़े ही समय में पंपासर का पुलिन-प्रांत भी पूर्ण रूप से परिष्कृत हो गया। ऋषियों और मुनियों को अडा सुख मिलने लगा; समिधाओं

की चिन्ता नगती रही; प'पासर का पथ और पुलिन परिष्कृत हो गया; और धरी प्रकार आश्रम का प्रत्येक विभाग भी साक्ष-सुथरा हो गया। शत्रि व्यतीत होने पर ब्राह्म-मुहूर्त में नय नषि-भंडल सोकर उठता, तय होयता कि कोछ उनको कुटी के समुभ-प्रांत में जाइ लगा गया है; समिधाओं का गढ़ा मौजूद है; प'पासर का पथ तथा पुलिन येव' आश्रम का प्रत्येक विभाग जाइ दिया हुआ साक्ष-सुथरा पडा हुआ है; इलो के पादों को पानी दिया न यूका है और इल-वृक्षों के आलवालो में नल लरा हुआ है। वे यह होयकर आश्रय्यकित हो गते; उस अदृश्य उपकारी को वे मन ही मन धन्यवाद देते, और उसकी कल्याणकामना करते। इस प्रकार कुमारी शवरी नषि-भंडल की सेवा में निरंतर, क्षिणु गुप्तइप से रत रहतीं और उनके आंतरिक अस्तीर्षा को प्राप्त करतीं।

धरती प्रकार वर्षाभर से अधिक व्यतीत हो गया। ऋषियों के लिये यह एक प्रकार से नित्य की घटना हो गई और अन्त उनके लिये यह सत्य स्वाभाविक सा हो उठा; पर उस आश्रम के अध्यक्ष परम तेजस्वी महर्षि मातंग उस अज्ञात उपकारी का परिचय प्राप्त करने के लिये अकेला उत्सुक हो उठे; और एक रात्रि को वृक्षा के अंतराल में प्रजन रूप से बैठकर उस अज्ञात उपकारी के आने की प्रतीक्षा करने लगे। मध्यरात्रि आ पहुँची; परन्तु अभी तक वह नहीं आया। मातंग ऋषि चिन्तित हो उठे। थोड़ी देर के उपरांत उन्होंने प्रकृत्य न्यायस्त्रा के प्रकाश में देखा कि एक युवती अपने शिर पर समिधाओं के गठे लिये लुब्ध आश्रम में प्रवेश कर रही है! ऋषिवर विस्मयितोद्यन हो कर उसका देहने लगे—यह कौन है? स्वयं वन-देवी तो नहीं है? स्वयं सेवा ही ने तो मानव-शरीर धारण नहीं किया है? स्वर्ग की कोष्ठ देव-किशोरी तो इस अत्युन्नत सेवा की साधना में प्रवृत्त नहीं हुई है? अहा! कैसी सरल भूर्ति है! मुष्ण-मंडल पर कैसी संतोष की शोभा विलसित हो रही है! ललाट पर कैसा प्रभर तेज है! लोचनों में कैसी शांत माधुरी है! कहीं हमारी ही तपस्या ने तो यह अलिराम स्वरूप धारण नहीं किया है? इस प्रकार की भावनाओं से महर्षि का नित्य निर्विकार मनो-मानस उद्वेलित हो उठा। वे धीरे-धीरे उस शांति-मधुर भूर्ति की ओर अग्रसर हुये !

મહર્ષિ ઉનકે સમીપ પહોંચ ગએ. ઉનહે-ઉન પરમ તેજસ્વી પ્રશાન્ત મહર્ષિ કો-દેખતે હી કુમારી શવરી ધણડા ઉઠી-ઉનકા રહસ્ય ખુલ ગયા. આજ પુણ્ય-પથ કા પરમ પુણ્યાત્મા ચોર પકડ લિયા ગયા. ઉસી ધણડાટ મેં સમિધાઓં કા ગઢા એક ચોર ગિર ગયા. દેવી શવરી ને શ્રદ્ધા ચોર ભક્તિપૂર્વક ઉન તેજસ્વી ઋષિ કો પ્રણામ કિયા. મહર્ષિ ને ઉનકો આશીર્વાદ દિયા.

महर्षि ने शांत, सरल वाणी में पूछा “तुम कौन है? और तुमने अपनी इस अनन्य सेवा से हमें क्यों अपना कष्टी बना रक्खा है?”

शवरी ने विनम्र भाव से कहा “लगवाना! यह तो दासी का कर्तव्य है; मेरी सेवा आपने स्वीकार की। इसके लिये मैं छलट्टी आपकी गिर-ऊँगी।”

उनकी इस विनम्रता को देख कर ऋषि का हृदय पुलकित हो उठा; उन-हीने फिर पूछा—
“देवि ! तुम्हारा परिचय ?”

શવરી ને અપની સારી કથા સંક્ષિપ્ત મેં સુના દી-ઉસકી ઉસ દહનિયા, અચલ વિશ્વાસ એવં પૂર્ણ ભગવત્પ્રેમ દેખ કર મહર્ષિ એક ખાર ચમત્કૃત હો ઉઠે. ઉ-હોને કહા—મેરી ! તુમ બીલકન્યા હો. કર બી બ્રાહ્મણકન્યા સે અધિક શ્રેષ્ઠ હો. તુમહારી જૈસી નિષાવતી દેવી ખડે સે ખડે મહર્ષિ કે તપોમય આશ્રમ કી અધિષ્ઠાત્રી હોને કે યોગ્ય હૈ. ખડે સૌભાગ્ય સે મેંને તુમહેં પાયા હૈ. તુમ આજ સે મેરી પુત્રી હો ઔર મેં તુમહારા પિતા. મેં તુમહેં દીક્ષામંત્ર દ્વાંગા.

દોનોં કે લોચન સજલ હો ઉઠે-દોનોં વિશુદ્ધ આનંદ સે વિભોર હો ગચો. કુમારી શવરી કી સેવા સફલ હો ગઇ. કૃતગતા સે લરકર કુમારી શવરી ને ફિર મહર્ષિ માતંગ કે શ્રીપાદ-પદ્મ મેં અપના જટા-શોભી મસ્તકે રખ દિયા. ઋષિને ખડે સ્નેહ સે ઉ-હેં ઉઠાકર ઔર ઉનકે શિર પર હાથ રખ કર, આશીર્વાદ દિયા; ઔર ઉસી વિમલ જ્યોત્સ્નામયી રજની કે શાંત મંગલ મુહૂર્ત

ਸੇਵਾ ਸੁਖਾ ਈ ਸੁਰ-ਸਰਿਤਾ ਹੈ !

કુમારી શવરી ને અશ્વપૂર્ણ લોકોનાં સે ઉનકી ઝોર દેખા; પર વે તો ઉસ સમય મૂર્તમાન અગ્નિ કા સ્વરૂપ બને હુએ થે. જલ્દી-જલ્દી પૈરોં બઢાતે હુએ વે ફિર સ્નાન કરને કા ચલે ગએ. પર યહ કયા ? યહ કૈસી વિલક્ષણ માયા હૈ ? બયોં હી ઉન તપસ્વી મહાશય ને જલ મેં પ્રવેશ ક્રિયા, ત્યોં હી સારા કા સારા જલ રક્ત કા સ્વરૂપ બન ગયા; ઉસ મેં કંડે બિજબિજને લગે; ઘોર દુર્ગંધી

आने लगी। अथ तो तपस्वी७ अहुत धन्यऽग्रे; अपने पाप और अशौच का वह भूतिमान परिणाम देभकर उनकी आंखें खुल गयीं; पर पाप-पथ पर ओके आर प्रवृत्त हो जाने पर प्रत्या-वर्तन करना ओके प्रकार से असंभव सा हो जाता है। उन्होंने अपने उस पाप और अपवित्रता को छिपाने के लिये आश्रम के अन्य तपस्वीयों में नुकी आत उठा दी; कहा—भाई! अथ इस आश्रम में रहने का धर्म नहीं रह गया है। जिस आश्रम के अध्यक्ष अंत्य युवती के प्रेम में उन्मत्त हो और जहाँ धर्म के रथान पर उन्मत्त अलविदास-वासना की धारा प्रवाहित होती हो, वहाँ क्षणभर रहना उचित नहीं है। आज की, अभी-अभी की आत है; मैं नहने गया था। वहाँ देखा गया हूँ कि यहीं मातंग की शिष्या शवरी काम-भट्ट में उन्मत्त होकर नंगी नहा रही है; पर धर्म क्या धृतिना अपमान सह सकता है? उसीका परिणाम यह हुआ की सारा पंजासरोवर रक्तमय हो उठा, दुर्गंधी से दूषित हो गया और साक्षात् पैतरशी बन गया। मैं तो अथ वहाँ ओके क्षण भी नहीं रहने का।

वहाँ पर तो पहले से ही विद्रोह की अग्नि धधक रही थी। अहुत से लंड अलिमानी साधु वहाँ से बड़े गये; पर कुछ ऐसे भी थे, जो महर्षि मातंग के विशुद्ध चरित्राल को, अथल तपोनिष्ठा को, अथल अलभय को जनते थे; उन्हें विश्वास नहीं हुआ, वे यथावत वहीं रहते रहे।

धधर आंखों में आंसू लर, अलभयारिणी शवरी ने सारी कथा गुरुदेव के सामने निवेदना की। महर्षिवर मातंग ने शांत गंभीर आव में कहा—भेटी! तुम इसकी कलुमात्र चिंता मत करो। तुम अपने हृदय को धृतिना अलिष्ट बना दो कि विश्व के संताप, पाप अथ अपमान उस पर अलुमात्र प्रभाव न डाल सकें। तुम अपने मन में रतिभर जलानि मत ओध करो; विश्व के कालाहल की चिंता न करो तुम अपने पथपर बली बलो। तुम अलसन्न मत हो। तुम शुद्ध हृदय से लगवान से प्रार्थना करो कि वह उस उद्भात तपस्वी को सहजुद्धि प्रदान करे। भेटी! ओक्ष के मार्ग पर—पुण्य के पथ पर नति और वर्यु का लेद विलुप्त हो जाता है। यहाँ पर तो जो अल को ओजता है और उसके आनंदमय स्वरूप को जनकर स्वयं उसमें तक्षीन हो जाता है, वही आलु-पथपर प्रतिष्ठित होता है, शेष सथ शूद्र हैं। तुम नति की लील सही, पर तुम आलु-कन्या से भी श्रेष्ठ हो। तुम क्षमा कर दो, उस उद्भात तपस्वी को क्षमा कर दो। निर्विकार क्षमा ही तपस्वी का प्रधान लूपणु है।

गुरुदेव के दिव्य उपदेशों ने शवरी को परम शांति प्रदान की। मायामय विश्व के स्वरूप को उन्होंने जन लिया; उन्होंने जन लिया कि लगवान अपने लकतों की अनेक अग्निमयी परीक्षाओं देते हैं; सोने की लांति उसे पूर्णरूप से दुःख की नवाला में तपा देते हैं। उन्होंने गुरुदेव के श्रीचरणों में लकितपूर्वक प्रणाम किया; और उनके आदेशानुसार प्रसन्न-हृदय से उस उद्भात साधु को क्षमा कर दिया। उन्होंने लकी-लांति जन लिया कि अलंकार और अनाचार ही मनुष्य को कुमार्ग पर ले जनते हैं; इसी लिये उन्होंने अपने हृदय में गुरुदेव के उन शब्दों को विश्वास के अक्षरों में अंकित कर लिया! वे और भी धार तपस्या और साधना में प्रवृत्त हो गयीं!

क्षमा संताप की सहोदरा है!!

धसी प्रकार अहुत दिन व्यतीत हो गये! शवरी ने पूर्णरूप से सन्नियदान की समु-पलब्धि कर ली—उन्होंने अल को पहचान लिया। लगवान के श्रीचरणों में उनका अनन्य अनु-राग हो गया; और वह धस विश्व के प्रत्येक परिमाण में लगवान की ललित लीला का दिव्य विलास देभने लगीं। वह आत्मानंदमयी हो उठी!

महर्षिवर मातंग योगीश्वर थे—इसी लिये अपने पार्थिव जवन की समाप्ति की आत उनसे अनवगत नहीं थी। वे धृच्छामृत्यु थे—पर वे लागवती विधान में आधा डालना उचित नहीं समजते थे; और उनका विश्वास था कि परम कल्याणमय गगदीश्वर जवन की जो अवधि निर्धारित कर देता है, उसको अतिक्रमण करना उचित नहीं है। धस लिये जण उनकी पार्थिव लीला

के केवण तीन दिन अवशिष्ट रह गये, तब उन्होंने शवरी को पड़े प्यार से धुत्ता कर अपने पास बैठाया और कहा—भेटी ! अब हमारे पार्थिव जीवन की अवधि समाप्त हो रही है ! अब तुम्हारे ही उपर इस आश्रम की व्यवस्था का भार दे कर मैं परम-धाम की यात्रा करूंगा. अतिथि और अन्त्यागत की सेवा में कभी त्रुटि मत करना और अंकांत निष्ठापूर्वक धर्म के पथ पर आरुढ़ रहना. भेटी ! प्रसन्न मन से आजा हो.

पर योग की यरम सिद्धि को प्राप्त कर लेने पर भी शवरी इस समय प्रेम से अधीर हो उठी; और दूट-दूट कर रोने लगीं. जिन्होंने उन्हें आश्रय दिया था, अत्यन्त होते हुये भी जिन्होंने उन्हें अपनी पुत्री के समान अपने तपोविभूषित हृदय पर धारण किया था, जे उनके गुरु थे, जे उनके पिता थे—वे ही महर्षि मातंग उन्हें छोड़ कर आज परमधाम को गन रहे हैं. यह देख कर शवरी किसी भांति अपने आपको नहीं रोक सकी. अश्रुधारा का प्रणज प्रवाह प्रवाहित होने लगा.

योगिवर मातंग के शांत, करुण श्रोत्रों में भी हो जलभिन्दु जलक उड़े; पर उन्होंने शांति-पूर्वक कहा—भेटी ! धैर्य धरो. तुम जननी हो—तुमने अनुभव किया है—कि आत्मा अमर है, वह कभी मृत नहीं हो सकती. लगवती नियमों के अनुसार जिसे जितनी अवधि तक जहां कार्य करना है, वह उतनी ही अवधि तक वहां रह कर अपना कार्य करता है. तब दुःख काहे का ? भेटी ! तुम शांतिपूर्वक इस आश्रम में रहो; और विश्व को धर्म का उपदेश प्रदान करो.

शवरी ने अपने को शांत करते हुये कहा—तात ! मुझे भी साथ ही ले लिये ! मैं वहां भी आपकी सेवा करूंगी.

महर्षि वर हंसे; उन्होंने कहा—पर भेटी ! तुझे तो मैं एक गुरुतर कार्य का भार दे कर परमधाम की यात्रा करना चाहता हूं. तेरे अतिरिक्त ऐसा कौन है, जे उस भार-के वहन करने योग्य हो ? भेटी ! लगवान का रामावतार हो चुका है; और वे तेरे इस आश्रम में शीघ्र ही पधारेंगे. स्वयं जगदीश्वर जगदाधार तुझे दर्शन दे कर कृतार्थ करने के लिये यहां आवेंगे. उनकी सेवा, उनका स्वागत एवं उनकी समर्थना करने के लिये तेरा यहां रहना अत्यन्त आवश्यक है. दर्शन करके तुम अपना शरीर त्याग कर सकती हो.

यह संवाद सुन कर शवरी को परम आनंद हुआ ! क्षणभर के लिये गुरुदेव का दारुण विरोग—दुःख शांत हो गया. अब शवरी क्या कह सकती थी ? स्वयं परमात्मा साकार रूप में उन्हें दर्शन देंगे—यह भी तो गुरुदेव के ही परम अनुग्रह का पुण्य फल है. शवरी ने योगिवर मातंग के श्रीचरण—कमलों में अपना जटा-जूट—शोभी मस्तक रक्ख दिया. दोनों की आंखों में आनंद के आंसू उमड़ पड़े.

तीसरे दिन प्रभात के प्रोणज्वल प्रकाश में योगिवर मातंग ने योग-जल से अपने शरीर को छोड़ दिया. उनके अक्षरंघ्र से एक अद्भुत एवं अत्युज्ज्वल तेज निकल कर सूर्य-मंडल को बेदता हुआ चला गया. शवरी ने उनके शरीर को समाधि प्रदान की.

वास्तव में कथीरदासज का यह कथन शाश्वत सत्य की न्योति से समुज्ज्वल है—
गुरु गोविंद दोनों पडे, किछि के लागों पाय; धन्य-धन्य गुरुदेव जिन, गोविंद दिये भिलाय.
वास्तव में गुरु गोविंद ही का स्वरूप है ! !

x x x x x x x

लगवान भेरी कुटी में पधारेंगे, इस विश्वास को हृदय में धारण कर के अलखारिणी शवरी प्रेम और आनंद से उन्मादिनी हो गध. अब वह नित्यप्रति लगवान के पधारने की प्रतीक्षा करतीं. नित्यप्रति प्रातःकाल उठ कर अपनी कुटी, उसका द्वारदेश और आश्रम को आनेवाला पथ—सभ्य को परिष्कृत करतीं; कुटी को क्षीप चोत कर साध रक्खती; जंगल से मीठे-मीठे फल लातीं और सारा दिन अपने आंगन में जैही-जैही उनके पधारने की आट जोहतीं. लगवान के अनन्य प्रेम में उन्हें अपनी देह का अनुसंधान तक न रहा—आज कुछ पाया है या नहीं; आज शांत है या गर्भी; आज कथ दिन उदय हुआ, कथ अस्त हुआ धृत्यादि बातों की उन्हें स्मृति

હી ન રહતી. ભગવાન કે શ્રીચરણો કે ધ્યાન મેં વહ સખ કુછ ભૂલ જતી; ભૂલ જતીં અપની દેહ કી સુધ-બુધ કો, અપને નિયમિત નૈમિત્તિક કર્મોં કો, અપને સ્નાન, આહાર-નિદ્રા કો ! ઇસ પ્રકાર ઉનકી પ્રતીક્ષા બી તપસ્યા હી કે રૂપ મેં પરિણુત હો ગઇ. પ્રેમ કી સાધના મેં વહ પ્રતીક્ષા પરિવર્તિત હો ગઇ.

અંત મેં ઉનકી સાધના સફલ હુઇ; ઉનકી તપસ્યા કી સિદ્ધિ હુઇ. એક દિન ઉન્હોને દેખા કે ઉસી કુટી કે આનેવાલે પથ પર દો દિવ્ય મૂર્તિયાં ચલી આ રહી હૈં. એક હૈં સજલ જલદ કી સી કાંતિવાલે શ્યામ દૂસરે હૈં સૂર્ય કે સમાન તેજસ્વી ગૌર ! મહાધિવર માતંગ સે પહલે હી વહ ઉન દોનોં કા પરિચય પા ચૂકી થી; ઇધર સ્વયં ઉનકી આત્મા ને ઉન્હેં પરમાત્મા કા પરિચય કરા દિયા--

સરસિજ લોચન આહુ વિશાલા, જટા મુકુટ શિર ઉર અનભાલા. શ્યામ ગૌર મુંદર દોઉ ભાઈ.....કા પુણ્ય દર્શન પ્રાપ્ત કરકે પરમ ભાગવત દેવી—શવરી પરી ચરન લપટાઇ.

અહા ! વહ કેસા પાવન મુંદર દશ્ય થા ! ભક્ત ઔર ભગવાન કા વહ દિવ્ય મિલન કેસા મધુર ઔર કેસા આનંદપ્રદ થા ! ભગવાન ને યડે જ્વેહ સે, યડે પ્રેમ સે કમલ-લોચનોં મેં આંસુ ભર કર શવરી કો અપને કરકમલોં સે ઉઠાયા. શવરી ને ઉન કર-કમલોં કે સ્પર્શ મેં મુકિત કી પરમ શાંતિ કા-આનંદ કી સરસ શીતલતા એવં દિવ્ય સંતોષ કી મધુરતા કે સમસ્ત સાર કા અનુભવ કિયા. આત્મા ને પરમાત્મા કો પ્રાપ્ત કર લિયા; ભક્ત ને ભગવાન કો પા લિયા; અખ કયા શેષ રહા ? શવરી ને અનંત, અસીમ કો અપને હૃદય મેં અંદ કર લિયા ! ભક્તિ કી શક્તિ કા યહ કિતના વિલક્ષણ ચમત્કાર હૈ ? સ્વયં શેષાવતાર લક્ષમણ તક ઇસ પુનિત મિલન કો દેખ કર આશ્ચર્ય ઔર આનંદ સે વિભોર હો ગયે.

ભગવાન શવરી કી કુટિ પર પધારે. શવરી ને એક શિલા-ખંડ પર મૃગ-ચર્મ ડાલ દિયા. જલ્દી-જલ્દી વહ જલ લે આઇ. દોનોં ભાઇયોં કે પૈરોં કો પ્રક્ષાલન કરકે ઉન્હોને ઉસ જલ કો પાન કર લિયા. ઉસકે ઉપરાંત વહ મધુર ફૂલોં કી ડલિયા લે આઇ. બહુત. દિનોં સે ઉન્હોને મીઠે મીઠે ફૂલોં કા સંચય કિયા થા. દેહાનુસંધાન ન રહને કે કારણ ઔર પ્રેમોન્માદ હો જાને કે કારણ ઉન્હોને સ્વયં ચખચખ કર ફલ રકખે થે. ખટ્ટે ફૂલોં સે કહીં ભગવાન કે દાંત ખટ્ટે ન હે જન્ય-ઇસી લિયે ઉન્હોને ઉન્હેં પહિલે હી ચખ કર રખ્યા થા. વહ ભૂલ ગઈ થીં કે ભગવાન કો કેસે જૂઠે ફૂલોં કા નિવેશ અર્પણ કરંગી; ઉન્હેં ઇસકા જ્ઞાન હી નહીં રહા થા કે જગદીશ્વર કો ઉચ્છિષ્ટ ફૂલોં કા સમર્પણ કરના એકાંત અનુચિત હૈ. સચ તો યહ હૈ—પ્રેમ મેં નેમ કહાં ? ભગવાન શવરી કી ઉસ પ્રેમ-વિલ્લવ દશા કો દેખ કર મુરકસએ; ઉન્હોને અર્થ-ભરી દષ્ટિ સે શ્રીલક્ષ્મણ કી ઔર દેખા. નિઃસંકાય ભાવ સે ભગવાન ઉન ઉચ્છિષ્ટ બેરોં કો ખાને લગે, ઢૂંઢ ઢૂંઢ કર ઉન્હીં બેરોં કો ખાને લગે, ઁન્હેં શવરી ને પહલે ચખા થા. સ્વયં પ્રેમ-સ્વરૂપ પરમાત્મા બી આજ ભક્ત કે અનન્ય પ્રેમ મેં ઉન્મત્ત હો રહે હૈં. દોનોં-પરમાત્મા ઔર પ્રેમી-આજ આત્મ-વિસ્મૃત હૈ. યોગિજનોં કો જિનકા દર્શન દુર્લભ હૈ; મહર્ષિ ઔર દેવર્ષિ તક જિનકા સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરને મેં અસમર્થ સિદ્ધ હોતે હૈં; વેદ કે લિયે જો અગમ હૈ; પુરાણોં કે લિયે જિનકા પાર નહીં મિલા, વે હી જગદાધાર જગદીશ્વર આજ માંગ-માંગકર શવરી કે—ઔર અંત્યજ બીલ-કન્યા કે ઉચ્છિષ્ટ ફલ ખા રહે હૈં—યહ વિશુદ્ધ પ્રણય કા કેસા વિલક્ષણ શક્તિ-ચમત્કાર હૈ ? યહાં પર હમ રસિક બિહારીજ કે એક કવિત કો ઉદ્ધૃત કરને કા લોભ સંવરણ નહીં કર સકે:—

બેર બેર બેર લૈ સરાહૈં બહુ બેર બેર, 'રસિકબિહારી' દેત ખંધુ કહાં ફેર ફેર.
આખિ આખિ ભાખૈં યહ વાહુતે મહાન મીઠો, લેહુ તો લખન થાં બખાનત હૈં હેર હેર.
બેર બેર દેવૈં બેર શવરી મુબેર બેર, તઉ રધુબીર બેર બેર તેહિ ટેર ટેર.
બેર જનિ લાઓ બેર બેર જનિ લાઓ બેર, બેર જનિ લાઓ બેર લાઓ કહૈં બેર બેર.

ઇસ પ્રકાર ભક્ત કા ઉચ્છિષ્ટ ખા કર ભગવાન પરમ પરિવૃત્ત હુએ. આચમન કર કે વે ફિર

• शिला-भंड पर बैठे; और तब उन्होंने पूछा—तपोधने ! कहां तुम्हारी तपस्या तो लक्ष्मी लांछि यही जाती है ? तुम्हें किसी प्रकार का कष्ट तो नहीं है ?

शवरी ने हाथ जोड़ कर कहा—देव ! आपका दर्शन ही मेरी तपस्या की यशस्वि सिद्धि है। आपने आज मुझ अकिंचन दासी पर दया की है, उसके लिये मैं किस प्रकार आपकी स्तुति करूं। एक तो मैं नारी, दूसरे अत्यन्त-जति में उत्पन्न हुई हूं, मैं महाभंडमति हूं।

लगवान ने कहा—मैं तो जति-पाति की चिंता नहीं करता। मुझे तो वही प्रिय है, जो मेरा लक्ष्य है। वल्लभ तो मायामय विश्व का आडंबर है; मेरे लोभ में धसका क्या काम ?

शवरी की आंखों से अश्रु-धारा गल रही ! अपने गदगद-गन्ध से उसे पोंछ कर लगवान ने कहा—देवि ! लक्षित के नौ भेद हैं : पहला भेद है—महात्माओं का पुण्य सत्संग; दूसरा है—लगवान की भगवत्प्रभु की भक्तिपूर्वक श्रवण; तीसरा भेद है—अहंकार का परित्याग और गुरुदेव की सेवा; चौथा भेद है—कष्ट का तिरस्कार और लगवान के गुणानुवाद का गान; पांचवां है—वेद का शब्द-प्रमाण मानना, मंत्र का जप करना तथा परमात्मा की कृपा पर अविरल विश्वास रखना; छठा है—छद्मियों का निग्रह एवं वैराग्य का आश्रय-ग्रहण; सातवां भेद है—विश्व को समष्टि से देखना और लक्षित के लगवान से भी श्रेष्ठ मानना; आठवां भेद है—पूर्ण संतोष और नवां है सरल स्वभाव एवं शुद्ध अंतःकरण। देवि ! लक्षित के यह नौ भेद तुममें पूर्णरूप से विकसित हुए हैं; तुम तो लक्षित की मूर्तिमती प्रतिमा हो, धीरे-धीरे जो गति योगिजनों का दुर्लभ है, वह तुम्हें प्राप्त होगी।

लगवान के मुख से अपनी प्रशंसा सुन कर शवरी को आनंद भी हुआ और संकोच भी। उन्होंने कुछ उत्तर न दिया; केवल एक पार क्षिप्त-भाव से लगवान के शीर्षस्थानों में प्रणाम किया। लगवान ने उन्हें हाथों से उठा कर बैठा दिया।

प्रेम की पुष्प-शक्ति के सम्मुख परम प्रभु तब नतमस्तक हो जाते हैं !

*

*

*

• मातंग-वन के निवासी अन्य तपस्विजन अपनी-अपनी कुटियों में लगवान के पधारने की आट देख रहे थे; पर लगवान तो रीझे हुये थे शवरी के अनन्य अनुराग पर; वे तो उठने का नाम ही नहीं लेते थे। तब तो आध्य होकर स्वयं ही समस्त ऋषि-समाज को शवरी के पुष्प आश्रम में जना पड़ा। लगवान ने सभ्य तपस्वियों को प्रणाम किया; शवरी ने भी सभ्यकी रज उठा कर मस्तक पर धारण की।

लगवान ने सभसे कुशल-समाचार पूछा। लगवान ने कहा—पूज्यवरण तपस्विजन ! आप लोग कुशलपूर्वक तो हैं ? आप को किसी प्रकार का कष्ट तो नहीं है ? आप की तपस्या में किसी प्रकार का विघ्न तो समुपस्थित नहीं होता है ?

ऋषियों ने कहा—प्रभो ! और तो सभ कुशल है—हमें किसी प्रकार का कष्ट नहीं है; पर एक कष्ट है—पंपासर का जल रक्तमय एवं दुर्गन्धी-दूषित हो गया है। उसे आप अपने यरणस्पर्श से विमल एवं विशुद्ध बना दीजिये।

लगवान हंसे; उन्होंने कहा—मेरे यरण-स्पर्श से ? मेरे यरण-स्पर्श से पंपा-सरोवर का जल कैसे शुद्ध एवं विमल हो जायगा ?

ऋषियों ने कहा—आप पूर्णवतार हैं—आप के यरण-स्पर्श से पाषाणी मानवी हो गध; आप के यरणों में मुक्ति का निवास है; आपके पाद-पद्म से मंदाकिनी का उद्गम है। तब आप के पाद-स्पर्श से पंपा-सरोवर का दुर्गन्धी-दूषित रक्तमय जल अवश्य शुद्ध एवं विमल बन जायगा—जैसा हमारा अविरल विश्वास है।

लगवान ने उत्कंठापूर्वक पूछा—पर जैसा हुआ क्यों ?

तपस्वियों ने कहा—महाराज ! यह हमारी ही उद्दत्ता एवं उन्मूलकता का परिणाम है। हममें से एक साधु ने देवी शवरी का अपमान और अनादर किया था। उसी साधु के शरीर-

स्पर्श से पंपासर का जल रक्तमय और दुर्गंधि-दूषित हो गया। अथ हमें आपका ही अवलम्ब है !

लगवान मुस्कुराये-ऋषियों तथा शवरी के साथ ले कर वे पंपासर की ओर चल दिये। वहाँ पर पहुँच कर लगवान अपना शंकर-समन्वित, योगिजनवन्दित-श्रीसेवित श्रीयरणु-कमल पंपा के रक्तमय दुर्गंधि-दूषित सलिल के भीतर प्रस्थापित किया; पर यह क्या ? जिन यरणों से त्रिपथगामिनी मंदाकिनी निकली है, जिन्होंने पापियों के समूहों का तार दिया, जे योगियों के धृष्टि एवं शंकर के आराध्य हैं, उन्होंने के स्पर्श से पंपा का सलिल और भी रक्तमय, और भी दुर्गंधिपूर्ण हो उठा ! लगवान की यह लीला कैसी रहस्यमयी है ? सत्य ऋषिगण आश्चर्यचकित हो कर देखने लगे। लगवान के अधर पर मुस्कान की ओक रेखा प्रादुर्भूत हुई।

लगवान ने कहा—पंपा का जल तो और भी रक्तमय एवं दुर्गंधि-दूषित हो गया।

ऋषियों ने कहा—तथ प्रभो ! अथ क्या करें ?

लगवान ने कहा—अंक उपाय है !

ऋषियों ने उत्कंठापूर्वक पूछा—आज्ञा कीजिये !

लगवान ने गंभीर होकर कहा—यदि स्वयं शवरी देवी अपना पुण्य पाद-पद्म पंपा के जल में प्रस्थापित करें, तो कदाचित् यह सलिल शुद्ध हो सकता है।

ऋषिगण यत्नकृत होकर-अंक-दूसरे की ओर देखने लगे। क्या अत्यन्त-कन्या का यरणामृत पान करना होगा ? पर करते क्या ? सत्य ने देवी शवरी से वैसा करने की प्रार्थना की ! देवी शवरी लज्जित और संकोच से गड़ी जाती थी; पर सत्य के कहने पर उन्होंने अपना यरण-कमल जल में स्थापित किया। स्पर्शमात्र से पंपा का जल शुद्ध हो गया। वैतरणी के स्थानपर स्वर्ग-मंदाकिनी प्रवाहित होने लगी। ऋषिगण नय-नयकार कर उठे !

देवी शवरी का वैसा प्रयत्न तपोमय तेज देख कर सत्य ऋषियों ने वरुण-भेद का विस्मृत करके उनके पुण्य पाद-पद्म में प्रणाम किया। उसी समय आकाश-मंडल से देवताओं ने पारिजित-पुष्पों की वर्षा की !

लगवान ने अपने लज्जित के अपमान का प्रतीकार कर दिया। लगवान लज्जित के लिये क्या नहीं करते हैं ? सारथि जनते हैं; द्वारपाल जनते हैं; यात्राल जनते हैं; नीच से नीच कर्मों तक के करने में संकोच नहीं करते। लगवान की महिमा वास्तव में अगम्य है।

लज्जित ही आदि-रस है; और लगवान ही रस के सागर हैं !

लगवान ने शवरी से कहा—देवि ! इस पुण्यप्रसिद्ध तपोवन को हम देखना चाहते हैं। यहाँ की विलक्षण वातांश से हमें परिचित करा दो।

शवरी लगवान को ले कर वन में प्रविष्ट हुई-शवरी ने इस प्रकार प्रत्येक पदार्थ को हिमा-हिमा कर कहना प्रारंभ किया—देव ! इस सज्जल जलद कान्तिवाले महावन को देखिये। इसका नाम मातंग-वन है। यह देखिये, यह सप्तसागर नामक कुंड है। वृत्तों और अनुष्ठानों के कारण निर्गल हो जाने से हमारे गुरुदेव मातंग मुनि आश्रम से बाहर नहीं जा सकते थे, इसीलिये यहाँ पर सप्त सागरों और गंगादि तीर्थों का अपने तपोमय से उन्होंने आवाहन किया था। इसमें

• पद्मपुराण में यह कथा इससे प्रकार से लिखी हुई है। इसमें कहा गया है कि जब लगवान राम-चंद्र श्रीसीताएँ को ढुंढते ढुंढते गोदावरी-तट पर पहुँचे, तब उन्होंने गोदावरी से सीताएँ का पता पूछा। गोदावरी ने कुछ पता न बताया, वरन झूठ बोला। लगवान ने उनकी इस ढुंढता पर शाप दे दिया कि “जबो, तुम्हारा जल रक्त हो जायगा, गोदावरी तब तो बहुत घण्टाई। लगवान की बहुत अनुनय-विनय की। तब लगवान ने प्रसन्न होकर कहा—

“शवर्याः स्नानमात्रेण संगता शुभवारिणा । मुक्ता भवतु मच्छापात् गंगेयं पापनाशिनी”

अर्थात् देवी शवरी के स्नान करने पर तुम्हारा जल फिर शुद्ध हो जायगा, और तुम मेरे शाप से छट जाओगी। वैसा ही हुआ वही और वही पर लगवान ने शवरी-तीर्थ स्थापन किया। कुछ बी बी, दोनों कथाओं का मूलसार अंक ही है।

लेखक

स्नान करने से वही पुण्य प्राप्त होता है, जो सप्तसागरों और गंगादि तीर्थों में स्नान करने से होता है। यह देविभये-यह वेदी है, जो अणु भी देदीप्यमान है; यही पर ऋषिजन यज्ञादिक कर्म करते थे। यह देविभये वेदी पर ही यह पुष्पमाळाओं-गुरुदेव ने देवताओं को अर्पण की थी; धनके इल अणु तक वैसे ही जने हुये हैं और परिमलान नहीं हुये हैं। यह देविभये धन वृक्षों की डालों पर उन्हीने स्नान करके जो गीले वस्त्र रण दिये थे, उनके बिह्न अणु तक उसी भांति ज्वलान् हैं। यहां के वृक्षों में नित्य इल लगे रहते हैं; मेरे परम योगेश्वर गुरुदेव के अतुल तपोजल के प्रभाव से यहाँ के समस्त स्वापद सदा शांतिभाव से विचरते हैं, और यहां पंचा सरोवर के पुलिन पर गज, भृग और भृगराज सण साथ-साथ जल पी कर अपनी प्यास जूझाते हैं। हे रघुश्रेष्ठ! इस तपोवन की भूमि जड़ी पवित्र है-यहाँ पल्लव पल्लव में, फूल-फूल में, इल-इल में, अंकुर-अंकुर में ऋषियों का तप-प्रभाव परिलक्षित होता है; और अणु आप के पुण्य पदार्पण से तो इस महावन की भूमि और भी अधिक जल गंध है। यहाँ के पशु-पक्षी तक आप के आगमन से उत्फुल्ल हो उठे हैं; पादप नूतन इल और नूतन फूल धारण करके आपका स्वागत कर रहे हैं; और ऋषि-समुदाय तो आज आपकी चरण-रण को शिर पर धारण करके अपनी समस्त साधना को सईल समझ रहे हैं। आपने हम सणको कृतकृत्य कर दिया है।”

धृतिना कह कर शवरी ने भगवान को फिर प्रणाम किया। भगवान ने उन्हे सदेह सायुज्य मुक्ति प्रदान की।

लकटा के लिये सण कुछ सुलल है।

*

*

*

*

शवरी ने कृतांजलि-पुट हो कर विनम्र भाव में निवेदन किया—देव! आपकी ही प्रतीक्षा में मैंने अणु तक प्राण परित्याग नहीं किये थे। गुरुदेव ने मुझे आशा दी थी कि आपके आनेतक मैं प्राण धारण करूं। गुरुदेव की परम अनुकंपा से आज आपका पुण्य दर्शन प्राप्त हुआ है। अणु मुझे आशा दीजिये कि मैं आप के सामने, आप के पाद-प्रांत में अपनी इस पार्थिव देह को परित्याग कर के गुरु-लोक को प्रस्थान करूं।

भगवान ने कहा—देवि! जन्मो, गुरुलोक को प्रस्थान करो। जो गति देवर्षियों और योगि-जनों को दुर्लभ है, वह मैं तुम्हें प्रदान करता हूँ। तुम मेरे समस्त लकटों की यूकामणि कहकर विश्व में प्रसिद्ध होओगी।

देवी शवरी ने भगवान के श्रीचरणों में प्रणाम किया। उन्हीने उनकी चरण-रण उठाकर अपने मस्तक पर धारण की। तदुपरांत उन्हीने समस्त तपस्वीसमुदाय को उपदेश दिया। सारे ऋषियों ने जननीभाव से उनके श्रीपाद-पद्म में प्रणाम किया। देवी शवरी ने सणसे जिहा ग्रहण की, और उसके उपरांत वे समाधि-भय हो कर बैठ गंध। थोड़ी देर के उपरांत उनका अक्षरध्वनि विदीर्ण हो गया और उसमें से एक दिव्य प्रकाश निकलकर आकाश की ओर चला।

ऋषियों ने देखा कि एक विमान पर पारिजित पुष्पों की भांति धारण किये हुये देवांग-नाओं से परिसेवित हो कर अणु भगवान विष्णु के गणों से परिवेष्टित हो कर देवी शवरी स्वर्ग-धाम को चली जा रही हैं। देवताओं और उनकी सहधर्मिणियों ने उन पर पारिजित पुष्पों की वर्षा की और कृतांजलि-पुट होकर उन्हे प्रणाम किया। उस समय देवी शवरी के दिव्य शरीर में अलिनव तेज की किरणें विकीर्ण हो रही थीं! वह साक्षात् सूर्य-कांति के समान प्रतीत हो रही थीं! देवी शवरी की उस पुण्यमयी भूर्ति की पुनित स्मृति के श्रीचरण-कमलों में हम भी अपनी अर्द्धा की सुरलित अंजलि समर्पित करते हैं!!

(‘आदना सप्टेम्बर १९२७ना अंकमां लेखक:-स्व० श्री० चंड़ीप्रसादजी. अ. “हुदयेश”)

૮૩-મોહલ્લેભર કા ચચા જરા કાન ખોલકર પઢીએ !

(૧)

મैं શાસ્ત્રી, મેરા આપ શાસ્ત્રી, મેરે દાદા-પરદાદા શાસ્ત્રી ઔર મેરા સરાંડદાદા બી શાસ્ત્રી. શાસ્ત્રી કા ટાઇટલ હમારે ખાનદાન કી ગોયા મૌરસી જયદાદ હૈ. આત યહ હૈ કી હમારે ખાનદાન મેં એક સે એક બદલ કર શાસ્ત્રી હોતે ચલે આયે હૈં. લાહૌર યુનિવર્સિટી મેં જય સે શાસ્ત્રી પરીક્ષા કી પ્રણાલી આરંભ હુઇ હૈ, ઉસ સે કહીં પહલે સે હમ યોગ શાસ્ત્રી હોતે ચલે આયે હૈં.

ખેર, ઇસ સમય મેરી ઉંમર ૪૭ સાલ, ૭ માસ, ૧૧ દિન, ૧૦ ઘંટે, ૪૫ મિનટ ઔર ૨ સેકન્ડ કી હૈ ! લડકપન મેં લંબે શાસ્ત્રીજી કી બદૌલત અમર કેપ, કૌમુદી ઔર મહાભાષ્ય વગેરા ઘોલ કર પી ચૂકા હૂં, જિસકે કારણ મેરી ખોપડી મેં સંસ્કૃત કે ઇતને શબ્દ ભર ગયે હૈં, કિ યહી ગનીમત હૈ કિ મૈં કવિતા નહીં કરતા; નહીં તો મૈં ભવશ્રુતિ ઔર કાલીદાસ-વાલ્મીકિ ઔર વેદવ્યાસ કો એક તરફ બેઠા દેતા. અપને મુંહ મિયામિદું અનન્ન જરા અચ્છા નહીં માલૂમ હોતા; પરંતુ આપ મેરી ગલી મેં યા ફૂચે મેં જા કર મેરી તારીફ પૂછિયે તો ખાલક સે લે કર બુદ્ધોં તક કી જખાન પર શયતાન કી તરફ 'શાસ્ત્રી-ચચા' કે નામ સે મશહૂર હૂં. અખ આપ હી જરા જોર-ફર્માઇયે કિ મૈં જય સારે મોહલ્લેભર કા ચચા હૂં તખ સારી દુનિયા કે લિયે કિતની પ્રતિષ્ઠા કી ચીજ હૂં. બાઈ ! મૈં તો ઇસ ખાત સે ફૂલ કર કુપ્પા હુઆ જતા હૂં.

પરંતુ મનુષ્યોં કો લગવાન કી સખ કૃપાયેં પ્રાપ્ત નહીં હોતી. બાહર મેરી કિતની ભારી ધજ્જત કયોં ન હો, પરંતુ ઘર મેં મેરી ગૃહિણી-ધર્મપત્નીજી યાની મોહલ્લેવાલોં કી ચચીજી હૈં, વે જજખ કી કિતના હૈં. મુઝે તો વે અપને પાંવ કી ચટ્ટી કે બરાબર બી નહીં સમજતી. મુઝે વે પ્રાયઃ નિષ્કર્તુ કહા કરતી હૈ. આત વાસ્તવ મેં યહ હૈ કિ સરસ્વતી ઔર લક્ષ્મી મેં કભી મેલ નહીં હુઆ. વિદ્યાન સદા ભૂખોં હી મરે હૈં-દરિદ્રતા ને કભી ઉનકા પીછા નહીં છોડા. મૈં તો અપની વિદ્યતા મેં મસ્ત રહતા હૂં-મગર મોહલ્લે કી ચચી શ્રીમતી શાસ્ત્રીજીજી કહતી હૈં કિ તેરી વિદ્યતા કો કયા મૈં શહદ લગા કર ચાટ્ટૂં ? મુઝે જેવર ચાહિયે, કપડે ચાહિયે ઔર ચાહિયે મહલસા મકાન; મગર ઇસે યહ માલૂમ નહીં કિ ઇસકે પતિરામ તો કેરે શાસ્ત્રી હી હૈ-કોઇ ફાટકેબાજ તો હૈં નહીં. ન વકીલ બેરિસ્ટર યા ડોક્ટર હી હૈં, જે રોજ કહીં સે શામ કો રૂપયોં સે જેખે ભર લાતે. ચેરી કો પાપ સમજતા હૂં ઔર સીતાજેરી કર નહીં સકતા. ઇસ લિયે બાહર તો મૈં સદા પ્રસન્ન રહતા હૂં; પરંતુ ઘર આતે હી મોહલ્લેવાલોં કી ચચી કો દેખતે હી મેરે પ્રાણ સખ જતે હૈ. નાની મર જતી હૈ.

(૨)

હિંદુ કે ઘર ચૈદા હોના બી એક આકૃત હી હૈ. આયે દિન એક ન એક ત્યોહાર ખોપડી પર સવાર રહતા હૈ. હોલી-દિવાલી-દશહરા સલૂતોં ઔર ન જાને કયા કયા અલા બલા. પડિતાનીજી વૈસે હી નાકોં દમ કિયે રહતી હૈ-હોલી-દિવાલી પર તો ઔર શામત આ જતી હૈ. એક ન-હીં સી જાન ઔર હજાર આકૃતોં. એક દિન મૈં ઉધેડ પુન મેં પડા થા કી મોહલ્લે કે શરીર શયતાન લોહોંને આકર તંગ કરના શુરુ કિયા. વે કહને લગે:-ચચા ! બડા હી અચ્છા સુયોગ હૈ. હમારે સ્કૂલ મેં એક સંસ્કૃત ટીચર કી જરૂરત હૈ. આપ ઇસકે લિયે દરખાસ્ત દે, વહ જગહ આપ કો દૌરન સે પેશ્તર મિલ જયગી; ક્યોંકિ આપ જૈસા સંસ્કૃત કા મર્મસ પડિત ઇસ સંસાર મેં કોઇ નહીં હૈ. આપ ભલે હી અપને કો કુછ ન સમજે, મગર આપકી સી યોગ્યતા કિસમેં હૈ ? મૈં બી શોચને લગા કિ આત તો ઠીક હૈ. માલૂમ હોતા હૈ લગવાન અખ છત ફાડ કર ધન કી વર્ષા કરના ચાહતે હૈં. મૈંને પૂછા-ભાઇ ! વેતન કિતના મિલેગા ? વે બોલે પચાસ ! મૈંને તુરંત ડાયરેક્ટર સાહેબ કે નામ એક 'નિવેદનપત્ર' લિખ દિયા. નિવેદનપત્ર કી નકલ નીચે દેતા હું. મૈંને લિખા થા:-

“ શ્રીમાન-હજૂર ડાયરેક્ટર સાહેબ કૃપાલુ-દયાલુ-મિત્રપ્રવર પીર પેગંબર બહાદૂર ! શ્રીમાન

કી સેવા મેં ઇસ દાસ કે લાખોં કરોડોં-અસંખ્ય નમસ્કાર પહુચે. આશા હૈ આપને મેરા શુભ નામ જરૂર સુના હોગા; ક્યોંકિ મેરે જૈસા સંસ્કૃત કા મર્મસ પંડિત ઇસ સમય ઇસ ધરાધામ મેં નહીં હૈ. ઇસ લિયે આપ ફૌરન સે પેશ્તર સ્થાનીય સ્કૂલ કે સંસ્કૃત ટીચર કી જગહ મુઝે નિયુક્ત કર સ્કૂલ કી શોભા બઢાધયે. મૈં તો ઇસ તુચ્છ પદ કે લિયે કબી પ્રાર્થી ન હોતા, પરંતુ મેરે પિતા મુઝે વિવશ કર રહે હૈં. મુઝે કૌમુદી, રઘુવંશ આદિ સખ યાદ હૈં. મૈં જાત્રોં કે ખાલી પઢાતા હી નહીં, ઘોલકર પિલાતા બી હું. મૈં ઇતની બઢિયા સંસ્કૃત ખોલતા ઔર લિખતા હું કિ કિસી કી તુલના નહીં કર સકતા. મુઝે પૂરી આશા હૈ કિ યા તો શ્રીમાન સ્વયં મુઝસે મિલને મેરે ધર પધારેંગે, નહીં તો મુઝે હી અપની મોટર ભેજ કર અપને બંગલે પર ખુલા લેંગે. પૈદલ આના મેરે લિયે અસંભવ હૈ.

મૈં હું આપકા—૫૦ લંખોદર શાસ્ત્રી—૫૦ અંકડો શાસ્ત્રી

(૩)

નિવેદનપત્ર કે રજીસ્ટરી કર કે ભેજે એક સપ્તાહ હો ગયા, મગર કોઇ ઉત્તર ન આયા. મૈને ઇન આઠ દિનોં મેં-પંડિતાધનજી પર બડા રોખ ગાંઠ રખ્યા થા; પરંતુ જબ કઈ દિન તક કોઈ ઉત્તર ન આયા તો અખ ઉનકા પારા ગર્મ હોને લગા. ઇસી ખીચ મેં નાલી મોહલ્લે કે વે હી શરીર શયતાન લૌંડે આ કર કહને લગે:—“શાસ્ત્રી ચચા સાહેબ સે મિલને નહીં ગયે, વે તો આપ કી પ્રતીક્ષા કરતે કરતે થક ગયે. કલ શામ કે ઉનકે હેડ કલકં સે માલૂમ હુઆ કિ સાહેબ આપકી ઇતજાર કર રહે હૈં; ક્યોંકિ જબસે આપકી દરખવાસ્ત કે પઢા હૈ આપ કી વિદ્વતા પર વે મોહિત હો ગયે હૈં. જલ્દી જા કર મિલિયે, નહીં તો ઇસ પદ પર કિસી ઔર કી નિયુક્તિ હો જાયેગી.

યહ સુનતે હી મૈં ધર કે બીતર ધુસા. કપડે પહને આંખોં મેં ડોં વર્મન કા કાજલ ડાલા. શર પર પિતાજી કે સમય કા એક તુરેં કી તરહક વે પલા રખા ઔર હાથ મેં એક પંડિત કા ડંડા લે, સાહેબ સે મુલાકાત કરને ચલ દિયા; પરંતુ રાસ્તે મેં હી ઉન લૌંડોંને રોકકર કહા:—શાસ્ત્રી ચચા ! તુરેં કા યુગ ચલા ગયા. અખ તો હેટ-યુગ હૈ. યહ કહ કર ઉન્હોંને તિનકોં કા એક હેટ મેરે શિર પર રખ દિયા. લોગ મેરે સ્વાંગ કે દેખ કર હંસને લગે, પરંતુ મૈં અપની વિદ્વતા કે અભિમાન મેં મસ્ત-સાહેબ સે મુલાકાત કરને ચલ દિયા.

(૪)

મૈં લંબે લંબે કદમ બઢાતા હુઆ સાહેબ કે બંગલે પર પહુંચ્યા. મેરી બાવ બંગી ઔર રંગ-દંગ કે દેખ કર સાહેબ કે ચપરાસી ને પૂછા:—કહાં જાયગા ? મૈને કહા:—સાહેબ સે મિલને જાતા હું. ચપરાસીને કહા:—કાર્ડ લાઓ ! મૈને કહા:—મૈં કયા પોરટ ઓફિસ હું ? ઉસને ફિર ડપટ કર કહા:—અરે ! પોરટકાર્ડ નહીં, મુલાકાતી-કાર્ડ (વિઝિટિંગ-કાર્ડ); પર મૈં કહાં સુનનેવાલા થા ? અર્દલી કે અકેલ ધુકેલ કર બીતર ધુસ તોગયા; પરંતુ મેરે ‘હો હલ્લો’ કે સુનકર ઔર લી સાહેબ કે કબ નૌકર આ ગયે, જન્હોંને મુઝે માર માર કર ઉલ્લૂ ખના દિયા. મેરી હાથ તોખા કે સુનકર સાહેબ લી બાહર આયે. મૈં ઉનકે ગોરે રંગ મુખ કે દેખકર જમીનપર લેટ ગયા-ઔર લગા લંબે લંબે સલામ કરને. ઉન્હોંને મુઝસે પૂછા કિ મૈં કૌન હું ? તો મૈને અપના સખ કચ્ચા ચિકા કહ સુનાયા ઔર કહા કિયંહ બડે આશ્ચર્ય કી ખાત હૈકિ આપ શિક્ષાવિભાગ કે ડાયરેક્ટર હો કર લી મુઝે નહીં જાનતે. ઇતને મેં હી સાહેબ ને અપને અર્દલી કે કુછ સંકેત કિયા; ઔર ઉસને અર્ધચંદ્ર દે કર મુઝે બાહર ધકેલ દિયા. નાલે મેં ગિરકર મેરે સખ કપડે કીચડ મેં પડ ગયે ઔર મૈં—હાંફતા હુઆ અપને ધર પહુંચ્યા. ધરપર પંડિતાધનજી ને મેરા હાલ-ખેલાક દેખકર મુઝે—ફટકારના શુરુ કિયા ઔર બાહર સે વે હી શયતાન લૌંડ શાસ્ત્રી ચચા—શાસ્ત્રી ચચા કહકર ચિઢાને લગે. અખ મૈં સમજા હું કિ ખાનદાની શાસ્ત્રિયોં કી કિતની દુદ્દશા હોતી હૈ.

(‘વિશ્વમિત્ર’ના એક અંકમાંથી)

૮૪-કાયર ભારતવાસી !

ક્યા કોઈ સન ૧૯૧૯ મેં ઇસ ખાત કી કલ્પના ભી કર સકતા થા, કિ હમ ભારતવાસી જનરલ કાયર કે હાથોં કો ગયી અપની બેઠજતી કો ઇતની જલ્દી ભૂલ જાયેંગે ! કેવલ ઇસ કારણુ સે કિ અમૃતસર મેં સલાખંદી કી ઇસને ઘોષણા કી થી—ઔર ઇસ પર ભી જલિયાનવાલા બાગ મેં હજારોં આદમી એકત્ર હો ગયે થે. અભિમાન કા પૂતલા ઔર બ્રિટિશ ક્રાઇમવેલ્થ કી રક્ષા કા મતવાલા—કાયર અપને હી ફ્રોજ દસ્તોં કે સાથ વહોં પહુંચ્યા ઔર ઇસને બિના ચેતાવની દિયે ઉન નિહલ્થે નિરપરાધ લોગોં પર ગોલી ચલાને કા આર્ડર દિયા. ઇસકે યે ફ્રોજ દસ્તે—એખોફ હોકર ખરાખર ભાગતે હુએ આદમિયોં પર તખ તક ગોલી ચલાતે રહે—જખ તક કિ ઉન કે પાસ એક ભી કાર્ટૂસ બાકી રહા.

ખુદાને ઇન્સાન કા શિર ઉપર કી ઔર ખનાયા હૈ, મગર ઇસ અભિમાની ફ્રોજ અફસર ને કેવલ એક મૈમ કે પિટ જાને કે બદલે મેં જહાં યહ ઘટના ઘટિત હુઈ થી, ઉસી જગહ સે ભારતવાસીયોં કો પેટ કે બલ રીંગ કર ચલાને કા હુકમ દિયા થા. મહાત્મા ગાંધી ને ઉસ સમય જો પંજબ કી સેવા કી થી ઉસે શરીફ ઇન્સાન કબી નહીં ભૂલ સકતા, યદપિ પંજબ મેં આજ ઉનકી આમ મકવૂલિયત નહીં રહી જૈસી કિ ચંદ ઔર લીડરોં કી હૈ. તથાપિ મહાત્માજી ઇસ ખાત કો અભી તક નહીં ભૂલે હૈં કિ વહાં લોગોં ને છાતી પર ગોલિયાં ન ખા કર પીઠ પર ખાથી થી; ઔર ખુદાવંદ કરીમ કી તરફ સે નિહાયત અચ્છા જિસ્મ અતા કિયા જાને પર ભી હજારોં પંજબીઓં મેં સે કિસીને ભી જનરલ કાયર કે એકસો સિપાહિયોં પર ધાવા કર કે ઇનકી બંદૂકોં છીન લેને કી કોશીષ નહીં કી થી. ઇસ ખાત કો ભી કૌન ભૂલ સકતા હૈ કિ એક આદમી ને ભી અમૃતસર કી ગલી મેં જહાં ઉક્ત મૈમ પર હુમલા કિયા ગયા થા—પેટ કે વલ રેંગને સે ઇન્કાર ન કિયા થા.

મુએ ઇસ ખાત કી જરૂરત નહીં હૈ કિ મૈં બહાદૂર પંજબીયોં કો જલિયાનવાલા બાગ કી ઘટના કી યાદ દિલાઉં; અગર ઇન ઉદારમતા લોગોં ને જનરલ કાયર કો ક્ષમા કર દિયા હૈ, તખ તો ખાત હી કુછ નહીં—નહીં તો અગર ઉન અત્યાચારોં કો ભૂલ ગયે હૈં—તો ખુદા હી ઉન્હેં માફ કરેગા. મૈં તો કેવલ ઉસ સમય કી ગયી કાયરતા કી યાદ દિલાતા હૂં. યદપિ મૈં યહ ભી નહીં સમજતા કિ યદિ કિસી ઔર પ્રાંત મેં યહ ઘટના ઘટી હોતી તો વે ખીરતા સે કાયર કા મુકાબલા કરતે. સંભવ હૈ વે ભી ઐસી હી નામરદી દિખાતે; પરંતુ ખુદાને ઇનકી અજમાઈશ નહીં ફર્માઈ. મેરી ખુદા સે દુઆ હૈ કિ ઇનકી યા અહલે પંજબ કી પરીક્ષા હો તો યે ઐસી કાયરતા ઔર નામદી ન દિખાયેં.

આજ પંજબ મેં સાંપ્રદાયિકતા કી આગ લગી હુછ હૈ. હિંદુ મુસલમાનોં પર ઇલજમ લગા રહે હૈં ઔર મુસલમાન હિંદુઓં પર. પંજબ કે દોનોં જાતિયોં કે સમાચારપત્ર ઇન્હોં ખાતોં સે ભરે પડે હૈં. પબ્લિક પ્લેટફોર્મોં પર ભી ઇસી ખાત કી હાય-હત્યા હો રહી હૈ. મગર ઇન બહાદૂર લડાકા પંજબીયોં કો કાયર ઔર ઓર્ધ્વકાયર કે અત્યાચારોં કી જરા ભી યાદ નહીં રહી. ઇસ પર તુરંચહ કિ પંજબ કા હરએક હિંદુ યહ સમજતા હૈ કિ અગર મૈં ન રહું તો હિંદુધર્મ કી નૈયા રૂખ જાયગી ઔર હર એક મુસલમાન ખ્યાલ કરતા હૈ કિ દીન ઇસ્લામ ઇસકે કંધે પર ટિકા હુઆ હૈ—નહીં તો કબી કા ગારત હો ગયા હોતા. ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ આજ દેશ મેં રાષ્ટ્રીયતા કે ભાવોં કા લોપ હો રહા હૈ; પરંતુ મેરે પંજબી ભાઇ મુએ ક્ષમા કરેં. પંજબ હી આજ તંજનગરી ઔર તાસ્તુખી કર સર-ચરમા ખના હુઆ હૈ. બેશક પંજબ કા ‘પ્રતાપ’ ઔર ‘જમીનદાર’ યહ કહ સકતા હૈ કિ ઇસ સંકીર્ણતા ઔર સાંપ્રદાયિકતા કે લીડર તો ગૈર પંજબી હી હૈં; પરંતુ યહ ભી પંજબ મેં વિશેષતા હૈ કિ ઇસકે લીડર દુસરે પ્રાંતોં કે આદમી હુઆ કરતે હૈં. તાત્પર્ય યહ કિ પંજબ કી ભૂમિ સંકીર્ણતા ઔર યુરુડમ કા બીજ વપન

करने के लिये बहुत उत्तरा। प्रभावित कुछ है, इसका कारण यह है कि पंजप के अधिवासी बहुत जल्दी बीड़ों पर अपना ध्यान ले आते हैं और अपनी जिन्दादिली और गर्म नेशों के कारण हरएक जैसे आदमी के दाम इरेव में आ जाते हैं, जो नेरदार तकरीर और तहरीर कर सके। मेरी भुदा से हुआ है की वह जिन्दादिल पंजप को लले खुरे से परभने की बीतभीज आता इमार्थे जप तक पंजप धन दगायाज इरेवियों से न अयेगा-तप तक वह हमेशा अपना और समस्त देश का शत्रु ही साधित होगा। मेरे मित्र लाहोरप्रवासी भी संतराम ने कहा था कि मौलाना साहेब! आप क्या इमार्ते हैं? पंजप में घतना जहर बरा हुआ है, जो सारे देश को लला कर सकता है। महात्माज भी कहा करते हैं कि ये दंगे-अजेडे तो जर पंजप से पाहर हो रहे हैं लेकिन इनकी गंगातरी पंजप में है।

हिक इस समय जप कि गंगा का इप गंगातरी की ओर हो गया है, और पंजप में ही उसकी इक्काई कुछ हवा इल रही है, जनरल डायर भी हम तोडकर इस जहां से रुभसत हो गया है। डायर की मृत्यु ने पंजप पर लुओ उन अत्याचारों की स्मृति को फिर ताज कर दिया है। काश की ओक पार फिर पंजपियों और हिंदुस्थानियों को अपना वह अपमान याद आ जाता और हम अपने घर में अहादुरी की डींग हांकनेवाले डायर ओक पार इस मतवाले मन को लूलाकर मातृभूमि को स्वाधीन करने की काशीश करते; लेकिन आज हमारी आंजों पर पट्टी आंधी कुछ है। जिस जनरल डायर को हमारे सैकडों निरपराधों के कत्ल करने पर भी हमारे भजने से अतक पैशन मिशती रही, उसकी तारीफ में उनके देशवासी और भारत का नमक जानेवाला ओड्वायर जिसने समस्त पंजप को अपमानित किया था और अंतिम दिन जिस अहादुर ने इओ पहर में ओडकर काटे थे और रातोंरात लाहौर से लाग कर विलायत के जहाजपर सवार हुआ था, उसे आज पंजप की अहमदिया जमात के अलीश लंडन की मरजद में अलिनंदनपत्र देते हैं और सरधने के प्रसिद्ध जसस आनदान का ओक काफिर सरदार ओक वार अलीशाल के नाम से लंडन में ओहा भारत की स्वाधीनता का विरोध करता है और भारत के नेताओं की हांसी उडाता है। डायर! अप भी समजो, समय है। तुम इस तरह से न हिंदु धर्म की कुछ अिदमत कर रहे हो, न दीन इस्लाम की डिइजत। इन मुगियों को लजानेवाली शक्ति दूसरी ही है जो परदे की ओट में अडी होकर हमारी धन कावी कपुतों पर भूप्र प्रसन्न हो रही है।

('विश्वमित्र' ना ओक अंकमां लेपक:-मौलाना महमद अली)

८५-नवद्वीप-यात्रा

कलकत्ता से उत्तर-पश्चिम की ओर लगलग ६६ मील दूर यह स्थान है, जो भारत का और विशेषतः अंगाल का मुख्य तीर्थक्षेत्र है। गत मास हमें वहां जाने का अवसर मिला। "अलंकार" के बहुत से पाठकों के लिये इस स्थान का वृत्तांत कुछ नवीन होगा; इस लिये उसका कुछ संक्षिप्त वर्णन अनुचित न होगा।

प्राकृतिक स्थिति

जैसा कि "नवद्वीप" इस नाम से ज्ञात होता है कि यह ओक द्वीप होगा जपकि इस नगर की स्थापना की गध थी; परंतु आजकल यह द्वीप नहीं है अपितु 'प्रायद्वीप' है-अर्थात् इस समय यह स्थान तीन ओर से गंगाद्वारा घिरा हुआ है। रेलवे स्टेशन पर उतरते ही सामने ओक छोटासा नावा नजर आता है, जो थोड़ी दूर जा कर ही रह गया है। किसी समय में वहां ली गंगा की धारा होती थी। और यदि उस क्षीण जल-धारा को भी मान लिया जावे तप तो यह स्थान वस्तुतः द्वीप ही है और अगर इसे छोड दिया जावे तप यह प्रायद्वीप ही है। कुछ ही हो, लागीरथी के तट पर और उसीकी धारा तीन ओर से आवृत होने की

કારણ ઇસ સ્થાન કી પ્રાકૃતિક શોભા બહી ચિત્તાંકિત છે.

ઇસસે પહેલે કિ નવદ્વીપ યાત્રા કે વિષય મેં અન્ય કુછ લિખા બ્યે. યહ બતવાના ઉચિત્ત પ્રતીત હોતા હૈ કિ યહ સ્થાન તીર્થ ક્યોં કર ગિના બતા હૈ ?

ભાગીરથી-તટ પર આબાદ હોને કે કારણ તો યહ તીર્થ હૈ હી; પર ઇસકે અતિરિકત કુછ ઔર કારણોં સે ભી યહ મહત્વપૂર્ણ સમજા બતા હૈ જો સંક્ષેપતઃ યે હૈ—

૧-પ્રાચીન ઇતિહાસ દેખને સે પ્રતીત હોતા હૈ કિ નવદ્વીપ સંસ્કૃતવિદ્યા કા બડા ભારી કેન્દ્ર થા. ઇસ સ્થાન કા પ્રસિદ્ધ નામ-‘નદિયા’ હૈ; ઔર “નદિયા કે નૈયાયિક” “કાશી કે વૈયા-કરણિયો” કી તરહ સદા સે વિખ્યાત રહે હૈ. અબ ભી ન્યાયશાસ્ત્ર કા મુખ્ય કેન્દ્ર નદિયા વા “નવદ્વીપ” હી માના બતા હૈ. કાશી કી ટક્કર કા સંસ્કૃતવિદ્યા કા અગર કોઇ અન્ય કેન્દ્ર ભારત મેં અબ ભી હૈ તો વહ નવદ્વીપ હી હૈ. ગદાધર, રઘુનાથ જૈસે પ્રસિદ્ધ નૈયાયિક યહીં હુએ થે.

૨-વૈષ્ણવ-મત કે સંસ્થાપક ગૌરાંગદેવ (નિમાઇ વા ચૈતન્યદેવ) કી જન્મભૂમિ ભી ઇસ સ્થાન મેં માની બતી હૈ. ઇસ શહર કે કિસ વિશેષ ભાગ મેં ઇસ મહાપુરુષ કા જન્મ હુઆ થા-યહ અબી તક નિશ્ચિત નહીં હો સકા હૈ, યદ્યપિ ઇસકે લિયે સરકારી ઔર ગૈર-સરકારી-સભી પ્રયત્ન હુએ હૈ. ઇસ વિષય મેં અભીતક વિદ્વાનોં કા બડા મતભેદ હૈ. કુછ ભી હો, ગૌરાંગદેવ કે જન્મસ્થાન હોને સે નવદ્વીપ વૈષ્ણવોં કા એક બડા ભારી ગઠ હૈ. હરિદ્વાર-વૃન્દાવન કી તરહ યહાં પર ભી સંકડોં મંદિર હૈ. પ્રતિમાસ કી પૂર્ણિમા કો મેલા હોતા હૈ, પર માધ્ય પૂર્ણિમા કા મેલા વિશેષ પ્રસિદ્ધ હૈ. ઇન અવસરોં પર ભારત કે ઔર વિશેષતઃ બંગાલ, ઉડીસા ઔર અસામ કે યાત્રી દૂર દૂર સે આતે હૈ. ગત માધ્ય પૂર્ણિમા કે મેલે પર હમ નવદ્વીપ મેં હી થે. ઇન મેલોં કી વિશેષ ઉલ્લેખનીય બાત-જો ઉત્તરભારત કે અન્ય તીર્થોં પર પ્રાયઃ નહીં પાઈ બતી-વૈષ્ણવમતાનુયાયી પુરુષોં કા ઇકઠા-ઢોલ કી ઔર જનનોં કી તાલ પર ઉછલ ઉછલ કર ફૂલના ઔર નાચના હૈ. બહુધા, યહ ભક્તિ કે પ્રબલ વેગ મેં હી હોતા હૈ.

૩-વૈષ્ણવોં કી તરહ શાકતોં કા ભી યહ કેન્દ્રસ્થાન હૈ. ઉનકે માધ્ય-પૂર્ણિમા મેલે કી તરહ ઇનકા કાર્તિકી પૂર્ણિમા કો બડા ભારી મેલા હોતા હૈ. ઉસ અવસર પર દેવી કી ૧૮ પ્રકાર પુરાણવર્ણિત ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિ કી મૂર્તિયાં ૧૫ ઔર ૨૦ શીટ તક ઉંચી નિકાલી બતી હૈ ઔર ગંગા મેં વિસર્જિત કી બતી હૈ. નવદ્વીપકેદીક કેન્દ્રસ્થાન મેં શાકતોં કા એક પ્રધાન મંદિર હૈ, જિસકા નામ-‘પોડામાતાલા’ હૈ. યહ સ્થાન કે પંડિતોં કી અધિક સંખ્યા શાકતમતાનુયાયી હૈ, ઇસ લિયે વે ઔર ઉનકે સખ છાત્ર ભી પ્રતિદિન પ્રાતઃ-સાયં ઇસ મંદિર મેં દેવી કી પૂજા કરતે હૈ; ઔર જબ કોઈ છાત્ર યહાં સે વિદ્યા-પ્રયત્ન સમાપ્ત કર કે ઘર કો વાપસ બતા હૈ, તબ ઉસે દેવી કો પ્રણામ કરના અનિવાર્ય હોતા હૈ.

પહેલે શાકતોં ઔર વૈષ્ણવોં મેં પ્રાયઃ ઝઘડે હો બચા કરતે થે; પર આજકલ દોનોં મતોં કે અનુયાયી શાંતિ સે અપને ઉત્સવ કર લેતે હૈ. પાઠક સ્વયં સમજ સકતે હૈ કિ ઇન સખ કારણોં સે ઇસ તીર્થસ્થાન કા મહત્વ કિતના અધિક હૈ ! ઇસી લિયે, કાશીસેવન કી તરહ બંગાલી ભદ્ર પુરુષ વૃદ્ધાવસ્થા મેં નવદ્વીપ મેં નિવાસ કરના પુણ્ય સમજતે હૈ.

વિધવાઓં કી દુર્દશા

શૂં તો સભી તીર્થસ્થાનોં પર વિધવાઓં કી દુર્દશા હોતી હૈ, પર જૈસી કરુણાજનક અવસ્થા યહાં દેખી ગયી હૈ એસી હમે ઉત્તરભારત કે અન્ય કિસી તીર્થપર દેખને કો નહીં મિલી. અગર આપ નવદ્વીપ કે બાજરોં, સડકોં, ચૌરસ્તોં ઔર ઘાટોં પર જાવે તબ આપકો વિધવાયેં હી નજર આયેંગી, પુરુષ બહુત કમ દીખેગે. આબાદી કી દૃષ્ટિ સે ભી યહાં પર સ્ત્રિયોં કી-ઉનમેં ભી વિધવાઓં કી સંખ્યા પુરુષોં કી અપેક્ષા અધિક હૈ; ઔર ઇસ લિયે, અગર ઇસ સ્થાન કા નામ “નવદ્વીપ” કી જગહ “વિધવાદ્વીપ” રખ દિયા જાવે તો ઉસમેં તનિક અત્યુક્તિ નહીં હૈ. ઇસ અવસ્થા મેં દુરાચાર ઔર બ્યભિચારસંબધી જિતને પાપ કલ્પિત કિયે જ સકતે હૈ, યહાં પર ઉન સખકા નમ્ર ચિત્ર દેખા જ સકતા હૈ. વિધવાઓં કે સુધાર કે લિયે યહાંપર નિમ્નલિખિત સંસ્થાયેં ખુલી હુઈ હૈ—

लज्जन आश्रम—लिवानी के एक भारवाडी सज्जन ने इस आश्रम की स्थापना की है। यहां पर प्रतिदिन औसतन ३०० विधवायें प्रातः ३ से १० तक और शाम के पांच से रात के नव बजे तक “हरे कृष्ण हरे कृष्ण, कृष्ण कृष्ण हरे हरे; हरे राम हरे राम, राम राम हरे हरे。” का एक साथ उच्च स्वर से पाठ करती हैं और इसके इलस्वरूप धुन्हे दोनों समय १ पाँच यावत्, दाल, कुछ नमक-भिर्य और कभी कभी हरी तरकारी दी जाती है। पुरुषों के बैठने के लिये पृथक् स्थान बना हुआ है; पर वे इस कीर्तन में दर्शक रूप से ही भाग लेते हैं। यद्यपि यह संस्था परोपकार भाव से जुड़ी गई है, तथापि इससे वस्तुतः विधवाओं का कुछ लाला होता है—यह सद्दिग्ध है। रात के धुन्हे पूर्ण स्वतंत्रता है कि वे जहाँ चाहें रहें। इततः दुष्टों के पंजे में इसने का झिर भी पडा अवसर रह जाता है। इसके अतिरिक्त यहां पर वास्तविक हरिलज्जन की अपेक्षा आडंबर की अधिकता प्रतीत होती है।

मातृ-मंदिर—नवद्वीप में अंगाल, उडीसा और आसाम के बिज बिज जिल्लों से जैसी विधवायें—कभी कभी कुमारी कन्यायें भी—जुड़ती हैं जे गर्भवती होती हैं। वहाँ रहनेवाली भी कभी इस अवस्था के प्राप्त हो जाती हैं। जैसी घटनाओं में अधिक दोष पुरुषों ही का होता है। धन गर्भवती विधवाओं की रक्षा के लिये कुछ सज्जनों की ओर से एक “मातृमंदिर” स्थापित है, जिसमें गर्भ-रक्षा की जाती है; और प्रसवकाल के कुछ समय बाद तक विधवा को वहाँ रहना पड़ता है। परंतु इस “मंदिर” में १७ आसन ही हैं और मांग धिनी है कि उसके मुकाबिले में ये जुड़त थोड़े हैं। इततः यह है कि यह मातृमंदिर तो सिर्फ़ अमीरों के लिये रह गया है और जलुत से गुप्त मातृमंदिर जुल गये हैं। अनुमान से इनकी संख्या ५० के लगभग है। गर्भवती विधवायें इनमें रकभी जाती हैं और जल सन्तान होती है तब उसे प्रायः मार दिया जाता है। ८० श्री सदी अज्ये इस प्रकार मार दिये जाते हैं। अज अज्ये दुओं में से आधकांश कल जाते हैं यह भी जरा हृदयपर पथर रभकर सुन लीज्ये। गंगा के दूसरे तटपर कृष्णनगर जसा हुआ है। नदिया जले की कयलरियां छत्यादि छरी स्थानपर हैं। यहां पर छसाधयों की ओर से एक अनाथालय जुला हुआ है। इस अनाथालय के आदमी नवद्वीप में धूमते रहते हैं। उन्हे धन गुप्त मातृमंदिरों का भी पता है। इततः छिंदुओं की अभोध और निर्दोष सन्ताने उन छसाधयों के हाथ उ) या ४) श्री सन्तान के हिसाब से भेज दी जाती हैं। यही अज्ये अडे हो कर झिर और छिंदुओं का छसाध अनाने का काम करते हैं। नवद्वीप में हमने यह भी सुना था कि कभीकभी जेसे अज्ये मुसलमानों के हाथ भी भेज दिये जाते हैं। छिंदुओं की लयंकर पतित अवस्था का यह कुत्सित रूप है। क्या इस पर भी कुछ टीका-टिप्पणी की आवश्यकता है ?

विधवा आश्रम—यहां पर लाला भाधोराम रालतकनिवासी की ओर से एक विधवा आश्रम भी जुला हुआ है जिसका मुख्य कार्यालय लाहौर में है। इस आश्रम के द्वारा विधवा विवाह भी होते रहते हैं।

अन्य सार्वजनिक संस्थायें

नवद्वीप में उपर्युक्त संस्थाओं के अतिरिक्त निम्नलिखित उल्लेखनीय सार्वजनिक संस्थायें भी जुड़ी हुई हैं।

१-वेद विद्यालय—संस्कृत पढनेवाले निर्धन छात्रों के लिये यह एक निवासस्थान है, जिसमें आजकल ८ के लगभग विद्यार्थी रहते हैं। भारवाडी समाज की ओर से उ) प्रतिछात्र और सरदार की ओर से ४) प्रतिछात्र मासिकवृत्ति मिलती है। विद्यार्थियों से आतमीत करने पर ज्ञात हुआ कि यह छात्रवृत्ति वर्तमान समय के अनुसार, सर्वथा अपर्याप्त है। संस्कृत पढनेवाले निर्धन छात्रों के लिये इसके अतिरिक्त यहां अन्य काछ विशेष प्रयंघ नहीं है।

२-सेवाश्रम—एक कमिटि की ओर से स्थापित है जिसके मंत्री श्री सदानंद महायार्य हैं। भेजे वा अन्य समर्थों पर भी यहां से रोगियों का मुक्त दवा दी जाती है और विशेष रोगियों का छरपताल में रकभे जाने का भी प्रयंघ है। इन रोगियों का भोजन भी दिया जाता

હૈ. જનતા કે લિયે ઇસકે સાથ હી, ઇસ્પતાલ કે ખીચ મેં એક દેવમંદિર ભી હૈ.

૩-અંગ્રેજી-સંસ્કૃત પુસ્તકાલય-સરકાર કી ઝોર સે સંસ્કૃત-ગ્રંથો કા યહાં એક છોટાસા પુસ્તકાલય ખુલા હુઆ હૈ. ઇસમેં અંગલા ઝોર અંગ્રેજી કી ભી થોડી સી પુસ્તકો હેં.

વિવિધ ચર્ચા

૧-લલિતા સખી—યહ એક ઐસા દર્શનીય પદાર્થ હૈ જો પાઠકોં કે અન્ય તીથોં પર દેખને કેા નહીં મિલેગા. યહ કેાઇ મંદિર, મઠ વા સભા નહીં હૈ, અપિતુ એક દાઢી-મૂછવાલે હમ આપ જૈસે અંગાલી-બ્રાહ્મણ મહાશય હૈ, જન્હેને કૃષ્ણ મહારાજ કી ઉપાસના કે લિયે અપને કેા પત્ની માન, સ્ત્રીરૂપ ધારણ કર લિયા હૈ. દાઢી-મૂછ સાફ, સ્ત્રિયોં કે સે હી સિર પર લંબે બાલ; કાન, નાક ઝોર હાથ મેં ઇન્હેં સે આભૂષણ પહરે હુએ તથા સદા સાડી પહિને સ્ત્રીલિંગ મેં હી બાતચીત કરતે હેં. પહિલે યે યહાં પર એક બાપાજી કે શિષ્ય થે; પર અબ સખીભાવ ધારણ કર લિયા હૈ. અધ-શુદ્ધિ ઝોર વિશ્વાસોં મેં ડૂબી હુઈ હિંદુજનતા મેં તેા સખી બાતોં કે લિયે ગુન્નઈશ હૈ. ઇસ લિયે, ઇન લલિતા-સખીજી કી ખૂબ પૂજા હોતી હૈ. ઇન્હેને કુછ હી સાલોં મેં યહાં પર બડી જયદાદ બડી કરલી હૈ, જસમેં પ્રતિદિન ભાગવત પાઠ હોતા હૈ. સ્ત્રી રૂપધારી ઇન “સખી”જી કે વિષય મેં યહાં પર કઈ બાતોં સુની ગઈ જનકા યહાં પર ઉલ્લેખ અનાવશ્યક પ્રતીત હોતા હૈ.

૨-તીર્થસ્થાન હોને સે યહાં પર મંદિરોં કી ભરમાર તેા હૈ હી, પર ઇનમેં કઈ મંદિર ઐસે ભી હેં જનમેં બ્રાહ્મણાતિરિક્ત જનતા સે ૦)૪, ૦૧ ઝોર મેલે કે અવસરોં પર ૦૧૧ તક કી પુરી મિલતી હૈ. યહાં આદમી કે પ્રવેશ કી શીસ ભી લી જતી હૈ.

૩-યહાં પર પંડે ઝોર બંદર કહીં ભી દેખને કેા નહીં મિલે. અન્ય તીર્થસ્થાનોં સે યહ વિભિન્નતા હૈ.

૪-દક્ષિણ દેશ કે મંદિરાધીશોં કી તરહ યહાં કે વૈષ્ણવ મંદિરાધિકારિયોં ને ભી દેવ-દાસિયાં રકખી હુઈ હેં જિનકી સંખ્યા જ સે લેકર દસ તક ઝોર કહીં કહીં ઇસસે અધિક ભી હૈ. ઇસ કા અનિવાર્ય પરિણામ વ્યભિચાર કી વૃદ્ધિ હૈ.

(“અલંકાર” વર્ષ ૪; અંક ૧લામાં લેખક:-શ્રીયુત પં. દીનાનાથ જી સિદ્ધાંતાલંકાર, કલકત્તા)

૮૬-પ્રાચીન શિક્ષા-પ્રણાલી

શિક્ષા કા પ્રશ્ન ખડે મહત્વ કા હૈ. શિક્ષા ખીજ હૈ ઝોર આચાર-વ્યવહાર ઉસકે ફલ હેં. મનુષ્ય કેા જૈસી શિક્ષા દી જયગી વૈસે હી ઉસકે આચાર-વ્યવહાર હેંજો. યહ નિયમ જાતિયોં મેં ભી લગતા હૈ, ભિન્ન ભિન્ન દેશોં કી ભિન્ન ભિન્ન જાતિયોં મેં આચાર ઝોર વ્યવહાર કે ભેદ કા મૂલ કારણ, ઉન ઉન જાતિયોં કી જાતિય શિક્ષાઓં કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોં મેં દેખના ચાહીએ. અતઃ “પ્રાચીન ભારત મેં શિક્ષા કા પ્રકાર ક્યા થા?” યહ પ્રશ્ન વૈયક્તિક ઝોર જાતિય દોનોં દૃષ્ટિયોં સે ખડે મહત્વ કા હૈ. ભારત કી પ્રાચીન શિક્ષાપ્રણાલી પર સંક્ષેપ સે વિચાર કરને કે લિયે હમેં “આચાર્ય” શબ્દ કે રહસ્યાર્થ પર ગહરા વિચાર કરના ચાહીએ.

ભારતીય શિક્ષાપ્રણાલી મેં “આચાર્ય” શબ્દ કા સ્થાન વિશેષ ગૌરવાન્વિત હૈ. ઇસ શબ્દ કે અર્થ મેં શિક્ષા કા સંપૂર્ણ રહસ્ય છિપા પડા હૈ. “શિષ્ય કે પ્રતિ ‘આચાર્ય’ કે શિક્ષા-સંબંધી ક્યા કર્તવ્ય હૈ?” ઇનકા દિગ્દર્શન ‘આચાર્ય’ શબ્દદ્વારા કરાયા ગયા હૈ. નિરુક્તકાર યાસ્કાચાર્ય ને આચાર્ય શબ્દ કા જો નિર્વચન કિયા હૈ, ઉસસે પ્રતીત હોતા હૈ કિ પ્રાચીન ભારત મેં શિક્ષા કે ત્રીન વિભાગ કિયે ગયે થે. યાસ્કાચાર્ય ને “આચાર્ય” શબ્દ કા નિર્વચન નિમ્નલિખિત શબ્દોં મેં કિયા હૈ. યથા:—

“આચારં ગ્રાહ્યતિ, આચિનોત્યર્થાન, આચિનોતિ બુદ્ધિમ્”.

ઇસકા અર્થ યહ હૈ કિ આચાર્ય વહ હૈ જો કિ શિષ્ય કે આચાર કેા ઠીક કરે, શિષ્ય કે

મસ્તિક્ક મેં પદાર્થોં કા સંચય કરે તથા ઉસમેં બુદ્ધિ-શક્તિ કેા જાગૃત કરે.

ઇસ નિર્વચન મેં શિક્ષા કે ત્રીન વિભાગ દર્શાવે હેં:- (૧) આચારશિક્ષા, (૨) અર્થશિક્ષા ઔર (૩) બુદ્ધિશક્તિ કા જાગરણ. ભારત કી વર્તમાન શિક્ષાપ્રણાલી મેં શિક્ષા કે ઇન ત્રીન વિભાગોં મેં સે કેવલ એક વિભાગ પર હી અધિક ખલ હૈ ઔર વહ હૈ “અર્થશિક્ષા”. અધ્યાપક કી યહ ઇચ્છા કિ વિદ્યાર્થીયોં કે મસ્તિક્કોં મેં સંખ્યા કી દૃષ્ટિ સે અધિક અર્થોં અર્થાત્ પદાર્થોં કા બોધ ભર દિયા જાય—“અર્થશિક્ષા” કહલાતી હૈ. વર્તમાન અંગ્રેજી ઢંગ કે ચલે હુએ ભારતીય સ્કૂલોં કી વિશેષતયા તથા કૉલિજોં કી સામાન્યતયા યહી અવસ્થા હૈ. ઇન સંસ્થાઓં મેં વિદ્યાર્થીયોં કે મસ્તિક્કોં કેા ‘લંબર ઇમ’ અર્થાત્ કબાડિયે કી દુકાન ખનાને પર જિતના જોર દિયા જાતા હૈ ઉસકી શતાંશ જોર ભી વિદ્યાર્થીયોં કેા “ગ્રેજ મનુખ્ય” ખનાને મેં નહીં દિયા જાતા. પરંતુ ભારતીય શિક્ષાપ્રણાલી કા યહ હાલ ન થા. ભારતીય શિક્ષાપ્રણાલી મેં શિક્ષા કા ઉદ્દેશ્ય થા “પૂર્ણ મનુખ્યત્વ”. ઇસી લિયે ભારત કે આચાર્ય, શિક્ષા કે ત્રીન વિભાગોં કે ઉપાધ્યાય સમજે જાતે થે, જિનમેં પહલા વિભાગ થા “આચારશિક્ષણ”. આચાર કે બિના પદાર્થબોધ અતિ-હાનિકારક હૈ. આચાર, જીવન-પુષ્પ કા ઉત્તમ સુગંધ હૈ ઔર સૂખે દેહ-વૃક્ષ કા સુંદર પુષ્પ-શૃંગાર હૈ. વર્તમાન યુગ મેં આચાર-શિક્ષણ કે અભાવ કે સાથ જો પદાર્થ-બોધ પર જોર દિયા જાતા હૈ-ઇસકા હી યહ પરિણામ હૈ કિ સંસાર મેં અશાન્તિ કા રાજ્ય દિનોંદિન અધિક હો રહા હૈ. ચાહીએ તો યહ થા કિ વિજ્ઞાન કી ઉન્નતિ કે સાથ સાથ મનુષ્યોં કે દુઃખનિવારણ કે અધિક અન્વેષણ કિયા જાતા; પરંતુ વર્તમાન યુગ મેં ઇસસે ઉલટા હો રહા હૈ. વર્તમાન યુગ મેં વિજ્ઞાન હી દુઃખોં કા ઉગ્ર કારણ બન રહા હૈ. વિજ્ઞાન કી ઉન્નતિ કા પ્રયોગ મનુષ્યોં કે દુઃખનિવારણ કે લિયે નહીં હો રહા, અપિતુ ઇસકા પ્રયોગ ઉન દુઃખોં કે અધિક બઢાને મેં હો રહા હૈ. ઇસકા યહી કારણ હૈ કિ વર્તમાન સમય મેં “અર્થશિક્ષા” કે સાથ “આચાર-શિક્ષા” પર ખલ નહીં દિયા જાતા. આચાર-શિક્ષણ કે ઇસ રહસ્ય કેા જાન કર હી મનુ મહારાજ ને “બ્રહ્મચર્યાશ્રમ” મેં પ્રવિષ્ટ હોતે હુએ બાલક કેા પહલે કયા શિક્ષા દેની ચાહીએ” ઇસ સંબંધ મેં નિમ્નલિખિત એક શ્લોક લિખા હૈ:-

“ ઉપનીય ગુરુઃ શિષ્યં શિક્ષયેચ્છૌચમાદિતઃ । આચારમગ્નિકાય ચ સંધ્યોપાસનમેવ ચ ॥ ”

ઇસકા અર્થ યહ હૈ કિ શિષ્ય કા ઉપનયનસંસ્કાર કરને કે પશ્ચાત્ ગુરુ ઉસે આરંભ મેં શુદ્ધિ કા પાઠ પઢાવે. તદનંતર સદાચાર, અગ્નિહોત્ર તથા સંધ્યોપાસન કા ઉપદેશ દે.

ઇસ શ્લોક મેં “અર્થશિક્ષા” ઔર “બુદ્ધિ કે જાગરણ” કા વર્ણન નહીં કિયા. શિક્ષા કે ઇન દો પ્રકારોં કા સ્થાન શુદ્ધિ, સદાચાર, અગ્નિહોત્ર ઔર સંધ્યોપાસન કે શિક્ષણ કે પશ્ચાત્ કા હૈ.

શુદ્ધિ મેં, રહન સહન કે સ્થાન વસ્ત્રોં, શરીર ઔર ઇન્દ્રિયોં કેા સાદ્ રખના શામીલ હૈ. ઇસ શુદ્ધિ કે ઉપદેશ કે પશ્ચાત્ સદાચારશિક્ષણ કા આરંભ હોતા હૈ. સદાચારશિક્ષણ કે ભી દો વિભાગ હેં. એક તો “વ્યવહાર-શિક્ષણ” જિસે કિ શિષ્ટાચાર યા સભ્યતા કહતે હેં; ઔર દૂસરા “ઇન્દ્રિયનિગ્રહ” જિસમેં કિ સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, તપ આદિ યમ-નિયમ સંમિલિત હેં. જબ યહ દેખ લિયા જાય કિ શિષ્ય અખ શુદ્ધિ કી કસૌટી પર પૂરા ઉતર આયા હૈ, તખ ઉસે સદાચાર કા ઉપદેશ દેના ચાહીએ. ઇસ સદાચાર કે શિક્ષણ મેં પ્રથમ શિષ્ટાચાર પર ખલ દેના ચાહીએ ઔર તત્પશ્ચાત્ યમ-નિયમોં કે આચરણ પર. શુદ્ધિ ઔર સદાચાર કે શિક્ષણ કે પશ્ચાત્ અગ્નિહોત્ર કે નિયમનદ્વારા રથૂલ નિયમોં કા અભ્યાસ કરા કર પુનઃ શનૈઃ શનૈઃ સંધ્યોપાસન કે સૂક્ષ્મ વિષયોં તથા અંતર્ધ્યાન કા બોધ કરાના ચાહિયે. ઇસ પ્રકાર મનુ મહારાજ કે મત કે અનુસાર શિષ્ય કે પ્રતિ શુદ્ધિ, સદાચાર, ધર્મ કે રથૂલ તથા સૂક્ષ્મ નિયમોં કા ઉપદેશ દેના હી આચારશિક્ષા હૈ. ઇસ આચારશિક્ષા કે પશ્ચાત્ ભારતીય શિક્ષાપ્રણાલી મેં “અર્થ-શિક્ષા” કા પ્રારંભ હોતા થા. ઇસ અર્થશિક્ષા મેં વ્યાકરણ, સાહિત્ય, શિલ્પ, જ્યોતિષ, ગણિત આદિ વિષયોં કા પરિજ્ઞાન કરાયા જાતા થા. આચારશિક્ષા કે દૃઢ આધાર પર ખડા કિયા ગયા અર્થશિક્ષા કા યહ પ્રાસાદ અત્યંત સુખકારી તથા હિતકારી હુઆ કરતા થા. ઇસ અર્થ-

શિક્ષણ કે સાથ સાથ ભારત કા પ્રાચીન આચાર્ય યહ બી દેખા કરતા થા કિ યહ અર્થશિક્ષા વિદ્યાર્થી મેં સ્વતઃ પરિસ્ફૂરણ હોનેવાલી તથા ઉદ્ધાપોહ કર સકનેવાલી શુદ્ધિ કેા બી અંકુરિત કર રહી હૈં યા નહીં. અંગ્રેજી રંગ મેં રંગી હુધ ભારત કી વર્તમાન શિક્ષા વિદ્યાર્થીયોં મેં ઇસ શુદ્ધિશક્તિ કેા જન્યુત નહીં હોને દેતી. ભારત કી વર્તમાન શિક્ષા કા બી. એ. યૂરોપ કે મુકાબિલે મેં કુછ બી નહીં હૈ. ઇસકા કારણ યહી હૈ કિ ભારત કી વર્તમાન શિક્ષાપ્રણાલી કા ઢંગ એસા ભદ્રા ઓર અસ્વાભાવિક હૈ કિ જિસસે શુદ્ધિશક્તિ સહજ સ્વભાવ સે પરિસ્ફુટિત હો હી નહીં સકતી. ભારત કી પ્રાચીન શિક્ષાપ્રણાલી મેં યહ ખાત ન થી. ઇસ પ્રણાલી મેં શુદ્ધિ કે વિકાસ પર પર્યાપ્ત ધ્યાન દિયા જતા થા.

ઇસ પ્રકાર આચાર્ય શબ્દ કે આધાર પર મૈને યહ દર્શાને કી કેાશીશ કી હૈ કિ પ્રાચીન ભારતવર્ષ મેં શિક્ષા કે ત્રીન વિભાગ હુઆ કરતે થે, ‘આચાર્યશિક્ષા’, ‘અર્થશિક્ષા’ ઓર ‘શુદ્ધિ કા જગરણ’. ઇન ત્રીન વિભાગોં સે હી શિક્ષા કા ઉદ્દેશ્ય પૂર્ણ હો સકતા હૈ. કેવલ કિસી એક વિભાગપર જોર દેને સે શિક્ષા કા ઉદ્દેશ્ય પૂર્ણ નહીં હો સકતા.

(“અલંકાર” વર્ષ-૪ થાના પ્રથમાંકમાં લેખક—પ્રો. વિશ્વનાથજી વિદ્યાલંકાર, ઉપાચાર્ય.)

૮૭—નાલંદા કા વિશ્વવિદ્યાલય

પ્રથમ પ્રભાત ઉદય તવ ગગને, પ્રથમ સામરવ તપોવને;

પ્રથમ પ્રચારિત તવ વન ભવને, જ્ઞાન ધર્મ કત કાવ્યકાહિની.

રવિ બાજુ કી યહ ઉક્તિ નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય સદશ વિશ્વવિદ્યાલયોં કે પ્રાચીન ભારત મેં અસ્તિત્વ ને હી ચરિતાર્થ કી હૈ. ભારત કેા જ્ઞાન ઓર ધર્મ કે કારણ સંસાર કા શુરુ બનાને કા શ્રેય નાલંદા સદશ વિશ્વવિદ્યાલયોં કેા હી હૈ. ચીન, કોરિયા, જાપાન, ઇંડોચાઇના, તુર્કસ્તાન ઓર તિબ્બત યદિ ભારત કેા આજ બી આદર કી દષ્ટિ સે દેખતે હૈં ઓર ભારત કેા અપની ધર્મભૂમિ માનતે હૈ તથા ભારત કી યાત્રા કર અપને જન્મ કેા સાર્થક કરતે હૈં તો ઇસકા શ્રેય નાલંદા, ઉદંતપુર ઓર વિક્રમશિલા સદશ બૌદ્ધકાલ મેં સ્થાપિત વિશ્વવિદ્યાલયોં કેા પ્રાપ્ત હૈ. ઇન્ડી વિદ્યાલયોં સે હજારોં કી સંખ્યા મેં ભારત સે આહર મહાત્મા શુદ્ધ કી શિક્ષાઓં ઓર ભારતીય સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિ કેા લે જાનેવાલે બૌદ્ધ ભિક્ષુઓં કા પ્રવાહ પ્રવાહિત હુઆ, જો નિરંતર મુસલમાનોં કે આક્રમણ સે પૂર્વતક જરૂરી રહા ! ઇન પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલયોં મેં નાલંદા કા વિશ્વવિદ્યાલય સર્વપ્રથમ સ્થાપિત હુઆ થા. ઇસ સમય જજ કિ હમ ભારતીય સંસ્કૃતિ કે આધાર પર સ્વતંત્ર શિક્ષણાલયોં કી સ્થાપના કરને મેં પ્રયત્નશીલ હૈં એસે સમય નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કા સંસ્મરણ હમારે અંદર સ્ફુર્તિ ઓર હમારે આદર્શોં કે અંદર સજિવિતા ઉત્પન્ન કરેગા.

સ્થાન—નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કે અવશેષ ઇસ સમય બી નજીબજી અવસ્થા મેં બિહાર પ્રાંત કે બડગાંવ સે ૩૦૦ શીટ કી દૂરી પર પાયે જાતે હૈં. ‘બડગાંવ’ ‘રાજગિર’ સે ૮ મીલ દૂર હૈ. નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કે અવશેષોં કે દર્શનોત્સુકોં કેા બિહાર-અજિતયારપુર રેલ્વે સે જાના ચાહિયે ઓર બડગાંવ સ્ટેશન પર ઉતરના ચાહિયે. ઇસસે એક મીલ પર નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કે પ્રાચીન ગૌરવ કી સ્મૃતિ કેા ફિર સે તાજા બનાનેવાલે અવશેષ દીખ પડેગે.

ઇતિહાસ—નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કબ સ્થાપિત હુઆ ઓર કિસને કિયા યહ અબી તક નિશ્ચયપૂર્વક નહીં કહા જા સકતા. ઇસકા પ્રારંભ એક સાધારણ બૌદ્ધ વિહાર કે રૂપ મેં હુઆ, જિસમેં કિ અનેક સ્થવિર ઓર ભિક્ષુ લોગ નિવાસ કરતે થે. પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ આચાર્ય સારિપુત્ર ઇસી સ્થાન પર નિવાસ કરતા થો. બૌદ્ધ અનુશ્રુતિ કે અનુસાર ઉસને ઇસી સ્થાન પર અપને ૮૦ હજાર શિષ્યોં ઓર અહીંતોં કે સાથ નિર્વાણપદ કેા પ્રાપ્ત કિયા થા. બૌદ્ધ વિહાર ઓર સંધારામ કે રૂપ મેં નાલંદા કી કીર્તિ લગવાન શુદ્ધ કે કાલ સે હી પ્રારંભ હોતી હૈ. પ્રસિદ્ધ

तिष्ठती ऐतिहासिक तारनाथ के अनुसार सम्राट अशोक ने यहां पर एक विशाल मंदिर और विहार का निर्माण कराया और अशोक के प्रयत्नों से ही नालंदा एक शिक्षाकेन्द्र के रूप में परिवर्तित होना प्रारंभ हुआ. इसके बाद धीरे धीरे नालंदा की उन्नति होती गई. सुविष्णु नामक एक ब्राह्मण ने यहां १०८ मंदिरों का निर्माण कराया और 'अलिधर्म' की शिक्षा के लिये १०८ शिक्षाबालकों की स्थापना की. इसके बाद अनेक सदियों तक नालंदा एक शिक्षाकेन्द्र के रूप में धीरे-धीरे विकसित होता रहा. पीछे से राजशक्ति का ध्यान भी इस ओर आकृष्ट हुआ और सन् ५०० ई.पू. शकादित्य नाम के राजा ने नालंदा में अनेक भमारतों का निर्माण कराया. इसी तरह उसके पीछे सुदृगुप्तराज तथा गतगुप्तराज और आलादित्य-राज ने नालंदा की उन्नति में बहुत सहायता पहुंचाई. आलादित्यराज प्रसिद्ध हूण-आक्रान्ता भिडिरकुल का समकालीन था और छठी सदी में मगध का राजा था. गुप्त सम्राटों द्वारा सहायता का प्राप्त कर नालंदा ने अडी उन्नति की और शीघ्र ही विश्वविदित विश्वविद्यालय बन गया. अनेक यौनी तथा अन्य विदेशी विद्यार्थियों का ध्यान इसकी ओर आकृष्ट हुआ और अडी संख्या में विदेशी विद्यार्थी यहां पर विद्याध्ययन के लिये आने लगे. नालंदा में शिक्षाप्राप्त विदेशी विद्यार्थियों में कुछ के नाम निम्नलिखित हैं:—

१-शर्मिष्ठा-छून चिन,—प्रकाशमति, ७ वीं सदी में आया और तीन वर्ष तक यहां रहा.

२-यौ-हो—श्रीदेव, इसने यहां रह कर महायान धर्म का अध्ययन किया,

३-आर्यभट्ट—यह एक कैरियन था और नालंदा में ही मरा.

४-६८८ में एक कैरियन लिखु आया.

५-स्वी-हो—७ वीं सदी में आया और यहां ८ वर्ष तक रहा.

६-ओ-कोग-धर्मदत्त यहां तीन वर्ष तक रहा.

७-हत्सिंग—सुद्धकर्मा, १० साल तक नालंदा में रह कर शिक्षा पाई.

८-तोङ्ग-चंद्रदेव, यह नालंदा के दर्शनों का आया था.

९-तांगतांग—महायान सम्प्रदाय का था. नालंदा के दर्शनों का आया था.

१०-छून सांग—२ साल के लगभग यहां रह कर इसने अध्ययन किया.

११-छून सन—यह एक कैरियन लिखु था. यह प्रयागुवर्मा नाम से न्याया भ्रमर है.

यह भी नालंदा के दर्शनों का आया था.

१२-किंग-यू-शीलप्रभ—यहां रह कर कोष का अध्ययन किया.

१३-छून ताता—१० साल तक यहां रह कर अध्ययन किया.

१४-वान-होङ्ग-प्राज्ञ देव, यहां रह कर कोष का अध्ययन किया.

इन आगत विद्यार्थियों के द्वारा ही नालंदा विश्वविद्यालय के बारे में बहुत सी ज्ञातव्य बातें हमें मालूम होती हैं. विशेषतः छूनसांग और हत्सिंग के यात्रावृत्त विशेष तौर से इस प्रसंग में सहायक हैं. हम उन्हीं के यात्रावृत्त के आधार पर संक्षेप से नालंदा विश्वविद्यालय का वर्णन यहां देते हैं.

संस्थालन—इस महान विश्वविद्यालय का संस्थालन अनेक राज्यों के द्वारा दिये गये निरंतर दान से होता था. राज्यों ने इसके संस्थालन के लिये सैकड़ों गांवों को आमदनी विश्वविद्यालय के अधीन कर दी थी. छूनसांग के समय विश्वविद्यालय के पास २०० गांव थे. गांवों से ही आवश्यक सामग्री प्राप्त होती थी. प्रत्येक विद्यार्थी का नियमित परिभाषा में भोजन मिलता था जो कि इस प्रकार था—१२० जम्बीर, २० पूगा, महाशाखी यावलों का एक पैक, तैल, मकपन इत्यादि भी नियमित परिभाषा में दिया जाता था.

शिक्षाक्रम—नालंदा विश्वविद्यालय में केवल उंची ही शिक्षा दी जाती थी. इसमें प्रविष्ट होने के लिये एक अधिकारी परीक्षा दी जाती थी, जिसमें उत्तीर्ण होने के बाद ही विद्यार्थी विश्वविद्यालय में प्रविष्ट हो सकते थे. इस परीक्षा के लिये निम्न विषयों में उत्तीर्ण होना आवश्यक था:—

૧-વ્યાકરણ-ઇસકે પાઠ્ય વિષય મેં ૫ મુખ્ય ગ્રંથ છે. પ્રથમ સિદ્ધ, દ્વિતીયા ધાતુ. ઇસ ગ્રંથ મેં એક હજાર શ્લોક છે, ત્રીસરા સૂત્ર, ચૌથા ખિલ. ખિલ મંત્ર અષ્ટધાતુ, મંડુ ઓર ઉણાદિ ઇત. ત્રીન વિભાગોમેં વિભક્ત હોતા થા. ઇસમેં કુલ ત્રીન હજાર શ્લોક છે. પાંચવા ગ્રંથ વૃત્તીસૂત્ર થા. જો કિ પાણિનિ અષ્ટાધ્યાયી કે ભાષ્ય કા નામ થા.

૨-ગદ્ય ઓર પદ્ય-ઇસ પરીક્ષા મેં વિદ્યાર્થીઓં કે લિયે ધારાવાહિક રૂપ સે સંસ્કૃત મેં ગદ્ય લિખના આના આવશ્યક થા. સાથ હી પદ્યરચના કી યોગ્યતા ભી આવશ્યક થી.

૩-હેતુવિદ્યા-ઇસમેં ‘ન્યાયદ્વાર તર્કશાસ્ત્ર’ નામક ગ્રંથ કા અનુશીલન કર ઉસમેં ઉત્તીર્ણ હોના આવશ્યક થા.

૪-અભિધર્મ કેપ-યહ પરીક્ષા ‘દ્વારપંડિત’ નામક વિશ્વવિદ્યાલય કે અધિકારીદ્વારા લી જાતી થી. જનસાંગ ને લિખા હૈ કિ યહ અધિકારી પરીક્ષા બહુત કઠોર હોતી થી. ઇસમેં અનુત્તીર્ણ વિદ્યાર્થીઓં કી સંખ્યા ૪૦ પ્રતિશતક સે કમ નહીં હોતી થી. ઇસસે પ્રતીત હોતા હૈ કિ નાલંદા વિદ્યાલય કે સંચાલકોં કે અપને વિશ્વવિદ્યાલય કા સ્ટેન્ડર્ડ ઉંચા રખને કા હમેશ ધ્યાન રહતા થા. વિશ્વવિદ્યાલય મેં કૌનસે વિષય મુખ્યતયા પદાયે જાતે છે ઇસકા વૃત્તાંત ભી ચીની વિદ્યાર્થીઓં કે લેખોં સે મિલતા હૈ. ઔદ્ધર્મ કા ઉંચે સે ઉંચા અધ્યયન ઇસ વિશ્વવિદ્યાલય કા મુખ્ય કાર્ય થા. ઇસી લિયે ઔદ્ધર્મ કે સભી પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્ર યહાં પર પદાયે જાતે છે. પર કેવલ ઔદ્ધર્મ કે શાસ્ત્ર હી નહીં અપિતુ અન્ય વિદ્યાઓં કા પદાને કા ભી યહાં સમુચિત પ્રબંધ થા.

શિક્ષાપ્રબંધ-ઇતિસંગ કે અનુસાર ઇસ વિશ્વવિદ્યાલય મેં ઇસ પ્રકાર કે શિક્ષક છે જો સખ સૂત્રોં ઓર શાસ્ત્રોં કા અધ્યાપન કરતે છે. ૫૦૦ એસે વિદ્વાન જો ૩૦ ‘વિદ્યાસંગ્રહોં’ કે પઢા સકતે છે, ઓર ૧૦ એસે વિદ્વાન છે જો ૫૦ “વિદ્યાસંગ્રહોં” કી વ્યાખ્યા કર સકતે છે. ઇન્હી ૧૦ વિદ્વાનોં મેં એક કુલપતિ આચાર્ય હોતા થા. વિશ્વવિદ્યાલય મેં એસી ૧૦૦ વેદિયાં થી, જહાંસે શિક્ષકલોગ વ્યાખ્યાન દિયા કરતે છે. જનસાંગ કે સમય શીલભદ્ર નામ કા આચાર્ય નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કા પ્રધાન થા. યહ શીલભદ્ર બંગાલ કા રાજકુમાર થા; પરંતુ ઇસને રાજ્ય કી આકાંક્ષા છોડ કર શિક્ષા મેં હી અપના સંપૂર્ણ જીવન લગા દિયા થા.

જનસાંગ કે અનુસાર ૧૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થી ઇસ વિશ્વવિદ્યાલય મેં શિક્ષા પ્રાપ્ત કરતે છે. નાલંદા મેં શિક્ષકોં ઓર વિદ્યાર્થીઓં કા પારસ્પારિક સંબંધ બડા ધનિષ્ઠ હોતા થા. વિદ્યાર્થી લોગ અપને ગુરુઓં કી સેવા કરતે છે ઓર ગુરુ કેવલ વિદ્યાદાન હી નહીં કરતે છે, પ્રત્યુત વિદ્યાર્થીઓં કે ચારિત્ર્ય કા ઉન્નત કરના અપના કર્તવ્ય સમજતે છે. નાલંદા કે સ્નાતકોં કી ઉપાધિ કે રાજ્ય-દ્વારા સ્વીકાર કિયા ગયા થા. ઉન્હેં રાજ્ય કી ઓર સે કાર્ય મિલતા થા.

પુસ્તકાલય-ઇસ મહાન વિશ્વવિદ્યાલય કા પુસ્તકાલય ભી એક વિરાટ પુસ્તકાલય થા, જો સંસાર કે પ્રાચીન પુસ્તકાલયોં મેં એક અનુપમ થા. યહ પુસ્તકાલય ભી નાલંદા કે ‘ધર્માંગજ’ નામક વિભાગ મેં સ્થિત થા. યહ ભવન ત્રીન વિભાગોં મેં વિભક્ત થા, જનકે નામ કમશ: ‘રત્નસાગર,’ ‘રત્નોદધિ’ ઓર ‘રત્નરંગ’ છે. યે ત્રીનોં ભવન બડે વિશાલ છે. ઇનકી વિશાલતા કા ઇસીસે અનુમાન કિયા જા સકતા હૈ કિ રત્નોદધિ નવમજજલા થા. ઇસમેં વિશેષતયા ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રચુર માત્રા મેં થા. મુસલમાન આક્રંતાઓં ને ઇસ પુસ્તકાલય કા ભી અછૂતા નહીં છોડા ઓર આગ કી જવાલાઓં કે યહ અર્પિત હો ગયા.

વૈભવ-ઇસ વિશ્વવિદ્યાલય કા વૈભવ અપાર થા. જનસાંગ ને ઇસકે વૈભવ કે વિષય મેં લિખા હૈ કિ ઇસ વિશ્વવિદ્યાલય કે વિશાલ ભવનોં કે ઉંચે બુર્જ ઓર સુંદર રમણીક મીનારોં પર્વત કી ચોટિયોં કી તરહ શોભાયમાન હૈ. ઇસકી વેદશાલાયેં પ્રાતઃકાલીન બાષ્પ મેં વિલીન રહતી હૈ, ઇસકે ઉંચે ભવન બાદલોં કા છૂતે હૈ. ખિડકિયોં સે મેઘ ઓર વાયુદ્વારા નિરંતર ચિત્રિત કિયે જાતે હુયે આકાશ કા દેખા જા સકતા હૈ તથા રોશનદાન સે સૂર્ય ઓર ચંદ્રમા કે સંમેલન કા અપૂર્વ દ્રશ્ય દિખલાઇ દેતા હૈ. નિર્મલ પારદર્શી જલાશયોં પર નીલ ઇંદીવર, લાલ કનક પુષ્પ અનુપમ શોભા ઉત્પન્ન કરતે હૈ. આત્રકુન્જોં કી સઘન છાયાદ્વારા દ્રશ્ય ઓર ભી

અર્પવ તથા મુંદર હો જતા હૈ. ઉપાધ્યાયોં કે મકાન એક હી પ્રકાર કે ચૌમજીલે બનાયે ગયે હૈ. સીંદિયાં મોડદાર બનાઈ ગઈ હૈ. યહ વિશાલ વૈભવ કિસી બી જાતિ કે લિયે ગર્વ કા કારણ હો સકતા હૈ.

અંત—નાલંદા કે વિશ્વવિદ્યાલય કે સમીપ હી એક ઔર વિશ્વવિદ્યાલય વિક્રમશિલા નામક વિકસિત હો રહા થા. પાલવંશી રાજાઓં કે બદલે વૈભવ, પ્રતાપ ઔર શ્રી કે સાથ સાથ વિક્રમશિલા કા વૈભવ ઔર શ્રી તથા ગૌરવ બદલા ગયા. પાલવંશી રાજાઓં ને નાલંદા કે સ્થાન પર વિક્રમશિલા કો રાજકીય વિશ્વવિદ્યાલય બનાયા ઔર ઉસીકો ઉન્નત કરને ઔર બદલે મેં અપના ધ્યાન દિયા. રાજ્ય—સહાનુભૂતિ કે અંત હો જાને સે નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કી પ્રભા બી ક્ષીણ હોને લગી. ફિર બી બહુત સમય તક યહ વિક્રમશિલા કે સામને પ્રતિયોગિતા મેં ટિકા રહા ઔર ઉન્નતિ કરતા રહા. મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી કી સંમતિ મેં ૧૦ વીં ઔર ૧૧ વીં શતાબ્દી તક નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય શક્તિશાલી વિશ્વવિદ્યાલય થા, જો ન કેવલ વિક્રમશિલા કી પ્રતિયોગિતા મેં ખડા રહા, પર અપને પ્રાચીન ગૌરવ કો બી કાયમ રખ સકા. મુહંમદ બિન અખ્તિયાર ખિલજ કે બિહાર ઔર બંગાલ પર આક્રમણ કે સમય મેં બી નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય વિદ્યમાન થા. મુહંમદ બિન અખ્તિયાર ખિલજ કે આક્રમણોં ને હી ઇંસ વિશ્વવિદ્યાલય કા અંત કિયા.

(“અલંકાર” વર્ષ ચોથાના પ્રથમક્રમાં લેખક—એક ઇતિહાસપ્રેમી)

૮૮—પરવલ કી ખેતી

મનુષ્યોં કે ભોજન કે લિયે શાક-ભાજી કી કિતની આવશ્યકતા હૈ ઇસકા લિખના યહાં પર વૃથા હૈ; ક્યોંકિ વર્તમાન સમય મેં સખ કોઇ જાનતે હૈં કિ હરી તરકારી યા શાક કે ઉપયોગ સે મનુષ્યોં કા સ્વાસ્થ્ય ઉત્તમ રહતા હૈ, ભોજન સ્વાદિષ્ટ હોતા હૈ ઔર પચ્ચ બી જાતા હૈ. ઉસ દયાલુ પરમેશ્વર ને શાક-આબિયોં કે લિયે ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકાર કે પૃથક્-પૃથક્ ગુણવાલે શાક બનાયે હૈં. પ્રાચીનકાલ મેં જખ કિ દેશાંતર કરને કા સુભીતા નહીં થા, મનુષ્યોં કો અપને-અપને દેશ કે શાકોં સે હી સંતુષ્ટ રહના પડતા થા; પરંતુ વર્તમાન સમય મેં તો કષ્ટ પ્રકાર કે શાક એક દેશ તથા પ્રાંત સે દૂસરે દેશ તથા પ્રાંત મેં શીઘ્રતા સે પહુંચા દિયે જાતે હૈં ઔર વહીં પેદા બી કિયે જા સકતે હૈં.

આલુ, કોબી (કોલીફલાવર), કરમકલા (કેબેજ), ગાંઝોલી (નાલકોલ), સલગમ (ટર્નીપ્સ) ટમાટા (ટોમેટોઝ), વિલાયતી મટર (વેજિટેબલ પીઝ), ઇંદિયાદિ નએ-નએ શાકોં કા પ્રચાર તો કરીય-કરીય સભી પ્રાંતોં મેં હૈ ઔર પેદા બી કિયે જાતે હૈં; પરંતુ પરવલ કી કાસ્ત પશ્ચિમીય બંગાલ, બિહાર તથા ચૂં પીં કે કુજ હિસ્સોં મેં હોતી હૈ. વૈસે થોડી બહુત કાસ્ત અન્ય કિસી પ્રાંત મેં બી હોતી હોગી; પરંતુ બહુત હી કમ. પરવલ કે શાક કે ગુણોં કી ઓર ધ્યાત દિયા જાય તો ઇસકા પ્રત્યેક પ્રાંત મેં હોના અત્યંત હી આવશ્યક હૈ.

પરવલ કે ફલ કે શાક મેં કઈ ઉત્તમ ગુણ હૈં. યહ પાચક, હૃદય કો લાભદાયક, વીર્યવર્ધક, હલકા, અગ્નિદીપન કરનેવાલા, ચિકના ઔર ગર્મ હૈં. ખાંસી, ખુનવિકાર ઔર ખુખાર કા નાશ કરતા હૈ. પત્તે ઔર કોમલ ડંડિયોં કી તરકારી બી બનતી હૈ. પત્તે પિત્ત-નાશક, ડંડી કફ-નાશક, ઔર ફલ ત્રિદોષ-નાશક હૈ. પત્તોં કા શાક ખુખાર મેં વિશેષ લાભદાયક હૈ. પત્તે ઔર ધનિયા કે મિશ્રણ કા કાઢા ખુખાર મેં બહુત ફાયદા કરતા હૈ. જડ બહુત તેજ ભુક્ષાળ કા કામ દેતી હૈ; ઔર વિશેષતઃ જલધર કે રોગિયોં કે લિયે બહુત લાભદાયક હૈ.

પરવલ કી તરકારી કઈ પ્રકાર સે બનાઈ જાતી હૈં; પરંતુ જો પરવલ ખડે ચીરકર ઘી મેં ભૂને જાતે હૈં તથા નમક ઔર મસાલે કે સાથ ખાએ જાતે હૈં વે બહુત સ્વાદિષ્ટ હોતે હૈં.

પરવલ કે ફૂલ વ બેલ કા આકાર—પરવલ દો પ્રકાર કે હોતે હૈં. એક કે ફૂલ ૩ સે ૪ ઈંચ લંબે, પતલે ઔર ભૂરે રંગ કે હોતે હૈં. દૂસરે કે ફૂલ લંબાઈ મેં કુછ છોટે, પરંતુ કુછ મોટે ઔર હરે હોતે હૈં. ઇનકે ઉપર સફેદ લકીરેં બી હોતી હૈં. પકને પર પરવલ કા રંગ પીલા યા નારંગિયા હો જાતા હૈં. પરવલ કી બેલ કુંદરુ કી બેલ કે સમાન હોતી હૈં. લંબાઈ મેં ૧૫-૨૦ હાથ કે કરીય હોતી હૈં. પત્તે ઇસકે છોટે-છોટે પાન કે આકાર કે હોતે હૈં, પરંતુ સાફ વ ચીકને ન હો કર રેશદાર વ ખુરદરે હોતે હૈં. ફૂલ કુંદરુ કે ફૂલ જૈસા હી સફેદ હોતા હૈં.

યહ બેલ, જડ, ડંડી અથવા બીજા સે પેદા કી જાતી હૈં. નર ઔર નારી પેડ પૃથક્-પૃથક્ હોતે હૈં. બહુધા ઇસકા ડંડી સે હી પેદા કરતે હૈં; ક્યોંકિ ફૂલ ઉત્તમ હોતે હૈં. દૂસરા કારણ યહ હૈં કિ બીજા સે પેદા કરને મેં યદિ સબ બેલેં નર નિકલ જાયેં તો પરિશ્રમ વૃથા હોતા હૈં. એક સાલ લગાને સે યહ દો સાલ તક ફૂલ દેતા હૈં. પ્રથમ વર્ષ કી અપેક્ષા દૂસરે વર્ષ મેં ફૂલ અધિક આતે હૈં.

પરવલ કે ગોચ મિટ્ટી—બિહાર તથા બંગાલ કી (એલ્યુવીઅલ) કચાર મિટ્ટી મેં યે અચ્છે હોતે હૈં. જિસ મિટ્ટી મેં કકડી, ખરખૂએ આદિ હોતે હૈં, વહાં બી પરવલ કી બેલ લગ સકતી હૈં. ખાલુ ઔર મિટ્ટી કે સમભાગવાલી 'લૂમી સોંધલ' ઇસકે લિયે ઉત્તમ હોગી.

જમીન કી તૈયારી—જિસ પ્રકાર દૂસરે શાકોં કે લિયે ખેત તૈયાર હોતે હૈં, ઉસી પ્રકાર ઇસકે લિયે બી હોના ચાહિયે—અર્થાત્ યદિ ખેત સાફ હો તો દો બખત હલ સે જોતને કે પશ્ચાત્ પહાર (પ્લેન્કર) સે ઢેલે તોડ દિયે જાયેં, ઔર ઇસકે બાદ દોએક જુતાઇ ઔર હો જાના કાશી હૈં.

ખાદ—ખેત કી પ્રથમ જુતાઇ કે સમય ૧૦-૧૫ ગાડી ખેડે હુએ ગોખર કી ખાદ પ્રતિ એકક કે હિસાબ સે ડાલના ચાહીએ, તાકિ મિટ્ટી કે સાથ ઉસકા સંમિશ્રણ હો જાય. જળ પૌષ્ કુછ ખડે હો જાયેં તો ઉસ સમય પ્રતિ એક કે નિકટ એક સેર બકરી અથવા ભેડી કે ગોખર કી સડી હુઈ ખાદ દેના ચાહિયે. થોડે કી લીદ કી સડી હુઈ ખાદ વિશેષ લાભદાયક હૈં.

ખેતોં મેં લગાને કી રીત—પરવલ સાલભર મેં દો વકત લગાયે જાતે હૈં. પહલા તો એક દો આરિશ કે ખાદ આપાદ મેં, ઔર દૂસરા કાર્તિક મેં. યદ્યપિ આપાદ મેં લગાઇ હુઈ બેલ જ્યાદા તંદુરસ્ત હોતી હૈં, તથાપિ મેરી સંમતિ મેં કાર્તિક મેં લગાના હી અચ્છા હૈં; ક્યોંકિ એસી સ્થિત મેં વર્ષા-ઋતુ કી એક ફસલ બી ઉસી ખેત સે લી જ સકતી હૈં. ઇસકે લગાને કી યહ રીતિ હૈં કિ ત્રીન—આર હાથ ઉપર કી બેલ લે કર ઉસકો દો—ત્રીન આર એસી મોડ લેના ચાહિયે કિ કરીય એક છુટ રહ જાય વ દોનોં તરફ બેલ કા એક-એક મુંહ રહ જાય. મોડી હુઈ બેલ કે ગુચ્છે કો જમીન મેં કરીય ૪ ઈંચ ગહરા ગાડ દેના ચાહિયે વ બીચ કે ભાગ પર મિટ્ટી ડાલકર દોનોં મુંહ ખુલે છોડ દેના ચાહિયે. જો હિસ્સા ગાડ દિયા જાતા હૈં, ઉસમેં સે જડ ઔર દોનોં મુંહ કી ઔર સે નયે કોપલ નિકલ આતે હૈં. એક લકીર મેં એક ગુચ્છા, દૂસરે ગુચ્છે સે લગભગ ૫-૬ શીટ કી દૂરી પર લગાના ચાહિયે ઔર ઇસી તરફ સે એક લકીર સે દૂસરી લકીર બી ૫-૬ શીટ કી દૂરી પર હોના ચાહિયે.

પાની દેને કી રીત—બંગાલ તથા બિહાર મેં પાની દેને કી કોઇ આવશ્યકતા નહીં, પરંતુ સૂખે પ્રાંતોં મેં પાની અવશ્ય દેના પડતા હૈં. કાર્તિક કી લગાઇ હુઈ ખેતોં કો જળ તક વે જડ ન પકડ લે, તીસરે-ચૌથે દિન પાની દેતે રહના ચાહિયે. જમ જાને કે પશ્ચાત્ આવશ્યકતાનુસાર પાની દે સકતે હૈં. ખેતોં કે લગ જાને પર હલ સે લકીરોં કે બીચ મેં ડેહ યા દો શીટ ચોડી નાલિયાં પાની દેને કે લિયે ખનવા લેના ચાહિયે, આવશ્યકતાનુસાર નિરાઇ બી હો જાના ચાહિયે.

ફૂલ ઇનમેં ટ્રેસ સે લગાયત આશ્વિન કાર્તિક તક આતે હૈં. ઇસકી કાસ્ત મેં સખસે અધિક લાભ યહ હૈં કિ બાબર મેં જળ હરી તરકારિયોં કા અભાવ રહતા હૈં, ઉસ મૌસમ મેં યહ ફૂલ દેતા હૈં. પહલી ફસલ કે ખાદ આસપાસ કી મિટ્ટી કો ખુદવા દેના ચાહિયે ઔર યદિ મિલ સકે, તો થોડા ખાદ બી જડોં કે નિકટ ડાલવા દેના ચાહિયે. ઇસ ખાત કા સ્મરણ રખના ચાહિયે કિ ઇસકી બેલ મેં અધિક જડેં ન છુટને પાએં ઇસકે લિયે નિરાઇ કે બખત ખેતોં કો ઉડા-ઉડાકર દેખ લેના ચાહિયે. અધિક જડોં કે નિકલ જાને સે ફૂલ કમ લગતે હૈં.

ખિમારી વ કીડાં સે હોનેવાલી હાનિયાં—ઇસ ફસલ કો કોઇ ખિમારી ભી નહીં લગતીઃ
ઔર ન કિસી પ્રકાર કે ખાસ કીડે કા હી આકમણ ઇસ પર હોતા હૈ.

પૈદાવાર—૨૫-૩૦ મન લગાયત ૫૦-૬૦ મન પ્રીતિ એકડ કે હિસાબ સે ફલ આતે હૈ.
એન૦ ૭૦ મુકજી ઇસકી પૈદાવાર ૧૦૦ મન તક ખતલાતે હૈ. ફલ પ્રથમ વર્ષ કી અપેક્ષા દૂસરે
વર્ષ મેં અધિક આતે હૈ. ઇસકી કાસ્ત સે કિતના નફા હોતા હૈ, યહ કીક-કીક નહીં ખતલાય
જા સકતા; ક્યોંકિ પ્રત્યેક પ્રાંત મેં ઇસકી દર અલગ-અલગ હૈ. કઇ સ્થાનો મેં યહ ૧) રૂ-
સેર કે હિસાબ સે ખિકતા હૈ તો કહીં ૦ સેર ભી ખિકતા હૈ.

x

x

x

x

(“માધુરી” વર્ષ ૧; ખંડ ૬-અંક ૬ માંથી)

૮૯-મહિલા-ઉદ્યોગશાલા

‘મુક્તિ-ફ્રોન’ નામક ઇસાઇયોં કી એક આંતર્રાષ્ટ્રીય સંસ્થા ઇસ દેશ મેં બહુત દિનો સે
કામ કર રહી હૈ. ઇસ સંસ્થા કે સદસ્ય પૂર્ણ સાહસ, ત્યાગ ઔર નિઃસ્વાર્થ ભાવ સે ઇસાઇ-
ધર્મ કા પ્રચાર કર રહે હૈ. ઇસી સંસ્થા કા એક ભાગ સન ૧૯૧૫ ઈ. સે ડર્મ-પ્રાંત કી
રાજધાની રંગુન શહર મેં કાર્ય કર રહા હૈ; ઔર ઉસી ડર્મ-પ્રાંતીય ‘મુક્તિ-ફ્રોન’ કી સંરક્ષતા મેં
વિગત ૨૭ વીં અક્ટૂબર કો રંગુન શહર મેં ડર્મ કે તત્કાલીન ગવર્નર સર હારકોર્ટ ખટલર
કે દ્વારા મહિલા ઔદ્યોગિક શાલા કા ઉદ્ઘાટન હુઆ.

ઉદ્ઘાટન સંસ્કાર કે સમય ઇસ ઔદ્યોગિક શાલા કે નિમિત્ત ગવર્નર મહોદય ને એક સહસ્ત્ર
રૂપયે દાન-સ્વરૂપ દિયે. ઇસ સંસ્થા કો ડર્મ-સરકાર ને ખીસ સહસ્ત્ર ઔર રંગુન કોર્પોરેશન
ને પાંચ સહસ્ત્ર રૂપયે દિયે. ઇસકે અતિરિક્ત ઔર ભી અન્ય દાન મિલાકર સંસ્થા કો કુલ ૫૫
સહસ્ત્ર રૂપયે મિલે.

હમ મુક્તિ-ફ્રોન કે કાર્યકર્તાઓં કો ઇસ સફલ ઉદ્યોગ કે લિયે બધાઇ દિયે ખિના નહીં રહ
સકતે. હમારા વિશ્વાસ હૈ કિ ભારતવર્ષ મેં ઇસાઇ-મિશનોં કા ઉદ્દેશ્ય ધાર્મિક નહીં, વરન રાજ-
નીતિક હૈ; પરંતુ ઇસ રાજનીતિક ઉદ્દેશ્ય કી પૂર્તિ કે નિમિત્ત વિદેશી મિશનેં ધાર્મિક રૂપ મેં
અપના જો સંગઠિત કાર્ય કર રહી હૈ, વહ પ્રશંસનીય હૈ. અમેરિકા, ઇંગ્લેંડ, ઇટલી તથા અન્ય
દેશોં કી ઇસાઇ-મિશન મેં ઐસે કાર્યકર્તાઓં કી કમી નહીં, જો યદિ ચાહતે તો અપને દેશોં મેં
હી અપને લિયે સાંસારિક ઐશ્વર્યોં કા વાયુમંડલ તૈયાર કર સકતે થે; પરંતુ ઉન્હોંને સાંસારિક
વૈભવ ઔર લક્ષ્મી કો લાત માર, અપના જીવન સાર્વજનિક કાર્યોં મેં દે દિયા હૈ. ઇસ દેશ કે
અધિકાંશ વિદેશી ઇસાઇ-પ્રચારક ઉચે દર્જે કે શિક્ષિત મનુષ્ય હૈ. ઉનમેં પ્રોફેસરોં, ડૉક્ટરોં, ઇ-
જિનિયરોં કી કમી નહીં. યે ઉંચી શ્રેણી કે શિક્ષિત મનુષ્ય ડોમોં, ચમારોં, ભંગિયોં, મેહતરોં
તથા ઇસ પ્રકાર કી અન્ય અદ્ભુત જરાયમ પેશા જાતિયોં કે ખીચ મેં જાતે હૈ. વહાં ઉનકી
હીનતા ઔર ઉનકે અન્ય સાંસારિક, આધ્યાત્મિક એવં નૈતિક તુટિયોં કી—જિસે હિંદુસમાજ ને
નિર્ભજનતા સે ઉનકે સર મઠ દિયા હૈ—પર્વાહ ન કરતે હુએ, વે ઉનમેં સુધાર કરને કે ભાવ સે,
ઉન્હેં પ્રભુ ઇસા કા સંદેશ સુનાને જાતે હૈ! આજ ઇસ અભાગે દેશ કે હિંદુઓં મેં સે હી
લગભગ એક કરોડ ઐસે પ્રાણી મૌજૂદ હૈ, જિન્હોંને ઇન લાગી કાર્યકર્તાઓં કે પહુંચાએ સંદેશ
કો સુન, અપને આચરણ કો ઉસ સંદેશ કે અનુકૂલ ખનાને કા દાયિત્વ અપને સિર પર લિયા
હૈ. ઇસ દષ્ટિકાણ સે વિચાર કરને પર હમ ઇસાઇ-પ્રચારકોં કે ઇસ અદ્ભુત ઉદ્યોગ કી પ્રશંસા
કરતે હૈ; ઔર હિંદુ સંસ્થાઓં કા ધ્યાન ઇસાઇ-મિશનરિયોં કે આદર્શ-ત્યાગ કી ઔર આકૃષ્ટ
કરના ચાહતે હૈ. આજ તિલક, દહેજ, નાચ આદિ વ્યર્થ ખર્ચોં મેં પ્રતિવર્ષ દેશ કે કરોડોં
રૂપયે નષ્ટ હોતે હૈ; પરંતુ કિસીકા ધ્યાન અપને અભાગે દેશ કી અનાથિની મહિલાઓં કી
ઔર નહીં જાતા. ઇસ દેશ કે પુરુષોં ઔર વિશેષકર મહિલાઓં મેં અશિક્ષા કા જૈસા ભયંકર

અધિકાર હૈ, ઉસે દેખકર કોઈ ભી સમાજ-સેવી બિના આસુ બહાએ નહીં રહ સકતા. હમારે પાસ નિત્ય હી એસી બહિનો કે પત્ર આતે રહતે હૈ, જિન્હે પ્રારંભિક શિક્ષા તો જરૂર મિલ ગઈ હૈ, પર જો ઉચ્ચ શિક્ષા કે લિયે લાલાપિત રહતે હુએ ભી ઇસ લિયે નહિં પ્રાપ્ત કર સકતીં કિ ઉન્હે સ્વાવલંબી હોને કે સાધન પ્રાપ્ત નહીં હૈ. વે કોઈ એસી કલા નહીં જાનતીં, જિસકે દ્વારા પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક અપની જીવિકા ઉપાર્જન કર ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરને મેં સમર્થ હોં. એસી સ્થિતિ મેં દેશ કે પ્રત્યેક નગર મેં ઔદ્યોગિક શાલાઓં કી કિતની અધિક આવશ્યકતા કા અનુભવ ઉસ સમય વિશેષ રૂપ સે પ્રતીત હોતા હૈ જજ્ય હમ હિંદુસમાજ ઓર ઉસકે દ્વારા પતિત કી હુધ નિર્વાસિતા બહિનોં કી અવસ્થા પર ધ્યાન દેતે હૈ. હમ તો યહાં તક કહને કે તૈયાર હૈં કિ યદિ દેશ કે કોને-કોને મેં મહિલાઓં કે લિયે ઔદ્યોગિક શાલાઓં સ્થાપિત કી જાવે, તો દેશ સે પાપ એવં વ્યભિચાર કા બાજર બહુત અંશોં મેં કમ હો સકતા હૈ. હમારે દેશવાસી આજ અપની છાતી પર હાથ રખ, નારકીય જીવન વ્યતીત કરનેવાલી લાખોં અભાગિની વેશ્યાઓં કી મનોવૃત્તિ કા અનુભવ કરેં ઓર ઇસ બાત કે લલી ભાંતિ સમજેં કિ ઉનકી આત્મા મેં પશ્ચાત્તાપ ઓર અસંતોષ કી લયાનક આગ કિસ અસંજ્ઞ ગતિ સે જલ રહી હૈ ! પરંતુ ફિર ભી વે અપની વૃત્તિ ઇસલિયે નહીં છોડ સકતીં કિ ઉનકે સુધાર કે નિમિત્ત, ઉન્હે સ્વાવલંબી બનાકર પ્રતિષ્ઠાપૂર્ણ જીવન વ્યતીત કરને કે યોગ્ય બનાનેવાલી દેશ મેં કોઈ ભી એસી સંસ્થા નહીં હૈ. મહિલાઓં કી કૌન કહે, જજ્ય કિ ૩૧ કરોડ કી આબાદીવાલે દેશ મેં પુરુષોં કે નિમિત્ત સ્થાપિત કી ગઈ ઔદ્યોગિક શાલાઓં હી ઉગલિયોં પર ગિની જા સકતી હૈ. ઇસ પ્રકાર આજ જહાં એક ઓર શિક્ષા કા અધિકાર હૈ, વહાં દૂસરી ઓર કુછ અલ્પસંખ્યક પદે હુએ લોગોં મેં ભી બેકારી બઢ રહી હૈ; પર દેશ કી ઇસ લયંકર સ્થિતિ કા ધ્યાન ન તો જાનતા કે ઓર ન સરકાર કે હી હૈ. ઇસ મહત્વપૂર્ણ વિષય કી ઓર સે સરકાર કી ઉપેક્ષા અવશ્ય હી ક્ષાંતવ્ય હૈ, ક્યોંકિ દેશ કી સરકાર સ્વદેશિયોં કી ન હો કર, વિદેશિયોં કી હૈ; પર જાનતા કી ઉપેક્ષા નિશ્ચય હી એક એસી બાત હૈ, જિસકી લાગ્નના ઉસકે સિર સે નહીં હટ સકતી.

આજ અધિકાંશ મંદિરોં, મઠોં મેં હિંદુસમાજ કે કરોડોં રૂપયે પાની કી તરહ વ્યર્થ બહા દિયે જાતે હૈ. ઉન મંદિરોં કી ઇસ વિશાલ આય સે હમારે અધિકાંશ પંડે-પૂજારી, સાધુ-મહંત આજ દેશ મેં વ્યભિચાર કી સૃષ્ટિ કર રહે હૈ. યદિ ઉસ આય કે ઇસ પ્રકાર કે હરામખોરોં કે પેટ-પૂજન ઓર ગાંજ-ભાંગ ફૂંકને મેં અપવ્યય ન કર અનાથિની મહિલાઓં કે લિયે ઔદ્યોગિક શાલાઓં સ્થાપિત કી જાતીં, તો બહુત અંશોં મેં હમારે દેશ કા ઉદ્ધાર હો સકતા થા. અસ્તુ !

ઉક્ત ઔદ્યોગિક શાલા કે લિયે હમ મુક્તિ-દ્રોજ કે આધિકારિયોં કે બધાઈ દેતે હૈ, અલ્પિ હમેં યહ બાત અવશ્ય હી ખટકતી હૈ કિ વહ ઇસાઈ-મહિલાઓં કે લિયે હી હૈ. હમ ઇસ સ્થાન પર ખર્ચ તથા યુક્તપ્રાંત કે ભૂતપૂર્વ બંદનામ ગવર્નર સર હારકોર્ટ ખટલર મહોદય તથા ઉનકી સરકાર કે ઉન દાનોં કે લિયે બધાઈ દિયે બિના નહીં રહ સકતે, જો કિ ઉન્હેને ઉપરોક્ત ઔદ્યોગિક શાલા મેં દિયે હૈ. પર યહાં એક પ્રશ્ન ઓર ભી ઉઠતા હૈ, ઓર વહ યહ કિ ક્યા સર ખટલર મહોદય તથા ખર્ચ સરકાર કિસી આર્થ અથવા હિંદુ-સંસ્થાદ્વારા સ્થાપિત કિયે હુએ મહિલા-ઔદ્યોગિક શાલા કે લિયે ભી યહી ઉત્સાહ, યહી સાહસ ઓર યહી દાનવી-સ્તતા દિખલા સકતી થી ?

(‘ચાંદ’ વર્ષ ૬, ખંડ ૧ ના અંક ત્રીજામાંથી)

૯૦—ભગવાન બુદ્ધના થોડાક સદુપદેશ

૧—ધર્મનું જ્ઞાન અને પાલન, એજ શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ છે.

મગધદેશમાં ખાનુમત નામે એક બ્રાહ્મણગામ હતું. ત્યાં દૂટદંત નામે એક ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણ હતો. એણે મોટો યજ્ઞ માંડ્યો હતો ને તેમાં હોમવા સાર કંઈક પશુ એકત્ર કર્યાં હતાં. એવે સમયે ભગવાન બુદ્ધ ત્યાં મોટા ભિક્ષુસંઘ સાથે આવી પહોંચ્યા અને અંબલકટિકા આરામમાં ઉતર્યા.

ખીજા બ્રાહ્મણોની સાથે દૂટદંત પણ બુદ્ધ પાસે ગયો અને ત્યાં એણે યજ્ઞની વાત કાઢી, એટલે બુદ્ધે કહ્યું—

“હે બ્રાહ્મણ! પૂર્વે એક મહાવિજિત નામે પ્રતાપી રાજા હતો. એને મહાયજ્ઞ કરવાનું મન થયું. રાજાએ તે વાત પુરોહિતને કાને નાખી તો પુરોહિતે કહ્યું.

‘વાત તો ઉત્તમ છે, પણ આપણી પ્રજા નિષ્કંટક નથી, ચોર—ખહારવટિયાથી પીડાયેલી છે, તેમાં વળી આપ પ્રજા ઉપર નવો કરભાર નાખો એ રીક નહિ. કદાચ આપના મનમાં હોય કે ચોર—લૂંટારાને પકડીને દંડુ, કારાગૃહમાં નાખુ’, શળીએ ચઢાવું એટલે દેશ થાળે પડે; પણ એ ભ્રમ છે. દેશને થાળે પાડવાનો ખરો માર્ગ એ છે કે, જે લોકો ખેતી તથા ગોરક્ષાનું કામ કરે એવા છે, એને આપ ખીજ તથા ખાવાનું આપો. જે વેપારને યોગ્ય હોય એને મુઠી આપો, જે રાજકાજમાં કુશળ હોય એને વેતન (પગાર) તથા પેટિયું આપો. આમ બધા માણસો પોતાપોતાને કામે લાગી જશે, એટલે પછી કોઇ કોઇને પીડશે નહિ, રાજ્યની ઉપજ વધશે, પ્રજા નિષ્કંટક તથા પીડામુક્ત બનીને મોજ કરશે ને ધરખાર ઉધાડાં મૂકીને છોકરાંને નચાવતી કક્ષોલ કરશે.’

પુરોહિતનો ઉપદેશ રાજાને ગળે ઉતર્યો અને એણે તરતજ તે પ્રમાણે વ્યવહાર કરવા માંડ્યો. આથી દેશમાં સુખશાન્તિ ફેલાયાં; એટલે એણે વળી પાછી યજ્ઞની વાત પુરોહિત આગળ કરી. પુરોહિતે કહ્યું કે ‘ભલે હવે નગરમાં તથા જનપદમાં જે મોટા મોટા ક્ષત્રિયો, અમાત્યો, સભાસદો, બ્રાહ્મણો તથા વણિકપુત્રો હોય તે બધાને કહેવરાવો કે, મારે મહાયજ્ઞ કરવો છે તેની મને અનુજ્ઞા (રજા) આપો.’

રાજાએ આમ પ્રજાની સંમતિ માગી અને પ્રજાએ તે આપી, એટલે યજ્ઞનો સમારંભ થયો; પણ એમાં એક પણ પ્રાણીની હિંસા ન થઇ. યજ્ઞસતંભ કરવા એકે ઝાડ છેદવું ન પડ્યું અને આસન કરવા દર્ભ લણવાપણુંય નહોતું. કામ કરવાવાળા નોકર—ચાકર ઉપર ન દંડા ઉગામવા પડ્યા, ન એને ડારા દેવા પડ્યા, ન એને આંસુ સારવાં પડ્યાં. જેણે ઇચ્છ્યું એણે કામ કર્યું, જેણે ન ઇચ્છ્યું એણે ન કર્યું, જેને જે ગમ્યું તે તેણે કર્યું. ન ગમ્યું તે ન કર્યું. ઘી, તેલ, માખણ, ફહી, મધ, સાકર આદિથી યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઈ.

રાજા ઉપર પ્રજાનો પ્રેમ હતો, એટલે રાજાનો ઉત્સાહ જોઇને પ્રજાને શ્રાવણ થયું. પ્રજાના મુખીઓએ પુષ્કળ ધન ભેળું કરીને રાજાને ચરણે ધર્યું. રાજા કહે—

‘સામાન્ય કંઈથી ઉપજેલું મારી પાસે ખર્યું ન ખૂટે એટલું ધન છે, આ ધન તમે પાછું લઈ જાઓ અને અહીંથી ખીજું વધારે ધન પણ લઈ જાઓ.’

મુખીઓએ વિચાર્યું કે ‘આ નોખું કાઢેલું ધન પાછું આપણા ઘરમાં તો ન ધાલવું. રાજા યજ્ઞ કરે છે તો આપણે અનુયજ્ઞ કરીએ.’

એમ કરીને તેઓએ દાનશાળા સ્થાપીને એ ધન વાવ્યું.”

દૂટદંતે પૂછ્યું “હે ગૌતમ! આ યજ્ઞ કરતાં ઓછો અધરો હોય, ઓછા આરંભવાળો હોય, પરંતુ એના કરતાં વિશેષ ફળદાયક હોય એવો યજ્ઞ છે કે?”

બુદ્ધે કહે કે “હા, છે. સુશીલ તથા જ્ઞાની વિશ્વસેવક ત્યાગીને નિત્યદાન અપાય એ આ યજ્ઞ કરતાંયે ચઢી જાય.”

દૂટદંત—“રાજાના યજ્ઞ કરતાં અને નિત્યદાન કરતાંય ઓછો ત્રાસદાયક તથા વિશેષ ગુણકારી યજ્ઞ છે કે?”

બુદ્ધ—‘હે, એવા વિશ્વસેવકાને અર્થે વિહાર (આશ્રમ) અપણુ કરવા એ યજ્ઞ આજે એવને ટપી જાય.’

કૂટદંત—‘આ ત્રણેથી ચઢે એવો કોઇ યજ્ઞ છે કે ?’

બુદ્ધ—‘હા, માણસ હિંસા, ચોરી કે અનાચાર ન કરે, ખોટું ન બોલે, માદક વસ્તુ ન સેવે, ધર્મ જાણે અને પાળે એ યજ્ઞ યજ્ઞમાત્રમાં શ્રેષ્ઠ છે.’

(‘દીધનિકાય પ, કૂટદંત સુત’ માંથી. અનુવાદક-શ્રી. દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી)

૨-સહનશીલતાવિષે ઉપદેશ

બુદ્ધે કહ્યું—“લિક્ષુઓ! સામો માણસ તમને કાંઈક કહે તેમાં પાંચ કોટિ છે: ૧-કાળે કહે અથવા અકાળે, ૨-સાચું કહે અથવા ખોટું, ૩-કોમળ વાણી કહે અથવા કઠોર, ૪-કામનું કહે અથવા નકામું, ૫-મિત્રભાવે કહે અથવા દ્વેષપૂર્વક. આમાંથી કોઈ પણ રીતે સામો માણસ બોલે, તોપણ તમારું ચિત્ત વકરે નહિ, તમારી જીભ કુવાક્ય ઉચ્ચારે નહિ અને તમે દ્વેષરહિત પ્રાણીમાત્રના અતુક પાવાન હિતેચ્છુ મિત્ર થઈને વિચરો, સામા માણસને તમારા પ્રેમથી નવરાવી મૂકો અને તેનાથી આરંભીને આખા જગતને વૈરમુક્ત તથા અભયદાતા એવા તમારા વિપુલ, અપ્રમાણ (અનંત) પ્રેમના પાશથી બાંધી લો—આ તમારે શીખવાનું છે.

‘એ કેના જેવું છે કે, કોઈ પુરુષ કોદાળી અને ટોપલી લઈને આવે અને કહે કે ‘હું’ આ મહાપૃથ્વીને અપૃથ્વી કરીશ.’ એમ કહીને જ્યાં ત્યાં બોલે, માટી જ્યાં ત્યાં નાખે તે ધારે કે પૃથ્વીનો નાશ થતો જાય છે; પણ એમ પૃથ્વીનો નાશ થાય ખરો કે ?’

લિક્ષુઓ—“ના ભગવન! કારણ કે આ પૃથ્વી ગંભીર અને અપ્રમેય છે. માણસ બોલી બોલીને થાકે, કાંઈ જાય, પણ પૃથ્વી અપૃથ્વી ન થાય.”

બુદ્ધ—“એજ પ્રમાણે લિક્ષુઓ! સામો માણસ ગમે તેમ બોલે-ચાલે, તોપણ તમારે પૃથ્વી જેટલી ક્ષમા રાખવી. પૃથ્વી જેમ સર્વસહા છે, તેમ તમારે સર્વ આઘાત સહન કરવા. એટલે એનું તમારા ઉપર કાંઈ ચાલશે નહિ.

વળી એ કેના જેવું છે, કે કોઈ પુરુષ લાખ કે હજાર, ગણ કે મજ્જે લઈને આવે અને કહે કે ‘હું’ આકાશ ઉપર ચિત્ર આજેખીશ.’ પણ તે આકાશને ચીતરી શકે ખરો કે ?”

લિક્ષુઓ—“ના ભગવન! કારણ કે માણસ થાકે, પણ આકાશ ઉપર ચિત્ર ચીતરવું શક્ય નથી.”

બુદ્ધ—“એજ પ્રમાણે લિક્ષુઓ! સામો માણસ ગમે તે કરે, તોપણ તમારે આકાશ જેવું-શત્રુ-મિત્ર બધાય સમાઈ જાય એવું-વિશાળ હૃદય રાખવું, એટલે તમે જીત્યાજી છો.

વળી એ કેના જેવું છે કે કોઈ પુરુષ સગગતું તણખલું લઈને આવે અને કહે કે ‘હું’ આ સગગતા તણખલાવડે ગંગા નદીને આગ લગાડીશ તે બાળી મૂકીશ.’ પણ તે ગંગાને દગાડી શકે ખરો કે ?”

લિક્ષુઓ—“ના ભગવન! કારણ કે માણસ કાંઈ જાય પણ સાગરગંભીર ગંગાનદીને તો ઉતી આંચેય ન આવે.”

બુદ્ધ—“એજ પ્રમાણે લિક્ષુઓ! સામો માણસ ગમે તે કરે, પણ તમારે ગંગા જેવા ગંભીર બની ખોટું પેટ રાખી ઘુટડા પી જવા. પછી સામા માણસનું શું દેન છે કે તમારો વાળેય વાંકો કરે ?

બેવડા હાથાવાળા કરવતવડે, લિક્ષુઓ! ચોરો તમારાં અંગે અંગ કાપે, છતાં પણ જો તમારા મનમાં રોષ આવે તો તમે મારા શિષ્ય નહિ. એવે પ્રસંગે પણ તમને પીડનાર ઉપર પ્રેમ રાખતાં તમારે શીખવાનું છે. આ કરવતનું દષ્ટાંત તમે વારંવાર વિચારજો, એમાં તમારું સનાતન હિત તથા સુખ છે.”

(“મનિઝમનિકાય ૩-૧ કકચૂપમસુત” માંથી. અનુવાદક-શ્રી. દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી)

[તા. ૧-૧-૧૯૨૮ ના ‘નવજીવન’માંથી]

૯૧-શુદ્ધિ સોં ધિનાતે હૈં !

શુદ્ધિ હી કે હેત ખને ભારત મેં ચાર ધામ, શુદ્ધિ હી કે હેત જપ તપ સવ ધ્યાતે હૈં;
શુદ્ધિ હી કે હેત પ્રજુ ધારત મનુજ તન, શુદ્ધિ હી કે હેત સખ તીરથ કો ખતે હૈં.
શુદ્ધિ હી કે હેત ચરણમૃત કરત પાન, શુદ્ધિ હી કો વ્રત ધારિ નર મુક્તિ પાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઈ બુદ્ધિ વિપરીતિ હિંદુઓં કી, હિંદૂ તો કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ધિનાતે હૈં. ૧

* * * * *

ખાતે ખેર 'રામ' બૂઠે-શવરી કિરાતિન કે, પતિત નિષાદ હૂં કો હિય સોં લગાતે હૈં;
ગણિકા, અબમિલ, અધિક, વ્યાધ, શ્વપચાદિ, ભૂલિ હૂં સો રામ કહી શુભ ગતિ પાતે હૈં.
ઋષિવર કણવ ગયે જો મિશ્ર દેશ માંહિ, યવન સહસ્ર દશ શુદ્ધ કરિ લાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઈ બુદ્ધિ વિપરીતિ હિંદુઓં કી, હિંદૂ તો કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ધિનાતે હૈં. ૨

* * * * *

કૌન ઉચ્ચ કુલ મેં બશષ્ટિ જન્મ લીન્હોં 'રામ', વ્યાસ, સૂત, નારદ કહાં કે ગોત લાતે હૈં;
વિદુર, પરાશર કી નીચ યોનિ જાને જગ, બાલમીક કરની સભી પુરાન ગાતે હૈં.
નાભા, રૈદાસ, સેન, સંધન કસાધ આદિ, શુદ્ધિ હી કે પથ ચલિ સંત પદ પાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઈ બુદ્ધિ વિપરીતિ હિંદુઓં કી, હિંદૂ તો કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ધિનાતે હૈં. ૩

* * * * *

રાજ કીન્હોં ભારત મેં કછુ કાલ 'ત્રીક' જાતિ, શાસન કે આસન મેં હિંદૂ બનિ જાતે હૈં;
આઈ 'શક' જાતિ એક રસિયા સોં માલવા મેં, જ કો વંશ શાકા શાલિવાહન કહાતે હૈં.
શુદ્ધ કલહંસ 'હૂણુ' જાતિ સોં ખતે હૈં 'રામ', 'મિશ્ર' કે તો બ્રાહ્મણ મેં મિશ્રજી કહાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઈ બુદ્ધિ વિપરીતિ હિંદુઓં કી, હિંદૂ તો કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ધિનાતે હૈં. ૪

* * * * *

નાનક ગુરુ ગોવિંદ કેતેહ મુસલમાન કો, શુદ્ધિ કરિ આપને મેં પ્રેમ સોં મિલાતે હૈં;
સ્વામી રામાનંદ શિષ્ય અવધપુરી મેં જય, યવનો કી શુદ્ધિ 'રામ' મંત્ર સોં કરાતે હૈં.
કોટવા કે બાબા જગજીવન કી ગદી માંહિ, મુસલિમ ચેલે વહાં અધિક લખાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઈ બુદ્ધિ વિપરીતિ હિંદુઓં કી, હિંદૂ તો કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ધિનાતે હૈં. ૫

* * * * *

શાક્ય દ્વીપ-વાસી અહિ-પૂજક 'મગી' કી જાતિ, શુદ્ધિ હો કે આપને કો બ્રાહ્મણ બતાતે હૈં;
ગૂજર, અમીર, જટ પતિત વિદેશી રામ, શુદ્ધ હી સોં શુદ્ધ રાજપૂત પદ પાતે હૈં.
સાધુ 'જલ' શુદ્ધ કીન્હોં લાખ હૂં મુસલમાન કો, વોહી 'વિશનોઇ' વૈશ્ય અધિક લખાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઈ બુદ્ધિ વિપરીતિ હિંદુઓં કી, હિંદૂ તો કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ધિનાતે હૈં. ૬

* * * * *

(‘વિશ્વમિત્ર’ ના દીપાવલિ અંકમાં લેખક-હાકુર રામહર્ષસિંહ-કટાંવાં)

૯૨-યુજન સેન્ડો

ભીમસેન અને હક્યુલિસ

વજ્રકામ ભીમસેને બાળવયમાં અને મહાભારત યુદ્ધમાં કરેલાં શરીરબળનાં પરાક્રમેથી જગત આજે દિંગમૂઠ થાય છે. યુરોપવાસીઓ એમના પૌરાણિક ભીમસેન હક્યુલિસના અદ્ભુત બળની વાતો વાંચી અશ્રદ્ધાના ઉદ્ભાવ કાઢે છે કે ‘માણસમાં આવું બળ ના હોય.’ એક વખત લોકો એમ માનતા કે, એ મહાપરાક્રમે તો કવિની ફલદ્રૂપ કલ્પનાના તરંગ છે, અતિશયોક્તિમાત્ર છે; પણ બ્યારે વીસમી સદીમાંયે જગતને ભીમસેન અને હક્યુલિસ સાંપડ્યા, ત્યારે માનવીઓનો ભ્રમ ભાંગી ગયો. જેના વિકસેલા શરીર ઉપર, સ્નાયુ-ગઢાના લવ્ય સૌંદર્ય ઉપર અને વજ્રકાયાની મહાશક્તિ ઉપર સારી દુનિયાવારી જતી, એવા ગર્ધ કાલેજ અનંત વિરામ પામેલા યુરોપી ભીમસેન-યુજન સેન્ડોનો પરિચય હિંદી યુવકોને પ્રેરણાદાયી થઈ પડશે.

સેન્ડોએ શરીર કેમ ખીલવ્યું ?

બરાબર ૫૬ વર્ષ પહેલાં જર્મનિના કનીગ્સબર્ગ ગામમાં કોઈ જર્મન મજૂરની રશીઅન સ્ત્રીએ દુનિયાને ચરણે એક બાળક ધર્યો. એનું નામ યુજન પાડ્યું. સેન્ડો એ તો કુટુંબની અટક છે, માઆપની ગરીબીને ફેડવા એને દશ વરસની બાળવયથી જૂદે જૂદે ગામે વેપારીઓને ત્યાં વણાતરાં ઉઠાવવાં પડતાં. સાધારણ શરીર-સંપત્તિવાળા માઆપના એ છોકરાની કાયા છેકજ નબળી હતી. એનો બાપ તો એને ‘નિર્મોત્સદાસ’ નો શિરપાવ પહેરાવતો; છતાં એની વૃત્તિઓ બંડખોર ને ઉછાંછળી તો હતીજ. વેપારીઓ એની ધોંગામસ્તીથી કંટાળી દુકાનેથી કાઢી મૂકતા. ૧૧ વર્ષની ઉંમરે માઆપ સાથે કમાણીમાટે તે રોમ ગયો. રોમન કલાધરોની છીણીમાંથી ઉપજતાં સ્નાયુબદ્ધ આરસ-બાવલાં જોઈ, એને ઉમળકો આવતો કે ‘હું ક્યારે આવો થાઉં ?’ સતત મજૂરી સાથે એણે શરીરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અને વ્યાયામ આદરી દીધો. ઘોડેસ્વારી, દોડ, તોફાન વગેરેથી શરીર કસીને તેણે વજન ઉઠાવવાના ખેલ શરૂ કર્યા. શાસ્ત્રીય રીતે સ્નાયુત્રિયો(મસલ્સ)ને વિકસાવી લોકોને તે બતાવવા લાગ્યો. એ સમય એવો હતો કે, જાહેરમાં સાથળ કે શરીરનું ઢાંકેલું અંગ બતાવવું એ યુન્હો લેખાતો; છતાં યુજનના સ્નાયુ-સૌંદર્ય ઉપર તો લોકો મુગ્ધ થતા ચાલ્યા. રોમના મૂર્તિકારોએ એના વિકસેલા શરીરને મૂર્તિવિધાનનો આદર્શ બનાવ્યું. ફૂલેલા સ્નાયુવાળી એની આખી કાયાને ખુલ્લી રખાવી, ડૉક્ટરો વિદ્યાર્થીઓને શરીરશાસ્ત્રના પાઠ આપવા લાગ્યા. એનાં માઆપને એ ન રૂચ્યું અને જીવાન યુજન, શિષ્ય તરીકે મુંડાવા માટે પાદરીને સુપ્રત થયો. યુજને બંડ કચ્યું, એટલે માઆપે ઘરમાંથી રૂખસદ આપી. શરીરને વધુ ખીલવવા એણે સરકસમાં તોકરી સ્વીકારી.

યુજનના ખિસ્સામાંથી એક વાર પૈસા ખૂટ્યા, તુરત યુક્તિ શોધી. સરકસનું એક લોખંડી પાંજરું એણે બળરમાં ઉભું કર્યું. પાંજરામાં લોકો સિદ્ધા નાખે તો સળાઆ તોડીને તે લઈ લેવાની યુજને શરત કરી. પાંજરામાં હજારો રૂપિયા આવી પડ્યા. પાંજરું તોડી યુજને તે રૂપિયા ખિસ્સામાં માર્યા. પોલીસે એને પ્રથમ તો ગિરફતાર કર્યો, પણ પછી છોડી દીધો.

સેમ્સનની સામે

રોમમાં યુજનને લંડનનો એક કલાકાર મળ્યો. ૨૦ વર્ષના નવજીવાનના પુલીને ફાટફાટ થતા સ્નાયુઓ જોઈ તે મોહી પડ્યો અને તેને લંડનલઈ ગયો. એ વખતે ત્યાં ‘સેમ્સન’ નામધારી મહામુઠ અંગ્રેજોને પોતાના શરીરબળથી છક કરતો. શનિવારનો એનો પહેલોજ ખેલ સંગીત-શાળામાં હતો. યુજન પહોંચ્યો. સેમ્સને પ્રેક્ષકોને આહ્વાન દીધું: “આ મારા શિષ્ય સાઈકલોપ્સની સાથે બળની બરાબરી કરનારને ૧૦૦ પાઉન્ડ અને મારી સામે ઉતરનારને ૧૦૦૦ પાઉન્ડનું ધનિમ! છે કોઈની તાકાત ?” સેમ્સન ત્યારે દુનિયાનો સૌથી બલવાન પુરુષ લેખાતો.

પ્રેક્ષકોની ગેથેરી ઉપરથી એક સાધારણ કદનો શ્યામવર્ણી જીવાનીઓ મલપતી ચાલે નીચે ઉતર્યો. ભાવી વિજયની આગાહીમાં તેના હોઠ મલકતા હતા. એણે સેમ્સનના શિષ્ય સામે ઉતરવાનું આહ્વાન ઝીંપી લીધું. સંધ્યાકાળના ભૂરા પોશાક નીચે નાજુક દેખાતા એના દેહને જોઈ

પ્રેક્ષકો ખડખડાટ હસી પડ્યા. સેમ્સને તેને પાછા વળવા શિખામણ આપી. તિરસ્કારયુક્ત હાસ્યથી યુજને કહ્યું:-‘હું ઠેઠ રોમથી તમારી તાકાત માપવા આવ્યો છું.’ પ્રેક્ષકો એની દયા ખાવા લાગ્યા.

સાઈકલોપ્સની સામે રંગભૂમિ ઉપર યુજન ખડો થયો. એનાજ શબ્દોમાં હરિકાંઈનું વર્ણન આ રહ્યું-‘સાઈકલોપ્સે બન્ને હાથમાં ત્રણ ત્રણ મણનું વજન ઉંચકી માથા ઉપર ફેરવ્યું. મેં પણ એ કરી બતાવ્યું. એણે સાત મણનો સળીઓ જમીન ઉપરથી ઉંચકી માથે મૂક્યો. ઘણી સહેલાઈથી હું એમાં સફળ થયો. એણે એક છેડેથી છ મણનું મુદ્દગળ પકડી હાથ લંબાવી રાખ્યો, પછી નીચા વળી બીજું ત્રણ મણનું લઈ બીજા હાથમાં એવીજ રીતે રાખ્યું. છેલ્લે એણે ૧૩ મણના પથ્થરના કડામાં ટચલી આંગળી ભેળવી આખો પથ્થર ચાર તસુ ઉંચો કર્યો; બ્યારે મેં તેા છ તસુ ઉંચો કરી દીધો. ત્રણ ત્રણ વાર અમે બધા અખતરા કર્યા અને ૧૦૦ પૌંડ મારા ખિસ્સામાં પડ્યા.’’

યુજન સેન્ડોનો દિગ્વિજય

તુરંતજ સેમ્સનને પોતાને યુજને આહ્વાન દીધું: “મારે તમારા હજાર પાઉંડ પણ જીતી લેવા છે.” સેમ્સન ગમ ખાઈ ગયો. આવતો શનિવાર મુકરર થયો. લંડનની શેરીએ શેરીએ વાતો ચતી કે ‘છોકરો અદ્ભુત લાગે છે!’ શનિવારે રંગભૂમિની ગેલેરીઓ પ્રેક્ષકોથી ઉભરાતી હતી. સેમ્સન યુજનને આંખથી માપતો સ્વસ્થ ઉભો હતો. વિજયની એને ખાત્રી હતી. લોકો યુજનવિષે શંકા-શીલ હતા. બેન્ડ-પડથમ વાગ્યાં ને સેમ્સને લોહાનો જાડો સળીઓ લઈ કાંડાં, નળા ને ગરદન ઉપર બેવડો વાળી દીધો. યુજને એવાજ બીજો સળીઓ ઉઠાવ્યો, પ્રેક્ષકોના શ્વાસ ઇંધાવા લાગ્યા. સમસમાકાર શાંતિમાં યુજનના નળા ઉપર સળીઓ નિમિષમાત્રમાં બેવડાઈ ગયો. એવીજ રીતે કાંડાં ને ગરદન ઉપર-એ પછી સેમ્સનની પેઠે યુજને છાતીના બેરથી તારનું દોરડયું તોડ્યું અને આવડાના મસલને ફૂલાવી લોહાની સાંકળ લાગી. યુજને બીજા નવા પ્રયોગો બતાવ્યા. હાથે સાંકળો બાંધી ૩૦૦ પાઉંડનું ડમ્બબેલ ઉંચક્યું અને સાથે સાથે સાંકળોના ભુક્કા ઉડાવી દીધા. યુજન-નો એ દિગ્વિજય હતો. યૂરોપનો સૌથી બળવાન મદ્દલ એની આગળ નીચી મુંડીએ ઉભો રહ્યો. લંડન એની પાછળ ઘેલું બન્યું, ઇંગ્લેંડને એણે પોતાનું કાયમી વતન બનાવ્યું.

હક્યુલિસની પદવી

ઇંગ્લેંડને માનવશરીરનો મહિમા બતાવી, યુજને ખંડ ઉપર મુસાફરી આદરી. જર્મની, ફ્રાન્સ, ઓસ્ટ્રિયા, સ્વીડન, રશિયા, ટર્કી-બધેજ એણે વિજયનો ડંકો વગાડ્યો. એના મસલોને-સ્નાયુશ્ર-થિઓને જોવા યૂરોપના લોકો તૂરી પડતા. વીસમી સદીનો તે હક્યુલિસ કહેવાવા લાગ્યો. ૩૦ વર્ષની ઉંમરે દુનિયાના સૌથી બળવાન માણસતરીકે યુજન સેન્ડોની ખ્યાતિ દિગંતમાં પ્રસરી ગઈ.

અમેરિકામાં

અખંડ કીર્તિને વરી તે અમેરિકા ગયો. બોસ્ટન, ચિકાગો, ન્યૂયૉર્ક, ફિલાડેલ્ફીઆ-બધેજ એનાં અપૂર્વ સન્માન થયાં. એને જોવા માટે, એના મસલસને હાથ લગાડી દાખવા માટે અમેરિકાનાં નરનારીઓ હજારો ડોલરની કુરબાની કરવા લાગ્યાં.

સિંહ સાથે લડાઈ

પણ એનું ભવ્ય, તાજપોષી પરાક્રમ તો સાનક્રાન્સિસ્કોમાં લોકોએ દીઠું. ખૂન નામના પશુપાલકે સિંહ અને રીંછની લડાઈ ગોઠવી. ઉંચા પિંજરામાં સહને પૂર્યો હતો. રીંછને તેમાં દાખલ કરવાની તૈયારી થઈ, પણ પોલિસે અને દયાળુ લોકોએ કૂર અખતરો બંધ રાખ્યો. પ્રેક્ષકોના આશ્ચર્ય વચ્ચે સેંડોના મિત્ર ઝિગફ્રેડે જાહેર કર્યું કે ‘સેંડો સિંહ સામે પાંજરામાં ઉતરવા તૈયાર છે.’

પોલિસને સમજાવી આ અદ્ભુત યુદ્ધની અનુમતિ લેવામાં આવી. ઝિગફ્રેડ પોતે એનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપે છે-‘માર્કેટ સ્ટ્રીટમાં અમે સર્કસનો જંગી તંબુ ઉભો કર્યો. વચ્ચે-વચ્ચે ઉંચા સળીઆનું ગોળ પાંજરું રચ્યું, અને ગામમાં દંડેરો પીટાવ્યો કે, આવતી કાલે યુજન સેંડો સિંહ સાથે કુસ્તી ખેલનાર છે. આગલી સાંજે પશુઓનો રાજદા તાલીમ-માસ્તર સિંહને તપાસવા પાંજરામાં ગયો તેવાજ સિંહે તેને ચીરી નાખ્યો. છાપાંઓએ વાયુવેગે આ

ખખર ફેલાવ્યા. એકસામટી ૧૫૦૦૦ ટિકીટો ખપી ગઇ. ખૂત પોતાના સિંહને લઇ અમારા તંત્ર આગળ આવ્યો. સિંહને અમારા જંગી પાંજરામાં દાખલ કરતાં તે છટકી ગયો ને ખખર તરફ ત્રાડ દેતો નાહો. હિંમતવાન માણસો લાડી, રિવોલ્વર, તલવાર, ખંદૂક લઇને આડા કર્યો. મધ્યચોકમાં સિંહ ડાહ્યકાર કરતો ઉભો રહ્યો. સેંડો, સાંજે ફરીને મુકામે આવતો હતો. અચાનકજ તે તંત્ર તરફ વળ્યો. ગભરાયેલા લોકો તરફ હાસ્ય કરતો તે ચોકમાં સિંહની સામે દોડ્યો. સિંહ તરાપ મારે તે પહેલાં તો તેણે એની ગળચી પકડી, ખીજ હાથે પૂંછડી ખેંચી, ગાંસડીની પેટે ઢસડીને પાંજરામાં પૂરી દીધો.

રાત્રે જાહેર પ્રજા સમક્ષ સિંહ સાથે દ્વંદ્વ થવાનું હતું. તંત્રમાં મેદની માતી નહોતી. ઉંચા પાંજરામાં સિંહ ફાળ ભરતો આંટા મારતો હતો. સેંડો મક્કમ પગલે, છાતી કાઢીને પાંજરામાં દાખલ થયો. પ્રેક્ષકો લયમાં ને આશ્ચર્યમાં જડ બની શાંત બેસી રહ્યા. સિંહ યુજન સામે તાકીને જોઇ રહ્યો, કેદ કરનારને ઓળખ્યો અને ‘મીયાંની મીની’ જેવો ‘સોજો’ થઇ, માથું નીચું નમાવી ઉભો રહ્યો—ન હાલે કે ન ઉંચું જુએ. સેંડોએ તેની પૂંછડી પકડી અને પાછે પગે પાંજરામાં બે ચક્કર લેવરાવ્યાં.

પ્રેક્ષકોએ આનંદમાં ચીસાચીસ કરી મૂકી. કોઈ કહે કે, આ તો જાદુગીરી છે.

સેંડો જેવો પાંજરા બહાર આવ્યો તેવાજ સિંહ હુંકાર કરી ઉંચા ઉંચા ફૂટકા મારવા લાગ્યો. લોકોના અવાજથી તે ઉશ્કેરાયો અને પિંજરાના સળીઆ પર રાક્ષસી જોરથી પંખ અફાળવા લાગ્યો. અંધા પ્રેક્ષકો જોતજોતામાં તંત્રની બહાર નાસી ગયા.

રાષ્ટ્રવીર

ઇંગ્લેંડમાં રહી સેંડોએ વ્યાયામનો એટલો ફેલાવો કર્યો કે એની ગળચી રાષ્ટ્રવીરમાં થવા લાગી. એક બાજુ નવા નવા હુન્નર-ઉદ્યોગોમાં માથાં મારી એણે હજારો પાઉંડ પેદા કર્યો ને બીજી બાજુએ પૈસો છૂટે હાથે શરીરકેળવણીની સંસ્થાઓમાં વેર્યો. મહાયુદ્ધને વખતે ઇંગ્લેંડના નબળા નબળા પુરુષોને વીણી, એણે તેમને લોખંડી સૈનિકો બનાવી દીધા. વ્યાયામ ઉપર પુસ્તકો રચી એનો ઘેર ઘેર પ્રચાર કર્યો. સેંડોનું નામ અને સેંડોની કસરતો પાંચ વરસનાં બાળકોથી ૬૦ વર્ષના વૃદ્ધોને પરિચિત વિષય બન્યાં. આજે એનાં ‘સ્પ્રીંગ-ગ્રીપ-ડબ્લેસ’ આખી દુનિયાનાં વ્યાયામ-શાખીન નરનારીઓ વાપરે છે, ઇંગ્લેંડના રાજ્યો તે રજળતા બિખારી સુધીની પંક્તિના માણસને એણે કસરતની લગની લગાડી. એનાજ સમયમાં યુરોપ અને અમેરિકામાં રેલેન્ડો, માર્ક હન્ના, સુલિવાન, લીલિયન રસેલ, સીજમંડ, બ્રેકબાર્ટ જેવા સેંડોથી પણ વધુ બળવાન મહત્ત્વ ધરાવેલા છે; છતાં એકલા સેંડોનું નામ શરીરબળના આદર્શ સાથે જોડાઇ ગયું છે. એનું એકજ કારણ એ છે કે, એણે સારી દુનિયાને એ શાસ્ત્રનો સંદેશ પહોંચાડ્યો અને સેંડો પોતે તો એના બળ કરતાંએ ઉપસતા સુધક દડા જેવા સુંદર સ્નાયુઓથીજ વખણાતો. એના શરીરનાં દર્શન કરવાં એ પણ એક લાહાવો હતો. એનામાં વિનય અને ઉદારતા છલોછલ લઈતાં હતાં. પોતાના કોઇ પણ શત્રુ ઉપર વેર લેવા એ અમિત બળતો ઉપયોગ કદીજ ન કરતો. ઇંગ્લેંડમાં એક વાર એવો પ્રસંગ આવેલો. સેંડોની સ્ત્રી સામે હોટલમાં એક બદમાશ નેત્રપલ્લવી કરતો ખેડો હતો. સેંડોએ એને વાર્યો, છતાં પેલો ન માન્યો, ત્યારે સેંડોએ ગરદન પકડી તેને બહાર કાઢવા મહેનત કરી. પેલો મદિરા-વિહારમાં હતો, એટલે ટેબલને વળગી રહ્યો. સેંડોએ તેને ટેબલસહિત ઉંચકી નીચે શેરીમાં ફેંકી દીધો. કોઇ કોઇ વાર માણસોને રમુજ આપવા સેંડો જખખર ઘોડાને ઉંચકી રંગભૂમિ ઉપર પીઆનોના અવાજ સાથે નૃત્ય કરતો. જેના ઉપર એનો રોષ ઉતરતો, તેજ માણસ સાંજે એના ટેબલ ઉપર મિજમાન બનતો. એટલું તેનું હૃદય માયાળુ હતું. કોઇને માહું લગાડ્યા પછી તુરંતજ એને પારાવાર દિલગીરી થતી. આવા લોખંડી માણસને પણ કોઈ અકસ્માતને વખતે ક્રોધડના ખાખોચીઆમાંથી એકલે હાથે મોટર ઉંચકતાં ધોરી નસ ઉપર ઇજા થયેલી. કેટલાંયે વર્ષો પછી ફરી એક વાર સામટા બળની અજમાયશ કરતાં એજ નસ તૂટી અને દુનિયાના વહાલા વ્યાયામ-શાસ્ત્રીનું મરણ નીપજ્યું.

અને હિંદ !

હિંદમાં પણ એ સેંડો, એ રસેલ, એ બ્રેકબાર્ટ અને એ ગામાને પોતાના અતુલ શરીરબળ-

થી દંગ કરી દેનાર ભીમસેન જીવતો-જાગતો છે. વિલાયતના બળવાનો આપણા અથંગ ને પકડી મલ્લ રામમૂર્તિનું આહવાન નહોતાં જીલી શક્યા, છતાં એ રામમૂર્તિનું સ્થાન ક્યાં છે ? એનામાં વિદ્યા છે, પણ તેને દેશ સમસ્તની બનાવવા એનામાં ધગશ કે તમન્ના નથી. આવા વ્યાયામશાસ્ત્રીઓના અખાડા જ્યારે હિંદને ગામડે ગામડે સ્થપાશે, ત્યારે હજારો સેનાઓ અહીં ઉભરાવા માંડશે, હિંદમાં હજુ એ છુપી શક્તિ અવ્યક્ત રહેલી પડી છે. એને ખીલવવા માટે રાષ્ટ્ર-ભાવનાવાળો અને સાધનસંપન્ન રામમૂર્તિ જોઈએ છીએ. લક્ષ્મીનંદનો ધારે તો થોડા સ્વાર્થભોગે હિંદના નવજીવાનોને એ મહામલ્લની તાલીમ નીચે વજ્રાંગ બનાવી શકે.

(“ સૌરાષ્ટ્ર ” તા. ૫-૧૨-૧૯૨૫ ના અંકમાંથી)

૯૩-સાચો મહાપુરુષ કેવો હોય ?

સંઘ-શક્તિ કેવી રીતે ખાલે ?

બ્રિટિશ—જાતિ ને અપની સેના કે બલ સે ભારતપર અપના આધિપત્ય વિસ્તાર કર રખ્યા હૈ. ઔર યહ કામ ઉસને ભારતવાસિયોં કી ઇચ્છા કે સર્વથા વિરુદ્ધ ક્રિયા હૈ. હાં, યહ કીક હૈ; પરંતુ ઇસસે ભી હમેં જો શિક્ષા મિલતી હૈ, ઉસે બૂલના નહીં ચાહિયે. યહ શિક્ષા યહી હૈ કિ બ્રિટિશ—જાતિ મેં સંઘબદ્ધ શિષ્ટાચાર કી શક્તિ પૂર્ણમાત્રા મેં વિઘ્નમાન હૈ; ઔર યહી ઉસકી વિજય કા કારણ હૈ. યહ શિષ્ટાચાર બહુત અંશે મેં એક આધ્યાત્મિક ગુણ હૈ. હમેં ભી અપની સ્વતંત્રતા કે સંગ્રામ મેં ઇસ આધ્યાત્મિક ગુણવિશેષ સે કામ લેના પડેગા. હમેં અપને પ્રતિયોગિયોં કા મુકાબિલા કરને કે લિયે ઇસ શિક્ષા કે પ્રદાન કરના હી પડેગા. યદિ હમેં અપને કો તથા અપને દેશ કે સ્વતંત્ર કરના હૈ, તો ઇસ આધ્યાત્મિક ગુણ શક્તિ કે અપનાના હી પડેગા. તુમ અપને કો એક બહુત બડી સેના કા સૈનિક સમજો, અપનેકો દેશ કી આધ્યાત્મિક સેના કા સૈનિક સમજો. યાદ રખો કિ તુમહેં સંઘબદ્ધ હો કર કામ કરના પડેગા. યહ આધ્યાત્મિક ગુણ—યહ સંઘબદ્ધ શિષ્ટાચાર હમેં બહુત કુછ પ્રદાન કર સકતા હૈ. ઇટલિ મેં આજ એક એસા હી પુરુષ ચૈદા હુઆ હૈ ઔર યહ હૈ—મુસોલિની. મેં સમજતા હું કિ ઉસ મહાપુરુષ કે વિષય મેં બહુત કુછ ગલતફલમિયાં લોગોં મેં ફેલી હુઈ હૈ. મેં તુમ નવયુવકોં કે આગે ઇટલી કે ઉસ ભાગ્યવિધાતા કી ચચાં ઇસી લિયે કરતા હું, ક્યોંકિ યહ ભી એક નવયુવક હૈ ઔર ઉસને ઇટલી કી કાયા પલટ દી હૈ. કુછ વર્ષ પહલે ઉસને અપને સાથિયોં કે સાથ અપને દેશ કે શાસન કા સૂત્ર અપને હાથ મેં લિયા થા ઔર ઇન્હીં કઇ વર્ષોં મેં ઉસને અપને દેશવાસિયોં મેં એકદમ નવીન જીવન ભરકર આશ્ચર્યજનક પરિવર્તન કર દિયા હૈ. ઉસકી ઇસ સફલતા કા રહસ્ય યહી સંઘબદ્ધ શિષ્ટાચાર કી શિક્ષા હૈ. મુસોલિની ને જો કાર્ય આરંભ ક્રિયા હૈ ઉસકા એક અંગ દેશ કે ભાવી સ્તંભો યાની બચ્ચોં કે કલ્યાણ સે સંબંધ રખતા હૈ. સંતાનોત્પાદન ઔર બાલકોં કે રક્ષણાવેક્ષણ કા ભી ઉત્તમ પ્રબંધ ક્રિયા ગયા હૈ. મુસોલિની કે કાર્ય કા દ્વિતીય ભાગ સર્વ—સાધારણ કે સ્વાસ્થ્ય કી ઉન્નતિ કે સંબંધ મેં હૈ. ઇટલીવાલોં કે ઘર—દ્વાર કી સફાઈ દેખને યોગ્ય હૈ. મુસોલિની કે સંગઠનકાર્ય કાતીસરા વિભાગ દેશ કે બચ્ચોં ઔર યુવકોં કે હજી-પુજી, બલશાલી ઔર શુદ્ધ આચરણ—યુક્ત બનાને સે સંબંધ રખતા હૈ. હમારે ભારત મેં નવજાત શિશુઓં કી ઔર બહુત હી કમ ધ્યાન દિયા જાતા હૈ ઔર ઉનકે રક્ષણાવેક્ષણ ઔર શિક્ષણ કી સર્વથા ઉપેક્ષા કી જાતી હૈ. યહાં કી બાલ-મૃત્યુ સમસ્ત સખ્ય દેશોં કી અપેક્ષા અધિક હૈ. હમ લોગ શ્રીકૃષ્ણ કે પ્રતિ—બાલક શ્રીકૃષ્ણ કે પ્રતિ કિતની શ્રદ્ધા, આદર ઔર ભક્તિ રખતે હૈ; પરંતુ અપને દેશ કે શ્રીકૃષ્ણ—સ્વરૂપ બાલકોં કી ઔર હમ આંખ ઉઠાકર ભી નહીં દેખતે. કયા હમારે લિયે યહ ઉચિત નહીં હૈ, કિ હમ ઇન બચ્ચોં કે કલ્યાણ કે લિયે જેણ

કરે-ઉત્તમી ઉત્તમિ કે લિયે ચત્ત કરે ? એસે નાટકોં ઓર આયસ્કોપોં કા તમાશા દિખાના ઇટલી મેં નાન્યજી સમજા જતા હૈ ઓર ઇસકે લિયે વહાં કાનૂન મના હી કર દી ગયી હૈ, જિનસે-બાલક એવં નવયુવક દશકોં કા આચરણ બિગડ સકતા હૈ. કૃષિ-સંબંધી બાતોં કી ભી ઇટલી મેં યથેષ્ટ ઉત્તમિ હુછ ઓર હો રહી હૈ. વહાં કે નિવાસિયોં કે લિયે યે હિતકર કાર્ય કેવલ સંઘ-શક્તિ કે દ્વારા સંચાલિત હો રહેહૈં. ઇસીસે હે નવયુવકોં ! મેં તુમહેં સંઘબદ્ધ શિષ્ટાચાર કી શિક્ષા ગ્રહણ કરને કે લિયે કહ રહો હૈં. મેં તુમહેં બાલક સંઘ-શક્તિ-યુક્ત શિષ્ટાચાર કે લિયે નહીં કહતા. મેં ઉસ ઉત્તમ સ્તર કી સંઘ-શક્તિ ઓર શિષ્ટાચાર કી બાત કહતા હૈં, જિસસે તુમ આધ્યાત્મિક કલ્યાણ કર સકતે હો.

સંઘબદ્ધ હોને ઓર સંઘશક્તિ બદાને કી જડ શિષ્ટાચાર ઓર ચરિત્ર-સુધાર મેં હૈ; અતએવ તુમહેં અપને ચરિત્ર કા સુધાર હી સર્વ-પ્રથમ આવશ્યક હૈ. જબ હમ અપના-અપના ચરિત્ર સુધાર લેજે, તબી હમ ભારતકો નવીન ભારત બનાને કી શક્તિ અર્જન કરને મેં સમર્થ હોંગે. (“હિંદુપંચ”ના એક અંકમાંથી. લેખક-સાધુ ડી. એલ. વાસ્વાની.)

૯૪-સદ્ગત સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી કી અતીત સ્મૃતિયાં⁺

‘x x x x પરંતુ મેરે વિચાર મેં મેરા નિકૃષ્ટ પતન ઉસ સમય હુઆ, જબ કિ એક બાર માનવપ્રકૃતિ કી દુર્બળતા કે કારણ કામ-પ્રવૃત્તિયોં ને મુઝે પરાજિત કર દિયા x x x x !’

શુદ્ધ એવં પવિત્ર ભાવનાઓં કે ઇન પ્રબલ ઉદ્ભારોં સે સ્વામીજી ને એક સ્થાન પર સ્વ-રચિત ‘કલ્યાણ-માર્ગ’ કા પથિક નામક પુસ્તક મેં અપના ચરિત્રચિત્રણ કિયા હૈ. આત્મ-ચરિત્ર કે ઇસ નિર્લિક, સાહસપૂર્ણ, સત્ય ઓર સ્પષ્ટ ઉલ્લેખન કો પદતે હી હમારે હૃદય મેં ચોરપ કે પ્રસિદ્ધ સામ્યવાદી રસો કા સ્મરણ હો આયા. રસો ઓર સ્વામીજી કે જીવન મેં બહુત કુછ સમાનતા હૈ. રસો કા જન્મ સન ૧૭૧૨ ઇ. મેં સ્વીડેનલેન્ડ કે પ્રસિદ્ધ જેનેવા શહેર મેં હુઆ થા. ઉસ સમય યેરોપીય સમાજ કા વાયુમંડલ આજ સે બહુત ભિન્ન થા. વહાં રોમન કૃષોલ્લિઝમ ઓર પોપ કા બોલબાલા થા. ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ પોપ કે પાપંડવાદ કે વિરુદ્ધ ૧૬ વીં શતાબ્દી મેં હી અપને પ્રાણોં પર ખેલનેવાલે લ્યૂથર આદિ ધર્મવીરોં ને અપની આવા-જ ઉકાઠ થી ઓર પરિણામસ્વરૂપ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ કા ઉદય હો ચૂકા થા; તથાપિ યેરોપીય સમાજ કે અધવિશ્વાસ એવં અધભક્તિ કા અભી તક લોપ નહીં હુઆ થા. પાદરી ઓર ધની લોગ ગરીબોં કે સાથ પશુવત વ્યવહાર કરતે થે. સમાજ મેં અસામ્ય એવં વિજાંબલતા કા સામ્રાજ્ય થા. એસે સમય મેં હી રસો કા જન્મ હુઆ થા. ઉસે ભી જીવનપથ કી અનેક કઠિના-ધ્યાં ઝેલની પડી ઓર વહ ભી સમાજ કી નિષ્કુરતા ઓર અત્યાચારોં કા શિકાર રહો; પરંતુ સંસાર મેં દુઃખ ભી નિષ્પ્રયોજન નહીં હોતા. ભગવાન કી અનંત સૃષ્ટિ મેં કોઇ વસ્તુ નિરર્થક ઓર અનાવશ્યક નહીં હોતી. રસો ને અપની કઠિનાધ્યાં કે દ્વારા સમાજ કે બચંકર અત્યાચારોં કા અગ્નિમય રૂપ મેં દેખા ઓર ઉસે દેખતે હી ઉસકી મનોવૃત્તિ મેં સામાજિક વિડંબનાઓં કે વિરોધ કી ભાવનાએ જાગ્રત હો ઉઠી. ઇન ભાવનાઓં ને હી ઉસે દૃઢ સામ્યવાદી બના દિયા ઓર ઉસને અપના સારા જીવન સામ્યવાદ કે પ્રચાર મેં હી વ્યતીત કિયા. ઉસકે સિદ્ધાંત ઉસકે દ્વારા રચિત પુસ્તક ‘ધી સોશ્યલ કોન્ટ્રાક્ટ’ મેં ગ્રંથિત હૈ. અસ્તુ.

રસો સામ્યવાદ કે સિદ્ધાંતો કા પિતા ઓર આધુનિક ચોરપ કા નિર્માતા સમજા જતા હૈ. વાસ્તવ મેં ઉસમેં એક સમાજ-સુધારક કે સખ ગુણ વર્તમાન થે. વહ સાહસી થા, વીર થા, સત્ય ઓર ન્યાય કા ઉપાસક થા; પરંતુ ઇન સખ ગુણોં મેં શ્રેષ્ઠ ગુણ વહ થા કિ ઉસમેં નૈતિક

+ ગુજરાતીમાં સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય શ્રેણીદ્વારા એક સુંદર ચરિત્ર બહાર પડ્યું છે. જેમણે તે ન વાંચ્યું હોય તે જરૂર વાંચે. તેનું મૂલ્ય બા. મળવાનું સ્થળ સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય યુ. રાણપુર (મઠિયાવાડ).

साहस पूर्ण रूप से विद्यमान था। उसने अपनी पुस्तक 'कन्डेशन' में अपने सारे दोषों और अपराधों का आरंभ से अंत तक वर्णन किया है। इस साहस ने उसे योरप की जनता की दृष्टि में और भी अधिक उंचा कर दिया। उसके और स्वामीजी के जीवन में समानता यह है कि स्वामीजी भी उसकी तरह ही एक आदर्शवादी व्यक्ति थे। स्वामीजी उसकी ही तरह साहसी और वीर थे। स्वामीजी में भी घटना नैतिक साहस था कि अपने जिवितकाल में ही अपने दोषों के जनता के सामने रखने में समर्थ हो सके। स्वामीजी भी न्याय और सत्य के उपासक थे और जिन लोगों ने उनके ज्योतिर्मय जीवन का लक्ष्मी-लांछि अध्ययन किया है, वे इस बात को अच्छी तरह समझ सकते हैं कि स्वामीजी का जीवन तथा उनका प्रधान और मुख्य धर्म सत्य की परम उपासना ही था। स्वामीजी का भी जन्म एक ऐसे समय में हुआ था, जब कि देश में पाषांड और मिथ्यावाद का अटल साम्राज्य था। इसी की तरह स्वामीजी के हृदय में भी समाजसेवा की प्रवृत्ति एवं समाज के लिन-लिन अत्याचारों के निर्मूल करने की मनोवृत्तियां अपनी स्वयं अनुवृत्ति के द्वारा ही उत्पन्न हुई थीं। हां, इसी और स्वामीजी के जीवन में कष्ट विलिन्नताओं के साथ सभसे बड़ी विलिन्नता यह है कि जहां इसी ने अपने सिद्धांतों के प्रचार के निमित्त एक देश से दूसरे देश में ज-ज कर प्रचुरक्षा की, वहां स्वामीजी ने एक अत्यंत वीर सेनापति की तरह अपने प्रार्थु को सत्य के लिये अविद्वान कर दिया। इस कारण स्वामीजी एक वीर शहीद थे और इसी एक दृढ़ और साहसी समाजसुधारक था।

मानव-जीवन एक रहस्य है। मनुष्य परम पिता परमात्मा की रहस्यमयी लीलाओं के समझने में असमर्थ है! केवल इस बात को नहीं जानता कि वह अनंत जगवान अपनी कृपाओं के द्वारा मनुष्य को किस प्रकार और किस तरह अपने उद्देश्यों का साधन बनाता है! वास्तव में मानव-जीवन एक साधना है, जो कि अपनी प्रवृत्तियों से पतन और परमात्मा की भक्ति-मयी करुणा से उत्थान की ओर प्रवृत्त होता है! मनुष्य जगवान की सर्वोत्कृष्ट रचना होते हुए भी दुर्बल, अपूर्ण और निरुपाय है। स्वामीजी भी मनुष्य थे, इस कारण उनमें उनके गुणों के साथ दुर्बलताओं और त्रुटियों का होना एकांत नैसर्गिक था। फिर भी जिस समय हम उनके गुणों की ओर ध्यान देते हैं, उस समय हमारी दृष्टि में उनकी त्रुटियों का कुछ स्थान ही नहीं रह जाता। स्वामीजी के महान त्याग, उनकी सत्यार्थ एवं उनकी अपार धर्मनिष्ठा के सन्मुख मानव-जीवन की सारी दुर्बलताओं त्रस्त और नत हो जाती हैं; और हम उनके आदर्श जीवन को सत्य की परम साधना और कर्तव्य की उच्चतम उपासना के रूप में ही देखते हैं। स्वामीजी का जीवन और विशेष कर उनकी आत्मावस्था एवं उनका यौवन, उनकी दुर्बलता और सज्जता, उद्योग और साहस, महत्वाकांक्षा और पराक्रम तथा उनकी विद्वलताओं और सद्बलताओं का एक आश्चर्यजनक मिश्रण है; और इससे भी आश्चर्यजनक बात यह है कि उन्होंने 'कल्याण मार्ग का अधिक' में अपनी सारी त्रुटियों की व्योरेवार चर्चा की है। स्वामीजी का प्रारंभिक जीवन वास्तव में एक महत्त्वपूर्ण विषय है और हम इसकी महत्ता के कारण 'बौद्ध' के पाठक-पाठिकाओं के सन्मुख इसे उपस्थित करना अपना कर्तव्य समझती हैं।

संन्यास लेने के पहिले स्वामीजी का नाम मुन्शीराम था। मुन्शीराम का जन्म सन १८५५ ध० में जलंधर जले के तक्षपन ग्राम में हुआ था। ये जति के भत्री थे। उनके परिवार के लोग संपन्न और प्रतिष्ठित व्यक्ति थे। चार भाई और दो बहिनों में मुन्शीरामजी सभसे छोटे थे। यद्यपि पंजाब धनकी जन्मभूमि थी, तथापि धनहीने अपनी आत्मावस्था एवं यौवन का कुछ काल संयुक्त प्रांत में ही व्यतीत किया था। इसका कारण यह था कि धनके पिता संयुक्त-प्रांत के पुल्लिस-विलास में एक उच्च कर्मचारी थे। तीन वर्ष की आयु में मुन्शीरामजी अरेली में आये और तत्पश्चात् पिता के साथ बनारस, आंदा, अदयू, मिर्जापुर, अलिबा घत्यादि स्थानों में रहे। नौकरी में लिन-लिन स्थानों में पहली होने के कारण धनके पिता धनके अध्ययन की ओर पूर्ण रीति से ध्यान न दे सके। जब धनकी पढाई नियमित रूप से अलिबा में आरंभ हुई, उस समय धनकी अवस्था १४ वर्ष की थी। इसके कुछ साल बाद वे बनारस के किंवन्स

કોલિજિયેટ સ્કૂલ મેં પઢને લગે. બનારસ મેં વે ચાર-પાંચ વર્ષ તક રહે ઔર ઇસ અવધિ મેં અધિકાંશ સમય વે પિતા કે નિરીક્ષણ મેં ન થે; ક્યોંકિ નોકરી કે કારણ ઉન્હેં લિન્ન-લિન્ન સ્થાનોં મેં જના પડતા થા. ઇસ સ્થિતિ મેં પિતા કા પૂર્ણ દયાવ ન રહને કે કારણ બાલક મુન્શીરામ અપને આચરણ મેં કુછ સ્વેચ્છાચારી ઔર અધ્યયન મેં અનિયમિત હો ગએ. બીસ વર્ષ કી અવસ્થા મેં ચે એન્ટ્રન્સ કી પરીક્ષા મેં સંમિલિત હુએ; પરંતુ ઇસ સાલ ઉન્હેં સફલતા ન મિલી. દૂસરે વર્ષ પરીક્ષા મેં પુનઃ સંમિલિત હોને પર વે ઉત્તીર્ણ હો ગએ. ઇસ સમય ઉનકી માતા કી મૃત્યુ હો ચૂકી થી. ઉન્હોંને બનારસ ઔર ઇલાહાબાદ મેં કુછ વર્ષોં તક કોલેજ-શિક્ષા લી પ્રાપ્ત કી; પર હો બાર એક્રૉ એૉ મેં અતુત્તીર્ણ હોને પર ઇનકે પિતા ને ઇસ બાત કો લલી-ભાંતિ સમજ સિયા કિ મુન્શીરામ કા મન પઢને મેં નહીં લગતા ઔર ઇસ દશા મેં ઇનકે ઐન્યુએટ હોને કી કોઇ સંભાવના નહીં. ઇસકે પશ્ચાત્ ઉનકા અધ્યયન બંદ હો ગયા.

મુન્શીરામજી કા અધ્યયન ઔર યૌવન-કાલ ભાંતિ ભાંતિ કી પ્રતિદ્વંદ્વિની શક્તિયોં કા સંગ્રામ-સ્થલ થા. ઇન શક્તિયોં કે આધાતો-પ્રતિધાતોં સે ઉનકી આત્મા એક બાર હી બિખર કર નિર્મલ હો ગઇ ઔર હમ દેખતે હેં કિ યુવક ઔર નિરંકુશ મુન્શીરામ સંસાર કી સખ બાતોં સે પરિચિત હો કર અંત મેં અનંત કી સન્ન્યી સાધના મેં લગ ગએ. મુન્શીરામજી કે સંબંધ મેં હમને નિરંકુશ શબ્દ કા પ્રયોગ કિયા હૈ. વાસ્તવ મેં સ્વામીજી લી અધિકાંશ યુવકોં કી તરફ નિરંકુશ, સ્વેચ્છાચારી, વિલાસપ્રિય ઔર વ્યસની થે. ઉન્હેં શરાબ પીને કી અત્યંત છુરી લત થી; પરંતુ ઇન સખ દોષોં કે રહતે હુએ જળ હમારા ધ્યાન ઉનકે આધ્યાત્મક ઉત્થાન કી ઔર જાતા હૈ, ઇસ સમય ઉનકે પ્રતિ વિશેષ શ્રદ્ધા ઔર લક્તિ ઉત્પન્ન હો જાતી હૈ. હમારે હૃદય મેં તો ઉનકા મહત્વ ઇસ સમય ઔર લી અધિક હો જાતા હૈ, જળ હમ દેખતી હેં કિ ઇન દુર્બલતાઓં કા સામના કર તથા ઇન કુપ્રવૃત્તિયોં કે દબા કર હી ઉન્હેં અપને જીવન કો ધર્મ, દેશ ઔર સમાજ-સેવા કી તપોમયી સાધના મેં લગાના પડા. વહ સાધના નિષ્કામ, નિઃસ્પૃહ એવં સ્વાર્થરહિત થી. ઇસમેં કર્તવ્ય કા શ્રેષ્ઠતમ રૂપ ઔર સેવા કી અત્યંત પવિત્ર પ્રેરણા થી. ફિર લી સ્વામીજી કા યૌવનકાલ ઔર વિશેષકર ઇસ અવસ્થા કા, જળ કિ ઉનકે ભીતર પ્રતિ-દ્વંદ્વિની શક્તિયોં કાર્ય કર રહી થી, ઉલ્લેખ કરના અત્યંત હી આવશ્યક હૈ. વહ કાલ વિલાસ ઔર કર્તવ્ય, તમેગુણી ઔર સતોગુણી પ્રવૃત્તિયોં કે એક વિરાટ સંઘર્ષ કા સમય થા; ઔર હમ દેખતી હેં કિ ઇસ સંઘર્ષ મેં કુપ્રવૃત્તિયોં ધીરે-ધીરે નષ્ટ હો ગઇ ઔર ઉનકે ભસ્માવશેષ પર ત્યાગ, સંયમ, નિઃસ્પૃહ સાધના ઔર પુણ્યમયી તપસ્યા કા આવિર્ભાવ હુઆ. ઇન સખ બાતોં કા ધ્યાન રખતે હુએ સ્વામીજી કા જીવન અત્યંત મનોરંજક ઔર શિક્ષાપ્રદ હૈ. અતઃ યહાં પર ઉનકી કુછ ઔર બાતોં કા વર્ણન કર દેના નિતાંત આવશ્યક પ્રતીત હોતા હૈ.

મુન્શીરામજી કે માતા-પિતા બડે ધર્મપરાયણ ઔર પુરાને વિચારવાલે કટ્ટર સનાતની હિંદુ થે. ઉનકે હૃદય મેં અસાધારણ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ થી. માલૂમ હોતા હૈ કિ મુન્શીરામજી ને લી યહ ગુણ માતા-પિતા સે હી લિયા થા. પાઠક-પાઠિકાઓં કો યહ જાનકર આશ્ચર્ય હોગા કિ આર્ય-સમાજ કે પ્રધાન સ્તંભ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી બાલ્યકાલ ઔર યૌવનાવસ્થા કે કુછ સમય તક કટ્ટર સનાતની થે; ઔર યદિ ઘટનાઓં કા પ્રવાહ ઉન્હેં ઇસ ઔર પ્રવાહિત ન કરતા તો બહુત સંભવ થા કિ સ્વામીજી કા આદર્શ ત્યાગ એવં ઉનકી અદ્ભુત શક્તિ આજ કિસી દૂસરે ઉદ્દેશ્ય કી પૂર્તિ કે સાધન મેં હી લગા ગઇ હોતી. જિન દિનો મુન્શીરામજી બનારસ મેં અધ્યયન કરતે થે, ઇસ સમય નિત્ય ગંગા-સ્નાન તથા પ્રાતઃ ઔર સાયંકાલ વિશ્વનાથજી કે મંદિર મેં દર્શન કરને જાતે થે; પર એક દિન એસી આશ્ચર્યજનક ઘટના ઘટી, જિસને ઇનકે જીવન-પ્રવાહ કો સર્વદા કે લિયે બદલ દિયા. ઇસ સમય મુન્શીરામજી કી અવસ્થા લગ-ભગ ૨૧ વર્ષ કી થી ઔર વે જ્યનારાયણ કોલેજ મેં પઢતે થે. સંધ્યાસમય ચે વિશ્વનાથજી કિ મંદિર મેં દર્શન કે નિમિત્ત ગએ થે. વે મંદિર મેં પ્રવેશ કરના હી ચાહતે થે કિ પૂજન-રયોં ને ઉન્હેં રોક કર કહા કિ રીવાં કી મહારાની સાહિબા દર્શન કો ગઇ હૈ. જ્યતક વે દર્શન

न कर लेगी, तब तक आप दर्शन नहीं कर सकते. यद्यपि कोई साधारण व्यक्ति होता तो इन बातों की परवाह न करता, पर मुन्शीरामजी के भस्तिष्क में इस घटना ने एक अशांति पैदा कर दी. इससे उनके कामल हृदय को बहुत चोट लगी और दुःख एवं शोक के कारण उन्होंने सारी रात निराहार और जगकर ही बिताई. उनके मन में रह रह के यही प्रश्न उठता था—'क्या भगवान की उपासना में लीधनी और निर्धन का भेद-भाव रहता है?' इसकी भीमांसा वे स्वयं न कर सके और दूसरे दिन जब जयनारायण कॉलेज के प्रिन्सिपल रेवरंड एम. टी. एल. से मिले, तो उन्होंने अपने तर्कों की युक्ति से इनके हृदयस्थित प्रतिभा-पूजन के भावों को निर्मूल कर दिया. इनका विश्वास छिड़-धर्म से जाता रहा; परंतु फिर भी उनकी धार्मिक प्रवृत्ति ने उनके भीतर एक कुहराम भया दिया. उनका चित परम शांति की उपासना के लिये उद्विग्न हो उठा; पर शांति कहाँ थी? मुन्शीरामजी ने दूसरे धर्मों के द्वार षट्पटाये. उन्होंने देखा कि इस्लाम के भीतर उनकी वांछित वस्तु का अभाव था; इसाई-धर्म के ग्रेटेस्ट संप्रदायवादों से मिलने पर भी उन्हें निराश ही होना पड़ा. इसके पश्चात् एक रोमन कैथोलिक पादरी से उनकी मुलाकात हुई. ये सज्जन अड़े ही उदार, सहिष्णु और पवित्र आचरण के थे. इनके आचरण का प्रभाव मुन्शीरामजी पर घटना अधिक पड़ा कि वे इसा मसीह को अनुप्य-जति का उद्धारकर्ता समझने लगे और उन्होंने इसाई धर्म ग्रहण करना निश्चय कर लिया. जब कुछ हीक हो गया और केवल यही शेष रह गया था कि उनके ग्रेट्टेजमें देने की तिथि निश्चित कर दी जावे. इस विचार से वे एक दिन संध्या को उक्त पादरी महोदय के स्थान पर गये. पादरी महोदय को अध्ययन के कमरे में न-पाकर वे गृह के भीतर गये; परंतु वहाँ एक नवयुवक पादरी और एक इसाई प्रचारिका को प्रणय-पाश में आच्छेद हेमकर उनका हृदय कांप उठा! इस घटना का प्रभाव उनके भस्तिष्क पर घटना अधिक पड़ा कि उनका विश्वास इसाई-धर्म से जाता रहा. वे संसार के सारे धर्मों को पाप्य तथा मिथ्यापूर्ण समझने लगे और नास्तिकवाद ने उनके हृदय में अपना स्थान बना लिया. मुन्शीरामजी अब कट्टर नास्तिक हो गये.

इस समय से मुन्शीरामजी के जीवन में एक विचित्र परिवर्तन होने लगा; उनकी धार्मिकता यौवन की उदाम स्वच्छंदता में परिणत हो गई. उनका प्रकृत-गुण व्यसन और विवास में विलीन हो गया; परंतु उनके गुणों की यह विलीनता अस्थायी थी, जिसके भीतर अब, वीर्य, त्याग एवं उसाह का एक विशाल विश्व छुपा था! अरतु.

हम उपर कहे आद्य हैं कि मुन्शीरामजी के अध्ययनकाल का अधिक भाग स्वच्छंदता से ही व्यतीत हुआ. इसका कारण यह था कि इनके पिता सरकारी नौकरी में रहने के कारण सर्वदा इनका अपने साथ नहीं रह सकते थे; और इसलिये उनका पूर्ण ह्याव इन पर नहीं पड़ सका. तत्पश्चात् मुन्शीरामजी की धार्मिक प्रवृत्तियों के परिवर्तन ने भी सहसा उन्हें और भी स्वच्छंद कर दिया. ऐसी परिस्थितियों में अनुप्य प्रायः कुसंग में पड़ जाता है. मुन्शीरामजी भी इसके अपवाद न थे. फिर क्या था? दुर्गुणों ने इन पर अपना अधिकार जमाना आरंभ कर दिया और कुछ ही दिनों में मुन्शीरामजी लांति-लांति के आमोद-प्रमोद में डल गये. सिगरेट, शराब, जुआ आदि बिन-बिन व्यसनों ने स्वामीजी पर अपना आधिपत्य जमा लिया; परंतु उनका निकृष्ट पतन उस समय हुआ जब कि एक बार उन्होंने कामप्रवृत्तियों के सामने अपनी हार मानी! स्वामीजी ने इस समय की घटना का साक्ष साक्ष वर्णन अपनी 'कल्याण-मार्ग' का पथिक नामक पुस्तक में किया है. इस समय इनके विवाह का प्रबंध होने लगा. मुन्शीरामजी को विवाह का शुभ समाचार सुन कर अती प्रसन्नता हुई; क्योंकि उन्होंने सोचा था कि विवाह के पश्चात् वे अपनी अवस्था सुधार सकेंगे. इस बात से यह स्पष्ट प्रकट होता है कि नैतिक पतन में भी उनके भीतर सुधार की शक्तियों काम कर रही थीं; और यौवन की उदत्त प्रवृत्तियों उनमें अस्थायी पतन को लबे ही आविर्भूत कर दें. परंतु पतन की उस उपहासारपद वीलाओं में भी आत्मिक उद्धार की सद्य और

નૈસર્ગિક ઉત્કંઠા વિષ્ણુમાન થી. અતઃ મેં ઉનકા વિવાહ હો ગયા; પર ઇસ વિવાહ સે ઉન્હેં બડી નિરાશા હુઇ. ક્યોંકિ ઉનકી આશા કે વિપરીત ઉનકી ધર્મપત્ની એક પૂર્ણયૌવના રમણી ન હો કર, કેવલ ૧૨ વર્ષ કી એક છોટી બાલિકા થીં. વહ સાંસારિકતા કે જ્ઞાન સે અપરિચિત ઔર દાંપત્ય-ભાવ સે પૂર્ણ અનભિજ્ઞ થીં. મુન્શીરામજી કા હૃદય દાંપત્ય જીવન કી પ્રબલ ઉત્કંઠા સે લાલાયિત થા. પત્ની કેમધુર આલિંગન કી સુખદ લાલસા સે ઉનકા ચિત્ત આકુલ થા; પરંતુ વિવાહ હોને પર જબ ઉન્હેંને યહ દેખા કે ઉનકી બાલિકા-પત્ની ઉનકી ભિન્ન-ભિન્ન દાંપત્ય-પ્રેરણાઓં કેા સંતુષ્ટ કરને મેં એકાંત અયોગ્ય તથા ઉનકે પૂર્ણ પુરુષત્વ કેા, અદ્વાયુ હોને કે કારણ અપના વિકસિત સ્ત્રીત્વ નિષાવર કરને સે સર્વદા અસમર્થ થીં; તો ઉનકી સારી સંચિત આશાઓં પર પાની ફિર ગયા! ઇસકે પશ્ચાત્ દો વર્ષ કી અવધિ અર્થાત્ જબ તક કે ઉનકી બાલિકા-પત્ની ૧૪ વર્ષ કી ન હુઇ, ઉનકે લિયે એક અસંભવ પ્રતીક્ષા કા સમય થા. સ્વામીજી ને લિખા હૈ કે યહ સમય મેરે જીવન કા અધકારમય યુગ થા. ઇસકે પશ્ચાત્ ઉનકે હૃદય મેં, અપની સ્ત્રી કેા પઢાકર શિક્ષિતા બનાને કા વિચાર ઉત્પન્ન હુઆ; પરંતુ થોડે દિનોં કે હી સહવાસ મેં વે ઇસ બાત કેા ભલીભાંતિ જાન ગએ કે અપની ધર્મપત્ની કેા શિક્ષિત કર અપને યોગ્ય બનાને કે પહિલે ઉન્હેં અપને આચરણ કેા ઠીક કર સ્વયં ઉનકે યોગ્ય બનાના હોગા. એક રાત કેા વે બહુત વિલંબ સે ઘર લૌટે. ઉસ સમય વે શરાબ કે નશે મેં ચૂર થે. ઉનકા નૌકર બડી કઠિનાઇ કે સાથ ઉન્હેં ઉનકે કમરે મેં લે ગયા. કમરે મેં પ્રવેશ કરતે હી વે બહુત જોર સે વમન કરને લગે. ઉનકી ધર્મપત્ની ને ઉસ સમય ઉનકે નષ્ટ કપડોં કેા હટા કર ઉન્હેં અપને સહારે બિછાવન પર લિટાયા ઔર ઉનકી સેવા કરને લગીં. વે બહુત દેર તક અર્ધ-ચેતના કી અવસ્થા મેં રહે ઔર જબ ઉન્હેં ચેતના હુઇ તો દેખા કે ઉનકી સ્ત્રી પાસ બેડી હુઇ ઉનકી સેવા કર રહી હૈં. પતિ કે ભોજન ન કરને કે કારણ ઉન્હેંને ભી ઉસ રાત કેા અન્નગ્રહણ નહીં કિયા. મુન્શીરામજી કેા અપની દશા પર લજ્જા આઇ ઔર ઉન્હેંને અપની અવસ્થા સુધારને કા નિશ્ચય કિયા. ઉનકા મ્હાન મુખ પત્ની સે ન દેખા ગયા ઔર ઉન્હેંને. પતિ સે ઉદાસી કા કારણ પૂછા. મુન્શીરામજી ને સ્પષ્ટ રૂપ સે કહ દિયા કે શરાબવાલે કા ઋણ ચૂકાને કે લિયે ઉનકે પાસ રૂપયા નહીં હૈ. યહ સુનતે હી પત્ની ને જટ અપને સુનહલે કંકણોં કેા ઉનકી સેવા મેં અર્પિત કર કહા કે ઇસે બેચ કર રૂપયે અદા કર દીજિયે. પહિલે તો મુન્શીરામજી ઇસ બાત પર પ્રસ્તુત નહીં હુએ, પર પત્ની કે બહુત આગ્રહ સે ઉનકી બાતેં માન લીં. પત્ની કી ઇસ ભકિત ઔર પ્રેમ કેા દેખકર ઉન્હેંને અપને સારે પૂર્વ અપરાધોં કેા ઉનસે કહ દિયા ઔર અપને આચરણ કેા સુધાર કર ઉનકે યોગ્ય બનાને કા પ્રણ કિયા. ઇસ પર ઉનકી ધર્મપત્ની ને એક આદર્શ હિંદુ-રમણી કી તરહ કહા કે આપ અપની ખુરાઇઓં કેા સુનને કી આજ્ઞા દે કર મુઝે ક્યોં પાપી બના રહે હૈં? આપ મેરે સ્વામી હૈં. મેરા કર્તવ્ય કેવલ આપકી સેવા કરના હી હૈ. ઉસ સમય રજની કી એકાંત નિસ્તબ્ધતા મેં મુન્શીરામજી ને અપની પુણ્યમયી પત્ની કા સન્ન્યા સ્વરૂપ દેખા! વહ વાસ્તવિક મિલન કી સુખઅદાયિની રાત્રિ થી! વહ મિલન કા શુભ મુહૂર્ત થા, જબ કે ભાવ ભાવ મેં છુપ જાતે હૈં, જબ કે કલ્પના કલ્પના મેં ડૂબ જાતી હૈ, જબ કે વિચાર વિચાર મેં અંતર્હિત હો જાતે હૈં ઔર જબકિ પતિ-પત્ની અપને કેા એકદૂસરે મેં આત્મ-વિસ્મૃત કર તન્મય હો જાતે હૈં. ઇસ તન્મયતા મેં એક અદ્ભુત આલ્લાહ ઔર વિચિત્ર પવિત્રતા રહતી હૈ ઔર ઇસ પવિત્રતા મેં પુણ્ય કી પ્રોજ્જવલ રશ્મિઓં પાપ કી દૂષિત ભાવનાઓં કા નાશ કર દેતી હૈં! મુન્શીરામજી ને દેખા કે ઉનકી ધર્મપત્ની કે સતીત્વ કા અનંત પુણ્ય ઉનકી પતિત આત્મા કેા ઉદારને મેં પૂર્ણરૂપે સમર્થ હૈ! ઉસ દિન સે ઉનકે જીવન મેં એકરૂપે વિચિત્ર પરિવર્તન હોને લગા! ઉત્કર્ષ કા બીજ ઉસ શુભ ઘડી મેં હી બોયા ગયા થા જો કે અત ૧૯૨૬ ઇ. સ. ૨૩ વીં દિસંબર કેા એક બૃહદ્ વૃક્ષ કે રૂપ મેં ધર્મવેદી પર બલિદાન હો ગયા! યહાં ઇસ બાત પર ધ્યાન દેના અત્યંત આવશ્યક હૈ કે મુન્શીરામજી કે આત્મિક સુધાર કા અધિકાંશ શ્રેય ઉનકી આદર્શ ધર્મપત્ની કેા હૈ!

ઈન્હીં દિનોં બરેલી મેં ઉનકી સ્વામી દયાનંદ સે મુલાકાત હુઇ. સ્વામી દયાનંદ ઇસ

સમય બરેલી મેં વ્યાખ્યાન દેને આગ્યે થે. મુન્શીરામજી પર ઉનકે વ્યાખ્યાન ઔર વ્યાકત્વ કા પ્રભાવ બહુત હી અધિક પડા; પરંતુ ફિર બી ઉન્હેં ઈશ્વર કે અસ્તિત્વ પર વિશ્વાસ ન હુઆ. એક દિન સંધ્યાસમય ઉન્હેંને સ્વામી દયાનંદ સે ઇસ વિષય પર કઇ પ્રશ્ન કિયે, જનકા સ્વામીજી ને બલી-ભાતિ ઉત્તર દિયા. ઇસ પર મુન્શીરામજી ને કહા કિ ‘સ્વામીજી ! યદ્યપિ આપને મુઝે અપની અપાર વિદ્યા સે મૂક કર દિયા હૈ, તથાપિ મુઝે ઈશ્વર કે અસ્તિત્વ પર વિશ્વાસ ન હુઆ.’ ઉત્તર મેં સ્વામી દયાનંદ ને મસ્કુરાતે હુએ કહા—‘તુમને જો પ્રશ્ન કિયે ઉનકે મૈને ઉત્તર દે દિયે હૈ. મૈને તુમહેં આસ્તિક બના લેને કા બચન નહીં દિયા થા. યહ તો તબી હોગા જ્ય કિ પરમાત્મા કી ઇચ્છા હોગી.’ સ્વામી દયાનંદ તો બરેલી સે ચલે ગએ, પર મુન્શીરામજી પર અપના બહુત હી અધિક પ્રભાવ છોડ ગએ. ઇસ સમય ઉનકી અવસ્થા ૨૩ વર્ષ કી થી. ઉનકા આત્મિક સુધાર આરંભ હો ગયા, પર વે કુછ વર્ષોં કે પશ્ચાત્ આર્ય-સમાજ કે સદસ્ય હોને પર હી પૂર્ણ રીતિ સે સુધર સકે.

મુન્શીરામજી કે પિતા કી યહ ઇચ્છા થી કિ ઉન્હેં કોઇ સરકારી નોકરી મિલ જય. અંત મેં પિતા કે પ્રયત્નોં સે ઉન્હેં બરેલી જલે મેં ત્રીન મહીને કે લિયે નાયબ તહસીલદારી મિલ બી ગઈ. તહસીલદાર મહોદય ઇનકે પિતા કે મિત્ર થે, અતઃ ઇનકા સમય નોકરી મેં સુખ સે વ્યતીત હોને લગા; પરંતુ અબી ત્રીન મહીને કી અવધિ પૂરી બી ન હુઇ થી કિ એક અસચિકર ઘટના ઉપસ્થિત હો ગઈ. બરેલી સે આઠ-દસ મીલ કી દૂરી પર સે હોતી હુઇ એક અંગ્રેજી સેના કહીં જાનેવાલી થી. રાત કો નિશ્ચિત પડાવ પર રસદ આદિ કે પ્રબંધ કરને કા ભાર ઇન પર સોંપા ગયા. યે ઉસ સ્થાન પર એક જમાદાર, ચપરાસી ઔર કુછ દુકાનદારોં કે સાથ ગએ. વહાં જાને પર એક દુકાનદાર ને ઇનસે શિકાયત કી કિ એક સૈનિક બિનામૂલ્ય દિયે હી દુકાન સે સારા અંડા ઉઠા લે ગયા હૈ. મુન્શીરામજી ને શીઘ્ર હી કર્નલ કે પાસ ઇસ બાત કી સૂચના દી ઔર કહા કિ યદિ ગરીબ દુકાનદાર કો પાછ-પાછ ચૂકા ન દિયા જાવેગા તો મૈં દુકાનદારોં કે સાથ લૌટ જાઉંગા. કર્નલ ને ઇસ પર ચીઠ કર કહા—‘ઇસ કાર્ય સે તુમ સંકટ મેં પડોગે. તુમહારી ઇસ ધૃષ્ટતા કા ક્યા મતલબ હૈ ?’

સ્વાભિમાની મુન્શીરામજી ને કહા—‘મૈં યહ અપમાન નહીં સહ સકતા. મૈં અપને આદર્શિયોં કે સાથ વાપસ લૌટ રહા હું. તુમહેં જો કુછ કરના હૈ, કરો !’

અપને કથનાનુસાર મુન્શીરામજી વહાં સે શીઘ્ર હી વાપસ લૌટ ગએ. દૂસરે દિન પ્રાતઃકાલ મુન્શીરામજી કલકટર સે જા મિલે. કર્નલ બી વહાં ઉપસ્થિત થા. ઉસને કલકટર સે પહલે હી શિકાયત કર દી થી. કલકટર ને મુન્શીરામજી સે પૂછા કિ આપને કર્નલ કો ક્યોં અપમાનિત કિયા હૈ ? ઇસ પર ઉન્હેંને કલકટર કો એક સચ્ચી ઘટના કી લિખી રિપોર્ટ દી, જોકિ રાત કો ઉન્હેંને તૈયાર કી થી. સારાંશ યહ કિ મુન્શીરામજી કે વિરુદ્ધ કોઇ કારવાઇ ન કી ગઈ ઔર ઉન્હેંને પ્રતિષ્ઠા કે સાથ ત્રીન મહીને કી નોકરી સમાપ્ત કી. ઇસકે પશ્ચાત્ ઉન્હેંને કબી બી સરકારી નોકરી ન કરને કા નિશ્ચય કિયા; પરંતુ અબી ઉનકે પિતા કે હૃદય મેં ઉનકે લિયે બડી બડી આશાઓં થી. ઉન્હેંને બોર્ડ ઓફ રેવેન્યુ કે સીનિયર મેમ્બર કે પાસ ઇનકી નોકરી કે લિયે પ્રયત્ન કિયા. યે સજ્જન પહિલે પુલીસ-વિભાગ કે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ રહ ચૂકે થે ઔર મુન્શીરામજી કે પિતા કો બહુત ચાહતે થે. ઇન્હેંને મુન્શીરામજી કો ડિપ્ટી કલકટરી કી જગહ દેને કા વચન દિયા. મુન્શીરામજી ને સરકારી નોકરી કે લિયે અપની અન્યમનસ્કતા પ્રકટ કરી ઔર અંતિમ નિષ્ણય કે લિયે દો મહીને કા સમય માંગા. સમય બીત જાને પર ઉન્હેંને અપને પિતા કી ઇચ્છા સે કાનૂન પઢ કર વકાલત કરને કા હી નિશ્ચય કિયા.

કુછ સમય તક ઘર પર રહકર સન ૧૮૮૧ ઇ.સ. કે આરંભ મેં મુન્શીરામજી લાહૌર મેં વકાલત પઢને ગએ; પરંતુ વે વહાં કાનુન સે અધિક સમય અંગ્રેજી ઉપન્યાસોં ઔર કવિતાઓં મેં વ્યય કરતે થે. વે ઘર કે કાર્યોં મેં અધિક વ્યસ્ત રહને કે કારણ કલાસ મેં અધિક ઉપસ્થિત બી નહીં હોતે થે. પરિણામ યહ હુઆ કિ નિશ્ચિત ઉપસ્થિતિ કમ હો જાને સે વે પ્રથમ વર્ષ પરીક્ષા મેં સંમિલિત ન હો સકે. દૂસરે વર્ષ સંમિલિત હુએ બી તો અનુત્તીર્ણ રહે. ઇસ

સમય ઉનકે પતા સરકારી નોકરી સે અવસર પ્રાપ્ત કર ચૂકે થે. મુન્શીરામજી ઉનકે સાથ ઘર પર રહને લગે. દૂસરે સાલ અર્થાત્ સન ૧૮૮૩ ઈ. મેં ઉન્હોંને કેવલ મુખ્તારી પાસ ફી. તત્પશ્ચાત્ ઉન્હોંને ફિલ્લૌર મેં મુખ્તારી આરંભ કર દી. આરંભ સે હી ઉન્હેં ઇસ કાર્ય મેં સફલતા મિલી ઔર વે શીધ હી જલ્દી ધર ચલે ગયે. વકાલત કી પરીક્ષા ઉન્હોંને સન ૧૮૮૭ ઇ. મેં હી પાસ કર લી થી. આર્ય-સમાજ કી સેવા મેં અપના જીવન અર્પણ કરને કે પહિલે તક વે વહીં વકાલત કરતે રહે.

લાહૌર મેં વકાલત પઢને કે સમય મુન્શીરામજી કે જીવન મેં એક વિચિત્ર પરિવર્તન હો રહા થા. ઉન પર આર્ય-સમાજ ઔર બ્રહ્મ-સમાજ દોનોં હી સપ્રદાયોં કા પ્રભાવ પડતા ગયા ઔર ઉન્હોંને ધારે-ધારે ઇનકી સારી ધાર્મિક પુસ્તકોં પઢ લીં. અંત મેં ઉનકી પ્રવૃત્તિ વિશેષકર આર્ય-સમાજ કી ઔર ઝુકી ઔર કુછ હી દિનોં મેં વે સમાજ કે એક ઉત્સાહી સદસ્ય હો ગયે. ઉસ સમય લાલા સાંઈદાસ આર્ય-સમાજ કે નેતા થે. વે બડે અનુભવી તથા ઉત્સાહી પુરુષ થે. ઉન્હેં માનવ-ચરિત્ર કા અચ્છા પરિચય થા. ઉન્હોંને મુન્શીરામજી કો સમાજ મેં એક વ્યાખ્યાન દેને કા આગ્રહ કિયા. મુન્શીરામજી કા વ્યાખ્યાન બડા હી પ્રભાવશાલી થા. ઉન્હોંને અપને વ્યાખ્યાન મેં કહા કિ ‘આર્ય-સમાજોં મેં સિદ્ધાન્ત ઔર વ્યવહાર કી વિભિન્નતા નહીં હોતી ચાહીએ; તથા વે હી મનુષ્ય આર્ય-સમાજ કા પ્રચાર-કાર્ય કરેં જો મન, વચન ઔર કર્મ સે આર્ય-સમાજ કે સિદ્ધાંતોં કા અનુકરણ કરતે હેં. આર્ય-સમાજ કો ત્યાગી ઔર નિઃસ્વાર્થ પ્રચારકોં કી આવશ્યકતા હૈ, વેતન-ભોગિયોં કી નહીં. ઉનકા સંકેત બજનોપદેશકોં સે થા. ઉસ સમય એક હી બજનોપદેશક આર્ય-સમાજ, ધર્મ-સભા, દેવ-સમાજ આદિ ભિન્ન ભિન્ન સંસ્થાઓં સે વેતન પા કર ઉનકા પ્રચાર કરતા થા. ઉસ વ્યાખ્યાન કો સુનકર લાલા સાંઈદાસ ને કહા ‘આજ આર્ય-સમાજ મેં એક નવજીવન કા સંચાર કિયા ગયા હૈ. દેખના હૈ, ઇસકા ક્યા પરિણામ હોગા.’ જલ્દી જ ન કર મુન્શીરામજી વહાં કે આર્ય-સમાજ કે પ્રધાન નિર્વાચિત હુએ. આર્ય-સમાજ કે પ્રભાવ મેં ઉન્હોંને માંસ, મદિરા આદિ દુર્વ્યસનોં કો શીધ હી છોડ દિયા.

મુન્શીરામજી બડે હી દૃઢ વિચાર કે મનુષ્ય થે. વે જિસ વસ્તુ કો સત્ય ઔર યથાર્થ સમજ કર એક વાર અપના લેતે થે, ઉસકે ગ્રહણ કરને મેં બહુત સાહસ ઔર તત્પરતા દિખાવેતે થે. એક વાર ઉનકી કઠિન પરીક્ષા કા સમય આયા. વે અપને પિતાજી કે સાથ ઘર પર થે. પિતા ને ઉન્હેં એકાદશી કે દિન બ્રાહ્મણોં કો કુછ સંકલ્પ કર કે દાન દેને કો કહા. મુન્શીરામજી અપને પિતા કા હૃદય નહીં દુઃખાના ચાહતે થે, ઇસ લિયે ઉન્હોંને ધધિર-ઉધર કી બાતોં મેં ઉસ પરામર્શ કો ટાલના ચાહા. વૃદ્ધ પિતા ને બાત તાડ કર ઉનસે સાફ સાફ પૂછા:— ‘આખિર બાત ક્યા હૈ? ક્યા તુમહેં એકાદશી ઔર બ્રાહ્મણોં મેં વિશ્વાસ નહીં હૈ? મૈં તુમસે ઇસ કા સ્પષ્ટ એવં નિઃસંકોચ ઉત્તર ચાહતા હૂં.’ ઇસ પર મુન્શીરામજી ને કહા:— ‘પિતાજી! મુઝે બ્રાહ્મણોં મેં પૂર્ણ વિશ્વાસ હૈ, પરંતુ જિન બ્રાહ્મણોં કો આપ દાન દેને કે લિયે મુઝે આજ્ઞા દેતે હૈ, વે મેરી દષ્ટિ મેં સચ્ચે બ્રાહ્મણ નહીં હૈ. ઇસકે અતિરિકત મૈં એકાદશી કો વિશેષ મહત્ત્વ નહીં દેતા.’ પુત્ર કી બાતોં સે પિતા કા હૃદય બહુત હી વ્યથિત હો ઉઠા. ઉન્હોંને કહા:— ‘મુઝે તુમસે બડી આશા થી. ક્યા મેરા યહી યથાર્થ બદલા હૈ? બહુત અચ્છા, તુમહારી જૈસી મરજી! ઉસ દિન મુન્શીરામજી બહુત દુઃખી રહે. ઉનકે મસ્તિષક મેં એક અનોખા સંઘર્ષ હો રહા થા. એક ઔર ધર્મ કા સત્ય સિદ્ધાંત થા ઔર દૂસરી ઔર થી પિતા કી આજ્ઞા. વે એક વિચિત્ર ઉલ્લઝન મેં પડ ગયે. ઉનકી આત્મા મેં એક વેદના થી; પરંતુ ઇસ વેદના કા અંત યહીં તક ન હુઆ. અબી ઉનકે વ્યવહારોં સે પિતા કો ઔર બી દુઃખી હોના બદા થા. જલ્દી જ જનને કે સમય વે અપને પિતા કે કબરે મેં ઉનકી આજ્ઞા ઔર આશીર્વાદ પાને કી ઇચ્છા સે ગયે. પિતા ને પુત્ર કો આશીર્વાદ દિયા, પર સાથ હી અપની હાર્દિક ઇચ્છા પ્રકટ કી કિ વે જનને કે પહિલે મંદિર મેં જા કર ભગવાન કા દર્શન કર લે. મુન્શીરામજી ને કહા:— ‘પિતાજી! આપ જનતે હી હૈં કિ મૈં મૂર્તિ-પૂજા મેં વિશ્વાસ નહીં કરતા, ઇસ દશા મેં મૈં અપની આત્મા કે વિરુદ્ધ કોઈ કાર્ય નહીં કર

સકતા. હા, સાંસારિક ખાતોં મેં મેં સર્વદા આપ કી આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરંગા.' પિતા કે હૃદય મેં મુન્શીરામજી કી ખાતોં સે ખડી ચોટ લગી. ઉન્હોંને કહા:—'કયા તુમહારા યહ વિશ્વાસ હૈ કિ હમારે દેવતાગણુ નિરે પથ્થર કી મૂર્તિ હૈ?' ઇસ પર મુન્શીરામજી ને કહા:—'પિતાજી! મેં ઇસ સંસાર મેં પરમાત્મા કે ખાદ આપ કી હી પ્રતિષ્ઠા કરતા હૂં ઔર આપ જો કુછ ભી મુઝે આજ્ઞા દેજો, મેં ઉસે પૂરા કરને કે લિયે ખાખ્ય હૂં; પર કયા આપ ચાહતે હૈં કિ આપકે લડકે જૂઠે હોં?' ઇસ પર પિતા ને કહા:—'કૌન અપને લડકોં કેા જૂઠા ખનાના ચાહેગા?' મુન્શીરામજી ને કહા:—'ફિર ઇસકા કયા અર્થ હૈ કિ મેં ઉન પ્રતિમાઓં કી પૂજા કરું, જિન મેં મેરા વિશ્વાસ નહીં હૈ?' ઇસ પર પિતા ને એક ઠંડી સૌંસ લેકર કહા:—'આજ મુઝે માલૂમ હો ગયા કિ મરને પર કોઇ મેરા શ્રાદ્ધ ઔર તર્પણ ભી નહીં કરેગા!' જૈસી પરમાત્મા કી માયા.....! અઝા, ઇશ્વર તુમહારા ભલા કરે, તુમ સુખપૂર્વક જાઓ!' મુન્શીરામજી ને પિતા સે નમસ્તે કર જલંધર કી યાત્રા કી; પર ઉનકે હૃદય પર એક ભારી ખોજ થા. ઉનકે મસ્તિષ્ક મેં શાંતિ ન થી! રાસ્તે મેં ઉન્હોંને સોચા કી યદિ મેં પિતા કા મૃત્યુ કે ખાદ ઉનકા શ્રાદ્ધ ઔર તર્પણ નહીં કર સકતા તો ઉનકી સંપત્તિ પર મેરા તનિક ભી અધિકાર નહીં. જલંધર પહુંચતે હી ઉન્હોંને પિતા કે પાસ ઇસ સંબંધ કા એક અલંત મર્મસ્પર્શી પત્ર લિખા ઔર સાથ હી ઇસ ખાત કા ભી ઉલ્લેખ કર દિયા કિ પ્રત્યેક સાંસારિક ખાત મેં મેં આપકી આજ્ઞા કે અનુસાર હી અપના આચરણુ કરંગા. પિતા કા હૃદય પુત્ર કે ઇસ પત્ર સે પીગલ ગયા; ઔર ઉન્હોંને પુત્ર કી ખાતોં સે અપના પુણ્ય સંતોષ પ્રગટ કિયા. ઇસસે મુન્શીરામજી કી આત્મા કેા કુછ શાંતિ મિલી; પર ઇન્હેં સખસે અધિક આનંદ ઉસ સમય હુઆ, જાજ કિ ઇનકે પિતા ને સ્વયં હી મૃત્યુ કે પહિલે આર્ય સમાજ કી દીક્ષા ગ્રહણુ કી. તત્પશ્ચાત્ પિતા કે જીવન મેં સહસા એક પરિવર્તન હો ગયા ઔર વે. મુન્શીરામજી કે સમાજસંબંધી કાર્યોં કેા શ્રદ્ધા કી દષ્ટિ સે દેખને લગે.

અપની મૃત્યુ કે કુછ પહિલે ઉન્હોંને એક વસિયતનામા લિખા થા, જિસમેં અપની સંપત્તિ: કા અધિક ભાગ મુન્શીરામજી કે નામ લિખ દિયા. યહ દેખ કર મુન્શીરામજી ને અપને શેખ તીનોં ભાઇઓં કી ઔર પિતા કા ખ્યાન આકર્ષિત કિયા ઔર પ્રાર્થના કી કિ ઉનકા અધિકાર: ઉન્હેં મિલના ચાહીએ. ઇસ પર પિતા ને ઉનસે અપની ઇચ્છા પ્રકટ કી કિ મેરી સંપત્તિ ધાર્મિક ઔર પુણ્યકાર્યોં મેં હી વ્યય કી જાય ઔર મેં ઇસ કાર્ય કે લિયે સખ સે અધિક યોગ્ય તુમહેં હી સમજ કર અપની સંપત્તિ તુમહેં સૌંપતા હૂં. યહાં ઇસ ખાત કે કહને કી આવશ્યકતા નહીં કિ મુન્શીરામજી પિતા કે ઇસ પ્રરતાવ પર સહમત નહીં હુએ ઔર ઉન્હોંને પિતા સે ઇસ ખાત કા આગ્રહ કિયા કિ વે અપની સંપત્તિ કેા ખરાબર હી ચારોં પુત્રોં મેં વિભક્ત કરે. સાથ હી ઉન્હોંને પિતા કેા ઇસ ખાત કા વિશ્વાસ દિલાયા કિ મેં આપકી ઇચ્છાનુસાર અપને ભાગ કા તથા અપના ઉપાર્જિત ધન કા વ્યય કરંગા. ઇસ ખાત કેા ઉન્હોંને અંત તક નિખાહા.

પિતા કી મૃત્યુ કે પશ્ચાત્ મુન્શીરામજી ને અપના અધિક સમય આર્ય-સમાજ કે કાર્યોં મેં વ્યતીત કરના આરંભ કર દિયા. ઉનકી અધ્યક્ષતા મેં જલંધર આર્ય-સમાજ (પંજાબ) કી ગિનતી પ્રાંત કે સર્વશ્રેષ્ઠ, પ્રસિદ્ધ ઔર ઉપયોગી સંસ્થાઓં મેં હોને લગી. ઉન્હોંને અત્યંત પરિશ્રમ કે સાથ પ્રચાર-કાર્ય કિયા ઔર લિન્ન-લિન્ન સ્થાનોં મેં આર્ય-સમાજ સ્થાપિત કિયે. ઉન્હોંને ધાર્મિક સાહિત્ય પઢને કે નિમિત્ત સંસ્કૃત અધ્યયન કિયા. આવશ્યકતા પડને પર વે શાસ્ત્રાર્થ મેં ભી ભાગ લેતે થે. એક ખાર ઉન્હોંને દેખા કિ કુછ સનાતની પત્રોં ને શાસ્ત્રાર્થ મેં ઉનકે દ્વારા કિયે ગએ તોંકોં કેા વિપરીત ઢંગ સે પ્રકાશિત કર અર્થ કા અનર્થ કર દિયા હૈ. ઇસ દશા મેં સામાજિક એવં ધાર્મિક સિદ્ધાંતોં કે પ્રચાર કે લિયે એક પત્ર કી આવશ્યકતા કા પૂર્ણ અનુભવ કરતે હુએ ઉન્હોંને 'સદ્ધર્મ-પ્રચારક' નામક એક હિંદી સાપ્તાહિક પત્ર નિકાલા. ઇસ પત્ર કે દ્વારા સમાજ-સુધાર મેં ખડી સહાયતાએ મિલી. ઉસ સમય જલંધર નગર મેં કેવલ એક કન્યા-પાઠશાલા થી, જિસકાં સંચાલન ઇસાઇઓં કે દ્વારા હોતા થા. ઉસ પાઠશાલા મેં લડકિયોં કેા ઐસી દૂષિત શિક્ષા દી જતી થી, જિસસે ઉનકે હૃદય મેં હિંદુ-ધર્મ કે વિરુદ્ધ ઘુણા ઔર ખૂરે ભાવ ઉત્પન્ન હોં. મુન્શીરામજી કે લિયે યહ ખાત અસલ થી. ઉન્હોંને શીઘ્ર

હી એક કન્યા-વિદ્યાલય સ્થાપિત ક્રિયા. આજ જાલધર કા પ્રસિદ્ધ કન્યા-મહાવિદ્યાલય ઉસી કા વિકસિત રૂપ હૈ. ઇધર ઉનકી વકાલત હી બહુત અચ્છી તરહ જમ રહી થી ઔર આર્ય-સમાજ કી સેવા કે લિયે વકાલાત છોડને કે સમય યે જાલધર નગર કે અત્યંત પ્રસિદ્ધ ઔર અચ્છે વકીલ થે. સન ૧૮૯૧ ઇ. મેં ઇનકી ધર્મપત્ની શિવાદેવીજી દો પુત્ર ઔર દો પુત્રીયોં કા છોડ કર ઇસ અસાર સંસાર સે ચલ બસી! ઇસ પારિવારિક દુર્ઘટના ને મુન્શીરામજી કો અત્યંત શોકાતુર કર દિયા. યે શિવાદેવી કો બહુત હી આધક પ્યાર કરતે થે! યે આતેં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી કે અતીત જીવન કી કુજ સ્મૃતિયોં હૈં. ઇસકે બાદ ઉનકા જીવન સાધારણુત: સખ લોગ જાનતે હી હૈં. હાં, પ્રસંગવશ ઇતના કહ દેના આવશ્યક હૈ કિ મુન્શીરામજી હી ને સન ૧૯૦૨ ઇ. મેં ગુરુકલ કાંગડી કા સ્થાપિત ક્રિયા થા ઔર ઇસ સંસ્થા કા સફલી-ભૂત બનાને કે લિયે ઉન્હોંને અપની વકાલત છોડકર અપની સારી સેવા ઉસમેં કેન્દ્રીભૂત કર દી. સન ૧૯૧૭ ઇ. મેં મહાત્મા મુન્શીરામજી ને સંન્યાસ-આશ્રમ મેં પ્રવેશ ક્રિયા ઔર સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ કે નામ સે અભિહિત હુએ. તત્પશ્ચાત્સન ૧૯૧૮ ઇ. મેં આર્ય-સમાજ-જવન સંબંધી ઝગડે મેં સત્યાગ્રહ કે નિમિત્ત ધોલપુર જાના, સન ૧૯૧૯ ઇ. મેં મહાત્મા ગાંધી કે સત્યાગ્રહ આદેશન મેં સંમિલિત હોના, દિલ્હી મેં સરકારી કૌન્સે કી ઉઠી હુધ સંગીનોં કે સમુખ જાતી ખોલ કર અડ જાના, સન ૧૯૨૨ ઇ. મેં અકાલી સત્યાગ્રહસંબંધી વ્યાખ્યાન દેને કે કારણુ કેદ હોના આદિ આતેં પ્રાય: સર્વસાધારણુ કા ભલી-ભાંતિ વિદિત હૈ. સ્વામીજી કે અંતિમ દિન શુદ્ધિ-સંગઠન ઔર દલિતોદ્ધાર કે પવિત્ર કાર્યોં મેં વ્યતીત હુએ. ઇસ કારણુ અધિકાંશ મુસલમાનોં ને ઇનકે વિરુદ્ધ ઘૂણા ઔર દ્વેષ કે ભાવ ફેલાના શુરુ ક્રિયા. ઉનકે પાસ ઇસ આશય કી બહુત સી મુમનામ ચિદ્ધિયાં આને લગીં કિ તુમ યદિ શુદ્ધિ ઔર સંગઠન કા કાર્ય ન છોડોગે તો માર ડાલે જાઓગે; પર સ્વામીજી ઇન કીડોં કી આતોં કી પરવાહ ન કર અપને પવિત્ર કાર્ય મેં આગે બઢતે હી ગએ. અંત મેં અચાનક વે ખિમાર પડ ગએ. ડોક્ટરોં ને રોગ કા ન્યુમોનિયા ખતલાયા. રોગ કી અવસ્થા મેં અત્યંત દુર્બલ હો કર સ્વામીજી અપને ખિસ્તરે પર લેટે થે, ઇસ દશા મેં એક બદળત ને અપની શૈતાની હરકતોં સે કિસ ભાંતિ ઉન પર કાયરતાપૂર્ણ આક્રમણુ ક્રિયા, ઇસ આત કા લોગ જાનતે હી હૈં!

આજ સ્વામીજી કા શરીર હમારે સાથ નહીં હૈ, પરંતુ ઉનકી અત્યંત પવિત્ર આત્મા હમારી અભાગી જાતિ કી ચિર-નિદ્રા તોડને મેં નિશ્ચય હી સમર્થ હોગી! સ્વામીજી કે પ્રત્યેક રક્તપૂંદ સે એક એક લાખ શ્રદ્ધાનંદ ઉત્પન્ન હોંગે. વહ દિન દૂર નહીં હૈ કિ વિશાલ હિંદુ-જાતિ અપની ખિખરી હુધ શક્તિયોં કા એકત્રિત કર પૂર્ણ શક્તિશાલી હોગી; પરંતુ ઇસકે લિયે સ્લાગી, વીર ઔર સાહસી લોગોં કી આવશ્યકતા હૈ. આજ યદિ એક હજાર હિંદુ યુવક ઔર નવયુવતિયોં ધર્મ ઔર દેશ કે ચિર-કલ્યાણુ કે નિમિત્ત શુદ્ધિ, સંગઠન ઔર અજ્ઞતોદ્ધાર મેં લગ જાય તો નિશ્ચય હી હમારા ઉદ્ધાર હો સકતા હૈ!

(ચૈદના એપ્રિલ ૧૯૨૭ના અંકમાં લેખિકા-શ્રીમતી વિદ્યાવતીજી સહઅલ.)

૯૫-આ જગતમાં આપણે ક્યાં છીએ ?

મારવાડી વિદ્યાલયની સભાઓમાં નાનામોટા વક્તાઓ વારંવાર આપણને સમજાવવાનો તથા સંભારાવવાનો યત્ન કરે છે કે “આપણે ક્યાં છીએ ?” કદિક સાહિત્યવિષયક, તો કદિક સમાજ-વિષયક, તો મોટે ભાગે રાજકીયવિષયક અવસ્થામાં આપણી વર્તમાન દશા કેવી છે અને આપણી વિવિધ સંક્રાંતિઓમાં આપણે અમુક વખતે કયે સ્થળે છીએ, તેનું આપણને જ્ઞાન કરાવવાનો યત્ન થાય છે.

અત્યારે એજ પ્રશ્ન તથા એજ વિષયને વધારે ગંભીર રૂપમાં લઇએ “આપણે ક્યાં છીએ ?”

દરેક માણસને સામાન્યરીતે અમુક પ્રકારનો ખ્યાલ ને અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન પોતાના સંબંધમાં હોય છે. જાણ્યે-અજાણ્યે તે હંમેશા તેની સાથેજ રહે છે; પરંતુ તેમાં કેટલાક ફેરફારો પણ થાય છે. કેટલીક કેટલીક વાર તો જાણે મોટી વિજ્ઞાનોને ઝબકારો થયો હોય તેમ નવી સરખામણીઓ ને નવાં પ્રમાણો નજરે પડે છે. જૂની કિંમતો, જૂના ખ્યાલો એક ક્ષણમાં બદલાઇ નવાંને જન્મ આપે છે. તાજમહેલની પડોશમાં, સેન્ટ પીટરના મંદિરમાં, ઉંચા ગિરિવરને શિખરે કે અગાધ નિઃસીમ જળાતા મહાસાગરની ઉપર એકાએક મૂકાઇ જાય ત્યારે બહુજ થોડા એવા હશે કે જેને આ બધામાં પોતે ક્યાં છે તેનું નવીન જ્ઞાન થયું નહિ હોય.

તેજ પ્રમાણે અંધારી રાત્રે મેઘરહિત સ્વચ્છ તારાંકિત આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરતા તમે અગાશી-માં સૂતા હો, ને જે જે જુઓ તેના અર્થનો વિચાર કરો તોપણ તેજ સવાલ તમારું મન પૂછશે. “આપણે આમાં ક્યાં છીએ ?”

પ્રો. જીન્સ નામના વિદ્વાન ખગોળશાસ્ત્રીએ કેટલીક મહત્વની વાતો આપણી સમક્ષ રજૂ કરી છે. કેવળ વિદ્વાનો ને વૈજ્ઞાનિકોના ખપને માટે નહિ, પણ સર્વસાધારણને માટે. તે કહે છે કે, નરી આંખ, આવીરાત્રિએ, લગભગ પાંચ હજાર તારાઓ દેખી શકે છે; એક-ઇંચી દૂરબીન લઇએ તો એકલાખ તારાઓ જોઇ શકાય છે; દસ-ઇંચી દૂરબીન લઇએ તો પચાસલાખ લગી દેખી શકીએ અને જો સો-ઇંચી દૂરબીન મેળવી શકીએ તો કદાચિત્ દસકરોડ તારાઓનાં દર્શન કરી શકીએ !

અર્વાચીન ખગોળશાસ્ત્રીની ગણના પ્રમાણે આખા વિશ્વમાં “માત્ર દોઢ અબજ જેટલા તારાઓ હશે. આપણી પૃથ્વી એ તેઓમાં એક ને તે પણ મોટો નહિ એવો તારો છે.” અને પૃથ્વી ઉપર આપણે

હવે ખીજી રીતે વિચાર કરીએ. નાનાનાના તારાઓને છોડી દઇએ તો પૃથ્વીની પાસેમાં પાસે શુક્ર ને મંગળ ગ્રહો છે. પાસેમાં પાસે એટલે માત્ર અઢી ને સાડાત્રણ કરોડ માઇલને અંતરે ! પછી બુધ, જે લગભગ પોણાપાંચ કરોડ માઇલ દૂર છે. પછી આન્યો સૂર્ય, જે સવાનવ કરોડ માઇલ દૂર છે. પછી જરા ગાંજો મૂકી પોણાત્રણ અબજ (૨૮૦ કરોડ) માઇલને છેટે નેપ્ચ્યુનનો ગ્રહ છે. પછી કરોડો માઇલલગી કાંઇ નહિ. પછી પહેલો અંખો તારો, “પ્રોક્સિમા સેન્ટોરી” નામનો નેપ્ચ્યુનથી આઠ હજારગણે વધારે અંતરે, એટલે ૨,૪૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ માઇલ દૂર છે. આ પ્રમાણે ગ્રહોમાં આપણો જે પહેલો પાડોશી છે, તેના કરતાં લગભગ દશ-લાખ ગણે વધારે અંતરે પહેલો પાડોશી તારો આવે છે ! ને એનાથીય ખમણે દૂર, પાંચ કરોડને દશ લાખે ગુણીએ ને જેટલા માઇલ થાય, ૫,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ જેટલે દૂર, “સિરીઅસ” નામનો તારો છે, જે આકાશના તારાઓમાં સૌથી વધારે તેજસ્વી દેખાય છે.

પછીના તારકો ને તારકવૃંદોની તો વાતજ શી કરવી ? કહે છે કે, એક તારક-વૃંદ અથવા તારક-મેઘ (કારણ કે તે મેઘ સમું દેખાય છે) સિરીઅસના કરતાં પણ પચીસહજારગણું વધારે આધું છે, ને લગભગ પાંચકરોડને દશલાખે ગુણી, તેને ફરીથી દશ લાખે ગુણીએ તેટલું દૂર તે હશે; એટલે ૬,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ માઇલ તેના પ્રકાશને પૃથ્વી લગી પહોંચતાં સહેજજ દશ લાખ વર્ષ થયાં હશે !

એથી આગળ હજી હમણાંના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પહોંચી શકતા નથી ને કદાચિત્ આપણા

વિષયો છેડા ત્યાંજ આવતો હશે, એમ માની શકાય.

પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ એક સેકન્ડમાં વીસ માઇલની ઝડપે ફરે છે ને આમ પૃથ્વી આખા વર્ષમાં લગભગ સાઠ કરોડ માઇલ જેટલી સફર કુંડાળામાંજ કરે છે. આપણી સફર પણ તેથી કમ નથી, કારણ કે પૃથ્વી ભેગા આપણે પણ ફરીએજ છીએ.

આ બધાં પરિમાણોનો જૂદી રીતે ખ્યાલ બાંધીએ. પૃથ્વીના પરિક્રમણનું આ આખું કુંડાળું જો એક ટાંકણીના માથાની સાથે સરખાવીએ અથવા તો, બીજા શબ્દોમાં, ૬૦ કરોડ માઇલના આ ચક્રને એક શતાંશ તસુની ત્રિજ્યાવાળા પૂર્ણવિરામચિહ્નતરીકે રજુ કરીએ, તો તેની અંદર પૃથ્વી પોતે એક-દશલક્ષાંશ તસુના વ્યાસવાળા રજકણ જેવી થઇ રહેશે, સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી પણ દેખી નહીં શકાય; પણ માત્ર અતિસૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર(અલ્ટ્રા-માઇક્રોસ્કોપ)થીજ પામી શકાય એવડી રહેશે. તે માપ ઉપર નેપ્ચ્યુનના પરિક્રમણનું કુંડાળું, જેમાં આખું સૂર્યમંડળ માઇ જાય છે, તેનું કદ આપણા એક રૂપિયાના સિક્કાની બરાબર થાય! “પ્રોક્સિમા-સેન્ટોરી” નો તારો પછી ૭૫ વાર (યાડ) દૂર આવશે, સિરીઅસ ૧૬૦ વાર ને જે છેલ્લું તારક-મંડળ આપણે ઉપર કહ્યું તે માત્ર-આ ધોરણેય-બાર હજાર માઇલ દૂર રહેશે! અને એથી આખું વિશ્વ આપણી પૃથ્વીની લગભગ બરાબર થઇ જશે. તેમાં, તે એક-દશલક્ષાંશ તસુના વ્યાસવાળા કણ ઉપર “આપણે ક્યાં ને કેવડા છીએ?”

“મહતોર્મહીયાન્” ની ઝાંખી થવાથી માનવીના પોતાના વિષયના ખ્યાલને કેવો આધાર પહેંચે તે આ વર્ણનની કલ્પના કરનાર સમજી શકશે; પણ તેથી ઉલટી દિશામાં જઇએ તો “અળોરણીયાન્” નું દર્શન પણ તેટલુંજ મૂઝાં પમાડનારૂં છે.

દરજની એક અંચુડીમાં જેટલી હવા છે તેમાં લગભગ ચાળીસલાખ કણો છે, પણ આમાંના એક કણની અંદર આશરે કેટલાં પરમાણુઓ છે, તેનો ખ્યાલ કોઇકજ લાવે છે. રસાયનશાસ્ત્રી તથા ભૌતિક શાસ્ત્રીઓની ગણતરી પ્રમાણે આવા એક વાયુકણની અંદર એક કરોડને દશલાખે ગુણીએ, એટલે એકડાની પાછળ તેર મીંડાં મૂકીએ, ને જે સંખ્યા આવે તેટલા પરમાણુઓ છે! ઘણા કાળસુધી આ પરમાણુ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કણતરીકે માનવામાં આવતું હતું; પણ વીસમી સદીની શોધોએ સિદ્ધ કર્યું છે કે, એ પરમાણુ-એવડું અકલ્પ્ય ને અદૃશ્ય સૂક્ષ્મતાવાળું પરમાણુ-તો પોતાની અંદર એક સૂક્ષ્મતર વિશ્વને રમાડી રહ્યું છે. તે તેની રચના તથા પ્રમાણની સમજ લેવામાટે પાછા આપણે આકાશના સૂર્યમંડળોનુંજ શરણ લેવું પડશે!

અર્થાત્ આવા એક નાના રજકણની અંદર પરમાણુઓનું એક સૂક્ષ્મ જગત છે, ને તે પ્રત્યેક પરમાણુની અંદર વિદ્યુદણુ ધલેદ્રોનનું અતિસૂક્ષ્મ બીજું જગત છે. એ સર્વના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ તેમજ ગણના હવે જૂદે જૂદે પ્રકારે તથા વધતી ઓછી ચોક્કસાઇથી શક્ય છે.

પૃથ્વીની ગતિ એક સેકન્ડમાં વીસ માઇલને શુમારે છે; પણ આ વિદ્યુદણુની ગતિ એક સેકન્ડમાં માત્ર નેવુંહજાર (!) માઇલની છે!

આ બે સૃષ્ટિઓનું ભાન-બે બ્રહ્માંડોનું દર્શન મનુષ્યમાત્રને કેટલું બોધક છે? આટલા સાક્ષાત્કારથી કેટલું આત્મજ્ઞાન મળી શકે છે? આ બ્રહ્માંડોમાં આપણે ક્યાં છીએ તે સમજવાનો જે પ્રયત્ન વિજ્ઞાન કરે છે, તેના એક ભાગની આ જરા ઝાંખીજ છે.

(નવેમ્બર ૧૯૨૫ ના “ચિત્રમય જગત”માં લેખક—“ગુજરાતી”)

૯૬-બેંગલોર અનાથાશ્રમ

બેંગલોર ખ્રિસ્તી સેવાસમાજ તરફથી ધરખારવિનાનાં ગરીબ લોકોને આશરો આપવાના હેતુથી એક અનાથાશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

એક ચોરસએકર જમીનના વિસ્તારમાં એક પાકી ઇમારતવાળું આ આશ્રમ છે. ખુલ્લી જગ્યામાં એક મીઠા પાણીનો કૂવો છે. આશ્રમવાસીઓ માટે મલત્યાગ કરવાની ઓરડીઓ, નહાવાના ઓરડા અને સૂવા-બેસવા-ઊઠવાને એક મોટો ખંડ છે. રસોઈ કરવા માટે નાનાં નાનાં છાપરાંઓ છે. બિમાર અને અશક્ત માણસોમાટે જૂદાજ એક વિભાગ છે. માંદા અને રોગી નિરાધારોને ત્યાં આશ્રય મળે છે અને દવા-દાર્શી સારવાર કરવામાં આવે છે. આંધળાં, લૂલાં અને રોગીના પોષણમાટે એલાહીદી ગોઠવણ છે. દાણાનો એક કોઠાર છે, ખીનું એક કપડાં અને જીવન-નિર્વાહ જોગી ખપ પડતી ચીજો માટે 'સ્ટોર-રૂમ' છે.

માંદા અને અશક્ત લોકોને આશ્રમ તરફથીજ ખોરાક મળે છે. સશક્ત માણસોને માત્ર આશ્રયજ મળે છે. તેઓ સવારનું નિયતકર્મ કરી પ્રાર્થનામાં હાજર થઈ બહાર લાખરી પેદા કરવાને નીકળી પડે છે અને સાંજના પાછા આશ્રમ તરફ વળે છે, જ્યાં તેઓ ફરીને પ્રભુપ્રાર્થનામાં ભાગ લે છે અને પોતાનાં છાપરાંમાં રસોઈ કરી જમી રાતના વિશાળ ખંડમાં બિછાનાવશ થવાનો લાલ લે છે. ગરીબ અને નિરાધાર સ્ત્રીપુરુષોનાં બાળકોને આશ્રમમાંજ સાચવવામાં આવે છે અને તેથી ગરીબ માબાપો પોતાનાં બાળકોથી બેફિકર રહી પોતાની રોટલી પેદા કરવાને શહેરમાં કામે લાગે છે.

બાળકોમાટે આશ્રમમાં રમતગમતનાં સાધનો છે અને શિક્ષણ લેવા યોગ્ય બાળકોમાટે શાળા પણ આશ્રમનાજ કંપાઉંડમાં છે.

માંદા માણસોને મોટા દવાખાનામાં લઈ જવા-લાવવા માટે વાહન રાખેલ છે અને બેકાર લોકો માટે ઉદ્યોગલવન ઉધાડવાની પણ કોશીશ ચાલુ છે. હાલમાં રોકરીઓ બનાવવાનું કામ બેકારોને આપવામાં આવે છે. સૂતર કાંતવા અને વણવાના કામોના બદોબસ્ત થઈ રહ્યો છે.

આપણા દેશનાં મોટાં શહેરોમાં ધરખારવિનાના ગરીબ મજૂરો અને બીખારીઓ શહેરના જાહેર રસ્તાઓ ઉપર ખુલ્લી જમીનમાં પડી રહી રાત ગુજારે છે. મદ્રાસ-મુંબઈ જેવા શહેરમાં ગરીબો છોટા-ઢેખાળાના ચૂલા બનાવી રસ્તા અને ગલીઓમાં પોતાની લાખરીઓ બનાવતા ધણી વાર નજરે પડે છે. દેશના આવા ગરીબ વર્ગમાટે આવાં આશ્રમોની દરેક મોટા શહેરમાં જરૂર છે.

સૂર્ય અસ્ત પામ્યે પશુઓ પોતાના આરામનું સુખકારક સ્થાન મેળવી શકે છે અને પક્ષીઓ ઝાડ ઉપર વિરામ પામી શકે છે; પણ મનુષ્યજાતનાં આ નિર્ભાગી પ્રાણીઓને રાતવાસો કરવાને સાડાત્રણ હાથની જમીન પણ મળતી નથી, જ્યારે એકાદ પૈસાવાળો પાંચસો વારની જમીન રોકી રાખી પોતાને અમનચેન કરતો માને છે ! આ શું બેદની વાત નથી ?

આ આશ્રમના સ્થાપક અને હાલના ઑનરરી સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ દયાળુ પુરુષ ડૉ. જી. બી. વેંકટેસુલુ બેંગલોરની કૉમર્સિયલ સ્ટ્રીટમાં પોતાની ડિસ્પેન્સરી ચલાવતા. તે વખતે અઠવાડીયામાં એક વાર ગરીબ બિખારીઓને પોતાના વતી ખવરાવવાને ભેગા કરતા. તેઓ ભોજન આપીનેજ સંતોષ માનતા નહિ, પણ બિખારીઓને ઉપદેશ આપતા અને સશક્ત બિખારીઓને કામધંધે વળગવાનું કહેતા. દરદી અને માંદા બિખારીઓની મફત દવા કરતા અને જરૂર પડે મોટાં દવાખાનાંઓમાં મોકલી આપતા. રાતના વખતમાં ડૉક્ટર વેંકટેસુલુ માંદા બિખારીઓની તપાસમાટે નીકળતા અને ખાવાનું લેવા આવનારા ખરેખરા ધરખારવિનાના છે કે કેમ તે તપાસતા તથા દવાખાનામાં પડેલાં દરદીઓની પણ સંભાળ લેતા અને ખપ પડતાં લુગડાં અને અન્ન પહોંચાડતા.

આ પ્રમાણેનું એમનું કામ છ વર્ષસુધી ચાલ્યું; તેવામાં અકસ્માત મિસિસ. ઇ. જી. ઇટન નામનાં એક અમેરિકન બાતુ બેંગલોરમાં આવી ચઢ્યાં અને તેમણે પરોપકારી પુરુષ વેંકટેસુલુની શુ. ૧૫

મુલાકાત લીધી. વાતચીત ઉપરથી તે લલાં બાનુએ ડૉક્ટરને આ પરોપકારી કામ કોઇ ચાલુ સંસ્થાએ કરવાની સૂચના કરી અને તે માટેના બંદોબસ્તનું એક અંદાજપત્ર માગ્યું. ડૉક્ટર વેન્કટેસુલુએ પોતાની યોજના તે લલી બાઈ પાસે રજુ કરી અને તેમાં માત્ર એ જણાવ્યું કે, એંગલોરના ગરીબો અને લિખારીઓને રાતના આરામ લેવા માટેના એક છપ્પરની ધણીજ આવશ્યકતા છે. તે બાનુએ તેઓને એવી કોઇ જગ્યા ખોળી કાઢવાને જણાવ્યું; પણ એવી જગ્યા તુરત ડૉક્ટર વેન્કટેસુલુને મળી શકી નહિ. છેવટે માંડમાંડ રૂ. ૬૫ ના માસિક ભાડાનું એક કુશાદે મકાન મળી શકે એમ તેમને જણાવ્યું. તે ભાડું તે બાઈએ આપવા કબૂલ્યું અને ડૉક્ટર વેન્કટેસુલુને આશ્રમ ચાલુ કરવા જણાવ્યું. ૧૯૨૩ ના મે માસમાં ડૉ. વેન્કટેસુલુએ ગરીબો અને રસ્તામાં ભટકતા લોકોને આરામ લેવાનું સ્થાન ચાલુ કર્યું. એટલામાં તે મિસિસ ઇટનને અમેરિકા જવાનું થયું; પ્રજા જતાં જતાં તેઓ વચન આપતાં ગયાં કે, આ કામમાટે તેઓ સાઈ એવું ભંડોળ મોકલશે.

હુંક મુદતમાંજ એ અમેરિકન બાનુએ રૂપિયા ૧૮૦૦૦ અઢાર હજાર મોકલ્યા. ડૉ. વેન્કટેસુલુએ યુનિવર્સિટી પાસેથી વાર્ષિક એક રૂપિયાના ભાડાની જમીન મેળવી અને અમેરિકાથી આવેલાં નાણાંથી તેના ઉપર આ આશ્રમનાં મકાનો બંધાવ્યાં.

પુણ્યશીલા દાનેશ્વરી ભારતવર્ષની ભૂમિમાં દાનનેા પ્રવાહ ધોધબંધ ચાલ્યો જાય છે. અત્યારે એ પ્રવાહને ઉપર નિર્દિષ્ટ માર્ગોમાં વહેવડાવવાની જરૂર છે.

આ આશ્રમમાં જોકે આશ્રય દરેક હિંદુ-મુસલમાન ગરીબ અને લિખારીને મળે છે, પણ પ્રાર્થનાઓ તો ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રમાણેની અને શિક્ષણ પણ ખ્રિસ્તીધર્મનેજ અનુસરતું હોય છે.

આ દેશનાં આ પ્રમાણે હિંદુ-મુસ્લીમ સંતાનોને પરદેશના અને પરધર્મનાં મનુષ્યો પોષી રહ્યાં છે! લાખો શ્રીમંતોની હયાતી છતાં કેટલો વિષમ જમાનો છે!!

(‘મલબાર સમાચાર’ ના એક અંકમાથી)

૯૭—‘ દુઃખિયા કે આંસૂ’

મત સમજો મેરા ક્યા ધો સકતે હૈં દુઃખિયા કે આંસૂ—

હો બૂંદોં મેં વિશ્વ ડુબો સકતે હૈં દુઃખિયા કે આંસૂ !

કહીં નિકલ કર બહતે હૈં યે કહીં પ્રભાવ દિખાતે હૈં—

નર ક્યા પરમેશ્વર કા ભી દદ આસન શીઘ્ર હિલાતે હૈં ?

કહીં સિંચતે ઔર કહીં પર આગ પ્રચંડ લગાતે હૈં—

કહીં સૂખતે કહીં અનોકાં ધારા બન કર આતે હૈં,

બડોં-બડોં કા જડ સે જો સકતે હૈં દુઃખિયા કે આંસૂ—

હો બુંદોં મેં વિશ્વ ડુબો સકતે હૈં દુઃખિયા કે આંસૂ. ૧

સીતાજી કે આંસૂ ને રાવણ કા બંદાહાર કિયા—

પાંચાલી કે આંસૂ ને કૌરવ-કુલ કા સંહાર કિયા,

દુઃખિયા જનતા કે આંસૂ સે સુખિયાં કા સુખ જામ રહા—

વિધવાઓં કે આંસૂ મેં યહ હિંદૂ-જીવન ડૂબ રહા !

કલી ‘રમેશ’ ન નિષ્ક્રમ હો સકતે હૈં દુઃખિયા કે આંસૂ—

હો બુંદોં મેં વિશ્વ ડુબો સકતે હૈં દુઃખિયા કે આંસૂ. ૨

(‘માધુરી’ તુલસી સં. ૩૦૪, પોષમાસના અંકમાં લેખક શ્રી. શિવરામ શર્મા વિશારદ “રમેશ”)

૯૮—એક મહાન દેશભક્તનું સ્વરાજ્ય-સ્વપ્ન

(સ્થાન—આનંદલવન. સ્વરાજ્ય કે પરમ લક્ષ્ય મિ. કટહલજી સ્વરાજિસ્ટ કા અપને કમરે મેં ટહલતે વક્ત સનક મેં આ કર બકના.)

“સ્વરાજ્ય, સ્વરાજ્ય” હર ઘડી સ્વરાજ્ય-સ્વરાજ્ય ચિલ્લાઓ, સખ લોગ સ્વર સે સ્વર મિલાકર ચિલ્લાઓ. એકસાથ ન ચિલ્લા સકો, તો કોઈ પરવાહ નહીં, અલગ અલગ ચિલ્લા-ઓ. યહ બી ન કર સકો તો ઘોડા, બેલ, કુત્તા, ગધા, બિલ્લી, મુર્ગા કી તરહ ચિલ્લા-ચિલ્લા-કર રસ્મ પૂરી કરો. અગર યહ બી ન કર સકો તો બાબા! મેરી હી તરહ ચિલ્લાઓ (અજબ આવાજ મેં સ્વરાજ્ય-સ્વરાજ્ય ચિલ્લાના); મગર ચિલ્લાઓ જશર. અબ તો ચાહે પચાસોં પંચાયતેં હોં, ચાહે સૈકડોં સિકારિસેં હોં, ચાહે હજારોં કા હજ હોં, ચાહે લાખોં કી લાલચ દિખાઇ જયે; મગર અબ ન તો મેં સ્વરાજ્ય કા પિંડ છોડ સકતા હૂં ઓર ન સ્વરાજ્ય-મેરા. ક્યા મેં લંડન કે કિસી લેકચરર સે લડ નહીં સકતા? ક્યા મેરી બુદ્ધિપર બેવફૂરી કા બુર્કો પડા હૈ? ક્યા મેરી હિંમત હિમાલય પહાડ કી હવા ખાને ચલી ગયી હૈ? ક્યા મેરા ત્યાગ તીલિયોં કા તમાશા હૈ? ફિર ખાત ક્યા હૈ, જો મેરી ખાતપર ઔરેઔરે નત્યૂ-ખૈર ચૂહોં કી તરહ નાક-ભોં સિકેડાતે હોં? કસમ હૈ ખદર કે દુપટ્ટે કી, જો મેરા એક લપજ બી જૂંઠ હો. મેં તો સિફ આપસે હાથ જોડકર યહી ન કહતા હૂં કિ બાબા! મેરે સાથ-સાથ ચલે ભર ચલો, ફિર દેખિયે સ્વરાજ્ય આપસે આપ મિલતા હૈ કિ નહીં? ક્યોં રે ખરખૂજ!

(ખરખૂજ નૌકર કા આના)

૧-ખર૦—હોં, હુજૂર.

૨-કટ૦—તુઝે સ્વરાજ્ય ખારા હૈ કિ નહીં? બોલ, જલ્દી બોલ.

ખર૦—ખારા તો હૈ મગર આપકે પીછે-પીછે.

કટ૦—અચ્છા, યહ બી ખતાં કિ તેરે સરપર સ્વરાજ્ય કા શૈતાન સવાર હુઆ કિ નહીં?

ખર૦—સવાર તો હૈ, મગર આપકે પીછે-પીછે.

કટ૦—ક્યા તૂ સ્વરાજ્યોં કી સી ચાલ નહીં ચલતા?

ખર૦—ચલતા તો હૂં, મગર આપકે પીછે-પીછે.

કટ૦—ખરખૂજ, ઓ ખરખૂજ! દેખ, ધધિર દેખ, અબ ન તો મેં સ્વરાજ્ય કા પિંડ છોડ સકતા હૂં ઓર ન સ્વરાજ્ય મેરા. બોલ, તેરા ક્યા ધરાદા હૈ?

ખર૦—ધરાદા તો મેરા બી વહી હૈ, જો આપકા; મગર જરા સા ફર્ક હૈ.

કટ૦—વહ ક્યા?

ખર૦—વહ યહ, કિ આપ તો ન સ્વરાજ્ય કા પિંડ છોડ સકતે હોં ઓર ન સ્વરાજ્ય આપકા; મગર મેં (શિર ખુજલાતે હુએ) ન આપકા પિંડ છોડ સકતા હૂં ન આપ મેરા.

કટ૦—યહ કૈસે? ઇસે બી જલ્દી ખતલા.

ખર૦—બોલું ક્યા? મૈને ઘર કો ચિટ્ટી લિખ દી હૈ, કિ અબ મેં ઘર ન આઉંગા ઓર અગર આઉંગા, તો જન્માષ્ટમી તક કલકત્તા હો કર આઉંગા.

કટ૦—બહુત ઠીક કિયા, બહુત ઠીક કિયા. શાખાશ, નૌકર હો તો એસા હો. શાખાશ ખરખૂજ! ધખકાના નહીં. દિસમ્બર તક સ્વરાજ્ય ન મિલા, તો રામનૌમી તક તો કોઈ ઘોખા નહીં. અગર કોઇ છોટા-મોટા વિદ્ધ આયગા, તો ફિર જન્માષ્ટમી તક તો કહીં નહીં ગયા. દોનોં જલસે એક સાથ મનાયેંગે.

ખર૦—ઓર અગર કિસી શૈયતાન કી ખોપડીને ધધિર ઓર ખુદા કા મનમોટાન કરા દિયા તબ?

કટ૦—તબ, તબ સન ૧૯૨૮ મેં તો કહીં ગયા હી નહીં. સન ૨૮ કે નામ સે તો નિમૂઝએ જ્યોતિષી બી તાલ દેને કે લિયે મૂછેં બઢાને કી ફિક મેં હૈ. ક્યોં ખરખૂજ! ક્યા મેં જૂંઠ કહતા હૂં?

ખર૦—નહીં હુજૂર ! જૂઠું ખોલે સ્વરાજ્ય કે દુશ્મન. આપ તો દૂધ કે ઘોષે, આંચ કે તપે, સતયુગ કે સફેદ ખતારો હો. ચાહે દેવી પર ચઢાવે ચાહે દેવતા પર. દોનો પ્રસન્ન હોગે.

કટ૦—ફિર મેરી નીતિ પર કીચડ ઉછાલને સે લોગોં કો કયા લાભ ? પરમાત્મા ને જ્ય મુઝે ઇસ ખોજ કો ઉઠાને કે યોગ્ય સમજા, તખ હી ઇસકા ભાર સૌંપા. કયા તૂ યહ ખોજ ઉઠા સકતા હૈ ?

ખર૦—ઉઠા સકતા હું, મગર આપકે પીછે-પીછે.

કટ૦—ખરખૂજ ! શુભ કામ મેં પીછે રહના અચ્છા નહીં. સ્વરાજ્ય તો સ્વર્ગ કા ખળના હૈ, ખળના. અગર કોઇ તુઝે લાખ, દો લાખ ઇનામ મેં દેના ચાહે, તો પહલે લેગા યા પીછે ?

ખર૦—(સોચકર) જન્માષ્ટમી કે પહલે દેના ચાહે, તો જરૂર લે લૂંઆ.

કટ૦—નહીં તો ?

ખર૦—નહીં તો આપકે પીછે-પીછે.

કટ૦—ખેઇમાન ! હરકામ મેં પીછે-પીછે. ઐસે પાછા કો મરને પર નરક મિલતા હૈ.

ખર૦—મગર આપકે પીછે-પીછે.

કટ૦—ખરખૂજ ! તેરે પીછે રહને સે મુઝમે ઇતની હિંમત આ ગમી હૈ, કિ ચાહું તો સ્વરાજ્ય કી ચાલ બદલ હું ઔર ઇસ ચાલ સે સબી ધર્મવાલે મેરી જ્યજ્યકાર મનાયે.

ખર૦—લેકિન હુજૂર ! જન્માષ્ટમી કો ત્યોહાર ન છૂટને પાયે.

કટ૦—નહીં, નહીં. યહ ત્યોહાર તો મેરા સ્વરાજ્ય-સ્વપ્ન હૈ. મેં અખ ભી દેખતા હું, કિ જમુનાજી બદ રહી હૈ. વસુદેવજી કાલી ભયંકર રાત્રિ મેં કૃષ્ણજી કો લિયે જોકુલ કી ઔર દોડે જા રહે હૈ.

ખર૦—હુજૂર ! ઔર ભી કુછ દિખાઇ પડતા હૈ ?

કટ૦—હાં, મેં દેખતા હું, લક્ષ્મી સોલહો સિંગાર કિયે ચમક-દમક કે સાથ મેરે ચારે ઔર ઘૂમ રહી હૈ.

ખર૦—ઔર કુછ હુજૂર ?

કટ૦—હાં, યહ ભી દિખાઇ પડતા હૈ, કિ મેં એક જિમ્મેદાર સલાપતિ બનાયા ગયા હું. મેંને નામ પૈદા કરને કી ઇચ્છા સે મનમાને ઢંગ સે હિંદૂ-મુસલમાન કા મેલ કરા દિયા હૈ.

ખર૦—ઇસકે બાદ ભી કુછ દિખાઇ પડતા હૈ ?

કટ૦—હાં, કાન ખોલ કર સુન. હર જગહ ગૌએ કટ કટ રહી હૈ ઔર હિંદૂઓ કે જીવુસ ભી રૂકે પડે હૈ.

ખર૦—તો હુજૂર ! મુઝે અભી છુટી દે દીજિયે, જિસસે જન્માષ્ટમી કા ઉત્સવ તો મના લૂં.

કટ૦—લેકિન અખ તો મેં ધિક્કાર કી ધાર મેં બહને જા રહા હું.

ખર૦—તો હુજૂર ! જન્માષ્ટમી તક તો હર જગથે.

કટ૦—તો અખે, જન્માષ્ટમી ગઇ જહનમ મેં.

ખર૦—મગર આપકે પીછે-પીછે.

(દોનો કા પ્રસ્થાન)

('હિંદૂ-પંચ' ના એક અંકમાં લેખક—ખાખા બાલીદાસ)

૯૯-વડોદરામાં આર્યકુમાર આશ્રમની શૂરી પ્રવૃત્તિ

××× હું તો સીધો જામને આર્યકુમાર આશ્રમના પ્રણેતા શ્રી. આનંદપ્રિયજીને મળ્યો. હું તેમના કંપાઉડમાં દાખલ થયો, ત્યારથીજ મેં જોઈ લીધું કે, તેમના આશ્રમનું જૂનું મકાન તો છેલ્લી રેલને લીધે ખખડી ગયેલું હોવાથી તેમણે જરા દૂર નાની ઓરડીઓની હારમાળા બંધાવી દીધી હતી અને તેમાંજ મહામુશીબતે સર્વે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોનો સમાવેશ કર્યો હતો. શ્રી આનંદપ્રિયજીએ મને જણાવ્યું કે, રેલમાં તો તેમનાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો, હીસાબો, કપડાં, સરસામાન-અધુજ તણાઇ ગયું અને તેથી જાણે એકડે એકથીજ તેમને ફરી વાર શરૂઆત કરવી પડી. સદ્-ભાગ્યે મુખ્યના સદ્ગૃહસ્થ શ્રી નારણલાલ મોતીરામ શિવલાલની મદદ હજી જેવી ને તેવી કાયમજ છે અને તેથીજ જરાય પણ અંતરાયવિના અધું કામ ચાલી રહેલું છે; પણ આ આશ્રમ કંઈ ત્રીસેક વિદ્યાર્થીઓનેજ રાખવાનું કામ કરતું નથી. તે આશ્રમ તો હાલ સમસ્ત ગુજરાતના અંત્યજોની કેળવણી અને ઉન્નતિનું અને તેમને સરકાર તેમજ પ્રજાના જીલભોમાંથી ઉઠારવાનું મુખ્ય મથક બની ગયું છે. કોઇ ગામેથી કોઈ ચમાર આવીને કોઇ પટેલના જીલમની ફરિયાદ કરે; ખીજે ઠેકાણેથી કોઇ ભંગી આવીને ત્યાંના મુસલમાનોના ત્રાસની કહાણી સંભળાવે અને વળી દૂર દૂરના કોઇ ગામડેથી કોઇ ભરવાડો આવીને તેમના પર મુખી-પટેલો તરફથી ગુજરતા જીલમની ફરિયાદ કરે. આવા માણસો આજો દિવસ આવ્યાજ કરે અને તેમની સાથે વાતચીત કરી તેમને ગામે જવાની કે ખીજી કાંઈ લખાપટી કરવાની વ્યવસ્થા શ્રી આનંદપ્રિયજીનેજ કરવી પડે.

વિધવાઓનો વિસામો

આ ઉપરાંત હતલાગી વિધવાઓ અને સ્ત્રીઓના દુઃખની વાતોનો પણ વરસાદ એ આશ્રમ-પર હાલ વરસે છે. ત્યાં છેલ્લા થોડાજ અઠવાડીયામાં ઉપરાઉપરિકેટલાયે વિધવાવિવાહ કરવામાં આવ્યા છે તેની વાત આખા ગુજરાતમાં ફેલાઇ છે અને તેથી ઉત્તેજન પામીને કેટલીયે વિધવાઓ અથવા કોઇ સેતાનોના હાથમાં સપડાયેલી બાળાઓ પોતાના દુઃખની હૃદયભેદક કથાઓ આશ્રમ-પર મોકલાવે છે. આ બધી ટપાલજ ત્યાં ખૂબ વધી પડી છે અને તે વાંચવાથી ગુજરાતના સ્ત્રીજીવન ઉપર ઓરજ ભયંકર પ્રકાશ પડે છે. આશ્રમમાંજ એક ખવાસણને મેં કામ કરતી જોઈ. તેનેવિષે વાત કરતાં તેની કરુણાજનક કથા મને શ્રી આનંદપ્રિયજીએ ટુંકામાં કહી સંભળાવી. તે કથા હવે વિગતસર અઠવાડીક 'પ્રજામિત્ર' માં પ્રગટ થઇ ચૂકી છે. શ્રી. આનંદપ્રિયજીનો વિચાર તો ત્યાં આગળ આવી સ્ત્રીઓના રક્ષણને માટે એક અબળાશ્રમ કાઢવાનો છે; અને તેને માટે એક મકાન બંધવાની પણ જોગવાઈ ચાલે છે. હું અંતઃકરુણપૂર્વક આશા રાખું છું કે, આ સાચા અને શૂરા સેવકની આ પ્રવૃત્તિ દિનપ્રતિદિન ખીલતીજ જશે અને આખા ગુજરાતની સ્ત્રીઓ અને અંત્યજોની અસંખ્ય આશિષો તેઓ થોડા વખતમાં મેળવશે.

વિદ્યાર્થીઓની તાલીમ

વળી તેજ સાંજે હું જ્યારે છેલ્લી વાર તે આશ્રમપર ગયો, ત્યારે મેં કંઈ ઓરજ દૃશ્ય જોયું. તે વખતે આશ્રમના બધા વિદ્યાર્થીઓની કવાચત રાખવામાં આવી હતી. તેઓ બધા સ્કાઉટના વેશમાં સજ્જ થયા હતા-જો કે તેઓ સરકારી સ્કાઉટમાં નથી, પણ તેમનું ઇલાયદુજ મંડળ છે. તેમાં નાના તેમજ મોટાછોકરાઓ-જૂદી જૂદી જાતિના હતા, તેમ જૂદા જૂદા પ્રાંતના પણ હતા--ચમારથી તે ભંગી સુધીની બધી કામ ત્યાં હાજર હતી અને છેક અમૃતસરથી તે નીલગિરિ સુધીના પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓ પણ ત્યાં મોજુદ હતા અને તેમાં વળી એક તો ગુજરાતી પિતા અને હબસી સ્ત્રીનો પૂર્વઆફ્રિકાથી આવેલો છોકરો હતો. તેવા મિત્ર વર્ણના છોકરાઓ પહેલાં મુસલમાનોને સોંપવામાં આવતા હતા, પણ આ મહત્વાકાંક્ષી પંડિતને આ વાતની ખબર પડી તે તેમનાથી સહાઇ નહિ; તેથી તેમણે આ એક બાળકથી શરૂઆત કરીને બાલિષ્યમાં ખીજ મેળવીને તેમને સાચા હિંદુ બનાવી શકશે, એવી તેમની ઉમેદ છે.

આ બાળકોએ લશ્કરી ક્વાયત કરવા માંડી અને પછી થોડીજ વારમાં તેમણે લશ્કરી છાવણીના જેવું વાતાવરણ નેત્રનેતામાં ફેલાવી દીધું. મોટા દોલની સાથે સૂરીલા પાવાઓ અને પિત્તળનાં વાળાં વાગતાં ગયાં તેમ કંઈ એરજ ચમકારો લાગતો ગયો. પછી મારી સૂચનાથી જાત-જાતનાં લડાયક આર્યસમાજ ગાયનોના સૂર એજ બેંડમાંથી વાગતા ગયા. પછી તેની સાથે થોડું ઘણું ગાવાનું પણ શરૂ થયું. છેવટે વળી એક એર લહેજત મળી. નીલગિરિના છોકરાએ એક ગીત તામીલમાં અને એક પોતાની અસલ ભાષામાં ગાયું. તેના રાગ ઘણાજ મીઠા લાગ્યા અને તેમાં સ્વામી વિવેકાનંદનું નામ સાંભળીને અને ભારાભાર સંસ્કૃત શબ્દો આવતા જોઈને હું તો હેખતાઈજ ગયો. પછી અમૃતસરના એક વિદ્યાર્થીએ પંજાબીમાં ગીત ગાયું અને પેલા હબસી છોકરાએ આફ્રીકાની અસલ હબસી જખાનમાં એક ગીત ગાઈને અમને હેરત પમાડી મૂક્યા.

આ બધું જોઈ-સાંભળીને હું જ્યારે પાછો ફર્યો, ત્યારે મને ખરેખર આ આશ્રમ કોઈ અવનવી ધાર્મિક શુદ્ધિ અને રાષ્ટ્રીય સંગઠનના કેન્દ્રસ્થાનરૂપે તેમજ અત્યંતે અને સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારના એક પવિત્ર ધામતરીકે જણાવા લાગ્યો; અને મારી એવી ખાત્રી થઈ કે, પંડિત આનંદપ્રિય જેવા બાહોશ અને ઉચ્ચ સેવકો અને વ્યવસ્થાપકો દેશભરમાં કેકેટલાંજે અપવા આશ્રમો જમાવે તો આપણા આર્યાવર્તના ઉદ્ધારનો દિવસ નેત્રનેતામાં ઉગી નીકળે.

(“હિંદુસ્થાન” તા. ૨-૨-૨૮ના અંકમાં લખનાર એ પત્રના ખાસ પ્રતિનિધિ)

૧૦૦—સન્નારીનાં સાચાં ભૂષણ

(ઓધવજ સદેશો કહેજો શ્યામને.....એ રાગ)

બહેની ! સદાય મોટું મનડું રાખીયે, કહે કોઈ કંઈ તો ના વદીયે વેણુ જો !

મર્યાદા મ્હોટાંની જાળવવી સદા, ના સ્હામું મ્હોટાંની બહેન થવાય જો !

એમાં ભૂષણ સન્નારીનું છે રહ્યું. ૧

સાસુ-સસરાની સેવા કરીએ સદા, લઘ્યે ધરડાંના શુભ આશીર્વાદ જો !

પતિ એજ પરમાત્મા પ્રમદાએ ગણી, કરવી તેની બહેન ! અહોનિશ સેવ જો ! એમાં ૨

બેની ! સાસરીએ માથે ઠીક ઝાઢીએ, મ્હોટેથી તાણી ના વદીએ વેણુ જો !

વિનોદ-ગોષ્ઠિ પરજનની સાથે કદી, કરીએ ના બહેની એમાં છે દોષ જો ! એમાં ૩

‘આળસ છે દળદર’ બહેની ! એ કાઢીએ, કરવું હોંસે સઘળું ધરનું કામ જો !

કામથકી ના અકળાઈએ બહેની ! કદી, કરવી તેની બહેન ! અહોનિશ સેવ જો ! એમાં ૪

નિંદા કુથલી અન્ય તણી કરવી નહિ, ના કેવા કડવા કોને કદી બોલ જો !

જ્ઞાન મળે એવાં પુસ્તક નવરાશમાં, સુધારવો વાંચીને નિજ સંસાર જો ! એમાં ૫

મોજશોખ મેલી રહીએ સાદાઈમાં, વસ્ત્રાભૂષણ કાજ ન દમીએ નાથ જો !

મળી યુંપડી ગણવી નૃપતિમહેલશી ! સૂકો રોટલો સ્વામીનો પક્વાન જો ! એમાં ૬

(સુરતના ‘મહિલાભૂષણ’માં લેખક—સ. ‘બાલ-રશ્મિ’)

૧૦૧—દક્ષિણહિંદુસ્તાનનું પ્રખ્યાત જૈનતીર્થ—શ્રમણ બેળગુળ

દ્રવીડદેશમાં આર્ય લોકો અગત્ય ઋષિની સરદારી નીચે વિંધ્યાચળ પર્વત ઓળંગીને ગયા. દક્ષિણમાં આર્ય સંસ્કૃતિ ફેલાયાનો એ પ્રથમ ખતાવ હતો. વેદકાળ ગયા પછી યજ્ઞ-યાગનો જમાનો આવ્યો હતો અને એ જઈ લવ્ય-દેવળો ખંધાયાનો યુગ આવ્યો. દક્ષિણમાં હિંદુધર્મનાં—શિવ, શક્તિ અને વિષ્ણુનાં અસંખ્ય, શહેરો જેવડાં મોટાં દેવાલયો ખંધાયાં અને સનાતન હિંદુધર્મે દ્રવીડ પ્રજાઓની પૂરેપૂરી ધાર્મિક જીત કરી લીધી.

ત્યારપછી ભદ્રબાહુ નામના ઉત્તરના એક જૈન યતિને જ્ઞાન થયું કે, ઉત્તરહિંદમાં ૧૨ વર્ષનો મોટો દુષ્કાળ આવવાનો છે. તેમાંથી લોકોને બચાવવા માટે દિગંબરી જૈનોના એક મોટા સંઘને એ દક્ષિણમાં લઈ ગયા. એ દિવસથી દક્ષિણમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર થયો અને શ્રમણ બેળગુળ એ ભદ્રબાહુના સમયથી એટલે લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષથી જૈનધર્મનાં તત્વનો પ્રકાશ ફેલાવતું યાત્રાનું સુપ્રસિદ્ધ ધામ ગણવા લાગ્યું.

જૈનધર્મનો તેજસ્વી પ્રકાશ પાડતું એ શ્રમણ બેળગુળ મહેસુર રાજ્યમાં બેંગલોરની પશ્ચિમે આવેલું છે. હિંદની પ્રાચીન મહત્તા જાણવાની દૃષ્ટિએ એકે એક હિંદીએ એ તીર્થનાં દર્શન કરવાં જોઈએ.

જૈન પુરાણોમાં લખ્યું છે કે, આ સ્થળે ચંદ્રગુપ્તે જૈનધર્મ અંગીકાર કરી ભદ્રબાહુ સમયે નિવાસ કર્યો હતો અને પોતાના જીવનનો ઉત્તરકાળ ગાળ્યો હતો. જે ટેકરીપર એમણે તપશ્ચર્યા કરી અનશન વ્રતથી પોતાનો દેહ ગાળી નાખ્યો, એ ચંદ્રગિરિ નામથી ઓળખાય છે.

ચંદ્રગિરિની બરાબર દક્ષિણે બીજી ટેકરીપર ગોમતેશ્વરની ૬૦ ફીટની મૂર્તિ છે. શરીરનું પ્રમાણ યોગ્ય માપસર છે. ૧૦૦૦ વર્ષથી એ લવ્ય મૂર્તિ પૃથ્વીનાં નિર્જળ મનુષ્યોને ઇંદ્રિયો પર વિજય મેળવવાનો વીર સંદેશ આપતી ઉભી છે. એ નમ્ર છે છતાં નિર્દોષ બાળક જેવી એ નમાવસ્થા તમે કોઈ પણ પ્રકારના વિકારવગર જોઈ શકો.

કથા એમ છે કે, પહેલા તીર્થંકર આદિનાથે સંસારત્યાગ કર્યા પછી એમના બે પુત્રોમાં રાજ્ય-ગાદીમાટે લડાઈ થઈ. ભરત મોટો ભાઈ હતો. ખરો ગાદીનો વારસ એ હતો. બાહુબલિ-જેમની આ મૂર્તિ છે—એ નાનો હતો. બાહુબલિએ ભરતને હરાવ્યો ને ગાદી છીનવી લીધી; પણ થોડાજ સમય પછી એમને પોતાનાં કર્મનો પશ્ચાત્તાપ થયો. મોટાભાઈને બોલાવી એમણે ક્ષમા માગી ને રાજપાટ છોડી આ સ્થળે આવી તપ આદર્યું. જૈનધર્મનાં તમામ અંગોનું એમણે જ્ઞાન મેળવ્યું, એટલે ‘કેવલી’ અથવા કેવળજ્ઞાની (પરમ જ્ઞાની) ગોમતેશ્વર નામથી એ પ્રસિદ્ધ થયા.

એમના અવસાન પછી ભરતે પોતે આ પર્વતની ટોચ કોતરાવી એમની સુવર્ણની મૂર્તિ (એટલે કે જેમાં પથ્થરના વજન જેટલું સુવર્ણ ખર્ચાયું હશે એવી) બનાવડાવી. આ મૂર્તિ નમ્ર છે. નથી એને ભસ્મ કે નથી લંગોટી. ઉપર આભ અને નીચે ધરતી છે. પર્વતની ટોચપરથી એ સંસારપર નજર નાખે છે. પગ પાસે વેલા ઉગી નીકળ્યા છે, પાસે સાપ ફરે છે, પણ એને પોતાના દેહની દરકારજ નથી. સંસારના જીવોપર એ પ્રેમ અને કરુણાથી જોઈ રહી છે.

કાળબળે ત્યાં જંગલ થઈ ગયું. કુકકુટ સર્પો—એટલે કે કુકડા જેવા સાપ—ત્યાં ફરી વળ્યા; છતાં કેટકેટલા યતિઓ, રાજાઓ ને ગૃહસ્થો ત્યાં યાત્રાએ જતા. એક સમયે જનસેન નામના એક યતિ મદુરા પાસે વિહાર કરતા હતા. ત્યાંના સેનાનાયક ચામુંડરાય જૈનધર્મી હતા. યતિએ એમનાં માતૃશ્રીને શ્રમણ બેળગુળની યાત્રાનો મહિમા કહ્યો અને માતાએ દર્શન કર્યા પહેલાં દૂધ ન લેવાની બાધા રાખી. ચામુંડરાયની સ્ત્રીએ સાસુજની બાધાની હકીકત કહી અને ચામુંડરાય લાવલશ્કર સાથે શ્રમણ બેળગુળ જવા નીકળ્યા. બહુ મહેનતે સૌ ચંદ્રગિરિપર પહોંચ્યા, પણ ગોમતેશ્વરનો પત્તો લાગ્યો નહિ.

આખરે માતા અને પુત્રને એકજ જાતનું સ્વપ્ન આવ્યું અને દક્ષિણદિશાએ બાણ મારવાથી

ગોમતેશ્વર જડશે, એવી ભવિષ્યવાણી સંભળાઈ. ચામુંડરાયે સોનાના ધનુષ્યપર સોનાનું બાણ ચઢાવીને માર્યું અને ત્યાં બરાબર ગોમતેશ્વર જડ્યા.

પછી તો એ સ્થળનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો અને મહાપૂજા રચાઈ. લખખો યાત્રાળુઓને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યાં. વાજત્રો, ફૂલ, ધન, મંડપો ને ભોજનસામગ્રીઓનો પાર ન રહ્યો. પછી અભિષેક થયો. સેંકડો દેગડા દૂધથી ગોમતેશ્વર ભગવાનને નવડાવવામાં આવ્યા; પરંતુ ત્યાં એક આશ્ચર્ય બન્યું.

દૂધની ધારા ભગવાનની કેડ આગળથી નીચે પડી જાય, પણ ચરણક્રમણ સુધી પહોંચેજ નહિ! ચામુંડરાયે અફસોસ કરવા માંડ્યો ને વિદ્વાનોને તેનું કારણ પૂછ્યું. એક ગરીબ બાઈ બીલાના કાચલામાં દૂધ લઈને પૂજા કરવા આવેલી તે બિચારી દૂર ઉભી રહેલી. યતિ જીનસેને ચામુંડરાયને એ દૂધ લઈ લેવા કહ્યું અને એ બાઈ તરફથી ભગવાનને ચઢાવવાની આજ્ઞા કરી. આ દૂધ તરત ચરણક્રમણ સુધી પહોંચ્યું અને પછીની પૂજા નિર્વિઘ્ને પૂરી થઈ.

ચામુંડરાયનાં પડળ હવે ઉધડી ગયાં. પૂજના આડંબર અને ઠાઠથી એનામાં અભિમાન આવેલું હતું તે એ સમજી ગયો ને પેલી ગરીબ બાઈનું પાશેર દૂધ એના લાખખો રૂપિયાની પૂજા કરતાં અધિક છે, એમ એને સમજાઈ ગયું. આ બાઈનું નામ ગુલકાયાજી પડ્યું. ગોમતેશ્વરની સામે એ બાઈની ખરી ભક્તતરીકિની, પૂર્ણ કદની, બીલીકળના કાચલામાં દૂધ લઈને ઉભેલી મૂર્તિ આજે પણ ત્યાં ભાવપૂર્ણ નયને જોઈએ છીએ અને આનંદ થાય છે.

પણ એ જીર્ણોદ્ધારનેયે આજ ૧૦૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે. ઈ. સ. ૧૨૦૦ પછી દ્રવીડ અને કર્ણાટક દેશમાંથી જૈનધર્મનો ભારભોજ તો તૂટી ગયો છે, છતાં કાનડી ભાષાના ઘડતરમાં અને જૂના સાહિત્યમાં એની મદદ જેવીતેવી નથી.

આપણે સંપ્રદાયોના કુંડાળાથી પર થઈ આ સ્થાને યાત્રાળુઓના જેવા પૂર્ણ ભાવથી જમશું તો-પણ અમૂલ્ય લાભ મેળવીશું એમાં શક નથી. મૂર્તિ પવિત્ર, ગંભીર અને પ્રેરક છે. આપણા શિષ્ટીઓને માટે પણ પૂર્ણ માન ઉત્પન્ન કરાવે એવી છે.

શિવાજી કે નેપોલિયનનાં આવલાં જોઈને જે વીરતા માટે આપણે ધ્યેય ધારીએ તેના કરતાં પણ વિશેષ ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવવાનો આખા જૈનધર્મનો સંદેશો આ સ્થાનેથી આપણને મળી રહે છે; અને ભોગવિલાસના આ જમાનામાં એ સંદેશાની આપણને કેટલી ખબી જરૂર છે?

આ મૂર્તિનાં કવિજનોએ અને ભક્તોએ ખૂબ વખાણ કર્યું છે. એનાં તો વખાણ જેટલાં થાય એટલાં ઓછાં છે. એક સાધુ લખે છે કે ‘લિખિતંગ ગૃહસ્થ લોકોનો સાળો (એટલે સૌ ગૃહસ્થોની સ્ત્રીઓને બહેન ગણનારો): ગોમતેશ્વરને જુઓ! શું એમને ક્રોધ/પણ વાસના અસર કરી શકે?’

ખીજ એક કવિ કહે છે કે ‘ગોમતેશ્વરનાં કૃપાકટાક્ષ જેનાપર પડે છે તેના આશય શુદ્ધ થઈ જાય છે.’

(સં. ૧૯૮૪-માગશરના ‘કુમાર’ માં લેખક-ડૉ. હરિપ્રસાદ વ. દેસાઈ.)

૧૦૨-ભિખારી

મેરે હૃદય કે રંગ મેં, સારે જહાં કે અંગ કો! તૂને રંગાયા ઓર મૈં, ફિર કુંઢતા કિસ રંગ કો!!૧
મેરે હૃદય કે સાજ સે, સારી ધરા હૈ સજ રહી! મેરે હૃદય થી ખાંસુરી, સારે ગગન મેં બજ રહી!!૨
મેરે હૃદય કે પ્રેમ સે, તૂને બનાયા હેમ કો! ફિર બી ભિખારી થી તરહ, મૈં કુંઢતા કિસ હેમ કો!!૩
હે પ્રેમ-ગંગા બહ રહી, તેરે હૃદય કે આસપાસ! ફિર બી સદા તૃપાર્ત તૂ-ક્યોં હી બતા દે પ્રેમદાસ?૪

(રચનાર શ્રી હરીદ્રનાથજી ચટ્ટોપાધ્યાય)

૧૦૩-શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ-શિવપુરી

(એક આદર્શ જૈન સંસ્થા)

ગયા જન્યુઆરી મહિનામાં હું એક મિત્રના પુત્રની જનમાં શિવપુરી (ગ્વાલિયર) ગયો. શિવપુરી મહારાજ સિંધીઆનું નિવાસસ્થાન છે. અહીં મહારાજ સાહેબે પ્રચૂર ધનવ્યય કરીને જંગલમાં મંગલ કરી દીધું છે, એક ઘણા મોટા જંગલને રમણીય પાર્કટરીકે પરિવર્તિત કરી દીધું છે અને કૃત્રિમ બધોદારા જલરાશીને જલાશય, ઝરણાં તથા મંદગામિની નદીના રૂપમાં પ્રવાહિત કરેલ છે. અહીં વિવિધ પ્રકારનાં સુંદર વહાણો, દર્શનીય સ્ટીમરો અને બોટ તથા નાવડાં દેખાય છે. બગીચાની અંદર ચારે તરફ ઘણી સુંદર સડકો છે અને ઉચિત સ્થાનો ઉપર સુસજ્જિત બંગલા અને મોટી કોઠીઓ શોભાયમાન છે.

મહારાજ સાહેબનાં માતાજીની સ્મૃતિમાં એક વિશાળ મંદિર બનાવ્યું છે, જેમાં તેમની શાંતિમયી મૂર્તિ સ્થાપિત છે. તેની દેવમૂર્તિના જેવીજ પૂજા અને માનતા થાય છે. માતાપ્રિત પુત્રના જીવતા-જગતા પ્રેમસમ્માનનું આ પ્રમાણ છે.

મહારાજ માધવરાવ સિંધીઆ, જેમના અકાલ મૃત્યુએ આ દિવ્ય સ્થાનને વૈધવ્યરૂપ આપી દીધું છે, તેઓ હમેશાં માતાના મંદિરમાં જઈ સવિનય અને શ્રદ્ધાપૂર્ણ પૂજા કરતા હતા. આજ મંદિરની સામે તેમની સ્મૃતિમાં પણ એક વિશાળ અને દિવ્ય મંદિર બની રહ્યું છે. આની લાગત લગભગ ૧૦-૧૨ લાખ રૂપિયાની થશે. ભારતવર્ષમાં મૂર્તિપૂજા ક્યારે અને કેવી રીતે ચાલી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તરભિલાષી પુરુષ આ સ્થાનમાં આવીને સ્વયં જોઈ શકે છે.

શિવપુરીમાં રાજમહેલ પણ મોટા હાલવાળો છે; અને અહીં કચેરીઓ તથા અનેક મનો-વિનોદનાં સ્થાનોની ધંમારતો ઘણી શોભાયમાન છે.

શિવપુરી રેલ્વે સ્ટેશનની પાસે એક અત્યંત સુંદર અને દિવ્ય જૈન સંસ્થા છે, જેનું વિસ્તૃત વર્ણન આ લેખનો વિષય છે.

આ સંસ્થાનું નામ શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ છે. સાત વર્ષથી આનું અસ્તિત્વ છે. આના જન્મદાતા સ્વર્ગીય શાસ્ત્રવિશારદ જૈન આચાર્ય શ્રી. વિજયધર્મસુરી છે. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ્ય સંસ્કૃતના ધુરંધર વિદ્વાનો, ત્યાગી, સમ્યગ્ચિન્તકો, ઉચ્ચશક્તિ તથા ધર્મપરાયણ ઉપદેશક અને સંચાલક ઉત્પન્ન કરવા, એ છે. પહેલાં આ સંસ્થા મુંબઈમાં હતી. તે પછી બનારસ ગઈ, ત્યાંથી આગ્રે અને હવે ત્રણ વર્ષથી શિવપુરીમાં છે. આ સંસ્થા જૈનસમાજની સહાયતાથી સ્થાપિત થઈ છે અને પ્રધાનતઃ જૈનોની સહાયતાથી ચાલી રહી છે. એટલામાટે અને જૈન સંસ્થાજ કહેવામાં આવે છે. અત્યારે આમાં ૪૫ વિદ્યાર્થી છે. શિક્ષણક્રમમાં ૯ કક્ષાઓ રાખવામાં આવી છે. ૬ કક્ષાઓ વિદ્યાલયની અને ૩ મહાવિદ્યાલયની. વિદ્યાલય વિભાગમાં સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ધાર્મિક, ગણિત, હિંદી આદિ વિષયો છે અને મહાવિદ્યાલય વિભાગમાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી. શારીરિક વ્યાયામ બંને વિભાગમાં આવશ્યક છે. ચરિત્રસુધાર મુખ્ય વિષય છે. ચાર અધ્યાપકો વૈતનિક છે. બે એક આજ સંસ્થાના ઉત્તીર્ણ વિદ્યાર્થી અને કેટલાક જૈન સાધુ-જેઓ અહીં રહે છે-આ કાર્યમાં દત્તચિત્ત થઈને સહાયતા કરે છે. જૈન સાધુઓના સાથે રહેવાથી વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર ઉપર મોટો પ્રભાવ પડે છે.

પાઠશાળાની સાથેજ બોર્ડિંગ હાઉસ પણ છે, જેમાં વિદ્યાર્થીઓની રહેણી-કરણી અને ખાનપાન પ્રાચીન ગુરુકુલ પદ્ધતિ પ્રમાણે હોષ્ટને એક પ્રાચીન આદર્શનું સ્મરણ કરાવે છે. શિક્ષણમાં તથા અન્ય વિષયોમાં પણ પ્રાચીન અને નવીન આદર્શોનું મિશ્રણ છે.

વિદ્યાર્થીઓને ખાનપાન, કપડાં, પુસ્તક વગેરે આજ સંસ્થા તરફથી અપાય છે. આને માટે વાર્ષિક ખર્ચ દશ-અગિયાર હજારનું લગભગ છે. સ્થાન રમણીય છે તથા હવાપાણી ઉત્તમ છે. એટલા માટે વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તી સારી રહે છે. દેશી ખેતોદારો તેઓની પાસે પૂરી કસરત કરાવવામાં આવે છે.

વિદ્યાર્થીઓની વ્યવસ્થાને માટે વિદ્યાર્થીઓમાંથીજ ઉ નિયંત્રિત નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં પ્રત્યેકને છ-છ સાત-સાત વિદ્યાર્થી સુપ્રત કરવામાં આવ્યા છે. તે વિદ્યાર્થીઓનાં કપડાં તથા અન્યન્ય બાબતોના ખ્યાલ આજ નિયંત્રિત રાખે છે. જે કંઈ વિશેષ આવશ્યકતા હોય તો નિયંત્રિત સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટને સૂચિત કરે. વિદ્યાર્થીઓને સ્વાવલંબી બનાવવાનો અહીં પૂરો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. સંસ્થાના મંદિરની સફાઈ, દેવમંદિર તથા ગુરુમંદિરની સફાઈ, શાક લાવવું વગેરે ધણું કામો વિદ્યાર્થીઓ જાતે કરે છે. જ્યારે રસોઈયો નથી આવતો, ત્યારે તેઓ પોતાની રસોઈ પણ બનાવી લે છે. તેઓ સ્વયંપાકના અભ્યાસી થઈ ગયા છે.

આ વિદ્યાર્થીઓને દર રવિવારે વડત્વ—કળાસંબંધી શિક્ષણ પણ આપવામાં આવે છે. આ કાર્ય પ્રસિદ્ધ વક્તા શ્રી મુનિ વિદ્યાવિજયજીએ પોતાના હાથમાં લીધું છે. ૪-૫ વિદ્યાર્થી તો આ વિષયમાં સારી તરફથી કરી ચૂક્યા છે.

આ વિદ્યાર્થીઓ ધર્મ—પતાકા નામનું એક હસ્તલિખિત માસિકપત્ર પણ કાઢે છે, જેમાં તેમના હિંદી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત આદિમાં લેખો રહે છે. આવી રીતે એમની લેખનશક્તિનો વિકાસ થાય છે.

વિદ્યાર્થીઓ કેવળ સ્થાનિકજ નહિ, પણ ઘણા દૂર દૂરથી આવે છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તો ગુજરાત પ્રાંતથી આવેલા છે.

હમણાં બે વર્ષથી અહીંના વિદ્યાર્થીઓ કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયની સંસ્કૃત પરીક્ષાઓ પણ આપવા જાય છે અને લગભગ બધાજ પાસ થાય છે. આ સંસ્થાની સાથે એક સારું પુસ્તકાલય પણ છે. અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ આનાથી સારો લાભ ઉઠાવે છે. આ ઉપરાંત સંસ્થાના કમ્પાઉન્ડમાં એક સુંદર વાટિકા છે, જે હરી-ભરી અને ફળી-ફૂલી રહે છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ ઉદ્યાન સંબંધી કળાતુ શિક્ષણ પણ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આ સંસ્થાની વ્યવસ્થા બે કમિટીઓદ્વારા થાય છે. એક કમિટી શિવપુરીમાં છે, જેના સભ્ય થોડાક વિદ્વાન રાજ્ય ઑફિસરો છે અને થોડા નગરના ગૃહસ્થ સન્નજન. બીજી કમિટી મુંબઈમાં એડવાઈઝરી બોર્ડ.

આ સંસ્થાને જ્વાલિયર રાજ્ય તરફથી પણ સમયે સમયે સહાયતા મળતી રહે છે. ગયા વર્ષમાં આ સંસ્થાને રાજ્ય તરફથી ૨૦૦૦ નીમદદ આપવામાં આવી હતી. સંસ્થાના બોર્ડિંગ હાઉસ-માટે જમીન પણ હમણાં આપવામાં આવી છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ સંસ્થા તરફ રાજ્યની દૃષ્ટિ સારી છે.

આ સંસ્થાના સ્થાપક શ્રી વિજયધર્મસુરી હતા, કે જેઓનો ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેઓ જૈનધર્મના પારંગત પંડિત અને પ્રસિદ્ધ ધર્માચાર્ય હતા. તેમનું નામ દૂર દૂર દેશોમાં વિખ્યાત છે. યુરોપ અને અમેરિકાના વિદ્વાનો જેમનો જૈનધર્મ સાથે પરિચય છે, તેઓ પ્રાયઃ તેમને લખ્યા કરતા હતા અને જૈનધર્મ તથા દર્શનસંબંધી પ્રશ્નોનું તેમની સહાયતાથી સમાધાન કરતા હતા. આ સ્વનામધન્ય ધર્માચાર્યજીનો સ્વર્ગવાસ શિવપુરીમાં સં. ૧૯૭૯ માં (૧૯૭૮માં) થયો. તેઓની પવિત્ર સ્મૃતિ સુરક્ષિત રાખવાને માટે જૈનોએ એક સમાધિમંદિર બનાવ્યું છે. આ મંદિરની જમીન શિવપુરી સ્ટેશનની પાસે જે ઘણી મોકાની છે, તે સિંધીયા સરકારે આપી હતી. મંદિર ઘણું સુંદર છે. એમાં ઉક્ત આચાર્ય મહારાજની દિવ્ય મૂર્તિ સ્થાપિત છે. આજ મંદિરની સાથે પૂર્વોક્ત સંસ્થાને સંબંધ છે.

શ્રી વિજયધર્મસુરીજીના સ્વર્ગવાસ પછી આચાર્યના આસન ઉપર તેમના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસુરી વિરાજમાન થયા, જેઓ આ સંસ્થામાં રહીને અથવા લિન્ન લિન્ન સ્થાનોમાં જઈને ધર્મોપદેશ કરે છે. તેઓ સંસ્કૃત, હિંદી, ગુજરાતીના સારા વિદ્વાન અને અંગ્રેજી ભાષા તથા સાહિત્યથી પણ સુપરિચિત છે. તેમની સાથે મુનિ વિદ્યાવિજયજી તથા જૈન દર્શન સાહિત્યના પ્રખર વિદ્વાન અને સુવિખ્યાત વક્તા અને અન્ય તપસ્વી સાધુ રહે છે, જેમના પવિત્ર ચારિત્રનો પ્રભાવ આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ઘણો સારો પડે છે. મુનિ વિદ્યાવિજયજીને આ સંસ્થાના આત્મા કહી શકીએ. તેઓ રાતદિવસ પરિશ્રમ કરીને સંસ્થાની દેખરેખ રાખે

છે અને પોતાના વિશેષ સમય વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ તથા ઉપદેશ આપવામાં રોકે છે. તેઓ કેટલાક વિષયોના પ્રખર અને પૂર્ણ વિદ્વાન તો છેજ; તે ઉપરાંત સરળતા, સચ્ચરિત્રતા અને સજ્જનતામાં પણ એકાન્ત છે. શ્રી વિજયેન્દ્રસુરી મહારાજ, જેઓ અત્યારે આચાર્ય પદવીપર છે, તેઓ જૈનધર્મના એક આદર્શ સાધુ છે. આટલી ઉંચી પદવી ઉપર હોવા છતાં પણ તેમને અભિમાન અને અહંકારનો સ્પર્શ પણ નથી. એવો કયો મનુષ્ય છે, કે જે તેઓને મળીને પ્રસન્ન અને પ્રમુક્તિત ન થઇ જાય! દર્શન કરતાંજ તેમની પવિત્ર, પ્રસન્ન અને દિવ્ય ભૂતિનો બધા ઉપર પ્રભાવ પડે છે. તેઓ મીલનસાર પણ ઉંચા દરજ્જાના છે. કેવળ જૈનોપરજ તેમનો પ્રભાવ છે એમ નહિ, પરંતુ હિંદુ, મુસલમાન, ધર્માર્થ આદિ દરેક ધર્મના લોકો ઉપર પણ છે. બધાં એમનું સન્માન કરે છે. તેમનું ધર્મ અને લોકસંબંધી જ્ઞાન એટલું બધું ઉન્નત છે કે તેમની સાથે કોઇપણ વિષય ઉપર વાતચીત કરતાં તમને તેજ વખતે બરાબર ઉત્તર મળશે. હું જૈન નથી, પરંતુ મને જૈન સાધુઓ અને ગૃહસ્થોને મળવાનો બહુજ અવસર મળ્યો છે. જૈન સાધુઓના સંબંધમાં હું વિનાસકોચે કહી શકું છું કે, તેઓમાં કોઇકજ એવો સાધુ હશે, જે પોતાના પ્રાચીન-પવિત્ર આદર્શથી નીચે પડ્યો હશે. મેં તો જેટલા સાધુ જોયા, તેઓને મળવાથી ચિત્તમાં એજ પ્રભાવ પડ્યો કે તેઓ ધર્મ, ત્યાગ, અહિંસા તથા સદુપદેશની ભૂતિ છે-તેઓને મળવાથી ઘણી પ્રસન્નતા થાય છે. જે સાધુ મહારાજાઓનો અહીં ઉદ્દેશ્ય કયો છે, તેઓ તો અસાધારણ વ્યક્તિ છે. કેવળ તપસ્વી સાધુ નહિ, બલકે પ્રકાંડ વિદ્વાન અને અનુભવી.

આ સંસ્થામાં એક નવી જાત જોવામાં આવી. લગભગ દોઢ વર્ષ થયાં જર્મનીથી એક વિદ્વંષી મહિલા અહીં આવીને રહી છે. એનું અસલી નામ ડૉ. શાલોટે કૂઝે અને ભારતીય નામ સુભદ્રાદેવી છે. તે પી. એચ. ડી. ની ઉપાધિથી વિભૂષિત અને લીપઝિંગ યુનિવર્સિટીની એસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર છે. આ બાઇ ભારતવર્ષની કેટલીયે ભાષાઓથી પરિચિત છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી પહેલવી વગેરે. યુરોપની તો બધીયે ભાષાઓ તે જાણે છે. આ સંસ્થામાં તે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, જૈન આગમ, જૂની ગુજરાતી વગેરેનો અભ્યાસ કરી રહી છે. થોડો સમય થયાં તેણીએ આચાર્યશ્રી વિજયેન્દ્રસુરી મહારાજની પાસે જૈન દીક્ષા લીધી છે. માંસાહારાદિનો તેણીએ સર્વથા ત્યાગ કર્યો છે અને હિંદુસ્થાની જ્ઞાતિ પ્રમાણે દાળ-ભાત-રોટલી-શાક વગેરેનું ભોજન કરે છે. હિંદી સભ્યતા ઉપર તેણીનો ઘણોજ અનુરાગ છે. ‘ધર્મ-ધ્વજ’ નામની ગુજરાતી માસિકપત્રિકામાં તેણીના ગુજરાતી લેખો પ્રાયઃ પ્રકાશિત થતા રહે છે. આ વિદ્વંષી બાઈ, આ સંસ્થાના ઉચ્ચ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી પણ ભણાવે છે. તેણીએ ભાષા-વિજ્ઞાનસંબંધી સારી શોધ કરી છે. એએક પુસ્તકો પણ તેણીનાં બહાર પડી ચૂક્યાં છે. હું આ વિદ્વંષીને મળ્યો અને મળવાથી ચિત્ત ઘણુંજ પ્રસન્ન થયું. આ બાઈ ઘણીજ સરલ સ્વભાવવાળી, વિનયી અને શીલસંપન્ના છે. તેણીની જૈનધર્મ તથા અન્ય ભારતીય ધર્મોપર શ્રદ્ધા જોઈને મને ઘણીજ પ્રસન્નતા થઇ.

આ સંસ્થા દિન-પ્રતિદિન ઉન્નતિ કરતી રહે અને જે ઉદ્દેશ્યથી તેની સ્થાપના થઇ છે, તેની શીઘ્ર પૂર્ણરીતિથી પૂર્તિ થાઓ, એજ મારી હાર્દિક શુભાકાંક્ષા છે.

(પૌષ ૧૯૮૪ ના ‘સુધા’માંના લાલા કન્નોમલજી એમ. એ. ના લેખપરથી સ્વતંત્રાનુવાદ.)

૧૦૪-વિધવાવિવાહવિષે શાસ્ત્રોના પૂરાવા

ધર્માચાર્યોના વિરોધનાં કારણો

જ્યારે આખું જગત એમ જૂમ મારી રહ્યું છે કે, વિધવાવિવાહ કરવો જોઈએ; મહાત્મા ગાંધીજી જેવા વિચારવંત પુરુષોએ પણ કહ્યું કે, યુવાનોએ વિધવાઓનો હાથ પકડવો જોઈએ; અનુભવ અને બુદ્ધિ પણ એમ સાબીત કરે છે કે, વિધવાવિવાહ આવશ્યક છે; ત્યારે કેટલાક દુકડાખાઉ શાસ્ત્રીઓ અને પંડિતો જેઓને અમારે વેદીઆ દોર કહેવા જોઈએ, તેઓ 'વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રસંમત નથી' એમ સિદ્ધ કરવા નીકળી પોતાની પંડિતધર્મી વિધવાઓના પૈસા હજમ કરવા ધ્વજતાં ધર્મને નામે અધર્મનો પ્રચાર કરી રહેલા ધર્મગુરુઓને ખુશ કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, એ ખરેખર ખેદ ઉપજાવનાર છે. વિધવાવિવાહનો વિરોધ કરનારાઓને અમારે જણાવવું જોઈએ કે, ખુદ મનુ ભગવાન લખે છે કે, પાંચ આપત્તિઓમાં સ્ત્રીએ બીજો પતિ કરવો. મહાભારતમાં પણ એ માટે પ્રમાણ છે. જ્યારે નલરાજાનો પત્નો ન લાગ્યો, ત્યારે દમયંતીએ બીજો પતિ મેળવવા સ્વયંવર કરાવ્યો હતો. અર્થાત્ વેદમાં પણ એ માટે જોઈએ તેટલાં પ્રમાણો મળી શકે છે.

ધર્મ એ સર્વની ઉન્નતિમાટે છે. મનુ ભગવાન કહે છે કે-‘યસ્તર્કેણ ધર્મ જ્ઞાનાતિ સ તં વેચ્ચિ નેતરઃ’ જે માણસ ધર્મને તર્કથી સમજવા કોશીશ કરે છે, તેજ માણસ તેને સમજી શકે છે; બીજો નહિ. એ પ્રમાણે વિધવાવિવાહથી લાભ છે કે નહિ તેના વિચારવિના એમ કહેવું કે તે યોગ્ય નથી, એ મૂર્ખાઈ નહિ તો બીજું શું છે? જે શાસ્ત્રમાં એકજ જાતિને ન્યાય મળતો હોય, તે શાસ્ત્રને કૂવામાં નાખી દેવું જોઈએ. જે શાસ્ત્ર દુઃખી વિધવાઓનો નાદ નથી સાંભળતું તે શાસ્ત્ર ન કહેવાય.

આ વેદીઆ દોરે વિધવાવિવાહનો વિરોધ કરે છે, તેનાં ધણાં કારણો છે. તેમાંના કેટલાકો ધર્મગુરુઓને ખુશ કરવા માટે તેમ કરે છે. પંડિતોને અમુક પગારની લાલચ છે. આજ વિધવાઓને કસાવી ધર્મગુરુઓ કામવાસનાઓ તૃપ્ત કરે છે અને તે બિચારીઓ પાસેથી લાખો રૂપિયા કઢાવી મોજ ઉડાવે છે. મંદિરોમાં ઘણીખરી ઉપજ વિધવાઓ તરફનીજ હોય છે. હવે જો એ વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરે તો ધર્માચાર્યોની મોજમજ નાશ પામે. આ પ્રમાણે પોતાના અંતઃકરણના અવાજની વિરુદ્ધ વેદીઆ દોરે પોતાનાં શિંગડાં ઉઘાડે છે, એમાં નવાઈ નથી.

આ વેદીઆ દોરેને અમારે પૂછવું જોઈએ કે, વિધવાઓને પુનર્લગ્નની છૂટ નહિ મળવાથી અને તમારા તેમના પરના અનહદ જીલમથી જ્યારે તેઓ ઇસાઈ કે મુસલમાન બનશે, ત્યારે શાસ્ત્રોને કેાણ પૂછશે? તમે તમારી સ્મૃતિઓને ચાટતા રહી જશો, તમારી વહુ-બેટીઓ દુઃખની ભોગ થઈ ઇસાઈ કે મુસલમાન બની જશે, જે તમે આજ જોઈ રહ્યા છો. વિધવાવિવાહના વિરોધમાં સમસ્ત હિંદુજાતિનો વિનાશ દેખાય છે. શું તમારી સ્મૃતિઓ એમ કહે છે કે, હિંદુજાતિનો નાશ થવા દેવો? શું તમારાં શાસ્ત્રો એમ કહે છે કે, તમારી વિધવાઓ વેશ્યાઓ બને? આજની હિંદુજાતિની અધોગતિ વિધવાવિવાહના વિરોધથીજ થઈ છે. જ્યાંસુધી વિધવાઓના દુઃખનો અગ્નિ બળ્યા કરે છે, ત્યાંસુધી બીજી સ્વરાજ જેવી બાબતોની વાત કરતાં શરમ કેમ ન આવે! માટે વિધવાવિવાહને ઉત્તેજવ આપવું જોઈએ. તેમાં મોટું પુણ્ય છે. દરેક માણસે પોતાની જાતિ અને દેશની રક્ષામાટે વિધવાવિવાહનો પક્ષ લેવો જોઈએ. આ વાંચીને વેદીઆ દોરે સમજે તો સારું.

(“હિંદુસ્થાન” દૈનિકના એક અંકમાં લખનાર-શ્રી વલ્લભલાલ ભગવાનજી ગણાત્રા.)

૧૦૫-સેવાધર્મનો સંન્યાસી

સંવત ૧૯૭૯ના હડહડતો દુષ્કાળ છે. મરેલાં ઢોરનાં ઠેરઠેર મુડાંનો તો પારજ નહિ. દુષ્કાળે રાડ ખોલાવી છે. દલિતોના આપાને કાને આ અવાજ પહોંચે છે અને આજ દુષ્કાળમાં નવદીક્ષિત થયેલા, સેવાની સાક્ષાત્ ભૂતિસમા સુખદેવભાષ સાથે ઝાલોદ તાલુકાની નિરીક્ષામાટે તેઓ સંચરે છે. લગવાન સૂર્યનારાયણ આ પ્રદેશ ઉપર જાણે ખાસ ગુરૂસે થયા હોય તેમ, આકાશમાંથી ચોમેર અંગારા વરસાવી રહ્યા હતા. જ્યાં જુઓ ત્યાં લૂણું સૂકું વેરાન, રસકસતું ક્યાંય નામ-નિશાન નહિ. આકડા દૂધવિહોળા સૂકાધને ઉભેલા. જ્યાં જુઓ ત્યાં ઉકળાટ, ઉદ્વેગ અને આકંદ.

આવા વિકટ દેશકાળમાં સીમલાની શીતળ ટેકરીપરથી, ત્યાંની શીતળતા આ મરુભૂમિ પર પ્રસરાવવા મુદ્દામ આવી પહોંચેલા આ દેવ-પાર્ષદ શંકરપુરા નામના ભુડા-ભુખ જેવા ગામને પાદરે આવી પહોંચ્યા. બપોરના ધગધગતા ધોમમાં નરી કંગાલિયતના ઓળા સમું કંઈક સરી જતું બેયું. એ શું હતું? અન્નને અલાવે પેટ અને પીઠ જેનાં એક થઇ ગયાં છે, જળને અભાવે જેનું શરીર રસકસવિહોળું રૂક્ષ અને વસ્ત્રને અલાવે સાવ નમ્ર, એવું કેવળ હાડકાંઓનું એક માનવ-માળખું હતું. એ એક વૃદ્ધ હતી. ઠસડાતે પગે તે પસાર થઇ રહી હતી. આપાનો અણધાર્યો મોટો થયો. આ દશ્યથી આપાની આંખે અંધારાં આવ્યાં, આંખે હાથ દીધા અને પીઠે ફરી વસ્ત્રો પાછલે હાથે ડોસી તરફ ફેંક્યાં. આપાને પંચમહાલમાં આણી ભીલ સેવાની પ્રથમ દીક્ષા દેનારો આ પહેલો પ્રસંગ.

નીતર્યા બિલોર જેવું તમારી સામે એક સુંદર તળાવ કલ્પો. એની ઉપર મઝાની એક નાનકડી રામટેકરી અને એના શિખર જેવી ઉગતા સૂરજના રતુંબડા તાપમાં ખીલી નીકળતી એક સૂરમ્ય ભીલશાળા. દાહોદથી ૧૬ માઇલ છેટે, અરણ્યમાં મૂડાહેડા નામના ગામડાનું આ દશ્ય. વર્ષમાં ઘણી વાર આ શાળાના નિરીક્ષણ માટે આપા આવે, તેમ આજે પધારેલા છે. હાથેપાણી લેવા ન ટેવાયેલા ભીલ બાળકોને સુધડ બનાવવા ભીલસેવામંડળની દરેક શાળામાં આપાનું ફરમાન છુટેલું છે કે, શિક્ષકે જાતિદેખરેખ નીચે નિલ સ્નાન કરાવવું. એ પ્રમાણે આજે ભીલ વિદ્યાર્થીઓની એક ટોળી વૃદ્ધ આપાને મોખરે રાખી સ્નાનમાટે ઉતરી પડી. સૌ નહાવા લાગ્યા. એવામાં મહેલ માથાવાળું ગોખરું ભીલ બાળક આપાની નજરે પડ્યું. આપાએ એ બાળકને પ્રેમપૂર્વક ચોળા ચોળી ઘણી મિનિટ સુધી નવરાવ્યું-હાથ ધોયા, પગ ધોયા, ગરદન પણ ચોળા ચોળાને સાફ કરી અને પેલું ગંધાતું માથું કશાએ સોચવિના સાફ કર્યું. બાળક તો નાહી રહ્યું. તેને પોતે નહાય ત્યાંસુધી ટાઢમાં શી રીતે ભીનું રખાય? એટલે કિનારા ઉપર પડેલો પોતાનો સુધડ ટુવાલ લઈ એ ભીલ બાળકનો સારોય દેહ અને પેલું માથું ધસી ધસીને લૂછ્યાં; અને પછી બાકી રહેલું પોતાનું અડધું કોરું શરીર પાણીમાં ઝમેળી, બહાર આવી જાણે કરુંજ ન બન્યું હોય તેમ તેજ ટુવાલે પોતાનું શરીર લૂછ્યું.....સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદજીના દરિદ્ર નારાયણ સાથેનો આવો અનેરો સાક્ષાત્કાર ખરેખર દુર્લભ...ઓ સુધરેલા વાચકો! આ અભેદ દર્શનથી તમે શી લાગણી અનુભવો છો? એ એકાંતમાં તમારા અંતરાત્માને જરૂર પૂછી જોશો.

સંવત ૧૯૭૯ના આશ્વિનની વિજયાદશમી છે. ભીલસેવા મંડળનું ઠામ હજી શરૂઆતનું છે. ૩૦ વિદ્યાર્થીઓ અને ૧૦ મોટેરા મળી ૪૦ જણ દેવગઢ આરિયાની દશેરામાં ભાગ લેવા, જેસા-વાડેથી એક દિવસના લગલગ બેઠાસ માઇલની ધોર વગડાની મુસાફરી કરી લોથપોથ થઇ, એક ઓળખીતાને મેડે પડ્યા છે. એ મેળાનું, એના ફ્રેન્ડ્સ ફ્રેન્ડ્સ(જુગારખાના)નું અને એ મેળાને અંગે ઠેરઠેર મંડાતી દારૂની પરબોનું વર્ણન પૂજ્યશ્રી ઠક્કર આપાને વરદ હસ્તેજ, એક વખત 'સૌરાષ્ટ્ર' માં આવી ગયું છે, એટલે એ કથા અત્ર મોકુફ.

સંધ્યા વીતી ગઇ છે. સેંકડો ભીલ દંપતીઓ, ધુધરમાળ બાંધી રોહવિના સૂર પૂરી, કલ્લોલ કરતાં, નાચતાં-દૂદતાં, સારાથે ગામમાં ઘૂમે છે. ત્યાં તો મોટી મોટી મશાલો સાથે આરિયાની 'ભીલ-કાર' દેખાઇ, સવારી આવી લાગી. તાજેતરમાંજ ભીલસેવા મંડળે છપાવેલું ભીલોમાટેનું

સ્વચ્છ રહેવું, દારૂ ન પીવો વગેરે દશ શિખામણીનું એક પતાકડું છુટાછવાયા ભીલ સેવકો આ મેળામાં ખપાવી રહ્યા હતા.

અંધાધુધીવાળી આ સવારી પૂરી થવા આવી. ચક્રોર દિવાન સાહેબ એમના પારદર્શક ચસ્મા-માંથી ઝીણી દૃષ્ટિએ વસ્તુસ્થિતિ પામી ગયા; મુસલમાન સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ, તેમજ ફોજદારો વચ્ચે 'હોમરૂલિયો' 'હોમરૂલિયો'ની ગુસ્સુસ થવા લાગી.

હજી અમે સહુ ઉતારે જઈ માંડ દામ પડીએ છીએ, ત્યાં તો ઉપરાજાપરી તેડાં આવ્યાં. 'હોમરૂલિયો' કુલાતે હૈ.' પૂજ્ય ઠક્કર બાપા તથા અમે સહુ ચાવડી ઉપર ગયા. ઘણા લાંબો સમય ત્યાં નીકળી ગયો. મોડા મોડા ફોજદાર સાહેબ આવ્યા અને રાતોરાતે ખારિયાના દરબારની હદ છોડી જવાનું ફરમાન છૂટ્યું. આ વખતે લગભગ રાતના અગીઆર થયા હતા. ખારિયાની હદ છોડવા આઠ માઇલનું જંગલ નાનાં બાળકોને લઈ વટાવવું પડે તેમ હતું.

દિવાન સાહેબ વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા હતા કે, "અમૃતલાલ નામનો એક છુટ્ટો ખાદીધારી 'હોમરૂલિયો' ભીલોને ખેડકાવવા, ચાળીસેક ચળવળીઆની ફોજ લઈ ખારિયાની સામ્રાજ્યનિધાની પ્રતિષ્ઠા ખરાબ કરવા શહેરમાં દાખલ થઈ ગયેલ છે." પરિણામે રાતોરાત હદપારીનો આ મૌખિક હુકમ.

પણ બાપા ક્યાં ગાંઠે તેમ હતા? લેખિત હુકમ માગ્યો. તે તો હતો નહિ, એટલે બાપાએ કહ્યું કે 'આ મારાં નાનાં બાળકોને લઈને આટલી રાતે જવું મારેમાટે શક્ય નથી. અમને ઉંચકીને તમારી હદની બહાર મૂકી આવો.' આમ કહી રજા લઈ, ઉતારે આવ્યા; તો ત્યાં મુકામ આપનાર ઉપર તવાઈ હતી. અંતે મકાન તો ખાલી કરાવ્યું અને અમે તો આટલી મોડી રાતે ભૂખ્યા-તરસ્યાં નાનાં બાળકોને લઈ ગામના તળાવ ઉપર ઠંડીમાં જઈ પડ્યા. વચ્ચે બાપા અને આસપાસ મુંબાઈના શ્રીકાંત શેઠ અને રતીલાલ શેઠ; ચોતરફ બાળકોનું કુંડાળું રાત ગાળવા પડ્યું. જરા ઝોક આવ્યું કે એકાદ ફોજદાર ઘોડે ચઢી આવ્યોજ હોય; 'કેમ અમૃતલાલ કાકા! કંઈ અડચણ તો નથી ને?' સવારે ઉઠ્યા, ને આકાશમાં લળભાખળું થતાં પથારીઓ ઉપાડી તો નીચેથી ગામલોકોએ શૌચ જઈ કરેલો બગાડ નીકળ્યો. જાહેરસેવકનાં બિજાનાં કંઈ ફૂલનાં તો થોડાંજ હોવાનાં છે ?

‘ઉગે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે!’—ચશવાટિકા આશ્રમમાં આવેલા રામજી મંદિરમાં બ્રાહ્મ-મુહૂર્તની આરતિ આટોપાઈ. જેસાવાડા ભીલસેવા મંડળમાં વીસ વર્ષની પ્રતિષ્ઠા લઈ, દીક્ષિત ચનારા સેવકો પાસેના કૂવાપર શીત સ્નાન કરી, રંગમંડપમાં પોતપોતાને આસને ગોઠવાયા. કમવાર એક એક સભાસદને ઉદ્દેશીને પૂ. બાપાએ શિખામણીનું પ્રવચન શરૂ કર્યું. સૌ કોઈના કર્ણોમાં એકજ ધ્વનિ સંભળાતો: “પવિત્ર રહેજો, જે કામ લીધું છે તેમાં એતપ્રોત થઈ, હાડકાં એ લોકોમાંજ પાડજો અને તમારા નિર્દિષ્ટ સ્થાને પહોંચ્યાવિના કદી પણ થાક ખાવા રોકાશો નહિ.” એમના શબ્દેશબ્દ ટાંકું તો સાત સભાસદો માટેનાં સારાં સરખાં સાત પ્રકરણો થાય. વાત તો આજ કહી, પણ એટલી બધી ગંભીર રીતે કહી કે સૌ સ્તબ્ધ થઈ, શરૂ થતી સમાધિના ઘેનમાં ઘેરાવા લાગ્યા. પ્રવચનને અંતે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાઈ અને પછી પૂજ્યશ્રી મામા સાહેબ ફડકેતું ‘રે શિર સાટે નટવરને વરીએ’ તેમજ શ્રીકાંતભાઈનું ‘પ્રભુ મોરે અવગુણ ચિત્ત ન ધરો’ ગવાયાં. છેલ્લે ‘એકજ દે ચીનગારી મહાનલ, એકજ દે ચીનગારી’ અશાવરીની લયમાં ગવાયું. પૂ. બાપા તેમજ સૌ સભાસદો તલ્લીન થઈ, અશ્રુપ્રવાહમાં ભીંજઈ તરખોળ થઈ ગયા. સાક્ષી થવા પૂર્વમાં ધીર ગંભીર છટાથી ભગવાન ભાસ્કરનો પ્રાદુર્ભાવ ધીમે ધીમે થયો. ‘ઉગે છે પ્રભાત આજે ધીમે ધીમે, ઉગે છે ઉષાનું રાજ્ય ધીમે ધીમે.’

પૂજ્ય બાપાના હમેશના પોશાકની યાદી-માથે ખાદીનો ફેંટો, ખાદીનો કોટ, કેડીયું ને ખાદીનુંજ ધોતીયું. હાથમાં દોહદમાં હોય ત્યારે લાડી અને બહાર જાય ત્યારે એકાદ પુસ્તક. કપડાં હાથે ધોયેલાંજ રોડવાય, ધોખીની જરૂર નહિ.

પૂ. બાપા સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિમાં માને છે. મંડળ પોતે પણ સૌ ઉપરાંત સ્કાઉટ્સ ધરાવે છે; અને આ વખતની મુંબઈની ‘સ્કાઉટ જમ્મુરી’માં ભાગ લેવા પચાસ સ્કાઉટ્સની એક ટુકડી ગયેલી પણ ખરી.

જમ્બુરીના મેદાનમાં આજે સમસ્ત સ્કાઉટની ફૂચ છે. સહુ ‘રાઇટ લેફ્ટ, રાઇટ લેફ્ટ’ કરતા ઢૂમી રહ્યા છે. તેમની વચ્ચે આ શું? આ કોણ? આખી ‘નીકર,’ આખી પહેરણુ, કમરપટો, મોજા, માથે ફેંટો અને સહુને ટપી જાય એવા પગમાં કાળા કાનપુરી દોરીવાળા ખૂટ. મંડળના ‘સ્કાઉટ ઓર્ગેનાઇઝર’ પેલા વણકર બાદશાહ બેળા કદમજેશ મીલાવતા. આ પડછંદ વીર કોણ છે? જાણવું છે? એજ પેલા ઠક્કર બાપા. વાંચનાર! આશ્ચર્યમાં પડીશ નહિ. ખુલાસો પૂછતાં ઠક્કર બાપાએ જવાબ આપ્યો છે: “જેમાં હું માનું છું, જે હીલચાલને મારો સાથ છે, તેના સધળા કાયદા અને શિસ્ત મારે શિરસાવંધ છે. શિસ્ત ફરમાવે છે કે, મારે યુનિફોર્મમાં સજ્જ થવું અને તે મારે અનુસર્યેજ છૂટકો.” હજી કાનપુરી જોડા જેમના તેમ અનામત છે, બીલસેવા મંડળની ઑફિસમાં પડ્યા છે. પુણ્યરમરણુ તરીકે અમે તો જાળવીજ રાખવાના.

x x x x

આ તો હજી ગર્ભ કાલનોજ બનાવ છે. રેલસંકટને કામે બાપા વડોદરે જાય છે. પાવાગઢ, બેડીયા વગેરે માટે ‘મેડીકલ એઇડ ટુર’માં સેવક પણ સાથેજ હોતો. કેટલાંક વખતથી પૂજ્ય બાપાનું રાત્રિભોજન ટ્રેનમાંજ થાય છે. નિયમ પ્રમાણે આજે પણ, ઑફિસના મહારાજે લાખરી, શાક ને ગોળ બાંધી આપેલ છે. ગોધરામાં રાત પડી ગઈ. એક મહારાષ્ટ્રી મેજસ્ટ્રેટ એમના એક ડોક્ટર સગાને વિદાય દેવા આવેલા. તેમણે ડોક્ટરને ઓળખાણુ આપી: “ઠક્કર સાહેબ આ નાવ એકટા આહે કા? હેય તો મી. એ. વી. ઠક્કર.” એમ ઓળખાણુ અપાઇ. અરસપરસ જય જય થયા. ડોક્ટર સાહેબને આવા મોટા જાહેર પ્રજાસેવક સામે બેસવું પડ્યું. સંકેત્યાઇ બેઠા ને ગાડી ઉપડી. પૂં બાપાએ ગોધરા સ્ટેશનના નળમાંથી એક પ્યાલામાં મારી પાસે પાણી ભરાવી રાખેલું. ગાડી વેગમાં આવ્યા બાદ, ‘કાં નાસ્તો શરૂ કરીશું ને?’ એમ કહી એક ખૂણાને પાડીએ ચઢ્યા. આ સાદાઇ ડોક્ટર સાહેબ તો જોઇજ રહ્યા.

આજે બીલસેવા મંડળની વ્યવસ્થાપક સભામાંથી પરવારી, અમે મુસાફરીએ નીકળ્યા હતા. વ્યવસ્થાપક સભામાં એક લાઇને તેના ગુન્હા બદલ માફી અપાઇ હતી. એ વિચારમાં બાપાનો આનંદ માતો નહોતો. એમનું માનસિક વાતાવરણ કેવળ ધાર્મિક કવિતામય બન્યું હતું, જાણે એમની જીવાની પાછી પાંગરતી હતી.

નાસ્તો બાંધેલું ‘છાપાનું’ પડીકું છુટ્યું. અંદરની વાનીમાં પોષક તત્ત્વના ૩૦ ટકા હતા, તો જીવાનના ૭૦ ટકા હતા. ખારી ખારી લાખરી, બટાકાના અર્ધકાચા અને ફિક્કા કકડા અને થોડાંક ગોળ. બટાકાનું ‘મીઠું’ પણ મહારાજે લાખરીમાં નાખ્યું લાગતું હતું. સેવક તો માંડ ધીમે ધીમે ચગળીને એક નાનકડી લાખરી પતાવી શક્યો. બિચારા ભૂખ્યા બાપા તો કલાપિની

‘હા પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું’ સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે; પાપી તેમાં ડૂબકી દઇને પુણ્યશાળી બને છે.’ વગેરે કવિતા માણતા હતા. ભોજનની એમને ઓછીજ પડી હતી? આજે તો એક ગુન્હેગારને માફી બધી તેની મોજ મણુતી હતી. ઑફિસના મહારાજે આવાં તો કેટલાંયે વાળુ એ વૃદ્ધ સંન્યાસીને કરાવ્યાં હશે; પણ એ વિતરાગે હજીસુધી, એ બાબતમાં મહારાજને કશુંજ કહ્યું નથી. આ સ્થિતિ-પ્રજ્ઞને તો રસાસ્વાદની કશીજ નથી પડી.

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः । निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति॥

x x x x

૧૯૭૬નો દુષ્કાળ કંઈક શમ્યો છે. ધગશની મૂર્તિસમા શ્રી ઈન્દુલાલભાઈ બાપા સાથે મળી ભીક્ષીના એ કાયમી દુઃખના નિવારણાર્થે કંઈક કરવું એવો નિશ્ચય કરી દાહોદથી આઠ માઈલ છેટે ગુજરાતની રણિયામણી અગાશીસમી મીરાબેડીની ટેકરી ઉપર કોઇક શુભ ચોધડીએ આશ્રમની ખુંટી રોપી. હવે અમારા બાપાના આશ્રમની શરૂઆત, એટલે ઉપર કંઈક છાયા, આસપાસ ખુલ્લું અને કહેવાતા મકાનમાં ધસી આવતા પવન અને ધૂળના ગોટાનો સહકાર. આ વસ્તુસ્થિતિમાં બે જીવાનીઆઓ વિદ્યાર્થીઓને લણાવવા રસાળા ગુજરાતમાંથી આવ્યા અને મુકામ નાખ્યો. દિવસ પછી દિવસ અને મહિના પછી મહિનાવીત્યે ગયા. ગમે એટલા પણ નવજીવાન શોખીન અને રસીલા ગુજરાતનિવાસી, ઉપરના એકધારા અરણ્યવાસથી કંટાળ્યા અને એક દિવસ વિચાર કર્યો જાફત ઉડાવવાનો. દાહોદના બજારમાંથી પાકેલા પૈય્યા આણ્યા. પૂરી તળાઇ અને લજ્યાનું ખીંકું

પણ તૈયાર થયું; પણ પેલું છેટે ઘોળા ફેંટાવાળું લાંબું સરખું પ્રૌઢ સડકપર શું દેખાય છે? વિદ્યાર્થીઓમાં ને શિક્ષકોમાં બાપા આવ્યાની ચર્ચા ઉલ્લાસભર ચાલી. સડકથી આશ્રમ સુધીના અડધો માઇલ વટાવી બાપા આવી પહોંચ્યા. આશ્રમમાં આવી વસ્તુસ્થિતિને પામી ગયા. કશું બોલ્યા નહિ. આમ કર્યા તેમ કર્યા, ત્યાં તો ભીલ બાળકોને રસોડે જમવાનો સમય થયો. ઘંટ વાગ્યો અને આસનો ગોઠવવામાં આવ્યાં. યુવાન શિક્ષકોએ જોયું કે, એ પંગતમાં બાપા પણ સામેલ છે. તેઓ બાપા પાસે આવ્યા, કાલાવાલા કર્યો. પોતાની મહેશીલમાં ભાગ લેવા ખૂબ સમજાવ્યા; પણ ઉંડા મૂક ગુસ્સાથી રાતાચોળ થઈ ગયેલા બાપા એકના બે ન થયા તે નજ થયા. આખરે, પૈયાનું મનમોહન સિકંજળીન ભીલબાળક સમસ્તમાં થોડું થોડું વહેંચાયું, ત્યારેજ બાપાએ થોડું ચાખ્યું. ભીલોમાં ભીલ જેવા-એમની માફક મકાઈની થુલી, પાનીયા રોટલા ને અડદની દાળ ખાતા. ત્રણ થીંગડાંવાળું ખાદીનું કરકરી કુમાશનું પહેરણ પહેરતા, ભીલોમાં એતપ્રેત થઈ જતા એમને જોવા એ તો આ સેવાયુગનું એક દર્શન છે.

x

x

x

x

“બાપા, જાવ નહિ હો. આખી રાત વરસાદ વરસ્યો છે અને નદી-નાળાં બે કાંઠે ભરપૂર હશે ને હજી ક્યાં વરસાદ નથી આવતો!” આમ જન્મથીજ મીશનરીનું ઉપનામ મેળવનાર એક કુંભળી વયના, પણ પુખ્ત ઓઢો ધરાવનાર જાંબુઆ શાળાના આચાર્ય કાકલુદીભર્યા અવાજે બાપાને વિનવ્યા.

“મગન, ગઈ કાલે તો આખો દિવસ તેં મને રોકી રાખ્યો. આજ તો ગયેજ છૂટકો.” વહેલા વહેલા ઉઠી, મીઠાનું દાતણ કરી, બોકડીનું દૂધ પી, દાહોદથી તેર માઇલ દૂર, મુંબાઈ ઇલાકાને અને માળવાને છૂટા પાડનારી બરાબર હદ ઉપર આવેલા આ રમણીય અર્ધ આશ્રમ-માંથી ઝટપટ બાપાએ ચાલવા માંડ્યું. ધનધોર વાદળ, મેઘલી સવાર, ઝરમર ઝરમર વર્ષાનો મેહ, સાગરશય્યામાંથી મહત્વના કામમાટે દોડી આવેલા નારાયણસમા વૃદ્ધ બાપાના હાથમાંના લાંબો દંડ અને વરસાદ ખાળવાને શેષફણા જેવી કામળાની ભીલોડી ધુમટી અને આસપાસ વરસાદમાં ન નીકળવા આગ્રહપૂર્વક વિનવતું પણ કલ્લાગરું સેવકવંદ-આ બધું કોઈ પણ પ્રકારના દિલને પલાળવા પૂરતું હતું. કાદવમાં લદબદ થતા, પલળતા ધીમે ધીમે બાપા આગળ વધ્યા. ખરેજ, નદીની ધસ પર આવતાં જોયું તો નદી બે કાંઠે પૂરપાટ વહી જતી હતી. આ ગાંડી જંગલી નદી ભલભલાના છઠ્ઠા છોડાવી દેવા સમર્થ છે. તીરે આવેલા એક વૃક્ષ નીચે બેસી જઈ કંઈક વિચાર કર્યો અને ફરી ઉઠ્યા. નદીના મૂળ તરફ આગળ જતાં ક્યાંક ઉતરાશે એવી આશામાં બાપા આગળ ને આગળ ચાલવા મંજા. ત્યાં તો કોઈક જમાના પહેલાંના દુષ્કાળનો એમનો પુરાણો સાથી નામે રણજિત પોતાની ઝુંપડીની બાદશાહત માણતો એમને લાધી ગયો. શિષ્ટાચાર પ્રમાણે રામરામ થયા. અનુકંપાની લાગણીઓથી આ નાનકડું ભીલ કુટુંબ આ મેઘલી આફતમાં વિચરી રહેલા આ મહાપુરુષ તરફ બાધાની જેમ જોઈ રહ્યું. નદીપાર ઉતરવાના આ વૃદ્ધના દૃઢ નિશ્ચયને નમતું આપી, ચાર-પાંચ પક્ષા ભીલ સાથીઓને લઈ ભીલ રણજિતે બાપાને સાથ દીધો. ઘણું ચાલ્યા બાદ, કેડ સમાણા પાણીમાં ધસમસતી ધુધવતી નદી વટાવી, સવારના છ વાગ્યાના નીકળેલા પાણીથી તરબોળ થઈ ગયેલે કપડે બપોરે અગીયાર વાગ્યે પાંચ કલાકે પાંચ માઇલ વટાવી, આપણા બાપા જાંબુઆથી ગરબાડા આવી પહોંચ્યા. અનેક આફતોની વિકટ નદીઓ અગર જો એમના કાર્યમાં વિઘ્ન તો નાખતી હશે, તોપણ તેને તરી જવા એ અચિત્તજ શક્તિમાન છે, એ પૂરવાર કરી આપવા આટલો એકજ બનાવ પૂરતો છે. આ બનાવ પછી ઘણા દિવસ સુધી વૃદ્ધ કેડ દુઃખી છે, સારથે બદન કળ્યું છે, પગ હજી કોઈ દિવસ કોઈ સાથીને ગરબાડેથી જાંબુઆ જતાં, નદીપરનું પેલું ઝાડ વચમાં આવતાં, બાપા પુલકિત મ્હેરે “આજ તો ઝાડ” કરી નિર્દેશ છે.

(‘સૌરાષ્ટ્ર’ તા-૨૦-૧-૨૮ ના અંકમાં લેખક શ્રી. ઈશ્વરલાલ વૈય)

૧૦૬—શાહી સીતમેની સામે ઝુઝનાર

હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલે આપેલી આહુતિ

(કરબલાનો ધર્મજંગ આખી દુનિયામાં જાણીતા છે. એ જંગની તૈયારી કરનાર હજરત ઈમામ હુસેનના સેંકડો સંગ્રાથીઓ જુલ્મી સુલ્તાન યઝીદને હાથે રહેંસાઈ ગયા છે. એવા એક પરાક્રમી જવાંમદ શાહીદની કથા નીચેની ઐતિહાસિક વાર્તામાં આપી છે. કથાની રચના રા. હસનઅલી નનમહમદના ‘ હજરત ઈમામ હુસેનનો સત્યાગ્રહ ’ નામના પુસ્તકના આધારે કરેલ છે. મૂળ પુસ્તક પોર્ચુગીસે અરબી ગ્રંથોના ફોનનરૂપ છે. મૂળ વસ્તુ માટે ૨૦ હસનઅલીનું બહુકલ્પ સ્વીકારીએ છીએ.)

સાંજ પડવા આવી હતી. આકાશમાં પોતાની રોશની સંકેલી લઇ જાણે કે દમીસ્કના જુલમ-માર સુલ્તાન યઝીદનાં પાપોથી શરમાતો શરમાતો ક્ષિતિજ નીચે સંતાઇ જવા દોડતો હતો !

કુદ્દાનગરની શેરીઓમાં ઘોડાઓના તબડાટ સંભળાતા હતા. સમશેરધારી સૈનિકો એકજ માણસની શોધ કરતા હતા. ઘરે ઘરનાં બારણાં ઉઘડાવી તેઓ ખૂંસ મારતા હતા કે, મુસ્લીમ ખીન અકીલને બહાર કાઢો, બહાર કાઢો ! લોકોના શ્વાસ ઉંચા ચઢી ગયા હતા.

આવે ટાણે કુદ્દાના એક દૂરના ખૂણાની મસ્જિદમાં મગરીબ ઇશાની નમાઝ પઢી એક મુસાફર બહાર આવ્યો. આખા દિવસની બૂખ અને તરસથી તેના ગળામાં ખરેડી પડતી હતી. ધીમે અને થાકેલે પગલે એ મુસાફર એક ગલીમાં દાખલ થયો. કોઇ ઘરના બારણા આગળ એક ડોસી આપુર ચઢેરે ઉભી હતી. તેમનમાં બબડતી હતી કે “મારો બિલાલ ક્યારે આવશે ?”

ડોસી પાસે જઈ મુસાફરે સવાલ કર્યો કે “અય અમ્મા ! હું આખા દિવસનો તરસ્યો છું, મને પાણી પાશો ?”

મુસાફરનું કોમળ મુખ જોતાં, એની આંખોમાંથી નિર્દોષતા ઝરતી જોઈ ડોસીએ કહ્યું—

“અય ખુદાના ખંદા ! આજની વેળા ઘણીજ જોખમી છે; માટે તારાં બાળબચ્ચાંની સંભાળ લેવા ઘર ભેગો થઇ જા...ચાલ તને પાણી આપું.”

મુસાફર ડોસીની પાછળ પાછળ ઘરમાં ગયો અને દિલભર પાણી પીને જરા વાર ખેટો. પછી તેણે રજા લીધી. એટલામાં ડોસીને કંઈક કુતૂહલ થતાં તેણીએ પૂછ્યું.

“મુસાફર ! તારું નામ શું ?”

“અમ્મા ! મારું નામ મુસ્લીમ ખીન અકીલ છે.”

“ઓહોહો !!” ડોસીના મ્હોંમાંથી આશ્ચર્યના ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા: “અય મારા સરતાજ ! આપ આ દશામાં ? ! આજે તો મારે ઘેરજ રહી જાઓ, આપની સેવા કરવાની મને તક આપો.”

હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલને આખા દિવસના રઝળાટથી થાક લાગ્યો હતો; એટલે હજરતે એક ઓરડીમાં ઉતારો લીધો. થોડુંઘણું અનાજ લઈ હજરત ખુદાની ખંદગીમાં લાગી ગયા.

રાતના દશ વાગ્યા હતા. હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલની ઓરડીમાં ઝાંખો દીવો બળતો હતો. ઓરડીમાંથી કુરાને શરીફના કલમ સંભળાતા હતા.

બિલાલ મોડો મોડો ઘેર આવ્યો. ઓરડીમાં દીવો જોઇ તેને નવાઇ લાગી. તેણે પોતાની વૃદ્ધ અમ્માને પૂછ્યું—

“ઓરડામાં કાણ પૂરાયું છે ?”

“ખેટા ! એ તો આજની રાતનોજ મીઝમાન છે, ગરીબ મુસાફર છે.”

“પણ તેનું નામ શું ?”

“ખેટા ! કોઇને કહીશ નહિ. એ તો હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલ છે.”

બિલાલ ગમ મારી ગયો. કંઈ પણ બોલ્યા વિના તે પથારીમાં પડી ઉઘી ગયો.

હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલ સત્ય અને ઇન્સાફના ખરા સંગ્રાથી હતા. શામના જલ્મી સુલ્તાન યઝીદની સામે ખંડ જગાવનાર હજરત ઈમામ હુસેનના તે જીવનના દોસ્ત હતા. હજરત ઈમામ શુ. ૧૬

હુસેન એ યઝીદની સત્તા તોડવા પોતાના સુનંદા માણસો સાથે કુફા તરફ કૂચકદમ ચાલ્યા આવતા હતા. કુફામાં હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલ એમના એલચીતરીકે પ્રબળને જીલમી સુલ્તાન સામે તૈયાર કરી રહ્યા હતા; પણ એવામાં ઓચીંતું યઝીદનું લશ્કર કુફા ઉપર આવી પહોંચ્યું હતું; અને કુફા સર કરી, તમામ દરવાજા બંધ કરાવી સુલ્તાનના એ લશ્કરનો સરદાર ઓબયદુલ્લાહ, મુસ્લીમ ખીન અકીલની શોધ કરવા લાગ્યો હતો. કુફા સર થયું છે અને એટલેજ હજરત ઇમામ હુસેનમાટે કુફા આવવું અતિશય જોખમભરેલું છે, એવી ખબર ઇમામ હુસેનને પહોંચાડવા માટે કોઈ પણ માર્ગે નાસી છૂટવાનો લાગ શોધતા હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલ છુપાતા છુપાતા ફરતા હતા. બે દિવસના ઉપવાસને અંતે આજે તેમણે આ ડોશીનો આશ્રય લીધો. એમને પકડવા માટે તો યઝીદના વિજયી સેનાપતિ ઓબયદુલ્લાહે ઇનામો કાઢ્યાં હતાં. રાત અને દિવસ તેના સિપાઈઓ ધરધરનાં ખારણાં ઠોકી મુસ્લીમ ખીન અકીલની ખોજ કરતા હતા.

પથારીમાં પક્ષો પક્ષો બિલાલ લયંકર વિચારોમાં ગુંથાયો હતો, મુસ્લીમ ખીન અકીલની આજે ઘણા દિવસોથી શોધ થાય છે, એ તે જાણતો હતો. તેની તલાસ આપનારને ભારે નજરાણો મળશે, એ પણ તેને ખબર હતી. તે વિચારના ઘોડાપર ચઢ્યો.

“ હવે માર્ગ દારિદ્ર્ય શીટી જશે. બસ, સવારમાં સહુથી પહેલી ખબર પહોંચાડી દઉં. ”

પરોઢીઆના ચાર વાગ્યા, કુકડાના પ્રથમ અવાજે હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલ પથારીમાંથી બેઠા થયા. બેઠા થઈને એમણે પરવરદિગારની બંદગી આદરી.

બિલાલ પણ પથારીમાંથી ઉઠ્યો. તેની મા ઉંઘમાં ઘોરતી હતી; એટલે તે મુસ્લીમ ખીન અકીલની ઓરડી પાસે ગયો. ખારીની ચીરાડમાંથી તેણે અંદર નજર નાખી જોયું તો હજરત આંખો મીચી બંદગી કરતા હતા. ઘડીભર બિલાલને દિલમાં ડાંખ થયો, પણ તેની નજર આગળ સરદાર ઓબયદુલ્લાહની મહેરબાની નાચવા લાગી. મક્કમ પગલે તે ધરબહાર ચાલ્યો ગયો.

હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલ તો ધ્યાનમગ્ન હતા. ખુદાની સાથે તે એકતાન બન્યા હતા. હાથમાં તસ્મી ધીમે ધીમે ફરતી હતી, બહાર કુકડો સવારની છડી પોકારતો હતો.

મુસ્લીમ ખીન અકીલે વઝીફા-નમાજ પછીની દોઆ શરૂ કરી; એટલામાં બહાર રસ્તાપરથી સંજ્યાબંધ ઘોડાના દબડાટનો અવાજ આવવા લાગ્યો. એ અવાજ નજદીક આવતો હતો.

ડોશી પથારીમાંથી સફાળી ઉઠી.

“ સરતાજ ! નાસો, નાસો ! કોઈએ દગો કર્યો જણાય છે...અલ્યા બિલાલ, ઓ બિલાલ ! ” પોતાના છોકરાને ડોસી ખૂમ મારવા લાગી.

પણ બિલાલ ક્યાંથી જવાબ આપે? ડોસીએ બિલાલની પથારી ખાલી જોઈ.

“ યા ખુદા ! મારા હરામી દીકરાએ ગળ્યું કર્યો ! એણેજ ખાતમી આપી દીધી ! ! ”

ડોસી કલ્પાંત કરવા લાગી.

એટલામાં તો ઘોડેસ્વારો ધરના દરવાજા નજીક આવી પહોંચ્યા. નાસવાનો લગારે સમય નહોતો. અચળુચ બખ્તર પહેરી સમશેર અને ઢાલ લઈ તેઓ બહાર નીકળી પડ્યા.

એમની સામે સિત્તેર સ્વારો સમશેર ચમકાવતા ઉભા હતા. સવારના આજા અજવાળામાં એ સઘળા લયંકર ભૂતાવળ જેવા લાગતા હતા.

ખુદા તાલાહનું નામ લઈને હજરત એમના ઉપર ત્રાટક્યા. પ્રથમ ઝટકેજ પહેલા સ્વારને ઉડાવી દઈ વિજળીના વેગે તે ઘોડાપર ફૂલા અને પછી કોઈ હજાર હાથવાળા મહાવીરની જેમ સમશેરના ઝપાટા બોલાવવા લાગ્યા. રસ્તો સાંકડો હતો, એટલે એમને સામાવાળાઓ ઘેરી શકે તેમ નહોતો. જેમ જેમ તેમની સામે સ્વારો આવતા ગયા, તેમ તેમ તો ધડથી માથાં જુદાં પડવા લાગ્યાં. હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલ એક અથંગ લડવૈયા હતા. એમની તલવાર જેતાપર પડતી તે ભોંયભેગોજ થતો હતો. સ્વારો પાછા હઠવા લાગ્યા. હજરતને અજબજબ શક્તિન ચઢ્યું. એ તો ભાજુમૂળાની જેમ શત્રુઓને વાઢવાજ માંડ્યા. દિવસ ઉગ્યો એટલી વારમાં તો તે ગલીમાં મુઝાના ઢગલા થઈ પડ્યા અને લોહીની નદી વહેવા લાગી.

હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલ અજબ જવાંમદીથી જંગ ખેલી રહ્યા હતા. એમનું ખ્યાન કેવળ સમશેર ચઘાવી શીર જુદાં કરવામાં જ હતું. એવામાં થોડા ઘોડેસ્વાર જંગમાંથી લાગ જોઇ નાસી ગયા. એમણે સેનાપતિને હજરતની કાતીલ બહાદુરીની ખબર આપી. થોડી વાર થઇ કે તુરતજ તાજ તાજ દોડસો ઘોડેસ્વારો તબડાટી કરતા આવી પહોંચ્યા. એમણે આવતાંવેંતજ હજરત ઉપર દૂરથી તીરોતો વરસાદ વરસાવ્યો, પથરાએતો ઘોઘમાર હતો. ચાલુ કર્યો, લડાઈના કાનુનોથી ઉલટા જઈ એમણે આમ બેવકાઈથી જંગ આદર્યો, ચારે હજરત શાંત બનીને થોડા ઉપર બેઠા રહ્યા.

“સનનુ!” કરતો એક જંગી કાળમીંઠ પહોંચ્યો. આવીને હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલના કપાળમાં ચોંટ્યો. તીરના સતત મારથી એમનું શરીર વિંધાઈને ચારણી જેવું થઈ ગયું. થોડા ઉપરથી આમ ડક દઈને નીચે પડ્યા; પરંતુ ભીંતને ટેકા દઈ બેસી ગયા. ફૂટેલા કપાળમાંથી વહેતા લોહીથી તેમની સુરત લાલ ચણોડી જેવી બની રહી.

એચિંતોજ એ દિવાલ આગળથી એક માણસ નીકળ્યો. એણે પોતાની સમશેર સોઢ ઝાટકીને મુસ્લીમ ખીન અકીલને લગાવી. હજરતનો હોઠ લઈને તલવારનો એ ધા ચાલ્યો ગયો. છેલ્લી ઘડીએ આમ ચારે કોરથી ઝટકા સહન કરતા તે દિવાલને ટેકે દઈ થઈ બેઠા રહ્યા.

ઘોડેસ્વારોએ આવીને તેમને ઘેરી લીધા. તેમને મુક્કે ટાટ બાંધી સાંઢિયા ઉપર બેસાડીને જીલ્મગાર સરદાર ઝોબચદુલાહ પાસે લઈ ગયા.

મુસ્લીમ ખીન અકીલનો શ્વાસ રૂંધાતો હતો. એમની કાયા ઉપરના અપરંપાર ઝખ્મો દરતા હતા. મોત એમનાથી બહુ દૂર નહોતું. એમણે ઝોબચદુલાહને કહ્યું—

“જલીમોના ઝો દૂત! યાદ રાખજો કે, આખરે સત્યનોજ વિજય છે. કુફ્રા અને શામના ખરા માલેક તો હજરત ઇમામ હુસેનજ છે. થોડા વખતમાં તારા સીતમગાર સુલ્તાનના તખ્તને-એ તારાજ કરશે.

ઝોબચદુલાહ લાલચોળ થયો. એણે ખરાડો નાખ્યો: ‘નાપાક આદમી! અત્યારે મોતને આરે ઉભો છે, છતાં તારૂં યુમાન નથી જતું. તારી લાશને તો ગીધ-ગરજન આગળ ફાડવી નાખવી જોઈએ.’ એમ કહીને તેણે પોતાના માણસને હુકમ આપ્યો—

“આ બંડખોરને કોઠા ઉપર લઈ જઈ તેનું માથું વાદી તેની લાશને નીચે ખાઈમાં ફેંકી દો.”

મુસ્લીમ ખીન અકીલને તો જીંદગીની પરવાહ નહોતી; પરંતુ એમને છેલ્લી એક બે ઇચ્છા-ઝો રહી જતી હતી, એટલે એમણે કહ્યું—

“શયતાનના ઝો સાથી! હું આ જીંદગીને ચાહતો નથી, પણ મારે છેલ્લી વસિયત કરવી છે; માટે કોઈ કુરેશીને બોલાવી આપ.”

ઝોબચદુલાહે મુસ્લીમ ખીન અકીલની આ છેલ્લી માગણીનો સ્વીકાર કર્યો. કુરેશી આવ્યો. સૌને એમ થયું કે, મરતાં મરતાં પણ આ ઝોલીઆને સ્વાર્થ સાંભરતો હશે, એટલે વસિયત કરવાનું તેને સજાયું છે. સૌ એકધ્યાન થઈ હજરત મુસ્લીમના છેલ્લા શખ્દો સાંભળવા ઉભા રહ્યા. મુસ્લીમ ખીન અકીલે યલાયું—

“અય કુરેશી! મારા ઉપર સાતસો દરહમનું કરજ છે. ખરા મુસ્લીમ બન્યા ઉપર દેવું ન હોય; માટે મારી આખરી લલામણુ છે કે, મારું આ અજોડ બખ્તર વેચી નાખી, દેવાના પૈસા સ્વરી આપજો, એથી મારા જીવને શાંતિ થશે.”

તુરતજ મુસ્લીમ ખીન અકીલને એક ચાકર કોઠા ઉપર લઈ ગયો.

એ વખતે આફતાબ મધ્યઆકાશમાં કડક તેજ પ્રકાશતો હતો. જાણે કે સત્યના સોબતી ઉપર શુજરતો અન્યાય દેખી એને રીસ ચઢતી હોય તેમ તેની રોશની ઉઝ બળતી હતી. ખાઈમાં નીચે સમડીઓ ચીચીઆરી કરી રહી હતી. હજરત મુસ્લીમના જખ્મોમાંથી ધખધખ લોહી વહેતું હતું. એમણે માથું નીચું નમાવી ખુદાતાલાની પનાહમાં બંદગી શુજરી—

“હે પરવરદિગાર! મારા ખ્યારા સરદાર હજરત ઇમામ હુસેનને તું આ કુફ્રા શયતાનો ઉપર ફોટેહ આપજો. એમના સર ઉપર દમીસ્કનો તાજ આરોપજો.”

હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલ પોતાની દુઆ આગળ વધારવા જતા હતા, એવામાં તો પેલ્લ શુભામે એમની ગરદન ઉપર જોશથી સમશેર ઝીંકી. ધડ ઉપરથી માથું ચીલાડાંની જેમ જૂદું ઉડી પડ્યું. એજ ક્ષણે ઓખયદુલ્લાહ કોઠા ઉપર આવ્યો, એણે ફરમાવ્યું—

“મુસ્લીમ ખીન અકીલનું ધડ નીચે ફેંકી દઈશ નહિ, મારે તેનું કામ છે.”

“જેવી નામવરની ફરમાશ” શુભામે ઝુકી ઝુકીને સલામ ભરી.

ઓખયદુલ્લાહને આ ઓલીઆ ઉપર આટલા સીતમો ગુનગ્રાંથી પણ સંતોષ નહોતો વળ્યો; એટલે એણે તમામ માણસાઈ અને ન્યાયની લાગણી છોડી દઈને નરી હેવાનીઅત અખતીઆર કરી અને પોતાના અનુચરોને ફરમાન કર્યું કે, આ બંડખોરની સરવિનાની લાશને પગે દોરી બાંધી આખા ગામમાં એ માથાવિનાના ધડને ધસડી બાવ.

શુભામેએ એ આજ્ઞા ઉઠાવી લીધી. શેરીએ શેરીએ સત્યના સંગાથી હરજત મુસ્લીમ ખીન અકીલની લાશને એ રીતે ધસડવામાં આવી. લોકો આ અલ્યાચાર જોઈને હાથ પુકારવા લાગ્યા; પણ સુલ્તાન યઝદ અને સરદાર ઓખયદુલ્લાહના બલીમ કોરડા નીચે માથું ઉંચકવાની એ નામદોમાં તાકાત નહોતી.

આ રીતે ઇસ્લામના એક જવાંમદ ઓલીઆની છાંદગીનો કરુણ છતાં ભવ્ય અંત આવ્યો. કરબલાના ધર્મજંગની તૈયારીમાં સત્યને માટે અપાયલાં અનેક બલિદાનોમાં આ એક અણમોલું બલિદાન હતું. પ્રબળી આઝાદી અને પાક ઇસ્લામની રક્ષામાટે જીવમી ચક્રમાં પીસાયેલા એ શહીદનો રોજો સત્ય અને ઇન્સાફના આખરી વિજયની આલખેલ પોદારતો આજે પણ કુદ્દા ગામના એક વિભાગમાં ઉભો છે.

(“હિંદુસ્થાન” તા. ૫-૧-૨૮ના અંકમાંથી)

૧૦૭—ગીતાજયંતિ—દિવસ

લોકમાન્ય તિલક મહારાજે “ગીતારહસ્ય” માં લખ્યું છે કે “સમસ્ત સંસારના સાહિત્યમાં ગીતાના જેવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી.” એ ઉપરાંત બૌદ્ધોનો ત્રિપટક તથા ધર્મપદ અને ખ્રિસ્તીઓના બાઇબલ સાથે પણ ગીતાની તુલના કરીને તેમણે એજ નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે કે “દુઃખી આત્માને શાંતિ આપનાર, આધ્યાત્મિક પૂર્ણદેશની ઓળખાણ આપનાર અને દુઃકાળમાં ચરાચર જગતનાં ગૂઢ તત્ત્વોને સમજાવી દેનારો ગીતાના જેવો કોઈ પણ ગ્રંથ સમસ્ત વિશ્વની કોઈ પણ ભાષામાં નથી.”

ખરેખર, ગીતાના જેવો દિવ્ય સંદેશવાહક ગ્રંથ આજ સુધી ખીજે નથીજ રચાયો. ગીતાના સંબંધમાં માનવજાતિએ એટલી બધી આલોચના-પ્રત્યાલોચના કરી છે કે તેટલી આજસુધી ખીજ કોઈ પણ ગ્રંથના સંબંધમાં થઈ પણ નથી અને થવાનો સંભવ પણ નથી. ગીતાના કેવળ અંતરંગ રૂપ ઉપરજ એટલું બધું લખાયું છે કે, જે તે બધાનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો મહાભારત જેવડા તો કેટલાય ગ્રંથો તૈયાર થાય. ગીતાની ગહનતા, વિલક્ષણતા અને પૂર્ણતાને સમજવાની પ્રયત્ન પિપાસા મનુષ્યને અનંતકાળથી લાગેલી છે, કે જેને શાંત કરવાને તે કેટલીયે મજલ કાપી ચૂક્યો છે; તોપણ તે પોતાના લક્ષ્યને પહોંચી જઈને ક્યારે પોતાની પિપાસાને શાંત કરી શકશે તે કંઈજ કહી શકાતું નથી.

ગીતાના કાવ્યમાધુર્ય ઉપર કવિ મુગ્ધ છે; ગીતાના સાર્વભૌમ નીતિશાસ્ત્ર ઉપર નીતિજ્ઞ ગણગણો થઈ જાય છે; તેના નિષ્કામ કર્મયોગ ઉપર કર્મયોગી આફરીન છે અને તેની વીરત્વભરી વાણી ઉપર દૃઢપ્રતિજ્ઞ માનવ આસક્ત થાય છે. કોઈ ગીતાને જ્ઞાનનો સાગર કહે છે, તો કોઈ તેને ઉપનિષદોનું હૃદય કહે છે; અને કોઈ કર્મયોગશાસ્ત્ર કહે છે તો કોઈ ભક્તિસૂત્ર કહે છે. વાસ્તવમાં ગીતા એ નટવર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની ઝોળી અને સ્વર્ગનું કંઠપટલ છે, કે જેના વડે માનવી જે કંઈ જોઈએ તે પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. જે એમ ન હોત તો લોકોની ભિન્ન રુચિ અનુસાર

ગીતામાંથી કમયોગ, ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ, પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ વગેરે ચિત્રવિચિત્ર રૂપો આંથી નીકળી શકત ?

એક દિવસે રામન જાતિનું નામ સાંભળતાંજ યૂરોપની જાતિઓ ભીંજાયલી બિદ્ધીની પેઠે ધ્રુવજાતી હતી; એક સમયે એખીલોનિયનોના ડરથી યૂરોપીયનો થરથર કંપતા હતા; એક જમાનામાં યૂરોપ, એશિયા અને આફ્રિકામાં ઇજીપ્શિયનોનો દમામ ચાલતો હતો અને કોઇ સ્મૃતિગમ્ય કાળમાં ગ્રીકોની ધાક સમસ્ત યૂરોપમાં ફેલાઈ હતી; પરંતુ તે ભેરાવર જાતિઓ પણ કાળરૂપી સમુદ્રમાં ક્યાંની ક્યાંય વિલીન થઈ ગઇ અને હિંદુજાતિ-એ હિંદુજાતિ કે જે કાસ્પિયન, ગ્રીલ, બલ્ક, હિરાત અને ત્રિવિષ્ટપ(તિબેટ)માંની જાતિઓથી પણ ઘણા કાળ પહેલાં ધર્મક્ષેત્ર-કુરુક્ષેત્રમાં, સુરસ શ્રુતિ-મંત્રોની લહરિમાં અવગાહન કરતી હતી તે-આજપર્યંત શી રીતે અચલ-અટલ રહી શકી છે? અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તેનું જબરદસ્ત કારણ તેનું ઉદાત્ત સાહિત્યજ છે; અને એ વાત પણ સત્યજ છે કે, તે સાહિત્યનું મંથન કરીને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે ગીતામાં તેનું હૃદય એવી સુંદર રીતે ગોઠવી દીધું છે, કે જેથી કરીને સંસારમાં આર્થજાતિ યા હિંદુ-જાતિની પ્રતિષ્ઠા અને મહિમાનો પ્રચાર કરનાર ગીતા જેવો બીજો કોઈપણ ગ્રંથ નથી.

આજે હિંદુજાતિ ગુલામ છે, દરિદ્ર છે અને છિન્નભિન્ન છે. તેને ધૂર્ત જાતિઓ “કપિલા ગાય” માને છે; પરંતુ જ્યારે તેઓ ગીતાની અભય વાણી તરફ કાન માંડે છે, ત્યારે હિંદુજાતિને ભૂખ્યા વાઘ જેવી માને છે અને તેમનાં ગાત્ર ઢીલાંટપ થઇ જાય છે. જ્યારે આ જાતિઓ જુએ છે કે, ફ્રેંચએ ફારસીમાં, આણુ સુલેહ અરબીમાં, સ્લેગને લેટિનમાં, ડિમિટ્રિયસે ગ્રીકમાં, બુનુઈ ફ્રેંચમાં, લોરિન્ડે જર્મનમાં, સ્તાનિસલસ ગેટીએ ઇટાલીમાં અને ટોમ્સન, આર્નોલ્ડ, ડેવિસ તથા ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સને અંગ્રેજી ભાષાઓમાં અનુવાદ કરીને ઘણી ખરી નીતિશૂન્ય જાતિઓમાં સદાચાર શાસ્ત્રનો પ્રકાશ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; ત્યારે એ પ્રજાઓ શરમની મારી મસ્તક નમાવે છે અને હિંદુજાતિને આદિગુરુ, આદિસમ્ય, આદિવીર, આદિનીતિશ અને આદિશાસક માની લે છે. પછી ભલેને તે માન્યતા પેટમાંજ સંતાડી રાખીને તેઓ સ્વાર્થ-સાધનાને ખાતર મિસ મેયો જેવી સ્ત્રીઓને માયાળળ ફેલાવવામાં છૂટે હાથે મદદ કર્યા કરે! ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સને ગીતાનો જે અનુવાદ કર્યો છે, તેની ભૂમિકા વોરન હેરિટગ્સ સાહેબે લખી છે. એ ભૂમિકામાં તેમણે મુક્તકંઠે સ્વીકાર્યું છે કે “કોઈ પણ જાતિને ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે.” અમેરિકાનો સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર એમર્સન તો ગીતાના પુસ્તકને પોતાની દષ્ટિ સમક્ષજ રાખતો હતો; કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્ય-માંનો સર્વોત્કૃષ્ટ ગ્રંથ અને માનવના ચિંતનની તથા અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિ માનતો હતો. જ્યારે તે ગીતાના “સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વં ભૂતાનિ ચાત્મનિ.” એ શ્લોકને વાંચતો, ત્યારે તેનું આખું શરીર પુલકિત થઇ જતું, તેનું હૃદય નાચી ઉઠતું અને તે કલાકોના કલાકો સુધી આનંદાશ્રુ વહાવતો! તે પોતાના ગીતા-પુસ્તકને ઇષ્ટદેવની મૂર્તિસમાન ગણતો હતો અને તે પુસ્તક અઘાપિપર્યંત ન્યુયૉર્કની એક લાયબ્રેરીમાં સુરક્ષિત છે. ચીની ભાષામાં ગીતાનો અનુવાદ કરનાર માણુસ શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર એટલો બધો મુગ્ધ હતો કે તે દરરોજ ત્રણ-ચારવાર પ્રેમ-રુદન કરતો હતો! ચીનાઓએ તેનું નામ “કિપનજી” (કૃષ્ણજી) પાડ્યું હતું અને આજપર્યંત ત્યાં એજ નામથી તે ઝોળખાય છે અને તેનું અસલ નામ હુમ થઇ ગયું છે! બાલી અને જાવા બેટની “કવિ-ભાષા”માં ગીતાના કેટલાયે ગઢ-પઢ અનુવાદ છે અને દિલ્લોમાં ગીતાનાં બધાં દસ્તો દેખાડવામાં આવે છે. આ વિશાળ ભારતમાં તો ગીતાની પ્રતિષ્ઠા વેદો કરતાં પણ વધારે છે.

આપણે ત્યાંની તો વાતજ નૂદી છે. અહીં તો જેણે ગીતા ઉપર કંઈ પણ લખ્યું ન હોય તે સમર્થ વિદ્વાન કે આચાર્યજ ગણાતો નથી. તેમનો કોઇ પણ મત કે સિદ્ધાંત એવો હોતો નથી, કે જેનું તેમણે ગીતાથી સમર્થન ના કર્યું હોય; અને એજ કારણે અદ્વૈતવાદી શંકરાચાર્ય, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી રામાનુજાચાર્ય, વિશુદ્ધાદ્વૈતવાદી વલ્લભાચાર્ય, દ્વૈતવાદી મધ્વાચાર્ય અને દ્વૈતાદ્વૈત-વાદી નિમ્બાર્કાચાર્ય વગેરેએ અને તેમના અનુયાયીઓએ ગીતા ઉપર એટલાં ભાષ્યો, વ્યાખ્યાઓ,

યતિઓ, નિવૃત્તિઓ, ટીકાઓ, ટિપ્પણીઓ, આલોચનો, રહસ્યો અને વિવરણો સંસ્કૃતમાં લખ્યાં છે કે એ બધું જો કોઈ વાંચવા માગે, તો તે પાછળ કોઈપણ માણસને એ-ચાર જન્મ તો લેવાજ પડે! આ સાંપ્રદાયિક વિવેચનો ઉપરાંત ગીતા ઉપર સેંકડો સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાઓ પણ સંસ્કૃતમાં લખાયા છે. ભારતીય પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પણ શ્લોકાનુવાદ, ભાવાનુવાદ, છાયાનુવાદ, આલોચન, અંતરંગ વિવરણ અને બહિરંગ સમાલોચનાના અગણિત ગ્રંથો નીકળ્યા છે. એમાં લોકમાન્ય તિલક, હીરેન્દ્રનાથ દત્ત અને અરવિંદ ઘોષના ગ્રંથો સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. તુલસીકૃત રામાયણસિવાય ભારતવર્ષમાં કોઈપણ ભાષામાં એવો કોઈપણ ગ્રંથ નથી કે જેનો ગીતાના જેટલો પ્રચાર હોય. પ્રત્યેક ધર્મપ્રેમી હિંદુ તેનો નિત્ય-પાઠ કરે છે. મરણ વખતે પણ ગીતાપદેશ સંભળાવવાની અત્યંત પ્રાચીન પરિપાટી આપણે ત્યાં છે. વધારે તો શું, ભારતના જડ-ચેતન-માત્રમાં ગીતાપદેશના સંસ્કારો ભર્યા પડ્યા છે; પરંતુ તે અવ્યક્ત છે, વ્યક્ત નથી; સુષ્પ (સૂષ્પ રહેલા) છે, જાગૃત નથી.

ગીતાના આ દિવ્ય કિંતુ અવ્યક્ત અને સુષ્પ ઉપદેશને વિકાસ અને જાગૃતિના નવીન સ્વાંગ સન્નવવા એજ હિંદુજાતિનું આજનું પરમ આવશ્યક કાર્ય છે. આપણે ગીતા વાંચીએ છીએ; પરંતુ તેના સદુપયોગ કરવાનું નથી જાણતા. આપણે “નિર્વેર: સર્વ ભૂતેષુ” નો પાઠ કરીએ છીએ, પરંતુ ધરમાંજ વેર-ઝેરના દાવાનળ સળગી રહ્યા હોય છે. આપણે “યુધ્યસ્વ વિગતજ્વર:” નું રટણ કરીએ છીએ, પરંતુ ધર્મ અને જાતિની રક્ષાર્થે રણાંગણમાં ફેદી પડતાં ડરીએ છીએ! આપણે “ક્લૈવ્યં મા દમ ગમ: પાર્થ” નું પારાયણ કરીએ છીએ, પરંતુ મા-જહેનોની બે-આબરૂ થતી જોવા-જાણવા છતાંયે નયુંસકતા દર્શાવીએ છીએ. આપણે “સુઘ્નીન: ક્ષત્રિયા: પાર્થ હમંતે યુદ્ધમીદશમ્” નો દમ મારીએ છીએ, પરંતુ દેશની સ્વાધીનતાના સંગ્રામમાં નાગી તલવારોની ધારો ઉપર નાચતાં ડરીએ છીએ! આપણે “હુદ્રં હૃદયદૈર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ” ની બુલંદ ગર્જના કરીએ છીએ, પણ હીજડાઓની પેઠે બીજાઓના માર ખાયા કરીએ છીએ. આપણે “નૈનં છિંદન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવક:” ની બકાઈ ઢાંકીએ છીએ; પરંતુ ધર્માત્માઓના તનતોડ પરિશ્રમ છતાંયે આત્મજળના પ્રબળ પ્રતાપથી સંસારને ચકિત કરી શકતા નથી!

ગીતાનો નિત્યપાઠ કરો, તેને સમજો અને તે પ્રમાણે આચરણ કરો. જો તમે એ પ્રમાણે કરો, જો ગીતાનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરો તો તો તેનો એક શ્લોક પણ તમારી નસોમાં ચેતના જગાવવાને પૂરતો છે. ગીતાનો એક એક શબ્દ, એક એક અલય વાણીનો એવો નંમુનો છે, કે જે અલય વાણીનો ભક્ત મહાકાળને પણ ધૂળ લેગો કરી શકે છે; તો પછી મનુષ્યોના તે શા હિસાબ? હકીકત આવી હોવાથી પ્રત્યેક સ્વાભિમાનીએ આ અલય વાણીને પોતાના હૃદય-પટ ઉપર સુવર્ણાક્ષરે લખી લેવી જોઈએ. હિંદુસંગઠનના નિશામાં મરત રહેનાર વ્યક્તિઓએ એવો ગ્રખર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કે જેથી પ્રત્યેક હિંદુગૃહમાં આ અલયવાણીનું-આ ગીતાપનિષદનું રામનામની પેઠે રટણ થાય. જેઓ સંસ્કૃતમાં ગીતા સમજી શકતા નથી, તેઓ પોતાની માતૃ-ભાષામાં વાંચે અને જેઓ માતૃભાષા પણ જાણતા નથી તેઓ બીજાઓ પાસે વંચાવીને સાંભળે. આ રીતે જે દિવસે બધાએ હિંદુઓ ગીતાભક્ત થઈ તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરીને હિંદુ-જાતિ સમક્ષ જાગૃતિના શંખનાદ જગવશે, તે દિવસે આ ભૂમંડળમાં એવી કોઈ જાતિ નહિ રહે કે જે આપણી સામે આંખ પણ ઉઘી કરી શકે. જે દિવસે આપણે ધર્મરક્ષણ અને આત્મા-ભિમાનને ખાતર વીર વ્યાઘ્ર અર્જુનની પેઠે ત્રિલોકવિજયી ગાંડીવનો વિજયટંકાર કરીશું, તે દિવસે આ સંસારમાં એવી તે કયી પ્રબળ શક્તિ છે કે જે ધુટણીએ પડીને શિર ના નમાવે? ગીતા-સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર જે દિવસે આપણે હિંદુસંગઠન કરી લઈશું, તે દિવસે વિશ્વની પ્રજાતામત શક્તિઓ પણ ધ્રૂજી ઉઠશે અને મહાભયંકર કૃતાંત કાળ પણ કંપી ઉઠશે.

પૂતાના ગીતાધર્મ મંડળે માગશર સુ. ૧૧ (તા. ૫ મી ડિસેમ્બર)ને દિવસ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ગીતા-દિવસતરીકે જાહેરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એજ દિવસે સંસારમાં સૌથી મહાન બુદ્ધ મહાભારત શરૂ થયું હતું અને ધર્મના રક્ષણાર્થે આપણે પણ એજ દિવસથી મહા-

ભારત શરૂ કરવાની આવશ્યકતા છે. આ તિથિ લોકમાન્ય તિલકે નક્કી કરેલી છે અને કેટલાંયે વર્ષોથી આ પુણ્યદિવસ ઉજવાય છે પણ ખરો. આ દિવસે સમસ્ત દેશમાં ગીતાપ્રવચનો, ગીતા-વ્યાખ્યાનો, ગીતાપદેશસંબંધી લેખો, ગીતા-પાઠ અને ગીતા-સમાલોચનાઓ કરવાની મંડળે સૂચનાઓ કરેલી છે. મંડળ ઇચ્છે છે કે, તે દિવસે પ્રત્યેક હિંદુ કમમાં કમ ગીતાના એક અધ્યાયનો પાઠ અવશ્ય કરે અથવા સાંભળે. હિંદુમહાસભાના દિલ્હીવાળા અધિવેશનમાં પણ એવો ઠરાવ પસાર થયો હતો. વારતવમાં મંડળની આ યોજનાની જોટલી સ્તુતિ કરીએ, તેટલી ઓછી છે. એમાં તો શંકાજ નથી કે, આ પદ્ધતિથી જનતામાં ગીતાનો કંઈક પણ વધુ પ્રચાર થશે અને જોટલો પ્રચાર વધુ થશે, તેટલો સંગઠનનો કિલ્લો મજબૂત થતો જશે. અમને તો વિચાર કરતાં મહા આશ્ચર્ય થાય છે કે, જે જાતિમાં ગીતા જેવો જ્વલંત ઉપદેશક ગ્રંથ છે, તેવું સંગઠન થતાં આટલી બધી વાર શા સાફ થાય છે! પરંતુ એ તો ત્યારેજ થઈ શકે, કે જ્યારે ગીતાનો રામનામની પેઠે પ્રચાર થાય અને તેના ઉપદેશોનો આચાર-વ્યવહારમાં ઉપયોગ થવા લાગે. તેથી આ ગીતા-દિવસને મહાન મહોત્સવનું રૂપ અપાવું જોઈએ. તે દિવસે “તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌતેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ” ના તુમુલ નિનાદથી ભારતવર્ષના વાયુમંડળને ભરપૂર કરી દેવું જોઈએ. એ દિવસે બહુચિસ્તાનથી આસામ અને હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી “તસ્માન્નમુત્તિષ્ઠ યશો ભમસ્વ જિત્વા શઙ્ગ મુદ્ધવ રાજ્ય સમૃદ્ધમ્” ની એવી બુલંદ ગર્જના થવી જોઈએ, કે જેથી વિરાટ હિંદુજાતિનાં ફેફસાંમાં ગરમાગરમ હોલી ધસી આવે અને તે સંગઠનનો સુદૃઢ દુર્ગ રચવાને શુદ્ધિપૂર્વક આગળ ધસે.

(‘હિંદુપંચ’ તા. ૧-૧૨-૨૭ ના અગ્રલેખનો સ્વતંત્રાનુવાદ)

૧૦૮-હોલી ઔર ઉસપર હમારા કર્તવ્ય

ઇસમેં કોઇ સંદેહ નહીં કે હોલી હિંદુઓં કા બહુત પુરાના ત્યોહાર હૈ; પરંતુ ઇસકે પ્રચલિત હોનેકા પ્રધાન કારણ ઔર કાલ કૌનસા હૈ ઇસકા એકમત સે અબ તક નિર્ણય નહીં હો સકા હૈ. ઇસકે બાબત કઇ તરફ કી ખાતેં સુનને મેં આતી હૈં. સંભવ હૈ, સબીકા કુછ કુછ અંશ મિલકર યહ ત્યોહાર બના હો; પર આજકલ જિસ રૂપ મેં યહ મનાયા જાતા હૈ ઉસસે તો ધર્મ, દેશ ઔર મનુષ્યજાતિ કો બડા હી નુકસાન પહુંચ રહા હૈ. ઇસ સમય ક્યા હોતા હૈ ઔર હમેં ક્યા કરના ચાહિયે? યહ બતલાને કે પહલે, હોલી ક્યા હૈં, ઇસપર કુછ વિચાર ક્રિયા જાતા હૈ. સંસ્કૃત મેં ‘હોલિકા’ અધપકે અન્ન કો કહતે હૈં, વૈદ્યકે અનુસાર ‘હોલા’ સ્વરૂપ ખાત હૈ; ઔર મેદ, કફ તથા થકાવટ કો મિટાતા હૈ. હોલીપર જે અધપકે ચને ગન્ને યા લાહી મેં બાંધકર જલતી હુઇ હોલી કી લપટ મેં સેંકકર ખાયે જાતે હૈં, ઉન્હેં ‘હોલા’ કહતે હૈં. કહીં કહીંપર અધપકે નયે જૈ કી બાલેં બી ઇસી પ્રકાર સે કી જાતી હૈં. સંભવ હૈ વસંતઋતુ મેં શરીર કે કિસી પ્રાકૃતિક વિકાર કો દૂર કરને કે લિયે હોલી કે અવસર પર હોલા ચખાને કી ચાલ ચલી હો ઔર ઉસીકે સંબંધ મેં ઇસકા નામ હોલિકા, “હોલિકા” યા “હોલી” પડ ગયા હો.

હોલી કા એક નામ હૈ “વસંતી નવશરયેષ્ઠિ” ઇસકા અર્થ ‘વસંત મેં પૈદા હોનેવાલે નયે ધાન કા યજ્ઞ’ હોતા હૈ. યહ યજ્ઞ ક્રાત્યુન શુક્લ ૧૫ કો ક્રિયા જાતા હૈ. ઇસકા પ્રચાર બી શાયદ ઇસી લિયે હુઆ હો કે ઋતુપરિવર્તન કે પ્રાકૃતિક વિકાર યજ્ઞ કે ધુઓં સે નષ્ટ હો કર ગાંવ ગાંવ ઔર નગર નગર મેં એકસાથ હી વાયુ કી શુદ્ધિ હો જાય. યજ્ઞ સે બહુત લાભ હોતે હૈં; પર યજ્ઞધૂમ સે વાયુ કી શુદ્ધિ હોના તો પ્રાયઃ સબી કો માન્ય હૈ અથવા નયા ધાન કિસી દેવતા કો અર્પણ ક્રિયે બિના નહીં ખાના ચાહિયે. ઇસ શાસ્ત્રોક્ત હેતુ કો પ્રત્યક્ષ દિખલાને કે લિયે સારી જાતિ ને એક દિન ઐસા રખ્યા હો જિસ દિન દેવતાઓં કે લિયે દેશભર મેં નયે ધાન સે યજ્ઞ ક્રિયા જાય. આજકલ બી હોલી કે દિન જિસ જગહ કાઠ-કંડ છકકે કર કે ઉસમેં આગ લગાઈ જાતી હૈ, ઉસ જગહ કો પહલે સાફ કરતે ઔર પૂજતે હૈં ઔર સબી ગ્રામવાસી ઉસમેં

કુછ ન કુછ હોમતે હૈં. યહ શાયદ ઉસી 'નવશસ્ત્રેષ્ટિ' કા બિગડા હુઆ રૂપ હો. સામુદાયિક યત્ન હોને સે અખ બી સભી લોગ ઉસકે લિયે પહેલે સે હોમને કી સામગ્રી ધર ધર મેં ખનાને ઔર આસાની સે વહાંતક લે જાને કે લિયે ઉસકી માલાએ ગૂંથકર રખતે હૈં.

ઇસકે અતિરિકત ઇસ ત્યૌહાર કે સાથ ઐતિહાસિક, પારમાર્થિક ઔર રાષ્ટ્રીય તત્ત્વોં કા બી સંબંધ માલૂમ હોતા હૈ. કહા જાતા હૈ કે ભક્તરાજ પ્રહ્લાદ કી અગ્નિપરીક્ષા ઇસી દિન હુઇ થી. પ્રહ્લાદ કે પિતા દૈત્યરાજ હિરણ્યકશિપુ ને અપની બહિન 'હોલકા' સે (જિસકો ભગવદ્-ભક્ત કે ન સતાને તક અગ્નિ મેં ન જલને કા વરદાન મિલા હુઆ થા) પ્રહ્લાદ કો જલા દેને કે લિયે કહા. હોલકા રાક્ષસી ઉસે ગોદ મેં લેકર બેઠ ગઇ, ચારોં તરફ આગ લગા દી ગઇ. પ્રહ્લાદ ભગવાન કે અનન્ય ભક્ત થે, વે ભગવાન કા નામ રટને લગે. ભગવત્કૃપા સે પ્રહ્લાદ કે લિયે અગ્નિ શીતલ હો ગઇ ઔર વરદાન કી શર્ત કે અનુસાર 'હોલકા' ઉસમેં જલ મરી ભક્તરાજ પ્રહ્લાદ ઇસ કઠિન પરીક્ષા મેં ઉત્તીર્ણ હુએ ઔર આ કર પિતા સે કહને લગે—

રામ નામ કે ભયક જન હૈં, તીનોં લોકો મેં નિર્ભય; મિટતે સારે તાપ નામ કી, ઔષધ સે પક્ષા નિશ્ચય નહીં માનતે હી તો મેરે, તનકી આર નિહારે તાત; પાની પાની હુઈ આગ હૈ, જલા નહીં કિંચિત્ લી ગાત.

ઇન્હીં ભક્તરાજ ઔર ઇનકી વિશુદ્ધ ભક્તિ કા સ્મારકરૂપ યહ હોલી કા ત્યૌહાર હૈ. આજ બી 'હોલિકા-દહન' કે સમય પ્રાય: સખ મિલકર એક સ્વર મેં 'ભક્તવર પ્રહ્લાદ કી જય બોલતે હૈ. હિરણ્યકશિપુ કે રાજત્વકાલ મેં અત્યાચારિણી હોલકા કા દહન હુઆ ઔર ભક્તિ તથા ભગવન્નામ કે અટલ પ્રતાપ સે દંઢવત ભક્ત પ્રહ્લાદ કી રક્ષા હુએ ઔર ઉન્હેં ભગવાન કે પ્રત્યક્ષ દર્શન હુએ.

ઇસકે સિવા ઇસ દિન સભી વર્ષુ કે લોગ ભેદ છોડ કર પરસ્પર મિલતે-જુલતે હૈં. શાયદ કિસી જમાને મેં ઇસી વિચાર સે યહ ત્યૌહાર ખના હો કે સાલભર કે વિધિ-નિષેધમય જીવન કો અલગ અલગ અપને કામોં મેં બિતા કર ઇસ એક દિન સખ ભાઇ પરસ્પર ગલે લગ કર પ્રેમ બઢાવેં. કબી ભૂલ સે યા કિસી કારણુ સે કિસીકા મનોમાલિન્ય હો ગયા હો તો ઉસે ઇસ આનંદ કે ત્યૌહાર મેં સખ એકસાથ મિલ જુલ કર હટા દેં. અસલ મેં એક એસા રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ હોના બી ચાહિયે કે જિસમેં સભી લોગ છોટે-ખડે ઔર રાજ-રંક કા ભેદ ભૂલ બિના કિસી બી રૂકાવટ કે શામિલ હો કર પરસ્પર પ્રેમાલાપ કર સકેં. યહી હોલી કા ઐતિહાસિક, પારમાર્થિક ઔર રાષ્ટ્રીય તત્ત્વ હૈ.

જો કુછ બી હો, ઇન સારી બાતોં પર વિચાર કરને સે યહી અનુમાન હોતા હૈ કે યહ ત્યૌહાર અસલ મેં મનુષ્યજાતિ કી લલાઇ કે લિયે હી ચલાયા ગયા થા; પરંતુ આજકલ ઇસકા રૂપ બહુત હી બિગડ ગયા હૈ. ઇસ સમય અધિકાંશ લોગ ઇસકો જિસ રૂપ મેં મનાતે હૈં ઉસસે તો સિવા પાપ બઢને ઔર અધોગતિ હોને કે ઔર કાઈઅચ્છા ફલ હોતા નહીં દીખતા.

આજકલ ક્યા હોતા હૈ ?

કઈ દિન પહેલે સે સ્ત્રિયાં ગંદે ગીત ગાને લગતી હૈં, પુરુષ બેશરમ હોકર ગંદે અશ્લીલ કવીત, ધમાલ, રસિયા ઔર ફાગ ગાતે હૈં. સ્ત્રિયાં કો દેખકર ખૂરે ખૂરે ઇશારે કરતે ઔર આવાજોં લગાતે હૈં. ડફ બજા કર ખૂરી તરફ સે નાચતે ઔર બડી ગંદી ગંદી ચેષ્ટાઓં કરતે હૈં. ભાંગ, ગાંબ, સુદ્ધા ઔર માંબૂ આદિ પીતે તથા ખાતે હૈં. કહીં કહીં શરાબ ઔર વેશ્યાઓં તક કી ધૂમ મચતી હૈ. લાભી, ચાચી, સાલી, સાલે કી સ્ત્રી, મિત્ર કી સ્ત્રી, પડોસિન ઔર પત્ની આદિ કે સાથ નિર્ભજનતા સે ફાગ ખેલતે ઔર ગંદે ગંદે શબ્દોં કી બૌચાર કરતે હૈં. રાખ, મિટ્ટી ઔર કીચડ ઉછાલે જાતે હૈં; મુંહ પર સ્થાલી, કારિખ યા નીલા રંગ પોત દિયા જાતા હૈ; ગંદે શબ્દ કપડોં પર ઔર દિવારોં પર લિખ દિયે જાતે હૈં. ટોપિયાં ઔર પગડિયાં ઉછાલ દી જાતી હૈં, કહીં કહીં પર જૂતોં કે હાર ખનાકર પહને ઔર પહનાયે જાતે હૈં. લોગોં કે ઘરોં પર જા જાકર ગંદી અવાજોં લગાઇ જાતી હૈં. ફલ ક્યા હોતા હૈ ? ગંદી ઔર અશ્લીલ ખેલ-ચાલ ઔર ગંદે વ્યવહાર સે બ્રહ્મચર્ય કા નાશ હો કર સ્ત્રી-પુરુષ વ્યભિચાર કે દોષ સે દોષી ખનતે હૈં. શાસ્ત્ર મેં કહા હૈ—

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥
एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमनुष्ठयं मुमुक्षुभिः ॥

(१) किसी ली स्त्री को किसी अवस्था में ली याद करना; (२) उसके उपयुक्तों का वर्णन करना, स्त्रीसंयुधी यर्था करना या गीत गाना; (३) स्त्रियों के साथ तास, यौप, दाग आदि खेलना; (४) स्त्रियों को देखना; (५) स्त्री से अंकांत में जाते करना; (६) स्त्री को पाने के लिये मन में संकल्प करना; (७) पाने के लिये प्रयत्न करना और (८) सहवास करना। ये आठ प्रकार के मैथुन विद्वानों ने अतलाये हैं। कल्याण आहनेवालों को इन आठों से अचना चाहिये। इसके सिवा ऐसे आचरणों से निर्लज्जता पड़ती है, जगान भिगड जाती है, मनपर भूरे संस्कार जम जाते हैं, क्रोध पड़ता है, परस्पर में लोग लड पडते हैं, असत्यता और पाशविकता ली पड़ती है। अतएव सभी स्त्री-पुरुषों को चाहिये कि वे इन गंदे कामों को भिलकुल ही न करें। इससे लौकिक और पारमार्थिक दोनों तरह के नुकसान होते हैं। फिर क्या करना चाहिये? शङ्खुन सुदी ११ से चैत्र सुदी ७ तक नीचे लिख काम करने चाहिये:—

(१) शङ्खुन सुदी ११ को या और किसी दिन लगवान की सवारी निकालनी चाहिये, जिसमें सुंदर सुंदर लजन और नामकीर्तन हो।

(२) सत्संग का भूष प्रचार किया जाय। स्थान स्थान में इसका आयोजन हो। सत्संग में अलख्य, अक्रोध, क्षमा, प्रसाद के त्याग, नामभाहात्म्य और लज्जित की विशेष यर्था हो।

(३) लज्जित और लज्जित की महिमा के तथा सदाचार के गीत गाये जायें।

(४) शङ्खुन सुदी १५ को हवन किया जाय।

(५) श्रीमद् आगवत और श्री विष्णुपुराण आदि से ब्रह्मांड की कथा सुनी और सुनायी जाय।

(६) साधकगण अंकांत में लजन-ध्यान करें।

(७) श्री श्रीचैतन्यदेव की जन्मतिथि का उत्सव मनाया जाय। महाप्रभु का जन्म होली के दिन ही हुआ था। इसी उपलक्ष्य में मुहूर्त्ते मुहूर्त्ते धूम धूमकर नामकीर्तन किया जाय। घर-घर में हरिनाम सुनाया जाय।

(८) धुरेन्डी के दिन ताल, मृदंग और जांज आदि के साथ गडे नरे से नगरकीर्तन निकाला जाय, जिसमें सभ जति और सभी वर्णों के लोग गडे प्रेम से शामिल हों।

(‘विश्वमित्र’ना अंकमां देखके—आ० हनुमानप्रसाद पौड़ा)

१०८—नवयुवकों के आहुवान

जिस जति का धर्म था लाग, जिस जति की विद्या थी अलज्ञान, जिस जति का परम पुरुषार्थ था मुक्ति तथा जिस जति की शक्ति थी आत्म-अल, वह जति आज कहाँ है? जिस जति के जन्म से भरणपर्यंत समस्त सांसारिक कार्य धर्म-भाव से अंतर्प्रोत थे तथा जिसके समस्त आचरणों, व्यवहारों अथवा रीतियों के आध्यात्मिकता के गूढतम रहस्य अनाहित थे, वह जति आज कहाँ है? जिस जति की धार्मिक रीतियों अथवा व्यवहारों की परीक्षा आध्यात्मिकता अथवा नैतिकता की इंडोर-से-इंडोर कसौटी पर हो चुकी है तथा जिसके द्वारा मानव-समाज की आध्यात्मिक अथवा नैतिक उन्नति का यूजान विकास हो चुका है, वह जति आज कहाँ है? विषय-भोग के व्यामोह से विलग रहते हुये ली जिस जति ने साहित्य, शिल्प, स्थापत्य, कला-कौशल आदि के निर्माण में लालिल अथवा सौंदर्य की अहलुत सृष्टि की थी तथा इनके विकास में आध्यात्मिक सौंदर्य का रसानुभव किया था, वह जति आज कहाँ है? आत्मा के अमरत्व अथवा पंचभौतिक शरीर के विनाशत्व का ज्ञान रखते हुये तथा आत्मभव के प्राधान्य को मानते हुये ली जिस जति ने शारीरिक शुद्धि से संन्य अथवा संगठन में आश्चर्यजनक

ક્ષમતા પ્રદર્શન કરી થી, વહ જાતિ આજ કહાં છે ? સ્વાર્થ-ત્યાગ કો જીવન કા લક્ષ્ય માનતે હુએ ભી, જિસ જાતિ ને અર્થોપાર્જન મેં અનુભવકુશલતા કા પરિચય દિયા થા તથા જિસને અપને ઉલ્લોગ એવં પુરુષાર્થ કે બલપર સ્વદેશ કો સંસાર કે સમૃદ્ધિશાલી દેશોં મેં અગ્રગણ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરાયા થા, વહ જાતિ આજ કહાં છે ? અજ્ઞાન, વિષયભોગ કરી તુચ્છતા એવં સંસાર કે માયાવી સ્વરૂપ કા અનુભવ રખતે હુએ ભી, જિસ જાતિ ને નિષ્કામ કર્મ જેસે ઉત્કૃષ્ટ વ્યાવહારિક સિદ્ધાંત કી ઉદ્દભાવના કરી થી, વહ જાતિ આજ કહાં છે ? ભક્તિ, જ્ઞાન એવં કર્મ કરી ત્રિશ્રોત-ત્રિવેણી-પ્રવાહ-પરિવ્હાવિત સ્વદેશ મેં હી જિસ જાતિ ને સ્વર્ગસુખ કી સૃષ્ટિ કરી થી, વહ જાતિ કહાં છે ?

ગંગા, યમુના, સરયૂ, બ્રહ્મપુત્રા, સરસ્વતી, કૃષ્ણા, કાવેરી, ગોદાવરી આદિ પુણ્યસલિલા સરિતાયેં તો આજ ભી અપને વક્ષસ્થલ મેં પુરાતન સ્મૃતિયોં કો ધારણુ કિયે હુએ અનંત કરી ઓર પરિવ્હાવિત હો રહી હૈ ! અયોધ્યા, મથુરા, કાશી, પ્રયાગ, ઉજ્જયિની, પુરી, રામેશ્વર, દ્વારકા આદિ તીર્થસ્થાન તો આજ ભી હમેં અપને પુરાતન વૈભવ એવં સ્વરૂપ કા પરિચય દિલા રહે હૈં. હિમાલય, વિંધ્યાચલ, નીલગિરિ આદિ પર્વત એવં ગૌરીશંકર, ધવલ-ગિરિ આદિ ગિરિશૃંગ પ્રકૃતિ કે લીલામય કોડ મેં કલ્લોલ કરતે હુએ, આજ ભી હમેં અપની સુમેર-ઉચ્ચ સભ્યતા કા સ્મરણુ દિલા રહે હૈં. હમારે વેદ, ઉપનિષદ, ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણ, ઇતિહાસ, કાવ્ય, નાટક આદિ ગ્રંથ તો ઇસ સમય ભી હમેં અપને પૂર્વાચાર્યોં કે જ્ઞાન-રાશિ કા પરિચય દેતે હુએ, ઉસી અતીતકાલીન ગૌરવમય યુગ કા જ્ઞાન કરા રહે હૈં.

કિંતુ યહ સખ હોતે હુએ ભી આજ વહ ભારત કહાં હૈ ઓર વે ભારતવાસી આજ કહાં હૈ ? આજ વે હમારી પુણ્ય-સલિલા સરિતાયેં હમારે પાપોં કા પ્રક્ષાલન કર કે હમારે મનોવિચારોં કી પુર્તિ કયોં નહીં કરતી ? હમારે વે તીર્થસ્થાન આજ હમારે શુષ્ક માનસ કો ધર્મરસ કે સ્પાર્શ્વ સે સિંચિત કર કે હમારે મનોભાવોં કો પહલે કે સમાન હી શાંત, સ્તિગ્ધ, સમુજ્જ્વલ કયોં નહીં કરતે ? હમારે વે પ્રકૃતિ-પરિપાલિત લીલામય સ્થલ-પ્રદેશ આજ ભી હમેં પ્રકૃતિ કે શાંત નીરવ કુસુમ-કોમલ કોડ મેં આશ્રય લેને કે લિયે ઉત્પ્રેરિત કયોં નહીં કરતે ? હમારે વે ધર્મગ્રંથ હમેં અપને પૂર્વજોં કરી પુણ્યગાથાઓં કો સુનાકર હમારે વિચારોં એવં કાર્યકલાપોં કો આધ્યાત્મિક ભાવોં સે ભરપૂર કયોં નહીં કરતે ? ઇન પ્રશ્નોંપર મીમાંસા કરને તથા ઇનકા ઉત્તર દેને કે લિયે આજ કિતને ભારતવાસી પ્રસ્તુત હૈં ? ભારત કો મહારમજ્જાન કે રૂપ મેં પરિણુત કર કે ઉસકી ચતુર્દિક-પરિવેષિત ઉસકી કોટિ-કોટિ સંતાન નરકંકાલોં કો દેખકર કિતને ભારતવાસી આજ માતા કે અશ્રુવિમોચન કે લિયે અગ્રસર હોને કો કટિબદ્ધ હૈ ? શતાબ્દિયોં સે અન્યાય એવં અત્યાચાર કે નિર્દય, નિર્મમ એવં નિષ્ઠુર આધાતોં કો સહન કરતે હુએ ભારતીય ગૃહોં મેં શાન્તિ કા સંદેશા સુનાને કે લિયે આજ કિતને માધ કે લાલ તૈયાર હૈ ? જેલોં મેં પડે હુએ દેશ-ભક્ત યુવકોં કી પુત્રવાત્સલ્યવચિત માતાઓં કો પતિ-પ્રેમ-પરિહતા પતિનયોં કો એવં ભ્રાતૃ-રનેહવર્જિતા ભગનિયોં કો સાંવના દે કર ઉનકે વિદગ્ધ હૃદય કો શાન્ત કરને કરી કામના આજ કિતને ભારતવાસિયોં કે મન મેં ઉત્પન્ન હો રહી હૈ ? બલ-વૈભવ-વિહીન, ધન-ધાન્યશૂન્ય ભારત કો સુખસમૃદ્ધિમય બનાવે કરી ધૂન આજ કિતને ભારતવાસિયોં કે મન મેં સમાધી હુધ હૈ ? અજ્ઞાનાંધકાર કે ગંભીર ગર્ભ મેં પતિત અસંખ્ય દેશવાસિયોં કો જ્ઞાનવર્તિકા દ્વારા પ્રદીપ પ્રજ્વલિત કર કે ઉન્હેં કર્તવ્યમાર્ગ પ્રદર્શિત કરાવે કે લિયે આજ કિતને ભારતવાસી કર્મક્ષેત્ર મેં પદાર્પણુ કરને કો પ્રસ્તુત હૈં ? ભ્રાતૃ-દ્રોહ, ગૃહ-કલહ એવં ઈર્ષા-દ્રેષ જનિત વિષ-વિદગ્ધા, મૂર્ચ્છિતા ભારત માતા કો રનેહ એવં પ્રેમ કે અમૃતમય સિંચન સે સજીવિત કરને કરી અટલ પ્રતિજ્ઞા આજ કિતને ભારતવાસિયોં કે હૃદય મેં વર્તમાન હૈં ? વિષય-ભોગ, ઇદ્રિય-સુખ એવં વૈભવ-વિલાસ કે અંધન સે વિચુકત હો કર આજ કિતને યુવક ભારતવાસી દેશ-માતા કે દુઃખોં કો દૂર કરને કા સંકલ્પ લેને કો તૈયાર હૈ ? યહ સમય તો ભોગવિલાસ કા નહીં, ઇદ્રિય-સુખાનુભવ કા નહીં હૈ, વિલાસ એવં વિગ્રમ કા નહીં હૈ. જગતક શુભુક્ષા-પીડિત સહસ્રોં દેશવાસિયોં કી કંદન-ધ્વનિ

હમારે કર્તુક્રહરોં કે કંપાયમાન કરતી રહેગી, જળ તક સહસોં વિરહ-વિધુરા માતાઓં, પત્નિયોં એવં ભગિનિયોં કે વિષણુ વદન, મ્હાન વેષ એવં ચિંતા-અસિત હૃદય હમારે હૃદયોં મેં ઉનકી અંતર્જાલા કી કથા કા અનુભવ કરતે રહેંગે, જળ તક હમારે બહુસંખ્યક દેશવાસી અત્યાચાર, અન્યાય એવં સ્વેચ્છાચાર કે ચક્ર મેં નિષ્પેષિત હોતે રહેંગે, જળતક હમારે કરોડોં દેશભાઈ શિક્ષા-લાભ સે વંચિત રહકર અજ્ઞાનાંધકાર મેં પ્રકાશ કે લિયે છટપટાતે રહેંગે, જળ તક દેશ કે સમૃદ્ધિ-સાધનોં કા શોષણુ એવં હરણુ હોતા રહેગા, જળ તક હમારે બિદીયમાન યુવક પોષણુ એવં ગ્રોત્સાહન કે અભાવ મેં પરાસ્ત હોતે રહેંગે, તળ તક હમારે દેશ કે નવયુવક વિશ્રામ એવં વિષય-સુખ કા વિચાર મન મેં કિસ પ્રકાર લા સકતે હૈં? નવયુવક હી તો દેશ કી સમસ્ત આશા-આકાંક્ષાઓં કે સ્થલ હૈ, વહી તો દેશ કે મેરુદંડ હૈ. સમસ્ત દેશવાસિયોં કી દષ્ટિ બી તો ઉન્હીં પર લગી હુધ હૈ. દેશ-માતા બી તો ઉન્હીંકા સત્તમ નયનોં સે નિહાર રહી હૈં. ફિર યદિ વહી ઈંદ્રિય-સુખ મેં સંલગ્ન હો જાયેંગે, વિલાસ-વિભ્રમ મેં વિમુગ્ધ હો જાયેંગે, કર્તવ્ય-પથ સે વિચલિત હો જાયેંગે, તો માતા કી મુક્તિ કે સાધક, દેશવાસિયોં કે કષ્ટોં કે નિવારક ભૂખોં કે અન્ન, તૃષિતોં કે જલ એવં આર્તોં કે ઔષધિ પ્રદાન કર ઉનકી પરિતૃપ્તિ કરનેવાલે ઔર દૂસરે કૌન હોંગે? માતૃ-સેવા કી બલિ-વેદી પર અપને તુચ્છ સ્વાર્થોં એવં વિષયસુખોં કી આહુતિયાં દે કર માતૃચરણોં મેં સુમનાંજલિયાં ભેંટ કરને કે લિયે યદિ નવયુવકોં કે શિશ અવનત નહીં હોંગે, તો ઔર ફિર કિસકે હોંગે? માતૃ-દ્રોહ એવં ગૃહ-કલહ કી કરાલ મૂર્તિ કે દેખ કર યદિ નવયુવકોં કે પ્રાણુ-સ્પંદન નહીં હોંગે, ઉનકા હુંકાર-ધ્વનિ ઉસે વિનષ્ટ કરને કે લિયે ઉત્થિત નહીં હોગી, ઉનકે સિંહસ્વરૂપ ઉસે અસિત કરને કે લિયે દંડાયમાન નહીં હોંગે તો ફિર દાનવોં કા દહન ઔર દૂસરા કૌન કરેગા? સ્વદેશવાસિયોં કે કષ્ટોં કા નિવારણુ કરને મેં ઉનકે ઉપર હોનેવાલે અત્યાચારોં એવં અન્યાયોં કે વિરુદ્ધ આવાજ ઉઠાને મેં યદિ હમારે નવયુવક સ્વયં કષ્ટ સહન કરને મેં ભયભીત તથા અપમાન એવં તિરસ્કાર કે ભય સે સંકુચિત હોંગે તો ફિર ઈનકા પ્રતીકાર કરનેવાલા ઔર દૂસરા કૌન હોગા? સ્વદેશ-સેવા કે માર્ગ મેં સ્વદેશવાસિયોં કે કષ્ટનિવારણુ એવં ઉન્નતિસાધન મેં અન્યાય એવં અત્યાચાર કે આઘાત તો નવયુવકોં કે હી સહન કરને પડેંગે. યે અપમાન એવં તિરસ્કાર કે ભેદ સે સંકુચિત હોંગે. તો ફિર ઈનકા પ્રતીકાર કરનેવાલા ઔર દૂસરા કૌન હોગા? સ્વદેશ-સેવા કે માર્ગ મેં, સ્વદેશવાસિયોં કે કષ્ટનિવારણુ એવં ઉન્નતિસાધન મેં અન્યાયએવં અત્યાચાર કે આઘાત તો નવયુવકોં કે હી સહન કરને પડેંગે. અપમાન એવં તિરસ્કાર કા ગરલ-પાન તો ઉન્હેં હી કરના પડેગા.

હે દેશ કે ક્રિયાશીલ નવયુવકો! અપને પ્રાણુ-વહ્નિ સે દીપ-વર્તિકા કે પ્રગ્વલિત કર કે ઉસે અપને હસ્ત મેં ઉત્તોલન કરતે હુએ અપના કર્તવ્ય-માર્ગ સ્વયં હુંદ નિકાલો. એક તુમહારે કર્તવ્ય-માર્ગ પર અગ્રસર હોતે હી ઉસી દીપશિખા કે પ્રકાશ મેં તુમહારે દેશવાસી તુમહારે બતાયે હુએ માર્ગ કા અનુસરણુ કરેંગે. તુમહારે પ્રાણોં કે અમૃતમય સ્પર્શ સે સમસ્ત દેશ જાગૃત હો ઉઠેગા. તુમહારે આહ્વાન પર સમસ્ત દેશવાસી માતા કે ચરણુતલ મેં એકત્ર હો કર “વંદેમાતરમ્” કી તુમુલ-ધ્વનિ સે આકાશ તક કે પ્રતિધ્વનિત કર દેંગે ઔર ઉસ સમય માતા કી મંજુલ મૂર્તિ હમારે મનોમંદિર મેં પ્રતિષ્ઠિત હો કર હમારી સમસ્ત દ્રોહ-ભાવનાઓં એવં કલહ-કાલુષ્ય કેલ વિદારિત કર કે માતૃ-પ્રેમ કી સરસ-સરિતા મેં હમેં સરાબોર કર દેગી.

(‘હિંદૂ પંચ’ના કમલાંકમાં લેખક—શ્રીયુત પં० જગન્નાથપ્રસાદ મિશ્ર પી० એલ०),

૧૧૦-મૌ કમલે !

પ્રત્યેક વર્ષ કી નાંઈ આજ ફિર બી દીપાવલી આવી હૈ. હમ હિંદૂ આજ ફિર બી સદા કી આંતિ અપને ઘરોં કે સહસ્ત્ર-સહસ્ત્ર દીપમાલાઓં સે સજાયે, માતા કી પૂજા કી સામગ્રી લિયે ઉનકી પ્રતીક્ષા મેં બેઠે હૈં; પરંતુ તય બી માતા આતી નહીં દિખાઈ દેતી.

મૌ ! આજ હમેં ઇસ ઉત્સવ કેા મનાતે હુએ સૈકડોં વર્ષ ખીત ગયે, કિતને હી તેરી ઉપાસના કરતે-કરતે મૃત્યુ કી ગાદ મેં સદા કે લિયે સો ગયે; પરંતુ તૂ પ્રસન્ન નહુઈ ! માતા ! કયા તુમહેં હમારી પતિતાવસ્થાપર જરા બી તર્સ નહીં આતી ? કયા હમારા કરુણ-કંદન તુમહારે કાનોં તક નહીં પહુંચ્યા ? આજ હમ ભારતવાસી અન્ન-વસ્ત્ર કે લિયે છટપટાતે ફિર રહે હૈં, પર તુમ ખડીખડી દેખ રહી હો ! કયા હમેં દુઃખી દેખ કર તુમહારે હૃદય મેં દયા નહીં ઉપજતી ? આજ કયા હમ ઐસે કપૂત હો ગયે હૈં, કિ તુમહારી દયા કે બી પાત્ર નહીં રહે ? મૌ ! કિસ પાપ કે કારણ હમારી ઐસી દશા હો ગયી ? કિસ અપરાધપર તુમ હમસે રૂકી હો મૌ ? દેવિ ! કયા કારણ હૈ, કિ તુમ અપની સંતાન કી દુર્દશા ખડી-ખડી દેખ રહી હો ?

કયા કહતી હો ? હાથપર હાથ રખકર બૈઠનેવાલે કી યહી દશા સંસાર મેં હોતી હૈ ? હમ તુમહારે અમૂલ્ય ઉપદેશોં કી ઉપેક્ષા કર રહે હૈ. હમ ભૂલ ગયે હૈં કિ—

“उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः । न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥
હમ તુમહારે ઉસ ઉપદેશ કેા-કિ સંસાર સમર-ક્ષેત્ર હૈ ઔર ઇસમેં સફલતા પ્રાપ્ત કરને કે લિયે હરએક મનુષ્ય કેા સૈનિક બન કર કર્મ ઔર ઉદ્યમરૂપી અસ્ત્ર-શસ્ત્રોં સે સુસન્નિજત હો લડના પડતા હૈ-એકદમ વિસ્મરણ કર દિયા હૈ. એક દિન વહ થા, જખ હમ સારે સંસાર કે ગુરુ કહલાતે થે. ઉસ સમય હમારે વ્યાપારિક-જલયાન સમુદ્ર કે વક્ષસ્થલ કેા ચીરતે હુએ સુદૂર દેશોં મેં વ્યાપાર કે લિયે જાતે થે. ઉસ સમય હમ “व्यापारे वसति लक्ष्मी” કેા અચ્છી તરહ જાનતે ઔર સમજતે થે. ભારતભૂમિ ઉસ સમય સ્વર્ણ-ભૂમિ કહલાતી થી; પરંતુ હા ! આજ ઉસી સ્વર્ણ-ભૂમિ કી સંતાનેં ધોર દરિદ્રતા કા અનુભવ કર રહી હૈં. આજ હમ ચાકરી કેા કૃષિ ઔર વાણિજ્ય સે બઢકર સમજ રહે હૈં ઔર દસ-દસ રૂપયે કી નોકરી કે લિયે ગલી-ગલી મારે ફિર રહે હૈં. લક્ષ્મી કે વાસસ્થાન કેા છોડકર હમ દરિદ્રતા ઔર અપમાન કા દરવાજા ખટખટાતે ફિર રહે હૈં. વિદેશ જા કર વ્યાપાર કરના તો દર કિનાર, આજ જહાજપર પૈર રખને મેં ભી ધર્મબ્રષ્ટ હો જાતા હૈ.

હમારી ઇસ અધોગતિ કા કારણ ભી સ્પષ્ટ હૈ. પ્રાચીનકાલ કી હિંદૂ-જાતિ એક ઉદ્યમ-શીલ અથવા કાર્યશીલ જાતિ થી. ઉસ સમય લોગોં કેા સંસાર સે દિલચસ્પી થી ! પ્રત્યેક મનુષ્ય અપને દેશ સર્વપ્રધાન એવં પ્રતિભાશાલી બનાના ચાહતા થા. સખકો સારે દેશ ઔર સમાજ કા ખ્યાલ થા !-ધર્મ કા રૂપ આજ કે જૈસા સંકુચિત નહીં થા. ઉસ જમાને મેં મનુષ્ય કેા આજ કી તરહ પગ-પગ પર જાતિ-બ્રષ્ટ અથવા ધર્મ-બ્રષ્ટ હોને કા ડર નહીં થા. યહી કારણ થા, કિ ઉસ સમય કી આર્ય-જાતિ એક ધનબલયુક્ત સર્વપ્રેષ્ટ જાતિ સમજી જાતી થી.

પરંતુ ભગવાન યુદ્ધ કે સમય સે જમાને ને પલટા ખાયા ! ઉનકે ધર્મ કે પ્રચાર કે સાથ હો ઔરવમચી આર્ય-જાતિ કા સત્યાનાશ શુરુ હુઆ. લોગોં કે સિર પર અહિંસા, વૈરાગ્ય તથા નિર્વાણ કા ભૂત ખેતરહ સવાર હુઆ ઔર વે વસ્તુતઃ કાર્યક્ષેત્ર સે અલગ હોકર માત્રા સટકાને કી ફિક્ક કરને લગે ! ભગવાન યુદ્ધ કે સિદ્ધાંત કા દુરુપયોગ હુઆ ઔર હમારા દેશ ચાલસી સાધુઓં ઔર સંન્યાસિયોં સે ભર ગયા. જહાં યે લોગ કૃષિ, શિલ્પ ઔર વ્યાપાર કી ઉન્નતિ કરતે, વહાં યે ધન સખકે હાસ કે કારણ બન ગયે. હમ મૌ કે અમૂલ્ય આદેશોં કેા ભૂલ ગયે તથા નિર્બુદ્ધિતા ઔર અવિવેક કા હાર પહન, કર્તવ્ય-વિમુખ હો મુક્તિ-લાભાર્થ ચિંતા કરને લગે. મૌ ! તુમહારે ક્ષુદ્ર સુપૂત્રોં ને ઇસ જાતિ કેા ફિર સે જગાને કે લિયે, ઇસકી લુપ્ત ગૌરવ-ગરિમા કેા પુનઃ સ્થાપિત કરને કે લિયે પ્રયત્ન તો અવશ્ય કિયા; પરંતુ વે ઇસકી કુંભકર્ણી નિદ્રા કેા તોડ ન સકે. વે

धसके छद्मोंकित औद्ध और नैन सिद्धांतों का जड से जोड़ कर डेक नहीं सके. प्रत्येक-प्रत्येक क्षण हमारी दुर्दशा बढ़ती ही गयी. फिर मुसलमानों का आक्रमण हुआ; परंतु जहां हमें कबर कस कर मुकाबले के लिये तैयार होना था, वहां हमने क्या किया? माता! सुनोगी? हम आध्यात्मिक चिंता के पीछे भस्त रहे. नतीजा वही हुआ, जे होना था; सारा देश उनके अधिकार में अनायास ही चला गया और साथ ही साथ हमारे रहे-सहे विभव की भी समाप्ति हो गयी!

अब तो हम और भी आध्यात्मवाद के पीछे पड़े और सिर्फ भावा इरने में ही अपने सत्य कर्तव्यों का आत्मा समझने लगे. हर समय हमें लवसागर पार उतरने का ही स्वप्न दिखाई देने लगा. धसके पश्चात् धस देश में गौरांग महाप्रभुओं का आगमन हुआ और सारे देश पर धनका साम्राज्य स्थापित हुआ. धनहोने की हमारी अकर्मण्यता और असंगठित अवस्था से बाल उड़ाया और हमारे रहे-सहे व्यापार का भी छीन लिया! माँ! धन्ही के अत्याचार से दुःखित हो कर हमारे प्यारे तंतुकारों ने अपना अपना अंगूठा कटवा कर उत्तम वस्त्र धुनने की कला को भारत से विदा कर दिया. सारा व्यापार, जे अक रेज हमारा था, आज विदेशियों के हाथों में चला गया और हम भारत संतान दाने-दाने को मुहताज हो गये. अब क्या था? अब तो हमारा और भी पतन आरंभ हुआ और हम समझ बैठे कि—

“कोउ नृप होय हमें का हानी, येरी छांडि न होउय रानी.”

धतना ही नहीं, हम अपनी वर्तमान अवस्था को ध्विज की दया समझने लग गये हैं. धस के आरे में यही कहते हैं कि—

“विपति नहीं रघुपति की दाया, कर्म लूलाय छुड़ावत माया.”

माता! तुम्हारी संतानों की दुर्दशा कहां तक बढ़ाई! आज की हमारी कायरता, अकर्म-ण्यता तथा आपस की झूट देख कर हमारे पड़ोसी मुसलमान जाध हमें सताते और अपमानित करते हैं. हमारी देवियों धनके हाथों लुंड़िता और धर्मभ्रष्टा हो कर करुण आर्तनाद कर रही हैं. धनकी पुकार तुम्हारे सिवा दूसरा कौन सुनेगा माँ?

माता! तुम तो संतानवत्सला कहलाती हो, फिर आज तुम्हारा वह संतानवात्सल्य कहां गया? माँ! जगज्जननी! अपनी संतान की रक्षा करो; निजस्वर्षा नारियों को उबारो! देवि! आज तुम्हारी ही कृपा के प्रसाद से छिद्रादि देवगण अमरावती में धतरा रहे हैं. जगद देवी-देवता तक तुम्हारी शरण लेते हैं, तब हम कहां जायें माँ?

यह क्या? हमारी धतनी दुर्दशापर भी तुम्हें दया नहीं आती? क्या कहती हो? हमारे जैसे अपाहिण, हीनो धसी तरह के दुःख-अपमान के योग्य हैं? हम तेरी संतान कहलान्हे लायक नहीं रहे? ठीक है माँ! सत्य अपराध हमारा ही है, परंतु फिर भी तुम हमारी माता हो. तुम्हें धतनी उडोरता नहीं सोहती. दया करो माता! अक पार दया करो. हम कुमांगी हो गये हैं तो हमें सुमार्गपर लाओ! तुम्हारे अतिरिक्त हमें दूसरा कौन सुधार सकता है? हमको सुखुद्धि दो, कि हम संसार को छिपवा दें, कि हममें अलीतक आर्य जति का गरम रक्त वर्तमान है. जहा हो माँ! हम हिंदूओं के ज्ञान की पवित्र धारा, निकाल दो मैया! हमारे हृदय से जतिवैभनरय, ताकि हम तुम्हारे धस उत्सव के दिन भाया, मोह, राग-द्वेष धलादि छोड कर संसार-क्षेत्र में उतर पडे और पितादारा गीता में दिये गये उपदेशानुसार चलकर तुम्हारा नाम सार्थक कर दें. आशीर्वाद दो माँ! कि हम भारत के जोअे दुअे अैश्वर्य-बंडार को फिर परिपूर्य कर दें; धसके व्यापार की उन्नति को अरम सीमा तक पहुँचा दें और उसको पुनः धन-धान्य से पूर्य कर स्वर्ण-भूमि कहलाने के योग्य बना दें. हमें आशा होता है माँ! कि हमारा राना व्यर्थ नहीं होगा.

माँ! कबले! कबलासिनि! तुम तो जयाकर और कुंडनिपूर नरेश के उपर जरा में प्रसन्न हो गयी थीं, तब क्या हमारी ही अजर नहीं होगी? होगी और अवश्य होगी! तुम्हें,

હમકો ઉચારના હી હોગા. જિસ પ્રકાર તુમ આદિકાલ સે બિન્ન-બિન્ન નામ ઓર ૩૫ ધારણ કર સંસાર કા કલ્યાણ કરતી આવી હો. ઉસી પ્રકાર હમારી લી રક્ષા કરતી હી હોગી. અન્યથા તુમહારી આર્યજાતિ, ઉસકી સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિ કા સંસાર સે લોપ હો જાયેગા. તુમહારી ભારતભૂમિ વિધર્મિયોં કા કીડારથલ બન જાયેગી! તુમહારા નામ લેના લી ઇસ જગત મેં નહીં રહેગા ઓર તખ તુમહેં રેના ઓર હાથ મલ-મલકર પછતાના પડેગા.

(“હિંદૂપંચ”ના કમલાંકમાં લેખક—શ્રીયુત ચમરીલાલજી)

૧૧૧-રક્ષા-બંધન

કલી વિશ્વ કી હિત-વાંચ્છા કા રખતે થે તુમ મંત્ર સજીવ !
 નિર્બળ બલ પાતે થે તુમસે, પાતે થે જીવન નિર્જીવ !! ૧
 જગન્મોહ સે અજ્ઞ જનોં કી-રક્ષા કા લે કર ગુરુ-ભાર !
 કરતે થે નિર્વાહ ઉસીકા, બ્રાહ્મણ-ઋષિ વિદ્યા-ભંડાર !! ૨
 કિન્તુ અજ્ઞતા સે નિજ રક્ષા કા કર સકતે નહીં વિધાન !
 બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણુ આજ નહીં હૈ, અધઃપતન કા ક્યા અનુમાન ? ૩
 દ્રવ્ય-લોભ સે રક્ષા-બંધન, દર્પણમેં દેખો નિજ રૂપ !
 ક્યા તુમ વૈસે હી હો અબ લી, થે તુમ ત્યોહારેં કા ભૂપ !! ૪
 આ-આકર કે શરણુ રાખિયોં આજ બાંધતી થી બહને !
 કૂલે નહીં સમાતે થે નર-ઉન્હીં રાખિયોં કા પહને !! ૫
 કરતે થે સંકલ્પ કિ ઉનકી રક્ષા મેં હો કર બલિદાન !
 દેજે હમ અપને જીવન કા, કલી નએ જીવન કા દાન !! ૬
 કિન્તુ આજ કે દિન ક્યા હોતા-કહને મેં આતી હૈ લાજ !
 સદા અરક્ષિત હી રહતા હૈ, અબલાઓં કા અબલ સમાજ !! ૭
 રક્ષા-બંધન ! તુમ આતે હો-ઓર ચલે જતે હો હાય !
 કિંતુ, હમોં બદલે હૈ, તુમક્યા-કશે ભલા ? તુમ હો નિરૂપાય !! ૮
 બહનો ! ભાઈ કે હાથોં મેં-અબ રક્ષા-બંધન છોડો !
 ભાઈ કે નાતે કા તોડો, નિર્બલતા સે મુખ મોડો !! ૯
 ભાઈ અબ ચૂડી પહને હૈ, શસ્ત્ર તુમહીં ધારણુ કર લો !
 આતતાયિયોં સે અપને હિત, સ્વયં આપ હી રણુ કર લો !! ૧૦
 ભાઈ જો બનતે હૈ ઉનકી રક્ષા કા લી લે લો ભાર !
 ભાઈ બહન બને હૈ, બહને ભાઈ હોં, ઉલટે સંસાર !! ૧૧

(૧૯૨૭ ડીસેમ્બરના ‘આદ’માં લેખિકા “એક બહિન”)

૧૧૨-હોલિકાનો સંદેશ

પુનર્વિધાનનો યજ્ઞ માંઢી બેઠેલી પ્રજના જીવનમાં પર્વદિન એ યુગસંદેશની, પ્રગ્નકલ્યાણના પવિત્ર યજ્ઞમાં પોતીકો હિરસો પૂરી જવાની સિંહનાદે ગર્જતી નોખત છે. ફાગણની પૂર્ણિમાએ ભારતના જ્યાંઓનાં અંતરમાં પ્રાણ સિંચનારી એ નોખત ફરી વાર ગડગડશે. આજથી દશહજાર વર્ષ પહેલાં, નગાધિરાજ હિમાલયનાં ગિરિ-શિખરો ઉપર, પુણ્યપ્રકોપથી સળગી રહેલા શંકરે તેમનું ત્રીજું લોચન ઉઘાડી, તેની જવાળાઓથી જે રાત્રે કામદેવને બાળીને ભસ્મ કર્યાં; આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં, વસુદેવ અને દેવકીના સૂત કહાનકુમારે જે તિથિએ પૂતના રાક્ષસીના પ્રાણ ચૂસી લીધા, એ રાત્રિએ-એ તિથિએ કામદહન કરવાનો અને પૂતનાવધ આચરવાનો સંદેશ ભારત-વર્ષને ઝુંપડે ઝુંપડે અણબોલ્યો સંભળાશે. ભારતના પુનરુત્થાનના દીક્ષાધારી ભારતવાસીઓ! શંકરે કરેલા કામદહનની સંવત્સરી ઉજવવા, આવતી પૂર્ણિમાની હુતાશનીમાં તમારી તમામ નબળાઈઓને હોમી દેજો અને એ હુતાશનની રાખોડીનું તિલક કરી, કૃતનિશ્ચય મનુષ્યો બની પાછા ઘેર સંચરજો. ભારતના ઉજ્જવળ ભાવિના વિધાતાઓ! કહાનકુમારે કરેલા પૂતનાવધનું સંભારણું ધન્ય બનાવવા, આવતી પૂર્ણિમાની હોળીની સાક્ષીએ, ભારતને વિષપાન કરાવવા મથતા રાક્ષસોને ભસ્મીભૂત કરવાનો નિરધાર રચજો.

હોલિકા એ કામદહનના અને પૂતનાવધના કરવૈયાઓનું પર્વ છે; હોલિકા એ યૌવનના, ઉત્સાહના, શક્તિના પૂજારીઓનું પર્વ છે; હોલિકા એ જીવનોની જીવાનીને દેશ કાજે સમર્પણ કરનારા જોધમદ્દોનું પર્વ છે; એટલેજ વિજ્યાદશમીની જેમ હોલિકોત્સવ પણ, શસ્ત્રવિદ્યાની તાલીમનો અને વીરત્વની કસોટીનો ઉત્સવ મનાયો છે. હોલિકોત્સવનો ઉજવનાર પ્રત્યેક ભારતપુત્ર ફાગણી પૂનેમથી ચાળીસ દિવસ પહેલાં કેસરિયા વાધા સજે અને ચાળીસ દિવસસુધી અખાડાઓમાં શરીરને વજ્રક્રોર બનાવવાની કવાયત આદરે. પછી પૂર્ણિમાની રાત્રિએ ગામના યુરુજનોને હાથે વીરોને વીરાચિત ધનામેની લ્હાણી થાય. એ આજસુધી આદર પામતી આવેલી હોલિકોત્સવની પ્રણાલિકા છે. યુજરાત, એ પ્રણાલિકાને સજીવન કરે, હોલિકાના પર્વને સ્વદેશના સૈનિક બનવાના શપથ લેવાનું પર્વ બનાવે. સ્વદેશના સૈનિકપદને લાયક બનવા મહાવીર મારુતીરાજ અને ભીષ્મપિતામહ જેવા અહ્યયર્ધર્મની દીક્ષા લેવાનું પર્વ બનાવે. હોલિકાનો એ સંદેશ છે.

યુવકો! એ હોલિકાનો નોખતનાદ સાંભળજો અને જીવનમાં વણી દેજો.

(“ સૌરાષ્ટ્ર ” તા. ૩-૩-૨૮નું મુખપૃષ્ઠ)

૧૧૩-સિપાઈગીરીનો સાદ

એક યુવાન અખાડામાં જતો હતો. તેનાં માતપિતા તે સામે કકળી ઉઠ્યાં. તેના અખાડાના મિત્રને કહે કે ‘ છોકરાને અખાડામાં નથી મોકલવો, તેનાં હાડકાં દુઃખવા આવે. ’ જવાબમાં પેલા અખાડાવાળા ભાઈએ કહ્યું કે ‘ અખાડામાં આવવાથી, આજ તો માત્ર બે ચાર દિવસ હાડકાંજ દુઃખશે; પણ અખાડામાં નહિ આવવાથી કાલે કોઈ મળશે તે હાડકાંના ચૂરેચૂરા કરી નાખશે અને તે અને તમે બધાં આંસુડાં સારતાં રહેશો. ’

આ કોઈ એક માતપિતાની મનોદશા નથી, એ તો સાર્વત્રિક મનોદશા છે. ખુદ ગરાસયા અને રાજપૂતોનાં કુટુંબોમાં આજ માતાઓને પોતાના કુંવરોને બહાર કાઢતાં કંઈ કંઈ થઈ જાય છે. સિપાઈનો પોષાક પહેરવો, રાતદિવસ છાવણીમાં કાઢવા, ગામે ગામે કુંમ્પકાયરો કરવી, કવાયત શીખવી, કવાયતી ચાલ ચાલવી, એ વસ્તુઓ આપણી પ્રજાને નથી સમજતી. એમાં તે શક્તિનો અપવ્યય અને શરીરની નિરર્થક હીનતા જોઈ રહી છે. આજના જીવાનની ચાલમાં સિપાઈગીરી નથી, સ્વરમાં મદ્દાનગી નથી, કાર્યમાં બહાદૂરી નથી અને બહાદૂરી, હિંમત વગેરે

બધુંજે જાણે કોઈ ગત જુગની વસ્તુ હોય તેને તો પૂમય, પણ અમલમાં મૂકી ન શકાય એવી આજે મનોદશા પ્રવર્તે છે. આપણો જુવાન આજ રામાયણ-મહાભારત સાંભળતો નથી; અર્જુન અને ભીમનાં પરાક્રમે એના કાન ઉપર પડતાં નથી; એને ભાગ્યે આજે માણુભટ્ટની કથાઓ નથી; એટલેજ આજે એની રમતોમાં એ અભિમન્યુના ચક્રાવા અદૃશ્ય થયા છે. તીરકામઠાં એ કોઈ પ્રદર્શન જેવી ચીજ થઈ રહી છે; એટલેજ એ આજે કોઈ વૃદ્ધની ચાલે વાંકો વાંકો-માંદો માંદો ચાલે છે અને બીજા કોઈ સિપાઈની ચાલે ચાલતા હોય તેની મનક કરવા દોડે છે.

જાણે આપણા મર્દાનગીના કિશ્તાના પહાણા ઉખડી ઉખડી પડી રહ્યા છે; જાણે આપણો આ દેશ કોઈ ઉંડી અને ઉંડી-પાછા નીકળી ન શકીએ તેવી અગાધ ખાઈમાં પડી રહ્યો છે. ડુંગરે ડુંગરાની કાંકરીએ કાંકરી સાથે દોસ્તી ધરાવનારા, જંગલોની ડાંખળીએ ડાંખળીએ બેસી એનાં પાંદડાં અને વનફળ ઉપર દિવસોના દિવસો ગાળનારા, પ્રતાપ અને શિવાજી આજે ભૂલાતા જાય છે. આપણો ક્ષત્રીસમાજ પણ તેનો ધર્મ ભૂલતો જાય છે. એ સમાજને પણ આજે સિપાઈગીરી કડવી, દરજ્જાને હાનિકારક લાગે છે. ભારતવર્ષનું ભાવી કોઈ કાળી, અતિ કાળી, અચળ પાકાશના ગુણવાળી કાળી શાહીથી લખાતું જાય છે. ભારતવર્ષમાં એનાં બેરાં-છોકરાંની આબરજું મર્દની માફક રક્ષણ કરવા જેટલી તાકાત પણ આજ નથી રહી; અને એના જુવાનની તો એવી ખૂરી દશા થઈ રહી છે કે એ જુવાનની સંતતિ પશુની ગુલામી કરતાંયે પણ વિશેષ ગુલામી સહન કરવા તૈયાર થશે, એવી ભીતિ ખડી થઈ છે.

આવોજ ભય ઇટલીના ભાગ્યવિધાતાએને આજથી ૭-૮ વર્ષ પહેલાં લાગ્યો. ટ્રીપોલી તેમણે ગુમાવ્યું. યૂરોપના મહાન યુદ્ધને અંતે તેનો દરજ્જો હલકો પડ્યો. એ વખતે એના પુત્રોમાં સાચી ભાવના જાગી. એમણે નાટકો અને સીનેમા બંધ કર્યાં; મોજશોખનાં સાધનો તરફ અભાવ ફેલાવ્યો; સમસ્ત જનતાને લશ્કરી તાલીમ તરફ દોરી. સિપાઈનાં કપડાં પહેરવાં, સિપાઈઓની ચાલે ચાલવું, સિપાઈઓની છાવણીમાં રખડવું, એવો નવો આદેશ થયો. શ્રીમંત અને ગરીબ સૌ એ માર્ગે દોડ્યા, આખું ઇટલી જાણે લશ્કરી છાવણીસ્વરૂપ બની ગયું, ઇટલીની આખી જુવાની જાણે છલકાઈ ઉઠી અને આજ સાત વર્ષમાં સમસ્ત યૂરોપમાં ભય પેડો છે કે, ઇટલી શું કરશે? ઇટલીએ એ વસ્તુને માત્ર આદર્શ-દૂર દૂરના ભવિષ્યના દિવસે અમલમાં મૂકવાની આકરી વસ્તુ ન માની, પણ તેનો તત્કાળ અમલ કર્યો અને આખો જીવનપલટો સાધી લીધો.

આપણા દેશની મનોદશા આપણે પણ ફેરવવાની છે. અક્ષરજ્ઞાન, વિદ્યતા, નોકરી, કામજતા એ બધું આજ આપણા દેશને કોઈ ભયંકર મહામારી જેવું થઈ પડ્યું છે, તેને ફેંકી દેવાની જરૂર છે. ભલે ઘડી વાર આપણે ભણતર ભૂલી જઈએ; ભલે ઘડી વાર હેરાન થઈ જઈએ. આપણા દેશને સ્વતંત્ર બનાવવો હોય, આપણે ગુલામ મટવું હોય, આપણે આપણી સ્વાધીનતા જમાવવી હોય, તો તેને માટે તો સર્વત્ર અરાજકતાને માટે પણ તૈયાર થવું પડશે. આપણાં ધરખાર ભલે લૂંટાઈ જાય, આપણે બધા જગતના ચોકમાં ભલે રખડતા થઈ જઈએ, આપણા કકડાણુકલા માટે આપણે જંગલનાં ફળફૂલ ઉપર આધાર રાખવાનો છો વખત આવે; એ બધું નહિ થાય ત્યાંસુધી આ પરાશ્રયની બ્રાંતિનો નાશ શી રીતે થવાનો હતો? જ્યારે પોલિસનું રક્ષણ ન હોય, જ્યારે આપણી ખૂસ સાંભળીને મદદ કરવા દોડી આવનાર કોઈ સરકાર ન હોય, જ્યારે આપણી તિબેરી આપણી ખૂસ સાંભળીને મદદ કરવા દોડી આવનાર કોઈ સરકાર ન હોય, જ્યારે આપણી તિબેરી અને આપણું કુટુંબ આપણા પોતાના બાવડાના બળ ઉપરજી જીવી શકે એવો સમય આવ્યો હોય; ત્યારેજ આપણી શક્તિ-અશક્તિની સાચી પરીક્ષા થાય, ત્યારેજ આપણી આંખો ઉઘડે. આપણા દેશમાં પેટેલા દર્દની સાચી પરીક્ષા તે દહાડેજ થવાની. આજ તો કોઈ એ દર્દની હયાતીપ્રત્યે લક્ષ આપતું નથી. પ્રભુને પ્રાર્થાએ કે, એ દર્દ સમજનાર આપણા થોડા દેશહિતૈષીઓની ખૂસ સાંભળાય. ઠેર ઠેર અખાડા, ગોળ્ડર્સ અને સ્કાઉટોની પ્રવૃત્તિ જોઈ પડે, આપણો જુવાન એ ધરનો ઉંદર નહિ, પણ અખાડાનો પહેલવાન, છાવણીનો સિપાઈ અને વેરાનમાં રખડનારો વીર બને, એવી ભાવના ચોતરફ ફેલાય, રાજકોટનું અનુકરણ ઠેર ઠેર થાય અને અક્ષરજ્ઞાનના બ્રામક પડદાઓ તૂટી આપણી સ્થિતિનું સાચું જ્ઞાન આપનારી નવી દુનિયા અમારા દેશને સાંપડે. પ્રભુ પાસે અમારી એ પ્રાર્થના છે, અમારાં ભાઈબહેનો પાસે અમારી એ ભિક્ષા છે.

(“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૩-૩-૧૯૨૮ નો મુખ્ય લેખ.)

૧૧૪-એક આધુનિક મહાન સમાલોચક કી સમાલોચના

હિંદી સંસાર મેં જૈસા આતંક હમ લોગોં કા જમા હુઆ હૈ, વૈસા ન તો સંપાદકોં કા, ન પ્રકાશકોં કા, ન નિરીક્ષકોં કા ઔર ન પ્રવર્તકોં કા હી હૈ. સિદ્ધાંત યહ હૈ, કિ જિનકે નામ કે અંત મેં “ક” અક્ષર હૈ, વે સખ કિસી ન કિસી ખાત મેં હમ સે કમ હી હૈ. યદિ હમારા વિશ્વાસ ન હો, તો બેચારે લેખકોં વા સરલ ચિત્તવાલે સીધે-સાદે કવિયોં સે પૂછ દેખિયે. ઉન્હેં હમારી શક્તિ કા પૂરા પતા હૈ.

હમ લોગોં કે હી ડર સે કવિ-કુલ-કુમુદ-કલાધર ગોસ્વામી તુલસીદાસજી ને રામાયણ મેં જિયે શબ્દોં મેં પહેલે સે હી ક્ષમા માંગ લી હૈ:--

“જનિ કૃપા કરિ કિંકર મોહ, સખ મિલિ કરહુ છાંડિ છલ છોહ.

નિજ બલ બુદ્ધિ ભરોસ મોહિ નાહી, તાતે વિનય કરહુ સખ પાહી.

કવિ ન હોંડિ નહીં બચનપ્રવીના, સકલ કલા સખ વિદ્યાહીના. (ધત્યાદિ)

હમારે હી ભય સે ભીત હો કર પુસ્તકપ્રણેતાગણ પુસ્તકોં કી ભૂમિકા મેં સદા સે લિખતે આયે હૈં—“સંભવ હૈ, ઇસ પુસ્તક મેં ગલતિયાં હોં, અસ્તુ. સહદય સન્જન સુધાર કર પઢે” ઇત્યાદિ. ઇસ પ્રકાર કે શબ્દ વિશેષ કર હમ લોગોં કે હી ડર સે લિખે જાતે હૈં. હમારે હી ડર સે લોગ ખુલે દિલ સે ઔર ખુલે શબ્દોં મેં “અનુવાદક” શબ્દ કા પ્રયોગ કરને લગે હૈં. કુછ દિન પહેલે જૈસી ગપડ-ચૌથ મચી હુધ થી, કિ કિતને હી ‘સાહિત્ય-સત્રાટ’ તથા ‘સાહિત્ય-મહારથી’ ઉપાધિધારિયોં ને “અનુવાદક” કી જગલ અપનેકો “લેખક” હી લિખ મારા. લોગ તો યહી જાનકર બંગલા, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી પુસ્તકોં કા અનુવાદ કરતે હૈં, કિ કોઇ ક્યા પતા લગા સકેગા; કિંતુ યહાં દૂસરોં કી હી ચોરી ઢુંઢા કરતે હૈં ઔર પન્ને ટટોલ-ટટોલ કર પતા લગા હી લેતે હૈં, કિ “અમુક ગ્રંથ” “અમુક ગ્રંથ” કા અનુવાદ હૈ.

ખસ, હમારે હી ભય સે બહુત સે સ્વનામધન્ય લિખખાડોં ને “લેખક” લિખના છોડ “અનુવાદક” લિખના આરંભ કર દિયા. યહ બી હમ લોગોં કી હી કૃપા કા ફલ હૈ. જખ હમ જૈસે રોખીલે સમાલોચક મૌજૂદ હૈં ઔર હાથ મેં કલમ હૈ તખ ફિર હમમે કૌનસી શક્તિ ખાડી હૈ? કહો તો વેદોં ઔર ઉપનિષદોં કી આલોચના કર ડાલેં, યા કહો તો અષ્ટાદશ પુરાણોં કા ખંડન-મંડન કર ડાલેં, કહો તો ભક્તશિરોમણિ સરદાસજી કી કવિતા કે નીરસ ઔર અશ્લીલ સિદ્ધ કર દેં, યા ગોસ્વામી તુલસીદાસજી કી કવિતા મેં છટોભંગ દિખલા દેં, યા કાલિદાસ, શ્રીહર્ષ, વાલ્મીકિ, ભવભૂતિ આદિ સંસ્કૃત કે ધુરંધર કવિયોં કી ભૂલેં આપકે સામને રખ કર અપની વિદ્વત્તા ઔર સર્વજ્ઞતા કા ઉદાહરણ દે. હિંદી સંસાર કે યહ દિખલા દેં, કિ હમ લોગોં મેં પક્ષપાત કી જરા બી ખૂ નહીં હૈ; બલકિ હમ સમ્યાઈ કે અવતાર હૈં. આજ હમ વિશ્વરચયિતા બ્રહ્માજી કી આલોચના કર હિંદી-સંસાર કે અપને કલમ-કુલહાડે કી કારીગરી દીખલાતે હૈં.

અતએવ—“દિશિ કુંજરહુ કમક અહિ કોલા, ધરહુ ધરણિ મન ધીર ન ડોલા.”

ઇસમેં સંદેહ નહીં, કિ વયોવૃદ્ધ બ્રહ્માજીને વિશ્વ કી રચના કરને મેં પદ-પદપર ભૂલેં કી હૈં. યે કરોડોં વર્ષોં સે વિશ્વરચના કરને મેં અપના હાથ બઢાતે રહે, કિંતુ ઇનકી ભૂલ દોષ કર યહ કહે બિના રહા નહીં જાતા, કિ યે વિશ્વરચના કરને મેં અખ તક અનભિન્ન હી રહે. મનુષ્ય-શરીર-રચના મેં આપને અનેકોં ભૂલેં કી હૈં.—

(૧) કાનોં કે દોનોં તરફ, ઇન્હેંને અસ્થિચર્મમિશ્રિત દો જૈસે લોથડે લગા દિયે હૈં, જો મજબી ઉડાને કે બી કામ મેં નહીં આ સકતે.

(૨) તમામ શરીર મેં રોમ હી રોમ બના દિયે હૈં, જિનસે મનુષ્ય કા કોઈ બી ફાયદા નહીં; અગર યે બડે બડે બી હોતે તો ઉન્હેં કાટ બેચ કર એક દિન કી ખૂરાક કા તો કામ ચલતા યા ઠંડી કે દિનોં મેં કંબલ હી ન ખરીદના પડતા.

(૩) નાખૂતોં સે ન તો શોભા હી હૈ ન રક્ષા હી કા કામ ચલ સકતા હૈ. યદિ યે હર હપતે કટાયે ન જાયે, તો ફિર યે ઇતને બઢ જાતે હૈં, કિ કામ મેં બાધા દેને લગ જાતે હૈં.

કયા હી અચ્છા હોતા અગર યે બારહ-સિંધા કે સીંગોં કી ભાંતિ બિકતે યા ઇનકી હાથી-દાંતો કી તરહ ઇજ્જત કી જતી.

(૪) અંગુલિયાં એકસી હોની ચાહિયે થીં. એક જરૂરત સે જ્યાદા મોટી, તો એક જરૂરત સે જ્યાદા પતલી, એક બડી તો એક છોટી ! લગ્ના ઇસકા ભી કુછ ડિકાના હૈ ?

(૫) યહ ખાત અખતક સમજ મેં નહીં આયી, કિ ઇન્હોંને પેટ બનાકર મનુષ્યજાતિ કી કૌનસી લગ્નાઈ સોચી થી ઓર ઇસ વિચિત્ર ઝોલી બનાયે બિના ઇનકી કૌનસી હાનિ થી. ફિજૂલ હી એક ઐસી ઇક્લત લગા દી, જિસકે કારણ મનુષ્ય કો દિક્કતેં ઉઠાની પડ રહી હૈ. યદિ પેટ ન ભરો, તો આફત હૈ હી ઓર અગર ભરો, તો બેઠે-બેઠાયે શયતાનીયાં સૂઝને લગતી હેં.

(૬) પલકેં ભી વ્યર્થ હી બનાયી ગયી હૈ. જખ હમ કિસી ચીજ કો બડી ઉત્સુકતા સે દેખના ચાહતે હેં, તો યે પલકેં બારબાર ગિર કર દેખતે મેં બાધા દેતી હૈ.

(૭) બ્રહ્માજી ને હાથ ચાર બનાને કી દયા કી હોતી, તો ખડા હિત હોતા. કામ કરતે-કરતે જખ દો હાથ થક જાતે, તો દૂસરે દો સે કામ લિયા જાતા. જખ દૂસરે દો થક જાતે તો ફિર પહેલે દો મદદ દેને લગતે.

(૮) મકડી કો તો ઇન્હોંને આઠ આંખેં બના દી, પર બેચારે મનુષ્ય કો દો હી આંખેં દીં. આઠ ન સહી, દો કી જગહ ચાર આંખ તો અવશ્ય દેની ચાહિયે થીં. ઇસસે સોને મેં ભી જાગને કા આનંદ મિલ જાતા; દો આંખોં સે સોતે ઓર દોસે જાગતે ઓર રાત્રિ કી છટા ભી દેખતે રહતે.

(૯) કયા હી આનંદ કી ખાત હોતી, અગર મનુષ્યોં કે ભી પર હોતે; જહાં ઇચ્છા હોતી ઝટ ઉઝકર ચલે આતે. હાલાં કી લોગોં ને વાયુયાન રચ લિયે ઓર અખ ઉઝને ભી લગે, પરંતુ યદિ બ્રહ્માજી પહેલે હી ઇતની કૃપા કર દેતે, તો ઉન્હેં ભી કુછ શ્રેય મિલ જાતા.

(૧૦) આંધેરે મેં દેખને કી શક્તિ કી હમ લોગોં કો જ્યાદા જરૂરી થી, યા ઉલ્લુકો ? સૂંઘને કી જ્યાદા શક્તિ હમેં દેની થી, યા કુતોં કો ? દૂર કી ચીજ નજદીક દેખને કી જ્યાદા આવશ્યકતા હમેં થી યા ગીધોં કો ? દીર્ઘજીવી બનાયા ગયા સાંપ, જો પ્રાણિયોં કો દુઃખ દેતા હૈ ઓર મનુષ્ય કો ઇતની કમ ઉત્ત્ર દી ગયી, કિ શિક્ષા લેતે લેતે હી મર જાતા હૈ.

અખ પશુ-પક્ષી કી રચના મેં ભૂલોં કો દેખિયે:-ઇતને બડે શરીરવાલે હાથી કે ઇતની છોટી આંખે બનાયી, કિ ન હોતે કે બરાબર હી હૈ. મોર કે શરીર કી આલોચના કરને કે બાદ જખ પૈરોં કી આલોચના કરને કા સમય આતા હૈ, તો લાચાર હો કર કેવલ દાંતોં સે હોઠ દબા ચુપ રહ જાના પડતા હૈ; કોયલ કી બોલી સુન ઓર ફિર ઉસકા સ્વરૂપ દેખકર દાખાં હાથ મેજપર પટક કર હી સંતોષ રખના પડતા હૈ; ગઢહેસા ગરીબ ઓર મિહનતી જાનવર શાયદ હી દૂસરા મિલેગા, કિંતુ ઉસકા કદ ઓર સુરત શકલ દેખકર હૈરાની હોતી હૈ. તીલકંઠે ઐસે દર્શનીય પક્ષી કો ટાટાહારી બના દિયા. ઉસે મોતી ચુનનેવાલા બનાના ચાહિયે થા ! લક્ષ્મી-વાહન ઉલ્લુ ઇતને મહત્ત્વ તથા કામ કે પક્ષી કો કિતના નિંદનીય બનાયા. કૌઆ ઐસે શાકુનિક પક્ષી કો તો કપૂર ચુનનેવાલા બનાતે તો ઇનકી કયા હાનિ થી ? કુત્તા ઐસે સ્વામિ-ભક્ત કો ફજાહારી કર દેતે તો આપકી કૌનસી પૂંજ અર્ચ હો જાતી ? ઉંટ કે બનાને મેં ભી આપને બડી ચતુરાઈ દિખાઇ.

અખ જરા બ્રહ્માજી કી વનસ્પતિ-રચના-કૌશલ કે ભી ઉદાહરણ દેખિયે.

‘દીને દઇ શુભાખ કે ઇન ડારિન યે ફૂલ.’

ખસ, દીક ઐસા હી હાલ કેતકી વા કેવડે કા ભી હૈ. ઉખ મેં ઇતની મિદાસ ઓર ફિર ઉનમેં ગાંડે !! હા, કિતની ભારી ભૂલ હૈ ! ચંદન ઐસે તરુવર મેં ફૂલ તક નહીં; તાડ કે વૃક્ષસે યથિકોં કો તનિક ભી લાલ નહીં મિલ સકતા. નારિયલ કે દરખત કો તો ઇતના છોટા બનાના ચાહિયે થા, કિ હાથ બઠકર ઉસકા ફૂલ તોડ લિયા જા સકે. ઐસે સ્વાદિષ્ટ આમ મેં ગુલ્લી બના દી. કેસે ઐસે વૃક્ષ કો તો ચિરસ્થાયી બનાના ચાહિયે થા. બરગદ, પીપલ આદિ બડે-બડે દરખતોં મેં પુષ્પ નહીં; તરબૂજ, બરબૂજ, કુચ્હડા આદિ કે પતલે ડાંડોં મેં બીસ-બીસ, તીસ-તીસ સેર તક કે ફ્લોં કા પૈદા હોના બ્રહ્માજી કી ભૂલ નહીં તો કયા હૈ ? ઇમ્મી આદિ બડે-બડે દર-

ખતો કે પત્તો પર ગૌર કરો. હરએક ફૂલ મેં ગંધ ન દેતા ક્યા આપકી ભૂલ નહીં હૈ ?

અબ પદાર્થ-રચના કા હી નમૂના દેખિયે:-અગર સોને મેં સુગંધ દે દિયે હોતે, તો ઇસમેં આપકા કૌનસા તુકસાન થા? હીરે કા પહાડોં ઔર ખાતોં મેં ઉત્પન્ન કરના ક્યા ઉનકી ભૂલ નહીં હૈ? ક્યા સમુદ્ર કા જલ ખારા હોના ચાહિયે થા? અગ્નિ ઐસે તેજોમય પદાર્થ કે મુખ કા ધૂમ્ર કી કાલિમા સે કલુષિત કરના કૌનસી બુદ્ધિમાની થી? દીપક મેં કાજલ કહાં તક ન્યાયસંગત હ ?

અબ આપ હી ફૈસલા કીજીયે, પંચરાજી ! ક્યા વિધાતા-વ્યોવૃદ્ધ બ્રહ્મા ને ભૂલેં નહીં કી? કી, એક દો નહીં સેંકડોં હજારોં કી ઔર યહ સમાલોચકોં કી હી કૃપા હૈ, કિ હમ ભોગોં કી આંખોં કા પદ્મી હટા સત્ય બાત આપકો જ્ઞાત કરા સકે હૈ. યદિ સંસાર મેં હમ સમાલોચકોં કા અસ્તિત્વ ન હોતા તો સારા સંસાર અજ્ઞાન કે ઘેર અંધકાર મેં હી પડા રહતા.

(“હિંદૂપંચ” માં લખનાર—પં. રામનારાયણ શર્મા)

૧૧૫-ગરીબનું અર્થશાસ્ત્ર

એક ગામડામાં ગયો, એક ગરીબની ઝુંપડીમાં સૂપડામાં કાંઈક અનાજ પડેલું હતું. મેં એ કદી જોયેલું નહિ. મેં પૂછ્યું કે ‘આ શું છે?’ બે-ચાર સ્ત્રીઓ હસી પડી. હસે, એમાં શી નવાઈ? આટલુંયે હું જાણું નહિ.

એકે કહ્યું-‘આ કોદારા; અમે તો આજ ખાઈએ.’

મેં પૂછ્યું-‘આને કેવી રીતે રાંધો?’

‘એને ખાંડીએ અને પછી તદ્દન સાફ થાય, ત્યારે આવા દાણા નીકળે.’ એમ કહી સાફ કરેલા કોદારા લાવી. ‘પછી એને દળીને રોટલા કરીએ.’

દાણા બહુ ઝીણા જોઈ મેં કહ્યું ‘આ તો બહુ ઝીણા છે! આમાંથી છોડાં બહુ નીકળી જતાં હશે?’

‘હા, મણે અધમણુ દાણો આવે.’

મેં પૂછ્યું-‘આનો ભાવ શો?’

‘દોઢ રૂપિયે મણુ.’

‘આ તો ત્રણ રૂપિયે મણુ પડ્યું. ત્યારે તમે એને બદલે બાજરી કેમ ન ખાઓ? એ પણ એટલીજ કિંમતની થાય ને?’

‘એમ ન પાલવે; કારણ કે આ કોદારામાં તો અમે અડધાં છોડાં રહેવા દઇએ, એટલે થોડો દાણો અને બહુ છોડાંથી છોકરાંનાં પેટ જલદી ભરાઈ જાય. બાજરીમાંથી તો છોડાં નીકળેજ નહિ; અને છોકરાં કોદારાના જેટલોજ બાજરીનો રોટલો માગે, એટલે વધારે ધાન પેટમાં જાય. વળી બાજરીનો રોટલો વધારે મીઠો લાગે તેથીયે વધારે ખવાય, એટલે બાજરી મોંઘી પડે.’

આ વાત મેં બે-ચાર સાથીઓને જણાવી. એમણે ટેકા આપતાં કહ્યું કે, કેટલીક જગ્યાએ ઘઉં જીવારને ભાવે મળી શકે છે, છતાં લોકો જીવાર ખાય છે. કારણ ઘઉં સાથે ઘી જોઈએ, નહિ તો ગરમ પડે. ઘીનો ખર્ચ પાલવે નહિ, એટલે લોક જીવારજ પસંદ કરે છે. એજ કારણસર બાજરી કરતાં જીવાર મોંઘી હોય તોયે જીવારમાંથી બે-ચાર જાતની ગરીબની વાનીઓ થઈ શકતી હોવાથી અને ઘી વિના ખાઈ શકાતી હોવાથી ઘણે કેકાણે બાજરી કરતાં જીવારજ પસંદ કરવામાં આવે છે.

ગરીબનું અર્થશાસ્ત્ર આવું છે!

(‘નવજીવન’ માં લખનાર કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા)

११६-क्षीरसागर में लक्ष्मीञ से भेंट

दीपावलि का दिन है। मैं अपने सुसज्जित जवन में पैदा हुआ, लक्ष्मी-पूजन की तैयारी में लगा हुआ हूँ। सामने इल-इल, मिष्टान्न-पत्रवान्न, तोरण-कलश, अक्षत, दधि-दुर्वा, जल, कुम्भ, घृत आदि पदार्थ यथास्थान रखे हुये हैं। नयी गादियोंपर नयी-नयी अलियाँ, रेश्मना-भूषे, भाते, रोकड़ वगैरः लिपने की पुस्तकें सुसज्जित हैं। रुपये भरने के लिये नयी-नयी शैलियाँ सिलाई हैं। दीपक की रोशनी, गिण्डी की रोशनी, गेस की रोशनी, लम्पों की रोशनी से सारा मकान प्रकाशित हो रहा है। साढ़-सुथरे लिये पोते मकान में घस प्रकार की सज्जवट से उस-की शोभा शतगुण बढ़ गयी। मकान को जाड़ने-सुहारने, लीपने-पोतने, तस्वीरें, जाड़, दानस, हांड़ी आदि से सज्जने में १०-१५ दिन लग गये। मैं इस प्रकार कई दिनों से भगवती कमला के कमलचरणों की पधरावनी के स्वागत की तैयारियों में लगा रहा और अपनी धन्यछानुसार तैयारी करने में सफलता ली पा सका, इस बात का मुझे संतोष है। देखा तो नहीं परंतु सुना अवश्य था, कि छद्मेव के रहने का प्रासाद अत्यंत नयनाभिराम तथा अद्वितीय है। मैं कह सकता हूँ, कि आज मेरी जवन ली “छद्म-सदन” से किसी प्रकार कम नहीं कहा जा सकता है।

मुझे निश्चय था, कि यदि लक्ष्मीञ आज क्षीरसागर छोड़कर मेरे नगर में आयी, तो सिवा मेरे वहां वे कहीं अन्यत्र नहीं जायेंगी, परंतु कहीं ऐसा न हो, कि वे मेरे मकान की पुष्पसुरती का पता न पाकर कहीं दुसरे के मकान में ही टिक जायें। यह सोचकर मैं हाथ जोड़े ध्यान करने लगा।

मैं स्तुति करने में छतना निमग्न था, कि मुझे कुछ ली अयाच नहीं रहा, कि मैं कहां हूँ। इसी भीय मुझे किसीने हिलाकर कहा—“सावधान!” आंखें जोखी और देखा, तो मेरे पास ही एक परम तेजस्वी पुरुष पड़ा है। माधूम हुआ, कि वह कोई देवदूत है। मैंने प्रणाम कर के पूछा—“कहिये, क्या आज्ञा है? आप कौन पुरुष हैं?”

“मैं लक्ष्मीञ का भोज हुआ दूत हूँ। तुम्हें वहां बुलाया है।” उसने कहा।

मैंने जड़ी प्रसन्नता से कहा—“अहोलाज्य! मुझे श्रीभगवती महालक्ष्मीञ ने अपनी सेवा में बुलाया है। कहां चलना पड़ेगा?”

“क्षीरसागर चलना होगा” वह बोला।

“लाएँ! मैंने हिंद-महासागर, झूटलान्टिक महासागर आदि नाम तो भूगोल में पढ़े हैं, किन्तु “क्षीरसागर” का नाम कहीं ली नहीं पड़ा। यह समुद्र कहां है?” मैंने पूछा।

उसने उत्तर दिया—“वह ऐसा स्थान है, जहां मनुष्यजति की गति नहीं।”

“तो क्या उत्तरी ध्रुव से ली परे कहीं पर है? वहां ठंड बहुत पड़ती होगी। कहा तो मैं अपने उनी कपड़े और ढा-न्यार अच्छे-अच्छे कम्बल ली अपने साथ ले लूँ!”

“नहीं, धनिकी कोष आवश्यकता नहीं है; तुम मेरे साथ चलो, मैं जिन किसी कष्ट के तुम्हें वहां ले चलूंगा।”

मैं अपना “टिड्डी-डेरियर” उठाकर उसके साथ चलने को तैयार हुआ और पूछा—“क्या स्टीमर पर चलना होगा? कितने दिन का रास्ता है? यदि अधिक दिन लगे, तो मैं घर का धनितगम कर चलूँ?”

देवदूत ने कहा—“लाएँ! यह तुमने हाथ में डिब्बा सा क्या उठा लिया?”

मैंने उत्तर दिया—“इसमें तो मेरा जाने-पीने का सामान है।”

देवदूत बोला—“इसकी जरूरत नहीं, तुम्हें इससे ली अत्यंत स्वादिष्ट भोजन वहां मिलेगा।”

मैं “पुशी-पुशी” इसके साथ अपने घर से बाहर निकला। मुझे कुछ पता नहीं आज

ક્યા હુઆ ? થોડી હી દેર બાદ મૈને દેખા, કિ ક્ષીરસાગર આ ગયા. સામને હી ભગવતી કમલા, કમલપર સુખાસીન હૈ. ઉન્હેં દેખતે હી મૈં નતમસ્તક હો હાથ નેડકર સામને ખડા હુઆ. શ્રી લક્ષ્મીજી ને મેરી ઓર કૃપા-દષ્ટિ સે દેખા. ઉસ સમય કા મેરી દશા કા ક્યા વર્ણન કિયા જાયે ? મુઝે હાથ સે સ્પર્શ કરતે હુએ પૂછા—“કહો વત્સ ! ક્યા ઇચ્છા હૈ ?”

“માતાજી ! મૈં આપસે પહેલે કુછ પ્રશ્ન કરને કી આજ્ઞા ચાહતા છું.”

“નિર્ભયતાપૂર્વક ને ચાહો સો પ્રશ્ન કર સકતે હો.” અપની અભિલાષા કી પૂર્તિ દેખકર મેરા હૃદય મારે હર્ષ કે દૂદને લગા. અપનેપર દેવી વિષ્ણુપ્રિયા કો પ્રસન્ન જનકર, મૈં અપને કો કૃત-કૃત્ય સમજને લગા. થોડી દેર સોચને-વિચારને કે બાદ મૈને અત્યંત વિનીત ભાવ સે શ્રી-ઉલૂકવાહિની દેવી સે ઇસ પ્રકાર પ્રશ્ન કિયે—

મૈં—“જગદંબે ! આજ સે કુછ શતાબ્દિ પૂર્વ, ભારતપર ને આપકી કૃપા થી, વહ આજ ક્યોં નહીં ? દેશ આપકે ખિના બી સંકટાવસ્થા મેં હૈ ! આજ તક બી હમ હિંદુ લોક આપકી ઉસી ભક્તિભાવ સે પૂજ કરતે હૈ, જિતની કિ આજ સે હજારોં વર્ષ પૂર્વ કરતે થે.”

લક્ષ્મી—“પુત્ર ! તિરસ્કારપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરને કી અપેક્ષા મૃત્યુ અધિક સુખકર હૈ. અપમાનિત હો કર રહને કી અપેક્ષા વહાં નહીં રહના હી અચ્છા હૈ. આજ સે કુછ શતાબ્દિ પૂર્વ ને પ્રેમ મેરા ભારત સે થા, ઉતના આજ નહીં હૈ. આજ સે ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષ પૂર્વ જિસ પ્રેમ સે મેરી પૂજ ભારત મેં હોતી થી, વહ આજ નહીં હૈ. હાં, પૂજ કા પાખંડ અધિક હૈ; કિંતુ વાસ્તવ મેં પૂજ નહીં, કિંતુ મેરા અપમાન હૈ. “પૂજ” શબ્દ કા અર્થ આજકલ તુમ લોગોં ને પુષ્પ, પત્ર, ફલ, જલ, ગંધાક્ષત, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય કે સમજ લિયા હૈ, કિંતુ ‘પૂજ’ કા અર્થ યહ તો હૈ હી નહીં. ‘પૂજ’ શબ્દ કા અર્થ હૈ, આદર-સત્કાર, માન-પ્રદાન-સો ભારતવાસિયોં મેં હૈ હી નહીં.

મૈં—“દેવીજી ! પહેલે તો મિટ્ટી કે દીપકોં દ્વારા ધુંધુલી રોશની આપ કે સ્વાગતાર્થ હોતી થી; આજ બિજલી, ગેસ, કાર્બોઈડ આદિ આંબોં કે ચક્રાચૌધ ઉત્પન્ન કરનેવાલી રોશની આપ કે સ્વાગત કે લિયે હોતી હૈ. પહેલે આપકા આસન ખાદી કી મોટી ખુરદરી ગદી હોતા થા, તો આજ રેશમ, મખમલ આદિ મુઢુ સ્પર્શ વસ્ત્રોં કા આસન આપકે લિયે તૈયાર કિયા જતા હૈ. પહેલે મકાનોં કા મિટ્ટી સે પોતા જતા થા, તો આજ વાનિશ સે શુદ્ધ ઉત્તમ ચમકદાર રંગ હોતા હૈ. આજ સે ૧-૨ શતાબ્દિ પૂર્વ ઇતની તરહ કી આતિશયાજી કેઇ નહીં છોડતા થા, જિતની કિ આજ છોડી જતી હૈ. ઓ ! તુમહારી પૂજ કે દિન પહેલે ભારતવાસી ખાદી કે મોટે ઓર બેઠે કટિંગ કે વસ્ત્ર પહના કરતે થે, પરંતુ આજ ઉત્તમ સે ઉત્તમ મનમોહક બદિયા કટિંગ કે વસ્ત્ર ધારણ કરતે હૈ. સારાંશ યહ, કિ પહેલે જમાને કી અપેક્ષા, ઇસ સમય મેં ભારત આપકા અચ્છી તરહ સ્વાગત કરતા હૈ, કિંતુ ફિર બી ન જાને આપ કિસ લિયે ભારત સે રૂઠ ગયી હૈ.”

લક્ષ્મી—“બસ, યે હી બાતેં ઐસી હૈ, ને મુઝે હાર્દિક દુઃખ પહુંચાતી હૈ. મુઝે તો વહી મિટ્ટી કે દિયે ઓર મીઠે તેલ કી રોશની હી પસંદ થી. તુમહારે યે ગેસ ઓર બિજલી કી રોશની મુઝે નહીં લાતી. મુઝે તુમહારી મખમલ ઓર મલમલ કી કામલ ગદિયાં નહીં સુહાતી. વિદેશી વસ્ત્રોં કા પહન કર યા મેરે લિયે ઉન્હીં વસ્ત્રોં કા આસન બનાકર મુઝે ઉસપર બિશને કા પ્રયત્ન કરના માનોં પથ્થર પર કમલ બોના હૈ. તુમ લોગ કિતને અજ્ઞાની હો, જખ કિ તુમહેં યહ માલૂમ હૈ, કિ વિદેશી વસ્ત્રોં મેં ચર્ચા લગી હોતી હૈ. રંગ, રક્ત સે બના હોતા હૈ. જિતને બી બદિયા વસ્ત્ર હોતે હૈ, ઉનમેં ગૌ ઓર ભેડ કી ચર્ચા કા કલક દિયા જતા હૈ. તુમ સ્વયં મુઝે વિદેશ મેં ભેજને કા પ્રયત્ન કરતે હો. પ્રતિવર્ષ વિદેશી વસ્તુઓં કા આદર ઓર મેરા નિરાદર કરતે હો. જખ મૈને અપના ઇસ પ્રકાર આદરસત્કાર નહીં દેખા, તો મુઝે ઐસે સ્થાનપર જના પડા, જહાં મેરી માનમર્યાદા કી રક્ષા હોતી હૈ. દીપાવલિ કે દિન મેરી પૂજ કા ઢોંગ દિખાને સે મૈં પ્રસન્ન નહીં હો સકતી. પહેલે તુમ લોગ ઇતની આતિશયાજી નહીં પુકતે થે. અબ વિવિધ પ્રકાર કી આતિશયાજી લે કર લક્ષ્મી મેં આગ લગાતે હો. લાખોં-કરોડોં મેં દો દિન મેં આગ લગા દેતે હો. દેખો, મેરા શરીર તુમહારી આતિશયાજિયોં સે કિસ તરહ જલ-ભુન ગયા હૈ. જહાં-તહાં ફેરોસે પડ ગયે હૈ.”

ઐસા કહતે હુએ શ્રી લક્ષ્મીજી ને અપના શરીર દિખાયા, જિસપર હજારોં ખડે ફેલાવે મૈને દેખે. વહ દેખ કર મેરા જી વચરાને લગા; ચક્કર સા આને લગા. લક્ષ્મીજી ફિર કહને લગી:—

“તુમ લોગ હમેશાં મોટે સ્વદેશી વસ્ત્ર પહનતે હો, કિંતુ ત્યોહારોં પર, જોકે પવિત્ર પર્વ-દિન હોતે હૈં, વિદેશી, રક્ત-મજ્જા સે નિર્મિત વસ્ત્ર પહિન કર અપના અહોભાગ્ય સમજતે હો ! મૂર્ખો ! ઈસીકા વહ પરિણામ હૈ, કિ ભારત સે, ધીરે-ધીરે સત્કાર્યોં કા લોપ હો રહા હૈ, પાપ કી વૃદ્ધિ હો રહી હૈ ઓર ભારત દુઃખ, શોક, લય, દુર્ભિક્ષ, રોગ આદિ વ્યાધિયોં કા કેન્દ્ર બનતા જ રહા હૈ. તુમહારે નેતાગણ ધન ખાતોં સે રોકતે હૈં; કિંતુ તુમ લોગ ઇતને બલહીન હો ગયે. હો, કિ તુમસે વિદેશી અપવિત્ર અપ્રાણ વસ્ત્રોં કા લોભ નહીં છૂટતા ! ઓર ફિર ઇતની નિર્ભજ્જતા ! કિ દેવોં કા પૂજન કરતે હો ઓર ઉનકે રૂઝ હોનેપર ઉન્હેં દોષ દેતે હો ! ભલા જરા તો સોચો. કિ મૈં ભારત મેં આ કર ક્યા કરંગી ? કાર્યોં સે મેરા ખુશમખુશા વિરોધ કરતે હો. ઇસ “મુંહ-મેં રામ ઓર બમલ મેં છુરી” વાલી ખાત સે ક્યા તુમ મુઝે પ્રસન્ન કર સકતે હો ? વિદેશી વસ્ત્રોં કે પહનનેવાલોં સે મૈં ઉસી તરહ ઘૂણા કરતી હૂં જૈસા કિ તુમ લોગ શુદ્ધ ખાદી સે ઘૂણા કરતે હો ! ન પહિનો ખાદી ! તુમહારે પાસ ચાર પૈસે હૈ, ઉન્હેં બી તુમ વિદેશિયોં કે જગ્ય મેં ડાલ દેના ઉચિત સમજતે હો-જગ્ય ચે ચાર પૈસે બી, અર્થાત્ મેરી સહાનુભૂતિ માત્ર બી, ભારત સે બિદા હો જાયેગી તખ તુમ ખાદી પહનોગે ઓર જખ ચાર કર પહનોગે. મૈં સારે ભારત કા એક દિન ખદર પહના કર હી છોડુંગી.”

મૈં—“મૌ ! ક્ષમા કરો, હમારે અપરાધ ક્ષમા કરો ! હમ દીન જનોંપર ઇસ પ્રકાર રૂઝ ન હો.”

લક્ષ્મી—“મૈં ઉસાહી, ઉદ્યોગી ઓર પરિશ્રમી મનુષ્યોં કે સાથ રહના પસંદ કરતી હૂં. આલસી, નિરુત્સાહી, કાલિલ ઓર નિરુદ્ધમિયોં સે મૈં કોસોં દૂર રહતી હૂં. જિનમેં સ્વદેશપ્રેમ હૈ, સ્વાભિમાન હૈ, સ્વતંત્રતા હૈ, જાતીયતા હૈ, જીવન હૈ, ઉન્હી મેં મૈં અપના નિવાસ કરતી હૂં. દેશ-પ્રોહિયોં મેં, સ્વાભિમાનશૂન્ય પુરુષોં મેં, ગુલામોં મેં, આપસ મેં લડનેવાલોં મેં ઓર મુરદારોં મેં મૈં રહના અપમાન સમજતી હૂં. જિનમેં સ્વાભિમાન ન હો, જો અપની ગૃહ-લક્ષ્મી કી ભી માન-રક્ષા કરને મેં અસમર્થ હોં; ઉનકે યહાં મેરી રક્ષા કૌન કર સકતા હૈ ? મૈને લાખોં ક્યા કરોડોં વર્ષોં તક સ્વર્ગોપમ ભારત મેં વિહાર કિયા હૈ, જગ્ય દ્રૌપદી કે ચીરહરણ કી ભાંતિ વિદેશીય લોગ મુઝે અપહરણ કર કે અપને-અપને દેશોં મેં લે જાને લગે. ઓર તુમ ભારતીય નપું-સકોં કી ભાંતિ ખેડે-ખેડે દેખતે રહે ઓર ઉનકે ચંગુલ સે મેરી રક્ષા ન કર સકે, તો મૈં ક્યા કર સકતી થી ? આજ એક હજાર વર્ષ હોને આયે, મેરી ઇસ પ્રકાર જીના ઝપડી હો રહી હૈ. મેરા ભારત સે પ્રેમ હૈ, પરંતુ ભારતવાસિયોં કો મુઝસે પ્રેમ નહીં. ઉનમેં મેરી રક્ષા કા બલ નહીં. તુમ લોગ નપુંસક હો, કાચર હો, ડરપોક હો ઓર મુઝે જાન-ખૂઝકર અપને હાથોં વિદેશ લેજ રહે હો !”

મૈં—“સત્ય હૈ.”

લક્ષ્મી—“વિદેશીય લોગ મેરે સચ્ચે ઉપાસક હૈ, જિસ તરહ હો સકતા હૈ, વે મુઝે પ્રાપ્ત કરને કા પ્રયત્ન કરતે હૈં ઓર ભર્તૃહરિ કે વચનાનુસાર મૈં ઉદ્યોગિયોં કે ઘર મેં નિવાસ કરના અપના કર્તવ્ય સમજતી હૂં. તુમ દેખતે નહીં, ભારત મેં કલા-કૌશલ કા નાશ હો ચૂકા. મૈં ભારત મેં રહું બી તો કિસ બલપર ? જહાં કલા-કૌશલ હૈ, વહીં પર મેરા નિવાસ હૈ. ભલા સોચો તો, મુઝપર હી ક્યા વિદેશિયોં ને તો મેરે પિતા સમુદ્ર પર બી અપના પ્રભુત્વ સ્થાપિત કર રખા હૈ. તુમ ભારતવાસિયોં કી બુદ્ધિ ઇતની બ્રજ હો ચૂકી હૈ, કિ મેરે પિતા કે સ્પર્શમાત્ર સે અપવિત્ર હો જાતે હો. સમુદ્ર-યાત્રા કો ખૂસા સમજનેવાલે અર્થાત્ મેરે પિતા કે સ્પર્શ સે જો લોગ પતિત હોં જાતે હો, ભલા મૈં ઉનસે ક્યોં પ્રસન્ન હોગી ?”

મૈં—“દયા કરો, મૌ ! દયા કરો. હમ અપરાધી હૈ.”

લક્ષ્મી—“તુમ દિવાલી પર દિયે જલાતે, અપની લક્ષ્મી (પૈસા) વિદેશી વસ્ત્રોં, વિદેશી મિદા-ઇયોં, વિદેશી રંગોં, વિદેશી આતિશયાનિયોં-વિદેશી રોશનિયોં મેં ખર્ચ કરતે હો અર્થાત્ અપને હાથોં મુઝે વિદેશિયોં કે સિપુર્દ કર કે મુઝે વિદેશગમન કરાતે હો ! ક્યા તુમહારી બુદ્ધિપર પથ્થર પડ ગયે ? તુમ જનાને હો, નામદં હો, નપુંસક હો, હિજડે હો, કાચર હો, ડરપોક હો ? મેરી

पूज करने के समय तुम लोग वस्त्राभूषणों से धूस प्रकार शृंगार करते हो, जिस प्रकार अपने पति के पास जाने की इच्छा से कोछ पत्नी सोलहो शृंगार करती हो। तुम भई हो, नग्नकतदार कपडे और कानों में, हाथों में, गले में आरतों की तरह जेवर पहिनकर मेरी पूजा करते तुम्हें लज्जा नहीं आती? मैं ऐसे जनानों और दिग्गजों के देश से दूर रहती हूँ। मैं उन्ही देशों के गले में जयमाल डालती हूँ जो वीर है, अहादूर है, सशक्त है, अक्षवान है और जिनकी बुद्धिमें में पुरुषार्थ है।”

मैं—“सत्य है।”

लक्ष्मी—“जन्मो, पहले भारत को मेरी पूजा करने योग्य सशक्त जनानो, तब मैं सहर्ष भारत में आ जाऊंगी। तब दिवाली को मेरी पूजा की जरूरत न होगी, चिराग जलाकर रातभर मेरे हन्तमर में जैतने की आवश्यकता न पड़ेगी। तुम न कर मेरी यह आज्ञा भारतवासियों पर नहिर कर दो और हो सके तो किसी अच्छे से समाचारपत्र में प्रकाशित करा दो। जन्मो, अजन्मो।”

मैं—“माताशु ! यह क्षमा करें, तो मैं एक आत और पूछ दूँ।”

लक्ष्मी—“पूछ सकते हो।”

मैं—“माँ ! यह उल्लू पक्षी, जिसे हम भारतवासी भूरा समजते हैं और जिसके नाम को दूसरे के लिये भोलकर गाली देते हैं, उसे आपने अपने वाहन के लिये क्यों पसंद किया ?”

लक्ष्मी—“अजन्म मैं अधिक न कह कर संक्षिप्त में यही कह देना चाहती हूँ, कि मैं प्रायः उल्लूकों के घर में न कर रहना पसंद करती हूँ। देखा होगा, विद्याप्रेमी लोग मेरे लिये तरसा करते हैं और भूषणों को मैं नौनिहाल कर देती हूँ। लोग मेरी पूजा रात्रि में धूस लिये करते हैं, कि मेरा वाहन उल्लू रात में ही अच्छी तरह उड़ सकता है, तुम समझ गये होगे।”

मैंने हाथ जोड़कर सिर झुकाया। धितने में अडे जेरे से धंड़ी अज, आंखें खुल गयीं। ४ अज उठने का अवसर्भ लरा था। उठकर अपने नित्यकार्य में लग गया।

(“छिद्रपत्र”ना एक अंकमां लेखकः-श्रीयुत पं० गणेशदत्त शर्मा गौड “छद्र”)

११७-वर्तमान युग और भारत के नवयुवक

प्रत्येक जति और देश के धितहासों को देखने से पता चलता है, कि उनका अपने नव-युवकों के साथ धनिष्ठ संजध रहा है। उनके नवयुवकों ने अपने देश और जति के लिये अडे-अडे त्याग तथा अलिहान किये हैं। दूसरों का ज्या कहना; अपने ही धितहास के उपर दृष्टि डालने से हमको भादूम होता है, कि जन्म-जन्म जति, समाज, देश जेवं धर्म पर आइते आयी हैं, तब तब हमारे पूर्वज नवयुवकों ने धनिके रक्षार्थ अपने जवन तक को हंसते-हंसते उत्सर्ग कर दिया है।

त्रेतायुग की आत है, कि सारा देश पापियों के पाप से, अत्याचारी असुरों के मनमाने अत्याचार से पीड़ित हो रहा था। पृथ्वी अनाचार से डंप उठी थी। धर्म और अधर्म में लारी ‘टग-ऑइ-वॉर’ हो रहा था; निशाचरों के कारण सारे जप-तप, धर्म-कर्म अंद थे; धद्रादि देवगण भी अधर्म के आगे नतमस्तक हो, उनकी आज्ञा मानने को तत्पर रहा करते थे; सारा वायुमंडल दूषित हो गया था, जिसके कारण सज्जन पुरुषों को सांस लेना भी दुवारे था। महाप्रतापी असुरराज रावण अन्धाय की सहैल भूति अनकर अपने कुकर्मोंद्वारा धराधाम को कंपावमान कर रहा था। उसने यहाँ तक अत्याचार करना आरंभ किया, कि जेयारे तपस्वि-यों को भी उसकी आज्ञापर अपना-अपना रक्त कर-स्वल्प में देना पडा था। किसीमें धतना सामर्थ्य नहीं था, कि राक्षसों के आगे थू तक करे। सज्ज यूपयाप सारे दुःख और अपमान को

સહા કરતે થે; પરંતુ દેશ કી યહ દીનાવસ્થા, ધર્મ કી યહ હાસ, અસ્પવયસ્યક યુવક શ્રીરામચંદ્ર સે નહીં દેખા ગયા. જાતિ, સમાજ ઔર દેશ કી ઇસ દુરવસ્થા ને ઉનકી હૃદયતંત્રી કો હુકરા દિયા. વે ક્ષુબ્ધ હો ઉઠે ઔર દેશાદાર કે કઠોર વ્રત કી ઉન્હોને પ્રતિજ્ઞા કી. અસ્પાયુ મેં હી ઉન્હોને આર્ય જાતિ કે સંગઠન કા કાર્ય શુરુ કર ઉસમેં પૂર્ણ સફલતા પ્રાપ્ત કી થી. ઉન્હોં ભીલની કે જૂઠે ખેર પ્રેમ સે ખાયે થે ઔર વાનરોં ઔર રાક્ષસોં તકે કો આર્ય-સભ્યતા કા પાઠ પઢા, ખડે સ્નેહ સે અપનાયા થા. પાપિયોં કા અંત કર સમાજ, દેશ ઔર ધર્મ કા ઉખારના હી ઉનકે જીવન કા પ્રધાન ઉદ્દેશ્ય થા, જિસકો ઉન્હોં ને અક્ષરશઃ પાલન કર દિખાયા.

ઇસી તરહ કે સેંકડોં ઉદાહરણ હમારે પુરાણોં કે અંદર મૌજૂદ હૈં. દ્વાપર મેં ભી શ્રીકૃષ્ણ ને જિસ પ્રકાર જાતિ, દેશ ઔર ધર્મ કી રક્ષા કી થી, વહ હર કિસીકો માલૂમ હૈ. ઉસ સમય ભી દુષ્ટોં કી દુષ્ટતા સે આર્ય-સંસ્કૃતિ ડાવાં ડોલ હો રહી થી. કંસ, જરાસંધ, દુર્યોધન ઔર શિશુ-પાલ ઇત્યાદિ ધર્મ ઔર સમાજ કે દ્રોહીગણ નાના પ્રકાર કે અત્યાચારોંદ્વારા સતોં કો દુઃખ દે રહે થે. ખુદાઇ તકે કા દાવા કરનેવાલા પુંડરીક અહંકાર સે ઉન્મત્ત હો કર ઘોર અન્યાય કર રહા થા; કિંતુ ઉસ વીર યુવક શ્રીકૃષ્ણ ને દુષ્ટોં કા દલન કર, આર્યજાતિ કા મસ્તક એક ખાર ફિર ઉચ્ચા કિયા; તથા જાતિ, ધર્મ ઔર દેશ કી રક્ષા કર ઉસ યુગ મેં ભી રામ-રાજ્ય સ્થાપિત કિયા થા. ૧૬ વર્ષ કે અભિમન્યુ ને સત્ય ઔર ધર્મ કી રક્ષા કે લિયે દ્રોણનિર્મિત ચક્રવ્યૂહ કો ભેદન-કર કિસ પ્રકાર હંસતે-હંસતે અપને પ્રાણોં કી આહુતિ દી થી, વહ સખ કિસીપર વિદિત હૈ.

એસે એસે બહુત સે દર્શાંત હૈં, જિનસે પતા ચલતા હૈ, કિ પ્રાચીન કાલ મેં જાતિ ઔર દેશ કે લિયે તત્કાલીન નવયુવકોં ને બહુત કુછ કિયા હૈ; પર આજ કે નવયુવક અપને સમાજ ઔર દેશ કે લિયે ક્યા કર રહે હૈ? આજ ભી તો વૈસે હી, બદિક ઉનસે ભી બદકર ધુરે દિન આ પહુંચે હૈં. આજ ભી તો કિતને રાવણ, અહિરાવણ એવં કંસ સરીખે નરપશુઓં કે અત્યાચારોં સે સારા દેશ દુઃખિત હૈ. જાતિ ઔર ધર્મ કે ઠેકેદારોં કે વિવેકશૂન્ય કાર્યોં સે સમાજ રસાતલ કો જા રહા હૈ. જગહ-જગહ ડંડ-મુંડ સંમેલન, ખોપડી-ચૂર-કરણ તથા છુરીપેલન ઇત્યાદિ ખૌફનાક કાંડ હો રહે હૈં. ચારોં ઔર અત્યાચાર નમ્ર મૂર્તિ ધારણ કર તાંડવ-નૃત્ય કરતા દિખાઇ દે રહા હૈ.

પર, આજ રામ ઔર કૃષ્ણ કી તરહ કિતને નવયુવકોં કા હૃદય દયાદ્રં હુઆ હૈ? દેશ ઔર સમાજ કી વર્તમાન અધોગતિ પર કિતને નવયુવકોં કે પ્રાણ સ્પંદન કરને લગે હૈ? કૌન માઇ કા લાલ આજ ભારત કી ભાગ્યલક્ષ્મી કો સમુદ્ર પાર સે લા કર પુનઃ યહાં સ્થાપિત કરને કો વ્યગ્ર હૈ? હમમેં સે કિતને આજન્મ દેશ-સેવા કા વ્રત લેને કે લિયે ઇચ્છુક હૈ?

કારણ દ્રૂંદનેપર તો યહી માલૂમ હોતા હૈ, કિ ઇસ ખીસતીં સદી મેં ભી હમારી કુંભકર્ણીં નિદ્રા નહીં ભંગ હુઇ હૈ; અથવા હમ જાગે ભી હૈ, તો ફિર સોનેકા બહાના કર રહે હૈં. કિંતુ યહ હમારે લિયે ઔર ભી લજ્જા કી ખાત હૈ. જિસ દેશ ઔર સમાજ કો બચાવે કે લિયે હમારે પૂર્વજોં ને અપને જીવન તકે કો તુચ્છ સમજા થા, આજ હમ ઉન્હીંકે ઉત્તરાધિકારી અપને હી હાથોં ઇનકા સત્યનાશ કર રહે હૈં. દેશ કી ઉન્નતિ કે માર્ગપર અગ્રસર હોના તો દર કિનાર આજ હમ ઇસે ઉલ્ટે અવનતિ કી ઔર લિયે જા રહે હૈં. અપને પવિત્ર આચરણ, વિચાર, ભાષા તથા સભ્યતા કો ત્યાગ કર હમ દૂસરોં કે આચાર-વિચાર, ભાષા તથા સભ્યતા કી નકલ કર રહે હૈં. મજા તો યહ, કિ હમ અપના ભી રહે હૈં તો ઉનકે દુર્ગુણોં કો, સહગુણોં કો નહીં. ઇસકા નતીજા યહ હુઆ હૈ, કિ ઇસ દેશ કે કરોડોં રૂપયે સિફ્ત હમારે વિકાસ કી સામગ્રી કે મૂલ્યસ્વરૂપ પ્રતિવર્ષ વિદેશોં મેં જા રહે હૈં. આજ હમારે હી કારણ કૃષિ, વાણિજ્ય એવં જોવાંશ કા ધીરે ધીરે હાસ હો રહા હૈ. જહાં હમ વૈજ્ઞાનિક શિક્ષા પ્રાપ્ત કર કે ઇન સખકી ઉન્નતિ કર દેશ કો ગૌરવાન્વિત કરતે, વહાં હમ ક્લર્કોં, વકાલત ઔર ઐરિસ્ટરી કે લિયે દેશ-વિદેશ મેં ધકકે ખા કર ભારતભૂમિ કો અપમાનિત કર રહે હૈં. હાય! હાય!! રામ ઔર કૃષ્ણ કી સંતાન તથા દેશ કે ધન કંઠલાનેવાલે નવયુવકોં કી કૈસી અધોગતિ હૈ! ભવિષ્યત ભારત કે ઉત્તરાધિકારિયોં કા કૈસા ભયાનક પતન હૈ!

धर्म अधःपतन का कारण भी स्पष्ट है। हमारे पूर्वजों का आदर्श उच्च था। वे हमारी तरल संसार से उदासीन हो केवण परलोक ही के लिये मतवाले नहीं आते थे। हमारी ही तरल वे शुष्क तथा नपुंसक अहिंसा का ढोंग करना नहीं जानते थे। उनका अकर्मण्यता नहीं लाती थी। वे मोक्ष के अलावे कीर्ति और यश, मान और सम्मान के भी ध्वस्त थे। ज्वन के बार जागों के अनुसार अठे लुअे कर्मों का करने ही में अपना गौरव जानते थे। सारांश यह, कि वे कर्मवीर थे, हमारी तरल वाक्य-वीर नहीं !

किंतु जमाने का ढंग कुछ ऐसा भिगडा, कि हम दिनों दिन गिरते ही चले गये और आज स्वार्थ के अधिकारमय गार से सिद्ध आतों की जहाद्वरी अधारा करते हैं। हम कुछ जैसे कायर, आलसी और विवासी हो गये हैं, कि जिनका उद्योग के ही संसाररूपी समरक्षेत्र में सक्षमता प्राप्त करना चाहते हैं; और जय हमें बारंबार हार जानी पडती है, तय हम उदासीन हो कर त्याग और वैराग्य का ढोंग करने लग जाते हैं। पर सक्षमता तो कायशों और हाथ-पर-हाथ धरकर अइनेवालों की नहीं, वह तो वीरों और कर्मिणों की संपत्ति है।

हमारी दुर्दशा का अंत घटने में ही नहीं है। आज हमारे ही कायर और कर्तव्यविमुख होने के कारण जति और धर्म के डेढ़दारसमान के अंदर मनमान अत्याचार कर रहे हैं। अयोध आलिकाओं का जूहों से गह-अंधन कर नित्यप्रति जलितान किया जा रहा है, जिसके इलस्वरूप देश में असंख्य विधवाये वैधव्य के दारुण दुःखों का भोग रही हैं। और हम ? हम सय दैपते-मुनते लुअे भी युष्पी सांसे गेडे हैं और अपनी धर्म अधोगति का प्रारब्ध का दोष और धर्म की मल्ल अताकर अपनी अंतरात्मा का शांत कर लेते हैं।

किंतु ध्यान रहे, भगवान की मल्ल “अरापर अपने कर्तव्य का पालन करते रहो” के अतिरिक्त और कुछ नहीं है; कारण कि वे जुद्ध आक्षर्य और अकर्मण्यता की लुङगी का लारी अपमान समझ कर्तव्यपालन के आदर्श का छोड गये हैं, उसीका सामने रखकर चलने में हमारा कल्याण है। “उत्तिष्ठ परंतप” वाला सदेश सिद्ध अर्जुन ही के लिये नहीं, भारत के नवयुवकमात्र के लिये उन्हेनो दिया था। इसके अलावे प्रत्येक मनुष्य पर जन्म से ही जति, समाज और देश के ऋण की गहरी लदी रहती है। उसके धन सय के प्रति कुछ कर्तव्य होता है, जिनके पालन करने में ही उद्धार है। अपने ऋण के परिशोध ही में लोक और परलोक दोनों जानते हैं। अस्तु।

अय युष्पी साधे रहने से काम नहीं चलेगा ! विवासिता और अकर्मण्यता का हुकरा कर भारत के नवयुवकों का कार्यक्षेत्र में उतर पडना चाहिये। अभी तक समय है। धर्म वक्त भी हम अपना संगठन कर भारत की विलुप्त गौरव-गरिमा का पुनः स्थापित कर सकते हैं। यदि हम पूर्णश्रद्धा और आत्मविश्वास से कार्य शुरु कर दें, तो अय भी समाज से कुसंस्कारों की जड का भोद कर ईंक सकते हैं और जतीय तथा सांप्रदायिक संघर्षों का अंत कर देश में द्विर राष्ट्रियता की लहर जहा दे सकते हैं ! आज भारत भी सय ओर से निराश हो कर अपने नवयुवकों की की ओर आशापूर्ण नेत्रों से देख रहा है, धन्ही पर देश और समाज की समस्त आशाये जूथ रही हैं, ये ही लावी भारत के लाय-विधाता तथा उत्तराधिकारी हैं।

अतएव भारत के नवयुवक ! जलुत सो यूके। अय उठो और वर्तमान समय में उलझनों का सुलझने का रास्ता निकाल कर कार्य आरंभ कर दो; कारण कि यदि द्विर यूके, तो लविष्य के प्रतिहास में तुम्हारा नाम कले अक्षरों में लिखा जायेगा, जिसके पढकर भारत की लावी संतान तुम्हारे नाम से ली धृष्टा करेगी। भगवान के ये वाक्य याद रहें—

अकीर्ति चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययम् । संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३५॥

(गीता अध्याय २)

(“हिंदूपय” ना अेक अंभों लेखक-श्री. यमरीलालश.)

૧૧૮—અમીર અમાનુદલાખાં અફઘાનિસ્તાન કે લિયે કયા કરતે હૈં ?

આદશાહ કા સ્વભાવ

લંડન કે 'ટુલી મેલ' પત્ર મેં ખ્યાતનામા લેકચરર સર પર્સિવલ ફિલિપ ને અફઘાનિસ્તાન કે આદશાહ અમીર અમાનુદલાખાં કા સંક્ષિપ્ત જીવન-ચરિત્ર લિખા હૈ, જિસસે ઉન્હેં બીસવીં શતાબ્દી કા 'હારુન રશીદ' બતાયા હૈ. લેખક કા યહ ભી કહના હૈ કિ અમીર ઇટાલી કે મુસોલિની સે ભી કંઈ બાતોં મેં મિલતે જુલતે હૈં, ક્યોંકિ દોનોં હી સામર્થ્ય-દેવતા કે ઉપાસક હૈં, યદ્યપિ દોનોં કી જાતિયોં, ધર્મ ઔર મનોવૃત્તિયોં મેં આકાશ-પાતાલ કા સા અંતર હૈ. કાબૂલ કે બાબરોં મેં લોગ કાનાફૂસી કરતે હુએ કહતે હૈં કિ આદશાહ અમાનુદલા અદ્દાહ કી ઉસ વિજલી કી તરહ હૈ, જિસકે બારે મેં કોઈ નહીં જાનતા કિ કય્મ ઔર કહાં દૂટેગી. સાથ હી વે સખ સમય જાગૃત રહને કી ભી આવશ્યકતા સમજતે હૈં, ક્યોંકિ કોન જાનતા હૈ કિ દરવાજે પર ચિથડે પહને હુએ જો આદમી આતા હૈ વહ સ્વયં આદશાહ હી નહીં હૈ. આદશાહ અમાનુદલાહ સત્યમુચ્ચ હી વેષ બદલ કર પ્રજા કા હાલ જાંચા કરતે હૈં, યહ બાત દરબાર કે સકયુલરોં સે નહીં જાની જા સકતી ઔર ન કોઈ દરબારી હી બતાને કા સાહસ કર સકતા હૈ. લેડિન એસા હો સકતા હૈ, ક્યોંકિ અવસ્થા કા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરને એવં રાષ્ટ્ર કી ઉન્નતિ કે લિયે આદશાહ સખ પ્રકાર સે ઉદ્યોગશીલ રહતે હૈં. મુસોલિની કી ભાંતિ હી અમીર અમાનુદલાખાં ભી પરિશ્રમ કરતે નહીં થકતે ઔર અફસરોં કી ઘૂસખોરી સે ઘૂણા કરતે હૈં; ઔર અપને દેશ કી ઔદ્યોગિક, વ્યાપારિક એવં કૃષિ કી ઉન્નતિ કે લિયે અત્યંત ઉદ્યોગશીલ રહતે હૈ. જિસ તરહ મુસોલિની ચાહતા હૈ કિ પ્રત્યેક વ્યક્તિ અપને હિસ્સે કા કામ કરે, વૈસી હી અમીર કી ભી અભિલાષા રહતી હૈ; ઔર દદતાપૂર્વક ઈસ બાતપર દષ્ટિ રખતે હૈં કિ વહ અપના કામ કરતા હૈ કિ નહીં. અપરાધિયોં કેા તુરંત દંડ એવં સુકૃતિયોં કેા પુરસ્કાર દેને મેં દોનોં હી એકસમાન શીઘ્રતા દિખાનેવાલે હૈ. અમીર હૈ યદ્યપિ પૂર્વ કે આદશાહ ઔર ઉનમેં આદશાહ કી વિશેષતાયે ભી વિદ્યમાન હૈ; કિંતુ પશ્ચિમ કે કંઈ ગુણોં મેં ભી વે પૂરે હૈં, જો ઉનકે દેશવાસિયોં કેા અચંબે મેં ડાલનેવાલી બાત હૈ.

અમીર કી યોગ્યતા

અમીર અમાનુદલા હી કાબૂલ કે એકમાત્ર પત્ર કા સંપાદન કરતે હૈં ઔર પોશાક કે બારે મેં તો અપને દેશવાસિયોં કે વે હી આદર્શ બને હુએ હૈં. વિદેશી યાત્રિયોં કે સુભીતે કે લિયે ઉન્હેંને એક હોટેલ ખોલ રકખા હૈ ઔર ઉદ્યોગધંધોં એવં વ્યાપાર કે મામલોં મેં ઇતના જ્ઞાન રખતે હૈં કિ કિસી ભી વિશેષજ્ઞ સે ઇનકા વૃદ્ધિ કે સંબંધ મેં પૂરી જાનકારી સે બાતચીત કર સકતે હૈં. વે એક ઔર તો બેતાર કે તારધર કે સંરક્ષક હૈ ઔર દૂસરી ઔર અપને દરબાર મેં વિનોદી રખતે હૈ જો હંસી-મજાક સે ઉનકા દિલ ખહલાતા હૈ. અમીર ઢાંઢા ઘંટે તક એક સ્વર સે વ્યાખ્યાન દેતે રહતે હૈં. સડકોં કી તામીર કી કુલ બાતોં વે જાનતે હૈં; યદ્યપિ કુછ દિન પહલે તક ઉન્હેંને રેલગાડી કભી નહીં દેખી થી. પશ્ચિમી સભ્યતા ઔર રહન-સહન કે બારે મેં ઉનકા જ્ઞાન અસાધારણ હૈ, કિંતુ યહ પ્રાપ્ત હુઆ હૈ કેવલ ચિત્રોં ઔર પશ્ચિમીયોં સે વાર્તાલાપ કરને હી કે દ્વારા. નગર બસાને, શિક્ષા ઔર જગીયે લગવાને કે વિષય મેં અમીર કે એસે પછે બિચાર હૈં જૈસે યુરોપ મેં જીવન બીતાયે હુએ કિસી વિશેષજ્ઞ કે હો સકતે હૈં. અમીર કી ઇન્હીં અસાધારણ યોગ્યતા-ઓં કે કારણ બાબર કે લોગ જહાં ઉનમેં ભક્તિ રખતે હૈં, વહાં ઉનસે ડરતે ભી બહુત હૈં. સરકારી કર્મચારી તો ઉનસે બેતરહ ડરતે રહતે હૈં. ઉનકા જ્ઞાન ઇતના અધિક હૈં જિતના કિસી દૂસરે આદશાહ કા શાયદ હી હો.

બજેટ કી તૈયારી

બજેટ તૈયાર કરને મેં જિતની દેર પુરાની ઢંગ સે કામ કરને મેં હોતી થી, વહ અમીર કેા અસહ્ય હો ગયી; ઔર ઉન્હેંને એક સીધા સા ઢંગ નિકાલા. વે જલાલાબાદ કે દોરેપર થે. વહીં ઉન્હેંને અપને કુલ મંત્રિયોં કેા કાબૂલ સે ખુલા ભેજા ઔર કામપર લગા દિયા. ફલ યહ હુઆ કિ

જહાં પહલે દો દો મહીને બજેટ તૈયાર કરને મેં લગ જતે થે, વહાં અમીર કી નિગરાની મેં એક હપ્તે સે કમ મેં હી વહ તૈયાર કર લિયા ગયા. મંત્રિયોં ને બાદશાહ કે ધન્યવાદ દિયા, જિસકે ઉત્તર મેં અમીરને કહા કિ નિકટ ભવિષ્ય મેં હી જિતના કુછ મેં કરના ચાહતા હૈં. ઉસકી તુલના મેં યહ કુછ ભી નહીં હૈ. પિછલે બજેટ મેં ખર્ચ સે આમદની બ્યાદા રહી, ઇસસે બાદશાહને પ્રત્યેક મંત્રી કે ઔર અધિક વૃદ્ધિ કે લિયે ઇનામ દિયે.

દેખલાલ

અમીર અમાનુલ્લાખાં કે બારે મેં યહ બાત ખૂબ મશહૂર હૈ કિ વે સારી અવસ્થા અપની આંખોં સે દેખને કે ઇચ્છુક રહતે હૈં. ઇસ લિયે જબ વે દૌરેપર નિકલતે હૈં, તખ હાકિમ લોગ ડરતે-કાંપતે રહતે હૈં. બડે સે લે કર છોટે સે છોટે સરકારી કર્મચારી તુરંત હી અપને કામ વ્યવસ્થિત કરને મેં લગ જતે હૈં. ગર્મી ઔર બડે કી કુછ પરવાહ ન કર અમીર અપને દૂર કે પ્રદેશોં કે કોને કોને તક પહુંચ ચુકે હૈં, જહાં સડકોં કે અભાવ કે કારણ જાના અત્યંત કષ્ટપ્રદ હોતા હૈ. જો અપરાધી અપને ક્રિયેપર પશ્ચાત્તાપ કરતે હૈં ઉન્હેં ક્ષમા દેને, કૌજી કાનૂન ઉઠાને, ઇમાનદાર કરદાતાઓં કે કર ચૂકાને કે લિયે અધિક સમય દેને મેં ઔર લોગોં કી શિકાયતેં સુનને કે લિયે પ્રતિદિન અપના સમય દેને મેં બાદશાહ અમાનુલ્લાહને બડા નામ કમા લિયા હૈ. સરકારી બજેટ મેં સરકારી નૌકરોં કી વેતન-વૃદ્ધિ ઔર જુમાને કી ફિહારિસ્તે નિકલા કરતી હૈં. અફસર એક હી જગહ પર બહુત કાલ તક નહીં રહને પાતે.

અમીર કે લાપણ

અમીર જબ દૌરેપર હોતે હૈં તખ જો વ્યાખ્યાન દિયા કરતે હૈં ઉનમેં લોગોં કે આત્મત્યાગ કરને, દેશ કે લિયે કાર્ય કરને, ઇસ્લામ મેં ભક્તિ રખને ઔર સખસે અધિક શિક્ષા કી આવશ્યકતા બતાવે હૈં. વે અપને રાજ્યભર મેં સ્કૂલોં કી સ્થાપના કર રહે હૈં. હાલ કે હી બજેટ મેં ઔર ૨૭ પ્રાઇમરી સ્કૂલ, ૬૪ કૃષિવિદ્યાલય ઔર તાર સિખાને કે સ્કૂલ એવં લડકિયાં પઢાને કે લિયે ત્રીન પ્રાઇમરી સ્કૂલ ખોલે જાને કા સમાચાર પ્રકાશિત હુઆ હૈ. અવશ્ય હી પુરાને વિચારોં કે લોગોં ને સ્ત્રીશિક્ષા કા ધોર વિરોધ કિયા હૈ, જિસસે અમીર કી લોકપ્રિયતા મેં બાધા પહુંચ સકતી હૈ.

સ્વદેશી સે પ્રેમ

અફઘાનિસ્તાન મેં જો ભી કારાબાર ઉન્નતિ કર સકતે હૈં અમીર કા ધ્યાન ઉનકે ચલાને કી ઔર રહતા હૈ. ધનિકોં સે કહા ગયા હૈ કિ કાગજ કી મીલેં સ્થાપિત કરને મેં વે સરકાર કે સહયોગ દે. શહતૂત કી જાલ કાગજ બનાવને કે કામ મેં લાથી ઔર બહુતાયત સે પાથી જા સકતી હૈ. અફઘાનોં સે અમીર જોર દે કર કહતે હૈં કિ કિંમતી વિદેશી પોશાકોં કી જગહ અફઘાનિસ્તાન કે બને હુએ કપડોં હી કે કામ મેં લાયે. સભી તરફ કે રોખા કે લિયે યંત્રોં કી જરૂરત હૈ. સૂતી ઔર ઉની કપડે જુનને કે લિયે હેરાત મેં જર્મન મશીન સ્થાપિત ભી હો ચુકી હૈ, જો બિજલી સે ચલતી હૈ. કાબૂલ કી ટંકશાલ મેં બિજલી કા ઔર સેના કે ડાક્ટરી વિભાગોં મેં એક્સ રે યંત્ર કા પ્રબંધ હો ગયા હૈ. બાદશાહ કા પત્ર અફઘાનોં સે જોર દે કર કહતા હૈ કિ પુરાની પધડી ઔર ઝોલઝોલ પોશાક છોડ એસી પોશાક પહને જિસસે બદન મેં ચુસ્તી રહે ઔર જો દેખને મેં ભી ભલી દિખે.

અંગ્રેજ સલાહકાર કા અભાવ

કાબૂલ મેં વિદ્વાનોં કે કિતને હી સલાહકાર ઔર વિશેષજ્ઞ રખે ગયે હૈં, કિંતુ ઉનમેં અંગ્રેજ એક ભી નહીં હૈ. અફઘાનિસ્તાન કી ઉન્નતિ મેં ભી બ્રિટિશ વ્યાપાર કે કોઇ પ્રમુખસ્થાન નહીં પ્રાપ્ત હૈ. યહ બાદશાહ કે મંત્રિયોં કે અંગ્રેજ-વિરોધી ભાવ કા પરિચાયક હૈ. અમીર કી સેના કે શિક્ષા દેનેવાલે તુર્ક ઔર બેલજીવિક રૂસ મેં શિક્ષા પ્રાપ્ત કિયે હુએ અફઘાન હૈ. મુલકી મુલકમોં મેં ફ્રેંચ ઔર જર્મન શિક્ષક એવં ઇજીપ્તિયર ભરે હુએ હૈ. અમીર ને પુલિસ કે ડેંગ સીખને કે લિયે કુછ અફઘાનોં કે લાડન ભેગા હૈ, જો કુછ હી હપ્તે પહલે ખૈયરઘાટ કી રાહ રવાના હુએ હૈ. યોગ્ય અફસરોં કે ઇનામ દેને મેં ભી બાદશાહ પ્રથમ દરજ્જે કે ઉદાર હૈ.

(“વિશ્વમિત્ર” ના એક અંકમાંથી)

૧૧૯-કહો ગયી વહ હિંદુઆની ?

કહો કૌન હો, ક્યાં સોચે હો, કહાં તુમહેં અબ હૈ બના ?
 ધારે હો કાયર લોગોં સા ક્યોંકર તુમ ઐસા બાના ?
 ક્યા કહતે હો 'હિંદૂ મેં હૂં'—ગિરી અરે ક્યાં હૈ બાની ?
 બોલો—બોલો કુછ તો બોલો ! કહો ગયી વહ હિંદુઆની ?
 જિસ ગીતા કે શ્રવણમાત્ર સે દૂર હુઈ જગ કી માયા,
 અસ્ત્ર-અસ્ત્ર સખ લેકર અર્જુન લડને કો રણ મેં ધાયા;
 આજ ઉસીકો સુનકર તુમને રહને કી બન મેં ઠાની,
 હિંદૂ હો તુમ ઔર તુમહારી ક્યા હૈ યહી હિંદુઆની ?
 હિંદૂ હો તુમ વહી જિન્હેં હૈ ભેદ-ભાવ હી દિખલાતા ?
 છુઆ-છૂત કા ભૂત દૌડકર હરદમ જિનકો ડરવાતા;
 કર્મ-કર્મ સખ શેષ બચા હૈ જિનકા અબ હુકા-પાની,
 ધન્ય-ધન્ય હો તુમ હિંદૂ, હૈ ધન્ય તુમહારી હિંદુઆની.
 હિંદૂ વહી જિન્હેં નિજ ભાષા 'હિંદી' કભી નહીં ભાતી ?
 રહન સહન સખ વેશ વિદેશી હી જિનકી અબ હૈ થાતી;
 જિનકી ગૌ કા આર્તનાદ સુન પથ્થર ભી હોતા પાની,
 કેસા હૈ યહ હિંદૂપન ઔ' કેસી હૈ યહ હિંદુઆની ?
 બાલ વૃદ્ધ બેમેલ-બ્યાહ કે ઉત્સવ રાત-દિવસ હોતે,
 વનિતાઓં કા હરણ હો રહા પુરુષ નિંદ મેં હૈ સોતે;
 અન્ય બતિ આંખેં દિખલાતી કરતી હૈં સખ મન-માની,
 ધન્ય તુમહારા હિંદૂપન હૈ ધન્ય તુમહારી હિંદુઆની !!
 કિસકે ફેરે મેં પડકર તુમ કાયર બનતે હો વીર !
 કર્મ-માર્ગ પકડો અકર્મ કી ટાંગોં કો ધરકર ચીરે;
 દિખલા દો જગકો અબ ભી હૈ હમમેં વહ પૂર્વજ-પાની,
 આગે વિશ્વ ધ્યાન સે દેખે હિંદૂ કી અબ હિંદુઆની.
 ભૂલો ભેદ-ભાવ આપસ કા શૌર્ય-વીર્ય સાહસ ધારો,
 બતિ સુધારો, પ્રેમ પ્રચારો, વીર બનો, અરિ કો મારો;
 આઓ અધમ અછૂત ઉમારો બોલો વીરચિત બાની,
 હિંદૂ હૈં હમ ઔર હમારી વીરમયી હૈ હિંદુઆની.
 ('હિંદૂપંચ' ના કમલાંકમાં લેખક:-શ્રીરામવચન દિવેદી "અરવિંદ")

૧૨૦-છાત્રોના ધર્મ

આજનું વિદ્યાર્થીજીવન જેવું હોવું જોઈએ તેવું નથી, એ અતુલ્ય દરેકનો છે. ચારિત્ર્યની, સારી ટેવોની અને આદર્શોને સેવવાની જે દૃઢતા જોઈએ છે તે પૂરતા પ્રમાણમાં નથી મળતી. આખા જીવનમાં એક જાતનું અસાધારણ પોચાપણું આવી ગયું છે. મુસ્કેલીઓ સામે ઝૂઝવાની શક્તિનો વિચાર કેરે મૂકીએ, પણ જમાનાની જાગૃતિને અંગે જે સગવડો, તકો અને અતુકૂળ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે તેનો લાભ લેવાની શક્તિ કે ઉત્સાહ પણ વિદ્યાર્થીઓ પૂરતા પ્રમાણમાં નથી ખતાવતા. એમ તો આજના વિદ્યાર્થીઓમાં સમાજસેવા કરવાની ધગશ ચોખ્ખે ચોખ્ખી દેખાય છે, જૂનાં બંધનો ફેંકી દેવાની ઉત્કંઠા પણ દેખાય છે, ઉચ્ચ આદર્શો પાછળ ખુવાર થવું પડે તો તેમ કરવાની અભિલાષા પણ નથી હોતી એમ નથી. પરિસ્થિતિ સમજવાની શક્તિ આજના વિદ્યાર્થીઓમાં વિશેષ પ્રમાણમાં દેખાય છે; છતાં કાંઈક અગમ્ય શિથિલતાને લીધે અથવા પરંપરાથી વધેલા તમોજીવને લીધે કહો, કેઈ પણ જાતના સંસ્કારો દબ કરવા તરફ એમનું મન વળતું નથી. જીવાનીના ઉત્સાહમાં અનેક જાતની કાર્યકુશળતા કેળવવાની અદ્ભુત ચળ હાથપગને હોવી જોઈએ. બાળક જે કંઈ જુએ તે પોતે કરવા એસે એ પ્રાકૃતિક નિયમ છે. એ વૃત્તિ ઉચ્છૃંખળ ન થાય એટલા માટે મુરખીઓ અને અકુશમાં રાખે, લગામ ખેંચે, એજ સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિ ગણાય. એના બદલામાં જીવાનો શિથિલ-નિરુત્સાહી રહે, જડતા દાખવે અને મુરખીઓ એમને ‘ઉઠો, ઉઠો, કંઈ કામ કરો’ એવી હાકલ દેતા રહે, એ સ્થિતિને શું કહી શકાય? વીર્યવાન યુવાનો લગભગ અધિકારી હોય, ચાલુકના નહિ.

છાત્રાલયના વાતાવરણમાંથી બીક, લાલચ, હરિફાઈ, ધનામો અને સગ્નઓ જેમ અને તેમ જલદી કાઢી નાખવાં જોઈએ. ત્યાં તો ફક્ત જિજ્ઞાસા, સેવા અને સહકારનું જ વાતાવરણ હોય. ધાર્મિક કળા અને ઉચ્ચ રસિકતા માટે તહેવારો છેજ. દરેક જીવનસંસ્થાના વાતાવરણમાં પંચમહાયજ્ઞને સ્થાન હોવું જોઈએ. આ પાંચ યજ્ઞો માનવસંસ્કૃતિના વિકાસનાં સ્રોતક છે. વિદ્યાર્થી પ્રથમ જલાશયશુદ્ધિ કરી એની પૂજા કરે. નદી, તળાવ, ફૂવામાંથી કાદવ કાઢી આસપાસ બધું સાફ રાખે. આ પહેલો યજ્ઞ થયો. બીજો મહાયજ્ઞ તે વૃક્ષ-વનસ્પતિની સેવા. ફળઝાડ, ફૂલઝાડ વગેરેનાં મૂળમાં જમીન પોચી કરી, ખાતર નાખી, તેને પાણી પાવું. ત્રીજો યજ્ઞ જેમની સેવા પર આપણે હમેશ નિભર છીએ એવાં ગ્રામ્ય પશુઓની સેવા. કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ગાય, બળદ વગેરે પશુઓને ખવડાવીએ, તેમને ખરેખર કરી નવડાવીએ, ચાંચડ-મચ્છર સામે એમનું રક્ષણ કરીએ વગેરે વસ્તુઓ પણ એક મહાયજ્ઞ છે. ચોથો યજ્ઞ તે હાથે કાંતી કપડાં વણી લેવાં તે. સુધારીનો સમાવેશ પણ એમાંજ કરાય. તકું અને તક્ષ (ત્રાક અને ફરસી) એ આ યજ્ઞનાં સાધનો છે. પાંચમો મહાયજ્ઞ તે સ્વાધ્યાય. શુભ સંસ્કારો આપી, સંસ્કૃતિને જાગૃત રાખનાર સદ્ગુણોનું વાચન અને મનન તે સ્વાધ્યાય. આ પંચમહાયજ્ઞ જ્યાં ચાલતા હોય, ત્યાં કેળવણી જરૂર તેજસ્વી થવાની. એવી કેળવણી દેશમાં દાખલ કરવાને છાત્રાલયો સાધનરૂપ થાઓ.

(છાત્રાલય સંમેલનના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી. કાસેલકર)

૧૨૧-શ્રીએકનાથ મહારાજકા ટુંક પરિચય

ઉસ સમય કી સમાજ-સ્થિતિ

ધરવી સન કી સોલહવી' ઓર સત્રહવી' શતાબ્દી મેં મહારાષ્ટ્ર મેં અનેક સાધુકવિ હો ગયે હેં. છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ કી સ્વરાજ્ય-સ્થાપના કે પહેલે, ઓર ઉનકે સમય મેં ભી, ઇન સાધુઓં કે ધાર્મિક, સામાજિક ઓર રાજનૈતિક આંદોલનોં કા બહુત ભારી પ્રભાવ પડા થા. યહ કહેને મેં કોઇ પ્રલવાય નહીં કે છત્રપતિ મહારાજ કી સ્વરાજ્ય-સ્થાપના કા ક્ષેત્ર અધિકાંશ મેં ઇન સાધુકવિઓં ને હી તૈયાર ક્રિયા થા. ઇન સાધુઓં ને સંસ્કૃત ભાષા કે અહ-મન્ય પંડિતોં કા વિરોધ સહતે હુએ ભી અપને ગ્રંથ સર્વસાધારણ જનતા કી ખેલવાલ કી ભાષા-અર્થાત્ મરાઠી ભાષા મેં લિખે; ઓર મરાઠી ભાષા મેં હી, કથાકીર્તન કે દ્વારા, ધર્મો-પ્રદેશ કર કે સમાજ મેં કર્તવ્ય-ગચૂતિ ઉત્પન્ન કી. જો ધર્મજ્ઞાન, સંસ્કૃત-ભાષા મેં હોને કે કારણ, કુછ પંડિતોં કી હી સંપત્તિ બન રહા થા, ઉસકા પ્રચાર ઇન સાધુઓં ને નીચ-ઉંચ, ગરીબ-અમીર, સાક્ષર-નિરક્ષર સખમેં જરાબર કર દિયા. સમાજ કી વિષમતા, જાતિદ્વેષ મિટ ગયા; ઓર પ્રત્યેક મનુષ્ય અપને કો ઇશ્વર કા પુત્ર સમજ કર, પરસ્પર પ્રેમ કા વ્યવહાર કરને લગા, યહાં તક કે મહાર, માંગ ઓર મુસલમાન ઇત્યાદિ જો જાતિયોં મહારાષ્ટ્ર મેં અસ્પૃશ્ય સમગ્રી જાતી થી, ઉનમેં ભી ઉન બ્રાહ્મણ સાધુઓં ને ભગવદ્ભક્તિ કા પ્રચાર ક્રિયા. ફલતઃ ઇન જાતિયોં મેં ભી કઈ સાધુ નિકલ આવે, કુછ મુસલમાન સાધુ ભી હિંદુ-ધર્મ કે દ્વારા ઇશ્વર-પ્રાપ્તિ કે સાધન મેં લગ ગયે.

ઉન મહારાષ્ટ્ર સાધુઓં મેં એક ઓર ભી વિશેષતા થી; વહ યહ કે વે લોગ ઘર છોડ કર વૈરાગી બનને કા ઉપદેશ નહીં દેતે થે; કિંતુ ઘર-ગૃહસ્થી મેં સદાચાર કે સાથ રહ કર ભગ-વદ્ભજન કરને કા હી ઉનકા સમાજ સે વિશેષ આગ્રહ થા. તુકારામ ઓર એકનાથ કે સમાન બહે-ચહે પહુચે હુએ સાધુ સ્વયં ગૃહસ્થધર્મ મેં હી રહકર જીવન-મુક્ત કી અવસ્થા તક પહુચ ચૂકે થે. ઇસકા પરિણામ યહ હુઆ કે ગૃહસ્થાશ્રમ કા મહત્ત્વ ખૂબ બઢા ઓર લોગોં કા વિશ્વાસ હો ગયા કે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરને કે લિયે જંગલ જંગલ ભટકને કી આવશ્યકતા નહીં હૈ, કિંતુ 'નિવૃત્તરાગસ્ય ગૃહં તપોવનમ્—જિસને આસક્તિ છોડ દી હૈ, ઉસકો ઘર હી તપોવન હૈ' યહ સિદ્ધાંત લોગોં કે ધ્યાન મેં જન્મ ગયા. સ્ત્રી-જાતિ કે લિયે આત્મોન્નતિ કરને કા દાર ખુલ ગયા. મુક્તાબાઈ, જનાબાઈ ઇત્યાદિ અનેક સ્ત્રી-સાધુકવિ ભી સમાજ-સંશોધન ઓર ધર્મ-પ્રચાર કા કાર્ય કરને કે લિયે આગે બઢી. વૈદિક કર્મકાંડી લોગોં ને સ્ત્રિયોં ઓર શુદ્રોં કા બહિ-ષ્કૃત સા કર રખ્યા થા; પર સંતોં ને ભગવદ્ભક્તિ કા ભાવ ઉનમેં ભી ફેલા દિયા. સખમેં યહ ભાવના ફેલ ગઈ કે ભગવાન એક હૈ ઓર સખ ભૂતોં મેં વહી એક વ્યાપક હૈ. ઇસી ભાગવત-ધર્મ કા પ્રચાર સંતોં ને ક્રિયા. ઇસસે અનેક પ્રકાર કે મતોં, પંથોં ઓર સંપ્રદાયોં કા ભેદ બહુત કુછ મિટ ગયા. લોગોં મેં સહિષ્ણુતા ઉત્પન્ન હો ગઈ. ધાર્મિક ઓર સાંપ્રદાયિક ઝગડે-બખેડે ભી કમ હો ગયે.

ઉપર્યુક્ત સંતોં કે આંદોલન કા એક પરિણામ યહ ભી હુઆ કે પ્રાચીન ઢંગ કી કર્મ-હતા ઓર જ્ઞાન-માર્ગ કી મિથ્યા બઢ્યા બંદ હો ગઈ. ભગવાન કા ભજન, કીર્તન, નામસ્મરણ, સદ્ગ્રંથાવલોકન, સત્સંગતિ, શુદ્ધ ઓર પવિત્ર આચરણ, આત્મનિરીક્ષણ ઇત્યાદિ સાધનોં કે દ્વારા ભક્તિમાર્ગ કા પાલન કર કે પ્રત્યેક ઉંચ-નીચ મનુષ્ય મોક્ષ કા સાધન કરને લગા.

ઉસ સમય કે મહારાષ્ટ્ર-સમાજ કે ધાર્મિક સ્થિત્યંતર કા જો વર્ણન ઉપર ક્રિયા ગયા, ઉસમેં હમારે ચરિત્રનાયક શ્રીએકનાથ મહારાજ કા બહુત કુછ ભાગ થા. યહ જાત પાઠકોં કા આગે ઉનકે જીવન-ચરિત્ર સે પ્રકટ હો જાયગી.

જન્મ, બાલપન ઓર શિક્ષા

શ્રીએકનાથ મહારાજ કા જન્મ બ્રાહ્મણકુલ મેં દક્ષિણ કે પ્રસિદ્ધ વૈકન નામક ગ્રામ મેં

सन १५३८ ई० में हुआ। इनके दादा का नाम यकपाणि, पिता का नाम सुधीश पंत और माता का नाम रुक्मिणीआम्र था। इनका वंश सदाचार और भगवद्भक्ति के विषय में पहले ही से प्रसिद्ध था। श्रीऐकनाथ के माता-पिता का देहांत उनके आलपन में ही हो गया। अतएव उनके वृद्ध दादा और दादी पर ही उनके पालन-पोषण का भार आ पड़ा। ऐकनाथजी आलपन में बहुत शांत और गंभीर थे; अन्य आलकों की तरह संयत्ता और लड़कनमें नहीं थीं। सहनशीलता इनमें घतनी थी कि समवयस्क आलकों के द्वारा जण कभी ये सताये जाते तब कभी इनको क्रोध नहीं आता था और न बदला देने का ही कभी ये प्रयत्न करते थे। इनकी आलौकिक गुणों के कारण आआलवृद्ध नर-नारी सज्जन इनको प्यार करते थे। संज्जनता और भोलापन इनमें घतना अधिक था कि इनके दादा और दादी सदा इनके विषय में चिंतित रहते थे कि कहीं कोई किसी तरह इनको हानि न पहुँचावे।

साधारण शिक्षा-पढ़ना और हिसाब-किताब की शिक्षा इनके दादा यकपाणि ने घर में ही छठे वर्ष में इनका यज्ञोपवीत-संस्कार किया। इसके बाद वेदाध्ययन के लिये गुरु के पास रम दिया। ऐकनाथजी की बुद्धि और स्मरणशक्ति अद्भुत तीव्र थी। कहते हैं कि इनके गुरु को दूसरी बार पाठ देने की नौजब बहुत कम आती थी। कथा-कीर्तन सुनने और भजन-पूजन करने में अत्यंत से ही इनका मन बहुत लगता था। ज्ञानेश्वर, नामदेव, गोराकुम्हार, सावंता भावी भलादि जो भगवद्भक्त साधु इनसे पूर्व हो चुके थे, उनकी कथायें सुनकर ये तल्लीन हो जाते थे और इनकी छच्छा होती थी कि कैसे ही हम भी जनें।

मुमुक्षा और गुरु की आज्ञा

हम उपर कह चुके हैं कि श्रीऐकनाथजी को पुराणकथा-श्रवण में अत्यंत ही से पड़ा प्रेम था। इनका यह नित्यनियम था कि पुराण-श्रवण करने के बाद गांव के आहरे एक शिवालय में ऐकांत में जाकर मनन और परमेश्वर का चिंतन किया करते थे। जण उनका अवस्था देख आठ वर्ष की ही थी, उनके मन में ये विचार आया करते थे कि भगुण्य-श्रवण की सक्षलता किस प्रकार हो। पाठकों को आश्चर्य होगा कि छतने छोटे आलक में ऐसा धर्म-प्रेम कहाँ से आया? पर वह समय ही ऐसा था। आज-कल का-सा पश्चिमी सभ्यता का विपैत्रा प्रभाव उस समय हमारे देश पर नहीं पड़ा था; और श्रीऐकनाथजी के पूर्वसंस्कार तथा उनके पूर्वजों की श्रद्धा-भक्ति का आलपन में ही उनके मन पर प्रभाव पड़ चुका था। इसके सिवा उस समय वर्तमान काल की लांति स्कूल-कॉलेजों की अनिष्ट शिक्षा हमारे देश में नहीं थी। कथा-कीर्तन के द्वारा ही आआलवृद्ध नरनारी, समाज के सज्जन लोग, धार्मिक और नैतिक शिक्षा प्राप्त करते थे। इतना आलक ऐकनाथ “भगुण्यश्रवण की सक्षलता किसमें है?” इस प्रश्न को सुलजाने के विचार में पड़ा। एक दिन, जणकि वे शिवालय में विचारनिमग्न बैठे थे, अचानक उनके अंतःकरण में यह ध्वनि उठी कि सहगुरु के बिना इसका ज्ञान प्राप्त नहीं हो सकता। साथ ही उनको यह ध्वनि भी सुनाई दी कि “देवगढ़ पर जनार्दन पंत नामक महापुरुष रहते हैं। उनको तुम गुरु जनाओ, तो तुम्हारा मनोरथ पूर्ण होगा।”

इस आकाशवाणी का समाचार उन्होंने किसी से नहीं जतलाया और मन ही मन अपने घर और पैठन गांव से चल दने का विचार करने लगे। आलक ऐकनाथ यह सोचता था कि मेरे यत्ने जाने से मेरे दादा और दादी को इस वृद्धावस्था में अत्यंत दुःख होगा और यह सोचकर उसका कोमल हृदय अद्भुत व्याकुल होता था; परंतु मुमुक्षा की जगृति उसमें घतनी तीव्र हो गई थी कि विवेक से वह अपने मन को मोह से रोक लेता था और अपनी आत्मा के लावी अभ्युदय को ध्यान में ला कर हृदय को धीरज देता था। पूर्वसंस्कार उसको अपने सहगुरु की ओर आर्ष्य रहे थे। अतएव एक दिन सुअल उठकर ही, अपने वृद्ध दादा-दादी के मोह को छोड़ कर, वह घर से निकल पड़ा। हां, घर और गांव छोड़ने के पहले उसने अपना उद्देश्य एक पौराणिक आह्वण को जतला दिया था, जिससे उसके दादा और दादी विशेष चिंतातुर न हों; परंतु देवगति अही विचित्र होती है। वह पौराणिक पंडित भी आलक ऐकनाथ के यत्ने जाने के साथ

હી સાથ કહીં બાહર ચલા ગયા, જિસસે એકનાથ કે વૃદ્ધ દાદા ચક્રપાણિજી ઔર ઉનકી સ્ત્રી અપને પ્રિય પૌત્ર કે અચાનક ચલે જાને પર અત્યંત ચિંતાતુર ઔર દુઃખી હુએ. ઉન વૃદ્ધ-વૃદ્ધાઓ કે લિયે “અંધે છી લકડી” બી જખ ઇસ પ્રકાર ગાયખ હો ગઇ, તખ ઉનકે દુઃખ કી કથા કયા કહી જાય !

ઇંધર બાલક એકનાથ મંજિજલ-દર-મંજિજલ ચલતે હુએ દેવગઢ (દૌલતાબાદ) આ પહુંચા. માર્ગ ચલને કે ઉસ સમય આજ-કલ કે સે સુલભ સાધન નહીં થે. એસી દશા મેં પૈઠન સે દેવગઢ પહુંચને મેં ઉસ આઠ વર્ષ કે બાલક કો કેસી કેસી કઠિનાઇયાં પડી હોંગી, ઇસકી કલ્પના પાઠક સ્વયં કર સકતે હૈં; પરંતુ સદ્ગુરુદર્શન કી ઉત્કટ અભિલાષા કે સામને એકનાથ ને ઉન કઠિનાઇયાં કો કુછ બી નહીં સમજા.

ગુરુ કા પરિચય ઔર દર્શન

એકનાથ કે ગુરુ શ્રીજનાર્દન પંત એક કર્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થ સાધુ થે. ચાલીસ-ગાંવ નામક ગ્રામ મેં એક પવિત્ર બ્રાહ્મણ-કુલ મેં ઇનકાં જન્મ હુઆ થા. પહેલે તો યે અપને ગાંવ મેં “દેશપાંડે” કે છોટે પદ પર રાજ્ય કા કામ કરતે થે; પરંતુ અપની વિદ્વતા, સદાચાર ઔર શૂર-વીરતા કે બલ પર અખ યે દૌલતાબાદ (દેવગઢ) કે બાદશાહોં કે દિવાન બન ગયે થે. જૈસે યે રાજનીતિ-ધુરંધર થે, વૈસે હી સંગ્રામ-શૂર બી થે; ઔર યે વૈસે હી કટ્ટર ધર્માત્મા સાધુ ! મુસલમાન બાદશાહત કી દિવાનગીરી કરતે હુએ બી યહ મહાત્મા અપને ધર્મકર્મોં મેં કબી તિલ-ભર બી ત્રુટિ નહીં હોને દેતા થા. યહ શાંકર મત કા પૂર્ણ અનુયાયી ઔર ગાણુગાપુર કે પ્રસિદ્ધ નૃસિંહ સરસ્વતી કા પટશિષ્ય થા. ઇસને અપને તપોબલ સે ન સિર્ફ હિંદુઓં કો હી, બલકે હિંદુ-ધર્મ-દ્રેષી યવનોં કો બી ચકિત કિયા થા. ઇનકો શ્રીગુરુ દત્તાત્રેય કા ઇષ્ટ થા ઔર બૃહસ્પતિવાર કો યે ગુરુ કી પૂજા, ધ્યાન ઔર ઉપાસના વિશેષરૂપ સે કિયા કરતે થે. ઇસ કારણ બાદ-શાહી દરબાર કી છુટ્ટી કા દિન બી ગુરુવાર હી કર દિયા ગયા થા.

અસ્તુ. બાલક એકનાથ દેવગઢ પર પહુંચકર એકદમ ઉસી દિવાનખાને મેં પહુંચા, જહાં ઐકે હુએ જનાર્દન પંત કુછ રાજકીય કાગજ-પત્ર દેખ રહે થે. એકનાથ ને દેખા કિ જનાર્દન સ્વામી કામ મેં લગે હૈં. ઇસ લિયે ક્ષણભર ચુપકે વે એક કોને મેં ખડે રહે. ઇતને મેં જ્યોંહી જનાર્દન પંત ને ઉપર કો સિર કિયા, ઉનકો આઠ વર્ષ કા એક સુંદર સૌમ્ય બાલક ખરા હુઆ દિખાઇ દિયા. મહાકવિ કાલિદાસ ને “શાકુંતલ” મેં કહા હૈ કિ કિસી રમણીય વસ્તુ કો દેખકર ઔર મનોહર શબ્દ કો સુનકર જખ સ્વાભાવિક રૂપ સે ચિત્ત કૌતૂહલવશ હોતા હૈ, તખ સમજના ચાહીએ કિ ઇસ વસ્તુ સે પૂર્વ-જન્મ કા અવશ્ય હી કુછ ન કુછ સંબંધ હૈ. જનાર્દન પંત ને સમજ લિયા કિ યહ બાલક કોઇ સાધારણ બાલક નહીં હૈ. ઉસકો દેખકર ઉનકે હૃદય મેં પ્રેમ ઔર આનંદ કા સંચાર હુઆ. ઉનહોંને બાલક કો પાસ જુલાકર બેઠાયા ઔર સમાચાર પૂછા. એકનાથ કો બી ગુરુ કા દર્શન કર કે બહુત સંતોષ ઔર આનંદ હુઆ. ઉસને ગુરુ સે અપને આતે કા ઉદ્દેશ અતલાયા. જનાર્દન પંત ને કહા “સમય આને પર ગુરુ-મંત્ર દિયા જાયગા.”

ગુરુ-સેવા

યોગ્ય ગુરુ સે યોગ્ય શિષ્ય કી ભેટ હો ગઇ. જનાર્દન પંત ને એકનાથ કો કિલે પર અપને પાસ હી રખ લિયા. આજ્ઞા-પાલન, નમ્રતા, કષ્ટસહિષ્ણુતા ઇત્યાદિ સદ્ગુણોં સે એકનાથ બહુત જલ્દ અપને ગુરુ કે પૂર્ણ કૃપાપાત્ર બન ગયે, ચાહે જિતના કષ્ટ સહના પડે; પર ગુરુ કી આજ્ઞા વે કબી ન ટાલતે થે; ઔર ઉનકી સેવા મેં તિલ-માત્ર બી અંતર ન પડને દેતે થે. જનાર્દન-સ્વામી, અપને શિષ્ય કી પરીક્ષા લેને કે લિયે સમય સમય પર ખડે ખડે કઠોર ઔર સાહસપૂર્ણ કાર્ય કરને કી આજ્ઞા દેતે થે. લયંકર ઔર ઘોર જંગલ મેં દુર્ગમ પર્વતોં પર જા કર તપસ્યા કરને કે સાધન અતલાતે થે; ઔર એકનાથ બરાબર ઉનકી સખ આજ્ઞાઓં કા યાચાતથ્ય પાલન કરતે થે. વે નિત્ય અપને ગુરુ કે પાસ બેઠકર અધ્યાત્મજ્ઞાન પર ચર્ચા કરતે થે ઔર જનાર્દન પંત બી ઉનકો જ્ઞાનેશ્વર ઇત્યાદિ સાધુઓં કે અમૃતાનુભવ, જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા ઇત્યાદિ ગ્રંથોં કા રહસ્ય સમજાતે રહતે થે. શિષ્ય કી સખ શંકાઓં કા વે પૂર્ણ સમાધાન કરતે થે.

જનાર્દન સ્વામી કે સત્સંગ સે એકનાથ નિસ પ્રકાર અધ્યાત્મજ્ઞાન મેં પ્રવીણ હો ગયે, ઉસી પ્રકાર સંગ્રામકૌશલ મેં ભી વે ખૂબ નિપુણ હો ગયે થે. જનાર્દન પંતે સ્વયં એક બડે ભારી યોદ્ધા થે, અતએવ અપને ઇસ શિષ્ય કો ભી ઉન્હોને રણ-કૌશલ કી પૂરી પૂરી શિક્ષા દી થી. શ્રીએકનાથજી કે ચરિત્ર મેં શ્રીમહીપતિ સ્વામી અપને “ભક્ત-લીલામૃત” નામક મરાઠી-પદ્યાત્મક ગ્રંથ મેં લિખતે હૈં કે એક બાર દેવગઢ પર અચાનક કિસી શત્રુ ને ચઢાઇ કર દી. બાદશાહ ને અપને શૂરવીર યોદ્ધા દિવાન જનાર્દન પંત કે પાસ આજ્ઞા ભેજી કે “શીઘ્ર હી શત્રુ કો નિવારણ કરને કે લિયે ધાવા કરો.” બાદશાહ કા યહ હુકમ નિસ સમય જનાર્દન પંત કે પાસ આયા, જનાર્દન પંત ઉસ સમય સમાધિ લગાયે ધ્યાનમગ્ન ઐડે થે ઔર એકનાથ ઉનકે પાસ સેવા મેં ખડે થે. બાદશાહ કા હુકમ દેખતે હી એકનાથ બડે વિચાર મેં પડે. રાજાજી વિદિત કરતે હૈં તો ગુરુ કી સમાધિ ભંગ હોતી હૈ; ઔર નહીં વિદિત કરતે તો રાજા કી આજ્ઞા કા ભંગ હોતા હૈ ઔર ચઢાઇ મેં વિલંબ હો જાને સે ન જાને કયા અનર્થ હો! એકનાથ ક્ષણભર વિચાર કરતે હૈં કે ઇતને મેં શત્રુઓ કી તોપોં કી ભયંકર આવાજ સુનાઈ દી ઔર આકાશ ચારોં બાર ધૂમ્રાચ્છાદિત દિખાઇ દેને લગા. એકનાથ ને દેખા કે અબ વિચાર કરને કા સમય નહીં હૈ, તુરંત હી ઉન્હોને જનાર્દન પંત કી યુદ્ધ કી પોશાક ચઢાઇ ઔર “જનાર્દન સ્વામી કી જય” કહકર દરવાજે કે બાહર નિકલે. ફૌજ તૈયાર ખડી થી. ઉસકો ધાવા કરને કા ઇશારા કરકે વે સ્વયં ભી શત્રુઓં કે મોર્ચે સે જા ભિડે. ઉસ સમય એકનાથ કા યુદ્ધ-કૌશલ દેખકર દોનોં દલ કે વીર આશ્ચર્યચકિત હો ગયે. મહીપતિ સ્વામી લિખતે હૈં કે એકનાથ ઉસ સમય યુદ્ધ કરતે હુએ અપને ગુરુ કી હી ભાંતિ શોભિત હો રહે થે. કોઇ નહીં કહ સકતા થા કે યે જનાર્દન પંત નહીં હૈં. થોડી હી દેર મેં ઉન્હોને શત્રુસેના કો માર લગાયા ઔર વિજયી હો કર સંગ્રામ-ભૂમિ સે સીધે ગુરુ-દર્શન કે લિયે ઉનકે પાસ આયે ઔર ગુરુ કો સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર કે હાથ જોડકર નમ્રતાપૂર્વક ઉનકે સામંને ખડે હો ગયે. ગુરુ ને આશીર્વાદ દે કર ઉનકી અલૌકિક શૂરતા, સમય-સૂચકતા, સ્વામિભક્તિ ઔર ધૈર્ય પર પ્રસન્નતા પ્રકટ કી. બાદશાહ કો જબ યહ સમાચાર માલૂમ હુઆ તબ ઉસને ભી એકનાથ કી બડી પ્રશંસા કી.

મંત્રોપદેશ કા પ્રસંગ

લગભગ બારહ વર્ષ તક એકનાથ ઇસી પ્રકાર ગુરુસેવા કા કઠોર વ્રત પાલન કરતે રહે. જનાર્દન સ્વામી ને ભી શિષ્ય કો પૂર્ણ યોગ્ય સમજ કર મંત્રોપદેશ કરને કા નિશ્ચય કિયા. યહાં પર યહ બતલા દેના આવશ્યક હૈ કે એકનાથજી જનાર્દન પંત કે સત્સંગ સે નિસ પ્રકાર અભ્યાસ ઔર યુદ્ધકલા મેં પ્રવીણ હો ગયે થે, ઉસી પ્રકાર વ્યવહાર-જ્ઞાન ઔર લિખને-પઢને મેં ભી ખૂબ દક્ષ હો ગયે થે. જનાર્દન સ્વામી અપને દક્તર કે મહત્વપૂર્ણ કાર્યોં મેં ભી ઉનસે સહાયતા લિયા કરતે થે. એક દિન શામ કો જનાર્દન પંત ને એકનાથ સે કહા કે “સુબહ દક્તર કી જાંચ હોગી. સબ હિસાબ-કિતાબ ઠીક રખના.” એકનાથ ને કહા “બહુત અચ્છા, મહારાજ!” ઇસકે બાદ રાત કો ચરણ-સંવાહન ઇત્યાદિ ગુરુસેવા કે બાદ એકનાથજી હિસાબ મિલાને ઐડે. એકનાથજી લિખને-પઢને મેં કાફી ચતુર થે હી, અતએવ ઇસ લિયે બહુત જલ્દ ઉન્હોને સારા હિસાબ-કિતાબ ઠીક કર લિયા. પરંતુ જમા-ખર્ચ કા હિસાબ મિલાને મેં એક પૈસે કા અંતર દિખાઇ દિયા. એકનાથ કે બહુત પ્રયત્ન કરને પર ભી વહ ભૂલ નહીં મિલ રહી થી. રાત બહુત ખીત ગઇ. ઇતને મેં જનાર્દન પંત કી નિદ્રા અચાનક ખુલી તો દેખતે હૈં કે એકનાથ કી કોઠરી કા દરવાજા ખુલા હુઆ હૈ ઔર વે ઐડે હુએ કુછ ગુનગુના રહે હૈં. જનાર્દન પંત ને એકનાથ કી કોઠરી કે પાસ જા કર દેખા:-એકનાથ અપના દક્તર ફૈલાયે જમા-ખર્ચ મિલા રહે થે. ખાસ કે મારે ગલા સૂખ રહા હૈ. બરાબર ઘંટોં ઐડે રહને કે કારણ પીઠ અકડ ગઇ હૈ; ઔર જાગરણ કે કારણ આંખેં લાલ હો રહી હૈં! જનાર્દન પંત કો બહુત આશ્ચર્ય હુઆ ઔર વે એકનાથ કે પાસ જા કર ખડે હો ગયે. ઇતને મેં હસ્ત-દોષ કે કારણ જો અંક વિપરીત પડ ગયા થા, ઉસકી ભૂલ અચાનક એકનાથ કો દિખાઈ દી; ઔર એક પૈસે કી ભૂલ તુરંત મિલ.

गध. ऐकनाथ ऐकदम तावी जगकर हंस पडे. उनको जडा आनंद हुआ.

धस परमानंद का कारण क्या है, यह पूछने के लिये जनार्दन पंत नीचे बैठ गये. गुरु को सामने बैठा हुआ देखकर ऐकनाथ ऐकदम चौंक पडे, जल्दी से उठ कर हाथ जोड़ कर भडे हो गये और अपने परमानंद का सग कारण बतलाया. जनार्दन पंत का हृदय गहगह हो गया. उन्होंने ऐकनाथ का हाथ पकड़ कर भडे प्रेम से अपने पास बैठा लिया; और प्रसन्न-चित्त होकर बोले—

“येटा! तुम्हारी गुरुनिष्ठा देखकर मैं बहुत प्रसन्न हुआ हूँ; और मैं समझता हूँ कि तुमको भर्त्तापदेश देने का सगसे अच्छा अवसर यही है. वत्स! ऐक ऐसे की यूँक दूँदने में तुम्हारा चित्त धतना ऐकाग्र हो गया था कि बहुत देर तक पास भडे रहने पर भी तुमको मेरे आने का ज्ञान नहीं हुआ. इसी प्रकार भायाइपी यूँक दूँदने में यदि तुम अपने चित्त को ऐकाग्र करोगे, तो फिर ब्रह्म तुमसे कुछ दूर नहीं है. किसी वस्त्र के तागे बलब बलब कर देने पर जिस प्रकार फिर उसकी “वस्त्र” संज्ञा नष्ट हो जाती है और सिर्फ कपास-मात्र रह जाता है, उसी प्रकार अज्ञान से. लासमान होनेवाले संसार को यदि तुम अद्वैतदृष्टि से देखने लगोगे तो धसका यह स्वरूप नष्ट हो जयगा; और ब्रह्म को छोड़ कर तुमको और कुछ वस्तु दिखाई न देगी. धस लिये यह ऐक ऐसे की ब्रह्म अच्छी तरह से ध्यान में रमो और द्वैत-भाव की नष्टकारी ब्रह्म को हृदय से निकाल दो. धससे ब्रह्म के साथ तादात्म्य को प्राप्त हो कर तुम ब्रह्मानंद में निमग्न होगे. धसके सिवा यह भी ध्यान में रमो कि परमार्थ का साधन करने के लिये संसार को छोड़ने की आवश्यकता नहीं! संसार में रह कर निराधार जन्मों का पालनपोषण करते हुये भी परमेश्वर की प्राप्ति कर सकते हैं. बार आश्रमों में से किसी ऐक आश्रम में भी रह कर जवन-मुक्त हो सकते हैं. फिर गृहस्थाश्रम तो सग आश्रमों से श्रेष्ठ है; क्योंकि धसमें रह कर स्वार्थ और परमार्थ दोनों का साधन हो सकता है.”

धतना कड़ कर जनार्दन स्वामी ने ऐकनाथ के ज्ञान में ब्रह्मविद्या का भर्त्तप्रदान किया; और सिर पर हाथ रखकर आशीर्वाद दिया. जवन-चरित्रों में लिपा है कि जनार्दन स्वामी को प्रत्यक्ष दत्तात्रय भगवान का दर्शन हुआ करता था. सो उनकी कृपा से श्रीऐकनाथ को भी गुरु दत्तदेव का दर्शन हुआ. दत्त भगवान ने दर्शन दे कर उनको यह आशीर्वाद दिया कि “तू धस संसार में ऐक अलौकिक पुरुष होगी; और तेरी प्रभावशालिनी वक्तृता और कविता से तेरा यश अजरामर हो जयगा. श्रीमद् भागवत और रामायण की टीका तेरे द्वारा बहुत उत्तम होगी.”

संसार में कुछ संत जैसे हुये हैं जिनके पुनित चरित्र का स्मरण-मात्र कर लोग धन्य हो जाते हैं. उनकी चरित्र-कथा ही उनका अक्षय स्मारक है. कुछ जैसे महात्मा भी हैं जिनके उपदेशामृत से ही लोगों की संदेव तृप्ति होती है. उनकी रचनायें अक्षय हैं. श्री ऐकनाथ महा-राज का चरित्र जस प्रकार वंद्य है, उसी प्रकार उनकी रचनायें भी अपूर्व हैं. उनके शिष्यत्व काल का वर्णन पिछे हो यूँक है. अजहम उनके जवन-काल की अन्य बातों की चर्चा करते हैं.

संतसमागम और गुरु के यहाँ से पिछा

दत्त-दर्शन होने के बाद जनार्दन पंत अपने सुयोग्य शिष्य ऐकनाथ को साथ ले कर नासिक-त्र्यंजक की यात्रा को गये. मार्ग में यंद्रलट्ट नामक ऐक विद्वान से उनकी भेट हो गध. यह पंडित भागवत की कथा कहने में बहुत प्रसिद्ध था. नासिक पंचवटी में पहुँच कर उप-युक्त तीनों साधु कथा-पुराण कहते-सुनते और संत-समागम का आनंद लूँदते रहे. पंचवटी में रह कर श्रीऐकनाथ ने अपने गुरु की आज्ञा से यतुःश्लोका भागवत पर टीका-ग्रंथ लिख कर गुरु की सेवा में अर्पण किया. धसके बाद यंद्रलट्ट के साथ दोनों देवगढ़ लौट आये. यंद्रलट्ट भी जनार्दन स्वामी के शिष्य हो गये थे; पर कुछ ही दिनों के बाद देवगढ़ पर उनका देखभाल हो गया. स्वामी ने उनकी समाधि ‘भणर’ के दंग की जनवाध, जिससे मुसलमान लोग उसको नष्ट न करें. यह समाधि अज तक जनी हुई है.

अस्तु. ऐक दिन जनार्दन पंत ने ऐकनाथ से कहा कि “लगवान की कृपा से अथ तुम्हारे सभ्य मनोरथ पूर्ण हो चुके हैं. इसलिये अथ तुम संप्रदायानुसार तीर्थ-यात्रा करके अपने घर पैहन को यत्ने लो और अपने वृद्ध दादा-दादी की सेवा करो, गृहस्थाश्रम में रह कर स्वार्थ और परमार्थ दोनों का पूर्णतया साधन करते हुये अपने जवन को सकल करो.”

गुरु के मुख से ये वाक्य सुनते ही ऐकनाथ का हृदय लर आया. उस गुरु ने उनका पुत्र की तरह पालन करके ब्रह्म-ज्ञान का उपदेश दिया, उसका विधेय अथ उनको असत्य भाव भ्रम होने लगा. जनार्दन स्वामी का भी हृदय गहगह हो गया. कंठ लर आया, क्षणभर दोनों रतन्ध्र पड़े रहे. फिर दोनों ने परस्पर को दृढ आलिंगन किया. जनार्दन स्वामी के समान गुरु और ऐकनाथ के समान शिष्य इस संसार में अद्भुत कर्म हुये हैं. ऐकनाथ ने कभी गुरु की आज्ञा नहीं टापी. उसी दिन गैरागी का भेष धारण करके वे तीर्थयात्रा के लिये देवगढ़ से निकल पड़े.

गृहागमन और पितामह से भेट

धर्मर वृद्ध यकपाणि और उनकी स्त्री अपने पौत्र के विधेय से व्याकुल हो रही थीं. उस वृद्ध दंपती का अथ अपना जवन लार-सा भाव भ्रम हो रहा था. कुछ वर्ष व्यतीत होने पर वह पौराणिक पंडित, जिसको जालक ऐकनाथ ने अपना उद्देश्य अतलाया था, पैहन को वापस आया. वृद्ध यकपाणि ने उससे ऐकनाथ का समाचार पूछा; पर अद्भुत समय गीत गाने के कारण वह स्त्री कुछ न अतला सका. यकपाणि निराशा के कारण मूर्च्छित हो गये. होश आने पर उन्होंने ऐकनाथ का विस्तृत समाचार उस पंडित को अतलाया. तब पंडित को ऐकनाथ का स्मरण आया और उसने देवगढ़ न कर ऐकनाथ को लौटा लाने की प्रतिज्ञा की.

उक्त पौराणिक शीघ्र ही दौलतायाद गया और जनार्दन स्वामी से मिल कर यकपाणि का सभ्य वृत्तान्त अतलाया, जिसे सुनकर स्वामी को भी अद्भुत प्रेम हुआ. उन्होंने पौराणिक से कहा कि “तुम पैहन लौट लो, ऐकनाथ शीघ्र ही घर पहुँचेगा.” साथ ही उन्होंने ऐक पत्र भी यकपाणि के लिये दिया. पौराणिक ने पैहन में आ कर ऐकनाथ का कुशल-समाचार अतलाया; और जनार्दन स्वामी का पत्र दे कर यकपाणि से कहा—“तीर्थयात्रा करते हुये जय ऐकनाथ पैहन आ लय, तब जनार्दन स्वामी का यह पत्र उसको दिखला देना. इसको देखकर फिर वह आगे तीर्थयात्रा को न न कर घर में ही रहेगा.”

ऐकनाथ का समाचार पा कर यकपाणि को अद्भुत आनंद हुआ, जैसे अंधे को आँखें मिल गइ हों. कुछ दिन बाद ऐकनाथ तीर्थयात्रा करते हुये पैहन आये; और अस्ती के आहर उसी शिवालय में उतरे, जिसमें उनको गुरु की आज्ञा करने के लिये पवित्र ध्वनि सुनाई दी थी. तीर्थयात्रा करते समय वे शिक्षा मांगकर भोजन किया करते थे. ऐक दिन जब कि वे शिक्षा मांगने लगे रहे थे, अचानक यकपाणि से उनकी भेट हो गई. पितामह और पौत्र दोनों परस्पर प्रेम से गहगह हो कर मिले. ऐकनाथ ने अपना सारा वृत्तान्त अपने दादा से अतलाया और कहा कि गुरु की आज्ञा के अनुसार तीर्थयात्रा कर के शीघ्र ही वापस आऊँगा. यह सुनकर यकपाणि ने जनार्दन स्वामी की पत्रिका ऐकनाथ को दी. ऐकनाथ ने गुरु-पत्रिका को पढ़न कर के उसको पढ़ा. उसमें निम्नलिखित समाचार था—

“अनेक आशीर्वाद. तुम्हारे विधेय से तुम्हारे दादा और दादी अत्यंत दुःखी हैं. वृद्धा-वस्था में अथ उनके लिये ऐक तुम्हीं आधार हो. उनकी सेवा करना ही अथ तुम्हारी तीर्थयात्रा है. इस लिये अथ आगे न न कर तुम वहीं रह कर लो और अपने दादा-दादी को सहैव संतुष्ट रखो.”

गुरु-वचनों पर ऐकनाथ की अटल श्रद्धा थी. पत्र में लिखा था कि “आगे न न कर तुम वहीं पर रह कर लो.” अक्षरशः उन्होंने इसीका पालन किया. कहते हैं कि पत्रिका पढ़ते समय वह जिस जगह पड़े हुये थे, उसके आगे वे तिल-मात्र भी नहीं गढ़े; और उसी जगह कुटी बनाकर वे रहने लगे. आगे चलकर लोगों ने इस जगह को सुंदर लव्य मंदिर बना दिया और उसे “नाथ-मंदिर” कहने लगे.

विवाह और गृहस्थाश्रम

अपने ग्राम में रह कर लगवहलजन और कथा-कीर्तन के द्वारा धर्म और नीति का प्रचार करना ही ऐकनाथजी का व्यवसाय था। लगलग बारसौ वर्ष पहले, जिस समय की कथा हम लिख रहे हैं, हमारे देश की प्रग के सामने जवन-उलह धतिना कठिन नहीं था, जितना आज है। देश में धन-धान्य और अन्न-वस्त्र की कमी नहीं थी। इस लिये अनेक साधु गृहस्थाश्रम में रह कर ही लगवहलजन करते हुये, जवन-मुक्त की अवस्था में रह कर, अपने कुटुंब का पालन-पोषण करते रहते थे। उनको कोई चिंता नहीं रहती थी। वे संसार की सेवा करते थे और संसार उनकी सेवा करता था। आजकल गृहस्थी के पालन-पोषण की चिंता में ही मनुष्य का सारा जवन भीत जाता है और अन्य सकार्यों के लिये अवकाश ही नहीं मिलता। समय की महिमा है।

अरतु, ऐकनाथजी की साधुता और अलौकिक कीर्ति सुन कर जिनपुर के एक कुलीन और सदाचारी गृहस्थ ने अपनी कन्या का विवाह उनके साथ कर दिया। इसका नाम गिरिज्याधर था। गिरिज्याधर अपने पति की ही तरह साध्वी, नम्र और सुशीला थीं। उनके पातिव्रत्य की कथायें महाराष्ट्र में अजतक कही जाती हैं। इस दंपती के कुल तीन संतानें हुए-दो कन्यायें और एक पुत्र। पुत्र का नाम हरिपंडित था। यह संस्कृत का उहलट विद्वान था। इसको अपने संस्कृत-पांडिल का जडा अलिमान था। अपने पिता पर वह इसी आत से अप्रसन्न हो गया था कि वे जापा में कथा-कीर्तन किया करते थे। इससे सिवा ऐकनाथजी के सामाजिक व्यवहार से भी वह असंतुष्ट था। ऐकनाथजी आत्मज्ञ, अंत्यज, मुसलमान धत्यादि किसीमें भेद-भाव नहीं रखते थे, सभमें एक धखिर का देणते थे। यह आत उनके पुत्र हरिपंडित को पसंद नहीं थी। अतएव वे रुष्ट हो कर काशी गये गये थे; परंतु पीछे से ऐकनाथ उनके अहुत सभज-भुजा कर घर ले आये।

ऐकनाथजी के दो कन्यायें थीं। एक का नाम लीलायाध और दूसरी का नाम गंगायाध था। लीलायाध का पुत्र मुक्तेश्वर महाराष्ट्र का अहुत जडा प्रसिद्ध कवि हो गया है।

श्री ऐकनाथजी का साधुत्व

श्री ऐकनाथजी के साधुत्व की अनेक कथायें उनके अरित्र-ग्रंथों में लिखी हैं। उनमें से कुछ नीचे दी जाती हैं:--

(१) श्री ऐकनाथजी में साधुत्व का सजसे जडा गुण यह था कि वे सज प्राणियों में एक धखिर का भाव देणते थे। जज वे कथा-कीर्तन करते थे, तज उसमें आत्मज्ञ, महार (अंत्यज) और मुसलमान सभी नीय-उय जति के लोग शामिल होते थे; और सजके साथ ये समान अर्ताव करते थे। इस कारण कटर आत्मज्ञ इनसे सहैव जडा करते थे; परंतु अपने साधुत्व के समकारों से ये उनको आश्चर्य-अडित कर के सहैव उनका अनुचित अलिमान दूर किया करते थे। एक बार उन्होंने आरु में अंत्यजों को लोहन-दान दिया। इस पर आत्मज्ञ लोग अप्रसन्न हो गये। अंत में उन्होंने अपने योगजल से उन्हीं आत्मज्ञों के पूर्वजों को स्वर्ग से लुकाकर आरु में लोहन कराया।

इनके शिष्यों में कध मुसलमान भी थे, जे स्वयं जडे साधु थे। उनमें एक का नाम जहेभा था। जहेभा नमाज और रोजे का पालन नहीं करता था। इस लिये एक बार उसके स्वजतियों ने उससे नमाज पढने के लिये अहुत आग्रह किया; तज जहेभा ने इस प्रकार "अलंग" नामक भराडी पद्य में उत्तर दिया:--

भैजिदग्याने अक्षा जडा, और कया जगल जाली पडा ?

याहों जणत निमान के, और कया जणत जेरो के ?

जिहदर-उदर लरा है धनी, निमान की हरकार नहीं आणा !

"ऐका जनार्दन" का जंदा, जभीन अस्मान लरा है जुदा।

इस उत्तर से पांडकणु सभज सडते हैं कि, विजतीयों पर भी ऐकनाथ की शिक्षा और

ઉનકે સાધુત્વ કા કેસા પ્રભાવ પરા થા. ઉનકે શિષ્યોં મેં “રામા” નામક એક મહાર (અલગ) બહુત જ્ઞાની ઔર સાધુ થા. ઉસસે ભી જગ્ય લોગ અસ્પૃશ્યતા કા વ્યવહાર કરતે લગે, તખ એકનાથ ને કહા:—

રામા મહાર વૈષ્ણવ ભક્ત, શ્રીહરિ ભજનીં ઝાણા રત;
પઞ્ચૈરી નિકિલે સમસ્ત, તરી અંત્યજ યાતેં હાણૂં નમે. ૧
અનામિકા ચેં લક્ષણુ યાહી, એક હી ન દિસે યાચે દેહાં;
ભાગવત ધર્મ બોલીલે સર્વ હી, તે યાચે ઠાચીં અસતી. ૨

અર્થાત-રામા મહાર વૈષ્ણવ-ભક્ત હૈ. યહ સદૈવ ભગવદ્ભજન મેં રત રહતા હૈ. ઇસને કામ, ક્રોધ ઇત્યાદિ છઓં વૈરિયોં કો જિત લિયા હૈ. ઇસ લિયે ઇસકો અખ અંત્યજ ન કહના ચાહીએ. અંત્યજ કા લક્ષણુ અખ ઇસમેં એક ભી નહીં પાયા જતા; બલ્કિ ભાગવતધર્મ મેં જિતની યાતેં કહી હૈ, સખ ઇસમેં મૌનૂદ હૈં.

(૨) શ્રી એકનાથજી ક્ષમા ઔર સહનશીલતા કે માનો અવતાર થે. ઇસકા એક દષ્ટાંત ઉનકે ચરિત્ર-ગ્રંથોં મેં લિખા હૈ. કહતે હૈં કિ એક બાર યે નદી સે સ્નાન કિયે હુએ આ રહે થે કિ એક ગુડા મુસલમાન ને ઇનકે ઉપર થૂક દિયા. યે ઉસસે કુછ નહીં બોલે; ઔર ચૂપકે ફિર સ્નાન કરને ચલે ગયે. લૌટ કર આતે હી ફિર ઉસ મુસલમાન ને થૂક દિયા. એકનાથ ફિર નદી પર સ્નાન કરને ચલે ગયે. ઇસી પ્રકાર ગુડાપન ઔર સહનશીલતા કા ઝગડા શામતક હોતા રહા. સૈકડોં મનુષ્યોં કી બીડ ઉસ સ્થાન પર જમા હો ગઈ. અંત મેં ઉસ મુસલમાન કા મુખ થૂકતે થૂકતે થક ગયા, તખ ઉસને લન્જિત હો કર એકનાથ સે ક્ષમા માંગી.

ચોરોં ઔર બદમાશોં કે સાથ ભી યે ક્ષમા ઔર સહનશીલતા કા ખર્તાવ કર કે પશ્ચાત્તાપ સે ઉનકો સદાચારી બના દેતે થે. એક બાર ઇનકે ઘર મેં ચોર ધુસે. એકનાથ ને ઉનકો પકડ કર મારપીટ નહીં કી, બલ્કી ઔર કુછ બચા હુઆ દ્રવ્ય ભી ઉનકો દેને લગે. તખ વે લન્જિત હોકર ઇન-કે શરણુ આયે. ઇસી ઘટના કો લક્ષ્ય કર કે મહારાષ્ટ્ર-કવિવર્ધ મોરોપંત ને યહ આચારી લિખી હૈ:—

રીતિ ન કોણાચી હી, યા અતિ સરલ રીતિશીં તુકલી.
સાધુ મહણે તસ્કર હો, ધ્યા તુમચી એક આંગડી ચુકલી.

અર્થાત-સાધુ કા જૈસા સરલ સ્વભાવ હોતા હૈ, વૈસા ઔર કિસીકા નહીં હોતા. વહ ચોર સે કહતા હૈ, “અહો ચોર, યહ તુમહારી એક અંગૂડી છૂટી જતી હૈ. ઇસકો ભી લિયે જાઓ.”

(૩) શ્રી એકનાથજી મેં ભૂતદયા ઔર પરાપકાર કા બહુત ભારી ગુણ થા. વે કથા ઔર કાર્તન કે દ્વારા મનુષ્ય માત્ર કો જ્ઞાનદાન તો કરતે હી થે-ઇસકે સિવા દીન-દુ:ખી ઔર પડિતોં કો અપને ઘર મેં આશ્રય દે કર ઉનકી સેવા ભી કરતે થે. ઉનકી સારી આમદની અનાથ યુલુક્ષિત ઔર અપંગ લોગોં કો ભોજન ઔર વસ્ત્ર-દાન મેં ખર્ચ હો જતી થી. ઉનકી સહધર્મિણી ભી ઉનકે ઇસ પવિત્ર મત મેં પૂર્ણ સહાયતા કરતી થી. દુ:ખી મનુષ્ય કા દુ:ખ એકનાથજી નહીં દેખ સકતે થે. સખ પ્રકાર કા કષ્ટ સહકર, નિસ પ્રકાર હો સકે, દુ:ખિયોં કી સહાયતા કરને કો વે સદૈવ ઉદ્યત રહતે થે. ગોદાવરી કે મૈદાન મેં જો દીન-હીન ઔર અનાથ બાલક ઉનકો પડે હુએ મિલ જાતે થે—ફિર વે ચાહે કિસી જાતિ કે હોં—ઉનકો પ્રેમ સે ઉઠા લાતે થે; ઔર પુત્રવત્ ઉનકા પાલન કરતે થે.

અલૌકિક ચમત્કાર

ઐતિહાસિક સાધુઓં કે ચરિત્રોં કે સાથ સાથ ઉનકે અલૌકિક ચમત્કારોં કા ભી ઉલ્લેખ અવશ્ય રહતા હૈ. યહ બાત હિંદુ-ધર્મ કે સાધુઓં મેં હી નહીં પામ્ત જતી; બલ્કિ બૌદ્ધ, ઇસાઇ ઔર મુસલમાન સાધુઓં કે ઇતિહાસ મેં ભી કરામતોં કા પ્રધાન અંગ હૈ. આજ-કલ કે અશ્રદ્ધાલુ યુગ મેં લોગોં કા ચમત્કારોં પર વિશ્વાસ નહીં હૈ. વિશ્વાસ હો, યા ન હો; પર ઇતિહાસ મેં એક ભી સંતચરિત્ર જૈસા નહીં પાયા જતા, નિસકે સાથ ચમત્કાર ન દિયે હોં. હાં, યહ બાત જરૂર હૈ.

કિ સંત લોગ જનતા મેં કેવલ અપને વ્યક્તિત્વ કી છાપ બેઠાને, અથવા કિસી મદારી કી તરફ ખેલ કરને કે લિયે કરામતેં નહીં કિયા કરતે થે. બલ્કિ ઇન ચમત્કારોં કે કરને મેં ભી ઉનકા ઉદ્દેશ લોગોં કા સન્માર્ગ દિખલાના હી થા. એકનાથ મહારાજ કે ચરિત્ર મેં ભી ચરિત્રકાર મહીપતિ સ્વામીને અનેક ચમત્કાર દિયે હૈં. ઉનમેં સે સર્કે એક-દો ચમત્કારોં કા ઉલ્લેખ હમ યહાં પર કરેગે.

હમ ઉપર કહ ચૂકે હૈં કિ શ્રી એકનાથ ઔર ઉનકે પુત્ર હરિપંડિત મેં બહુત મતભેદ થા. હરિપંડિત સંસ્કૃત કે મહાવિદ્વાન કટ્ટર બ્રાહ્મણ થે ઔર એકનાથ કે વિચાર આજ-કલ કે રાષ્ટ્રીય સુધારકોં કે સે થે. અશ્રુતોદ્ધાર તો ઉનકે જીવન કા પ્રત થા. અસ્પૃશ્યતા યા છૂતછાત વે નહીં માનતે થે. રામા નામક મહાર (અંતજ) સાધુ, જે ઉનકા શિષ્ય થા, ઉસકે ઘર મેં જા કર ભી વે ભોજન કરતે થે. યે સખ ખાતેં હરિપંડિત કા પસંદ નહીં થી. ઇસકે સિવા હરિપંડિત સંસ્કૃત કે કટ્ટર પક્ષપાતી થે ઔર ઉનકે પિતા એકનાથ “લાખા” (મરાઠી) મેં હી અપને ગ્રંથ લિખતે થે; ઔર ઉસીમેં કથા-પુરાણ તથા કીર્તન કર કે લોગોં મેં ધર્મનીતિ કા પ્રચાર કરતે થે. ઇસ ખાત પર ભી પિતા-પુત્ર મેં ઘોર મતભેદ થા. અતએવ હરિપંડિત અપને પિતા સે રૂઠ કર કાશી ચલે ગયે થે. કાશી કે સંસ્કૃત-પંડિતોં મેં યે અગ્રગણ્ય સમજેજાતે થે. અસ્તુ. એક બાર એકનાથ કાશી ગયે, ઔર ઇસ શર્ત પર કિ “ અખ હમ લાખા મેં પુરાણકથા ન કહુંગે; ઔર પરાજ કા ભોજન ના કરેગે. ” અપને પુત્ર કા સમજા-જુઝા કર ઘર લે આયે.

પ્રસંગવશ એક બાર કિસી ભાલુક શ્રદ્ધાળુ વૃદ્ધા સ્ત્રી ને એકનાથ કા અપને ઘર ભોજન કે લિયે નિમંત્રણ દિયા; પરંતુ ઉપર્યુક્ત શર્ત કે કારણ એકનાથ નિમંત્રણ સ્વીકાર કરને મેં અસ-મર્થ થે. અંત મેં પિતા-પુત્ર કે મતેકય સે યહ નિશ્ચિત હુઆ કિ હરિપંડિત સ્વયં અપને ઘર સે સામગ્રી લે જા કર ઉસ વૃદ્ધા કે ઘર મેં ભોજન બનાવેં ઔર પિતા-પુત્ર વહીં પર ભોજન કરેં. હરિ પંડિત ને એસા હી કિયા. વૃદ્ધા સ્ત્રી કા સાધુ એકનાથ પર બઠી લકિત થી. અતએવ ઉસ-ને અપને ઘર મેં ઉનકે લિયે કુછ પાપડ ભૂન રખ્ખે થે. યે પાપડ લા કર ઉસને ભોજન કરતે સમય એકનાથ ઔર હરિ પંડિત કે સામને પરાસ દિયે. બસ, ફિર ક્યા થા? હરિ પંડિત એકદમ બિગડ કર “ અબ્રહ્મણ્ય-અબ્રહ્મણ્ય ” ચિદ્વાતે હુએ પત્તલ છોડ કર ઉઠ ખડે હુએ; ઔર અપને પિતા તથા ઉસ વૃદ્ધા સ્ત્રી દોનોં કા કટુવાક્ય કહને લગે. યહી નહીં, બલ્કી ઉન્હોંને પત્તલ-ખત્તલ ભી સામને સે ઉઠા કર ફેંક દિયે; ઔર હાથ ધો કર ઘર આયે તો ચમત્કાર ક્યા હુઆ કિ ફિર વૈસે હી પત્તલ પરાસે હુએ તૈયાર! અખ હરિ પંડિતને બાર બાર પત્તલ ઉઠા કર ફેંકેં ઔર દુસરે પત્તલ ફિર ઉસી પ્રકાર પરાસે હુએ તૈયાર હોતે જાવેં. અંત મેં પંડિતજી પત્તલ ઉઠાતે ઉઠાતે થક-ગચ્છે. ઉનકી કમર દુઃખને લગી, તખ ઉનકો માલૂમ હુઆ કી ઉનકે પિતા કોઇ સાધારણ વ્યક્તિ નહીં હૈં. ઉસ દિન સે ઉનકા ભી અપને પિતા પર બઠી લકિત હો ગઇ, ઔર ઉન્હોંને પિતા કા વિરોધ કરના છોડ દિયા.

એકનાથજી કા એક ચમત્કાર અખ ભી ઉનકી જન્મભૂમિ પૈઠન મેં દેખા જતા હૈ. લોગોં કા વિશ્વાસ હૈ કિ એકનાથજી કી ભગવદ્ભક્તિ સે સંતુષ્ટ હો કર સ્વયં ભગવાન “ કૃષ્ણમદ્ ” નામક એક બ્રાહ્મણ કા રૂપ ધર કર અપને ભક્ત કી સેવા કિયા કરતે થે. યહી બ્રાહ્મણ એક-નાથજી કી પૂજા કી સામગ્રી તૈયાર કરતા થા, ઉનકો ચંદન ઘસ કર દેતા થા; ઔર બહુંગી સે ઉનકે ઘર મેં પાની ભરતા થા. ઉનકે ઘર મેં પથ્થર કા એક ભારી કુંડ થા. ઇસી મેં ભગ-વાન પાની ભરતે થે. યહ કુંડ અખ તક એકનાથજી કે સ્થાન પર મૌજૂદ હૈ. પ્રતિવર્ષ, ફાલ્ગુન કૃષ્ણ પઠી કે દિન, એકનાથજી કી જયંતિ પર લાખોં આદમિયોં કા મેલા પૈઠન મેં લગતા હૈ. કહતે હૈં કિ ઉક્ત તિથિ પર વહ કુંડ આપ હી આપ પાની સે ભર જાતા હૈ. હજારોં આદમી ઉસીકા પાની તીર્થજલ કી તરફ ગ્રહણ કરતે હૈં ઔર કુંડ બરાબર ભરા હી રહતા હૈ. ઉત્સવ સમાપ્ત હો જાને પર કુંડ ફિર ખાલી હો જાતા હૈ. હમને સ્વયં ઇસકો નહીં દેખા હૈ, પર જિસા સોગોં ને દેખા હૈ, વે કહતે હૈં કિ યહ બિલકુલ સચ હૈ.

વકતૃત્વ ઔર અંથ-રચના

એકનાથજી વાઝેવી કે અનન્ય ઉપાસક થે. વકતૃત્વ ઔર કવિત્વ, દોનો કે દ્વારા વે “જન-તાર્પ જનાર્દન” કી સેવા કરતે થે. ઉનકા કીર્તન (સંગીતસહિત ભક્તિ-વ્યાખ્યાન) ઔર પુરાણ-કથા સુનને કે લિયે સખ જાનિ ઔર સખ ધર્મોં કે હજારોં મનુષ્ય—ખચ્ચે, બુદ્ધે, સ્ત્રી-પુરુષ—એકત્ર હોતે થે. તત્કાલ હી કવિતા રચ કર ઉસકો તંબૂરે પર ગાતે હુએ વે કીર્તન કરતે થે. સાથ મેં મુદંગ, કરતાલ, ઝાંઝ ઇલાદિ ઔર બી વાદ્ય રહતે થે. ઉનકી વાણી મધુર, ભાષા સરલ ઔર સુમેધ તથા વર્ણનશૈલી ચિત્તાકર્ષક હોતી થી. ઉપમા, અલંકાર, દષ્ટાંત ઇલાદિ સે અપને કીર્તન ઔર પુરાણ કેા વે રોચક બનાતે થે, સચ્ચે સાધુ હોને કે કારણ ઉનકી વાણી સચ સે સિચિત થી; અતએવ જનતા પર ઉનકે ઉપદેશ કા પ્રભાવ બી ખૂબ પડતા થા. સખ જાનિ ઔર સખ ધર્મ કે લોગ સમાન હી રૂપ સે ઉનકા સત્કાર કરતે થે.

એકનાથજી કી અંથ-રચના કે દો ભાગ કિયે જા સકતે હૈં. એક ચરિત્ર-વિષયક ઔર દૂસરા અધ્યાત્મવિષયક. “ભાવાર્થ રામાયણ” ઔર “રુકિમણી સ્વયંવર” દો અંથ ચરિત્રવિષયક હૈં; ઔર “એકનાથી ભાગવત” “સ્વાત્મસુખ” “ચતુઃસ્લોકી ભાગવત” (ટીકાઅંથ) “હસ્તામલક” ઔર “આનંદલહરિ” યે પાંચ અંથ આધ્યાત્મિક હૈં. ઇસકે અતિરિકત પુટકર અભંગ ઔર પદ બી બહુત સે હૈં.

ભાવાર્થ રામાયણ ઔર રુકિમણી સ્વયંવર નામક ચરિત્રવિષયક અંથ બહુત હી સુંદર ઔર સરસ હૈં. લિન્ન લિન્ન પ્રસંગોં કા કવિ ને ઇતની વિદગ્ધતા સે વર્ણન કિયા હૈં કિ પઢતે સમય હર્ષ, શોક, આનંદ, આશ્ચર્ય, ભય, કરુણા, ગાંભીર્ય ઇલાદિ ભાવોં મેં પાઠક તલીન હો જાતા હૈં; ઔર હૃદય કા વિકાસ બરાબર હોતા જાતા હૈં. અધ્યાત્મવિષય સ્વાભાવિક હી બડા ગહન હોતા હૈં; પરંતુ એકનાથ ને અપને વર્ણન-ચાતુર્ય ઔર પ્રસાદગુણ કે કારણ ઉસકો ઇતના સુગમ બના દિયા હૈં કિ બાલક ઔર સ્ત્રીયોં બી ઉનકે અંથોં સે પૂરા પૂરા ભાલ ઉઠા સકતો હ. લિન્ન લિન્ન આશ્રમ કૌનસે હૈં; ઉનકે લક્ષણ કયા હૈં; સચ્ચા સંન્યાસ કિસે કહતે હૈં; પત્રિપુત્રોં કેા કૈસે જિતના ચાહીએ; શમ, દમ ઇલાદિ દૈવિક શક્તિયોં કેા કિસ પ્રકાર બઢાના ચાહીએ, ઇલાદિ વિષયોં કા વર્ણન એકનાથ ને પ્રાસાદિક કવિતા મેં બડી સુંદરતા સે કિયા હૈં. સારાંશ યહ હૈં કિ ઉનકે સખ અંથ ધર્મ ઔર નીતિ કે કાવ્યમયી ઉપદેશ સે ભરે હુએ હૈં.

એકનાથજી કે પહેલે મરાઠી મેં સિદ્ધ દો પ્રસિદ્ધ સાધુ-કવિ હુએ થે. એક મુકુંદરાજજી ઔર દૂસરે જ્ઞાનેશ્વરજી. જ્ઞાનેશ્વરજી ને ગીતા કી જ્ઞાનેશ્વરી ટીકા કી હૈ. એકનાથજી ઇસ ટીકાપર બી એક ટીકા લિખનેવાલે થે; પર કહતે હૈં કિ જ્ઞાનેશ્વરજી ને ઉનકો સ્વપ્ન મેં દર્શન દે કર વૈસા કરને સે નિષેધ કિયા. ઇસ લિયે એકનાથ ને ફિર ઉસકી ટીકા ન કર કે નવીન રૂપ સે ઉસકા સંપાદન કિયા. ઉસકે કહિન શબ્દોં કી વ્યાખ્યા કર દી. ઇસસે જ્ઞાનેશ્વરી કા પ્રચાર ખૂબ બઢા.

જિસ પ્રકાર જ્ઞાનેશ્વર કી “જ્ઞાનેશ્વરી” હૈ, રામદાસ કા “દાસબોધ” હૈ, તુકારામ કી “અ-ભંગ-ગાથા” હૈ, ઉસી પ્રકાર એકનાથ કા “એકનાથી ભાગવત” મહારાષ્ટ્ર મેં પરમ પ્રસિદ્ધ અંથ હૈ. યહ અંથ શ્રીમદ્ભાગવત કે એકાદશ સ્કંધ પર ટીકારૂપ મેં લિખા ગયા હૈ, ઇસકી ભાષા બહુત સરલ ઔર ભાવ બહુત ગંભીર હૈ. જ્ઞાનેશ્વરી કે તીન હી સૌ વર્ષ બાદ ઇસ અંથ કી રચના હુઈ હૈ; પર જ્ઞાનેશ્વરી કી અપેક્ષા ઇસકી ભાષા બહુત સુગમ સમજી જાતી હૈ. કહને કી આવ-શ્યકતા નહીં કિ મરાઠી મેં સુગમ ભાષા લિખને કી પરિપાટી એકનાથ ને હી પ્રચલિત કી.

કહતે હૈં કિ સંસ્કૃત કે ધર્મઅંથોં કેા ભાષા મેં અવતીર્ણ કરને કે કારણ ઉસ સમય કે સંસ્કૃત-પંડિતોં ને એકનાથ કે ઉપર બડા પ્રકોપ કિયા થા. સ્વયં ઉનકા પુત્ર હી ઉનસે અસંતુષ્ટ રહતા થા, ઇસકા ઉલ્લેખ ઉપર હો ચૂકા હૈ. ઇસકે સિવા કાશી કે અન્ય પંડિતોં ને બી ઉનકે વિષય મેં કુત્સિત ભાવ રખકર ઉનહેં કાશી બુલાયા થા. કાશી મેં એકનાથી ભાગવત કે વિષય મેં બડા શાસ્ત્રાર્થ હુઆ; પરંતુ અંત મેં પંડિતોં કેા એકનાથજી કી વિદ્વતા કા લોહા માનના પડા; ઔર ઉનકે અંથોં કી કાશી મેં બડી પ્રતિષ્ઠા કી ગઈ.

જલ-સમાધિ

લગભગ ચાલીસ વર્ષ તક અપને સાધુત્વ ઔર કવિત્વ કે દ્વારા જનતા કી સેવા કરને કે બાદ સન ૧૬૦૯ ઇ.સ. ૪૦ મેં કાલ્ચુન કૃષ્ણ પંચમી કે દિન મહાસાધુ એકનાથજી કી તબિયત કુછ ખરાબ હો ગઈ; ઔર ઉનકો થોડી સી મૂચ્છાં આ ગઈ. મૂચ્છાં સે સાવધાન હોને પર ઉન્હોને અપને શિષ્યોં કો ખુલાકર કહા કિ “કલ મેં પ્રયાણ કરંગા. ઇસલિયે પ્રાતઃકાલ ગોદાવરી કે મેદાન મેં હી કીર્તન કી સખ તૈયારી કી જાય. કીર્તન કરને કે બાદ દો પહર કો મેં અપની દેહ કો વિસર્જન કરંગા.”

યહ વાર્તા દસ-બીસ કોસ આસપાસ ટુરંત ફેલ ગઈ; ઔર દૂસરે દિન હજારો નરનારી ઉનકે અંતિમ દર્શન કો એકત્ર હુએ. કીર્તન કે દ્વારા લગવદ્ભજન ઔર લોગોં કો નીતિ-ધર્મ કો ઉપદેશ કરને કે બાદ સખસે આજ્ઞા લે કર એકનાથજી ગોદાવરી મેં પ્રવિષ્ટ હુએ. દર્શક લોગોં કે નેત્રોં સે આંસુઓં કી ધારા બહ રહી થી. સખકે દેખતે દેખતે એકનાથ ને “જય જનાર્દન” કી ગંભીર ધ્વનિ કે સાથ જલ-સમાધિ લે લી. એકનાથજી જીવન-મુકત સાધુ થે. શરીર કો રખના અથવા ઉસકો વિસર્જન કરના, ઉનકે લિયે કૌતુક-માત્ર થા.

ઇકસઠ વર્ષ કી અવસ્થા મેં કાલ્ચુન-કૃષ્ણ પછી કો ઉન્હોને શરીર કો ત્યાગ કિયા. યહ તિથિ મહારાષ્ટ્ર મેં ‘નાથપછી’ કહલાતી હૈ. ઇસી દિન એકનાથજી કે જન્મસ્થાન પૈદન મેં બડા ભારી મેલા લગતા હૈ.

એકનાથજી કી હિંદી-રચના

મહારાષ્ટ્ર કે પ્રાયઃ અધિકાંશ સંતોં ને સેકડોં વર્ષ પહેલે હિંદી(રાષ્ટ્ર-ભાષા)મેં અપને કુછ પદ રચે હેં. સાધુવર્ધ એકનાથ ને અબ સે કોઈ ચારસો વર્ષ પહેલે જો હિંદી-રચના કી હૈ, ઉસકો નમૂના દેખિયે.

પદ-૧

બંદે હુસ્વાર રહના ખે! સાહેબ રાજ રખના ખે! (ટેક)
ગાંજ દારુ મત પિયો યારો! અઝલ ગુંગ હોતી, અપને પદ્મે કા દામ ખરચ કર, મુખ મેં મખિયાં જાતીં.
જીવેબાજી મત કરો યારો! અઝલ ગુંગ હોતી, અપને પદ્મે કા દામ ખરચ કર, સિર પર જીતિયાં પડતીં.
રંડીબાજી મત કરો યારો! અઝલ ગુંગ હોતી, અપને પદ્મે કા દામ ખરચ કર, હાથ મેં ચવરી આતીં.
“એકા જનાર્દન” કા બંદા અઝલ તુજદું દેતા, દિલ ચાહે તો શિક લે ખ્યારે! નહીં તો ખા જા ખતા.

(૨)

ભજન બિન ધિગ ચતુરાધ જ્યાન (ટેક)
પોથી પુરાન વાચત સખ હી, કામ નહીં યુરુ-ગ્યાન;
લોક કહે હમ આતમજ્ઞાની જ્યાન નહીં અભિમાન.
“એકા જનાર્દન” યુરુ કા બંદા, ભક્તિ ભજન મેં પ્રાણ.

ઇત્યાદિ કઇ હિંદી-પદ એકનાથજી કે પાયે જાતે હેં. યે અપની કવિતા મેં “એકા જનાર્દન” પદ રખતે થે. ‘એકા’ અપને લિયે ઔર ‘જનાર્દન’ અપને યુરુ કે લિયે.

ઉપર્યુક્ત હિંદી-પદોં મેં ઉપદેશ સાધારણ હૈ; પર ઉસ સમય કે મહારાષ્ટ્ર-સંતોં કે હિંદી પ્રેમ કા અગ્રણ્ય પરિચય મિલતા હૈ. કહના નહીં હોગા કિ વર્તમાન મહારાષ્ટ્ર સજ્જનોં મેં જો રાષ્ટ્ર-ભાષા-પ્રેમ વિશેષ પાયા જાતા હૈ, વહ ઇન સંત-મહાત્માઓં કી કૃપા ઔર આશીર્વાદ કા હી ફલ હૈ. (હિંદી માસિક ‘સરસ્વતી’ માં લેખક-શ્રી લક્ષ્મીધર વાળપેયી)

૧૨૨—જીભ સે જો ગાઓ રાજ રામગુણ ગાઈયે !

“કમલેશ” નૈન સોં નિહારે નિત રામછબિ, કાન જો સુનેં તો કથા રામ કી સુનાઈયે;
હાથ જો પસારે તો પસારે એક રામ આગે, ચલિઓ વિચારે તો પૈ ચિત્રકૂટ જઈયે.
દુઃખ મેં પુકારો તો પુકારો મિત્ર રામ હી કો, નેહ જો લગાઓ ખસ રામ સોં લગાઈયે;
લાઈયે હિયે મેં રામ હી કે ચરણારવિંદ, જીભ સોં જો ગાઓ રાજ રામગુણ ગાઈયે.
(“હિંદૂપંચ” ના એક અંકમાં લખનાર—પં० રામનાથ શર્મા ‘કમલેશ’)

૧૨૩—વિચિત્ર પરિવર્તન

ભુજંગપ્રયાત

કલી વિશ્વ મેં પુષ્પસા જો ખિલા થા, જિસે આર્ય સન્માન સગ્યા મિલા થા;
પ્રભા મેં કલી સ્વર્ણ સે જો તુલા થા, જહાં દ્વાર જિજ્ઞાસુઓં કો ખુલા થા.
સુખોં શ્રી જહાં છા રહી થીં ઘટાયેં, નહીં નામ કો થીં કહીં આપદાયેં;
જહાં સભ્યતા સંપદા છા રહી થી, જહાં સૃષ્ટિ શ્રી રમ્યતા આ રહી થી.
જહાં શ્રી ધરા રત્નદા, ઉર્વરા થી, શિવા, પ્રાણદા ઔર વિશ્વંભરા થી;
જહાં સ્વાર્થ કો નામ પાતે નહીં થે, દુરાચાર કે ભાવ આતે નહીં થે.
જહાં ન્યાય સે કામ લેતે સભી થે, અધર્માવલંબી ન હોતે કલી થે;
જહાં આહતે થે સભી શ્રી ભલાઈ, નહીં સોચતે થે કિસીશ્રી ખુરાઈ.
ઉસી દેશ કી દુર્દશા ક્યા ખતાઉં, વ્યથા સે ભરી મૈં કથા ક્યા સુનાઉં;
હુઆ દેશ કો વેષ કંગાલસા હૈ, પડા ભેદ આકાશ પાતાલસા હૈ.
ખલા પુષ્પસા થા, જરાસા ગિરા હૈ, કહાં સંપદા આપદા સે ઘિરા હૈ;
દુરાચાર કે હાય ! પાલે પડા હૈ, પરાધીનતા કે હવાલે પડા હૈ.
પિપાસા ક્ષુધા કષ્ટ સે રો રહા હૈ, પુરા-જ્ઞાન વિજ્ઞાન કો ખો રહા હૈ;
બદા પૂર્વ મેં થા, ગિરા આજ ઐસા, નહીં પાસ મેં નામ કો એક પૈસા.
પદાક્રાન્ત હો વેત્રસા કાંપતા હૈ, લજ્યા હુઆ આંખ કો ટાંપતા હૈ;
કહાં પૂર્વ શ્રી વીરતા ધીરતા હૈ ? નહીં લેશ ભી શેષ ગંભીરતા હૈ.
અકર્મણ્યતા ને દિવાલા નિકાલા, અહંકાર કામાદિ ને પીસ ડાલા;
પડા મૃત્યુ કી ગોદ મેં રો રહા હૈ, બિના તેલવાલા દિયા હો રહા હૈ.
(“હિંદૂપંચ” ના એક અંકમાં લેખક—શ્રીયુત પં० રામલાલ પાંડે)

૧૨૪-શક્તિ-સ્તોત્ર

સર્વાશ્રયાઽશ્વિલમિદં જગદંશભૂતમવ્યાકૃતા હિ પરમા પ્રકૃતિસ્ત્વમાદ્યા ॥

(દુર્ગાસપ્તશતી)

હે દેવિ ! તુમકો પરમા પ્રકૃતિ કહા હૈ. તુમહીં માયા ઔર શક્તિ રૂપ સે સંસાર કા સૃજન કરતી હો. તુમહીં કો વેદાંતી લોગ “બ્રહ્મ” કહતે હૈ—“બ્રહ્મ શક્તયોરભેદોઽહં મમેતિવત્” તુમહીં કો સાંખ્યવાલે પ્રકૃતિ માનતે હૈ. તુમકો હી વૈજ્ઞાનિક લોગ પ્રાકૃતિક નિયમોં કે રૂપ મેં દેખતે હૈ. તુમ સંસાર કી આદિકારણ હોને કે હેતુ સખકી અભીષ્ટ હો. તુમકો સખ વશ મેં કરના ચાહતે હૈ. સખ હી ‘શક્તિ’ ઔર ‘પ્રભુત્વ’ કે રૂપ મેં તુમહારી ખોજ મેં હૈ, કિંતુ વહ નહીં જાનતે, કિ તુમહારી પ્રાપ્તિ કિસ પ્રકાર હો સકતી હૈ.

શુભ-નિશુભ ઐસે બલશાલી સર્વરત્નોં કે પતિ આપ પર આધિપત્ય જમાને મેં અસમર્થ રહે! આપકો કિસને પાયા ? જટા-જૂટધારી, કપાલી, આધંબર-ધારી મહેશને !

વહ રુદ્ર હો કર લી શિવ-કલ્યાણરૂપ હૈ. જો સંસાર કે સંહાર કા સામર્થ્ય રખતે હુએ લી આશુતોષ કહે જાતે હૈ, વહી આપકો ધારણ કર સકતે હૈ. જો કામ કો ભરમ કરને કી શક્તિ રખતે હૈ, વહી પાર્વતી-પતિ મહેશ્વર કહલાને કા ગૌરવ પાતે હૈ.

હે દેવિ ! આપકે અનેક રૂપ હૈ. આપ ‘સર્ગ’ ‘સ્થિતિ’ ઔર ‘લય’ તીનોં કાલ મેં બિન્ન બિન્ન રૂપ સે વર્તમાન રહતી હૈ. સખ મેં આપ હી કા કામ પડતા હૈ. સૃજનસમય આપ ‘સરસ્વતી’રૂપા હૈ, રક્ષણ મેં આપ ‘લક્ષ્મી’રૂપા હૈ ઔર સંહાર-કાલ મેં આપ ‘ચંડિકા’ રૂપા હૈ. વિદ્યા, ધન ઔર બલ આપ હી કે રૂપાન્તર હૈ. યહી તીન શક્તિયોં સંસાર કો ચલા રહી હૈ. ધન્વીકે સદુપયોગ મેં સંસાર કી સ્થિતિ કી આશા હૈ ઔર દુરુપયોગ મેં સંસાર કે વિધ્વંસ કી સદા આશંકા રહતી હૈ. અસાધુઓં કે સંગ સે યહ શક્તિયોં વિવાદ, મદ ઔર પર-પીડન કે કામ આતી હૈ—વિદ્યા વિવાદાય ધનં મદાય શક્તિઃ પરેષાં પરિપીડનાય—ઔર સાધુઓં કે સંગ મેં જ્ઞાન, રક્ષણ ઔર દાન કે લિયે હોતી હૈ. હે દેવિ ! આપ હમકો પ્રાપ્ત હો કર અપના સદુપયોગ સિખાધયે. આપ ભલે-ભુરે લોગોં કે યહાં ઉનકે ગુણોં કે અનુકૂલ રૂપ ધારણ કર નિવાસ કરતી હૈ. યદ્યપિ મેં સન્નજન નહીં હૂં, તથાપિ મેં પ્રાર્થના કરતા હૂં, કિ જિસ રૂપ સે આપ સન્નજનોં કે ગૃહ મેં ખસતી હૈં ઉસી રૂપ સે હમારે ઘર મેં વાસ કરકે હમારે ગૃહ ઔર હૃદય કો પવિત્ર કીજિયે.

યા શ્રીઃ સ્વયં સુકૃતીનાં ભવનેષ્વ લક્ષ્મીઃ । પાપાત્મનાં કૃતિધિયાં હૃદયે સુબુદ્ધિઃ ॥

શ્રદ્ધા સતાં કુલજનપ્રભવસ્ય લજ્જા । તાં ત્વાં નતાસ્મ પરિપાલય દેવિ ! વિશ્વસ્મ ॥

(“હિંદૂપંચ” ના કમલાંકમાં લેખક શ્રી. ગુપ્ત.....)

૧૨૫-હમ કયા હૈં ?

અબલા નહીં પ્રબલ સખલા હૈં, માતા હૈં હમ વીરોં ધ્રી;
શૂરોં ધ્રી હમ શક્તિ રહી હૈં, બહિનેં હૈં રણ-ધીરોં ધ્રી.
મા દુર્ગા ધ્રી પ્રતિમા હૈં હમ, લક્ષ્મી ધ્રી હૈં જ્યોતિ-કલી;
દ્વિપ્તિ-માનહમ અગ્નિ-શિખા હૈં, સ્નેહ-સુધા ધ્રી શુભ-સ્થલી.
હમ જગ ઉઠીં સખ સમગ્ર ગણ, અબ કર કે કુછ દિખલા દેંગી;
હાં, વિશ્વ-ગગન મેં ભારત દે, ફિર એક બાર ચમકા દેંગી.

(સખલ કુમારી રાઠોડ)

૧૨૬—અનુભવેલા સાદા અને સહેલા ઉપાયો

(૧)

(‘સ્ત્રીચિકીત્સક’ના ઑગરટ સન ૧૯૨૬ ના અંક ઉપરથી અનુવાદ)

સર્વ પ્રકારની ખાંસીની ગોળી—કાળાં મરી અને પીપર એકેક તોલો, જવક્ષાર અઘોં તોલો અને દાડમનાં છોડાં એ તોલા, એ ચાર ચીજોને ખાંડી ચૂર્ણ કરવું અને આઠ તોલા ગોળમાં ભેળવીને ચાર ચાર માસાની ગોળી બનાવવી. આ ગોળી મોંમાં રાખીને તેનો રસ ઉતરવા દેવાથી સર્વ પ્રકારની ખાંસી મટી જાય છે, એમાં કંઈ પણ શક નથી.

શ્વાસરોગ માટે ગોળી—ભોરિંગણી, જીરું અને આંબળાં, એ ત્રણે સમભાગે લઈ તેને ખાંડીને ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ ભેળવી ચાર ચાર માસાની ગોળી બનાવી રાખવી. આ ગોળી મોંમાં રાખીને તેનો રસ પેટમાં ઉતરવા દેવાથી જીર્ણવાયુ, ઉંચે ચઢતો શ્વાસ, મહાશ્વાસ અને તમકશ્વાસ, એ બધા રોગો જલદીથી મટી જાય છે.

શ્વાસ ચઢીને ખાંસી આવે તેની ગોળી—સૂંઠ, મોટી હરડે અને નાગરમોથ, એ ત્રણે ચીજોનું ચૂર્ણ કરી તેમાં અમણો ગોળ ભેળવીને ચાર ચાર માસાની ગોળી બનાવવી. આ ગોળી મોંમાં રાખી તેનો રસ ઉતરવા દેવાથી સર્વ પ્રકારની ખાંસી અને શ્વાસરોગ થોડાજ દિવસમાં નાશુદ થાય છે.

ખાંસીના સરળ ઉપાય—બહેડાંનું છોડું અને સિંધવની કાંકરી વારંવાર મોંમાં રાખી તેનો રસ પેટમાં ઉતારવાથી ખાંસી (ઉધરસ) દૂર થાય છે.

મરડાની ગોળી—સૂંઠના ચૂર્ણમાં ગોળ ભેળવી ચાર-ચાર માસાની ગોળી બનાવવી અને દિવસમાં ત્રણ વાર એક એક ગોળી ખાવાથી મરડામાં આરામ થાય છે.

અજીર્ણની ગોળી—ગોળ અને પીપરના ચૂર્ણની ગોળીઓ બનાવી તેનું સેવન કરવાથી અજીર્ણ મટી જાય છે.

મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર ગોળી—ગોળ અને વાટેલા જીરાની ગોળી બનાવી તેનું સેવન કરવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

હરસ ઉપર ગોળી—નાની હરડેના ચૂર્ણમાં ગોળ ભેળવી ગોળી બનાવી તેનું સેવન કરવાથી હરસ નાશુદ થાય છે.

સર્વ પ્રકારના હરસ ઉપર ગોળી—સુરણને સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ ૩૨ તોલા લેવું. ચિત્રકનાં છોડાં ૧૬ તોલા, સૂંઠ ૪ તોલા અને કાળાં મરી એ તોલા લઈ બધાનું ચૂર્ણ કરી તેની બરાબર ગોળ ભેળવી ગોળી બનાવી, તેનું નિત્ય સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના હરસ મટી જાય છે.

વહેતો ધા, નાસુર અને ફેફસા ઉપર મલમ—ચંબેલીનાં પાન, લીમડાનાં પાન, પરવળનાં પાન, હળદર, દારૂહળદર, કડુ, મજીઠ, જેઠીમધ, મીણુ, કણુજયાં, ખસખસ, અનંતમૂળ અને મોરચુથુ, એ બધી ચીજો છ છ માસા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ચટણીની જેમ લસોટવું અને તેમાં ચારગણું ગાયનું ઘી બરાબર ભેળવીને આખો દિવસ તડકામાં રાખી મૂકવું. બીજો દિવસે ધીરે તાપે તેને ગરમ કરવું અને સઘળું પાણી બળી જાય તથા માત્ર ઘીજ બાકી રહે એટલે તે ઉતારી લઈને શીશી અથવા ડબ્બીમાં ભરી લેવું.

આ ઘી નાસુરના ધામાં ચોપડવાથી નાસુરનું ગમે તેવું દર્દ પણ થોડાજ દિવસમાં મટી જાય છે. હરેક જાતના લીલા ગંભીર ધા કે જેમાંથી પર વહેતું હોય, ખૂબજ દુઃખ થતું હોય, તેને પણ જલદીથી આરામ થાય છે.

સર્વ પ્રકારની દાદર માટે તેલ—હળદરને પાણી સાથે ચટણીની જેમ લસોટવી. તેનાથી ચાર-ધણા સરસવના તેલમાં તે લસોટવી હળદર ભેળવી દેવી. પછી તેલ કરતાં ચારગણું આકડાનાં પાનનો રસ નાખીને તેલને ધીમે તાપે ગરમ કરી બધું બળી જઈને તેલજ બાકી રહે સારું ઉતારી લઈ ગાળીને શીશીમાં ભરી રાખવું.

એ તેલ ચોપડવાથી દરેક પ્રકારની દાદર, ફોક્ષા, ફોક્લી અને ચેળ વગેરે થોડાજ દિવસમાં નાશુદ્ધ થાય છે, એ નિઃસંશય વાત છે.

બહેરાપણા માટે તેલ—કુંળી કુંળી બીલીઓને ગોમૂતમાં વાટીને ચટણી જેવું કરી તેમાં ચારગણું તેલ ભેળવવું અને તેલથી ચારગણું બકરીનું દૂધ અને દૂધ જેટલું પાણી નાખીને ચૂલા ઉપર ધીમે તાપે ચઢવા દેવું; જ્યારે પાણી, દૂધ વગેરે બળી જાય અને માત્ર તેલજ રહે, ત્યારે ઉતારીને ગાળી લઈ શીશીમાં ભરી રાખવું. તે કાનમાં નાખવાથી બહેરાપણું દૂર થાય છે.

મોઢાનાં ચાંદાં માટે—મધના પાણીના કોગળા કરવાથી મોઢાનાં ચાંદાં તથા ધા, મોઢું બળવું અને તરસ લાગવી વગેરે જલદી મરી જાય છે અને મોઢું સાફ થાય છે.

દાંત હાલે તે ઉપર—તેલ અને સિંધવ ભેળવીને કોગળા કરવાથી થોડાજ દિવસોમાં હાલતા દાંત મજબૂત થાય છે, દાંતનું દુઃખવું બંધ થાય છે અને સર્વ પ્રકારે દાંત સારા થાય છે.

આંખોના રોગો ઉપર—હરડે, સિંધવ, ગેર અને રસાંજન, એ ચારે વસ્તુઓ સમભાગે લઈ પાણીથી લસોડી આંખનાં પોપચાં ઉપર લેપ કરવાથી સર્વ જાતનાં આંખોનાં દર્દ નાશુદ્ધ થાય છે.

ભૂખ વધારવા માટે-વડવાનળ ચૂર્ણ—જેમની ભૂખ ઓછી થઈ જવાથી ખાધેલું અન્ન પચતું ન હોય, પેટમાં ગુડગુડ થતું હોય વગેરે દૂર કરી ભૂખ વધારવા માટે સિંધવ એક તોલા, પીપળીમૂળ એ તોલા, પીપર ત્રણ તોલા, ચવક ચાર તોલા, ચિત્રક પાંચ તોલા, સૂંઠ છ તોલા અને હરડે સાત તોલા મંગાવીને તેનું ચૂર્ણ કરી રોજ છ છ માસા એ વખત ભોજન કર્યા પછી ખાતા રહેવાથી જઠરાગ્નિ અત્યંત પ્રદીપ્ત થાય છે—અર્થાત્ પેટના અનેક વિકાર દૂર થઈ ભૂખ ખૂબ વધે છે. વૈદક શાસ્ત્રમાં આ ચૂર્ણને વડવાનળ ચૂર્ણ કહે છે.

બીજું ચૂર્ણ—હરડે, સૂંઠ, પીપર, કણ્ઞવ, બીલીનો ગર અને ચિત્રક, એ બધી ચીજો સમભાગે લઈ ચૂર્ણ બનાવી તેના જેટલીજ ખાંડ ભેળવી ભોજન પછી બન્ને વખત છ છ માસાનું સેવન કરવાથી આ ચૂર્ણ ખૂબ જમેલું પણ જલદીથી પચાવી દે છે.

હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ—સૂંઠ, મરી, પીપર, અજમો, સિંધવ, જીરૂ અને કાળુ જીરૂ, એ સમભાગે લઈને તે બધાના આઠમા ભાગ જેટલી હીંગ લેવી અને બધાને ખાંડી ચૂર્ણ કરી રોજ છ છ માસા બન્ને વખત ઘીમાં ભેળવી ભોજનના પહેલા કોળીઆમાં ખાવાથી ભૂખ લાગે છે અને પેટના વાયુસંબંધી સર્વ વિકારો નાશ પામે છે.

(૨)

(‘ચૈદ’માંના શ્રીમતી હુકમાદેવીજી જાત્રાના લેપ ઉપરથી અનુવાદ)

માકણુ—ખાટલામાં માકણુ પડે તો ગંધક અને કાંદાની ધૂણી આપવાથી તેમનો નાશ થશે.

ટાઢીઆ તાવ—ટાઢીઆ તાવ આવતો હોય તો એક કે એ રતીભાર હીંગ પાવલીભાર ગોળમાં ઘાલીને ખવડાવવાથી ફાયદો થશે. **બીજી દવા**—ફટકડીને દેવતા ઉપર ઝુલાવી તેને ત્રીણી વાટી ગળોના કવાથ(કાઢા)માં ભેળવી તેની ચણીખોર જેવડી ગોળીઓ કરી તેને તડકે સૂકવી દિવસમાં ત્રણ વાર એક એક ગોળી ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી ટાઢીઆ તાવમાં ફાયદો થશે.

ચોટ લાગવી—કાઈ પણ જગાએ ચોટ લાગી હોય અને લોહી વહેતું હોય તો પીળા ફૂલની ખરેટીનાં પાનાંને રસ કાઢીને ચોપડવાથી તે મરી જશે. **બીજી દવા**—ચોટ લાગ્યા પછી ૩-૪ રતી શિલાજિત દ્વધમાં ભેળવીને પાવાથી અને શિલાજિતને ગાયના મૂત્રમાં ભેળવીને લેપ કરવાથી બહુ ફાયદો થાય છે. ધા લાગ્યા ઉપર આ પરમ ઔષધિ છે.

રક્તાતિસાર યાને લોહીનો મરડો—જો રક્તાતિસાર થયો હોય તો ધાવડીનાં ફૂલ છ માસા દહીંમાં ભેળવીને ખાવાથી તેમાં આરામ થશે. પથ્થરોડે દહીં ને ભાત ખાવા આપવું.

દાદર—કસૌંદીનાં મૂળને સીરકામાં લસોડીને તેનો લેપ કરવાથી દાદર જતી રહે છે. **બીજી દવા**—ગરમાળાનાં પાનને કાંઈમાં વાટી લેપ કરવાથી પણ દાદર જતી રહે છે. **ત્રીજી દવા**—અંજીરનાં પાન વાટીને ચોપડવાથી દાદરમાં ફાયદો થાય છે.

દાંતની મજબૂતી—નાગરમોથ, હરડે, સૂંઠ, મરી, પીપર, વાવડીંગ અને લીમડાનાં પાન સમભાગે લઈ પાણીમાં લસોડી તેની ગોળી બનાવી છાંયામાં સૂકવવી. રાત્રે સૂતી વખતે એ

ગોળીઓને દાંત નીચે દબાવીને સૂકા જવું. આથી દાંત ઘણાજ મજબૂત થાય છે.

દાંતનું હાલતુ—દશમૂળના ક્વાથમાં તેલ અથવા ઘીને પકાવીને દાંત ઉપર રોજ ચોપડવાથી દાંત હાલતા અંધ થાય છે. આ તેલ દાંતને મજબૂત બનાવવા માટે ઉત્તમોત્તમ ઔષધિ છે.

દંતમંજન—પીપર, સિંધવ, ઘોળું ૭૩—એ ચીજો સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ દાંતોએ ધસવાથી દાંત સાફ થાય છે.

ગુદા પાકે ત્યારે—પરવળનાં પાન, જેડીમધ અને મહુડાને પાણીમાં રાંધીને તે પાણીથી ગુદા ધોવાથી પાકેલી ગુદામાં ફાયદો થાય છે. **બીજી દવા**—અકરીના દૂધમાં મધ અને સાકર મેળવીને ગુદા ધોવાથી પણ ગુદાપાકમાં ફાયદો થાય છે.

વિંછી કરડે તેના ઉપર—અંજીરનું દૂધ ધસવાથી ફાયદો થાય છે.

ઘોળા કોઠ ઉપર—કાચાં અંજીરને વાટી કેટલાક દિવસ સુધી ચોપડવાથી ફાયદો થશે.

પથરી રોગ—તલસરાંની કુંપળોને છાયામાં સૂકવી તેની રાખ કરવી અને ત્રણ માસ (પાવલીભાર) રાખ મધમાં રોજ ખાવાથી પથરીમાં ફાયદો થશે. **બીજી દવા**—મૂળાનાં પાનનો રસ કાઢીને એક અઠવાડીયા સુધી પીવાથી પણ પથરી તૂટી જઈને બહાર નીકળી જાય છે.

ઉન્માદરોગ—મૂરછા અથવા ઉન્માદ (ગાંડપણ) થાય ત્યારે ચૂનો અને નવસાર સમભાગે મેળવી સુંઘાડવાથી ફાયદો થાય છે.

દમરોગ—દમમાં નવસારની ધુમાડી પાવી ફાયદાકારક છે.

જળો—સીરકામાં નવસાર મેળવી કોગળા કરાવવાથી ગળે ચોટેલી જળો બહાર નીકળી જાય છે.

ઝાતીયા—નવસારનું અંજન ફાયદાકારક છે.

પેટના કરમીઆ—ઝોછી પાચનશક્તિને લીધે બાળકના પેટમાં કરમીઆ થાય તો કુંગળીને રસ પાવો ફાયદાકારક છે.

નાકમાંથી લોહી નીકળવું—જો નાકમાંથી લોહી પડે તો અર્ધો તોલો ફટકડી એક તોલો પાણીમાં ઓગાળીને તે વડે નાક ધોવાથી અને તે પાણી સુંઘાડવાથી ફાયદો છે. **બીજી દવા**—સૂકાં આમળાં ઘીમાં શેકીને પાણી સાથે વાટી તેનો લેપ કરવાથી પણ નાકમાંથી લોહી પડતું અંધ થાય છે.

૧૨૭—પીંપળાનું લાકડું, ગુંદર અને દીશીઓનો ઉપયોગ

પીંપળાના લાકડાનો ખાલો બનાવી તેમાં રાત્રે પાણી ભરીને પ્રાતઃકાળમાં પીતું અથવા તેમાં થોડી વાર દૂધ ભરી રાખીને તે પીવાથી માથામાં તાજગી આવે છે અને વીર્ય દઢ થાય છે, તેમજ ચામડીનાં દરદો નાબુદ થાય છે. પ્રાચીનકાળમાં દેવતાઓ સોમરસ પણ પિંપળાના વાસણમાં પીતા હતા.

પીંપળાના ગુંદરમાં અને તેના ફળમાં પુત્રોત્પાદક શક્તિ હોય છે. પક્ષીઓ પણ તે બહુ ખાય છે. તે ખાવાથી પક્ષીઓમાં પણ કામશક્તિ જન્યુત થાય છે. પીંપળાના ગુંદરને છાંયડામાં સૂકવી વાટીને તેનું ચૂર્ણ કરી રાખવું. તે ચૂર્ણનો શીરો બનાવીને ખાવાથી શક્તિ ખૂબ વધે છે. પ્રદર-રોગમાં બહુ ફાયદાકારક છે, કમરનાં દર્દ અને મોંનાં ચાંદાં પણ મટી જાય છે; પીંપળાનાં ફળના ચૂર્ણમાં સમભાગે સાકર મેળવી દૂધ સાથે ફાકવાથી અથવા મધની સાથે ચાટવાથી પણ શીરાના જેવો ફાયદો કરે છે. નાનાં નાનાં બાળકો અને ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને તે વધારે ફાયદો કરે છે.

પીંપળાનાં કોમળ પાન વાળી દીશીઓને ઉકાળીને તે ઉકાળેલા પાણીમાં સાકરની ચાસણી કરી તેમાં આંદેલી દીશીઓ નાખી તેનો મુરખો કરવો. આ મુરખાથી વીર્ય મજબૂત થાય છે; અને તે બંગ (કલાઇ), લોહ અને સુવર્ણભસ્મ કરતાંયે વધારે શક્તિ આપે છે.

('સ્ત્રી ચિકીત્સક'ના એક અંકપરથી અનુવાદ)

૧૨૮-વૈધકના કેટલાક અનુભવેલા પ્રયોગો

કૃમી-કરમ

૧—ખેરની છાલ, ઇંદ્રજવ, લીમડાની છાલ, વજ, નસોતર, ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણાં, એ સર્વના ક્વાથ-માં જરા ગોમૂત્ર નાખી આપવાથી કૃમીરોગ મટે છે.

૨—નાગરમેથ, ઉંદરકની, ત્રિક્ષ્ણાં, દેવદાર, સરગવાની છાલ, તેનો ક્વાથ કરી તેમાં પીપર તથા વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી કૃમી મટે છે.

૩—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, અજમોદ, ઝેરકોચલાં અને પિત્તપાપડો, તેનું ચૂર્ણ મધમાં ૨ થી ૪ રતી આપવું; તેથી કેષ્ટગત કૃમિ, અરુચિ, મંદાગ્નિ અને જ્વરનો નાશ કરે છે.

૪—કપૂર તથા કેસરની ગોળી વાળી ગોળમાં દેવી.

૫—કુદીનાના રસમાં ઇંદ્રજવ તથા હીંગ નાખી આપવાથી કૃમી નાશ પામે છે.

૬—શુદ્ધ પારદ તો. ૧, શુદ્ધ ગંધક તો. ૨, અજમો તો. ૪, વાવડીંગ તો. ૮, ઝેરકોચલાં તો. ૧૬, આખરાનાં બી તો. ૩૨, એ પ્રમાણે લઈ સર્વને એકત્ર ખરલ કરી રાખવું. તેમાંથી ચાર માસાભારની માત્રા મધ સાથે સેવન કરવાથી વાતજ, પિત્તજ, કફજ અને ત્રિદોષજ કૃમિરોગનો નાશ થાય છે. આના ઉપર મોથનો ક્વાથ પીવો.

નેત્રરોગ

૧—ગળોનો રસ એક તોલો, તેમાં આઠ રતી મધ અને આઠ રતી સિંધાલુ મેળવી ઘુંટી તેનું નેત્રમાં અંજન કરવાથી પિત્ત્વામરોગ, તિમિર, કાચ, બિંદુ, ખરજ, લિંગનાશ અને આંખના ઘોળા અને કાળા ભાગમાં જે કાંઈ નેત્રરોગ હોય તે સધળા દૂર થાય છે.

૨—મનશીલ એક, શંખ બે, મરી અર્ધો ભાગ, સિંધાલુ ૦૧ ભાગ લઈ ખારીક ખરલ કરી અંજન કરવાથી નેત્રરોગ મટે છે; એટલે મધ સાથે અંજન કરવાથી પિચિટરોગ, તિમિર ને કુલું મટે છે; ને દહીંના પાણી સાથે અંજન કરવાથી, આંખની અંદર પડેલી માંસની ગ્રંથિને મટાડે છે.

૩—પારો ૧ ભાગ, સીસું ૨ ભાગ, સૂરમો ૩ ભાગ અને શુદ્ધ કપૂરનું ચૂર્ણ પાંચમે ભાગે લઈ સર્વને એક પહોરસુધી ઘુંટી નેત્રાંજન કરવાથી નેત્રવિકાર મટે છે.

૪—સાકરમાં મારેલી જસતની ભરમ તો. ૧, ઘીના દીવા ઉપર શેકેલ ગધારો વજ તો. ૦૧, ચીમેડ તો. ૦૧, ચણકબાબ વાલ ૪, એલચી વાલ ૪, ઘોળાં મરી વાલ ૧, તેને ત્રણ કલાક ખરલમાં ઘુંટી સળાવતી નેત્રમાં અંજન કરવાથી આંખના તમામ નેત્રવિકાર, છાયાં, કુલું, વેલ, ડોડા, લોહી ચઢવું, રતાંધળાપણું વગેરે મટે છે.

૫—સાટોડીનું મૂળ તથા ચણકબાબને એક પહોર સુધી ઘુંટી અંજન કરવાથી આંખે અંધારાં આવવાં, નેત્રની ખરજ, નેત્રમાં ઝરતું પાણી ઇલાદિ આંખના રોગ મટે છે.

સ્થાવર અને જંગમ વિષ ઉપર

૧—પારો અને ગંધકની કજલી, મોરચુથુ, હળદર અને ફલાવેલો ટંકણખાર, એઓને ખરલમાં વાટી કુકડવેલના રસની ખૂબ લાવનાઓ દષ જુવાર જેવડી ગોળી કરી રાખવી. એ ગોળી માણસના સૂત્રમાં ચોળાને ખવરાવવામાં આવે તો તેથી સોમલ, અરીણુ આદિ સ્થાવર ઝેર અને સર્પાદિ જંગમ ઝેર પણ અવશ્ય મટે છે.

૨—મોટી રિંગણીનો રસ તો. ૪ લઈને દૂધ સંગાથે પાવાથી અરીણું ઝેર ઉતરે છે.

૩—સુંઠ તથા જળલાંગરો, ઘી સાથે પીવાથી અરીણું વિષ ઉતરે છે.

૪—કપાસનાં ફૂલ પાણીમાં ઉકાળીને પાવાથી અથવા પાણીમાં મીઠું નાખીને પાવાથી અથવા ચંતાકના બીજને પાણીમાં વાટી રસ કરી ચાર તોલાભાર પાવાથી ધંતુરાનું ઝેર નાશ પામે છે.

૫—તાંદળનાં મૂળ અથવા ગળો પીવાથી અથવા કપાસના પંચાંગને વાટી પીવાથી ધંતુરાનું વિષ નાશ પામે છે.

૬—સાકર સંગાથે તાંદળનો રસ પીવાથી અથવા લીંબુ ચૂસવાથી સોમલનું ઝેર નાશ પામે છે.

૭—ગાયનું દૂધ શેર ૧૫ સાકર તોલા ૮ નાખીને પીવાથી સોમલનું ઝેર દૂર થાય છે.

૮—તાંદળખનાં મૂળ ચોખાના ઘોવણ સંગાથે વાટી પાવાથી સર્પવિષ દૂર થાય છે.

૯—ઘી, મધ, માખણ, પીપર, આદુ, મરી અને સિંધાલુણ, એ સાત ઔષધોને ત્રીણું વાટી પીવાથી ક્રોધસહિત કરડેલો તણક નાગ પણ તત્કાળ ઉતરે છે.

૧૦—પીપર, સિંધાલુણ, મોરચુથુ, મરી, લીંબોળિયોની મીઠ, એ સર્વને વાટી લીંબુના રસમાં ગોળા બનાવી તેનું નેત્રમાં અંજન કરવાથી સાપનું ઝેર ઉતરે છે.

કુષ્ટ—રોગ

૧—ખેરસાર, ત્રિકુળાં, લીમડાની છાલ, કડવું પટોળ, ગળો અને અરકુસાનો કવાથ આપવાથી સર્વ કોઢ, વિરકેટક, મસૂરિકા એ રોગ દૂર થાય છે.

૨—ગળોના કવાથમાં વા કલ્કમાં દૂધયુક્ત ઘીને ઉકાળવું. ન્યારે સર્વ બળી બળ-ઘી માત્ર આવી રહે, ત્યારે ગાળા લલ્લ સેવન કરે તો વાતરકત અને કોઢ નાશ પામે છે. (આ અમૃત-શ્રુત કહેવાય છે.)

૩—લેપ—(૧)પારો, ગંધક, મનશીલ, હરતાળ, મરી, હળદર, આંબાહળદર, સિંદૂર, ડુલાવેલ મોરચુથુ, કુવાડીયાનાં ખી, આવચી, જીરું, કડવું જીરું, તે સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેમાં લીંબુનો રસ તથા ઘી નાખી લોઢાના કલેડામાં લોઢાના દરતાવડે ચાર પહોર ઘુંટવું, પછી લગાડવું; એટલે કોઢ, ચળ, પામા, વિસર્પ ઇત્યાદિ રોગ દૂર થાય છે. દર મહીને જીલાળ લેવો. (૨) કુવાડીયાનાં ખી, આકડાનું દૂધ, દંતીમૂળ, વાવડીંગ, આંબાહળદર, સિંધાલુણ, દારૂહળદર, રીંગણીનું મૂળ, વછનાગ, એ સર્વ એસડ વાટી લેપ કરવાથી સર્વ તરેહના કોઢ તથા સર્વ કુષ્ટરોગ મટે છે. (૩) મનશીલ, એલચી, સુરમો, હીરાકશી, છાપરે જામેલો ધુમાસ, નાગરમોથ, રાજ, લોધર, ગોરાચંદન, કીવ હળદર, એ સર્વને એકત્ર વાટી સરસીયા તેલમાં ઘુંટી શરીરે લેપ કરવાથી કિલાસ, કોઢ, કિટલ, દાદર, મહાકુષ્ટ, ખસ, ભગંદર, માથાની ઉંદરી અને હરસ, એ સઘળાં નાશ પામે છે. (૪) આવચી, એળીઓ, સાજીખાર, જવખાર, સિંધાલુણ ને વછનાગ પાણીમાં ઘુંટી શરીરે લેપ કરવાથી કોઢ નાશ પામે છે.

હાડગંભીર વા

૧—હીરાકશી, હરડાં, ફટકડી, મીણુ, અડાયાં છાણુંની લસમ, તેલ, ઘી, તેનો મલમ કરી ચોપડવાથી હાડગંભીર વા મટે છે. લાય બળે તો ભેંસનું જાણુ ચોપડવું.

૨—અરીજીના કસુંબાને ગાળ્યા વિના તેમાં રતું પુમડું પલાળવું ને હાડગંભીરનાં ધારાં ઉપર મૂકી પાટો બંધવો. ઘણા દિવસ સુધી તેમ કરવાથી હાડગંભીર વા મટે છે. ખટાશ માત્ર ખાવી નહિ.

(“ભાઓદય”ના એક અંકમાં લખનાર—પ્રાણાચાર્ય વૈદ્યરાજ ધીરજીરામ દલપતરામ)

૧૨૯-તંદુરસ્તી સાચવવાનો મોટો ઉપાય-ઉપવાસ

સામાન્ય રીતે એવી માન્યતા છે કે, ઉપવાસથી માણસમાં નબળાઈ આવે છે, પણ વસ્તુસ્થિતિ તેથી ઉલટા પ્રકારની છે; તેથી માણસ વધારે મજબૂત બને છે. પાચનશક્તિની ક્રિયાઓમાં લોહીનો જથ્થો અગત્યનો ભાગ લે છે તે ખરી વાત છે. તેને માટે બેમત છેજ નહિ. લોહીના ઉમેરાથી માણસના શરીરને પૂરતા પ્રમાણમાં પોષણ મળે છે, એટલુંજ નહિ પણ માણસના શરીરમાંથી તંદુરસ્તીને નુકસાન કરનારી વસ્તુઓ દૂર કરવામાં તે એક મોટું કામ કરે છે. આપણા લોહીનો ઉમેરો એ એક એવું હથિયાર છે, કે જેનો ઉપયોગ કુદરત (નેચર) રોગના સામે અથવા નબળાઈના સામે લડવામાં કરે છે. જો તમે તમારા લોહીને-કે જે ખોરાક પચાવવા માટે એક અગત્યની વસ્તુ છે-દૂર કરશો તો એક અમેરિકન લેખકના કહેવા પ્રમાણે યાદ રાખજો કે, જેવી રીતે લડાઈના મેદાનમાં આગલા ભાગની ખાઈઓ ખાલી રાખવાથી, તોપો ફેડનારાઓ સિવાય તોપખાતું રાખવાથી, હવાનાં લડાયક વિમાનો (એરોપ્લેનો) તેના હાંકનારાઓ સિવાય રાખવાથી હારી જવા જેવી સ્થિતિ થઈ દુશ્મનોના માટે રસ્તો ખુલ્લો કરી આપવામાં આવે છે; તેવીજ રીતે તમારા શરીરની સ્થિતિ થશે. કુદરતી પ્રેરણા પ્રમાણે, શરીરની સારી સ્થિતિ હોતી નથી ત્યારે જનવરો ખોરાક લેતાં નથી; પરંતુ દયાજનક તો એ છે કે, માણસો કુદરતની વારંવાર અવગણના કરે છે અને શિક્ષાતરીકે રોગ ભોગવે છે. ઉપવાસનો કાળજીપૂર્વક અને યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાથી સેંકડો દરદીઓ સારા થયા છે. ઉપવાસ એ રોગ મટાડવાનો ફતેહમંદ ઉપાય છે. તેના દર્શાતતરીકે અમેરિકાના જાણીતા ગૃહસ્થ ખરનાર મેક્કેન્ડનો દાખલો લ્યો, કે જે ગૃહસ્થ રોગ અટકાવવા માટે ઉપવાસનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે. તેણે વરસની અંદર નિયમિત રીતે કેટલીક વખત ત્રણથી પંદર દિવસના ઉપવાસ કરીને શરીરના સ્નાયુઓને સાફ કર્યા છે અને વધારે શક્તિમાન કર્યા છે; એટલુંજ નહિ પણ આ પ્રયોગ ધણી લોકો ઉપર તેણે ફતેહમંદ રીતે કર્યો છે. અમેરિકાના લોકોના જાણવામાં આવ્યા પહેલાં ધણી લાંબા વખતથી આપણા લોકોના જાણવામાં પણ આ વાત છે. આપણા સાધુ લોકો આ વાતનો સારી રીતે ઉપયોગ કરે છે; સાધુ નથી એવા સામાન્ય લોકો પણ મહીનામાં એકાદ-બે દિવસ એકાદશીના નિમિત્તે પૂરેપૂરો ઉપવાસ અથવા થોડો ઉપવાસ કરે છે. અમુક ગ્રહની નડતર ટાળવા ખાતર અઠવાડીઆમાં તે ગ્રહના દિવસે ઉપવાસ કરે છે અથવા એકજ વખત જમે છે.

આપણાં આયુર્વેદિક વૈદકશાસ્ત્ર પણ તાવ વગેરે પ્રકારના રોગો મટાડવા માટે ઉપવાસનો ઉપયોગ કરવા લક્ષ્યમાં કરે છે. આપણા પોતાનાજ લોકોએ કહેલી વાત આપણે માનતા નથી, એ આપણો કુદરતી સ્વભાવ લાગે છે અથવા આપણા સ્વભાવની નબળાઈ લાગે છે. આજ વાતો દરિયા-પારની બીજી પ્રજાઓ-જેવી કે અમેરિકન પ્રજા તથા યૂરોપીયન પ્રજાના લોકો-તરફથી કહેવામાં આવે છે સારે આપણે ખરી માનીએ છીએ.

જગપ્રસિદ્ધ કવિ ડૉક્ટર ટાગોરે પોતાના “સાધના” નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, કેટલીક એવી ખરી વાતો છે કે જેનાં કથનો લોકો ભૂલી જાય નહિ; અને જેનો ઉપયોગ કરવાનો લોકોનો ખ્યાલ જગતમાં રહે તેટલા માટે તે વાતો હમેશાં વારંવાર લોકોને કહેવી પડે છે તથા તેમના મન ઉપર ઠસાવવી પડે છે. આથી કરી તંદુરસ્તી સાથે સંબંધ ધરાવતી ખરી વાતો માણસોનાં મન ઉપર ઠસાવવાની જરૂર રહે છે કે જેમ કરવાથી માણસો જાગૃત રહી પોતાના શરીરના લાભો સારી રીતે સમજી જાળવી શકે.

(“વ્યાયામ” માસિકના એક અંકમાંથી)

(મં ૦ ગાંધીજી ઉપરના એક પત્રમાં પોલેન્ડના એક અધ્યાપકે અપવાસના લાભોવિષે જે અનુભવો અને વિચારો લખ્યા હતા, તે પણ ખાસ જાણવા-વિચારવા જેવા હોવાથી તે નવજીવનના ૧-૪-૨૮ ના અંકમાંથી આ નીચે આપ્યા છે. સંપાદક)

“મારા અનુભવ પ્રમાણે જો પેટ ‘એનીમા’થી ખરાબર સાફ રાખવામાં આવે તો ૧૦ દિવસ તો શું, ૧૫ દિવસ પણ ઉપવાસ કરવા એ સહેલી વાત છે, પણ આ તો હું મારી વાત કરું છું.

મારું સામાન્ય વજન ૧૬૦ રતલ છે, તે ઉપવાસમાં ૧૪૦ થઈ જાય છે. આપનું વજન તો, આપના ચિત્ર ઉપરથી જોતાં બહુ ઓછું જણાય છે, એટલે આપે સાત દિવસથી વધારે ઉપવાસ ન કરવા જોઈએ.

“ઉપવાસમાં હું કશુંજ ખાતો નથી, માત્ર ૫ થી ૭ રતલ વરાળનું ઠંડું પાંડેલું પાણી પીઉં છું, જરૂર પડે તો સહેજ લીંબુનો રસ ઉમેરું. હું દરરોજ કપડાંવિનાના મારા શરીરનું વજન લઉં છું અને રોજ અર્ધો રતલ વજન ઓછું થાય છે. ૧૯૦૭થી હું ઉપવાસ કરું છું. શરીરની સામાન્ય સ્થિતિ અને મનને જરૂર જણાય તે પ્રમાણે, દરવર્ષે ૪ થી ૭ વાર, ૩, ૭, ૧૦ અને ૧૫ દિવસના ઉપવાસ કરું છું; એટલે વર્ષમાં ૪૦ થી ૬૦ દિવસના ઉપવાસ થાય છે. કેટલીક વાર ઉપવાસ કર્યો વિના ચાલતુંજ નથી અને તે સમયે કાંઈ પણ ખાતું ભાવતું નથી, એટલે જેમાં ૨૦ વર્ષમાં મેં સોએક ઉપવાસનો અનુભવ લીધો છે. ટુંકામાં ટુંકા ૩ દિવસના અને લાંબામાં લાંબા ૧૬ દિવસના. હમણાં ઉપવાસવિનાના ત્રણ મહિના પછી મારું વજન ૧૬૦ રતલ છે અને મને ઉપવાસ કરવાની ખૂબ ઇચ્છા થઈ છે.....સામાન્ય રીતે ભાષણો આપવાને માટે લાંબે પ્રવાસે નીકળું છું, ત્યારે હું ઉપવાસ કરું છું. કામ કરવાની તીવ્રતા ઉપવાસથી ઓછી થવાને બદલે વધે છે. હમણાં મને થાક લાગે છે અને ઉંઘ જણાયા કરે છે; કારણ ૧૦૦ દિવસથી વધારે પ્રવાસ થઈ ચૂક્યો છતાં ઉપવાસ નથી કરી શક્યો.....શારીરિક વ્યાયામ માટે નવરાશ નથી મળતી; એટલે ઉપવાસ ન કરું ત્યારે વજન વધારા પડતું વધી જવાનો ભય રહે છે. સંભવ છે કે, વ્યાયામ ઓછો મળવાને લીધે અને ખોરાક ઓછો ચવાવાને લીધે વજન વધી ગયું હશે. સ્વભાવે હું ઓછું ખાનારો નથી અને વારસો પણ મને એવોજ મળ્યો છે. ખોરાક ઓછો કરતાં મને લાંબા સમયની તાલીમની જરૂર પડી અને આજે પણ ૬૫ વર્ષની ઉંમરે ખોરાક જીલને ગમે તો ખૂબ ખવાઈ જવાય છે. ....પેટ સાફ કરવાનો મારો અર્થ એ છે કે, નીચેના ભાગ વાટે પાણી લેવું, જેમાંનું કેટલુંક મૂત્રાશયમાં ભરાઈ રહે છે અને બાકીનું થોડા વખતમાં અધોદ્વારે નીકળી જાય છે. ‘એનીમા’ ૩ થી ૩૫ ફુટ ઉંચે રાખું છું. ખુલ્લે શરીરે ‘એનીમા’ લઉં છું. અમુકજ પાણી પીવું એવી ભલામણ હું ન કરું. સચિ પ્રમાણે પીવાય. પહેલાં હું ૨૫ રતલ પાણી લઉં છું અને તે નીકળી જાય એટલે અનેક વાર પાંચથી સાત રતલ પાણી લઉં છું, તે એટલે સુધી કે આખરે પાણી તદ્દન સ્વચ્છ નિર્મળ નીકળે છે.....ઉપવાસના પરિણામમાં શરીરમાં વધારે સ્ફૂર્તિ આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ જો આત્મશુદ્ધિ માટે ઉપવાસ કરીએ તો અધ્યાત્મદષ્ટિ પણ ખુલે છે. મને જ્યારે હૃદય કે બુદ્ધિની ગુંચ આવે છે, ત્યારે હું ઉપવાસ કરું છું; કેઈ વિરોધીની સામે ઝૂઝવાનું હોય તો હું ઉપવાસ કરું છું. ઉપવાસ અને પ્રાર્થનાથી અનેક મુંઝવણો અને વિટંબણાઓ ટળે છે.”

આ દિશામાં જે પ્રયોગો કરી રહ્યા છે તેવા વાચકોને ઉપયોગી થાય એટલા હેતુથી આ કાગળ હું પ્રસિદ્ધ કરું છું. ઉપવાસની શરીર અને નીતિ ઉપર થતી અસર તો રોજ રોજ સ્વીકારાતી જાય છે. ઘણાંએ દર્દોમાં અનેક દવા અને ભયંકર ઇન્જેક્શનોના કરતાં વિવેકપૂર્વક કરેલા ઉપવાસ વધારે અસરકારક ઇલાજ નીવડે છે. ‘ભયંકર ઇન્જેક્શનો’ કરું છું તે એટલા માટે નહિ કે તેથી દુઃખ થાય છે, પણ તેથી અનેક નરી ઉપાધિઓ વધે છે. દવાઓથી કેટલું તુકસાન થાય છે તેની આપણને પૂરી ખબર પડતી નથી; પણ ઉપવાસથી તુકસાન થવાના ઘણા દાખલા ભાગ્યેજ આપી શકાશે. ઉપવાસ કરનારાઓની સ્ફૂર્તિ વધ્યાનો તો લગભગ સૌનેજ અનુભવ છે; કારણ શરીર અને મનને સાચો આરામ ઉપવાસમાંજ મળી શકે છે. કેવળ કામ કરવાનું બંધ કરવાથી ભાગ્યેજ આરામ મળે છે, કારણ ઘણા દાખલાઓમાં તો પાચનયંત્રના ઉપર ખૂબ કામનો બોજો પડેલો હોવાથી તેનેજ આરામ આપવાની જરૂર હોય છે.

ઉપવાસની નીતિ ઉપર ઘણી અસર થાય છે, પણ તે એટલીજ સહેલાઈથી સિદ્ધ નથી થઈ શકતી; કારણ નીતિનાં પરિણામ આણવાને માટે મનનો પણ સહકાર જોઈએ અને ઉપવાસમાં આત્મપ્રતારણાનો ભય રહે છે. ઘણા દાખલા હું જાણું છું, કે જેમાં આત્મશુદ્ધિઅર્થે વધારે પડતા ઉપવાસ કરવામાં આવ્યા હતા. અમુક હદ સુધી એ બહુ કિંમતી છે, જે ઉપવાસ કરનારને પોતાના શુ. ૧૯

કૃત્યનું બરાબર જ્ઞાન હોય. રમજન મહીનાના રોજ ઉપરાંત પેગંબર સાહેબ વધારે ઉપવાસ કરતા તેમનું અનુકરણ તેમના શિષ્યો કરતા. તેમને પેગંબર સાહેબે જે ચેતવણી આપી હતી તેમાં ધણું વળુદ હતું. પેગંબર સાહેબ તેમને કહેતા કે ‘હું તો ઉપવાસ કરું છું ત્યારે માલિક પૂરતો ખોરાક મારા આત્મા માટે મોકલે છે, તમને તેવો ખોરાક મળતો નથી.’ શરીરના ઉપવાસ વધતા જાય, તેમ તેમ આહારને માટે લાલસા વધતી જતી હોય તો આત્મશુદ્ધિ અર્થે કરેલા ઉપવાસ શા અર્થના છે ?

(યં. ઇ. માંથી)

માહુનદાસ કરમચંદ ગાંધી

૧૩૦-તંદુરસ્તી વિષે કિંમતી સૂચનાઓ

નાળિયેરની ખુબી

નાળિયેરીનું ઝાડ કુદરત તરફની કેટલી ઉત્તમ બક્ષિસ છે તે મારા થોડાજ વાંચનારાઓ જાણતા હશે. આ ઝાડના કાંઈ નહિ તો એક સો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે. બીજા ઉદ્યોગોને હાલ તુરંત બાબુએ મૂકી તેની એકજ ખુબીના સંબંધમાં હું આજે કાંઈક બોલવા માગું છું. નાળિયેર દરેક રીતે સંપૂર્ણ ફળ છે. તેમાં કુદરતે ખોરાક અને પાણી એ બંનેનો સમાવેશ કર્યો છે. ઓટમીલ, પપેતા, ચોખા અથવા બીજા કાર્બોહાઇડ્રેટ ખોરાકોથી થતા ઇલાજો સામે હાલની આગળ વધેલી તબીબી વિદ્યાથી જે વાંધાઓ ઉઠાવવામાં આવે છે, તે નાળિયેરના ફળને કદો પણ લાગુ પડી શકતા નથી. આ ફળની ખુબી એ છે કે, માણસોની તંદુરસ્તી અને સુખ-માટે જે તરવોની જરૂર છે તે સઘળાં તરવો નાળિયેરના ફળને નસીબ થયાં છે. મીઠી પીશાબના દર્દીઓને માટે આ ફળનો ખોરાક ધાસ્તીવગરનો છે. નાળિયેરનું પાણી ઉપલા દર્દીઓ માટે બહુજ ફાયદાકારક સાબીત થયું છે; તેમજ તે પીનારને ધણી ઠંડક આપે છે. વળી તે શોષને શાંત પાડે છે. તે વાતાવરણ કરતાં ૨૫ ડીગ્રી જેટલું વધુ ઠંડુ હોય છે.

નાળિયેરનું તેલ મીઠી પીશાબના ઇલાજમાટે અકસીર ગણાઈ ચૂક્યું છે. હાલમાં જ્યારે શુદ્ધ અને સ્વચ્છ ધી મળવાની મોટી મુશ્કેલી પડે છે, તેવા વખતે નાળિયેરીનું સ્વચ્છ અને બેળ-સેળ વગરનું તેલ ધણુંજ ઉપયોગી અને ફાયદાકારક થઈ પડે એમ છે. કેટલાક તબીબો આ તેલને કોડલીવર ઑઇલની પકિત ઉપર મૂકવા જેટલું ઉપયોગી માને છે. આ તેલ માંકડ, માથાની જૂ અને બીજાં જીવજંતુઓનો નાશ કરવા માટે પણ રામબાણ થઈ પડે છે. આગલા વખતમાં, ખાસ કરી બંગાળીઓ એજ તેલ પોતાના આખા શરીરે મસળતા હતા. આજે પણ દેશવરોમાં આ રીત ચાલુજ છે; પણ જ્યાં જ્યાં અને જે જે કોમમાં આ અસલી રિવાજખંધ પડ્યો છે, ત્યાં ત્યાં અને તે કોમમાં દર્દી અને બિમારીએ કેટલો વધારો કર્યો છે, તે શોધી કાઢવામાં આવે તો તે રિવાજની ખુબીઓ ખુદ્દી થયા વગર રહે નહિ.

x

x

x

x

x

બાળકોનો ઉધરભાવ-નારંગી

નારંગી, દૂધ અને અંજીરનો પૂરવણીનો ખોરાક બાળકોના ઉધરભાવ ઉપર કેટલી હદે અસર કરે છે, તેનો અનુભવ મેળવવાની અનેક કીસમની કેશીશ અમેરિકામાં કરવામાં આવે છે. ૪૭ બાળકોને એકજ કીસમનું રાખેતા મુજબનું જમણુ આપવામાં આવ્યું હતું. ૧૩ છોકરાઓને પૂરવણીના રાતના ભોજનતરફે અર્ધી પેંટ જેટલું દૂધ દરરોજ દરેક બાળકને આપવામાં આવ્યું હતું. તેર છોકરાઓને વધારાના ખોરાકતરફે એક એક મોટી નારંગી આપવામાં આવી હતી. દશને ચાર ચાર અંજીર આપવામાં આવ્યાં હતાં, જ્યારે ૧૧ છોકરાઓને વધારાનો કશો ખોરાક આપવામાં આવ્યો ન હતો.

આ રીતે બાળકોને ચાલુ ખોરાક કેટલીક મુદત સુધી આપવા પછી માલૂમ પડ્યું હતું કે, પહેલા નંબરે નારંગી ખાનારાં બાળકો, બીજા નંબરે અંજીર, ત્રીજા નંબરે દૂધ અને ચોથા

નંખરે પૂરવણીના ખોરાકવગર રાખવામાં આવેલાં ખાળકાં આવ્યાં હતાં. આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, ખાળકાના ઉધરભાવ માટે નારંગી અને તે પછી દૂધ અગત્યનો ખોરાક થઇ પડે છે.

બિમારી એટલે શું ?

કોઇ પણ જાતની બિમારી કે દુઃખદર્દમાં કુદરતનો હાથ હોતો નથી, પણ આપણો પોતાનો દોષ છે. જેવું વાવવું તેવું ચાખવું, એ કુદરતનો નિયમ છે. આપણે બિમારી કે દુઃખ-દર્દોનું કષ્ટ ચાખીએ છીએ, તે આપણે વાવેલાં કરણીનાં ફળમાત્ર છે. સરકારનો કાયદો તોડવાથી જેમ ગુન્હે-ગારને દંડ કે કેદની વત્તી-ઓછી સજા થાય છે, તેમ કુદરતનો કાયદો તોડનારાઓને બિમારી અને દરદોની વત્તી-ઓછી મુદતની સજા ભોગવવી પડે છે. અગર જે તમારી જીંદગીની તમેહ એવી હોય છે, કે જેથી તમારું શરીર મજબૂતતા અને નજીઆતથી ભરાઇ જાય છે, ત્યારે એક વખત એવો તો આવવાનો કે જ્યારે શારીરિક ધર સાફ થવાની ધણી જરૂર છે. તમારું શરીર ખદારનાં તત્ત્વોને ચોક્કસ હદસુધી સમાવી શકે છે અને તે છતાં તે પોતાનું કૌવત ટકાવી શકીને પોતાની સાધારણ ફરજને સાચું રહે છે.

જ્યારે તમને સુસ્તી અને થાક જેવું લાગે, ત્યારે જાણવું કે, શારીરિક ઝેરની પ્રાથમિક અસરના તમે ભોગ થઇ પડ્યા છો. એ વખતે તમારે સમજી લેવું કે, તમારું લોહી તમને ઉત્સાહી, સચેતન અને તેજી ખતાવવા માટેનાં તત્ત્વો ધરાવતું નથી. આ વખતે તમે મોટે ભાગે તમારી ભૂખ ખોઈ દો છો. આ વખતે જેઓ સમજણવાળા હોય છે, તેઓ તરત સમજી જાય છે. જ્યાંસુધી પોતાની ભૂખ પાછો દેખાવ દેતી નથી, ત્યાંસુધી તેઓ ખોરાકથી પરહેજ રહે છે. લોકોનો મોટો ભાગ ભૂખ નહિ લાગવાને લયની નિશાની સમજી ડોક્ટર પાસે દોડે છે અને ભૂખ લાગવાની દવા માગે છે; પણ જ્યારે તેને લગતા કાયદાઓનો તમે અમલ ન કરો, ત્યારેજ ઓછી ભૂખ લયની નિશાની થઈ પડે છે. અગર જે ભૂખ લાગ્યા સિવાય તમે હોજરી ઉપર બોળે નાખો તો જાણવું કે, તમે આગમાં તેલ નાખી આગના લડકાને વધારો છો. ખીજી શબ્દોમાં કહું તો તમારા શરીરમાં પેવસ થયેલા નજીઆતના બોળમાં વગરભૂખે હોજરીમાં ખોરાક ભરી સામે વધારો કરો છો.

એનો સખખ એ કે, તમે તમારી હોજરીની શક્તિ ઉપરાંત તેની પર ખોરાકનો બોળે નાખો છો; અથવા તમે એવો ખોરાક લો છો, કે જેમાં તમારા શરીરનું પોષણ કરનારાં તત્ત્વો ઓછાં હોય છે. તમારો હમેશનો ખોરાક ઘણો નરમ હોવાના કારણે તમે તે ચાવી ચાવીને ખાવામાં નિષ્ફળ નિવડો છો. અને શાહમૃગ યા મરઘીનાં જમ્યાંની પેઠે તમારો ખોરાક એકદમ ગળી જવામાં ભૂલ કરો છો.

કુદરતે આપણને ખોરાક દળવાને માટે દાંત આપ્યા છે, પણ દળવાના સાંચાઓ અને ખીજી રીતિઓની મોહોકાણે જાણે આપણા દાંત ઉપયોગ વગરના થઇ પડ્યા છે. આ કારણના સખખે દાંતની બિમારી આજકાલ જ્યાં ત્યાં વધી પડી છે. દાંતના ડોક્ટરોનું કામ થોકખંધ વધતુંજ ચાલ્યું છે. તમને તેઓની ગરજ એટલાજ માટે પડે છે કે તમે નરમ નરમ ખોરાક ખાવાનો ભારે શોખ ધરાવો છો. ખીજું કારણ એ છે કે, તમે એવા ખોરાકનો ઉપયોગ કરો છો, કે જે ખોરાકમાં દાંતને મજબૂત કરનાર તત્ત્વ મળતું નથી; અને હોય છે તો ઓછું હોય છે. દાંતની મજબૂતી અને સલામતીમાટે તેને ખોરાક ચાવવાની-કસરતની ધણી મોટી જરૂર છે. દાંતને કસરત આપ્યા વગર મજબૂત કે સલામત રાખી શકાતા નથી.

ખરબચડો ખોરાક કે જે તેની કુદરતી સ્થિતિમાં મળી આવે છે, તે ખોરાક ચાવવાથી દાંતને જેટલી જેઠાં તેટલી કસરત મળી શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ એથી દાંત સ્વચ્છ અને છે અને મોઢાંમાં 'એન્ટી સેપ્ટિક' (કહોવાટ અટકાવનારો) રસ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ થવાથી દાંત પણ સ્વચ્છ અને તંદુરસ્ત રહે છે.

તમારો સાચો સલાહકાર-હોજરી

જરા આગળ ચાલો; બિજાનું છોડતાં તમને લાગે કે, તમને ભૂખ લાગી નથી, તો નાસ્તો લઇ તમારી હોજરી ઉપર કંઠી પણ ખોરાકનો વધુ નુકસાનકારક ભાર કરતા નહિ. તમારી હોજરીજ

તમારો સાચો સલાહકાર છે. તમને ખોરાકની જરૂર છે કે નહિ તે તેજ જાણે છે; અને જ્યારે તે તમને એમ કહે કે, ખોરાકનો સ્વાદ સારો લાગતો નથી અને તે છતાં તમે તમારી હોજરી ઉપર અધટિત ખોજો નાખશો તો જાણુને કે, તમે તમારા સાચા દોરત હોજરીનો એવો ચુન્દો કર્યો છે કે જે માટે તમારે બિમારી અને દર્દોની સખ્ત સજા ભોગવવીજ પડશે. જ્યારે સ્વાદ સારો આવે ભારેજ જાણુવું કે તમારી હોજરીને ખોરાકની ખરેખરી જરૂર છે. જેમ ખોરાકનો સ્વાદ સારો લાગે, તેમ તમારી હોજરી તે પચાવવાને વધુ તૈયાર હોય છે. ખરી રીતે જોતાં તે ખોરાક ખાવાની મોજ ખોરાક પચવાના રસને વહેવાને કાર્યસાધક થઈ પડે છે. આ રસ હોજરી અને આંતરડાંમાં કેવી અગત્યની ફરજ બજાવે છે, તે થોડાજોજ જાણતા હશે. જ્યારે આ પ્રવાહી રસ યોગ્ય જથ્થામાં પૂરો પાડવામાં આવે છે, ત્યારે ખોરાક હજમ થવાની ક્રિયા દરેક રીતે થઈ શકે છે; પણ જો એક ફરજતરીકે અથવા તમારું કૌવત ટકાવી રાખવાના હેતુથી રુચિ નહિ છતાં ખોરાક હોજરીમાં ઉતારવાની કાશીશ કરશો તો જરૂર માની લેજો કે, તમે તમારી હોજરીપર નાહકનો ખોજો લાદી તમારું જોર ઓછું કરી નાખો છો. આવી સ્થિતિમાં હોજરી ખોરાક હજમ કરવાને તૈયાર હોઈ શકતી નથી. આવી સ્થિતિમાં તમે ખાધેલો ખોરાક હોજરીમાં મોટા ખોજ સમાન થઈ પડે છે. આ વખતે તમારા લોહીના દરેક ટીપામાં નજીઆત અને બહારનાં તત્ત્વો દાખલ થાય છે; જે શરીરના યંત્રને નડતર સમાન થઈ પડે છે. જેથી તમને સુસ્તી, થાક અને નબળાઈ જેવું લાગે છે, અને તમે પોતાને અર્ધાં મુવેલા જેવા માનો છો.

જો તમે તમારી બિમારીથી દૂર રહેવા માગતા હો તો તમારે કકડીને ભૂખ લાગે ત્યાં સુધી ખોરાક માટે થોડાવું જોઈએ. બિમારીનું મૂળકારણ ખોરાક કયા પ્રકારનો આવો તે નહિ જાણવામાં રહેલું છે. આપણે ઘણા જલ્દદ ખોરાક, સફેદ લોટની બનાવટનો ખોરાક, પૌંચીશ કરેલા ચોખા વગેરેના ખોરાકનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરીએ છીએ. આ ખોરાકો જીવન માટે સાદા છે; પણ તે વૃક્ષમય રેષાઓની હોજરીવિનાના હોવાથી તે ઘટતી અસર કરવાને અકારત થાય છે. ખરજચકા ખોરાક ખાવાની ઘણી જરૂર છે, જેથી ખોરાકસંબંધી નહેર યા નળી સ્વચ્છ અને સાફ રાખી શકાય.

રાંધણકુળામાં સ્ત્રીઓની ગંભીર ભૂલ

ઇંગ્લંડનો એક જગજહેર તખીજ જણાવે છે કે, રાંધણકુળામાં જે એક ઘણીજ ગંભીર ભૂલ કરવામાં આવે છે તે એ છે કે, જે પાણીમાં પપેતા વગેરે ખીજ તરકારી બાફવામાં આવે છે, તે પાણી ફેંકી દેવામાં આવે છે. આ એક ઘણીજ ગંભીર ભૂલ છે. આ ભૂલથી તરકારી કે વનસ્પતિનો સ્વાદ ખોઈ દેવામાં આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ તે ખોરાકનાં પુષ્ટિકારક તત્ત્વ પાણી ચૂસી લે છે અને આ લાભકારક તત્ત્વો ઉપયોગ કર્યો સિવાય ફેંકી દેવામાં આવે છે; માટે તરકારી બાફવાની ઉત્તમ રીત તે ‘સૂકી’ બાફવાની છે. એટલે કે, તે બાફવામાં ઘણુંજ થોડું પાણી વાપરવું એટલે કે તે પાણી એટલુંજ હોવું જોઈએ કે તે બળી જાય તે આગમય ખોરાક બરાબર પાકી જાય.

જે ખોરાક ભુંજવામાં આવે છે અથવા તરાળથી પકાવવામાં આવે છે, તે પોતાના સ્વાદ સાથે પુષ્ટિ આપનારાં પોતાનાં તત્ત્વો પણ બળવી રાખી શકે છે. જો કે બાફેલો ખોરાક સંતોષને પાત્ર છે, પણ તેના સંબંધમાં ઉપર કહેલી સૂચનાપર અમલ થવાની ખાસ જરૂર છે.

એક રીતે બિમારીથી શરીરમાં જમા થયેલી નજીઆતનો પોતાની મેજે ત્યારેજ અંત આવે છે, કે જ્યારે ભૂખ વગર કેાઈ પણ જાતના ખોરાકથી પરહેજ રહેવામાં આવે છે. આથી બિમારી એક રીતે હોજરીપર ખોરાકથી પડતા ખોજનો અટકાવ કરે છે. આથી બિમાર માણસો જેઓ ઘણું ખાવાથી બિમારી લાવે છે તેઓને, હોજરીને આશાએશ આપવાની ફરજ પડે છે. પરિણામે શરીરમાં દાખલ થવા પામેલી નજીઆત તેમાંથી સહેલાઈથી બહાર નીકળી શકે છે, અગર જો તે બહાર નીકળવા પામી ન હોત અને તેને શરીરમાં વધવા દેવામાં આવી હોત તો પરિણામ ઘણુંજ ભયંકર-કદાચ મોતમાં પણ આવ્યું હોત !

x

x

x

x

x

x

મેલેરીઆનાં મચ્છરો માટે ઝેરી ગેસ

આ તો જાણીતી બીના છે કે, મેલેરીઆના તાવનો ઉપદ્રવ એક જાતના મચ્છરોને આભારી છે. આ મચ્છરો જેમ ગરીબોની ઝુપડીઓમાં તેમ રાજાઓના મહેલમાં પણ પ્રવેશ કરી શકે છે.

આ મચ્છરોનો નાશ કરવામાટે અનેક ઇલાજો લેવામાં આવ્યા છે, પણ તે ઘણા મોટા લાગે નિષ્ફળ નીવડ્યા છે, પણ આ મચ્છરોનો દોર વધુ વખત રહે એમ લાગતું નથી. કેમકે હાલમાં એક તુર્કી કેમિસ્ટે એક જાતના ઝેરી ગેસની શોધ કરી છે. જેની મદદથી મેલેરિયાના મચ્છરોનો તુરતા-તુરત નાશ થવા છતાં તે માણસો, જાનવરો અને ઝાડપાનને જરા પણ નુકસાન કરી શકતો નથી.

આ ગેસની તપાસ મોટા પાયા ઉપર તુર્કી સરકાર લેવામાં રોકાઈ છે અને અગર જો આ ગેસ તેના શોધકના જાણીતા મુજબ ફેલેમદ ઉતરશે, તો તે કિંમતી શોધોમાંની એક થઈ પડશે.

બાળકોનો ‘રીકેટસ’ અથવા હાથપગ દોરડી ને પેટ ગાગરડીનો રોગ

‘રીકેટસ’ બાળરોગ છે. એ રોગનાં લક્ષણ એ છે કે, રોગીનું માથું શરીરના પ્રમાણમાં મોટું, બરડો વાંકો, પાંસળાં દબાઈ બેસી ગયેલાં, કદ ડીંગણું, માંસ ઉપર કરચલી-આ જાતનાં બચ્ચાં-આને ‘રીકેટી’ એટલે કે રીકેટસના રોગથી પીડાતાં કહેવાય છે. બચ્ચાંઓનો આ રોગ તેમના ખોરાક અને હવાપર મોટો આધાર રાખે છે. આથી આ રોગ થતો એટલે એટલા માટે બચ્ચાં-ઓના ખોરાકપર લક્ષ આપવું જરૂરી છે. રીકેટસનો રોગ સારો થઈ શકે છે; પણ જ્યારે આ રોગે ઉપર મુજબના લક્ષણનું રૂપ લીધું હોય, ત્યારે જાણવું કે, એ રોગે બાળકપર ધણીજ ગંભીર અસર કરી છે.

રીકેટસનો રોગ બાળકોથી દૂર રાખવાનો મુખ્ય ઇલાજ સારો ખોરાક અને તડકો છે. જે બાળકોનું જીવન માતાના દૂધપર હોય છે, તેઓને આ રોગ લાગ્ય પડતો નથી; પણ તેમને સૂર્યનો તડકો દેખાડવામાં ન આવે તો આ રોગ તેમને પણ હોડતો નથી. અગર જો બાળકો-ને દિવસમાં પંદરથી વીસ મિનિટ તડકામાં ઉછેરવામાં આવે તો આ રોગ તેમને લાગ્ય પડવાનો સંભવ રહેતો નથી; પણ જે બાળકોને માતાના દૂધની ગેરહાજરીમાં બીજા દૂધ ઉપર જીવવું પડતું હોય તેઓને રીકેટસનો રોગ લાગ્ય પડે છે. આ રોગથી તેઓને દૂર રાખવા માટે તેઓને તડકામાં ઉછેરવાની ખાસ જરૂર છે.

જાણીતો મહાન તબીબ ડૉ. કેલોગ કહે છે કે “ઉત્તર આફ્રિકામાં રૂઝોમાં જતાં બારસો જેટલાં બાળકોને મેં તપાસ્યાં હતાં; પણ એક પણ બાળક રીકેટસના રોગથી પીડાતું મને જણાયું નહિ.” આ તબીબ વધુ જાણવાનેગ પ્રકાશ પાડે છે કે “યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના અર્ધો લોકો અને એ કરતાં વધુ મોટી સંખ્યામાં ગ્રેટબ્રિટન અને યુરોપના ઉત્તરભાગોના લોકો રીકેટસના એક-યા બીજી રીતે ભોગ થઈ પડેલા મારી નજરે પડ્યા છે. એટલે કે, તેઓ બચપણમાં લાગ્ય પડેલા આ રોગથી સાજા થયા હતા, પણ તેની અસર તેમના બેડોળપણા અને શરીરપર થયેલી ઇજા ઉપરથી માલમ પડી આવતી હતી.

અગર જો તમે તમારાં બાળકોમાટે ગાયનું દૂધ વાપરતા હો તો તે ગાયો બંધીઆર જંગોમાં પડી રહેતી હોવી નહિ જોઈએ; પણ તેમને તડકો લાગતો હોવો જોઈએ. તબીબી વિદ્યાએ શોધ કરી છે કે, જે ગાયોને સૂકા ખોરાકપર રાખવામાં આવતી હોય, તે ગાયોના દૂધમાં રીકેટસનો રોગ લાગ્ય પડતો અટકાવવાનાં પૂરતાં તત્ત્વો હોઈ શકતાં નથી. જેમ ગાયો તડકામાં વધુ ફરહર કરી ચરે, તેમ તેનું દૂધ વધુ તંદુરસ્તીભર્યું નીવડે છે. એજ પ્રમાણે બાળકોને પણ તડકા-ની ઘણી મોટી જરૂર છે. એજ ઇલાજથી રીકેટસનો રોગ બાળકોથી દૂર રહી શકે છે.

x

x

x

x

મુસોલીની કેવા ખોરાકપર જીવે છે ?

યુરોપનો આજનો ઇટાલિયન મહાપુરુષ મુસોલીની જેણે પોતાની તરફ આખી દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે કેવા ખોરાકપર જીવે છે તે જાણવું તેના પોતાનાજ શબ્દોમાં વાચકને બહુ આવકારદાયક થઈ પડશે:--

“હું કાંઈ અને વાઈન કરી પણ પીતો નથી. કાંઈને એક જાતના ‘ડ્રગ’ તરીકે જોયો. ઓળખે છે, તેઓ સાથે હું બોલેબોલ મળતો થાઉં છું. હું નાસ્તાતરીકે ફક્ત દૂધનું એક ગ્લાસ લઉં છું. હું દરરોજ ચાર ગ્લાસ દૂધ પીઉં છું. દૂધથી શરીરને મળતું પોષણ એટલું બધું તો બાણીતું છે કે તેની તારીફમાં બોલવાની હું જરૂર જોતો નથી. બાળકોથી તે યુદ્ધાઓ સુધીનો સમાવેશ બોરાક દૂધજ છે.”

મુસોલીનીનું મુખ્ય જમણુ બપોરે બે વાગે શરૂ થાય છે. તેનું રાતનું જમણુ રાતે દસ વાગેનું છે, જે માત્ર દૂધનું એક ગ્લાસ અને ફ્રૂટનું બેનું હોય છે. મુસોલીની કહે છે કે “દરરોજનો મારો આ બોરાક મને ઘણોજ માફક આવ્યો છે; કેમકે એથી માંડે મગજ સ્વચ્છ રહેવા સાથે તંદુરસ્ત રહે છે અને જોઈતા પ્રમાણમાં તેનું પોષણ થાય છે. મારા શરીર ઉપર બોરાકના વધારાનો સહેજ પણ બોળે પડતો નથી, જેથી માંડે મગજ વિચારોમાટે ચપલ રહે છે. વળી મારા શરીરમાં બિનજરૂરી બોરાકનું ઉભાણુ થતું નથી અને તેનું ઝેર રક્તે રક્તે ચઢી મને બિમાર પાડતું નથી. હું દરરોજ એક કલાક કસરતમાં પસાર કરું છું. મારો દરરોજનો ઉપલો બોરાક અને કસરત મને એટલાં બધાં તો માફક આવ્યાં છે કે મને એ જાતના સાદા બોરાકની જરૂર પડે છે, એથી વધુ નહિ.”

x

x

x

x

બાળકોમાટેના દૂધવિષે સૂચના

“ઇડિયન રેડ કૉસ સોસાયટી” તરફથી “બાળકોની માવજત” ના મથાળા હેઠળ જે સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે, તેમાંની કેટલીક સૂચનાઓ જે આજની માતાઓ માટે આવકારદાયક થઈ પડ્યા સિવાય નહિ રહે તે હું નીચે રજૂ કરું છું:—

બાળકોને ચોક્કસ વખતે બોરાક આપવાની ખાસ સંભાળ માતાઓએ રાખવી. ૨૪થું કે ધવરાબુનું યા બહારનું દૂધ પાચું—માતાની આ તબેલ ગરીબ બિચારાં નિર્દોષ બાળકોમાટે બહુજ નુકસાનકારક છે. આ બુરી તબેલથી ઘણીક વાર બાળકોનાં મરણ નીપજેલાં નોંધાયેલાં છે. જે બાળકોને માતાના દૂધનો કુદરતી બોરાક મળતો ન હોય, તે બાળકોના બોરાકના સંબંધમાં માતાઓએ ખાસ કાળજી રાખવાની અવશ્ય જરૂર છે. બાળકોમાટેનું દૂધ તાબું અને મીઠું હોવું જોઈએ. તે વાસી નહિ હોવું જોઈએ. કેમકે દૂધમાં થતાં જંતુઓ તેમને પુષ્કળ નુકસાનકારક થઈ પડે છે. બાળકોને દૂધ આપવાના વખત વચ્ચે માતાઓએ ઉકાળી ઠારેલું પાણી પાવાને બૂલવું જોઈતું નથી. બાળકો દૂધમાટે જેટલાં રડે છે તે કરતાં પાણીમાટે વધારે રડે છે, એ દેશી માખાંપો સમજતાં નથી. બાળકોમાટેનું દૂધ હમેશાં ઢાંકેલું રાખવું અને તે પણ ઠંડી જગ્યાએ. તે આઈસ બોક્સમાં રાખવું વધુ લાભકારક થઈ પડે છે, પણ આઈસ બોક્સ ન હોય તો દૂધ બાટલીમાં યા બરણીમાં રાખવું અને તે ઠંડા પાણીમાં ઉભી મૂકવી. ખૂબ ધ્યાન રાખવું કે, આખો વખત સુધી બાળકો માટેનું દૂધ ઠંડુ રાખવું.

વળી યાદ રાખવું કે, બાળકોને દૂધ આપવા આગમ્ય બાટલી અને બોટણી (નીપલ) ઉકાળવાને બૂલવું નહિ. એ માટેની રીત નીચે મુજબ છે.

બાળકોમાટેના દૂધની શીશી કેમ ઉકાળવી

બાળકો માટેના દૂધની શીશી અને તેની બોટણી કેમ ઉકાળવી તે બાબત ઉપર હું આતું છું.

- (૧) દૂધની શીશીમાં આગલા બોરાકનું દૂધ વધ્યું હોય તે ફેંકી દેવું.
- (૨) શીશી બિલકુલ સ્વચ્છ થાય ત્યાંસુધી તેને ઠંડા પાણીથી ખૂબ વીછળવી.
- (૩) એ પછી ગરમ પાણીમાં ‘બાઇકાર્બોનેટ ઓફ સોડા’ની ચમચી નાખી તે વડે શીશીને સાફ કરવી. ‘બાઇકાર્બોનેટ ઓફ સોડા’ ન હોય તો લાકડાંની રાખ પણ ચાલી શકશે.
- (૪) એવીજ રીતે બોટણીને અંદરથી અને બહારથી સાફ કરવી.
- (૫) શીશી અને બોટણી એ બંનેને ઉકાળેલા પાણીના વાડકામાં મૂકા, પાણીમાં દર શેર:

પાણી દીઠ એક ચમચો 'સોડા પાઈકાળ' નાખવો અને જ્યાંસુધી તેમની જરૂર પડે ત્યાંસુધી તેમાં ખંને રાખી મૂકવાં.

(૬) આ પ્રમાણે દરરોજ એક વખત કરવું.

x

x

x

x

બાળકો અને એરંડીઉં તેલ

નાનાં બાળકોને ઝાડો (જુલાળ) લાવવામાટે માતાઓ મોટા ભાગે એરંડીઉ તેલ આપે છે, પણ માતાઓની આ ટેવ વખતનાં વહેવા સાથે બાળકોને વધુ કબજાઆત બનાવે છે; અને પરિણામે ગરીબ બિચારાં નિર્દોષ બાળકો વધુ હેરાન થાય છે. બાળકોને જુલાળ લાવવામાટે એક બાણીતો જર્મન તખીબ ભલામણ કરે છે કે, બાળકોને દૂધનો ખોરાક આપવાના વખતની વચ્ચે પાણીવધુ આપવું; તેમજ દૂધ આપ્યા પછી અર્ધા ચમચાથી એક ચમચાસુધી ઑલીવ ઑઇલ આપવું.

દર ચોવીસ કલાકમાં બાળકોને એકથી ત્રણ ઝાડો થવાની જરૂર છે. ઝાડો નરમ, સુંવાળો અને રાધના રંગનો હોવો જોઈએ, જે લયકાના રૂપમાં હોવો જોઈએ નહિ. તેમાં બધાયલા દૂધના ગાંગડા, મળ કે કફ હોવો જોઈએ નહિ. આવા ઝાડાઓ બાળકોની તંદુરસ્તીની નિશાની છે.

x

x

x

x

ગર્ભવતી સ્ત્રીઓમાટે સોનેરી સૂચના

ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ માટે એક બાણીતા અમેરિકન તખીબની નીચલી સૂચનાઓ દરેક બાઇએ લક્ષમાં રાખવી જરૂરી છે:-

(૧) દરરોજ ઝાડો સાફ આવે તેમ કરવું.

(૨) ગુરદો ઘોઈ સાફ રાખવા માટે બની શકે એટલું પાણી પીવું.

(૩) બની શકે એટલાં તાજાં ફ્રૂટ અને તરકારીનો ખોરાક ખાવો.

(૪) ખાસ કરી બાળકને જન્મ આપવાના મહિનાઓમાં ભારે અને ચીકાશદાર ખોરાક લેવાથી પરહેજ રહેવું.

(૫) રાતવું ભોજન ભારી ખોરાકનું લેવું નહિ.

(૬) દરરોજ તાજી ખુદી હવામાં ચાલવાની કસરત લેવી. આ ઉપરાંત દરરોજનું કામકાજ કરતાં રહેવું.

(૭) ચોરડાની બારીઓ ખુલ્લી રાખીને રાતે ઉંઘ કહાડવી, જે ઓછામાં ઓછી ૮ કલાકની હોવી જોઈએ.

(૮) દરરોજ નહાવાની અને છેવટનાં અડવાડીઆંઓમાં ગરમ પાણીમાં બેસવાની તખેલ રાખવી.

(૯) કોઈ પણ બતનાં ટાઇટ તતરબંધ કે વજનમાં ભારી કપડાં પહેરવાં નહિ.

(૧૦) દાંતોને પૂર તંદુરસ્તીમાં રાખવાનો મજબૂત પ્રયાસ કરવો.

(૧૧) ચોક્કસ વખતના અંતરે ડૉક્ટર પાસે પીશાબ તપાસાવવામાં ઘણો લાભ સમાયેલો છે.

x

x

x

મેક્સેરિયાનો રામબાણુ ઇલાજ-સાધારણ મીઠું

બાણીતો તખીબ ડૉ. બ્રૂક જેણે મેક્સેરિયાને મારી હઠાવવાને ઘણાંક વર્ષો સુધી હંગરી, અમેરિકા વગેરે અનેક સ્થળોએ સંખ્યાબંધ અખતરાઓ કર્યા છે, તેણે મેક્સેરિયાના ઇલાજતરીકે સાધારણ નીમક (મીઠું) જેને તખીબી ભાષામાં 'સોડિયમ ક્લોરાઇડ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તે રામબાણુ હોવાનું બહાર કહ્યું છે. આ ઇલાજ કોઈ પણ પ્રકારના મેક્સેરિયાના તાવ ઉપર ફેતલમંદ પૂરવાર થવાની તે ખત્રી આપે છે. આ તખીબ જણાવે છે કે, આ ઇલાજથી માત્ર ૪૮ કલાકમાં દર્દી સાજો થઈ શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ તેની ઉપર બીજી વાર તાવ હુમલો કરતો નથી. વધુમાં તે જણાવે છે કે, આ ઇલાજ દર્દી પર બે વાર જવલ્લેજ અજમાવવો પડે છે. તે કહે છે કે, આ ઇલાજથી હંગરીમાં હજારો દર્દીઓ આ તાવના ચાલુ મારાથી સદાના બચી ગયા છે. અમેરિકાના ગરમ દેશો જ્યાં આ તાવ જેણે એક વાર ભારે ત્રાસ ફેલાવ્યો હતો તે

આ ઇલાજથી રક્તે રક્તે અલોપ થતો જાય છે. ડૉ. બ્રૂક આ ઇલાજ નીચે મુજબ અમલમાં મૂકવાની મજબૂત ભલામણ કરે છે.

x

x

x

x

મેક્સિકો ઉપર મીઠું કેમ વાપરવું?

સ્વચ્છ 'સોડિયમ ક્લોરાઇડ' (મીઠું) એક મુઠ્ઠી ભરી લેવું અને તે ચૂલાપર તપતી કઢાઇ- (ક્રાઇઝ-પેન)માં નાખવું. નીચેથી ગરમી આપવાનું ચાલુ રાખવાથી મીઠામાંનો પાણીનો ભાગ ઉડી જશે. જ્યાંસુધી કઢાઇમાંનું નીમક (મીઠું) ભૂરો રંગ પકડે, ત્યાંસુધી તેને ગરમી આપવાનું ચાલુ રાખવું.

ઉંમરે પહેલેથી જ શખ્સોએ ઉપરની રીત મુજબ ભુંજેલા મીઠાનો 'ડોઝ' એક મોટા ચમચો ભરીને લેવો, જે વજનમાં એક ઔંસ જેટલો છે. આ મીઠું ગરમ પાણીથી ભરેલા એક ગ્લાસમાં નાખવું અને તેને ખૂબ એકરસ કરી તાવ હૂમલો કરે તેની એક દિવસ અગાઉ સવારના પહોરમાં પી જવું. પછી તે ભૂખ્યા પેટે પીવાની સંભાળ રાખવી. મીઠું એક ઔંસથી વધુ નહિ તેમજ એક ઔંસથી ઓછું પણ નહિ હોવું જોઈએ. આ ઇલાજ ભૂખ્યા પેટે કરવામાં નહિ આવે, તો તેની જરા પણ અસર તાવપર થઈ શકવાની નથી, તે ખૂબ યાદ રાખવું. આ નિમક લેતાં પહેલાં ખોરાક તો શું પરંતુ પાણી પણ પીવું નહિ. મીઠાનો 'ડોઝ' લીધા પછી દર્દીને પાણીનો શોષ પડે તો આ ભૂખ લાગે તો તેને પાણી સિવાય બીજું કશું આપવું નહિ. દવા લીધા પછી અગર જો પાણીનો શોષ લાગે તો સહેજ ગરમ કરેલું પાણી થોડુંક પી જવું. અગર જો દર્દીને ઘણી ભૂખ લાગે તો તેને કાંઈ જેવો હલકો ખોરાક આપવો, પરંતુ તે પણ ૪૮ કલાક પસાર થવા પછીજ. મીઠાનું પાણી પીધા પછી ચોવીસ કલાક પછી માત્ર થોડું પાણી પીવું અને ૪૮ કલાક પસાર થયા પછીજ હલકો ખોરાક લેવો. આ રીતે કરવામાં અગર જો સંભાળ રાખવામાં નહિ આવે તો દર્દીને આરામ થશે નહિ. વળી મીઠાનું પાણી લીધા પછી ૪૮ કલાક સુધી શરદી કે ઠંડો પવન શરીરને લાગે નહિ તેની ખૂબ સંભાળ રાખવી. આવા દર્દીઓએ હમેશાં ગરમ ડગલો અને મોળા પહેરવાની ટેવ પાડવી.

ડૉ. બ્રૂક ખાત્રી આપે છે કે, મેક્સિકોથી વખતોવખત પટકાતા દર્દીઓ ઉપર મુજબનો ઇલાજ અજમાવશે તો તેઓ ઘણી સહેલાઈથી મેક્સિકોથી હેરાન થતા બની જશે.

બીડીથી આંખોનો બીમાર

મારા પ્રિય વાચક ! બીડી અને તમાકુથી થતાં નુકસાનનું ચિત્ર હું વખતોવખત તમારી જાણ માટે રજુ કરતો રહીશ. એ પહેલાં આજે બીડીથી આંખોને કેટલું નુકસાન થાય છે તે હું દાખલા-દલીલથી બતાવવા માગું છું. જેઓ એમ ધારતા હોય કે, તમાકુથી અમોને કશું નુકસાન થતું નથી, તેઓ નીચેના અખતરો અજમાવી જોશે તો તેઓને તુરત માલમ પડશે કે, શરીરની મુખ્ય દ્વિત્રિય આંખ ઉપર ચાલુ તમાકુ કેવી ભુરી અસર કરી શકે છે.

મહેરબાની કરી બીડી પીનારને કહો કે “બારીની બહાર જુઓ, હવે તમારી આંખો બંધ કરો અને દિવાલની સામે જુઓ.”

ઉપર મુજબનો હુકમ માન્ય કરનાર બીડી પીનાર બારીનું એક ચિત્ર જુએ છે; પણ રંગ ફેરવાયેલો જુએ છે. દાખલાતરીકે બહુ રંગ તરફ જતાં તે પોતાની આંખો બંધ કરે છે, ત્યારે તે લાલ રંગ અથવા લાલ કે લીલા રંગનો શેડ જુએ છે.

હવે જુઓ કે, આંખો આગળથી આ રંગો ગુમ થઈ જતાં કેટલો વખત લાગે છે? બારીનું ચિત્ર જે તેની આંખમાં છે તે ગુમ થતાં કેટલો વખત લાગે છે? તે ચિત્ર ફક્ત થોડીજ સેકન્ડમાં નાબુદ થતું જોઈએ; પણ જેઓને બીડી કે તમાકુની ટેવ પડી ગયેલી હોય છે તેઓની આંખો આગળથી તે ચિત્ર દૂર થતાં કોઈ વાર પંદર મિનિટ જેટલો વખત લાગે છે. એનું કારણ એ છે કે, બીડી પીનારની આંખને એવી રીતે લકવો મારી ગયેલો હોય છે કે તે ચિત્ર લાંબા વખતસુધી તેની આંખો આગળ રહે છે. સર્વથી ઓછા જથાની તંબાકુ પણ ઝેર સમાન છે.

x

x

x

x

તંબાકુનો કડવો અનુભવ

મી० એલ. ઈ. ઓબેન્કસ જે ફિઝિકલ કલ્ચરના વિષયમાં સ્પેશિયાલીસ્ટ ગણાય છે, તેણે તંબાકુથી થતા નુકસાનના અનેક દાખલાઓ જે તેની નજર આગળથી પસાર થયા છે તે-રજુ કર્યા છે, જે આપણા દેશી જીવાનીઓએ માટે ધડો લેવા જેવા હોવાથી હું તેમાંના બે ત્રણ આજે બહેરમાં ચૂકવાની લાલચ દૂર કરી શકતો નથી. હું તેનાજ શબ્દોમાં જણાવવાનું વાજબી ધારૂં છું:-

“એક યુવાન ક્લાર્ક ફિઝિકલ કલ્ચરના શિક્ષણમાટે મારી પાસે આવ્યો. તેની છાતીમાં એક વરસ કરતાં વધુ મુદતથી દુઃખારો ચાલુ રહ્યો હતો. તે સાથે તે ખાંસીથી પણ વધુ અને વધુ પીડાતો હતો, જેથી તેના મનમાં ક્ષયના હુમલાનો મોટો લય પેસી ગયો હતો. તે બે વરસથી સીગારેટ પીતો હતો. તેના દુઃખનું કારણ સીગારેટ હોવાનો મને પાકો શક હતો. મેં તેને સીગારેટ છોડી દેવાની તાકીદ કરી. ફિઝિકલ કલ્ચરના શિક્ષણના પહેલા માસ દરમિયાન તેને પોતાની તબિયતમાં કાંઈક સુધારો થતો લાગ્યો; પણ છ અઠવાડિયા પૂરાં થતાં તેણે પોતાને છાતીના દુઃખારો અને ખાંસીના દરદથી સંમૂળગો મુક્ત થયેલો જોયો. એ વખત દરમિયાન તેણે ક્લાર્કની નોકરી છોડી બહારના કામકાજની નોકરી હાથ કરી હતી. તે ‘ફિઝિકલ કલ્ચર’ના શિક્ષણની મજબૂત તારીફ કરતો હતો; પણ તે સમજી શક્યો નહિ કે, બહાર ફરવાની નોકરીથી કે શારીરિક કસરતના શિક્ષણથી તેનું દરદ નાબૂદ થયું હતું. કેટલાક મહીના સુધી તેની સાથે મારો મેળાપ થઈ શક્યો નહિ. એક દિવસે તે ઓચિંતો મને મળ્યો અને પોતાની આગલી નોકરીપર પાછો જવાથી તેનું દરદ પાછું ઉભરી આવશે કે નહિ તે માટે મને પૂછવા લાગ્યો. મેં તેને સલાહ આપી કે, જો સીગારેટ પીવાની છોડી દેશે તો ગમે તેવી નોકરીથી તેનું અસલ દરદ પાછું ઉભરી નીકળી શકશે નહિ. હું ખરો પડ્યો. થોડાક વધુ મહીનાએ મજબૂત સાબીત કર્યું કે, તેની છાતીનો દુઃખારો અને ખાંસી સીગારેટની મોહોકાણ હતી.

બીજો દાખલો—હું એક કસરતખાજને ઓળખું છું, જેનો ધંધો સરકસમાં બાઈસિકલ ઉપર અહલુત કાણુ દેખાડવાનો હતો. એ કસરત ‘સાઇકલ-વર્લ્ડ’ના નામથી જાણીતી છે, જેનો હેતુ સાઇકલને એકદમ ચક્રાવો આપવાનો છે. આ કસરત ઘણીજ જોખમભરેલી ગણાય છે અને તે માટે ઠંડાપણા અને મજબૂતતંતુના બળની ઘણી જરૂર છે. આ ધંધો તેણે પોતાની આખીસ વરસની વયે છોડી દીધો; કેમકે તેને લાગ્યું કે, આવી મોટી ઉંમરે આ કસરત કરતાં તેને ગભરાટ જીતતો હતો અને તે બીકણુ બનતો જતો હતો. અંતે સીગારેટ છોડી દેવાની સલાહ તેને એક ડોક્ટરે આપી. આ સલાહ ઉપર અમલ કરતાં તેણે કદી નહિ ધારેલું એવું પરિણામ આવ્યું. તેણે પોતાની બગડેલી તંદુરસ્તી અને તનની શક્તિ એટલી બધી તો મેળવી કે તે પોતાની આગલી નોકરીમાં પાછો દાખલ થયો અને બાઈસિકલ ઉપર આગલીજ રીતે સાથે ઘણાં વર્ષો સુધી પોતાનો કાણુ ચાલુ રાખ્યો.

ત્રીજો દાખલો ઘણોજ જાણવા જોગ છે. કોલોરિડો ખાતે રહેતી એક અમેરિકન સ્ત્રી ખાસ લલામણથી મારી સલાહ લેવા માટે મારી મુલાકાતે આવી. મારી પાસે મોકલનારનો હેતુ એ હતો કે, કસરતના શિક્ષણથી તેણીના હાર્ટમાં થોડાઘણો સુધારો થવા પામે. મેં તેણીને સલાહ કર્યો કે, તેણીને હાર્ટનું દરદ છે, એમ તેણીને કેમ માલમ પડ્યું? તેણીએ મને સમજાવ્યું કે, તે પોતાની ડાબી બાજુએ સૂઈ શકતી નથી; કેમકે સૂતાં આંખની બાજુએ કાનપટ્ટી આગળ મજબૂત ધબકારો થાય છે. મેં તેણીની હકીકતપરથી જાણ્યું કે, તેણીને સીગારેટ પીવાની બહુજ ધુરી ટેવ પડી ગઈ હતી. અંતે હું તેણીની સખત વેદના દૂર કરવાને રીતે લાગ્યો; પણ ફિઝિકલ કલ્ચરની કસરતથી નહિ. અલબત્ત, કસરતે તેણીની સામાન્ય પ્રકૃતિને લાલ કર્યો હતો ખરો, પણ તેણીનું બલમ દરદ સીગારેટ પીવાનું છોડી દેવાની મેં તેણીને પાડેલી ફરજથી સંમૂળગ્યું દૂર થયું હતું. આ દરદ સીગારેટ પીવાનું છોડ્યા પછી ફક્ત દશ દિવસની ટુંક મુદતમાં ઘણેક દરજ્જે દૂર થયું હતું. પાછળથી મને માલમ પડ્યું કે, સીગારેટ પીવાનો તેણીનો આગલો લખ પાછો ઉભરાઈ આવવાથી તે અગાઉનાજ દુઃખનો કમનસીબ ભોગ થઈ પડી હતી.

બીજા ઘણાક દાખલાઓ રજુ કરીને મી० ઓબેન્કસ જણાવે છે કે, તંબાકુ કોઈના પર

ઝોઘી તો કોઘના પર ઘણી માઠી અસર કરે છે; એટલે કે તંબાકુ દરેકને ઝોઘું-વતું નુકસાન તો જરૂર કરે છે. તંબાકુની ટેવ છતાં ઘણાકો પોતાનું જોર ટકાવી રાખે છે તે ઉપરથી એમ સમજવું જોઈતું નથી કે, તંબાકુ તેઓ ઉપર કદી પણ માઠી અસર કરી શકશે નહિ. આવા શખ્સો આ ભુરી ટેવ છોડી દે તો તેઓ છે તે કરતાં વધુ તનમનથી આસુદા બનવા પામે. તંબાકુથી થતા નુકસાનની કસોટી કરવા માટે તંબાકુનો એક યા બીજી રીતે વિયોગ કરનારાંઓ તંબાકુ છોડી દઈ પોતાની આગલી શરીરપ્રકૃતિ સાથે સરખામણી કરશે તો તેઓને આગલી કરતાં પાછલી સ્થિતિ વધુ સુખરૂપ લાગશે.

x x x x

ઝોટના ખોરાકની ખુબી

તખીખોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, ઝોટમાં માંસ વધારનારો, ગરમી આપનારો અને ખતીજનો ગુણુ એટલો બધો તો સમાયલો છે, કે એકલો એજ ખોરાક બીજા ખોરાકની ગેરહાજરીમાં જીવન ટકાવી રાખવાને પૂરતો થઈ પડે છે. ઘઉં કરતાં ઝોટમાં વધુ ચરબી અને ખારનું તત્ત્વ હોવાથી તે ઘઉં કરતાં વધુ કિંમતી ખોરાક થઈ પડે છે. ઝોટમાં નીચલા પ્રમાણમાં નીચલાં તત્ત્વો જેવામાં આવે છે:-

પાણી ૧૫.૦, નાઇટ્રોજન ૧૩.૦, કાર્બો હાઇડ્રેટસ ૬૩.૦, ચરબી ૬.૦, ક્ષાર ૩.૦

ઝોટનું ધાન્ય પચવામાં પણ ઘણું સારું છે. તેમાં રચકનો ગુણુ છે. તે શરીરને પુષ્ટિ આપે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેના ચાલુ ઉપયોગથી ડૉક્ટરોનું ઘર જેવું પડતું નથી. આ ખોરાક પોરીડજ (પાણી અથવા દૂધમાં ઉકાળી બનાવવામાં આવેલી કાંજ), રોટલી, કેક વગેરેના રૂપમાં લેવાથી ઘણો ફાયદાકારક છે.

એટલું તો ખરું છે કે, ઝોટ દરેકને એકસરખી રીતે પાચન થઈ શકતો નથી. દાખલાતરીકે પેટમાં ઉત્પન્ન થતા વાયુવાળા દરદીઓને ઝોટની પોરીડજ (કાંજ) પચવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એનું કારણ પોરીડજ બરાબર એટલે કે સંપૂર્ણ રીતે નહિ પકાવવાનો છે; અગર જે તે બરાબર પકાવવામાં આવેલી હોવા છતાં પણ પચી શકતી ન હોય તો સમજવું કે, આ ખોરાક એવા બીજા ખોરાક સાથે લેવામાં આવતો હોવો જોઈએ કે જે બંનેની મેળવણી તમારી પ્રકૃતિને અનુકૂળ થઈ પડતી નહિ હોય. આથી બીજા ખોરાકની ભેળ નુકસાનકારક સમજવી, નહિ તો ઝોટ-મીલ પણ તેને બરાબર પકાવી તે ધીમે ધીમે ખાવામાં આવે તો તે સહેલાઈથી પચી શકે છે અને તેના સંખ્યાબંધ લાભો થઈ શકે છે.

x x x x

બહેરાપણનાં કારણો

કાનને બહેરાપણું લાગવાનાં ઘણાંક કારણો છે, જેમાં નીચલાં મુખ્ય છે:-

- ૧-સાધારણ શરદી જે નાક અને ગળાને લાગુ પડે છે તે કાનની ભુંગળી સુધી પહોંચવાના પરિણામે.
- ૨-કાનમાં મેલ થતાં તે ટાંચણી યા સોય જેવા નુકસાનકારક હથિયારવડે કાઢવાથી કાનના પડદાને નુકસાન થવાથી.

૩-ધન્કુલોએ-ઝા અને બીજાં દરદોની પાછલી અસરથી.

૪-ગળાના સોજા વગેરેની બિમારી દરમિયાન જતુંતો ચેપ લાગવાથી.

૫-ભેળને લગતા અને બીજાં દરદોના પરિણામે.

x x x x

ઉંઘનો આશીર્વાદ-તે કેમ મેળવવો ?

ખુદાએ અર્પેલી અનેક બલિસોમાં તંદુરસ્ત ઉંઘનો આશીર્વાદ ઘણોજ કિંમતી છે. ભરઉંઘ શરીરને તાઝગી આપનારી, આનંદ આપનારી અને કૌવત આપનારી છે. જે માણસ બિજાને જતાંજ ખુશનુમા ઉંઘમાં પડે છે, તે આ દુનિયાનાં અનેક પ્રકારનાં સુખોમાંથી એક મુખ્ય સુખનો આશીર્વાદ મેળવે છે. સારી ઉંઘ કૌવત આપનારી એક જાતની અકસીર દવા થઈ પડે છે અને એ ઉપરથી તેની તંદુરસ્તી અને સુખાકારીનું માપ થઈ શકે છે. દરદીઓને દવા કરતાં ઉંઘ ઘણી સારી અસર કરે છે. આજકાલ ઘણાકોની ફરિયાદ થઈ પડી છે કે, તેઓ બરાબર ઉંઘી શકતાં નથી. જેઓ ઉંઘી શકતાં નથી, તેઓ ઘણાંક દરદોનો ભય પોતાને માથે ખેંચી લે છે. તેઓ ખાસ કરી મજબૂતનુંતો બિમારીના ભોગ થઈ પડે છે.

ઉંઘ નહિ આવવાનું મુખ્ય કારણ આપણી પોતાની મૂર્ખાઈ છે. આ મૂર્ખાઈ કુદરતનો કાયદો તોડવાની છે. જેઓ કુદરતના કાયદાઓને તાબે થાય છે, તેઓમાંનો એકેએક ખુશનુમા ઉંઘ કાઢવાને લાયક બને છે. સ્નાયુના કામકાજના ધસારાથી ઉત્પન્ન થયેલી અશક્તિ લોહીમાં દાખલ થાય છે ત્યારે ઉંઘ પેદા થાય છે.

x

x

x

x

x

ખુશનુમા ઉંઘના ઇલાજો

હું આગળ ચાલતાં ઉંઘમાટેની ફરિયાદ દૂર કરવાના અનેક ઇલાજો રજૂ કરતો રહીશ, પણ આ ઇલાજોના પહેલા પાઠંતરીકે નીચેલી સૂચનાઓ ધ્યાનમાં રાખવાની હું ખાસ ભલામણ કરું છું.

(૧) તમોએ ઉંઘ લાવવાની ટેવની ખીલવણી કરવી નોંધએ છે. તમોને ઉંઘ આવી શકવાની નથી એ ખ્યાલ મગજ ઉપરથી તમારે દૂર કરવો નોંધએ છે. જેવા તમો બિછાને નળો કે તુરતજ મગજ ઉપરના વિચારોને હાંકી કાઢો અને ઉંઘી જવાનો મજબૂત પ્રયાસ કરો. એ માટે તમારા મગજ પર મજબૂત કાણુ મેળવવાની કોશીશ કરો.

(૨) ઉંઘ નહિ આવવાનાં અનેક કારણોમાં ચા, કૌશી અને બીજાં પીણાંઓ માટેનું અતેજ પણ એક છે. જ્યારે ઉંઘ વગર તમો પીડાતા હો ત્યારે ચા, કૌશી અને બીજાં પીણાંથી દૂર રહેવાની કોશીશ કરો. ચા અને કૌશી મગજને ઉશ્કેરે છે અને ઉંઘને નસાડે છે. ખાસ કરી સાંજના વખતે ઉશ્કેરનારા પીણાંથી દૂર રહો.

(૩) સવારે ચા સાંજે તમારી પ્રકૃતિના પ્રમાણમાં કસરત લેવાની ટેવ રાખો.

(૪) ખાલી પેટે કદી પણ બિછાને જતા નહિ, તેમજ તમારી હોજરીને બીનજરૂરી ખોરાકના બોખથી લાધી બિછાને જતા ના. વધુ ભારથી લાધેલી હોજરી તમારી ઉંઘ અને તન-મનની શાંતિના કાતિલ શત્રુ છે. પરિણામે ઘણાંક દરદોને જાણી નોંધ આમંત્રણ કરવામાં આવે છે. તમારે ભારે ખોરાક અને મોડી રાતનો ખોરાક લખવો નોંધએ છે. ખાણું લીધા પછી તુરતજ બિછાને જતા નહિ.

(૫) જાણીતા તબીબોનો એવો મત છે કે, બિછાને જવાની અર્ધો કલાક આગમજ પુછાં (થોડું ગરમ) પાણીએ નહાવાથી ઘણો સારો લાભ થાય છે. એમ કરવાથી લોહી મગજમાંથી પગ સુધી ખેંચાઈ જાય છે, જેથી મજબૂત તંતુઓમાં લોહીનો ઘટાડો થાય છે અને ઉંઘમાં વધારો થાય છે. સારી ઉંઘમાટે કબજિયાતને પણ દૂર કરવાની જરૂર છે.

(૬) સૂવાના ઓરડાને તાજી હવાના સારા જથ્થાની ઘણી મોટી જરૂર છે, (મચ્છર સતાવતાં હોય તો) ટોલિયાને મચ્છરદાની હોય તો ઘણું સારું.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

૧૩૧-શીર્ષાસન

નીચે માથું અને ઉપર પગ રાખીને ઉભા રહેવું તેને શીર્ષાસન કહે છે. શરૂઆતમાં આ આસન દિવાલ સાથે કરવાથી સહેલાઈથી થઈ શકે છે. દિવાલને અટેલીને કરવાથી પાછળ પડી જવાની ખીક રહેતી નથી. જે એક-બે મિત્રોની મદદ લઈને કરવામાં આવે તો વળી ધણુંજ સારું. મદદ લઈને ફક્ત સાતજ દિવસ કરવાથી પછી પોતાની જાતેજ મદદસિવાય કરી શકાય છે.

કહેવત છે કે “ઉતાવળે આંખા પાકે નહિ” તેમ એકદમ શીર્ષાસન કરવાનું શરૂ કરો અને પહેલેજ દિવસે અડધો કલાક કરો તો તેથી ફાયદો નહિજ થાય, પણ બહુજ નુકસાન થશે. તમે નબળા હો કે બળવાન હો, તોપણ ધીરે ધીરે અને થોડો થોડો વખત આજથી શરૂ કરો. પછી જુઓ કે, તમારું શરીર અને ગર્દન કેવી મજબૂત બની ગઈ છે.

પહેલા બે દિવસ મિનિટ કે અડધી મિનિટ સુધી, પછીના બે દિવસ બે મિનિટ સુધી, પછીના આઠ દિવસ ત્રણજ મિનિટ સુધી, પછીના આઠ દિવસ પાંચજ મિનિટ સુધી, પછીના દશ દિવસ સાત મિનિટ સુધી અને તે પછીથી દરરોજ દશ મિનિટ કરવું. ધીરે ધીરે છ માસ સુધીમાં અડધા કલાક સુધી લઈ જવું. શાંતિથી અને થોડી મહેનતથી બહુજ લાભ થાય છે.

શીર્ષાસન સવારમાં કરવાથી બહુજ લાભ થાય છે. આસન શરૂ કર્યા પહેલાં અને પછી દરરોજ ચાર-પાંચ પ્રાણાયામ કરવાથી બહુજ ફાયદો થાય છે. શ્વાસ શાંતિથી લેવો અને ઉચ્છ્વાસ પણ શાંતિથી કરવો. શીર્ષાસન કરતી વખતે શરીરને ડોઢ પણ જાતનું સખત અંધન હોવું જોઈએ નહિ. બધી નસો અને નાડીઓમાં છૂટથી લોહી ફરી શકે માટે ફક્ત લંગોટજ પહેરવો અને તે પણ બહુ સખત પહેરવો નહિ. સવારમાં ભૂખ્યા કોઈજ આસન કરવું.

આ આસન યથાવિધિ અને નિયમિત કરવાથી બહુજ લાભ થાય છે. જેમ શીશીમાં પાણી રેડીને ઉંધીચતી કરવાથી ધોવાઈને સાફ થાય છે, તેમ માણસનું શરીર ઉંધુંયતું થવાથી બહુજ લાભ થાય છે. આ આસન શરૂ કરતા પહેલાં તમારા પગનો રંગ જુઓ, પછીથીજ શીર્ષાસન કરવાનું શરૂ કરો. આસન કર્યાબાદ વળી પાછા તમારા પગનો રંગ જુઓ. શીર્ષાસન કર્યા પહેલાં તમારા પગનો રંગ સફેદ જણાશે. તમે જાતેજ વિચારો કે, તે શાથી સફેદ થયો? શીર્ષાસન કરવાથી લોહી નીચે ઉતરી જાય છે. લોહીનો અભાવજ પગનો રંગ કહી આપે છે; પરંતુ જ્યારે શીર્ષાસન છોડી દેવામાં આવે છે, ત્યારે પગમાં નવા લોહીનો સંચાર થવાથી વધુ લાલાશ આપે છે. શુદ્ધ લોહીનો સંચાર એજ આરોગ્ય. શીર્ષાસન કરવાથી શુદ્ધ લોહીનો સંચાર થાય છે. શરીરમાં સંપૂર્ણ રીતે લોહી ફરી વળવાથી આરોગ્ય વધવાનો સંભવ છે.

માથાનું દરદ, છાતીની કમજોરી, મોંની અરુચિ, કંઠ-દોષ, ગળું પડવું તેમજ સ્વપ્નદોષ અને વીર્યદોષ વગેરે હંદો નાશ પામે છે. મગજમાં પણ શુદ્ધ લોહી પહોંચવાથી બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિ વધે છે.

લોહી માથા ઉપર ચઢાવવાથી રાત્રિદિવસ હૃદયને બહુજ કષ્ટ પડે છે, જ્યારે શીર્ષાસન કરવાથી હૃદયને આરામ મળે છે. શરીરનું સંધ્યું લોહી હૃદયમાં પોતાની જાતેજ આવીને એકઠું થાય છે અને શુદ્ધ થાય છે. હૃદયને આરામ મળવાથી તેની શક્તિ વધે છે અને શક્તિ વધવાથી આયુષ્ય વધે છે. એક દિવસમાં ફક્ત વધુમાં વધુ અડધો કલાકજ નિયમિત કરવું જોઈએ.

આ આસન નિયમિત અને યોગ્ય રીતિથી કરવામાં આવે તો જરૂરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. જઠ-રાગ્નિ પ્રદીપ્ત થતાંની સાથેજ આહારની ઇચ્છા થાય છે. શરીર ભૂખથી સાત્વિક ખોરાક મેળવે છે અને પુષ્ટિ મેળવે છે. ભૂખ અનુસાર ભોજન નહિ મળવાથી શરીર બગડે છે. શીર્ષાસનના અભ્યાસીઓએ ગાય કે બેસનું માખણ, ઘી, દૂધ વગેરે સાત્વિક પદાર્થો લેવાથી સ્વાસ્થ્ય સુધરે છે.

પાંચ વર્ષથી તે સાઠ વર્ષ સુધીની ઉંમરવાળા મનુષ્યોને આ આસનથી સારું પરિણામ નીપજ્યું છે. આ વાત હજારો લોકોથી અનુભવસિદ્ધ છે. સાધારણ દૃષ્ટિથી જે અનુભવ છે અને જે કહ્યા છે, તે સારા વિચારવાળા ડૉક્ટરો અને શારીર-શાસ્ત્રના છે. આશા છે કે, આ આસન દરેક વ્યાયામ-શાળાના બંધુઓ સિદ્ધ કરશે અને તેનો લાભ ઉઠાવશે.

(“વ્યાયામ”ના એક અંકમાં લેખક—રા. અંબાલાલ પટેલ, કડી.)

૧૩૨-ધરધરાઉ હુન્નરો

અશક્ત બાઈઓના ધાવણુ-ટુદ્ધિની દવા

કેટલાંક કારણોથી સ્ત્રીઓના અંગપરના દૂધમાં ઘટાડો થાય છે. આથી છોકરું પીએ તો તેને પેટ ભરી દૂધ મળી શકતું નથી. તેમાં ત્રણ પ્રકારના દોષ હોય છે:-

(૧) સમૂળથું દૂધ ન આવવું, (૨) દૂધ થોડું આવવું, (૩) કમતી કે જરતી આવીને જલદી બંધ થાય છે. વૈદ્યક શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે છોકરાને દાંત આવતાં સુધી પણ તેની માતાનું દૂધ પૂરતું મળવું જોઈએ. તે ખામી દૂર કરનારી દવા ખાસ અત્રે લખી છે; તેનો લાભ શહેરની અને ગામડામાં વસતી સ્ત્રીઓ જરૂર લેશે.

શેરડીના મૂળનું ચૂર્ણ (ભૂકી) તોલા ૨૦, મેથીના ઝાડને સૂકાવીને બનાવેલું ચૂર્ણ તોલા ૨૦, આમન તોલા ૨૦, કપાશીઆનાં મૂળનું ચૂર્ણ તોલા ૨૦, દિવેલીઆનાં પાતરાંનું ચૂર્ણ તોલા ૨૦, ઘીમાં તળેલી કણક તોલા ૨૦.

ઉપરની ચીજો બરાબર વજનથી લેવી. તે દરેક ચીજ સાફ કરીને તેનું ચૂર્ણ (ભૂકી) ધણું બારીક બનાવવું. તેનું એક મિશ્રણ બરાબર બનાવવું. પછી તેના એક તોલાનાં પડીકાંઓ ખાંધી રાખવાં. એવાં પડીકાંઓ શહેરમાં અથવા ગામડાંઓમાં બનાવી વેચી શકાય છે.

પડીકાં વાપરવાની રીત:-દશ તોલા ગરમ દૂધમાં એક તોલો સાકર મેળવીને તેમાં એક પડીકું ચૂર્ણનું મેળવીને ઓછું દૂધ આવનાર બાઈને ચટાડવું. એ મુજબ દિવસમાં બે વખત બે પડીકાંઓ પીવરાવવાં. એ મુજબ પીવાથી તે બાઈના લોહીમાં સુધારો થઈને વૃદ્ધિ થાય છે; તેમજ તેથી દૂધ પણ પુષ્કળ આવે છે.

ઠંડો (કપડાં ધોવાનો) સોડા બનાવવો

સોડાએશ-ધોવાનો સોડા પાણીમાં નાખીને મિશ્રણ કરવાથી તે પાણી જરા ગરમ થાય છે, તેથી તેને ગરમ સોડાએશ કહેવામાં આવે છે. તેવા સોડાના પાણીથી કપડાં ધોવામાં આવે તો તે કપડાં ખરબચડાં-રફ થઈને જલદીથી ફાટી જાય છે. એવો કેટલાકનો પૂરતો અનુભવ છે. તેવા લોક કપડાં ધોવામાં ઠંડો સોડા વાપરે છે. તે બનાવવાની રીત:-લોખંડની કદાઈમાં ૧૦ શેર સોડા સીલીકેટ અને ૫ શેર ઠંડું પાણી, એમનું મિશ્રણ કરીને ઉકાળવું. ગરમ કરતી વખતે તાવેથાવડે હલાવીને બધું મિશ્રણ એકજીવ મિશ્ર કરવું-એટલે તળાએ સીલીકેટ સોડા ચોટશે નહિ.

ઉપરનું મિશ્રણ પાતળું થયા પછી તેમાં સોડાએશ ૪૦ શેર ભૂકો થોડોથોડો મેળવીને તે બધું મિશ્રણ હલાવીને બરાબર મિશ્રણ એકસરખું બનાવવું. તે મિશ્રણના તળાએ ધીમી ગરમી આપવી, જેથી તેના મોટા અથવા ઝીણા ગાંઠાઓ અને ભૂકી બનશે. ગાંઠા મોટા થયા હોય તો વાટીને અથવા લોખંડની ખાંડણીમાં ફૂટીને તેની ભૂકી બનાવવી. તે ભૂકીને ઠંડો સોડાએશ કહે છે. તે ભૂકી ટીનના ડબ્બામાં એક રતલ જેટલી ભરવી, અથવા કાગળનાં પડીકાંઓમાં અર્ધાએક શેર જેટલી ભરવી. સોડાએશ કરતાં આ ઠંડો સોડાએશ મોંઘો વેચાય છે. આ ધંધો રૂપિયા ૧૫ થી ૨૦ માં સારી પેઠે કરી શકાય છે. તે ધોવાનાં પડીકાંઓનું વેચાણ કરવું.

આંખના ખીલ મટાડનારી મેશ બનાવવી

નાનાં છોકરાંની આંખમાં અસ્વચ્છતાથી ખીલ થાય છે; અને તેનું ધર્ષણ આંખોની અંદરની બાજુઓ ઉપર થવાથી કુલ, છારી તથા ત્રણ પેદા થાય છે. તે સર્વે દરદોનું મૂળ કારણ જે ખીલ તે મટાડનારી દવા સ્ત્રીઓને બનાવતાં આવડવી જોઈએ. તેથી તે એક સ્ત્રીઓનાજ ઉદ્ભવ ગણી શકાય છે. તેવી સરસ જાતની મેશ (કાજળ) વપરાય છે, તે બનાવવાની રીત:-

પુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી તોલા ૨, પુલાવેલું મોરચુચુ (સલ્ફેટ ઓફ કૉપર) તોલા ૨, કપૂરની ભૂકી તોલા ૦.૧, સુરોખાર સ્વચ્છ ભૂકી તોલા ૨, દીવેલના દીવા ઉપર પાડેલી મેશ તોલા ૮ અને ચોખ્ખું ઉત્તમ ગાયનું ઘી તોલા ૨૪.

ઉપર લખેલા પાંચ પદાર્થોમાંથી દરેકની ભૂકી જૂદી જૂદી કરીને પછી એકત્ર ભૂકી બનાવવી. પથરાના ખલમાં ઘુંટી ઘુંટીને સારી પેટે તે રજકણો મિશ્રિત કરી દેવાં. પછી કપડામાંથી ચાળી લઈને તેજ ખલમાં મૂકવી. પછી ધી ઉતું કરીને તેમાં તે ભૂકીઓ થોડી થોડી મેળવીને તેની મેશ બનાવવી. તે મેશ એક મલમ જેવી બને છે. હવે તે ખલમાં તે મિશ્રણ ઘણી વાર સુધી ઘુંટ ઘુંટ કરવાનું છે. તે મેશની અંદર એક પણ રજકણ છૂટા રહે નહિ અને આંગળી મૂકવાથી લાગે નહિ એવી સ્થિતિ તે મિશ્રણની થાય, ત્યાંસુધી ઘુંટવાની ક્રિયા કરવી જોઈએ, જેથી આંખમાં આંજવાથી ખુચશે નહિ. એ મુજબ ઉપરની ભૂકીઓ-મેશ(કાજલ) એનો ધીની અંદર મલમ બનાવવાનો છે. તે બધી મેશને એક મોટા ડબ્બામાં પ્રથમ ભરી રાખવી કે જેથી તેની અંદર કચરો, મેલ વગેરે જાય નહિ. તે મેશની નાની ડબ્બીઓ ભરી અને તેના ઉપર ખીલ મટાડનારી મેશ એમ લેખલ ચોટાડવું. આ મેશ એકાંતરે આંખમાં આંજવાથી ખીલ તદ્દન નાશુદ થઈ જાય છે; અને આંખની દૃષ્ટિ પણ પહેલાં કરતાં વધે છે; તેમજ તે આંખમાં આંજતાં ખીલમાંનું પાણી ઝરીને તે ખીલ જલદીથી સારા થાય છે. એકંદર એક તોલાની ડબ્બીઓ ભરીએ તો લગભગ ૩૮ ડબ્બીઓ ભરી શકાય છે; અને દરેક ડબ્બી એક આને વેચીએ તો રૂપીઆ ૨-૬-૦ મળે છે; અને મેશ તૈયાર બનાવવામાં ખર્ચ આશરે બાર આના જેટલો થાય છે. તો જુઓ કે, આ નાનો ઉદ્યમ બે કોઠા સ્ત્રીઓ કાળજીપૂર્વક કરશે, તો પોતાનું ગુજરાન સારી પેટે ચલાવીને બે પૈસા પણ ગાંઠે સંગ્રહ કરશે. આ ધંધો શહેરમાં તેમજ ગામડામાં પણ બહુ સારી રીતે ચાલી શકે તેમ છે.

ખુશબોદાર ઇલીઆ સોપારી બનાવવી

એક શેર સોપારી કાપીને તેની ચીરીઓ એક શેર દૂધમાં પલાળવી. જ્યારે દૂધ અર્ધા કરતાં ઓછું બાકી રહે, ત્યારે સોપારી જૂદી કાઢી લેવી. તેમાં એક તોલો ગુલાબનું અત્તર અને પાંચ તોલા પીપરમીટના તેલનું મિશ્રણ કરવું. તે પછી એ સોપારી એક ચીનાઈ વાસણમાં ભરીને ઢાંકી મૂકવી. તેનો સુગંધ બહુ ઉત્તમ આવે છે. એમ નકકી થાય ત્યારબાદ તેને ખાવાના કામમાં વાપરવી. આશરે બે દિવસ પછી તે સારી રીતના ખુશબોદાર-છાલીઓ જૂદા જૂદા બને છે. વેચાણ કરવા માટે નાની ડબ્બીઓમાં ભરીને તેના ઉપર લેખલ ચોટાડીને 'વેચાણ કરવું'. આ સોપારી ખાનારને ખાંસી, દમ વગેરે સોપારીથી થનારા રોગો થતા નથી; તેમજ ખાવામાં પણ બહુજ ઉત્તમ લાગે છે. આ ધંધો ઘેરેઘેર સ્ત્રીઓ બનાવીને કરી શકે તો ઘણોજ ફાયદાકારક નીવડશે. તેમજ ક્ષયરોગવાળા આ સોપારીનું સેવન કરશે તો જરૂર તેમનો વ્યાધિ મટી જશે.

માકણુ સાફ કરવાની ભૂકી

મોટી વસ્તીમાં અને ગંદકીવાળી જગામાં માકણુનો બહુજ ત્રાસ હોય છે. તે ત્રાસ દૂર કરવા માટે ઘણી શોધ થઈ રહી છે; તેથી આ હુન્નર પણ સ્ત્રીઓના ધરધતુ ધંધાતરીકે ખાસ આપીએ છીએ, જેનો અવશ્ય લાભ લેવાશે. માકણુનો ત્રાસ નહિ થાય તેવી ભૂકી બનાવવાની માહિતી:—

ચોખ્ખા ટંકણુખારની ભૂકી તોલા ૨૫, અકલગરાની ભૂકી તોલા ૨૫, શીનાઈલની સફેદ ગોળીની ભૂકી તોલા ૧૦.

ઉપરના પદાર્થો ચાળણીમાંથી ચાળીને ઝીણા કરી રાખવા. તે ભૂકી એક મોટા ડબ્બામાં ભરી રાખવી. પછી ટીન પતરાની બે તોલા જેટલી ડબ્બીઓમાં તે ભૂકીભરી રાખવી. તેના ઉપર “માકણુ સાફ કરનારી ભૂકી” એમ લેખલ ચોટાડવું. એકંદર ત્રીસ ડબ્બીઓ ભરાશે; અને એક આને વેચીએ તો ત્રીસ આના મળશે. આશરે ખર્ચ છથી આઠ આનાનો થાય છે; તેમજ આ ઉદ્યમ સ્ત્રીઓ ખરેખર બનાવી શકે તો તેમાંથી ઘણોજ ફાયદો મેળવી શકશે.

વાપરવાની રીત:—ભૂકી ભરેલી ડબ્બીઓને ઝીણા ખીલાવડે અથવા ટાંકણીવડે ઉપલા ટાંકણુ ઉપર બેથી ત્રણ કાણાંઓ પાડવાં અને ડબ્બીની પાછલી બાજુઓ ઉપર દબાવીને તેની અંદરનો પાઉર માકણુ થતી જગાએ છાંટવો, જેથી માકણુ તેમાં આવશે નહિ, તેમજ એ ભૂકી પથારી ઉપર કે કપડા ઉપર છાંટવાથી માકણુ થતા નથી. ભૂકીની અસર રહેતાસુધી માકણુ પેદા

થતા નથી; તેથીજ તે ભૂકી દર બે ત્રણ દિવસે માકણવાળી જગાએ ખાસ કરીને છાંટવી, જેથી માકણોનો સંપૂર્ણ નાશ થઈને તેમના તરફથી માણસના લોહી ચૂસવાનું કામ બંધ થશે. ડબીઓ ભરવામાં અડચણ પડે તો તેટલા વજનની ભૂકીનાં પડીકાંઓ બનાવવાં. આવાં પડીકાંઓ ધરધતુ રીતે બહુ વેચાય છે. કેટલાક વગેરે પાઉડર બહુજ મોંઘો મળે છે; અને આ ભૂકી પણ સાફ કામ આપે છે, તેમજ બહુ ઓછો ખર્ચ આવે છે.

સોડા વોટરનાં પડીકાંઓ બનાવવાની રીત

ધણી સ્ત્રીઓને વધારે ખાવાથી, કચરભરક ખાવાથી તેમજ વાશી ચીજો ખાવાથી અપચો અને અમુંઝણ જેવું થાય છે; દ્રવવાળું સોડાવોટર જેમને પસંદ પડતું નથી, તેમજ ગામડામાં રહેનાર સ્ત્રીઓને તે મળી શકતું નથી; તેઓ મોટે આ બનાવવાની માહિતી ઉદ્યમતરીકે ખાસ આપીએ છીએ. આ પડીકાંઓ પીવાથી અપચો, પેટ દુખવું અને પેટનું ફૂલવું, બંધકાશ અને લીઝર ફૂલવાના રોગો મટે છે; તેમજ ગરમીની સીઝનમાં ઠંડા પીણાતરીકે પણ લોકો તેને વાપરે છે. તે બનાવવાની રીત:—

સોડા ટારટરેટ ભૂકી તોલા ૨૫, સોડા બાયકારબોનેટ ભૂકી તોલા ૮, ટાટરીક એસીડ ભૂકી તોલા ૭, ખાંડનું છુર (ખાંડની ભૂકી કોરી) તોલા ૩૫, લીંછુનું તેલ ટીપાં ૧૫.

ઉપરના પદાર્થો બળ્લરમાંથી લાવીને તૈયાર રાખવા. પછી દરેક પદાર્થની જૂદી જૂદી ભૂકીઓ બનાવીને તે દરેક ભૂકી જૂદા જૂદા કલકના પતરા ઉપર મૂકીને ગરમી ઉપર તપાવી કાઢવી, જેથી ધણી કોરી ભૂકી થશે. પછી એક પથ્થરના ખરલમાં ખાંડની ભૂકી નાખવી. તેની અંદર લીંછુનું તેલ એક બે ટીપાં નાખી નાખીને ખૂબ ઘુટવું. એ મુજબ તે બધું લીંછુનું તેલ ખાંડ સાથે ઘુટીને મિશ્ર કરવું. પછી બાકી રહેલા બધા પદાર્થો તેમાં ભૂકીતરીકે મેળવીને ખૂબ ઘુટવું. એટલે તે બધી ભૂકી ખરલમાં એકમિશ્રિત થઈ જશે. પછી ઝીણી ચાળણીમાંથી બધી ભૂકી ચાળી કાઢવી. બીનાથ પડતી દેખાય તો તડકાની અંદર એક પતરા ઉપર મૂકીને સૂકાવી નાખવી.

તે સૂકાયેલી ભૂકી એક કાચની મોટી શીશીમાં ભરી રાખવી; અને ઉપરથી મજબૂત દાટો બેસાડવો. ચોમાસામાં આ કામ કરતી વખતે પાણી છૂટવાનો સંભવ રહે છે; તેથી બહુ કાળજીથી હવામાંનું પાણી અંદર નળ નહિ તેની કાળજી રાખવી.

પછી અર્ધાં તોલાનાં તેનાં પડીકાંઓ બનાવવાં. તેના ઉપર ઑઇલ પેપર જેવો તેલીઓ કાગળ લપેટવો, જેથી હવા અંદર જશે નહિ. તેના ઉપર “સોડા વોટરની ભૂકી” એમ લેખલ ચોંટાડવું. એ મુજબ લગભગ ૧૫૦ પડીકાંઓ ઉપરની ભૂકીનાં થાય છે. એક પડીકું એક પૈસે વેચીએ તો રૂ. ૨-૫-૬ મળે છે; અને માલતો ખર્ચ આશરે બાર-ચૌદ આનાનો થાય છે. તેથી આ ધંધો પણ ફાયદાકારક નીવડે તેમ છે; તો જરૂર સ્ત્રીઓ આ કામ કરીને પણ પૈસા પેદા કરી શકશે.

સોડાનાં પડીકાંઓ પીવાની રીત:—એક પડીકું ખોલીને એક કપમાં નાખવું; પછી તેમાં પાણી નાખવું. એ રીતે તે એક કપ ભરીને બનશે. ઉભરો આવે કે તરત પી જવું. ઉભરો બંધ થયા પછી પીવાથી તે પ્યાલામાં નીકળતો ગ્યાસ પેટમાં જતો નથી; અને તે ગ્યાસની તો ખરી જરૂર છે, તેથી ઉભરો આવે કે તરત પી જવું; જેથી ઉપર લખેલા ગુણ મળી શકશે.

(“મહિલાભૂષણ”ના એક અંકમાં લેખક—ડૉ. શંકર યજ્ઞેશ્વર ગર્ગે)

૧૩૩-દાંત અને મોઢાના રક્ષણમાટે ઉપયોગી સૂચનાઓ

૧-શરીરની તંદુરસ્તીનો મુખ્ય આધાર દાંત અને મોઢાની સ્વચ્છતા ઉપર રહેલો છે, માટે હમેશાં તેને સાફ રાખો.

૨-તંદુરસ્ત આળકની ઇચ્છા રાખનાર માતાએ ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન દાંત અને મોઢાને ખરાબર સાફ રાખવાની જરૂર છે.

૩-ગર્ભાવસ્થામાં જો માતાઓ પોતાનું મોઢું ખરાબર સાફ રાખે તો તેથી (અવતરનારા) આળકનું મોઢું કે દાંત કદી ખરાબ થતા નથી.

૪-આળકના જન્મથીજ તેનું મોઢું માતાએ હમેશાં સાફ રાખવું. ધવરાવ્યા પછી પણ સ્વચ્છ પાણી અને ટુવાલવડે હમેશાં તેના મોઢાને સાફ કરી નાખવું જોઈએ, જેથી તેના લવિષ્યના દાંત સારા અને સ્વચ્છ તથા મજબૂત બનવા પામે.

૫-જ્યાંસુધી આળક ધાવણ ધાવે છે, ત્યાંસુધી માતાએ પોતાના પણ દાંત અને મોઢું ખરાબર સાફ રાખવું જોઈએ.

૬-નાનાં આળકોને થતાં કેટલાંક દર્દોમાં તેનું કારણ ઘણે ભાગે તેની માતાના ખરાબ દાંત અને મોઢું હોય છે. એથી માતાની પાચનશક્તિ ખરાબ થઈ તેની અસર આળકપર થાય છે. આવું ન થવા માટે હમેશાં દાંત સાફ રાખવા જોઈએ.

૭-આળકોને ઉછેરવા માટે માતાના ધાવણ જેવો કોઈ પણ ઉત્તમ ને પોષણકારક ખોરાક નથી.

૮-આળકને રૂંદે પ્રકારે ધવરાવનારી માતાનું પોતાનું શરીર પણ સારી પેઢે ખીલે છે. ઘણા માણસો એમ માને છે કે, તેથી માતાનું શરીર ધસાય છે. તે વાત ભૂલભરેલી સમજવી.

૯-જો માતાનું દૂધ તંદુરસ્ત હોય તો આળકોને ઉછરતાં વાર નથી લાગતી.

૧૦-ગરીબ માણસનું આળક કે જોને ઉછેરવાને માટે તેની માતા પોતાની છાતીનું દૂધ પ્રેમથી પાય છે, તેવા આળકના દાંત દૂધ જેવા સફેદ, મોટીની હાર માફક ચળકતા અને મજબૂત રહે છે; જ્યારે તેજ ઉંમરનાં ધનવાનોનાં આળક જોશો તો તેને મિઠાઈ વગેરે ચીજો આપવામાં આવતી હોવાથી તેના દાંત સડેલા તથા શરીર તંદુરસ્તીમાં દીલું અને રોગીષ્ટ જણાશે.

૧૧-દાંત આવતી વખતે આળકોને થતા દરદમાંથી બચાવવા ઇચ્છા હોય તો જન્મથીજ તમારા આળકનું મોઢું ઘસીને સાફ રાખતા જાઓ. એથી આવનારા દાંત વગરબળએ કુટી નીકળશે.

૧૨-આળકને ઘણે ભાગે ૬ થી ૭ મે મહીને દાંત ઉગવાનું શરૂ થાય છે. પ્રથમ નીચેના દાંત શરૂ થઈ પછી તેજ જગ્યાએ ઉપરના ભાગના દાંત ઉગે છે; અને પ્રથમની જોડી, વચ્ચેથીજ ઉગે છે.

૧૩-આળકના દૂધીઆ દાંત જો ખરાબ હશે તો ત્યારપછીના દાંત પણ ખરાબ આવવાના; માટે જો તમારે સારા દાંતની આશા રાખવી હોય તો તમે નાનપણથીજ દાંતને સુધારો.

૧૪-દાંત વહેલા કે મોડા આવવા એમાં કુદરતનો મોટો હાથ નથી, પણ તંદુરસ્તીપર આધાર છે.

૧૫-આળકોને જેમ જેમ દાંત આવતા જાય છે, તેમ તેમ તેને કંઠણ ખોરાક આપવાની ખાસ જરૂર છે; કારણ કે તેથી કસરત મળતાં દાંત મજબૂત થતા જાય છે.

૧૬-પાચનક્રિયાનાં તમામ દરદો દાંતને આભારી છે; માટે તમે દાંતને અને તેટલી કસરત આપો અને ખોરાકને ખરાબર ચાવી પાણી જેવો થાય ત્યારેજ કાળીયો ગળે ઉતારો કે જેથી તે તરતજ હજમ થઈ શકે.

૧૭-અતિશય ઠંડા કે અતિશય ગરમ પદાર્થો એક પછી એક ઉપરાઉપરી ખાવા નહિ, કારણ કે તેમ કરવાથી દાંતની ગરમી એકદમ કમી-ગરમી થવાથી દાંતમાં ચીરા પડે છે અને તેનાં મૂળ નિર્જળ થઈ જાય છે.

૧૮-હમેશાં અચપણથીજ કંઠણ પદાર્થો ખાવાની ને ખાવા આપવાની ટેવ પાડો કે જેથી દાંતોને ઘટતી કસરત મળે અને દાંત સ્વચ્છ તથા મજબૂત બને.

૧૯-હોજરીને કાંઈ દાંત હોતા નથી, માટે તમારો ખોરાક તમે ખરાબર હજમ કરવા ચાહતા

હો તો તેને બરાબર ચાવીને (પાણી જેવો પાતળો મોઢામાં થઇ જાય ત્યારેજ) ગળે ઉતારો.

૨૦—કંઈ પણ ખાધા પછી દાંતને બરાબર સાફ કરો. બાળકો પાસે પણ આ નિયમ ખાસ પળાવો.

૨૧—જે માણસ બરાબર ચાવીને ખાય છે, તેનેજ ખોરાકનો કુદરતી સ્વાદ જણાય છે; અને તે પોતાનું પોષણ થોડા ખોરાકથી મેળવી શકે છે.

૨૨—બાળકોના મોઢામાં ચૂસવા માટે આંગળી કે બીજું કંઈ પણ આપવું નહિ. કેમકે એથી બાળકની તંદુરસ્તી વધારે બરાબર થવા પામે છે ને તેમનો ચહેરો પણ એથી બરાબર થાય છે.

૨૩—બાળકના દાંતમાં કંઈ પણ ખામી જેવું જણાય તો તરતજ કોઇ સારા દાંતના ડોક્ટરને બતાવીને તેનો ઉપાય કરવો જોઈએ.

૨૪—અયપણમાં દાંતની કાળજી હશે તો પાછળના આવેલા દાંત જીંદગીસુધી ટકી રહેશે. બીજી વારના દાંત ઘણે ભાગે છઠ્ઠે-સાતમે વર્ષે આવે છે. જેના દૂધીઆ દાંત બરાબર હશે, તેને એ દાંત પણ બરાબર મળશે, માટે માતાએ બાળકોના દાંતનું બરાબર રક્ષણ કરવું.

૨૫—ઘણાં માબાપો પોતાનાં બાળકોને મોઢું સાફ રાખવાનું બરાબર શીખવાડતાં નથી અને તે તરફ બેદરકારી રાખે છે તે કીક નથી. નાનાં બાળકોને દાંતણુ કરતાં, મોઢું સાફ રાખતાં અને વારંવાર તેને બરાબર ધોતાં અને દાંતણુ કરી સાફ રાખતાં નાનપણથીજ શીખવાડવું જોઈએ.

૨૬—કહેવાય છે કે, જૂના વખતમાં માણસોને ૪૪ દાંત હતા. ત્યારપછી તંદુરસ્તી ધરી જતાં તે ૩૨ રહ્યાં. હવે તેથી પણ વધારે બરાબર તંદુરસ્તી થઇ જતાં ૨૮ થઈ જવા આવ્યા છે. આ સર્વ ધીમે ધીમે ઘટવાનું કારણ દાંતની સંભાળ ઓછી છે.

૨૭—મોઢામાં સારા દાંત હોવાથી ખૂબસુરતી સારી રહે છે, બરાબર ખોલી શકાય છે અને ખોરાકને ચાવવામાં તથા પચાવવામાં ઘણીજ મદદ મળે છે.

૨૮—સહેલા દાંત અને અસ્વચ્છ મોઢું એ ક્ષયરોગને આમંત્રણ આપનાર સ્થિતિ ગણાય છે. માંસના ખોરાકથી પણ દાંતને કોહોવાટ લાગે છે, માટે તેવો ખોરાક પણ ખાવો જોઈએ નહિ.

૨૯—સહેલા દાંતને સારા કરવા પાછળ થતા ખર્ચ કરતાં તેને સડતા અટકાવવાનો ખર્ચ ઘણોજ ઓછો આવે છે.

૩૦—જમ્યા પછી સંતરાં, લીંબુ, મોસંબી, પીચ, સફરજન, પેર વગેરે ચીજો ખાવાથી દાંત સહેલાઈથી સાફ થઇ જાય છે; માટે તમે તમારાં બાળકોને એવી ટેવ પાડો કે જેથી થોડાજ ખર્ચમાં દાંત સાફ રહી શકે.

૩૧—તમારું મોઢું સ્વચ્છ હશે તો તમારું શરીર પણ નિરોગી સમજાવે.

૩૨—વાસ મારવું મોઢું કોઈને પણ ગમતું નથી. જે માણસને સ્વમાન છે, તે કદી તેમ થવાજ દેતો નથી. આવા વાસ મારતા મોઢાવાળાં માણસો મેળાવડામાં હોવાં એ એક બયસમાન ગણાય છે; માટે તમે પણ તેમ થવાજ ન દેશો.

(“નવું ચેતન”ના દીપોત્સવી અંકમાંથી. સંગ્રાહક-વૈદ્ય ગોપાલજી ઠક્કર, સંપાદક: ‘આરોગ્યસિંધુ’-કરાંચી)

૧૩૪-શંખ અને શંખનાદની ખાસ ઉપકારકતા

વિજ્ઞાનાચાર્ય જગદીશચંદ્ર વસુ મહોદયે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે, શંખનો અવાજ જેટલા પ્રદેશમાં પહોંચે છે, તેટલા પ્રદેશમાંના અનેક રોગજંતુનો નાશ થઈ જાય છે. આથી જળાય છે કે, સવાર અને સાંજ બન્ને વખત સંધિના સમયે મંદિરોમાં અને ખીજ અનેક જગ્યાપર શંખ વગાડવાને માટે આ કારણથીજ પ્રથા પડેલી હોવી જોઈએ. આ વાત અભારે પણ જૂના વિચારના હિંદુઓમાં પ્રસિદ્ધ છે કે, સંધિના સમયે શંખ વગાડવાથી રાક્ષસ દૂર થઈ જાય છે; અને રાત્રિના સમય રાક્ષસોના જળાવેલો છે. સંધ્યાના સમયે કંઈ એક રોગોની વૃદ્ધિ થાય છે અને તે અધરરાત્રિપર્યંત વધતીજ રહે છે. તે પછી તેમાં ઘટાડો થાય છે. એ રોગોનું કારણ ત્રીણ જંતુઓ છે, કે જે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથીજ જોઈ શકાય છે. આપણે તે રોગીજ જંતુને રાક્ષસ કહી શકીએ.

રાક્ષસ એને કહીએ છીએ, કે જેનાથી રક્ષા કરવી જોઈએ અને જેનાથી અલગ રહેવું જોઈએ. એવા અર્થમાં રોગજંતુને આપણે રાક્ષસ માનીએ છીએ. ઘણા વિદ્વાન વૈદ્યો, રાક્ષસ શબ્દનો અર્થ રોગજંતુ માને છે. સંધિના સમયમાં રોગના જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વધીને આગળ ફેલાય છે, માટે તે સમયે શંખ વગાડવાથી આરોગ્યતાને ઘણો લાભ થાય છે. ફાટી નીકળતા રોગપ્રસંગે આ પ્રયોગ જરૂર કરવો જોઈએ. આજકાલ વિજ્ઞાનવેત્તાઓ જે ચીજોની શોધ કરે છે, તે જોઈને સમસ્ત ભારતવાસીઓ આશ્ચર્યમાં પડી જાય છે; પરંતુ પોતે તો કંઈ નથી કરતા. મુંગા માણસની સાથે શંખના પ્રયોગની વાત લઈએ. મારી માન્યતા પ્રમાણે મુંગા માણસને દરરોજ બે-ત્રણ કલાક શંખ વગાડવાનું કહેવું જોઈએ. આ પ્રયોગનો વધારે પ્રમાણમાં અભ્યાસ કરાવતા જઈએ અને વાત કરવાનો પણ અભ્યાસ કરાવતા જઈએ તો મુંગા માણસ બોલવા માંડશે. વળી તેની સાથે સાથે શંખમાં-૨૪ કલાક સુધી પાણી ભરી રાખીને તે પાણી તેને પીવરાવીએ તથા શંખભસ્મનો પણ પ્રયોગ કરી શકીએ તો અવશ્ય લાભ થાય છે.

પહેલાંના સમયમાં પણ નાના નાના છોકરાઓના ગળામાં પણ નાના નાના શંખમાં છિદ્ર પાડીને ગળે બાંધવાનો રિવાજ હતો. તેથી નાનાં છોકરાં જલદી બોલતાં શીખતાં હતાં; પણ આજ તો તે રિવાજ કાઢી નાખ્યો છે. આ પ્રમાણે નાના શંખમાં છિદ્ર પાડીને મુંગા માણસને તેનો હાર પહેરાવવાથી તેને બોલવાની શક્તિ જલદી આવી જાય છે.

કોમોપૌથિક ડૉક્ટર જેવી રીતે રંગીન શીશીઓમાં પાણી ભરીને પીવડાવે છે અને રોગ દૂર કરે છે, એવીજ રીતે શંખમાં પાણી ભરીને પીવડાવ્યા કરો, તો જંતુસહિત રોગનો જડ-મૂળથી નાશ થશે અને ગરીબ માણસને પૂરો ફાયદો પણ મળશે. શંખની ભસ્મ પણ બનાવે છે, એ વાત તો શાસ્ત્રોમાં પણ લખી છે. વિદ્વાન વૈદ્ય-ડૉક્ટરો એને અનેક રોગ ઉપર કામમાં લે છે, અને તેથી ફાયદો પણ થાય છે. આ પ્રયોગથી ઘેલછાના રોગમાં પણ વધારે ફાયદો થાય છે. મૃગી, બધીરતા, કર્ણરોગ, બંધકોષ, મંદાક્ષિ, નેત્રરોગ વગેરેમાં તેનાથી જલદી આરામ થાય છે. તેમાં વધારે પૈસાનો વ્યય કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી અને અત્યંત લાભદાયક ચીજ છે. એના ફાયદાનો લાભ આપણે જરૂર લેવો જોઈએ.

(તા. ૧૧-૧૨-૧૯૨૭ના “આય પ્રકાશ”માં લેખક શ્રી. રામકૃષ્ણ વર્મા, બી. એસ. સી.એલ. એસ.એસ.)

૧૩૫-ઉપવાસના ફાયદા

રોગના નિવારણમાટે ઉપવાસ કરવાની પ્રથા માનવજાતિના જેટલી પુરાણી છે. ખ્રિસ્તીઓના ધર્મપુસ્તક બાઇબલમાં ઉપવાસનાં અનેક દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે. કેટલીયે ખ્રિસ્તીઓમાટે ઉપવાસ અને ઈશ્વરપ્રાર્થનાનો નુસખો તેમાં યત્નાવેશો છે. આપના ધાર્મિક વિચારો ભક્તિને ગમે તેવા હો, પણ પ્રાર્થનાથી આશાનો સંચાર થાય છે, એટલું તો આપને સ્વીકાર્યેજ છૂટકો છે. પછી ભલે એ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર થાય છે કે નહિ તે પ્રશ્ન આપણે બાબુએ રાખીએ. પ્રાર્થનાદ્વારા માનસિક સ્થિતિ સુધારવાની સાથે સાથે ઉપવાસ જેવો આરોગ્યપ્રદ ઉપાય પણ અજમાવશો, તો સુવર્ણમાં સુગંધ ભળશે અને વિશેષ લાભ થશે; પણ આ લેખમાં ઉપવાસ એ રોગનિવારણનો એક ઉપાય છે તે વિષેજ માત્ર વિચાર કરેલો નથી. આમાં ઘણે ભાગે એવા મનુષ્યોની ચર્ચા છે કે જેમનું સ્વાસ્થ્ય સાધારણ છે અને જેઓ દરરોજ ત્રણ વાર ભોજન કરે છે; પછી ભલેને તેટલી વારના ભોજનની તેમને જરૂર હોય કે ન હોય.

વગરભૂખે ભોજન કરવાથી થતી હાનિ

જેઓનો એવો વિચાર હોય કે, ભૂખ ન હોવા છતાં પણ અમારે અમારી શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે ભોજન તો કરવુંજ નેહ્યું; તો તે તેઓનું ગાંડપણજ છે. પરંતુકેમમાં સીધાવેલા પેલા કરોડો આદમીઓ કે જેઓ ઠાંસી ઠાંસીને ખાવાના કારણથીજ યોગ્ય સમય પહેલાં ત્યાં પહોંચી ગયા હોય છે, તેમને પાછા ખેલાવીને અહીં ખડા કરી શકીએ તો સમસ્ત સંસારની ચારે બાજુએ આઠ કતારોમાં તેમને ઉભા કરી શકાય. અચારે પણ લગભગ અઢા માણસો ખાવાના ગાંડા સ્વભાવથીજ અકાળે શ્મશાનમાં સીધાવે છે. કદાચ એવા સ્વભાવને ગાંડપણ કહેવું અયોગ્ય હોય તો એટલું તો નક્કીજ છે કે, આપણો ભોજન કરવાનો હાલનો સ્વભાવ આપણા શારીરિક અજ્ઞાનને અને આપણી સ્વાદ્વિચિતતાનેજ આભારી છે. વૈજ્ઞાનિક રીતે ભોજન કરવા તરફ તો હજુ હમણાંજ કેટલાકો ધ્યાન આપવા લાગ્યા છે. અમારાં પાણેલાં જનવરોને ખવડાવવાની બાબતમાં અમે કાંઈ પણ માહિતી અને સાવધાનતા રાખીએ ખરા, પણ અમે માનવોમાટે તો ઔષધિ ખાવાની અને જીવાળ લેવાની અવળીજ સમજણ અને આદત અમારાપર સવાર થઈ બેઠી છે; એટલુંજ નહિ પણ અનેક પેઢીઓથી ઉતરી આવેલા પેલા સુંદર સ્વાસ્થ્ય આપનારા સામાન્ય ધરગતુ પ્રયોગો પણ અમે છેક ભૂલી બેઠા છીએ અને તેથી વાતની વાતમાં વૈદ્ય-ડોક્ટરને ત્યાં દોડી જઈએ છીએ; અને એને પરિણામે વધારે અનુભવીઓ કહે છે તેમ તેમને પ્રતાપે બચે છે થોડા અને ઘણાખરા તો તેમના પ્રતાપે સ્વધામેજ સીધાવી જાય છે.

ધર્મોમાં ઉપવાસ

દુનિયામાં ચાલતા ઘણાખરા ધર્મોમાં ઉપવાસ માટે કેટલાક દિવસો નક્કી કરી રાખેલા હોય છે. હિંદુજાતિમાં એકાદશી, શ્રાવણમાસ વગેરે પ્રસંગો છે અને મુસ્લીમભાઈઓમાં રોઝ છે; તેમ આગલા સમયમાં ખ્રિસ્તીઓ પણ ઇસુના ચાલીસ દિવસોમાં પ્રતિવર્ષ ખ્રિસ્તનું અનુકરણ કરતા હતા અને ભોજનસંબંધી ઘણી સખ્ત વિધિ નક્કી કરેલી હતી. કેટલાય ધર્મોત્સાહી ખ્રિસ્તીઓ તે ચાલીસ દિવસોના પૂરા ઉપવાસ પાળતા અથવા તો માત્ર રોડી અને પાણી ઉપરજ નિર્વાહ કરતા અથવા એવુંજ કાંઈ કહિને વ્રત ધારણ કરતા હતા. પણ કેટલીયે પેઢીઓ પૂર્વે ‘શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે ભોજન કરો’નો જે સિદ્ધાંત મૂખ ડોક્ટરોએ કાઢ્યો અને હિંદના વૈદ્ય-હાકિમ પણ લોકરુચિ મુજબ હાએ હા લખવા લાગ્યા, ત્યારથીજ ઉપવાસસંબંધી ધર્મભાવના ક્ષીણ થતી ચાલી. અમે હિંદુઓમાં અને વિશેષ કરીને શહેરો તથા કરખાઓમાં તો એટલું બધું ઉંધાપણું ઘુસી ગયું છે કે રોજના સાધારણ ખોરાક કરતાં પણ ભારે ખોરાકથી (ખરશી, પેંડા વગેરેથી) પેટ ભરવામાં આવે છે !

ભોજનની છુટ્ટી

જેમને સ્વેચ્છાનુસાર ભોજન પ્રાપ્ત થતું હોય, તેમને તો બસ શરીરને થોડા થોડા સમયને આંતરે ચાહ, ફાંટી, દૂધ, ભોજન, નારતો વગેરેમાંનું કાંઈ ને કાંઈ ઉડાવ્યે જવાની છુટ્ટી! આવી રીતે જેમને વારંવાર નારતો અને ભોજનાદિ કરવાની ટેવ હોય છે, તેમના ઉપર રોગનો પણ થોડો થોડો આંતરે હુમલો થતોજ રહે છે. એ વખતે તેમની ભૂખ મરી જાય છે અને મનમાં ખાવાની ઇચ્છા ગમે તેટલી હોવા છતાં પણ મોઢાનો સ્વાદ બગડી જવાથી તેઓ ખાઈ શકતા નથી; અને જો તે જખરજસ્તીથી (મોઢું કડવું કરીને) પેટમાં કંઈ નાખી લે છે, તો પેટ તેને સમાવી નહિ લેતાં તરતજ ઉપકા લાવીને બહાર કાઢી નાખે છે! આવી સ્થિતિમાં તેમને ફરજિયાત ઉપવાસ કરવા પડે છે. પણ આવી સ્થિતિમાં ઉપવાસ કરવાની ફરજ પડે તેની પહેલાંજ-ભૂખ જરા પણ ઓછી લાગે ત્યારેજ-સવેળાથી ઉપવાસ કરવામાં આવે, તો બિમારીજ થવા પામે નહિ, એ કેટલો મધો સરસ રસતો!

અડવાડીક ઉપવાસ

જો માણસ પ્રથમથીજ સમજી લે કે, ક્યારે અને કેવી રીતે ઉપવાસ કરવાથી તે માંદગીમાંથી બચી શકે તેમ છે; તો એવા ઉપવાસ કરવા છતાં માંદગી આવે એ તો અસંભવિતજ છે. ભૂખ ઓછી હોય ત્યારે ભોજન ઓછું કરવું, એ તો જરૂરનુંજ છે; પરંતુ જો જરા પણ ભોજન ન ખવાય તો તો વળી બહુજ સારી વાત. આ લેખનો મૂળભૂતક બરનાર મેકફેડન દર અડવાડીએ એક કે બે દિવસના ઉપવાસ અવસ્ય કરે છે. તે લખે છે કે:-સોમવાર આવે છે એટલે હું વિચાર કરું છું કે, મને ઉપવાસ કરવાની જરૂર છે કે નહિ? સામાન્ય રીતે જરૂર હોય છે અને ઘણાખરા માણસોને તેની આવશ્યકતા પણ રહેછે, કેમકે રવિવાર રમ્મનો દિવસ હોવાથી તે દિવસે ખાધાસિવાય બીજું કોઈ ખાસ કામ અમારા લોકોને હોતું નથી; એટલે એ દિવસે અમે જરૂરીઆત કરતાં ઘણુંજ વધારે ખાઈ લઈએ છીએ.

જે માણસ હોજરીને કોઈ કોઈ વાર આરામ આપતો હોય, તે માણસ કોઈ વાર પૂરેપૂરું પણ યથેચ્છ ભોજન લઈ શકે છે; પણ જ્યારે આપણે વગરભૂખે કે ઓછી ભૂખેજ પેટમાં ભોજન નાખીએ છીએ, ત્યારે એનો અર્થ તો એટલોજ છે કે, એક પુરુષ માંદી સ્ત્રીમાટે સવામણ દળણું લઈ આવે, તેની પેટે આપણે પણ હોજરીની શક્તિ અને ઇચ્છાવિનાજ મનમાં આવે તેમ પેટમાં ખોરાક ભરીએ છીએ! અને તેથી કરીને એ ખોરાક નહિ પચતાં હોજરી વધારે થાકી જવાની અને ખોરાક મોટે ભાગે જ્યાંતો ત્યાંજ પચો રહીને બચકર વ્યાધિ પેદા કરી દે તોપણ નવાઈ નથી. તમારું સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે તમે જેટલું ઓછું ખાવાનું રાખશો, તેટલુંજ તમારું શરીર સ્ફૂર્તિવાળું રહેશે, તેટલુંજ મન પણ સ્વસ્થ રહેશે અને તેટલુંજ આયુષ્ય લંબાશે, એમાં જરા પણ શક નથી. સામાન્ય લોકો જેટલું ભોજન કરી શકે છે, તેટલું કરવાનો તેમને અભ્યાસ પડેલો હોય છે; પણ જો તે એ રીત બદલીને જેટલું પણ ઓછું ખવાય તેટલું ઓછું ખાવાની રીત પકડે તો તેથી તેમને ઘણુંજ ફાયદો થાય.

ઉપવાસમાં નુકસાન ક્યારે થાય છે?

ઉપવાસ કેવી રીતે તોડવો એની બરાબર ખબર ન હોય ત્યારેજ ઉપવાસથી નુકસાન થાય છે; પણ ચાર પાંચ દિવસના કે તેથી વધુ દિવસના ઉપવાસ તોડવાના હોય, તેવા ઉપવાસને માટે તો તોડવાની રીત જાણવાની ખાસ આવશ્યકતા છે, તેથી ઓછા માટે નહિ. જો તમે એક અડવાડીઆનો ઉપવાસ કર્યો હોય તો તે તમારી હોજરીને-પકવાશયને બહુ નાનું બનાવી દે છે; અને સાધારણ કરતાં બહુજ ઓછો ખોરાક જરૂરવાની શક્તિ તેનામાં (અપવાસ છોડતી વખતે) હોય છે. તેથી આ જાતના ઉપવાસ પછી ખાવાનું શરૂ કરવામાં આવે, ત્યારે બહુ થોડા ને હલકા તથા પ્રવાહી ખોરાકથીજ શરૂઆત કરવી જોઈએ, અને મનથી પણ વધુ ખાવાની લોલુપતા ન રાખતાં સંતોષ રાખવો જોઈએ. તમને એ વખતે ભૂખ કદાચ વધારે હોય તોપણ હોજરીને આંતરડાં તો પહેલે દિવસે ભારે કે વધારે ખોરાક જરૂરવાને અસમર્થજ હોય છે. આથી રોજ રોજ પકવાશયની શક્તિ થોડી થોડી વધીને

થોડા દિવસોમાં પાણી મૂળ સ્થિતિ ઉપર પહોંચી જાય છે. હોજરીનો આકાર ભોજનના પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે. તેના ઉપર જેટલો દબાવ થશે તેટલીજ તે રખખરની પેઠે મોટી થશે. અપવાસ શરૂ કર્યો પછી જે પ્રશ્ન નીકળે છે, તે પણ વધારે દુર્ગંધવાળો હોય છે; પરંતુ એ પણ એક શરીરને શુદ્ધ કરવાનો ભાગ કુદરતે યોજ્યો છે. કેમકે એ રસ્તે પણ શરીરમાંનું ઝેર બહાર નીકળી જાય છે.

પાણી ખૂબ પીઓ

ઉપવાસ વખતે આ પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, પાણી ખૂબ છૂટથી પીવું જોઈએ. પાણીને દવાની પેઠે એકદમ નહિ પીતાં કલાકે કલાકે કે બપોળે કલાકેજ તરસ છીપે એટલું અને પવાલુ પવાલુ પીતા રહેવું જોઈએ. એક પવાલુ પાણી પણ દરેક ઘુંટડો મોઢામાં જરા વાર ચાવીને તે પછીજ ગળે ઉતારવું. ઉપવાસના દિવસોમાં પણ રોજ ચાર શેરથી આઠ શેર સુધી પાણી પીવામાં કશુંજ નુકસાન નથી; કેમકે જો છૂટથી પાણી ન પીવાય તો લોહી એટલું બધું ઘટી જાય છે કે તે શરીરની સૂક્ષ્મ નાડીઓમાં છૂટથી ફરી વળી શકતું નથી અને તેથી તે ઝેરી થયાનાં ચિહ્ન પણ દેખાઈ આવે છે.

અધુરા ઉપવાસ

કેટલાક પ્રકારના અધુરા ઉપવાસથી પણ ફાયદો થઈ શકે છે. કેટલાક માણસો પૂરા ઉપવાસ નહિ કરતાં રોજ એ કે ત્રણ નારંગી ખાઈને અથવા નારંગીનો રસ પીને રહે છે. બીજા પ્રકારનો અધુરા ઉપવાસ એ છે કે, દિવસમાં ત્રણ વાર મલાઈ ઉતારેલા દૂધનો એક એક પ્યાલો પીવો. આ દૂધ પકવાશયને સાફ કરે છે અને ઉપવાસથી થતી ખરાબ અસરને ઓછી કરે છે. પાણીને બદલે શાકભાજીનો રસ પણ દિવસમાં કેટલીયે વાર લઈ શકાય છે. મધનો ઉપયોગ તો વળી ઉપવાસના દિવસોમાં અસાધારણ ફાયદો આપે છે. કેમકે પીવાનું પાણી મધ મેળવીને ગળ્યું કરી પીવાથી ભૂખ પણ મટે છે અને ઉત્સાહની પણ વૃદ્ધિ થતી જણાય છે. પછી તો વજન ઘટવા સિવાય બીજી રીતે તમને ખબર પણ નહિ પડે કે, ઉપવાસ ચાલુ છે. ઉપવાસને બદલે બીજાં પણ કેટલીયે જાતનાં ભોજનોની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. જો કે પ્રત્યેક સ્થિતિમાં પ્રવાહી પદાર્થ તો પૂરતા પ્રમાણમાં લેવો જોઈએ. ખરાબર તંદુરસ્ત પુરુષ પ્રવાહી પદાર્થવિના પણ કેટલાય દિવસો સહેલાઈથી ગાળી શકે છે. ઈંગ્લેન્ડના ડૉક્ટર ટેનરે એ ચાલીસા કર્યા હતા. તેમણે કહ્યું છે કે, છેલ્લા ચાલીસ દિવસના ઉપવાસમાં શરૂનાં એ અઠવાડિયાં સુધી તો તેમણે પાણી પણ જરાએ પીધું ન હતું. પણ આ રીતે તો જેનું શરીર અસાધારણ તંદુરસ્ત હોય તેજ ચલવી શકે. બીજાઓને તો નુકસાનજ થાય. શરીરને શુદ્ધ રાખવાને માટે પાણીની જરૂર તો સાધારણ રીતે સર્વને માટે છે.

કથનનો સારાંશ

ઉપર કહેલી બાબતોનો સારાંશ એટલોજ છે કે, ભૂખ જતી રહી હોય કે ઘટી હોય, ત્યારે ઉપવાસ કરવો, એજ એક સારામાં સારી યુક્તિ અને ઔષધિ છે; અથવા અઠવાડિયામાં કે મહીનામાં એક દિવસ એવો નક્કી કરી રાખવો કે જે દિવસે પોતાની જાતને પ્રશ્ન કરી શકાય કે, આજે આપણને ઉપવાસની જરૂર છે કે કેમ? હું રમના દિવસ પછીનો-સોમવારનો દિવસ આ કાર્યમાટે ધણોજ સારો માનું છું. આપ પેટ ભરીને ખાવાના અભ્યાસી હશે તો તો એ પ્રમાણે કર્યા સિવાય તમને ભોજનમાં સ્વાદનહિ આવે; અને જો આપ હલકા ભોજનના અભ્યાસી હશે અને ખાસ કરીને હલકા ખોરાકની સાથે પથ્ય પદાર્થોનું સેવન કરતા હશે, તો તો વર્ષોસુધી પણ ઉપવાસવિના ચલાવી શકશો.

કાંદા (કુંગળી) તરફ ધણોકો ધૂણાની નજરે જુએ છે, પણ ઔષધિની દૃષ્ટિએ તો તેને “કસ્તૂરી” કહી છે, એ પણ ભૂલવાનું નથી. આપણા મહાન અનુભવી પ્રાચીન વૈદ્યો એને શુદ્ધિવર્ધક, વીર્યવર્ધક ને શોધક કહી ગયા છે તે પણ યથાર્થજ છે. કાચા કાંદામાં પકવાશયમાંના સડાને રોકવાનો ખાસ ગુણ છે તે ભૂલવું ન જોઈએ. કાચા કાંદા સામાન્ય રીતે દુર્ગંધવાળો હોય છે. જો બીજા ખાદ્ય પદાર્થોનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ થાય તો તો એની (કાંદાની) આવશ્યકતા પણ રહેતી નથી. જો કે કાચા અને પકવેલા, બંને પ્રકારના કાંદામાં સડાને રોકવાનો ખાસ ગુણ છે; પરંતુ તેમાં પણ પકવેલા કરતાં કાચામાં એ ગુણ વિશેષ છે.

જો તમે લાંબા કાળસુધી આરોગ્ય રહેવા ઇચ્છતા હો, તો તો તમારે ઉપવાસને જરૂરીજ માનવો પડશે; અને જો તમે તેમ નહિ કરો તો વર્ષના કેટલાયે દિવસો તમારે રોગી હાલતમાં ગાળવો પડશે. ખાટલે પડ્યા પછી તો તમને જણાશે કે ઉપવાસ કર્યા હોત તો આટલું દુઃખ ના વેઠવું પડત. આવા પ્રકારના કેટલાક અનુભવો થયા પછી તો આ વાત તમને પૂરેપૂરી સમજાશે કે, ભોજનની રૂચિ ઓછી જણાતાં ભોજન નહિ લેવાથી કેટલો અઘો ફાયદો થાય છે. મનુષ્યના વિચારોજ તેની શારીરિક સ્થિતિના સાથી જખરા ભોમિયા છે. તમને તમારું જીવન સરસ લાગતું હોય અને જહારની મોસમની દરકાર કર્યા સિવાય દિવસ સારો લાગે, તો તો તમે સારુંજ આરોગ્ય ધરાવો છો એમ સમજજો; પણ જ્યારે તમને ઉદાસીનતા લાગે અને રોજનું કામ દુઃખદાયક અને ભારે જણાય તથા તમે તમારો ઉત્સાહ અને સ્વાદ ઓછો જોસો, ત્યારે તો તમારે ઉપવાસનોજ વિચાર જરૂર કરવો જોઈએ. એક કે બે ટંકનું ભોજન છોડી દેવાથી તમે જરૂર પહેલાંના જેવા થઈ જશો. પણ જો તમે તેમ નહિ કરતાં વૈદ્ય-ડૉક્ટરનીજ પાસે પાચનશક્તિની દવા માટે દોઢદોઢી કરશો, અથવા શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે ભોજનને જરૂરી ગણ્યા કરશો, તો તો તમે જરૂર બિમારીમાંજ ફસાઈ પડશો અને કદાચ સ્મશાનભૂમિનો પણ રસ્તો માપશો ! આ જાતનાં સંકટોમાંથી બચવાનો એકજ ઉપાય છે અને તે એ કે, સારું આરોગ્ય હોય ત્યારે પણ અમુક સમયને અંતરે તો એકેક ઉપવાસ કર્યાજ કરવો.

(મૂળલેખક બર્નાર મેકડેન. “વિશ્વમિત્ર”માંથી સ્વતંત્રાનુવાદ)

૧૩૬-ખાખરાના રસવિષે વધુ ખુલાસો

સ્વર્ગસ્થ રા. રા. અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયારે “જુજરાતી”માં ખાખરાના રસમાંથી બનતી આંખની અકસીર દવા બાબતનો લેખ લખેલ હતો.

સને ૧૯૨૩ માં મારી પોતાની બંને આંખમાં મોતીઓ આવતો હોવાથી અને તે બાબત રાજકોટમાં સિવિલ સર્જન મે. ફર્ન સાહેબે સર્ટિફિકેટ આપતાં હું ગવર્નમેન્ટ સર્વિસમાંથી તે કારણસર બિમારીનું પેન્શન લઈ રિટાયર થયેલ છું; તેમજ મોતીઓ બાબત જેતપુરના મહુમ ડૉક્ટર રા. જીવણલાલ મોદી કે જે બાહોશ આંખના ડૉક્ટર અને એલ. એમ. એન્ડ એસ. હતા, તેમણે અંધારી કોટડીમાં બત્તીવડે તપાસ કરી મારી આંખમાં મોતીઓ હોવાની વિશેષ ખાત્રી આપી હતી. રા. પઢિયારની ‘જુજરાતી’માં છપાયેલ હકીકતની અંદર ફક્ત ઝાંખ, ખીલ, પડળ, દુહું વગેરે દર્દો સ્પષ્ટ રીતે લખેલ હતાં; એટલે તેની અંદર મોતીઓ ચોખ્ખા શબ્દમાં લખેલ નહોતો તોપણ ઈશ્વર ઉપર આરથા રાખી ખાખરાનાં મૂળ મંગાવીને રસ કાઢી તે આંજવાનું શરૂ કરેલ છે અને તેથી મને ઘણો ફાયદો થયેલ છે. આથી મોતીઓ ગળી ગયેલ હોય એમ લાગે છે. અને તે ઉપર ઓપરેશન કરાવવાની લવિષ્યમાં પણ જરૂર પડશે નહિ, એમ લાગે છે. ઉપર મુજબ મને ફાયદો થતાં બીજાઓને તેનો લાભ મળે તેટલા ખાતર તે હકીકત મેં ‘જુજરાતી’ ‘કાઠિયાવાડ ટાઈમ્સ’ વગેરેમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

તે ઉપરથી ‘જુજરાતી’માં તા. ૩૦-૮-૧૯૨૫ના પૃષ્ઠ ૧૩૫૩-૫૪ ઉપર તેથી થતા ફાયદા બાબત લખી છપાવેલ છે. તેમજ ઠા. વાલજી સુંદરજી વડગાદી સેમ્યુલ રટ્ટીટ. શ્રીદારકાનાથજી મંદિર-મુંબઈવાળાએ પણ પોતાને મોતીઓ હોવાથી સદરહુ રસનો ઉપયોગ કરતાં પોતાને ફાયદો થયાનું તા. ૧૩-૯-૨૫ના ‘જુજરાતી’માં પૃષ્ઠ ૧૪૩૦ પર છપાવેલ છે. તે ઉપરાંત એ દવા મારા તરફથી ઘણાને મફત આપતાં લોકોએ ફાયદો થવાનું જાહેર કરેલ છે. દુકામાં ખાખરાના રસથી આંખનાં દરદોમાં અને મોતીઓમાં પણ ફાયદો થયાના ઘણા અનુભવ આ ત્રણ વર્ષમાં થયા છે. આપ આ બાબત વિસ્તારથી આપને યોગ્ય લાગે તે મુજબ ‘શુભસંગ્રહ’માં છપાવવાની તજવીજ કરશો તો જનસમાજને-આસ કરીને ગરીબ લોકોને-ઘણો ફાયદો થશે; અને જો અંતથી

તે દવાનો ઉપયોગ કરશે તો ડોક્ટરોની વાઢ-કાપમાંથી ઇશ્વરેચ્છા તો બચી જશે. તે રસ કેવી રીતે કાઢવો તેની વિગત નીચે મુજબ રજુ કરું છું:-

આખરાનાં મૂળ મંગાવી એક હાંડલાની અંદર તેના કટકા ભરવા. પછી જમીનમાં ખાડો ખોદી કલઠવાળું વાસણ અગર માટીનું વાસણ મૂકવું. પછી તે ઉપર હાંડલાને ઉંધું વાળવું અને હાંડલાની ચોતરફ છાણું ખડકીને સળગાવવાં, એટલે આખરાનાં મૂળીઆમાં રહેલો રસ નીચે વાસણમાં પડે છે; અને તેમાં જે ગરભાગ (કચરો) હોય છે તે નીચે જામી જાય છે અને પાતળો રસ ઉપર રહી જાય છે. તે પાતળા રસને ગાળી લેવો. તે રસમાં સુરમો આંજવાની સળી બોળી તે સળી આંખમાં આંજવાથી આંખની ઝાંખ મટી જાય છે. એ ખીલ, પડળ, પુલું વગેરે આંખનાં દરદોમાં બીજી ઘણી દવાઓ કરતાં વિશેષ ફાયદો કરે છે. આ દવા થોડા દહાડા આંખમાં આંજવાથી આંખનું એટલું બધું તેજ વધી જાય છે કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને ચક્ષુમા ઉતરી જાય છે. x x x x x x x

આપના 'શુભસંગ્રહ' (ભાગ પહેલા)માં આંખનાં ફૂલાંનો અકસીર ઉપાય બતાવેલ છે તેમાં આખરાના રસથી છારી વળવી, ઝાંખ આવવી, ફૂલું પડવું એનો આખરા સિવાય બીજો ઉપાય બતાવેલ છે; પરંતુ તેની અંદર આખરાના રસથી મોતીઓ તેમજ ઝામરવાને ફાયદો થાય છે એમ લખેલ નથી, તેથી જો આપ મારી વિનંતિ ધ્યાનમાં લઈ મોતીઓ ખાખત અનુભવસિદ્ધ આખરાના રસસંબંધે જાપરી અને સાથે સાથે તે કાઢવાનો પ્રયોગ પણ બતાવશે તો લોકોને ફાયદો થશે અને યાત્રિક લક્ષ્મીરામ રામજીના શુભસંગ્રહમાં થયેલ લખાણથી લોકો ગભરાશે નહિ; કારણ કે ઉપાય બહુજ સહેલો છે.

લિં. ભૂરાભાઈ કસલચંદ મહેતા-પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મું. વઢવાણ શહેર

ઉપલી ખાખત એ ગૃહસ્થના તા. ૭-૬-૨૬ ના પત્રમાંથી લીધી છે. જેમને કાંઈ પણ વધુ પૂછવું હોય તેમણે મુકામ વડીયા (કાઠિયાવાડ) એ શિરનામે તેમને પૂછવું. અત્ર તરફથી કેટલોક ખુલાસો પૂછતાં તેમણે વિશેષમાં નીચે મુજબ લખી મોકલ્યું હતું:-

(૧) મૂળના કકડા આખાને આખા માટલામાં ઉભા મોઢામાં થઈ રાખવા, અધકચરા કરવાની જરૂર નથી.

(૨) કકડા પાણીથી ઘોવાની જરૂર નથી. ધૂળ લાગેલી હોય તો કપડાથી લૂછી નાખવી.

(૩) જે દિવસે મૂળ આવેલાં હોય તે દિવસે રસ કાઢવાથી વધારે નીકળશે. જેમ વધુ વખત જશે તેમ મૂળીઆં સૂકાવાથી રસ પણ સૂકાઈ જશે.

(૪) બશેર-ત્રણશેર મૂળનો આશરે અર્ધોશર રસ નીકળશે; પરંતુ જે વાસણ જમીનમાં ખાડો ખોદીને રાખવાનું છે, તે વાસણની નીચે-એટલે કે ખાડામાં-પાણી ઊંટવું, નહિતર થોડો રસ નીકળે તે તો અગ્નિને લીધે બળી જાય છે.

(૫) વાસણના મોઢાની અંદર મૂળીઆં નાખ્યા પછી તેના મોઢા ઉપર કપડું ઢાંકી માટીથી અગર લોટથી કાંઠે કાંઠે ઊંદી લેવું અને તે ઘડો અગર માટલું નીચેના ઠામમાં ઉંધું વાળવાનું છે, તેથી તેની નીચલી બાજુએ કાણું પાડવાની જરૂર નથી.

સારખાદ નીચે જે રસ પડેલો હોય, તે કપડાથી ગાળીને શીશી ભરી લેવી અને જે ગર (ખડો) ભાગ રહે છે તે પણ બહુ ઉપયોગી છે. પણ તેના અનુપાનની મને ખબર નથી. હું રોજ આંખમાં આંજવાના ઉપલા રસમાં ત્રણ સળી બોળી પાન ઉપર લગાવી ઘણું કરી દરરોજ સવારે ખાઉં છું, અને તેથી મને જઠરાગ્નિ તેજ રહે છે, ભૂખ બહુ લાગે છે. (જે કે હું અમુક રોટલીથી વધારે ખાતો નથી,) દરત સાફ લાવે છે.

૧૩૭-શાક અને ફળસંબંધી ઉપયોગી હકીકત

આપણા શુભરાતમાં ખાવા ન ખાવાની બાબતમાં વહેમ અને ઉંધી માન્યતા ઘણી છે. જે જાતના ખોરાક ઘણા પ્રમાણમાં લેવા જોઈએ, તે લેતાં લોકો ડરે છે અને જે તે ખાય છે તે તે ઘણાજ ઓછા પ્રમાણમાં ખાય છે; અને જે ચીજોથી ડરતા રહેવું જોઈએ તે ચીજોને ઘણી પ્રિય ગણી તેમનું ખૂબ સેવન કરીને લોકો હેરાન થાય છે. વળી કેળાં, કેરી, ટેડી જેવાં ઉત્તમ ફળો વધારે ખાઈને તેનો ફાયદો મેળવવાને બદલે ઉલટા લોકો હેરાન થાય છે. આ સ્થળે જે વસ્તુઓ ખોરાક અને દવા બન્નેની ગરજ સારે છે અને જે ખાવાથી શરીર નિરોગી રહે છે, તેવી વસ્તુઓની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.

જો આપણે ઈશ્વરની લીલા તરફ નજર કરીએ તો તેણે ઝાડનાં ફૂલોમાં તરેહ તરેહના રંગ, વાસ અને વળી કેટલાંક ફૂલોમાં તો મીઠાશ પણ મૂકી છે. તેણે જે જે બનાવ્યું છે તે સકારણ છે. તેમના રંગ, વાસ અને મીઠાશથી જીવજંતુઓ લોભાઈને તેમની પાસે જાય, તેમના પર બેસે અને એક ફૂલની પરાગ બીજે લઈ જઈ ફળ-અંધારણ કરે એવી કુદરતની ઈચ્છા છે. તેજ પ્રમાણે માણસનું મન લલચાઈને અમુક વસ્તુઓને ખાસ ગ્રહણ કરે તેટલા સારૂ તેમનામાં તરેહ તરેહના રંગ, વાસ અને સ્વાદ મૂક્યાં છે. કોઈ વખત જ્યારે આપણે શાક અને ફળાદિના બજારમાં જઈ ઉભા રહીએ અને જો તે બરાબર ગોઠવેલ હોય તો તેને જોઈ આપણી નજર તેમના પર ફરી જાય છે; અને તેની વાસથી આપણા મોંમાં રસ ઝરે છે. જે ચીજોને જોઈ કુદરતી રીતે આપણું મન લલચાય, તે ચીજોનો વહેમ કે ખોટી માન્યતાને લીધે ત્યાગ કરવો કે તેનાથી ડરિને થોડીક ખાવી એ ઇષ્ટ નથી.

જે શાકભાજી તરફ માણસનું મન સ્વાભાવિક રીતે લલચાય છે તેનાં નામ રિંગણ, દુધી, મૂળા, કેળીજ, કેલી ફલાવર, બટાકા, કાંદા અને ભાજી છે. બટાકા લગભગ સધળાને પ્રિય હોય છે. બટાકામાં વીસ ટકા ઉપરાંત પૌષ્ટિક તત્ત્વો છે અને તે ખાઈને ઘણા સારા છે. તેમાં રહેલાં તત્ત્વોથી માણસને ‘સ્કર્વી’ જેવો રોગ લાગુ પડતો નથી. આ બટાકાને પાણીમાં બાંધી નાખવાથી તેમાંનાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો ઓગળી જાય છે. જેમણે વગર બાંધેલા અને બાંધેલા બટાકા વચ્ચેના સ્વાદમાંનો તફાવત અનુભવ્યો હશે, તે ખાત્રીથી કહી શકશે કે, બાંધેલા વગરના બટાકામાં બાંધેલા બટાકા કરતાં વધારે મીઠાશ છે. આ મીઠાશ પૌષ્ટિક તત્ત્વોની છે.

બટાકા સાથે કાંદાનો નિકટ સંબંધ છે, તે કાંદા-બટાકાનું એકત્ર શાક ખાનારા કહી શકશે; તેથી હવે તેની વાત કરું છું. કાંદા તો ગરીબ લોકોની કસ્તૂરી છે એમ તેને માટે લોકવાયકા છે. તેમાં ગંધકનાં તત્ત્વો ઘણા પ્રમાણમાં છે, ને તે ખાવાથી શરીર નિરોગી રહે છે. આપણા શરીરમાં ગંધકનાં તત્ત્વો છે અને તેની ખોટ કાંદા ઘણી સારી રીતે પૂરી પાડે છે. કાંદા ખાનારને દસ્ત સાફ આવે છે. સાંજે રાંધેલા પુષ્કળ કાંદા ખાધા હોય તો સવારના જાણે રેચ લીધો હોય એમ થાય છે. આવાંજ તત્ત્વો જૂદી જૂદી જાતની ભાજી વગેરેમાં પણ છે અને તે ખાવાની વૈદ્યો પણ સલાહ આપે છે. આ ઉપરાંત કાચા કાંદાનું કચુંબર ખાવાથી જરૂર મજબૂત બને છે અને તે ખોરાક વધારે સારી રીતે પચાવી શકે છે. કેળીજ, વેંગણ, કેલી ફલાવર, મૂળા, તાંદલજી, મેથીની ભાજી અને બીજી ભાજીઓમાં ૧થી ૫ ટકા સુધી પૌષ્ટિક ખોરાક છે, ત્યારે બાકીનાં તત્ત્વો લોહી શુદ્ધ કરનાર અને રેચક છે. આ શાકો ખાનારાઓને રેચ લેવાની જરૂર નથી રહેતી.

ગાજર શક્તિવર્ધક છે. ગાડીમાં ફરનારા ઘોડાઓને ગાજર ખાસ ખવડાવવામાં આવે છે, તેનું કારણ આજ છે; પણ સમજી માણસો પોતાની અક્કલનો દુરુપયોગ કરી તેને નાપાક બનાવી બેઠા છે; અને તે ગ્રહણ કરવાથી પાપ થાય છે, એમ પણ કેટલાક માને છે. સેંકડે એકાદ જણને તે નડતા હોય એમ લાગે છે ‘અર’, પણ તેથી કરીને તે છોક બરાબર છે, એમ કહી શકાય નહિ. તેના રંગથી અને તેમાં રહેલી મીઠાશથી મન લલચાય છે, ને તે મના કરેલી ચીજ હોવા છતાં પણ ઘણા તે ખાય છે. જો કોઈ શાક ખાવાથી માંદા થવાય તો તે પાકું થઈ ગયેલું આરીકું છે.

આ ખાવાથી તાવ આવવાનો સંભવ છે, માટે તે ન ખવાય તો સારું. જ્યારે વરસાદ નહોત્ય અને તેને લીધે થયેલી શરદી દાખવતી ન હોય, ત્યારે તે ખાવાથી બાદી થતી નથી. આ ઉપરાંત દરેક લીલી શાકભાજી, ફળ વગેરેમાં વીટામીન નામનું એક તત્ત્વ છે, જેથી શરીરને ડૉવત અને સ્ફૂર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. કાચા શાકમાં તે વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, જ્યારે રાંધેલા શાકમાં તે ઓછું માલમ પડે છે. આમ હોવાથી જ્યારે બને ત્યારે, કચુંબર ખાવાની લલામણુ વૈદ્ય-દાકતરો કરે છે. આવાં કચુંબર કાકડી, કાંદા, મૂળા વગેરેનાં થઈ શકે છે.

હવે ફળની વાત કરીએ. દરેક ઋતુમાં આપણે ત્યાં કંઈક ને કંઈક ફળ તો થાય છે. આ ઉપરાંત ખીખ્રાંતોમાંથી ઘણી ઘણી જાતનાં ફળો બજારમાં આવે છે. કેરી, કેળાં, પપૈયાં, જમરૂખ, ખોર, સીતાફળ, ટેટી, તડબુચ, નારંગી, સફરજન, દાડમ, લીંબુ, પીચ વગેરે અનેક ફળો બજારમાં મળે છે. આપણે આ પૈકી ઘણાંજ થોડાં ફળો ખાઈએ છીએ. જમરૂખ બંધકોશ કરનાર, સીતાફળ તાવ લાવનાર, ખોર ઉધરસ કરનાર, પપૈયા ગરમ; વગેરે વગેરે કહી તેનો વપરાશ આપણે ઓછો કરી હાથે કરીને હેરાન થઈએ છીએ. આ ઉપરાંત ખીખ્રાંત એક મોટો દોષ આપણામાં છે. કેળાં અને કેરી જેવાં મીઠાં ફળોને ખાતી વખતે તેમાં આવેલી કુદરતી મીઠાશ જાણે ઓછી હોય તેમ તેમાં ખાંડ ભેળવીએ છીએ અને જે પદાર્થ પચવામાં ઘણો ભારે છે, તે શરીરમાં દાખલ કરી પચાવનારા બધા અવયવોને નાહકની ઘણી તરદી આપીએ છીએ, તેથી હજી ખીજી પણ એક અવક્રિયા થાય છે. તેમાં પુષ્કળ ઘી નાખવામાં આવે છે. ઘી નાખવાથીજ શરીરનું કાકું બંધાય છે, એમ માનીને આમ ઘી ભેળવવામાં આવે છે. કેળાં, ઘી ને ખાંડ એકઠાં છુંદી લચકો કરેલો જેમણે જોયો હશે, તેમને મગજ પર તેથી થયેલી ગંદવાડની છાપ કદી ભૂંસાશે નહિ. ક્યાં દેખાવે સુંદર અને કુદરતી સ્વાદવાળાં પાકાં કેળાં અને ક્યાં એ ચીકણો લચકો! કેરીમાં ખાંડ નાખવામાં આવે કે તરતજ તેની કુદરતી મીઠાશ જતી રહે છે; ને તેમાં ઘી નાખે એટલે તેનો કુદરતી સ્વાદ દૂર થઈ જાય છે. આવી રીતે ફળને ખાનારાઓ તેથી થતા અનેક લાભો ગુમાવીને પોતે ગેરલાભ ભોગવે છે અને દુઃખી થાય છે.

આપણા અને પરદેશી લોકોના ખોરાક વચ્ચે એક મોટો ફરક એ છે કે, તેઓ રોજ કંઈ ને કંઈ ફળ ખાય છે, ત્યારે આપણે મોસમમાં કેટલાંક ફળો ખૂબ ખાઈને હેરાન થઈએ છીએ; અને ખીજી વખતે વહેમથી કે મોંઘવારીથી ડરીને ફળ તરફ નજર પણ કરી શકતા નથી. ફળવાડી એ સારામાં સારી દવાશાળા છે, તેથી અહીં થોડાં ફળોના ગુણો દર્શાવીશું.

સૌથી ઉત્તમ ફળ સફરજન છે. તેમાં ફ્રેસફરસ ઘણા પ્રમાણમાં હોવાથી તે મગજને શક્તિ આપે છે. તેમાં રહેલા ક્ષારો વગેરેથી પિત્તાશય ચપળ થાય છે. બેદાખાઉ થઈ ગયેલા લોકોને આથી ઘણો ફાયદો થાય છે. એ કુદરતી રેચ છે. તે ખાનારની ચામડી અને ચહેરો સારાં રહે છે. સ્કૅન્ડીનેવીઆના અસલી લોકો એમ માનતા કે, દેવતાઓને જ્યારે નિર્બળતા દાખવે, ત્યારે તેઓ શારીરિક તેમજ માનસિક અશક્તિ દૂર કરવા સારૂ સફરજનનો ઉપયોગ કરતા. આ ફળનું સેવન કરનારને શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, એ નિઃસંશય છે. કેળાંમાં પણ ફ્રેસફરસ ઘણો છે અને મગજ-મારીનું કામ કરનારાઓને માટે તેની લલામણુ કરવામાં આવે છે. ટાઇફોઇડ જેવા તાવવાળાઓને પણ પાછળથી સૂકવેલાં કેળાંના લોટની કાંજી આપવાની લલામણુ કરવામાં આવે છે. કેળાંમાં રહેલા ઉત્તમ ગુણોને લીધેજ તેને આપણે પવિત્ર માની ખૂબ વખતે તેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. રાત્રે જો કેળું ખાધું હોય તો બંધકોશ ટળે છે, એમ કેટલાક માને છે. રટ્ટોખરી અને પીચમાં લોહી સુધારવાનો ગુણ છે; અને જેમનું લોહી ફિક્કું પડ્યું હોય તેઓ જો આ ફળોનું સેવન કરે તો તેમનામાંથી ગયેલી રતાશ પાછી આવે છે.

નારંગી, દાડમ અને લીંબુ લોહીને સ્વચ્છ કરનારાં, મગજને શાંતિ આપનારાં, જઠરાગ્નિને તેજ કરનારાં તથા પૌષ્ટિક ફળો છે. દાડમમાં ઠણીઆ ખાઈ જવા ન જોઈએ. કેટલેક ઠેકાણે આ ફળોનો રસ કાઢી તેને પીવામાં આવે છે. આરસ ઘણાજ મધુર અને શાન્તિ આપનારો છે. પાકી કેરી પૌષ્ટિક છે. તેમાં રહેલી મીઠાશ એ એકદમ પચી શકે એવી ખાંડને લીધે છે. તેમાં રહેલાં કેટલાંક

તરવાથી પિતાશય મજબૂત અને છે. પપૈયામાં પણ તેવાંજ તરવા છે. તે ઉપરાંત પપૈયા પેટની બાદી-
ને તોડી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. દ્રાક્ષ પૌષ્ટિક છે; અને તેથી લોહી સાફ થાય છે. એ ખાવાથી
માણસનું મન પ્રયુક્તિ થાય છે અને તેનાથી સ્ફૂર્તિ આવે છે. અંજીર, દ્રાક્ષ વગેરે ત્રીણાં બી-
વાળાં ફળોની અંદર રહેલી મીઠાશ એમાં જલદી પચે એવી ખાંડને લીધે છે, તેથી તેવાં ફળો
પૌષ્ટિક છે. તેમાં રહેલા તેજાળી પદાર્થોથી લોહી સુધરે છે; અને તેનાં બીને આપણે પેટમાં ઉતારી
દૃઢએ છીએ તે રચક નીવડે છે. બોરમાં પણ મીઠાશ અને તેજાળી પદાર્થો છે, તેથી પણ ઘણું લાભ
થાય છે. વળી તેમાં રહેલાં કેટલાંક તરવા રચક હોવાથી બહુ ખાધાં હોય તો દસ્ત સાફ આવે
છે. આપણા લોકો કેટલાંક ફળ ખાવાથી હેરાન થાય છે, તેનું કારણ ફળ નથી; પણ એક તો
તેના પર અવક્રિયા કરીએ છીએ તે છે, અને બીજું કારણ તેવાં ફળો જ્યારે ખાઈએ છીએ ત્યારે
પુષ્કળ પ્રમાણમાં આપણે તે ખાઈએ છીએ તે છે. જે લોકોને તંદુરસ્ત રહેવું હોય અને તેમ ર-
હેવા સાફ જેમને દાકતરની મદદ નજ લેવી હોય તેમણે અન્નની સાથે શાક અને ફળનો છૂટથી
ઉપયોગ કરવો.

(“ગુજરાત શાળાપત્ર”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. હરરાય અમુલખરાય દેસાઈ)

૧૩૮-અગત્યની થોડીક ઘરગતુ સૂચનાઓ

દીવામાં ડુંગળીનાં છોડાં નાખવાથી ડુંદાં તેની પાસે આવશે નહિ.

એક શેર (૪૦ તોલા) કપડાં ધોવાના સાબુમાં સાડાસાત તોલા ટંકણખાર મેળવીને
કપડાં ધોવાથી સાબુ ઓછો વપરાશે અને કપડાં બહુ જલદી સ્વચ્છ થશે.

કાનમાં કાનખજુરો કે બીજું જીવ-જંતુ પેસી જાય તો પિત્તુડીના પાનનો રસ કાનમાં
નાખવાથી કીડા મરી જશે અને બહાર નીકળી આવશે.

બાળકના પેટમાં માટી ગઈ હોય તો થોડુંક પાકું કેળું મધમાં મેળવીને ખવડાવવાથી માટી
બહાર નીકળી જશે.

શૈય જતી વખતે દાંત બરાબર ભીડેલા રાખવાથી દાંતનું કંઠ પણ દર્દ થશે નહિ.

પગ ધોતા પહેલાં માથું ધોતા રહેવાથી મગજ કદી પણ નબળું નહિ પડે.

ભોજન કર્યા પછી પિશાબ કરી આવવાથી મૂત્રેન્દ્રિયસંબંધી કોષ્ટ પણ રોગ થતો નથી.

ડુંગળી(કાંદા)ના એક તોલો રસમાં મધ મેળવીને કેટલાક દિવસ પીવાથી બળ અને વીર્ય વધે છે.

ગાયના દૂધમાં અરીસુ અને જાયફળ ઘસીને નાક અને માથા ઉપર ચોપડવાથી સળેખમમાં
આરામ થાય છે.

લીંબુના રસમાં જાયફળ ઘસીને ચાટવાથી દસ્ત સાફ આવે છે તથા પેટનો આકરો મટે છે.

મોરનાં પીંછાંમાંના વાળ બાળીને તેની એક માસા રાખમાં છ માસા મધ મેળવીને ચાટવાથી
ઝોડકાર અને ઉલટીમાં અવશ્ય આરામ થાય છે.

લીમડાની નવટાંક અંતરછાલ બશેર પાણીમાં નાખી ઉકાળવી. દોઢશેર પાણી રહે ત્યારે ઠંડુ
પાડીને ગાળી લેવું. આ પાણીથી ઘા ધોવાથી તેમાં જલદી આરામ થાય છે અને તે પાકતો નથી.

ત્રણ કે ચાર માસા હીંગ પાણીમાં ઓગાળીને પાવાથી અરીસુનું ઝેર ઉતરી જાય છે.
અથવા ડાખલીમાં અરીસુની સાથે હીંગનો નાનો કકડો રાખી મૂકવાથી અરીસુની અસર રહેતી નથી.

(૧૯૨૬ ઑક્ટોબરના “આંદ” ઉપરથી અનુવાદિત)

૧૩૯-શરીર સંભાળવાની સૂચનાઓ

અળસીની ચા—ખાંસી અને મૂત્રદોષનો અકસીર ઇલાજ

અળસીની ચા જે અંગ્રેજીમાં 'લિન્સિડ ટી' તરીકે ઓળખાય છે અને જે જૂની ખાંસી તેમજ મૂત્રદોષનો અકસીર ઇલાજ છે, તે એ જાતના દર્દીઓને અજમાવવાની મજબૂત ભલામણ કરે છું. તેને બનાવવાની રીત હું નીચે રજુ કરું છું:-

બે ડ્રામ જેટલું જેડીમધનું છુદેલું મૂળિયું અને એક ઓંસ અળસી લેવી. અળસીને છુંદવી નહિ. આ બંનેને એક પેન્ટ જેટલા ઉકાળેલા પાણીથી ભરેલા વાસણમાં નાખો. આ વાસણને ચાર કલાકસુધી દેવતા આગળ રાખી મૂકો. આ પછી આ મેળવણી મસ્લન અથવા કેલિકોના કપડામાંથી ગાળી કાઢો અને તેને કાવા કે ઉકાળાતરીકે પીવાના ઉપયોગમાં લેશો તો તમારી ગમે તેવી જૂની ખાંસી કે અલગમ દૂર થઇ જશે; એટલુંજ નહિ પણ પેસાબને લગતા રોગો દૂર થઇ દર્દીઓને ઘણી રાહત અને આરામ મળશે.

“ડોક્ટર ! મને કાંઈ શક્તિની દવા આપો.”

આવી માગણી આજકાલ દર્દીઓમાં ઘણી સાધારણ થઇ પડી છે, પણ નામકિત તબીબોનો મજબૂત અભિપ્રાય છે કે, શક્તિની દવાથી મગજના તંતુઓના કમને પુષ્ટિ મળી શકતી નથી. શરીરનું પુષ્ટિકારક અંધારણુ શક્તિની દવાથી નહિ પણ યોગ્ય ખોરાકથીજ થઇ શકે છે. શક્તિની દવા, હયાત સ્થિતિને ખરેખરી રીતે સુધાર્યા વિના માત્ર સારી લાગણીજ પેદા કરી શકે છે. આ સિવાય શક્તિની દવા જેને ‘ટોનિક’ના નામે ઓળખવામાં આવે છે, તે શરીરના અંધારણુ ઉપર વધુ સારી અસર કરી શકતી નથી.

જર્મન પેથોલોજિસ્ટો શક્તિની દવાની વિરુદ્ધ મજબૂત અભિપ્રાય રજુ કરે છે. શરીરને મળતી સર્વથી વધુ શક્તિ દવાથી નહિ પણ યોગ્ય ખોરાક, તાજી હવા, યોગ્ય કસરત અને ઠંડા પાણીવડે નહાવાથી મળી શકે છે. શરીરને સર્વથી વધુ શક્તિ ધરની બહાર સૂવાથી મળી શકે છે. સવારના પહોરમાં ઠંડા પાણીનો ‘આથ’ સર્વથી સરસ શક્તિ આપનાર સાધન છે. એનાથી વધુ શક્તિ બીજા કોઇ પણ સાધનથી મળી શકવાની નથી. અગર જો ઠંડો ‘આથ’ લઈ શકાતો ન હોય તો ઠંડી હવાનો ‘આથ’ તેની જગ્યા રાખી શકે એમ છે.

બાળકોને ખરજવું

બાળકોને ખરજવું થવું ઘણું સાધારણ છે. એનું મુખ્ય કારણ અજીર્ણ છે. બચ્ચાંઓને ખરજવું જણાતાં તેના ખોરાકમાં ફેરફાર કરવો જરૂરી છે. આવાં બચ્ચાંઓને દિવસમાં બે-ત્રણ ઝાડા થવા જોઈએ છે. જીવાન બાળકોને થતું ખરજવું ગાયના દૂધને પણ આભારી હોય છે. એવા વખતે દૂધનો ખોરાક ઓછો કરી નાખવાની ઘણી જરૂર છે. કોઇ કોઇ વખતે દૂધનો ખોરાક દિવસો-સુધી મુલતવી રાખવો પડે છે. આ વેળાએ બાળકોને તરકારીની પુરી કરી આપવાથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે. વળી ‘મેલ્ટ સુગર’ એટલે કે ભીંજવી કોહોવડાવેલા જવની ખાંડ દરરોજ એકથી બે ઓંસ જેટલી આપવાથી ઘણો ફાયદો થતો માલમ પડી આવશે.

જ્યારે ખરજવાથી ચામડી રાતી થઇ સૂજી આવેલી માલમ પડે, તે વખતે તે ઉપર લેનોલીન ક્રીમ લગાડવાથી જરૂર ફાયદો થયા વગર રહેશે નહિ. આ ક્રીમની સમજ અને તેની બનાવટની રીત મેં નીચલે ખાખતમાં સમજાવી છે, જે ઉપર વાચકોનું હું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચું છું.

ચામડી માટે પુષ્ટિકારક ખોરાક

આપણી ચામડી અનેક ક્રીસમના દર્દોથી પીડાય છે; કેમકે ચામડીનાં દર્દો અનેક ક્રીસમનાં હોય છે. ઘણી વેળાએ લોકો વિલાયતી બનાવટના અનેક ક્રીસમના ‘સ્કીન ફુડ’ વાપરે છે કે

ચામડીમાં કાંઈક તેજ આવી શકે. આ 'સ્કીન ફુડ' મોટા ભાગે સાધારણ ઑર્થોડોન્ટ કે મલમ હોય છે, કે જે હુકમરતી કે બીજી ચરખીઓમાંથી બનાવવામાં આવે છે અને તેને ખૂબ સુગંધીદાર કરવામાં આવે છે. એટલું જરૂર યાદ રાખજો કે, ચામડી ઉપર કાંઈ પણ દવા ધસવાથી કે લગાડવાથી તેમાં સુધારો થઈ શકવાનો નથી. ચામડી કાંઈ હોજરી નથી. ચામડી તો દમ લેનારી અને બહાર કાઢી નાખનારી ઇંદ્રિય છે. ચામડી બહાર કાઢે છે, તે જવલ્લેજ કાંઈ અંદર લે છે. તે ભીનાશ પોતામાં લે છે, પરંતુ તે પણ ઘણાજ નાના પ્રમાણમાં. ધસારા(ફ્રીક્શન)થી ચામડીનું સંકુચિત્વન સુધરે છે અને આવી રીતે તે પોતે પોતાના પોષણમાં મદદ કરે છે.

જ્યારે ચામડીમાં કુદરતી તેજ અપૂર્ણ હોય છે, ત્યારે તેને કોઈક રૂપમાં દરરોજ તેજ લગાડવાની જરૂર છે. ચામડી માટેનો સર્વથી ઉત્તમ ખોરાક નીચલી મેળવણીવાળું તેજ છે, જે ન્યુટ્રીશન ધણાજ પ્રખ્યાત ચામડીના ખાસ તખીબની બનાવટ ઉપરથી હું નીચે રજુ કરું છું:-

લેનોલીન ૨ ઓંસ, ખોરા-ગ્લીસરાઇડ ૧ ઓંસ અને સફેદ વેસેલીન સાથે બનાવેલી ક્રીમ ૬ ઓંસ. આ મેળવણી ચામડી માટે તદ્દન સલામત સમજવી. જ્યારે ચામડી સૂકી માલમ પડતી હોય અથવા તે તડતડતી હોય ત્યાં ફાટી ગઈ હોય, ત્યારે આ મેળવણી ચામડીને દરરોજ લગાડવાથી ખિલકુલ આરામ થવાનો સંભવ રહે છે. જ્યારે ચામડી લાલ થઈ સૂજી આવી હોય, ત્યારે ઉપલી એકંદર મેળવણીના દર એક ઓંસે ૧૦ ગ્રેન કારબોલિક એસિડ અથવા મેન્થોલ ક્રીસ્ટલ્સની મેળવણી ઉપલી મેળવણીમાં ઉમેરવી. ઘણીજ કીડ લાગતી હોય તો (૧૨૦ ગ્રીમી ફારેનહાઇટ) જેટલું ગરમ પાણી તેને લગાડવું અને તે પછી ઉપલી? મેળવણી જે મેનોલીન ક્રીમના નામથી ઓળખાય છે, તે લગાડવાથી આરામ થઈ જશે.

હોજરીની મુખ્ય ફરજ શી છે ?

હોજરી અથવા જઠર શરીરના અન્નમાર્ગનો એક ભાગ છે. અન્નમાર્ગમાં આ ભાગ ઘણો પહોળો છે. હોજરીનો ભાગ ખોરાક અને પાણીનો 'રિઝર્વોયર' એટલે કે હોજ કે તળાવ જેવો છે. તેનું કામ ખોરાકને જાશ જેવો બનાવવાનું છે. દાખલાતરીકે રોટલીનો એક જથ્થો હોજરીમાં ઉતરે છે. હોજરીમાં તેના દાખલ થયા પછી થોડાજ વખતમાં તે આસપાસ હીલચાલ કરવાનું શરૂ કરે છે. આમ બનવું હોજરીની અદ્ભુત હીલચાલને આભારી છે. આ રોટલીના જથ્થાને હોજરીના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગસુધી હડસેલી દેવામાં આવતો હોવાથી આ ખોરાકમાં ફેરફાર થવા માંડે છે અને જે કલાકના અરસામાં તે જાશને મળતા આવતા પ્રવાહીમાં બદલાઈ જાય છે. તખીબો તેને ચીમીના નામથી ઓળખે છે. એવી રીતનો ફેરફાર કરવો તે હોજરીનું મુખ્ય કામ છે.

હોજરીની શરીરના બીજા ભાગો સાથે અજબ હમદર્દી એટલે કે એકસરખી લાગણી હોય છે, પણ હોજરીને મગજ સાથે તો સર્વથી વધુ સંબંધ હોય છે. આ બાબતના સંબંધમાં હવે પછી ખુલાસાવાર લખવાનો ઇરિદો રાખું છું.

(દૈનિક "હિંદુસ્થાન"ના એક અંકમાંથી)

૧૪૦—મારા કરતાં સૌ સારાં

મને સવારમાં ફરવા જવાની ટેવ છે. પ્રાતઃકાળની શુદ્ધ હવા મનુષ્યોને નવજીવન આપે છે. જ્યારે જ્યારે હું ઘેર હોઉં છું, ત્યારે સવારમાં ફરવા જવાનું તો એક પ્રકારના નિયમ જેવું જ થઈ ગયું છે. એક દિવસ સવારમાં ફરવા નીકળ્યો, ત્યારે વાયુની પરમાર્થવૃત્તિ ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યો.

પશ્ચિમનો વાયુ વાતો હતો. મેં વિચાર્યું કે, કેટલી મહેનત પછી આ પવન અહીં આવ્યો હતો? ક્યાંથી આવ્યો, કેટલા ઉપકાર કર્યા, એનો અંદાજ કોણ કાઢી શકે? ભારતનો પશ્ચિમસાગર અહીંથી લગભગ ૬૦૦ માઈલ દૂર હતો; પણ તેની આગળ આફ્રિકાસુધી માત્ર સમુદ્રજ સમુદ્ર છે. સંભવ છે કે ત્યાંથી પશ્ચિમના પ્રદેશો, પહાડો, નદીઓ, સમુદ્રો, મનુષ્યો અને જીવજંતુઓને જીવન આપતો આપતો તે અહીં આવ્યો હતો; અને હવે અહીંના લોકોને સુખ આપીને પોતાના કર્તવ્યપાલનને માટે શાંતભાવથી પૂર્વના દેશો તરફ આગળ વધશે.

મેં વિચાર્યું કે, આ હવા આટલી બધી સેવા કરે છે, છતાં પણ વર્તમાનપત્રોમાં તેની ચર્ચા કેમ થતી નથી? હવાને મેં કહ્યું કે “હવા! તું સંસાર ઉપર આટલા બધા ઉપકાર કરે છે, પરંતુ તારી સેવાની પ્રશંસા હું વર્તમાનપત્રોમાં તો કદી પણ વાંચતો નથી. તું જે કંઈ કરે તેને મીઠું-મરચું લભરાવીને વર્તમાનપત્રોમાં છપાવ્યા કરને.” ત્યારે હવાએ કહ્યું કે “કયું વર્તમાનપત્ર સાંઝે છે?” મેં કહ્યું—“જુદી જુદી ભાષામાં એવાં ઘણાંય વર્તમાનપત્રો છે. તેમાં તારી પ્રશંસા છપાવ્યા કર.” હવાએ પૂછ્યું—“શું સૂર્યલોક અને ચંદ્રલોકમાં પણ તમારાં જાપાં જાય છે?” મેં કહ્યું—“ત્યાં તો નથી જતાં.”

હવાએ મારી મૂર્ખતા ઉપર હાસ્ય કર્યું અને કહ્યું કે “તમે ખરેખરા કૂપમંડૂક છો, તમારે મન થોડાજ લોકોનું બ્રહ્માંડ છે; મેં તો પ્રાણીમાત્રની સેવાનું વ્રત લીધું છે અને માંહે વર્તમાનપત્ર તો મારા ઈશ્વરનું હૃદય છે. ત્યાં બધી બખરો આપોઆપ પહોંચી જાય છે. સારી-ખોટી સૌ વાતો ત્યાં છપાય છે. કોઈપણ વાતનો ત્યાં પક્ષપાત હોતો નથી. કોઈના કહેવાથી ત્યાં કોઈ બખર છપાતી નથી. સાચી બખરો તો ત્યાં આપોઆપ છપાઈ જાય છે. હું તમારા જેવી મૂર્ખ નથી કે વિજ્ઞાપનજાળના વાડાઓમાં ફસાઈ પડું. નિઃસ્વાર્થ ભાવથી ચૂપચાપ પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવી, એજ મારો ધર્મ છે; અને મારા સ્વામીને પણ એજ પ્રિય છે. તમે પણ મારું અનુકરણ કરો તો સારી વાત.”

હવાના આ સ્પષ્ટ શબ્દો મને બહુ ખરાબ લાગ્યા. હું શું હવા જેવી જડ વસ્તુનું અનુકરણ કરું? ! મનમાં તો થયું કે, એકાદ ભાષણ ભરડી મારું! વર્તમાનપત્રોમાં તો તેનાં મનોહર વર્ણનો છપાશેજ; પરંતુ હવાને તો “લગન લગી પ્રભુ પાવનકી!” તેને મારું ભાષણ સાંભળવાની પુરસદ ક્યાંથી મળે? તે તો “કામયે દુઃસ્વત્તાનાં પ્રાણીનામાર્તિનાશનમ્” એમ ગાતી ગાતી ચાલી નીકળી.

આથી પછી મેં તો મારો બધો ક્રોધ ઉંટ ઉપર ટોળ્યો. વાત એમ છે કે, રસ્તામાં એક ઉંટ મહાશય થાક ઉતારવા માટે હાથપગ પછાડીને ધૂળ ઉછાળતા હતા. મેં તો ઉડતી ધૂળથી અકળાઈ જઈને ક્રોધપૂર્વક ઉંટને કહ્યું કે “તું ભારે ગમાર છે; પણ તો છેજ, પણ તારામાં જરા પણ અકકલ નથી. અમે જે રસ્તે થઈને જઈએ છીએ, ત્યાં ગરીબ મનુષ્યો પણ એક બાજુ ઉભાં રહી નમીને પ્રણામ કર્યા કરે છે. અમે જ્યારે જ્યારે ફરવા જઈએ છીએ, ત્યારે ભારે અમારા લકુધારી નોકરો રસ્તામાં ચાલનારાઓનો નાકે દમ લાવી દે છે. તેં તો નમીને પ્રણામ કરવાનું તો વેગળું મૂક્યું, પણ ઉઘડી ધૂળ ઉછાળવા માંડી! આથી માલમ પડે છે કે, તું ગમાર પણ છે અને ઘૂષ્ટ પણ છે.”

આ ઉપરથી ઉંટે પોતાનો વ્યાયામ તો બંધ કર્યો, પણ મારી વાતો ઉપર ખડખડાટ હતી પડ્યું. તેણે કહ્યું કે “તમે મૂર્ખ તો છોજ; પરંતુ અભિમાની પણ છો. હમણાંજ તમે પવનને ઉપદેશ આપવાની ઘૂષ્ટતા કરતા હતા. પણ પવન તો આદર્શ સેવક છે અને ઈશ્વરભક્ત એટલે છે. તેણે તમને કંઈ કહ્યું નહિ. પરંતુ મારી સાથે એવી ઘૂષ્ટતા નહિ કરતાં મનમાંજ

પુલાયા કરો કે, મારા કરતાં તમે બહુજ આગળ વધેલા છો.” મેં કહ્યું-“ઉંટ! તું પણ થઇને મનુષ્યને ઉપદેશ આપવા બેઠું છે? મને તારી ખુદ્દિ ઉપર દયા આવે છે.” ઉંટનું મુખ ગંભીર થયું. આંખોમાં તેજ ચમકવા લાગ્યું; પોતાનાં નસ્કોરાં ચઢાવીને તેણે કહ્યું કે “શું માત્ર મનુષ્યદેહ મળવાથીજ મનુષ્ય પોતાને મનુષ્ય કહેવરાવી શકે? શું ઔરંગઝેબ, નાદિરશાહ, મહમ્મદ ગીઝની, ખૂની અબ્દુલ રશીદ અને એવા એવા અનેક પાપીઓ શું પોતાને મનુષ્ય કહેવડાવી શકે? અને તેમને માનવદેહ મળી ગયા માટે શું તેઓ અમ પણ્નો કરતાં હંચા ગણાઇ શકે? જો તમે પણ્ એવુંજ માનતા હો તો તો તમારી ખુદ્દિને પણ્ સો વાર ધિક્કાર છે!”

હું કંઈક ઠંડો પડ્યો. મેં કહ્યું “ભાઈ ઉંટ! એ પાપી મનુષ્યોની વાત જવાદે. તેઓ તો નર-રાક્ષસ હતા, હું કંઈ એવો નથી. હું તો મારે માટે કહી શકું છું કે, મારી સમજ પ્રમાણે તારા કરતાં હું ક્યાંય સારો છું.” ઉંટ ફરીથી હસ્યું અને કહેવા લાગ્યું-“હીક, જરા બતાવો તો ખરા કે, મારા કરતાં તમારામાં શું શું સારું છે?”

હું વિચારમાં પડ્યો કે, શું બતાવું? ધન સિવાય મારી પાસે બીજી શી વસ્તુ છે, કે જેનું હું અભિમાન લઈ શકું? અત્યંત સાદસ કરીને મેં દખાતે આવ્યો કહ્યું “હીક છે, તું જાણે છે કે હું ત્યાગને કેટલો ચાહું છું, સાદાઈથી રહું છું, ખાદી પહેરું છું, એ શું બોલું છે?” ઉંટે અભિમાનપૂર્વક કહ્યું “તેમાં અભિમાન લેવા જેવું શું છે? મને જુઓ, હું તો કંઈજ પહેરતું નથી!” મેં કહ્યું “વધારે સાંભળ, હું ભોજન પણ્ સાદું કરું છું, મસાલાવાળા અને તીખાતમતમા પદાર્થો નથી જમતો.” ઉંટે કહ્યું કે “ભારે ત્યાગ કર્યો, મને તો જુઓ, હું તો માત્ર સૂકાં પાંદડાં ખાઈને રહું છું.” મેં કહ્યું-“મેં તો ગૃહસ્થાશ્રમનો પણ્ ત્યાગ કરેલો છે.” ઉંટે કહ્યું-“આટલું બધું અભિમાન શા માટે કરો છો? મેં તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશજ કર્યો નથી, એટલે હું તો બાલ-બ્રહ્મચારી છું.” મેં કહ્યું-“મારામાં ઈર્ષા-દ્વેષ વધારે નથી, બહુજ બોલું જૂઠું બોલું છું અને તે પણ્ અજાણમાં, વળી ગુસ્સો પણ્ બોલો આવે છે.” ઉંટે કહ્યું કે “એમાં શી મોટી વાત? મારામાંય ઈર્ષા, દ્વેષ કે ક્રોધ નથી; જૂઠું તો હું જીવનભરમાં બોલ્યુંજ નથી.”

મેં કહ્યું-“મારામાં સેવાદાત છે.”

ઉંટે કહ્યું-“હા, એ તો અમે રોજ જોઈએ છીએ. કાલે એક વાછરડું આરડયા કરતું હતું ખરું; કેમકે તેની માતું દૂધ તમે રોજ પી જાઓ છો અને વાછરડું ધાસ ખાઈને ગુજારે કરે છે. સાંભળ્યું છે કે, એક દિવસ તમે એક ઘોડાને પણ્ દોડાવી દોડાવીને મારી નાખ્યો હતો! શહેરના સઘળા ઘોડાઓ એ વાતની ચર્ચા કરતા હતા. તેમની એક મહાસભા ભરાઈ હતી, તેમાં મરનાર-પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને તમારાપ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવનારા કરાવો પસાર કર્યા હતા. કોણ જાણે આવી રીતે તમે કેટલાંય જીંટ, ઘોડા અને બળદોને દુઃખ આપ્યું છે! કેટલાંય પશુઓને ખોડાં બનાવ્યાં છે! કેટલાંયને તમારી મોટરની અડફેટ ચઢાવ્યાં છે! છતાં પણ્ તમે હીક હીક સેવાનો રોશ મારો છો!! મને જુઓ, હું તો કપડાંય પહેરતું નથી અને જીભનો સ્વાદ તો એટલોજ રાખું છું કે માત્ર સૂકું ધાસ ખાઉં છું; છતાં પણ્ ડફણાં, કેરડા અને ઠોકરો ખાતું ખાતું નમ્રતા-પૂર્વક તમારા લોકોની સેવા કરું છું. સેવાવ્રત તો આને કહેવાય. તમારાથી સેવા થાયજ શી રીતે? પહેરવાને તમારે કિંમતી કપડાં જોઈએ, ખાવાને સ્વાદિષ્ટ ભોજન જોઈએ, તમારી ચાકરી કરવા નોકર જોઈએ, રહેવા માટે ખંડા જોઈએ, ફરવાને માટે સાઈ વાહન અથવા મોટર જોઈએ અને મુસાફરીએ નીકળો ત્યારે તો કેટલાય મણુ સામાન અને સુખસામગ્રીઓ સાથમાં રાખો છો. તમારે માટે બોજો તો અમારે વહેવો પડે છે. દુષ્કાળ પડે છે તો અમે ભૂખે મરીએ છીએ, અને પીવાનું પાણી પણ્ મળતું નથી. પરંતુ તમારા બાગબગીચાઓ લીલાછમ રાખવામાટે ગાંમના કેટલાય બળદોને વૈતરું કરવું પડે છે! અમે તો મોટે ભાગે બ્રહ્મચારી રહીએ છીએ; પણ્ સાંભળ્યું છે કે, તમારો મનુષ્યસમાજ આ બાબતમાં પણ્ બહુ પતિત દશામાં છે. આમ હોવા છતાંય તમે તમારી જાતને અમારા કરતાં શ્રેષ્ઠ માનો છો, એ તો ઘણીજ શરમની વાત કહેવાય.”

ઉંટની વાત મારા અંતરમાં ઉતરી ગઈ, મને દિલગીરી થવા લાગી. અંતરાત્મા કહેવા

લાગ્યો કે “મૂર્ખા ! તું તો ઉંટ વગેરે પશુઓથી પણ ખરાબ છે.” એટલામાં પાસે ઉભેલા ફેરડાના ઝાડે પણ ડાળીઓ હલાવીને કહ્યું કે “આ ઉંટ સાચું કહે છે.” ભારે મેં કહ્યું—“પ્રભો ! મને ઉંટના નેટલું તો આત્મબળ આપો.”

એવામાં આકાશમાં એકાએક વિજળી થઈ, વાદળો ગાજવા લાગ્યાં, તેનાદ્વારા સાંભળનારે સાંભળ્યું અને કહેનારે કહ્યું કે:—

“મો સમ કૌન કુટિલ ખલ કામી, જેહિ તન દિયો તાહિ વિસરાયો;

ઐસો નિમકહરામી, મો સમ કૌન કુટિલ ખલ કામી ?”

કાષ્ટએ કહ્યું કે, કહેનાર અને સાંભળનાર બંનેય એક છે, કાષ્ટએ કહ્યું કે એ તો અંતર્નાદ છે. આથી મેં પોતેજ ખૂંસ પાડીને કહ્યું કે “મારા કરતાં તો સૌ સારાં છે.”

(‘ત્યાગભૂમિ’ માર્ગશીર્ષ-૧૯૮૪ના અંકમાંના ધનશ્યામદાસ ગિડલાના લેખનો અનુવાદ.)

૧૪૧—માટીનો મહિમા

આશંક્યના મારા પુસ્તકમાં મેં માટીના ઉપચારોવિષે સારી પેઠે લખેલું. તે વાંચતાં માટીના પ્રયોગો કરનાર શ્રી. વિદુલદાસ પુરુષોત્તમ લખે છે કે:—

“‘નવજીવન’માં તમે માટીના ઉપચારવિષે લેખ લખેલ તે મેં વાંચ્યો છે. તેમાં તમે માટી કપડામાં બાંધીને પેડુ ઉપર લગાડવાનું લખેલ છે; પણ ખરી રીતે જો માટીના ઉપચારોથી ખરેખરો ફાયદો મેળવવો હોય, તો માટીને ભીંજવી કપડા ઉપર મૂકી ત્યારબાદ પેડુ ઉપર અથવા શરીરના જે ભાગ ઉપર મૂકવી હોય ત્યાં સીધી ચામડી ઉપર મૂકવી; કપડાનો ભાગ ઉપર આવવો નોંધવો. મેં એડાલ્ફ જર્સ્ટના પુસ્તકનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરેલ છે, અને ‘એપેનડાઇસીટીઝ’ જેવા રોગ ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ કરી માત્ર ત્રણજ દિવસોમાં સંપૂર્ણ આરામ થાય છે, એમ જાતે અનુભવ્યું છે; તો આપ ‘નવજીવન’ મારફત ઉપર લખ્યા પ્રમાણે માટી ચોપડવા લખી જણાવશો, તો જે લોકોને માટીના પ્રયોગો કરવા હશે તેમને જરૂર ફાયદો થશે. કપડાં બગડવાની બીકથી કપડામાં માટી બાંધી પેટ ઉપર મૂકવાથી ફાયદો ઓછો થવા સંભવ છે.”

“વિશેષમાં આટલું પણ જણાવવાની જરૂર છે કે, જ્યાં દુઃખાવો થતો હોય ત્યાં તો માટી લગાડવી; છતાં પણ પેટ ઉપર તો માટી લગાડતાં નજ બૂલવું નોંધવો. કારણ કે મૂળ રોગ થવાની જગ્યા પેટ છે. એટલે દુઃખાવો થતો હોય ત્યાં તેમજ પેટ ઉપર બંને ઠેકાણે માટી લગાડવી નોંધવો અને ઘણા ખરા રોગો તો માત્ર પેટ ઉપરજ માટી લગાડવાથી તુરંતમાં મટી જશે. મજબૂર પ્રયોગો દરમિયાન અપવાસ કરવાનીયે જરૂર છે; અને જો અપવાસ ન થઈ શકે તો ફળ અથવા દૂધ ઉપર રહેવું નોંધવો.”

આ ઉપરથી પોતાનો અનુભવ જણાવવા મેં લખતાં તેમણે નીચેના પત્ર લખ્યો:

“પેટનો દુઃખાવો તો એટલો સખત હતો કે જમણા અથવા ડાબા પડખે પણ ફરી શકાતું નહિ. ખોરાક બંધ કરેલ અને ત્રણ દિવસ અને રાત ચાલુ પેટ ઉપર માટી બાંધી રાખેલ. માટી દિવસના ભાગમાં બે બે કલાકે બદલાવતો, પણ રાતના તો સૂતી વખતે બાંધતો તે ઠેક સવાર સુધી તેમજ રહેવા દેતો. દુઃખાવો જે અસહ્ય હતો તે તો માત્ર બેજ કલાકમાં ઓછો થઈ ગયો, અને પડખાભર ફરવામાં પણ તકલીફ નહોતી પડતી; પણ પેટની અંદરનો રોગ તદ્દન નાબૂદ થઈ જાય તે માટે ત્રણ દિવસસુધી પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યો. મારા ડૉક્ટર મિત્રને મારા દુઃખાવાની વાત કરી, એટલે તેમણે તો તે ‘એપેનડાઇસીટીઝ’ જણાવ્યું અને તેમાં આવી રીતે માટીનો ઉપયોગ કરવા માટે થોડો ટપકો પણ આપ્યો. તે ભાઈને મળેલા જ્ઞાન મુજબ તેમણે જે ટપકો આપ્યો તે બદલ મેં તેમનો ઉપકાર માન્યો; પણ છેલ્લાં આઠ વર્ષોથી હું જે કુદરતી ઉપચારો કરતો આવ્યો છું અને

જે શ્રદ્ધા તેમાં બેસી ગઈ છે, તેમાં કંઈ ફેરફાર મજકુર લાઈ ન કરાવી શક્યા. પાંચમે દિવસે થોડી થોડી છાશ અને નારંગીથી અપવાસ તોડ્યા અને આસ્તે આસ્તે ચાલુ ખોરાક ઉપર આવી ગયો. આ રોગથી મારી કેટલાક દિવસની મનની મુરાદ પાર પડી. મને અન્નનો લાગ કરી ફળ, શાક, દૂધ અને છાશ ઉપર રહેવાનું કેટલાયે વખતથી થયા કરતું હતું; પણ તે આખતમાં ચોક્કસ ઠરાવ નહિ કરેલ અને મારા આ અપવાસ પણ મારી આજ દિવસની જીંદગીમાં પહેલવહેલાજ હતા. ખોરાકમાં ફેરફાર કરવાની તક મારી મળી ગઈ, એટલે મેં તેજ દિવસથી અન્નનો લાગ કર્યો છે. ખજૂર, મગફળી, બદામ, કીસમીસ, શાકભાજી, દૂધ અને છાશ ઉપર રહું છું; અને જે લાંબા વખતથી કબજિયાત રહ્યા કરતી તે હવે નથી. વખતસર દિશાએ જવું પડે છે, x x x x”

“તાવ ઉપર:-મેં વર્ષના છોકરાના પેટ ઉપર માટી બાંધેલ, તેના ઉપર ઉનનું કપડું બાંધેલ; ખોરાકમાં માત્ર ગરમ પાણી અને સ્વાદને ખાતર થોડું મધ. બેજ દિવસ આ ઉપચાર કરવાથી તદ્દન આરામ થઈ ગયો.”

“શરદીમાં પણ માત્ર પેટ ઉપર પાટો બાંધવાથી મને પોતાને આરામ થયો છે; પણ તે દરમિયાન ખોરાક તો જરૂર બંધ રાખતો-અપવાસ કરતો.”

“ખરજવું:-એક લાંબા વખતથી મજકુર રોગ હતો. તેમના એક મિત્રે કુંગળીનો લેપ કરવા જણાવ્યું; પણ લેપથી તો આરામ થવાને બદલે વેદના વધી. આંગળી પાકી અને વેદના તો એટલી હદ સુધી વધી પડી કે રાતના ઉંઘ પણ ન આવે. બે દિવસ બાદ તેમણે મને વેદનાની વાત કરી. મેં તેજ વખતે લેપ ખોલાવી માટી બંધાવી. માત્ર બેજ કલાકમાં ઠંડક વળી ગઈ. સંપૂર્ણ રૂઝ વળતાં ૧૫ દિવસો લાગ્યા. મજકુર લાઈ તેલ-મરચાંનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે, એટલે નહિ જેવી અસર હજી રહી ગયેલ છે. તે જો તેઓ મૂકી દે તો રોગ જડમૂળથી જાય.”

આ બંને પત્રોની સૂચનાનો ઉપયોગ ઘણાં દરદોમાં તો છૂટથી થઈ શકે તેમ છે. જ્યાં જખમ થયો હોય અથવા ચામડી ઉતરી ગઈ હોય ત્યાં તો માટી ખુસ્કી નજ મૂકાય, એમ મારો અભિપ્રાય છે. પેડુ ઉપર જરૂર છૂટી માટી મૂકી શકાય છે; અને કપડાંમાં મૂકેલી માટી જેને લાલ ન આપે તે છૂટી માટીનો પ્રયોગ કરી લુએ. હાલ પણ માટીના સામાન્ય પ્રયોગો ડુંકરું છું અને તેના ફાયદા અનુભવું છું. એ ઇલાજ એવો સહેલો, સસ્તો અને સાદો છે કે બધાએ મર્યાદામાં અજમાવવા યોગ્ય છે. પેટ ઉપર માટી મૂકવાનો પ્રયોગ ભૂખે પેટેજ થાય એ મથાર્થ છે. માટી હમેશાં ચોખ્ખી જગ્યાએથી લેવી જોઈએ, એ યાદ રાખવાની આવશ્યકતા છે. માંથાના દુઃખાવામાં અને તાવમાં ખરફનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યાં માટી ખરફના કરતાં સામાન્ય રીતે વધારે સારો જવાબ આપે છે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

(તા. ૮-૧-૧૯૨૮ ના ‘નવજીવન’માંથી)

૧૪૨-ગુન્હા ઘટાડવાની રશિયાની અજબ રીત

રશિયાનાં બોલ્શેવિક કેદખાનાંઓવિષે મેં હજારો વાતો સાંભળી હતી. સામાન્યવાદી વર્ત-
માનપત્રોએ એ જોક્ષોનાં કાલ્પનિક ચિત્રો દોરી સોવીએટ રશિયાને શિરે કાળો ટીલો ચઢાવ્યો
હતો. બોલ્શેવિક કારાગર એટલે ભયંકર અત્યાચારોનું સ્થાન, સાક્ષાત્ મલિનતા, સીતમગાર સત્તા-
ધારીઓનું નબળાને કચડી નાખવાનું હથિયાર, એવા એવા છાપાશાહી ખ્યાલો બાંધીને હું રશિયામાં
પ્રવાસે પહોંચી, અને મારી સૌથી પહેલી ઇચ્છા આતું એકાદ કેદખાનું જોવાની હતી.

જ્યોર્જીઅન જેલ

તિફલિસથી થોડે દૂર એક જ્યોર્જીઅન કેદખાનું રશિયન સામ્યવાદની અખોલ છડી પોકારતું ઉભું
છે. મોટરમાં બેસી હું એ-ત્રણ સપ્તિઓ સાથે એ બાજુ રવાના થઈ. શહેરના મુસ્લીમ વિભાગમાં
થઇને મોટર નીકળી ભારે મારા સ્મરણપ્રદેશમાં ભૂતકાળનાં ચિત્રો ઘેરાયાં. તિફલિસ ઉપર અનેક
પ્રજ્ઞઓનાં વિકરાળ આક્રમણ થયાં હતાં. ધરતીઓએ, ગ્રીકોએ, આરબોએ, કઝારો અને મંગોલોએ
કેકેસસ પર્વતની તળેટીના આ પ્રદેશની ઘણીય વાર ખાનાખરાખી કરી હતી. એ સૌને અંતે આવ્યું
બોલ્શેવિક આક્રમણ; પણ એણે તો આગલા સર્વ હુમલાઓને શમાવી દઈ આ પ્રદેશ ઉપર જ્ઞાન
અને વિકાસનાં અજવાળાંજ પાથર્યાં છે.

રઢીઆળી સગવડો

જેલના દરવાજે અમને કારાગારનો કમાન્ડર (ઉપરિ અધિકારી) મળ્યો. તેણે અમને અંદર
દાખલ કર્યાં. વિશાળ ચાલીની આસપાસ સુંદર બગીચો આવી રહ્યો હતો. નાના છોડ ઉપર પુષ્પો
ઝળકી રહ્યાં હતાં. છૂટા છૂટા ક્યારાઓમાં માણસો ખુશમીનજથી હરતા ફરતા હતા. સામાન્ય
લેખાસમાં એક માણસ કમાન્ડર પાસે આવ્યો. મેં તેને પૂછ્યું-“તમે જેલરક્ષક-વૉડર છો?”
મારું અનુમાન જીલ્ડું પડ્યું; કારણ કે એ તો ખૂનના ગુન્હા બદલ પાંચ વરસની સજા ભોગ-
વતો કેદી હતો !

બગીચાને બીજે ખૂણે અમે જઈ પહોંચ્યાં. હાં સ્વચ્છ વિશાળ સ્નાનગૃહો હતાં. એમાં
ધારાસ્નાન(શાવર આથ)ની રઢીઆળી સગવડો હતી. સૂર્યસ્નાન માટે પણ એક ખુલ્લો ઓરડો
હતો. પૂછપરછ ઉપરથી મને જણાયું કે, આ બધી બીજો કેદીઓએ પોતાના હાથથીજ બનાવી હતી.

કેદમાં સારંગી

અમે જેલનું બરાબર નિરીક્ષણ શરૂ કર્યું. એક બાજુ રસોડાઓની હાર ખડી હતી, તેની
પાસેજ નાની ઓરડીઓની કતાર હતી. પહેલાંના જમાનામાં એ બોલીઓમાં કેદીઓને ગોંધીમૂકવામાં
આવતા, પણ અત્યારે તો તેમાં ‘શાવર-આથ’ ગોઠવી દેવામાં આવ્યાં હતાં !

નીચલો ભાગ વટાવી અમે ઉપરને માળે ગયાં. તુરતજ અમારી આસપાસ ગુન્હેગારો કુંડાળું
બાંધીને ઉભા રહ્યા. અમે આગળ ચાલ્યા કે એ સૌ કેદીઓ પણ લહેરથી અમારી સાથે હીંડવા
માંડ્યા. બંધબારણાની ઓરડીઓ, તાળાં કે બોલીઓ જેવું હાં કાંઈજ નહોતું. કેદીઓને પૂરી
રાખવામાં આવતા નહિ. માત્ર મોટા મોટા સ્વચ્છ ઓરડા હતા. તેમાં કેદીઓ સૂતા-બેસતા અને
વાંચતા. એમનાં બારણાં ઉપર તાળાં કોઇ દિવસ લટકાવવામાં આવતાંજ નથી. કેટલાક ઓરડા-
ઓમાં તો સૌંદર્ય અને કળાનું વાતાવરણ દેખાતું. પુષ્પોના સુંદર ખ્યાલા અને છાબડીઓને કેદીઓ
પોતાના ઓરડામાં ગોઠવી રાખતા. એક ઓરડામાં વળી એ-ત્રણ અપરાધીઓ સારંગી બજાવતા હતા !

આ તે જેલ કહેવાય કે નિશાળ ?

અમારી સંગથે જ્યોર્જીઅન સોલ્ડીસીટર જનરલ હતો. એને જોઇ એક કેદી ઉભો થયો અને
ઉમળકાભેર હસ્તધૂતન કર્યું. એમની વચ્ચે એ ઘડી ધીમી ગોળિટ પણ ચાલી. વાત એમ હતી કે,
પેલો કેદી આ સોલ્ડીસીટર જનરલનો નિશાળનો ગોઠીઓ હતો.

તમામ કેદીઓએ એમનાં મૂળ કપડાંજ પહેર્યાં હતાં. કેદીનો દરજ્જો બતાવવામાટે બીજા દેશોમાં જેમ અમુક ભતતોજ હલકો પોશાક પહેરાવવામાં આવે છે, એવું કથું ધતીંગ આ રશિયન કેદખાનામાં હોતું નથી. બીજા દેશોની જેલોમાં જ્યાંયે તો કેદીઓના વદન ઉપરની ગમગીન હાયા જોઈ, એમની નિરાશા કે ઝનુન જોઈ આપણને એવીજ લાગણી થાય કે, ગરીબોને ભલીમ કાયદાએ સમાજમાંથી બહાર તગડી મૂક્યા છે; પણ અહીં બોલ્શેવિક તંત્ર નીચે ચાલતી જેલમાં તો તમામ કેદીઓ આનંદી, ઉત્સાહી અને ઉલ્લાસવંત ભાસતા હતા. પ્રાથમિક નિશાળમાં અભ્યાસ કરતાં બાળકો જેવો તેમનો દેખાવ હતો. આખી જેલ સંસ્થા જોઈને મને એમજ લાગ્યું કે, અહીં જેલખાતું નથી, પણ શિક્ષણશાળા અને ઉદ્યોગ-કારખાનાં ઉદાર વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલે છે.

જેલમાં ફાયદો

જે કેદીઓ નિરક્ષર હોય તેઓ અહીં લખતાં-વાંચતાં શીખે છે. અભ્યાસની અનેક સગવડો અહીં પૂરી પાડવામાં આવે છે. ઉદ્યોગનું પણ સંગીન શિક્ષણ અપાય છે. જેને જે ઉદ્યોગમાટે રસ હોય તેનાજ શિક્ષણની તેને સગવડો મળે છે; અને આ સૌને શિરે સગ ચઢાવે એવી અહીંની વ્યવસ્થા તો એ છે કે, આ કેદખાનાના હુન્નરઉદ્યોગની ચીજોમાંથી જે કંઈ નફો થાય છે તેમાંથી ૫૦ ટકા કેદીઓનેજ મળે છે ! એમાંનો ૨૫ ટકા નફો તો તેમને વેચાણની સાથેજ આપી દેવામાં આવે છે, કે જેથી જેલમાંજ તેઓ તેનો ઉપયોગ આનંદમાટે કરી શકે. બાકીના પચીસ ટકા તેમને મુક્ત થયા પછી મળે છે, કે જેથી તેઓ આબરુદાર અને વ્યવસાયી જીવન શરૂ કરી શકે.

કેદમાં પણ નાટક-સીનેમા !

કામ કરવાના ઓરડામાં અમે જ્યાં પહોંચ્યાં. સાંજ પડેલી હોવાથી કોઈ કેદી કામ કરતો નહોતો. મેં પૂછ્યું:-“શું બધાજ કેદીઓ હુન્નર ઉપર દરરોજ કામ કરે છે ?”

“બધા તો નહિ, ઘણા ખરા. વળી અમે કામ કરવામાટે તેમને પ્રલોભન પણ આપીએ છીએ. બે દિવસ કામ કરનાર કેદીને માટે જેલનિવાસના ત્રણ દિવસ પસાર થયા ગણાય છે. આ હિસાબે તેઓ કેદમાંથી નિયત સમયથી વહેલા છૂટી શકે છે.” જેલરે જવાબ આપ્યો.

જેલમાં નાટક-સીનેમાની પણ સગવડ પૂરી પાડવામાં આવે છે. એક જંગી હાલમાં રંગભૂમિ રાખી છે અને તે પર લેનીન તથા માર્ક્સની છબીઓ લટકે છે. રંગભૂમિપર કેટલાક કેદીઓ સીનેરી ગોઠવતા હતા. કેદખાનાની ‘નાટક મંડળી’ ના તેઓ સભ્યો હતા.

પુસ્તકાલય

જેલની લાયબ્રેરીમાં અમે સામ્યવાદી છાપાંઓ જોયાં. ઉપરાંત કેદીઓ પોતે પોતાનુંજ એક વર્તમાનપત્ર ચલાવતા હતા. એ પત્રના વચલા પાનામાં કેદીઓની ફરિયાદો નોંધવામાં આવી હતી. કાગળો કેમ મોડા મળે છે, વૉડરો બેદરકાર છે કે પોસ્ટ ઓફીસ શિથિલ છે, એ બાબતની તેમાં મુક્ત ચર્ચા હતી.

કેદીઓમાંથી ધારાશાસ્ત્રીઓ

પુસ્તકાલયની બાજુઓમાં કેદીઓના કાયદાના સલાહકારો બેઠા હતા. એ સલાહકારો બહારથી નહોતા આવ્યા, પણ કેદીઓમાંથીજ કેદીઓએ ચુંટી કાઢેલા હતા. અઢવાડીયામાં બે વખત કેદીઓના સંબંધીઓ જેલમાં મુલાકાતે આવી શકે છે. મુલાકાતદરમિયાન કોઈ પણ પ્રકારનો ભ્રષ્ટો રાખવામાં આવતો નથી.

જેલ-સ્વરાજ્ય

તિક્કલિસના કેદખાનામાં કેદીઓ સ્વરાજ્ય માણે છે. તેમનાપર સખ્તાઈ મૂકાતી નથી. જેલ-રક્ષક કહે છે કે, કેદીઓ પોતાની મેળેજ વ્યવસ્થા અને નિયમન પાળે છે. સત્તાધારીઓ એમના ઉપર અજબ વિશ્વાસ રાખે છે. રવીવારે જો કેદીઓની ઇચ્છા થાય તો તેમને પોતાનાં કુટુંબમાં મળહ માણી આવવાની છૂટ-પરવાનગી મળે છે. આ વાત અજબબી પમાડે તેવી છે, છતાં સાવ સાચી છે. રશીયામાં ગુન્હા અને અપરાધને ખરાબ સંયોગો અને યોગ્ય શિક્ષણના અભાવનુંજ

પરિણામ ગણવામાં આવે છે. એ વસમા સયોગો દૂર કરી તેમને સંગીન સિદ્ધિ આપવામાં આવે તો અપરાધનો અંશ લગભગ નાશ થાય, એમ બોદશેવિકો મઠ્ઠમપણે માને છે. જે અપરાધીઓની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે એવી યોજના થાય તો પછી ગાંડા માણુસોસિવાય ગુન્હાનો અવકાશ રહેતોજ નથી. માનસશાસ્ત્રની નજરથી અપરાધીઓને કેળવવાની પ્રથા રશીઆમાં શરૂ થઈ છે. એની સફળતા ખુલ્લી રીતે જોઈ શકાય છે. ગુન્હેગારોને સમાજમાંથી નકામા અને બચકર માણુસોતરીકે કાયમના કોરડાથી હડધૂત કરવાને બદલે તેમને ઉપયોગી શહેરીઓ બનાવવાની સોવિયટ રશીઆની નેમ છે.

નિદાન

ન્યારે જેલ છોડી અમે સહુ બહાર આવ્યાં, ત્યારે મારા મનમાં એકજ વિચાર ઘોળાયા કર્યો:-

“ધંગડાંનાં કારખાનાંઓમાં કામ કરતા મજૂરો કરતાં આ કેદખાનામાં કામ ઉઠાવતા કેદીઓની સ્થિતિ કેટલી બધી સારી છે?”

ખરેખર, રશિયન જેલો તો અપરાધીઓને સંસ્કારવાનાં સુંદર સાધનો છે. અધા દેશો એને પગલે પળે તો દુનિયામાંથી ગુન્હેગારી કેટલી બધી ઓછી થઈ જાય ?

(તા. ૧૪-૪-૨૮ ના “હિંદુસ્તાન”માંનો મીસ ફ્રેડા અટલીનો લેખ)

૧૪૩-ખાંડને બદલે ગોળ ખાઓ.

વર્તમાન યુગમાં વિજ્ઞાને જે અનેક નવી શોધો કરી છે, તેમાં સફેદ ખાંડ એ પણ આ જમાનાની શોધનું પરિણામ છે. એ પહેલાં લોકો ગોળ અને થોડા પ્રમાણમાં ગ્રાંખા રંગની ખાંડ વાપરતા. હજુ પણ ગામડામાં ખાંડને બદલે ગોળ વપરાય છે અને ત્યાં લોકો ખાંડ કરતાં ગોળને વધુ પૌષ્ટિક માને છે. તેઓ ખોરાક દેખાવડો કરતાં નથી. શહેરોમાં આજે તેથી ઉલટી રીત છે. શહેરવાસીઓ દેખાવને પ્રધાન પદ આપતા જણાય છે. ગોળની બનાવટ દેખાવે ખાંડ કરતાં કંઈક સ્વામ અને છે; તેથી ખાંડ પૌષ્ટિક છે કે નહિ, તેનો વિચાર કર્યાવિના સ્વચ્છ દેખાવની ખાંડ શહેરીઓ ખૂબ વાપરે છે અને પરિણામે ખાંડના વધુપડતા ઉપયોગથી પોતાની તંદુરસ્તી અમુક પ્રમાણમાં બગાડે છે.

દુનિયાના કોઈ પણ ભાગ કરતાં હિંદમાં વધારે શેરડી પાકે છે, છતાં દુનિયાની કોઈ પણ પ્રજા કરતાં આપણે ગળપણનો એટલો હદ ઉપરાંતનો ઉપયોગ કરીએ છીએ કે આપણે બીજા દેશોમાંથી ઘણી ખાંડ આયાત કરીએ છીએ. પરદેશથી આવતી એ ખાંડ તદ્દન સાફ થયેલી હોવાથી તેમાંથી ઘણાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો નાશ થયેલાં હોય છે અને તેથી આવી ખાંડ આપણા શરીરને ઘણું નુકસાન પહોંચાડે છે. કેટલાકનું એમ માનવું હોય છે કે, ગોળ કરતાં ખાંડ વધારે સાફ થયેલી હોય છે, અને તેથી ખાંડ વાપરવાથી શરીરમાં તેટલો કચરો ઓછો જાય; પણ આ ખોટી ગેરસમજ છે. ગોળને ઘણો સાફ નહિ કરેલો હોવાથી તેમાં ઘણી જાતનાં તત્ત્વો-કેલ્શિયમ, સોડ અને વાઇટામિન્સ (જીવન-તત્ત્વો) રહેવા પામે છે, ન્યારે ખાંડને તદ્દન સાફ બનાવવા જતાં આ બધાં શરીરને ઉપયોગી થવાવાળાં તત્ત્વો નાશ પામે છે. સફેદ ખાંડ તેથી એક કેવળ રાસાયણિક પદાર્થ બની રહે છે અને તે ખોરાકને લાયક રહેતી નથી.

ગોળ કે ખાંડ મુખ્યત્વે શેરડીમાંથી બને, પણ નવી શોધ પ્રમાણે જર્મની અને બીજા દેશમાં ‘બીટરૂટ’(ગાજર જેવું કંદ)માંથી હવે પુષ્કળ જથ્થામાં ખાંડ બને છે. આ શેરડી કે બીટરૂટ પાકને ઘણી ઊંચી જાતનું ખાતર દર વખતે જોઈએ છે. આતું કારણ એ હોય છે કે, શેરડીનો પાક જમીનમાંથી ઘણો કસ ચૂસી લે છે. આથી જો દર વર્ષે તેમાં ખાતર નાખવામાં આવે નહિ, તો જમીનની ફળદ્રુપતા ઘટવા માંડે છે. વળી શેરડીના પાકને સૂકવતો તડકો ખાસ જરૂરી

ગણાય છે અને બીજા પાકના પ્રમાણમાં શેરડીનો પાક લાંબાં સમય સુધી ઉભો રહે છે. આથી શેરડીવાળા પ્રદેશના લોકો શેરડી ચૂસે છે અથવા કાલ ઉપર તાંને રસ પીએ છે. આથી તેમના શરીરમાં ખૂટતાં તત્ત્વો મળી રહે છે. હાડકાંને મુખ્યત્વે 'કૃત્તિશ્યમ' ધણું જોઈએ, અને શેરડીના રસમાંથી તે ધણું મળી આવે છે. ઘણી વખત ખાંદા માણસને શેરડીવાળા પ્રદેશમાં લઈ જઈ કાલ ઉપરથી તાંને રસ પાવામાં આવે છે. આથી ઘણી વખત આવા દરદીઓ સાજા થાય છે. તાવથી પીડાતા દરદીને હળુ પણ ગામડાંઓમાં શેરડીના કકડાઓને થોડા ગરમ કરી ચૂસવા આપવામાં આવે છે અને કેટલીક વખત આ ઇલાજ ઉપયોગી થઈ પડે છે. દેશી પદ્ધતિએ શેરડીના રસમાંથી ગોળ બનાવવામાં આ બધાં તત્ત્વો કાયમ રહે છે; પણ જેમ જેમ તે રસને વધુ ને વધુ સાફ કરી બહુજ સફેદ ખાંડ બનાવવામાં આવે, તેમ તેમ આ બધાં જીવનનાં ઉપયોગી તત્ત્વો નાશ પામતાં જાય છે; એટલે તે ખોરાકને લાયક રહેતી નથી.

આપણામાં માટલીઓ ગોળ વધારે પૌષ્ટિક મનાય છે. સ્વાદમાં તે ખારો હોય છે, પણ એ બતાવી આપે છે કે, તેમાંથી જરૂરી તત્ત્વો નાશ પામ્યાં નથી. શરીર ફિક્કું પડી ગયું હોય તેમને માટે ખાંડને બદલે આવેજ ગોળ વાપરવો જોઈએ કે જેથી તેમના લોહીમાં જે લોહનો ભાગ ખૂટે છે તે પૂરો થઈ રહે અને તેમનું લોહી કંઈક સુધરે. ગરીબ માણસો આર્થિક સ્થિતિને લઈને ગોળ વાપરે છે, તેથીજ તેઓ શરીરે કંઈક નિરોગી રહેતા હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. શેરડીના બેતર ઉપર કાલમાં રસ કાઢતાં જે બાકીનો ભાગ કચરાતરીકે ગણાય છે, તે ઢોરના ખોરાકતરીકે ઉપયોગમાં આવે છે; આથી તેઓ પણ રૂઝપુઝ બને છે.

આ ઉપરથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે, આપણે ખૂબ ગોળ ખાતા થઈ જીવું. શારીરિક શ્રમને લઈને લોહીમાંથી જે ખાંડ વપરાય છે તેની જગ્યા પૂરવા પૂરતાજ ગળપણની ખોરાકમાં જરૂર છે; પણ એ જરૂર (શરીરશ્રમ વધુ ન હોય તેવા માણસો માટે) ઘણી ઓછી હોય છે. એટલે આપણા ખોરાકમાં ગળપણ ઓછું હોવું જોઈએ, અને જે ગળપણ લઈએ તેમાં ખાંડને બદલે ગોળનોજ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જે કે ગળપણમાં સૌથી સારી વસ્તુ તો સૂકો મેવો ગણાય છે. ('નવચેતન'ના એકઅંકમાં લેખક-શ્રી. યુનીભાઈ ધ. પટેલ)

૧૪૪-શીંગોડાં

હિંદુસ્તાનમાં દરેક ઋતુમાં કંઈ તે કંઈ ફળ થયાજ કરે છે. એ ઋતુઋતુનાં ફળ ખાવાની આપણે ટેવ રાખીએ તો ચાહ, ફોર્સી કે સોડાલેમન જેવાં ક્ષણિક આનંદ આપનાર ફળાં પાછળ જેટલા પૈસા બગાડીએ છીએ તેથી ઓછે મૂલ્યે આપણે વધારે પૌષ્ટિક અને સાત્ત્વિક ખોરાક તથા કુદરતી મીઠાશનો આનંદ માણી શકીએ; અને આપણા દેશમાં કુદરતની તો એવી મહેર છે કે ગરીબો પણ બાઈ શકે એવો સોંધો ને પૌષ્ટિક મેવો તે પૂરો પાડે છે. શીંગોડાં પણ એમાંનોજ એક મેવો છે.

રસાયણશાસ્ત્રીઓ શીંગોડાંનાં તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:-પાણી ૮૪.૫૮ ટકા, ચરબી ૧૮ ટકા, સ્ટાર્ચ ૯.૧૪ ટકા, રેસા ૫.૬ ટકા, પ્રોટીન્સ (શરીરબંધારણને પુષ્ટિઆપનાર તત્ત્વ) ૨.૩૭ ટકા, ઝોગળી જય એવા સ્ટાર્ચ(મેંદા)ના ભાગ ૨.૨૫ ટકા, ક્ષાર ૯૨ ટકા.

૧૦૦ ગ્રામ (લગભગ પાંચર) શીંગોડાંમાં ૪૮.૩૭ ટકા કેલોરીઃ ગરમી આપવાનું બળ છે. એની જોડે દૂધનાં નીચેનાં તત્ત્વો સરખાવવાથી બંનેની પોષણશક્તિ સમજાશે.

પાણી ૮૭.૩૫ ટકા, ચરબી ૫.૨૭ ટકા, પ્રોટીન ૩.૩૮ ટકા ક્ષાર ૭૦ ટકા અને કાર્બોહાઇડ્રેટ ૪.૪૨ ટકા હોય છે.

• એક કેલોરી એટલે ૨ ફ્તલ પાણીને બરફની સ્થિતિમાંથી વરાળ નીકળે એ સ્થિતિપર લઈ જાય તેટલી ગરમી.

દૂધ કરતાં શીંગોડામાં ૨૨ ટકા વધારે ખતીજ ક્ષારો છે અને તે પણ કેવા કેવા ? પોટાશના, સોડાના, ચુનાના, લોહના તથા ફોસ્ફરસના. લોહ અને ફોસ્ફરસને લીધે એ તાકાત આપનાર તથા લોહી અને જ્ઞાનતંતુને બળ આપનાર ગણાય છે. આયુર્વેદમાં એને આરોગ્યવર્ધક (ઓલ્ટરેટિવ), વીર્યવર્ધક, સારક (એસ્ટ્રી-જન્ટ) તથા રચિપ્રદ કહ્યાં છે.

બજારમાં મળતાં બાફેલાં શીંગોડાં તાબાંતાબાં ખાવાથી બહુ ફાયદો કરે છે. સૂકાં શીંગોડાં-નો લોટ પણ પચવામાં હલકો અને માંદાં માણસોને અતુક્રૂણ ગણાય છે. એરોસ્ટ, સાયુદાણા કે ચોખા કરતાં એ વધારે પૌષ્ટિક છે અને એના લોટની ખીર દૂધમાં કરીને ખાધી હોય તો સ્વાદમાં ચણુ મિષ્ટ બને છે તથા બહુ સહેલાઈથી પચી જાય છે.

હિંદમાં એકલા કાશ્મીરમાંજ શીંગોડાંમાંથી એક લાખ રૂપિયાની આવક થતી જોઈ ઓરેન્ડેલિયાના મેલખોન શહેરનો ફર્ડિનાન્ડ વૉન મુલર કલકત્તેથી એનાં ખીજ લઈ ગયો છે અને આખા ઓરેન્ડેલિયાનાં તળાવોમાં વાવીને એ પુષ્ટિકારક ખોરાક અખૂટ જગ્યામાં પૂરો પાડવાની આશા રાખે છે.
('કુમાર'ના એક અંકમાં લેખક-ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ.)

૧૪૫-દૂધ

દૂધનો ખોરાક બાળકથી માંડીને વૃદ્ધ સુધીનાં-સાજાં તેમજ માંદાં-અધાને માટે ખાસ ઉપયોગી છે; પરંતુ એની જેટલી દરકાર રાખવી જોઈએ તેટલી આપણે રાખતા નથી. દૂધને જો બરાબર સંભાળપૂર્વક ન રખાય તો તે એકદમ બગડી જાય છે. નાનાં જંતુઓ-એકિટરિયા-ની વૃદ્ધિ દૂધ ઉપર એકદમ થાય છે. જેમ માણસ માટે દૂધ ઉત્તમ ખોરાક છે, તેમ નાનાં જંતુઓ માટે પણ એ ઉત્તમ ખોરાક છે. દોરના આંચળમાંથી તરતનું નીકળેલું દૂધ બિલકુલ જંતુરહિત હોય છે, પરંતુ માત્ર દશ-પંદર મિનિટમાંજ તેની અંદર સેંકડો જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. સારે નસીબે આ જંતુઓ જે તરતજ વૃદ્ધિ પામે છે તે રોગનાં ન હોવાથી શરીરને બહુ નુકસાન કરતાં નથી; પરંતુ બે ત્રણ કલાક એમ ને એમ રાખવાથી તેની અંદર લાખો જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ જંતુઓમાં રોગનાં પણ અનેક જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ઘણા લોકો દૂધની અંદર જંતુનાશક રસાયણો, બોરિક એસિડ વગેરે નાખે છે; પરંતુ પશ્ચિમના દેશોમાં આવાં રસાયણો વાપરવાની કાયદાથી મનાઈ છે. આપણે તો દૂધની વધારે સંભાળ રાખતાંજ શીખવું જોઈએ.

દૂધને સફેદ બાટલીમાં રાખવાને બદલે જો લાલ રંગની બાટલીમાં રાખવામાં આવે તો મોડું બગડે છે. જો લાલ બાટલી ન મળે તો સફેદ બાટલી ઉપર લાલ કાગળ લેપેટી લેવાથી પણ કામ સરે છે. આવી રીતે લાલ બાટલીમાં રાખેલું દૂધ તડકામાં પણ એકદમ બગડતું નથી. દૂધમાં ચૂનાના પાણીની આછ (લાઈમ વૉટર) નાખવાથી પણ તે બગડતું નથી; ઉલટું એથી તેનો સ્વાદ સુધરે છે. સવાશેર દૂધની અંદર બે નાના ચમચા ભરીને ચૂનાનું પાણી પૂરતું થઈ પડે છે. મોટાં શહેરોમાં જ્યાં ઘણે દૂધથી દૂધ આવે છે તે વાપરનારને મળતાં પહેલાં પાંચસાત કલાક અગાઉનું દોહણું હોય છે તે દૂધ તો ગરમ કરીનેજ વાપરવું જોઈએ. આવા દૂધની અંદર રોગનાં અનેક જંતુઓ હોય છે અને તે એમ ને એમ વાપરવાથી ફાયદો થવાને બદલે નુકસાનજ થાય છે. દૂધ ઊંડું કરી તેના ઉપર માખી કે બીજી જીવાત ન બેસે તેટલામાટે બરાબર ઢાંકીજ રાખવું જોઈએ.
('કુમાર'ના ચૈત્ર ૧૯૮૪ના અંકમાં લેખક શ્રી. મૂળચંદ પારેખ)

૧૪૬-ભારતીય મલ્લશાલાયે

૯૫૨

સંસાર કો ભારત કી પહલવાની પર નાજ હૈ. જખ હમ ઈન ભારતીય વીરોં કો કુસ્તી કે લિયે એક-દુસરે કો લલકારતે દેખતે હૈં તો હમેં ભારત કે પ્રાચીન મલ્લયુદ્ધોં કો સ્મરણ હો આતા હૈ. હમ ઇનમેં અપને પ્રાચીન ઔરવ કી બિજલી દૌડતી હુધ દેખતે હૈં. હમેં અભિમાન હોતા હૈ કિ યહ-યહ હૈં ભારત કે સુંદર બાલક ! સચ્ચી સુંદરતા તો સ્વાસ્થ્ય હી હૈ. લલા ભારત મૌં કો અસંખ્ય પીડાઓં મેં ભી ઇનકે લિયે 'ધન્ય મેરે લાલ' કહને પર કિતની શાન્તિ મિલ જતી હોગી !

ભારતવર્ષ મેં બડે બડે અનોખે પહલવાન હો ચુકે હૈં. આજ ઇસ ગયે બીતે સમય મેં ભી ગામા ઔર ગામા કે સમાન વીર પહલવાન ઉસકી ગોદ મેં ખેલ રહે હૈં. ઉફ ! ઉનમેં કિતની સુંદરતા હૈ, કેસા તેજ હૈ, કેસી શક્તિ હૈ !

ગામા પંખજ કો સુવિખ્યાત પહલવાન હૈ. કલ્લૂ, કીકરસિંહ, ગુલામ ઔર રહીમ કી ભાંતિ વહ ભી અપને સમય કો અનોખા વીર હૈ. જિસ પ્રકાર વિશ્વવિજય કો દાવા રખનેવાલે યૂરપ-વિખ્યાત પહલવાન ટોમ કૈનાન કો રહીમ ને ચિત ક્રિયા થા; જિસ ભાંતિ ગુલામ યૂરપ ગયા ઔર વહાં તુર્ક તારાપતિ અહમદ મહારાજી કો ધરાશાયી કર કે આયા; જિસ પ્રકાર અપને સમય કીકરસિંહ ને અપને સામને કિસી કો હલરને ન દિયા, ઇસી પ્રકાર ગામા ઔર ઉસકે ભાઇ ઇમામખજશ ને ભી કિસી બાહિરી વીર કે સામને સર નહીં ઝુકાયા.

એક બાર ગામા ઔર ઇમામખજશ યૂરપવિજય કે લિયે ગયે. યદ્યપિ ઉસ સમય મેં યહ ભારત કે સાધારણસે પહલવાન સમજે જતે થે, પરંતુ ફિર ભી યૂરપ મેં ઇનકો કોઇ માની ન મિલા. ગામા કી પ્રસિદ્ધ અમેરિકન પહલવાન રોસો સે મુઠમેડ હુધ. ગામા ને બીસ મીનટ કે અંદર હી ઉસે ફૂલ્હે પર ધર કર દે મારા. ઇધર ગામા કે અતુજ ઇમામખજશ સે સ્વિડ્ઝરલૅંડ કો પહલવાન લૈમ અટક પડા. ઇમામખજશ ને ઉસે દશ મીનટ કે અંદર હી જમીન પર ધર પટકા.

ઇસકે બાદ યૂરપવિજયી પોલૅંડ કો પહલવાન જબિસ્કો ઉતરા. યહ જોડ સચમુચ ગામા કે યોગ્ય થી. વીર ગામા ને જબિસ્કો સે હાથ મિલાયા. જબિસ્કો ગામા સે લગભગ દૂના થા. ઉસકી લંબાઇ ચૌદાઈ દેખ કર હી ઉસે અંગ્રેજ લોગ રાક્ષસ (ગાયન્ટ) કે નામ સે પુકારતે થે.

વીર જબિસ્કો ઔર ગામા અખાડે મેં ઉતરે. લગભગ પૌન ઘંટે તક રગડા-રગડી હોતી રહી. કબી યહ ઉપર આ જતા, કબી વહ. કબી જબિસ્કો ગામા કો દાબકર બેઠ જતા થા તો ગામા સહજ હી મેં. ઉસકે ચંગુલ સે ફિસલ કર બાહર નિકલ આતા ઔર ઉસકી છાતીપર ચઢ બેઠતા. અંત મેં ત્રીન ઘંટે કે અંદર હી વીર જબિસ્કો કો દમ ફૂલ ગયા ઔર વહ પૃથ્વી પર લેટ ગયે. ઇસ દિન જોડ બરાબરી કી છૂટી.

દૂસરે દિન ગામા ને ફિર જબિસ્કો કો ચૈલેંજ દિયા. જબિસ્કો ચૂપચાપ ઇંગ્લેંડ સે બાહર ચલા ગયા. જબિસ્કો કો પંદર હજાર રૂપયા (એક હજાર પૌન્ડ) ઔર પેટી વિજયી ગામા કો ઇનામ મેં મિલ ગઇ. ઇસ મૈચ કો નામ 'ગામા-જબિસ્કો-સંઘર્ષ'-રખા ગયા થા.

ઉસ દિન દો હિંદુસ્તાની પહલવાનોં કો પારસ્પરિક સંઘર્ષ હુઆ. કોલ્હાપુર કે એક બ્રાહ્મણ પહલવાન ગંગા કો યૂરપવિજયી ગામા કે સાથ મલ્લયુદ્ધ હલરા. મહારાજા કોલ્હાપુર ને વિજયી કો એક ચાંદી કી ગદા પ્રદાન કરને કો બચન દિયા. દોનોં વીર અખાડે મેં ઉતરે. બહુત દેર તક ગંગા ઔર ગામા કી કુસ્તી હોતી રહી. અંત મેં વીર ગંગા ને ગામા કી પકડ પર હી ઉસે ચિત કર દિયા. મહારાજા કોલ્હાપુર ને ગંગા કો ચાંદી કી ગદા પ્રદાન કી. વિજયી ગંગા ને કંધે પર ગદા રખકર હનુમાન બેઠક કી, ઔર નિરભિમાન ધર ચલા ગયા. ઇસ અદિતીય વિજય કે ઉલ્લાસ મેં ભી વહ અપને કુલચુરુ આદર્શવીર અંજનીકુમાર કો ન ભૂલા થા. વીર ગામા કો

ભી જનતા ને ગોદ મેં ઉઠા લિયા. જિસ સમય તક ઇનકા મલ્લયુદ્ધ સમાપ્ત નહીં હો ગયા થા, તખ તક દોનો એક-દૂસરે કે પ્રતિ ખડે ઉદાર ઔર સ્નેહપૂર્ણ વિચાર પ્રદર્શિત કર રહે થે. ઉન્હેં અભિમાન ન થા, ક્રોધ ન આતા થા. દોનોં ગૌરવ સે અકડી હુધ ગર્દન, તેજ સે આલો-કિત મુખમંડલ ઔર પરાક્રમપૂર્ણ વક્ષસ્થલ ફેલાયે હુએ થે. જખ તક વે લડતે રહે, ઇસી પ્રકાર ગર્વશૂન્ય રહે ઔર જખ લડ ચૂકે તખ ભી એક-દૂસરે કે હૃદય મેં અનુરાગ કી રેખાએ પદ રહા થા.

ધન્ય હૈ યહ વીરતા જો સૂર્ય કે સમાન પ્રચંડ હોને પર ભી ચંદ્રમા કે સમાન સુધાસ્વાવણ કર સકતી હૈ. જિસે દેખકર ક્યા અપના ક્યા પરાયા, પ્રત્યેક મનુષ્ય ગૌરવ કરતા ઔર હર્ષ સે કૂલા નહીં સમાતા હૈ, વહ સમજતા હૈ કિ ઇન્હીં વીરવરોં કે રહને તક હમ અપની પ્રાચીન શૂર-વીરતા કા અનુમાન લગા સકતે હૈં. યહ હમારે અસંભવવાદ કો સંભવ કર દેતે હૈં, ઔર હમારે મનન કરને કે લિયે અચ્છે સાધન ખન ખતે હૈં.

જિસ સમય વીર ગામા યૂરપ ગયા થા, ઉસ સમય ઉસકા છોટા ભાઇ ઇમામખખ્શ ઉસકે સાથ થા. અપને ભાઇ કી ભાંતિ ઇમામખખ્શ ને ભી પૈટ કોનોલી નામક એક વિખ્યાત પહલવાન કો ચિત કિયા થા.

૧૯૧૨ મેં મિસ્ટર ઐનઝેમિન થોડે સે ભારતીય પહલવાનોં કો અપને સાથ ઇંગ્લેંડ લે ગયે; પરંતુ કિસી ભી યૂરપીય પહલવાન કો ઉનસે ભિડને કા હિયાવ ન હુઆ. કુછ દિનોં બાદ અહ-મદ ખખ્શ કી રિવટઝરલેંડ કે દો પહલવાનોં સે કુસ્તી હુધ, પરંતુ અહમદ ચુટકી અખતે ઉન દોનોં કો નીચે લે ખીતા.

એક દૂસરા ગોખર પહલવાન નામક ભારતીય મલ્લ જો યોરપ ગયા થા બ્રિટન કે રસ્તમ જિમી ઐસન સે લડા ઔર ઉસે પરાસ્ત કર આયા. અબી હાલ હી મેં ખસંતસિંહ નામક એક ભારતીય વીર યૂરપ ગયા. વહાં ઉસને અમેરિકન કુસ્તી સીખી ઔર પાશ્ચાત્ય દેશીયોં કી આંખોં મેં ચકાચૌધ પૈદા કર દી. યહ વીર જલધરનિવાસી ઔર ભારત કા એક ખહુત સાધારણ ઐરપેશેવર પહલવાન હૈ.

ઇસ બાર જબિરકો અપને છોટે ભાઇ ઔર એક તીસરે પહલવાન કે સાથ આ રહા હૈ. સુનતે હૈં જબિરકો ગામા સે ઔર ઉસકા ભાઇ ઇમામખખ્શ સે ઔરઉ સકા તીસરા સાથી ગોખર પહલવાન સે કુસ્તી લડેગા. ગોખર પહલવાન ઇમામ ખખ્શ કી જોડ કા હૈ. દેખિયે ક્યા હોતા હૈ.

યહ ભારતવર્ષ કા દુર્ભાગ્ય હૈ કિ યહાં મલ્લશાલાયે ખોલના ભી પ્રતિષ્ઠા કે વિરુદ્ધ સમજા ખતા હૈ. લોગ ઇસે કેવલ પેશેવરોં તક હી સીમિત સમજતે હૈં. યહી કારણ હૈ કિ ભારતવર્ષ દિન-અદિન અશક્ત પુરુષોં ઔર પુત્રવતી બાલિકાઓં કા દેશ ખનતા ખતા હૈ. ઇસમેં હમારે ધની રાજ્યોં કા ભી થોડા સા ઉત્તરદાયિત્વ હૈ. યદિ વહ અપને રાજ્ય મેં પૌચ-દશ મલ્લશાલાયે ભી ખુલવા દેં તો ઉનકે ઇસ થોડે સે પ્રયાસ સે ભી ભારતવર્ષ કા ખડા કલ્યાણ હો સકતા હૈ. ઉનકી ઉદાસીનતા કે કારણ હી ભારતવર્ષ કી મલ્લશાલાયોં મેં તાલે પડતે જ રહે હૈં.

(“મહારથી”ના ઑક્ટોબર ૧૯૨૭ ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. ગંગાદત્ત જોશી)

૧૪૭-વેદામૃત

યથા રાજા તથા પ્રજા ।

ઉગ્રો રાજા મન્યમાનો બ્રાહ્મણં જિઘત્સતિ । પરા તત્સિચ્યતે રાષ્ટ્રં બ્રાહ્મણો યત્ર જીયતે ॥ અ૦૫૧૧૧૬

(યઃ રાજા) જે રાજા પોતાને (ઉગ્રઃ) શક્તિશાળી (મન્યમાનઃ) માને છે, અને (યત્ર) જ્યાં અભિમાની રાજા (બ્રાહ્મણઃ) જ્ઞાનશીલ, સત્કર્મી પુરુષોને (જીયતે) દબાવે છે-સતાવે છે તથા જ્યાંનો રાજા (બ્રાહ્મણમ્) સહયોગી બ્રહ્મનિષ્ઠનો (જિઘત્સતિ) નાશ કરવા ઇચ્છે છે (તત્ રાષ્ટ્રમ્) તે રાજ્ય (પરાસિચ્યતે) બહુ નીચે પડે છે-નાશ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—જે દેશનો શાસનકર્તા-રાજા; અન્યાય કરનાર કારભારીઓ અને પોતાના યુદ્ધ-વિશારદ સૈન્યબળતું અભિમાન રાખે છે કે ‘અમારા કારભારીઓની કૂટનીતિ અને અમારી કુશળ સેનાની સામે થનાર કોઈ નથી’ અને પોતાની રાજભક્ત પ્રજા અને શાંત સ્વભાવવાળા ધર્માત્મા વિદ્વાનોને અન્યાયપૂર્વક દબાવવા અને તેમનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે, તે રાજા નાશ પામે છે.

વેદ ભગવાન આગલા મંત્રમાં એજ બાબતની પુષ્ટિ નીચે પ્રમાણે કરે છે—

“બ્રાહ્મણં યત્ર હિન્સન્તિ તદ્રાષ્ટ્રં હન્તિ દુરુહ્ણુના ।”

અર્થાત્ શાંતિ-પ્રિય, બ્રાહ્મણસ્વભાવવાળી પ્રજાને જે રાજાના રાજ્યમાં સતાવવામાં, લૂંટવામાં કે કતલ કરવામાં આવે છે, તે રાષ્ટ્ર આવી રીતે પીડાયલી પ્રજાના શાપથી નષ્ટબ્રષ્ટ થઈ જાય છે.

નીતિનિપુણ શુદ્ધચાર્ય લખે છે કે:—“અન્યથા સ્વપ્રજાતાપો-નૃપં દહતિ સાન્વયમ્” ।

પીડાયલી પ્રજાના દુઃખરૂપી અગ્નિમાંથી નીકળતી જ્વાળાઓ રાજાને તથા તેના આખા કુળને બાળી નાખે છે. આજ પ્રમાણે મહાભારતના શાંતિપર્વમાં વ્યાસ ભગવાન કહે છે કે:—

“ન રક્ષતિ પ્રજા સમ્યક્ યઃ સ નૃપસ્ત્વસ્તિ તસ્કરઃ ।

જે રાજા પોતાની પ્રજાનું પુત્રની પેઠે પાલન કરતો નથી અને ચોર, વ્યભિચારી અને હત્યા-રાઓ વગેરે આતંત્રીઓથી રક્ષણ નથી કરતો તે રાજા નથી, પણ ચોર અને લૂંટારો છે. કેમકે—

“યાવત્તુ ધર્મશીલઃ સ્યાત્ સ નૃપસ્તાવદેવહિ ।”

જ્યાંસુધી રાજા ધર્મપૂર્વક ન્યાયી આચાર રાખીને દુષ્ટોને દંડ આપી શ્રેષ્ઠ જનોનું પાલન કરે છે, ત્યાંસુધીજ તે રાજ્યનો અધિકારી છે, નહિ તો તે રાજવર્મશૂન્ય લૂંટારોજ છે.

કોઈ કોઈ સર્જન વ્યભિચારાદિ અધમ કાર્યને સમયનો દોષ કાઢીને તેને માટે પ્રજાનો દોષ કાઢે છે અને તે પ્રમાણે લખી મારે છે. ‘વ્યાસ ભગવાન’ મહાભારતના શાંતિપર્વમાં આનું સમાધાન આ પ્રમાણે કરે છે કે:—“યુગાનાં ન પ્રજાનાં ન દોષઃ કિન્તુ નૃપસ્ય હિ ।”

વ્યભિચાર, ચોરી, લૂંટ અને ધર્માત્મા સંતોને દુઃખ દેવું વગેરે જેટલાં પણ અધર્મવાળાં કાર્યો જે રાજાના રાજ્યમાં થાય છે, તે કાળ યા પ્રજાના દોષથી નથી થતાં; પરંતુ એ સૌ પાપ-કૃત્ય દોષો રાજાનેજ કારણે થાય છે. જે રાષ્ટ્રનો રાજા સંયમી, ન્યાયશીલ, ધર્માત્માઓને દુઃખ ન દેનાર, દુષ્ટોને શિક્ષા કરનાર અને પ્રજાની સાથે પુત્રની પેઠે વર્તનાર હોય છે, તે રાષ્ટ્રની પ્રજા પણ એવીજ હોય છે. એ વાત નીચેનું એક ઐતિહાસિક ઉદાહરણ પણ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી આપે છે.

એક વખત કોઈ ઋષિ કૈકય દેશમાં જઈ પહોંચ્યા અને તેમણે ત્યાંના રાજા અશ્વપતિની પાસે જઈને પ્રશ્ન કર્યો કે “હે કૈકય દેશના રાજા! તમારું રાષ્ટ્ર બરાબર ઉન્નત છે ને?” ઋષિના પ્રશ્નના જવાબમાં અશ્વપતિ મહારાજ કહે છે કે “હા, મારો દેશ અત્યંત ઉન્નત અને સમૃદ્ધ છે. કેમકે:—

“ન મે સ્તેનો જનપદે ન કદર્યો ન મદ્યપઃ । નાના હિતાગ્નિર્નાવિદ્વાન્ ન સ્વૈરી સ્વૈરિણી કુતઃ ॥

હે ઋષિ! મારા રાજ્યમાં કોઈ ચોર નથી, કોઈ દૂર કંજુસ નથી, કોઈ નશાબાજ-દાર

પીનાર નથી, કોઇ પણ એવો માણસ નથી કે જે અગ્નિહોત્ર ન કરતો હોય. કોઇ મૂર્ખ નથી, કોઇ વ્યભિચારી નથી અને જ્યારે વ્યભિચારી પુરુષજ નથી તો વ્યભિચારિણી સ્ત્રી તો હોઈ સકેજ નહિ. આ વાતને નીતિશાસ્ત્ર વધારે સ્પષ્ટરૂપે લખે છે કે:—

રાક્ષિ ધર્મિણિ ધર્મિષ્ઠા પાપે પાપઃ સમે સમાઃ ।

રાજાનમનુવર્તન્તે યથા રાજા તથા પ્રજાઃ ॥

જે રાષ્ટ્રનો રાજા ન્યાયનિષ્ઠ અને ધર્માત્મા હોય છે, તે રાષ્ટ્રની પ્રજા પણ રાજ્યભક્ત અને ધર્મપરાયણ થાય છે; પરંતુ જે રાષ્ટ્રનો રાજા અન્યાયી, પ્રજાને લૂંટનાર, વ્યભિચારી, દૂર અને દારૂ વગેરે કેશી અને માદક પદાર્થોનો પ્રચાર કરવાનું પાખી કાર્ય કરે છે તે રાષ્ટ્રની પ્રજામાં પણ રાજાના સંસર્ગથી છળ, કપટ, ચોરી, લૂંટ, વ્યભિચાર અને મદ્યપાન વગેરે દુર્ગુણો આવી જાય છે; અને રાજા જે પ્રમાણેનો વ્યવહાર કરે છે, તેજ પ્રમાણેના ગુણ-દોષવાળી તેની પ્રજા બની જાય છે.

વાંચનાર જો આ નીતિશાસ્ત્રનું ઉદાહરણ જોવા ઇચ્છે તો ભારતવર્ષ અને ભારત સરકાર તેની સમક્ષ મોજુદ છે. આજે આ દેશમાં દારૂ, ગાંજો, લાંગ, ધતુરો વગેરે માદક વસ્તુઓનો ઘેરઘેર પ્રચાર થઈ રહ્યો છે, તેનું શું કારણ છે? ભારત સરકારજ તેનું કારણ છે; કેમકે તેણે પોતેજ આ માદક વસ્તુઓ ઉપર ટેકસ લગાવીને તેને ચાલુ રાખી છે અને તેને સ્થિરતા આપી છે. જો આજે રાજ્યના હુકમથી માદક વસ્તુઓની દુકાનો બંધ કરવામાં આવે અને તે પદાર્થોની આપ-લે બંધ કરવામાં આવે તો ઘણાખરા લોકો આ દુર્ગુણથી બચી જાય. આજે આ દેશમાં જુગાર, છળ-કપટ, ચોરી, લૂંટ, વ્યભિચાર અને કતલ-ખૂનરેજી વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. જો સરકાર ઇચ્છે તો તેને તે સતીપ્રથાની પેઠે એકદમ અટકાવી શકે છે. હાલમાં જે લૂંટ, મારામારી, ટ'ટોફિસાદ, કતલ અને ખુનામરડી થાય છે, તેના પાયારૂપે સરકારની નીતિજ કામ કરી રહી છે. જો તે ઇચ્છતી હોત તો આતંત્રીઓ અને તેમના સાગરીતોને સજા કરીને ટેકાણે લાવી શકત. જો સરકાર આ પ્રમાણે કરત તો અમે આગ્રહપૂર્વક કહીએ છીએ કે, જે અસંતોષ અને ક્રાંતિ ભારતવર્ષમાં હાલ ફેલાઈ રહ્યાં છે, તે કદી પણ ન થાત; પરંતુ ભારત-સરકાર નથી ઇચ્છતી કે, આ દેશના મનુષ્યો સમજ અને પરસ્પર મેળાપથી રહે. એમ થવાથી તો તેના સ્વાર્થમાં ધક્કો પહોંચે છે અને તેને નીતિમાં વાંધો આવે છે. તેથી નીતિશાસ્ત્રની ‘**યથા રાજા તથા પ્રજાઃ**’ એ ઘોષણા અક્ષરશઃ સત્ય છે અને પ્રજામાં જે ભ્રષ્ટાઈઓ આજે જોવામાં આવે છે, તે રાજ્યકર્તાની કૃપાનાં પરિણામ છે. અસ્તુ.

અમે પ્રાર્થના કરી છીએ કે, હે પ્રભો! ભારતવર્ષના રાજા પોતાની પ્રજાના શુભચિંતક અને કલ્યાણ ઇચ્છનાર હો, કે જેથી કરીને વર્તમાન સમયમાં દેશભરમાં ફેલાયેલી ખૂનરેજી અને અશાંતિ દૂર થાય અને રાજા તથા પ્રજા શાંતિપૂર્વક પોતપોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરી શકે.

(‘શુદ્ધિસમાચાર’માંના ત્રિદાનંદ સંન્યાસીના લેખનો સ્વતંત્રાનુવાદ)

૧૪૮—નિહુર સમાજ

પાંડિતો ધી પોથી થોથી—કામ કી રહેગી નહીં, વેદ-ઉપનિષદોં કા નિયમ ન ભાયેગા. શિષ્યા-સૂત્ર-ધારિયોં કા, પાયેગા ડિકાના કહાં, ગૌઓં કા રક્ષક થોંહી લક્ષક કહાયેગા. ગર્વ કરતા હૈ જિન આર્ય-પુરુષાઓંપર, ઉનકા નિશાન લી ન ડુંઢને સે પાયેગા. યદિ અપનાયેગા તૂ સત્વર અછૂતોં કો ન, નિહુર-સમાજ ! તેરા નામ મિટ જાયેગા.

(‘હિંદુપત્ર’ના ‘રામાંક’માં લેખક:-શ્રી ધરીશણ સિંહ ‘વક’)

१४६-आदर्श का अपमान

किसी आदर्श पुरुष के उन्नत चरित्र के पराक्रम के आगे मनुष्यमात्र का भरतक अवश्यमेव आप ही झुक जाता है और उस पूज्य महापुरुष की आभता से मानव-समुदाय उसे अपना आदर्श मानने लगता है. मानाह के उचित सम्मान के इक्ष्वरूप समाज समुन्नत होता है और समाज के लोगों में शान्ति और सुख का साम्राज्य स्थापित होता है; किंतु समाज इस लाभ से तभी तक गौरवान्वित हो सकता है, जब तक समाज के लोग बुद्धि और विवेक से काम ले कर आदर्श पुरुष के आदर्श चरित्र, विभव आचरण और निष्कपट व्यवहारों को अपनाने तथा जीवन के सक्षम बनाने की चेष्टा में रत रहने हैं. अन्यथा समाज की अवनति होने लगती है; और आदर्श चरित्र गौरव-गाथा मात्र ही रह जाते हैं-उनका कुछ भी महत्त्व नहीं रहता.

अतएव समाज के आदर्श पुरुषों के जीवन की पवित्र घटनाओं के अस्मत्व और अनर्थभूतक आतों से अत्यारभता चाहिये. धन के मिश्रण से शनैः शनैः आदर्श पुरुषों की आभता क्लृप्त होने लगती है. अतिप्रचारक विषयों की मात्रा सत्य घटनाओं में गढ़ने लगती है, सत्य-सूर्य असत्य-घटाओं से छिप जाता है, आदर्श जीवन के अनुसरण में समाज के साधारण लोग अनहोनी आतों का स्वप्न देखने लगते हैं और समाज क्रमशः पतन के प्राप्त होता जाता है. जिस प्रकार भूरे सिक्कों के चलने से अच्छे सिक्के बाजार से बाहर होने लगते हैं और धन-राशिपति का आश्रय लेते हैं, उसी प्रकार निर्भूख और निरसार आतों के मिश्रण से आदर्श पुरुषों के जीवन की सच्ची घटनाओं सर्वसाधारण की बुद्धि से दूर हो कर विचारपूर्ण लोगों के हृदय में स्थान पाती हैं.

प्रमाणस्वरूप हम सत्यनिष्ठ भयान्तापुरुषोत्तम दशरथनन्दन श्रीरामचंद्र के आदर्श चरित्र के ले सकते हैं. आपके चरित्र में संसार-विषयात् महाकवि वाल्मीकि और तुलसीदास ने समाज के आदर्श का जो नमूना दिखलाया है, उसमें समाज की सभी अवस्थाओं का चित्र है. श्रीरामचंद्र के आदर्श और सर्व-सम्मानित चरित्र उस विश्वव्यापी धर्म का अनुमोदक और अनुचर है, जिसके मानने में मनुष्यकृत कोष्ठ नियम बाधक नहीं है, जिसके मानने से स्वार्थपूर्ण धार्मिक अंगों का भेद मिट जाता है और जिसमें किसी नति-विशेष के पक्षपात का भाव नहीं है. ऐश्वर्यशाली राम का आदर्श जीवन सत-असत के भेदों का दर्पण और धर्मधर्म के विचार का आधार है.

किंतु आर्य वंशज-समाज की पतित अवस्था में उस आदर्श और पवित्र जीवन का भी उतना ही अपमान हुआ है और हो रहा है, जितना भारत के प्राचीन ऋषियों के गौरव, उपदेश और आदर्शों का. इतना संसार के मानवसमाज के आदर्श महापुरुष के परमेश्वर का अवतार, सारे सुषों का पुंज, मनोरथों का कल्पवृक्ष और आवागमन का मुक्तिदाता मानते हुए भी हिन्दू-नाम-धारी आर्य-समाज उनके जीवन के पवित्र और असत्य आतों के मेल से विशुद्ध रहने में समर्थ नहीं हो सका. रामनाम के जप कर, रामायण का पाठ कर के राम और सीता के चित्रों पर चंदनकूल चढ़ा कर और अपनेको राम का लक्ष्य घोषित कर हम उस अपमानपर तब नहीं डाल सकते, जो प्रान्तरभरणीय रामचंद्र के आदर्श जीवन में निर्भूख और लज्जजनक आतों के मिश्रण कुछ अविवेकी निर्भय हो कर कर रहे हैं; और समाज के कर्णधार और विचारशील या तो मनमारे देखते रहते हैं या प्रोत्साहन दिया करते हैं. आदर्श के अपमान का ऐसा भूरा इल दृष्टिगोचर हो रहा है, जिससे समाज की उन्नति कदापि संभव नहीं जन पड़ती, बल्कि आनेवाली संतान का लविष्य अधिकारमय भावूम होता है.

આદર્શ પુરુષો કી આત્મતા કે આગે નતમસ્તક હો, કુછ લોગોં ને ઉતકા સંમાન 'પરમેશ્વર કા અવતાર' માન કર કિયા. યહ સત્યતા કી સીમા કે ઉદ્વેગન કી પહલી અવસ્થા થી. ફિર તો સ્વેચ્છાચારિતા ને અપના એસા આતંક જમાયા, કિ અવતાર કા આદર્શ ભી બજા હો ગયા; ક્યોં કિ લોગ 'અવતાર' કે સંબંધ મેં નિર્ભય હો કર અપને મન કી આતેં ગઠને લગે-ચાહે વે આતેં સંભવ હો યા અસંભવ. ઉનકે આગે તો યહ વિચાર થા કિ ઈશ્વર કી સર્વશક્તિમત્તા કે લિયે કુછ ભી અસંભવ નહીં.

આજ શ્રીરામચંદ્રજી કી ખૂબ, ભક્તિ ઔર શ્રદ્ધા ને દુસરે હી રૂપ મેં જોર પકડા હૈ. ઇસ રૂપ મેં જિન શોચનીય આશ્ચર્યભરી આતોં કા સમાવેશ હૈ, ઉનપર વિચાર કરને સે સમાજ કે પતન કા પૂરા-પૂરા પરિચય મિલતા હૈ. અવતાર મેં કૃષ્ણ ઔર રામ હિંદુઓં કે પરમપૂજ્ય અવતાર હૈ. કૃષ્ણ કા ચરિત્ર શૃંગારરસ કા ભાંડાર હૈ, ચાહે વહ કિસ્તી કારણ સે હુઆ હો; પરંતુ અખ તક રામભક્તોં કે યહ આનંદ નહીં મિલતા થા, શૃંગાર કી વહ ભદી લહર ઉનકે જીવન કે પરિભ્રાવિત નહીં કરતી થી ઔર આનંદોત્સવ તથા સ્વેચ્છાચારિતા કા સુઅવસર ઉનકે હાથ નહીં આતા થા. શાંત ભી ક્યતક રહતે? જિસ શૃંગાર-રસ કા પાન કર વે વૈદિક ગૌરવ સે હાથ ધો બેઠે થે, ઉસસે ખાલી રહ, રૂપે સ્વર સે રામ-નામ કા જાપ ક્યતક કરતે રહતે? વહ સમય આજ આ હી ગયા, જખ રામ કે ભક્ત ભી કૃષ્ણ-ભક્તોં કી સમાનતા મેં શૃંગાર કા ખૂબ આનંદ ઉડાને લગે.

રામ કે સાથ સીતા કા સન્માન બદા, સીતા-રામ 'યુગલ-સરકાર'કી ઉપાધિ સે વિભૂષિત હુએ, નરોત્તમ રામજી રામલલા બનાયે ગયે, કૃષ્ણ કી ગોપિયોં કે સમાન રામ કી મહાંની સખિયોં ઉત્પન્ન હુઈ, રામ કોહબર મેં સુલાયે બને લગે, સખિયોં સે કલ્લોલ કરને લગે, બીસવીં સદી મેં ભી અપને સસુર, સાસ, સાલે આદિ કે નાતે કા મોહ મનાને લગે ઔર મોક્ષ દેતે-દેતે બેટા-બેટી, પોતા-પોતા ભી દેને લગે.

ઇન આતોં કે પ્રચાર મેં કેવલ અજ્ઞાનિયોં કા હી હાથ નહીં રહા; વિદ્યા-બોઝ દોનેવાલોં ને ભી ભરપૂર સહાયતા દી. ધનિયોં ને રામજન્મ, રામ-વિવાહ, રામ-કોહબર, રામ-કલેવા આદિ મેં જી જોલકર ધન દે, આનંદ મનાયા ઔર પુસ્તક-પ્રકાશકોં ને આંખેં બંદ કર અપને આદર્શ પુરુષ કે ચરિત્રપર કુછ ભી ધ્યાન ન દે, કિચિત્ લાભ કી પ્રેરણા સે ઇન નિર્મૂલ ઔર અપમાન-જનક આતોં કે પ્રચાર મેં સહાયતા પહુચાનેવાલી પુસ્તકોં કે પ્રકાશિત કિયા. સાથ હી જિન લોગોં કે પ્રસિદ્ધિ કા ઔર કોઇ માર્ગ નહીં દિખાઇ પડતા થા, વે દૌડકર સાડી-ધુંધરુ પહન, રામજી કી સખિયાં બન આરતી લે, રામ-ભક્તિ મેં મસ્ત થિરકને લગે, રોને લગે, સિસકને લગે ઔર તરને લગે.

ક્યા વિચારશીલતા હૈ! જિસ દેશ કે પુરુષોં કે આચરણ સે સંસાર કે પુરુષોં કે આચાર કી શિક્ષા લેની થી, વહીં કે પુરુષ ભક્તિ મેં મસ્ત લહંગા-સાડી પહને, ભગવાન કી સખિયોં બન મટક-મટક કર ભગવાન કે રિઝા રહે હૈ. જિસ દેશ કે ઋષિયોં કે શાસ્ત્રોં કી સમાનતા કે ગ્રંથ સંસાર કે કિસ્તી ભાગ કે વિદ્વાન ને આજતક ઉત્પન્ન નહીં કિયે, વહીં કે લોગ આજ 'રમરહ્યો રાજા તોરે પિછવરવા' કે આશ્વાપ મેં મસ્ત હો રહે હૈ. જિસ દેશ કે દાર્શનિકોં ને પરમાત્મા ઔર આત્મા કે વિકટ પ્રશ્ન કે સંસાર મેં સખસે પહલે સુલઝાને કા ગૌરવ પ્રાપ્ત કિયા, વહીં કે લોગ જીવાત્મા કે ભી પૂર્ણ પરમાત્મા માન, ઉસકી મર્યાદા કે ભી નજ કર રહે હૈ. જહાં કે યોગિયોં ને પરમાત્મા કી પ્રાપ્તિ કા માર્ગ-યોગ બતલાકર વર્ષોં તપશ્ચર્યા સે ઇદ્રિયોં કા સાધન કિયા, વહીં કે મનમાની આતોં કે પ્રચારક મોક્ષ કે સૌદે કે સાધારણ મૂલ્ય મેં ભોગ-વિલાસ મેં લિપ્ત હોકર મોલ લે લેનેકી હેકડી ભરતે હૈ.

જો કુછ હો, અધભક્તિ ઔર ગુણાનુરૂપ ઉપાસના, જ્ઞાન ઔર અજ્ઞાન, સત્યકર્માનુષ્ઠાન ઔર હેકડી કા ભરના, બિન્ન-બિન્ન વસ્તુઓં હૈ. સમાજ કા વાસ્તવિક લાભ પ્રત્યેક દશા મેં પહલી

आत के मानने में ही है। निर्मूल आत्मा का प्रचार किसी आदर्श पुरुष के जीवन के साथ करना उससे आदर्श को नष्ट करना है। यही कारण है, कि आदर्श पुरुष श्रीरामचंद्र के चरित्र का अपमान कर लाभ लाभ के प्राण का ग्राहक बन बैठता है, पुत्र पिता के रक्त का प्यासा रहता है, माता और पुत्र में नैसर्गिक प्रेम का अभाव पाया जाता है, राजा अपने उत्तरदायित्व को नहीं पहचानता, प्रजा अत्याचारी राज्य से पीड़ित होती रहती है, समाज में अधर्म और पापों का प्रचार ज़ोर पकड़ता जाता है और हिन्दू समाज अपने आर्य-गौरव को जो कर अपमानित हो रहा है। समाज का पुनरुद्धार पापों के त्याग और सत्य के ग्रहण में है, समाज के लोगों का जीवन शुद्ध होना आदर्श पुरुषों के जीवन की सच्ची घटनाओं के अनुसरण से संभव है और समाज की सुख-शांति आस पुरुषों के अपमानों को दूर करने में है।

(“हिन्दूपंथ”ना ‘रामांक’मां लेखक:-पांडेय रामावतार शर्मा जी. जे.)

१५०-लगवान रामचंद्र

लगवान रामचंद्र को मर्यादा-पुरुषोत्तम कहा है। उनके पवित्र नाम की सुरसरिता ने सारे मनुष्यजीवन को पवित्र कर दिया है। लगवान ने नररूप धारण कर उस शरीर की दैवी संभावनाओं को प्रकाशित कर उसका देव-दुर्लभ बना दिया। आध्यात्म, आत्म उनके जन्म की पुण्य-तिथि में उनके जीवन पर क्षणिक दृष्टिपात कर उनका जन्म-महोत्सव मनाये और उससे उपदेश ग्रहण कर अपने जीवन को सद्गति बनाये। श्रीरामचंद्र कर्तव्य-परायण तो थे ही, किंतु उन्होंने कष्टमय जीवन व्यतीत कर के संसार को दुःख का महत्त्व अतलाया। श्रीराम ने अपने उपदेश में नर-तन की महिमा गा कर अतलाया है, कि उसका उद्देश विषय-भोग नहीं है। हेतुयुक्त:-

“अरे लाग मानुष तन पावा, सुर-दुर्लभ सभ ग्रंथ ही गावा।
साधन-धाम मोक्ष कर द्वारा, पावन जहल परलोक संवारा।

x x x x x
यह तन कर इल विषय न लाभ, स्वर्गहु स्वल्प अंत दुःखदाय;
नर-तन गाय विषय मन देही, पलटि सुधा ते शठ विष लेही।
ताहि कथहु लल कहै न कोइ, गुन गहै परिस भनि सोई।

श्रीरामचंद्र ने इस उपदेश को अपने जीवन में चरितार्थ कर संसार को अतला दिया, कि मानव-शरीर से क्या-क्या हो सकता है। पहली बार हम उनकी विनयशीलता का परिचय परशुराम-संवाद में पाते हैं। वे धनुष को तोड़ने का दुर्लभ कार्य कर के भी परशुराम के समुप विनय का व्यवहार, अपनी शक्ति में विश्वास रखते और परशुराम की दण्डित सुनते हुये जिन शब्दोंद्वारा करते हैं वे उनकी विनयशीलता का पूरा परिचय देते हैं; और यह विनय-शीलता हमें अस्वाभाविक से नतमस्तक हो जाना पड़ता है। वे कहते हैं:-

“नाथ शंख-धनुष-जल द्वारा, दुर्ग है कोउ धक दास तिहारा।”

और-

“राम रमापति कर धनु लेहु, अंशु व्याप भिरे सहेहु।”

कहकर अपनी शक्ति का परिचय देते हैं। धृती शक्ति रखते हुये भी विनय करते रहे। शक्ति रखते हुये क्षमा करने में महत्त्व है। औसा दुष्ट कर कार्य कर विवाह किया, अयोध्या आये, राज-तिलक का समय आया, सारी प्रजा और मंत्रीवर्ग उनके अनुकूल और अनुरागी था। राज्य के सिधे उनका स्वाभाविक अधिकार था। स्वयं महाराज दशरथ की ओर से प्रस्ताव था। औसी दशा में अनवास के आदेश को सरपर रख, अपनी उदारता-धीरता का परिचय दिया।

યદિ વે થોડા સા હિચકિયાતે, તો દશરથજી અપને બચન સે ફિર જાતે; કિંતુ ઉન્હોને સત્પુત્ર કી ભાંતિ ઉનકા અપના દહ્નત પાલન કરને મેં સહાયતા દી; હર્ષ સે વન-ગમન ક્રિયા; વિમાતા કૈકેયી કી કુટિલતા ઔર વ્યગ્રોક્તિયોંપર ધ્યાન ન દે, ઉનકા ભી કૌશલ્યા કી ભાંતિ આદર દિયા; ભારતજી કે દલ-બલ સહિત આનેપર ઉનકે પ્રતિ જરા ભી શંકા ન કરી ઔર ફિર લોગોં કે સમ-જાનેપર ભી અપને સંકલ્પ સે ન ફિરે. અખંડ રાજ્ય કા વાંચ્છનીય સુખ ઔર વન કે ભાવી દુઃખોં ને ઉનકે મન કો જરા ભી વિચલિત ન ક્રિયા, વન મેં જા કર સીતા-હરણ કા દુઃખ સહના પડા. ઉન્હોને દુઃખ પ્રકટ કર યહ બલતકા દિયા, કિ દહ્ન-તત, સત્ય-સંકલ્પ ઔર ત્યાગી હો કર ભી ઉનમેં મનુષ્ય કા સા કોમલ ભાવ વર્તમાન થા. સુગ્રીવ કી મૈત્રી કી, ઉસકા રાજ્ય ઉસકો સૌંપા, લંકાપર ચઢાઇ કી, લક્ષ્મણજી કો શક્તિ લગનેપર શોક સે વિકલ હુએ, ઇસમેં આપને બ્રાત્ર-સ્નેહ ઔર માનવી ભાવોં કા પરિચય દિયા. બડે પરિશ્રમ સે લંકાપર વિજય-લાલ ક્રિયા, ફિર ઉસ રાજ્ય કો ભી અપને લિયે ન રખા, શરણાગત વિભીષણ કો સૌંપ દિયા. જબ ઉન્હોને અપને રાજ્ય કો હી તિરસ્કાર કર દિયા થા, તો દૂસરે કે રાજ્ય કે લિયે મન કેસે વિચલિત કર સકતે થે! લંકા સે ઘર લૌટે, પ્રેમ સે પ્રજાપાલન કરને લગે, ઇતને મેં હી એક ઘોળી કી બાત સુન, લોકમત કા ઇતના આદર ક્રિયા, કિ પ્રિયતમા સીતા કો ભી, જિનકે પીછે સમુદ્રપર પૂલ બાંધને ઔર લંકા વિજય કરને કા કષ્ટ ઉઠાયા ગયા થા, વનવાસ દે દિયા. કહા જાતા હૈ, કિ સીતાજી કે સાથ અન્યાય હુઆ; કિંતુ જબ હમ ઇસપર ધ્યાન દેતે હૈ, તો દેખતે હૈ, કિ રાજા હોતે હુએ ભી ઉન્હોને એકપત્નીવ્રત પાલન ક્રિયા; દૂસરા વિવાહ ન ક્રિયા. રાજસૂય-દક્ષ મેં ભી સીતાજી કી હી સ્વર્ણ-મૂર્તિર થાપિત કી. ઉન્હોને સીતાજી કો દુઃખ દિયા, તો સ્વયં ભી સુખ નહીં ઉઠાયા. ઉનકો અપની કીર્તિ કી ભી ઇતની પર્વાહ ન થી, કિંતુ વે અપને ઉજ્જવલ વંશ કી શુભ કીર્તિ પર કલંક નહીં લગાના આહતે થે. ઇસ લિયે ઘોળી કે કથન કે કારણ અગ્નિપરીક્ષા ઔર ઉસસે બઢકર સ્વયં સીતાજી કી પર્વાહ ન કર જીવનભર દુઃખ ઉઠાયા. ઉન્હોને સત્યરિત્ર ઔર કર્મ-પરાયણ હો કર ભી ઇતના દુઃખ સહા, ઇસને મન કી કીર્તિ કો પ્રત્યેક ભારતીય આત્મા કે હૃદય-પટ પર અંકિત કર દિયા. આઓ, આજ હમ ઉનકે પવિત્ર આદર્શ કો અપને હૃદય મંદિર મેં સ્થાપિત કર અસલી જન્મ-મહોત્સવ મનાયેં!!

(“હિંદુપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:-શ્રી ૦ ગુલાબરાયજી, એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

૧૫૧-અનુરોધ

નાથ! ભારત મહું આશુ પધારહુ.

આરત હૌં સખ ભારતવાસી, અખ નિજ રૂપ દિખાવહુ.
ધન અરુ જન સોં હીન ભયો હૈ, લખિ યહ દેશ સંવારહુ;
દીન-બંધુ કહલાઈ નાથ! તુમ, દીનન-કષ્ટ નસાવહુ.
પતન કિયો અરિ ધરમ હમારો, સો અવિલંબ બચાવહુ;
સત્ય કરહુ ગીતા ગ્રી વાણી, ભારત-ભાગ્ય જગાવહુ.
પુનિ-પુનિ ખિનતિ ‘કર્ણ’ કરત હૈ, તા પૈ ધ્યાન લગાવહુ;
અખ જનિ કર અતિ દેર નાથ! તુમ, વેગિ દયા કરી ધાવહુ.

(“હિંદુપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:-શ્રી દેવનારાયણ લાલ ‘કણુ’)

૧૫૨-ગુરુકુલ અને કુલપતિ કેવા હોય ?

આપણી પ્રાચીન કેળવણીની પદ્ધતિ જૂદા પ્રકારની હતી. યજ્ઞોપવીત ધારણ કરાવ્યા પછી ૭ વર્ષનો બ્રાહ્મણકુમાર તથા ૯ વર્ષનો ક્ષત્રિયકુમાર પોતાનાં માબાપ તથા ઘરનો સાગ કરી ગુરુના આશ્રમમાં જઈને નિવાસ કરતો હતો, ત્યાં એક પ્રકારની નવીન સૃષ્ટિમાં તેનો પ્રવેશ થતો હતો. ગુરુનો આશ્રમ કુદરતની કોઈ કૃપાવાળા સ્થાનમાં-નદીને કિનારે કે કોઈ વન-ઉપવન-માં સાધારણ રીતે હતો. ગુરુના આશ્રમવાસી થયા પછી મન, વચન તથા કર્મથી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળવાની તેને પ્રતિજ્ઞા હતી તથા ગુરુની આજ્ઞામાં રહીને ૬ શાસ્ત્ર તથા ચૌદ વિદ્યાનું જ્ઞાન તે બાળકને સંપાદન કરવાનું હતું. સ્નાન, સંધ્યા, જપ, હોમ ઇત્યાદિ કર્મો કરવામાં તથા શાસ્ત્રોના અધ્યયનમાં ગુરુની આજ્ઞાનુસાર તેને તમામ કાળ નિર્ગમન કરવાનો હતો. ગુરુના આશ્રમ-માં યાદવકુમાર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર તથા ગરીબ બ્રાહ્મણનો દીકરો સુદામો બન્ને સરખા ગણાતા હતા. ગુરુ તથા ગુરુપત્નીની સેવા કરવી, આશ્રમમાં બાળકોમાટે ભિક્ષા માગી લાવવી, વનમાં જઈ પુષ્પ તથા યજ્ઞમાટે ઇન્ધન તેમજ કાંઈ લાવવાં તથા આશ્રમનાં જળાશયો અને વાટિકાઓ સ્વચ્છ રાખવાં, એ છાત્રોનાં મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાતાં. હાથે પાણી ભરી સ્વયંપાકી બનવાનું પણ બ્રહ્મચારીઓને શીખવવામાં આવતું હતું. આ ચિત્ર એક કવિની મનોદશામાંથી ઉભું કરેલું કલ્પનાચિત્ર નથી, પણ આપણી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સંસ્કારની પ્રણાલીનું સામાન્ય દર્શાવ છે. રાજાઓના કુમારો, મંત્રીઓ તથા સમૃદ્ધિશાળી વ્યાપારીઓના પુત્રો અને ગરીબના દીકરાઓ સૌ પોતાના ગુરુકુલ-માં-પોતાની શાળામાં સરખાપણું ભોગવતા હતા. એકજ પ્રકારનો ખોરાક, એકજ પ્રકારનું જીવન તથા એકજ પ્રકારની ધર્મભાવના સૌને માટે નિયુક્ત કરવામાં આવેલી હતી. આપણા આર્ય દેશના ગૌરવના મધ્યાહનકાળના આ ચિત્રમાંથી મુખ્ય બે સિદ્ધાંતો તરી આવે છે, કે જે સિદ્ધાંતો દરેક આગળ વધેલા દેશમાં અદ્યપિસુધી સ્વીકારવામાં આવે છે. પ્રથમનો સિદ્ધાંત એ છે કે, દરેક વિદ્યાનું શિક્ષણ આપવામાં શિક્ષણ આપનાર પુરુષ પોતે ઉંચા ચારિત્રવાળો તથા વિશુદ્ધ ભાવનાવાળો હોવો જોઈએ; અને જેટલા પ્રમાણમાં શિક્ષણ આપનાર શખ્સ ઉંચી નૈતિક કોટીનો હોય, તેટલા પ્રમાણમાં શિક્ષણ વધારે અસરકારક થાય છે. બીજો સિદ્ધાંત એવો છે કે, વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં પ્રત્યેક બાળકને શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પળાવી દુનિયાદારીના ભોગવિલાસથી તેને દૂર રાખી જેટલું બની શકે તેટલું સાદું અને સરળ જીવન ગાળતાં શીખવવું. પ્રાચીન જમાનાના આ બે સિદ્ધાંતો પાળવામાં જેટલે અંશે ન્યૂનતા આવે તેટલેજ અંશે તે કેળવણીનાં પરિણામો હરકોઈ પ્રગ્નને ઓછાં સંતોષકારક નીવડે. તે જમાનામાં આવાં ગુરુકુલો અથવા તો ઋષિકુલો તરફ લોકોનો અસાધારણ આદરભાવ હતો અને પ્રગ્નની ઉદારતા તેમજ રાજ્યોની સહાયતા ઉપર આ પ્રકારની સંસ્થાઓનો નિભાવ થતો હતો. આવી સંસ્થાઓ ચલાવનારાઓ એવા પવિત્ર પુરુષો હતા કે તેઓને લક્ષ્મી, માન કે સમૃદ્ધિની પરવા ન હતી. તેઓનો જ્ઞાનભંડાર એજ તેઓનું સર્વસ્વ ધન હતું; અને તેઓનું બ્રહ્મતેજ એવું અનુપમ હતું કે ચક્રવર્તી રાજાઓના રાજમુકુટો તેઓના ચરણે અર્પણ થતા હતા. એ જમાનામાં આજની માફક સાધનોની તાણ કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને પડતી ન હતી. પછીના કાળમાં ગ્રીક, સીથીઅન તથા અરબો અને ત્યારપછી પઠાણ, અફઘાન તથા મોગલોના આ દેશ ઉપર હુમલાઓ ઉપરાઉપરી થતાં આર્ય સંસ્કારો ધીમે ધીમે નષ્ટ થવા માંડ્યા.

(તા. ૧૯-૪-૧૯૨૮ ના “લોહાણા હિતેચ્છુ”માંથી)

૧૫૩-રામાયણ ઔર પ્રજાતંત્ર

રામાયણ-કાલ કા નિશ્ચય અભિતક નહીં હુઆ હૈ. કુછ વિદ્વાનોં ઔર વિશેષકર હિંદૂઓં કા વિશ્વાસ હૈ, કિ રામાયણ કી રચના ઉસી સમય હુઇ થી, જિસ સમય ભગવાન્ રામચંદ્ર અયોધ્યા મેં રાજ્ય કરતે થે. ઇસ્કે વિપરીત કુછ વિદ્વાન રામાયણ કા રચના-કાલ શ્રીરામ સે બહુત પીછે કા બતાવે હૈં. ઉનકે કથાનાનુસાર રામાયણ કો રચે કેવલ દો હજાર વર્ષ હુએ હૈં; પરંતુ જિસ પ્રકાર હમારે પાસ હિંદૂઓં કે વિશ્વાસ કો અમાન્ય કરને કે લિયે કોઈ વિશેષ પ્રમાણ નહીં હૈ, ઉસી પ્રકાર હમારે લિયે હસરે વિદ્વાનોં કી કલ્પિત ઉક્તિઓં કો સ્વીકાર કરના બી અસંભવ હૈ. ઉનકી નીંવ કેવલ અનુમાન ઔર કલ્પનાપર નિર્ધારિત હૈ; અસ્તુ અવિશ્વસનીય હૈ.

એક હસરા પ્રશ્ન યહ ઉકતા હૈ, કિ કયા રામાયણ કે રચયિતા-આદિકવિ વાલ્મીકિ વહી હૈ, જિનકા વર્ણન રામાયણ મેં મિલતા હૈ? યહ પ્રશ્ન બી વિચારણીય હૈ; કયોંકિ પ્રાચીન-કાલ મેં ઋષિઓં કે ગોત્ર ઉનકે પૂર્વજોં કે નામપર હી રખે જાતે થે, ઔર યહ પ્રથા હિંદૂઓં મેં અબતક ચલી આતી હૈ. અસ્તુ, બહુત સંભવ હૈ, કિ આદિકવિ વાલ્મીકિ રામાયણ કે વાલ્મીકિ સે ભિન્ન ઉનકે સગોત્રી હોં.

રામ-કાલચાહે આજ સે દો લાખ વર્ષ કા હો, ચાહે કલ કા; પરંતુ ઇસમેં તનીક ભિ સદેહ નહીં કિ રામાયણ કે રચયિતા બડે ભારી વિદ્વાન થે—ઉન્હેં રાજનીતિ, ધર્મનીતિ ઔર સમાજ-નીતિ કા પૂર્ણ જ્ઞાન થા; ઔર યદિ હમ કહેં કિ રામાયણ-કાલ મેં વહી રાજ્ય-વ્યવસ્થા થી, જો શ્રીવાલ્મીકિ ને રામાયણ મેં વર્ણન કી હૈ, તો અનુચિત ન હોગા. વેદ ભગવાન્ રાજ્ય-વ્યવસ્થા કે સંબંધ મેં કહતે હૈ:—

“इंद्रो जयाति न पराजयाता-अधिराजो राजसु राजयातै ।

चक्रेत्य ईड्यो वन्द्यश्चो पसद्यो नमस्यो भवेह ॥” (અથર્વ ૦ ૬-૧૦-૯૮-૧)

અર્થાત્ “ હે મનુષ્યો! જો ઇસ મનુષ્યસમુદાય મેં શત્રુ સે પરાજિત ન હો સકે, સર્વોપરિ વિરાજમાન, પ્રકાશમાન તથા પ્રશંસનીય ગુણ, કર્મ એવં સ્વભાવવાલા હો, ઉસીકો સભાપતિ અર્થાત્ રાજા બનાયે.” સારાંશ યહ, કિ વેદ મેં પ્રજા-સત્તાત્મક શાસન-પ્રણાલી કા આદેશ દિયા ગયા હૈ.

ઈસી કી વિસ્તૃત વ્યાખ્યા હમેં સ્મૃતિ આદિ ધર્મ-શાસ્ત્રોં મેં મિલતી હૈ, જિસકો સ્થાના-ભાવ કે કારણ હમ પ્રદર્શિત કરને મેં અસમર્થ હૈં. હમેં ઇસ લેખ મેં રામાયણ-કાલ કી હી રાજ્ય-વ્યવસ્થાપર પ્રકાશ ડાલના હૈ. અસ્તુ. જોગિ હમ ઉસીકે સંબંધ મેં કહેંગે, જિસસે વર્તમાન કૌસિલ-પરિપાટી કી પ્રશંસા કર તથા પ્રાચીન રાજ્ય-પ્રણાલી કી રાજ-સત્તા કહકર, હસી ઉડાને-વાલે અચ્છી તરફ સમજ જાયેગે કિ, તખ ઔર અખ કી રાજ્ય-વ્યવસ્થા મેં કોઈ વિશેષ અંતર નહીં થા. હમ તો યહાં તક કહને કો તૈયાર હૈં, કિ ઉસ સમય પ્રજા કે લાભાલાભ કે અતિરિક્ત રાજા અપની ગૃહસ્થી સે સંબંધ રખનેવાલી બાતોં મેં બી પ્રજા કી અજ્ઞા શિરોધાર્ય કરતે થે. કહને કા તાત્પર્ય યહ, કિ ઉસ સમય પ્રજા કો ઇસ સમય સે કહીં અધિક અધિકાર પ્રાપ્ત થે. હમ અપને ઇસ કથન કી પુષ્ટિ મેં રામાયણ કે કુછ પ્રમાણ દેતે હૈ:—

(૧) રાજા દશરથ બૂઠે હુએ હૈ, અખ ઉન્હેં અપને જીવન કા ભરોસા નહીં હૈ ઔર ઉનકી ઇચ્છા અપને પરમ પ્રિય પુત્ર શ્રીરામ કો રાજ્યાસન પર બિઠાને કી હૈ. રાજા મંત્રીમંડલ ઔર પ્રજા-પ્રતિનિધિઓં કી સલાહ કરતે હૈં. ઇતિના હી નહીં વરન્ અપની પ્રજા કા મહત્વ બઠાને કે લિયે અપને અધીનસ્થ રાજાઓં કા બી ઉસ સલા મેં બુલાવે હૈં! અખ જરા રાજા દશરથ કે ઉસ ભાષણ પર ધ્યાન દીજિયે, જો ઉક્ત સલા મેં દેતે હૈં. વે કહતે હૈ:—

“मैंने अपने पूर्वजों के आदर्शानुसार अपने समस्त सुभों और स्वार्थों का त्याग कर के रक्षाशक्ति प्रण की रक्षा की है तथा समस्त जगत् की शुद्धि रचते हुये इस राज्य-छत्र की छाया में इस शरीर को वृद्धावस्था तक पहुँचाया है. अब मेरी छिछा है, कि इस छलु शरीर को प्रण-पालन की चिन्ता से मुक्त कर विश्राम हूँ! अस्तु. मैं आप सभ लोगों की अनुमति से अपने पुत्र राम को प्रण-हित का काम सौंपना चाहता हूँ. यदि आप सभ लोग योग्य समझते हों, तो मैं कल ही समेरे राम को युवराज-पद का अभिषेक कर हूँ.....यदि आप लोग मेरे इस विचार को उचित समझते हों तो अपनी अनुमति दीजिये; और यदि आपका विचार विभिन्न हो, तो जताधये-मुझे क्या करना उचित है? मेरी छिछा राम को राज्याभिषेक करने की है; तो भी आप लोग जैसा विचार कीजिये, जिससे सभका हित हो; क्योंकि राज-द्वेष-रहित मध्यस्थ पुरुषों की सभति अधिक कल्याणकारी होती है.”

राज दशरथ इन प्रकार विनम्रभाव से श्रीराम को राज्याभिषेक करने की सभति मांगते हैं; और सभा सभति दे देती है. तब घोषणा करते हैं.

(२) लंका का राज—रावण राक्षस था. उसकी उच्छ्रंखलता संसार-विदित है, तथापि विकट समस्या उपस्थित होनेपर वह अपने सभासदों की सभति लेता था. सीताहरण के विषय में, यदि सभासदों ने असम्भति दे दी होती, तो शायद राम-रावण युद्ध न होता; परंतु रावण के दुर्दैव के कारण उसकी सभा में प्रायः सभी सदस्य ‘छ लुञ्जूर’ थे. केवल विभीषण जैसा था, जो सच्ची और हितकर बात कहने में नहीं शूकता था; परंतु विभीषण रावण का छोटा भाई था, इसलिये रावण समझता था, कि वह राज्यपर आधिपत्य जमाने के लिये जैसी सलाह देता है. इसलिये वह उसकी सभति अमान्य कर के ‘छ लुञ्जूरों’ की सलाह पर कायम रहता था.

(३) पिता के वयनानुसार चौदह वर्ष का जनवास लोगकर श्रीराम अयोध्या आते हैं और राज्य का सारा भोज अपने ऊपर ले लेते हैं. यारों और रामराज्य की प्रशंसा होती है, सभ श्रीराम का यशान करते हैं; परंतु एक दिन श्रीराम ने एक राजदूतद्वारा प्रण में अपनी निन्दा होती सुनी—“राज ने रावण को संग्राम में भारकर सीता को फिर घर में रक्क दिया, सो हीक नहीं किया. चाहे जो कुछ हो, सीता को रावण ने स्पर्श अवश्य ही किया होगा. इसपर विचार तक न करके सीता को घर में रक्क लेना उनके लिये योग्य नहीं है. रावण ने जिसे जलात् अपनी गोद में बैठा धरण किया था, उस सीता का स्पर्श श्रीराम को कैसे सुभकर होता है? जैसी सीता के लिये राम के हृदय में कैसे प्रेम लरा हुआ है? हम तो अपनी पत्नियों के जैसे यत्रि सदन नहीं कर सकते.”

इस बोकापवाद ने श्रीराम के हृदय को व्यथित कर दिया. उन्हें निमंत्रियों से दूत के वयन की सत्यता का पता लगवाया. वे इस समय विकट स्थिति में थे. वे विचारते थे—पहले मैं प्रण का राज हूँ या सीता का पति? श्रीराम स्वयं विचारवान थे. उन्हें निश्चय था, कि सीता निर्दोष, पवित्र और पतिभक्ता है; परंतु वे नीतिज्ञ थे और जनते थे—

“यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥”

अर्थात् “श्रेष्ठ (यउ) पुरुष जो कार्य करते हैं, यही कर्म दूसरे लोग करते हैं; और जो प्रमाण वे स्थिर कर जते हैं, उन्हीं का संसार में अनुकरण होता है.” अस्तु.

प्रण के कल्याण के लिये श्रीराम ने सीता का परित्याग करना ही उचित समझा. वे लक्ष्मण को बुला कर सीता को जन छोड आने की आज्ञा देते हुये कहते हैं:—“लाछ लक्ष्मण! सीता की पवित्रता की परीक्षा करने के लिये मैंने उसे अग्नि में प्रवेश कराया था और तुम्हारे सामने ही अग्निदेव ने उसे पवित्र जताया था.....मेरा अंतरात्मा भी जनता है कि सीता शुद्ध सती और यशस्वी है; इसी लिये मैंने उसे स्वीकार किया था और उसे ले कर अयोध्या आया था; परंतु प्रण-हित मुझे जैसा (सीता-परित्याग) करने का विवश करता है.”

યહ હૈ આર્યજ્ઞતિ કે પ્રગતતંત્ર કા આદર્શ, જિસકે આગે સારે સંસાર કો નત-મસ્તક હો જના પડતા હૈ. હમ પૂછતે હૈ, કિ કયા સંસાર કી વર્તમાન પ્રગતતંત્ર-પ્રણાલી મેં ઇતના ઉચ્ચ આદર્શ હૈ? કિસ પ્રગતતંત્ર કે પ્રધાન ને રાષ્ટ્ર કે હિત કે લિયે અપને સ્વાર્થ કો તિલાંજલિ દી હૈ? હાં, યહ તો હુઆ હૈ; સ્વાર્થપર આક્રમણ હોનેપર પ્રધાન મહોદય ઇસ્તીફા દે કર અલગ હો ગયે હૈ. અસ્તુ.

રામ-રાજ્ય એક આદર્શ પ્રગતતંત્ર-રાજ્ય થા, ઇસમેં તનિક ભી સંદેહ નહીં હૈ. એક રામા-યણ હી નહીં, પુરાણ આદિ અન્ય ઐતિહાસિક ગ્રંથોં મેં ભી હમેં પ્રગતતંત્રાત્મક રાજ્યપ્રણાલી કે અસ્તિત્વ કા પૂરા પતા ચલતા હૈ. યદિ કહા જાય કિ પ્રાચીન ભારત પ્રગ-તંત્ર કા હી પોષક રહા હૈ, તો અત્યુક્તિ ન હોગી. ઇશ્વર કિર શીઘ્ર હી, ભારત મેં પ્રગતતંત્ર સ્થાપિત કરે-યહી હમારી પ્રાર્થના હૈ!!
(“હિંદૂપંચ” ના ‘રામાંક’ માં લેખક:-શ્રીયુત હરિશંકર નાગર)

૧૫૪-આવાહન

અત્યાચાર અપના ભીષણ નંગા નાચ નાચ રહા થા, ન્યાય કા અન્યાય સે તુમલ યુદ્ધ હો રહા થા, ધર્મપર અધર્મ ડંકા પીટકર ધાવા બોલ રહા થા, નારિયોં-અબલાઓં કે સતીત્વ-ધર્મ કી પાશવિક રાક્ષસોં કે દ્વારા લૂંટ હો રહી થી, ઋષિ-મુનિ એવં ભક્તગણ અત્યાચાર સે થર થર કાંપ રહે થે, પૂજનપાઠ યા ભગવદ્જનકી આહટ જાતે હી નૃશંસ દૈત્યગણ ધાવા બોલ, દેવ-સ્થાનોં કો નષ્ટ-બ્રષ્ટ ઔર અપવિત્ર કર ડાલતે થે, ભક્તોં કે પ્રાણ ભી સંકટ મેં થે. પાપ-ભાર સે માતા વસુધરા વ્યાકુલ-વિકલ હો, ત્રાહિ ત્રાહિ કર ઉડી થી-ચારોં ઔર હાહાકાર મચા હુઆ થા. પરિસ્થિતિ ખડી હી વિકટ હો રહી થી.

હીક, ઇસી વિકટ પરિસ્થિતિ કે અવસર પર, ઇસી મધુર મધુ માસ કી નવમી કે દિન, ઋતુ-રાજ વસંત કી નિરાલી શોભા મેં, નવપક્ષવોં સે સુશોભિત વૃક્ષ-રાશિ સે પરિપૂર્ણ સખ સુખોં કી ધામ અયોધ્યા નગરી મેં ક્ષત્રિય-કુલ-સૂર્ય ચક્રવર્તી મહારાજ દશરથ કે યહાં તુમને ‘પરિત્રાણાય સાધૂનામ્ વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્’ ઔર “ધર્મ સંસ્થાપનાર્થાય”—અવતાર લિયા થા.

તુમહારે પ્રકટ હોતે હી હૈ દશરથ-નંદન રામ! એકાએક અત્યાચાર કા હૃદય કાંપ ઉઠા, દૈત્યગણ ફહલ ઉઠે, અન્યાય ધખરા ઉઠા, અધર્મ અકુલા ઉઠા; સંતસ્ત દેવ, ઋષિ ઔર મુનિ સુખી હો ગયે; એવં રાક્ષસી અત્યાચારોં સે પીડિત વસુધરા પ્રસન્ન હો ગયી. પાપ અપના અંત જાન, અપની રક્ષા કા ઉપાય સોચને લગા; અત્યાચારી, અન્યાયી, ધર્મબ્રષ્ટ એવં દેવસ્થાનોં કો નષ્ટ-બ્રષ્ટ તથા અપવિત્ર કરનેવાસે અપના કાલ આયા જાન, કાંપ ઉઠે; અધર્મ, અત્યાચાર, અનાચાર, અવિચાર ઔર અન્યાય કી સદેહ મૂર્તિ, ધર્મ ઔર ધર્માત્માઓં કે ધ્વંસ કે લિયે ઉઘટ લંકા કા રાજ રાવણ ભી, જિસને અપને બલ-પરાક્રમ ઔર અન્યાયપૂર્ણ અનીતિ સે સારી સાંસારિક શક્તિયોં કો જીત લિયા થા, અનાયાસ હી ચૌકે ઉઠા. ઉસકી અંતરાત્મા દેહ-પિંજર મેં તડપડા ઉઠી ઔર મૃત્યુ કી વિભીષિકા ઉસકે માનસ નેત્રોં કે આગે નૃત્ય કરને લગી.

રામ! ઐસે હી ભીષણ દુર્દિન મેં એવં અત્યાચાર કે શાસનકાલ મેં તુમને મહારાજ દશરથ કે યહાં જન્મ લિયા થા. તુમ ભૂ-ભાર હરણ કરને આયે થે, ધર્મ કી રક્ષા કરને આયે થે; દેવ-ઋષિ, સાધુ-મહાત્માઓં એવં ભક્તોં કો દૈત્યોં કે અત્યાચારોં સે બચાવે કે લિયે પ્રકટ હુએ થે; જગત્ કે સહસ્રોં નહીં, લાખોં-કરોડોં પ્રાણિયોં કો દુર્દિન પ્રચંડ અત્યાચારિયોં કે અન્યાય કી ચક્કી મેં પીસને સે બચાવે કે લિયે આયે થે.

તુમને અપને પ્રણ કી રક્ષા કી. તુમને સુખ-ઐશ્વર્ય ભોગને કી અવસ્થા મેં—ભરી જવાની મેં—રાજ્યસુખ કો લાત માર, કઠિન વનવાસ કો સાદર અંગીકાર કર, માતા-પિતા કી આજ્ઞા થુ. ૨૨

માન, સુપુત્ર હોને કા પ્રમાણુ દે દિયા થા. વન મેં જા કર તુમને એકતા કા મૂલમંત્ર બખા કેલ-ભીલ-કિરાત-ઔર તો ઔર-ખાતરોં તક કા સુસંગઠિત કર લિયા. શવરી કે જૂઠે ખેર ખા, નિષાદ કા ગલે લગા ઔર દેવ-દ્રોહી રાવણુ કે બ્રાતા વિભીષણુ કા અપના કર અછૂતોદ્ધાર કી પહલી શિક્ષા દી થી. તુમને સંસાર કા દિખલા દિયા થા, કિ સંસાર મેં કોઈ ભી પ્રાણી છોટા, નીચ, અછૂત યા અસ્પૃશ્ય નહીં હૈ. તુમને હર કામ મેં પલ-પલ મેં ક્ષણુક્ષણુ મેં આદર્શ દિખલાયા ઔર મર્્યાદા કી રક્ષા કી ઔર અપને મર્્યાદા-પુરુષોત્તમ નામ કા સાર્થક કિયા.

ભગવન્! આજ તુમહારી પવિત્ર જન્મતિથિ હૈ; આજ હમેં તુમહારે એક-એક ચરિત યાદ આતે હૈ; હમ અપની આજ કી દશા દેખ, વ્યાકુલ હો ઉઠતે હૈ. આજ હમ અપની દશાપર આંસુ બહાને લગતે હૈ ઔર અપને ઉદ્ધાર કે લિયે બખરાયે હુએ ચારોં ઔર દેખને લગતે હૈ. હમારા ઉદ્ધાર કરનેવાલા, હમેં દાસતા કી બેડિયોં સે મુક્ત કરનેવાલા, હમમેં સંગઠન કરાનેવાલા, હમારી માં-બલિનોં કે સતીત્વ કી રક્ષા કરનેવાલા એવં હમારે ઉપર હોનેવાલે અત્યાચાર-અન્યાયોં કા દમન કરનેવાલા આજ કોઈ નહીં દિખાઇ પડતા. પ્રભો! આજ હમ પતિત હો રહે હૈ; સંસાર કી દષ્ટિ મેં હમ તુચ્છાતિતુચ્છ, નીચાતિનીચ, ઉપહાસાર્પદ ઔર નિંદિત હો રહે હૈ. હમ જૂઠે અભિમાન ઔર વ્યથેં કે ધર્માડખર મેં ચૂર હો રહે હૈ. હમારે પાપોં ને હમારે જ્ઞાન, વિવેક એવં બુદ્ધિપર તમસ કા પરદા ડાલ દિયા હૈ. હમ તુમહારે અનંત રૂપ કા ભક્ત પ્રહ્લાદ કી નાંધ અપને પરાયે મેં, ખંડ મેં, ખંભ મેં, પૃથ્વી મેં, મિત્ર મેં, શત્રુ મેં, બ્રાહ્મણુ મેં, શૂદ્ર મેં વ્યાપક નહીં દેખતે.

કિંતુ રામ! ઇતને પતિત હોને પર ભી હમ તુમહેં નહીં ભૂલે. જન્મ સે મરણુ-પર્યાંત હમ તુમહેં કિસી-ન-કિસી બહાને યાદ કર હી લેતે હૈ. મૃત્યુ હોને પર ભી ‘રામનામ સત્ય હૈ’ કી શ્વનિ સે વાયુમંડલ ભર દિયા જતા હૈ; પર જીવન-સમાપ્તિ કે દિન હમેં યહ જ્ઞાન હો કર હી કયા લાભ હૈ, કિ ઇસ અસાર સંસાર મેં કેવલ તુમહારે કાર્ય હી સત્ય હૈ ઔર સખ મિથ્યાપ્રપંચ હૈ; તુમ હી જગત્ કી સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ઔર લય કે કારણુ હો—તુમ હી સખ કુછ હો! ઇસ સત્ય કી અનુભૂતિ યદિ હમેં જીવિદશા મેં હો ઔર હમ તુમહારે ચરિત્ર કા સમજ સકેં, તો સંભવ હૈ, કિ હમ તુમહારે સન્નિકટ હોને કી ચેષ્ટા કરેં. કુછ ભી હો, હે રામ! યહ હમારા હી સૌભાગ્ય હૈ, કિ તુમ હમારે દેશ મેં, હમારે હો કર ઉત્પન્ન હુએ થે ઔર સારે સંસાર કે સામને અપના ઉચ્ચા-તિઉચ્ચ આદર્શ રખ ગયે થે. હમ ઉન આદર્શોં કા ભૂલ ગયે હૈ; ઇસીલિયે આજ હમારી યહ દુરવસ્થા હૈ. ભગવન્! જિસ દિન હમ અપનેકા પહચાન કર ઉઠ ખડે હોંગે, ઉસી દિન હમારે યહાં દશરથસે પિતા, કૌશલ્યાસી માતા, ભરત-લક્ષ્મણુસે ભાઇ, સતીશિરોમણિ સીતાસી દેવિયાં ઔર દુર્દાંત અત્યાચારી રાવણુ જૈસે દૈત્યોં કે અત્યાચાર સે પૃથ્વી કા ભાર હલકા કરનેવાલે તુમહારે સરીખે મહાપુરુષ હોંગે.

અતએવ હે પ્રભુ! એક બાર ફિર આઓ, માતા આઘાશકિત કે સાથ ભારત મેં આઓ ઔર હિન્દૂ-ધર્મ, હિન્દૂ-જાતિ, હિન્દૂ-સંસ્કૃતિ કી રક્ષા કરને આઓ, હમારા ઉદ્ધાર કરને આઓ. હમેં સંગઠન કા મૂલમંત્ર બતલાને આઓ, અપને આદર્શોં, કા એક વાર ફિર હમારે સામને રખને આઓ ઔર આઓ એકબાર ફિર રામ-રાન્ય કી ઝલક દિખના, સંસાર કા ચકિત કરને!

(“હિન્દૂપંચ”ના ‘રામાંક’ના અગ્રણ્યમાંથી)

૧૫૫—પુરુષોત્તમ રામ, આઓ !

હે સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ કે રામ-રામ મેં રમણ કરનેવાલે મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામ ! તુમહારી પાવન જન્મતિથિ રામનવમી આથી ઔર ચલી ગઈ, કિંતુ તુમ નહીં આયે. મેં નહીં સમઝ રહ્યા થા, કિ અન્ય વર્ષોં કી ભાંતિ ઇસ વર્ષેં ભી ઉસ સુખ-શાંતિપ્રદા શુભ તિથિ કી સિર્ફ સ્મૃતિ મના કર હી સંતોષ કર લેના પડેગા. કયા અબતક ભી ઇસ અભાગે દેશ કી દુર્ગતિ સીમાપર નહીં પહુંચી હૈ ? નાથ ! અબ ઇસ પ્રકાર ઉપેક્ષા કી દષ્ટિ સે ઇસકી ઔર નહીં દેખના પડેગા. દેખો, અપને કીડા-નિકેતન, જનની જન્મ-ભૂમિ કી ઔર એક બાર દષ્ટિપાત કર દેખો ! ! ઇસકી દર્દનાક દુર્ગતિ ફેસી દયનીય અવસ્થા મેં પહુંચ ગઈ હૈ. કયા મોં લક્ષ્મી ભી તુમકો ઇસકા સ્મરણ નહીં દિલાતી ? હાં, વે ક્યોં એસા કરેંગી ? વે તો સ્વયં હી રૂઝ કર યહાં સે ચલી ગઈ, ઔર અપને સાથ હી આપકો ભી અપને પિતા કે ઘર મેં લે બેઠી; પર આપકો ઇસ તરહ મૌન નહીં હોના ચાહીએ. જિસ પવિત્ર ઋષિ-ભૂમિ ભારત કી ગોદ મેં તુમને ખાલકીડા કી થી, આજ વહાં અનીતિ કા અખાડા આખાદ હૈ. ફૂટ ને લૂટ કર ઉસકો ઘર-ઘર કી લિખારીન ખના કર ભી સંતોષ નહીં પાયા. ઇસકે કોમલ કુસુમ-કલેવર પર ક્રાન્તિ ખુલ કર ખેલી. પ્રાણિમાત્ર અનીતિ કે પૈને પંઝે સે પરિવેષિત હો કરાહ રહે હૈ. સ્વાર્થ ને સ્વર્ણ-મંદિર સે પર્ણકુટીર તક પર અપના અંટલ અધિ-કાર જમા કર ઇસકી મિટ્ટી પલીદ કર દી. બન-વીરાન ઔર નગર-નગર મશાન મેં પરિણત હો ગયે. સતી કે સતીત્વ લૂટે જાને લગે. લોભી-લપટોં કી લોલ-રસના બાર ટપકાને લગી. ધર્મ કા ધરોહર ધરા-ગર્ભ મેં વિલીન હો ગયી. ગૌઓં કી ગુહાર પર પાસે પડ ગયે ઔર ન્યાયનીતિ કે દ્વારપર તાલે જડ દિયે ગયે. દ્રોહી દાનવોં કે અલાચાર સે જર્જરીભૂત કાયા કંપિત હો ઉડી. ઔર અબ ઇસકા યહ ચિરકંપન ઇસકો પતન કે અગાધ અંટલ કી ઔર ખિંચને લગા. જહાં માખન-મિસરી કી વૃષ્ટિ હોતી થી, દૂધ-દહીં કી નદી ઉમડતી થી, વહાં આજ ઉસકે દર્શન ભી દુર્લભ હો રહે હૈ. જો સ્વતંત્રતા કી ચોટીપર ચડકર અપની વિશ્વ-વિજયી ધ્વનિ સે દહાડતા થા, આજ વહ ગુલામી કી ગુફા મેં દુમ દબા કર દબકા બેઠા હૈ. લોગ ઇસકી અધોગતિ પર હંસતે હૈ—સિર્ફ હંસતે હી નહીં, અંગુલી ઉઠાકર ઘૂણાંભરી દષ્ટિ સે દેખતે હૈ; પર યહ અપની નપું-સકતાપર કરવટેં ભી નહીં બદલતા. જહાં કબી તુમને દેવ-દાનવોં કે સમર કો દેખ, સલ કી રક્ષા મેં તલવાર ઉઠાચી થી, આજ વહાં નિલ દાદી-ચોટી કા ભીષણ સંગ્રામ હોતા હી રહતા હૈ, જિસકી વિભીષિકા ઉત્તરોત્તર લથાવહ હોતી જા રહી હૈ. તુમ હી બતાઓ, કિ અબ કયા હોને કો બાકી રહ્યા ? જહાં પ્રેમ કા પારાવાર ઉમડતા થા, વહાં જલ કી મરુભૂમિ દિખાઈ પડતી હૈ, જિસકી જલતી હુધ લુકી લપટ સ્વર્ગ-સોપાન કો ભી જલા કર ભસ્મીભૂત કર ચૂકી હૈ. નાથ ! અબ વિલંબ કરને સે પ્રલય કા તાંડવ આરંભ હો જાયેગા. પ્રભો ! શીઘ્ર એક બાર ઇસકી ઔર આંખેં ફેરિયે, જિસસે ઇસકે સારે સંકટ દૂર હો જાયે ઔર ફિર યહ અપને પૂર્વગૌરવ કો પ્રાપ્ત કર સકે. ક્રાંતિ કી કાયા કટ જાયે, શાંતિ કે સદન બસ જાયે ઔર રામ-રાજ્ય કા મુખ સામને આ જાયે. રાજ-પ્રજા મેં, ભાઈ-બધુ મેં, મિત્ર-મંડલી મેં, પિતા-પુત્ર મેં, પરિજન-પડોમી મેં પ્રેમગંગા બહને લગે. નાથ ! અબ વિલંબ કા સમય નહીં હૈ ! !

(‘હિંદૂપંચ’ના ‘રામાંક’માં લેખક:—શ્રીયુત જગદીશ આ ‘વિમ્બલ’)

१५६-क्या हम श्रीराम के वंशज हैं ?

“अजगर करै न याकरी, पंछी करै न काम; दास भलूका यों कहै, सत्यके दाता राम.”

सो जैसे जगतविभ्यात श्रीरामचंद्र और आज उनकी जन्म-तिथि रामनवमी !! लला जग्य अपने लोग ही नहीं मनावेंगे, तो दूसरा कौन मनावेगा ? इस लिये आज सुपह ही से गहरी छान-छानकर बिलकुल तैयार बैठे रामनवमी आने का रास्ता देख रहे हैं।

लेकिन यह बात समझ में नहीं आती की आभिर यह रामनवमी मनाए किस प्रकार से नये ? मेरे हृदय के एक कोने में से तो यह आवाज आती है, कि क्या सत्यमुय रामचंद्र की हिंदुस्थान में पैदा हुआ थे, और अपनी धरती हिंदू-जति के भूषण थे ? अथवा इस तरह समझिये, कि क्या सत्यमुय किसी भी अंश में आज अपनी हिंदू-जति की नसों में भी वही रक्त प्रवाहित हो रहा है जो आज से सदस्रो वर्ष पहले अयोध्या के राजा दशरथ के पुत्र श्रीरामचंद्र की नसों में गहता था, उन्होंने अकेले और निःसंकाय होने पर भी अपनी धर्मपत्नी के अपमान का बदला यूकाने के लिये हजारों मैत्र का मार्ग तय कर, समुद्रपार सोने की लंका और समस्त विश्व को अपने जल से लयभीत करनेवाले उस लंका के अधीश्वर रावण को धूल में मिला दिया था ? यह ठीक है, कि अयोध्या आज भी वही है, जिसमें रामचंद्र ने जन्म लिया था; सरनू नदी भी उसी प्रकार बह रही है, जिस प्रकार एक दिन रामचंद्र के सामने जग्य वे निषाद की नौका में बैठ कर सरनूपार हुए थे, वह रही थी; प्रयागराज और त्रिवेणी भी वही हैं, जिनमें एक दिन प्रातःकाल राम, लक्ष्मण और सीताजीने मंजजन किया था; मिथिला देश भी वही है; जहां एक दिन रामचंद्र ने शिव-धनु तोड़ कर सीताजी का पाणिग्रहण किया था; चित्रकूट आज भी वही है, जहां एक दिन रामचंद्र नेगिया जन भील और भीलिनियों के साथ जन-मिहार करते थे. कहां तक गिनायें-रामेश्वर तक आज वही जना है, जिसके एक एक पथरपर रामचंद्र के चरणकुमकों की छाप लगी हुई है. लेकिन हाय ! इन सभ जड़ वस्तुओं के उसी स्थान और स्थिति में रहते हुए भी हम आज नीचे की ओर भिसक गये हैं. धरती लिये अपनी मोटी शुद्धि तो यही प्रस्ताव पास करती है, कि यद्यपि आज अपनी धन्यता सोलहो आना गी यूकी है, फिर भी अपने रामचंद्र की धन्यता अग्य धरतीमें जयती है, कि हम लोग विश्व पर यही प्रकट करें कि रामचंद्र हमारे ही थे.

अपने आभा की अद्विजा मोटर की याद में राने-घाने से रास्ता नहीं कटता. जग्य सिरपर आ पड़ी, तो रास्ता कंटकाकीर्ण होनेपर भी अपनेको चैदल ही तय करना पड़ेगा. इस लिये कुछ उपदेश ग्रहण करने की गरज से यदि रामचंद्र के चरित्र पर एक सरसरी दृष्टि डाल दी जायें, तो अपनी छोटी समझ में यही रामनवमी मनाना हो जायें.

रामचंद्र की कहानी के साथ ही यदि हम उनके पिता दशरथ के विषय में भी धनता स्मरण कर लें तो अत्युक्त न होगा, कि इनका नाम दशरथ इस लिये पडा था, क्योंकि इनमें दश महारथियों के जराजर जल था. उनका जवन ही प्रायः युद्धों में ही बीतता था.

एक बार जग्य महाराज युद्ध कर रहे थे, तो महारानी केकरी भी धनके साथ थीं. वह मुंह पर पर्दा डाले थूपचाप एक कोने में नहीं बैठी थीं, बल्कि वह महाराज का कभी रथ हांकती थीं और कभी उनके तरकस में से बाण निकाल कर शत्रु का शिर भी छेदती जाती थीं. शत्रु को देख कर अपना मुण छिपा नहीं लेती थीं, बल्कि वे पूरुष से अपने शत्रु को अपनी सुंदरता और गुणों का प्रदिय देती थीं, और शत्रु भी हमेशा को स्मरण करता था, कि हमने भी कोछ भारतीय सुंदरी देपी थी. युद्ध करते करते रथ के चक्र की एक कील नीकल कर बाहर गीर पड़ी, तो महारानी ने उठ अपनी अंगुली कील के स्थान में डाल दी. युद्ध उसी प्रकार होता

रहा, और उसमें महाराजने नय-लाल कर दिया।

जैसे पिता-माता के भेटे-भेटे यज्ञ करने और भेटे-भेटे ब्राह्मणों के आशीर्वाद मिलनेपर श्रीरामचंद्र जैसे पुत्र लक्ष्मण, लारत और शत्रुघ्न जैसे लाभयोगीसहित भिस लारत भूमिपर प्रकट हुये। राज ने उनहें भेटे प्रेम से शास्त्र और शस्त्रादि विद्याओं में पारंगत किया। एक दिन एक नेगी महाराज दशरथ से उनके धन सुदौती के लडकों का महालय कर ताडका, सुग्राह और भारीय जैसे राक्षसों से युद्ध करने के लिये मांगने का आ भेटे हुये।

दशरथ के हृदयपर ग्राहे ने पीती हो, किंतु उनहोंने अंत में राम और लक्ष्मण जैसे सुकुमार राजकुमारों का ब्राह्मण के यज्ञ की रक्षार्थ मरने और मारने का लय कर जंगलों में लेज ही दिया। लला आन कौनसे माता-पिता धतना साहस और आत्मत्याग दिखला सकते हैं ? यह आत नहीं है, कि आन राक्षस नहीं रहे अथवा धर्म की हानि नहीं हो रही है; अथवा विश्वाभिन जैसे ऋषि आन दर-दर धर्म-रक्षार्थ वीरों की याचना करते नहीं फिरते हैं। असली आत तो यह है, कि दशरथ और रामकासा कर्तव्य-प्रेम और उसके लिये आवश्यक लाग का लाव ही हममेंसे अण रक्षक हो गया है।

राम ली अचपन ही से कैसे ग्राहक लडके निकले ! उनहोंने प्रत्यक्ष दिखला दिया कि देश और जतिपर सर्वस्व निहावर कर के मर भिटने का तैयार हो। ननेवालों का मार डालने-वालों का तो भीज ही जगत में जगदीश्वर ने नहीं डाका है। मार्ग ही में उनहोंने ताडका और अनेक यज्ञविध्वंसी निशाचरों का यमलोक पहुंचा दिया। अहित्या का अपने दर्शन दे कर कृतार्थ किया और तदनंतर जनकपुरी में न भेटे भेटे महारथियों का मान-मर्दन कर के शिव के विशाल पिनाक का भंड-भंड कर के सीता ल जैसे त्रैलोक्यसुंदरी का अपनी धर्मपत्नी बनाया। लला फिर कौन कह सकता है कि रामचंद्र ल अवतारी पुरुष नहीं थे और उनमें ध्विप्रदत्त विशेष शक्तियों पूर्णरूप से विद्यमान नहीं थी ?

आनकल के गुंठे-गुंठियों के ग्राह करनेवाले किस मुंह से राम ल का अपना कह सकते हैं ? सीता ल ने तो स्वयंवर में स्वयं मुंघ हो कर राम ल के गले में वरमाता डाली थी, और यहां अण सीता ल की पुत्रियों का यह पता भी नहीं लग पाता, कि उनके राम ल किस भेत की भूली हैं ! फिर लला अण कैसे सीता-राम यहां रह सकते हैं ?

एक दृष्टि राम ल के ससुर जनक ल पर ली डाल ली नये। वे कैसे प्रज-पालक राज थे ! उनकी सला पडितों की सला थी और वे स्वयं ली जैसे जानी थे, कि विदेह कहलाते थे। कहते हैं, कि एक साल उनके राज्य में लयानक दुर्लक्ष पड गया। प्रज अन्न के लिये त्राहि-त्राहि करने लगी, तो महाराज और महारानी स्वयं ही हल और भैल से कर निकल पडे और भेत नेतने लगे। उनहोंने थोडा ही भेत नेत पाया था, कि अतवाते हैं, दुर्लक्ष दूर लाग गया। प्रज सुभी और संपन्न हो गयी। धन सण कथाओं का सार केवल धतना ही नयता है कि निस देश का राज स्वयं कृषिविद्या में निपुण और अवसर आनेपर कृषि करने का तैयार होगा, लला वहां दुर्लक्ष-देव किस मुंह से अपना दर्शन देने नयेगे ? अण यह आत समझाधये उन विधायती सैर-सपाठों में भ्रम के पसीनों की कमाध का स्वाहा करनेवाले आनकल के राज और रक्षकों का और उनसे पूछिये, कि क्या कभी उनहोंने गेहूं का दरभत ली देभा है अथवा उस पर गेहें ? आपका तुरत ली पता लग नयेगा, कि अपने लोग कौन हैं और जनक ल कौन थे ?

यह आत तो नहिर है, कि रामचंद्र ल पिता की आजा-पालन करने का नेगी-वेष बना, सुकुमार लवन का लात मार, एक महाराज्य का परित्याग कर के कंटकाडीण्य भागों में धूमने कठिन लवन व्यतीत करने का यल दिये थे। सतीशिरामणि सीता रानी और ब्रात-लक्ष लक्ष्मण ल ने उनका साथ दिया था। उधर लरत ल ने धस तरह प्राप्त होनेवाले रान्यधन का पैसों से लुकरा दिया था। भिससे गढकर उस काल की अनमोल धतनाओं तो वह है, नयकि सरयू पार

કરતે સમય રામજી ને નિષાદ કો ગણે લગા લિયા થા; જંગલ મેં શવરી કે જૂઠે ખેર ખાયે થેઃ બંદરોં કે રાજ્ય સુગ્રીવ સે બ્રાતૃ-ભાવ ઉત્પન્ન કર લિયા થા; રાક્ષસકુલોત્પન્ન વિલીખણ કો આશ્રય દિયા થા તથા અંત મેં ઈન્દ્રી લોગોં કી અશિક્ષિત સેના કો લે કર મહાબલી લંકેશપર વિજય કઠ નક્કારા બજા દિયા થા.

જરા રામચંદ્રજી કે ઉસ શૌર્યવીર્ય ઔર સાહસ કી લી પ્રશંસા કર લીજીયે, જો ઉન્હોંને દિખલાયા થા. પંચવટી કે જંગલ મેં સૂર્યબાદરા પ્રેરિત ખર ઔર દૂષણ કી વિપુલ-વાહિની સેના ઉત્પર આક્રમણ કર બૈઠી થી. રામજી સ્વયં દેવી વિષદોં કે મારે હુએ અકેલે થે, ઔર રાક્ષસ સહસ્રોં કી સંખ્યા મેં થે. ફિર લી ખેત રામચંદ્રજી ને લી લિયા. ભગ્ના યહ ધૈર્ય, સાહસ ઔર વીરતા ઐસી કૂટ-નીતિ એવં રાજનીતિ અપને લોગોં મેં અખ કહાં રહ ગયી હૈ? ફિર હમ લોગ કિસ તરહ રામજી કે વંશધર બન સકતે હૈ?

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:—શ્રીયુત. ‘મદનગુરુ’).

૧૫૭—કબ લોગે અવતાર ?

સીતાપતિ શ્રીરામચંદ્ર! તુમ લોગે કબ અવતાર ?
કબ તક હરણુ કરોગે ઈસ ભૂ-તલ કા ભાર;
અધમ ઉત્પાત મચાતે હૈ, પડે હમ નિત અકુલાતે હૈ.
અજી! આર્ય-સંતાન તુમહારી, પાતી કષ્ટ મહાન;
પર તુમ ઐસે નિહુર હુએ પ્રિય, દેતે તનિક ન ધ્યાન.
કહો ક્યા યહી ઉચિત તુમકો? તાકતે ભક્ત તૃપિત તુમકો!
નહીં તુમહારે આનેસે જો હોતા હૈ સંતાપ!
ક્યા વર્ણુન કર સકેં હાય! હમ કરતે કરણુ-પ્રલાપ!
દેખ લો જરા હમેં ફિર કર, ચલે આઝો નર-તન ધર કર.
સદા હૃદય મેં ‘રામ-રાજ’કા રહતા હમકો ક્ષોભ,
નહીં સંવરણુ કર સકતે હમ કિચિત્ ઉસકા લોભ !!
ક્યોંકિ વહ થા સુખમય સંસાર, હુઆ અખ તો જીવન લી ભાર.
દૈહિક, દૈવિક, ભૌતિક તાપોં કા થા કહીં પતાન,
કિન્તુ આજ ઇન ત્રય-તાપોં સે છૂટકારા મિલતાન.
હો રહે જગત-જીવ-નિર્જીવ, કહાં હો પડે સિયા કે પીવ!
ઐત ચાંદની છિટક રહી હૈ, નૌમી તિથિ વહ નાથ!
ભારત કી ગોદી મેં આ કર જદદી કરો સનાથ!
ધરી યહ ફિર કબ પાઓગે? ન આયે તો પછતાઓગે?

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:—‘શ્રી બિપીન’)

૧૫૮-શ્રીરામ કા સામ્યવાદ

હે રામ ! આપ ભગવાન હૈં, આપ પુરુષોત્તમ હૈં. આપકા આદર્શ ચરિત્ર હમ લોગોં કે સમક્ષ ઉપરિચિત હૈ. મનુષ્ય કિસ તરહ મનુષ્ય બન સકતા હૈ, ઉસકા નમૂના આપને ઇસ સંસાર મેં આ કર. દિખાયા હૈ. આપકા ચરિત્ર હમ લોગોં કે લિયે ‘અધે છી લાડી’ કે સમાન હૈ. હમ આપકે ચરિત્ર કા મનન એવં ઉસકા અનુસરણ કર વાસ્તવિક મનુષ્ય બન સકતે હૈં. હમ હિંદૂઓં કા પ્રાણુ ધર્મ હી હૈ-હમારા ધર્મ હી હમેં પ્રાણોં સે ખ્યારા હૈ.

આપને બતલાયા હૈ, કિ ધર્મ વહી હૈ, જિસમેં ઇલેલોક તથા પરલોક સધે. ઇલેલોક કી સાધના પરલોક કી સાધના કે બિના અધૂરા હૈ. પરલોક કી સાધના ઇલેલોક કી સાધના કે બિના અપૂર્ણ હૈ. આપને સાંસારિક કર્તવ્ય કી નીવંપર હી પારલૌકિક કર્તવ્ય કા ભવન તૈયાર કિયા હૈ. આપ નિરાકાર હૈં. આપ અપની ઇચ્છા સે સાકાર હો કર પૃથ્વીપર અવતીર્ણ હોતે હૈ; લેકીન બતલાવયે તો સહી, આપકા ઉદ્દેશ્ય કયા રહતા હૈ ? હે પરમાત્મન ! આપ ચાહે તો આપકી ઇચ્છા હી સે ઇસ પૃથ્વી કા ભાર ઉતર સકતા હૈ; દુષ્ટોં કા દમન હો સકતા હૈ; અધર્મ કા નાશ તથા ધર્મ કા સ્થાપન હો સકતા હૈ; લેકીન આપ ઇસ પાપપૂર્ણ કાળકાળ કી કોઠરી પૃથ્વીપર અવતાર લેને કા કષ્ટ કયોં ઉઠાતે હૈં ? કયા ચોંહી ? નહીં-નહીં, પ્રભુ ! ઇસમેં અવશ્ય કોઈ રહસ્ય હૈ. મેરી સમજ મેં તો યહ આતા હૈ, કિ આપ લોકસંગ્રહ કે લિયે આતે હૈં. આપ હમ લોગોં કો અપને કાર્યોંદ્વારા યહી બતલાતે હૈં, કિ મનુષ્યો ! ઇસી તરહ સંસાર કે કાર્ય કરો. કામ કરના હી મનુષ્ય કા ધર્મ હૈ. બિના કર્મ કિયે કુછ નહીં હોતા. દેખો, મેં ભગવાન હૂં, તો બી અપને ભવન ક્ષીર-સાગર મેં બેઠે બેઠે મેં ઇસ પૃથ્વીપર કે બોજ કો હલકા નહીં કર સકતા. દેખો, ત્રેતાયુગ મેં મેં ક્ષીરસાગર હી સે બેઠે-બેઠે અત્યાચારી રાવણુ કો ન માર સકા. ‘ઉસકે લિયે મુઝે સ્વયં સંસાર મેં આના પડા-જન્મ લેના પડા, દશરથ કે પુત્ર બનકર રહના પડા, યુવરાજત્વ કે લિયે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરની પડી. વિશ્વામિત્ર કી યત્નરક્ષા કર કાર્યોંદ્વારા ક્ષત્રિયત્વ સિદ્ધ કરના પડા. ત્રિભુવન-સુંદરી સીતા કે લિયે વજ્રસમાન શિવ-ધનુષ તોડ કર અપના પુરુષત્વ પ્રકટ કરના પડા. તિલકોત્સવ કે દિન વન-ગમન કરના પડા. વહાં બી ક્ષાત્રધર્મ કા પાલન શબ્દોં કે દ્વારા નહીં, પરંતુ કાર્યોંદ્વારા કિયા.

અપની પરિસ્થિતિ કે અનુસાર મુઝે બંદર-ભાત્રુ કા સંગઠન કરના પડા ઔર રાસ્તા તય કરતે હુએ મુઝે સમુદ્ર પાર કર લંકાપર ચઢાઇ કરની પડી. અપની ભુજબળોં કે બલ સે ધર્મપત્ની કે હર્તા દુષ્ટ રાવણુ કા નાશ કરના પડા.

આપને હમેં ઇન કૃત્યોંદ્વારા સર્વદા કર્મ કરને કો કહા હૈ. આપને યહ બતલા દિયા, કિ સોયે હુએ સિંહ કે મુંહ મેં હરિણ આપ હી આપ નહીં ધુસ જાતા, બલકિ હરિણ કે લિયે સિંહ કો સ્વતઃ કર્મ કરના પડતા હૈ.

હે પ્રભુ ! કયા યહી કારણ હૈ, કિ આજ ઇક્કીસ કરોડ હિંદૂ આપકી સ્તુતિ-પૂજા નિત્ય કરતે હૈં, તો બી આપ કુછ ખ્યાન નહીં દેતે ? મુઝે તો એસા હી માલૂમ પડતા હૈ. આપને હમેં અધેરી કોઠરી મેં માલા જપને તથા સંસાર કે દૈનિક ઝગડોં કે લિયે ઇશ્વર સે અબલાવત શુકરા-ને કા ઉપદેશ કબી નહીં દિયા. હમ લોગોં કી મૂર્ખતા હૈ, કિ હમ આપકી ભક્તિ શબ્દોં મેં કરતે હૈ; કર્મોંદ્વારા નહીં કરતે. હમ અકર્મણ્ય લોગ આપકો કહતે હૈં ‘રક્ષા કરો-રક્ષા કરો.’ જબ વિધર્મી લોગ આપકી લીલા કરને નહીં દેતે ઔર આપકી મૂર્તિ કો તોડતે હૈં, તય હમ દાંત નિપોરકર આકાશ કી ઓર દેખતે હૈં કિ આકાશમાર્ગ સે ભગવાન આયે, ઔર હમેં ઇન દુરાચારિયોં સે બચાયે; પરંતુ હે ભગવન ! આપકી મૂર્તિ અપમાનિત હોતી હૈ, તો બી આપ યુધ્ધી સાધ લેતે હૈં, સો કયા આત હૈ ?

શાયદ આપકા યહ અભિપ્રાય તો નહીં હૈ, કિ જિસ તરહ હમારા અભિનિમિત્ર લોહ માંસ કા બના હૈ, પરંતુ હમ અપને ખ્યારે મિત્ર કે ચિત્ર (ફોટો) કો જો કેવલ કાગજ હૈ, અપના

મિત્ર કહતે હૈં. યે કાગળ મિત્ર ન તો હમારે સાથ બોલ સકતા હૈં ઓર ન હમેં કિસી પ્રકાર કી સહાયતા દે સકતા હૈં. યદિ વહ ફોટો પાની મેં સડ જાયે યા આગ મેં જલ જાયે, તો હમારે મિત્ર કા સિફ મિત્ર (ફોટો) યાને કાગળ હી નષ્ટ હોગા, ન કિ હમારા મિત્ર. જિસ તરહ ઉસકા બ્યાન અપને મન મેં ઉપજાને તથા સ્મૃતિ દિલાને અથવા ભાવ દરસાને કે લિયે હમને અપને પાસ ઉસ ફોટો કે રખા હૈં, ઉસી તરહ હમને આપકી મૂર્તિ કા સ્થાપન કિયા હૈં. આપકે અંશ તો હમ ખુદ હૈં.

હમ હિંદુ લોગ યહી માનતે હૈં, કિ બ્રાહ્મણ કે યહાં જન્મ લેનેવાલા બ્રાહ્મણ હૈં, ક્ષત્રિય કે યહાં પૈદા હોનેવાલા ક્ષત્રી હૈં, વૈશ્ય કે યહાં જન્મ લેનેવાલા વૈશ્ય ઓર શૂદ્ર કે ઘર પૈદા હોનેવાલા શૂદ્ર હૈં; લેકિન પ્રભો! અપને અપને કાર્યોદ્ધારા સાફ-સાફ પ્રકટ કર દિયા હૈં, કિ જન્મ હી સે કિસી કે ઉત્તમ, મધ્યમ, નીચ તથા અદ્ધત માનના નિતાન્ત ભૂલ હૈં. નહીં તો આપ સ્વયં મર્યાદા-પુરુષોત્તમ હો કર, ગો-બ્રાહ્મણ કે રક્ષક કહલાકર તથા ઉત્તમી રક્ષા કરને કે ઇસ ભૂતલ પર આ કર બ્રાહ્મણ રાવણ કે મારતે કેસે? કહાવત હૈં, કિ 'એક લાખ પુત્ર સવા લાખ નાતી જિનકે ઘર મેં દિયા ન જાતી.' સે! ઇતને બ્રાહ્મણ કુલોદ્ભવ નરોં કા નાશ અપને કિયા. હે પ્રભુ! યે લોગ તો 'ઉત્તમ કુલ પુલસ્ત્ય કર નાતી, શિવ વિરંચિ પૂજેઉ બહુ ભાંતી' કી બ્રાહ્મણસંતાન થે. આપને બ્રાહ્મણોં કી રક્ષા કરને કે લિયે અવતાર લિયા થા; ફિર આપને ઇને બ્રાહ્મણોં કે કયોં મારા? કયા આપકા યહી મતલબ ન થા, કિ જન્મ સે કોઇ બ્રાહ્મણ યા શૂદ્ર નહીં હો સકતા, કર્મ સેં હોતા હૈં? રાવણ કે હમને ઉનકે કર્મ સે શુદ્રાતિશૂદ્ર ઓર નીચાતિનીચ નર-પિશાચ પાયા. ઉસકી સંતાન કે બી હમને રાક્ષસ પાયા. જન્મ કી કોઈ મહત્તા નહીં, સજ કુછ કર્મ કી હૈં.

દેખિયે ન! હમને ગૌતમ-નારી બ્રાહ્મણી અહત્યા કે ચરિત્ર-બ્રષ્ટા હોને સે પતિતા સમજા ઓર ઉસ શિલાસ્વરૂપા પર અપના પૈર રખ કર ઉસકા ઉદ્ધાર કિયા; નહીં તો કયા હમ જિન બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણિયોં કે ચરણોં કી ધૂલ અપને સરપર રખતે હૈં, ઉનમેં સે કિસી એક કે ઉપર અપને પાંચ કી ધૂલ ગિરાતે?

દેખો, ઇધર તો હમને ઐસા કિયા ઓર ઉધર શખરી કે, જો જન્મ સે શુદ્ર થી-જો અદ્ધત લિલની થી, ઉસકે કર્મ કે કારણ બ્રાહ્મણી સે બી શ્રેષ્ઠતમ પાયા. યહાં તક, કિ હમને ઉસકે જૂઠે ખેર કા પ્રસાદ ખા કર અપને કે ધન્ય માના. હમારે ગુરુ વિશ્વામિત્રજી જન્મ સે ક્ષત્રી થે. હમને કયા, સંસાર ને ઉસે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ યા બ્રહ્મર્ષિ માના. જન્મ કે શૂદ્ર શુદ્ધ-નિષાદ કે છાતી સે લગાકર, અસભ્ય બંદર-ભાલૂઓં કે અપને સગે ભાઇયોં કે બરાબર માનકર હમને સંસાર કે દિખા દિયા, કિ છુઆશ્ત કોઈ ચીજ નહીં હૈં; છોટા-ખડા, ઉંચ-નીચ આદિ આદમી અપને કાર્યોં સે કહલાતા હૈં, ન કિ જન્મ સે.

ઇસ તરહ હમને અપને ચરિત્રદારા અખંડ હિંદુ-સામ્યવાદ કા પ્રતિપાદન કિયા હૈં, ઓર યહી કલ્યાણકારી સામ્યવાદ વારતવિક હિંદુ-ધર્મ હૈં.

હે પ્રભુ! આજકલ કે ધર્મ કે ટેકેદાર હમ લોગોં કે રાષ્ટ્રીય ભાવોં કે કુચલ રહે હૈં. આજ હમ સનાતનધર્મી હિંદુ કિંકર્તવ્ય-વિમૂદસે હો રહે હૈં. હમેં વહ બુદ્ધિ દીજિયે, જિસસે હમ આપકી ભવ્ય-મૂર્તિ કી પૂજા કરતે ઓર ઉચ્ચ ભાવ ભરતે હુએ સનાતનધર્મી કહલાયે ઓર સમસ્ત હિંદુ-જાતિ આપસ મેં દૂધ-પાની, નૌન-સતૂ કે સમાન મિલ જાયે.

સ્ત્રીપર હથિયાર ચલાના ક્ષત્રિય કા ધર્મ નહીં હૈં; પરંતુ આપને તાડકા રાક્ષસી કે મારા, સો ઇસી લિયે કિ ચાહે યહ બાત ક્ષાત્રધર્મ કે વિરુદ્ધ કયોં ન હો; પરંતુ જિસકે ન કરને સે ભારી અનર્થ હોગા, ઉસે કર હી દેના ન્યાય-સંગત હૈં. ઉસી પ્રકાર હે શ્રીરામ! હમ હિંદુઓં કી ઓપડિયોં મેં ઇસ બાત કા ઇન્કેશન કર દીજિયે, કિ વે રૂઢિયોં જો કાલ કી ચાલ કે અનુકૂલ નહીં હૈં, જો હમેં સંસાર કી ધુડઠૌડ સે પીછે રખનેવાલી હૈં, તોડને કે યોગ્ય હૈં. ઉનકા તોડના ધર્મ-સંગત હૈં; ક્યોંકિ યથાથ ધર્મ વહી હૈં, જિસસે ઇલ્લસોક તથા પરલોક સધે.

(“હિંદુપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:—શ્રીયુત હલાલૂરામ સોરી)

૧૫૯-રામ-ભક્તિ

આજકલ રામભક્તિ બહુત સસ્તી હો ગયી છે. સૈકડોં પાપ કરતે રહનેપર ભી લોગ રામભક્તિ કા બહાના ધારણુ કિયે ફિરતે હેં. પૂછનેપર કહતે હેં, કિ 'રામ' કા નામ સખ પાપોં કા નાશક હે. યહ મનોવૃત્તિ દેશ કા સર્વનાશ કર રહી હે.

મનુષ્ય કી બુદ્ધિ તો યહી બતલાતી હે, કિ રામ-નામ કે ભરોસે પર જનન-બૃજકર પાપ કરતે રહનેવાલે કા કબી ઉદ્ધાર નહીં હો સકતા. હાં, મનુષ્ય કી બુદ્ધિ ઇસ સનાતન સિદ્ધાંત કે અવશ્ય સ્વીકાર કરતી હે, કિ જો મનુષ્ય અપને પાપોં કે લિયે આંતરિક ગ્વાનિ ઔર પશ્ચાત્તાપ કર કે શુદ્ધ હૃદય સે 'રામ' કે આગે ક્ષમાપ્રાર્થના ઔર શરણુ-યાચના કરતે હુએ ભવિષ્ય મેં પાપોં સે બચે રહને કી દૃઢ પ્રાત્નના કરતા હે, વહ-યદિ વાસ્તવ મેં ઉસકા પશ્ચાત્તાપ સત્ય હે, ઉસકે પાશ્ચાત્તાપ કે આંસુ સર્વથા નિર્મલ હેં, તો-રામકૃપા અથવા રામભક્તિ કા અધિકારી અવશ્ય હો સકતા હે.

બહુત સે લોગોં કી યહ ધારણા હે, કિ ચૌખીસ ઘંટે પાપ-કર્મોં મેં લિપ્ત રહકર યદિ એક ઘડી ભી 'રામ' કા સુમિરન કર લિયા જાયે, તો સખ પાપ કટ જાતે હેં.

ન જાને ક્યોં, મેરી સમજ મેં યહ બાત નહીં આતી. યદિ 'રામ'નામ ને ઇસ તરહ કે પાપિ-યોં કે ઉદ્ધાર કરને કા ઠેકા લે રખા હે, તો વાસ્તવ મેં સંસાર કા ઉસસે કુછ ભી કલ્યાણુ નહીં હો સકતા. મેરી સમજ મેં તો બાત યહ હે, કિ જો લોગ 'રામ'નામ કા સહારા પકડ કર કુકર્મ કરતે ચલે જાતે હેં, ઉન્હેં વહ નરક કે ખન્દક મેં હી લે જા કર ગિરાતા હે; ક્યોંકિ રામભક્તિ કે દુરુપયોગ કા ઇસકે સિવાય દૂસરા ક્યા ફલ હો સકતા હે ?

રામભક્તિ સોહન-હલવા નહીં હે, કિ જીભપર રખતે હી અનાયાસ હલક સે નીચે ઉતર જાયે. વહ બડી કઠિનતા સે, બડી સાધના સે, બડે સૌભાગ્ય સે ઔર રામકૃપા સે હી પ્રાપ્ત હોતી હે, તિલક-કંઠી સે ઔર ભક્તિ-ઉપાસના સે કોઈ વિશેષ સંબંધ નહીં હે. ક્યા સોહાગિન સ્ત્રી કેવલ માંગ ભરાને ઔર સિંગારપટાર કરને સે હી પતિવ્રતા હો સકતી હે ? આબ્યંતરિક શુદ્ધિ કે બિના આલાઈબર કા કોઈ મૂલ્ય નહીં. x x x x x x x x x x

આપ હી સોચિયે. થોડી દેર અંતરાત્મા કે સાથ મિલકર બિચારિયે. અંતેક લોકમાન્ય વિદ્વાનોં-દ્વારા, અસંખ્ય વાર અગણિત પ્રમાણોં સે યહ સિદ્ધ હો ચૂકા હે, કિ વિલાયતી કપડોં મેં ઔર ઉન્હેં તૈયાર કરનેવાલી મશીનોં મેં ગોઝોં કી ચરખી કા પ્રયોગ હોતા હે તથા ઉન્કે તૈયાર કરનેવાલે ભી ગો-લક્ષક હી હેં એવં ઉન્કી આય સે માત્રામાલ ભી ગો-લક્ષક હી હોતે હેં. ઐસી દશા મેં ક્યા વિલાયતી કપડે પહનને ઔર બેચનેવાલે લોગ ભી લંબા તિલક લગાકર ઔર તુલસી કી કંઠી બાંધ કર ગો-રક્ષક 'રામ' કે ભક્ત હો સકતે હેં ? કદાપિ નહીં.

ઈસી પ્રકાર-જો સ્વાર્થાંધ હો કર દૂસરોં કા ગલા રેતતા હે; અપને-પરાયે કા વિચાર છોડકર લોભવશ કિસી કા ધન અપહરણુ કરતા હે, વહ ભલા કૈસે સર્વસ્વત્યાગી રામ કા ભક્ત કહલા સકતા હે ?

આપ હી પ્રકૃતિસ્થ હો કર સોચિયે-જો છિપે-છિપે વ્યભિચાર કરતા હે, જો પ્રત્યક્ષ વેશ્યાગામી હે, વહ ભી ક્યા પહર-ભર ગોમુખી મેં હાથ ડાલે રહકર સત્યચિત્ર-શિરોમણિ એકપત્નીવ્રત રામ કા ભક્ત જન સકતા હે ? જો અપના પેટ ભરને કે લિયે ગરીબોં કા રક્ત ચૂસતા હે, બલવાન હો કર નિર્બલોં કે સતાતા હે વહ ક્યા ઠાકુર-ખાડી જનવા દેને સે હી અનાથ-નાથ, દીન-બંધુ રામ કા ભક્ત હો જાયેગા ? જો અપને સગે ભાઈ કે સાથ સાફ બેઈમાની કરતા હે; દ્રેષવશ ઉસકા અહિંત કરતા હે; સ્વાર્થવશ ઉસકા પૈતૃક ભાગ હર લેતા હે; વહ ક્યા તુલસી કી માલાપર રામ-નામ જપતે રહને સે હી એકાંત બ્રાતૃવતસલ રામ કા ભક્ત હો જા સકતા હે ? જો અદાલતોં મેં જૂઠં કા જાલ બિછાતા ફિરતા હે, દગા-ફરેજ સે લોગોં કે ઠગતા ઔર અપના મતલબ ગાંઠતા ચલતા હે, વહ ક્યા દોનોં જૂન રામાયણુ કા પાઠ કર કે હી સત્યસિંધુ ભગવાન રામ કા ભક્ત હો સકતા હે ? ક્યા ઐસે હી

પાખડિયોં કે લિયે મર્ષાદાપુરુષોત્તમ શ્રીરામ ને ઈશ્વરત્વ કો મનુષ્યત્વ મેં ધુસેડા થા? નહીં, કદાપિ નહીં; ભગવાન રામચંદ્ર ને કેવલ લોકોપદેશ એવં લોક કલ્યાણ કી સદ્વિચારા સે પ્રેરિત હો કર હી નર-અવતાર ધારણ કિયા થા. જો ઉનકે આચરણોં કા પ્રતિપાલન નહીં કરતા, જો ઉનકે આદર્શ ચરિત્ર કા અનુકરણ નહીં કરતા, વહ કિસી પ્રકાર રામ-ભક્ત અથવા રામ-ભક્તિ કા અધિકારી નહીં હો સકતા-યહ સહજ હી સહજ-સંવેદ્ય હૈ.

ભલા કહિયે તો, જિસ જગત કે વીર 'રામ' ને અપને પુરુષત્વ કે બલ સે અપની જન્મભૂમિ કો અત્યાચારી રાક્ષસોં સે મુક્ત કરને કે લિયે રાજ-સુખ-ભોગ ભૂલા દિયા થા, ચક્રવર્તીત્વ તક કો લાત માર દી થી, ઉસી પૌરુષ-પરાક્રમશાલી રામ કા ભક્ત ક્યા વહ મનુષ્ય કબી હો સકતા હૈ. જો લહંગાચોલી ઔર ઝુલતી-ઝુમકા તથા કરધની-પૈંગની પહનકર સ્ત્રીત્વ કા નાટ્ય કર કે પ્રચંડ-વિજયી ધનુર્ધર રામ કો પ્રસન્ન કરના ચાહતા હૈ? ભલા રામચંદ્ર-જૈસા પ્રતાપી મહારથી પરિયોં કે ઝુંડપર આશિક હો સકતા હૈ? શિવ-ધનુ-ભંગ કર કે વીરાગ્રગણ્ય ભૃગુપતિ કા અભિમાન ચૂણું કરનેવાલે અદિતીય યુદ્ધવીર 'રામ' ક્યા વિલાસિની સખી સહેલિયોં કે સાથ એક બી રાત કાટ સકતે હૈં? હર્ગિજ નહીં.

ઐ મનુષ્યો! રામભક્તિ કી ઓટ મેં દંભલીલા રચના છોડ દો. અપને અજ્ઞાન કી વિડંબના સે રામ-ભક્તિ કો નાહક કલુષિત-કલંકિત ન કરો. અગર ઇસ તરહ રામ કો ઘોખા દોગે, તો ખુદ ઘોખા ખાઓગે. અપને અંતઃકરણરૂપી વસ્ત્ર કો પાપ કે મલ મેં ગંદલા કર કે રામ કો ઘોખી કા કામ મત સૌંપો. રામ કેવલ સત્યાઈ કે સાથી હૈ, મિથ્યા આડંબર કે નહીં. તુમ અપને ઘર મેં પિતા કા તિરસ્કાર કરતે હો; ઉન્હેં નાના પ્રકાર કે કષ્ટ પહુંચાતે હો, તો બતાઓ, હરસાલ રામનવમી મેં અયોધ્યા જા કર રામદર્શન કરને હી સે તુમ “આદર્શ માતૃપિતૃભક્ત રામ” કે ઉપાસક બન જાઓગે? તુમ વ્યાસગદી પર બૈઠકર લમ્બે-ચૌડે ઉપદેશ જાડતે હો ઔર લુક-છિપકર ગોલમાલ બી મચાતે હો તો બતલાઓ, રામાયણ કી પોથી પર દાહિના હાથ ઔર અપની જાતી પર બાયાં હાથ રખકર બતાઓ, -સચમુચ 'રામ' કા ઔર રામ-ચરિત્ર કા યહી ઉપદેશ-સાર હૈ? તુમહારે ઘર મેં વિધવા સતાથી જાતિ હૈ ઔર તુમ રામ-જન્મોત્સવ મેં રંડી નચા કર રામભક્તિ કી ઓટ મેં અપની વાસના કી પૂર્તિ કરતે હો! ક્યા તુમ બતા સકતે હો, કિ રામજી કે સામને વેશ્યા-નૃત્ય કરાને સે સાકેત-ધામ કા કૌનસા ખંડ દબલ હોતા હૈ? ઔર ક્યોં 'મન મેં રામ બગલ મેં છુરી' રખ કર દેશ કો તબાહ કર રહે હો. યારો! કતઈ છોડ દો, રામ કો ઔર કર લો, ભર-પેટ દુરાચાર અપને કુકર્મોં કે સાથ-સાથ બેચારે 'રામ' કો ક્યોં ઘસાટે ફિરતે હો? 'રામ' તો મંદિરોં મેં નહીં, અપને ઉજ્જવલ ચરિત્રોં મેં હી નિવાસ કરતે હૈ. જો ઉનકે પવિત્ર ચરિત્રોં કા મનન એવં અનુસરણ નહીં કરતા, વહ લાખ મંદિરોં મેં સર પટકે, કબી રામ-ભક્તિ કા પાત્ર નહીં હો સકતા.

(“હિંદૂપચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:—શ્રીયુત બાણુ શિવપૂજન સહાય, ‘હિંદીભૂષણ’)

૧૬૦—ધર્મવીર તુલસીદાસ

પરધર્મ—અનુયાયી પુરુષોં ને હિંદુઓંપર, ભાલા થા ઉડાયા તબ કિસને સંભાલા થા? આર્થ ‘અરવિંદ’ ધર્મચ્યુત હો રહે થે તબ, સખશી નસોંમેં નવ-ખૂન કૌન ડાલા થા? હિન્દીકો અચાયા ઔર જગાયા થા સમાજ કૌન, દેખ જો ઉજલા શત્રુ-મુખ હુઆ કાલા થા? રામાયણ—અડ્ડા સે અધર્મ-અંગ ભંગ કિયા, ઉસી તુલસીકા બસ, બંધુબોલભાલા થા.

(“હિંદૂપચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:—રામઅચન દિવેદી ‘અરવિંદ’)

१६१-भरत की आतृ-भक्ति

रामचरित-मानस के चरितनायकों में वीर शत्रुघ्न का स्थान तो अेकदम गौण है ही; पर महातेजस्वी जलशायी भरत को भी अेक प्रकार से गौण स्थान ही प्राप्त है। जवन के प्रथम चरण से ही अनन्यतम निष्ठवर्ती हो कर रहने के कारण कुमार लक्ष्मण ने जे कीर्ति प्राप्त की है, उसे जनसाधारण भरत को देने के लिये प्रस्तुत नहीं है; पर गवेषणापूर्ण अनुसंधान से स्पष्ट प्रकट हो जायेगा, कि भरत की आदर्श आतृ-भक्ति अतुलनीय और अनुपमेय है। जे कुछ थोडा भी अवसर उन्हे मिला है, उन्हेने मर्यादापुरुषोत्तम लगवान् रामचंद्र के प्रति अपनी अटल श्रद्धा, भक्ति और आज्ञाकारिता का परिचय दिया है।

रामचंद्र युवराज होनेका हैं। अबिषेक की सारी तैयारीयों हो गछ हैं, देवसमूह आलस्यता है, मंथरा आधारभूता अनकर कैंकेयी की बुद्धि डेरती है और लावी युवराज रामचंद्र-“तापस वेष विशेष उदासी, यौदह वर्ष राम वनवासी。” होते है। रामचंद्र माता से आज्ञा लेने जाते हैं। और जड़ी-सरलता के साथ कहते हैं-“पिता दीन्ह मोहिं कानन राजू。”

धिस संवाद से सुतवत्सला माता कौशल्या के हृदय में कितनी लयानक चोट लगि होगि, उसका अनुमान करना कठिन नहीं है; पर उस समय भी उन्हे भरत के अनन्य प्रेम का ध्यान सर्वोपरि था। वे लवी लांती जनती थीं, कि राम में भरत की अगाध प्रीति है। धिस अशुभ संवाद से भरत को कितनी लयानक पीडा होगि, उसीका ध्यान सजसे पहले उनके हृदय में समाया और उन्हेने कहा:-“तुम भिन भरतहिं, भूपतिहिं, प्रजहिं प्रयंउ कबेशु。”

जिस भरत की माता के ही कारण लगवान् रामचंद्र को वनवास हुआ था, उसके दुःख के सामने किसी दूसरे के दुःखों की कोप गणना नहीं की गयी, और सो भी अेक सुतवत्सला जननी-दारा! क्या यह असंसारण भक्ति का परिचायक नहीं है?

आगे बढीये! लगवान् रामचंद्र वन जाता हैं। पुत्र-वियोग में महाराज दशरथ

“राम राम कही राम कही, राम राम कही राम;

तनु परिहरि रघुवर-भिरह, राडि गयेउ सुरधाम。”

भरत को बुलाने के लिये दूत कैकयनगर जाता है। गुरु की बुलाहटपर भरतज तुरंत अयोध्या के लिये प्रस्थान करते हैं। अंतःपुर में प्रवेश करते ही कैकेयी से प्रथम भेंट होती है। भरत माता से पहला प्रश्न करते हैं-“कहूं सियाराम लपन प्रिय आता。”

मानो संसार में धससे प्रिय दूसरी आत धनके लिये थी ही नहीं। माता के मुंह से पिता की मृत्यु का समाचार “सुनत भरत लये विवश विषादा。” पिता के मरण का दुःख अवश्य था-तात के चरणों के अंतिम दर्शन न पाने की वेदना अवश्य थी; पर सजसे अधिक दुःख धिस आत का था, कि “तात न रामहिं सौंपेहु मोही。” अर्थात् जिना राम के भरत “अनाथ” थे। धिस विषम वियोग को किसी प्रकार संभालकर भरत ने माताज से महाराज दशरथ की अयानक मृत्यु का कारण पूछा और सरल-हृदया कैकेयी ने-

“आदिहुंते सय आपन करनी, कुटिल कंठे मरुत मन भरणी。”

जय भरतज ने सारी कथा सुन ली तय-

“भरतहिं जिसरेजि पितु-मरण, सुनत राम अन-गौन。”

अर्थात् पिता के मरण का उतना अधिक विषाद उन्हे नहीं था, जितना रामचंद्र के अनगमन का विषाद उन्हे हुआ। यहां तक कि पिता का अभाव गौण हो गया। यह विषाद धितना लायानक था, कि कैकेयी-“जिकल जिलोकि सुतहीं समुद्रावति。”

વહ સમજાના ઔર સાન્વના દેના કયા થા માનો—“મનહું જરે પર લોન લગાવતિ” કે સમાન થા. કિસી પ્રકાર ધીરજ રખકર ભરતજી ને અપની સ્વકીયા માતા કે પ્રતિ જો વચન કહા થા, વહ બી ભરતજી કી રામ કે પ્રતિ આદર્શ ભક્તિ કા જ્વલંત ઉદાહરણ હી હૈ—

“અસ કો જીવ-જંતુ જગ માહીં, જોહિં રધુનાથ પ્રાણુ-પ્રિય નાહીં.

જો અતિ અહિત રામ તેહીં, કો તૂ અહસિ સત્ય કહુ મોહીં.

જોહસિ સોહસિ મુંહ મસિ લાઈ, આંખ ઓટ ઉઠિ જૈદહુ જાઈ.

કિસી ગુરુતમ કારણ હુએ બિના પરમ પૂજનીયા જનની કે પ્રતિ ઇસ પ્રકાર કે શબ્દોં કા પ્રયોગ કિસી વિવેકી ઔર સુનીતિસ સે નહીં હો સકતા થા. ભરત કો રામ-પ્રેમ કે સામને સખ કુછ તુઝ થા—શીકા થા ઔર નિઃસાર થા.

માતા કો ભલા-ભુરા સુનાકર અપને મંદ ભાગ્યપર પછતાતે ભરતજી માતા કૌશિલ્યા કે પાસ પહુંચે ઔર ઉનકી હાલત દેખકર—“પરે ચરન તન દશા બિસારી.”

ઔર બોલે—

“કેકઈ કત જનમી જગ માંજા, જૈં જનમિત ભઈ કાહે ન પાંજા.

કુલ-કલંક જોહિ જનમેઉ મોહી, અપજસભાજન પ્રિયજન દોહી.”

માતા કૌશિલ્યા ને ભરત કે પ્રતિ જો અનુરાગ ઔર પ્રેમ દિખલાયા હૈ, ઉસસે બી સ્પષ્ટ હૈ, કિ વે બી ભરતજી કી રામ-ભક્તિપર નિઝાવર થીં. ઉન્હોંને કહા—

“રામ પ્રાણુ તેં પ્રાણુ પિયારે, તુમ રધુપતિ હિં પ્રાણુ કે પ્યારે.”

ઇસકે બાદ દશરથજી કી અંતેષ્ટિક્રિયા ઔર શ્રાદ્ધ ઇત્યાદિ સંપન્ન કરાકર કુલગુરુ વસિષ્ઠજી ભરતજી સે આગ્રહ કરતે હૈ, કિ અબ સમય ઔર કાલ કે અનુસાર આપ રાજ્ય કા ભાર ગ્રહણ કર કે પ્રજા કા કલ્યાણ કીજિયે. ઇસીમેં આપકા હિત હૈ. ઉસકા ઉત્તર જો ભરતજી દેતે હૈ, વહ વાસ્તવ મેં રામ-ભક્ત કે યોગ્ય હી હૈ—

“હિત હમાર સિયપતિ સેવકાઈ, સો હર લીન્હ માતુ કુટિલાઈ;

મૈં અનુમાન દીખ મનમાહીં, આન ઉપાય મોર હિત નાહીં.

x

x

x

“જાય જીવ બિનુ દેહ સુખાઈ, વાદિ મોર સખ બિનુ રધુરાઈ.

જાઉં રામપહું આપસુ દેહ, એકહિં આંક મોર હિત એહ.

બિનુ રધુખીર વિલોકિ અવાસૂ, રહે પ્રાણુ સહિ જગ ઉપહાસૂ.”

x

x

x

“આપન દારુન દીનતા, કહહું સખહિ સિરનાય, દેખે બિનુ રધુનાથપદ, જિયકી જરનિ ન જાય.”

ઇતના હી નહીં. રાજ્યાભિષેક કી સારી તૈયારી કો ઉસી પ્રકાર છોડકર પ્રાતઃકાલ દલસહિત ભરતજી રામચંદ્ર કે ચરણોં કે દર્શન કે લિયે ચલ હી પડે.

“સૌપિ નગર સુચિ સેવકન, સાદર સખહિં ચલાઈ;

સુમિરિ રામ-સિયચરણ તખ, ચસે ભરત દોઉ ભાઈ.

બન સિય રામ સમુજિ મનમાહીં, સાનુજ ભરત પયાદેહિ જાહીં.

પય અહાર ફલ અસન ઇક, નિસિ ભોજન ઇક ભોગ;

કરત રામહિત નેમવ્રત, પરિહરિ ભૂષણ ભોગ.”

ઇસ પ્રકાર એક તપસ્વી કી ભાંતિ ભરતજી ભગવાન રામચંદ્ર કે દર્શનોં કે લિયે ચલે. માર્ગ મેં નિષાદપતિ ગુહ સે મુલાકાત હુઈ. રામભક્ત જન કર બિના કિસી વિચાર કે ભરતજી ને ઉસે હૃદય સે લગા લિયા.

“લોક વેદ સખ ભાંતિ હિં નીચા, જાસુ જાંહ છુઈ લોધયિ સિંચા.

લેહિ ભરિ અંક રામ-ચમુખના, મિલન પુત્રકિ પરિપૂરિત ગાતા.”

નિષાદપતિ સે મિલકર ભરત કેા જો પ્રસન્નતા હુધ, ઉસકા વર્ણન તો લેખિની નહીં કર સકતી. નિષાદ કેા સાથ લે કર ભરતજી ઉન-ઉન ઠાંવોં કેા ભક્તિ ઔર પ્રેમ કે સાથ દેખતે થે, જહાં ભગવાન રામચંદ્ર ને નિવાસ કિયા થા, વિશ્રામ લિયા થા, સ્નાન કિયા થા ઔર શયન કિયા થા. ઉન-ઉન સ્થાનોં કી રેણુકા કેા અપને મસ્તકપર ચઢાકર ભરતજી અપને ભૂરિ ભાગ્ય કી સરાહના કરતે થે. ઇસ પ્રકાર ઉન પવિત્ર સ્થાનોં કા દર્શન કરતે હુએ ભરતજી ચિત્રકૂટ પર્વત-પર પહુચે, જહાં ભગવાન રામચંદ્ર ને વિશ્રામ લિયા થા, ઔર વહાં પહુચ કર—

“પાહિ નાથ કહી પાહિ ગોસાંઈ, ભૂતલ પરે લકુટ કી નાંઈ.”

ભરતજી કેા ઇસ પ્રકાર સાષ્ટાંગ પૃથ્વીપર પડે દેખકર ભગવાન રામચંદ્રજી પ્રેમ-વિહ્વલ હોકર ઉઠે ઔર—

“અરબસ લિયે ઉઠાઈ ઉર, લાયે કૃપાનિધાન; ભરત-રામ કી મિલન લખિ, ખિસરે સખહીં અપાન.”

અવસર પા કર ભરતજી ને અપને આગમન કા કારણ સુનાયા. હર તરફ કી આજૂર મિનત કી, હક કિયા; પર ભગવાન રામચંદ્ર કિસીબી પ્રકાર લૌટ જાને કે લિયે તૈયાર નહીં થે. ભરતજી બી યહ નિશ્ચય કર કે ઐકે થે, કિ રામચંદ્ર કે હોતે મેં રાજગદીપર નહીં ઐકે સકતા. રાજ તો રામચંદ્ર હૈ, મેં તો કેવલ ઉતકા સેવક-માત્ર હૂં. સમસ્યા ખડી હી વિકટ થી. સખ લોગ કઠિનાઈ મેં પડ ગયે. કિસી કી સમજ મેં નહીં આતા થા, કિ ક્યા કિયા જાયે. ખડી શોચ-સમજ કે બાદ એક યુક્તિ નિકાલી ગયી ઔર ખડે હી કઠિન ધર્મ-સંકટ મેં પડ કર ભરતજી ને ઉસે સ્વીકાર કિયા. રામચંદ્રજી કી ચરણપાદુકા કેા રાજાસંહાસન પર રખ દિયા. ભરત ખતૌર મૈનેજર કે રાજ કરને લગે. ઉસી વેષ મેં જિસમેં રામચંદ્રજી કેા ૧૪ વર્ષપર્યંત જંગલ મેં રહના થા, વે બી રાજધાની અ-યોધ્યા કેા છોડકર નંદિગ્રામ મેં પર્ણકુટી ખનવાકર રહને લગે, ઔર દિન-રાત યહી ચિંતા કરતે થે, કિ કય અવધિ ખીતે ઔર કય ભગવાન રામચંદ્ર અવધ લૌટે ઔર ઉનકે ચરણોં કે દર્શન હોં.

યહ અતુલનીય ભક્તિ, યહ અગાધ પ્રેમ, યહ પ્રગાઢ શ્રદ્ધા ઔર ઇસ પ્રકાર કે શુદ્ધ ભાવ ભરતજી કે સર્વથા યોગ્ય થે. યહી કારણ થા, કિ ભગવાન રામચંદ્રજી ભરત કે ભાવોં કી સદ્દ સરાહના કિયા કરતે થે ઔર ઉન્હેં અનન્યતમ પ્રિય સમજતે થે.

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક—શ્રી ૦ છપ્પીનાથ પાંડેય બી ૦ એ ૦)

૧૬૨—ઈશ-વિનય

દયાનિધિ ! ક્લેશ હરો હમરો;

ખિનતિ કરત ખહુત દિન ખીતે, અખ ન વિલંબ કરો. દયા ૦

સરવસ ખંચિત હમ દીનન કે, ઔગુન ચિત ન ધરો;

જન આરત-હર નામ તુમ્હારો, સોધ વિરદ સરો. દયા ૦

ખંધુ-ભાવ ભરી સકલ હૃદય મેં, મેટો સખ ઝગરો;

માતૃ-ભૂમિ-ઉદ્ધાર માર્ગ કે, ખાધા-વિધ્ન હરો. દયા ૦

સ્વાવલમ્બ કી વેણુ ખજકર, જીવન-શક્તિ ભરો;

પ્રેમ બઢૈ શુચિ નિજ ભાષા મેં, નિતપ્રતિ હો ગહરો. દયા ૦

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક—શ્રી કામદહરિ શ્રીવાસ્તવ)

१६३—हे राम !

आपका विदित है, कि आप इस पवित्र भारत-भूमि पर कय और किसदिये आये थे ? आपका यह भी ज्ञात है, कि जन्म-जन्म आप यहाँ आये, तप-तप यहाँ की दशा कैसी थी; धर्म तथा आपके श्रद्धालु लक्ष्मियों पर राक्षसों का कैसा घोर अत्याचार था। उन दुर्दिनों का दण्डन आपसे न रहा गया। आप चटपट इस पवित्र भूमि पर अवतीर्ण हो गये। आपने जरा-सी भी देर नहीं की। आप शीघ्रातिशीघ्र उनके उद्धार में लग गये, और उसमें जरा-सी भी कसर न रखी। जैसा आपने समय देखा, वैसी ही नीति का प्रयोग किया और अपने श्रद्धालु लक्ष्मियों का उद्धार कर ही छोड़ा।

नाथ ! जन्म हम लोग उस काल के लक्ष्मियों की दशा पर विचार करते हैं; तप हम लोगों का ज्ञात होता है, कि वे लोग हम लोगों से कहीं अच्छे थे। हम लोगों की समस्या जैसी विकट और जटिल है, वैसी उस समय नहीं थी। वे हम लोगों से हर प्रकार गढ़े-बढ़े थे। वे ज्ञान, धन, जल और अन्न से परिपूर्ण थे। उन लोगों का किसी प्रकार की मानसिक पाधा नहीं थी।

हे दयामय ! तो भी आपसे यह नहीं देखा गया। आप चटपट उन लोगों की रक्षार्थ दौड़ पड़े। डिक ही कड़ा गया है—

“जन्म जन्म होय धर्म की हानि ! आदित्य असुर अधम अलिभानी।

करुणें अनीति जय नहीं वरणी, सीदित विप्र, घेतु, सुर, धरणी।

तप तप प्रभु धर विविध शरीरा, हरहि कृपानिधि सज्जन पीरा।”

कृपानिधि ! तनिक हम लोगों की दशा पर विचार कीजिये, अपना ध्यान इस ओर आकृष्ट कीजिये। धर ध्यान आकृष्ट करते ही भावम हो जायेगा, कि हम लोगों की दशा आपके उन लक्ष्मियों से ऐकदम ही भिन्न गयी है। आज हम लोग असहाय हैं। आज हम लोगों पर किये हुये अत्याचारों का हिकाना नहीं है, हम लोग परतंत्रता की भेड़ी में नकड़े हुये हैं, आपकी इस जन्मभूमि में हम लोग आपकी पूजा-अर्चा करने से भी वंचित किये गते हैं। आपकी भूमि तोड़ी गयी है। आपका निवासस्थान (मंदिर) भी विधर्मियों का नहीं जाता है। गौयों आज विधर्मियों का पाद जन रही हैं। आज आपके लक्ष्मियों की दुर्दशा की शुमार नहीं है। वे लोग सज्जन से अपमानित किये गते हैं।

हे नाथ ! तप आप क्यों विलम्ब किये हुये हैं ? आप आजकल की इस अपवित्र भूमि का पवित्र करने के लिये क्यों नहीं दौड़ पड़ते ? क्या आप हम लोगों से ऐकदम ही रुष्ट हो गये हैं ? क्या अब आप हम लोगों का उद्धार नहीं करेंगे ?

नहीं ! नहीं !! मैं समझ गया। आप हम लोगों का कालिद, नामद, उरपोक, अशिक्षित, स्वावलम्ब-विहीन तथा परतंत्र देव, हमसे अलग रहना चाहते हैं। आप कैशित्या-सी माता तथा लक्ष्मण-सा भ्राता न पा कर ही हम लोगों के भीय नहीं आना चाहते !

हे दयामय ! यह सज्जन डिक है, कि हम लोग सज्जन प्रकार से अयोग्य हो गये हैं। अब वे माता और अहिते नहीं हैं, जिनका आप देवना चाहते हैं। आज की मातायें और अहिते तो अनपढ़ हैं—आज की मातायें और अहिते तो उचित शिक्षा के बिना अपने कर्तव्यों का पालन के लक्ष्मी लांछि नहीं कर सकती। आज वैसे भ्राता भी नहीं हैं, जिसका आप सज्जन अनुभव कर चुके हैं। आज के भ्राता तो अपने भ्राताओं से लड़ना-झगड़ना ही अपना कर्तव्य समझते हैं, और सदा इसी चिन्ता में मग्न रहते हैं। यह भी डिक है, कि हम लोग अज्ञानता के समुद्र में गोते लगा रहे हैं। हम लोग आपकी उपासना के सच्चे मार्ग का भूल गये हैं; परंतु हम हैं, तो आपके दास !! नाथ ! स्वामी के हृदय में अपने अयोग्य दास के प्रति भी

कुछ स्नेह होता है। क्या हमारे अपशब्दों के कारण आप अकेल ही निर्दयी हो गये? निःसंदेह हम जो अपराधी हैं, जगतक हम लोग आपकी आत्माओं के अनुसार नहीं चले, तबतक हम लोग सच्चे लक्ष्मण कहलाने के अधिकारी नहीं हैं।

अतः इस रामनवमी के शुभ अवसर हम सबी डिंडू को रामायण का पठन-पाठन प्रारंभ कर, उसके आदेश को कार्य-रूप में परिणत कर देना चाहिये! इसके बिना हम लोगों की कल्याण नहीं !!
(“डिंडूपय”ना ‘रामांक’मां लेभक श्री० यंयज्ञप्रसाद सिंह)

१६४—श्रीराम का आदर्श चरित्र

“अभिप्रेक्ष्य का अवधेश-गृह में, आज ही अवतार है;
जिससे हमारे धर्म का नहीं, आज पारावार है।”

लक्ष्मण-लक्ष्मणारी भगवान श्रीरामचंद्र ने आज ही के दिन इस मृत्युलोक में यशस्वी महा-राज दशरथ के महलों में अवतार लिया था। अतः आज का दिन मर्यादापुरुषोत्तम की स्मृति में अत्यंत पवित्र पर्व माना गया है। भगवान के अवतार देने के अनेक कारण हैं। रामावतार के विषय में तो उनके अनन्य लक्ष्मण गुसांछित ने कहा ही है—

“विप्र घेनु सुर संतलित, लिख मनुज अवतार;
निज धृष्टा निर्मित तनु, माया गुण गोपार।”

भगवान जगन्नाथ की माया का जन देना तो अपनी शक्ति के आकर है; वे तो स्वयं अपनी धृष्टानुसार देव, ऋषि, गौ और ब्राह्मणों के हित के लिये प्रकट होते हैं, लेकिन क्या? “यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत। अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥” अर्थात् जग-जग पृथ्वी पर धर्म का लोप हो कर अनीति-कारी दुष्टों का प्राप्य हो जाता है, तब-तब प्रभु के अत्यंत दुःखी हृदयों से सच्ची पुकार मयानेपर भगवान् अवतार देता है और करते क्या हैं?

“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्”

अर्थात् “असुर मारि धापड़िं सुरहिं, राखहिं निज श्रुति वेद;
जग विस्तारहिं विषद यश, रामजन्म करि हेतु।”

भगवान श्रीरामचंद्र ने अवतार ले कर जे मर्यादा स्थापित की है, वह अथ तब सभको मान्य है, और आगे भी प्रज जग तब उनकी मर्यादा के अनुसार चलती रहेगी, उसे किसी प्रकार के कष्ट का सामना नहीं करना पड़ेगा।

राम-राज्य में किसीको किसी प्रकार का कष्ट नहीं था। राम सरीखा राज अथ तब दूसरा नहीं हुआ। उनके शासन का ही प्रभाव था, कि लोग अपने आप ही कहते थे—

“वर्णाश्रम निज निज धर्म, निरत वेद-पथ लोग;
यक्षहिं सदा पावहिं सुखहिं, नहीं लय-शोक न रोग।”

रामचंद्र ने सदैव प्रज के हितों का पूरा ध्यान रखा है। साधु ब्राह्मणों के तो वे जवन-प्राण थे। वनवास में एक दिन सीताजी ने कहा था, कि भगवान्! अपना कुछ भी तुझसे न करनेवाले धन राक्षसों को मारकर आप क्यों पाप संग्रह करते हैं? तब उनको उत्तर देते हुये श्रीरामचंद्र ने यहाँतक कह दिया कि—

“मुनिनामन्यथाकर्तृ-सत्यमिष्टं हि मे सदा।

अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते स लक्ष्मणम् ॥

अर्थात् “हे सीते! मैं तुम्हें लक्ष्मण को और अपने प्राणों को भी छोड़ सकता हूँ, लेकिन की कुछ प्रतिज्ञा को नहीं छोड़ सकता।”

ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી કે સખ કામ આદર્શ ઔર અનુકરણીય હૈ. ઉનકા ચરિત્ર બહુ પવિત્ર થા. ઉન્હોને પ્રવાસ મેં ભી સમય કી ખૂબ કદર કી થી. રામાયણ મેં અનેક સ્થાનપર, સમય હો જાનેપર, દૂસરે સખ કામ છોડકર સંધ્યા કરને ચલે જાને કા વિવરણ કવિ ને બડે ગર્વ સે લિખા હૈ. શ્રી રામચંદ્રજી કી આસ્તિકતા ભી પ્રશંસનીય હૈ. વે અપને દૃઢ સંકલ્પ સે કભી ભી વિચલિત નહીં હુએ. રામચંદ્રજી બ્રાતા એવં ભાર્યાસહિત ચિત્રકૂટ પર્વતપર વિરાજમાન થે. ભાઇ ભરત મિલને આયે થે; સાથ મેં અન્ય લોગોં કે અતિરિક્ત બ્રાહ્મણોત્તમ જાખાલિ ભી થે, જિન્હોને કહા થા, કિ હે સાધુ રામ ! તુમ ચતુર ઔર ધર્મજ્ઞ હો, ઇસલિયે પિતા કે બચન કા માનકર વનમેં ન જા, અયોધ્યા મેં પધારિયે ઔર અપને રાજ્ય કા સંભાલિયે. ઇસકે ઉત્તર મેં શ્રીરામચંદ્રજી ને ઋષિ કો ખૂબ ફટકાર બતાયી. ઉન્હોને સાફ કહ દિયા, કિ મૈં ને સત્ય કા પાલન કરને કી પ્રતિજ્ઞા કર લી હૈ; અતએવ મૈં લોભ-મોહ અથવા અજ્ઞતાવશ વિમુગ્ધ હો કર પિતા કે સત્યસ્વરૂપ સેતુ કા કિસી પ્રકાર નહીં તોડુંગા.

“નિંદામ્યહં કર્મકૃતં પિતૃસ્તચસ્ત્વામૃત્વાદ્વિષમસ્ય બુદ્ધિમ્ ।

બુદ્ધ્યા ન ચૈવં વિધયા ચરંતં સુનાસ્તિકં ધર્મ યથાદયેતમ્ ॥”

અર્થાત્ “આપકે વિચાર ધર્મભાવ સે ગિરે હુએ હેં, ઔર નારિતકોં કે સમાન હેં. આપકે ઐસે વિચારવાલે વિષમબુદ્ધિ પુરુષ કો પિતા ને અપને યહાં ક્યોં રખ લિયા, ઇસ કારણ મેં અપને પિતા કી ભી તારીફ નહીં કરતા.”

દેખિયે, ઉનકા સત્ય-પ્રેમ ઔર દૃઢ પ્રતિજ્ઞા ! શ્રીરામચંદ્રજી ને નિષાદ કો ગલે લગાકર એવં ભીલની કે બેર ખા કર યહ ભી બતા દિયા, કિ વહાં તો પ્રેમ કી આવશ્યકતા હૈ, છોટે, બડે, ઉંચે કા કોઇ વિચાર નહીં. તુલસીદાસ ને કહા ભી હૈ—

“જાતિ-પાતિ પૂછે નહીં કોઇ, હરિ કો ભજે સો હરિ કા હોઇ.”

મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રીરામચંદ્રજી કે પવિત્ર ચરિત્રોં કા વર્ણન કર કે તો બડે બડે કવિ ભી હાર ગયે; પરંતુ તૃપ્તિ નહીં હુઈ. ઇસ લિયે હમકો ભી વિદ્વાનોં દ્વારા બતાયી હુઈ મર્યાદા હૃદય મેં રખકર ઉત્તમ પુરુષ બનને કી ચેષ્ટા કરની ચાહિયે !! બોલો—ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી કી જય !!

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક—શ્રી કેસરીમલ્લ અગ્રવાલ)

૧૬૫—બહુર-તબીલ

(રાગ મૌહ)

મેરે લૈયા ! જરા કુછ ભજનકર ભલા—યે જનમ ફિર દુખારા તૂ પાવે નહીં;
યે હૈ અંતિમ જનમ, કુંક કર રખ કદમ, કર ધરમ ઔર અધરમ કમાવે નહીં !!
મોહ-મમતા કી નિદ્રામેં સોતા હૈ ક્યા ! વ્યર્થ બકવાદ મેં વક્ત ખોતા હૈ ક્યા !!
ધર્મ-નૈયાકો અપની દુખોતા હૈ ક્યા ! ઇસકો આલસ મેં ‘વિહ્વલ’ ગંવાવે નહીં !! ૧
રૂહ અપની કો ક્યોં બરમલાતા હૈ તૂ ? પારસા કો અબસ બરગલાતા હૈ તૂ !
ક્યોં કિસી કે જિગર કો જલાતા હૈ તૂ ? આગ કાબે મેં મનુઆં ! લગાવે નહીં !!
હર બશર મેં રમા-રામ હી રામ હૈ, રામ બિન ના કિસી દિલ કો આરામ હૈ !
રામ-સુમિરન વિના દેહ નિષ્કામ હૈ, બિન જિયારત જખાં કામ આવે નહીં. ૨

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક—શ્રી બૈજનાથ મિશ્ર ‘વિહ્વલ’)

૧૬૬—રામનવમી ઔર હમારા કર્તવ્ય

હિંદુ-જાતિ કે મુખ્ય ત્યોહારોં મેં રામનવમી કી બી ગણના હોતી હૈ. ઇસી રામનવમી કે મુખ્ય-દિવસ મેં જગદીશ્વર ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર ને પવિત્ર ભારત-ભૂમિપર જન્મ લિયા થા. આજ વહી રામનવમી પ્રતિવર્ષ કી તરહ હમારે સામને સમુપસ્થિત હૈ. ભગવાન રામચંદ્ર હમ ભારત-વાસિયોં કે હી નહીં, વરન અખિલ ભૂમંડલ કે આદર્શ દેવ થે. હમારે ઉત દેવ કા નામ આજ સારે સંસાર મેં મનુષ્ય-જાતિ કા અચ્ચા-અચ્ચા જાનતા હૈ. ઉન્હીં રઘુકુલ-શિરોમણિ શ્રીરામ કે ચરણોં મેં વારંવાર પ્રણામ કર કે યદિ હમ ઉનકી જયંતિ મનાયેં, તો ઇસમેં હમારા હી કલ્યાણ હૈ. કેવલ જયંતિ મનાને સે હી કોઈ લાભ નહીં હોગા, બલકિ ઉનકે દિવ્ય ગુણોંપર ગૌર કર કે દેખના હોગા, કિ વે સંસાર કે કૈસે પૂજનીય દેવતા થે.

યદિ શ્રીરામ કે એકાધ ગુણુપર ભી હમ અમલ કરેં, તો ખસ ભગવાન હમપર પ્રસન્ન હો જાયેં, ઔર હમારે ભારત એવં હમારી હિંદુજાતિ કા ખેડા પાર હો જાયે. યદિ હમ સૂક્ષ્મ-દષ્ટિ સે દેખેંગે, તો હમેં શ્રીરામ કે જીવન મેં એક વિલક્ષણ વસ્તુ દિખલાયી પડેગી. વહ વસ્તુ ઔર કુછ નહીં, કેવલ સંગઠન હૈ. ઉસી સંગઠન કે સહારે ભગવાન રામ ને બંદરોં કી સેના સે દુષ્ટ આતતાયી રાવણુ કા મારા થા. હમ રામનવમી તો અવશ્ય મનાયેંગે, પરંતુ હૃદય મેં દેખ-ભાવ કી અગ્નિ જલતી રહેગી, તો કિસ તરહ હમ ભગવાન રામ કા પ્રસન્ન કર સકતે હૈં? ભગવાન ને તો હમારે સામને એક આદર્શ રખ દિયા હૈ. યદિ હમ ઉસ આદર્શ કા નહીં માનતે, તો હમારે પતન કા સમય શીઘ્ર હી નિકટ આયા સમજ લીજાયે. વહ કયા આદર્શ હૈ, જરા દેખિયે તો સહી! વહ દિવ્ય આદર્શ ‘પ્રેમ’ હૈ. રામ ને મનુષ્યોં કી તો ખાત હી કયા, પશુ-યોનિ મેં ઉત્પન્ન બંદરોં તક સે પ્રેમ કિયા થા—ઉનકે સાથ રહે થે; પરંતુ આજ હમમેં, ઉન્હીં ભગવાન રામચંદ્રજી કી ભક્ત કહાનેવાલી હિંદુ-જાતિ મેં કૂટ કી દાવાનલ બડે વેગ સે જલ રહી હૈ. શ્રી-રામનવમી પર હમારા કયા કર્તવ્ય હૈ? રામચંદ્રજી કી કૈસી લોક-પ્રિય નીતિ થી, ઇસપર હમેં મિલકર ગંભીર વિવેચના કરની ચાહિયે. જખ કભી હમ શ્રીરામ કે આદર્શોં પર કુછ ગૌર કરતે હૈં ઔર કિંચિત્ તત્ત્વ દિખલાયી પડતા હૈ, તો કહ દેતે હૈં, કિ વે તો સમર્થ થે, ઉનકા હમ કયા દોષ દે સકતે હૈં, હમ ઉનકી નકલ નહીં કર સકતે. વાહ! હમ કયા હી વિચિત્ર ઉત્તર દેતે હૈં! હરરોજ જગહ જગહ રામલીલાયેં હોતી હૈ, પરંતુ જખ રામચંદ્ર કે કર્તવ્યોં કા અનુસરણુ કરને કે લિયે કહા જાતા હૈ, તો ઝટ કહ દેતે હૈં, કિ હમ કયા ભગવાન કી નકલ કર કે ઉનકા ચિદાયેં? પરંતુ હમકો યહ ખાત યાદ રખ લેની ચાહિયે, કિ જખતક ભગવાન રામ કે આદર્શ-ચરિત્રોંપર હમ મનન ન કર લેંગે ઔર રામાયણુ કા ગૂઢ અર્થ ન સમજ લેંગે, તખતક રામનવમી કા રહસ્ય હમ ખિલકુલ નહીં જાન સકતે ઔર ખિના કિસી ચીજ કા રહસ્ય જાને હમ કભી કામયાખ નહીં હો સકતે. ઇસ લિયે હમારા ઇસ રામનવમી પર પરમકર્તવ્ય હૈ, કિ હમ ભગવાન રામચંદ્ર કા હૃદય સે ધ્યાન કર ઉનકે પાદપદ્મોંપર અપના મસ્તક ઝુકાયેં ઔર પ્રાર્થના કરેં, કિ હે ભગવન! આપ હમકો ભી અપને અપાર ગુણોં ઔર ચરિત્રોં કે સમજને કી શક્તિ દે, સાથ-હી-સાથ ધર ધર રામાયણુ કા પ્રચાર કિયા જાયે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કી તરહ રામાયણુ કા ભી સુલભ સંસ્કરણુ નિકાલા જાયે, જિસસે પ્રત્યેક હિંદુ કે ઘર મેં યહ પવિત્ર ગ્રંથ મિલ સકે. ખસ, હિંદુ-જાતિ કા રામનવમી કે દિન યહી મુખ્ય કર્તવ્ય હૈ.

(“હિંદુપંચ” ના ‘રામાંક’ માં લેખક:-શ્રી વાસુદેવ જોશી.)

૧૬૭—રામસ્વરૂપ કી રામનવમી

મનોરમા જોસા ચાહતી થી, ઉસે વૈસા હી પતિ મિલા. ઉસકે હૃદય કા સંદેહ હટ ગયા—ભય જતા રહા. ઉસકા ચરિત્ર શુદ્ધ થા—આત્મા પવિત્ર થી, વહ હૃદયહીન ન થી—વિદ્વત્તાપૂર્ણ થી, ગૃહકાર્ય મેં દક્ષ થી ઔર સમય કી કિંમત જાનતી થી. ઉસમેં એક વિશેષ ગુણ વહ થા, કિ વહ મહત્વાકાંક્ષિણી થી. ઉસકે કાર્ય કરને કી શૈલી અન્ય સ્ત્રિયોં કે લિયે આદર્શ થી. પડોસ કી સ્ત્રિયોં ઉસકી દૂરદર્શિતા એવં ચતુરતાપર મુગ્ધ થી. વહ પ્રાતઃકાલ ચાર બજે ઉઠતી; ઘર મેં ઝાડૂ દેતી; ખર્તન સાફ કરતી; બિછાવન ઉઠાતી; પુષ્પ તોડતી ઔર સ્નાન કર કે પૂજા કરને બૈઠ જાતી. સાત બજે તક નિત્ય-કર્મ સે નિવૃત્ત હો અન્ય કાર્ય મેં લગ જાતી.

મનોરમા કે ઘર મેં એક કૂચા થા. ઉસને ઉસકે ચારોં ઔર એક કૂચવાડી લગા રખી થી. પાસ હી ઉસને અપને પતિ—ગોપાલપ્રસાદ સે કહ કર એક શિવાલય બનાવ લિયા થા.

ગોપાલપ્રસાદ કચહરી મેં કલકર્તી કરતે થે. ઉનકી એક છોટી—સી બૈઠક થી. ઉસકી સમ્મવટ દેખ કર હૃદય ફડક ઉઠતા થા. ચિત્ર બી એક—સે—એક બદલકર ટંગે થે. એક કોને મેં પલંગ પડા થા. દૂસરી ઔર પુસ્તકોં સે ભરી હુધ અલ્પમારી ખડી થી. પલંગ કે પાસ આરામ—કુર્સી રખી થી. છોટી-પટિયાપર એક ટ્રંક રખા થા ઔર ઉસકે ઉપર સ્વચ્છ કપડા પડા હુઆ થા. વહાં એક છોટા—સા ઝુલા બી ડાલ દિયા ગયા થા. કભી—કભી મનોરમા ઔર ગોપાલપ્રસાદ ઉસમેં ઝુલા કરતે થે.

મનોરમા ગર્ભિણી થી. વહ કમરે મેં ઘૂમ—ઘૂમ કર ચિત્રોં કે દેખ કર રહી થી. ગોપાલપ્રસાદ ઝુલને મેં બૈઠ ઝુલ રહે થે. મનોરમા ને ચિત્ર દેખના બંદ કર દિયા ઔર ઝુલે કે પાસ બૈઠ ગયી. ઉસને હંસતે હુએ કહા—મુન્શીજી ! (રામજન્મ કે ચિત્ર કી ઔર ઇશારા કર કે) કયા ઇશ્વરે હમ લોગોં કે બી ઇસ તરહ કા લડકા દેગા ? કયા કૌશિલ્યા સરીખી માતા બનને કા સુખ મુઝે બી હોગા ?

ગોપાલપ્રસાદ ને મનોરમા કે પ્રશ્નોં કા કુછ બી ઉત્તર ન દિયા; વે ઉસકી ઔર દેખકર મુસ્કરા દિયે !!

રામસ્વરૂપ કી અવસ્થા કરીખ યૌબીસ સાલ કી હોગી. ઉસને ઇસી અવસ્થા મેં બી. એ. કી ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરલી હૈ. મૉ—બાપ દોનોં મર ચૂકે હૈ. મનોરમા ને અપને જીતે હી ઉસકી શાદી કર દી થી; અતએવ વહ અકેલા નહીં હૈ.

રામસ્વરૂપ કા સ્નેહ બચપન સે હી હિંદૂધર્મ કી ઔર થા. ઉસકા ઝુકાવ ઇસ ઔર ઇતના અધિક થા, કિ ઉસને અપને ધર્મ કી પ્રત્યેક ખાતેં જાનને કી કોશીશ કી. હનુમાનજી કે સિંદૂર ક્યોં લગાતે હૈ; શિવજી કે અક્ષત ક્યોં ચઢાતે હૈ; બિલ્વપત્ર ચઢાને કી કયા આવશ્યકતા; ધડી—ધંટે બજાને સે કયા લાભ આદિ કઈ પ્રકાર કી શંકાએં ઉસકે મન મેં ઉપસ્થિત હોતીં. વહ શંકાએં ઉઠા કર હી ન બૈઠા રહતા થા; કિંતુ વિદ્વાન પંડિતોં કે પાસ જા કર ઇન ખાતોં કા સ્પષ્ટ કરા લેતા થા. ઉસને તુલસીકૃત રામાયણ કી એક—એક યૌપાઈ ઔર એક—એક શબ્દપર વિચાર કિયા થા. વહ જિતને સૂક્ષ્મ વિચારોં કી ઔર બઢતા, ઉસે ઉસમેં ઉતતી હી ગૂઢતા મિલતી. યહાંતક કિ બી. એ. પાસ કર લેનેપર બી ઉસે ઉસમેં નવીનતા હી મિલતી થી.

ઇસ તરહ રામસ્વરૂપ સખ ત્યોહારોં કે ઉત્સાહસહિત માનતા થા; કિંતુ ‘રામનવમી’ કે દિન વહ ઔર બી અસાધારણ ઉત્સાહ દિખાતા થા. વહ કહતા થા, વહ દિન મેરે ઔર શ્રીરામજી કે જન્મ કા હૈ; અતએવ વહ દિન મેરે લિયે સખ દિનોં સે અધિક મહત્વપૂર્ણ ઔર શાન્તિપ્રદ હૈ.

જખ વહ દિન આતા, તખ ઉસે કૉલેજ કી એક—એક કર કે સખ ખાતોં યાદ આ જાતીં. મિત્રોં કી તાનેં—ભરી ખાતોં કા સ્મરણ હો આતા. ઉનકે વિચાર સામને નાચને લગતે. વે સખ પ્રત્યક્ષ—સરીખી જાન પડતીં. ઉન દિનોં કી સુખ રામસ્વરૂપ કે રુચા દેતી. સાથિયોં કી સુખ કિતની દુઃખપ્રદ ઔર સુખપ્રદ હોતી હૈ ! વહ ઇસકા અનુભવ કરને લગતા !!

રામનવમી કા દિન થા. રામસ્વરૂપ મંદિર કી સફાઈ મેં લગા થા, કિ નૌકર ને આ કર

કહા—બાબૂજી ! ટાંગે મેં કોઈ આયે હૈં ઔર બેઠક મેં બેઠે હૈં.

બેઠક મેં જા કર રામસ્વરૂપ ને દેખા, કિ જગન્નાથપ્રસાદ કુર્સી પર બેઠે હૈં. યે ઇનકે કોલેજીય મિત્ર થે. ઇન દોનોં મેં પરસ્પર વિશેષ સ્નેહ હોતે હુએ ભી વિચારોં મેં એકમત ન થા. દોનોં ધર્મ-સંબંધી બાતોં પર ન જાને કિતની બાર વાદાનુવાદ કર ચૂકે થે ઔર ન માલુમ કિતની બાર ઇસ પારસ્પરિક મતભેદ કે કારણુ આપસ મેં મન-મુટાવ હુઆ થા. ઉસ પર ભી ઉનકા સ્નેહ-બંધન ન તૂટા થા. હૃદય કી તંત્રી વૈસી હી બજ રહી થી. રામસ્વરૂપ ને કુશલ-સમાચાર પૂછા. આને કા કારણુ કુછ ન જાન પડા. સિદ્ધિ મુલાકાત કે લિયે આયે હોંગે—યહી રામસ્વરૂપ ને સમજા. ઇસ બજ ચૂકે થે. રામસ્વરૂપ ને કહા—ભૈયા જગન્નાથ ! ચલિયે, મંદિર કે દર્શન કરતે હુએ સ્નાન ભી કર આયેં.

જગન્નાથ ને કહા—મૈં ન જાઉંગા. કુએં પર હી નહા લુંગા. દર્શન-અર્શન સે કયા લાભ હૈં? ઉસસે હમેં કોઈ સંબંધ નહીં; ઝુલા દેખા હુઆ હૈં.

રામસ્વરૂપ ને કહા—ભૈયા ! યહ તો આપકી ઇચ્છા હૈં. ચલિયે અથવા ન ચલિયે—યહ તો ફીક હી હૈં; કિંતુ આપને કહા, કિ ઉસસે હમેં લાભ નહીં. યહ કહાંતક ઉપયુક્ત હૈં? સોચિયે. હાં, ઇસમેં આપકા કોઈ દોષ નહીં હૈં. યહ તો શિક્ષા કા પ્રભાવ હૈં, જો હમ લોગોં કા એસા બના રહી હૈં. મૈં આપકે ઉદાહરણુ સે યહ નહીં કહ રહા હું, કિંતુ મૈં પ્રતિદિન યહી દેખતા હું. હાઇસ્કૂલ કે અધિકાંશ વિદ્યાર્થી આપ હી કે સમાન ઉત્તર દેતે હૈં. ઉનમેં નારિકતા ઇતની ભર ગયી હૈં, કિ વે ધર્મ કિસ ચિડિયા કા નામ હૈં, યહ જાનને કી કોશીશ હી નહીં કરતે, ઔર ન ઉસ ઔર ઉનકા ઝુકાવ હી હૈં. ભલા બતાઇયે, જબ દિંદૂ-બાલકોં કી એસી દશા હૈં, તબ હમ કહાંતક આશા કરેં, કિ હિંદૂ-જાતિ ફિરસે સુધર-જાયેગી; પરંતુ ઉનકે વિચારોં કા હમ લોગ યહી કહકર ટાલ દેતે હૈં, કિ વે ઉસ પરિસ્થિતિ મેં હુએ થે, જો ઉન્હેં એસા બનાને મેં સહાયક થી. અજ તો જમાના એસા આ ગયા હૈં, કિ હમ પગ-પગ પર નીચે ગિર રહે હૈં. ઉઠેં તો કેસે ઉઠેં? કહિયે, જિનકે વિચાર એસે હૈં, ઉનસે આપ કયા આશા કર સકતે હૈં? વર્તમાન શિક્ષા ઉન્હેં એસે ગઢે મેં ઢંકેલ રહી હૈં, કિ વે ઉસમેંસે નહીં નિકલ સકતે. યદિ દૂસરા કોઇ ઉન્હેં નિકાલને કા પ્રયત્ન કરતા હૈં, તો ઉસે નીચે ગિરે હુએ લોગ અપની ઔર યુગ્મક-પથ્થર કી નાઈ ખીચ લેતે હૈં. આજ કયા કરના થા ઔર લોગ કયા કર રહે હૈં. અધિકાંશ અંગ્રેજ પઢે હુએ હાઇસ્કૂલ કે વિદ્યાર્થીઓં કા વ્યવહાર અપનેસે છોટોં પર કેસા હો રહા હૈં; ઉનકી વાચાલતા કિતની બઢ ગયી હૈં; ઉનકા હૃદય કિતના કઠોર બન ચૂકા હૈં; વે અપની વિદ્વતા પર કિતને ફૂલે હુએ ધૂમતે હૈં—યહ બતલાવે કી જરૂરત નહીં હૈં. ઉનસે ઉનકે ધર્મ કી બાતોં કા પૂછો, તો વે અધિકાંશ બાતેં ન બતા સકેગે. વે છોટે-છોટે બાલકોં કા સતા કર અપની તાકત કા ધમકા કરતે હૈં, ન જાને ઉનકી પ્રવૃત્તિ કેસી બઢલ ગયી હૈં? ઉનકે મોં-બાપ સમજતે હૈં, બેટા પઢકર વિદ્વાન હો રહા હૈં; કિંતુ શિક્ષતા કહાંતક હૈં, પતા નહીં! ઉનકે હૃદય મેં, શ્રીરામ એસે પવિત્ર કર્મ કરનેવાલોં કા આદર્શ કહાંતક હૈં, ઇસકા નિર્ણય આપ સ્વયં કર સકતે હૈં. જો રામ નીચ સે નીચ જાતિવાલોં કે સામને ઝુક કર ચલતે થે, ઉન્હોં કી સંતાન આજ અપને અછૂત ભાઇયોં કે ગલે પર છુરી ચલાવે કે લિયે તૈયાર હૈં—વહ બૂગ ઉઠા કર મારને કે લિયે ખડી હૈં. જિન્હોંને રાવણુ સરીખે રાક્ષસોં કા નાશ કિયા હૈં, ઉનકોં સંતાન પત્તે કે ખડકને સે ડર જાતી હૈં. ભલા બતાઇયે, ઇસસે હમ કયા અપની ઔર દેશ કી ઉન્નતિ કર સકતે હૈં?

જગન્નાથ—ભાઈ ! તુમને તો થોડી દેર મેં મુઝે ખાસા એક વ્યાખ્યાન હી સુના દિયા. ચલિયે, મૈં ચલતા હું. આજ સે મેં ઇસ બાત કી પ્રતિજ્ઞા કરતા હું, કિ ઇન ધર્મસંબંધી બાતોં કી ખોજ કર, ઇસે ઉન્નત દશા મેં પહુંચાવે કે લિયે મૈં જી-જાન સે પ્રયત્ન કરંગા; ઔર ઉન્હોં રામ સે પ્રાર્થના કરંગા, કિ તુ મુઝ મેં સાહસ ઔર ધૈર્ય દે; તાકિ મેરા કામ નિર્વિઘ્ન પૂરા હો જાયે.

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામકંઠ’માં લેખક:-શ્રી ૦-રૂપચંદ્ર સિંહ વર્મા ‘વિદ્યાર્થી’)

૧૬૮-હું મુસલમાન શામાટે થયો ?

(અમેરિકાના સીનેમાનગર હોલીવુડમાં ફિલ્મો ડાયરેક્ટ કરનાર મશહુર મિ. રેક્સ હિન્ઝામે સીનેમાનું જીવન છોડી, ઇસ્લામધર્મપ્રત્યે કથી રીતે શ્રદ્ધા કેળવી અને લાખોની આવક છોડી ઇસ્લામનું શરણ કેમ શોધ્યું, તેની રસિક હકીકત આ લેખમાં શ્રી. ઇન્ઝામ આપે છે.)

હું ખ્રિસ્તીધર્મ છોડીને ઇસ્લામને ભેટયો છું, તેથી ઘણા મિત્રોને અજબગી થઇ છે. આમ ઇસ્લામધર્મનો આશ્રય લેનારો હું એકજ નથી, મારા જેવા બીજા ઘણા લાઇઓ છે. જેઓને ઇસ્લામધર્મની માહિતી છે, તેઓને ખબર છે કે, ઇસ્લામમાં કાઇસ્ટને બેન મીરીઅમના નામથી સંબોધવામાં આવ્યા છે અને તેમને એક મહાન પયગંબરતરીકે ગણવામાં આવ્યા છે.

શામાટે ધર્મ બદલ્યો ?

મેં શામાટે ધર્મ બદલ્યો ? આખી દુનિયા મને પૂછે છે કે, તું મુસલમાન શામાટે થયો ? આનો જવાબ મારી પાસે એકજ છે અને તે એ કે, આખી દુનિયામાં ઇસ્લામ મને સૌથી વધારે શ્રદ્ધા અને આશ્વાસન આપી શકે છે. લવિખ્યવાદ અને શુદ્ધિવાદનો ઇસ્લામમાં મધુર સંગમ થયો છે.

બહીસ્તનાં દર્શન

મારા નવા ધર્મની-ઇસ્લામની-ફિલ્સુફીમાં હું આ તબક્કે ઉંડો ઉતરવા માગતો નથી. હાલ તો એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે, હું કંઈ એકલા ક્ષણિક આવેશ કે ઉત્કેરણીથી ઇસ્લામને શરણે ગયો નથી. ઘણાં વર્ષોસુધી મેં આ આઝાદ ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો છે. વર્ષોસુધી મારા આત્મા સાથે વાતો કર્યાં પછી, મારા દિલમાં લાંબા સમયસુધી મંથન થયા પછીજ મેં આ ધર્મનિર્ણયનું પગલું ભર્યું છે. અમને પવિત્ર કુરાન શીખવે છે કે, જ્યારે અમે ગુજર પામશું, ત્યારે બે શીરસ્તાઓ અમારે શય તપાસશે અને જો એ શય વફાદાર અને ધર્મશ્રદ્ધાળુ માલૂમ પડશે તો તેના આત્માને બહીસ્ત-માં દાખલ કરવામાં આવશે. જો કોઈ બિનવફાદારનું શય માલૂમ પડશે તો તેને કયામતના દિવસ સુધી રીખાવવામાં આવશે.

સ્વર્ગમાં જ્યારે કોઇ પણ જીવ દાખલ થાય છે, ત્યારે તેના માનમાં ત્યાં દબદબાભરી મીઠાણની ભરવામાં આવે છે. એ પછી તેને એક અલગ મહેલ કાઢી આપવામાં આવે છે. દરેક આત્માને તેણે દુનિયામાં કરેલી ભલાઈના પ્રમાણમાંજ લગ્ન મહેલ મળે છે; પણ સ્વર્ગમાં પહોંચેલા નીચા દરજ્જાના રહેને પણ ઓછામાં ઓછા ૮૦,૦૦૦ ગુલામો અને ૭૨ ઓરતો તો અવશ્ય મળે છેજ. આ હુરીઓ અતિશય ખૂબસુરત હોય છે. જંદગીમાં જે ઓરત હોય છે તે ઉપરાંત આપણને આ સુંદરીઓનો સંગ સોંપડે છે. વળી પાક કુરાને એક મુસલમાનને ચાર સ્ત્રીઓ કરવાની પરવાનગી આપી છે.*

ઓરતો માટે ઇસ્લામને નથી ભેટ્યો

અહીં મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, અહુ બૈરીઓ મેળવવાની હોંશથી હું મુસલમાન થયો નથી. હું પોતે તો ઘણી ઓરતો સાથે વિહાર કરવાના મતનો પણ નથી. મને તો ઇસ્લામનું બીજું જાતનું આકર્ષણ છે. આ દુનિયામાં આજે પૈસા, મદિરા-દારૂ, કેફ, નાચ, ગાન, અયશઆરામ અને હવસી આનંદો ચાલી રહ્યા છે, તેનાથી દૂર રહેવા માટે અને આત્માની શાંતિ મેળવવા માટે-

* હિંદુઓનાં પુરાણોમાંથી પણ આવા પ્રકારની વાતો મળી આવશે, પણ જેમ જનસમાજમાં ત્રણ પ્રકારના શ્રોતાઓ (પામર, વિષયી, જિજ્ઞાસુ) કહ્યા છે; તેમ તેમના ભલા માટે ઉપદેશવચનો પણ ત્રણ પ્રકારનાં (ભયાનક, શૈયક, યથાર્થ) કહેવાની જરૂર સમજવામાં આવે છે. હેતુ એમાં પલાને નીચે ઉતારવાનો નહિ, પણ નીચલી કોટીવાળાને ઉપર ચઢાવવાનો હોય છે. નાના બાળકને ઉંચાડવા માટે ભયાનક વચન કહેવાય તે સાંભળીને બાળકજ બહીએ છે. યુવાન કે વૃદ્ધ બહીતો નથી. તેમ આવાં વચનોથી ઉચ્ચક્ષ આત્માને નુકસાન નહિ અને બાળજીવાત્માને લાભજ થાય છે.

લિલ્લુ-અખ'ડાન'દ

જ મેં ઇસ્લામનો આશ્રય શોધ્યો છે. બહુ મોડું થઇ જાય તે પહેલાં આત્માનું કલ્યાણ સાધી લેવા માટે મને ઇસ્લામધર્મ જરૂરી લાગ્યો છે.

હોલીવુડથી તોખાહ પોકારી ગયો

અમેરિકાના સીનેમાનગર હોલીવુડમાં મેં ખૂબ વૈભવો ભોગવ્યા છે. ફિલ્મ ઉદ્યોગમાં મેં ખૂબ જાગ ભજ્યો છે. આજે દુનિયાની ધાંધલ અને ધમાલોથી દૂર રહીને મારા સહધર્મીઓ અને આર્ય બિરાદરોની વચ્ચે હું આત્મિક સુખ અનુભવું છું. પરવરદિગાર અલ્લાએ મને દર્શન દીધાં છે અને ઇનશાઅલ્લા ! એમના શુભક હાથનો મારી આંખોપર સ્પર્શ થયો છે. ખુદાએ મારા દેહમાંથી હલકી હવસને, પાપવાસનાઓને, મારી લોભવૃત્તિને અને પૈસાની ભૂખને દૂર કરી છે. હોલીવુડના સીનેમાનગરમાં લક્ષ્મી અને તાલેવરી માટે જે નાપાક પ્રયાસો અને કારસ્તાનો ચાલી રહ્યાં છે, ત્યાં આગળ ખરી કળાનું, ધર્મનું અને નીતિનું ઉધાડે છોડે ખૂન થાય છે. મત્ત પૈસા રળવાને ખાતર ત્યાં આ બધી નાપાક અને અધર્મી બાજીઓ ખેલવામાં આવે છે. હોલીવુડનાં હવસપૂર્ણ ધરોમાં અલ્લાહને કે પરમેશ્વરને સ્થાન નથી. ત્યાં તો શયતાનનું સામ્રાજ્ય જાય છે. ધર્મને ત્યાં હાંસીપાત્ર ગણવામાં આવે છે.

હું આ બધી નાપાક બાજીઓથી તોખાહ પોકારી ગયો હતો, એટલામાં મારી ફિલ્મમાં એક આર્યને કામ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. એ આર્ય મીનારા ઉપરથી મુઅજ્જનની બાંગ પોકારતો હતો અને કેમેરાનાં ચક્રો ફરે જતાં હતાં. મેં એ આર્યનો અવાજ સાંભળ્યો. મારા દિલને એણે આરપાર ભેદી નાખ્યું. જ્યારે મેં સીને 'શુટ' કરવા પૂરા કર્યા, ત્યાર પછી મેં આર્યને મારી કેબીનમાં બોલાવ્યો. અમારે ઇસ્લામધર્મવિષે વાતો થઇ. વાતો દરમિયાન આર્યના ચહેરા ઉપર ધાર્મિક નૂર ઝળકી રહ્યું. એ જોઇને મને થયું કે, ખરેખર ! મારે જે વસ્તુની જરૂર છે, તે આ ઇસ્લામધર્મમાંથીજ મળી શકશે. એ દિવસથી ઇસ્લામ ઉપર મારી શ્રદ્ધા જામવા લાગી. મેં દારૂનો ત્યાગ કર્યો. આથી મારા મિત્રોને અજાયબી થઇ. એ પછી તો મેં નાચ-પાટીઓમાં પણ જવાનું બંધ કર્યું, અને તે આર્યની સાથે હું કુરાનનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. પછી મેં દિવસમાં પાંચ વખત નમાજ પડવી શરૂ કરી.

આત્માનો પરકાર

છેવટે એક સમય એવો આવ્યો, કે જ્યારે આદિમને લગતું કામ મારા આત્માને ખુંચવા લાગ્યું. મારી ધાર્મિક વૃત્તિઓ સાથે ફિલ્મના ધાંધલીઆ કામનો કોઇ રીતે બંધ એકો નહિ. એમાંથી કયું છોડવું ? મનમાં ધમસાણો મચ્યો. રાતોની રાતોસુધી વિચારોમાં ઉત્તરો થયા. એક બાજુ સિનેમાની જગી આવક મને ખેંચતી હતી, તો બીજી બાજુ અલ્લાહનો-દીનનો-પડકાર સંભળાતો હતો. આખરે અલ્લાહનું સ્પષ્ટ ફરમાન મને સંભળાયું અને મેં ફિલ્મનું કામ છોડી દીધું. હોલીવુડનાં પ્રલોભનોને તત્કાલ આપી દઇને મેં ખુદાની મીઠી ગોદ સ્વીકારી.

ઇસ્લામનો બાળક

આજે હું ઇસ્લામનો બચ્ચો બની રહ્યો છું. હજરત મુહમ્મદ પયગંબર (સલ.)ને ચરણે મેં મારી જીંદગી અર્પણ કરી છે. આખી જીંદગીમાં હવે હું સૌથી સુખી થયો છું. કદાચ હું કાયમને માટે અમેરિકા અને હોલીવુડ છોડી મુસ્લીમ મિત્રોની સંગાથે આફ્રિકા તરફ ચાલ્યો જઇશ. એક વખત પૂર્વમાં જઇ, ઇસ્લામધર્મી બંધુઓની સાથે મળી ગયા પછી હું પાછો ફરીશજ નહિ, એવી મારી મુરાદ છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

૧૬૯-ગોસ્વામી તુલસીદાસજી કે ભરત

ગોસ્વામીજી કા ચરિત્ર-ચિત્રણ આદર્શ છે. ઉન્હોને પ્રત્યેક પાત્ર કે પ્રધાન ગુણ કે સર્વોચ્ચ સીમાપર પહુંચા દિયા છે. રામાયણ કે નાયક-ભગવાન રામચંદ્ર પ્રત્યેક માનવી ગુણ કે સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે. ઇસી કારણ હમ ઉન્હે આદર્શ પુરુષ યા મર્યાદા-પુરુષોત્તમ કહતે હૈં. ઇસી પ્રકાર ઉન્હોને શ્રીસીતા દ્વારા સતી કે સમરત ગુણ, ભરત ઔર લક્ષ્મણ દ્વારા આદર્શ બ્રાતૃ-પ્રેમ, દશરથ દ્વારા કર્તવ્ય-પાલન, હનુમાન દ્વારા આદર્શ સેવા ઔર રાવણ દ્વારા અત્યાચાર આદિ કે વાસ્તવિક સ્વરૂપ હમારે સંમુખ રખ દિયે હૈં. અન્ય પાત્રોં મેં ભી કિસી ન કિસી ગુણ કા જ્વલાંત ઉદાહરણ મિલતા હૈ. યહ તક, કિ મંથરા જૈસી દુષ્ટા કે કાર્યોં કે, અપની સ્વામિની કી ભવાઈ કે ભાવોં સે પરિપૂર્ણ દિખલા કર, ગોસ્વામીજી ને એક સ્વામિભક્ત કી સેવા કા રૂપ દે દિયા હૈ.

હમ ઉપર કહ આયે હૈં, કિ ભરત ઔર લક્ષ્મણ કે ચરિત્ર મેં હમે બ્રાતૃ-પ્રેમ કા સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ મિલતા હૈ. દોનોં હી પાત્રોં મેં યહ ગુણ ઇતને ચાતુર્ય એવં ઉત્તમતા સે પરિસ્પૃટિત કિયા ગયા હૈ, કિ હમે યહ નિશ્ચય કરના કઠિન હો જતા હૈ, કિ દોનોં મેં કૌન શ્રેષ્ઠ હૈ. એક ઔર હમારે સંમુખ ચૌદહ વર્ષતક બન મેં ભાઇ કી ભૂત્ય સે ભી અધિક સેવા કરનેવાલે મન-કમ-બચન ચરણરત લક્ષ્મણ કી ભાગમૂર્તિ હૈ, તો દૂસરી ઔર ‘જટાન્ત્ર શિર મુનિ-પટ-ધારી’ નંદિગ્રામ-વાસી ઉન ભરત કા ચિત્ર, જિન્હોને બ્રાતૃ-સ્નેહ મેં ‘પિતૃ-આત્મા’ હુકરા દી ઔર જો રામચંદ્ર કી ખડાઉં સિંહાસનાસીન કર ચૌદહ વર્ષ રાજકાજ ચલાતે હુએ ભી બદકલ-ધારી તપસ્વી બને રહે. હમ યહ નિશ્ચય કરને મેં અસમર્થ હો કર, કિ કૌન અધિક આદરણીય હૈ, બારંબાર દોનોં કી ઔર દેખતે હૈં. હમારે અંતર્પટ મેં એક ઔર બનવાસી, વીરાસની, ધનુ-શાયક-ધારી, રામ-જનકી-સેવા-નિરત લક્ષ્મણ અંકિત હૈ, ઔર દૂસરી ઔર મુનિ-વેપધારી, રામ વિયોગાગ્નિ-તપિત, સતત રામચરિત-ચિંતન કરનેવાલે ભરત શોભિત હૈ! હમ એક કે પ્રશંસા કી દષ્ટિ સે દેખતે હૈં, તો દૂસરે કે શ્રદ્ધા સે સિર ઝુકાતે હૈં.

રામાયણ મેં હમે સ્થાન-સ્થાનપર લક્ષ્મણ કા ચરિત્ર પઢને કા મિલતા હૈ. અધિકાંશ મેં હમ ઉસમેં ઉનકી વીરતા કા, જિસકા મૂલ રામ કે પ્રતિ પ્રગાઠ ભક્તિ હૈ, દર્શન કરતે હૈં. યદિ હમ લક્ષ્મણ કી પ્રશંસા કરતે હૈં; યદિ હમારે હૃદય મેં લક્ષ્મણ કે પ્રતિ આદર-ભાવ જાગૃત હોતા હૈ, તો કેવલ ઇસે લિયે કિ વે બ્રાતૃસ્નેહ કી જાજ્વલ્યમાન પ્રતિમા હૈં. લક્ષ્મણ કે ચરિત્ર સે યદિ બ્રાતૃ-પ્રેમ નિકાલ દિયા જાયે, તો હમારે લિયે વહ એક ઉદાસીન ચરિત્ર હો જાયેગા. ઉનકે પ્રતિ હમારા જો સ્વાભાવિક અનુરાગ હૈ, વહ ચલા જાયેગા. ઉનકી વીરતા ઔર અહમયર્યા હમે કુછ અધિક આકર્ષિત ન કર સકેંગે; પરંતુ ભરત કે સંબંધ મેં યહ ખાત નહીં હૈ. યદ્યપિ ભરત કે ચરિત્ર મેં ગોસ્વામીજી ને બ્રાતૃ-પ્રેમ કી-એસે બ્રાતૃ-પ્રેમ કી જો લક્ષ્મણ કે પ્રેમ સે કિસી પ્રકાર કમ નહીં હૈ-મહત્તા દિખાઇ હૈ; ફિર ભી ઉન્હોને ઉનમેં કુછ એસે અન્ય ગુણોં કા પ્રદર્શન ભી કર દિયા હૈ, કિ યદિ ઉનકે ચરિત્ર સે બ્રાતૃ-પ્રેમ નિકાલ દિયા જાયે, તબ ભી વે આદરણીય બને રહેંગે. લક્ષ્મણ કે ચરિત્ર સે બ્રાતૃ-સ્નેહ નિકલ જાને પર કેવલ ક્રોધ ઔર ચિડ-ચિડાપન રહ જતા હૈ; પરંતુ ભરત મેં ફિર ભી એસે ગુણ રહ જાતે હૈ, જો ઉનકો એક આદર્શ-ચરિત્ર બના રખતે હૈ-વે ગુણ હૈં કરુણા, નિરભિમાન ઔર સરલતા. અરતુ—

યદ્યપિ દોનોં કા બ્રાતૃ-પ્રેમ એક-સા આદરણીય તથા અનુકરણીય હૈ; ફિર ભી જબ હમ દોનોં કે અન્ય ગુણોં કી તુલના કરતે હૈં, તો લક્ષ્મણ પીછે રહ જાતે હૈ; ઔર હમે ભરત કી મહત્તા સ્વીકાર કરની પડતી હૈ. કહના પડતા હૈ, કિ સજ દષ્ટિકાણોં સે વિચાર કરને પર હમ ઇસ નતીજેપર પહુંચે હૈં, કિ લક્ષ્મણ કે ચરિત્ર સે ભરત કા ચરિત્ર કહીં અધિક શ્રેષ્ઠ હૈ.

ગોસ્વામીજી ને જિસ પ્રકાર લક્ષ્મણ કા ચરિત્ર વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કિયા હૈ, ઉસ પ્રકાર ભરત

का नहीं किया। उन्होंने भारत का यरित्र अयोध्याकांड के उत्तरार्द्ध में ही चित्रित कर के समाप्त सा कर दिया है। हां, आल, बंका और उत्तरकांडों में भी अयोध्या स्थलपर प्रसंग-वश उनका वर्णन आ गया है। कहने का तात्पर्य यह है, कि भारत के यरित्र का विस्तृत रूप से निदर्शन अयोध्या कांड में ही हुआ है; परंतु वहां भी गोस्वामीजी का उद्देश्य उनके ब्रातृ-प्रेम का निदर्शन करना ही था। अतएव जैसे स्थल अद्भुत कम है; जिनसे उनके अन्य गुणों का सरलता-पूर्वक पता लगता हो; तथापि जे कुछ भी उन्होंने लिखा है, वह उनके यरित्र पर पर्याप्त प्रकाश डालता है, और हम उनके यरित्र की महत्ता समझने में समर्थ हो जाते हैं।

उपर कह चुके हैं, कि जे गुण भारत को लक्ष्मण से बढ़ा देते हैं, वे हैं—करुणा, निरलि-मानता, सरलता। अथ हम दृष्टांतों द्वारा दिखायेंगे कि गोस्वामीजी ने किस चतुरता से स्थल-स्थल पर उनका निदर्शन-भर कर दिया है:—

(१) **भारत की करुणा**—अपनी ननिहाय से लौटकर भारत कैकेयी से मिले। उन्हें ज्ञात हुआ, कि रामचंद्र अन गये और सो भी उन्होंने के कारण। तथ तो वे कैकेयी की लत्तना करने लगे। इसी समय अलाय की भारी मंथरा भी आ पहुँची। उसे देख शत्रुधन अद्भुत क्रोधित हुआ और उसका “जोटा” पकड़ कर पीचने लगे। भारत की करुणा उभड़ आठ। कहाँ तो वे माँ पर नाराज हो रहे थे, कहाँ अकेली की इस प्रकार धसीटे जाते देख, उन्हें दया आ गठ और उसे छुड़ा दिया!!

यद्यपि गोस्वामीजी ने भारत की दया को सिर्फ अके यरण में दिखाया है, परंतु—

“भारत दयानिधि दीन छुड़ाधं”

ही में उन्होंने भारत के करुण-स्वभाव का ज्वलंत निदर्शन करा दिया है।

(२) **उनकी सरलता**—माँ से मिलकर भारत कौशल्या के पास गये। वहां वे जिन शब्दों में कैकेयी के इस पश्यंत्र से अपनी अनभिज्ञता का परिचय देते हैं, वे उनकी सरलता-लोलेपन के मूर्तिमान प्रमाण हैं। वे कहते हैं:—

ज्यो “ जे अथ मातु पिता गुरु भारे, गाछ जोड़ महिसुर पुर नरे;
जे अथ तिय आलक अथ कीन्हें, भीत महिपत माहुर दीन्हें।
जे पातक उपपातक अहली, कर्म—अचन—मन लव—कवि कहली;
ते पातक मोहिं होखें विधाता, जे यह होछ मोर मति माता।

दाहा—जे परिहरि हरिहर यरण, लजहिं जूतगण धोर;
तिन की गति मोहिं देव विधि, जे जननी मति मोर. ”

देखिये हृदय की सरलता और स्वच्छता शब्द शब्द से उलझी पड़ती है!!

(३) **हंसों के सुअ-दुःअ का ध्यान**—भारत रामचंद्र से मिलने जा रहे हैं। रामजी को अन में पैदल ही चलना पड़ता होगा, यह सोच कर वे भी पैदल चलने लगे। उन्हें देखकर उन के साथियों को भी पैदल चलना पड़ा, इसपर कौशल्या बोली:—

“ तात यदहु रथ अलि महतारी, होछहिं प्रिय परिवार दुभारी;

तुम्हरे चलत चलहिं सण लोगू, सकल शोक-कृश नहीं भग-योगू. ”

यह सुनते ही, कि उनके कारण औरों को भी कष्ट मिल रहा है, वे रथपर चढ़ गये।

(४) **उनकी निरलिमानता**—अथ भारत के दल-अल सहित आनेपर लक्ष्मण क्रोधित हुआ, तथ रामचंद्र ने लक्ष्मण को समझाया। वे भारत के स्वभाव का वर्णन इस प्रकार करते हैं—

“ भारतहिं होछ न राजमद, विधि हर हरि पद पाछ;

कणहुं, कि कांछ सीकरन्हि, क्षीर सिंधु जिनसाध.

भशकपुंके वरु मेरु उडाछ, होछि न नृपमद भारतहिं लाछ. ”

धन गुणों के अभाव पर स्थिति के अनुसार चलना भी उनका एक विशेषता थी. पहले तो वे किस अनुनय-विनय के साथ राम से लौटने का अनुरोध करते हैं, परंतु जब रामचंद्र उन्हें अपनी स्थिति समझा देते हैं, तो वे कहते हैं—

“अब कृपालु नृस आसु होछ, करौं सीस धर सादर सोछ.”

और रामचंद्र की आज्ञापर ही संतोष कर लेते हैं.

साथ ही उनमें क्षत्रियोचित वीरता का भी अभाव नहीं था. यह बात संजवनी ले कर लौटते हुये हनुमान से वीर “एक भिनु कर सायक” से भूमिपर गिरा देने और फिर कहीं राम तक पहुंचने में विवश न हो, यह सोचकर आणुपर बहकर जाने का कहने से प्रकट होती है.

(“हिंरूप”ना ‘रामांक’मां लेखकः—श्री. रामकृष्ण जलदुवा)

१७०—दशरथ-नंदन

आज श्रीरामनवमी है. आज के ही दिन दशरथ-नंदन श्रीरामचंद्र ने भू-भार धरण करने के लिये अवतार लिया था. अतएव आज का दिन हम भारतवासियों के लिये महान गौरव का दिन है !!

आज सारा भारतवर्ष हर्षोद्वास में मग्न है, कारण कि आज उस महान पुरुष, आदर्श राजा एवं उस पापविमोचन भक्त-लखडारी भगवान का जन्म हुआ था, जिसकी कीर्ति की विमल पताका आज तक सारे संसार में इधरा रही है; जिसके गुणों का गान सृष्टि-भर में हो रहा है; जिस अलौकिक कार्यों से आज भी भारत का भरतक उभरा है तथा जिसके आदर्श चरित्रों का अनुकरण कर आज भी मनुष्य अपना लोक-परलोक-दोनों सुधार सकता है.

श्रीरामचंद्र के निर्मल चरित्रों का कहां तक वर्णन किया जाये? जिनके नाम की महिमा वर्णन करते-करते थड़े-थड़े ऋषिमुनि तक हार गये; जिनके चरित्र का वर्णन करने में वाहमीकि सरीजे ऋषिवर्य ने राम-चरित का ही एक आदर्श ग्रंथ तैयार कर डाला; जिनके गुणों का गान करते-करते गोस्वामी तुलसीदास रामचरितमानस लिख कर अमर हो गये, उनके अपार गुणों का गान में अल्पशुद्धि कहाँ तक कर सकती हूँ ?

आज घर-घर आनंदोत्सव मनाया जा रहा है; घर-घर राम ययां हो रही है; देवस्थानों-मंदिरों में श्रीरामजन्मोत्सव मनाया जा रहा है; पर क्या धितने से ही हमारा कर्तव्य शेष हो जाता है? क्या एक दिन राम-गुण-गान कर लेने अथवा उत्सव मनाने से हमारी भक्ति प्रकट हो गयी?

आवश्यकता तो इस बात की है, कि आज के दिन हम प्रतिज्ञा करें, कि हम श्रीराम के आदर्शों का सच्चा अनुकरण करेंगे; हम घर-घर में प्रेम की गंगा बहायेंगे; हम घर-घर में भ्रातृ-प्रेम का आदर्श स्थापित कर आपसकी कलह को दूर करेंगे; हम सीता महारानी का चरित्र सम्मुख रख अपनी माँ-बहिनों का सतीत्व का पाठ पढ़ा पढ़ा आदर्श जनायेंगे; हम विभीषण, सुग्रीव और हनुमान की नाँव सच्चे राम-भक्त जनेंगे; हम देश से अत्याचार और अनाचार की उद्घाता कि धृतिश्री कर देंगे तथा अपहरण की दुष्ट नारियों के रक्षार्थ, जटायु की नाँव अपने प्राणों-तक का मोह न करेंगे. जब हम डोरी लकीर न पीट कर रामचरित-मानस का अध्ययन कर उससे कुछ शिक्षा ग्रहण करें और उसे नित्य के व्यवहार में लायें, तभी हमारा राम-जन्मोत्सव मनाना सार्थक हो सकता है; तभी हम रामचंद्र के भक्त होने का दावा कर सकते हैं और तभी हम श्रीराम का अपना धृष्टदेव कहने के अधिकारी हैं !!

(“हिंरूप”ना ‘रामांक’मां लेखकः—श्रीमती विमलादेवी)

૧૭૧—ગુજરાતનો એક જ્યોતિર્ધર

દેશભક્તિનું મુખ્ય અંગ દેશના સદ્ગત મહાત્માઓનું દર્શન છે. આ મહાત્માઓએ દેશને ભજવા યોગ્ય બનાવ્યો; એમની જ્યોતિથી આપણે સંસ્કારાગ્નિ પ્રગટાવ્યો અને એમનાં દર્શનથીજ આપણે દેશની ભૂત મહત્તા જોઈ શકીએ છીએ અને ભાવિ વિકાસ સાધી શકીએ છીએ; પણ એ દર્શન તે કૃત્રિમ નહિ, કાલ્પનિક નહિ, ધાર્મિક કે રાજકીય ઝનુનથી રંગેલું નહિ—પણ આભે-હુમ અને નિષ્પક્ષપાત દર્શન; અને એ દર્શન તે દેવરૂપનું નહિ, દાનવરૂપનું નહિ પણ મનુષ્ય-રૂપનું—તેના હતા તેવા રૂપનું—સદૃશ્ય ને દુર્યુષ, શક્તિ ને અશક્તિના સંભારરૂપ માનવરૂપનું.

પ્રણાલિકા એવી છે કે, સદ્ગતો અને ખાસ કરીને સદ્ગત મહાત્માઓને દેવ જેવા પ્રતાપી અને ઈશ્વર જેવા અપૂર્વ માનવા. આ મૂર્ખાંત્રિની પ્રણાલિકાથી સદ્ગત મહાત્માઓનું ખરું દર્શન થતું નથી—ન સમગ્ર્ય એવું, ન ઉપયોગમાં આવે એવું, ન પ્રેરે એવું, ફટકી ગયેલા ચિત્ર જેવું દર્શન થાય છે; અને પરિણામે મનુષ્યતરીકે તે કેવો હતો, કેમ જીવ્યો, કેટલું કરી ગયો, કેાની સાથે આચર્યો તે ખરેખરું સમગ્રનું નથી; અને ભૂતકાળ કે ભૂત મહત્તાનું ખરું રહસ્ય પરખાયા વિના રહી જાય છે. આ પ્રણાલિકા જૂનાં પુરાણો અને પ્રબંધોનો વારસો છે. અજ્ઞાન, શ્રદ્ધા, ધાર્મિક આડંબરના જમાનામાં રચાયેલું આ સાહિત્ય દંતકથાને ઇતિહાસ લેખે છે, ઇતિહાસને ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પ્રચારવાનું સાધન બનાવે છે; અને સદ્ગત મહાત્માઓની દૈવી શક્તિ ને પરાક્રમના અધિકારી બનાવવાના ઉત્સાહમાં તેની ખરી મહત્તાનું દર્શન કરવા દેતા નથી. પણ આપણે ખરેખરો માનવી જોવો છે; કાલ્પનિક દેવ જોવો નથી.

શ્રીકૃષ્ણને દેવાંશીતરીકે ગમે તેવા ગણીએ, પણ એક સ્વાભાવિક માહીત્તયા તરીકે તેને ગણીએ તો તેનાં પરાક્રમ કેવાં મહાન લાગે છે ! આત્મજળ ને શૌર્ય ને મુત્સદ્દીપણાથી એક ગોવાળનો છોકરો વાસુદેવ બને છે, સામ્રાજ્યો સાચવે છે ને ઉચ્ચાવે છે, ગીતા ઉચ્ચારે છે, આર્યવર્તનો અધ્યાર્હ બને છે. દેવ જન્મી દેવત્વ દર્શાવવા કરતાં ખરી મહત્તા મનુષ્ય જન્મી દૈવી પરાક્રમે કરવામાં છે. તેવીજ રીતે બધા મહાત્માઓનાં દર્શન કરવામાંજ તેમની મહત્તાની ખરી પીછાણ પડે છે.

તેજ પ્રમાણે ચાચીગના પુત્ર ચાંગાનું માહાત્મ્ય પારખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેને દેવાંશી માનીએ તો તેની કિંમત ઘટે છે અને ગુજરાતની મહત્તા પણ ઘટે છે; પણ તેનું માનવી-તરીકે દર્શન કરીએ તોજ ગર્વપ્રદ ચિત્ર ખડું થાય છે.

અંધાધુંધીનો અંધકારગ્રસ્ત મધ્યયુગ પ્રવર્તતો હતો. તે સમયનું ધંધુકા; તેનો એક અવિદ્વાન વાણીઓ; તેનો એક પુત્ર—અજ્ઞાન જનતાના સાગરનું એક ખિંદુ તે—ચાંગો. કુમળી વયે દેવચંદ્રસૂરિ તેને દીક્ષા આપે છે, ચાંગો સોમચંદ્ર બને છે.

તેની તેજસ્વી કારકીર્દિમાં તે અનેક નામ ધારે છે, અનેક ખીરો પામે છે; જૈન સાહિત્યમાં તે ભણે ‘કલિ-કાલ-સર્વજ્ઞ’ હોય, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તે ભણે હેમચંદ્ર હોય; પણ એ મહત્તાના તેજમાં ધંધુકાનો શેરીમાં રમતો પાહિણીનો પુત્ર ચાંગો ગુજરાતના પ્રતાપના સ્ફુલ્લિંગરૂપ મારી નજર આગળ તરે છે.

સોમચંદ્ર હવે વણિક નથી; પણ જૈન સાધુ છે. તે સમયનો જૈન સાધુનો સંઘ એટલે જ્ઞાન અને વિવાદકલાના ઇન્જનદારોનો સમુદાય, વિશાળદષ્ટિ બ્રાહ્મણોના ઇન્જરની સ્પર્ધા કરવાની ઇચ્છા રાખનાર બંડખોર સૈન્ય. આ સૈન્યમાં રહી સોમચંદ્ર માત્ર જૈન સાધુ નથી રહેતા, પણ સારસ્વત મંત્રની સિદ્ધિ મેળવે છે. ધંધુકાના અનેક ચાંગાઓ એકવીસ વર્ષે દુકાને બેસવાની શક્તિ મેળવતા હતા, પણ આ ચાંગો જ્યોતિર્ધર થવા સંજોગો હતા. એકવીસ વર્ષે વિદ્વાન સાધુઓ તેના જ્ઞાન અને શક્તિની કિંમત આંકે છે. સંવત ૧૧૬૬ માં તે આચાર્યપદ લે છે. ધંધુકાનો આ નાકકડો ચાંગો આત્મજળથી વિદ્યપરંપરાનું પરમ લક્ષ્ય એવું પદ લે છે. હેમચંદ્રસૂરિ એવું ખીરો ધારી તે

જિનશાસનનો નેતા બને છે, સૈનિક સેનાપતિ બને છે. નેપોલિયનની 'ધૂમકેતુસમ કારકીર્દિ'નું સ્મરણ થાય છે. કલ્પના તેની શક્તિનો ખ્યાલ કરતાં કરતાં કાંપે છે.

તે સમયમાં મહત્તાનું મૂલ્ય રાજસત્તા હતી. જેને કીર્તિ જોઈતી હોય, તેણે રાજદરબારે શોભવું જોઈએ; જેને માન જોઈતું હોય તેણે રાજ પાસે તે મેળવવું જોઈએ; જેને આધિપત્ય જોઈતું હોય તેણે રાજને હાથમાં રમાડવો જોઈએ; જેને પોતાના ધર્મનો વિજય જોઈતો હોય તેણે રાજ પાસે તે સ્વીકારાવવો જોઈએ. આ કારણોથી વિદ્વાનો રાજના દરબારમાં બુદ્ધિની મદ્દકુસ્તી-વિવાદો કરતા; રાજને પોતાના હાથમાં લેવા મથતા; રાજને પોતાના ધર્મના અનુયાયી કરવા સતત પ્રયાસો કર્યા કરતા. પહેલા બ્રાહ્મણો ને બૌદ્ધોએ, પછી બ્રાહ્મણો ને જૈનોએ સદીઓસુધી આ સિદ્ધાંતો સ્વીકારી સ્પર્ધા કરી છે.

જિનશાસનની સ્થિતિ તે વખતે કફેાડી હતી. ગુજરાતસિવાય હિંદમાં બીજે તેનું પ્રાબલ્ય નહોતું અને અહીંયાં પણ તેમનું બળ નિરંકુશ સત્તા અપાવે એવું જાહેર નહોતું. સિદ્ધરાજ જયસિંહ ઉસ્તાદ હતો, બધાને શિરપાવ આપતો; પણ તે માનતો શૈવ સંપ્રદાય ને નમતો સોલંકીઓના ઇષ્ટદેવ સોમેશ્વર ભગવાનને. તેના રાજ્યકાલમાં જિનશાસને તેને પોતાનો કરવા પ્રયત્નો કર્યા ખરા, પણ તે એકનો બે થયો નહિ. તે છતાં તે બધા સંપ્રદાય તરફ ઔદાર્ય રાખતો અને નેમિનાથ ભગવાનને ભજતાં તેને વાંધો નહોતો.

આચાર્યપદ પામી હેમચંદ્રસૂરિએ જિનશાસનનો વિજય સાધવો શરૂ કર્યો; સંવત ૧૧૮૧માં* જયસિંહદેવ સમક્ષ શ્વેતાંબરી દેવસૂરિ કુમુદચંદ્ર જોડે વિવાદ કરે છે અને ઉછરતો જુવાન હેમચંદ્રસૂરિ દેવસૂરિની પડખે ઉભો રહી તેને વિજય અપાવે છે. હેમચંદ્રનું વર્ણન મોહક છે. **કિંચિદ્ વ્યતિક્રાન્તશૈશવઃ** અને તે પ્રખર ને વયોવૃદ્ધ વિદ્વાનોના દંદયુક્તમાં નામ કાઢે છે. ધંધુકાનો બાળક પાટણના ચક્રવર્તી પરમ ભટ્ટાર્કની ધ્યાનમાં આવવા માંડે છે.

આ સમયે શ્રાવકશ્રેષ્ઠ ઉદા મહેતા ખંભાત બેઠા બેઠા જિનશાસનના સૂત્રધારનો ભાગ ભજવતા હતા. તેનું ધન, તેની શક્તિ, તેની સત્તા બાલસૂરિને હિંમત આપી રહ્યાં હતાં.

હેમચંદ્રસૂરિ સિદ્ધરાજ જયસિંહને મુગ્ધ કરવા પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરી રહ્યા. એને માત્ર કીર્તિ નહોતી મેળવતી, વિવાદો નહોતા જીતવા; પણ પાટણને જિનશાસનનું પાટનગર કરવું હતું અને એના પ્રભાવ સામું કાણુ ટકી શકે? કયી કલા ને કયી વિદ્યા એને નહોતી આવડતી? શાકટાયનાદિ વ્યાકરણોને આધારે તેણે 'સિદ્ધ હેમચંદ્ર' લખ્યું; આગળ વૃદ્ધ સિદ્ધરાજ રીઝે એવી પ્રશસ્તિ લખી; આખરે ગુજરાત કાશ્મીરમાં શોભે એવું કાંઈ લખ્યું. પાટણ એ પુસ્તકપર મુગ્ધ થયું. રાજ્યએ તેની ત્રણસો પ્રત કરાવી આખા આર્યોવર્તમાં મોકલી. કાયસ્થ કક્કલ વૈયાકરણે તેને પાટણમાં શીખવવા માંડ્યું.

મહાન હેમચંદ્રે વિજયપ્રયાણ શરૂ કર્યું હતું. પ્રશંસા મેળવ્યા પછી વિજય મેળવવા વચ્ચે થોડોજ અંતર હોય છે. એ અંતર કેમ કાપવો, એ તેને આવડતું હતું. પછી તેણે 'દ્વાશ્રય' લખ્યો; અને વ્યાકરણદ્વારા સિદ્ધરાજની કીર્તિ અમર કરી.

કુમારપાલ-રાજ્યનો વારસ, સિદ્ધરાજના ભયંકર ક્રોધથી ત્રાસતો નાસતો ફરતો હતો. હેમચંદ્ર અને ઉદા મહેતાએ તેને મદદ કરી પોતાનો કર્યો અને જ્યારે સંવત ૧૧૯૬ માં સિદ્ધરાજનો સ્વર્ગવાસ થયો, ત્યારે જિનશાસનનો સૂર્ય આકાશે ચઢ્યો. વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશવાની તૈયારી કરતો કુમારપાલ આખરે ગાદીએ આવ્યો. એ સૌભાગ્યના કારણભૂત હેમચંદ્રસૂરિ હોય કે ન હોય, પણ ઉદા મહેતા તો હતાજ. કુમારપાલના મુખ્ય મદદગાર ઉદા, તેના પ્રિય મિત્રો તે ઉદાના પુત્રો વાગ્બટ અને આમ્ભટ; પછી હેમચંદ્ર જેવા પ્રખર મુત્સદ્દીને બીજા કેવા શુભ સંયોગ જોઈએ? તેણે કુમારપાલને જૈન કરવાનો પ્રયત્ન આદરવા માંડ્યો.

કુમારપાલ સોમનાથ ગયો ત્યારે પણ સૂરિ સાથે ગયા અને આજના કેટલાક ચુસ્ત જૈનો-જે જૈનો હિંદુઓથી જૂદા છે એમ કહે છે અને મનાવે છે-તેમને ન રૂચે એવું કાર્ય કર્યું.

* પ્રભાવક ચરિત્ર ૨૧. ૧૨૫ મેસ્તુંગ આ પ્રસંગ ૧૧૯૨ માં મૂકે છે.

શવને પ્રણિપાત કરી પ્રાર્થા. મહાદેવે આકાશવાણીવડે હેમચંદ્રની વિદ્વત્તા વખાણી. કેવી રીતે તે કોયડો મધ્યકાલના મુત્સદ્દીઓ ઉકેલી શકે? પરિણામે કુમારપાલે માંસ-મદિરા ત્યાગ્યાં. સૂરિએ જૈન અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે ઝાઝો ભેદ માન્યો હોય એમ લાગતું નથી.

હેમચંદ્રની સત્તા વૃદ્ધ રાજપર વધતી ગઈ; વૃદ્ધ રાજ સૂરિનાં પ્રવચન સાંભળી રહ્યો. સંવત ૧૨૧૩ માં તે પરમ શ્રાવક થયો. સંવત ૧૨૧૬ ના અરસામાં-લગભગ ૬૫ વર્ષે-કુમારપાલ જૈન થયો. યશ:પાલ મંત્રીએ એ પ્રસંગને અમર કરવા ‘મોહરાજ પરાજય’નું નાટક લખ્યું, જેમાં કુમારપાલને કાલ્પનિક ‘કૃપાસુંદરી’ જોડે પરણાવ્યો છે.

આ સમયે સૂરિની વિદ્વત્તા પણ પૂરેપૂરી પ્રકાશી રહી હતી. ‘અલંકારચૂડામણિ’ ‘ઝહોનુશાસન’ ‘દેશી નામમાલા’ ‘યોગશાસ્ત્ર’ વગેરે કૃતિઓ આ સમયની તેની પ્રવ્રત્તિના ફળરૂપ ગણી શકાય.

સૂરિના હાથમાં ધીમે ધીમે બધી રાજ્યસત્તા આવી; અને ગુજરાતમાં જિનશાસન પ્રસારી જીવનનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવા તેણે પ્રયાસ કર્યો. હેમચંદ્રાચાર્યે ગુજરાતને ધાર્મિક વ્યક્તિત્વ આપવાનો કેમ શરૂ કર્યો. રાજ્ય કરવાનો અધિકાર મળવો સહેલ છે, પણ પોતાની ભાવના પ્રમાણે રાજ્યની રચના કરવાનો લઠાવો કોઈકનેજ મળે છે. કુમારપાળના સમયમાં આ લઠાવો હેમચંદ્રને મળ્યો.

હિંદની શ્રમણભાવનાનું એક પ્રબલ સાધન તે જિનશાસન અને તેનો પરમ મંત્ર તે અહિંસા. અજ્ઞાન ને તોફાનના જમાનામાં-જ્યારે મુસલમાનો ઉત્તરમાં હિંદુરાજ્યો જોડે આથડતા હતા ત્યારે-શ્રમણ ભાવનાના અવતારરૂપ બનેલા હેમચંદ્રે ગુજરાતને અહિંસા ભૂમિ કરવા માંડી. માંસ અને મદિરાનો ઉપયોગ બંધ થયો; યજ્ઞમાં માંસને બદલે ધાન્ય નખાતું થયું; પાંદુરગ બ્રાહ્મણોને શ્રાવકોની માફક રહેવાની આજ્ઞા થઈ; શિકાર બંધ થયો; જૂ મારનારના ધનવડે ચૂકાવિહાર બંધાયો; લોહાશોક ચૈત્ય આગળ કાચું માંસ ચૂકનારને દેહાંત દંડ થયો; ચૈત્યો, ઉપાશ્રયો ને વિહારો બંધાવા લાગ્યા; અહિંસાની રથયાત્રા કરવાનો શ્રાવકોને હક મળ્યો, લશ્કર વીખેરી નાખવામાં આવ્યું; અમારી ધોષણા થઈ; બલજેરીથી અહિંસાનું સામ્રાજ્ય જન્મ્યું.

કુમારપાલે શૈવધર્મ તજ્યો નહિ. તેણે શિવાલયો પણ બંધાવ્યાં; તે સમયના બ્રાહ્મણોએ ભાવ બૃહસ્પતિનો સત્કાર સદાય કર્યો કર્યો અને ‘માહેશ્વર નૃપાગ્રણિ’ નું ખીરદ પામ્યો; પણ તે વૃદ્ધ હતો. સખળ અને પ્રભાવશાળી પુરુષોને ખુશ રાખી શાંત રીતે જીવન વીતાવવાનો પ્રયોગ તેણે આરંભ્યો લાગે છે. એક પ્રસંગે આખું રાજ્ય પણ ગુરુને ચરણે તેણે ધર્યું. તપસ્વી ગુરુએ તે લીધું નહિ, પણ રાજાને આજ્ઞા કરવાનો અધિકાર સ્વીકાર્યો.

સૂરિ સરસ્વતીને સેવ્યાજ ગયા. ‘ત્રિપષ્ટિશલાકા પુરુષ’ ‘અભિધાન ચિંતામણિ’ ‘અને-કાર્થ કોષ’ વગેરે કૃતિઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તેમની કીર્તિ વધારી રહ્યાં. ગુજરાતી મોઢ વાણીઆતી અતાપી મેધાના ચમકારા ચારે તરફ પ્રસર્યો-વ્યાકરણ ને અલંકારના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતના આ વિદ્વાનોના શિરોમણિને આખા આર્યોવર્તે સન્માનવા માંડ્યા.

કુમારપાલે ‘પરમાર્હત’ ને ‘પરમશ્રાવક’ ના બિરદો શોધવા જતાં-ગુજરાતને અહિંસા-ભૂમિ કરવા જતાં બધું ખોયું. લશ્કર સિદ્ધરાજનું વિશાળ સામ્રાજ્ય વૃદ્ધ ને ‘મોહરાજ પરાજય’ કરવામાં મશગુલ રાજાના રાજ્યમાં ટકી શકે એમ નહોતું. તે તુટ્યું. પાટણ નિર્જળ થયું. વિજયપ્રયાણનું સ્થાન રથયાત્રાઓએ લીધું. ગુજરાતનું ગૌરવ પરવારી ગયું. હેમચંદ્રે જીવનભર સેવેલા સ્વપ્નાની સિદ્ધિ અને ગુજરાતની મહત્તાનો અસ્ત બે સાથેલગાં થયાં.

એક ચોમાસુ આવ્યું અને રાજાએ ગુરુની આજ્ઞાથી વ્રત લીધું-પાટણ નહીં છોડવાનું. મુસલમાન સૈન્ય ચઢી આવ્યું. દેશ બચાવવા કાંઈ વ્રત ભંગાય? શિષ્ય ગુરુ પાસે ગયો અને મદદ માંગી. ગુરુની મંત્રસિદ્ધિથી મુસલમાન રાજાની પાલખી ઉડતી ઉડતી ત્યાં આવી, અનાર્થ રાજા જાગ્યો ને ગુરુને પ્રણિપાત કર્યો; પોતાના રાજ્યમાં છ મહિના જીવહિંસા ન કરવા દેવાનું વચન આપ્યું; ને કેમે કરતાં છૂટયો. ગુજરાતની મહત્તાનો પૂજક અને વાસ્તવિક ઇતિહાસનો સંશોધક આ દંતકથામાં રહેલું રહસ્ય જોઈ આંસુ સારે તો શી નવાઈ?

સૂરિ સંવત ૧૨૨૬ સુધી ચોર્ચાસી વર્ષ જીવ્યા અને કુમારપાલ ગુજરી ગયા તેના થોડાક મહિના પહેલાં કાળ કર્યો.

ગુજરાતને માટે થોડાજ મહાપુરુષો લખાયા છે. એમાંના આ એક છે. ધંધુકાને એક ગુજરાતી આત્મબળે વિદ્વતા સંપાદન કરી ‘કલિ-કાલ-સર્વજ’ અને છે. ગુજરાત વિદ્વતામાં, રસમાં, સર્જક-તામાં સદાય આર્યોવર્તની બહાર ગણાતું તે-ઇતિહાસમાં પહેલી વાર અને હજી સુધી છેલ્લી વાર-પોતાની વિદ્વતાનો પડકાર આપ્યા વિષમાં અનંતકાળ સુધી સંલગ્ન એમ એ ‘કલિ-કાલ-સર્વજ’ની કૃતિઓ દ્વારા કર્યે જાય છે. આર્યોવર્તના સરસ્વતી મંદિરમાં ભગવાન પતંજલિ, પાણિનિ ને મમ્મટ આદિના સમૂહમાં એક ગુજરાતી પહેલી વાર આવે છે.

તે ઉપરાંત આ દેશમાં સદીઓ થયાં શ્રમણભાવના ચાલી આવે છે. એ ભાવના એક સૂત્રમાં સમાધ શકે છે:—‘વીતરાગમયક્રોધ:’ એ ભાવનાવિષે વાત કરવી સહેલી છે, એને સિદ્ધ કરતાં માનવતાની ખરી કસોટી થાય છે. મધ્યકાલના અંધકારમાં આ ગુજરાતીએ એ ભાવના સાથે ત્તાદાત્મ્ય મેળવવા પ્રયાસો કર્યા, એટલુંજ નહિ પણ એ ભાવનાથી રાજ્યકારભાર પ્રેર્યો. જિનશાસન સમસ્ત ગુજરાતે પર ઇતિહાસમાં પહેલી ને છેલ્લીવાર પ્રવર્તાવ્યું. એક દેશને અહિંસાભૂમિની ભાવનામય ભૂમિકાએ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પ્રયત્નજ માનવીને નશીમે છે. સિદ્ધિ તેના હાથમાં નથી.

આ પ્રયત્ન કરનાર ધંધુકાના ચાંગાનું સ્થાન ગુજરાતના ન્યોતિધર્મોમાં અમર નથી, એમ કોણ કહેશે? (“મુંબઈ સમાચાર”ના સં. ૧૯૮૩ના દીપોત્સવી અંકમાં લે:-શ્રી. ક. મા. મુનશી)

૧૭૨-શ્રીરામ

સાલ-ભર કે બાદ શ્રીરામનવમી નર-શ્રેષ્ઠ અવધપતિ મહારાજ દશરથ કે લાડકે કિશોર કી નિરુપમ કાર્યાવલિયો સ્મૃતિ-પટ પર અંકિત કરાને, હમારી સોમ્મ હુછ શક્તિયોં કો સંસાર કે અદ્વિતીય આદર્શવાદી કે પાવન ચરિત્ર કો સુના કર જગૃત કરાને ઔર માતા-પિતા, અંધુ-ભાઇ, સમાજ, સાધુ-સંત, પુરુષ-સ્ત્રી આદિ કે પ્રતિ ઉચિત કર્તવ્ય કી શિક્ષા દેને આતી હૈ. આજ કે હી દિન પુરુષોત્તમ શ્રીરામચંદ્રજી કો જન્મ હુઆ થા, જિનકી જોડ કા કોઈ વ્યક્તિ આજતક સંસાર કે કિસી સમાજ, કિસી રાષ્ટ્ર તથા કિસી ધર્મ-ગ્રંથ કે અંદર નહીં પાયા ગયા. ઉનકે આદર્શ-ચરિત્ર જો જવલંત ઉદાહરણ હમારે સમુખ રખે ગયે હૈ, વે ચિરકાલ તક હિંદૂઓં કે મુખ કી લાલી બનાયે રખેજે. ભગવાન રામ ધર્મનિષ્ઠ, કર્મનિષ્ઠ, ગો-બ્રાહ્મણ-પ્રતિપાલક, ગુરુજન-સેવક, પિતૃ-ભક્ત, ભક્ત-વત્સલ, દુષ્ટહર્તા, બલશ્રેષ્ઠ, સાધુસંતહિતૈષી ઔર અંત્યજ્નેં કો અપનાનેવાલે થે. વૈભવ, વિભૂતિ ઔર ધાન્ય સે પરિપૂર્ણ રાજ્ય કે આધિપત્ય કો તણુવત્ પૈરોં સે હુકરાતે હુએ પિતા કા આદેશ-પાલન કરને કે લિયે ગિરિ, બન-કંદરાઓં મેં નાના પ્રકાર કે કષ્ટોં કો સાનંદ સહન કરના તથા પ્રજા કો પ્રસન્ન કરને કે લિયે કેવલ જરા-સી બાતપર અપની સ્નેહમયી ભાર્યા કો હંસતે-હંસતે તિલાંજલિ દે દેના ઉન્હી મહાન આત્મા કા કામ થા. ઉનકી જીતની કારવાઇયોં હૈ, સખ અનુસાપન લિયે હુએ હૈ. બાલ્યાવસ્થા મેં હી ઉન્હોંને-ખડે ખડે અનર્થકારી અસુરોં કા નાશ કિયા. સમગ્ર દેશ કે બલવાન રાજાઓં સે બી ન નમનેવાલે શિવજી કે ધનુષ કો બાત-કી-બાત મેં ખંડ-ખંડ કર દિયા. ભીલની શબરી કે જૂઠે ગૈર ખાયે ઔર નિકૃષ્ટ નિષાદ કો બી ગલ્લે લગાયા-યહી ઉનકે આદર્શ, ગૌરવ ઔર હૃદય કી સચ્ચી ન્યોતિ હૈ; પરંતુ સખ કુછ હોતે બી હમ આજ ઉસકે આદર્શ કો ભૂલ ગયે હૈ—આજ ઉનકે આદર્શ કેવલ કાલ્પનિક એવં કથન-માત્ર કો રહ ગયા હૈ. આજ અજ્ઞાનતા કે અંધકાર મેં હમ ઇંસ તરફ બેહોશ હો કર પડે હૈ, કિ હમમેં ધર્માધર્મ, સત્યાસત્ય, ન્યાયા-ન્યાય-શુદ્ધિ હિ નહીં રહી. ઇતના હોતે હુએ બી હમ અપનેકો રામ કા અનુયાયી માનતે હૈ ઔર સમજતે હૈ, કિ સિદ્ધિ ઉસકા નામ લેને સે તથા જાંઝ-ટોલક પર ‘રામા-હો-રામા’ ગાને સે હી હમારે કર્તવ્ય કિ ઇતિશ્રી હો જતી હૈ. યહ હમારી બ્રાંતિ હૈ—વહ તો તબી પ્રસન્ન હોંગે, જખ હમ ઉનકે આદર્શોં કા પ્રતિપાલન કરેજે!!

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:—શ્રી૦ દેવકીનંદન શ્રીવાસ્તવ ‘ગૌર’)

૧૭૩-રામનવમી

“ નવમી ! તૂ જ્ઞાનતી હૈ, તેરા ઇતના મહત્વ ક્યોં હૈ ? તૂ ક્યોં પવિત્ર માની જાતી હૈ ? હિંદૂ ક્યોં તેરી પૂજા-અર્ચા કરતે હૈ ? તૂ રામ-જન્મદાયિની નવમી હૈ ! સમજી ! ઇસી લિયે તૂ ઇતની મહત્વપૂર્ણ સમગ્રી જાતી હૈ, ઇસી લિયે તૂ પવિત્ર તિથિ માની ગઇ હૈ. યહી કારણ તેરે મંગલ-કારિણી હોને કા હૈ. ઇસી લિયે તુજે “ રામ-નવમી ” કહા જાતા હૈ.

રામનવમી ! તૂ મહારાજ દશરથ કી પ્યારી ઔર કૌશલ્યા કી ચહિતી હૈ. સમસ્ત તિથિયોં મેં તેરા બહા માન હૈ ! ક્યોં ન હો ? તૂ રામ-વાલી હૈ ન ? તૂ રામ સે સંબંધિત નવમી હૈ, તુમમેં બહી શક્તિ હૈ. રામ જૈસે માતૃ-પિતૃભક્ત, મહાપરાક્રમી ઔર ધર્માત્મા કે ઉત્પન્ન કરને કી સામર્થ્ય તુજ હી મેં હૈ ! !

રામનવમી ! તૂ વીર-પ્રસવિની હૈ. આજ કરોડોં હિંદૂ તેરા સ્મરણ કર રહે હૈં. હમ દેખતે હૈં કે પ્રતિવર્ષ તેરા ઉત્સવ મનાયા જાતા હૈ; પર તૂ લોગોં કી-ઉત્સવ મનાવેવાલોં કી પ્રાર્થના નહીં સુનતી ! સચ જાતાના, તૂ વંધ્યા તો નહીં હોં ગઇ હૈ ? વંધ્યા નહીં હુઇ તો માલૂમ હોતી, ક્યોંકિ હમ દેખતે હૈં, કે એક દો નહીં, સેંકડોં-હજારોં બાલક તૂ આજ કે દિન જન્મ દેતી હૈ, ઔસી દશા મેં તુજે કેસે વંધ્યા કહા જાયે ? પર આશ્ચર્ય યહ હૈ કે આજ તૂ જિન બાલકોં કે જન્મ દેતી હૈ, ઉનમેં રામ નહીં દિખાઈ પડતા ! !

આર્ય-જાતિ કી પ્રિયા નવમી ! તો ક્યા હમ સમજ લેં કે અબ્બ તેરી પહલે જૈસી શક્તિ જાતી રહી ? ક્યા તુજમેં એક બાર હી જન્મ દેને કી શક્તિ થી ? અબ્બ ક્યા તૂ ફિર કબી રામ કે જન્મ નહીં દે સકતી ? સુખદાયિની નવમી ! માના કે આજકલ લંકા મેં કુંભકર્ણુ કા ભાઇ વહ રાવણ નહીં હૈ, પર અબ્બ તો યહાં એક નહીં અનેક રાવણ મૌજૂદ હૈ. ફિર ક્યા તેરી દષ્ટિ મેં અબ્બ ભી રામ-જન્મ કી આવશ્યકતા નહીં હૈ ?

પ્યારી નવમી ! હમેં માલૂમ હૈ, કે રાવણ તો તબ બધ હોતા હૈ, જબ વહ રામ કી પ્યારી સતી સીતા કે ઉણ લે જાયે. ક્યા તુજે યહ ભી નહીં માલૂમ કે ભારત કી સીતા સાત સમુદ્ર પાર પહુંચા દી ગઇ ? આશાદાયિની નવમી ! એક નહીં, અનેક હનુમાનોં કે દ્વારા પતા ભી લગ ગયા હૈ, કે સીતા લંકા કે કિસ કોને મેં છિપાકર રખી ગયી હૈ ! !

રામનવમી ! આજ ઋષ્યમૂક પર્વત બાલી હૈ. વહાં મિત્ર સુગ્રીવ કે સાથ રામ નહીં હૈ. સીતા કી બોજ લગા કર જો મહાવીર આયે હૈં, વે અપના સમાચાર કિસે સુનાયે ? ઇસ પર્વત પર તો રામ કે દર્શન હોતે નહીં, નવમી ! તૂ હી જાતા, રામ કહાં હૈં ?

નવમી ! હજારોં વર્ષ સે લોગ તુજે પ્રતિવર્ષ યાદ કરતે હૈં. બહી ભક્તિ સે રામ કે પુકારતે હૈં, ઉનકો ખુલાતે હૈં. પ્રતિવર્ષ તેરા મહોત્સવ મનાયા જાતા હૈ, પ્રાર્થના ભી કી જાતી હૈ, કે રામ આયે ઔર અપની પ્યારી સીતા કા પતા લગા કર ઉસે ફિર અપની જન્મભૂમિ મેં લાયેં; પર કુછ ભી નહીં હોતા, આશા નિરાશા મેં પરિણત હો જાતી હૈ ! !

હમારી આશા-ભરી નવમી ! તૂ સચ કહતી હૈ-તેરી બાત માનને યોગ્ય હૈ. તૂ ઠીક કહતી હૈ, કે ભારત મેં કૌશલ્યા જૈસી વીર-પ્રસવિની માતાઓં કી આવશ્યકતા હૈ. જબ ઇસ દેશ કી

માતાઓં કી ઓર દષ્ટિપાત ક્રિયા જતા હૈ, તો સચ્ચમ્ય ઉનમેં કૌશલ્યા નહીં દિખાઇ દેતી. યહ ઠીક હી હૈ, કિ રામ જૈસે પ્રતાપી ઓર તેજસ્વી બાલક આજકલ કીસી કાયર ઓર કરપોક માતાઓં કી કોખ સે જન્મ નહીં લે સકતે!!

રામનવમી ! ખસ હમારી સમજ મેં અખ આ ગયા-અખ હમને સમજા કિ તૂ કિસ કારણુ સે હમારી પ્રાર્થના નહીં સુનતી. અખ હમ સમજે કિ ઇસમેં તેરા કુછ બી દોષ નહીં; દોષ હમારા હી હૈ. જખ તક હમ યહાંપર રામ કે સ્વાગત કા પૂર્ણ પ્રયત્ન ન કર લેં, તખ તક ઉનકા પદાર્પણુ અસંભવ હૈ. અન્છા તો એસા પ્રયત્ન હોના ચાહિયે, કિ જિસ દેશ મેં કૌશલ્યા-સી માતાયેં હો, તબી રામ કા જન્મ હોગા; તબી વે સીતા કા પતા લગાકર ઉસે ફિર અપની રાજધાની-ભારતવર્ષ મેં લાયેંગે; તબી યહાં ફિર રામ-રાજ્ય હોગા!!

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:-શ્રીમતી મનોરમાદેવી ‘વિદુષી’ વિશારદ, શાસ્ત્રી)

૧૭૪-ભારતીય સંગઠન ઓર શ્રીરામ

અહા ! કયા હી રમ્ય દશ્ય હૈ. પ્રકૃતિ કે ઇસ નૂતન શૃંગાર કો દેખકર સભી મસ્ત હો રહે હૈં. મધુમાસ કા મધુર મારુત પ્રવાહિત હો રહા હૈ. વૃક્ષ-વૃક્ષ મેં નયે નયે પશુવ ઓર ડાલ-ડાલ મેં નયે-નયે ફૂલ નિકલ આવે હૈં. મંજરિત રસાત્ર કી ટહુનિયોં પર બૈઠી કોકિલા અપની મોહિની સ્તરીલી ફૂક સે વિરહિનિયોં કે હૃદય મેં વેદના પૈદા કર રહી હૈ. સારે સંસાર મેં વસંત કા સા-આજ્ય ફૈલા હુઆ હૈ; પર દાસતા કે બંધન મેં જકડે ભારતીયોં કો ઇસ પ્રાકૃતિક સુંદરતા મેં બી શાન્તિ નહીં. દીન-દુઃખિયોં કી હતાંત્રી વેદનાપૂર્ણ વિલાપ કી કરુણ ઝંકાર સે નાચ ઉઠતી હૈ; સાધુ-મહાત્માઓં કે પ્રાણુ દિન-દહાડે લૂટે જ રહે હૈં; ભારતીય કુલ-લલનાઓં કા સતીત્વ પ્રતિદિન કુષોંદારા અપહરણુ ક્રિયા જ રહા હૈ; ચારોં ઓર અસાચાર નમ્ર-મૂર્તિ ધારણુ કર તાંડવ નૃત્ય કરતા દિખાઇ પડ રહા હૈ; શિષ્ટતા, ધર્મ, આચાર, નિયમ આદિ દૈવી સંપ્રદાયોં કા ખૂન ક્રિયા જ રહા હૈ; અન્યાય, અધર્મ, અત્યાચાર, અવિચાર કી મૂર્તિ ધર્મ ઓર ધર્માત્માઓં કો ધ્વંસ કરને પર તુલી બૈઠી હૈ; સારે ભારતવર્ષ મેં એક વિપ્લવ મચા હુઆ હૈ. જહાં દેખિયે વહાં ખૂન-હત્યા ઇત્યાદિ કા નામ સુનાઇ પડતા હૈ. યદિ હમ ઇનકે કારણોં પર વિશેષ રૂપ સે ધ્યાન દેને કી ચેષ્ટા કરેં, તો હમેં પ્રત્યક્ષ દિખલાઇ પડેગા, કિ હમ અપને-હી-આપ અપને પૈરોં પર કુદહાડી માર રહે હૈં.

હમમેં સંગઠન કા સર્વથા અભાવ હૈ. હમ સ્વયં હી ઇસ અત્યાચાર કે શિકાર જન બધિક કે બકરે હો રહે હૈં. ઇસકા મહાન કારણુ હમારા પારસ્પરિક મતભેદ હૈ. હમ સ્વયં હી અપનેકો અસંગઠિત કર નાના પ્રકાર કી આધિ-વ્યાધિયોં કા બીજ-વપન કર રહે હૈં—હમને સ્વયં હી અપને લિયે કબ્ર ખોદ રખી હૈ. હમમેં પરસ્પર વિરોધ હૈ. હમારે હૃદય મેં કેવલ રાગ, દ્વેષ, ઇર્ષ્યા તથા ઘૃણા કા આધિપત્ય હૈ—પ્રેમ કા નહીં. હમમેં મિલને કી શક્તિ નહીં—ખિછુડને કી હૈ.

પ્રતિવર્ષ નયે-નયે ત્યોહાર તથા પર્વ આ કર હમેં નયે-નયે સંદેશ દે જતે હૈં; પર હમ ઉત્તર વિચાર કરને કા તનિક બી પરિશ્રમ નહીં કરતે. આજ વહી દિન હૈ, જખ કિ હિંદુ-કુલ-બૃષણુ ભક્ત-વત્સલ શ્રી રામચંદ્રજી ને અવધ કે મહલોં કો સુશોભિત ક્રિયા થા; આજ વહી દિન હૈ, જખકિ ઇસ વસુન્ધરા કો પાપ સે મુક્ત કરને કે લિયે પતિત-પાવન ને જન્મ લિયા થા; આજ વહી દિન હૈ, જિસકે ગૌરવ સે આજ બી પતિત ભારત કા શિર ઉંચા હૈ; આજ વહી દિન હૈ, જખ કિ મહારાજ કોશલેશ—દશરથ કો યુદ્ધોત્તી મેં સહારા મિત્રા થા; આજ વહી દિન હૈ, જખકિ રાવણુ કે માન-મર્દન કે લિયે લક્ષ્મીપતિ અવતીર્ણુ હુએ થે.

ઉસ સમય ભારત કી સ્થિતિ બી ઠીક ઇસી તરહ કી થી. સારા ભારત રાવણુ કી મહાંધતા કે કારણુ વ્યાકુલ હો ઉઠા થા. અસત્ય-સત્યપર વિજય પાને કી લાલસા સે નાચ રહા થા, અધર્મ ધર્મ કે દબોચે જી રહા થા ઔર પ્રકાશ અંધકાર મેં વિલીન હુઆ ચાહતા થા. પૃથ્વી ઘોર પાપ ઔર અત્યાચાર કે ખોડ સે દબી જી રહી થી, માનવી મર્યાદા નષ્ટ હો રહી થી, મુનિગણુ કાંપ રહે થે. સખકે મુંહ સે ત્રાહિ-ત્રાહિ કી પુકાર નિકલ કર ગગન-મંડલ કે ચરચરા રહી થી. ભારત કી ઇસ કરુણાજનક સ્થિતિ કે દેખકર રામચંદ્ર કે હૃદય મેં ઉગ્ર દેશભક્તિ કી લાલસા જગ ઉઠી ! ઉન્હોને ઉત્કટ જાત્યભિમાન કે મદ મેં ચૂર હો કર પ્રણુ કર લિયા:—

“ નિશિચર હીન કરોં મહિ.”

ઉન્હોને સર્વપ્રથમ સંગઠન કી નીંવ ડાલી. શ્રીરામચંદ્ર કા સંગઠન દૈવી સંપ્રદાયોં કા સ્માર્તમાન સ્વરૂપ થા, મુક્તિ કા સાધન થા ઔર થા જીવન કે અમર કરને કા એકમાત્ર ઉપાય. ઉસમેં સાત્વિક સાધનાઓં કા ખૂબ ફૂટ-ફૂટ કર સમાવેશ કિયા ગયા થા. ઉસકી પવિત્ર સ્થાપના સત્ય કી વેદીપર હુધ થી. ઉનકા સંગઠન સાત્વિક લાવોં સે પૂર્ણ થા. વે ઇસ સુયોગ્ય સંગઠન કે સુયોગ્ય નાયક થે.

ઉનમેં સેવાભાવ થા. વે સમાજ કી બલિ-વેદીપર અપના સર્વસ્વ ન્યોજાવર કરને કે તૈયાર થે. ઉનમેં સમ્મતી લગન થી. ઉનકે હૃદય મેં દેશભક્તિ તથા ધર્મ કી પ્રચંડ અગ્નિ ધધક રહી થી. ઉન્હોને નીચ સે નીચ મનુષ્ય કે અપનાયા. ગુહ, રાખરી તથા કીલ-કિરાત કે પ્રેમસૂત્ર મેં આખદ્ધ કિયા. ઉનમેં ભેદ-ભાવ કા નામમાત્ર બી નહીં થા ! વે સર્વપ્રથમ ઇન સખ કાર્યોં દ્વારા અપની નીંવ દઢ કર વિશ્વ-વિખ્યાત વિજય કે પ્રાપ્ત કરને કે લિયે અગ્રસર હુએ થે. ઇસકે અતિરિક્ત ઉનમેં આત્મ-ત્યાગ થા. યહી નહીં, વરન ઉનકે સેવકોં મેં બી વૈસા હી આત્મત્યાગ થા. બિના આત્મ-ત્યાગ કે કોઇ સમાજ યા દેશ ઉન્નતિ નહીં કર સકતા. સ્વયં ભગવાન ને અ-યોધ્યા લોટનેપર ગુરુ વસિષ્ઠ કે દેખ કર ખાનસોં સે કહા થા:—

“ ગુરુ વસિષ્ઠ કુલ પૂજ્ય હમારે, ઇનકી કૃપા દનુજ સખ મારે.”

ભલા ! કહાં વસિષ્ઠ ઔર કહાં રાવણુ સે પ્રતાપી વીર કા બધ ! ઇસકે અતિરિક્ત હનુમાન ને અપને કે નીચ દિખાતે હુએ વિભીષણુ સે કહા થા—

“ પ્રાતઃ લેધ જો નામ હમારા, તાદિન તાહિ ન મિસે અહારા.”

અહા ! કિતના આત્મ-ત્યાગ હૈ, કિતની સચાઇ હૈ. ઉનકી ભાષા કિતની મધુર પ્રતીત હોતી હૈ. ઇસ પ્રકાર શ્રી રામચંદ્ર ને સંગઠન કી નીંવ ડાલી થી. અંત મેં વિજય કી કૃપા-કેાર ઉન્હીં પર પડી.

પરંતુ આજ ભારત કી કયા દશા હૈ ? સબી આત્મશ્લાઘા મેં વ્યસ્ત હૈ. કિસી મેં આત્મ-ત્યાગ કા લેશ-માત્ર નહીં. સેવાભાવ કી ખાત તો દૂર રહી, અછૂતોં કે દેખતે હી કિતનોં કે પાતક લગતા હૈ. જખ તક ઇસ હિંદુ-સમાજ મેં અછૂતોં કે યથોચિત સ્થાન ન દિયા જાયગા, તખ તક હમારા સંગઠન કદાપિ પૂર્ણ નહીં હો સકતા; ઔર વિજય કદાપિ હમારી વશવર્તિની નહીં હો સકતી. આજ ભારત મેં એસે સપૂતોં કી આવશ્યકતા હૈ, જો સંગઠન કી બલિ-વેદીપર અપની આહુતિ દેને કે તૈયાર હોં; જિનમેં દેશભક્તિ કી ઉત્કટ અભિલાષા હો; જિનમેં આત્મત્યાગ હો, તબી ભારત કે પ્રાચીન દિન ફિરંગે ઔર ભારત ઉસ પુરાતન મહત્ત્વ કે પ્રાપ્ત હોગા. હે ભગ-વન્ ! આજ તુમહારા જન્મ-દિવસ હૈ; હમકો અપની જયંતિ કે ઉપલક્ષ અપની દેશ-ભક્તિ તથા ધર્મ-પ્રવૃત્તિ કી ભિક્ષા પ્રદાન કરો.

તુમહીં હમારે ધ્યાન વિષય હો—તુમહીં હમારી આશા હો !

તુમહીં હમારે મન મંદિર કી—એકમાત્ર અભિલાષા હો ! !

(“ હિંદુપંચ ” ના ‘ રામાંક ’ માં લેખક:—શ્રી ખદરીનાથ સહાય)

૧૭૫-વીર બનેા

લગભગ ઈ. સ. ૧૬૮૦ ની વાત છે. એક દિવસ એક અંગ્રેજ બાલક વાઈટફીપના બાન ચર્ચ નગરની એક દરજીની દુકાને બેઠો બેઠો કામ કરતો હતો. દુકાનનો માલિક ક્યાંક બહાર ગયો હતો. એ બાળક તો ત્યાં હતોજ. સોય-દોરા છોડીને તે ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક પોતાની સામે દૂર દૂર સુધી લહેરાતા સમુદ્રના આસમાની જળની શોભા નિહાળવા લાગ્યો.

તે માતાપિતારહિત એક કંગાલ અનાથ બાળક હતો. પાદરીઓએ તેને પાળી-પોષીને એક દરજીની દુકાને શિવણકામ શીખવા મૂક્યો હતો; પરંતુ સોય-દોરા સાથે માથું ફેડવાનું તેને પસંદ ન હતું.

આસમાની સમુદ્રમાં પ્રથમ તો તેને શદ દેખાયા. ત્યારબાદ જહાજોનું એક ઝુંડ સમુદ્રનાં મોજાં વિધતું, મસ્તાની ચાલથી ચાલતું તેને દષ્ટિગોચર થયું.

બાળક દુકાનેથી ઉઠીને નાહો, દોડતો દોડતો સમુદ્રતીરે આવ્યો. ત્યાં એક નાનકડી હોડી હતી, તેના ઉપર ફદકો મારીને તે ચઢી બેઠો. નાનકડા પરંતુ દૃઢપ્રતિજ્ઞ બાહુઓથી ચાલતી હોડી મોજાંને વિધતી, તીરની પેઠે ચાલી નીકળી. બાળક જળ-સેનાપતિ પાસે હાજર થયો.

તે સમયે લડાયક જહાજોમાં રહેવું એ બહુ જોખમભર્યું ગણાતું હતું. તેમાં કોઈ એકદમ ભરતી થવા ઇચ્છતું નહિ. બાળકને તેનો ભરતી થવાનો વારંવાર આગ્રહ જોઈને કોઈ ‘ના’ કહી શક્યું નહિ.

બીજેજ દિવસે તેની પરીક્ષાનો સમય આવ્યો. તે વખતે ફ્રાંસ અને ઇંગ્લેંડ વચ્ચે ભારે દુશ્મનાવટ હતી. સ્વૈર્ચ્છ્ય થતાંજ ફ્રાન્સનાં લડાયક જહાજો સાથે આ જહાજોનો ભેટો થઈ ગયો. જોકે બાળક જહાજમાં નવો નવોજ આવ્યો હતો અને આ પહેલાં તેણે લડાઈની ભયંકરતા કદી પણ જોઈ ન હતી, તોપણ તેજરા પણ ગભરાયો નહિ. પોતાના અમલદારના હુકમ પ્રમાણે તે હોડી દોડીને પોતાનું કામ કરતો હતો. ઉત્તેજનાને સમયે પણ તે જરા પણ ચલિત થતો નહિ.

ઘણી વાર સુધી લડાઈ ચાલી. બાળકે કંટાળી જઈને એક ખલાસી સાથીને પૂછ્યું કે “આપણને શી રીતે ખબર પડે કે, આપણા દુશ્મનો હવે હારી ગયા?”

ખલાસીએ ફ્રેન્ચ સેનાપતિના જહાજના શદની ટોચે ઉડતી ધ્વજ તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું કે “જો, જ્યારે પેલી ધ્વજ નીચે ઉતારી લેશે ત્યારે અમે માનીશું કે, દુશ્મનો હારી ગયા અને અમારી જીત થઈ.”

‘અસ એટલાથીજ?’ એમ કહીને બાળક ત્યાંથી જલદીથી નીકળી ચાલ્યો.

તે જમાનામાં બંને પક્ષનાં જહાજો બહુ પાસે પાસે રહીને લડતાં હતાં. એક પક્ષનાં જહાજ બીજા પક્ષનાં જહાજો ઉપર ચક્કર લઈને ગોળા-ગોળી વરસાવતાં હતાં; અને એકના સૈનિક બીજા જહાજ ઉપર જર્જરેલીથી ચઢીને કબજો લેવાની કોશીશ કરતા હતા.

ફ્રેન્ચ સેનાપતિનું જહાજ બાળકવાળા જહાજની પાસેજ હતું. બાળક બેઘડક ફૂટીને તેના ઉપર ચઢી ગયો. પછી જાનોમાનો બંને તરફની ગોળીઓની પરવા કર્યાં સિવાય દોરડાની સીડી ઉપર ચઢીને શદની ટોચ ઉપર જઈ પહોંચ્યો, કાળજીપૂર્વક ધ્વજ ઉતારી લીધી અને બિંદીની પેઠે સંતાતો છુપાતો પોતાના જહાજમાં આવી પહોંચ્યો. બંને સેનાઓમાંથી કોઈએ પણ તેને જતો આવતો ન દેખ્યો!

ઓહો! કેટલી ભારે વીરતા! બંને બાજુથી સણસણાટ કરતી ગોળીઓ છૂટે છે, તોપણ અગ્નિ વરસાવી રહી છે, એક પક્ષવાળા બીજા પક્ષવાળાને દેખતાંજ મારી નાખવામાં તો રાક્ષસોને પણ ભૂલવી દે છે. જો એક પણ ગોળી, ભલેને ગમે તે પક્ષની (કેમકે તે દુશ્મનના જહાજપર હતો અને અગ્નિ પોતાનાજ માણસની ગોળી તેને લાગવાનો સંભવ હતો.) તેને વાગત યા તો સામા પક્ષવાળા તેને માત્ર દેખતજ, તો શું તેના ટુકડાનોય પત્તો લાગત ?

અંગ્રેજ સૈનિકાએ ફ્રેન્ચ જહાજ પર ધ્વજ ન દીધી. તેઓ કૂલ્યા ન સમાયા, તેમણે માન્યું કે દુશ્મનોએ હાર કબૂલ કરી છે. એકજ વાર ઉત્સાહ અને ઉમંગમાં આવી જઈને તેઓ ફ્રેન્ચ જહાજો ઉપર ફૂટી પડ્યા. તેમના આ અચાનક હુમલાથી ફ્રેન્ચ સેના બહારથી બની ગઈ. તેમના તોપ-વાળાઓ તોપો છોડીને ઉભી પૂછીએ નાહા. ક્ષણભરમાં ફ્રેન્ચ જહાજો ઉપર અંગ્રેજોનો કબજો થયો.

અમે જુલા-એમ જાણીને આનંદથી પુલાતો તે બાળક આગળ આવ્યો. તેના હાથમાં ક્રાંસીસી ધળ હતી. સૌ લોકો એ જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા !

આ ઘટનાના સમાચાર અંગ્રેજ સેનાપતિને મળ્યા. તેણે બાળકને બોલાવ્યો-આખીએ કહાણી સાંભળી. ખુશી થઈને તેને છાતી સરસો ચાંપ્યો, તેની પીઠ થાબડી, કેટલુંયે ઈનામ આપ્યું અને તેને ઉંચી પદવી આપી. સાહસ અને વીરતાના કારણે તેની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થતી રહી અને તે એટલે સુધી કે તે એક દિવસ અંગ્રેજ નૌકાસૈન્યના સૌથી મોટા અધિકારી થયો.

અંગ્રેજ ઇતિહાસમાં તેનું નામ “જળસેનાપતિ હૅપ્સન” તરીકે સુવર્ણક્ષરે લખાયલું છે !

ભારતના પ્રિય બાળકો ! આજે જે અંગ્રેજ જાતિને તમે આટલી બળવાન બુઝો છો, તેનું ખાસ કારણ હૅપ્સન જેવા અનેક સખળ, વીર અને સાહસિક બાળકો છે. ભારતવર્ષને પણ આ સમયે વીર બાળકોની જરૂર છે. વીર બનો !

(“માધુરી” વર્ષ ૬, ખંડ ૧, સંખ્યા ૪ના શ્રીરામ વૃક્ષ શર્મા વેણીપુરીના લેખપરથી અનુદિત)

૧૭૬-શ્રીરામ-જન્મ-રહસ્ય

પૌરાણિક સમય કી કથા છે, ઉસ સમય આર્યાવર્ત મેં સ્વયંભુવ મનુ નામક એક મહા-પ્રતાપી એવં ધાર્મિક રાજા રાજ્ય કરતે થે. ઉનકી રાની કા નામ શતરૂપા થા. ઈનકે દો પુત્ર-રત્ન ઔર ત્રીન કન્યાએ થી. પુત્રોં કે નામ ઉત્તાનપાદ ઔર પ્રિયવ્રત થે તથા કન્યાઓં કે નામ દેવહતિ, પ્રસૂતિ ઔર આકુતી થે. મહારાજ મનુ કે પુત્રોં મેં ઉત્તાનપાદ ઔર પુત્રિયોં મેં દેવહતિ બડી હી યોગ્ય સંતાન હુઇ હે. ઉત્તાનપાદ કે ભક્તરાજ ધ્રુવ ઔર દેવહતિ કે સાંખ્ય-શાસ્ત્ર કે નિર્માતા કપિલમુનિ નામક સંસાર-પ્રસિદ્ધ પુત્રરત્ન હુએ, જિનકી કીર્તિ આજ બી દિગ-દિગંત મેં વ્યાપ રહી હૈ.

વૃદ્ધાવસ્થા મેં અચાનક મહારાજ મનુ કે હૃદય મેં રાજ-પાટ સે વિરક્તિ હો ગયી. ઉનકા દિલ એક બાર હી ઈશ્વિરાધન કી ઔર ઝુક ગયા. ઉન્હોંને તુરંત હી અપને લડકે ઉત્તાનપાદ કે રાજ્ય કા સંપૂર્ણ ભાર દે, ઈશ્વિર-ભજન-હેતુ રાનીસહિત જંગલ કી રાહ લી.

ગોમતી નદી કે તટ નૈમિષારણ્ય ક્ષેત્રપર, જહાં અસંખ્ય ઋષિ-મુનિ તપસ્યા ક્રિયા કરતે થે, મહારાજ બી યોગાભ્યાસ કી શિક્ષા લે કર તપસ્યા કરને લગે. મહારાજ ઔર મહારાની કી અટલ તપસ્યા સે આસપાસ કે મુનિ દંગ રહ ગયે. વે અન્ન-જલ લાગ કર તપસ્યા મેં ઇતને તહીન હુએ, કિ ઉનકે શરીર મેં હઠી-માત્ર હી શેષ રહ ગયી. નાના પ્રકાર કે કષ્ટ સહે, કિંતુ ઇનકી લો સદા ઈશ્વિર કી ઔર હી લગી રહી.

અંત કે મહારાજ ઔર મહારાનીં કી પ્રયંત તપસ્યા સે ક્ષીર-સાગર મેં શેષ-શય્યાપર શયન કરનેવાલે ચક્રધર વિષ્ણુ-ભગવાન કા આસન કંપાયમાન હો ઉઠા. ભક્ત કી એસી કઠિન તપસ્યા-પર ચતુર્ભુજ કો નંગે પૈર આના પડા !!

ભક્ત કે સંમુખ ભક્ત-વત્સલ ને પ્રકટ હો કર કહા—“વત્સ ! મેં તુમહારી તપસ્યા સે અત્યંત હી પ્રસન્ન હૂં. માંગો, કયા વરદાન માંગતે હો ?”

અપને સમુખ શંખ, ચક્ર, ગદા ઔર પદ્મધારી સ્વયં વિષ્ણુ-ભગવાન કો દેખ કર દંપતી ને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર કહા—“પ્રભો ! આપકા દર્શન કર મેરા રોમ-રોમ ધન્ય હો ગયા. કિંતુ અભી મેરે હૃદય મેં એક લાલસા ઔર બાકી હૈ. વહ હૈ—આપ જૈસે પુત્ર-રત્ન કી પ્રાપ્તિ ! નાથ ! હૈ તો સમસ્યા કઠિન; કિંતુ યદિ આપ ચાહેંગે, તો સહજ હી સંપન્ન હો સકતી હૈ.”

ચતુર્ભુજ ભગવાન ને તક્ષણ હી મસ્કરાતે હુએ કહા—“તથાસ્તુ. મેં અવસ્ય હી તુમહારે ઘર મેં અપને સમસ્ત અશોં કે સાથ જન્મ લે કર તુમહારી મનોકામના પૂર્ણ કરંગા.”

ઇતિના કહ કર વિષ્ણુ ભગવાન અંતર્ધ્યાન હો ગયે.

યહી રાજા સ્વયંભુવ-મનુ દ્સરે જન્મ મેં શ્રીદશરથ હુએ ઔર રાની શતરૂપા ઉનકી જ્યેષ્ઠ રાની કૌશિલ્યા હુઇ !!

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક-શ્રી. વિશ્વનાથ પ્રસાદ ગુપ્તા.)

૧૭૭-પોલૈંડ કી વીર માતાએ

કૈસર વિલિયમ દ્વિતીય ને ૧૮૯૪ ઈ. મેં એક વક્તૃતા દેતે હુએ કહા થા કિ યદિ પોલૈંડી લોગ બિલકુલ જર્મન બન જાય તો ફિર ઉનકી રક્ષા કી જાયગી. ઇસકે બાદ જર્મન સરકાર ને પોલૈંડી મદ્રસોં મેં જર્મન ભાષા કી શિક્ષા જબરન શુરૂ કર દી. ૧૯૦૨ ઈ. મેં કૈસર વિલિયમ ને એક વ્યાખ્યાન દેતે હુએ સારે જર્મનોં કો યહ સલાહ દી કિ વે પોલૈંડી જાતીયતા કો મિટાને કે લિયે ભરસક ઉદ્યોગ કરે. ઇસ તરહ જર્મન સરકાર ઇન દુઃખિયોં પર ન કેવલ અત્યાચાર હી કરતી થી બલકિ ઉનકો નામ-નિશાન તક મિટા ડાલને કે લિયે તત્પર થી.

પોલૈંડી બચ્ચોં કો જર્મન જાતીયતા કે રંગ મેં રંગને કે લિયે પોલૈંડ કી પાઠશાલાઓં મેં સારે વિષય જર્મન ભાષા મેં પઢાયે જાને લગે. કેવલ ધાર્મિક શિક્ષા પોલૈંડી ભાષા મેં દેને કી આજ્ઞા થી; પરંતુ ૧૯૦૧ ઈ. મેં યહ રિયાયત બી દૂર કર દી ગઈ ઔર પોલૈંડી બચ્ચોં કો જર્મન ભાષા મેં પ્રાર્થના પઢને ઔર લજન જાને પર લાચાર કિયા ગયા. વે બચ્ચે ઘર મેં તો અપની માતૃભાષા બોલતે થે, પરંતુ મદ્રસોં મેં-પાઠશાલાઓં મેં બોર્ડ પર વિદ્યાર્થીયોં સે યહ પ્રતિજ્ઞા કરાતે થે કિ 'આજ હમ એક-દૂસરે સે કેવલ જર્મન ભાષા બોલેંગે. જો ઐસા ન કરે ઉસે દંડ મિલના ચાહીએ.' ઇસ પ્રકાર ઇન નહીં આત્માઓં પર અત્યાચાર કિયા જાતા થા.

એક ગ્યારહ બરસ કે લડકે ને અપને ઘર મેં કુછ દૂસરે લડકોં કો પોલૈંડી ભાષા પઢાઈ. ઉસકે પિતા પર મુકદ્દમા ચલાયા ગયા, ક્યોંકિ ઉસ લડકે ને અપને ઘર મેં એક પાઠશાલા જાનરી કરને કો પાપ કિયા થા. બેચારે પિતા કો જુમ્હોના અદા કરના પડા. એક સ્ત્રી કો કેહ સાલ કી કેદ કો દંડ દિયા ગયા, ક્યોંકિ ઉસને બ્રેટન કે મામલે મેં શાસકોં કો વિરોધ કિયા થા; પરંતુ વહ લાગકર શહર કબજા ચલી ગઈ. યહ શહર જર્મન ઇલાકે સે બાહર થા, યહ મહિલા જ્યોં ત્યોં કિસી ન કિસી તરહ અપને ગરીબી કે દિન ગિતાતી રહી.

જર્મની કે પ્રધાન મંત્રી ને ઇન શબ્દોં મેં અપની રાજનીતિ કો પ્રકટ કિયા:-જર્મની કો રાજ્ય એક જર્મન સંસ્થા હૈ ઔર હમારા કર્તવ્ય હૈ, કિ ઇસ રાજ્ય કે પ્રત્યેક ભાગ મેં એક માત્ર જર્મન ભાષા કો પ્રચાર કરે; હમ દૂસરી ભાષાઓં કો સંરક્ષણ નહીં કરેંગે. ઉનકો જર્મન જામા પહિનાને કી કોશિશ કી ગઈ. અંતતઃ ઇસ બાતપર પોલૈંડી જાતિ ને સલામત આરંભ કર દિયા. વિદ્યાર્થીયોં ને જર્મન ભાષા મેં પ્રાર્થના કરને સે ઇનકાર કિયા; ઔર પ્રશ્નોં કો ઉત્તર દેને કી જગહ ચુપ્પી સાધ લી. એક લાખ બચ્ચે ઇસ સત્યાગ્રહ કે આન્દોલન મેં શરીક થે. જર્મન સરકાર ને ઇન બચ્ચોં કો દંડ દિયા. ઉનકો બેત લગવાયે. વિશેષતઃ શહર બ્રેટન મેં ઇસ સંબંધ મેં બડા અત્યાચાર કિયા ગયા. વહાં બચ્ચોં કો અસબ્યોચિત દંડ દિયે ગયે; પરંતુ ઉનકી માતાઓં મદ્રસોં મેં ઘુસ આઈ ઔર અપને લાલોં કી રક્ષા કરને લગી. ઇન સ્ત્રિયોં કો બી પુલિસ ને ગિરફતાર કર લિયા ઔર ઉનકો જેલ કો દંડ દિયા ગયા. કુછ સ્ત્રિયોં કો દાઈ સાત કી કડી કેદ કો હુકમ સુનાયા ગયા. જર્મની કે પ્રધાન મંત્રી બ્યોલો ને રાજસભા મેં કહ દિયા કિ બ્રેટન કી ઘટનાઓં સે હમારે શાસન કે નામ પર કોઈ ધબ્બા નહીં લગા હૈ. ખૂબ! જો આંખોં કે અંધે હોં ઉન્હેં ધબ્બા ક્યોં કર દિખાઈ દે સકતા થા!

(‘સલવાદી’માંના શ્રીયુત હરદયાલજના એક લેખને સાર)

૧૭૮-રામ ! આઓ !

• ભગવાન ! આજ એક વર્ષ કે પશ્ચાત્ તુમહારે જન્મ કી શુભ તિથિ કા આગમન હમ ભારતીયોં કે હૃદય મેં એક અપૂર્વ આનંદ કા સમાવેશ કર રહા હૈ. યોં તો પ્રાયઃ પ્રત્યેક હિંદૂ પ્રતિદિવસ તુમહારા સ્મરણ કરતા ઔર મંદિરાદિ મેં જા તુમહારી પૂજા કર અપનેકો ધન્ય માનતા હૈ; પરંતુ આજ કે દિન તો કોઇ અસાધા હી ઐસા રહતા હોગા, જો તુમહે સ્મરણ ન કરતા હો. તુમહારી પિતૃ-ભક્તિ, ભ્રાતૃ-ભક્તિ, માતૃ-ભક્તિ, પત્ની-ભક્તિ તથા પ્રજા-ભક્તિ આજ બી સંસાર કી સભી જાતિયોં કે લિયે આદર્શ હૈ.

કૌશલ્યાનંદન ! સંસાર કે મહાપુરુષોં કી સૂચિ મેં તુમહારા નામ સર્વોચ્ચ સ્થાનપર લિખા જતા હૈ. સંસાર કા કોઇ બી શુભ જીણ તુમસે નહીં છૂટા. દુર્યુણોં કી ઔર તુમને દષ્ટિપાત તક નહીં કિયા. તુમને દૂસરોં કે કષ્ટોં કે નિવારણ કરને મેં અપને પ્રાણોં તક કી પર્વાહ ન કી. પ્રજા કી તુષ્ટિ કે લિયે તુમને પ્રાણોં સે બી પ્રિય પત્ની જનકી કો જન મેં ભેજને મેં તનિક બી સંકોચ ન કિયા. અપને જીવન કે અંતિમ ભાગ મેં અપને સુખ-દુઃખ કે સાથી પ્રાણોપમ છોટે ભાઇ લક્ષ્મણ કો ત્યાગને મેં તનિક બી ખેદ પ્રકાશ નહીં કિયા. અપને અંતકાલ મેં બી અપની માતૃ-ભૂમિ અયોધ્યા કે સભી નર-નારિયોં કો ઐસા સ્થાન દિયા, જો ખડે-ખડે મુનિયોં કો બી સહજ હી નહીં મિલતા. તુમને સંસાર કે સભી દેશોં મેં ભારત કો ઉત્તમ સમજા થા, અતઃ એવ આવશ્યકતા પડનેપર તુમને ઇસી દેશ મેં અવતીર્ણ હો અપના કાર્ય-સંપાદન કિયા. યોગ્ય પિતા કે યોગ્ય પુત્ર હો તુમને જો કુછ કિયા મનુષ્યોં કે લિયે આદર્શ હો કર કિયા. તુમને કોઇ બી કાર્ય ઐસા નહીં કિયા, જિસસે અભિમાન, ઇશ્વરત્વ યા ગુરુતા પ્રકટ હો. કિસી વિશેષ સમય યા દેશ કે લિયે પરિમિત ન હો કર તુમહારે કાર્ય સભી સમય, સભી દેશોં મેં આદર્શ હોને કે યોગ્ય હૈ. યહ નિશ્ચય હૈ, કિ યદિ ભારત આજતક તુમહારે આદર્શપર ચલતા હોતા, તો ક્રમશઃ ઉન્નત હોતા જતા ઔર આજ કોઈ બી દેશ ઇસકી સમતા કા ન દીખ પડતા; પરંતુ પ્રભો ! આજ તુમહારી જન્મ-ભૂમિ, કીડા-સ્થલી ભારત-ભૂમિ કી ઐસી શોચનીય દશા હો ગયી હૈ, જિસકે સ્મરણમાત્ર સે બી હૃદય પ્રકંપિત હો ઉડતા હૈ, લેખિની રુદ્ધ હો જતી હૈ તથા નેત્રોં સે આંસુ-ઓં કી અવિરલ ધારા બહ કર સંસાર કો શરાબોર કર દેતી હૈ. અન્ય દેશવાસે ઇસે અહર્નિશ પૈરોં સે હુંકરાતે જા રહે હૈં, ઇસકા કયા કારણ હૈ? ઇસકા એકમાત્ર કારણ યહ હૈ, કિ ભારતિયોં ને તુમહારે આદર્શ કો વિસ્મરણ કર દિયા હૈ. યદિ તુમહે આદર્શ માન કર અપના કાર્ય કરતે હોતે, તો પ્રતિષ્ઠત એક વ્યક્તિ બી કષ્ટ પાતા દષ્ટિગોચર નહીં હોતા. ફિર ઇસકી યહ દશા ક્યોં ન હો ?

નાથ ! તુમહે લોગ સંસારાધિપતિ, અખિત્ર-અભાંડ-નાયક, સર્વોત્કર્ષી, ઘટ-ઘટ-વ્યાપક કહતે હૈં. તુમહારી સ્વર્ણ, રૌપ્ય તથા પ્રસ્તર કી સુગંધિત પ્રતિમા જના ઉસકી શોડષોપચાર સે પૂજા કરતે હૈં, પુષ્પોં કી વર્ષા કરતે હૈં, તુમહારે જયઘોષ સે વિશાલ આકાશ કો પરિપૂર્ણ કર દેતે હૈં; પરંતુ કયા ઇસસે તુમહારી તુષ્ટિ હોતી હૈ? આજ સારે દેશ મેં પિતા-પુત્ર મેં દ્વેષ, પતિ-પત્ની મેં દ્વેષ, ભાઈ-ભાઈ મેં દ્વેષ તથા રાજા-પ્રજા મેં દ્વેષ યા ઇસ ભાંતિ સારે સંસાર મેં દ્વેષ હી દષ્ટિગોચર હોતા હૈ. ફિર બી લોગ તુમહારી કૃપા ચાહતે હૈં.

પ્રભો ! યદિ તુમ ચાહતે હો કિ ભારત, તુમહારા પ્યારા ભારત અવનતિ કે દૂપ મેં ગિરને સે બચે, તો ઇન્હેં શીઘ્ર હી સુશુદ્ધિ પ્રદાન કરો, જિસસે યે પુનઃ પૂર્વોન્નતિ કો પ્રાપ્ત હોં, અન્યથા ભવિષ્ય મેં તુમહારી પૂજા કરનેવાલા બી કોઇ ન મિલેગા.

(“હિંદૂપચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:-શ્રી. કાશીચરણજી)

૧૭૯-ઉદ્ધાર કેસે હો?

પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર કે વિષય મેં ખાતરીત કરતે કરતે લોગ પ્રાયઃ યહ કંહ-ઐહતે હૈં કિ શ્રીરામ તો ઇશ્વર કે અવતાર થે, ઇસલિયે ઉનકા આચરણ ઇતિના ઉચ્ચ ઔર કાર્ય-પ્રણાલી અતિપ્રશંસનીય થી. હમ તો સાધારણ જન હૈં, ઉનકે સમાન વ્યવહાર કરના, હમારે લિયે કેવલ કઠિન હી નહીં, અસંભવ હૈ.

જિસ સમય આર્યોં કી યહ પવિત્ર ભૂમિ દુરાચારિયોં કે અત્યાચાર સે પીડિત હો રહી થી; ઋષિ-મુનિ સ્વછંદતાપૂર્વક ઇશ્વરોપાસના ઔર યજ્ઞ નહીં કર પાતે થે; સન્નજન ગણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક અપને ધાર્મિક કૃત્ય કા સંપાદન નહીં કર પાતે થે ઔર સ્ત્રિયોં કા સતીત્વ ખતરે મેં થા, ઉસ સમય શ્રીરામ ને અવતાર લિયા થા. લોગ કહતે હૈં, કિ નર-પિશાચોં કે કુકૃત્યોં કે ભાર સે દુખી હુધ માતા વસુન્ધરા કા બોઝ ઉતારને કે લિયે શ્રીરામ ને અવતાર લિયા થા. હમ કહતે હૈં કિ નહીં; શ્રીરામ કેવલ પૃથ્વી કા ભાર ઉતારને કે લિયે હી નહીં આયે થે, બલકિ માનવી કાર્યોં દ્વારા મનુષ્ય-માત્ર કે સમુખ એક આદર્શ રખને આયે થે, જિસસે ઇસ ભૂ-મંડલ કે મનુષ્ય ઉનકે ખતાયે હુએ માર્ગોં પર ચલ કર આર્ય-ધર્મ કી રક્ષા કર સકેં.

ઉનકે દ્વારા જિતને કાર્ય હુએ હૈં, સખ શિક્ષા સે પરિપૂર્ણ હૈં. ખાલ્કકાલ સે લે કર ઉનકે જીવનપર્યંત કે કાર્ય કી આયોચના કીજાએ. પિતૃ-ભક્તિ, બ્રાતૃ-પ્રેમ, ગુરુ-જનોં કી આજ્ઞા કા પાલન, આતતાપિયોં કે સાથ ખર્તાવ, સ્ત્રિયોં કે સતીત્વ કી રક્ષા ઔર પ્રજાપાલન આદિ જિતને કાર્ય ઉનકે દ્વારા સંપાદિત હુએ, સખકે સખ શિક્ષાપ્રદ હૈં. યદિ ઉનકે જન્મ લેને કા અભિ-પ્રાય કેવલ પૃથ્વી કા ભાર હલકા કરના હી હોતા, તો વે કેવલ અપની ઇચ્છામાત્ર સે કર સકતે થે, કયોંકિ વે ઇશ્વર કે અવતાર થે ઔર ઇશ્વર સર્વશક્તિમાન હૈ.

હિંદુ-રાષ્ટ્ર કિસી સમય સખ રાષ્ટ્રોં કા જગત-પિતા થા ઔર સંસાર કે રાષ્ટ્રોં કા શિર-ઔર થા; કિંતુ આજ ઉસકી વહ હાલત ન રહી; કારણ હમ ઔર આપ ઉનકે ખતાયે હુએ માર્ગોં કા અનુસરણ ન કર સકે. હમ તો આજ ભી દાવે કે સાથ કહતે હૈં, કિ સમસ્ત હિંદુ-જનતા શ્રીરામ કે ખતાયે હુએ માર્ગોં કા અવલંબન કરે, તો આજ ભી કિસી જાતિ અથવા રાષ્ટ્ર મેં ઇતની શક્તિ નહીં હૈ, કિ હિંદુ-જાતિ કો નીચા દિખા સકે અથવા ઉસકે કંધોં પર પરતંત્રતા કા બુઝા રખ સકે. આજ હમ લાઈ-લાઈ પરસ્પર એક-દૂસરે કી ગર્દન કાટને કે લિયે તૈયાર રહતે હૈં; લોગોં મેં અબલાઓં કી રક્ષા કરને કી ક્ષમતા નહીં; માતા-પિતા ઔર ગુરુજનોં કી સેવા કરના તો દૂર રહા, ઉનકે સાથ અચ્છા ખર્તાવ ભી નહીં કિયા જતા; લોગ અપને હી સહધર્મિયોં સે ઘુણા કરને લગે હૈં, તો ફિર હમ કિસ પ્રકાર સાંસારિક સુખોં કે ભાગી હો સકતે હૈં ? હમારી તો યહ ધારણા હૈ, કિ જખતક શ્રીરામ કે ખતાયે હુએ માર્ગોં પર હમ નહીં ચલેજે, તખતક હમારા ઉદ્ધાર હોના અસંભવ હૈ.

આજ રામનવમી હૈ, પર ઇસ રામનવમી કા ઉત્સવ મનાના તબી સાર્થક હોગા, જખ હમ શ્રીરામચંદ્ર કે ચરિત્રોં કા ગુણ-ગાન કરતે હુએ ઉનકા અનુસરણ કર અપના જીવન સાર્થક કરેજે!!

(“હિંદુપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક—શ્રી ૦ ગૌરીલાલ યાદવ)

૧૮૦—કેટલાક વૈદ્યકીય પ્રયોગો

(સ્વામી શ્રી સેવારામજી, અમૃતસરવાલી કૃષ્ણમાઈની ધર્મશાળામાં મુરદાધાટ ઋષિકેશ. તેઓશ્રીએ સ્વાતુ-
સ્થાવ પ્રાપ્ત કરીને તથા અનુભવી મહાત્માઓ પાસેથી - જાણી-અજાણીને લોકકલ્યાણને ખાતર લખાવેલા
અનુભૂત પ્રયોગો આ સંબંધી વધુ પૂછપરછ સ્વામીજી સાથેજ કરવા વિનવતી છે.)

સંગ્રહણી:—મરી, રૂમી મસ્તકી, દાડમનાં ફૂલ, કેરીની ગોટલી, વંશલોચન, માયાં, જાયફળ, લવંગ, લોંધર, માઈ ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ, ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલ (કડ છાલ), ખીલાનો ગર્ભ અને ખાવળનાં ફૂલ, એ ચૌદ ચીજો એક એક તોલો લેવી. સર્વ ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. જૂરા કેળાનાં ખી ત્રણ તોલા ખારીક ખાંડીને તેમાં ભેળવી દેવાં. અરીણુ તોલા ત્રણ, જે વાયુથી સંગ્રહણી હોય તો કરતૂરી એ વાલ, વાયુ ન હોય તો કરતૂરી ન નાખવી. પ્રથમ અરીણુનું પાણી કરી તેમાં અધી ઘસ્ટુઓ ભેળવી દઈ ચણાડી જેવી ગોળીઓ કરી છાંસમાં સૂકવવી. દેવાની વિધિ:—૩ થી ૨૫ વરસની સંગ્રહણી હોય અને નવટાંક દૂધ પણ ન પચતું હોય તેને ત્રણ ત્રણ ગોળી કાચા ચોખાના ઘોવણમાં સવાર, ખેપોર ને સાંજ, એમ દિવસમાં ત્રણ વાર આપવી. પંદર દિવસ સુધી દિવસની ૯ લેખે ગોળીઓ આપવી. ત્યારબાદ બપોળે ગોળી આઠ દિવસ સુધી દર ૮'કે આપવી. તે પછી એ સવારે ને બે સાંજે એમ એક માસ સુધી આપવી. અનુપાન—દૂધ અને ચોખા સિવાય પંદર દિવસ સુધી કંઈ પણ ખાતું નહિ. પંદર દિવસ પછી સહેજ ખાજરી કે ઘઉંની રોટલી લઇ શકાય. આરામ થયા પછી પણ શેરડી કે ગોળ, મિષ્ટાન્નાદિ ભારે ચીજ કંઈ ન ખાવી. આ પ્રયોગ ખાસ અનુભવેલો છે અને ખરાબર ચકસીર છે.

લોહીનો મરડો હોય તો ચોખાના ઘોવણમાં બપોળે કલાકે બપોળે ગોળી આપવી. તેનાથી થોડાજ દિવસમાં આરામ થશે. ખોરાક દૂધ-ભાતનો રાખવો.

કમળો અથવા પીળીઓ:—ફેડયા વગરના પાકેલા કળી ચૂતાનો ભૂકો કરી મજબૂત બુચ-વાળી શીશીમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી ૩ રતીભાર ગાયના અર્ધાં તોલા માખણમાં ખાડો પાડી તેમાં મૂકી ગોળી કરી ગળાવી દેવી. ત્રણ દિવસમાં રોગ જશે, છતાં સાત દિવસ આપવી.

દમ અને ક્ષય માટે:—(૧) જ મહીનાની અંદરનો ક્ષય પણ મટશે. વડની વડવાઈનો અગ્ર-ભાગ લાલ રંગવાળો હોય છે તે એક શેર, નસોતરની છાલ એક શેર, આકડાનાં પાકાં પીળાં પાન એક શેર, ઓછામાં ઓછો પંદર વરસનો અસેળીઆવાળો જૂનો ગોળ શેર, એવો ગોળ ન મળે તો જૂનો સાદો ગોળ પણ ચાલે. ઉપરની ચીજોને ખૂબ ઝીણી ખાંડવી, તેને ગોળમાં ભેળવવી અને તેનો ગોળો કરવો. ગોળો ન થાય તો ખીજો ગોળ ભેળવવો. તેના ઉપર એક હળ્લર ધણુ મારવા. પછી એ ગોળોને મટ્ટી-કપડના બે ત્રણ આંટા દધને ઉપર પાતળી માટી ચોપડી છાંયડે સૂકવવું. પછી તેને બકરાની લીંડીનાં જાણીની ગજપુટ આગ દેવી. આગ ઠંડી થઈ જાય ત્યારે એ ગોળો કાઢી લેવો. તેમાંથી જે રાખ નીકળે તે એક શીશીમાં ભરવી. જે કફ વધારે હોય તો ત્રણ ત્રણ રતી પાનમાં ત્રણ વાર આપવી અને કફ ન હોય તો મધ સાથે આપવી. દિવસમાં ત્રણ વખત એ પ્રમાણે ચૌદ દિવસ આપવી. તેલ, મરચાં, ખટાઈ, દૂધ, ઘીની એક મહીના સુધી પરહેજ પાળવી. આરામ થયા પછી જ માસ પછી ફરી એક વાર ખાઈ લેવી અને ક્ષય રોગવાળાને લાગુ દોઢ માસ સુધી આપવી. જ માસ ઉપરના ક્ષયના દરદીને આ દવા ન આપવી.

દમ અને ખાંસી:—સિંધવ પાંચ તોલા, રાતી ફટકડી પાંચ તોલા, નવસાર અઢી તોલા, આકડાનું દૂધ ૬૦ તોલા; ઉપરની ચીજો આકડાના દૂધમાં નાખી વાસણનું મોઢું કપડમટ્ટી કરવું અને ભટ્ટી અથવા ગજપુટ આગ દેવી. તેની રાખ ચારથી પાંચ તોલા નીકળે તો ઠીક થઇ સમજવી; વધુ હોય તો ફરીથી આગ દેવી. ખોરાકમાં ઉપર પ્રમાણે પરહેજ પાળવી તેમજ લેવાની વિધિ પણ ઉપર પ્રમાણેજ સમજવી.

વાર્ધ અથવા મૃગી:—શંખના કીડા અર્ધો તોલો, છીંકણી અર્ધો તોલો, નાગદોણ લકડી અર્ધો તોલો અને સોડા (ધોયેલો) અર્ધો તોલો; એ બધી ચીજો ત્રીણી વાટી ચાર રૂપીઆભાર તાંબ તલના તેલમાં નાખી ચાર કલાકસુધી ખૂબ ઘુંટી શીશીમાં ભરી લેવી. દરદીને ૪૧ દિવસ સૂર્યસામે બેસાડી સવારમાં પાંચથી સાત વખત સુંઘાડવી. એકતાલીસ દિવસ સુધીમાં એક દિવસે ગંદુ પાણી નીકળી જશે; જો તેમ ન થાય તો દવા વધારે દિવસ સુંઘાડવા કરવી. મૃગીવાળાને જોડે તેને સુંઘાડવો, તેથી તેને પુરત હોશ આવે તો મૃગી છે એમ જાણવું, નહિ તો વા વગેરે જાણવું અને ઉપક્રી દવા તેવા માણસને ન આપવી.

આંદીની દવા:—રસકપૂર માસા પાંચ, લવિંગ એકવીસ, મરી માસા બે, એ ત્રણે ચીજોને જૂદી જૂદી ખરત કર્યા પછી એકત્ર કરીને તેની સારસાપરીલાના પાણીમાં સાત ગોળા કરવી. પહેલાં દરદીને જીલાય આપી પછી દવા શરૂ કરવી. એક ગોળા પાવલીભાર સારસાપરીલામાં આપવી. ગાયનું દૂધ, ઘી અને ઘઉંની રોટી સિવાય કોઈ પણ ખોરાક લેવો નહિ; નહિ તો ફૂટી નીકળશે. આ દવા ઘણાંએ ઉપર અજમાવેલી છે.

આંદીરોગમાં ચોપડવાની દવા:—મુઝદાશીંગી, રાજ અને લીલા રંગનું થાય ત્યાંસુધી ધોયેલું ઘી (ઘીને બદલે ગાયનું માખણ મળે તો વધારે સાફ; તેને પણ લીલું થતાં સુધી ધોવું) ઉપરની ચીજો ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તેમાં મેળવી તે ચોપડવું. આની ઉપર જે દવા જણાવી છે તેનાથી અંદરનો રોગ નાશુદ થશે અને તેના પછી લખેલી આ દવા ઉપરના ધા રૂઝવવા માટે છે.

ઘોળા કોઢની દવા:—ગંધક, ગેરૂ, ખાવચી અને દાડમનાં ફૂલ રોગના પ્રમાણમાં સરખા વજનલેવાં. તેના ચણાના દાણા જેવડા કડકા કરી કાચ અથવા માટીના વાસણમાં રાત્રે પલાળવાં. તેમાંથી એક તોલો પાણી સવારમાં ધીરેથી નીતારીને પી જવું. ખાકીના પાણીમાં ખરત કરવું. તેનું પાણી જરાય ફેંકી દેવું ન પડે તેટલું પહેલેથી નાખવું. તે દવા પોચે પોચે હાથે કોઢવાળા ભાગપર બે કલાકસુધી મસખ્યા કરવી. પંદર દિવસમાં ચામડીનો રંગ બદલાઈ જશે. આ દવા ચાળીસ વર્ષની અંદરનાં માણસોએ કરવી, એથી વધુ ઉંમરવાળાને આરામ થતો નથી. દવા રોજ જોઈએ તેટલી તાજી ખનાવવી અને રોજ પાણી પણ નીતારીને પીવું. પરહેજ કંઈ પણ નથી. આ ઘોળા કોઢને માટે છે. આખા શરીરે અથવા ઘણી જગ્યાએ કોઢ હોય તેણે નીચે પ્રમાણે દવા કરવી.

આખે શરીરે કોઢ ઘોળા હોય તે માટે:—ખાવચી તોલો ૧, વરકી હડતાવ તોલો ૦, કુવાડીયાનાં બી તોલો ૧, લોહાંને કાટ તોલો ૧, મનસીલ તોલો ૦, ગંધક તોલો ૦, ભાંગરાનો રસ તોલો ૧, રસવંતી (રસાં) તોલો ૦, હીરાકશી તોલો ૦, એ બધી ચીજોને રોગના પ્રમાણમાં વધારે અથવા ઓછી લઈને ગાયના મૂત્રમાં ત્રીણી લસોડીને તેને લોખંડના વાસણમાં ત્રણ દિવસ રાખી મૂકવી. પછી તેને ઉપર પ્રમાણે ચોપડવી. આ દવા છ માસ સુધી કરવી.

ગર્ભ ન રહેતો હોય તેના ઉપાયો:—સ્ત્રી અને પુરુષની પહેલાં પરીક્ષા કરવી. થોડે થોડે અંતરે જમીનના બે નાના ખાડા કરી તેમાં તોલો બન્ને તોલો જવ વાવવા, તેમાં સ્ત્રી અને પુરુષે રોજ સવારમાંજ પોતપોતાના ખાડામાં પીશાય કરવો. જેના પીશાયથી જવ ન ઉગે તેનામાં દોષ છે એમ જાણવું. જો સ્ત્રીમાં દોષ હોય તો તેને પ્રથમ નીચે પ્રમાણે જીલાય આપવો. જો સ્ત્રીનું શરીર નખળું હોય તો દવા શરૂ કરતાં પહેલાં છ માસથી પુરુષે તેનો સંગ ન કરવો અને દવા ત્યાર બાદ શરૂ કરવી. સૂંઠ તોલો ૧, મીઠીઆવળ તોલો ૧, ગુલાબનાં ફૂલ તોલો ૨, જેડીમધનાં મૂળ તોલો ૧, પોચણી ફૂલ તોલો ૧, નાની હરડે તોલો ૧૧, ત્રણી તોલો ૧ (પીળી હોય છે), મોટી દ્રાક્ષ તોલો ૨, બદામની મીંજ તોલો ૨, એ સર્વે ચીજો વાટી તેની ત્રણ પડીકી કરવી. સવાશેર પાણીમાં એક પડી. નાખી ઉકાળવું. અધું પાણી રહે એટલે પાંચ તોલો સાકર નાખવી. ઉતારીને ઠંડુ થયા પછી તે પીવું. એક પડીકાથી દશ દસ્ત થાય તો પછી બીજા પડીકાનો ઉપયોગ કરવો નહિ. ઓછા થાય તો કરવો, સ્ત્રીને ઋતુકાળથી દશ દિવસ પહેલાં જીલાય આપવો. આથી અંદરનો કોડો શુદ્ધ થશે. હવે ઋતુશોધન માટે:—જાવંત્રી, કાંટાળું

માયું, કુલવેલી ફટકડી, ધાવડીનાં ફૂલ, એ બધી ચીજો સમભાગે લઈ ભેગી બારીક પીસી છ આંગળ પહોળા અને દોઢ વેંત લાંબા મલમલના કકડા ઉપર તે દવા પાથરવી. પછી દવા અંદર રહે તેવી રીતે તેની વાટ કરવી. તે વાટને એક છેડે મજબૂત દોરો બાંધવો અને તે દોરાને કેડે બાંધી રાખવો. ઋતુ આવી હોય તે દિવસની સાંજે તે વાટ કરીને રાત્રિએ સૂતી વખતે યોનિમાં રાખીને સૂવું. સવારે સ્નાન વખતે તેને કાઢી નાખવી. વચમાં પીશાબ વખતે કાઢી લઈ તેજ જગાએ પાછી રાખવી. ચારબાદ ત્રણ દિવસ પૂરા થાય ત્યારે એથે દિવસે નીચેની દવા સાંજે સૂતી આપવી.

સ્ત્રીને ગર્ભ રહેવાની દવા:—શિવલિંગી તોણો ૧૦, ભગલિંગી તોણો ૧૦, પીપળાની વડવાઈ માસા ૪, પારસપીપળાનાં બી માસા ૪, શંખાવળી (શંખપુષ્પી અથવા ઘોળફૂલી) પાવલીભાર, સોનાગેરૂં ૩ રતી, સાચાં મોતી બે આનીભાર (મોતીને કુલડીમાં ૭ તોણા દૂધમાં રાંધવાં ત્યાર પછી વાટવાં). ઉપરની સઘળી ચીજો જૂદી જૂદી વાટી ખૂબ ઝીણી કરી તેને એકઠી કરી તેની એકવીસ ગોળી કરવી. તેમાંથી એકેક ગોળી દૂધની સાથે સવારે આપવી, તે સાત દિવસ સુધી ચાલુ રાખવી. બોરાકમાં દૂધ (ગાયનું), ઘી, ચોખા, સાકર લેવું. આ સિવાય કંઈ પણ ખાવું નહિ. તે તે દિવસોમાં પુરુષે સ્ત્રી પાસે જવું. જો ફરીથી ઋતુ આવે તો ઉપર પ્રમાણે ફરી સાત દિવસ સુધી તે દવા આપવી. ત્રણ વખતમાંજ ઘણેભાગે કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. સેંકડે પંચાણુ ટકાને ફાયદો થયેલો છે.

પુરુષપરીક્ષા:—પુરુષના પીશાબથી જવ ઉગે અને પાછા કરમાઈ જાય અથવા બળી જાય અથવા નજ ઉગે તો તેનો સવારમાં ઉઠતી વખતનો પીશાબ લઈ લેવો. તેમાં તોલાભાર તેજળ નાખવો. તેજળ નાખવાથી પીશાબ ચોખ્ખા પાણી જેવો થઈ જાય તો જાણવું કે તેનું વીર્ય શુદ્ધ છે. જો પિશાબમાં ફોદાફોદા જણાય અથવા દોરા જેવા રેસા જણાય તો તેને ધાતુ-સ્નાવ થાય છે, માટે તેને ધાતુપુષ્ટિની દવા નીચે મુજબની આપવી; અને તેમાં દહીં જેવી ગાંઠો થાય તો તેનું વીર્ય કાચું છે, એમ જાણવું. તેના અંડકોશની એક ગોળી અથવા બન્ને નખળી હોય તો તે અસાધ્ય રોગ છે.

ધાતુપુષ્ટિના ઉપાયો:—(૧) શિરોડીનો ચુનો તોણા ૫ અને આકડાનું દૂધ ૪૦ તોણા, તેને ગજપુટ આગ દેવી. તેની ભસ્મ એકથી બે રતી નાગરવેલના પાનમાં અથવા મધમાં રોજ સવારે આપવી. તેલ, મરચું, ખટાઈ વગેરે ન ખાવું, સ્ત્રીસંગ ન કરવો, અગ્નિ પાસે બેસવું નહિ, ગરમા-ગરમ પીણાં પીવાં નહિ તેમજ ગરમ કે કોઈ અતિ ઠંડી ચીજ ખાવી નહિ. દવા પંદર દિવસ ખાવી અને ઘી-દૂધ ૧૨થી જાય તેટલું ખાવું. (૨) પાણી જેવું વીર્ય થઈ ગયું હોય તેને માટે અરીણુ દશઆની ભાર, વછનાગ શોધેલો દશઆની ભાર, ઘોળી કરેણું મૂળાઈ બાળી તેની રાખ દશઆની ભાર, ચણીઈ દશઆની ભાર; ઉપરની ચીજો વાટી ભેળવીને તેને રાસનાની સાત ભાવના આપવી. પછી અક્કલકરો દશઆની ભાર, ભાંગનાં બી દશઆની ભાર, ભાંગરો ઘોળો દશઆની ભાર, ગોળ દશઆની ભાર, કરંજ બી દશઆની ભાર, શોધેલાં ઝેરકચોલાં દશઆની ભાર, ધતુરાનાં બી દશઆની ભાર અને સમુદ્રશોષ દશઆની ભાર, તે બધી દવાઓને વાટી ઉપરની દવામાં ભેળવી દેવી. પછી આદુના રસની સાત ભાવના આપવી. પછી નાગકેસર દશઆની ભાર, તજ દશઆની ભાર, તમાલપત્ર દશઆની ભાર, અજમોદ દશઆની ભાર અને જયફળ દશઆની ભાર, એ બધી ચીજો વાટીને ઉપરની દવામાં ભેળવી. પછી ખસખસનાં ડોડવાંના પાણીની સાત ભાવના આપવી. પછી મધ સાથે મેળવી તે બધાની ચણી ભેર જેવડી ગોળીઓ કરી તેને સોનાના વરખવાળી થાળીમાં ફેરવી તેના ઉપર વરખ ચઢાવી છાંયડે સૂકવી દેવી. પછી તે એક ગોળી ગાયના દૂધ સાથે સવારમાં આપવી. આ દવા એકવીસ દિવસ ચાલુ રાખવી. દૂધ ગરમ કરી પીવા જેવું ઠંડું કર્યા પછીજ વાપરવું. પરહેજ ઉપર પ્રમાણે પાળવી.

ઉર્ધ્વવાયુ યાને ઉલટીમાં ઝાડો આવે તે ઉપર:—પારો (પારી નહિ પણ પારોજ) તોલા

૮૦, તેને જગા લુગડામાં સાત વાર ગાળવો અને તે દરદીને જનજમાં ખેસાડી પાછ દેવો. તરતજ અધોવાયુ થશે, અને તે માણસને આરામ થઇ જશે. આથી કાઠપિણુ નુકસાન નથી તે અનુભવેલું છે.

ઉચ્ચેથી પડવાથી છાતી અથવા પડખામાં લોહી મરી જવાથી શૂળ થતું હોય તથા શ્વાસ પણ ન લેવાતો હોય તેને માટે ઉપાય:—મોરની અધાર અથવા તે ન મળે તો કબુતરની અધાર શેર બે, તેને ગોમૂત્રમાં માટીના વાસણમાં ખદખદાવવી. કળીચૂનાના જગા પાણીમાં લટકાના લુગડાને બોળી સૂકવી દેવું અને એક શેર રૂનો પીંજરા પાસે પોલ કરાવવો. પહેલાં ઉપરની દવાવડે રોગીને કમરથી બગલ સુધી ચારે બાજુ જડો લેપ કરવો અને તેના ઉપર રૂનો પોલ ચોટાડવો. તેના ઉપર ચૂનાવાળું કપડું સહેજ ભીનું હોય તેના ચાર આંટા બરાબર મજબૂતીથી તે જગાએ બિંટી લેવા. દવા કાઢી પણ જગાએ ખુલ્લી રહેવી ન જોઇએ. ઇંટ અથવા માટીના વાસણમાં છાણની આગ ભરીને શેક કરવો. બ્યારે તેને દસ્ત અથવા ઉલટીદાર મરેલું લોહી બહાર નીકળવા માંડે કે તરત શેક બંધ કરવો અને દવા પણ ઉખાડી નાખી લૂછી નાખવું, પાણીથી ધોવું નહિ. જ્યાં ફેલ્સો પડ્યો હોય ત્યાં તથા બીજી જગાએ કોપરેલ ચોપડવું. આથી દરદીને જલદી આરામ થશે.

પડખામાં શૂળ માટે અથવા બેન માટે:—આકડાના દૂધમાં ત્રણ વર્ષની જૂની જરને વાટી તેની ચણા જેવડી ગોળાઓ કરી એક ગોળા દરદીને પાણીમાં આપવી; પણ એજ ગોળા દીવેલ સાથે આપવાથી ઉદરવૃદ્ધિનો નાશ થાય છે. આ ગોળા દૂધ સાથે આપવાથી છ માસતું જૂનું શ્વ પણ જાય છે.

અતિશૂળ માટે:—ઘોડાની લાદમાં ગરમ પાણી છાંટી તેને કપડામાં ગાળી તેમાં શેકેલી હીંગ નાખીને પાવાથી આરામ થાય છે.

કબજાઆત માટે ફાડી:—હરડે મોટી ૧ શેર અને મીંઢીઆવળ અર્ધો શેર, તેને અઢી તોલા દીવેલથી મોહી નાખી તેને ગરમ રાખ ઉપર શેકી લેવો; અને પછી સિંધવ ૦૧ શેર લઇ એ ત્રણે ચીજોને ખાંડી ઝીણી ચાળણીએ ચાળી ડબ્બીમાં ભરી રાખવી. રાત્રે સૂતી વખતે પાવકીથી છ આની ભાર ગરમ પાણી અથવા દૂધ સાથે લેવી. હરડેને દીવેલથી મોવી નહિ પણ એકલી મીંઢી-આવળનેજ મોવી.

તાવની દવા-કવાથ:—નાગરમેથા, ધાણા, લાલ સુખડ, પલક, અરકુસીનાં પાન, સુગંધી વાળો, ઇન્દ્રજવ, ગજો (લીમડાની), ગરમાળાનો ગોળ, કાળી પાટનાં મૂળ, સૂંઠ, કડુ, કરિયાતુ, એ બધી ચીજ બધેએ તોલા લેવી. બધી ચીજો ભેળવી તેના ત્રણ ભાગ કરવા. તેમાંથી એક ભાગમાં આડગણું પાણી નાખી તેને માટીના વાસણમાં ખુલ્લે મોઢે ઉકાળવું. પાંચ તોલા પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. આ કવાથથી સર્વ પ્રકારના તાવ મટી જાય છે. કવાથ સાંજ ઉપર પલાળી રાખી સવારમાં ઉકાળાને પીવો.

લોહીના હરસની દવા:—રસવંતી સોળ ભાગ, લીંબોળાનાં મીજ એક ભાગ, કાથો એક ભાગ, લોધર, ગાજરનાં બી, મૂળાનાં બી એક એક ભાગ, ચાસુ ચાર ભાગ; એ બધી ચીજોમાંથી રસવંતી સિવાયની બધીને બારીક ખાંડવી અને રસવંતીમાં ચારગણું પાણી નાખી પથ્થર અથવા કાચના વાસણમાં (રાત ઉપર) ઘોળા રાખવી. સવારે ધીમેથી પાણી નીતારી લેવું. નીતારેલા પાણીમાં ઉપલી ચીજો નાખવી. પછી તેને કલાઇવાળા વાસણમાં ધીમી આંચે પકવવી. તે ગોળાઓ વળે એવું થાય એટલે ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળી લેવી. સાંજ-સવાર એક એક ગોળા પાણી સાથે લેવી. ગરમ વસ્તુ, ખટાશ, શેરડી તેમજ તડચુઆદિ દાંડાં ફળ ખાવાં નહિ.

મસાવાળા હરસ:—કાંટાળુ માયું તોલો ૧, ફટકડી ૧૫ માસો, કાથો ૩ માસો, હીરાકશી દોઢ માસો, અરીણુ ૩ માસો, કપૂર ૧૫ માસો, એ બધી ચીજો સો વાર ઘેચેલા ગાયના માખણમાં મેળવીને મસા ઉપર ચોપડવાથી તે મસા નાશ પામે છે.

કાનના સણકાની દવા:—હીંગ અર્ધી રતી, લસણની બે કળી, આદુનો રસ ૧ તોલો, અરીણુ અર્ધી રતી, સરસીઉં ૫ તોલા; ઉપલી ચીજો આ તેલમાં નાખી પાણીનો ભાગ બળા ગયા પછી

ગાળાને શીશીમાં ભરી લેવું. તેનાં ટીપાં કાનમાં નાખવાં. બહુ દરદ હોય તો ગરમ ટીપાં નાખવાં. દંદ્યમાં સોજાની દવા:—પાંચથી દશ કાળાં મરી ચવરાવી ઉપર તાબુ ગોમૂત્ર એક તોલો પાંચથી છ દિવસ સુધી પાવાથી આરામ થશે.

જૂની કફવાળી ખાંસી તેમજ વાયુના ગોળાની દવા:—મુસબ્બર, ટંકણખાર, રેવતીની, એ ત્રણે સરખા વજને લઈ અને ઝીણી વાટી વરિયાળીના અર્કમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. સાંજસવાર એકથી બપોળે ગોળી લેવી.

ચેળ, જૂનાં યુમડાં, ખરજીવું વગેરેનો મલમ:—કાથો તોલો ૧, મેદીનાં પાન તોલો ૪, કબીલાં (રોણનાં ફળ) બે તોલા, મેરથુથુ ૧ તોલો, ઝુલાવેલો ફટકડી ૧ તોલો, બધાને બારીક વાટી તેલમાં ઘુંટી ચોપડવું. આથી આ દર્દોમાં ફાયદો થશે.

જૂની ખાંસી કફવાળી વૃદ્ધાવસ્થામાં હોય તેની દવા:—અરકુશીનાં પાનની રાખ, કેળનાં પાનની રાખ, પરવાળાંની ભસ્મ, સાફ કરેલ શકતગાર, એ ચીજો સમંભાગે લઈ ખરલ કરી મધની સાથે ચાર રતી આપવી. દૂધનું સેવન વધારે કરવું અને દવા સવારે અથવા સાંજે આપવી.

મરડાની દવા:—સમુદ્રશીણુ એક માસો દહીંમાં મેળવીને ખવડાવવાથી મરડો મટી જાય છે.

પ્રમેહની દવા:—તીચે લખેલી ચીજોનો ઈંદ્રિયજીવાળ આપવો. શરદચીની માસા ૩ અને સુરેા-આર માસા ૫, એ બંને ચીજો પાણીમાં વાટી બશેર પાણી તથા એક શેર દૂધ નાખી તે બે ચાર વખતે થઇને પાઇ દેવું. પિશાબમાં બળતરા થાય તો બાવળનાં ફળાં પાન તોલો ૨, ઝીણાં માખણુ જેવાં વાટી તેની પોટલી કરી ગાયના શેરકે દૂધમાં ગાળી લઈ કુચો ફેંકી દેવો. તેમાં ત્રણથી પાંચ તોલા સાકર નાખી સવારે પી જવું. ગરમ પ્રકૃતિવાળાએ સાત દિવસ અને વાયુ પ્રકૃતિવાળાએ પાંચ દિવસ પીવું. તેલ, મરચું, ખટાઇ ન ખાવી.

પીશાબમાં બળતરા ન હોય પણ પર કે પીશાબમાં પહેલાં કે પછી કે વચ્ચે ધાતુ જતી હોય, તેણે લીમડાની અંતરછાલ, તાલમખાના, બાવળનો ચુંદર, એ ત્રણે અર્ધો શેર લેવું. બાવળના ચુંદર-ને ઘીમાં તળવો. બીજી ચીજોને ઝીણી ખાંડી નાખવી. તેની અર્ધાં તોલાની પડીકીઓ કરવી. તે પડીકી પાણી સાથે સવારમાં એકતાળાસ દિવસ સુધી લેવી. પિત્ત પ્રકૃતિ હોય તો ચણાનાં છોડાં પાંચ તોલા ભીંજવી તેના પાણી સાથે લેવી. આ દવાથી પ્રમેહ નિર્મૂળ જાય છે.

ઠાઠા ધનુર્વા ઉપર:—ઠાઠો ધનુર્વા ઉપડ્યો હોય તેને કાંટાશેરીઆનાં મૂળ તોલો ૫ થી અર્ધો સુધી ને જીવારના દાણા જેટલું અશીણુ તેને આપવું. તેનાથી ધનુર્વા બેસી જાય છે અને ચમક ઉપડી હોય તથા રાડીયો ધનુર્વા (જુઓ પાડે તે) હોય તો બાજવણીનાં મૂળ અર્ધો તોલો અને ચણાભાર અશીણુ મેળવીને પાઇ દેવાથી આરામ થાય છે.

છાકડું ભાર્ગ ગયું હોય તો:—હરણનાં શીંગડાંના ગાભાને બાળીને પાવલીભાર રાખ તેની માતાના ધાવણમાં પાવાથી આરામ થાય છે.

મરણુ વખત ધ્વાસ ઉપડ્યો હોય તો:—ઉપલી રાખ અર્ધાંથી. રૂપીઆભાર પાણી સાથે આપવાથી બેસી જાય છે.

મુંઝારાની દવા:—(જેમાં ઉધરસ સાથે લોહી પડતું હોય તેની) આસોંદરા(આશેતરીનાં)નાં મૂળ અર્ધો તોલો, સાયરશીંગાનો બૂકો, ગધેડાનું લીંડુ, એ બધાની પોટલી બાંધી તેને આઠગણા પાણીમાં ઉકાળવી. ઉપરની ચીજો અર્ધાં તોલાથી બે તોલા થાય ત્યાંસુધી વાંધો નહિ. પાણી એક તોલો રહે એટલે ઉતારીને પાવું. આથી દરદીને તરત આરામ થાય છે. ઘણા દર્દીઓ ઉપર આ અજમાવેલો છે.

આંખના રોગ ઉપર:—કાળો સુરમો ૧ તોલો, લીલું આપરીયું ૧ તોલો, તુળસીના પાનનો રસ અર્ધો તોલો, ભીમસેની (બરાસ) કપૂર અર્ધો તોલો, મોતીનો દૂધમાં પકાવેલો બૂકો બેઆની ભાર તથા મેચરસ, ટંકણખાર, ઘોળાં મરી, શંખના નાભી, બીલીનો રસ, કાઠાનાં બીયાં, ઉનના કુચામાં રાખી ઝુલવેલો ફટકડી, મનશીલ, પરવાળાં, એ બધી ચીજો પા પા તોલો લઈ એ સર્વે

વસ્તુઓ બારીક ખરલ કરી આંખમાં આંજવાથી આંખનાં સર્વ દરદો ઉપર રામબાણુ દવા છે. (૨) રીંગણીનું મૂળ ચોખાના ઘોવણમાં ઘસીને ચાર માસ સુધી આંજવાથી શીતગાનું કુલ પણુ ન્યથ છે. (૩) ચણોડીની દાળ પાણી સાથે ઘસીને તેનો નાસ લેવાથી કમળો ન્યથ છે.

હાથ-પગ બંધાઈ ન્યથ તે માટેની દવા:—કાઠના હાથ-પગ બંધાઈ ન્યથ તો લીમડાનાં પાન બારીને આઠ દિવસ બાંધવાથી આરામ થાય છે.

માથાના દુખાવા ઉપર:—ઐરડાનાં મૂળ, કાયફળ, કુકડવેત્ર, મરી, આ બધી ચીજોને વાટી ખદખદાવીને માથે લેપ કરવાથી શરદીથી દુખતું માથું ઉતરે છે.

આદાશીશીની દવા:—(૧) ગરમાણાનાં પાનનો રસ કાઢી તેનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાથી આદાશીશી ઉતરે છે. (૨) અરણીનાં મૂળ અને તાંદળજાનું મૂળ ઘસીને પીવાથી આદાશીશીમાં આરામ થાય છે.

દાદર, ખરજીવું, ખસ વગેરેનો મલમ:—સફેદો, સાકર, હડતાલ, પારો, ગંધક, સાજખાર, રાળ, હીમજ, મનશીલ, અરીણ, એળાઓ, હળદર, આંબાહળદર, ટંકણખાર, બોદાર, પીતપાપડો, એ બધી ચીજો સરખાવળે લેવી. ગંધક અને પારો ભેગાં વાટવાથી પારો મરી જશે. તેની કજલીમાં ઉપરનાં બધાં ઔષધો ઝીણાં વાટીને તેમાં મેળવી લીંછુના રસની એકે ભાવના આપવી. તેની સોગડીઓ બનાવવી. તેને લીંછુના રસમાં ઘસી ચોપડવાથી દાદર, ખરજીવું, ખસ, એવા લોહીખિગાડના દરદોમાં ફાયદો થાય છે.

મુંબઈની ખિમારી માટે:—(અન્ન ખાય ને નીકળી ન્યથ તેને માટે):—કાગડી લીંછુ સૂકા-ચેલાં લઈ તેની બખ્ખે ફાડ કરી અંદરનાં ખી કાઢી નાખવાં. તે ફાટેને બાળી નાખી તેના અંગારાને યુઝવીને તેની ભૂકી મધ સાથે ચટાડવી. એમ સાત દિવસ આપવાથી ઉલટી બંધ થાય છે, એમ કરતાં ન મટે તો અંદર ત્રણ રતી લોખાનનાં ફૂલ નાખીને તે ચટાડવું.

આંગળીનો નખ પાકે તે ઉપર:—હાથદાંતને બહાર પલાળીને આંગળી પર બાંધવો.

ભગંદર માટે ખાવાની દવા:—પીલુડી, અરણી અને ચિત્રક, એ ત્રણે ચીજોનું સરખાવળે ચૂર્ણ કરવું. તે ચૂર્ણ ગાયત્રી જાદી છાશમાં પીવાથી આરામ થાય છે.

કમળેરી તથા અન્ન ન પચે; જવર, પિત્ત, શરદી તથા વાયુ વગેરે માટે:—સોનીનું સોનું-ચાંદી ગાળવાનું વાસણુ (જેમાં વીસ પચીસવાર સોનું-ચાંદી ગળાઈ હોય) લેવું. તેના ઉપલા ભાગની માટી ફેંકી દેવી અને અંદરના કાટનું બારીક ચૂર્ણ કરીને તે એકથી ત્રણ રતીસુધી મધમાં અથવા માખણમાં આપવું.

પ્લેગની ગાંઠ ઉપર દવા:—ખંડી કે કડા જેવો સોનાનો દાગીનો તપાવીને ગાંઠ વચમાં આવે અને ચારે બાજુ દાગીનો આવે એવી રીતે ડામ દેવાથી ગાંઠ મટી ન્યથ છે.

બાળકને મૂત્ર છૂટવા માટે:—ઉંદરની લીંડીઓ વાટી ગરમ કરી પેટ તથા પેટા ઉપર લેપ કરી જરા શેક કરવો.

બાળકની પથરી ઉપર:—ડાંગરનાં છોડાં અને સાહસા રાત્રે ભીંજવી સવારે ગાળી પા તોલો હળદર અને અર્ધો તોલો ગોળ નાખી એકવીસ દિવસ પાવાથી બાળકની પથરી ગળે છે.

બાળકને સોજ, તાવ, ઝારા એકસાથે હોય તે ઉપર:—સહસા, બોરિંગણી, ચિત્રક, સૂંઠ, પીપર, નાગરમોથ, જીરૂ, હળદર, પાદર જડ, એ સર્વ સમભાગે વાટી વસ્ત્રગોળ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ચાર ચણોડીભાર તુલસીના રસમાં આપવું.

બાળકના તાવ માટે સાધારણુ દવા:—શણુનાં પાન અને ચણુનાં ફેાતરાં, એ બન્ને સમાન વળને લઈ રાત્રે ભિંજવી રાખવાં. સવારે વાટી ઘુંટી ગાળીને ત્રણ દિવસ પાવાથી બાળકનો ગરમીનો તાવ ન્યથ.

ધાવણા બાળકના વિષમ જવર માટે:—(૧) ગલકાનું સરસીઆ તેલમાં શાક કરીને

છોકરાંની માતાએ એ શાક ઉપરજ એ ટંક કાઢવી. તેમ કરવાથી ધાવણાં બાળકનો વિષમ જ્વર જાય છે. (૨) પીપળાની વડવાઇ, સહદેવી, લીંટીપીપર, એ સમભાગે લઈ ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. સવારે ને સાંજે પાણી અથવા દૂધ સાંથે તે આપવાથી વિષમ જ્વર જાય છે.

બાળક હુંગરે, શ્વાસ રોકાઈ રોકાઈને આવે, ગર્દન તથા માથું પટકે અને દાહજ્વર હોય, એથીની હોય અને ધાવે નહિ તેના ઉપાય:—લાલચંદન (રતાંજળી), સહસ્ત્રા, કાકડ-શીંગી, સુરાખારની ખીલ, એ બધી ચીજો વાડી તેમાં ચાંદીથી છમકારેલું પાણી ભેળવવું અને તે ઔષધવાળું પાણી થોડું થોડું પાવું.

કાચી ધાતુ ખવાઈ હોય તેનું વારણ:—ઝીણા પાનની દુધેલીના રસ પાંચ તોલા પીવરાવી તેની ઉપર કાચા કોળાનું શાક ધીમાં વધારીને પેટ ભરીને ખવડાવવું. બીલકુલ અન્ન આપવું નહિ. ત્રણ દિવસ પછી માત્ર ધી, સાકર અને રોટલી ૬ દિવસસુધી ખવડાવવી.

સ્ત્રીના સ્તન પાકે તેના ઉપર:—નાગરમોથ અને મેથી બન્ને ભેગાં કરી વાટીને બકરીના દૂધમાં પકવીને સ્તન ઉપર બાંધવાથી આરામ થાય છે.

છોકરાંને આમણની દવા:—રસવંતી અને કાચો ઘસીને પાવાથી તથા ગુદા ઉપર ચોપડવાથી ગુદાના સર્વ રોગ નાશ પામે છે.

મોઢું આવ્યું હોય તેની દવા:—મોરડીના મૂળની છાલ, આવળની અંતરછાલ, કટગુંદીની અંતરછાલ, બાંજુની અંતરછાલ, ચંમેલીનાં પાન, માથું, દાદમની છાલ; એને ઉકાળી હશેકા પાણીના ત્રણ દિવસ કોળા કરવાથી મટે છે. ત્યારબાદ ઉનની અંદર મોરથુથુ ઝુલાવીને મોરથુથાથી ચોથા ભાગનું સોનાગેર તેમાં ભેળવી દાંત ઘસવાથી દાંત પંચ મજબૂત થશે.

ખરજવું, ખાડું વગેરે ઉપર:—ઘઉંનો રોટલો ત્રણ પડો કરવો. તે રોટલાનો વચ્ચો ગાભો લઈ તેની ઉપર મોરસ ખાંડ ભભરાવીને તે રોટલો ખરજવા ઉપર બાંધી દેવો. ખરજવાને હવા લાગે નહિ તેવો મજબૂત પાટો બે દિવસ સુધી બાંધી રાખી ત્રીજે દિવસે છોડી નાખવો. એમ ત્રણ વખત કરવું. પગ ઝહોવાયા જેવો દેખાય પણ શીકર કરવી નહિ. બધાય કીડા રોટલામાં આવી જશે અને તે પછી સૂકાઈ જશે; છતાં મહીને એ મહીને અસર જણાય તો ફરીથી તે પ્રમાણે કરવું. આથી તે પૂરેપૂરું મરી જાય છે.

નાક સળે, છોડાં બાજે, ખરાબ વાસ આવે, જવરા પડે, અંદર નાક બેસતું જતું હોય તેના ઉપર દવા:—તલના ત્રણ તોલા તાજા તેલમાં બેઠી ભોરિંગણીનાં પાંચ તોલા લીલાં ફૂલ નાંખી તળવાં. ફૂલ બળી ગયા પછી કાંદી નાંખી તેલ શીશીમાં ભરી લેવું. તે તેલને વાંસની સુંવાળી સળી ઉપર રતું પુમકું કરી તેના વડે રાત્રે સૂતી વખતે સાત દિવસ સુધી ચોખડવાથી મરી જાય છે.

સાધારણ સોજાની દવા:—સૂંઠ, સરસવ, સાટોડીનાં મૂળ, સરગવાની છાલ, દેવદારનું લાકડું, એ સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી સહેજ ખદખદાવીને ચોપડવાથી ફાયદો થશે.

પગમાં ગોઠણ નીચે કાળો ઝામર થાય તેના ઉપર તથા અસાધ્ય ગુમડાં તથા હાડ-ગંભીર નાળાં (અંદર હાડમાંથી પડે નીકળતું હોય)ની દવા:—સૂકી કડવી તુંબડીને આળી તેના અંગારાને વાસણ દોંકીને ઘુઝાવી દેવો (પાણીથી નહિ.) તે કોલસાની ભૂકી કરવી. દર્દવાળા ભાગને ઘોષ પૂરેપૂરો સ્વચ્છ કરી હાથે બનાવેલું પહેલી ધારનું સ્વચ્છ દીવેલ ચોપડી તેના ઉપર તે ભૂકી ભભરાવવી. આ પ્રમાણે ચાર દિવસ સારી રીતે ઘોવું અને દવાની ભૂકી ભભરાવવી. પાટો બાંધવો નહિ, પણ ખુલ્લું રાખવું અને પડ નીકળે તે લૂછી નાખવું. જ્યારે લાલ ચામડી આવી જાય, ત્યાર બાદ કોષ પણ બીજો મલમ ચોપડવો.

સ્ત્રીને મરેલું બાળક અવતરતું હોય કે પાછળથી મરી જતું હોય તેની દવા:—(જન્મ્યા પછી ચાર પાંચ મહીને છોકરાને માથામાં ગડગુમડ થઇને બાળક મરી જાય તો બાણવું કે, એની

માતાના ઉદરમાં વાયુ છે. છોકરી જીવે પણ છોકરો ન જીવે તેમને માટે પણ આ દવા ઉપયોગી છે.) આસંધ, પીપર, જીરું, ઇન્દ્રજીવ, અન્નમોદ, રતાંધળી, મરી, ઓથમી જીરું, કડાછાલ, સિંધવ, સાંઢના લીંડાની રાખ, સૂંઢ, દારૂહળદર, ભેંસો ગુગળ, અન્નમો, હરડાં, ખેડાં, આમળાં અને ગળીનાં પાન, એ દરેક સવા સવા તોલો લઈ તે બધાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરીને ગર્ભાવસ્થા પહેલાં એક મહીના સુધી મધ સાથે રોજ સવારમાં આપવું. ખાટું, તીખું, તેલ, હીંગ, ગોળ અને શેરડી તથા અતિ ગરમ અને અતિ ઠંડી એવી ચીજો ખાવી નહિ. પથ્થ પાણીને દવાનું સેવન કરનારનાં આળકો ધૈર્યરૂપાથી જીવતાં રહે છે.

સ્રીઓના પ્રદરની દવા:—ઉદરની લીંડીઓ ગાા તોલો વાટીને મધની સાથે સાત દિવસ સુધી ચટાડવી. તેલ, મરચું, ખટાઈ ન ખાવી.

વિંછીની દવા:—(૧) પીપળાની પોપડી (ગોળ ફળ-સૂકાં કે લીલાં) ચલમમાં ભરીને એ દમ મારવાથી વિંછી ઉતરી જાય છે. (૨) બોડી અઘાડીનાં પાન હાથમાં ચોળીને રસ કાઢી જ્યાં-સુધી ચઢ્યો હોય ત્યાંસુધી ઉપર લીટા કાઢવા, એટલે તે ઉતરવા માંડશે. છેવટે ડાંબ ઉપર રસ ચોળવો. (૩) ગરમાળાની શીંગડાં બી ઘસીને ડાંબ ઉપર ચોટી દેવું. એટલે ઝેર ચૂસી લીધા પછીજ તે ઉખડી પડશે.

દિવસે ઓછું સૂજતું હોય અને રાતે બીલકુલ સૂઝે નહિ તેને માટે દવા:—હળદર, કાંત હળદર, ચમેલીનાં પાન, લીમડાનાં પાંચે અંગ (પાન, ફૂલ, છાલ, ફળ અને મૂળ) સમાન વજન લેવાં. ગાયના ઊંચાના રસમાં તેને બારીક સૂરમાની પેટે ખરલ કરી તેની પાણીમાં ગોળી કરવી. રાત્રે સૂતી વખતે તે ગોળી ઘસીને આંખમાં આંજવી.

ગરોળીનો ગલ આધામાં આવે તો:—એક એક તોલો ઘોડીનો પિશાબ મટતાં સુધી પીધા કરવો.

બળદને ખાંધ પડી હોય તો:—આકડાના અંગારાને તેલથી ઓલવી નાખી તેનો મલમ કરી ખાંધ ઉપર રાત્રે ચોપડવો; તેમજ ગાય અથવા ભેંસના આંચળના જખમ ઉપર ચોપડવાથી આરામ થાય છે.

ઢાર બંધાઈ ગયું હોય અથવા તેને આફરો ચઢ્યો હોય:—ઢારના સળેખમ ઉપર કાથળાને બાળીને તેનો ધુમાડો આપવાથી નાકમાંથી પાણી નીકળી મટી જાય છે. આફરો ચઢ્યો હોય તો બે મૂઠી રાફડાની માટી લઈ તેને ઢારનાં ગરોળાંમાં અંદર ઘસવાથી તેનો આફરો ઉતરી જાય છે.

શીળસ (ચામડી ઉપર જડું દગડું બંધાયું છે તે ઉપર:—ગુલાબનું તેલ (તેલમાં એકતાળીસ દિવસ શુલાબનાં ફૂલ નાખી હલાવતા રહેવાથી થાય છે.) અને સીરકો ચોપડવાથી મટી જાય છે.

સફેદ કોઠ માટે:—માલકાંકણી શેર એક ગોમૂત્રમાં ચાળીસ દિવસ ભીંજવવી. ત્યાર બાદ તેને બહાર કાઢી સૂકવીને તેની ફાકી તોલો તોલો ચાળીસ દિવસ લેવાથી આરામ થાય છે.

માથાની તાલ ઉપર:—જૂના લાકડા ઉપરના બિલાડીના ટોપને બાળી તેલમાં મલમ કરીને ચોપડવાથી તાલ જાય છે.

છોકરો થવાની દવા:—મોરપીંછના સાત ચાંદલાને ઝીણા કાતરીને કચરી જૂના ગોળ સાથે મેળવી સાત ગોળી વાળવી. ગર્ભ રહ્યા પછી એકવીસ દિવસ બાદ સાત દિવસ સુધી સવારમાં ખાવાથી છોકરો જ થશે.

ગરમી પ્રમેહ-પ્રદર ઉપર:—નાના પાનની દૂધી અર્ધો તોલો અને પાંચ-સાત કાળાં મરી, ચણાનાં ફેતરાંના કસવાળા નવટાંક પાણીમાં વાટીને ખાંડ નાખી સાત દિવસ શરદાઈ પીવડાવવી, અને ઠંડો પ્રમેહ હોય તો ઉના પાણીમાં મધ નાખીને પાવાથી આરામ થાય છે.

વા ઉપર, મંદાગ્નિ ઉપર, કમજીયાત તથા તાવ ઉપર:—કાળા ધતુરાનાં બી એક

તોલો, રેવંચી ૧૦૦ તોલો, સૂઠ ૧૦૦ તોલો, આવળનો ગુંદર એઆનીભાર, કુંવારપાઠાનો ગર્ભ દશ તોલા, એ બધાને ખરથ કરવું. જ્યારે ગોળી વળે એમ થાય ત્યારે મરી જેવડી ગોળીઓ વાળવી. રોગ એ ગોળી આપવી.

ચોથીઆ તાવની દવા:—જયફળ અને કાચી ફટકડી, એ બેઉને બાળી ખરલ કરી શીશીમાં રાખવી. તાવ આવ્યો પહેલાં એ કલાકે સાકરની વચ્ચે વાલભાર દવા નાખી ફાકી જવી.

મરડા ઉપર:—ઉમરડાના ફળને વાટી દહીં સાથે આપવાથી મરડો મટે. ઉમરડો ન મળે તો રાળને વાટી વાલભાર દહીં સાથે ત્રણ દિવસ આપવાથી મરડો મટે.

કાનમાં પર વહેતું હોય તો:—કાઠીની રાખ તથા સમુદ્રશીણનો ભૂકો એમાંથી ગમે તે નાખવાથી વહેતું પર તથા ગુમકું વગેરે બંધ થાય છે.

વાના સણકા:—કાનમાં આવતા હોય તો ખાન્ડી દારનાં ટીપાં નાખવાથી બંધ થાય છે.

ખસની દવા:—ધી ગરમ કરીને અંદર ગંધક નાખી તેનાથી ચોથા ભાગનો ખરાસકપૂર નાખી મલમ કરીને ખસ ઉપર ચોળવાથી મટી જાય છે.

ઘાતુનું પાતળા પરબું અને ઘાતુક્ષય ઉપર:—ગોળી મુસળી, મુગલાઇ દાણા અને બહુફળી, એ ત્રણે વસ્તુ સમાન વજન લઇ ચૂર્ણ કરી આઠ દિવસ દૂધમાં પીવાથી સારો ફાયદો થાય છે. તેલ, મરચું ને ખટાઇ ન ખાવું.

૧૮૧—અપરમાર રોગનો અનુભવેલ ઉપાય

આવા પવિત્ર અને પાવનકારી ઘી ઉપર કદી પણ અવિશ્વાસ કરવો જોઇએ નહિ. રાજ કે પ્રજા, વૃદ્ધ કે જુવાન, સ્ત્રી કે પુરુષ દરેકને માટે તેના ઉપયોગ ફાયદાકારક છે. મેં જોયું છે કે, જેમને કોઠની શર્યાત થતી હતી, જેમના માથાના વાળ સફેદ થઈ ગયા હતા, તેમનામાં નવજીવન આવ્યું અને તેમનું શરીરજી બદલાઇ ગયું. આ અસત્ય વાત ન માનતા, સાચેજ તે પ્રત્યક્ષ ફળદાયક છે. એક વખત હું ખંડવા પ્રાંતના એક ગામમાં ગયો હતો. ત્યાં એક દહીંએ મને બોલાવવાથી હું તેની પાસે ગયો હતો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં હું દ્રેનના જે ડાંગમાં બેઠો હતો ત્યાંજ પહેલાંથી એક સંન્યાસી બેઠો બેઠો અન્ય સજ્જનો સાથે વાદવિવાદ કરતા હતાં. હું તો એક બાજુ બેસીને તેમની વાતો સાંભળવા લાગ્યો. તે વાતો કોઇ રોગ મટાડવાનિતી ચાલતી હતી. સ્વામીજીએ કહ્યું:—‘હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, આ ઔષધિથી માનસિક અને શારીરિક સ્થળા વ્યાધિ દૂર કરીને માણસ જીવનમાં અપૂર્વ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે.’ આ ઔષધિ શી હતી, તે મને ખબર ન હતી. તેનું નામ મારા આગા પહેલાં દેવાઇ ગયું હતું; પણ આ ઔષધિ જાણી લેવાની મને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. હવે હું પણ ધીમે ધીમે મહારાજની પાસે ગયો અને જણાવ્યું કે, ગુરુજી! જેનાથી શારીરિક અને માનસિક સાતનાઓ નાશ પામે છે એવી એ કયી દિવ્ય ઔષધિ છે? સાધુ પરમદયાળુ, શ્રદ્ધાળુ, ચતુર અને ધૈર્યરક્તક હતા. વળી વેદને જાણનારા વ્યાકરણી હતા. તેમણે કહ્યું કે, તમે તેને પૂછીને શું કરશો? એટલે મેં હાથ જોડીને તેમને વૈષ્ણવ અંબીનો મારો પણ કંઈક પરિચય જણાવીને કહ્યું કે, મહારાજ! હું એ ઔષધિને લોકોના સદુપયોગમાટે ફેલાવીશ. કોણ જાણે શાથીયે હું તેમનો પ્રેમપાત્ર બન્યો. વૃત્તાંત લાંબું છે, તેમણે પેલા સજ્જનો આગળ કહી બતાવેલી ઔષધિ મને વિસ્તારપૂર્વક કહી હતી. તેજ શબ્દેશબ્દ નીચે રજુ કરે છું:—

ગાયનું દૂધ અર્ધો શેર (૨૦ તોલા), ગાયનું મૂત્ર ૫ તોલા, ગાયના છાણનો રસ ૨૦ તોલા, ગાયનું સાંઈ દહીં ૧૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૦ માસા અને મધ ૪ માસા, એ બધાને મેળવીને કાચના કે માટીના વાસણમાં ઘુટીને એકરસ કરી લેવું. ત્યાર પછી સૂર્યોદયસમયે સનાનાદિથી પરવારી સ્વચ્છ થઇને સૂર્યનારાયણ તરફ મુખ રાખીને ભગવાનનું ધ્યાન કરીને પી જવું. એમ

હમેશાં નિયમસર કરતા રહેવાથી મનુષ્યના રોગમાત્ર દૂર્ભંતર થઇ જાય છે. જ્યાંસુધી માણસ આ પ્રયોગ કરે, ત્યાંસુધી તેણે થોડી ઘણી પરહેજ પાળતા રહેવું. અસ્તુ. મહારાજે મને એમ પણ કહેલું કે, તેમાં બ્રાહ્મીનો રસ પણ મેળવી શકાય છે અને મોતીની લરમનું પણ તેની સાથે સેવન કરવાથી અપૂર્વ ફાયદો થાય છે. આનું સેવન કરનાર માણસ ઈશ્વરભક્ત, દયાવાન અને સત્યવાદી હોવા છતાં પણ તે જવરથી પીડાતો હોય, વિનાશકારક રોગોથી ગ્રસ્ત હોય અને જીવનથી નિરાશ થઇ ચૂક્યો હોય તો તેણે પોતાની શક્તિનો વિચાર કરીને આ ઔષધિનું ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં સેવન કરવું. જો આનું પાચન ન થાય તો પછી આ પ્રયોગ કરવો નકામો છે. વગેરે વગેરે. વૈદ્યકવિષે મહારાજશ્રી સાથે બીજી અનેક વાતો થઇ. અંતે સ્વામીજીએ કહ્યું કે, મેં જે પ્રયોગ તમને બતાવ્યો છે તે અપરમાર અને ઉન્માદ ઉપર પણ અચૂક પરિણામદાયક છે. મંદ અને બ્રષ્ટ જુદ્ધિવાળા પુરુષોને તો તે નિર્મળ જ્ઞાન દેનાર છે. હું બીજી પણ એક વાત સાંભળીને આનંદ પામ્યો. સ્વામીજીએ કહ્યું કે, આતી વડે ઘી : પણ તૈયાર કરી શકાય છે. તે ધણું કડયાણુકારક છે. તે વિષે તમે વૈદ્યક'માં જોજો. ખસ માત્ર આટલી ચચાં થઇને સમાપ્ત થઇ; કેમકે એટલી વાતોમાં તો માઈ ગામ આવી પહોંચ્યું. હું મહારાજની આ અદ્ભુત યોજનાઓમાં એટલો બધો મસ્ત થઇ ગયો હતો કે મને મહારાજનું નામ ઠામ પૂછવાનું પણ ભાન ન રહ્યું. તેઓ ક્યાંથી આવ્યા તે ક્યાં જાય છે, તે પણ કશું પૂછવાનું યાદ ન રહ્યું. ન તો માઈ સરનામું કહેવાનો પણ ખ્યાલ રહ્યો અને વિચારમાં ને વિચારમાં બહાર નીકળ્યો. ગાડી ઉપડી ગયા પછી યાદ આવ્યું એટલે ખેદ કરતો કરતો ઘેર આવી ગૃહકાર્યમાં સામેલ થઇ ગયો. પણ મેં મહારાજના બતાવેલા ઉપાયો એક પુસ્તક ઉપર લખી લીધા હતા. આજ કેટલાંક વર્ષ (દશ વર્ષ) પછી જ્યારે હું આ વિષય ઉપર લેખ લખવા બેઠો, ત્યારે અચાનક મહારાજે બતાવેલા પ્રયોગનો ખ્યાલ આવ્યો; એટલે મેં તે જેમનો તેમ આપ સૌની સમક્ષ રજુ કરવાની હિંમત કરી છે. મેં આજપર્યંત આનો અનુભવ નથી કર્યો, મને તે ખ્યાલમાં પણ રહ્યું ન હતું. આશા છે કે, જે મહાશયો આ પ્રયોગ કરે અને જે પરિણામ આવે તે મને જણાવશે તો ધણુંજ ઉપકાર થશે. આ પ્રસંગમાં મેં ઘણીખરી વાતો લખી નાખી છે, ક્યાંક ક્યાંક મહાકંઠણ ઔષધિઓ પણ લખી છે. નિવેદન એટલુંજ છે કે, જો કોઇ મહાશય આ પ્રયોગ જાતે ન કરી શકે તો કોઇ વૈદ્ય પાસે તૈયાર કરાવે. સંસારમાં અનેક પ્રકારની ઔષધિઓ છે, પણ જે જે મળી આવે છે અથવા માલમ પડે છે, તેનો માણસ વિશેષ ઉપયોગ કરી શકે છે. આમાં ઘણી ઔષધિઓ વંશપરંપરાગત અનુભવાતી આવેલી પણ લખેલી છે. મેં પણ મારા અનુભવની ઔષધિઓ લખી છે અને ભગવાનને આદરપૂર્વક સાનંદ પ્રાર્થના કરું છું કે, હે દયામય કરુણાનિધાન ! આ ઔષધિઓથી લોકોનું જરૂર કડયાણુ થવું. મારો લખેલો કોઈ પણ ઉપાય કોઈ પણ માનવના ઉપયોગમાં આવશે તો માઈ જીવન સફળ સમજશ.

('કૈલાસ'ના તા-૨૧-૩-૨૭ના અંકમાંથી અનૂદિત લેખક:-પં. મુરલીધર પરસાઈ વૈદ્ય)

૧૮૨-ભોજન

ભોજનસંબંધી અજ્ઞાન અને ઋતુ તથા પ્રકૃતિ પ્રમાણે નિયમિત ભોજન નહિ કરવાથી પેટમાં અનેક વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી દસ્ત સાફ આવતો નથી અને બંધકોશ અથવા કબજિયાત થાય છે. સર્વ કોષ જાણે છે કે, દસ્ત સાફ ન આવવાથી અને પેટના વિકારોને લીધેજ માણસને અનેક જાતના સાધારણ તેમજ ભયંકર રોગો થાય છે. ડૉક્ટર કે વૈદ્યની પાસે જઈએ છીએ તો તે પ્રથમ એમજ પૂછે છે કે, દસ્ત સાફ આવે છે કે નહિ.

દસ્ત સાફ આવતો હોય તો રોગજ ક્યાંથી થાય? પ્રથમ તે દસ્ત ઉતારવાનીજ દવા આપે છે, અથવા જે રોગની દવા આપે છે તેના ભેગી દસ્તની દવા ભેગવી આપે છે. દસ્ત સાફ આવવાથી રોગ પણ શાંત થાય છે. જે રોગ વધારે થાય છે, તો તેને મારી હઠાવવો વૈદ્ય કે ડૉક્ટરને પણ ભારે થઈ પડે છે. કોષ પણ રોગ પેટના વિકારથીજ ઉત્પન્ન થાય છે.

કબજિયાત રહેવાથી આંતરડાં ખરાબર કામ કરતાં નથી અને આંતરડાં ખરાબર કામ કરતાં નહિ હોવાથી પાચનક્રિયા સારી થતી નથી, તેનાથી લોહી અને વીર્ય સારું થતું નથી; લોહીમાં બગાડ થવાથી ફેફસાં, ખસ વગેરે દર્દ, પાંસળીમાં શ્વળ થતું, હાડકાંમાં પીડા થવી, કોલેરા વગેરે જેટલા રોગો છે, તે બધા પેટના વિકારથી થાય છે; પરંતુ માણસ અજ્ઞાનતાને લીધે તે તરફ કંઈ પણ ધ્યાન આપતો નથી; અને તેને સાધારણ સમજીને મહાન રોગોમાં સપડાઈ દુઃખ ભોગવે છે.

કબજિયાત એ બહુજ ભારે દર્દ છે, તેથી તેનાથી હરઘડીએ બચવાનું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. આપણા દેશમાં કોષ પણ ઘર આ રોગવિનાનું રહ્યું નથી. દરેક ઘેર કોષ ને કોષ માણસને આ રોગની ફરિયાદ હોય છે; તેથી આ રોગને સાધારણ નહિ સમજતાં તેના ઉપાય સર્વેએ કરવાજ જોઈએ.

માણસે નિરોગી અને દીર્ઘાયુ થવાનો આ એકજ સરળ ઉપાય છે કે રોજનો આહાર-વિહાર વિચારપૂર્વકજ કરવો અને ઋતુ તથા પ્રકૃતિ પ્રમાણે ભોજન કરવું.

ઉપરની રીતે ભોજન નહિ કરવાથી મનમાં ગ્લાનિ પેદા થાય છે, અપ્રસન્નતા રહે છે, શરીરમાં સુસ્તી, બેચેની, કોષ પણ કામમાં મન ન લાગવું, માથું દુઃખવું, નિર્બળતા, મનમાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પ થવા, ખરાબ વ્યસનો તરફ મનનું જવું વગેરે અનેક પીડાઓ થાય છે; પણ માણસ જાણતો નથી કે, આનું કારણ શું છે?

યકૃત અને પ્લીહા, હૃદય તથા ફેફસાં ઉપર કબજિયાતની ખરાબ અસર થાય છે, વીર્યમાં પણ અનેક વિકારો પેદા થાય છે. પ્રમેહ, સ્વપ્નદોષ, હરસ વગેરે સામાન્ય તેમજ ભયંકર રોગો પણ આજ કારણે થાય છે. રોજ દસ્ત સાફ ન આવવાથી પેટમાં મળ એકઠો થાય છે, તેથી દુર્ગંધવાળો વાયુ લોહીમાં મળી આખા શરીરમાં ફેલાઈને શરીરને રોગી બનાવે છે; આ રીતે કબજિયાતથીજ અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક, વૃદ્ધ, એ બધાને પેટનાજ વિકારથી રોગ થાય છે; પરંતુ જ્યાંસુધી તે રોગ શરીર ઉપર પૂરેપૂરો જામી જતો નથી, ત્યાંસુધી લોકો અજ્ઞાનતાને લીધે તેની પરવા પણ કરતા નથી; તેથી દસ્ત હમેશાં સાફ આવે એ અત્યંત જરૂરનું છે. હમેશાં ખરાબર પચી જાય તેવું ભોજન કરવું જોઈએ. કેમકે—

ભોજનના અજ્ઞાનથીજ કબજિયાત થાય છે. જરૂર કરતાં વધારે ભોજન કદાપિ કરો નહિ. બૂખ્યા રહેવા જેટલું બહુજ ઓછું ભોજન પણ કરો નહિ. જરૂર કરતાં વધારે વસ્તુઓ કદી ખાઓ નહિ.

શરીર તંદુરસ્ત હોય તો તેથી પણ વધારે બળવાન થવા માટે બૂલે ચૂકે પણ નકામી દવાઓ

કે પુષ્ટિ આપનાર પદાર્થો ખાતા નહિ. જે પદાર્થો પુષ્ટિ આપનારા છે, તેમાંના ઘણા ખરા કબજાઆત કરનારા હોય છે. વધારે મસાલા ખાવા તે પણ હિતકારક નથી.

શરીરના પોષણમાટે જેટલા ખોરાકની જરૂર હોય છે, તે પચાવવા માટે રોજ પાંચ જાતના રસ પેદા થાય છે; અને તે ખોરાકને પચાવી તેનું લોહી વગેરે બનાવી શરીરને પોષણ આપે છે. પરંતુ અનેક પ્રકારના મસાલાવાળું સ્વાદિષ્ટ ભોજન હોવાથી માણસ ખૂબ ખાય છે, ત્યારે તે પચાવવા માટે રસ ઓછો પડવાથી ખરાબર પચી શકતું નથી; કેમકે પાચક-રસ ઉત્પન્ન કરનાર પેટ વધારે ભરાવાથી તે પોતાનું કામ ખરાબર કરી શકતું નથી. તેથી પાચક રસ ઓછો થવાથી તેમજ પચવામાં વાર થવાથી મળ સૂકાઈને આંતરડાંમાં જામી જાય છે; એટલે તે બહાર નીકળવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેથી દરત સાફ નહિ ઉતરતાં તે સૂકાયેલો મળ આંતરડાંમાં એકઠો થઈ તેમને કમજોર બનાવે છે. આ રીતેજ કબજાઆતમાંથી વધીને બીજા રોગો પેદા થાય છે.

નિયમિત ભોજન નહિ કરવાથી અથવા શરીરના પોષણપૂરતા ખોરાક કરતાં ઓછો લેવાથી પણ શરીરનાં યંત્રો તેમનું કામ સારી રીતે નથી કરતાં, તેથી પણ મળ સૂકાઈને એજ દશા થાય છે. જરૂરિયાતના પુષ્ટિકારક ખોરાકો લેવાથી પણ આંતરડાં તે પચાવવાને અશક્ત થાય છે અને તેથી કબજાઆત થાય છે.

તેથીજ કુદરતે શરીરને નિરોગી રાખી પોષણ કરનારા પદાર્થો સારી રીતે પચે તેટલા માટે તેની સાથે બીનજરૂરી પદાર્થો પણ ભેળવી દીધેલા છે.

જેમકે:-ઘઉં અને તેની ઉપરનાં છોડાં. સર્વ કોઈ જાણે છે કે, ઘઉંનો લોટ જેટલો જાડો તેટલો જલદી પચે છે. ઘઉંનો મેદો જેટલો વધારે ખારીક તેટલોજ વધારે સમય તેમાંથી બનાવેલી ચીજો પચવામાં લાગશે. માંદા માણસોને જલદી પચે તેટલા માટે ઘઉંનાં ફાડીયાંજ ખવડાવે છે. ઘઉંના લોટ કરતાં મેદો પચવામાં વધારે ભારે છે; તેજ પ્રમાણે મગ, અડદ અને મસૂરની છોડાં વિનાની દાળ પચતાં વધારે વાર લાગે છે; અને છોડાંવાળી જલદી પચી જાય છે. કુદરતે કોઈ પણ પદાર્થ અને તેનો કોઈ પણ ભાગ નકામો બનાવ્યો નથી. તેથી બને ત્યાંસુધી કબજાઆત કરનારા પદાર્થોનું સેવન નહિ કરવું જોઈએ.

કોઈ કહેશે કે, સઘળા પદાર્થ ખાવા માટેજ બનાવેલા છે તો શામાટે ન ખાવા? માણસ કુદરતના નિયમો પ્રમાણે ઋતુ અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને હમેશાં તેનું સેવન કરે તો કંઈ નુકસાન નથી; પરંતુ વાત એવી છે કે, લોકો અજ્ઞાનતાને લીધે જે ભાવ્યું તે ખાવાજ કરે છે. તેમને નથી હોતું ઋતુનું ભાન કે નથી થતો પ્રકૃતિનો વિચાર કે અમુક વસ્તુ નુકસાન કરશે. અનેક દર્દીઓ વધવાનું બસ આ એકજ કારણ છે.

કેટલાક તમાકુ, સીગારેટ, બીડી વગેરે પીએ છે અને કહે છે કે, તેનાથી દરત સાફ આવે છે. તમાકુ ખાઈને દરત સાફ ઉતરવાની આશાએ તેઓ જાજર જાય છે, પણ તેઓ જાણી જોઈને પોતાને હાથેજ પોતાના પગમાં કુહાડી મારી રહ્યા છે. ભવિષ્યમાં તેમને તેથી ખૂબજ નુકસાન થવાનું છે, કેમકે આ બીનજરૂરી વસ્તુઓથી પણ કબજાઆત થાય છે; પરંતુ તેની તેમને કંઈ ખબરજ નથી.

વીર્યની નબળાઈથી તેમજ વધારે વિષયસેવનથી પણ પાચનશક્તિ ઓછી થાય છે. તેમને પણ કબજાઆત અને અજીર્ણ થાય છે; તેથી ઉપર લખેલી કબજાઆત કરનારી ખોટી આદતોને છોડી દેવી જોઈએ.

કબજાઆત દૂર કરવાના સરળ ઉપાય

અનેક પ્રકારના ભારે પદાર્થો જમવાથી કબજાઆત થઈ હોય તો મસાલા અને ભારે પદાર્થો ખાવાના છોડવા જોઈએ. અને ત્યાંસુધી સાદું ભોજન અને ફળનું સેવન કરવું જોઈએ, શાકભાજી જરૂર ખાવી અને ભોજન હમેશાં સારી પેઠે ચાવીને કરવું જોઈએ.

નિયમિત ભોજન નહિ કરવાથી તથા ઓછું ખાઈ ભૂખ્યા રહેવાથી કબજાઆત થઈ હોય તો

આંતરડાંમાં એકદમ દાખલ થાય તેવું બહુજ હલકું ભોજન જેવું કે-ખીચડી, દાળ, જૂના ચોખાનો ભાત, ખીર, દૂધ વગેરે લેવું જોઈએ.

નિયમસર ભોજન ન મળવાથી આંતરડાં ખાલી હોઇને સંક્રાંતિમાન થાય છે અને બૂખથી વાયુ કુપિત થઇને આંતરડાંના મળને સૂકવી દે છે; તેથી આંતરડાંમાં ફેલાઇને સૂકાયેલા મળને કાઢી નાખે એવા પદાર્થોનું સેવન કરવું લાભકારક છે. વધારે પૌષ્ટિક વસ્તુઓ તથા ઔષધિઓ ખાવાથી કબજિયાત થઇ હોય તો ઘઉંનાં ફાડીઆં, છોડાં સાથે મગની દાળ, ચોળાફળી, પાલખ, બથવા (ચીલ), મેથી વગેરેનું શાક, લીંબુ અને તાજાં ફળ ખાવાં જોઈએ.

વધારે પાન ખાનારા, તમાકુ ખાનારા-પીનારા તથા સીગારેટ-ખીડી પીનારાઓને કબજિયાત થાય તો તેમણે તેવું સેવન ઓછું કરવું જોઈએ. વીર્યની નબળાઈથી મંદાગ્નિ થાય છે અને ભયંકર કબજિયાત થાય છે-અર્થાત્ કબજિયાતથી ખીજ પણ અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

તેને માટે વિષયનો ત્યાગ કરીને વિષયવિકાર દૂર કરવો અને વીર્યવૃદ્ધિ કરનારા તથા પુષ્ટિ આપનારા પદાર્થોનું સેવન કરવું જોઈએ; પરંતુ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, જેઓ પારે વગેરે એકદમ બળદાયક વસ્તુઓનું સેવન કરે છે, તેઓ પહેલા તો એટલા બધા વિષયાસક્ત થયેલા હોય છે કે આગળ પાછળની કંઈ ખબરજ નથી રાખતા. જ્યારે વીર્ય ઓછું થવાથી અગ્નિ મંદ થઇ જાય છે અને અનેક રોગ થવા માંડે છે, ત્યારેજ તેઓ એકદમ બળવાન બનાવે એવી દવાઓ ખોજે છે.

આ લાલચમાં ફસાઇને તે અજ્ઞાનીઓ શરીરમાં હાથી અને વાઘ સાથે લડવા જેવું બળ પેદા કરવા માટે તે જાતની જાહેર ઔષધિઓનું સેવન કરીને વધારે નુકસાન ભોગવે છે.

એકદમ પારા વગેરેનું સેવન કરવાથી તેમની સ્થિતિ વળી વધારે ખરાબ થાય છે. વળી યાદ રાખવું જોઈએ કે, બળદાયક દવાઓ પચાવવામાટે પણ બળની જરૂર છે, તેથી પ્રથમ તે બળદાયક દવાઓ પચાવવા માટે શરીરમાં બળ પેદા કરવું જોઈએ; અને ત્યારેજ તે દવાઓ ફાયદો કરશે.

આને માટે કુદરતી પદાર્થો(ખોરાક)જ પૂરતા છે. વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારા, વીર્યને પુષ્ટ કરનારા અને વધારનારા ખોરાક લેવા જોઈએ.

જરૂરની સૂચના

કબજિયાત થતાં લોકો આઠમે દશમે દિવસે કે મહીને બે મહીને જીલ્લાય લીધા કરે છે. કેટલાક તો આઠમે દિવસે જીલ્લાય લીધાજ કરે છે. આ તેમની જખરી ભૂલ છે. વારંવાર જીલ્લાય લેવાથી વળી વધારે કબજિયાત થાય છે, ઓછી નથી થતી; અને આંતરડાં દિનપ્રતિદિન નિર્બળ થતાં જાય છે. કોઈ કોઈ તો દસ્ત સાફ લાવવાની દવા રોજ લે છે, નહિ તો તેમને દસ્ત પણ ન ઉતરે.

આવી ટેવ પાડવી એ તંદુરસ્તી માટે અત્યંત હાનિકારક છે. કેટલા બધા દુઃખની વાત છે કે, વૈદકશાસ્ત્રનું કંઈ પણ જ્ઞાન ન હોવાથી મનુષ્ય પોતાને હાથેજ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. જીલ્લાયની સઘળી દવાઓ જલદ હોય છે. પ્રથમ તો તે તેની ગરમીથી મળને કાઢી નાખે છે; પરંતુ પાછળથી તંદુરસ્તીને ખૂબ નુકસાન કરે છે.

વારંવાર જીલ્લાય લેવાથી શરીરના આંતરિક અવયવો નિર્બળ થઇ જાય છે, તથા તેને લીધે આગળ જતાં અનેક રોગ શરીરમાં ધર ઘાલીને બેસે છે; અને શરીર છૂટે છે ત્યારેજ તેમને હ નાશ થાય છે.

(“આયુર્વેદ”ના ઔગણ ૧૯૨૬ના અંક ઉપરથી અનુવાદ)

૧૮૩-ગુરુ ગોવિંદના પુત્રોનું બલિદાન યાને આર્ય સંસ્કૃતિનું ભાન!

ઇતિહાસ પોકાર કરી રહ્યો છે કે, જીવમથી કદી કોઈ જાતિ દબાઈ જતી નથી, ઉલટું એવા પ્રસંગે મરેલી પ્રજામાં પ્રાણુનો સંચાર થાય છે. શીખોના દશમા ગુરુ ગોવિંદસિંહે મોગલ બાદ-શાહના જીવમથી દબાઈ જવાને બદલે શીખ પ્રજાને એક લડાયક કોમ બનાવી દીધી. ગુરુ પોતાનાં આદર્શ ચરિત્ર અને અનુપમ વ્યક્તિત્વના લીધે શીખોમાં ધર્મનું ખીજરોપણ કરવા માટે યોગ્ય બની ગયા હતા. તેમણે ધર્મને માટે સર્વસ્વનું બલિદાન કરી દેવાથી અનેક લોકો તેમના અનુયાયી બની ગયા. આ કારણથી મોગલ બાદશાહ ભય પામવા લાગ્યો અને કોઈ પણ પ્રકારે ગુરુ-ગોવિંદનો નાશ થાય, તેવા ઉપાયો વિચારવા લાગ્યો.

ગુરુ આનંદપુર નામના ગામમાં રહેતા હતા. તે ગામને એક દિવસ મોગલસેનાએ ઘેરી લીધું. એકાએક આ હુમલો આવી પડવાથી વીર શીખો ગભરાઈ ગયા, ગુરુ પોતે પણ વિચારમાં પડી ગયા અને થોડા સમયમાટે મુંઝવણમાં પડી ગયા. આટલા ગણ્યાગાંડ્યા શીખો લઈને મોગલ-સેના સામે થવામાં આગમાં ફૂટીને ભરમ થઈ જવા બરાબર હતું; તેમજ પોતાનું સર્વસ્વ દુશ્મનોને આપી દેવા કરતાં મૃત્યુ પસંદ કરવા જેવું હતું. આ બેમાંથી કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો તેના વિચારમાં ગુરુ હતા, તેવામાં મોગલો તરફથી સંદેશો મળ્યો કે “જો આ સમયે તમે આનંદપુર છોડીને ચાલ્યા જશો તો તમને કોઈ પણ જાતની હરકત કરવામાં નહિ આવે.” ગુરુ ગોવિંદ-સિંહને આ સંદેશો ઉપર વિશ્વાસ ખેડો નહિ, પરંતુ તેમ કયો સિવાય અન્ય માર્ગ હતોજ નહિ. ખીજો દિવસે સવારે ગુરુએ આનંદપુરમાંથી બહાર નીકળી ચાલવા માંડ્યું; પરંતુ મુસલમાનો કદી વચનની કિંમત સમજતાજ નથી. તેમણે વચનનો ભંગ કરી મુઠ્ઠીભર શીખો ઉપર માર્ગમાં હુમલો કર્યો અને તેઓને ઘેરી લીધા. શીખો મોગલો તરફથી આવી આશા રાખતાજ નહોતા, તેઓ એકાએક આ હુમલાથી ગભરાઈ ગયા અને જેને જેમ ફાવે તેમ નાસવા લાગ્યા. અનેક મોગલોના હાથે કતલ થઈ ગયા. કેટલાકે સતલજ નદીમાં ફૂટી પડી પોતાના પ્રાણ ગુમાવ્યા. ગુરુ પોતે કેટલાક વિશ્વાસુ સાથીઓ સાથે રૂપનગર તરફ ચાલી નીકળ્યા. તેમની ધર્મપત્ની કેટલાક સાહસી શીખોને લઈ દિલ્હી રવાના થઈ ગઈ! તેમની માતા કૃતેસિંહ તથા જોરાવરસિંહ નામના પોતાના બે પૌત્રોને (ગુરુના પુત્રોને) લઈને પોતાના બ્રાહ્મણ રસોઈયા સાથે તેને ઘેર ગયા; પરંતુ અહીં તે દુષ્ટ બ્રાહ્મણે વિશ્વાસઘાત કરીને ઉક્ત બાળક-રત્નોને મોગલ સુબા વજીરખાનના હાથમાં સોંપી દીધા. તેમનાં ઘરેણુંની પેટી પોતાના ઘરમાં રાખી લીધી. વજીરખાનને ગુરુ ઉપર પ્રથમથીજ દ્વેષ હતો. તેને ગુરુના પુત્રો પોતાના હાથમાં આવવાથી બદલો લેવાનો ઉત્તમ અવસર મળ્યો! તેણે વિચાર્યું કે, આ બાળકોનો વધ કરવા કરતાં તેમને મુસલમાન બનાવી દેવાથી ગુરુની આબરુ-ને વધારે ધડકો પહોંચશે અને શરમથી ગુરુ ઉંચું મુખ કરી શકશે નહિ.”

આવા વિચારથી એક દિવસ તેણે ઉક્ત બે બાળકોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. યવનોના હાથમાં સપડાયાથી આ બે ધર્મવીર બાળકોએ કેટલાક દિવસથી ખાધું નહોતું. આથી તેમનાં શુભાળ જેવાં તેજસ્વી મુખ ચીમળાઈ ગયાં હતાં. જ્યારે તેઓ દરબારમાં આવ્યા, ત્યારે એક મુસલમાન સિપાઈએ વજીરખાનને સલામ કરવાની તેમને સૂચના કરી. જોરાવરસિંહે જવાબ આપ્યો કે “અમે એકમાત્ર અકાલ પુરખ સિવાય કોઈને માથું નમાવતા નથી.” એમ કહી અચ્છડ ઉભા રહ્યા.

વજીરખાન તે બંને બાળકોને કહ્યું કે “તમારા પિતાનો અપરાધ અક્ષમ્ય છે, પરંતુ તમે નિર્દોષ બાળક છો. તમારા ઉપર મને દયા આવે છે. જો તમે ઇસ્લામધર્મને સ્વીકારી લ્યો, તો તમને છોડી દેવામાં આવશે અને મોટા થશો, ત્યારે મોટી જગીર બક્ષીસ આપી મોટા હોદ્દાઓ આપવામાં આવશે. વજીરખાન સમજતો હતો કે, જીવનદાન મળવાથી તેમજ મોટા હોદ્દાની લાલચથી બંને બાળકો ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરશે. તેને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નહોતો કે, આ બાળકોની

નાદીઓમાં કેવળ ધર્મનું રુધિર વહે છે, ધર્મમાટેજ તેઓ જીવે છે. અને બાળકો વજીરખાનની વાત સાંભળી કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ, તેથી તે ગુસ્સે થઈ ગયો અને રવાખમાં બોલ્યો કે “જે તમે જીવવાની ઇચ્છા રાખતા હો તો જલદી મુસલમાન બની જાઓ, નહિ તો દિવાલની અંદર તમને અનેને જીવતા ચણી લેવામાં આવશે.”

મહાત્મા તેગબહાદૂરના પૌત્રો સામે ધર્મત્યાગ કરવા જેવી અસંભવ વાત ! અને વીરબાળકોના ચહેરા ધર્મઝનુનથી લાલચોળ જેવા બની ગયા. તેઓ થોડી વાર તો કંઈ બોલ્યા નહિ. છેવટે મોટા બાળકે કહ્યું “સુખા સાહેબ ! શું તમે જાણતા નથી કે, અમે ગુરુ નાનકદેવના વંશજ છીએ ? શું તમે એમ સમજો છો કે, અમે ધર્મ વેચીને જીવનારા તુચ્છ પ્રાણીઓ છીએ ? શું ગુરુ ગોવિંદસિંહની હયાતીમાંજ તેનાં બાળકો બ્યારે ત્યારે પણ નાશ પામનારા આ તુચ્છ દેહમાટે પોતાના મોંઘા ધર્મને વેચી દઈ શકે ? કદી નહિ. મહાશય ! આપની ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો ! ગમે તો મસ્તક ઉતારી દ્યો ! ચાહે અમારા એક એક અંગના ટુકડેટુકડા કરી નાખો, પરંતુ ધર્મત્યાગ કરવાની આશા સ્વપ્નમાં પણ રાખશો નહિ. અમારી માતાના દૂધનું પાન કર્યું ત્યારથીજ મૃત્યુનો ભય અમારા અંતઃકરણમાંથી વિદાય થઈ ગયો છે !”

આટલા નાના બાળકોની આવી નિર્ભય વાણી સાંભળીને વજીરખાન ક્રોધથી સળગી ઉઠ્યો. તેણે આ અને બાળકોને દિવાલમાં ચણી લેવા માટે ધાતકને હુકમ કર્યો. ધાતકે એક દિવાલમાંથી થોડી ઇંટો પડાવી નાખી. ત્યાં અને લાઇઓને ઉભા કરવામાં આવ્યા, કડીઆને બોલાવી તેમની આસપાસ ઇંટોને ગોઠવવા માંડી. ઇતિહાસમાં આટલાં નાનાં બાળકોએ ધર્મમાટે આવો મહાન ભોગ આપ્યાના દાખલા લાગ્યેજ મળશે. દિવાલમાં નિર્ભયતાની મૂર્તિસમા આ અને બાળકો ઉભા રહ્યા ! દેવતાને પણ દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય, એવું દિવ્ય દ્રશ્ય બની ગયું ! કમર સુધી ઇંટો ચણીઈ ગઈ. મુસલમાન હાકેમ સામે ઉભો ઉભો નેચા કરે છે. તેણે કહ્યું “હે અભાગી બાળકો ! હજી વિચાર કરો, તમારી સામે એક બાળુ મોટી જગીર અને ધન-દોલત છે, અને બીજી બાળુ મૃત્યુ છે ! આ બન્નેમાંથી તમને શું પસંદ છે ? ઇસ્લામ સ્વીકારો તો નિર્ભય બનીને સુખ-ચેતનમાં જીવન ગુજારી શકશો; માટે હજી પણ સમજી જાઓ.” જવાબમાં અને બાળકો હસે છે.

હંમેશાં હુકમ કરવા અને પળાવવાના સ્વભાવવાળો હાકેમ પોતાની વાતને અનાદર થવાથી વધારે ક્રોધો અને તેઓને જલદી આ દુનિયામાંથી ગુમ કરી દેવા માટે કડીઆને હુકમ કર્યો. કડીઆએ ગર્દન સુધી ઇંટો ગોઠવી દીધી ! ગુરુ ગોવિંદનાં આ ગલરૂ બાળકોને આમ નિર્દય રીતે ચોળી નાખતાં જોઈ દિશાઓ ધ્રૂજી ઉઠી અને આસપાસ ઉડતાં પંખીઓ પણ કંકળા ઉડ્યાં ! પરંતુ યવન હાકેમનું પાપાણુ હ્રદય પીગળે તેમ નહોતું ! જે આ સમયે નેપોલીયન, સિઝર કે સિકંદર જેવા કાંઈ દુશ્મન હોત, તો તે આ ધર્મવીર બાળકોની આવી અપૂર્વ વીરતા અને ધર્મપ્રેમ જોઈ મુગ્ધ બની જત અને છોડી મૂકત ! અરે તેમને અપાય તેટલું માન આપીને પૂજત.. પ્રભુની સૃષ્ટિનાં આવાં અણુભેલ રત્નોને ધૂળમાં રોળી નાખત નહિ; પરંતુ અહીં તો હતી અરબ રણમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને કૂર અને આત્મવિહોણી ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ ! તેને આ બાળકોમાં રહેલી અલૌકિક ધર્મભાવના જોવાને આંખોજ હતી નહિ ! હાકેમ તેમને જલદી ખતમ કરી નાખવા માટે કડીઆને ઉપરાઉપરી હુકમ આપવા લાગ્યો ! કડીઆએ નાના પુત્રના પવિત્ર દેહને ઇંટો અને માટીથી ઢાંકી દીધો ! મોટાલાઇનું મસ્તક બહાર હતું, તેની આંખોમાંથી અશ્રુપિંદુઓ પડવા લાગ્યાં ! મુસલમાન હાકેમ સમજ્યો કે, બાળક મૃત્યુથી ડરે છે. તેણે કહ્યું “લાઈ ! રડે છે શા માટે ? જે હજી પણ ઇસ્લામ સ્વીકારવાને કબૂલ થાય, તો છોડી મૂકવામાં આવશે.”

યવનની આ ઉદારતા(!)ને બાળકે શો ઉત્તર આપ્યો ? એ આજકાલના ધર્મભીરૂઓ ! એ પાંચ-પચીસના પગાર માટે વારંવાર જાત જાતનાં રીત્તો-ટપકાં કરીને કપાળ બગાડનારા ભવાઈઓ ! તમે ધર્મ વેચીને પ્રાપ્ત કરેલા પૈસાવડે ચળકતાં ખૂર-કૂંતર પહેરીને આ ધરતી માતાને ફાણુવાર કચડવાનું છોડી દો. આ વીર બાળકની પવિત્ર વાણી સાંભળો ! અને તમારા અંતરને ચોડા ધણો મેલ ઓછો થવા દો !

યવન હાકેમની વાત સાંભળી બાળકનાં આંસુ એકદમ અદૃશ્ય થઇ ગયાં અને તેની આંખોમાં ધર્મતેજ ભભુકવા લાગ્યું ! તે બોલ્યો કે “અરે મૂર્ખ સુખા ! તું હજી આર્ય સંસ્કૃતિને ઓળખતો નથી. મૃત્યુના ભયથી ડરતો નથી; પણ તેનું કારણ બીજું જ છે. તું તે કારણ સાંભળવાને અને સમજવાને તારી પાસે કાન અને હૃદય છે? જો હોય તો સાંભળ. અમે બે ભાઈઓમાં હું મોટો છું. ધર્મને માટે પોતાના પ્રાણની આહુતિ પ્રથમ મોટાએ આપવી જોઈએ, અને પછી નાનાએ; પરંતુ મારા પહેલાં મારા નાનાભાઈનો ભોગ લઇને તેં મને એ દિવ્ય યશ લેવા દીધો નહિ ! મારા પહેલાં મારો નાનો ભાઈ એ મહાપુરુષ કમાઈ ગયો ! મારા એ કમનસીબમાટે મને રહ્યું આવે છે.”

યવન હાકેમ આકાશવાણી થતી હોય તેમ આ ધર્મવીર બાળકની વાત કાઠના પૂતળાની માફક સ્તબ્ધ બનીને સાંભળી રહ્યો ! કડીઆએ છેલ્લી ઘટ મૂકીને તે દિવ્ય બાળકનો જીવનદીપક ખૂટાવી દીધો !
જો ધર્મવૃક્ષના મૂળમાં આવાં નિર્દોષ અને પવિત્ર રુધિરનું સિંચન થયું છે. એવા મહાન ધર્મવૃક્ષનું એક પણ પાંદડું તોડવાની ઈચ્છા રાખનારા વિધર્મી ભાઈઓ ! તમે નાહક જન્મ શામાટે મારો છો ?
(“આર્યપ્રકાશ”ના જ્ઞાનઅંકમાં લેખકઃ-શ્રી. હરિશંકર વિદ્યાર્થી)

૧૮૪-મર્યાદા-પુરુષોત્તમ

યહ એક પ્રાકૃતિક નિયમ છે, કે વિશિષ્ટ વ્યક્તિયોં કે ચરિત્ર, ઉનકા જીવન ઔર જીવન કી પ્રભાવશાલિની ગતિ, જનસાધારણ કે હૃદયપર અંકિત હુએ ખિના નહીં રહે. વિશિષ્ટ વ્યક્તિયોં કા મહત્ત્વ ભિન્ન-ભિન્ન દષ્ટિ સે ભિન્ન-ભિન્ન વિશેષતાઓ સે સમજા જતા હૈ. જિન મહાપુરુષોં કા ચરિત્ર, જિતના હી ન્યાય-પૂર્ણ, સુધારક, નિષ્કપટ એવં છત્ર-છત્રશૂન્ય હોતા હૈ, વહ ઉતને હી અધિક સમય તક માનવ-હૃદય પર અંકિત રહેગા. સંસાર કી પ્રત્યેક સભ્ય જાતિ અપની જાતિ કે મહાપુરુષોં કા અનુકરણ કરતી હૈ ઔર કરેંગી. યહ ભિન્ન ખાત હૈ, કે વહ ઉસ મહાપુરુષ કે જીવનદેશ્ય કા લક્ષ્ય ભૂલ સે કુછ ઔર ખના લે, યા વહી રખે.

યહ એક સંદેહહીન ખાત હૈ, કે હમારી જાતિ કે મહાપુરુષોં મેં મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન રામ કા જીવન જિતના ધર્મ, સુધાર, કર્તવ્ય, જિતેન્દ્રિયતા આદિ અસાધારણ ગુણોં સે વિભૂષિત હૈ-ઉતના સાચદ હી કિસી દુસરે કા હો.

‘યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ । સ યત્ પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥’

અર્થાત્ મહાપુરુષ જો કાર્ય કરતે હૈં, સાધારણ-જન ભી ઉન્હીંકો કરને કા પ્રયત્ન કરતે હૈં. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કા યહ વચન અક્ષરશઃ શ્રીરામપર ઘટિત હોતા હૈ. ઇસ ક્ષુદ્ર લેખ મેં હમ યહ દિખાને કા પ્રયત્ન કરેંગે, કે ભગવાન શ્રીરામ ને મર્યાદા કા કિતની ઉત્તમતા સે ઔર કિતના ગંભીર હો કર પાલન ક્રિયા હૈ.

‘મર્યાદા’ શબ્દ કા અર્થ હૈ ન્યાય-પથ-સ્થિતિ. ભગવાન રામ ને ઇસી ન્યાય-પથ-સ્થિતિ કા સૈંકડોં કષ્ટ સહ કર ભી નિર્વાહ ક્રિયા. ઉનકે પ્રારંભ કે જીવન સે લે કર અંત તક હમેં ઉનકા કોઈ ભી કાર્ય એસા નહીં દેખ પડતા, જિસમેં અન્યાય કા થોડા સા ભી આભાસ હો. કહીં કહીં તો ઉનકા ચરિત્ર અત્યંત સુંદર તથા ચમત્કારપૂર્ણ હૈ. જરા ધ્યાન દેને કી ખાત હૈ, કે રાજ્ય-ભર મેં ઉનકે સિંહાસનારૂઢ હોને કે લિયે આનંદ મંગલ હો રહે હૈં. લોગ કૂલે નહીં સમાતે હૈં, મહારાજ આજ અપના જીવન સફલ સમજ રહે હૈં. એસે સમય મેં સૌતેલી માતા કૈકેયી ને અપને સ્વાર્થ કી વશવર્તિની હો કર ઉનકે સુખ કી લતાપર એકદમ કુઠારાઘાત કર દિયા. ફિર ભી રામ ઉન્હેં અપની પ્રિય માતા કૌશલ્યા જેસા હી આદર કરતે હૈં. અહા ! આજ ભી ઉનકે વે અક્ષર-અક્ષર હમારી હૃદયભિત્તિપર અંકિત હૈ, જો ઉન્હોને વન જાતે સમય કૈકેયી કો કહે થે કે “હું માતા !

ક્યા આપકા મુઝપર વિશ્વાસ નહીં થા, જો પિતાજી કો કહને બૈરી? આપ મુઝસે હી વન જાને કે લિયે કહ સકતી થી. મૈં આપકો પરમ પૂજ્યા સમજતા હૂં.” ઔર યહ કહ કર વે પિતા કી ચરણવંદના કર કે કેકેથી કા ભી પદસ્પર્શ કરતે હૈં. યહ હૈ માતૃ-પિતૃ-ભક્તિ કા જ્વલંત આદર્શ!!

અનેક કષ્ટોં કો સહતે હુએ ભી ભગવાન રામ કે હૃદય મેં ક્રોધ ઉત્પન્ન નહીં હુઆ ઔર ઉન્હોંને સ્વાર્થ કો નહીં અપનાયા. યદિ વે ચાહતે, તો ઉસ સમય, જળ ભરત સેનાસહિત ચિત્રદૂટપર મિલને ગયે થે, લક્ષ્મણ કી સહાયતા સે યુદ્ધ મેં જય-લાભ કર, રાજ્ય કર સકતે થે. પરંતુ ઉન્હોંને ઉસ સમય કુદ્ધ લક્ષ્મણ કો જો ઉપદેશ દિયે હૈં, વે સુવર્ણક્ષેત્રોં સે લિખને યોગ્ય હૈં. કહાં ઉનકા ભરત કે હી કારણ વનવાસ ઔર કહાં દોનોં ભાઈયોં કા ગલે-ગલે મિલ, કૂટ-કૂટ કર રોના! ઇસે કહતે હૈં બ્રાતૃ-પ્રેમ!!

ધતના હી નહીં, ભરત ઉનસે લૌટને કે લિયે અનેક પ્રાર્થનાઓં કરતે હૈં. સભી પુરવાસી ઉનકે સ્વર કે સાથ સ્વર મિલા રહે હૈં, ઔર ફિર ભી વે અપની પ્રતિજ્ઞાપર ઝડે હુએ હૈં. પ્રતિજ્ઞાપાલન કા કિતના ઉચ્ચ આદર્શ હૈ!!

સુગ્રીવ ને રામ કી કૃપા સે રાજ્ય પાયા, સ્ત્રી પાચી; પર ઉસી નશે મેં વહ રામ સે કી હુઈ પ્રતિજ્ઞા કો ભૂલ ગયા-અર્થાત્ સીતાન્વેષણ કે લિયે ઉસને કોઈ પ્રયત્ન નહીં કિયા. અળ ઇસ અવસ્થા મેં શ્રીરામ ને કેવલ લક્ષ્મણ કો ભેજ કર ઉસે ઉસકી પ્રતિજ્ઞા કી યાદ દિલાયા. ઇસપર સુગ્રીવ ને જળ ક્ષમા માંગી, તો આપ કહતે હૈં કિ “ મેરે આપપર જેસે ભાવ પહલે થે, વૈસે હી અળ ભી હૈ.” યહ થા ઉનકા સૌહાર્દ!!

અળ તનિક ઉનકા શત્રુઓં કે સાથ ભી વ્યવહાર દેખિયે. સભી જાનતે હૈં કિ ઉન્હોંને રાવણ કે અનુચર શુક-સારણ કે સાથ, જો રામ કી સેના કે ગુપ્ત ભેદ લેને આયે થે, કૈસા સદ્વ્યવહાર કિયા થા! ઉન્હોંને વિલીપણ કો અપને પરમ શત્રુ રાવણ કા ભાઈ જાન કર ભી અપને હૃદય મેં સ્થાન દે દિયા, જરા ભી અવિશ્વાસ નહીં કિયા. યહ થા શરણાગતરક્ષા કા વ્રત!!

ભગવાન રામ કે ચરિત્ર મેં કહીં કહીં કોઇ કોઇ કૂટ-તાર્કિક ધર્મ સે પતન કા મિથ્યા આભાસ ભી દેખ પાતે હૈં, પર તનિક વિચાર કરને સે ઉનકે કાર્યોં કા વાસ્તવિક તથ્ય સમજ મેં આ જાતા હૈ; ઔર પ્રતીત હોતા હૈ, કિ વહ ભી ઉચ્ચક્રાંતિ કી ન્યાય-પથ-સ્થિતિ હી હૈ.

હમારા દૃઢ વિશ્વાસ હૈ, કિ એસા વ્યક્તિ અભી સંસારભર કી કિસી જાતિ મેં નહીં હુઆ; ઔર હમ યહ ભી કહ સકતે હૈં, કિ યદિ ઉનકે ચરિત્ર કા સૂક્ષ્મ દષ્ટિ સે વિવેચન કિયા જાયે, તો દેશ કો ઉન્નત જાનને કી સંપૂર્ણ આધુનિક વિવાદપૂર્ણ સમસ્યાઓં હલ હો સકતી હૈં.

(“હિંદૂપચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:-શ્રી. નૃસિંહદેવ સારસ્વત શાસ્ત્રી)

૧૮૫-ભગવાન રામચંદ્રની પ્રતિજ્ઞા-એકાંકી નાટક

(પ્રથમ દશ્ય)

સ્થાન-શ્રીરામનું વિશ્રામભવન (શ્રીરામ એકલા, ચિંતામય થઈને થોડી વાર બેસે છે અને વળી પાછા ઉભા થઈને ટહેલવા લાગે છે.)

રામ:—“રામનું જીવન ચિંતા, આપદા અને કલેશની ધગધગતી ભટ્ટી છે, કે જેમાં કર્તવ્યનો દેવતા સુખ અને સૌભાગ્યની આહુતિ આપે છે. રામનું જીવન એ એક વિશાળ પર્વત છે, જેની દૂરથી ઉંચાઈ જોઈને પ્રત્યેક વ્યક્તિ ધર્મી કરે છે; પરંતુ પાસે જઈને એ કોઈ નથી જોતા કે, તે પર્વત કેવી દશામાં દિવસ વીતાવે છે. જેઠ-અપાઠમાં અગ્નિરવસ્થા સૂર્યનો તાપ સહે છે, આવળુ-ભાદરવામાં વાવાઝોડાં અને વરસાદ સાથે ભયંકર યુદ્ધ ખેલે છે, પોષ અને માઘ માસમાં મહાની પેઠે બરફની ચાદર ઓઢી રહે છે. આટલાં દુઃખ ઉપરાંત જ્યારે કોઈ વાર તેના એકાન્ત-મય સૂનસાન હૃદયમાંથી ‘હાહાકાર’ નીકળે છે, ત્યારે દુનિયા તેને ધરતીકંપ માનીને તેનાથી ડરે છે અને તેની ઘૂણા કરે છે. રાજ્યભાર! તને નીતિ અનુસારે વહન કરવો એ એક કઠિન વ્યાપાર છે! જે વિધાતાએ મને ભરત, લક્ષ્મણ યા તો શત્રુદ્વંજ બનાવ્યો હોત તો આજે મારે આવી દુઃખદ વેદના ન સહેવી પડત—

“સીને મૈં જવ દિલ નરહા, તવ રાજ્ય ફિર કિસ કામ કા ?

સીતા બિના જીવન નિકમ્મા, હૈં જહાં મૈં રામ કા ॥

મૈંને પ્રજા કે ચરણ મૈં, કર દી સમર્પણ જાનકી ।

બસ કર વિધાતા ! દે ચુકા હું, મેટ અપની જાનકી ॥”

શત્રુદ્વંજ—(પ્રવેશ કરીને) “નહિ, નહિ-ભાઈ! એવી નિષ્કુરતા ના ઘટે.”

રામ—“પ્રિય શત્રુદ્વંજ! કેમ? શું થયું?”

શત્રુદ્વંજ—“કેમ તો શું આ બધી ફોગટ ચર્ચા છે?”

રામ—“ફોગટ ચર્ચા નથી, સાચી છે.”

શત્રુદ્વંજ—“શું કહ્યું! સાચી છે?”

ભરત—(પ્રવેશ કરીને) “શું સાચી છે?”

રામ—“ભાઈ ભરત! પ્રિય શત્રુદ્વંજ! સૌ વાત સાચી છે.”

ભરત—“રઘુનાથ અને આવો વજ્રપાત! મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામ અને પ્રેમનું આવું ભીષણ પરિણામ! બન્ને હોઈજ ના શકે.”

રામ—“નહિ, એ તો થઈ ચૂક્યું અને ક્યારનું થઈ ચૂક્યું. શું કરું, ભાઈ! તમે બધા જાણો છો. અયોધ્યાની પ્રજા મારી પાસે સીતાને માગે છે અને આજે પણ માગી રહી છે.”

ભરત—“રઘુકુલતિલક! તો શું પ્રજા જે કંઈ માગશે તે આપવું પડશે?”

રામ—“અવશ્ય.”

ભરત—“અને જો તે નીતિવિરુદ્ધ હોય તો?”

રામ—“તોપણ આપવું જ જોઈશે.”

ભરત—“આપવું પડશે? જો અયોધ્યાની પ્રજા રાજદ્રોહી થઈને રાજ્યલક્ષ્મી લૂંટવા ઇચ્છે, જો તે ભારતવર્ષનાં બધાં દેવાલયો તોડી પાડવા ઇચ્છે, જો તે દેવતાઓનું અપમાન કરવા ઇચ્છે, જો તે બ્રહ્મહત્યાને ધર્મનું અંગ બનાવવા ઇચ્છે, તોપણ શિર ઝુકાવી માનવું પડશે?”

રામ—“નિઃસંદેહ—”

ભરત—“કારણ?”

રામ—“કારણ એજ કે, રાજ પ્રજાનો સેવક છે—

“ ધન્ય હૈ વહ ભૂપતિ, जिसको प्रजासे प्यार है ।
जो न हो राजा प्रजा का, उसको सौ धिक्कार है ॥
तुच्छ है सीता-सती, प्रजा-प्रेम के सामने ।
कह दिया बस आजसे, सीता को छोड़ा रामने ॥ ”

ભરત—“ હેં હેં, ભાઈ ! આપે એ શું કહ્યું ? ક્યાં એ પવિત્રતાની મૂર્તિ, સતીત્વની ખાણ, દેવી સીતા; અને ક્યાં અયોધ્યાની ગલીઓમાં ભટકનારાં એ કુતરાં ?—

“ आपकी सुनते नहीं, यह शब्द है अपमान के ।
जानकी माता सभी की, योग्य है सम्मान के ॥ ”

રામ—“યોગ્ય હૈ સમ્માન કે, सचमुच ही सीता राम की ।
पर जो न भायी हो प्रजा को, वह मेरे किस काम की ॥
हो खुशी जिसमें प्रजा की, उसमें सुख है, क्षेम है ।
मैं हूँ चातक स्वाति-जल, मेरा-प्रजा का प्रेम है ॥ ”

ભરત—“પરંતુ જેમ આપ પ્રજા-પ્રેમનું પાલન કરો છો, તેમ આપે નારી-પ્રેમનું પણ પાલન કરવું જોઈએ—

“ कारण कि नारी-प्रेम से ही, गृहस्थ का कल्याण है ।
जिस घर में हो नारी दुःखी, वह घर नहीं, इमशान है ॥
नारी न हो दुनियाँ में तो, दुनियाँ है फिर किस काम की ?
है जानकी दुनियाँ में तो, दुनियाँ है सारी राम की ॥ ”

રામ—“ભરત ! ભરત !! આ બધી મિથ્યા ચર્ચા છે. રામે જે નિશ્ચય કર્યો છે, તે અચળ છે.”

ભરત—“ભાઈ ! ભાઈ !! એ આપ શું કહ્યો છો ?”

રામ—“ભરત ! રામ નથી કહેતો, સમય કહી રહ્યો છે :—
(ગાય છે.)

“ सब दिन होत न एक समान ।

દુઃખ સુખ જીવન ભોગ હિ માનો, દો દિન કી ગુજરાન ॥	સબ દિન૦
इक दिन राजा हरिश्चंद्र की, संपत्ति मेरुसमान ।	સબ દિન૦
इक दिन जाय डोम घर सेवत, अंबर हरत मसान ॥	સબ દિન૦
इक दिन ध्रुव की माता शुचिने, कीन बड़ा अपमान ।	સબ દિન૦
इक दिन ध्रुव का दर्शन करने, आये श्री भगवान ॥	સબ દિન૦
इक दिन सीता रुदन करती थी, महा विकट उद्यान ।	સબ દિન૦
इक दिन राम सिया दोऊ मिल, विहरत पुष्प-विमान ॥	સબ દિન૦
प्रकट है पूरव की करनी ही, तज मन सोच अजान ।	સબ દિન૦
तुलसीदास गुण कहँ लग वरणूँ, विधि के अंक प्रमान ॥ ”	સબ દિન૦

લક્ષ્મણ—(જલદીથી પ્રવેશ કરીને) “દુર્યોધન પાગલ છે. અવશ્ય કોઈ રાજ્યપ્રોહીતું આ બીધણ કાવતું છે.”

રામ—“કાવતું નહિ, લક્ષ્મણ ! અયોધ્યાની પ્રજા એકેઅવાજે કહી રહી છે.”

લક્ષ્મણ—“ભાઈ ! ક્ષમા કરજો; શું કહી રહી છે ?”

રામ—“એજ કે સીતા અ-સતી છે.”

લક્ષ્મણ—“અ-સતી છે—સીતા અસતી છે ! આહ ! આ ‘અ’ અક્ષરે જાણે ચંદ્રમાની પૂર્ણ કળાને રાહુ ચંદ્રને ત્રસી લીધી. આ ‘અ’ અક્ષરે જાણે કાળા નાગનું રૂપ લઈને મારા અંતઃકરણને દંશ દીધો. સૂર્યનાં ઉજ્જવળ પ્રકાશમય કિરણોથી ખીલેલી કુમુદિની સમાન નિર્મળ, નક્ષત્ર-સમાન પવિત્ર અને રાત્રિદિવસ પતિ નામની માળા જપનારી સીતા અ-સતી છે ? ભાઈ ! ભાઈ !

શું એક જુઠ્ઠાઓલા, નિંદક અને ઘોષીના રૂપમાં આવેલા કાળા ઝેરી નાગની વાતને મનરૂપી મણિમય સિંહાસન ઉપર બેસાડીને સાચા સતી-રતને ફાગટ કાઢવ-કીચડમાં ફેંકી દેવા ઇચ્છો છો? જો સતીશિરોમણિ સીતાની સાથે સ્વયં મર્યાદાપુરુષોત્તમ શ્રીરામજી આવું વર્તન કરશે, તો પછી પતિવ્રતા સીતાનું સરળ હૃદય એ પુરુષના વિલાસની સામગ્રીજ ગણાશે. સૌનો હાર્દિક પ્રેમ પુરુષના ઉપહાસનું રમકડું જ બની જશે. ભારતીય રમણીઓની પતિભક્તિને ભારતવર્ષમાંથી લોપ થઇ જશે:—

“ ફિર તો નારી-ધર્મ કા, હોના ન હોના એક હૈ ।
જબ કિ જનતા કે લિયે, પિત્તલ વ સોના એક હૈ ॥
ઇસ લિયે માનો મેરી મૈયા ! ન ત્યાગો જાનકી ।
જાનકી સંસાર કી, શોભા હૈ જીવન-પ્રાણ કી ॥ ”

રામ:—“ જાનકી શોભા નહીં, વિજલી હૈ વહ અપમાન કી ।
ડર કે મારે ત્યાગ દી, જીવન મેં મૈને જાનકી ॥
કહ દિયા પરિત્યાગ તો, પરિત્યાગ ટલ સકતા નહીં ।
મેરી પ્રતિજ્ઞા વિશ્વ મેં, કોઈ બદલ સકતા નહીં ॥ ”

લક્ષ્મણ—(રામને ચરણે પડીને) “આહ ! ભાઈ ! ભાઈ!!:—

“ મૈયા ! એસે ન કટોર બનો, માં સીતા પરમ પુનીતા હૈ ।
સીતા મી વહ સીતા જિસને, પતિ-સેવા કા ધન જીતા હૈ ।
શ્રીરામ ! પ્રતિજ્ઞા કી દૃઢતા કા, ત્યાગ કરો, વહ સીતા હૈ ।
સીતા ભારત કી પુણ્યમયી, ગંગા-ગાયત્રી-ગીતા હૈ ॥ ”

રામ—“ લક્ષ્મણ ! લક્ષ્મણ !! તો શું રામને ભૂલી ગયો ?

“ ચિહ્ન વાકી હૈં રઘુકુલ કે, અમી તક માલપર ।
વ્યૌંકી બેટા હૂં મૈં દશરથ કા, પિતામહ થે સગર ॥
ઇસ લિયે મુઝકો લખન ! અપને વચન સે પ્રીતિ હૈ ।
પ્રાણ જાયે પર ન જાયે, ધર્મ કુલ કી રીતિ હૈ ॥ ”

લક્ષ્મણ—“ એ સત્ય છે, ભાઈ ! પરંતુ સીતા-અ-સતી ”

રામ—(ધુરંધ્રને) “લક્ષ્મણ !”

લક્ષ્મણ—(ધૂજતાં ધૂજતાં) “ભાઈ !”

રામ—“ હરિ ઇચ્છા ભાવિ બલવાના । તુમ કહૂં તાત સદા કલ્યાના ॥
યહ મમ વચન પાલ લઘુ માર્દ । પ્રાત જાનકી જાઓ લિવાઈ ॥
આજ્ઞા મોરિ જો ટારહુ તાતા ! રહે ન પ્રાણ તાત મમ ગાતા ॥ ”

(શ્રી તુલસીકૃત-રામાયણ)

(શ્રીરામ છાતીમાં છરી મારવા જાય છે, લક્ષ્મણ રોકે છે.)

લક્ષ્મણ—“શાન્ત થાઓ, ભાઈ ! શાન્ત થાઓ !! રામ-પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થશે—” (જાય છે)
(રામનું મૂર્ચ્છિત થઇ પડી જવું.)

કૌશલ્યા—(પ્રવેશ કરીને) “હેં હેં બેટા ! આ શું અનર્થ કરવા બેઠો છે ? શું સર્વસ્વ નાશ કરવા ઇચ્છો છે ?”

રામ—(ભાન આવતાં) “લક્ષ્મણ ! ગયો?—માતા ! તું અહીં ?”

કૌશલ્યા—“બેટા ! શું હું અહીં ન આવું ? તું જડમૂળથી કપાયલા વૃક્ષની પેઠે ભૂમિ ઉપર બેલાન અવસ્થામાં પડ્યો હોય અને હું ન આવું ? મારા પેટનું રત્ન, રઘુકુલનો દીપક અને ભારતનો સમ્રાટ આત્મહત્યા કરે અને હું ન આવું ?”

રામ—“આવો માતા ! આવો ઓ જનની ! આવો ઓ માતેશ્વરી ! આવો ! રામને આપની

ચરણુરજ આપો, કે જેને આ શૂન્ય લલાટે લગાવીને મારી કર્મ-રેખાઓને છુપાવું, આપને વૃથા કલ્પાંત ન કરાવું.”

કૌશલ્યા—“હું બધુયે જાણું છું, ખેટા! હું બધુયે જાણું છું. એજ ને કે, તું મારી રાજરાણી વહુ, સાક્ષાત્ લક્ષ્મીસ્વરૂપા સીતાનો ત્યાગ કરશે; પણ રામ! શું એ સત્ય વાત છે?”

રામ—“જો ઉદય અને અસ્ત સત્ય છે, ઉત્પત્તિ અને વિનાશ સત્ય છે, તો આ પણ સત્ય છે, માતા!”

કૌશલ્યા—“શું હું પણ એ સત્ય ઉપર વિશ્વાસ કરું?”

રામ—“અવશ્ય! આપના વિશ્વાસથી તો પ્રતિજ્ઞા સફળ થશે.”

કૌશલ્યા—“રામ! હું જાણું છું, કે રાજકાર્યસંબંધી “આ કેમ થયું? આ શાથી થયું?” એમ કહીને દબલ કરવાનો સ્ત્રીજાતિનો ધર્મ નથી-તેથી હું તને આજ્ઞા નથી કરતી, માત્ર વિનય...”

રામ—“નહિ-નહિ, માતા! એ મારાથી નહિ બને.”

કૌશલ્યા—“નહિ બને! શું કહ્યું? નહિ બને?”

રામ—“જનની! ઓ જનની!! ઈશ્વરને ખાતર અટકાવ ન કરો.”

કૌશલ્યા—“તો શું હું મારી ભાગ્યલક્ષ્મીને જતી કરું? મારા કુળની આબરૂને ઉકરડે ફેંકી દઉં? મારી વંશવૃદ્ધિની અમર વેલીને વનમાં મોકલી દઉં? નહિ બને, રામ! મારા જીવતાં છતાં તો એવું નહિ બનવા દઉં—”

રામ—“માતા! હું પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો છું.”

કૌશલ્યા—“પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો છે? જો પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો હોય તો પછી ખતાવ કે, તને પ્રતિજ્ઞા નિભાવવાની શક્તિ કાણે આપી? મેં-મારા દૂધે-રામ! આજ એજ દૂધ પોતાની શક્તિ પાછી લઇ લેવા ઇચ્છે છે. હું તારી પાસેથી તે પાછી લઇશ, અવશ્ય પાછી લઇશ રામ! ઈશ્વર-ને ખાતર સીતાનો ત્યાગ ન કર. જો, જો, આજ તારી માતા-રામની માતા-મર્યાદાપુરુષોત્તમ પુત્રની સમક્ષ હાથ લંબાવીને ભિક્ષામાં સીતા માગે છે! શું તું નહિ આપે? સીતા નહિ આપે? રામ! રામ!! બોલ, બોલ!”

રામ—“જનની! ઓ જનની!! આવું હૃદયવિદારક દ્રશ્ય! આહ! મારું ભાવિ! જે ચરણુ-રજના પ્રતાપે મારા પૂર્વજ ભગીરથ હિમાદ્રિણી ગંગાને દેવલોકમાંથી પૃથ્વી ઉપર લાવ્યા, જે ચરણુરજના પ્રતાપે વ્યાસપુત્ર શુક્રદેવ જન્મ લેતાંજ આત્મજ્ઞાની કહેવાયા, જે ચરણુરજના પ્રતાપે ભગવાન પરશુરામે ૨૧ વાર ક્ષત્રિયવંશનો સંહાર કર્યો, જે ચરણુરજના પ્રતાપે મેં લંકાપતિ રાવણુ ઉપર વિજય મેળવ્યો, આજ તેજ ચરણુરજની સ્વામિની મારી માતા, અશ્રુધારાભરી આંખે, દીન અધીન ભાવે ધુંટણીએ પડીને, મારી પાસે ભિક્ષા માગી રહી છે અને હું ‘નહિ આપું’ ‘નહિ આપું’ એમ કહીને માતાનો તિરસ્કાર કરું? નહિ, નહિ, કદી નહિ. ન્યાય-મર્યાદા નાશ પામે, રામને માનસિક દુઃખ થાય અને સંસારમાં રામ પ્રતિજ્ઞાભ્રષ્ટ થાય, તોપણ હું એમ કહીશ, આકાશના નક્ષત્રોને સુણાવીને એમજ કહીશ, કે માતા! ઉઠો, ઓ જનની! ઉઠો-તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ.”

કૌશલ્યા—“ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ?—શું કહ્યું ખેટા? મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ?”

કર્મ—(પ્રવેશ કરીને) “ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ.”

“મનુષ્ય-इच्छा पूर्ण हो सकती है श्रीरघुवीर से।

पर कर्म का लिखना नहीं टलता किसी तदवीर से ॥”

રામ—“કાણુ, કર્મ? જનની! સાંભળ્યું?”

કૌશલ્યા—“હા સાંભળ્યું.”

રામ—“મા! હું વિવશ છું-પરાધીન છું.”

કૌશલ્યા—“ખેટા! ખેટા!! આહ! કર્મ-ગતિ! આહ! સીતા સતી-(મૂર્છા આવે છે.)

રામ—“આહ! સીતા! સીતા!! સીતા!!!”

(‘હિંદૂપચ’ના વિજયાંક ઉપરથી અનુદિત. લેખક-નાટ્યાચાર્ય પંડિત ‘શૈલ’)

૧૮૬-વિજયાદશમી કેની છે ?

વિજયાદશમી કેની છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રત્યેક શિખાસૂત્રધારી એમજ કહેશે કે ‘વિજયાદશમી’ અમારી છે; પણ હું કહીશ કે, ઓ કાયર, નામદ, કર્ણેક, અશિક્ષિત, સ્વાવધાનહીન, પરતંત્ર હિંદુજાતિ ! હરગીજ આ વિજયાદશમી તારી નથી. વિજયાદશમી તો તેજ વીરજાતિની છે કે જેની વીરતાનો વિજયકે સમસ્ત સંસારમાં વાગી ચૂક્યો હોય, જેની વિજયવૈજયંતી દશે દિશામાં ફરફરતી અને જેની યશઃપતાકા ગગનચુંબી હિમાચળસમા પર્વતોનાં શિખરો ઉપર લહેરાતી હોય !

હિંદુજાતિ ! વિજયાદશમી ઉજવતાં પહેલાં શું તારું મસ્તક નીચે નથી નમી પડતું ? શું તારી જાતને પરતંત્રતાની બેડીમાં જકડાયેલી જોવા છતાં પણ તારાં નેત્રોમાંથી પ્રબળ અશ્રુધારા-ઓ નથી વહેતી ? શું તારા શુષ્ક ક્ષેત્રમાં તારા પૂર્વગૌરવનું જરા પણ ભાન નથી રહ્યું ? શું હાડમાંસનાં આ સુકલકડી પૂતળાંની નસોમાં તેમના વીર, પવિત્ર, સ્વનામધન્ય, કર્તવ્યપરાયણ પૂર્વજોના લોહીનું એક છુંદ પણ નથી રહ્યું ? શું ભૂલેચૂકે સ્વપ્નમાં પણ તને ભૂતકાળના વીર ભારતવર્ષનું સ્મરણ પણ નથી થતું ?

શું વિજયાદશમી ઉજવવા પહેલાં તને તેનું મહત્ત્વ યાદ નથી આવતું ? હા હિંદુજાતિ ! તારી નિદ્રાવસ્થા ઉપર તો એમ થઈ જાય છે કે, પોકેપોક મૂકીને રડું ! પણ હા ! આજ એટલું પણ સાહસ નથી રહ્યું. આજે અમે અમારા ભારતવર્ષમાં નથી તો રડી શકતા કે નથી હસી શકતા ! કેમ ? કેમકે હિમગિરિનાં શિખર ઉપર ઉડનારા ભગવા ઝુંડા ઉપર હવે ભગવાન સહસ્ત્રરશ્મિનો યુગ્મ-પ્રતાપ નથી રહ્યો, પણ માત્ર વાંકી ચૂકી રેખાઓનાં નિશાનજ રહ્યાં છે.

હિંદુજાતિના રહ્યા સહ્યાઓ નવજુવાનો ! “વિજયાદશમી”નો વિજય-મહોત્સવ ઉજવવા પહેલાં એક વાર જરા વિચારી લો કે, તમને આ વિજયાદશમી ઉપર વિજયોદ્ઘાસનો મહોત્સવ ઉજવવાનો અધિકાર છે ? શું કહ્યું ? “અમારો તહેવાર છે ?” દૂર રહો ! તહેવાર ઉજવનારાઓ દૂર રહો ! શી વીરતા ઉપર તહેવાર ઉજવવા નીકળ્યા છો ? તમારાં ઘરોની સીતાઓને આજે ગુંડાઓ ઉઠાવી તમારી નજરસમક્ષજ જાય છે અને તમે હસતા હસતા તહેવાર ઉજવવા નીકળ્યા છો ! જ્ઞાનવિહીન, નિષ્પ્રાણ હિંદુજાતિ ! ગુંડાઓ-રાક્ષસોના હાથમાં તારાં ગૃહોની કુલલક્ષ્મીસ્વરૂપા, સતી સાધ્વી સીતાસમી કુલલજનાઓનાં નમ્ર શરીર જોઈને તારી આંખો શું નથી ફાટી પડતી ? આત્મા ક્ષેત્રનો કેમ લાગ નથી કરતો ? પ્રાણ કેમ નીકળી જતા નથી ? શરીર કેમ ફાટી પડતું નથી ? પણ ફાટીયે શી રીતે પડે ? કાયર, માન-અપમાનરહિત, રક્ત-વીર્યશૂન્ય, પરતંત્ર અને શક્તિહીન જાતિ સંસારમાં કેાઈ પણ હોય તો તે આ હિંદુજાતિજ છે; નહિ તો એક ગોરી ચામડીવાળા ચારિત્રહીન, ધર્મવિહીન અને વારાંગનાને ‘ભારતીય નારીઓ ભ્રષ્ટ ચારિત્રવાળી અને વેશ્યાઓ જેવી છે’ એવું લખવાનું સાહસ ક્યાંથી થાત ? જો તું તારા માન-અપમાન ઉપર મરી ફીટતાં જાણતી હોત તો પછી કેની ગુંજશ હતી કે અમારી દેવીઓ ઉપર દષ્ટિપાત પણ કરે ? દુર્યોધને દ્રૌપદીને જાંઘ દેખાડી હતી, પણ સાચા હિંદુ દ્રૌપદીપતિ ભીમે તેનો બદલો દુર્યોધનની જાંઘ તોડી નાખીનેજ લીધો હતો ! છે તમારામાં પણ એવું જોશ ? જો તમારી લજનાઓને પોતાની જાંઘ ઉપર બેસાડવા ઇચ્છે છે, તે દુષ્ટોની જાંઘ તોડી નાખવાની છે એવી તાકાત ! જે દુષ્ટો તમારી બહેન-દીકરીઓને ભેટવાનાં સ્વપ્ન જોઈ રહ્યા છે, તેમની ગળચી દબાવવા જેટલી છે તાકાત ? ફેડી શકે તેમ છે એ નરપિશાચોની આંખો કે જેઓ તમારી મા-બહેનો ઉપર કુદષ્ટિ કરે છે ? પી શકે તેમ છે એ દુઃશાસન જેવા દૈત્યોનાં કલેજનાં ગરમાગરમ લોહી અને જાંઘી શકે છે તેમના લોહીથી તમારી કુલલક્ષ્મીની વીખરાયેલી વેણી ? છે એ રાવણ જેવા રાક્ષસ પ્રકૃતિના દુષ્ટોનો નાશ કરવાની તાકાત, કે જેઓ તમારી સીતાસરખી સતી-સાધ્વી,

દેવીસ્વરૂપા ધર્મપત્નીને ઉઠાવી જાય છે ? નથી ? તો પછી વિજયાદશમી શી રીતે ઉજવવાનીકાળ્યા છે ?

કેવળ રામલીલા ભજવાથી વિજયાદશમી તમારી નહિ બની શકે. સાચી લીલા કરો. હર-હરેશ સીતા-હરણ થયેજ જાય છે; અને લીલા કરવાનીજ ઇચ્છા હોય તો રામ બનીને-રામની સક્રિય પ્રાપ્ત કરીને, તેમની પેઠે સુખશાંતિની સ્થાપના કરીને, તેમની પેઠે અદ્ભુત પ્રતાપ વિસ્તારીને-વિજયાદશમી ઉજવો તોજ તેની સાર્થકતા છે. જો તમારામાંથી એક પણ રામની પેઠે સર્વ સુલક્ષણયુક્ત થઈ શકે, તો તે વખતે હું કહીશ અને હિંદુજાતિ પણ અભિમાન લેશે કે, આજે વિજયાદશમી છે ! તે સમયે વિજયાદશમી ઉજવજો, સારી પેઠે ઉજવજો, ખુલ્લે હૃદયે ઉજવજો, નાચી કૂદીને ઉજવજો; કેમકે તે વખતે તો તમારોજ વિજયવજ્ર ફરફરતો હશે. કિંતુ પ્રિય હિંદુજાતિ ! ત્યાંસુધીને માટે તું વિજયાદશમી ઉજવવી-મારી પ્રાર્થનાને ખાતર નહિ, પણ તારી મા-બહેનો અને પત્નીઓની દુર્દશા અને ઘૃણાજનક પરિસ્થિતિ તરફ લક્ષ આપીને-છોડી દે. આ વિજયાદશમી ઉપર ઓ હિંદુજાતિ ! તું હાસ્ય ન કર ! ક્રૂદ નહિ !! ખેલ નહિ !! આ વિજયાદશમીના રામલીલાના યોગાનમાં એકત્ર થઈને એ અભિનય કર, કે જે અરણ્યકાંડમાં થયો હતો-અર્થાત્ વાનરોમાં પણ સંગઠનનું યુગલ બળવ. વિજયાદશમી ઉપર આ વખતે સીતા-હરણનો શોક પાળ, એકાગ્રચિત્તે વિચાર કર કે તારી સતી સાધ્વી, સીતા સમી અપહરણ કરાયેલી મા-બહેનોનો શી રીતે ઉદ્ધાર થઈ શકે ? રામે કેવળ સુગ્રીવનામધારી વાનરની સલાહ લીધી હતી. તું હજારો, લાખો અને કરોડોની સંખ્યામાં એકત્ર થઈ સીતા-ઉદ્ધારનો ઉપાય વિચાર. એકજ વાર એ પ્રમાણે કરવાથી ઓ હિંદુજાતિ ! તારી સીતાનો અવસ્થ ઉદ્ધાર થશે !

(‘હિંદુધર્મ’ના વિજયાંકમાંથી અનુદિત. લેખક:-શ્રીયુત હરદાસપ્રસાદ જલ્લાન.)

૧૮૭-મહાન નરોને કેમ જન્મ આપશે ?

મરજી પ્રમાણેનાં ખૂબસુરત અને બુદ્ધિશાળી બાળકો પેદા કરવાની વિધા

x x x “લાષણો માટે દુનિયાની ફરતી મુસાફરી વખતે યુરોપ-અમેરિકામાં સ્ત્રીમંડળો આગળ ધણાંક લાષણો આપવાની મને તક મળી હતી. એક વખતે ન્યુયૉર્ક શહેરના “ઓએ-સીસ” નામના સ્ત્રીમંડળમાં તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૨૪ના રોજ ‘પૂર્વમાં સ્ત્રીનો દરજ્જો’ એ વિષય ઉપર લાષણ આપું હતું. તે વખતે જણાવ્યું હતું કે, હિંદી સ્ત્રીઓ જેવી વફાદાર અને પવિત્ર જાંદગી ગુજારનાર સ્ત્રીઓ દુનિયામાં ખીજે કોઈ ઠેકાણે માલમ પડતી નથી; ત્યારે અમેરિકાની સ્ત્રીઓને ખીજવાટ લાગ્યો અને લાષણ ઉપર બળવા લાગી. આ સ્ત્રીઓને વળતો જવાબ આપતાં મેં જણાવ્યું કે, હિંદી સ્ત્રીઓ એટલી તો વફાદાર છે કે પોતાના ધણીને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ માને છે અને જ્યારે ધણી મરણ પામે ત્યારે અસહન વખતમાં તો હજારો સ્ત્રીઓ પોતાના ધણી સાથે જીવતી ચેદમાં બળી મરતી અને કેટલીક સ્ત્રીઓ તો પોતાના સતીત્વના બળથી પોતેજ દેવતાઈ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી બળી મરતી. આવી ધણી તરફની વફાદારીના દાખલા દુનિયાની કોઈ પણ સ્ત્રીઓની તવારીખમાં માલમ પડતા નથી. તમે પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ જરા પણ વાંધો પડતાં છુટાછેડા કરવા તૈયાર થાઓ, જ્યારે હિંદી સ્ત્રીઓ કદી છુટાછેડા કરતી નથી, પણ પોતાના ધણીને હંમેશાં વફાદાર રહે છે અને તેની સાથે બળી મરવા પણ તૈયાર થાય છે, અને કોઈપણ પરપુરુષ સાથે છૂટ લેતી નથી; જ્યારે તમે પરપુરુષો સાથે નાચતાં પણ શરમાતાં નથી. પેલી અમેરિકાની બાબત મને મેંયોએ હિંદી સ્ત્રીઓની નિંદા કીધી છે, તેણીને આ ટુંક જવાબ પૂરતો છે. આવી વફાદાર અને પવિત્ર હિંદી બહેનોની સેવામાં આજે હાજર રહેવાને મને ધણી ખુશાલી ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્ત્રીનું માતાતરીકેનું દૈવી કાર્ય

સ્ત્રી માતાતરીકેનું દૈવી કાર્ય કરવા સરળ છે, જે માટે તમામ જગત તેમને નમન કરે છે. હિંદ માતા, સ્ત્રી માતા, ગ્રન્થની માતા, ધરતી માતાને સર્વે જગતનું નમન છે.

સ્ત્રી માતાતરીકેની પોતાની ફરજો બળવવા જે જે કષ્ટ ખમે છે, જે જે ભોગો આપે છે તેવા ભોગ બીજું કોઈ આપતું નથી. નવ મહીનાસુધા બાળકને પેટમાં રાખવા કેટલી વેદના તેણી ખમે છે, વળી બાળકને જન્મ આપતી વખતે કેટલું કષ્ટ ખમે છે! ઘણીક સ્ત્રીઓ જન્મ આપતાં પોતાના જીવનો ભોગ આપે છે-મરણ પામે છે. એક સિવાઈ બચ્ચો લડાઈના મેદાનમાં જે જખમો ખમે છે અને જીવનો ભોગ આપે છે, તે કરતાં વધુ કષ્ટ અને ભોગ એક માતાનો છે; એટલુંજ નહિ પણ બાળકના જન્મ પછી તેની માવજત કરવા જે જે કાળજી તેણી દેખાડે છે, તેવી સેવા કોણ કરી શકશે? પરમાર્થી આદમીઓ ભૂખ્યાંને અન્ન આપે છે, પણ કોઈ એવું આદમી છે કે ભૂખ્યાને પોતાના લોહીમાંથી ખોરાક બનાવી આપે? માતા પોતાના લોહીમાંથી દૂધ બનાવી બાળકને ખોરાક આપે છે. આ કેવો ભોગ છે! વળી બાળકની માવજત કરવા ન પોતે સૂવે કે ન આશાયશ લે. વળી બાળકને ખોલતાં, ચાલતાં, કેળવણી આપવા અને છેવટે સંસારમાં નાખવા શી રીતની એક માતા કાળજી દેખાડે છે અને કષ્ટ ખમે છે? ખરેખર, માતાનો આભાર આપણે કેમ વાળી આપીશું? માતાને ઈશ્વરના સ્વરૂપતરીકે ભજવી જોઈએ. સ્ત્રીઓને પવિત્ર માતાતરીકે માન આપવું જોઈએ અને પવિત્ર લાગણી હૃદયમાં દેખાડવી જોઈએ.

આટલી કાળજી-આટલું કષ્ટ ખમવા છતાં ઉત્તમ બાળકો પેદા થતાં નથી તેનું કારણ શું? કારણ એજ કે, એ બાળતનું જ્ઞાન માઆપોને આપવામાં આવતું નથી.

માણસજાતનું સ્વરૂપ ફેરવનાર શોધ

ડૉક્ટર ફાઉલર જણાવે છે કે “માણસને માઆપ કેમ થવું તે પહેલાં શીખવો, પછી કેળવણી આપો; જેથી આખી દુનિયામાં ફેરફાર થઈ જશે.” આજે તમારી સન્મુખ જે શોધો રજુ કરવામાં આવશે તેથી માણસજાતનું સ્વરૂપ ફરી જશે, હિંદમાં મહાન નરો પેદા થશે, હિંદને સ્વરાજ અપાવશે અને હિંદ માતાની ઉન્નતિ થશે; માટે પ્રિય બહેનો! આ શોધો ઉપર દિલોબનીથી અમલ કરજો.

બેબી-વીક

હાલમાં “બેબી-વીક”ની હીલચાલ ચાલી રહી છે, જે ઘણી સ્તુતિપાત્ર છે. એક બાળક કદ-રૂપું જન્મે ને “ઈડીયટ” યાને દિવાનું જન્મે, અથવા અવયવની ખોડખાંપણવાળું જન્મે, તો તે બાળકને ગમે તેવી કેળવણી કે જતનથી તે ખૂબસુરત કે બુદ્ધિશાળી કે તંદુરસ્ત બનતું નથી, માટે માઆપને ઉત્તમ બાળક પેદા કરવા, તે જન્મે તે અગાઉની, ગર્ભ રહ્યા પછીની બાબતોનું જ્ઞાન આપવાની ખાસ જરૂર છે અને એ બાબતની પહેલી હીલચાલ થવી જોઈએ; તોજ “બેબી-વીક”ની હીલચાલનું ઉત્તમ પરિણામ આવે, અને હિંદની ઓલાદ ખૂબસુરત અને બુદ્ધિશાળી થાય.

ઓલાદથી ઉતરતા ગુણો

ડૉક્ટર ગ્રેગરી જણાવે છે કે, માઆપો પોતાનાં છોકરાંમાં પાછી જાંઘળી ગુનરે છે; કારણ છોકરાંઓ માઆપને આબેહુબ મળતાં આવે છે. ફક્ત ચહેરામાં અને શરીરના બધારણમાં એટલુંજ નહિ પણ મનની સાધારણ વલણો અને સહગુણો અને દુગુણોમાં પણ આપણે સાધારણ રીતે તપાસ્યું છે કે, કેટલાંક માને મળતાં આવે છે, કેટલાંક બાપને મળતાં આવે છે; એટલે સુધી કે કેટલાંક દાખલામાં જે માઆપને મોં ઉપર ડાઘ અથવા ખાડો હોય છે તો છોકરાંને પણ તેમજ હોય છે.

કેટલીક વખતે એવું બને છે કે, શરીર અને ચહેરાનું ચોક્કસ મળતાપણું અથવા તો મનની વલણો પાંચમી અથવા છઠ્ઠી પેઢી પછી એકદમ પ્રગટી નીકળે છે, જેને અંગ્રેજીમાં “રિવર્ઝન” કહેવામાં આવે છે. એ ઉપરથી અમુક માણસ, જનવર અથવા જાડપાનની પહેલી ઓલાદ કેવી હતી તે માલમ પડે છે.

એક સંદેહ માઆપને ત્યાં સામળું બાળક જન્મ્યું, જેથી પેલા બરથારને પોતાની સ્ત્રીની

પવિત્રતા ઉપર શક ઉત્પન્ન થયો. સ્ત્રીએ પોતાની નિર્દોષતા માટે સોગંદ આપી, જેથી તેણીનો ભરથાર ક્રાન્સમાં પોતાના આપદાદાના મકાનમાં ખબર કાઢવા ગયો, તો માલુમ પડ્યું કે, તેને પાંચમી પેઢીનો વડો એક આફ્રિકન સીધી હતો, જેની અસરથી તેનું પાંચમી પેઢીનું બાળક સીધી જેવું કાળું અવતર્યું.

આવા ઘણાક દાખલા-દલીલોથી માલુમ પડે છે કે, માઆપની જેવી મનોવૃત્તિ હોય તેવા શુભો આલાદમાં ઉતરે છે; તેથી જો માઆપને બાળકની ઉત્પત્તિ વખતેની ચોક્કસ મનોવૃત્તિ રાખવાનું જ્ઞાન આપવામાં આવે તો બાળકો પણ તેવીજ મનોવૃત્તિ ધરાવતાં પેદા થાય; જે દલીલ આપણે હવે દાખલાઓથી પૂરવાર કરી શકીશું.

ત્રેમથી ખૂબસુરત ઉત્તમ સ્વભાવનાં બાળક પેદા થાય છે.

ડૉક્ટર ફાઉલર એક વખતે પોતાની પત્ની સાથે ફરતા હતા. તે વખતે તેમણે બે બાળકો ઘણાં ખૂબસુરત અને ઉમદા સ્વભાવનાં નિહાળ્યાં. તુરત એ બાળકોનાં માઆપ કેવાં હશે તેની તપાસ કરવા તેઓનું ઠેકાણું પૂછી લઈ તેઓને ત્યાં તપાસ કરવા ગયા તો માલુમ પડ્યું કે, એ બાળકોનાં માઆપ કાંઈ ઘણાં ખૂબસુરત નહોતાં, પણ તેઓ એકબીજા તરફ ઘણો પ્રેમ દેખાડતાં હતાં; અને જણાવતાં હતાં કે, તેઓએ આખી પરણેલી જીંદગીમાં એક પણ સખત અને કુસંપ ઉત્પન્ન કરે એવા શબ્દ કે કાર્ય કર્યું નહોતું. જો ખૂબસુરત, ઉમદા અને શાંત સ્વભાવનાં બાળકો જોઈતાં હોય તો પતિ અને પત્નીએ એકબીજા તરફ પ્રેમ અને ભક્તિ દેખાડવી જોઈએ અને જરા પણ કુસંપ કે કલ્થો-કંકાસ થાય એવા શબ્દો કે કાર્ય કરવાં જોઈએ નહિ. આવા ઉત્તમ સદ્ગુણના ફળતરીકે તમને ઘણાં ખૂબસુરત અને ઉમદા સ્વભાવનાં બાળકો પેદા થશે.

જો વિચાર કરશો તો માલુમ પડશે કે, પરસ્પર પ્રેમ અને ભક્તિભાવવાળાં પતિ-પત્ની જ્યારે એકબીજાના પ્રેમમાં લીન થાય છે, તે વખતે તેઓના ચહેરા ઉપર કેવી ખૂબસુરતી અને શાંતિ પ્રગટી નીકળે છે, તેઓનાં શરીરનાં જ્ઞાનતંત્ર કેવાં આનંદી થાય છે! આવી સ્થિતિમાં બાળકનું બીજ ઉત્પન્ન થાય છે તો તેમાંથી ખૂબસુરત અને ઉમદા બાળક પેદા થાય છે. જે પતિ-પત્નીની સંગત હવસી જુસ્સાથી, ગુસ્સાથી કે વદવાડથી થાય છે, તેઓનાં બાળકો કદરૂપાં, ગુસ્સાવાળાં, ઝનુની કે ખૂની લડાયક પેદા થાય છે.

કદૂપા માઆપ છતાં ખૂબસુરત બાળકો કેમ પેદા થાય ?

અમેરિકાનો જાણીતો તબીબ ડૉક્ટર કેલોગ એક દાખલો પોતાની ચોપડીમાં નીચે મુજબ આપે છે:—
રોમશહેરનો ન્યાયાધીશ નાના કદનો, કદરૂપો અને ખુંધો હતો. તેને ત્યાં એક બાળક જન્મ્યું. તે તેના જેવુંજ કદરૂપું અને ઇસોપના પુતળા જેવું આખેહૂય હતું. આ ધારતી ઉપજાવે તેવા નાના રાક્ષસના દેખાવથી તે આપને ભય ઉત્પન્ન થયો કે, તેની આખી આલાદ આ પ્રમાણે કદરૂપી જન્મશે તેથી તે એક બહુજ વખણાયેલા ડૉક્ટર ગેલનની સલાહ લેવા ગયો. ડૉક્ટરે સલાહ આપી કે, બિછાનાની આસપાસ તારે ત્રણ નાનાં ખૂબસુરત પૂતળાં રાખવાં. એક પગ આગળ, એક જમણા હાથ તરફ અને બીજું ડાબા હાથ તરફ, કે જેથી તારી સ્ત્રી જ્યાં પણ નજર ફેંકે ત્યાં આ ખૂબસુરત પૂતળાં તેની નજરે પડે. પેલા કદૂપા ન્યાયાધીશે ડૉક્ટરની સલાહ પ્રમાણે બરાબર અમલ કર્યો અને જે બચ્યું જન્મ્યું તેનાથી સાબીત થયું કે, તે ધારણથી પણ વધારે ખૂબસુરત હતું.

ચિત્રોની અસરથી ખૂબસુરત બાળકો

એક જીવાન મહોરદાર અને તેના ભરથારે એક ઘણાજ ખૂબસુરત બાળકનું ચિત્ર ખરીદવા આખા બોસ્ટન શહેરમાં સુસાફરી કરી. આખરે એવુંજ ચિત્ર ખરીદી પોતાની પત્નીની આંખો તે ચિત્રપર પડ્યા કરે તેમ દિવાલપર ટાંગ્યું, કે જેથી કરીને તે ખૂબસુરત બચ્ચાના ચહેરાનો ખ્યાલ કરે અને પોતાના ભવિષ્યના બાળકના ચહેરાની તેવી ખૂબસુરતી બનાવે. થોડા વખતમાં તેઓને

ત્યાં બાળક જન્મ્યું તે આખેહુબ પેલા ચિત્રમાં દર્શાવેલા ચહેરા જેવુંજ ખૂબસુરતીમાં અને સ્વ-ભાવમાં હતું; એટલે સુધી કે તેઓને ત્યાં આવનારા પરાણાઓ પેલું ચિત્ર જોતા ત્યારે પેલા બચ્ચાનુંજ ચિત્ર છે, એમ માનતા હતા.

આવીજ રીતે માઆપનાં મનપર કદૂપા દેખાવો પડે છે, ત્યારે કદૂપાં બચ્ચાં જન્મે છે, જેના પણુ ઘણા દાખલાઓ મળી આવે છે.

સુથાર-લુહારને ત્યાં મહાન નરો કેમ પેદા થાય છે ?

હવે સુથાર, લુહાર કે ખેડુને ત્યાં મહાન નરો કેવી રીતે પેદા થયા હતા તેના દાખલા તપાસીએ. શીલાડેશ્વિયાના એક લુહારને ત્યાં એક ઘણીજ શુદ્ધિમાન અને હુશિયાર છોકરી પેદા થઇ હતી. તેણીનો આપ આ છોકરી પેદા કરવાના કાર્ય વખતે મનની કેવી સ્થિતિમાં હતો તે આ પ્રમાણે જણાવે છે:-

“ આ છોકરીના જન્મની એક વર્ષ અગાઉ વરાળથી ચાલતું એક વહાણુ બનાવવાને તે ખંતથી રોકાયો હતો. આ વહાણુની યોજના રચવા અને બનાવવાને મગજને એટલું બધું ઉશ્કેરવું પડતું હતું કે કપાળ અને લમણું (ટેમ્પલ) બંન્ને મસ્તકરેખાની વિદ્યા પ્રમાણે યોજનાઓ અને કારણ શોધવાની શક્તિઓનું રહેણાણ આવેલું છે તે ભાગે એટલા તો ગરમ થઇ જતા કે તેઓને ઠંડા કરવા એ ભાગેપર વારંવાર પાણી લગાડવું પડતું હતું. મનઃશક્તિ આ પ્રમાણે ઉશ્કેરાયલી હતી તે વખતે પેલા બાપે પોતાની પત્નીની સંગતથી આ બાળકનું બીજ પેદા કીધું. આ છોકરી ઉંમરે પહોંચી ત્યારે તેણીનું માથું ૨૩) ઇંચ જેટલું મોટું હતું; અને કપાળ તથા લમણા(ટેમ્પલ)નો ભાગ જે પેલા બાપે મનઃશક્તિ ખૂબ વાપરવાથી ગરમ થયાં હતાં, તેજ ભાગો આ છોકરીમાં વધારે ખીલેલા માલમ પડતા હતા. આવા દાખલા ઉપરથી માલમ પડે છે કે, કેટલીક વખતે સુથાર-લુહારને નવા દાગીના બનાવવાને માટે યોજના કરવાની, કારણ શોધવાની, અવલોકન કરવાની, સંપૂર્ણ અને સુંદર બનાવવાની વગેરે શક્તિ ખૂબ વાપરવી પડે છે. આવી રીતે જ્યારે મનઃશક્તિઓ ઘણીજ ઉશ્કેરાયલી હોય, તે વખતે બાળકનું બીજ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તો તે બીજમાંથી મહાન નર પેદા થાય છે. આવીજ રીતે આપણા ઘણાક મહાન નરો સુથાર-લુહારને ત્યાં જન્મ્યા હતા.

મહાન નરો માતાને આભારી છે

કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું કહેવું છે કે, આપણા મહાન નરો મોટેભાગે પોતાની માતાની હમેલના વખતની ઉચ્ચ મનની સ્થિતિને આભારી છે. જેસફ કુક નામનો વિદ્વાન એ બાબતમાં લખે છે કે “જ્યારે બાળક પેટમાં હોય છે, ત્યારે માતાની ઉપર નસીબવંત અથવા કમનસીબ બનાવો અસર કરે છે, તો તે સારા અથવા માદા પરિણામતરીકે બાળકની જીંદગીમાં ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.”

પ્રોફેસર નાઇટના પ્રયોગો

આ વિદ્વાને રૉયલ સોસાયટીમાં એક નિબંધ વાંચ્યો હતો તેમાં એ વિદ્વાન જણાવે છે કે, તેણે કેટલાંક જનવરોપર હમેલની વખતે પ્રયોગો કર્યા હતા. ગર્ભવાળાં જનવરો પાસે ચોક્કસ કાર્યો કરાવવામાં આવ્યાં અને તેઓને ચોક્કસ કળાઓ શીખવવામાં આવી તો માલુમ પડ્યું કે, તેઓનાં બચ્ચાં વગરશીખવ્યે પોતાની માતાના જેવાં કાર્યો અને કળા વાપરવા લાગ્યાં.

આપણા કેટલાક મહાન નરો પોતાની માતાના હમેલના વખતની ઉચ્ચ સ્થિતિને આભારી હતા, એમ આપણે દાખલાથી તપાસીશું.

નેપોલિયન બોનાપાર્ટ

મહાન લડાઈયો નેપોલિયન બોનાપાર્ટ જેણે દુનિયાને જીતવાની ડાશીશ કરી હતી, તે કેમ પેદા થયો હતો ?

જેસફ કુક લખે છે કે, નેપોલિયનની માતા હમેલદાર હતી, તે વખતે યુનાન દેશના પ્રખ્યાત વિદ્વાન પ્લુટાર્ક જેણે નામાંકિત માણસોની જીંદગીના બેધદાયક હેવાલો લખ્યા છે, તેની ચોપડી

અને બહાદૂરીભરેલાં કાર્યોનું સાહિત્ય હમેલની વખતે વાંચતી હતી, જેની અસરથી નેપોલિયન મહાબુદ્ધિશાળી અને દુનિયા છતનાર લડવૈયો થયો હતો.

અદ્ભુત અંકગણિતશાસ્ત્રી ઝેરાહ કોલબર્ન

આ ઝેરાહ કોલબર્ન અંકગણિતમાં અદ્ભુત શક્તિ ધરાવતો હતો અને પોતાની આ અદ્ભુત શક્તિથી સઘળાં ભણેલાં માણસોને તેણે હક કરી નાખ્યાં હતાં. તેણે મોટેથી ગણિત કરવાની નવી રીત શોધી કાઢી હતી. આ અદ્ભુત મનઃશક્તિ તેણે પોતાની માતા તરફથી વારસામાં કેવી રીતે મેળવી તે આપણે તપાસીએ.

ઝેરાહ કોલબર્નની માતાને કાપડપર જૂદી જૂદી આકૃતિ વણવાને ઘણીજ ખારીજીથી ગણત્રી કરવી પડતી હતી. તેણી વારંવાર નવી નવી આકૃતિ પોતાના મનમાંથી ઉપજતી કાઢતી હતી; અને પોતાના મનમાંથી ઉપજતી કાઢેલી આકૃતિ વણવા માટે તેણીને તાંતણાઓની ઘણી ખારીક ગણત્રી કરવી પડતી હતી. એક નવી આકૃતિ વણવા માટેની ગણત્રી કરવા દિવસોના દિવસોસુધી તેણીએ કોશીશ કરી, પણ સઘળી ફેકટ ગઈ. એક દિવસે તે આખી રાત આ આકૃતિ વણવાને માટે ગણત્રી કરી. નિરાશ થઈ અને વણવાનું છોડી દેવાની અણીપર હતી, તેવામાં તેણીના મનમાં એક નવી ગણત્રી એકદમ આવી કે, જે અમુક દોરા આવી રીતે વણવામાં આવે તો આ આકૃતિ વણી શકાય. સવારે તેણીએ આ ગણત્રી પ્રમાણે વણવાથી મહેનતવગર પેલી આકૃતિ વણી શકી; અને આ આકૃતિ પાછળ આટલી ખંતથી જૂદી જૂદી ગણત્રી જ્યાંસુધી નિરાશ થઈ ગઈ ત્યાંસુધી કર્યો કરી. ગણત્રીની મનઃશક્તિને આટલી બધી ઉશ્કેરેલી હતી તે વખતે તેણીને હમેલ હતા. પેલો ઝેરાહ તેણીના પેટમાં હતો. આ ઝેરાહ કોલબર્ન નવી ગણત્રીના શાસ્ત્રનો શોધક અને અદ્ભુત મનઃશક્તિ ધરાવતો હતો, તેનું કારણ એટલુંજ કે, જ્યારે તે પેટમાં હતો ત્યારે તેની માતાએ ગણત્રીની ચોક્કસ આકૃતિ વણવા હદયહાર મનઃશક્તિ વાપરી હતી. આ અંકગણિતશાસ્ત્રી જ્યારે ફક્ત ત્રણ વરસનો હતો, ત્યારે ઉભો ઉભો પોતાના મનથી બળડતો હતો કે “આમાંના આટલા લઈએ અને પેલામાંના આટલા લઈએ તો આટલા બીજા થાય.” જે પ્રમાણે તેની માતા પેલી આકૃતિ વણવા દોરાની ગણત્રી કરતી હતી, તેજ પ્રમાણે આ છોકરો નાની વયમાં ગણત્રી કરતો હતો.

આર્લ્સ કિંગ્સ્લી

આર્લ્સ કિંગ્સ્લીની જીંદગીના હેવાલપરથી માલમ પડે છે કે, તે પોતાની માતાના પેટમાં હતો, ત્યારે તેની માતાએ વિચાર કર્યો કે, મારે દુનિયાની લાલચોથી દૂર રહી પરહેજગારી રાખવી, કે જેથી મારા પેટમાંના બાળકપર પવિત્ર અસર થાય. આવા વિચારથી તેણી શહેરમાંથી જતી રહી, કેવનશાયર નામના ગામડામાં રહેવા ગઈ અને ત્યાં આખો વખત કુદરતની ખૂબસૂરતી ઉપર લક્ષ આપી સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરનાં કાર્ય અને કરામતનાં વખાણ કરવા લાગી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તેણીને છોકરો જન્મ્યો તે મોટો થયો ત્યારે તેણે કુદરતની ખૂબસૂરતીની ખીજાણવિષે નામાંકિત પુસ્તક લખ્યું, એટલુંજ નહિ પણ તે એક માન પામેલો ધર્મગુરુ થયો.

મરજી પ્રમાણેનાં ૪ બાળકો-એક માતાના પ્રયોગો

હમેલવાળી સ્ત્રી પોતાની મનઃશક્તિથી મરજી પ્રમાણેનાં બાળકો કેમ પેદા કરી શકે, તેનું જ્ઞાન મેળવી, પ્રયોગો કરી પોતે ફતેહમંદ નીવડી તેનો હેવાલ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

પહેલા બાળકની વખતે જ્યારે તેણી હમેલદાર હતી તે વખતે તેણીએ વિચાર કર્યો કે, તેણીના બાળકને એક છટાદાર બોલનાર બનાવવો, જેથી તેણી એ વખતે સર્વે છટાદાર વક્તાઓનાં ભાષણોમાં જતી. બીજા છોકરાની વખતે હમેલ હતા ત્યારે તે છોકરાને એક નામીયો ચીતારો બનાવવાના વિચારથી તેણી ચૂરોપના દરેક રટુડિયોમાં જઈ ત્યાં ઉમદા ચિત્રોનો અભ્યાસ કરતી હતી, જેથી એ છોકરો એક નામીયો ચીતારો થયો હતો અને પહેલો છોકરો છટાદાર બોલનાર થયો હતો. પ્રોફેસર ફાઉવર જણાવે છે કે, આ સ્ત્રીના છોકરાઓ તેણીએ હમેલની વખતે જે રીતની મરજી દેખાડી અને કોશીશ કરી તેના થયા હતા.

આ દાખલાઓ ઉપરથી માલમ પડે છે કે, મહાન નરો પોતાની માતાને આભારી છે. માતાઓ ચાહે તો હમેલની વખતે જેવી ઈચ્છા ધરાવે અને મનઃશક્તિ વાપરે તેવાં બાળકો પેદા કરી શકે.

ડૉક્ટર ફાઉલરની એક અગત્યની શોધ

ડૉક્ટર ફાઉલરે ઘણાક દાખલાઓની તપાસ કરી એક ઘણી અગત્યની શોધ કરી છે, તે એ કે, હમેલ રહ્યા પછી પહેલાં છ મહીના સુધી બાળકના શરીરનું બંધારણ થાય છે અને ફક્ત પાંચલા ત્રણ મહીનામાં જૂદી જૂદી મનઃશક્તિ જેવી કે ધાર્મિક, ભક્તિભાવની, સદ્ગુણની, કારણ જોધવાની વગેરે શક્તિવાળા ભેજના ભાગનું બંધારણ થાય છે; માટે દરેક હમેલદાર સ્ત્રીએ હમેલના છ મહીના પછી યાને છેલ્લા ત્રણ મહીના તો ખાસ કરી ઉમદા સદ્ગુણોમાં, ભક્તિ-ભાવમાં અને પરમાર્થી કાર્યોમાં મનને વારંવાર રોકવું જોઈએ, કે જેથી ઉત્તમ મનઃશક્તિનાં શુદ્ધિશાળી બાળકો પેદા થશે.

એજ પ્રમાણે મોં બનાજીએ કેટલાક દાખલાઓ આપી જણાવ્યું કે, હમેલવાળી સ્ત્રી જે ગમગીન રહે છે તો બાળકના માથામાં પાણી ભરાય છે. જે તે ધાસ્તી અથવા ફાળ ખાય છે તો બાળકો લૂલાં, લંગડાં, પાંગળાં, ભેજવગરનાં, બેવકુફ જન્મે છે. જે માતા એ વખતે વઢવાડ અથવા ગુસ્સો કરે છે, તો તે બાળક ઘણું ચીઢીયું, ઝતુની અને ખૂની જેવું પેદા થાય છે. માટે ઉમદા બાળકનો જન્મ આપવા હમેલવાલી સ્ત્રીએ શાંત, સદ્ગુણી અને ભક્તિભાવથી જીંદગી ગુજારવી જોઈએ.

સ્ત્રીઓ ! હિંદની ઉન્નતિ માટે મહાન નરો પેદા કરો.

સ્ત્રીઓએ મહાન નરો પેદા કરવાનો કુદરતનો ભેદ હવે જાણ્યો છે. આ ભેદની ચાવી તમને હવે મળી છે. હવે સ્ત્રીઓએ એ ચાવીનો એ ઉમદા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી ખૂબસુરત અને સદ્ગુણી-બાળકો પેદા કરી હિંદની ઓલાદને ઉત્તમ બનાવવી જોઈએ. હિંદની ઉન્નતિ માટે, હિંદમાતાના કલ્યાણ માટે હવે દરેક સ્ત્રીની ફરજ છે કે, તેમણે મહાન નરો પેદા કરવાની ફરજ સમજવી જોઈએ.

એક હિંદી કવિ કહે છે તેમ—

જનની જણુ તો ત્રણ જણુ, ભક્ત, દાતાર કે શર;
નહિ તો રહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવતી તર.

(મી. બેહમન સો. બનાજીનું લાપણુ “હિંદુસ્થાન” ના ૨૮-૪-૨૮ ના અંકમાંથી.)

૧૮૮-પગ પીછે નહીં હટાયેંગી.

હમ વીર હૈં ક્ષત્રાણી હૈં, પગ પીછે નહીં હટાયેંગી;
પ્રતિજ્ઞા કર કે વેદી પર, વાલન્ટિયરોં મેં નામ લિખાયેંગી.
ઝંડા લે કર ઓરમ્ કા હમ, સ્વામી કા ઋણ ચુકાયેંગી;
શસ્ત્ર લે કર શુદ્ધિ કા હમ, બલયુત મૈદાન મેં આયેંગી.
બિછુડરહી જો બહિનેં હમસે, અબ ઉનકા ગલે લગાયેંગી;
પ્રકાશ દિખાકર વેદોં કા, ઇસ અંધકાર કો હટાયેંગી.

(‘હિંદુપંચ’ના એક અંકમાં લેખિકા શ્રીમતી કૌશલ્યાદેવી, અધ્યાપિકા-બિજનૌર.)

१८६-रामायणभांणी ये वीर जननी-आर्यमाताओं

आज विजयदशमी का त्यौहार है, कर्ध ऋहिनें और माताओं आज अपने अपने शहरों में रामलीला का खेल में राम और सीता के दर्शन करने के लिये जा रही होंगी। इस रामलीला ने भारत माता की जग में हंसी कराई है। हम आज के दिन इस शुभ अवसर पर वात्मीकि रामायण में से माता कौशल्या और माता सुमित्रा के पवित्र चरित्र का पाठ, पाठिकाओं के सामने रखते हैं। आशा करते हैं कि वह धन चरित्रों का पढ़ कर, फिर से भारत में उन पवित्र देवियों की आत्मा को निमंत्रित करेंगी।

माता कौशल्या

राज रामचंद्र जनकपुरी से विवाहित हो कर अयोध्या में आते हैं। प्रणजन की अबिलाषा के कारण उन्हें युवराज बनाया जाता है। वह इस संदेश को सुन कर माता के पास जाते हैं। माता कौशल्या को यह समाचार सुमित्रा तथा लक्ष्मण द्वारा पहले मालूम हो गया था। जय रामचंद्र माता के गहवों में पहुंचते हैं तो क्या देखते हैं:—

तस्मिन्कालेऽपि कौशल्या, तस्यावामीलितेक्षणम् । सुमित्रया त्वास्यमाना, सीतया लक्ष्मणेन च ।
श्रुत्वा पुण्ये च पुत्रस्य यौवराज्येऽभिषेचनम् । प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम् ॥

कौशल्या इस आनंदसमाचार को सुन कर सुमित्रा, सीता और लक्ष्मण के साथ बैठी कुछ प्राणायामपूर्वक परमात्मा का ध्यान कर रही थी। थोड़ीसी संपत्ति व अर्थ के मिल जाने पर साधारण स्त्रियों आनंद में निमग्न हो अपने आपको भूल जाती हैं, और नित्यनियम को छोड़ बैठती हैं; परंतु कौशल्या पुत्र को युवराज बनते देखे देख कर भी, धार्मिक नियमों तथा धर्मराक्षण को करती कुछ, अपनी शुद्ध मनोवृत्ति का परित्यज देती है। एक तरह यह अवस्था है। इसके बाद जय कथं कारणों से रामचंद्र को वन में जाना पड़ता है, उस समय भी कौशल्या ने जो धैर्य दिखाया है वह अद्वैतिक है। कवि वात्मीकि लिखते हैं:—

उवाचापि प्रहृष्टेव सा दुःखवशवर्तिनी । वाङ्मात्रेण नभावन वाचा संसज्जमानया ।

आनम्य मूर्ध्नि चात्राय परिष्वज्यशस्विनी । अवदत्पुत्रमिष्टार्थो गच्छ राम ! यथासुखम् ॥

जनवास जाने की बात सुन कर वह दुःखित कुछ; परंतु अपने आपको रोक कर, पुत्र का सिर थूम कर रामचंद्र को कहा:—हे पुत्र ! जगो, सुखपूर्वक वन में रहो, अपने वयन तथा कर्तव्य का पालन करो। कवि लिखता है कि यह आशीर्वाद देते समय कौशल्या प्रसन्न थी। वह अपने पुत्र को धर्म पर दृढ़ देख कर, प्रसन्न थी। इस लिये उसने दुःखलरी आवाज होने पर भी प्रसन्न हृदय से राम को विदाई दी। आज देश में कितनी माताओं हैं जो अपने पुत्रों को धर्मक्षेत्र में प्रसन्नता के साथ सुख-दुःख में सम रहती कुछ विदा कर सकती हैं? सुख और दुःख में सम रहनेवाली माता ही राम जैसे धीर पुत्र को जन्म दे सकती। जिस प्रकार युवराज बनते समय तथा जनवास जाते समय राम के चेहरे पर शिकन (भेद) नहीं आया, उसी प्रकार कौशल्या ने भी दोनों समय, ध्यान और ज्ञानबल के आधार पर पुत्र को सन्मार्ग में प्रेरित किया। ऐसी माताओं तथा ऐसे पुत्र धन्य हैं। उनके कारण ही हमारी भारत माता धन्य है।

माता सुमित्रा

जिस समय रामचंद्र वन को जाते हैं लक्ष्मण भी अपनी माता सुमित्रा से राम के साथ वन जाने की आज्ञा देने के लिये जाते हैं। उस समय सुमित्रा अपने दुःख को न देखती कुछ लक्ष्मण को कहती है:—

सृष्टस्त्वं वनवासाय स्वनुरक्तः सुहज्जे । रामे प्रमादं माकार्षीः पुत्र ! भ्रातरिगच्छति ॥
रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् । अयोध्यामटवीं विद्धि याहि वत्स यथासुखम् ॥
शु. २६

હે પુત્ર! અપને પ્રિયમિત્ર કે રનેહ કો નિભાને કે લિયે તુમ રામ કે સાથ બન જાઓ. ઇસ ખાત મેં દેર મત કરો. રામ કો પિતાતુલ્ય સમજો, સીતા કો માતા સમજો, જંગલ કો અયોધ્યા સમજો, આનંદપૂર્વક રામ કે સાથ બન જાઓ. આજ કિતની માતાઓ હૈં જો નિષ્કામ ભાવ સે અપને પુત્રોં કો ધર્મ કે લિયે ભેજ સકતી હૈં? સૌતેલી (ઓરમાન) માતાઓં તથા સૌતેલે ભાઇઓં કે લિયે કૌશલ્યા, સુમિત્રા, રામ ઔર લક્ષ્મણ કે ઉદાહરણ અનુકરણીય હૈં.

(“સત્યવાદી” ના આશ્વિન ૧૯૮૨ ના અંકમાંથી)

૧૯૦—અમેરિકા કો કિસને ખોળ ?

મેક્સિકો મધ્ય અમેરિકા ઔર યુકેટન પ્રાંતોં મેં આજકલ જો અનુસંધાન હો રહે હૈં. ઉનસે યહ પક્ષા વિશ્વાસ હો રહા હૈં કિ કોલંબસ કો અમેરિકા કો ઢુંઢને કે કમ સે કમ એક હજાર વર્ષ પહેલે એશિયાવાસિયોં કો ઉસકા પતા લગ ગયા થા. વહાં એસે શિલાલેખ આદિ મિલે હૈં જિનસે પતા લગતા હૈં કિ કાબૂલનિવાસી બૌદ્ધ ધર્મ કે પ્રચારક હુઇશન આજ દિન કે ક્યૂરાહલ ઔર એક્યૂટિયન દ્વીપસમૂહોં કે માર્ગ સે હોતે હુએ અપને બૌદ્ધ ધર્મ પ્રચારક દલ કે સાથ પહુંચે થે. વૈસે ક્યૂરાહલ ઔર એક્યૂટિયન દ્વીપવાદોં કા ઉત્તર અમેરિકા સે હી ખરાખર સંબંધ થા. ઇન્દી લોગોં સે બૌદ્ધોં કો અમેરિકા પ્રદેશ કી ખબર મિલતી થી. મેક્સિકો તથા અન્ય સ્થાનો મેં એસે શિલાલેખ તથા પ્રાચીન સમય કે ઐતિહાસિક લેખ મિલે હૈં. ઇન્દીસે સંબંધ રખનેવાલે બહુત સી ઐતિહાસિક કિંવદંતિયોં ઔર કહાનિયોં પ્રચલિત હૈં, જિનમેં ચીન સે છ હજાર મીલ પૂર્વ કી તર્ફ મહોદધિ કે ઉસપાર મહાદેશ કે હોને કી ખાત હૈં ઔર યહ મહાદેશ અમેરિકા હી હો સકતા હૈં. ઉસ જમાને કે ચીની લોગ ઉસ મહાદેશ કો ધુઅંગ કહા કરતે થે. હુઇશન ને ચીન કે સમ્રાટ યુંગન કે સમય મેં ૪૮૨ ઇ. પૂ. મેં મેક્સિકો કી યાત્રા કી થી. વે સન ૫૦૩ મેં મેક્સિકો સે કઇ પ્રકાર કે આઇને, કપડે, સૂત, લે કર ચીન લીડે. હુઇશન ને અપની રિપોર્ટ મેં લિખા હૈં કિ કાબૂલ કે ચાર બૌદ્ધ ભિક્ષુઓં ને સન ૪૩૫ ઇ. પૂ. મેં હી ઇસ નવે મહાદેશ કા પતા લગાકર બૌદ્ધ ધર્મ કી પુસ્તકોં, સિદ્ધાંતોં ઔર મૂર્તિયોં કા પ્રચાર કિયા તથા વહાં કે લોગોં કો સુધારા થા. ઉનકે લેખોં સે પતા ચલતા હૈં કિ ઉન દિનોં અમેરિકા કે દેશોં મેં તાંખા બહુત થા; પર લોહા ન થા. સોને-ચાંદી કા કોઈ મૂલ્ય નહીં થા. શહર, કિલે આદિ નહીં થે.

મેક્સિકો મેં હુઇશન કે જાને કે પ્રમાણ મૌજૂદ હૈં. વહાં યહ કિંવદંતિ પ્રચલિત હૈં કિ “એક શ્વેતરંગ કા હીદા વસ્ત્ર ઔર ચઢરધારી અસાધારણ વ્યક્તિ આયા, જિસને લોગોં કો ભુરાઇ સે બચતે ઔર શાંત ધાર્મિક જીવન બિતાને કો કહા. ઉસે બડી યત્નશીલે દી ગયી. જબ યત્નશીલે અસલ્ય હો ગયી તો વહ એકાએક ગાયબ હો ગયા. પીછે ઉસકે પદચિન્હ એક ચટ્ટાન મેં (જો દક્ષિણ કેલિફોર્નિયા કે લગદલેના સ્થાન કે પાસ હૈં) વહાં ઉસકી મૂર્તિ સ્થાપિત કી ગયી. મિલે-જલ કાટલ નામક એક અન્ય ધર્મગુરુ અપને સાથિયોં સહિત ઉત્તર સે પનુ કા હોતે હુએ મેક્સિકો ગયે થે. અબી બી મેક્સિકો મેં “ગૌતમ” “શાક્ય” કે નામ સુને જાતે હૈં. કઇ નગરોં, ગાંવોં કે નામ મેં યે શબ્દ પાચે જાતે હૈં. પલેનોર સ્થાન કે પાસ એક બૌદ્ધ મૂર્તિ પાઇ ગયી હૈં. ઉસપર “શાકમોલ” (શાક્ય યુનિ) શબ્દ અંકિત હૈં. કંપીચે સ્થાન મેં બુદ્ધ કી એક ઠીક ઔર બડી મૂર્તિ મિલી હૈં. પલેકે મેં દો શેરોંપર પલથી મારકર બૌદ્ધ હુએ પ્રચારક કી મૂર્તિ મિલી હૈં. બહુત સે મંદિરોં કી દિવાલોં કે પથ્થરોં મેં એસે ચિત્રાદિ ખુદે હૈં, જો એશિયા કે દેશોં કે પ્રાચીન સભ્યતા કે યુગ કી કલા સે મિલતે જુલતે હૈં.

(‘વિશ્વમિત્ર’ના એક અંકમાંથી)

૧૯૧-એક દિવાનાનો બડબડાટ

ધર્મીના ઢોંગ અને સુધારકના સોંગ લેનારાઓને નમસ્કાર સાથે અર્પણ

(“મુબઈ સમાચાર”ની અઠવાડીક આવૃત્તિમાં લખનાર એક મૂર્ખ-અભણ)

૧-તા. ૧૩-૫-૨૮ ના અંકમાંથી

જેઓ ધર્મનાં ફરમાનો ખાલી વાંચી જઈનેજ અભ્યાસ ને અનુભવવગર સમજળ્યા જાય છે, તેઓ પોતાની અછલને ઘોડો આગળ દોડાવે છે ને પોતાની અછલને મહાન પેગંબરોની બરાબર એકજ પકિતપર હોય એમ દેખાડે છે; ને પોતેજ પેગંબર હોય તેમ ખરા પેગંબરોને ઢાંકી દઈ જાણે કંઈ નવું દેખાડતા હોય ને ખુદને પહોંચી ગયા હોય, તેમ તે પૂરા પહોંચી ચૂકલા પેગંબરોનાં લખાણોપર સુધારા-વધારા ને ટીકા કરે છે. આવું-જ માન જેઓના દિલમાં પોતાના પેગંબરોવિષે હોય, તેઓ પોતે કેવા ધર્મી ને કેટલા ભણેલા હશે, તેનો વિચાર તેઓને કેમ નથી સૂઝતો? આ તે શું ધર્મ ને પેગંબરની સેવા કરવાની રીત? આ શું તમારા શીખેલા, ભણેલા ને શાણામાં ખપતાઓની વિદ્યાનો ભંડોળ? ધર્મીઓ! એમાં તમે શોભા માનો છો? આપણા મનમાં વિચારો શા આધારપર ઉભા થયા તે આપણેજ જાણી શકીએ; તેમ પેગંબરોનાં ફરમાનો શા આધારપર રચાયાં તે તમે કેમ કરી જાણી શકો? જે કોઈ તે વખતે હાજર હોય તે થોડુંબધું કલ્પી શકે; પણ અમારી ને પેગંબરોની વચ્ચે હજારો વર્ષોનો ફરક પડી ગયો તો હવે કલ્પના પણ ચાલી શકવાની નથી. જો તમારી ને પેગંબરોની અછલ ને ખુદિ એકજ સરખી માનો છો, તો તમારે પણ કંઈ નવેજ ધર્મ સ્થાપવો હતો; પણ તેમ થતું નથી એજ દેખાડે છે કે, તમારામાં તેટલી અછલ ને ખુદિ નથી, તેથીજ જૂનાને હાથ લગાડો છો. ‘નીમ હકીમ ઓર ખતરે જાન, નીમ મુહાં ઓર ખતરે ધમાન’ તેમ આવા ધર્મજનુનીઓ જેટલો ધર્મને જગતમાં વજોવે છે ને તેનો નાશ કરે છે, તેટલો જેઓ સાધુસંતોને નમસ્કાર કરે છે યા તો પોતાના ધર્મમાંથી ન સમજતું હોય તો કોઈ બીજા ધર્મમાંથી સમજી લે છે, તેઓ તો ખુદા દિલે કબૂલ કરે છે કે, ધર્મ સમજતો નથી. આવા તેઓ ભોળાભાળા ને બચ્ચા જેવા નિર્દોષ હોય છે; પણ જેઓ સમજતા નથી, છતાં સમજતા હોય તેવું દેખાડે છે ને પોતાનો ધર્મ સૌથી સારો છે, એમ બીજાઓના મતો પ્રમાણે કહી સંભળાવશે, પણ ક્યાં ને કેવી કરણી કરવી ને શું ફરમાનો છે, તે વાતના અખાડા કરવામાંજ શોભા ને માન સમજે છે ને પરધર્મોત્તરફ તિરસ્કાર દેખાડે છે; એવા ધર્મીઓ કેટલું ખોટું બોલે છે ને કેવી પાપી કરણી કરે છે, તેનો કંઈ ખ્યાલ તેઓ કરે છે કે? પોતે તો ખોટાં કામો કરી રહ્યા હોય છે; પણ જેઓ ખુદાને રસ્તે જતા હોય તેઓને ધાકધમકી આપીને ઉંધે રસ્તે દોરવવા માગે છે. પોતે જે લોભ-લાલચો-માં ફસેલા છે-પોતે જે ખોટી કરણી કરી રહ્યા છે તેઓ, જેઓ ખુદાને ભજીને લોભ-લાલચથી મન મારવા માગે છે, પાપી ખોટી કરણીથી દૂર રહેવાની કોશીશ કરે છે, તેઓને ખોટું સમજવી-લલચાવીને-ફસાવીને, પોતે જે કરણી કરી રહ્યા છે તેજ ખડું છે ને સૌ કોઈએ પણ એવીજ રીતે ચાલવું એમ સમજવી રહ્યા છે! આ તો પેલી કહેવત પ્રમાણે ‘શાણો દુશ્મન ભણે, પણ મૂર્ખ દોસ્ત પરવડે નહિ’ તેમ નામમાત્રના ધર્મીઓ કરતાં તો જેઓ સાધુસંતોને નમસ્કાર કરે છે, પરધર્મમાંથી પણ ખુદાને સમજે છે અને સ્વધર્મને અનામત રહેવા દે છે, તેની સાથે ધર્મીઓની માફક ખોટી આસનાઈ કરતા નથી યા તો ચુથી-પીખી નાખીને તેનો નાશ કરતા નથી. જેઓ ધર્મનો નાશ કરે તેઓ ધર્મી કહેવાયંજ કેમ? એક કુટુંબનાં સર્વ માણસો એકજ શહેર યા ગામમાં રહીને કમાતાં નથી. તેમાંનો કોઈ પરદેશ જઈને પણ કુટુંબનું ચુગ્ગરન કરે છે ને જૂદો પડે છે, તેથી તે કુટુંબપરનો તેનો હક્ક ગયો યા તો તે કુટુંબનું નામ જતું રહ્યું કે? જ્યાં પણ હોય ત્યાં તે તેજ કુટુંબનો રહે છે; તેમ આપણા ધર્મમાં રહીને પારકા ધર્મના સાધુસંતોને નમસ્કાર કર્યાથી કોઈ આપણા ધર્મપરનો હક્ક જતો રહેતો નથી. કોઈ ક્યુત કુટુંબમાંજ રહીને-માખાપનું ખાધ તેઓનેજ મારફાડ કરી ગાળ-ગલોચ આપીને દુઃખ તથા સંતાપ આપે છે, તેવાજ આ કહેવાતા ધર્મીઓ પણ ધર્મના

કપુતજ છે ને ધર્મમાં રહીનેજ પેગંબરોનાં નામ તથા કામને ખોટું લગાડે છે ને પોતાના મત પ્રમાણેનો અર્થ કરીને પોતાના ધર્મને દુષ્પ્ર તથા સંતાપ આપી રહ્યા છે. જે પવિત્ર પેગંબરો ધર્મો સ્થાપી ગયા તે જાતમહેનતનો અનુભવ (પ્રેક્ટીકલ એક્સપિરિયન્સ) યાને જે પૂરવાર થયું, તેજ જાહેર કરી ગયા ને નહિ કે કલ્પનાથી સમજીને અનુમાનો (થિયરીઝ) લખી ગયા. જે અનુભવથી લખાયું તેનો અર્થ જૂદો થતો નથી. તેનો એકજ અર્થ થાય છે. અનુમાનો પૂરવાર થયાં નથી તેથી જૂદા જૂદા પંડિતો ને વિદ્વાનો પોતાના અનુમાન પ્રમાણેનો અર્થ કરે છે ને ધર્મનો નાશ કરે છે; તેથી જેટલા વહેલા આવા પંડિતો ને વિદ્વાનો ધર્મને સલામત રાખતાં શીખે તેટલું સારું. કારણ તેઓ અનુભવથી સિદ્ધ થયેલા ધર્મને અનુમાનોની પંક્તિપર ઉતારી નાખે છે; અને જેઓ ખુદાનો ડર રાખે છે ને સાધુસંતોને નમસ્કાર કરે છે, તેઓ તો ધર્મનો અચ્ચાવ ને રક્ષણ કરીને તેને અસલ હાલતમાં સાચવી રાખે છે. કારણ કે તેઓ અર્થનો અનર્થ પણ કરતા નથી અને ફરમાનો યા લખાણોમાં ફેરફાર કરવાની કોઈ રીતની ખટપટજ કરતા નથી. પેગંબર સાહેબોએ પ્રથમ ધર આંધીને તે પછીજ નકશો (પ્લાન) ઉતારીને તમોને સોંપ્યો છે, તે એવી આશાથી કે તમે ખાલી પ્લાનજ જોયા કરીને પાસે નહિ રાખી મૂકતાં આ પ્લાન પ્રમાણે જે સુંદર ને સુખનું મકાન ઉભું થઈ શક્યું છે, તેવુંજ તમો પણ તમારે હાથે કરણી કરીને આંધી લેશો તો તમારું ધર પણ આબેહુબ આ મકાન જેવુંજ થશે ને તમો તમારે સારૂ સદાનું સુખ મેળવી રહેશો. જેમ વહેવારમાં એટલે કે દુનિયાનાં ઘરો તમો પોતે આંધતા નથી, પણ કોઈ પાસે ઉભાં કરાવી લ્યો છો, તેમ આ ધરનું નથી; પણ એવું છે કે જે આંધે છે તેનેજ કામમાં આવે છે-ખીજીને તે ઉપયોગનું નથી. કારણ કે તેની રચનાથી તે ખીનમાહિત-ગાર હોય છે, તેથી તે વાપરી શકતો નથી. જે આંધે છે તેજ ધરમાં દાખલ થવાનો રસ્તો જાણે છે ને જોઈ શકે છે, ખીજીએને દેખાતોજ નથી. હવે આપણા દીનદારો ને ધર્મી ડોળધાલુઓ તો રોજ પોપટની માફક પોથી વાંચી જઈને મોટા ધર્મી હોય તેમ ખાલી પ્લાન જોયા કરે છે! પણ ધર આંધવાનો સામાન એકઠો કરવાની ને ધર બંધાવવાની તો કરણીજ કરતા નથી. તો ધર ઉભું કેવી રીતે થાય ને સદા-સર્વદાનું ખુદાઈ સુખ તો કેમજ મળે? જે માત્ર પ્લાનજ જોવાથી સુખ મળતું હોત તો તો લોકો ધરોજ આંધત નહિ. પ્લાનપરનું ધર જ્યારે ખરેખર સુંદર મકાનતરીકે તૈયાર થયેલું નજરોનજર જોઈએ છીએ, ત્યારે તે જોવાની ખુશાહી ને મનહ કંઈ જૂદીજ રહે છે. પ્લાનપરથી તેટલુંજ સુખ, ખુશાહી કે મનહ લાગતી નથી. જે જાતમહેનતથી અનુભવ થાય છે, તેજ ખરું ને ખીજું તો ખાલી મોઢેથી થુંક ઉડાડવા જેવું છે; તેમ જેઓ નમસ્કાર કરીને તેના સુખનો અનુભવ મેળવે છે તેવો અનુભવ અભિમાનીઓને તો ક્યાંથીજ મળે? જેમ એક નકરો ખીજીએને પણ નકરોજ જોવા ઇચ્છે છે; તેમ આ અધર્મીઓ પણ ખીજીએને અધર્મીજ રાખવાનો ને બનાવવાનો ધર્મ લઈ બેઠાહોય છે. વિલાયત (લંડન) યા તો કાશ્મીરની ઠંડીનો અનુભવ ત્યાંને લગતી ચોપડીઓ વાંચવાથી મળે ખરો કે? હિમાલયના પહાડપર જવાની તથા તીર્થયાત્રાએ જવાની હાડમારી ને દુઃખના અનુભવો વાંચવાથી મળે ખરા કે? જેમ ત્યાં ગયા સિવાય તે અનુભવ મળે નહિ, તેમ ધર્મની કરણીવગર તેની સમજ પણ પડે ખરી કે? ત્યારે ધર્મનો ખરો ભેદ શું? વ્યાકરણ ને ડીક્ષનેરી ઉચ્ચલાવ્યાથી ને પંડિતો તથા વિદ્વાનો પાસે પોતાંજ શીખવાથી એ અનુભવ મળવાનો હતો ખરો કે? કેટલીક બાબતો સમજાવ્યાથી પણ સમજાતી નથી; પણ જેઓ તે સમજવા લાયક ઉંમર કે અક્કલ ધરાવતા હોય છે, જેઓની તેવી કરણી પૂરી થવા આવી છે, તેમને આપોઆપ અનુભવ થઈ રહે છે ને સહેજમાં સમજ પણ પડી જાય છે. જે કવખતે સમજાવવાની કોશીષ કરી તો તો ઉઠેટો વધુ ગોટાળો પેદા થાય છે. ને તેની મુશ્કેલીઓ કમી થવા યા તો દૂર થવાને બદલે, તેમાં ઉંમરો થઈ રહે છે. જેમ નાનો છોકરો બાપને પૂછે કે, હું ક્યાંથી આવ્યો, ક્યાં આવ્યો, કોણ લાવ્યું, કોની સાથે આવ્યો, કોણે પેદા કીધો, કેવી રીતે પેદા કીધો; યા તો નાની છોકરી માતાને પૂછે કે, અડકાવાનું યાને માસિક માંદગી એટલે શું, અમર્યાં દૂર બેસી રહેવાનું, શા માટે તમો બેસો ને હું ન બેસું? મહીના તે શું, કેમ રહે, કાંય રહે? આવી બાબતો બાળકોને સમજાવીજ શકાતી નથી. આપણે તે જાણતા નથી એવું નથી. આપણને જે રીતે અનુભવ થઈ રહ્યો છે, તેજ રીતે તેઓને પણ વખત

આવ્યે અનુભવ થઈ રહેશે. આપણે અત્યારે તેમને સમજાવી શકતા નથી તેનું કારણ એજ છે કે, જે સ્ત્રીજ તેઓએ જોઈ-જાણી નથી, તે તેમને સમજાવીજ શકાતી નથી ને સમજાવવા જઈએ તો એક સવાલનો જવાબ આપતાં અનેક સવાલ ઉભા થયા કરીને તેનો છેડોજ આવતો નથી. કેમકે પૂછનાર પોતેજ તે સવાલ સમજ્યું હોતું નથી. જેને એ વાતની સમજ પડી હોય, તેના સવાલ આપોઆપજ બંધ થવા જોઈએ; તેમ ખુદાની આપત પણ માણસ એકદમ અદ્યતે વખતે સમજવા માગે તો તે પણ બની શકતું નથી. કેમકે તે એક જવાબમાંથી અનેક સવાલો ઉભા કરશે ને ગોટાળો વધ્યાજ કરશે. તેથી કહેવત છે કે “જિનને પાયા ઉનને છુપાયા.” જેણે મેળવ્યું તેણે છુપાવ્યું. તેને છુપાવવાની જરૂર પણ હોતી નથી ને તે છુપાવવા માગતો પણ નથી; પણ લેવાને લાયક લેનારજ કોઈ તૈયાર નથી, તેને તે શું કરે? લેવાને લાયક બનવાની જે કોઈ કરણી કર્યા જાય છે, તેને આપોઆપ ખરાબર અનુભવ થતો જાય છે. માટે ધર્મની પોથીઓ વાંચ્યાથી ને કોઈ સમજાવે તેથી પણ ખુદાની સમજ પડતી નથી. જે જાણે છે તે તો સમજે છે ને સમજાવી પણ શકે છે; પરંતુ સમજ લેવાવાળામાં તેટલી અછલ, બુદ્ધિ ને જ્ઞાનનું ભંડોળ પણ જોઈએ ને! જ્યારે સમજ પડતી નથી ત્યારે પછી અયોગ્ય શ્રોતા તો એમજ કહેશે કે, બધું ખોટું ને દગો છે ને નહિ બની શકે તેવું છે. વળી સમજાવનાર વાહિયાત ને ભેળના ધસેલા, ને ધખારાના ભરેલા છે, એવું પણ માનવા તેવાઓ તૈયાર થઈ જાય છે. વળી કરણી પણ ચોક્કસ પ્રકારની જોઈએ ને તે પણ તેની મુદત સુધી ને તેની સંખ્યા જેટલી ઠેરવી હોય તેટલી પૂરી કર્યાથીજ અનુભવ થાય છે. એજ પ્રમાણે ખુદા પણ મોઢેથી સમજાવ્યાથી સમજાતો નથી ને આંખોથી જોઈ શકાતો નથી. ખુદા અનુભવથીજ દેખી શકાય એવો છે ને જેને અનુભવ થયો હોય તેજ જાણે છે કે, તે ક્યાં છે ને કેમ જોઈ શકાવાનો છે. માટે આ લેલાગુ અભ્યાસીઓ ને ધર્મમાં અપતા પણ આતેનમાં તો ધર્મના ખરા દુસ્મનો! ધર્મની સાહદતો ટાંકી બતલાવવાથી હાથ ઉઠાવો ને જેઓ ખુદાને માર્ગે જઈ રહ્યા છે તેઓને ઉત્તેજન આપો. ખુદાને (લૌકિક) ધર્મની સાથે પહોંચાતું નથી. નદીને પેલે પાર જવા ઇચ્છનારે પાણી ને નાવ બન્ને પાછળ મૂકી દેવાં પડે છે, તેમ ખુદા પાસે પણ (લૌકિક) ધર્મની સાથે પહોંચી શકાતું નથી. પણ જેમ આખી નદી ઓળંગ્યા સિવાય પેલે પાર ઉતરાતું નથી, તેમ સંપૂર્ણ રીતે ધર્મને અનુસરતી કરણી કરીને ચાલશે ત્યારેજ પેલે પાર ખુદાના દરબારમાં દાખલ થઈ શકશે. ખુદાને કોઈ પણ ધર્મ નથી, કારણ તે નિરાકાર છે. તેને શરીરજ નથી તો ધર્મ ક્યાંથી? તેથી ખુદા ધર્મરહિત છે ને તેની પાસે જઈ રહેવા સારૂ ધર્મરહિત અવસ્થાની જરૂર છે. ધર્મરહિત અવસ્થા ધર્મ સંપૂર્ણ રીતે પાળીને પૂરો થયા પછીજ આવે છે. ખુદાને સર્વ ધર્મો એકસરખાજ છે ને દરેક ધર્મમાંથી ખુદાને પહોંચાય છે. તેથી એક ધર્મ છોડીને બીજો લેવાની જરૂર નથી; પણ એમ બને છે કે, કોઈ રસ્તો વપરાશ વગર લાંબો વખત પડી રહેલો હોવાથી તેના પર ધૂળ ને કચરો જમા થઈ જવાથી ભૂંસાઈને નિરુપયોગી થઈ પડે છે ને કોઈ માનો સપુત રંજ ઉઠાવીને તે રસ્તો સાફ કરીને પાછો વપરાશમાં ન લાવે ત્યાંસુધી, જ્યાં જવું છે ત્યાં બીજો રસ્તો ન જવું એવું ફરમાન પણ નથી; તેમ હલાપણતું કામ પણ નથી. જે રસ્તા પર ધૂળ ને કચરો જમા થયેલો હોય છે, તે રસ્તા પરથી ડોળલાણુ ધર્મીઓ કચરો કાઢીને સાફ કરવાને બદલે ઉલટો પોતાની અજ્ઞાનતા ને અભિમાનને કચરો તે પર નાખીને તેને વધુ નિરુપયોગી બનાવે છે. રસ્તો હયાત છે, ભૂલાઈ ગયો છે, પણ ભુલાઈને નાબુદ નથી થયો; તેથી જેઓને તે પિતાના અસલ ઘેર જવાની કાળજી ને પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે, તેઓ પરમાર્થ સાધવા સારૂ બીજો રસ્તો લે નહિ તો શું કરે? તમારામાં બીજો રસ્તો લેવાની હિંમત નથી, તમારો પોતાનો નિરુપયોગી ને ભૂલાઈ ગયેલો રસ્તો ખુલ્લો કરવાનું તમારામાં બળ ને જ્ઞાન નથી; પણ જેઓ આપિકા મકાને કોઈ પણ રસ્તે જવા નીકળ્યા છે તેઓને દુઃખ દેવાનું ને હરકતો ઉભી કરવાનું તમારામાં અભિમાન છે. જેઓએ બીજો રસ્તો પણ લીધો તો તે કંઈ દુનિયાના સુખ તરફનો નથી લીધો, ખુદા તરફનો લીધો છે. ધર્મ ખુદા તરફ જવાને સારૂ છે, દુનિયાનાં સુખ મેળવવા સારૂ નથી. જેમણે બીજો રસ્તો જઈને દુનિયાનું સુખ

મેળવવા ઇચ્છ્યું તેઓને ખુદાઈ સુખ નથી મળ્યું, પણ જેઓએ બીજે રસ્તે જઈને ખુદાઈ સુખ મેળવી લીધું હોય તેને બન્ને-દુનિયા તથા ખુદાનું ધર મળી રહે છે. ખાલી બળાપો કરીને બેસી રહેવામાં સાર નથી કે, આપણા ધર્મના લોકો પરધર્મની ક્રિયાને રીતરિવાજે શા માટે પાળે છે! પણ જે રસ્તા આપણા ધર્મમાંથી ભૂલાઈને નિરુપજાગી થઈ પડ્યા છે, તે ખોલવા સાર મહેનત ને કાશીષ કરો ને હરકત ને અટકાવ નાખવાની ખોટી કરણી બંધ કરો. પછી ખુદાની ઇચ્છા હશે તો તમારી મહેનતનું ફળ તમેજ નહિ પણ તમારા બીજા જાતિધર્મનાઓને પણ મળી રહેશે. અને તે ભૂલાઈ ગયેલો રસ્તો જાહેરના ઉપયોગને માટે ખુલ્લો કરી શકશો. જે એવું કરે છે તેજ ખરો ધર્મી. બાકી આજના યુનિવર્સિટીની ડીગ્રીઓ ને સરકારી માનપાનનાં પૂછડાં વળગાડવા-વાળા અને નવાં પૂછડાંઓની શોધમાં ફરનારા તથા પોતાને લણેલા ને દરેક બાબત(સંસાર, વહેવાર કે ધર્મ)માં હુશિયાર સમજનારા પણ હમેશાં છબરડો ને ગોટાળોજ કરતા આવ્યા છે. આવા શાણા ને લણેલા પણ ગણેલા નહિ એવાઓની અજ્ઞાનતાથી ધર્મનું કોઈ પણ રીતે સાર્થક ને લહું થતું પણ નથી ને થવાનું પણ નહિ. કારણ તેઓને પોતાના ભંડોળ, પંડિતપણા ને વિક્રતાનું અભિમાન છેની! ધર્મ સમજવા માટે અભિમાનની જરૂર નથી, ને જ્યાં અભિમાન છે ત્યાં ખરો ધર્મ નથી. જ્યાં “હુંપણું” આવ્યું ત્યાં પોતાનીજ અછલતું અભિમાન રહે છે ને પેગં-ખરોના કહેવાને અભરાઈપર મૂકાય છે. જ્યારે આપણી એ અછલતને અભરાઈપર બાબુએ મૂકાય છે, ત્યારેજ ધર્મની સાચી સમજ પડે છે. કંઈ નવું ઉભું કરવાનું હોય તોજ આપણી અછલની જરૂર પડે; પણ આ તો સર્વ તૈયાર મસાલો છે ને જેમ તેઓએ કરણી કીધી તેમ કરણી કરી લઈને અનુભવ મેળવવાનીજ ખોટી છે. સરસામાન ને મસાલો પણ તૈયાર છે ને બાંધેલું ધર પણ તૈયાર છે. હવે આપના ફાળે તે બાંધવાની મહેનત કરવાનુંજ બાકી છે યા કરણી કરી લેવાની છે ને જેવું તે તૈયાર ધર છે તેવુંજ જોઈને યાને તેની નકલ કરીને આપણે સાર બાંધી લઈને સુખથી રહેવાનું છે. નથી કંઈ લેવા-મૂકવાનું કે લાવવાનું. નથી કંઈ પ્લાન ઘડવાનો, સર્વ તૈયાર છે; તો હવે અછલ દોડાવવાની જરૂર શી? છતાં પણ જેઓ ધર્મમાં પોતાની અછલ (દોડાહા-પણું) દોડાવવા માગે છે, તેઓ મૂર્ખા ને અજ્ઞાન હોવા જોઈએ.

૨-તા. ૨૦-૫-૨૮ ના અંકમાંથી

વાર્તાઓની ચોપડીઓ (ધણીખરી તો માત્ર) વખત પસાર કરવા સારજ વાંચવાની હોય છે, અને તેમાં અભ્યાસ જેવું કંઈજ હોતું નથી. રસાયણની ચોપડી (કેમીસ્ટ્રી) વાંચીને તે પ્રમાણે પ્રયોગ કરી જોઈએ તોજ તેમાં જણાવ્યા મુજબનુંજ પરિણામ આવે છે-કંઈ જૂદું આવતું નથી; તેમ ધર્મની ચોપડીઓ પણ કંઈ વાર્તાની ચોપડીઓ નથી, પણ પ્રયોગો યાને કરણી કરી જોવા સારજ હોય છે; કેમકે એ પ્રમાણે કરીએ તોજ તેનું ખરું પરિણામ આવે ને ખુદાને પહોંચીએ. નાટકનો એક્ટર જે ભાગ ભજવી બતાવવાનો હોય છે તે ભાગ કાંઈ માત્ર તે વાંચી જતો નથી, પણ તે પ્રમાણેની કરણી યાને ‘એક્ટીંગ’ પણ સાથે સાથે કરે છે; તેમ આ જગતના તખ્તાપર માણસોએ ધર્મોની ચોપડીઓ વાંચીને બેસી નથી રહેવાનું, પણ તે પ્રમાણેનો ભાગ ભજવવો જોઈએ, યાને તેવીજ ‘એક્ટીંગ’ યા કરણી કરવી જોઈએ. જે નાટક લખાયું હોય તેમાં એક્ટર પોતાની મરજીનું યા અછલતું કંઈ પણ વચ્ચે મૂકી શકતો નથી, ને તેને અછલ દોડાવવાની જરૂર પણ નથી. જેમ દેખાડ્યું તેમ તેને માત્ર કરી રહેવાનું છે-ફેરફાર કરવાનું કામ તેનું નથી, તે તો માત્ર એક્ટરજ છે. તેજ પ્રમાણે ધર્મમાં પણ પેગંખરો લખી ગયા તેજ પ્રમાણે કરી રહેવાનું છે. ફેરફાર કરવાનું યા ભજવો અર્થ કરવાનું આપણું કામ નથી. અછલ દોડાવવાની પણ જરૂર નથી. જેમ લખાયું છે તે પ્રમાણે બસ કરવાનું છે. જેણે આખું નાટક રચ્યું તેણે દરેક ભાગો ધ્યાનમાં લઈને જૂદા જૂદા એક્ટરોને તેઓને લાયકનુંજ ને બંધબેસતુંજ પ્રસંગોપાત લખ્યું છે. જેણે નાટક લખ્યું તેના ધ્યાનમાં એક છૂટો ભાગ નથી રમી રહ્યો, પણ આખું નાટક રમી રહ્યું છે; તેથી તેજ સાર, ખરાબ યા ભૂલભાલ જોઈ ને જણી શકે. એક્ટર તો માત્ર પોતાનોજ પાર્ટ આપ્યા નાટકથી છૂટો પાડીને જોતો હોવાથી

તેને ફેરફાર યા સૂચના કરવાનું મન થાય છે, પણ તે ફેરફાર આખા નાટકને બદલેરતો થઈ પડતો નથી ને નાટકની મઝામાં ભંગ પડે છે. જેઓ નાટકપર ટીકા કરે છે, તેઓ દરેક ભાગ છૂટા છૂટા તપાસતા હોવાથી તેઓને ભૂલ જેવું યા ખોટું માલૂમ પડે છે, પણ જો સામટો યા આખો નાટક એકસામટો સમજી લે તો તેવી ટીકા કરવાની જગાજ રહે નહિ. ધર્મનું પણ એમજ સમજવું. જે પેગંબરો ધર્મો લખી ગયા તે કંઈ એકજ માણસને કામ લાગે તેવા લખ્યા નથી, પણ સર્વને કામ લાગે તેવા લખ્યા છે. તેમાંથી જેઓ છૂટાં છૂટાં વાક્યો તપાસવા તથા અર્થ કરવા બેસે છે, તેઓને તેમાં સુધારા ને ફેરફાર કરવાનું સૂઝે છે ને ભૂલો હોય તેમ માલૂમ પડે છે, પણ તે ભૂલો નથી. ભૂલ આપણા તરફની છે કે આખો ધર્મ તપાસતા નથી ને એક ભાગ લઈને તેને છૂટા તપાસીએ છીએ; માટે જેઓ ધર્મોપર ટીકા કરે છે, તેઓ પૂરો ધર્મ જાણતાજ નથી, એવું તેઓ પોતેજ પૂરવાર કરી આપે છે; તો એવા અધુરાઓના ટીકા યા ફેરફાર યા સુધારા-ઓને કેટલું વજન આપવું તે તમોજ નક્કી કરી લેજો. જેઓ ધર્મોપર ટીકા લખે છે, તેઓને મન ધર્મમાં અધુરાપણું હોવું જોઈએ. અને તેથી તે ધર્મના પેગંબરો પણ તેમને મન અધુરાજ ઠર્યાં ને તેથી તેઓ પોતાને પેગંબરો કરતાં ચઢતા દરજ્જાપર મૂકવાની કોશીષ કરે છે, એવાજ સાર નીકળે છે. આ તેઓનું ધર્મોપણું ને તેઓની પેગંબરો તરફની જાનકેશાની ને માન-મહોબત જોઈ લ્યો. જેઓ વિદ્વતા ને પંડિતપણામાં આગળ વધે છે, તેઓ ધર્મમાં ઉલટા પાછળ પડે છે ને ખુદાથી દૂર જાય છે. વિદ્વામાં જોર મેળવે છે, તેઓ પછી બીજાઓને વિદ્વતા દેખાડવાની લોભ-લાલચ થોભાવી શકતા નથી. કેમકે પોપટીયા વિદ્વા એ માયા યાને ખોટી બનાવટજ છે ને માયામાં-જ લોભ-લાલચની શક્તિ છે. તેથી વિદ્વાનો ને પંડિતો પોતાના વિદ્વાના જોરે ધર્મોપર ટીકા કરે છે ને પોતાની વિદ્વા બીજાઓને દેખાડી શકે છે. સાચા જ્ઞાનીની પાસે એખણીયા વિદ્વા હોતી નથી (ને હોય છે તો દેખાડવા ઇચ્છતો નથી) તેથી તે દેખાડી શકતો નથી, ને જ્ઞાન નિરાકાર હોવાથી દીસી શકતું નથી; તેથી આવા જ્ઞાનીઓ, આપણા પંડિતો ને વિદ્વાનોને તદ્દન સાધારણ માણસ યા તો અક્ષલવગરના હોય યા તો મૂર્ખ હોય તેવા દેખાય છે ને તેઓનું પોતાનું પણ માનવું તેવુંજ હોય છે. દુનિયાઈ વિદ્વા જોઈ શકાય એવી વસ્તુ છે અને ઈશ્વરી સાચું જ્ઞાન જોઈ શકાતું નથી. વિદ્વાનો પાસે એવું સાચું જ્ઞાન હોતું નથી પણ દેખાડવાની વિદ્વાજ હોય છે; તેથી તે વિદ્વા અજ્ઞાન-તામાંથી બહાર કાઢતી નથી, પણ વધુ ઉંડા અંધકાર તરફ જવાનો રસ્તો કરી આપે છે. ધર્મ અંધકારમાંથી નીકળવાનો રસ્તો છે, તેથી વિદ્વા ને ધર્મ ઉલટા-સુલટા છે; તો વિદ્વાથી ધર્મ કેમ સમજી શકવાના ને તેનો ખરો અર્થ પણ કેમ નીકળી શકવાનો? તેથી જેટલી દુનિયાઈ વિદ્વા વધુ લઈએ તેટલો ધર્મ વધુ છૂટે છે. એવી વિદ્વાએ વિશ્વાસ જાય છે ને તર્ક-કુતર્ક યાને તકરાર, અવિશ્વાસ, શંકા ને મન ડામાડોલ થાય છે. આ એમ કહે છે ને પેલો એમ કહે છે; આનો મત ને આનો મત એક નથી; પેલો શું કહેતો હતો ને આ તો કંઈ ઉલટુંજ બોલે છે-એમ હજારો વિચારો ઉભા થાય છે ને નક્કી છેવટપર અવાતું નથી. આથી એવી વિદ્વા જેમ ઓછી હોય છે. તેમ મન વધારે સ્થિર કરી શકાય છે અને અવિશ્વાસ આવવાનું કારણ રહેતું નથી. એવી વિદ્વા અવિશ્વાસનું કારણ છે, અને ધર્મની વિરુદ્ધ છે, એવી વિદ્વાથી અભિમાન વધે છે, અભિમાન એ પાપનું મૂળ એટલે પોપટીયા વિદ્વાપણું પાપનું મૂળ છે. જેમ જેમ વિદ્વા આગળ વધે છે, તેમ તેમ આપણે દુર્યુષ્ણો ને પાપો જગતમાં વધી રહેલાં જોઈ રહ્યા છીએ. આગળ લોક એટલા શીખેલા-ભણેલા નહિ હતા, પણ ભોળાભાળા, સદ્ગુણી ને સદાચરણી હતા. હાલના શીખેલા ને સુધરેલા-ઓના જમાનામાં નજર કરો તો દુર્યુષ્ણ ને પાપો નજરે પડશે, ને માણસો દહાડે દહાડે વધારે દુર્યુષ્ણ ને દુરાચરણી બનતાજ જાય છે. હાલમાં કોર્ટ ચઢતા અંધા, છુટાછેડાની ફરિયાદીઓ, કુટુંબક્લેશો, ચોરી-લૂંટફાટ, હુલ્લડ ને લડાઈની સંખ્યા તપાસો; અને તે આગળ કેટલી કમી હતી તે ધ્યાનપર લ્યો તો ફરક માલૂમ પડશે. એ સર્વ વિદ્વાનાં ફળ, એ સર્વ પાપજ છે. જેમ જેમ ભડોળ વધતું જાય છે, તેમ તેમ આપણી વિદ્વાનું માપ મોટું મપાય છે ને અભિમાની વધુ થતા જઈએ છીએ; ને પાપો વધુ તેથી ખુદાથી વધુ દૂર જઈ રહીએ છીએ. જેમ એવી વિદ્વા કમતી

તેટલું અભિમાન પણ કમી; ને પાપ ઓછું તેથી ખુદ સાથ સહેલાઈથી મળી જઈ શકાય છે. એક પાઉડરમાં બીજો પાઉડર મેળવવાનો હોય ને તે થોડોજ હોય તો જલદી મેળવણી કરી શકાય છે, પણ તેનું માપથી પ્રમાણ વધુ હોય તો તે જલદીથી મળી શકતો નથી; તેમ (હાલની અવિદ્યા જેવી) વિદ્યા કમી હોય તેમ સહેલાઈથી ખુદ સાથ મળી જવાય છે, અને એવી વિદ્યાનું પ્રમાણ મોટું હોય તેટલું સહેલાઈથી મળી શકતું નથી, કામ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. જેમ જેમ (લોભ-લાલચમાં નાખનારી) વિદ્યાના પાસામાં વધુ જઈએ છીએ, તેમ તેમ તે આપણને પોતાના તાબામાં લઈ લેવાની વેતરણમાંજ રહે છે. પછી તે પોતાનું જોર ને શક્તિ ધર્મ ઉપર ને અવતાર તથા પેગંબરપર અજમાવીને તેઓને ઉથલાવી પાડવાની તે વિદ્યાનો મારફતે કાશીષો કરાવે છે ને ત્યાં ફેલે મળી કે પછી તે વિદ્યાનું મારફતે ખુદ સાથે હાથ અજમાવે છે ને તમોને ખુદ જેવું કંઈ છે કે નહિ તેની શંકામાં નાખીને નાસ્તિકપણુને રસ્તે ઉતારે છે. જેટલા નાસ્તિકો છે એટલા સર્વ વિદ્યાનોજ છે. તેઓ વિદ્યાના ભોગ થઈ પડ્યા છે. અભણોમાંથી કોઈ નાસ્તિક થતું નથી; કારણ કે તકરાર કરવા જેટલું તેઓમાં પોપટીયા વિદ્યાનું જોર નથી, ને વિદ્યા નથી તેથી અવિશ્વાસુ પણ બનતા નથી. જેમ જાદુગર દોરીની મદદથી માટીનાં પૂતળાં ગમે તેમ નચાવી શકે છે, તેમ આ વિદ્યા આ માણસનાં પૂતળાં યાને વિદ્યાને પોતાના જોરથી ગમે તેમ નચાવે છે ને શંકાશીલ તથા અવિશ્વાસુ બનાવી મૂકીને નાસ્તિક કરી મૂકે છે. વિદ્યા દુનિયાનું યાને ખોટું સુખ મેળવવાનું સાધન છે ને ધર્મ ખુદાનું યાને ખરું સુખ મેળવવાનું સાધન છે; તો ખુદાનું સુખ જેને જોઈતુંજ હોય તેને એવી વિદ્યાની જરૂર શી છે? જે પેલે પાર ઉતરે છે તેજ તે મુલકનું તેમજ દરિયાની સફર કરીને દરિયાનું પણ સુખ મેળવે છે; પણ જે પેલે પાર જતો નથી ને ખાલી દરિયામાંજ યાને ભવસાગરમાંજ ફર્યા કરે છે, તે તો માત્ર દરિયાનુંજ સુખ ભોગવે છે; પણ પેલે પારના મુલકનું સુખ શું છે ને કેવું છે તેનું ભાન યા કલ્પના પણ કરી શકતો નથી. દુનિયાઈ વિદ્યાને હદ રહે છે, તેનું માપ થઈ શકે છે; તેથી તે જોઈ-જાણી શકાય છે ને શીખાય છે. પણ ખુદાઈ જ્ઞાનને હદ નથી, તેનું માપ છેજ નહિ. તે બે-માપ ને બે-હદ છે, તે અનંત છે તેથી તે નજરે જોઈ શકાતું નથી. તેથી આવા વિદ્યાનો પોતાનું માપ યા કિંમત કરી શકે છે ને આવા જ્ઞાનીઓની કિંમત કરી શકતા નથી. સાચા સાધુ-સંતો પાસે (અમલી) જ્ઞાન છે; (મોટાની) વિદ્યા નથી તેથી તેમને પોતાને માટે અભિમાન નથી, કિંમત નથી તેથી માન-અપમાન નથી, સુખદુઃખ નથી. જ્યાં (ગોખણીયા) વિદ્યા છે તેવા વિદ્યાનો અભિમાનની કિંમત કરતા હોવાથી તેઓને માન-અપમાન ને સુખ-દુઃખ છે, માટે કોઈપણ (દુનિયાઈ ચીજની) કિંમત કરવી નહિ, અભિમાન લેવું નહિ, વિદ્યાન થવું નહિ; તોજ આ ઉચ્ચસુલટ યાને એકથી વિરહ જે બીજું જોઈ રહ્યા છીએ તે સર્વ દેખાતું બંધ પડશે. ન સાઈ કે ન ખરાબ, ન સુખ કે દુઃખ, ન મોટાઈ કે હલકાઈ એવું કંઈપણ રહેનાર નથી. કિંમત મૂકવી એજ પાપ થઈ પડે છે. દુનિયાના સુખ સાર વિદ્યાપર કિંમત મૂકી, શરીરપર કિંમત મૂકી એટલેજ સ્વાર્થમાં ને જન્મ-મરણના ચક્રમાં સપડાઈ જવું. દુનિયાનાં સુખ કે શરીર યા જગતની સર્વ પેદાશ કિંમતવગરનીજ ગણી, એટલેજ પરમાર્થનો રસ્તો પામ્યા ને જન્મ-મરણમાંથી મુક્ત થવાના. અંતકાળે યા મરતી વેળાએ પણ માણસ આનું એમ કરજો, પેલાનું તેમ કરજો, એવી કિંમત મૂકવા ચૂકતો નથી તેથી તેને પાછું જગતમાં આવવુંજ પડે છે. કેમકે તેનો જગતનો હિસાબ તેણે બાકી રાખ્યો છે, એટલે ચૂકતે કરવા આવવુંજ પડવાનું; પણ જેનો હિસાબ ચૂકતે થઈ ગયો, જેણે કિંમત જેવું કંઈ રાખ્યુંજ નહિ તેજ ઇવનમુક્ત છે અને તેનો હિસાબ રહ્યોજ નથી, તો પછી તેને પાછું જગતમાં આવવાનું પણ રહ્યું નહિ. આ પ્રમાણે એણે ફરી જન્મનું કંઈ પણ સાધન રાખ્યુંજ નથી; જેથી તેને મરણ પણ ક્યાંથી હોય? જેણે ફરી જન્મવાનું સાધન તૈયાર કરી રાખ્યું હોય, તેનેજ મરણ રહે છે; કારણ કે મરણ એકલું રહી શકતું નથી. મરણ સાથે જન્મ રહેલો છે, તેથી જે પાછો જન્મવાનો હોય તેનેજ મરણ આવે છે. જે પાછો જન્મવાનો નહિ હોય તેને માટે મરણ પણ નથી. તેથી સાચા સાધુ-સંતોને તમો જોશો તો કોઈ પણ ચીજ કિંમતી નથી, સર્વ કિંમતવગરની

છે; તેથીજ તેઓ નાગા, ધરખારવગરના; સોનું ને પથ્થર, હીરા ને કાચ એકસરખાંજ નાણે છે ને ગણે છે; પણ જે તેઓના જેવા થશે તેજ તેઓની હાલત સમજી શકશે. અહીં (પોપટીયા) વિદ્યાનું કામ નથી, અનુભવનું કામ છે. સાધુ-સંતોના ઉપદેશ હમેશાં સ્વાર્થ છોડીને પરમાર્થને માર્ગે લગાડવા સાર રહે છે. તેઓનું બોલવું આટલુંજ છે કે, નિરભિમાની થાઓ, હલકાપણું છોડો; એટલે કિંમત જેવું કંઈ રહેનાર નથી. વસ્તુપર કિંમત મૂકીને તેની સાથે બંધાઈ જાઓ છો, તે પર કિંમત નહિ મૂકો તોજ તે વસ્તુથી અલગ રહેતાં શીખશો, ને એજ પરમાર્થ સાધવાનો રસ્તો છે. હવે ધર્મીઓ ને સુધારકો, ચર્યાપત્રીઓ ને અધિપતિઓ જેઓ એકબીજાને સલામ કે નમસ્કાર કરે છે, તેઓ પણ તેમના આગળ પોતાનું હલકાપણું સ્વીકારે છે. અને પોતાનું અભિમાન કમી કરે છે; તો પછી પરમાર્થને રસ્તે ચાલનારા અધર્મી કેવી રીતે થયા ? ત્યારે હવે હલકાપણામાં શરમ જેવું કંઈ નથી કે લજવાવું પડે; પણ જેમ ધર્મના અર્થનો અનર્થ કરો છો, તેમ ભાષાના શબ્દોનો પણ અનર્થ કરી રહ્યા છો. હલકાપણાથીજ સ્વાર્થ તણ શકીને યાને કિંમત નહિ મૂકતાં શીખીને પરમાર્થનો રસ્તો મળી રહે છે અને ખુદા પોતે પણ મળી રહે છે. કિંમત મૂકવી એટલે હદ બાંધવી. જેમ જેમ માણસ પોતાની કિંમત કરવાનું છોડતો જાય છે, તેમ તેમ તેના તાબાનું સર્વ કમતી થતું જાય છે; એટલે તેમને દસ્ય આંખોનો ઉપયોગ પણ કમતી કરવો પડે ને જ્યારે જ્યારે દેખતી આંખોને અંધાપો આવે છે, ત્યારે અદસ્ય આંખ ફૂટી નીકળે છે ને તે અદસ્ય યાને નિરાકાર ને બેહદ-અપાર-અનંત-રૂપે જોઈ રહે છે. તે અદસ્ય આંખ તે પોતેજ જોઈ શકે છે, પણ બીજા જોઈ શકતા નથી. જેવું તેનેજ કામ આવે છે. જે પોતે જોઈ રહ્યો છે તેવું બીજા આ દેખતી આંખોથી જોવા માગે છે તે કેમ દેખાવાનું ? તેથીજ સાધુ-સંતો ને પેગંબરો વાંચવા કરતાં કરણીપર વધારે ભાર મૂકી ગયા છે. જેઓ આવી કરણી કરી રહ્યા છે, જેઓ વસ્તુની કિંમત છોડતા જાય છે, તેઓને તે આંખ-અદસ્ય આંખ મળી રહેશે, ત્યારેજ તે સાધુ-સંતો ને પેગંબરો જે બોલી રહ્યા હતા તે ખરું હતું, એમ અનુભવ થઈ રહેશે. તેથી જે વિદ્વાનો કરણી વગર માત્ર ચોપડીઓમાંથીજ વિદ્યા મેળવીને થયા હોય છે, તેઓનેજ સાધુ-સંતો ને પેગંબરોનું બોલવું ભેદી યા તો બોલું લાગે છે. જેવી કેળવણી માળાપોએ મેળવી, તેવીજ કેળવણી આપણને આપી ને જન્મોજન્મના આપણા સંસ્કાર પણ તેવાજ છે. તેથીજ નાનપણથી આપણે વસ્તુની કિંમત કરવા લાગીએ છીએ. તેથીજ બે-હદનો ખુદા અવળી કરણી કરનારાઓને દેખાતો નથી ને દેખાવાનો પણ નહિ. ધર્મની સમજ પડતી નથી ને સમજવાના પણ નહિ. પાણી શાંત હોય છે ત્યારેજ નિર્મળ ને સ્વચ્છ રહે છે; પણ જ્યારે આપણે યા કાંઈ બીજું, કાંઈ પણ રીતની ખટપટ કરીને તેની સ્થિતતાને ભંગ કરીને પાણી હલાવી મૂકીએ છીએ, ત્યારેજ તે ગદલુ ને ગંદીલું થાય છે. તેમ માણસ બચપણમાં શાંત ને ચૂપ અલણુ હાલતમાં હોય છે, ત્યાંસુધીજ તેનું મન સ્વચ્છ ને નિર્મળ રહે છે. નિર્દોષ બચ્ચું જ્યારે ખટપટ કરીને વિદ્યા મેળવે છે, ત્યારેજ તેનું મન ગંદું થવા લાગે છે, અભિમાન આવી જાય છે ને પવિત્રતા ગુમ થઈ જાય છે ને જેવો બાલ્યાવસ્થામાં નિર્મળ, સ્વચ્છ યાને નિર્દોષ હતો તેવો તે વિદ્યા મેળવીને રહેતો નથી. તેથીજ બચપણની સાત વર્ષની ઉંમર ઠરાવીને તેઓની નિર્દોષ હાલત છે તેથી તેઓને ધર્મ નહિ, ત્યારપછીજ તેઓને ધર્મમાં દાખલ કરીને ધર્મના કાયદા ને ફરમાનો લાગુ પડે છે. કારણ કે હવે તેનું મન તેટલુંજ સ્વચ્છ ને પવિત્ર રહેનાર નથી ને રહેતું પણ નથી.

૧૯૨-ભગવાન આદિશંકરાચાર્યની પુનઃ વેદધર્મ સ્થાપના

અને હાલના સંન્યાસીઓનું માયાવીપણું

અંધારું એટલું શું ? અંધારું એ કોઈ પદાર્થ નથી, પણ પ્રકાશની ગેરહાજરી હોય તેને આપણે અંધારું કહીએ છીએ. એક મોટો ઝોરડો આખું વરસ બંધ રાખ્યો હોય તો તેમાં આખું વર્ષ અંધારું છે, એમ કહેવાય; અને એ આખા વર્ષનું અંધારું ફક્ત એકજ દીવાસળી

પેટાબ્યાથી દૂર ભાગશે. ખરું પૂછો તો અંધારું ઝોરડામાંથી નાસીને દૂર જતું નથી; પરંતુ અજવાળું થાય, એટલે અંધારું નજર રહે. માટે અજવાળું એ પદાર્થ છે અને અંધારું એ પદાર્થની ગેરહાજરી છે. જૂના કાળમાં, વેદના મહાજ્ઞાનને સમજનારા જ્યારે હિંદમાં ઓછા થઇ ગયા, ત્યારે વંશપરંપરાના ઉચ્ચપણાનો ઈજરો લઇ ખેસનારા લેભાગ્ય બ્રાહ્મણોએ પશુને હોમવાના યજ્ઞ વગેરે કરી કરાવીને લોકોને હેરાન હેરાન કરી નાખ્યા હતા. ખુદ “વેદ” જેવા મહાગ્રંથના નામથી પણ લોકો કંટાળી ગયેલા. તેઓને એમ થતું હતું કે, વેદમાં તે બધો આવોજ મડબડ ગોટાળો ભેગો થયો હશે?

એવા કટંગા સમયમાં લોકસમાજ ઉપર પ્રભુને દયા આવી અને ભગવાન શુદ્ધ તથા ભગવાન મહાવીર સ્વામીના અવતાર થયા; અને વેદને બાબુએ મૂકીને એ દયાળુ મહાપુરુષોએ સ્વતંત્ર શાસ્ત્રો રચીને જનસમાજનું સાચું કલ્યાણ સાધ્યું. હજીવે હજીવે એ બે ધર્મોનો ડંકો આખા હિંદમાં વાગ્યો અને ત્યાર બાદ, ચટતી-પડતીના નિયમ પ્રમાણે એ ધર્મોમાં પણ ધતીંગો પેસવા માંડ્યાં ને તેનાથી લોકસમાજને ત્રાસ પેદા થયો. એને પરિણામે ભગવાન શંકરસ્વામીનો અવતાર થયો. એમણે પોતાની અસૌકિક શક્તિવડે ‘વેદ’ના લુપ્ત થયેલા સત્યને યથાવત્ પારખી લીધું અને પોતાની મહાસમર્થ ભાષામાં એનું વિવેચન ચોતરફ પ્રગટ કર્યું. એમણે વેદધર્મને નવેસરથી સ્થાપન કર્યો ખરો, પણ તે કાંઈ એના જૂનાખખ સ્વરૂપમાં નહિ, પરંતુ પોતાના જમાનાને અનુકૂળ પડે એવા તાજ સ્વરૂપમાં સ્થાપન કર્યો અને આખા ભરતખંડમાં વેદમાર્ગનો પાછો ડંકો વગડાવ્યો. આ બીના અગાઉ આપણે કહી ગયા છીએ.

શંકરસ્વામીના સંપ્રદાયને “અદ્વૈત” સંપ્રદાય કહે છે. અદ્વૈત એટલે કે જ્યાં બીજું કંઈ છેજ નહિ, પરમાત્મા એકલોજ છે. એ પરમાત્મા એટલે કે ઘટઘટ વ્યાપી રહેલું પ્રભુચૈતન્ય અથવા ‘ફોર્સ’ આપણે આપણી પામર આંખથી દેખી શકતા નથી. એ ચૈતન્ય દીવા જેવું સ્વયં-પ્રકાશિત છે; પરંતુ જ્યાંસુધી આપણે ઘટઘટમાં વ્યાપી રહેલા એ દીવાને દેખી નથી શકતા, ભાંસુધી આપણને માત્ર અંધારુંજ જણાયા કરે છે. આ કારણથી આડે પહોર આ ક્ષાંતી દુનિયામાં આપણે મૂંઢતી પેટે ધસડાયા કરીએ છીએ; એટલે કે આપણે અંધારામાં ફાંફાં માર્યાં કરીએ છીએ. અંધારામાં ફાંફાં મારનારને અથડાવાનો ભય હોય, પડી જવાનો ભય હોય, વીંછી-સર્પ વગેરેનો ભય હોય, વળી ખરેખરા વીંછી ને સર્પ અંધારા ઝોરડામાં જોકે હમેશાં નથી હોતા; તોપણ આપણને એના ભયની કલ્પના તો થયાજ કરે છે. એજ પ્રમાણે આ સંસારના અંધારામાં અથડાયા કરનારા જે આપણા મૂઢ બંધુઓ-તેઓને અનેક પ્રકારના સાચા-ખોટા માયાના ભયમાં ભટકવું પડે છે. જે જ્ઞાનરૂપી દીવો પ્રગટે તો સંસારનો ભય એની મેળેજ દૂર ભાગે. સંસારના એવા અટપટા ભયને શંકરસ્વામી “માયા” કહે છે. માયા એ કલ્પિત ચીજ છે. દીવાની ગેરહાજરીમાં અંધારા જેવા કલ્પિત પદાર્થને જેમ આપણે સાચો માનીએ છીએ; તેજ પ્રમાણે સત્ય-જ્ઞાનની ગેરહાજરીમાં આ સંસારની માયાને આપણે સાચી માની ખેંડા છીએ; અને તેને પરિણામે બૂલબૂલામણીમાં ભટકી ભટકીને આપણું આ કોર જીવંત પૂરું કરીએ છીએ. માટે હે સજ્જનો! જ્ઞાનરૂપી દીવો પ્રગટાવો, એટલે માયા ઉભીજ નહિ રહે, એમ ભગવાન શંકરસ્વામી પોકારી પોકારીને કહે છે. શંકરસ્વામીના પહેલાં ધણું વર્ષો ઉપર ભાગવત શાસ્ત્ર રચાયેલું હતું. એ સુંદર અને અનુપમ ભાગવત શાસ્ત્રમાં મંગળાચરણના સૌથી પહેલા શ્લોકમાં એવીજ વાત કહેલી છે કે, હે સજ્જનો! આલો, આપણે પરમપદાર્થ જે “સત્ય” નામે ઓળખાય છે તેનું ધ્યાન ધરીએ. એ સત્ય સ્વયંપ્રકાશિત છે. એ સત્યને ઓળખાવવા માટે બીજો દીવો કરવાની જરૂર નથી. વળી એ સત્ય પોતાના પ્રકાશવડે આ ક્ષાંતી માયાની ઠગબાજીને-માયાના મડબડ ગોટાળાને હડસેલી કાઢે છે. મતલબ કે, આપણે સર્વવ્યાપી પરમાત્માના ચૈતન્યસ્વરૂપનું-જ્ઞાનસ્વરૂપનું જે રક્ષણ કર્યાં કરીશું તો આ બિચારી કલ્પિત માયા આપણી સાસું પણ જેવાની હિંમત નહિ કરે. યજ્ઞ કરવા; પશુ મારવાં, નાના-મોટા રાજ્યોને નમાવવા, એવા રાજ્યઓ-

ની પ્રજાને વગરવાંકે લૂંટવી અને એ લૂંટનાં નાણાંવડે ઇંદ્ર, વરુણ, અગ્નિ વગેરે દેવતાઓને રીઝવવા, એ બધી ચોખ્ખી માયાગળ છે. હમણાંના કેટલાક દેશી રાજાઓ એજ રીતે પોતાની શંકડી પ્રજાને લૂંટીને વિલાયત દેશમાં જઈને એ લૂંટનાં નાણાં યુરોપી દેવતાઓના મુખમાં હોમી દે છે. એવા કામમાં કલ્યાણ કેમ હોઈ શકે? મુ'બઈના મોટા વેપારીઓ પણ એવીજ જાતનો યત્ન કરે છે. આખા હિંદનાં તમામ ગામડાંને ચૂસીચૂસીને તેઓ મુ'બઈમાં પૈસા ધસડી લાવે છે. અને ન્યુયૉર્ક શ્રીચરનો સટ્ટો ખેડીને યુરોપ-અમેરિકાવાળાનાં મોઢાંમાં સામડું નાણું હોમી દે છે; અથવા તકલાદી રમકડાં આપણા દેશનાં ગરીબ ગામડાંમાં દાખલ કરીને ગરીબોના પૈસા ટેક જર્મની સુધી પહોંચાડે છે. શંકરાચાર્યે પોતાના જમાનાની રૂઢિ પ્રમાણે વેદશાસ્ત્રનો અર્થ કરી દેખાડ્યો. આપણે પણ આપણા જમાનાની દૃષ્ટિએજ વેદશાસ્ત્રનો અર્થ કરવાનો છે. ભાગવતમાં કહ્યું છે કે, 'વેદ' એ કલ્પતરુ છે અને તેમાંથી જેવી જાતના શુભ અર્થ ઉપજવવા હોય તેવા ઉપજની શકાય. માત્ર ઠગબાજીભરેલા સ્વાર્થી અર્થો કરવાથી અને એવા સ્વાર્થી અર્થો ઉપર ધ્યાન આપવામાંથી સજ્જનોએ વેગળા રહેવું ઘટે.

માયા જડ છે-નાશવંત છે, એનામાં નવાં નવાં રૂપ લેવાની તાકાત છેજ નહિ. પરંતુ પ્રભુનું ચૈતન્ય કે જે તમામ ટેકાણે ફેલાયેલું છે, તેની હયાતીને લીધેજ માયા નવું નવું રૂપ ધારણ કરીને આપણને ફસાવી શકે છે. પ્રભુનું ચૈતન્ય એજ એક સત્ય પદાર્થ છે; માટે એ ચૈતન્યનું જ નિરંતર રટણ કરવું. એ ચૈતન્ય અનેક અવતાર ધારણ કરે છે, તેમાં દશ અવતાર મુખ્ય છે; એ વાત આપણે અગાઉ જોઈ ગયા. આ સૃષ્ટિ દિવસે દિવસે આગળ વધે છે, એમ યુરોપીયન વિદ્વાનો પણ કબ્જ કરે છે અને ભાગવતમાં પણ પ્રભુના પહેલા અવતાર કરતાં ખીન્ને અવતાર અને ખીજા કરતાં ત્રીજા અવતાર વધારે ચઢીઆતો છે, એમ ખતાવ્યું છે. દશ અવતારમાંથી આઠ અવતારનું વર્ણન ભાગવતમાં આવે છે. એ આઠમો અવતાર શ્રીકૃષ્ણનો છે અને આઠેય અવતારોમાં તે ઉત્કૃષ્ટ છે, એમ સિદ્ધ કરવાનો સમર્થ પ્રયત્ન ભાગવતમાં કરેલ છે.

શ્રી પરમાત્મા એક એક અણુમાં પ્રવેશ કરીને રહેલા હોવાથી તેમને વિષ્ણુ કહેવામાં આવે છે. વળી વિષ્ણુ ભગવાન જળમાં શયન કરીને રહેલા છે, એમ પણ મનાય છે. જળનું ખીજું નામ "નારા" છે. એ નારાને વિષે જેવું રહેલાણ છે તે પ્રભુને નારાયણ પણ કહે છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય અને તેમની ગાદી ઉપર થયેલા શિષ્યો તથા એ સંપ્રદાયના સંન્યાસીઓને આપણે પ્રણામ કરવા હોય તો "ૐ-નમો-નારાયણાય" બોલવું પડે છે અને તેના ઉત્તરમાં એ સ્વામી મહારાજ "નારાયણ" એમ બોલીને આપણા પ્રણામ સ્વીકારે છે. માટે શંકરાચાર્યનો સંપ્રદાય શિવ અથવા મહાદેવનો સંપ્રદાય નથી, પણ વિષ્ણુનો સંપ્રદાય છે, એમ જાણવું. પણ ઘણી વાર સમજદૈરથી લોકો એ સંપ્રદાયને શિવજનો સંપ્રદાય ધારી બેઠા છે. શિવનું ખીજું નામ શંકર છે અને આ સંપ્રદાયના પ્રથમ આચાર્યનું નામ શંકરસ્વામી છે, એ કારણથી સમજદૈર ઉત્પન્ન થાય છે. તેની ખાત્રીને માટે શંકરસ્વામીનાં રચેલાં વિષ્ણુ અને કૃષ્ણનાં ભાવપૂર્ણ સંસ્કૃત પદ્યો વાંચી લેવાં.

પરંતુ કાળની બલિહારી છે. કાળે કરીને મોટી મોટી ઉચલપાથલ થઈ જાય છે. શંકરસ્વામી મહાસમર્થ ત્યાગી હતા અને સંન્યાસીનો આશ્રમ પણ તેમણેજ નવેસરથી સ્થાપન કર્યો. સંન્યાસીઓ કોઈપણ સ્ત્રીજની માલકી ધરાવી ન શકે, એમ તેઓએ ફરમાન કાઢ્યું; જગતની માયામાં સંસારીઓએ પણ લપટાવું નહિ, એમ પ્રત્યક્ષ દેખાડી આપવાને સંન્યાસીઓને ઠેરઠેર ફરીને ઉપદેશ દેવાની યોજના ધરી; પરંતુ આ પાપી કળિયુગમાં તેઓની ગાદી ઉપર ખિરાજવાને વડખાં મારનારા અનેક ધૂતારા ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા છે. તેઓ ગાદી જેવી એક ફાની વસ્તુ માટે આપસ-આપસમાં વઢે છે. વકીલો તથા સોલીસીટરોને ત્યાં ધકેલા ખાય છે અને સાચાં જોડાં કરવાને લલચાય છે. એ ગાદી ઉપર ખિરાજનારા મહાપુરુષો "રાજારાજેશ્વર"નો ઇલકાખ ધરાવે છે, છતાં રાજા તો શું પણ તેના એકાદ ન્યાયાધીશ કે માજિસ્ટ્રેટ ઉપર કંગાલ અરજીઓ લખવામાં તેઓ નીચું માનતા નથી! વળી તેઓ "જગદ્ગુરુ" કહેવાય છે, છતાં જગતને તેઓ કાંઈ પણ

સાફ કામ શીખવી શકતા નથી; પણ ઉલટા પોતે આ જગતનાં પામરમાં પામર પ્રાણીને પોતાના ગુરુ બનાવી તેઓની પાસે વહવાડ કરવાની ભુંડી રૂઢિઓ શીખી લે છે. મારા એક મહા-વિદ્વાન બાળમિત્ર પણ સંન્યસ્ત લઘને આગળ જતાં એવી કડંગી લાલચમાં લપટાઈ બેઠા છે અને તેઓને મફતીયા વકીલ તથા સોલિસીટરો પણ મળી રહે છે! એ બધી કાળની બલિહારી છે. જે ધર્મના ગુરુઓ મૂળથીજ સંસારી હોય અને તેને લીધે સંસારની માયામાં રચાપચા રહે, તેઓને પણ આપણે પસંદ નથી કરતા, તો સંન્યાસ ધર્મના ગુરુઓને કોર્ટમાં ધકેલા ખાતા આપણે કેમ પસંદ કરીશું? માટે મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે, આપણા કૃપાળુ ભગવાન આદિશંકરાચાર્ય આપણા દિલમાં આવીને વસે અને દુગારી માયાને આપણાથી દૂર રાખીને તેઓ આપણને આપણા જન્મનું સાર્થક કરી લેવામાં તત્પર બનાવે. તથાસ્તુ.

(તા. ૨૩-૫-૧૯૨૮ ના “મુંબઈસમાચાર” માં લેખક:-રા. નરોત્તમ જેઠાભાઈ નરમણિ)

૧૯૩-પુસ્તકોનો વૃથા સંગ્રહ કરી રાખનારાઓને સલાહ

આપણે મધ્યમ વર્ગના માણસો, આપણા ઘરમાં જે પુસ્તકો પડ્યાં છે તેને જોઈ જઈશું તો જણાશે કે, તેમાંનાં કેટલાંએકને આપણે કદી વાંચ્યાંજ નથી. તેઓ પહેલેથી ઘરમાં પડ્યાં છે ને પડ્યાં રહેતાં આવ્યાં છે, તેમને ઉપાડીને જોવાની કે વાંચવાની આપણને ધુરસદ્દજ મળી નથી, તેમને વારંવાર સાચવીને રાખવાની આપણી રીતિ ચાલુજ રહી છે. કેટલાંએક પુસ્તકો એક વાર આપણે આપણા માટે ખરીદેલાં હતાં તે એક જગાએ પડેલાં દેખાશે. તેનો ઉપયોગ વર્ષો પહેલાં હતો, હવે તે નકામાં છે. તેથી આપણે તેને હાથ ઝાલતા નથી-અર્થાત્ વાપરતા નથી; પણ તેને પણ સંભાળ્યા કરીએ છીએ. કેટલાંએક પુસ્તકો આપણે સારાં જાણી મંગાવેલાં છે, પરંતુ માલવિનાનાં હોવાથી આપણે તેને કોરે મૂકેલાં છે. કેટલાંએક એવાં પણ છે, કે જે ભયંકર અથવા ઉત્તેજક સાહિત્યના વિભાગમાં પડે અને તેને આપણે જોઈ ગયા પછી તેમાંથી લાભ-અલાભ લીધા પછી છુપાવીને કાળજીથી વેંટાણાં કરીએ છીએ. કેટલાંએક આપણા ધંધાને લગતાં છે, પરંતુ અદ્યતન નથી તેથી નકામાં છે, કેટલાંએક ભેટતરીકે આવેલાં અગર લેખકોએ વળગાડેલાં છે, કે જેની આપણને પરવા સરખી નથી. કેટલાંએક કામનાં છે એમ લાગે છે ને દીકરાઓ મોટા થશે ત્યારે વાપરશે, એવી બુદ્ધિથી રખાએલાં છે.

આપણે જરા મનથી વિચારીએ તો લાગવું જોઈએ કે, આ બધાંને ઘરમાં શામાટે રાખવાં? એક તો તેઓ જગા રોકે છે, સંભાળ માગે છે ને છતાં કેવળ ભારરૂપ કે ખોટી શોભારૂપ છે. આ આપણી અયોગ્ય પરિગ્રહવૃત્તિનું ફળ છે. ઘરડાંઓને જોઈશું તો દેખાશે કે, તેઓ જે આબુ તે ભેગું કરવામાં સમજે છે. મેડા ઉપર કે કાતરીઆમાં તે નજરે ચઢે તે ફેંકતા જાય છે. તે બધું ઉતારીને જોઈએ તો ત્રીસ ત્રીસ વર્ષથી ન વપરાયેલી, કાટ ખાઈ ગયેલી ને ન વાપરી શકાય તેવી ચીજો તેમાંથી મળે. તે નાખી દીધાના અરનીજ હોય. નાખી દીધેલીજ છે, પરંતુ અવિવેકી પરિગ્રહવૃત્તિ તેને બહાર નાખી દેવાની ના પાડે છે ને મમત્વનો ખોટો સંતોષ લે છે. પુસ્તકો રાખી મૂકવાની બાબતમાં પણ એમજ છે. જે પુસ્તકો સાથે હવે કશું લેવાદેવા નથી, તેવાં પુસ્તકો અભારાઈ કે કખાટમાં રાખી આપણે આપણી બુદ્ધિ અને વિવેકનું અંધારું ખતાવીએ છીએ. સાપ પોતાની કાંચળી જૂની થતાં ઉતારી દે છે, જૂના નકામા જોડાને વસ્ત્રોનો ત્યાગજ કરીએ છીએ; એમજ આપણા પૂરતાં જે પુસ્તકો જૂનાં, ઘરડાં, નકામાં થઈ ગયાં છે, તેને આપણે આપણી છાતીપર રાખી તેનો ભાર ન વેઠવો જોઈએ. એ કેવળ નકામી ઉપાધિ છે. આપણને પુસ્તકો-લયનો શોખ હોય તે ખરું, પણ ધણાં પુસ્તકો રાખવા કરતાં ઉપયોગી પુસ્તકો રાખવાં તે સાચો શોખ છે. આપણી તે મિલકત છે, માટે તેને છોડી દેવાનું મન ન થાય તે ખરું; પણ પુસ્તકમાં જે મિલકત છે તે તેમાંથી જ્ઞાન મેળવવાની ઉપયોગિતાપૂરતી છે ને હોવી જોઈએ. પુસ્તકના સ્થૂળ-

ની ખરી કિંમત નથી. માત્ર સ્થૂળ પુસ્તક ખર્ચ ધન નથી. આપણે આપણાં બાલબચ્ચો માટે પુસ્તકો રાખવા માગતા હોઈએ તે સંભવિત છે, પરંતુ તેમ રખાયેલાં પુસ્તકો આખરે નવી પ્રગ્નને જૂનાં પડે તેમ હોય તો તે નકામાં છે. પ્રગતિ સાથે નવું સાહિત્ય થયે જાય છે ને ખરી ઉપયોગિતા તેની છે. આમ વિચારી આપણે આપણા ઘરમાંથી કાઢી નાખવા જેવાં પુસ્તકોને નોખાં કાઢવાં જોઈએ. આપણે તે પુસ્તકો રાખીએ, કે જે કાયમના ઉપયોગનાં હોય, જે આપણને આપણી જાત જેટલાં પ્રિય હોય ને તેથી તેને અળગાં નજ કરી શકતા હોઈએ; કારણ કે તેના વાચન-મનનથી આપણને પ્રાણ, ઉત્તેજન અને ઉત્સાહ મળે છે. તે પુસ્તકો ન નાખી દઈએ કે જે સ્મૃતિરૂપ હોય, જે વહીવટની પૂઠરૂપ હોય, જે આપણા જીવનનાં શકવર્તી હોય, જે નિરંતરનું જીવન રેડી શકતાં હોય, જે સનાતન સત્યનાં હોય; પણ બાકીનાં આપણે બહાર કાઢી તેને મોકલી આપીએ. તેની જગ્યાએ નવાં નવાં પુસ્તકો મૂકીએ ને હમેશ નવું એટલે પ્રગતિવાળું પુસ્તકાલય રાખીએ.

પણ કાઢી નાખેલાં પુસ્તકો ક્યાં નાખવાં? અમરતાં એ પુસ્તકો નકામાં ઘરમાં પડ્યાં હતાં, પણ હતાં તેને વેચીને પૈસા ઉપજાવવાનું મન થશે. ખરી રીતે તો આપણે નકામી વસ્તુમાંથી છુટકા એજ મોટો લાભ છે. પૈસા મેળવવા જઈશું તો જુકસેલરો અર્ધાં કિંમત પણ નહિ આપે; માટે એ બધાં પુસ્તકોને આપણે આપણા ગામના કે શહેરના પુસ્તકાલયને આપી દઈ શકીએ. ત્યાં બધી જાતનાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ છે, ત્યાં વિવિધ જાતના વાચકો છે. આપણે જેનો ઉપયોગ નથી, તેનો ઉપયોગ કરવાવાળા ત્યાં આવી ચડે છે. વળી ગામનું એક પુસ્તકાલય આપણાં જૂનાં પુસ્તકોથી સમૃદ્ધ થતું રહે તો તેને માટેના પૈસા નવાં પુસ્તકો વધારે પ્રમાણમાં ખરીદવામાં મળે. આથી પુસ્તકાલય બમણું સમૃદ્ધ થાય. આમ ન કરીએ તો આપણાં પુસ્તકો જેને ઉપયોગ લાગે તેવા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ, સગાંસંબંધીઓને આપીએ; પણ વિશાળ ઉપયોગ તો પુસ્તકાલયમાં મોકલવાથી છે; માટે આપણને જે ખરેખર ભારરૂપ છે, તેને વેંદારવાનો મોહ છોડી દઈને આપણે બીજાઓને ઉપયોગી થઈએ.

(“પુસ્તકાલય” માસિકમાં લેખક-શ્રી. ગિણુભાઈ)

૧૯૪-આરોગ્યવિષે કિંમતી સૂચનાઓ

૧-એરંડીયું અથવા કેસ્ટર ઑઇલના ગેરફાયદા

આપણા દેશીઓ જરા જરામાં બાળકોને જીલ્લાય લાવવા માટે એરંડીયાનો ઢીંચારો ઢીંચાડે છે. આ તમેલ ઘણી નુકસાનકારક છે. તે જેમ બાળકોમાટે તેમ મોટી વયના માણસો-માટે પણ નુકસાનકારક થઈ પડે છે. એરંડીયું લેવાની ટેવ પડી જવાથી પરિણામ એ આવે છે કે, કબજાઆતનો રોગ જાથુકનો થઈ પડે છે. એજ પ્રમાણે જીલ્લાય લાવનારી બીજી દવાઓમાટે પણ સમજવું. માટે બાળકોને કે પોતાને કદી પણ એરંડીયું લેવાની તમેલ પાડવી નહિ.

પેરેશીન ઑઇલ અથવા કોઇક રૂપમાં પેરેશીન લેવાની અથવા થુલાનો છૂટથી ઉપયોગ કરવાની રીત તંદુરસ્તીમાટે ઘણીજ સલામતીભરી છે. આથી એરંડીયું કે જીલ્લાય લાવનારી બીજી દવાઓનો ઉપયોગ કરવાની કદી પણ જરૂર પડશે નહિ.

૨-થુલું-એ એક ઘણોજ કિંમતી ખોરાક છે.

હાલની તબીબી વિદ્યાએ થુલાના ખોરાકને ઘણો કિંમતી ગણવાથી તે તરફ આપણા દેશી-ઓનું પણ ઘણું સાફ લક્ષ ખેંચાવા લાગ્યું છે. તબીબો કહે છે કે, ખોરાકની ખરી ખુબી જોવી હોય તો તે થુલામાં મળી આવે છે. એ ખોરાકમાંથી ચૂનો, લોખંડ અને વીટામીનોનો કુદરતી જથ્થો મળી આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ જરૂરપત થઈ શકે એટલા જથ્થામાં સ્ટાર્ચ અને પ્રોટીન પણ થુલાના ખોરાકથી શરીરને મળે છે. આ ઉપરથી ખુલ્લું માલમ પડી આવે છે કે, થુલાનો ખોરાક શરીરને માટે ઘણી પુષ્ટિ આપનારો થઈ પડે છે. તબીબો તરફથી ખોરાકતરીકે થુલું છૂટથી વાપરવાની મજબૂત ભલામણ કરવામાં આવે છે. દરેક વખતના ખાણા વેળાએ એક મોટો ચમચો

શરીર યુલું લેવાથી ધણો ફાયદો થાય છે. એક તખીખ તો આગળ વધીને કહે છે કે, કોઈક રૂપમાં પેરેશીન ઑઈલ સાથે તેનો ઉપયોગ કરવાથી શરીરને કોઈ પણ ચીજ કરતાં વધુ તાકાત આપે છે. બીનું યુલું વધુ નરમ અને સુવાળું લાગે છે.

વળી યુલાની એક વધુ ખુબી જુલાખ લાવવા માટેની છે. ગમે તેટલી લાંબી મુદત સુધી તેનો ઉપયોગ કરવાથી તંદુરસ્તીને તેનાથી સહેજ પણ નુકસાન થવાનો સંભવ રહેતો નથી. તેમાં જુલાખ લાવવાનો ગુણ એટલા માટે છે કે તેમાં નેધતો સેલુલાસનો જથ્થો કુદરતે સમાવેલો છે.

એક તખીખ ધણો ભાર મૂકી જણાવે છે કે, યુલાના વધતા ઉપયોગથી સહેજ પણ ગભરાતું નહિ. એથી મોઢાને, હોઝરીને કે આંતરડાંના કોઈ પણ ભાગને સહેજ પણ અસવલ આવતી નથી. યુલું જે મોટી ખુબી ધરાવે છે તે એ છે કે, તંદુરસ્તી માટે જેટલો સુનો, લોખંડ વગેરેની જરૂર છે તેટલો જથ્થો તે ધરાવે છે. ઘઉંમાંના આવા પુષ્ટિકારક ભાગને આપણે રફી ચીજતરીકે ફેંકી દેતા હતા.

x

x

x

x

x

૩-હૃદય બંધ પડી જવાનાં કારણો

આજકાલ હાર્ટ ડીઝીઝ અને હાર્ટ ફેલ્યોર એટલે કે હૃદય બંધ થઈ જવાની બીમારી ઘણી વધી પડવાની ફરિયાદ લગભગ દરેક કોમ કે દેશમાં થતી રહી છે; પણ હૃદય બંધ પડવાનાં કારણોથી થોડાઓ જ જાણીતા હશે. એક જાણીતો અમેરિકન તખીખ જે આજે મોટી સત્તાસમાન ગણાય છે, તેણે હૃદય બંધ થઈ જવાનાં કારણોમાં નીચલાંને ધણાં અગત્યનાં હોવાનું જાહેર કર્યું છે:—

(૧) તમાકુમાં રહેલું નીકોટીન, (૨) દારૂમાં રહેલું આલકોહોલ, (૩) ચા અને કૉફી, (૪) માંસનો ખોરાક, (૫) ઝાડાની કબજાઆત.

ઉપલી ચીજો શરીરમાં જવાથી લોહીમાં ઝેરની મેળવણી થાય છે, જેથી ધોરી નસો કમજોર થાય છે; અને હૃદય બંધ થવાનું આ મુખ્ય કારણ છે.

૪-એક તખીખની ઉપયોગી સૂચનાઓ

(૧) રાતના વખતે મોઢું અને જીભ સૂકાઈ જવાનો સખખ મોઢું ઉઘાડું રાખી સૂવાનો છે. (૨) મીઠી પીસાખના રોગનું મુખ્ય કારણ શેરડીમાંથી બનેલી ખાંડ અને માંસનો ખોરાક છે. (૩) તંબાકુના ચાલુ ઉપયોગથી ફેફસાંમાં ક્ષયરોગનો પાયો નખાય છે. (૪) ખાળકને તેના દરેક રતલ વજન દીઠ દરરોજ અઢી આઉંસ પ્રવાહી ખોરાકની જરૂર છે. (૫) છ મહીનાની વય પછી ખાળકને પાકેલા ફળનો રસ ફાયદાકારક થઈ પડે છે. (૬) ધાવતાં ખાળકોને દાંત આવવાનું શરૂ થતું હોય તે વખતે તેઓને માતાના દૂધ કરતાં વધુ લાલકારક બીજો એકે ખોરાક નથી.

(૭) ખાળકો માટે ધાવણ મૂકાવવાનો અનુકૂળ વખત ૯ થી ૧૦ મહીનાની ઉંમરનો વખત છે.

(૮) ખાળકોને અંચુડો ચૂસવાની ટેવ પાડવાથી દાંત ખેડોળ ઉગે છે અને મોઢાનું જડણું પણ કદરૂપું બને છે. બનતાંસુધી ખાળકોને આ તખેલથી દૂર જ રાખવાની કોશીશ કરવી.

(૯) આપણાં શરીરને પ્રોટેનની ઘણી ઓછી જરૂર પડતી હોવાથી પ્રોટેનવાળો ખોરાક જેમ બને તેમ ઓછો લેવો.

(૧૦) માંસનો કે બીજો ભારે ખોરાક વધુ લેવાય છે, તેમ શુરદા ઉપર કામનો વધુ બોજો પડે છે.

(“હિંદુસ્તાન અને પ્રજામિત્ર”માં લેખક:—એફ. ડી.)

૧૯૫—ચા અને કૉફીના ઉપયોગથી થતી દુનિયાની ખરબાદી ટેનીનની માડી અસર

આ દુનિયાનું એક એવું જખરદસ્ત પીણું થયું છે કે તેને આપણે છોડી શકીશું કે કેમ, તે મુશ્કેલીભરેલો પ્રશ્ન માલૂમ પડે છે. ચા અને કૉફી બેઉમાં જે કૉટે અગર તેજ લાવનારું સત્ત્વ છે તે કેશીન છે. આ કેશીન સૂકાં પાંદડાંમાં ૨ થી ૩ ટકા હોય છે. ચાનાં પાંદડાં ૫ ગ્રામમાંથી

ખનાવેલી ચાહ, અગર ૧૫ થી ૧૭ ગ્રામમાંથી ખનાવેલી ફોફી ૧ ગ્રામ જેટલું કેશીન ધરાવે છે. આ ઉપરાંત બીજાં તરવેા પણ બેઉ પીણાંમાં હોય છે. ફોફીમાં ચરબી અને ક્ષોરોજનિક એસીડ રહેલું હોય છે, ન્યારે ચાહમાં ટેનીન અને થીઓક્ષોનીન હોય છે.

ચાહમાં કેશીન અને ટેનીન મોટા અંશમાં હોય છે. ચાહનો ઉપયોગ કોઈ પણ રીતે ખોરાક-તરીકે ગણી શકાયજ નહિ. હલકી ચાહમાં જેટલા પ્રમાણમાં ટેનીન હોય છે, તેટલાજ પ્રમાણમાં ટેનીન ઉંચી ચામાં હોય છે. ચાહ ખનાવવાની રીતમાંજ ટેનીન કેશીન કેટલું અંદર આવે છે તેનો આધાર રહે છે. જેમ લાંબો વખત ચા ગરમ પાણીમાં વધુ ઉકળે કે રહે, તેમ ટેનીન વધારે અંદર દાખલ થાય; અને થોડા વખતમાં થોડુંક કેશીન ભળે છે. એમાંથીજ બીજો પ્યાસો કાઢવાથી પણ કેશીન મેળવાય છે તે ખોટી હકીકત છે; કારણ કે કેશીન પહેલા પ્યાલામાં પૂરેપૂરા પ્રમાણમાં ચાલ્યું જાય છે, પછી બીજામાં ટેનીન મોટા અંશમાં આવે છે.

કેશીન તેજી લાવનારું તરવ છે અને તેથીજ હૃદયના દરદીઓનું મરણપ્રમાણ વધે છે; કેમકે કેશીનની અસર હૃદય ઉપર તાકાલિક થાય છે. આરોગ્યશાસ્ત્રીઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે, વિચારની ગતિ ઝડપી અને શુદ્ધ હોય છે અને સુસ્તી ઉડી જાય છે, થાક દૂર થાય છે અને કેશીનથી બધી જાતેંદ્રિયો તીવ્ર અને તેજ બને છે. આથી અશીલુના પ્રતીકારરૂપે કેશીન ઘણું ભાગે વપરાય છે. કેશીન લીધા પછી નખળાઈ કેટલી આવે છે, માણસની તાકાત કેટલી નાશ પામે છે તેનો અખતરો મીઠો હોલિંગવર્થે કયો છે. તાજી ચા પીવાથી ટાઇપ કરવાનું કામ, આંકડા ગણવાનું કામ, કાગળ લખવાનું, છાપવાનું વગેરે ઝડપથી બનતું હતું; કારણ કે કેશીનનો અંશ મોટો હતો. આ બધી અસર મગજમાંથી-મનની ઇન્દ્રિયોની તેને માલૂમ પડી હતી. કેશીનની અસર સ્નાયુ ઉપર થાય છે અને તેમને તે વેગ આપે છે.

કેશીનની માઠી અસર શરીરના બીજા એકે વિભાગ ઉપર થતી નથી; પરંતુ હૃદય ઉપર થાય છે, લોહીના દબાણમાં ઉછાળો આવે છે. કેશીન સારી રીતે એટલે કે ઔષધતરીકે ક્રોડનીના રોગમાં અસર કરે છે; અને થોડા પ્રમાણમાં લેવાથી, અંદરની નળીઓને તાકાત આપે છે. ડાયરેટીન રસાયણની દૃષ્ટિએ કેશીન સાથે જોડાયેલું સત્ત્વ માલૂમ પડે છે, અને તેમાં સોડિયમ સીલીકેટનો ઉમેરો થાય છે. આવી રીતે ડાયરેટિક અસર મેળવવામાટે કેશીન ઘણું અગત્યનું ઔષધ થાય છે, જેથી આંતરડાંના રોગોમાં ચા ગુણકારી માલૂમ પડે છે અને ચામાંથીજ કેશીન મેળવી શકાય છે. ચાનો દુરુપયોગ અને નુકસાન ચા ખનાવવાની ખરાબ રીતથી થાય છે. કેશીન મોટા પ્રમાણમાં જ લેવામાં આવે તો તેથી ગભરાટ, મુંઝારો છૂટે છે. માથામાં આંચકા આવે છે, નિદ્રારહિત થવું પડે છે અને તેથી મગજને મોટો ક્ષોભ થાય છે. દરરોજ જો કોઈ માણસ પાંચ પ્યાલા ચા પીએ તો કેશીન મોટા પ્રમાણમાં શરીરમાં નાખી, બાદીઓ પેદા કરે છે.

ટેનીન થોડી પણ વધારે લાંબી વખત લેવાથી ખરાબ અસર કરે છે. આ ટેનીનથી બદલજમીનો રોગ ચાલુ થાય છે. કુસની નામના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ પૂરવાર કર્યું છે કે, પાચન કરનારા તંતુઓ ચાહથી ઓછી રીતે પાચન કરે છે અને જાણીતી નાયનારી નટી પાવ લોવાએ પણ આથી ચાહ છોડી દીધી છે. ચામાં દૂધ વધારે લેવાથી ટેનીનની અસર ઓછી થાય છે. ભૂખે પેટે ચાહ પીવાથી શરીરનાં આંતરડાંની શક્તિ ચૂસી લે છે, ડાયરીઆ(ઝાડા)ના રોગમાં આથી ટેનીનને ઔષધતરીકે વાપરવામાં આવે છે. ચા અને કેટલીક જાતના દારૂઓ, બંધકેશમાટે ઉપયોગી છે, એ કહેવું અયોગ્ય છે; પરંતુ ઝાડાના રોગમાં ફોફી ઉપચારતરીકે ઘણું ફેકાણું વપરાય છે.

જો કે ચા અને ફોફી હિંદમાં હવે ઘરે ઘરે વપરાય છે, પરંતુ હોટેલોમાં અને ઘરોમાં દરેક માણસ ચાનાં પાંદડાં ઉકાળી ટેનીનનો મોટો ભાગ શરીરમાં નાખી શરીરનો ક્ષય કરે છે. ચાની ખનાવટમાંજ કેશીન કેવી રીતે લેવું એ જણાઈ આવે છે. જો કેશીન લેવાની ઇચ્છા હોય તો એકજ પ્યાલામાં ઇન્દુઝનથી ચા ખનાવી પીવી કે જેથી કેશીન ખરાબર ક્ષય શકાય; અને ટેનીનનો ભાગ ઓછો આવે, નહિ તો ટેનીન શરીરમાં અનેક રોગો પેદા કરશે.

(૩૧-મે ૧૯૨૮ ના દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

भारतवर्ष में सबसे सस्ती, सचित्र उच्च-कोटि की

त्याग-भूमि

जीवन, जागृति, बल और बलिदान की मासिक पत्रिका

सम्पादक—श्री० हरिभाऊ उपाध्याय, श्री क्षेमानन्द राहत

पृष्ठ-संख्या १२०, दो रङ्गीन और कइ सादे चित्र

स्त्रियों के लिए खास तौर से ३२ पृष्ठ सुरक्षित

वार्षिक मूल्य केवल ४)

सूचना—इतने ही पृष्ठों और लगभग इतने ही चित्रों के अन्य मासिक पत्रों का मूल्य ६) या ६॥) वार्षिक है, पर प्रचार के लिए इसका मूल्य लागत से भी कम रक्खा गया है। इसके अलावा इसमें बाहरी कोई भी विज्ञापन नहीं छापे जाते, जिससे कि अन्य पत्रों को हजारों रुपयों की आमदनी होती है। चित्र भी इसमें बहुत उच्च कोटि के और ज्ञानप्रद छापे जाते हैं। नमूने की प्रति के लिए ॥) के टिकट भेजिए।

आशा है, साहित्य और देश-सेवा के इस उद्योग में पाठकगण हमारे साथी बनेंगे और स्वयं ग्राहक बनकर व अपने मित्रों को बनाकर सहायक होंगे।

सस्ता-मण्डल, अजमेर की सस्ती और उपयोगी पुस्तकें

पुस्तकों का विषय, उनकी पृष्ठ-संख्या और मूल्य पर विचार कीजिए

अन्य प्रकाशक प्रायः १०० पृष्ठों की पुस्तक का ॥) या ॥=) मूल्य रखते हैं

पर मण्डल इतने ही पृष्ठों का मूल्य केवल ॥) रखता है।

म० गांधीजी के आत्मचरित्र पृष्ठ ४१६ का मूल्य तो केवल ॥=) रक्खा गया है।

आत्म-चरित्र के साथ ही महात्माजी के सत्याग्रह-इतिहास पृष्ठ ५०० मूल्य १) का ऑर्डर भी देना चाहिए; क्योंकि यह महात्माजी के जीवन-चरित्र का एक महत्वपूर्ण अंश है। थोड़ी-सी कॉपियाँ बची हैं।

मण्डल ने अब तक बहुत सस्ती ३१ पुस्तकें प्रकाशित की हैं।

कुछ के नाम ये हैं—(१) भारत के स्त्री-रत्न (पृष्ठ ७३८) मूल्य १॥=), (२) यूरोप का सम्पूर्ण इतिहास (पृष्ठ ८३०) मूल्य २), (३) गोरों का प्रभुत्व (पृष्ठ २७४) ॥=), (४) ब्रह्मचर्य-विज्ञान (पृष्ठ ३७४) मूल्य ॥=), (५) तामिल-वेद (पृष्ठ २४८ धर्म और नीति के अमृतमय उपदेश) मूल्य ॥=), (६) दिव्य जीवन (पृष्ठ १३६) मूल्य ॥=), (७) अनोखा (क्रान्तिकारी उपन्यास-पृष्ठ ४७४) मूल्य १=), (८) हाथ की कताई-बुनाई (एक हजार इनामवाली पोथी; पृष्ठ २६७) मूल्य ॥=), (९) जीवन-साहित्य (पृष्ठ ४१८) मूल्य १), (१०) क्या करें? (टॉल्स्टॉय) मूल्य ॥=), (११) स्त्री और पुरुष (टॉल्स्टॉय) मूल्य ॥=, अन्य पुस्तकों के लिए बड़ा सूचीपत्र मंगावें।

पता—सस्ता मण्डल, अजमेर